

ՆԱԿԱՆՅ
ՀՈՎԿԱՆՆԻ-ՍՅԱՆ

ՊՐԱԲԱԿԱՆ
ԵՐԿՐՆԵՐԲ
ՊՆՏՄԱՐԹՅՈՒՆ

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԲ
«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ԶԵՐԵԶՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ»
(ԱՄՆ.)

THIS PUBLICATION WAS MADE POSSIBLE BY
«ARMEN AND BERSABE JEREJIAN
FOUNDATION» Inc.
(USA)

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NIKOLAY HOVHANNISYAN

HISTORY
OF THE ARAB COUNTRIES
III

*THE EPOCH OF INDEPENDENCE
AND SOVEREIGNTY
1918-2005*

Algeria, UAE, Bahrain, Egypt, Yemen
Tunisia, Iraq, Lebanon, Libya, Qatar

YEREVAN 2006

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԻԿՈԼԱՅ ԳՈՎԴԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

III

ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՆՔՆԻԾԵԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ
1918-2005 թթ.

Ալժիր, ԱՄԷ, Բահրեյն, Եգիպտոս, Եմեն,
Թունիս, Իրաք, Լիբանան, Լիբիա, Կատար

A 91508

ԵՐԵՎԱՆ 2006

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱՍ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3(5 Արար)
Հ 854

Ամբաստանիչ Վահան Բաբուրջյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Հ 854 **Հովհաննիսյան, Եկեղյալ**
ԱՐԱՐԱՎԱՆ ԵՐԿՐԵՆԻՐԻ ԳԱՏԱՌՈՒԹՅՈՒՆ: Հատոր III. ԱՆՃԱԽԱՍՏՅԱՆ և
ԻՆՔՐՆԻՇԽԱՆՈՒՅԱՆ ԴԱՐԱՀՅՐԱՆ, 1918–2005 թթ./– եր.: Ձանգակ–97,
2006.– 840 էջ + 38 կալվճ.:

Հարգելի՛ ընթերցող: Ձեզ խոստացել էին առձև՝ նորրոգ հատորով տնային – մարտական երկրների պատմագրեր – սկզբից մինչև մեր օրերը: Ցավոք, դա մեզ չհաջողվեց, բնի գլխավոր – Ներսիսյան – արարական երկրներն են, ազգի հիշող՝ կրակի հարստ պատմությունը, ուր ժամանկերը հնարավորություն չափեցին կրակի նորագույն պատմությունն անմեղին: Մեզ հատորի մեջ: Ենթե մենք գնալիք այդ ուղիով, սափոր՝ այդ գիծնալի կրակն անտարանն անխելելիք մեզ հատորի մեջ, ապա դրանից անտարանն իրեն լքում ենք հարցի լուսարանությունը, կրակ գետնան իրեն: Ուստի մենք հարկադարձ կանգնեցինք կրակի կրակը և յոթրոգ հատոր անդեմելու անհրաժեշտության առթև, առի համար հայտնում ենք Ձեզ ներդրակությունը:

Մույն՝ նորրոգ հատորն ընթերցում է Աստվածաման Սերգեյի և Աստված երկրների պատմության նորագույն շրջանը՝ Օսմանյան կայսրության կրոնականության՝ 1918 թ.–ից, մինչև XX դարի սկիզբը: Այս հատորում ըստ արդեն հայտնի կարգի անհրաժեշտ երկրով տեղում է արարական տասն երկրների՝ Ալմեի, ԱՆ–ի, Բախեյնի, Երեզաբույ, Ենձի, Մուհիս, Իրաքի, Լիբանան, Լիբիայի և Կատարի նորագույն պատմության հանգույցային հարցերի լուսարանությունը, մասնավորապես՝ արարական երկրներում ժողովրդի ազգային–արարականության շարունակների, արարական անկան և ինքնիշխան պետությունների կազմավորման ու կայացման, սոցիալ–տնտեսական զարգացումների, ինչպես նաև արարական հարաբերությունների պատմությունը:

Ցույնի տեղ է հատկապես հայ–արարական հարաբերություններին, սպա ընթան նաև միջազգային հարաբերությունների քննարկմանը: Արարական մտա պետությունները՝ Դրոպանան, Մալիխանախի, Աստվածայի, Գալիեյների ինքնավարության, Աստվածամանի, Արարականի, Արարականի, Բուհեյի և Օմանի ներառումն արարական կրոնականի շրջալույ՝ գերլին հատորում:

Հ 0503000000
0003(01)–2006 2006 թ.

ԳՄԴ 63.3(5 Արար)

ISBN 99941–1–210–4

© և. Հ. Հովհաննիսյան, 2006 թ.
© * Ձանգակ–97 *, 2006 թ.

Լ. Գոլիաննիսյանի ելույթը կենտրոնադիպում Իսպանիայի Վալենսիայի Գիտությունների և Գեղարվեստագիտությունների կենտրոնում, 9 փետրվարի, 2008 թ.

Հայաստանի գիտության վաստակավոր զորնիչ, Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, պատմական գիտությունների ոլորտը պրոֆեսոր Կոնձիլյանների լուծման Հայաստանի Կենտրոնի հիմնադիր տնօրեն և Հայ-ատլանտյան ասոցիացիայի նախագահ: Նյու Յորքի գիտությունների ակադեմիայի, Ազգային անվտանգության հիմնախնդիրների գիտությունների միջազգային ակադեմիայի (Մոսկվա), «Արարատ» գիտությունների միջազգային ակադեմիայի (Փարիզ), Բնության և ինստրակտության մասին գիտությունների միջազգային ակադեմիայի իսկական անդամ, Սիրիայի սրբաբանական գիտության պատմության ընկերության (Դալեայ) անդամ և Ամերիկյան կենսազբաղված ինստիտուտի հետազոտությունների վարչության խորհրդական:

Չեղինակ է մոտ 400 զիտական այլաատուրությունների, այդ թվում 30-ից ավելի մենագրական ուսումնասիրությունների որոնք լույս են տեսել Անգլիայում, ԱՄՆ-ում, Չեքոսլովակիայում, Իտալիայում, Կանադայում, Լիբանանում, Իրաքում, Միջինասիայում, Քուվեյթում, Ռուսաստանում, Գերմանիայում, Վրաստանում և այլ երկրներում:

Երա մենագրական ուսումնասիրություններից են - Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում - (Երևան, 1967 թ. հայերեն, Քեյրուք, 1974, արաբերեն), - Միջինասիական անկախ հանրապետության կազմավորումը - (Մոսկվա, 1968, ռուսերեն), - Ազգային-ազատագրական շարժումը Իրաքում (1917-1958 թթ.) - (1975), - Ինպերիալիստական պետությունների քաղաքականությունը Արաբական Արևելքում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ - (1980), - Դիվանագիտություն - (1997), - Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը - (1998, անգլերեն), - Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը զործոնները, չափանիշները, լուծման տարրերակները - (1999, անգլերեն), - Հայոց գեղասպանությունը Արմենոցիդ - (2002, անգլերեն), - Արաբական երկրների պատմություն - (հի. I-II, 2003, 2004), - Իրան Ալաթոլլայի հունեյնի դարաշրջանը - (2004), - Արաբական պատմագիտությունը հայոց գեղասպանության մասին - (2005, անգլերեն) և այլն:

2001 թ. եղել է Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի տոնակատարության կազմակերպման պետական հանձնաժողովի իսկ 2005 թ. Հայոց գեղասպանության 90-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողովի անդամ: Հայաստանի Հանրապետության և Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետության միջև միջկառավարական համատեղ հանձնաժողովի հայկական մասի անդամ է: Պարզեառուվել է Մովսես Խորենացու մեղադրվ. Ֆրիդոլոֆ Լանսենի հուշամեդալով - Հայոց գեղասպանության դատապարտման և մարդասիրական սկզբունքների հաստատման ուղղությամբ ծավալած զիտական և հասարակական զործուներության համար - և այլ պարգևներով:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՐ

1918 թվականից, Օսմանյան կայսրության կործանումից հետո, որի մեջ նշանակալի էր նաև արաբների ներդրումը, պատմական նոր փուլ է սկսվում արաբական երկրների քաղաքացիական պատմության մեջ: Նրանք ուր ղրեցին ազգային անկախության նվաճման և ինքնիշխան պետությունների կազմավորման, սոցիալ–տնտեսական վերափոխումների և ժամանակակից հասարակության կառուցման դժվարին ուղին, որը կազմում է նրանց նորագույն պատմության հիմնական բովանդակությունը:

1918 թվականից սկսվում է արաբական երկրների ազգային–ազատագրական պայքարի շրջանը, որը ներառում է ինչպես Արաբական Արևելքի՝ Մաշրիկի, այնպես էլ Արաբական Արևմուտքի՝ Մաղրիբի բոլոր երկրները՝ Գնդկական օվկիանոսից և Պարսից ծոցից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս ընդգրկող վիթխարի տարածքը:

Օսմանյան կայսրության վերացումը ինքնաքերարար չհանգեցրեց արաբական երկրների անկախացմանը, որոնք, ազատագրվելով քուրքական չորսհարյուրամյա լծից, տարաբախտաբար, քաղաքական կախման մեջ ընկան եվրոպական երկրներից: Ուստի և արաբական երկրները հարկադրված էին ոչ թե զենքը վայր դնել, այլ ուղղել իրենց նոր տիրակալների դեմ, որով և սկզբնավորվեց նրանց ազգային–ազատագրական, հակազաղութային պայքարի փուլը: Այդ պայքարն ի վերջո XX դարի կեսերին, պսակվեց փայլուն հաղթանակով, որով և ավարտվեց դեռևս XIX դարի կեսերին Արաբական Նահդայի կամ Արաբական Ճարթոնքի կողմից ոգեկոչված ազգային–քաղաքական գործընթացը, որը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ արաբական երկրների պատմական ճակատագրում:

Այս հարցերի լուսաբանությունը կազմում է սույն ուսումնասիրության հիմնախնդիրների առաջին կարևոր խումբը:

Ազգային–ազատագրական շարժումների հաղթանակի արդյունքում քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց 18 արաբական նորանկախ

պետություն: Իր անկախ պետությունը ստեղծելու ճանապարհին է Պաղեստինը: Արաբական երկրների ընդհանուր տարածքը, մոտավոր հաշվումներով, կազմում է 15 մլն քառ. կմ, իսկ բնակչության թիվն այսօր հասնում է մոտ 200 մլն:

Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա արաբական ինքնիշխան պետությունների հայտնվելը կարևոր պատմական երևույթ էր ոչ միայն իրենց՝ արաբական երկրների համար, այլև նշանակալի իրադարձություն համաշխարհային զարգացումների տեսանկյունից: Դրա շնորհիվ միջազգային հարաբերություններն ավելի ընդլայնվեցին ու քազմաքովանդակ դարձան, ավելի ընդգծվեց այդ հարաբերությունների միջազգային ընույթը՝ ի հաշիվ այն իրողության, որ արաբական երկրներից զաղուբային ենթակայությունից վերածվեցին միջազգային հարաբերությունների անկախ սուբյեկտի:

Բնականաբար, աշխատության մեջ մեծ տեղ է հատկացված արաբական անկախ պետությունների ձևավորման և զարգացման պատմությանն ու օրինաչափությունների քաջահայտմանը, նրանցում տեղի ունեցած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերի, նրանց ներքին և արտաքին քաղաքականության, այդ թվում՝ միջարաբական հարաբերությունների, կառավարող նոր վերնախավի ձևավորման և այլ հանգուցային հարցերի լուսարանությամբ:

Անկախության նվաճումից հետո արաբական երկրների զարգացումն ընթացել է բավականին բարդ ներքին և արտաքին պայմաններում՝ հեղափոխություններ, քազմաքիվ պետական հեղաշրջումներ, արտաքին ազդեխիա, ներքին ցնցումներ և քաղաքացիական պատերազմներ, եթնիկական բախումներ, պաղեստինյան հիմնախնդիր և արաբա-իսրայելական պատերազմներ, որոնք Արաբական Արևելքը վերածել են ճգնաժամերի մի յուրատեսակ մշտական զոտու և հակասությունների բարդ հանգույցի: Դրանք իրենց կնիքն են դրել արաբական երկրների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացումների վրա՝ ներազդելով նաև նրանց միջազգային դրության, միջազգային, տաղածաշրջանային և միջարաբական հարաբերությունների վրա:

Այս հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը կազմում է սույն հատորի մյուս կարևոր հիմնախնդիրների խումբը:

Մենք այն կարծիքին ենք, որ մեր անմիջական և մերձավոր հարևան երկրների պատմությունն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է պատշաճ տեղ հատկացնել հայկական գործունին՝ այդ քառի ամենալայն

իմաստով, և համապատասխան ուշադրություն դարձնել Հայաստանի հետ նրանց քաղաքական, տնտեսական, գիտական և մշակութային հարաբերությունների լուսաբանությանը: Սենք այդպես ենք վարվել սույն ուսումնասիրության նախորդ երկու հատորները շարադրելիս և ձգտել ենք այդ սկզբունքին հավատարիմ մնալ նաև այս հատորում: Մանավանդ հարկ է հաշվի առնել երկու հանգամանք:

Առաջին՝ օտար հեղինակները, որպես կանոն, հազվադեպ են իրենց ուսումնասիրություններում պատշաճ տեղ հատկացնում Հայաստանի հետ արաբական երկրների հարաբերությունների լուսաբանությանը, շատ հաճախ այն լիովին անտեսում են, իսկ երբեմն էլ, միտումնավոր կերպով թե անգիտության պատճառով, աղավաղում:

Երկրորդ՝ 1991 թ. քաղաքական ասպարեզում որպես անկախ պետություն հայտնվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Պա Նոր, քերես ամենակարևոր էջը քաջեց հայ-արաբական քաղաքական պատմության մեջ: Հայաստանի և արաբական պետությունների միջև հաստատվել են դիվանագիտական հարաբերություններ, որոնց զարգանում են միջպետական հարաբերությունների մակարդակով:

Չպետք է մոռանալ նաև, որ այսօր արաբական մի շարք երկրներում զոյություն ունեն հայ համայնքներ, որոնց զոյության ու զարգացման համար ստեղծվել են քաղաքական քաղաքական պայմաններ և քաղաքական մրցույթ: Այդ համայնքներն իրենց որոշակի ներդրումն ունեն արաբական երկրների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում, մի կողմից, և կամրջի դեր են կատարում հյուրընկալ արաբական երկրների և Հայաստանի Հանրապետության միջև, մյուս կողմից:

Պետք է հիշել, որ հայ-արաբական հարաբերությունները պատմականորեն քաղաքական բնույթ են կրել: Պատմությունը ոչ միայն չի անցատում, այլ միացնում է արաբներին ու հայերին, արաբական երկրներին և Հայաստանին:

Գլուխ առաջին

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՎԱՐՏԻՑ ՀԵՏՈ (1918–1920 թթ.)

Սույն կարևոր հարցի լուսաբանությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է Առաջին համաշխարհային պատերազմին և Օսմանյան կայսրության կործանմանը հաջորդած առաջին տարիները, որոնք կառելի է համարել էջֆորիայի՝ խանդավառության, և հիասթափության ժամանակահատված:

Արաբները խանդավառված էին, քանի որ ավարտվել էր պատերազմը, կործանվել Օսմանյան բռնապետությունը և վերջացել բուրջական չորսդարյա դաժան տիրապետության շրջանը, որը նրանք կոչում էին զուլումի՝ միահեծանության, առիավիդքների ու աղետի դարաշրջան:

Նրանք խանդավառ էին, քանի որ ոչ մի կասկած չուներին, որ եկել էր իրենց ազատության և անկախության պատմական պահը: Անտոյակ արաբական երկրների նկատմամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի նվաճողական ծրագրերին, ինչպես նաև նրանց հետ արաբական քաղաքական դեկավարների գաղտնի քանակությունների մանրամասնություններին՝ արաբական ժողովուրդները միամտաբար կարծում էին, որ այլևս ոչ մի խոչընդոտ գոյություն չունի իրենց անկախությունը կերտելու ճանապարհին:

Բայց, ինչպես ընդունված է, էջֆորիան երկար չի տևում, և սովորաբար շատ հեշտությամբ իր տեղը գիջում է դառն իրականությանը: Նույնը պատահեց նաև արաբական երկրների հետ:

Նրանք շատ շուտով համոզվեցին, որ իրենց երազանքներն անհաշտելի հակասության մեջ էին գտնվում արևմտյան պետությունների քաղաքական և զործնական ծրագրերի հետ: Եվ խանդավառությանը

փոխարինելու եկավ հիասթափությունը, որը, ի տարբերություն էյֆորիայի, շատ ավելի երկար՝ մի քանի տասնամյակ տևեց:

Արարական երկրներն այդ ժամանակ իրավական և քաղաքական կարգավիճակի տեսանկյունից իրենցից ներկայացնում էին մի խաչտարդետ պատկեր: Այստեղ ներկայացված էին գաղութային տիրապետության համարյա բոլոր տեսակները՝ ջուն կամ դասական առումով գաղութներ, պրոտեկտորատներ և ենթամանդատային երկրներ:

Գաղութային համակարգը, ինչպես հայտնի է, ստեղծվել է դարերի ընթացքում՝ եվրոպական պետությունների, հիմնականում Մեզիայի, Ֆրանսիայի, Պորտուգալիայի, Բելգիայի, Գոլանդիայի, Իսպանիայի և Իտալիայի նվաճումների արդյունքում, որը նրանք հետևողականորեն իրականացրել են Ասիայում, Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում: Եվրոպական երկրներն իրենց գաղութներն ունեցան մաս Ասիայի և Աֆրիկայի արաբական երկրներում:

Քննարկելով ժամանակաշրջանում արաբական երկրներում **դասական գաղութներ** էին Ադենը և Սուդանը, որոնք պատկանում էին Մեզիային: Ճիշտ է, Սուդանը ձևականորեն համարվում էր անգլո-եգիպտական համատիրություն՝ կոնդոմինիում, սակայն իրականում նրա կարգավիճակը ոչնչով չէր տարբերվում դասական գաղութների կարգավիճակից: Եգիպտոսի «համատեր» լինելը սոսկ ձևական էր, և իրականում Մեզիան միանձնյա տնօրինում էր Սուդանի ճակատագիրը:

Գաղութային կարգավիճակ ուներ Ֆրանսիային պատկանող Ալժիրը, իտալական գաղութ էր Լիբիան: Գյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրներում իր գաղութային տիրույթներն ուներ մաս Իսպանիան, որին պատկանում էին այսպես կոչված «Իսպանական Մարոկկոն»՝ Մարոկկոյի հյուսիսային և հարավային մասերը, Իֆնին, Մեռտուն Մելիլլան և այլն:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ արաբական երկրներում իրենց գաղութային տիրույթներն ունեին Մեզիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Իսպանիան:

Բուն կամ դասական իմաստով գաղութները գաղութատիրական համակարգում իրավազրկության առումով զրավում էին անենաստորին աստիճանակարգը: Նրանք անմիջականորեն ենթակա էին մետրոպոլիային՝ գաղութատեր «մայր» երկրին, և կառավարվում էին նրա կողմից նշանակված փոխարքայի, նահանգապետի կամ այլ աստիճանակարգ ունեցող պաշտոնյայի կողմից՝ կախված տվյալ գաղութի կարևորությունից: Գաղութների ամբողջ ներքին կարգը՝ հասարակական-քաղաքական, տ-

ցիալ–տնտեսական, հոգևոր–կրոնական և մշակութային–կրթական ոլորտը, ենթակա էր մետրոպոլիայի կողմից նշանակված կառավարչին, գտնվում էր նրա վերահսկողության ներքո, ուղղություն էր ստանում և կառավարվում նրա կողմից: Նրան էր պատկանում օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունը: Գաղութները, որպես կանոն, չունեին իրենց կառավարման կենտրոնական մարմինները: Երբեմն տեղական ակադեմիացի նահանգապետին կամ կառավարչին կից ստեղծվում էր այս կամ այն խորհրդակցական մարմինը՝ խորհրդակցական խորհուրդ, Սահմանադրական խորհուրդ, Ավագների խորհուրդ և այլ անվանակոչումներով: Բայց դրանք սովորաբար օժտված չէին լինում որևէ իշխանությամբ, իսկ այդ մարմինների խորհուրդները մետրոպոլիայի ներկայացուցիչ–կառավարիչը կարող էր և՛ հաշվի առնել, և՛ անտեսել: Ուստի այդ «խորհրդատվական» մարմինները լույ շղարչ էին՝ թողարկելու համար եվրոպական պետությունների գաղութային տիրապետությունը:

Քաղաքական–իրավական առումով գաղութային տիրապետության մի յուրատեսակ կարգավիճակ էին ներկայացնում **պրոտեկտորատները՝ հովանավորյալ կամ հովանավորվող երկրները:**

Սովորաբար պրոտեկտորատները կամ հովանավորները եղել են եվրոպական երկրները, իսկ պրոտեկտորատները՝ հովանավորյալները՝ Ասիայի և Աֆրիկայի երկրները: Եվրոպական երկրներն իրենց պրոտեկտորատը հաստատում էին պարտադրանքով՝ քոնի ուժով, սպառնալիքով, ահաբեկման ծանապարով և, ի հարկին, չէին խորշում նաև պատերազմական գործողություններից: Լինում էին դեպքեր, նոր պրոտեկտորատը հաստատվում էր միակողմանիորեն, այսինքն՝ առանց մյուս կողմի համաձայնության կամ նրա հետ պայմանագիր կնքելու: Այդպես վարվեց Անգլիան, երբ 1914 թ. դեկտեմբերին միակողմանիորեն հայտարարեց Եգիպտոսի վրա իր պրոտեկտորատը հաստատելու մասին, քեև Եգիպտոսը ձևականորեն մտնում էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ:

Բայց սովորաբար այդ կարգավիճակը հաստատվում է պայմանագրով, որը կնքվում է երկու կողմերի միջև:

Գաղութային տիրապետության այս կատեգորիայի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ եվրոպական պետության կողմից պրոտեկտորատը հաստատելիս պահպանվում էին հովանավորվող պետության կամ երկրի՝ սովալ պահին գոյություն ունեցող պետական կառավարման ձևը, կառույցները և վարչակարգը՝ միապետություն, սուլթանություն, իշխանապետություն և այլն: Դրանք, որպես կանոն,

փոփոխության չլին ենթարկվում: Պահպանվում էին կատավարող դինաստիաները, եթե այդպիսիները կային, ինչպես Քուվեյթում աս-Սաբահների, Բահրեյնում ալ-Հալիֆաների դինաստիան, տեղական ցեղապետների իրավունքները և այլն:

Պրոտեկտորատը պարտավորվում է ընդունել պրոտեկտոր պետության «խորհուրդները» և ղեկավարվել դրանցով, որի շնորհիվ պրոտեկտոր պետությունն ապահովում է իր տիրապետող քաղաքական և տնտեսական դիրքերը: Մասնավորապես, եվրոպական որևէ պետության հովանավորությունն ընդունած պետությունը կամ երկիրը՝ պրոտեկտորատը, ասանց պրոտեկտոր պետության քույրավորության և համաձայնության չի կարող կապերի մեջ մտնել կամ հարաբերություններ հաստատել այլ պետությունների հետ: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում նա պարտավոր է ընդունել և հետևել հովանավոր երկրի «խորհուրդներին»:

Մյուս կողմից՝ հովանավոր կամ պրոտեկտոր պետությունն իր վրա է վերցնում պրոտեկտորատի՝ հովանավորյալ պետության, պաշտպանության և անվտանգության ապահովման «հոգսը»:

Իսկ ինչ վերաբերում է ներքին հարցերին, ապա այդ հարցերը նույնպես կարգավորվում են պայմանագրով, որ կնքվում է պրոտեկտորի և պրոտեկտորատի միջև: Ըստ այդմ՝ պրոտեկտորատն ընդունում է պրոտեկտոր երկրի ներկայացուցչին, որը սովորաբար ունենում է խորհրդականի աստիճանակարգ:

Արաբական երկրներից անգլիական պրոտեկտորատներ էին Քուվեյթը, Կատարը, Մասկատը, Պայմանագրային Օմանը, Բահրեյնը և Եգիպտոսը: Ֆրանսիական պրոտեկտորատներ էին Թունիսը և Մադոկոն:

Պրոտեկտորատը բեև մտնում է «գաղութային համակարգ» հասկացության մեջ, բայց անհամեմատ ավելի բարձր կարգավիճակ ունի: Ուստի չի կարելի հավասարության նշան դնել ղատական գաղութների և պրոտեկտորատների միջև:

Գաղութային կախվածության այս երկու տեսակները ձևավորվել և ի հայտ էին եկել նախորդ դարերում՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Պատերազմի ավարտից և կայզերական Գերմանիայի ու Օսմանյան կայսրության տապալումից ու վերացումից հետո «գաղութային համակարգ» հասկացությունը հարստացավ կախվածության մի նոր տեսակով, որը ստացավ **մանդատային համակարգ** անվանումը: Մի բան

մնաց մուլը, ինչպես նախորդ երկու ձեռում, այս նոր տեսակի դեպքում ես տերը կամ տիրապետողը եվրոպական գաղութատեր պետություններն էին, իսկ կախյալ վիճակում հայտնվածները՝ դարձյալ Ասիայի և Աֆրիկայի, այդ բվում և արարական երկրները:

Մանդատային համակարգը լույս աշխարհ եկավ 1919–1920 թթ., երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Փարիզում գումարվել էր Խաղաղության կոնֆերանսը, որը կոչված էր հանրագումարի բերել պատերազմի ռազմական և քաղաքական արդյունքները, ամրագրել նոր քաղաքական իրողությունները, մասնավորապես հաղթած և պարտություն կրած պետությունների կարգավիճակները, և որոշել աշխարհի ճակատագիրն ու զարգացման հիմնական ուղղություններն առաջիկա տասնամյակներին:

Այդ քննարկումների ընթացքում շատ լուրջ ուշադրություն դարձվեց պարտություն կրած կայզերական Գերմանիայի նախկին գաղութներին և Օսմանյան կայսրության արաբական տիրություններին՝ նրանց ապագայի տեսանկյունից: Հիշեցնենք, որ արաբական երկրներն այդ ժամանակ, ինչպես լուսարանված է սույն հետազոտության երկրորդ հատորում, փաստորեն զրավված էին անգլիական և Ֆրանսիական զորքերի կողմից: Ուրեմն, խոսքը գնում էր նրանց քաղաքական ճակատագրի մասին: Անգլիան և Ֆրանսիան ցանկանում էին արաբական երկրները բռնակցել իրենց գաղութային կայսրություններին: Անգլիան հավակնում էր Պաղեստինին և Իրաքին, իսկ Ֆրանսիան՝ Սիրիային և Լիբանանին:

Սակայն դա նրանց չհաջողվեց: Դրան խանգարեց երկու հանգամանք: Առաջին՝ ԱՄՆ–ի խիստ քաջասական դիրքորոշումը անգլո–ֆրանսիական ծրագրերի նկատմամբ: ԱՄՆ–ի ազգային շահերին չէր համապատասխանում Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետագա հզորացումը: Եվ, երկրորդ՝ արաբական երկրներում կուտակված դժգոհությունը Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքականության նկատմամբ, որոնք հրաժարվում էին կատարել արարներին պատերազմի ժամանակ տրված խոստումները նրանց անկախության վերաբերյալ: Անգլիան և Ֆրանսիան մտավախություն ունեին, որ արաբական երկրների ուղղակի բռնակցումը կարող է պատճառ հանդիսանալ արաբական մի նոր հուժկու ապստամբության համար:

Ելնելով այդ նկատառումներից՝ Անգլիան և Ֆրանսիան հրաժարվեցին արաբական երկրները, ինչպես նաև գերմանական նախկին գաղութները, ուղղակի բռնակցելու մտադրությունից և սկսեցին փնտրել

այդ տարածքները կառավարելու մի երբ՝ մինչ այդ մարդկությանն անհայտ տարբերակ:

Անա այսպես հրապարակ նետվեց **կառավարման մանդատային համակարգը**, որն ուներ իր առանձնահատկությունները:

Եսխ՝ մանդատային համակարգի հաստատումն իրավաբանորեն ամրագրվեց նորաստեղծ միջազգային կազմակերպության՝ Ազգերի լիգայի կանոնադրությամբ, որի 22-րդ հոդվածն ամբողջովին նվիրված էր այդ հարցին: Ըստ այդմ՝ Ազգերի լիգան իրավունք ուներ կառավարման մանդատը հանձնել որևէ արևմտյան զարգացած երկրի՝ նախկին Օսմանյան կայսրության արարական երկրները և կայզերական Գերմանիայի գաղութները Ազգերի լիգայի անունից կառավարելու համար: Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի այսպես կոչված «Տասի խորհուրդը», որի մեջ մտնում էին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտն ու պետական քարտուղարը, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի վարչապետները և արտաքին գործերի նախարարները, 1919 թ. հունվարի 30-ին որոշում ընդունեց Օսմանյան կայսրությունից վերջնականապես անջատել և ենթամանդատային տերիտորիաներ հայտարարել Հայաստանը, Սիրիան, Պաղեստինը, Սիբազեստը, Արաբիան և Քրդստանը, սակայն առանց կոնկրետ նշելու, թե այդ երկրների կառավարման մանդատը ո՞ր պետությանն է տրվելու: Այդ հարցը լուծվեց ավելի ուշ՝ երկար բանակցություններից հետո, որոնք երբեմն շատ սուր բնույթ էին կրում:

Մանդատային համակարգի մյուս առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ Ազգերի լիգան ապագա ենթամանդատային տերիտորիաները բաժանեց երեք կարգի՝ A, B, C՝ ելնելով նրանց «զարգացման մակարդակից», տալով դրանցից յուրաքանչյուրի բնութագիրը:

Ամենաարժեքը համարվում էր A կարգի մանդատը, որի շարքում դասվեցին միայն արարական երկրները: Դրա վերաբերյալ Ազգերի լիգայի 22-րդ հոդվածում ամրագրված էր հետևյալը. «Մի շարք մարզեր, որոնց նախկինում պատկանում էին թուրքական կայսրությանը, հասել են զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ նրանց գոյությունը որպես անկախ ազգեր, ժամանակավորապես կարելի է ճանաչել, պայմանով, որ մանդատային պետության խորհուրդները և օգնությունն ուղղություն տան նրանց զարգացմանը մինչև այն պահը, երբ նրանք ի վիճակի կլինեն իրենց իրենց կառավարելու: Մանդատային պետության ընտրության հարցում նախ և առաջ պետք է հաշվի առնվեն այդ մարզերի ցանկությունները»:

Ազգերի լիզայի կանոնադրության՝ մանդատներին վերաբերող հոդվածում նշվում էր նաև, որ ենթամանդատային տերիտորիաներում քոչոր պետությունները պետք է ունենան հավասար իրավունքներ տնտեսական մի շարք հարցերի բնագավառում, մանդատատեր պետությունն իրավունք չունի ենթամանդատային երկիրը համարել իր տիրապետությունը և յուրաքանչյուր տարի իր գործունեության մասին պետք է հաշվետվություն ներկայացնի Ազգերի լիզային:

Ե կարգի մանդատների շարքը դասվեցին գերմանական նախկին գաղութները Կենտրոնական Աֆրիկայում: Նրանք զարգացման առումով համարվում էին ավելի ցածր կարգի, ուստի և դրվում էին նրանց կառավարման մանդատը ստացած պետության ուղղակի կառավարման ներքո:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ե կարգի ենթամանդատային տերիտորիաներին, ապա դրանց մեջ մտնում էին Չարավարնմտյան Աֆրիկայի երկրները և Խաղաղ օվկիանոսի կղզիները, որոնք իրենց զարգացման մակարդակով, ըստ Ազգերի լիզայի կանոնադրության 22-րդ հոդվածի, գիջում էին ոչ միայն A կարգին, այսինքն՝ արաբական երկրներին, այլև B կարգին պատկանող երկրներին: Այդ պատճառով էլ մանդատատեր պետությունները նրանց կառավարման հարցում ստացան ավելի լայն լիազորություններ, քան A, ինչպես նաև B կարգի երկրների հարցում: Ե կարգի երկրների կապակցությամբ ասված էր, որ «այդ տարածքները պետք է կառավարվեն մանդատատեր պետության օրենքներով՝ որպես նրա տերիտորիայի բաղկացուցիչ մասը»:

Եթե ի մի բերելու լինենք, ապա 22-րդ հոդվածի սահմանումներից ու դրույթներից ակնհայտ է դառնում, որ մանդատային համակարգի հիմքում դրված էր ազգերի «բարձր» և «ցածր» լինելու սկզբունքը, նրանց կառավարողների և կառավարվողների քաժանելու՝ ըստ էության ռասայական մոտեցումը:

Արևմտյան դասական գաղութատեր պետությունները, որոնք պատկանում էր որոշումներ ընդունելու իրավունքը, պետական ինքնուրույն գոյության համար «չհասունացած» ժողովուրդների շարքը դասեցին անգամ արաբներին. մի ժողովրդի, որը դեռևս VII դարում ստեղծել էր իր իզոր պետականությունը և մեծ նվաճումների հասել գիտության ու մշակույթի բնագավառում, որը հայտնի է արաբական քաղաքակրթություն անվանումով: Դա խորապես վիրավորեց արաբներին, ինչի մասին դասնորեն արտահայտվեց արաբական ազգային-ազատագրական պայքարի ականավոր ղեկավարներից մեկը՝ Գիջազի կառավարիչ Գու-

սեյն իբն Ալիի որդին՝ Իրաքի ապագա թագավոր Ֆեյսալը, որը հանդես գալով Փարսիի կոնֆեդերատում մանդատների հարցի քննարկման ժամանակ, դիմելով արևմտյան պետությունների ղեկավարներին, ասաց. «Արաբները հին քաղաքակրթված և կազմակերպված ժողովուրդ էին դեռ այն ժամանակ, երբ այս սրահում ներկայացված ժողովուրդները դեռևս չէին ծնալորվել»:

Արաբական երկրների կառավարման Ա կարգի մանդատների բաժանման հարցը վերջնականապես լուծվեց և հաստատվեց 1922 թ. հուլիսի 24-ին և գործողության մեջ մտավ 1923 թ. նոյեմբերի 29-ին: Ըստ այդմ՝ Պաղեստինի և Իրաքի մանդատը ստացավ Անգլիան, իսկ Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը՝ Ֆրանսիան: Գետագայում Պաղեստինի կազմից առանձնացվեց, որպես առանձին բրիտանական ենթամանդատային երկիր, Անդրհորդանանը:

Այսպիսով՝ արաբական երկրների մեծ մասը այս կամ այն կերպ կախման մեջ ընկավ նյութական երկրներից, գլխավորապես Անգլիայից և Ֆրանսիայից:

Արաբական երկրների քաղաքական կարգավիճակի պատկերն ամբողջացնելու համար հարկ է նշել, որ գաղութների, պրոտեկտորատների և ենթամանդատային երկրների կողքին կային նաև անկախ պետություններ:

Օսմանյան կայսրության կործանումից հետո **անկախ պետություն** դարձան միայն Լեզղը և հարակից երկրները Արաբիայում՝ Իբն Սաուդի գլխավորությամբ, Գիջազը, որի թագավոր հռչակվեց Գուսեյն իբն Ալին, և Եմենը: Գետագայում՝ 1924 թ., Իբն Սաուդը, շարունակելով իր իշխանության ներքո Արաբիայի տարածքները միավորելու իր հաղթական քաղաքականությունը, կարողացավ Լեզղի թագավորությանը կցել նաև Գիջազը՝ հիմնականում ավարտելով ապագա Սաուդյան Արաբիայի կազմավորման գործընթացը:

Քաղաքական և իրավական կարգավիճակի առումով ահա այսպիսի պատկեր էր ներկայացնում արաբական աշխարհը օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելուն հաջորդած առաջին տարիներին:

Գլուխ երկրորդ

ԱԼԺԻՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԼԺԻՐ

ԱԼ-ԶՈՒՄՅՈՒՐԻՅԱ ԱԼ-ԶԱԶԱԻՐԻՅԱ ԱԴ-ԴԻՄՈԿՐԱՏԻՅԱ ԱՇ-ՇԱԱԲԻՅԱ

ԱԼ-ՉԱԶԱԻՐ

Աշխարհագրական դիրքը — տեղակայված է Կուեյթարևմտյան Աֆրիկայում Ասահմանները — սահմանակից է Լիբիային, Սալիին, Սափիտանիային, Սա-
րդկույին, Լիբիային, Քու՛եյթին, Արևմտյան Ասիային, իսկ
հյուսիսից՝ Միջերկրական ծովին

Տարածքը — 2351740 քառ. կմ, երկրորդ ամենամեծ երկիրը Աֆրիկայում՝ Առ-
դանից հետո

Բնակչությունը — 32129324 (2004 թ. տվյալներ)

Մայրաքաղաքը — Ալժիր (մոտ 4 մլն)

Պետական կարգը — խորհրդարանային

Պետության ղեկավարը — պրեզիդենտ

Օրենսդիր իշխանությունը — երկպալատանի Ազգային ժողովրդական
ժողով

Վարչական բաժանումը — 48 վիլայաթներ՝ մարզեր

Ազգային տոնը — 1 Օդեոբեի՝ Ֆամազգային ազատագրության կամ Ֆեյսա-
ֆոլուբյան օրը (1954 թ.)

Անկախության օրը — 5 հուլիսի, 1962 թ.

Պետական կրոնը — իսլամ (սուննի), դաժանում է բնակչության 99%-ը, իսկ
1%-ը՝ քրիստոնյաներ և հիբաներ են

Պաշտոնական լեզուն — արաբերենը, գերծածական են նաև ֆրանսերենը և
բերբերական ջարբառը

Ազգային կազմը — արաբ-բերբերներ՝ 99%, եվրոպացիներ՝ 1%

Ազգային դրամը — դինար

Պամախան ներքին արդյունքը (ՉՆԱ) ըստ շնչի — 6000 ԱՄՆ դոլարին հա-
մարից (2003 թ.)

- Ընկան իսրատությունները — նախ՝ սպառները 13, 1 մրդ թարի (2002 թ.),
 բնական զագ, երկար, խոփաներ, ուրան, զինն, արժիճ
 Արդյունարիությունը — նավարությունարիություն, զագի, շեմաներային,
 էլեկտրատեխնիկական, բերն և սննդի արդյունարիություն
 Գյուղատնտեսությունը — մշակված են զորեն, զարի, վարակ, խաղող, մի-
 րապատի, ցիտրուսներ, մրգեր, նշանակալի տեղ է գրավում
 անանասարիությունը

A¹¹
 91508

1. ԱԼԺԻՐԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԸՆԿԱՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՐՁԱՆՈՒՄ (1919–1939 թթ.)

1. Ընդհանուր քննարկոց

Ալժիրն իր նորագույն պատմության փուլը մտավ որպես ֆրանսիական գաղութ: Սակայն 1919–1939 թթ. Ալժիրն արդեն նման չէր ոչ միայն XIX դարի, այլև XX դարի սկզբների Ալժիրին:

Այդ ժամանակահատվածում, հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած երկտասնյակում, տեղի ունեցան որոշակի տեղաշարժեր Ալժիրի սոցիալ–տնտեսական դրության մեջ, ալժիրցիների ազգային և քաղաքական մտածելակերպում ու ազգային հոգեբանության ոլորտում: Ալժիրցիներն ավելի ու ավելի էին ազատագրվում գաղութային վիճակում գտնվող ժողովուրդներին բնորոշ կապանքներից՝ ոչ լիարժեքության քարոզչից, ենթակայության հոգեբանությունից, և նրանց այլևս չէր վախեցնում անկախության հեռանկարը:

Ալժիրյան հասարակության ներսում տեղի էին ունենում առաջին հայացքից ոչ այնքան նկատելի գործընթացներ, որոնք վկայում էին ալժիրյան հասարակության քաղաքական հասունության միտումների մասին, ստեղծվում էին լուրջ նախադրյալներ հակազգութային պայքարի ծավալման, այդ պայքարին ավելի կազմակերպված բնույթ հաղորդելու համար, ձևավորվում էին տարաբնույթ քաղաքական, ազգային, կրոնական կազմակերպություններ և կուսակցություններ, որոնք հավակնում էին դառնալ ֆրանսիական գաղութային տիրապետությունից ազատագրվելու ալժիրցիների ձգտումների արտահայտիչները և կազմակերպիչները:

Չարգացման այդ միտումները հանգեցրին նրան, որ ալժիրցիներն իրենց սոցիալ–տնտեսական պայմանների բարելավման, իրավունքների ընդարձակման և այլ բարենորոգումների պահանջներից, ի վերջո, անցան ֆրանսիական գաղութային տիրապետությունից ազատագրվելու և ազգային անկախության նվաճման պահանջներին:

Քննեց այս երևույթներն ու զործընթացները կազմում են Ալժիրի 1920–1950–ական քվականների պատմության գլխավոր բովանդակությունը:

Ֆրանսիան, արբեցած Առաջին համաշխարհային պատերազմում տարած իր ռազմական հաղթանակներից, ընդհակառակը, փորձում էր ավելի ամրապնդել իր գաղութային տիրապետությունը Ալժիրում, հյուսիսաֆրիկյան այդ առանցքային երկիրն ավելի կապել, նույնիսկ ինտեգրել Ֆրանսիային:

Ասկայն Ֆրանսիայի նման քաղաքականությունը պետք է քաջատրել ոչ միայն այն իրողությամբ, որ դա քնորոշ է ընդհանրապես բոլոր գաղութատեր երկրներին, այլև այն իրավիճակով, որի մեջ հայտնվեց Ֆրանսիան Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Պատերազմը շատ ծանր նստեց Ֆրանսիայի վրա: Եւ, կարելի է ասել, այդ յունաբան եղավ, ունեցավ վիթխարի մարդկային և նյութական կորուստներ: Տնտեսությունն ավելի մեծ դժվարությամբ էր դիմանում պատերազմի հետևանքով առաջացած լարվածությանը և ի վիճակի չէր լիովին քվարարել երկրի և բնակչության պահանջները:

Դրան պետք է ավելացնել նաև այն նոր քաղաքական և տնտեսական մարտահրավերները, որոնց Ֆրանսիան հարկադրված էր դիմակայել հետպատերազմյան աշխարհում: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ անգլո-ֆրանսիական մրցակցությունը, ԱՄՆ-ի համաշխարհային դիրքերի ամրապնդումը, 1930–ականների սկզբներից արդեն անկասելի դարձած հիտլերյան Գերմանիայի բարձրացումը, նրա տնտեսական և ռազմական հզորացումը, որը Ֆրանսիայում ընկալվում էր որպես մահացու սպառնալից:

Այսպիսի պայմաններում Ալժիրը պահպանում էր իր քաղաքական կարևորությունը Ֆրանսիայի համար: Դեռ ավելին՝ նա մեծ քերթ կարևոր աշխարհաքաղաքական նշանակություն հյուսիսաֆրիկյան-միջերկրածովյան տարածաշրջանում՝ հաշվի առնելով այն պարագան, որ սրվեց պայքարը արևմտյան մեծ տերությունների միջև Միջերկրական ծովի ավազանում տիրապետող դիրքեր գրավելու համար: Այդ պայքարում Ալժիրը կարևոր հենակետ էր Ֆրանսիայի համար:

Ալժիրը կարևոր ստրատեգիական հենակետ դարձավ Ֆրանսիայի համար նաև աֆրիկյան մայրցամաքում, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ այստեղ էին կազմավորվում, վարժեցվում և պատրաստվում ֆրանսիական գաղութային զորքերը, որոնք այնուհետև անհրաժեշտու-

թյան դեպքում օգտագործվում էին Աժիիկայի ֆրանսիական գաղութներում: Ալժիրի նշանակութիւնն ավելի էր կարևորվում, եթե նկատի ունենանք, որ այս գաղութային երկրում էին պատրաստվում համապատասխան կադրեր՝ Աժիիկայում գտնվող ֆրանսիական բոլոր գաղութների վարչական կառավարման համար:

Ինչ վերաբերում է Ալժիրի տնտեսական նշանակութեանը, որի մասին խոսվել է նախորդ հատորում, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմը և նրան հաջորդած տարիները նկատելաբար ապացուցելու, որ Ալժիրը շատ կարևոր նշանակութիւն ուներ Ֆրանսիայի համար և՛ որպէս գյուղատնտեսական որոշ մթերքների շտեմարան, և՛ արդյունաբերական հումքի մատակարարող, և՛ որպէս ֆրանսիական ապարանքների համար արդյունաբերական շուկա:

Այս ժամանակաշրջանում Ալժիրի նկատմամբ ավելի ու ավելի մեծ հետաքրքրություն էր դրսևորում ֆրանսիական բանկային կապիտալը, որը տարեցտարի մեծացնում էր կապիտալ ներդրումները ալժիրյան տնտեսության, մասնավորապէս գյուղատնտեսության, առևտրի և ծովազնացութեան բնագավառներում:

1920-1930-ական թվականներին Ալժիրը վերածվեց նաև Ֆրանսիային լծանագին բանվորական ուժ մատակարարող երկրի: Տարեկան տասնյակ հազարավոր ալժիրցիներ հեռանում էին իրենց հարազատ վայրերից և աշխատանք փնտրելու հույսով ապաստանում Ֆրանսիայում: Իսկ ֆրանսիական իշխանություններն ամեն կերպ խրախուսում էին լծան բանվորական ուժի ներհոսքը Ֆրանսիա:

Ալժիրը կարևոր նշանակութիւն ձեռք բերեց Ֆրանսիայի համար նաև որպէս յուրահատուկ, այսպէս կոչված վերաբնակեցման գաղութ: Դրա իմաստը կայանում էր նրանում, որ ֆրանսիական գաղութային տիրապետութեան տարիներին Ալժիրում գոյացավ եվրոպական փոքրամասնութիւն: Դրա միջուկը կազմում էին ֆրանսիացիները, առաջին հերթին Գարալային Ֆրանսիայի այն շրջաններից, որոնք անմիջակաՆորեն հարում էին Միջերկրական ծովին և նրանց համար առանձնապէս մեծ դժվարություն չէր ներկայացնում հարմարվել ծովի հակառակ մասում գոյութիւն ունեցող կյանքի պայմաններին: Վերաբնակյալների կամ կոլոնիստների մեջ զգալի թիվ էին կազմում նաև իսպանացիները:

Այս առումով Ալժիրը տարբերվում էր ֆրանսիական մյուս գաղութներից:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ սկսվել էր միզրացիոն շարժում դիմադրած ուղղություններով՝ Ալժիրից Ֆրանսիա և Ֆրանսիայից Ալժիր։ Սակայն որակական, ավելի ճիշտ՝ սոցիալական առումով նրանք նույնատիպ չէին։ Ալժիրից Ֆրանսիա էին մեկնում աղքատ ու գործազուրկ ալժիրցիները, որոնց այդ քայլին ստիպում էին դիմել կարիքն ու աշխատանք գտնելու պահանջը, իսկ Ֆրանսիայից Ալժիր էին մեկնում ունևոր խավի ներկայացուցիչները՝ հարստանալու մղումով։ Վերջիններս աստիճանաբար կարևոր դիրքեր գրավեցին Ալժիրի տնտեսության հիմնական ճյուղերում։ Մոտ քսան տարվա ընթացքում կոլոնիատների ծեղքն անցավ լրացուցիչ 400 հազ. հա հողատարածք։ Եվ եթե 1917 թ. նրանց տիրապետության տակ էր գտնվում 2 մլն 300 հազ. հա, ապա 1940 թ. կոլոնիատներին էր պատկանում արդեն 2 մլն 700 հազ. հա հողատարածք։ Նրանց էր պատկանում Ալժիրում կատարված կապիտալ ներդրումների 90%-ը։ Կոլոնիատների մենաշնորհը դարձան եկամտաբեր և ղեկավար պաշտոնները։ Դրան նպաստեց այն հանգամանքը, որ ֆրանսիական կոլոնիատներն օժտվեցին նույնպիսի իրավունքներով, ինչպես ֆրանսիական քաղաքացիները։ Նրանք ստացան ծայրի իրավունք՝ ընտրություններին մասնակցելու համար, իրենց կուսակցությունները և միությունները ստեղծելու իրավունք և այլ արտոնություններ, որոնցից զուրկ էին ալժիրցիները։ Դա բացատրվում է ֆրանսիական իշխանությունների հատուկ քաղաքականությամբ, որի առանցքը կազմում էր այն, որ Ֆրանսիան ալժիրցիներին չէր ճանաչում որպես քաղաքացիներ, այլ ընդունում էր որպես հպատակներ։ Այդ պատճառով էլ նրանք զրկված էին իրենց քաղաքական կուսակցությունները, արհմիությունները և զանազան այլ միություններն ունենալու իրավունքից։

Ալժիրում գործում էր «Տնօրենիկների կողբքը», որով սահմանված էր, որ գաղութային վարչության բոլոր աշխատակիցները, անկախ նրանց գրաված պաշտոնից, տեղաբնիկների, այսինքն՝ արաբ ալժիրցիների նկատմամբ օգտվում էին քաղաքացիական, ոստիկանական և դատական լիիրավ իշխանությամբ։ Ալժիրցիները զուրկ էին նման իրավունքներից։

Ամիրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր հանգամանքի վրա ևս՝ կապված Ալժիրում ֆրանսիական կոլոնիատների հետ։ Տարիների ընթացքում նրանք շատ ուժեղացան և վերածվեցին կազմակերպված յուրահատուկ համայնքի։ Նրանց ամրապնդեցին իրենց տնտեսական և քաղաքական դիրքերը ոչ միայն Ալժիրում, այլև սկսեցին ազդել բուն Ֆրանսիայի քաղաքականության վրա, նույնիսկ այն աստիճանի, որ հա-

ճախ նրանք էին քննադրում ֆրանսիական կառավարությանը, քե ինչ պետք է անել Ալժիրում՝ ելնելով իրենց նեղ, կորպորատիվ շահերից: Իսկ դրանք, հնարավոր է, տվյալ պահին հակասության մեջ գտնվելին ֆրանսիայի արտաքին, այդ բվում և գաղութային քաղաքականության այս կամ այն խնդիրների հետ: Եվ նզակի չէին այն դեպքերը, երբ ֆրանսիական կառավարությունը հարկադրված էր հաշվի նստել նրանց շահերի հետ: Դա, ինչպես ցույց կտրվի աշխատության հետագա մասերում, երբեմն որոշակի քարոզություններ էր ստեղծում ինչպես ֆրանսիական կոլոնիատների և ֆրանսիական կառավարության փոխհարաբերություններում, պատճառ դառնում քաղաքական ճգնաժամների և կառավարությունների տապալման համար, այնպես էլ Ալժիրում ֆրանսիական կառավարության քաղաքականության իրականացման ժամանակ:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ ֆրանսիան և Ալժիրը միանգամայն տարբեր նպատակներ էին հետապնդում: Եվ երբ հաշվի առնենք նաև Ալժիրում հաստատված ֆրանսիացիների՝ կոլոնիատ գործարարների, խոշոր ու միջին սեփականատերերի, գաղութային վարչության պաշտոնյաների, զինվորական ու ոստիկանական ծառայողների կորպորատիվ շահերը, կարելի է ասել, որ «ալժիրյան դաշտում» գործում էին երեք միտումներ կամ ուժեր, որոնց վեկտորները տարբեր ուղղվածություն ունեին:

Առաջին՝ ֆրանսիան, որը ձգտում էր ոչ միայն պահպանել, այլև ամրապնդել իր գաղութային տիրապետությունը Ալժիրում՝ այդ նպատակի համար օգտագործելով **Ալժիրի ինտեգրացման տարրերակը:**

Երկրորդ՝ Ալժիրը, որը, չնայած նրանում առկա տարբեր և երբեմն հակասակ քաղաքական, կրոնական, կուսակցական ուժերի առկայությանը, այդուհանդերձ, ներկայացնում էր մի ամբողջություն, որի գլխավոր ազգային-քաղաքական նպատակակետը դարձավ **Ալժիրի անկախ և սուվերեն պետության ստեղծումը:**

Այս երկու՝ ֆրանսիական և ալժիրյան վեկտորները միանգամայն հակադիր էին միմյանց, և նրանց շահերի հաշտության մասին խոսք լինել չէր կարող:

Երրորդ՝ Ալժիրում հաստատված, արդեն խոր արմատներ ձգած և ուժեղ քաղաքական ու տնտեսական դիրքեր նվաճած ֆրանսիական ուժերը, որոնց մենք կանվանեինք **ֆրանսիական կորպորատիվ համախմբում:**

Այս համախմբումը, իհարկե, իր ելույթանք, այդուհանդերձ, ֆրանսիական էր և կապված էր մետրոպոլիայի՝ ջուն ֆրանսիայի հետ, և կուպիտ

սխալ կլիներ նրանց հակադրել մի այնպիսի սկզբունքային հարցում, ինչպես Ալժիրում Ֆրանսիայի գաղութային տիրապետության պահպանման և անրապնդման հարցն էր: Սակայն այդ համախմբումը ձեռք էր բերել հարաբերական ինքնուրույնություն և ձգտում էր, որ Ալժիրին վերաբերող թուր հարցերում Փարիզում խորհրդակցելին նրանց հետ, հաշվի առնելին նրանց տեսակետները և շահերը: Նրանք չէին ցանկանում դառնալ Փարիզի սուկ կամքի կատարողները և ձգտում էին ավելի լայն իրավունքներ ձեռք բերել Ալժիրի հիմնախնդիրների լուծման հարցում և ճնշում էին գործադրում կառավարության վրա: Դա, անշուշտ, որոշակի դժվարություններ էր ստեղծում ֆրանսիական կառավարության համար և սահմանափակում նրա մանրեղու հնարավորությունները:

Մյուս կողմից այդ, այսպես կոչված, երրորդ խումբը կամ ուժը անհամեմատ ավելի կոշտ դիրք էր գրավում Ալժիրցիների նկատմամբ, մասնավոր ներկի ապագա կարգավիճակի հարցում: Ֆրանսիական կոլոնիստների կորստրատիվ համախմբումը դեմ էր ինչպես այդ հարցում, այնպես էլ ընդհանրապես Ալժիրին որևէ եական զիջումներ կատարելուն: Նա գաղութային համակարգն իր դասական ձևով պահպանելու ամենամոլի կողմնակիցն էր: Եվ դա կազմում էր Ալժիրում նրանց առօրյա քաղաքականության հիմնաքարը, որը այդ գաղութում լարվածության պահպանման պատճառներից մեկն էր:

Ահա այսպիսին էին ընդհանուր քաղաքական իրավիճակը և զարգացման միտումները Ալժիրում, առանց որոնց հաշվառման անհնար է հավաստի գաղափար կազմել և ճշգրիտ պատկերացում ունենալ Ալժիրի պատմական զարգացման ուղիների վերաբերյալ նորագույն շրջանում՝ ընդհուպ մինչև Ալժիրի անկախության նվաճումը, որը տեղի ունեցավ 1962 թ.:

2. Հակազգաղութային գաղափարախոսության ձևավորումը և ազգային անկախության պահանջի առաջադրումը

Գետալատերազմյան շրջանն Ալժիրում նշանավորվեց ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական զգալի տեղաշարժերով, այլև ազգային գաղափարախոսության ձևավորումով, որը կոչված էր պատմական վճռորոշ դեր կատարել Ալժիրի նորագույն պատմության մեջ՝ ի մասնավորին ազգային անկախության նվաճման գործում:

Այդ գործընթացին մեծապես նպաստեց նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ քաղաքական կյանք մտան նոր սերունդ և ազգային-քաղաքական նոր դեկավարություն: Նոր սերունդը սկսեւ էր ձևավորվել դեռևս XIX դարի վերջերին, քայք քաղաքականապես ավելի հասունացավ համաշխարհային երկու պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում, և նրա ծոցից դուրս եկան նոր մտածելակերպով օժտված առաքնորդներ, որոնք գլխավորեցին Ալժիրի ժողովրդի հակազաղութային, ազգային-ազատագրական շարժումը:

Ավգրնական շրջանում այդ գաղափարախոսությունն այնքան էլ հստակ չէր: Նրանում առկա էին զանազան, կարելի է ասել նույնիսկ իրարամերժ ու պղտոր հոսանքներ, որոնք հանդիսանում էին արտացոլումն այն իրողության, որ ալժիրյան հասարակության ներսում գոյություն ունեին տարբեր նպատակներ հետապնդող սոցիալ-դասակարգային խմբավորումներ, իսկ ինքը՝ հասարակությունը, որոնումների մեջ էր և դեռևս կոնսուլիդացված չէր:

Ալժիրում հաստատված զաղութային վարչակարգից առաջին դժգոհների և ազգային զգացումների առաջին դրսևորողների մեջ էին, թող տարօրինակ չթվա, ալժիրյան պատերազմի վետերանները: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Ֆրանսիական բանակում ծառայել էին 173 հազ. ալժիրցիներ, որոնք իրենց արյունը թափել էին Ֆրանսիայի հաղթանակի համար: Ֆարյուր հազարավոր ալժիրցիներ աշխատանքի էին մեկնել Ֆրանսիա, որը նրանց աշխատուժի կարիքն ուներ: Շատ ալժիրցիներ Ֆրանսիա էին մեկնում նաև ուսանելու համար: Գտնվելով Ֆրանսիայում, համեմատելով Ֆրանսիայում գոյություն ունեցող կյանքը Ալժիրում տեղացիների համար ստեղծված կյանքի պայմանների հետ, շփվելով Ֆրանսիացիների, տարբեր խավերի ու մասնագիտությունների մարդկանց հետ՝ նրանք իրենց համար բացահայտեցին, որ Ֆրանսիայում կա կյանքի մի այնպիսի տեսակ, որի մասին իրենք անզամ գաղափար չունեին: Նրանք տեսան, որ Ֆրանսիացիների կյանքի մակարդակը և քաղաքական իրավունքներն անհամեմատ բարձր են, քան ալժիրցիներիինը: Այդ հանգամանքը նրանց մոտ խոր ցավ ու վրդովմունք առաջացրեց: Նրանց վրդովեցնում էր այն հանգամանքը, որ Ալժիրում Ֆրանսիական կոլոնները և նրանց ձեռքում գտնվող վարչական ու ոստիկանական իշխանությունները հրաժարվում էին նման իրավունքներ վերապահել և կյանքի նման պայմաններ ստեղծել իրենց՝ ալժիրցիների համար:

Ալժիրում դեռևս XIX դարի վերջերից սկսվել և XX դարի 10–ական թվականներին արդեն ձևավորվել էր սոցիալական մի խավ, որը կոչվում էր **Էվոլյուցիոնիստներ**, այսինքն՝ զարգացածների կամ էվոլյուցիայի ենթարկվածների խավ: Դրանք միջին դասակարգի, անզամ մեծահարուստ մուսուլմանական ընտանիքներից հուրս եկածներն էին, որոնք ստացել էին լավ ֆրանսիական կրթություն և հարում էին ազատամիտ գաղափարներին: Այդ ոչ մեծաթիվ խավը կազմեց «Երիտասարդ ալժիրցիների» կորիզը: Նրանք Ֆրանսիայի հետ ինտեգրացման կողմնակից էին՝ հայտարարելով, որ «իրենք ֆրանսիացիներ, ինչպես նաև մուսուլմաններ են»: Նրանք պահանջում էին ալժիրցիներին շնորհել լրիվ քաղաքացիություն, արտոնյալ վերաբերմունք դրսևորել Ալժիրի մտավորականների նկատմամբ, վերացնել անհավասար հարկերը, քացել ավելի շատ ազգային դպրոցներ, պաշտպանել տեղական՝ ալժիրյան սեփականությունը և այլն: Նրանք համոզեա էին գալիս ֆրանսիական գաղութային քաղաքականությունը վերանայելու և քարեփոխելու պահանջներով: Ընդ որում՝ «Երիտասարդ ալժիրցիներն» այդ հարցերի վերաբերյալ շատ հաճախ խնդրագրեր էին ներկայացնում Ֆրանսիայի կառավարությանը:

Եվ եթե ֆրանսիական իշխանությունները նախկինում խուլ էին նման պահանջների նկատմամբ, ապա Սուզին համաշխարհային պատերազմից հետո նրանք այլևս չէին կարող անուշադրության մատնել դրանք: Այստեղ իր դերը խաղաց նաև այն պարագան, որ ալժիրցիները պատերազմի ժամանակ ֆրանսիացիների կողքին մարտնչել էին նրա թշնամիների դեմ, ադյուն քափել, անզամ իրենց կյանքը զոհել հանուն Ֆրանսիայի. մի հանգամանք, որի հետ ֆրանսիական իշխանությունները ինչ–որ չափով հարկադրված էին հաշվի նստել:

Այսպիսի պայմաններում Ֆրանսիայի վարչապետ ժորժ Կլեմանսոն հարկադրված էր դիմել որոշ գիջումների: Նախ՝ նա Ալժիրի գլխավոր մահամզապետ նշանակեց Շառլ ժոնարին, որը Ալժիրում բարեփոխումներ կիրառելու կողմնակից էր, գտնելով, որ այնտեղ հաստատված վարչակարգը չափազանց խիստ է և հիմնված է տեղացիների և կոլոնների միջև խորականության սկզբունքի վրա: Նա 1919 թ. ընդունեց Ալժիրում բարեփոխումներ կիրառելու մասին օրենք, որը պատմության մեջ մտել է որպես «ժոնարի օրենք»: Այդ օրենքը պարունակում էր երկու կարևոր նորամուծություն՝ ընտրական իրավունքի տրամադրում ալժիրցիներին և ֆրանսիական, ավելի լայն առումով՝ եվրոպական կոլոնիստ-

ներից ու տեղացի ավժիղցիներից գանձվող հարկերի տարբերությունների վերացում:

Խոսելով ընտրական իրավունքի մասին՝ պետք է նշել, որ այն հակասական էր: Ըստ ժողովրդի օրենքի, ընտրական իրավունք տրվեց մուսուլման բնակչությանը, ինչը դրական քայլ էր, սակայն ոչ բոլորին: Այդ իրավունքից զլխավորապես օգտվում էին ավժիղյան հասարակության ունևոր խավերը, առաջին հերթին՝ տեղական պաշտոնյաները, գործարարները, հողատերերը և այլք:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսք չկար քաղաքացիության, ազգային դատրոցների քվարանակը ավելացնելու կամ զաղութային քաղաքականությունը վերանայելու մասին: Այդ պատճառով էլ 1919 թ. կիրառված ռեֆորմները չբավարարեցին ավժիղցիներին: Ավժիղցիներ ասելով տվյալ դեպքում նկատի ունենք ոչ միայն ժողովրդական զանգվածներին, իհասարակ մարդկանց, այլև ունևոր խավին: Վերջիններս դժգոհ էին, որ մուսուլմանական ժողովրդական զանգվածներին, քեկուզ և ասիանական չափերով, մոտ 425 հազ. մարդու, ընտրական իրավունք էր տրվել:

Փաստորեն, այդ ռեֆորմները ոչ քե հանգստություն չեղեցին Ավժիղին, այլ առիթ դարձան հակազաղութային պայքարի նոր ալիքի քարձրացմանը: Ավժիղյան ազգային-հայրենասիրական ուժերի պայքարը զլխավորեց Լմիլ Խալիլ իբն Չաշիմը, որը XIX դարում Ֆրանսիական գաղութարարների դեմ ծավալված երկարատև և հերոսական պայքարի առաջնորդ Արդ ալ-Կադիի քոմն էր: Նա մեծ հեղինակություն էր վայելում ավժիղցիների նոր սերնդի մոտ և պատկանում էր «երիտասարդ ավժիղցիների» խմբին: Նա հաղթեց 1920 թ. Ավժիղում կայացած տեղական մարմինների ընտրություններում և ընտրվեց Ավժիղ քաղաքի մունիցիպալիտետի՝ քաղաքապետարանի անդամ: Խալիլ իբն Չաշիմն ուներ հետևողական հակազաղութային դիրքորոշում, վերին աստիճանի գործունյա անձնավորություն էր և օժտված էր հոստոթական տաղանդով: Չավանաբար այդ հատկանիշների պատճառով 1920 թ. նրա մանդատը չեղյալ հայտարարվեց և նա զրկվեց Ավժիղ քաղաքի մունիցիպալիտետում գործելու հնարավորությունից:

Սակայն Խալիլ իբն Չաշիմը չդադարեցրեց պայքարը՝ որդեգրելով գործունեության նոր տակտիկա: Նա հանդես էր գալիս զանազան հավաքներում ու ժողովներում և ավժիղցիներին ներկայացնում իր տեսակետները: Նա շատ հաճախ նամակներով կամ խնդրագրերով դիմում էր Ֆրանսիայի Ազգային ժողովին, կառավարությանը, անգամ պրեզի-

ղենտին: Արա կողմից առաջադրվող պահանջները հանգում էին հետևյալին. «Տեղացիների մասին օրենքի» վերացում, ալժիրցիների ներկայացուցչություն ֆրանսիական պառլամենտում, ֆրանսիական սոցիալական և աշխատանքային օրենսդրության տարածում ալժիրցիների վրա, մամուլի և միությունների ազատության երաշխավորում, պարտադիր ուսուցում, հավասար իրավունքների տրամադրում ալժիրցիներին ֆրանսիացիների հետ՝ զինվորական ծառայության ընթացում, եկեղեցին պետությունից անջատելու վերաբերյալ օրենքի կիրառում Ալժիրում և այլն:

Այս իր այս պահանջները խնդրագրի տեսքով ներկայացրեց Ֆրանսիայի վարչապետ Էդվարդ Էրիոյին:

Խալիդ իբն Չաշիմի և Արա կողմնակից «Երիտասարդ ալժիրցիների» սույն պահանջները նպատակաուղղված էին Ալժիրում գաղութատիրության դիրքերի թուլացմանը, ալժիրյան հասարակության ղեկավարության ազդեցության և ալժիրցիների ազգային ու քաղաքական ինքնագիտակցության զարգացմանը: Դա իր ժամանակի համար առաջադիմական քայլ էր:

Սակայն ֆրանսիական իշխանությունները հրաժարվեցին բավարարել այդ իրավացի և համեստ պահանջները, իսկ Խալիդ իբն Չաշիմին արտաքսեցին Ալժիրից:

Բայց պայքարը շարունակվեց, որը գլխավորեց Տեղական ընտրյալների ֆեդերացիան (ՏԸՖ), որը ձևավորվել էր 1926-1927 թթ. «Երիտասարդ ալժիրցիների» կողմից, որոնք սկզբնական շրջանում իրենց համարում էին Խալիդ իբն Չաշիմի կողմնակիցներ: Սակայն ՏԸՖ-ն, հատկապես Արա նախագահ Սուհամմադ Բենքալուլը, այդ հարցում, այսինքն՝ Խալիդ իբն Չաշիմի հայացքներին հետևելու խնդրում, հետևողական չգտնվեց, և նրա ծրագրային պահանջներում գերակայությունը տրվեց ինտեգրացիայի և ուժացման պահանջներին: Մասնավորապես, նրանք պահանջում էին էվոլյուցիոն ծուլում ֆրանսիական համայնքին, լիակատար քաղաքացիություն և Ալժիրի մշակութային ինտեգրացիա՝ որպես Ֆրանսիայի նահանգներից մեկը: Սուհամմադ Բենքալուլն այնքան հեծուն գնաց, որ անգամ հայտարարեց, թե ինքը խոսում և մտածում է ֆրանսերեն, և «ինքը Ֆրանսիայի ծառան է»:

Ճիշտ է, այս հարցում լինում էին որոշ վերապահումներ: Մասնավորապես, ֆեդերացիան զստում էր, որ ինտեգրացիան պետք է լիներ աստիճանաբար՝ էվոլյուցիոն ճանապարհով: Բացի այդ, ՏԸՖ-ն, պահանջելով լրիվ կամ լիակատար քաղաքացիություն, միաժամանակ շեշ-

տում էր, որ ալժիրցիները չպետք է հրաժարվեն իրենց մուսուլմանական ինքնությունից կամ, ինչպես նշվում էր, «անհատական ստատուսից»:

Ինտեգրացման և ուժացման պահանջների հետևում կանգնած էին ալժիրյան տեղական այն ուժերը, առաջին հերթին՝ առևտրականները և ձևավորվող ազգային բուրժուազիան, որոնք կապված էին Ֆրանսիական գործարարների հետ և իրենց տնտեսական քարգավաճումը տեսնում էին ինտեգրացման շրջանակներում: Այդ տեսակետի կրողներ էին համդիսանում մտավորականության որոշ ներկայացուցիչներ, որոնք կրթություն էին ստացել Ֆրանսիայում, ֆրանսիական դպրոցներում ու ինստիտուտներում, և այս կամ այն չափով իրենց համարում էին ֆրանսիական արժեքների կրողներ:

ՏԸՖ-ի մյուս պահանջներից ուշադրության էին արժանի՝ հավասար վարձատրություն հավասար աշխատանքի համար, Ֆրանսիա մտնելու և այնտեղից դուրս գալու սահմանափակումների և «տեղացի» կատեգորիայի վերացում և այլ պահանջներ: Նրանք կրկին մտցրեցին ընտրական ձեֆորմի հարցը՝ գտնելով, որ այն, ինչ տրվել էր 1919 թ. ժոնաքի օրենքով, միանգամայն անբավարար էր:

Ալժիրի հակազաղութային շարժման մեջ և ազգային-հայրենասիրական կազմակերպությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ է գրավում «Դյուսիսային Աֆրիկայի աստղ» կազմակերպությունը: Նա ստեղծվեց ոչ թե Ալժիրում, այլ Փարիզում, 1926 թ. ալժիրցի մտավորականների և ուսանողների կողմից և ֆրանսիական կոմունիստների օգնությամբ: Նրա ղեկավարների մեջ իր քաղաքական հայացքներով և եռանդուն գործունեությամբ աչքի էր ընկնում Աիմադ Սեսայի Գաջը: Նա Ֆրանսիայում սովորող ուսանող էր, որը, կապերի մեջ մտնելով ֆրանսիական կոմունիստների հետ, դեռևս 1924 թ. հիմնել էր օրաթերթ:

Սկզբնական շրջանում այս կազմակերպությունն իր գլխավոր նպատակը համարում էր Ֆրանսիայում գտնվող հյուսիսաֆրիկյան քանվորների մեջ աշխատանք տանելը, մասնավորապես համակարգել նրանց գործունեությունը և պաշտպանել «Դյուսիսային Աֆրիկայի մուսուլմանների նյութական, քաղաքական և սոցիալական շահերը»: Գաղկանշական է, որ նրա պատվավոր նախագահ ընտրվեց Ալժիրից վտարված Խալիդ իբն Դաշիմին:

«Դյուսիսային Աֆրիկայի աստղ» կազմակերպությունը որոշ զարգացումներ ապրեց և եղավ առաջինը, որը առաջադրեց Ֆրանսիայից Ալժիրի անկախության պահանջը: Սիա այդ առումով այս կազմակեր-

պոլիտիկական հրապարակ իջնելը կարելի է համարել շրջադարձային Ալժիրի ազգային-ազատագրական շարժման մեջ: Անկախության պահանջի հետ միասին «Աստղ», որի գլխավոր քարտուղարն էր դարձել Սիմադ Մեսալի Դաջը, հանդես էր գալիս մի շարք սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական առաջադիմական պահանջներով, որոնց մեջ գլխավորներն էին՝ մամուլի և միությունների ազատություն, կալվածատիրական սեփականության քննադատում, ալժիրյան մասշտաբներով արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների ազգայնացում, մանր և միջին սեփականատերերի իրավունքների պաշտպանություն, ընդհանուր ընտրական իրավունքի սահմանում, արաբական դպրոցների հիմնում և այլ պահանջներ:

Ալեհայտ է, որ «Յուսիսային Աֆրիկայի աստղ» կազմակերպության պահանջներն իրենց բնույթով ամենաարմատականն էին, և, ամենակարևորը, նա Ալժիրի անկախության հարցը մտքոց քաղաքական պայքարի օրակարգում:

Նման կազմակերպության գոյությունը չէր կարող աննկատ մնալ և 1929 թ. նրա գործունեությունը Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից արգելվեց: Նա, փաստորեն, անցավ ընդհատակյա գործունեության: Սակայն իր լեզու աշխատանքները վերսկսեց 1932 թ., նոր՝ «Փառապանծ հյուսիսաֆրիկյան աստղ» անվան ներքո և սկսեց հրատարակել «Ալ-Ռումա» թերթը, որը մեծ տարածում ունեցրեց ալժիրցիների շրջանում: Բավական է նշել, որ նրա տպագրանակը 1934 թ. հասնում էր մոտ 44 հազարի, որը Ալժիրի նման մի երկրի համար բնավ էլ փոքր թիվ չէր:

Այդ ընթացքում փոփոխություններ տեղի ունեցան Սիմադ Մեսալի Դաջի քաղաքական հայացքներում: Նա տարվեց լիբանանյան դրուզների գաղափարախոս և ղեկավար Շակիբ Արսլանի ազգայնական գաղափարներով, որի հետևանքով նրա կոմունիստական հայացքները ստացան «ազգայնական գունավորում»: Դա առիթ հանդիսացավ, որ Ֆրանսիական կոմունիստներն ուժեղ քննադատության ենթարկեին նրան ու նրա ղեկավարած «Աստղ» կազմակերպությունը:

Այս ժամանակահատվածում ալժիրյան քաղաքական ասպարեզում գործող կազմակերպություններից անհրաժեշտ է անդրադառնալ նա երկուսին:

Առաջինը «Ալժիրյան ուլեմների ասոցիացիան» էր, որը հիմնվել էր 1931 թ.: Ուլեմները աստվածաբան գիտնականներ էին, որոնք ինչպես Ալժիրում, այնպես էլ արաբական մյուս երկրներում, մշտապես մեծ հե-

տաքորոշում են ցուցաբերել բացի կրոնական հարցերից, նաև ազգային և քաղաքական խնդիրների նկատմամբ, իսկ նրանք էլ ակտիվորեն մասնակցել քաղաքական շարժումներին:

Ասոցիացիան ուղղակի հակադրվում էր Տեղական ընտրյալների ֆեդերացիային, որը, ինչպես նշվել է, ալժիրցիների ոչ միայն ինտեգրացման, այլև Ֆրանսիայի հետ ծուլման ջատագովն էր: Ուլեմները, ընդհակառակը, հանդես էին գալիս հանուն ալժիրյան ազգային մշակույթի և ինքնության պահպանման, արաբերեն լեզվով լուսավորության ու կրթության տարածման՝ ընդդեմ Ֆրանսիացիների և նրանց ալժիրյան համախոհների ասիմիլյատորական քաղաքականության: Պատահական չէր, որ նրանց հիմնական կարգախոսներից մեկը դարձավ «Սուլորե՛ք» կոչը: Նրանք երկրի տարբեր վայրերում բացում էին դպրոցներ, որտեղ ուսուցումը տարվում էր արաբերենով, իսկ դասավանդվող առարկաների մեջ հիմնականը ժամանակակից աշխարհիկ առարկաներն էին:

Մրաժամանակ ասոցիացիան և ընդհանրապես ուլեմները պայքարում էին նաև մուրաբիտների ներառության դեմ: Դա դեռևս միջնադարում ստեղծված կրոնաօրհանական ներառություն էր, որն իր մասնաճյուղերն ուներ Զյուսիասային Աֆրիկայի արաբական երկրներում, բայց հատկապես ազդեցիկ էր Ալժիրում: Բառի ծագումն արաբական է (նգ.՝ մուրաբիտ, հոգն.՝ մուրաբիտուն)՝ կապված այն իրողության հետ, որ ասկետ արաբները, որոնք իրենց պատրաստում էին պատերազմի՝ հանուն հավատի, ապրում էին զանազանատիպ ամրություններում՝ ռիբատներում: Այստեղից էլ նրանց անվանումը՝ մուրաբիտ, այսինքն՝ անբողարնակ: Սակայն հետագայում՝ ժամանակի ընթացքում, այդ բառը նոր իմաստ ձեռք բերեց, և մուրաբիտ կամ մարաբիտ սկսեցին կոչել մուսուլմանական տեղական սրբերին, որոնք առաջ էին քաշվում կամ հռչակվում այդ ներառության կողմից: Մուրաբիտների ընտանիքները, որոնք տարիների ընթացքում անընդհատ աճում էին, ըստ էության, վերածվել էին սոցիալական յուրատեսակ խավի և ազդեցիկ դիրք էին գրավում հասարակության կառավարող աստիճանակարգում:

Մուրաբիտների գործունեության արդյունքում լայն տարածում գտան սնուտիապաշտությունը, մոզությունը և կախարդությունը:

Ալժիրյան ուլեմների ասոցիացիան իր պայքարը մուրաբիտների դեմ սկսեց սնուտիապաշտության, կեղծ սրբերի պաշտամունքի դեմ պայքարի, իսլամը մազհայից մաքրելու կարգախոսով: Իսկ իրականում դա ուլեմների պայքարն էր հետամնաց ու հետադիմական մուսուլմանական

հոգևոր առաջնորդների դեմ, որոնք բավականին մեծ ազդեցություն ունեին հիմնականում անգրագետ կամ քերուս ալժիրցիների վրա: Դա հարցի մի՛ այսպես կոչված հոգևոր-կրոնական կողմն էր: Հարցի մյուս՝ քաղաքական կարևորությունը կայանում էր նրանում, որ մուրաբիտները սերտորեն կապված էին ֆրանսիական գաղութային իշխանությունների հետ և պաշտպանում էին նրանց: Իսկ ֆրանսիական գաղութային իշխանություններն էլ պաշտպանում էին մուրաբիտներին: Ուլեմները գտնում էին, որ եթե թուլացնեն մուրաբիտների ազդեցությունը խավարի մեջ խարխալող ալժիրյան գյուղացիների վրա, ապա դա կնպաստի ֆրանսիական գաղութարարների դիրքերի թուլացմանն Ալժիրում:

Մյուս կազմակերպությունը, որը գործում էր քաղաքական ասպարեզում՝ Ալժիրի կոմունիստական կուսակցությունն էր: Կարծում ենք, անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև նրա գործունեությանը Ալժիրի քաղաքական ներկայանակի մասին ավելի լիակատար պատկերացում կազմելու տեսանկյունից, մասնավանդ որ ալժիրյան որոշ ազգային կազմակերպություններ, միություններ և ուժեր հաճախ են համագործակցել նրա հետ և միասնական ճակատ կազմել:

Առաջին ալժիրյան կոմունիստական սեկցիաները ձևավորվել են 1920-ական թվականների սկզբներին, իսկ 1924 թ. կազմավորվել է Ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության Ալժիրյան ֆեդերացիան, որի անդամների մեծամասնությունը կազմում էին եվրոպական բանվորները: Ընդհանրապես Ալժիրի կոմունիստների կապը Ֆրանսիական կոմունիստական կուսակցության հետ եղել է կարևոր և մշտական: Նրանք պարեքերաբար օգնություն և ուղղություն են ստացել նրանից: 1934 թ. Ալժիրի կոմունիստների ֆեդերացիան դառնում է ինքնուրույն կոմունիստական կուսակցություն, և սկսվում է ալժիրցի բանվորների թվաքանակի աճը նրա շարքերում:

Ալժիրի կոմունիստական կուսակցությունը, ինչպես ընդունված էր միջազգային կոմունիստական շարժման մեջ, ուներ միմիում և մաքսիմում ծրագրեր: Միմիումն ծրագիրը պահանջում էր ալժիրցիներին տալ դեմոկրատական ազատություններ, բարելավել աշխատավորների սոցիալական դրությունը, դադարեցնել հալածանքներն ու բռնությունները հայրենասիրական ուժերի նկատմամբ, կիրառել արդարացի հարկային քաղաքականություն: Իսկ մաքսիմում ծրագրի գլխավոր պահանջը Ալժիրի ազգային անկախությունն էր:

Ֆրանսիական գաղութային իշխանությունները, ի տես ալժիրյան քաղաքական տարրեր կազմակերպությունների ակտիվացման, դիմեցին բռնությունների և հալածանքների: 1933 թ. նրանց որոշմամբ արգելվեց ուլեմներին՝ մզկիթներն օգտագործել իրենց քաղաքական քարոզչությունների համար: Իսկ 1935 թ. ընդունվեց մեկ այլ որոշում՝ «Ռենյեի դեկրետը», որով տուգանքներ և բանտարկություն էր նախատեսվում բնիկներին, այսինքն՝ ալժիրցիներին՝ Ֆրանսիայի սուվերենության դեմ ուղղված գործողություններ իրաիտելու համար:

3. «Բյոււմ-Վիուետ սլանը»

Իշադրություն Ալժիրում 1930-ականների կեսերին բավականին լարված էր: Ասպարեզում հայտնված ալժիրյան աքակողմյան, չափավոր, պահպանողական, արմատական և այլ քաղաքական, ազգային և կրոնական բնույթի կազմակերպությունները յուրաքանչյուրը յուրովի դժգոհ էր իրավիճակից և իր գործունեությամբ կամա թե ակամա նպաստում էր հակազգաղութային շարժման ուժեղացմանը: Երկրում կուտակվել էր խոր դժգոհություն՝ ուղղված Ֆրանսիական իշխանությունների և նրանց կամակատար տեղական իշխանությունների դեմ:

Լուրջ իրադարձություններ էին ծավալվել նաև բուն Ֆրանսիայում, որի գազաթնակետը հանդիսացավ ժողովրդական ճակատի հաղթանակը Ֆրանսիայում 1936 թ.՝ սոցիալիստ Լեոն Բյոււմի զլխավորությամբ: Ազգային ճակատի կառավարությունը ձեռնարկեց առաջադիմական քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական բնույթի մի շարք քայլեր, այդ թվում և գաղութներում տարվող քաղաքականության բնագավառում: Այս ոլորտում նախատեսվում էին որոշ բարեփոխումներ, որոնց իրականացումը վարչապետ Լեոն Բյոււմը դրեց պետական նախարար և իր համախոհ Մորիս Վիուետի վրա:

Ալժիրում ուշադրությամբ և սպասելիքներով հետևում էին իրադարձությունների զարգացմանը Ֆրանսիայում: Ալժիրյան ուլեմների ասոցիացիան նախաձեռնություն ցուցաբերեց Տեղական ընտրյալների ֆեդերացիայի և Ալժիրի կոմունիստական կուսակցության հետ համագործակցելու հարցում՝ նպատակ ունենալով մշակել համատեղ պահանջներ Ազգային ճակատի կառավարությանը ներկայացնելու համար: ՏԸՖ-ն և ԱԿԿ-ն դրականորեն արձագանքեցին այդ առաջարկությանը, և նրանց ջանքերով 1936 թ. հունիսի 7-ին Ալժիր քաղաքում գումարկեց

Ալժիրյան մուսուլմանների առաջին կոնգրեսը, որը դարձավ մշտական գործող մարմին:

Ճիշտ է, այդ երեք ուժերի միջև կային տարածայնություններ, անգամ սկզբունքային, որի մասին նշվել է, այդուհանդերձ, նրանք որոշեցին իրենց քանքերը համատեղել այնպիսի հարցերի շուրջը, որոնք ունեին ընդհանուր դեմոկրատական բնույթ և կարող էին ծառայել գաղութային վարչակարգի թուլացմանն ու ալժիրցիների դրության բարելավմանը: Դրանով կարելի է քացատրել այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ երեք ուժերը Ալժիրյան մուսուլմանական կոնգրեսին մասնակից չդարձրեցին «Ֆյուսիսային Աֆրիկայի աստղ» կազմակերպությանը և նրա ղեկավար Միմադ Մեսալի Ֆաջին՝ համարելով նրա դիրքորոշումը չափազանց արմատական:

Կոնգրեսն ընդունեց մի ծրագիր, որի մեջ ներառված էին ալժիրցիների մի շարք քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական պահանջներ՝ Լեոն Բյուսմի կառավարությանը ներկայացնելու համար: Այդ պահանջներից ամենակարևորներն էին՝ Ալժիրի և Ֆրանսիայի քաղաքական ինտեգրում, արտակարգ ռեժիմ մտցնելու վերաբերյալ օրենքի վերացում, ֆրանսիական քաղաքացիություն ընդունող մուսուլմանների անձնական իրավական կարգավիճակի պահպանում, Ալժիրում ելրուպական և մուսուլմանական կրթական համակարգի միաձուլում, կրթության և մանուկի քննազավատում արարերին լեզվի օգտագործման ազատություն, հավասար վճարում հավասար աշխատանքի համար, ագրարային ռեֆորմի կիրառում, ընդհանուր ընտրական օրենքի հաստատում և այլն:

Կոնգրեսի պատվիրակությունը մեկնեց Փարիզ՝ իր առաջարկությունները ներկայացնելու համար: Պատվիրակությանն ընդունեցին վարչապետ Բյուսմը և Վիլլետը, որոնք համատեղ քննարկելով Կոնգրեսի կողմից հաստատված պահանջները՝ ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունք դրսևորեցին՝ ընդգծելով, որ դրանց մեծ մասն ընդունելի է իրենց համար:

Սորիս Վիլլետը մշակեց առաջարկությունների մի փաթեթ՝ հաշվի առնելով Ալժիրի մուսուլմանական կոնգրեսի մի շարք ցանկությունները: Նախատեսվում էր ալժիրցիներին տրամադրել որոշ դեմոկրատական ազատություններ, մասնավորապես նրանց տրվում էր իրենց կազմակերպությունները, միությունները և կուսակցություններն ունենալու իրավունք: Ալժիրցիները կարող էին ազատորեն միավորվել իրենց քա-

դաքական կուսակցություններում և ծավալել հրապարակային գործունեություն:

Վիոլետի ծրագրի ամենակարևոր կետերից մեկը պլեբրիզմների զգալի մասին ֆրանսիական քաղաքացիություն տալու նախաձեռնությունն էր: Նախատեսվում էր սկզբնական փուլում ֆրանսիական քաղաքացիություն շնորհել, ֆրանսիացիների հետ հավասար քաղաքական իրավունքներով, Ալժիրի մուսուլմանական որոշ խավերի՝ համալսարանական կրթություն ունեցողներին, ընտրովի պաշտոնյաներին, զինվորական սպաներին, պրոֆեսիոնալ մասնագետներին և համանման այլ խավերի ներկայացուցիչներին: Նրանք ստանալու էին նաև ընտրական իրավունքներ: Նախատեսվում էր անհապաղ քաղաքացիություն շնորհել և ընտրական իրավունք տալ 21 հազ. Ալժիրի մուսուլման քաղաքացիների, իսկ այնուհետև յուրաքանչյուր տարի քաղաքացիություն շնորհել մի քանի հազար մարդու:

Ինչպիսի՞ արձագանք գտավ «Վիոլետի պլանը» Ալժիրում:

Այդ պլանի պաշտպանությամբ հանդես եկան էվոլվները, Տեղացի ընտրյալների ֆեդերացիան և նրանց ղեկավարներ Մուհամմադ Բենջալուն ու Ֆարիաթ Աբբասը: Նրանք դա համարում էին իրենց հաղթանակը՝ դիտելով այդ ծրագիրը որպես կարևոր քայլ իրենց հիմնական ծրագրային պահանջի՝ Ֆրանսիայի հետ Ալժիրի ինտեգրման իրականացման ուղղությամբ:

Այդ ծրագիրը հավանության արժանացավ նաև Մուսուլմանական կոնգրեսի մեջ միավորված Ալժիրի ուլեմների ասոցիացիայի և կոմունիստական կուսակցության կողմից:

Սակայն Վիոլետի կողմից ներկայացված ծրագիրն ունեցավ նաև իր ուժեղ ընդդիմադիրները՝ քննադատության ենթարկվելով Ալժիրի թե՛ ծախ և թե՛ աջակողմյան, հետադիմական ուժերի կողմից: Խիստ քննադատությամբ հանդես եկավ Սիմադ Մեսալի Գաջը: Նա Վիոլետին մեղադրում էր Ալժիրի ժողովրդի շարքերում պառակտում մտցնելու մեջ՝ նրա էլիտային բաժանելով զանգվածներից: Ընդհանրացնելով իր մեղադրանքները՝ նա «Վիոլետի պլանը» համարում էր «գաղութարարության գործիք»: Դրանով իսկ Սիմադ Մեսալի Գաջը և նրա ղեկավարած կազմակերպությունը հակադրվեցին ոչ միայն Ֆրանսիայի ժողովրդական ծակատին և Լեոն Բլյումի կառավարության քաղաքականությանը, այլև Ալժիրի մուսուլմանական կոնգրեսի մեջ միավորված ալժիրյան ուժերին:

«Վիդեոի պլանը» խիստ հարձակման ենթարկվեց Ալփրի Ֆրանսիական քնակիչների՝ կոլոնների, մասնավորապես նրանց վերնախավի կողմից, որոնց ձեռքում էր գտնվում տեղական իշխանությունը: Նրանց համար անընդունելի էր Ալփրի մուսուլմաններին աստիճանաբար ֆրանսիական քաղաքացիություն շնորհելու քաղաքականությունը: Ալփրում հաստատված եվրոպացիների համար անընդունելի էր այն հանգամանքը, որ Ալփրի մուսուլմաններն իրավունք էին առանում միավորվել իրենց քաղաքական կուսակցությունների և արիստակցական միությունների մեջ, որը անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր նրանց պայքարի ուժեղացմանը հանուն իրենց քաղաքական իրավունքների և սոցիալ-տնտեսական շահերի:

Այս ուժերն իրենց դաշնակիցներն ունեցան Ֆրանսիայում, այդ թվում և Ֆրանսիայի պառլամենտում՝ ի դեմս երկրի պահպանողական և հետադիմական ուժերի, որոնք հանդես էին գալիս ընդհանրապես ժողովրդական ճակատի և Լեոն Բյուսի կառավարության կողմից կիրառվող բարեփոխումների քաղաքականության դեմ, այդ թվում և Ֆրանսիական գաղութներում: Դեռ այս ալփրյան-ֆրանսիական միացյալ հետադիմական ուժերին 1938 թ. հաջողվեց տապալել «Բյուս-Վիդեո ծրագիրը»:

Այդ հանգամանքը նոր իրադրություն ստեղծեց Ալփրում: Կանխատեսելով դեպքերի հետագա աննպաստ զարգացումը՝ Սիմադ Մեսալի Գաբը, որը բանտից արձակվել էր 1936 թ. և դեռևս 1937 թ. հեռացել Փարիզից, վերադառնալով Ալփր, քաղաքական լայն գործունեություն ծավալեց անմիջապես ալփրյան միջավայրում, իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց ալփրյան բանվորների ու գյուղացիների շրջանում տարվող աշխատանքների վրա: Դեռևս Ալփրում նա իշխանությունների կողմից արգելված «Յուսիսային Աֆրիկայի աստղի» փոխարեն հիմնեց նոր քաղաքական կուսակցություն՝ Ալփրի ժողովրդական կուսակցությունը՝ ԱԺԿ: Շատ կարճ ժամանակահատվածում այդ կուսակցությունը քավականին մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց ալփրիցիների շրջանում, մանավանդ նրա այն խավերի մոտ, որոնք կողմնակից էին ալբելի հետևողական պայքարի: Իսկ քանի որ ԱԺԿ-ն պահանջում էր խզել կապերը Ֆրանսիայի հետ և կանգնած էր Ալփրի անկախության դիրքերում, ապա ալփրիցիների այդ խավերը ի դեմս ԱԺԿ-ի տեսնում էին իրենց շահերի արտահայտիչ:

ԱԺԿ-ն կազմակերպեց մի շարք բազմամարդ ցույցեր ընդդեմ Ֆրանսիական գաղութային տիրապետության՝ պահանջելով Ալփրի

անկախությունը: Ամուսյա Մեսալի Գաջը և կուսակցության մյուս անանավոր ղեկավարները ձերբակալվեցին և նետվեցին բանտ, իսկ կուսակցությունը 1939 թ. արգելվեց:

1938 թ.⁴ Վիոլետի պլանի ծախսողումից և ֆրանսիական հետադիմության հարձակումների աստվազումից հետո, տրոիկեց և դադարեց գոյություն ունենալուց նաև Մուսուլմանական կոնգրեսը:

Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև ՏԸՅ-ի, այդ թվում և նրա ղեկավարի՝ Ֆարիաթ Աբասի դիրքորոշումների մեջ: Ֆրանսիական հետադիմական ուժերի կողմից Վիոլետի պլանի տապալումից հետո Ֆարիաթ Աբասը հրաժարվեց էվոլյուցիոնի ծուլման և ֆրանսիայի հետ Ալժիրի լրիվ ինտեգրման հայեցակարգից և որդեգրեց նոր քաղաքականություն՝ Ալժիրի զարգացում՝ Ֆրանսիայի հետ սերտ համագործակցությամբ: Անկայն այժմ նա այդ «սերտ համագործակցությունը» նույնպես չէր քննդուռում առանց վերապահումների: Նա գտնում էր, որ այդ դեպքում նա Ալժիրը պետք է «պահպանի իր սեփական ֆիզիոնոմիան, իր լեզուն, իր սովորույթները, իր ավանդույթները»:

Ահա այսպիսին էր դրությունը Ալժիրում՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վաղորդայնին:

II. ԱԼժԻՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԵՆԱՐՀԱԾԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939–1945 թթ.)

1. Սոցիալ–տնտեսական վիճակը և քաղաքական իրադրությունը Ալժիրում Վիշիի կառավարման շրջանում (1940–1942 թթ.)

Ալժիրը 1939 թ. սեպտեմբերի 1–ին սկսված Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ մտավ Ֆրանսիայի զաղուքի կարգավիճակով: Այդ պատերազմում նա ինքնուրույն դերակատարում չուներ և, որպես զաղուք, չէր էլ կարող ունենալ:

Պատերազմը սկսվեց երկու հակադիր իմպերիալիստական օազմաքաղաքական քյոկների միջև: Մի կողմում մեզլիան և ֆրանսիան էին, իսկ մյուս կողմում՝ ֆաշիստական Գերմանիան ու ֆաշիստական Իտալիան: Գետազայում պատերազմի մեջ ներգրավվեցին Եվրոպայի, Ասիայի, Ամերիկայի և Աֆրիկայի քաղմաթիվ պետություններ, այդ թվում

խորհրդային Միությունը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, և ճապոնացի հիբակի համաշխարհային բնույթ:

XX դարի երկրորդ համաշխարհային այդ մեծ սպաներն իր ջրաստույտի մեջ ներգրավեց նաև զարգութային ու կախյալ երկրներին, որոնց մարդկային և նյութական վիթխարի ռեսուրսները ի սպաս դրվեցին ֆաշիստական կամ հակաֆաշիստական ռազմաքաղաքական խմբավորման այս կամ այն երկրի տրամադրության տակ: Նրանք նույնպես ենթարկվեցին ծանր զրկանքների ու տվեցին մեծաքանակ մարդկային զոհեր, բեկ դա նրանց պատերազմը չէր, որի մեջ նրանք ներգրավվել էին ակամայից և հակասակ իրենց կամքի:

Ասվածը հավասարապես վերաբերում է նաև Ալժիրին, որի նյութական և մարդկային բոլոր հնարավորությունները դրվեցին Ֆրանսիայի տրամադրության տակ:

Պատերազմը, բնականաբար, վատթարացրեց Ալժիրի դրությունը, առաջին հերթին՝ ժողովրդի տնտեսական վիճակը: Որպես տնտեսական վիճակի վատացման ցուցիչ՝ սովորաբար ընդունված է վկայակոչել գների բարձրացումը: Կարծում ենք, որ այդ ցուցիչը կիրառելի է նաև Ալժիրի պարագայում: Գները Ալժիրում 1943 թ. նախապատերազմյան 1938 թ. համեմատությամբ բարձրացել էին մի քանի անգամ: Ստեղծվեց խիստ սահմանափակում էլեկտրականության և վառելիքի օգտագործման բնագավառում, սահմանվեց սննդի շատ ցածր օրապահիկ և ալև: Տնտեսական անկման անմիջական հետևանքներից մեկը եղավ երեխաների մահացության կտրուկ աճը:

Ալժիրում ներքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրությունն ավելի սրվեց, երբ Ֆրանսիան 1940 թ. հունիսին պարտություն կրեց և անձնատուր եղավ հիտլերյան Գերմանիային: Ֆրանսիայում հաստատվեց ֆաշիստական Գերմանիայի հետ համագործակցող վարչակարգ՝ Պետենի և Լավալի գլխավորությամբ: Այդ նոր կասավարությունը, որը հաստատվել էր Վիշի առողջարանական քաղաքում, ամեն ինչ անում էր Գերմանիայի նկատմամբ «հաշտության պայմանագրով» ստանձնած բոլոր պարտավորությունները կատարելու համար: Վիշին ֆրանսիական հայրենասերների և հակահիտլերյան կուլիցիայի անդամ բոլոր երկրների աչքում դարձավ ազգային դավաճանության և նացիստների հետ համագործակցության առելի խորիրդանիչ:

Ֆրանսիայի կապիտուլյացիան և ֆաշիստական Գերմանիայի, ինչպես նաև ֆաշիստական Իտալիայի հետ համագործակցելու Վիշիի

կառավարության պատրաստակամութիւնը Գերմանիայի և Իտալիայի առջև բացեցին ֆրանսիական զաղութների դռները Ասիայում և Աֆրիկայում: Եվ Գերմանիան ու Իտալիան շհապաղեցին օգտվել ստեղծված բարենպաստ քաղաքական իրադրությունից իրենց վերահսկողությունը հաստատելու համար ֆրանսիական զաղութների, այդ թվում և Ալժիրի վրա: Մեկը մյուսի հետևից Ֆրանսիայի կողմից հաշտության պայմանագրի պայմանների կատարումը ստուգելու պատրվակով Ալժիր էին ժամանում գերմանա-իտալական տարրեր հանձնաժողովներ: Դա մշակված լավ ձև էր Գերմանիայի և Իտալիայի կողմից՝ հաստատվելու ֆրանսիական զաղութներում, Ֆրանսիային աստիճանաբար իր զաղութներից դուրս մղելու և ամրապնդելու իրենց ստրատեգիական դիրքերը Աֆրիկայում և Սիբերիական ծովի ավազանում:

Գերմանա-իտալական հանձնաժողովները հաշվառման ենթարկեցին Ալժիրի տնտեսական հնարավորությունները և հումքային տեսուրանները: Նրանց որոշումով սկսվեց ստրատեգիական կարևոր հումքի՝ ֆոսֆորի, երկաթի հանքաքարի և գունավոր մետաղների արտահանումը Գերմանիա և Իտալիա: Զուգահեռաբար Գերմանիա և Իտալիա էր ուղարկվում պարեն, ինչը, կարելի է ասել, ճգնաժամային իրավիճակ ստեղծեց Ալժիրում:

Այս հարցում Վիշիի կառավարությանը աջակցում և գերմանա-իտալական հանձնաժողովներին օգնում էին Ալժիրի ֆրանսիական և եվրոպական խոշոր կոլոնիստները, տեղական վարչակարգի պաշտոնյաները, որոնք անցել էին Վիշիի կողմը և հավատարմորեն ծառայում էին նրան: Իրենց այդ կողմնորոշման մեջ նրանք այնքան հեռու գնացին, որ սկսեցին օգնություն ցույց տալ, աջակցել և պարեն մատակարարել, ոչ միայն Գերմանիային ու Իտալիային, այլև գերմանական այսպես կոչված Աֆրիկյան կորպուսին, որը գլխավորում էր հիսլեյրյան ամենահայտնի գերմերայկներից մեկը՝ Էրվին Ռոմելը: Օգնողների թվում էին նաև ալժիրյան մեծահարուստ հողատերեր, թեև Ռոմելի զորքերն այդ ժամանակ պատերազմում էին արաբական երկրներում՝ Լիբիայում, և ներխուժել էին եգիպտոս՝ նպատակ ունենալով զավթել այդ երկրները:

Սակայն Գերմանիան չէր ցանկանում բավարարվել միայն վերոնշյալով, այլ ձգտում էր ընդլայնել իր վերահսկողությունը և այն տարածել Աֆրիկայում տեղակայված ֆրանսիական ռազմական ուժերի և ենթակառուցվածքների վրա: Դրա մասին է վկայում 1941 թ հուլիսի 29-ի գերմանական վերջնագիրը Վիշիի կառավարությանը՝ իրեն անհա-

պաղ հանձնել Ալժիրի, Կասաբլանկայի և Դակարի ռազմածովային քաղաքները, որտեղ կենտրոնացված էր ֆրանսիական ռազմածովային նավատորմը: Գերմանական այդ ծրագրի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում նաև ալժիրյան Օրան նավահանգստից Մահարայի տարածքով մինչև Ֆրանսիական Արևմտյան Աֆրիկա երկաթուղագծի կառուցումը, որի շինարարությունը Վիշիի կառավարությունը սկսել էր Գերմանիայի պահանջով: Այդ երկաթուղագծի կառուցումը Գերմանիայի համար ուներ ստրատեգիական նշանակություն, քանի որ նախատեսվում էր այդ երկաթուղով ֆրանսիական գաղութներից հումք և պարեն տեղափոխել Օրան, որը դառնալու էր յուրատեսակ հավաքակենտրոն, որտեղ կուտակված անհրաժեշտ հումքը, պարենը և տեղական արդյունաբերական արտադրանքը առաքվելու էր Գերմանիա:

2. Ամերիկյան և անգլիական զորքերի նեխուժումը Ալժիր և Ազգային ազատագրության ֆրանսիական կոմիտեի իշխանության հաստատումը

Սակայն գերմանական ծրագրերը ձախողվեցին: 1942 թ. աշնանը ԱՄՆ-ը և Անգլիան ձեռնամուխ եղան «Յահ գործողություն» ռազմական ծրագրի իրականացմանը: 1942 թ. նոյեմբերի 8-ին 70-հազարանոց ամերիկյան և անգլիական զորքերը ամերիկյան զենքերով Դուայթ Էյզենհաուերի հրամանատարությամբ ներխուժեցին Գյուսիային Աֆրիկա և գրավեցին Ալժիրն ու Մարոկկոն: Երկու օր անց արդեն նրանց տիրապետության տակ էին գտնվում Ալժիր և Օրան քաղաքները: Նոյեմբերի 11-ին վիշիական զորքերի գլխավոր հրամանատար, ադմիրալ Դառլանը հրաման արձակեց կրակը դադարեցնելու մասին: Ալժիրը դարձավ դաշնակիցների գլխավոր հենարանը Գյուսիային Աֆրիկայում: Հաջողությամբ զարգացնելով ռազմական գործողությունները՝ ամերիկյան և անգլիական զորքերը 1943 թ. ապրիլին գրավեցին նաև Թունիսը: Դա գերմանա-իտալական զորքերի և նրանց աջակցող վիշիական ուժերի պարտությունն էր, որով վերջ տրվեց նրանց կարճաժամկետ տիրապետությանը Գյուսիային Աֆրիկայում, այդ թվում և Ալժիրում:

Գերմանացիներին և վիշիականներին արտաքսելուց հետո Ալժիրում ստեղծվեց նոր իրադրություն, որը կարելի է բնութագրել բարդ և հակասական: Ամերիկացիների աջակցությամբ Ալժիրում ֆրանսիական գաղութային վարչակարգի ղեկավարությունը հանձնեցին զենքերով ժի-

րոյին, որը հանդիսանում էր նաև Դյուսիսային Աֆրիկայում ֆրանսիական ռազմական ուժերի գլխավոր հրամատար: Եւ չէր շտապում տեղական զառուքային կառավարման համակարգը մաքրել վիշխականներից, նրանց հետ համագործակցած պաշտոնյաներից կամ նրանց համակիրներից: Իսկ դա խոր դժգոհություն էր հարուցում այժիղիների մոտ: Մյուս կողմից՝ զենքրալ ժիրոն պահանջեց այժիղիներից լրիվ աջակցություն ցույց տալ իր և դաշնակիցների զորքերին՝ կանգ չառնելով ոչ մի գոհողության ասոյն, քանակը մատակարարել անհրաժեշտ պարեմով և այլ անհրաժեշտ ապրանքներով: Իսկ դա այնքան էլ դյուրին գործ չէր, քանի որ այժիղիներն արդեն ենթարկվել էին մեծ զրկանքների և գտնվում էին վատթարագույն պայմաններում:

Սրան պետք է ավելացնել նաև հարաբերությունների սրումը զենքրալ ժիրոյի և զենքրալ Շառլ դը Գոլի ու նրա կողմից գլխավորած Ազատ Ֆրանսիա շարժման միջև:

Երբ 1940 թ. հունիսին Ֆրանսիան կապիտուլյացիայի ակտ ստորագրեց Գերմանիայի հետ, և Ֆրանսիայում հաստատվեց Պետեն-Լաֆայ վարչակարգը, որը ամբողջապես համագործակցում էր հիտլերյան Գերմանիայի հետ, ապա քազմաքիվ ֆրանսիական հայրենասերներ զատապարտեցին Պետենին ու վիշխականներին և հրաժարվեցին ենթարկվել նրանց ու համագործակցել զերմանական, ապա նաև իտալական ֆաշիստների հետ՝ դա համարելով ազգային ստորացում և դավաճանություն: Դրանց մեջ էր ֆրանսիական քանակի զենքրալ Շառլ դը Գոլը, որը գլխավորեց ֆրանսիական հայրենասերների շարժումը՝ ուղղված է՝ ֆաշիստական պետությունների, և՛ Պետենի ու վիշխական ուժերի դեմ: Եւ հիմնեց «Ազատ Ֆրանսիա» շարժումը, որն այնուհետև վերանվանվեց «Մարտնչող Ֆրանսիայի»՝ դառնալով մեկ ամբողջական վարչառազմական կառույց: Դը Գոլը և «Ազատ Ֆրանսիան» առաջին օրվանից ստացան Մեծ Բրիտանիայի ճանաչումը և աջակցությունը, այդ թվում նաև նյութական, ֆինանսական և ռազմական: Գետազայում նա ճանաչում գտավ հորիդային Միության և հակահիտլերյան կռաչիցիայի անդամ այլ երկրների կողմից: Աստիճանաբար անեց Դը Գոլի միջազգային հեղինակությունը:

Սակայն հարթ չէին ընթանում նրա հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ, որը նախապատվությունը տալիս էր զենքրալ ժիրոյին: Իսկ վերջինս, հենվելով ԱՄՆ-ի և նրա պրեզիդենտ Ֆրանկլին Ռուզվելտի աջակցության վրա, հավակնում էր դառնալ համաֆրանսիական առաջնորդ և հետին պլան մղել Դը Գոլին:

Քայց դա չհաջողվեց նրանց: Դը Գոլի և «Մարտնչող Ֆրանսիայի» հեղիանակությունն օրեցօր աճում էր, որին մեծապես նպաստում էր Դը Գոլի հետևողական հակաֆաշիստական դիրքորոշումը, նրա սրամի և գործնական քաղաքականությունը, որը նրան ապահովում էր համազգային աջակցություն: Ֆրանսիացիների ճնշող մեծամասնությունը պաշտպանում էր Դը Գոլին: Ի վերջո, զենեղալ ժիրոն հեռացվեց իր գրաված բոլոր պաշտոններից, և Ալժիր ժամանեց Դը Գոլը, որտեղ 1943 թ. հունիսին ստեղծվեց Ազգային ազատագրության ֆրանսիական կոմիտեն (ԱԱՖԿ): Դը Գոլի գլխավորությամբ: Փաստորեն, այդ կոմիտեն կառավարության ֆունկցիաներ էր կատարում: Իսկ 1943 թ. նոյեմբերից դարձյալ Ալժիրում սկսեց գործել օրենսդիր մարմնի իրավասություններով օժտված Ֆրանսիայի կոնսուլտատիվ ասամբլեան: Եվ, վերջապես, 1944 թ. հունիսին Ազգային ազատագրության ֆրանսիական կոմիտեն վերակազմավորվեց Ֆրանսիայի ժամանակավոր կառավարության, որի նստավայրը Ալժիրն էր՝ մինչև նրա տեղափոխվելը Փարիզ, որը տեղի ունեցավ 1944 թ. օգոստոսին՝ գերմանացիներից Փարիզի ազատագրումից հետո:

Այս բոլորի հետևանքով Ալժիրում ստեղծվեց քաղաքական նոր իրադրություն: Դը Գոլի հրամանով բանտերից ազատվեցին հազարավոր հայրենասեր և հակաֆաշիստներ, որոնք ձերբակալվել էին Վիշիի կառավարության հրամանով և բանտ նետվել: Նրանցից շատերին օգտագործում էին Օրան-Մահարա-Ֆրանսիական Արևմտյան Աֆրիկա երկաթգծի կառուցման տաժանակիր աշխատանքների մեջ: Բանտից ազատվածների մեջ էին նաև զգալի քվով ալժիրյան ազգային-քաղաքական գործիչներ: Ազգային-ազատագրության ֆրանսիական կոմիտեն աշխատանքից հեռացրեց շատ վիշիականների, որոնք կարևոր պաշտոններ էին զբաղեցնում Ալժիրի տեղական վարչությունում: Ալժիրի գլխավոր նահանգապետ նշանակվեց զենեղալ ժորժ Կատրուն՝ Դը Գոլի մերձավոր զինակիցներից մեկը, որը զադուքներում աշխատելու մեծ փորձ ուներ, այդ քվում և Սիրիայում ու Լիբանանում, որտեղ նա 1941-1942 թթ. Դը Գոլի ներկայացուցիչն էր:

3. Քաղաքական կյանքի աշխուժացումը: Սետիֆի 1945 թ. ապստամբությունը

Վիշիական վարչակարգի տապալումից հետո սկսված քաղաքական մթնոլորտի որոշ քարելավումը նպաստեց քաղաքական կյանքի

աշխուժացմանը Ալժիրում: Բանտից արձակված ալժիրյան ազգային առաջնորդները վերակսեցին իրենց քաղաքական գործունեությունը և դիմեցին մի շարք կարևոր քայլերի: Դրանց մեջ էին Ֆարհաբ Աբասը, Մուհամմադ Մեսալի Դաջը և այլ ազգային գործիչներ ու կազմակերպություններ, այդ թվում՝ Տեղական ընտրանիի ֆեդերացիան, Ալժիրի ժողովրդական կուսակցությունը, Ալժիրի մուսուլմանական ասոցիացիայի միությունը, Ալժիրի կոմունիստական կուսակցությունը և այլ կազմակերպություններ ու միություններ:

Ակզբնական շրջանում նրանց գործունեության հիմնական ուղղությունը զանազան պահանջների ձևակերպումը և դրանք ֆրանսիական իշխանություններին ներկայացնելն էր: Երանք ձգտում էին Ալժիրի հարցերը լուծել ոչ թե փողոցում, այլ խաղաղ ճանապարհով՝ ֆրանսիական նոր իշխանությունների հետ բանակցությունների և փոխհամաձայնությունների միջոցով:

Դրանց մեջ ուշադրություն է գրավում Ֆարհաբ Աբասի կողմից 1943 թ. ներկայացված Ալժիրյան ժողովրդի մանիֆեստը, որը կարևոր փաստաթուղթ է այդ փուլում ալժիրյան ազգային ուժերի քաղաքական պահանջները և նոր կողմնորոշումները հասկանալու տեսանկյունից: Այդ փաստաթուղթը, որ Ֆարհաբ Աբասի հետ ստորագրել էին Ալժիրի հիսունվեց երեսնի ազգային առաջնորդներ, դատապարտում էր ֆրանսիական նախկին գաղութային իշխանությունների քաղաքականությունը Ալժիրում՝ այն համարելով սխալ և Ալժիրի ժողովրդի շահերին հակասող: Եւ միաժամանակ վկայում էր, որ Ֆարհաբ Աբասը և նրա համախոհները հրաժարվում էին Ալժիրի՝ Ֆրանսիայի հետ միաժուլվելու հայեցակարգից և կանգնել էին Ալժիրի ինքնությունը պահպանելու և ճանաչելու տեսակետի վրա: Դա ակնհայտորեն երևում է Մանիֆեստում ամրագրված այն կետից, որը պահանջում էր Ալժիրի համար հատուկ սահմանադրություն, որը պետք է նրաշխավորեր ալժիրցիների անհավաղ և արդյունավետ մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքին և ճանաչեր նրանց իրավական հավասարությունը ֆրանսիացիների հետ: Այս քաղաքական պահանջների հետ միասին մանիֆեստը կոչ էր անում ֆրանսիական նոր իշխանություններին՝ անցկացնել ազրարային բարեփոխումներ, արաբերենը ճանաչել որպես պաշտոնական լեզու, Ալժիրի ժողովրդին տրամադրել բոլոր տեսակի քաղաքացիական ազատություններ, ազատ արձակել դեռևս բանտերում գտնվող բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին և այլ պահանջներ:

Այս փաստաթուղթը հատուկ քննարկման երթարկվեց ԱՄՆԿ-ի ստեղծած հանձնաժողովի կողմից, որն իր առաջարկությունները ներկայացրեց Դր Գոլին և Կատրուին: Նրանք, ծանոթանալով մանիֆեստում ամրագրված պահանջների հետ, համոզվեցին, որ նախկինի պես շարունակել այլևս հնարավոր չէ, և անհրաժեշտ են համապատասխան քայլեր ձեռնարկել հաղաթերությունները Ալժիրի տեղացիների և ֆրանսիական համայնքների միջև բարելավելու համար: Մյուս կողմից նրանց վախեցրեց ալժիրցիների և ֆրանսիացիների իրավունքների հավաստագրման և Ալժիրի համար հատուկ սահմանադրություն ստեղծելու պահանջը: Կատրուի կածիցով՝ դա փտանգավոր պահանջ էր, քանի որ դրա թավաբարձան դեպքում եվրոպական փոքրամասնությունը, նրա ընտրագրմամբ, «ջրախեղ լեյիներ մուսուլմանական մեծամասնության մեջ»: ԱՄՆԿ-ն 1944 թ. մշակեց նոր առաջարկություններ, որոնց հիմքում դրվեց «Բյուս-Վիլյեմի» 1936 թ. պլանը: Ամենակարևորը, որ նա նախատեսում էր, ալժիրցիների որոշակի խավերի ֆրանսիական քաղաքացիություն չնորոնելն էր: Այդ կատեգորիայի մեջ մտնում էին այսպես կոչված արժանիքներ և վաստակներ ունեցողներ՝ զինվորական սպաները, կառավարական պարզները ստացած վետերանները, բարձրագույն կրթություն ունեցողները, պետական պաշտոնյաները, ինչպես նաև Պատվո լեգեոնի շքանշանակիրները: Նման «մենաշնորհից» օգտվողների թիվը կազմելու էր մոտ 60 հազ. մարդ: Իսկ մնացած ալժիրցիներին, մոտ 450 հազ. մարդու, իրավունք «չնորհվեց» ընտրելու մունիցիպալիտետների և գլխավոր խորհրդականների երկու հինգերորդին:

ԱՄՆԿ-ի ներկայացրած առաջարկությունների այս փաթեթը չբավարարեց և չէր էլ կարող բավարարել Ալժիրի ազգային ուժերին: Եվ դրա կարևոր քաղաքական հետևանքներից մեկը եղավ այն, որ ալժիրյան մի շարք ազգային առաքնողների դիրքերում մեջ տեղի ունեցան սկզբունցային քնույթի փոփոխություններ: Մասնավորապես Ֆարիաթ Աբասց հրաժարվեց Ֆրանսիայի հետ Ալժիրի ինտեգրվելու իր դիրքորոշումից և պահանջեց Ալժիրի պետական անկախություն, որն իր հաղաթերությունները Ֆրանսիայի հետ պետք է կառուցեր ֆեդերացիայի սկզբունքների վրա:

Պետական անկախության պահանջը, հիրավի, կարելի է համարել շրջադարձային, մասնավոր եթե նկատի ունենանք, որ Ֆարիաթ Աբասց այդ նոր առաջարկությունը լիակատար պաշտպանություն գտավ նաև Սեսալի Դաջի և Ալժիրի մուսուլմանական ասոցիացիայի կողմից, որոնք Ալժիրի քաղաքական դաշտում գործող ամենահեղինակավոր ուժերից էին:

Ֆարիաք Արախի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց «Մանիֆեստի և ազատության բարեկամներ» ասոցիացիան, որին միացան Ալժիրի մուսուլմանական ասոցիացիան և Մեսալի Գաջի հիմնադրած Ալժիրի ժողովրդի կուսակցությունը, որն այդ ժամանակ դեռևս գտնվում էր ընդհատակում: Այդ նորաստեղծ ասոցիացիան օգտվում էր Ալժիրի ժողովրդի ամենալայն զանգվածների աջակցությունից և համակրանքից: Պրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ ասոցիացիայի հիմնած «Էզալիտե» («Չավասարություն») օրաթերթի բաժանորդների քիվը հասնում էր 500 հազարի:

Այդ նույն ժամանակ Ալժիրի ժողովրդի կուսակցությունը, որի գործունեությունն արգելված էր, ստեղծում էր գաղտնի քաղաքական-կուսակցական բջիջներ, որոնք ընդհատակի պայմաններում բավականին լայն զործունեություն էին ծավալել: Իսկ Ալժիրի արևելյան շրջաններում Կաթիլիայում և Կոնստանտինում, ԱժԿ-ն ստեղծել էր նաև զինված ջոկատներ: Այս կուսակցությունը և նրա ստեղծած բջիջներն ու զինված խմբերը ամուր կանգնած էին Ալժիրի անկախության դիրքերում և պայքարում էին այսպես կոչված չափավորների դեմ, որոնք ինքնավարության կողմնակիցներ էին:

1944-1945 թթ. ծնեռը Ալժիրը դիմավորեց խիստ լարված պայմաններում, որի պատճառը ժանր սոցիալական և տնտեսական պայմաններն էին: Ցածր բրդի պատմառով առաջացել էր բնակչությանը հացով մատակարարելու խնդիր, արդյունաբերական ապրանքների խիստ պակաս էր զգացվում, վիթխարի չափերի էր հասել զործազրկությունը: Պարարտ հող էր ստեղծվել ժողովրդի դժգոհությունն արտահայտելու համար: «Մանիֆեստի և ազատության բարեկամների» ասոցիացիայի կոչով 1945 թ. մայիսի սկզբին ցույցեր տեղի ունեցան Ալժիրի քսանից ավելի քաղաքներում: Սոցիալական պահանջների հետ միասին ցուցարարները առաջադրում էին նաև քաղաքական պահանջներ, որոնցից կարևոր էին երկուսը՝ անկախության և բանտում գտնվող Մուհամմադ Մեսալի Գաջին ազատ արձակելու պահանջները: Այդ ընթացքում Ալժիրում, Օրանում և այլ վայրերում տեղի ունեցան բախումներ ցուցարարների և ոստիկանական ուժերի միջև, որի ընթացքում ցուցարարների շարքերից եղան զոհեր և վիրավորներ:

Մական ամենաարյունոտ բախումները տեղի ունեցան 1945 թ. մայիսի 8-ին, երբ Ալժիրի ազգային ուժերը որոշեցին նշել եվրոպայի ազատագրումը և Ֆաշիստական Գերմանիայի պարտությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմում՝ միաժամանակ կոչ անելով ալժիրցի-

ներին պահանքել իրենց ազատությունը: Դա որոշակի լարվածություն ստեղծեց պլեբիցիսների և եվրոպական կոլոնների միջև: «Մանիֆեստի բարեկամների և ազատության» ասոցիացիայի ղեկավարությունը ժողովրդին դիմեց պահպանել ստոնադատություն և զսպվածություն հաշվի առնելով, որ նրա շարքերում կային ավելի արմատական գործողությունների կողմնակիցներ: Դեպքերը ողբերգական բնույթ ստացան Արևելյան Ալժիրում, մասնավորապես Մետիֆ և Գելմ քաղաքներում: Ոստիկանությունը նախազգուշացրեց ասոցիացիայի ղեկավարությանը, որ նրանք բույլ տան ցուցարարներին շարժվել Մետիֆ, եթե նրանք չլռեն ազգային դրոշներ և պաստառներ:

Ցույցերը շատ արագ և տարերայնորեն ապստամբության վերածվեցին, որին մասնակցում էր 50 հազ. մարդ: Ապստամբների հարձակումների նպատակակետը դարձան Ֆրանսիական-եվրոպական կոլոնները, պաշտոնյաները, ոստիկանները, ֆերմերները, որոնց նկատմամբ պլեբիցիսները խոր ատելություն էին տածում: Իշխանությունները, լրացուցիչ զորքեր, այդ թվում նաև ավիացիա և ռազմամավեր նետելով Արևելյան Ալժիր, օգտագործելով ոստիկանական ուժերը, ինչպես նաև իտալական ռազմազորիներին, դաժանորեն ճնշեցին ապստամբությունը: Սպանվեց 1500 ապստամբ (այլ տվյալներով՝ մի քանի տասնյակ հազար), իսկ զոհված եվրոպական կոլոնների թիվն անցում էր հարյուրից:

Իշխանությունները «Մանիֆեստի և ազատության բարեկամների» ասոցիացիան հայտարարեցին օրենքից դուրս և ձերբակալեցին մոտ 5500 ապստամբության մասնակիցների, այդ թվում և Ֆարիաթ Աբասին: Այսպես նշվեց Գաղթանակի օրը Ալժիրում:

III. ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱԼԺԻՐԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ (1946–1962 թթ.)

1. Ալժիրի օրգանական ստատուտը

Մետիֆի ապստամբության ճնշումը, հազարավոր պլեբիցիսների ձերբակալությունը և քաղաքական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների արգելումը վերին աստիճանի ծանր իրադրություն ստեղ-

ծնցին Ալժիրում, որտեղ քաղաքական մթնոլորտն առանց այդ էլ խիստ լարված էր: Ալժիրի շատ հայրենասերներ և ազգային գործիչներ, որոնք կողմնակից էին Ֆրանսիայի հետ հարաբերություններ կարգավորմանը քանակցությունների միջոցով՝ փոխզիջումների հիմքի վրա, հարկադրված վերանայում էին իրենց դիրքորոշումը և գտնում, որ ստեղծված պայմաններում ալժիրցիները կարող են իրենց նպատակներին հասնել միայն ուժի միջոցով:

Փարիզում աստիճանաբար սկսում էին հասկանալ, որ իրադրության հետագա վաղաբացումը կարող է նոր քարոզություններ ստեղծել Ֆրանսիայի համար, որը դեռևս ուշքի չէր եկել պատերազմում կրած պարտությունից հետո և նոր էր ոտքի կանգնում որպես մեծ պետության հավակնություն ունեցող երկիր: Եվ Դե Գոլը որոշեց դիմել մասնակի զիջումների՝ հուսալով հասնել լարվածության լիցքաբափմանը բուն Ալժիրում և Ֆրանս-ալժիրյան հարաբերություններում:

1946 թ. մարտին Ֆրանսիական կառավարությունը ներում չնորհեց Սետիֆի ապստամբության կապակացությամբ ձերբակալված ալժիրցիներին ու նրանց ազգային ղեկավարներին, որոնք ազատ արձակվեցին բանտերից: Վերացվեց քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության վրա դրված արգելաբանությունները և իրենց գործունեությունը վերսկսեցին ալժիրյան քաղաքական կուսակցությունները, ստեղծվեցին նոր միություններ, ասոցիացիաներ և կազմակերպություններ: Միաժամանակ այդ որոշումով իրենց պաշտոններից հեռացվեցին մի շարք տեղական ալժիրյան վարչակարգի պատասխանատուներ, որոնք հանգանքներ էին գործել 1945 թ. մայիսյան ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ: Իրենց պաշտոններից հեռացվեցին նաև ալժիրցիների համար առեւտի մի շարք նախկին վիշխական գործիչներ:

Ֆարիաք Աբասը, ներում ստանալով և բանտից դուրս գալով, 1946 թ. մարտին հիմնեց մի նոր միություն, որը կոչվեց Ալժիրյան մանիֆեստի ղեկավարական միություն (ԱՄԴ): Երազխավոր քաղաքական խնդիրը համարվեց պայքարն ազատ, աշխարհիկ և դեմոկրատական Ալժիրի ստեղծման համար: Իսկ ինչ վերաբերում էր Ֆրանսիայի հետ հարաբերություններին, ապա Ֆարիաք Աբասն այժմ գտնում էր, որ Ալժիրը պետք է իր հարաբերությունները նրա հետ կառուցեր թույլ արտահայտված ֆեդերալիզմի սկզբունքներով:

1946 թ. հունիսին տեղի ունեցած Ֆրանսիայի Աստիճանադիր ժողովի ընտրությունների ժամանակ ԱՄԴ-ն Ալժիրի համար նախատես-

ված 13 դեպուտատական տեղերից ստացավ 11 մանդատ: Դեպուտատական այս խումբը 1946 թ. օգոստոսի 9-ին Սահմանադիր ժողովի քննարկմանը ներկայացրեց Ալժիրի սահմանադրության նախագիծը, որը նախատեսում էր ստեղծել Ալժիրի ինքնավար հանրապետություն Ֆրանսիական Միության կազմում: Մակայն այդ նախագիծը մերժվեց Ֆրանսիական Սահմանադիր ժողովի կողմից, որտեղ դեռ բավականին ուժեղ էին Ֆրանսիական գաղութային համակարգն անփոփոխ պահպանելու կողմնակիցները:

Ներում ստացավ և հնգամյա տնային կալանքից ազատվեց Մուհամմադ Մեսալի Գաջը, որը բողոքելով Ֆրանսիան՝ վերադարձավ իր հայրենիքը՝ Ալժիր: Այստեղ նա նույնպես հիմնեց մի նոր կազմակերպություն, որը ստացավ Դեմոկրատական ազատությունների հաղթանակի շարժում (ԴԱԴՇ) անվանումը: Նրա ծրագիրը վկայում էր այն մասին, որ Մուհամմադ Մեսալի Գաջը շարունակում էր հավատարիմ մնալ իր արմատական հայացքներին: Նա դեմ դուրս եկավ Ֆրանսիայի հետ ֆեդերալ կապեր հաստատելու Ֆարիաբ Արասի քաղաքականությանը և պահանջեց լրիվ իրավահավասարության հաստատում Ալժիրի և Ֆրանսիայի փոխհարաբերություններում:

Մեսալի Գաջը, ինչպես նշել ենք, հանդիսանում էր Ալժիրի ժողովրդական կուսակցության՝ ԱԺԿ-ի հիմնադիրը, որը թեև արգելվել էր, սակայն շարունակում էր իր ընդհատակյա գործունեությունը: Նա, հիմնելով ԴԱԴՇ-Ե, չլուծարեց ԱԺԿ-ն, որը մարտնչում էր հանուն անկախ, արաբական և իսլամական Ալժիրի: Դեռ ավելին՝ ԴԱԴՇ-ի կազմում նրա մի շարք երիտասարդ անդամների կողմից 1947 թ. ստեղծվեց գաղտնի Գալուկ կազմակերպություն (ԳԿ)՝ Գոկայն Այտ Ահմադի նախաձեռնությամբ: Նա իր առջև խնդիր էր դրել համակիրների օգնությամբ դրամ հավաքել և զենք ձեռք բերել, նախապատրաստվել զինված ելույթների համար և հող նախապատրաստել Ալժիրում հեղափոխական կառավարություն հաստատելու համար:

Գետազայում Գոկայն Այտ Ահմադին ԳԿ-ի ղեկավարի պաշտոնում փոխարինեց Ահմադ Բեն Բելլան, որին վիճակված էր մեծ դեր խաղալու Ալժիրի քաղաքական պատմության մեջ:

Իրենց գործունեությունը վերսկսեցին նաև ուլեմները՝ Ալժիրի աստվածաբան գիտնականները:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ալժիրի կոմունիստական կուսակցությանը, ապա նա միակ ալժիրյան կուսակցությունն էր, որը 1945 թ. չէր արգել-

վել Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից և շարունակում էր իր լեզու գործունեությունը: Կոմունիստական կուսակցությունը հանդես էր գալիս Ալժիրի դեմոկրատացման, բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման, ալժիրյան տեղական վարչակարգը նախկին վիշխական պաշտոնյաներից մաքրելու պահանջներով: Դեռագայում՝ 1946 թ., դրան ավելացավ նաև Ալժիրի դեմոկրատական հանրապետություն ստեղծելու պահանջը:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ հետպատերազմյան առաջին երկու տարիներին Ալժիրի կարգավիճակի հարցը դարձավ կենտրոնական հարցերից մեկը ինչպես ալժիրցիների, ալժիրյան տարբեր կուսակցությունների, միությունների ու ազգային գործիչների, այնպես էլ Ֆրանսիական կառավարության համար:

1947 թ. սեպտեմբերի 20-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը հաստատեց կառավարության կողմից ներկայացված առաջարկությունների փաթեթը, որը ստացավ **Ալժիրի օրգանական ստատուտ** անվանումը: Երանով նախատեսվում էր ստեղծել Ալժիրյան ժողով, որը կատարելու էր տեղական պառլամենտի ֆունկցիաներ: Նա բաղկացած էր 120 դեպուտատներից և կազմված էր մեկ պալատից, որտեղ ներկայացված էին և՛ եվրոպացիները, և՛ ալժիրցիները: Սակայն ժողովը բաղկացած էր երկու կուլեգիաներից՝ մեկը եվրոպացիների, մյուսը՝ ալժիրցիների ներկայացուցիչների համար: Յուրաքանչյուր կուլեգիա կազմված էր 60 դեպուտատից: Ստացվում էր, որ 60 դեպուտատներից կազմված առաջին կուլեգիան ներկայացնում էր Ալժիրում բնակվող մեկուկես միլիոն եվրոպացիների, իսկ մյուսը՝ 60 դեպուտատներից կազմված մյուս կուլեգիան, ներկայացնում էր մոտ ինը միլիոն բնիկ ալժիրցիների: Օրգանական ստատուտով ստեղծվում էին ընտրովի տեղական խորհուրդներ, արաբներնը ճանաչվում էր պաշտոնական լեզու՝ Ֆրանսերենի հետ համատեղ, կանանց տրվում էր ընտրական իրավունք, վերացվում էր Ալժիրյան Սահարայի գինվորական կառավարությունը և այլն:

Օրգանական ստատուտը պահպանում էր Ֆրանսիական գլխավոր նահանգապետի պաշտոնը՝ իր բոլոր իրավունքներով, իսկ Ալժիրյան ժողովի կողմից ընդունվող օրենքները չպետք է հակասեին Ֆրանսիական պառլամենտի կողմից ընդունված օրենքներին: Դարև է նշել, որ Ալժիրի ժողովի իրավասությանը ենթակա էին սահմանափակ քվով հարցերի քննարկում և դրանց վերաբերյալ որոշումների ընդունում, մասնավորապես նա կարող էր քննարկել ֆինանսական և վարչաիրավական հարցեր:

Առաջին անգամ Ֆրանսիան ընդունեց հատուկ օրենք Ալժիրի կարգավիճակի վերաբերյալ: Այդ առումով դա պետք է համարել դրական քայլ:

Մակայն բովանդակության, այսինքն՝ իրավական առումով նա չէր լուծում Ալժիրի ազգային-հայրենասիրական ուժերի, ալժիրյան ժողովրդի հիմնական քաղաքական պահանջները: Այդ պատճառով էլ Ալժիրի օրգանական ստատուտը մեծ դժգոհությամբ ընդունվեց ալժիրցիների կողմից, քանի որ այն չէր արդարացրել նրանց սպասելիքները:

Չնուազրցիրն այն է, որ այն դժգոհությամբ ընդունվեց նաև եվրոպական կոլոնների կողմից, որոնց գտնում էին, որ Փարիզը շատ մեծ զիջումներ է արել Ալժիրին, որը կարող է վտանգել Ֆրանսիայի տիրապետությունը Ալժիրում և քուլացնել եվրոպական կոլոնների տիրապետող քաղաքական և տնտեսական դիրքերը այդ երկրում:

Այսպիսով՝ լարվածության քուլացմանը նպաստակառնողված Ֆրանսիական կառավարության այդ քայլն իրեն չարդարացրեց: Չիսթափված ալժիրցիները, նույնիսկ նրանք, ովքեր համարվում էին չափավորներ և հույս ունեին Ֆրանսիայի հետ կապերը պահպանելու ուղիով հասնել Ալժիրի ինքնորոշմանը, հրաժարվեցին այդ մարտավարությունից և կանգնեցին ավելի արձատական դիրքերի վրա: Դրա արտահայտությունը հանդիսացավ քեկուզ այն իրողությունը, որ օրգանական ստատուտի ընդունումից հետո՝ 1947 թ. հոկտեմբերին կայացած տեղական ընտրությունների ժամանակ տեղերի մեծ մասը, որ հատկացված էր ալժիրցիներին, զրավեցին Մուհամմադ Մեսալի Գաջի հիմնած և նրա կողմից ղեկավարվող ԴԱԲԵ-ի ներկայացուցիչները: Իսկ, ինչպես նշել ենք, ԴԱԲԵ-ն կողմնակից էր Ալժիրի անջատմանը Ֆրանսիայից, և Ալժիրի ժողովուրդը փաստորեն քվեարկել էր հօգուտ Ալժիրի անկախության:

Չաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Ալժիրի Ֆրանսիական իշխանությունները, եվրոպական կոլոնները և նրանց քաղաքական ղեկավարները կեղծիքների, խարդախությունների ու սպառնալիքների միջոցով փորձեցին կանխել նույն պատմության կրկնությունը հաջորդ տարի տեղի ունեցած Ալժիրի ժողովի՝ պառլամենտի, ընտրությունների ժամանակ: Եվ նրանք հասան իրենց նպատակին: Մուհամմադ Մեսալի Գաջի զխավորած դեմոկրատական ազատությունների հարցանակի շարժմանը քուլատրվեց ունենալ ինը դեպուտատական տեղ, Ֆարիաթ Աբասի Ալժիրյան մանիֆեստի միությանը՝ ութ տեղ, մեկ տեղ՝ կոմունիստական կուսակցությանը, իսկ մնացած հիսունհինգ տեղը տրվեց այսպես

կոչված «անկախականներին», որոնց թեկնածությունները հավանության էին արժանացել ու պաշտպանություն գտել տեղական իշխանությունների կողմից:

Այսպիսով՝ կոլոնները կարողացան իրեն հսկողությունը հաստատել Ալժիրյան ժողովի վրա, որի պատճառով այն մտել է Ալժիրի պատմության մեջ որպես «ելյուպական սենյոզների» դիկտատուրայի հաստատում: Դիկտատուրայի մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ Ալժիրի ժողովի առաջին նստաշրջանի բացման ժամանակ ԴԱԳԸ-ի ղեկավարատներին ոչ միայն չթողեցին մտնել դահլիճ, այլև իննց մուտքի մոտ՝ պառլամենտի շքմին, ձերբակալեցին նրանց: Իսկ երբ Ֆարիաք Աբասը պահանջեց ձայն տալ իրեն ելույթի համար, նրան զրկեցին այդ իրավունքից: Ի՛նչան բողոքի՝ ալժիրցի մի քանի ղեկավարատներ լքեցին պառլամենտի նիստերի դահլիճը՝ հրաժարվելով մասնակցել նրա աշխատանքներին:

1951 թ. տեղի ունեցած ընտրությունները նույնպես ընթացան նույն սցենարով: Այդ ամենը օրգանական ստատուտով հավասարության վերաբերյալ հռչակված դրույթների կոպիտ խախտում էր նշանակում: Դավաճարության վերաբերյալ դրույթները խախտվում էին նաև մյուս հարցերում, մասնավորապես աշխատավարձերի, աշխատատեղերի գրառեցման և այլն:

Այդ ամենը խորացնում էր դժգոհությունը ալժիրյան հասարակության ներսում՝ ալժիրցիներին մղելով ավելի ակտիվ քայլերի: Կոնկրետ գործողությունների դիմեց Գատուկ կազմակերպությունը, որը 1949–1950 թթ. մի շարք ելույթներ ունեցավ ընդդեմ տեղական իշխանությունների և կոլոնների կամայականությունների, մասնավորապես Օրանում, որի ընթացքում անգամ հրազեն օգտագործվեց: Ոստիկանությանը հաջողվեց 1950 թ. հայտնաբերել այդ գաղտնի կազմակերպությունը և ջախքախել այն: Լայնորեն սկսեց կիրառվել Ֆրանսիայի քրեական օրենսգրքի հողվածներից մեկը, ըստ որի տաս տարվա քանտարկություն էր նախատեսվում բոլոր նրանց համար, ովքեր «ոտնձգություն կկատարեն Ֆրանսիայի տերիտորիալ ամբողջականության դեմ»: Իսկ ալժիրյան հայրենասերների պայքարը Ալժիրի ազատության համար ընկնում էր այդ հողվածի տակ և դիտվում որպես ոտնձգություն «Ֆրանսիայի տերիտորիալ ամբողջականության դեմ»: Նման մեղադրանքով ձերբակալվեցին և քանտ ենտվեցին մոտ 30 հազ. ալժիրցիներ: 1952 թ.

կրկին ձեռքակալվեց և Ֆրանսիա տեղափոխվեց Մուհամմադ Սեալի Չաջը, ինչը հավաքաբանական մեծ գույքի պատճառ հանդիսացավ:

Չետապնդումներից և ձեռքակալություններից խուսափելու համար ալժիրյան մի շարք ազգային զործիչներ հարկադրված հեռացան Ալժիրից: Դրանց մեջ էր նաև Աիմադ Բեն Բելլան, որը 1952 թ. հաստատվեց Կահիրեում: Այստեղ նա իր ութ ընկերների՝ Այտ Աիմադի, Մուհամմադ Բուդիաֆի, Բելկասիմ Քրիմի, Ռարահ Բիբասի, Լարբի Բեն Աֆիդի, Մուրադ Դիդուցի, Մուստաֆա Բեն Թուլաֆիդի և Մուհամմադ Խոյիբի հետ միասին 1954 թ. մարտին հիմնեց մի նոր կազմակերպություն, որը կոչվեց Միասնության և զործողության հեղափոխական կոմիտե (ՄԳՅԿ): Կերոնշյալ զործիչները դարձան ալժիրյան հեղափոխության կազմակերպիչներն ու առաջնորդները, իսկ հետագայում նրանցից ոմանք՝ անկախ Ալժիրի հանրապետության ղեկավարները:

ՄԳՅԿ-ն Ալժիրը բաժանեց վեց ռազմական շրջանների և յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակեց պատասխանատուներ: Իսկ Բեն Բելլան, Մուհամմադ Քրիմը և Այտ Աիմադը կազմեցին այսպես կոչված ՄԳՅԿ-ի արտասահմանյան պատվիրակությունը (նստավայրը՝ Կահիրեում), որը սերտորեն համագործակցում էր եգիպտոսի պետգիղիմետ Քամալ Նասերի հետ: Նրա կարևոր խնդիրներից մեկն էլ ալժիրյան հեղափոխությանն անհրաժեշտ ֆինանսական, նյութական, ռազմական օգնություն և քաղաքական աջակցություն ապահովելն էր:

1954 թ. հոկտեմբերին ՄԳՅԿ-ն վերանվանվեց Ալժիրի ազգային-ազատագրական ճակատի (ԱԱԾ), որը գլխավորեց Ալժիրի անկախության համար պատերազմը: Նրա որոշումով ալժիրյան զինված ջոկատները միավորվեցին և ստեղծվեց Ալժիրի ազգային-ազատագրության բանակը (ԱԱԲ), որի շարքերում սկզբնական շրջանում հաշվվում էր ընդամենը երեք հազար մարտիկ: Հոկտեմբերի 10-ին որոշում ընդունվեց ապստամբությունը սկսել 1954 թ. նոյեմբերի 1-ին:

2. Անկախության պատերազմի սկիզբը և կողմերի դիրքորոշումները (1954-1956 թթ.)

1954 թ. նոյեմբերի 1-ին՝ Բուլոր սրբերի օրը, վաղ առավոտյան, ԱԱԾ-ի հաստատած պլանի համաձայն, Ալժիրի Ազգային ազատագրության բանակի մարտիկները միաժամանակյա հարձակում սկսեցին ամբողջ Ալժիրի տարածքում: Նրանք հարձակվեցին Ալժիրում տեղակալ-

ված Ֆրանսիական ռազմական կառույցների, ոստիկանական կետերի, կառավարական շենքերի, տրանսպորտային հանգույցների և այլ հաստատությունների վրա:

Այսպես սկսվեց համաալժիրյան ապստամբությունը, որը Ալժիրի պատմության մեջ մտել է որպես անկախության պատերազմ: Այն տևեց համարյա ութ տարի և, ի վերջո, Ալժիրի ժողովրդի վիճխարի զոհողությունների զնով և ազգային-հայրենասիրական ուժերի անձնագոհության ու հերոսության չնորհիվ ավարտվեց հաղթանակով:

Նոյեմբերի 1-ին՝ ապստամբությունը սկսվելուց անմիջապես հետո, Կահիրեի ռադիոն հեռարձակեց ՍԱԾ-ի դիմումը՝ ուղղված Ալժիրի ժողովրդին՝ կոչ անելով քոլոր ալժիրցիներին ուղքի ելենել Ֆրանսիական զաղութարարների դեմ «ալժիրյան սուվերեն, դեմոկրատական և սոցիալական պետությունը վերականգնելու համար՝ իսլամի սկզբունքների շրջանակներում»: Դա, ըստ էության, ՍԱԾ-ի ծրագրային պահանջն էր, որի իրագործման համար նա ուղքի էր հանել Ալժիրի ժողովրդին:

Ապստամբները կարողացան իրենց վերահսկողությունը հաստատել Կաբիլիայի, Սուրնսի և Ալժիրի այլ՝ մանավանդ լեռնային շրջանների վրա: Իսկ ժողովուրդը, անսալով ՍԱԾ-ի կոչին, իր լայն աջակցությունը ցուցաբերեց ապստամբներին: Շատ ալժիրցիներ համալսեցին ազատագրական բանակի շարքերը:

Ֆրանսիայի արձագանքը ալժիրյան ապստամբությանը եղավ շատ արագ և խիստ բացասական: Այդ հարցի վերաբերյալ նախ արտահայտվեց Ֆրանսիական կառավարության ներքին գործերի նախարար, սոցիալիստ Ֆրանսուա Միտերանը, որը բացառեց որևէ քանակցությունների հնարավորությունը ՍԱԾ-ի դեկլարաների հետ՝ հայտարարելով, որ «միակ հնարավոր քանակցությունը պատերազմն է»: Դրանով իսկ Ֆրանսիան ընդունեց պատերազմի մարտահրավերը և հստակ կերպով մատնանշեց, որ հարցը կարող է լուծվել միայն զենքի միջոցով:

Ներքին գործերի նախարարի հայտարարությանը հետևեց Ֆրանսիայի վարչապետ Դյեր Մեդեն-Ֆրանսի ոչ պակաս կտրուկ հայտարարությունը: Նա ընդգծեց, որ «որևէ մեկը չի կարող զիջել, երբ պետք է պաշտպանել ազգի խաղաղությունը, հանրապետության միասնականությունը և ամբողջակամությունը: Ալժիրյան դեպարտամենտները Ֆրանսիական Դանդապետության մասերն են: Նրանք Ֆրանսիական են եղել երկար ժամանակ, և նրանք անվիճելիորեն Ֆրանսիական են... Նրանց և Ֆրանսիական մետրոպոլիայի միջև չի կարող լինել ընդունելի անջատում»:

Այսպիսով՝ կողմերի դիրքորոշումը շատ հստակ էր: Ալժիրը՝ ի դեմս նրա հեղափոխական ղեկավար մարմնի՝ Ազգային-ազատագրական ճակատի, գտնում էր, որ պետք է ստեղծել Ալժիրի անկախ և դեմոկրատական պետություն՝ խարսխված իսլամական սկզբունքների վրա, իսկ Ֆրանսիան Ալժիրը համարում էր իր բաղկացուցիչ մասը և բացառում նրա սեցեսիան՝ անջատումը Ֆրանսիայից:

Ենթադրյալում հակասակ և անհաշտելի դիրքորոշումը պետք է հանգեցնե՞ր դաժան պայքարի: Եվ իրոք, անկախության համար պատերազմը շատ ծանր նստեց երկու կողմերի վրա:

Ալժիրի ժողովուրդը, նրա տարբեր խավերը աստիճանաբար միացնում էին ազատագրական պայքարին և լրացնում Ազգային-ազատագրության բանակի շարքերը: Բավական է նշել, որ ԱԱԲ-ի թվաքանակը, որը սկզբնական շրջանում կազմում էր ընդամենը 3 հազ. մարդ, շատ չանցած հասավ 70 հազարի, որը հնարավորություն էր տալիս նրան իրականացնել բավականին լուրջ և հաջող ռազմական գործողություններ ընդդեմ ֆրանսիական զորքերի և նրանց համախոհ ներքին՝ ելրոպական-ֆրանսիական կոլոնների ուժերի:

Պատերազմի սկզբնական փուլում Ալժիրում գործող քաղաքական ուժերը՝ Ալժիրյան մանիֆեստի դեմոկրատական միությունը, որ զբխավորում էր Ֆարիսթ Աբասը, ուլեմները և այլն, ԱԱԲ-ի նկատմամբ զրավել էին չնգոք դիրք: Ծիշոտ է, Աբասը և ուլեմները դա համարում էին բարեկամական շեղոցություն, բայց փաստը մնում է փաստ, որ նրանց անմիջապես չմիացան ճակատին: Սակայն հետագայում, ալժիրյան բանակի հաջողությունների տպավորության տակ և ազատագրական շարժման ընդլայնմանը զուգահեռ, տեղի ունեցավ արմատական փոփոխություն նրանց դիրքորոշման մեջ: 1956 թ. Կահիրե մեկնեց ԱՄՊՄ-ի ղեկավար Ֆարիսթ Աբասը, որտեղ նա հանդիպեց Ահմադ Բեն Բելլայի և ԱԱԲ-ի այլ ղեկավարների հետ: Սրանց միջև տեղի ունեցած բանակցությունների արդյունքում Ֆարիսթ Աբասը պաշտոնապես հայտարարեց, որ ԱՄՊՄ-ը՝ Ալժիրի մանիֆեստի դեմոկրատական միությունը, միանում է ԱԱԲ-ին: Եվ շատ էվոլյուցիոն էվոլյուցիայի ենթարկված ալժիրցիներ, որոնք անդամակցում էին ԱՄՊՄ-ին և նախկինում կանգնած էին Ֆրանսիայի հետ ծուլման կամ միավորման դիրքերում, պաշտպանեցին Ֆարիսթ Աբասի որոշումը և անցան ԱԱԲ-ի կողմը: ԱԱԲ-ի քաղաքական գծի և գործունեության պաշտպանությամբ հանդես եկան նաև Ալժիրյան ուլեմների ասոցիացիայի միությունը, Տեղական ընտրյալների ֆեդերացի-

ան և այլ ուժեր ու միություններ: ԱՄԴԱ-ի ղեկավար Ֆարհաբ Աբասը և Ալժիրյան ուլանների ասոցիացիայի միության ղեկավար Թաուֆիկ ալ-Մադանին մտան ԱԱԾ-ի ղեկավարության կազմի մեջ:

Հատկանշական էր Տեղական ընտրյալների ֆեդերացիայի ղեկավար Մուհամմադ Բենջալուլի դիրքորոշման փոփոխությունը: Նա սովորաբար համարվում էր ալժիրյան չափավորների տրամադրությունների արտահայտիչ և ապստամբությունը սկսվելուց հետո երկար ժամանակ փորձում էր միջնորդի դեր կատարել ալժիրյան ապստամբների և ֆրանսիական զադրաբարների միջև: Սակայն անկախության պատերազմի տրամաբանությունը, ֆրանսիացիների կողմից ապստամբների նկատմամբ կիրառվող դաժան պատժամիջոցները և նրանց կողմից զիջման զնալու ցանկության բացակայությունը ստիպեցին Մուհամմադ Բենջալուլին կանգնել ԱԱԾ-ի կողքին:

Բոլորովին այլ էր Մուհամմադ Մեսալի Հաջի քաղաքականությունը: Նա Դեմոկրատական ազատությունների հաղթանակի շարժման՝ ԴԱԳԸ-ի արգելումից հետո ատեղծեց մի նոր կազմակերպություն, որը կոչվեց Ազգային ալժիրյան շարժում (ԱԱԸ) և ոչ միայն չմիացավ ԱԱԾ-ին, այլև ինքն էր հավակնում դառնալ Ալժիրի ազգային հեղափոխության ղեկավարը՝ պայքարի ավելի արմատական մեթոդներով: Նա դարձավ ԱԱԾ-ի մրցակիցը և բացահայտ պայքար ծավալեց նրա դեմ ինչպես Ալժիրում, այնպես էլ Ֆրանսիայում: Այդ պայքարում ԱԱԸ-ն տանուլ տվեց, քանի որ ալժիրցիների մեծամասնությունը պաշտպանեց Ազգային ճակատին: Բայց անկախության պատերազմի ժամանակ նրանց հակամարտության գոհ դարձավ 5000 հազ. ալժիրցի:

Ինչ վերաբերում է Ալժիրի կոմունիստական կուսակցությանը, ապա նա անմիջապես չկողմնորոշվեց իրադրության մեջ: Դա արտահայտվեց նրանում, որ նա բերազնահատեց զինված պայքարի կամ պատերազմի միջոցով անկախություն նվաճելու նշանակությունը՝ չհավատալով դրա հնարավորությանը, թեև նրա համակրանքը ապստամբ ալժիրցիների կողմն էր: Սակայն հետագայում նա ուղղեց իր սխալը, և 1955 թ. կայացած կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի պլենումը որոշեց ակտիվ կերպով մասնակցել զինված պայքարին: Ֆրանսիական իշխանությունները, ի պատասխան այդ քայլի, արգելեցին կուսակցության գործունեությունը:

Սիա այսպիսին էր ուժերի տեղաբաշխումը և իրադրությունը, եթե կարելի է այդպես անվանել, ալժիրյան ճամբարում:

Իսկ ինչ վերաբերում էր ֆրանսիական ճամբարին, այսպես այստեղ իրադրությունը պակաս բարդ և հակասական չէր:

Ազգրենական շրջանում ֆրանսիական կառավարությունը որոշեց անմիջապես ճնշել ապստամբությունը և կանխել նրա վերածումը անկախության պատերազմի: Այդ խնդիրը դրվեց ֆրանսիական ռազմական ուժերի վրա: Ալժիրում կենտրոնացվեց մոտ 400 հազ. զորք: Դա մի հզոր ռազմական բռնուցք էր, որի տրամադրության տակ, քացի զենքի սովորական տեսակներից, կային նաև ավիացիա, տանկեր, ծանր հրետանի և այլն: Ֆրանսիական զորքերը պատասխան պատերազմական զործողություններ ծավալեցին ալժիրցիների դեմ: Նրանք հիմնական հարվածը հասցրեցին գյուղական վայրերին՝ վերացնելով քաղաքիվ գյուղեր, մի կողմից, և կիրառելով գյուղական բնակչության բռնի տեղահանում՝ մյուս կողմից: Այդ տակտիկայի նպատակն էր Ալժիրի ազատագրության բանակը զրկել հիմնականում նրան սնող գյուղական շրջաններից և գյուղական բնակչության աջակցությունից: Մեծ չափեր ընդունեցին ալժիրցիների նկատմամբ կիրառվող բռնարարքները:

Ֆրանսիայի մարտավարության մյուս կարևոր մասը քաղաքական ապակողմնորոշիչ քայլերն էին: 1955 թ. Ալժիրի նոր գլխավոր նահանգապետի պաշտոնում Նշանակվեց ծախակողմյան, նախկին սոցիալիստ, ղրգոլականներին հարող ժակ Մուստելը, որի վրա դրվեց Ալժիրը խաղաղեցնելու պարտականությունը: Նա նույն տարվա հունիսին ներկայացրեց «քաղնորդումների» իր ծրագիրը, որը խարսխված էր Ֆրանսիային Ալժիրի ինտեգրման գաղափարի վրա: Այդ ծրագիրը լրիվ անտեսում էր նոր իրադրությունը և այն փաստը, որ ալժիրցիները պատերազմ էին սկսել անկախության համար:

Մուստելի ծրագիրը նախատեսում էր նաև տնտեսական և սոցիալական բնույթի որոշ քայլեր, որոնք իբրև թե կոչված էին ինչ-որ չափով քավարարել տեղացիների պահանջները, առանց, սակայն, կոլոնների անհանգստությունն առաջացնելու: Իրականում դրանք 1947 թ. Ալժիրի օրգանական ստատուտով առաջարկվող միջոցառումներն էին, որոնք այդպես էլ չկիրառվեցին:

Ժակ Մուստելի ծրագիրը ժամանակակից էր և այնպես չէր համապատասխանում ապստամբություն բարձրացրած ալժիրցիների պահանջներին: Եվ պատահական չէր, որ 1955 թ. օգոստոսի 20-ին՝ ժակ Մուստելի ծրագրի առաջադրումից ընդամենը հիսուն օր անց, նոր քափով ծավալվեց ապստամբությունը: Նրա ծավալների մասին էր վկայում

այն փաստը, որ ապստամբություն սկսվեց Ալժիրի 40 կարևոր շրջաններում: Ալժիրյան զորամիավորումներն ազատագրեցին այդ շրջանները ֆրանսիական զաղութարարների և նրանց դաշնակից կոլոնների տիրապետությունից: Աուրեսի, Կարիչիայի, Ալժիրի, Օրանի և երկրի այլ վայրերում Ալժիրի ազգային բանակը հաստատեց տեղական կառավարման նոր մարմիններ՝ զինվորական վարչություն, որը գործում էր արդյունավետ և մեծ հեղինակություն վայելում տեղական բնակչության մոտ: Եւ կանոնավոր հարկեր էր հավաքում. բնակչությանն ապահովում պարենով, իրականացնում արդարադատություն, տեղացիներից զինվորներ հավաքագրում ազգային բանակի համար և այլն: Իսկ մի շարք այլ վայրերում, որոնք ազատագրված չէին, ստեղծվում էին անլեզալ կամ ընդհատակյա սոցիալական, իրավական և քաղաքացիական մարմիններ ու կազմակերպություններ, որոնք ծանր պայմաններում ցանում էին պաշտպանել ալժիրցիների իրավունքները և կազմակերպել նրանց սոցիալական կյանքը: Մի շարք քաղաքներում և գյուղական վայրերում տեղական մարմինների՝ մունիցիպալիտետների ալժիրցի պաշտոնյաները և խորհրդականները իրաժարական էին տալիս ու հեռանում իրենց զբաղեցրած պաշտոններից: Դա բոլորի նշան էր ընդդեմ ֆրանսիական զաղութային քաղաքականության, մի կողմից, և համերաշխության ղրսնորում ապստամբ ալժիրցի համերկրացիների հետ՝ մյուս կողմից:

Այս բոլորն ավելի էր խորացնում կառավարման ֆրանսիական համակարգի ճգնաժամը Ալժիրում:

Ժակ Աուստելին չհաջողվեց իր առաքելությունը Ալժիրը «խաղաղեցնելու» վերաբերյալ և նա ձեռնունայն վերադարձավ Փարիզ:

Ապստամբությունը սկսվելուց հետո կայացավ մի կարևոր փոփոխություն Ֆրանսիայի քաղաքական կյանքում: Դա ալժիրյան կոլոնների՝ քիզենամենների, հողատերերի, աստրալականների, զինվորական և ոստիկանական իշխանությունների դերի տեսակարար կշռի կտրուկ բարձրացումն էր Ֆրանսիայի քաղաքական կյանքում: Նրանք ազդում էին քաղաքական մթնոլորտի ձևավորման վրա թուն Ֆրանսիայում՝ ընդհուպ մինչև կառավարությունների կազմավորման կամ տապալման, նրանց քաղաքական կուրսի մշակման վրա: Այս պարագան հարկ է մշտապես նկատի ունենալ, երբ քննարկվում է Ալժիրի կնճիղը և այն լուծելու Ֆրանսիայի քաղաքականությունը:

Դրա վկայություններից մեկն էլ այն է, որ երբ 1956 թ. հունվարի 2-ին Ֆրանսիայում իշխանության գլուխ եկավ սոցիալիստ Գի Մուլեի

կառավարությունը, ապա նա Ալժիրի միջխորհրդային-եզգիղենու նշանակեց մեր կողմից արդեն նշված ժողով Կատրուին, որը փոխադրվում էր մեծ վարպետ էր: Իսկ դա չէր գոհացնում Ալժիրի կոլոնիատների ամենաարմատական ուժերին, որոնց ճնշման տակ Գի Մուլեն ստիպված էր Կատրուի փոխարեն նշանակել Ռոբեր Լակոստին: Եվ կոլոնիատների ուլտրահետադիմական ուժերին հանգստացնելու համար Գի Մուլեն հայտարարեց, որ Ֆրանսիան նրանք չի ճանաչի Ալժիրի անկախությունը:

Ֆրանսիական կառավարությունը Ռոբեր Լակոստին օժտեց արտակարգ լիազորություններով, և վերջինս մի առանձին եռանդով շարունակեց ալժիրյան ապստամբությունը ռազմական ուժով ճնշելու քաղաքականությունը՝ ապստամբների դեմ նետելով նորանոր ուժեր: Նրա որոշմամբ ցրվեց Ալժիրյան ժողովը, որը, ըստ Ռոբեր Լակոստի, խոչընդոտում էր նրա զործունեությանը: Լա Ալժիրը բաժանեց հինգ շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր ընտրովի ասամբլեան: Լա հայտարարեց, որ Ալժիրին կարելի չէր ինքնավարություն՝ ապակենտրոնացված կառավարությամբ: Սակայն նա հիմնական շեշտը դնում էր ռազմական զործողությունների և պատիժների վրա: Ֆրանսիական զադուքան իշխանությունները Ալժիրում սկսեցին ստեղծել համակենտրոնացման ճամբարներ, ապստամբությանը մասնակից ալժիրցիների նկատմամբ կիրառել կատանցներ և շատ հաճախ տանջամահ անել նրանց:

Այս քուլըը հայտնի դարձավ միջազգային հանրությանը, որը դատապարտում էր Ֆրանսիային՝ պահանջելով դադարեցնել բռնարարները ալժիրցիների նկատմամբ և Ալժիրի հարցը լուծել բանակցությունների ուղիով: Ֆրանսիական կառավարության քաղաքականությունը դատապարտում էին նաև ֆրանսիական դեմոկրատական ուժերը՝ գտնելով, որ միակ ելքը խաղաղ բանակցություններն են ալժիրցիների հետ:

3. 1956 թ. Մուամաթի համազումարը և նրա որոշումները

Այսպիսի պայմաններում 1956 թ. օգոստոսին ՄԱԾ-ն Մուամաթում Կարիլիայում, գումարեց գաղտնի համազումար, որին մասնակցում էին նաև Ալժիրի ազգային քանակի զորահրամանատարները: Նման համազումարի հրավիրումը հասունացած հարց էր, քանի որ անհրաժեշտ էր հստակություն մտցնել ՄԱԾ-ի ծրագրում և քաղաքական խնդիրներում, որոշել հետագա քայլերը, այդ թվում և սոցիալական բնագավառում: Նոր ընդունված ծրագրում կենտրոնական հարցը մնում էր անկախ պ-

տակաճության հարցը: Այդ կապակցությամբ ծրագրում արձանագրված էր, որ ԱՍԾ-ի գլխավոր խնդիրն է «ստեղծել Ալժիրի անկախ, դեմոկրատական և սոցիալական հանրապետություն»: Դեմոկրատական Ալժիրում հարգվելու էին բոլոր քաղաքացիների հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները՝ անկախ նրանց կրոնական, էթնիկական և ռասայական պատկանելությունից: Սոցիալ-տնտեսական բնագավառում նախատեսվում էին ազրադային բարեփոխումներ, տնտեսության տարբեր ժյուղերի զարգացում՝ նպատակ ունենալով վերացնել երկարամյա ֆրանսիական գաղութային տիրապետության հետևանքները:

Համագումարն ընդունեց կազմակերպչական բնույթի որոշումներ: Ստեղծվեց Ալժիրի հեղափոխության ազգային խորհուրդ, որին կից կազմավորվեց Կոորդինացիոն կոմիտե: Սուճամի կոնգրեսը որոշեց 1956–1957 թթ. նոր քառի հաղորդել անկախության համար պայքարին:

Համագումարում առաջին անգամ ուրվագծվեցին Ալժիրի արտաքին քաղաքականության գերակայությունները: Գլխավորը համարվեց հասնել այն քանին, որ Ալժիրի հարցը դառնա միջազգային հարց, միջազգային կազմակերպությունների և հանրության քննարկման առարկա: Ալժիրի հեղափոխության ազգային խորհուրդը վստահ էր, որ միջազգային հանրությունը, Ասիայի և Աֆրիկայի մի շարք երկրներ, ամբողջ արաբական աշխարհը, ինչպես նաև հորիզոնային Միությունն ու սոցիալիստական մյուս երկրները կպաշտպանեն Ալժիրի արդար դատը, կօժանդակեն նրան, իսկ որոշ երկրներ անգամ կդառնան նրա դաշնակիցները: Կարևոր համարվեց Գյուսիսային Աֆրիկայի արաբական երկրների ֆեդերացիայի ստեղծումը, որի բաղկացուցիչ մասն էր կազմելու անկախ Ալժիրը: Ալժիրը ստանձնում էր նաև Ալժիրում բնակվող եվրոպացիների իրավունքների, տնտեսական և մշակութային շահերի ապահովումը: Իսկ ինչ վերաբերում էր Ֆրանսիային, ապա համագումարը գտնում էր, որ ֆրանս-ալժիրյան հարաբերությունները պետք է լինեին երկու անկախ պետությունների իրավահավասար հարաբերություններ:

Սուճամում ընդունված որոշումներն ընդհանուր առմամբ արժանի են դրական գնահատականի: Նրանք ավելի հստակ դարձրեցին պայքարի գլխավոր խնդիրները, նախանշեցին հիմնական անելիքները քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և ռազմական ոլորտներում:

Դեռ նոր էր ավարտվել Սուճամի համագումարը, երբ Մարոկկոն և Թունիսը 1956 թ. հոկտեմբերին ներկայացրին համատեղ ծրագիր Գյուսիսաֆրիկյան ֆեդերացիա ստեղծելու վերաբերյալ, որի մեջ պետք է

միավորվեցին Ալժիրը, Յունիսը և Մարոկկոն: Այն պետք է կապված լիներ Ֆրանսիայի հետ և նպաստեր հեղափոխության ավարտին Ալժիրում:

Նախատեսվում էր, որ Մարոկկոյում կայացած կոնֆերանսն իր շարունակությունը պետք է ունենար Յունիսում: Այդ նպատակով ՍԱԾ-ի պատվիրակությունը Սիմադ Բեն Բելլալի գլխավորությամբ Մարոկկոյից ուղևորվեց Յունիս: Սակայն հոկտեմբերի 22-ին այն ինքնաթիռին, որի մեջ գտնվում էին Բեն Բելլան և նրա զինակիցները, ֆրանսիացիները հարկադրեցին վայրէջք կատարել Ալժիրում և նրանց քոլոնիստ ծերրակալեցին: Ֆրանսիացիների այդ քայլը ծանր հարված էր բանակցությունների միջոցով հարգը կարգավորելու սպասումներին: Ընդհակառակը, դա ավելի քորոքեց զինված պայքարը:

Սինչ այդ պատերազմական գործողությունները հիմնականում ընթանում էին գյուղական շրջաններում: Այժմ ՍԱԾ-ն որոշեց զինված պայքարը տարածել նաև քաղաքների վրա: Դրա վաղ վկայությունը հանդիսացան մարտերը Ալժիր քաղաքում: 1957 թ. գարնանը Ազգային ճակատը մեծ հաջողությամբ կազմակերպեց համընդհանուր գործադուլ, որին ակտիվորեն մասնակցեցին ոչ միայն ալժիրցի բանվորներն ու աշխատավորները, այլև գործարարները, ինչն ինքնին վերջած կարևոր երևույթ էր: Ֆրանսիական կառավարությունը հանձնարարեց զենքեր առկա Մասաուին ձեռնարկել քոլոնիստական միջոցները՝ ճնշելու ալժիրցի զինված խմբերի գործողությունները Ալժիր քաղաքում և ստիպել գործադուլավորներին դադարեցնել գործադուլը: Ֆրանսիական զենքերալը իսկական տեղի սամազերեծեց ալժիրցի հայրենասիրական ուժերի դեմ: Նրա բարբարոսական գործողությունները դատապարտեց միջազգային հանրությունը:

4. 1958 թ. մայիսի 13-ի պետական հեղաշրջումը Ֆրանսիայում, զենքերալ Դոլ Գուլի վերադարձը իշխանության գլուխ և դրա ազդեցությունը ալժիրյան խնդրի լուծման վրա

Այնուհանդերձ էր, որ Ֆրանսիան կորցրել էր վերահսկողությունը Ալժիրի վրա և ընկղմվել զաղուբային կեղտոտ պատերազմի մեջ: Լա այլևս ի վիճակի չէր հարցը լուծել զենքի միջոցով: Խիստ ընկել էր նաև Ֆրանսիայի միջազգային վարկանիշը, և նա Ալժիրի հարցում, այդ երկրի դեմ մղվող պատերազմում հայտնվել էր միջազգային մեկուսացման մեջ: Բայց Ֆրանսիական կառավարությունը չէր ուզում ընդունել այդ իրողությունը:

և համապատասխան փոփոխություններ մտցնել Ալժիրում իր քաղաքականության մեջ:

Սակայն այն, ինչ չէին ուզում նկատել Փարիզում, տեսնում էին Ալժիրում՝ տեղական ֆրանսիական ռազմական և ոստիկանական ուժերը և նրանց ղեկավարությունը: Նրանց շարքերում տեղի էին ունենում լուրջ խմորումներ: Նրանք գտնում էին, որ ֆրանսիական կառավարությունները, որոնք այդ տարիներին գտնվել էին կառավարման ղեկի մոտ, ընդունակ չեն եղել Ալժիրի հարցը լուծելու այնպես, ինչպես ցանկանում էին իրենք՝ եվրոպական կոլոնները և նրանց դաշնակից քաղաքական ուժերը Ֆրանսիայում: Նրանք այլևս չէին վստահում այդ կառավարություններից: Իսկ այդ ուժերի ուզածը միայն մեկն էր. Ալժիրը եղել և պետք է մնա Ֆրանսիայի գաղութը ու նրա գաղութային կարգավիճակի մեջ սկզբունքային բնույթի փոփոխություններ չպետք է թույլ տալ: Եվ նրանք նախաձեռնությունը վերցրեցին իրենց ձեռքը:

Ալժիրում գտնվող ֆրանսիական ռազմական հրամանատարությունը կամ զեներալները դիմեցին մի շարք քայլերի: Ալժիրում ֆրանսիական քանակի հրամանատար Ռաուլ Սալանի հրամանով Ալժիրում մտցվեց կառավարման նոր համակարգ՝ կադրիլաժի համակարգ: Նա երկիրը բաժանեց սեկտորների, որտեղ տեղակայվեցին ֆրանսիական զորքերի մշտական կայազորներ: Նրանք պատասխանատու էին տվյալ կադրիլում ապստամբությունը ճնշելու համար: Սալանը ուժեղացված պարեկություն սահմանեց Մարոկկոյի և Թունիսի հետ Ալժիրի սահմանների երկայնքով՝ կանխելով զենքի և մարդկանց ներթափանցումը Ալժիր՝ ապստամբներին օգնելու համար:

1958 թ. սկզբներին Ալժիրում ստեղծվեց Գասարակական անվտանգության կոմիտե, որը փոխարինեց Ալժիրում գոյություն ունեցող քաղաքացիական վարչությանը:

Գրապարակի վրա կրկին հայտնվեց ժակ Սուստելը, որը սերտ կապեր հաստատեց Ալժիրում գտնվող ֆրանսիական զինվորականների և կոլոնների ազդեցիկ ղեկավարների հետ:

Այս ուժերի նպատակն էր տապալել Ֆրանսիայի կառավարությանը և իշխանությունը հանձնել զեներալ Դե Գոլին, որը քաղաքական ասպարեզից հեռացել էր դեռևս 1946 թ.:

Նրանք 1958 թ. պետական հեղաշրջում կատարեցին Ֆրանսիայում: Ֆրանսիայում այդ զործողությունները կորոզիանցում էր Սուստելը: 1958 թ. մայիսի 13-ին ռազմական խուճուհի գեներալ Մասյուի գլ-

խավորությամբ զբաղեց իշխանությունը Ալժիրում, իսկ զենքույալ Սալանը ստանձնեց Դասարակական անվտանգության կոմիտեի ղեկավարությունը: Երանք Ալժիրից վերջնագրի ձևով պահանջեցին Ֆրանսիայի արեզիդենտ Ռենե Կոտիից երկրի կառավարումը հանձնել զենքույալ Դը Գոլին և նրան հնարավորություն տալ կազմել արտակարգ լիազորություններով օժտված ազգային միասնության կառավարություն, որի գլխավոր նպատակներից մեկն էր լինելու կանխել «Ալժիրի լքումը»: Ռենե Կոտին բավարարեց զենքույալների պահանջը, որը նշանակում էր պետական հեղաշրջման հաղթանակը և ֆրանսիական Զորքորդ հանրապետության վախճանը:

Ակզբնական շրջանում բվում էր, թե Դը Գոլը պատրաստ է բավարարել ալժիրյան խռովարարների պահանջը և Ալժիրը պահել ֆրանսիական տիրապետության ներքո: 1958 թ. հունիսի 4-ին նա այցելեց Ալժիր, եղավ նրա տարրեր շրջաններում, հանդիպեց կոլոնների ղեկավարների հետ և արտասանեց «Je vous ai compris» («Ես ձեզ հասկացա») բառերը, որոնց այնուհետև դարձան բնավոր արտահայտություն: Դա մեծ հույս ներշնչեց մասյուլին, Սալանին, Սուստելին և մյուս զինվորականներին ու եվրոպական կոլոններին, որ Դը Գոլը հենց այն գործիչն է, որն ընդունակ է բավարարել նրանց պահանջները: Երանք ալելի ոգևորվեցին, երբ զենքույալ Դը Գոլը Ալժիրում իր հանդիպումներից մեկի ժամանակ բազմահազար ամբոխի առջև հայտարարեց. «Կեցցե՛ ֆրանսիական Ալժիրը»:

Դը Գոլի իշխանության գլուխ գալը նոր իրադրություն ստեղծեց Ալժիրում, որը չէր կարող հաշվի չառնել Ալժիրի հեղափոխական ղեկավարությունը: ԱՄՆ-ի որոշմամբ 1958 թ. սեպտեմբերի 19-ին ստեղծվեց Ալժիրի Դանրապետության ժամանակավոր կառավարություն (ԱՐԺԿ)՝ Ֆարիսք Աբասի գլխավորությամբ: Ֆարիսք Աբասին կառավարության ղեկավար նշանակելը բացատրվում է նրանով, որ ԱՄՆ-ի մյուս ակամավոր ղեկավարները՝ Սիմադ Բեն Բելլան և մյուսները ձեռքակալված էին: Կառավարության նստավայրը հաստատվեց Թունիսում: ԱՐԺԿ-ի ստեղծումից հետո Ալժիրյան հեղափոխության ազգային խորհրդի վրա դրվեցին Ալժիրի պաշտանների պարտականությունները: Բավականին կարճ ժամանակաշրջանում՝ 1958-1960 թթ., ԱՐԺԿ-ն ճանաչեցին Մարոկկոն, Թունիսը, Եգիպտոսը և այլ արաբական երկրներ, Ասիայի և Աֆրիկայի մի շարք երկրներ: Ճանաչողների շարքում էր նաև հորիդային Միությունը:

Ժամանակավոր կառավարության ստեղծումը և նրա ճանաչումը մի շարք երկրների կողմից ամրապնդեցին Ալժիրի դիրքերը, որը հաշվի առավ Դը Գուլը:

Այդ ընթացքում որոշակի, կարելի է ասել արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան Դը Գուլի տրամադրություններում և Ալժիրի հարցի նկատմամբ նրա դիրքորոշման սնց: Դը Գուլը պրագմատիկ և սթափ ականավոր պետական գործիչ էր և հասկանում էր, որ կան հարցեր, որոնց լուծմանը չի կարելի մոտենալ զգացմունքային մղումներով: Ակզբնական էլֆորիային նրա մոտ փոխարինելու եկավ իրադրության անաչառ և սթափ վերլուծությունը, որը նրան ավելի ու ավելի վատատես էր դարձնում ալժիրյան կոնֆլիք ուժով լուծելու և Ալժիրը ամեն գնով Ֆրանսիայի տիրապետության տակ պահելու հնարավորության հարցում: Եկավ մի պահ, երբ նա այլևս չէր հավատում այդ հնարավորությանը: Գեներալն անցավ վճռական գործողությունների:

Նա ստեղծեց Դինգերորդ հանրապետության սահմանադրության նախագիծը մշակող կոմիտե: Կոմիտեի ներկայացված նախագծում նախատեսվում էր, որ Ալժիրը լինելու է Ֆրանսիայի հետ ասոցիացված պետություն, բայց չի լինելու նրա ինտեգրալ մասը:

Դը Գուլը դիմեց ապստամբության ղեկավարներին, առաջարկելով դադարեցնել կռակը, վերջ տալ թշնամությանը և մասնակցել հանրաքվեին: Սակայն գեներալի այդ կոչը դրական արձագանք չգտավ ալժիրյան ղեկավարության կողմից: Ֆարիաթ Աբասը հայտարարեց, որ «կռակի դադարեցումը սոսկ ռազմական խնդիր չէ: Դա իր էությանը քաղաքական խնդիր է, և քանակությունները պետք է ընդգրկեն Ալժիրի ամբողջ պրոբլեմը»:

1958 թ. սեպտեմբերին անցկացվեց հանրաքվե ամբողջ Ֆրանսիայում, ինչպես նաև Ալժիրում և Ֆրանսիական մյուս գաղութներում ու կախյալ երկրներում: Հանրաքվեին մասնակցեց ալժիրցիների 80%-ը, որոնց 96%-ը քվեարկեց իսկույթ սահմանադրության:

1959 թ. փետրվարին Դը Գուլն ընտրվեց Ֆրանսիայի պրեզիդենտ:

5. Ֆրանս-ալժիրյան բանակցությունները և Ալժիրի անկախության հռչակումը

Դը Գուլը, արդեն որպես պրեզիդենտ, 1959 թ. հոկտեմբերին կրկին այցելեց Ալժիր և Օրանում հայտարարեց Ալժիրում պատերազմին վերջ

տալու իր ծրագրի մասին: Նա առաջին անգամ հայտարարեց Ալժիրի ինքնորոշման և Ալժիրի պետության ստեղծման մասին, որը պետք է սերտորեն կապված լիներ Ֆրանսիայի հետ:

Ղը Գոլի այս ձևակերպումը դրական արձագանք գտավ Ֆրանսիայում, որտեղ մեծանուն էր Ալժիրի անկախությունը ճանաչելու կողմնակիցների թիվը: Նրայն էր պահանջում միջազգային հանրությունը: Իսկ Ֆարիաք Աբասը Ալժիրի Չանրապետության ժամանակավոր կառավարության անունից հայտարարեց, որ Ղը Գոլի առաջարկությունը կարող է հիմք ծառայել քանակցությունների և Ալժիրի խնդրի լուծման համար:

Ալժիրի կոլոնները և նրանց քիկունք կանգնած զինվորական և ոստիկանական ուժերը սպիներով դիմավորեցին Ղը Գոլի առաջարկությունը Ալժիրի ինքնորոշման մասին: Նրանք գեներալին մեղադրեցին դավաճանության մեջ: 1960 թ. հունվարին նրանք զինված ելույթներ կազմակերպեցին, իսկ Ալժիր քաղաքի փողոցներում բարիկադներ կառուցեցին:

1961 թ. ապրիլ ամսին Ալժիրում կենտրոնացված զենքայինները և նրանց հավատարիմ ուժերը ապստամբություն բարձրացրին Ալժիրում, որը պատմության մեջ մտել է որպես «զենքային խռովություն»: Նրանք նպատակն էր իրենց վերահսկողությունը սահմանել ամբողջ Ալժիրի վրա, այն վերածել իրենց քաղաքական և ռազմական հենարանի և տասպալել պրեզիդենտ Ղը Գոլին: Նրանք միայն այդպես էին տեսնում Ալժիրը Ֆրանսիայի գաղութային տիրապետության տակ պահելու հնարավորությունը: Դավադիրների կողմն անցան Ալժիրում գտնվող ֆրանսիական Արտասահմանյան լեզեոնի առանձին զորամիավորումներ: Ստեղծվեց Գաղտնի զինվորական կազմակերպություն (OAS), որը համակարգելու էր դավադիր ուժերի գործողությունները: Օասականները շատ վատ դերակատարում են ունեցել Ալժիրի 1960-ական թվականների պատմության մեջ:

Ղը Գոլը դիմեց վճռական քայլերի և կարողացավ չորս օրվա ընթացքում ճնշել զենքային խռովությունը:

Խռովության ճնշումը նոր և իրատեսական հեռանկարներ բացեց Ալժիրի հարցը խաղաղ ճանապարհով և քաղաքական մեթոդներով լուծելու համար: Խնդրի լուծումը ռազմական ոլորտից տեղափոխվեց քանակցությունների ոլորտ:

Քանակցությունները Ֆրանսիայի և Ալժիրի միջև սկսվեցին 1961 թ. մարտին ֆրանսիական փոքրիկ առողջարանական էվիան քաղա-

քում, որը հռչակված էր իր բուժիչ հանքային ջրերով: Մարտի 18-ին ստորագրվեց համաձայնագիր Ֆրանսիայի և Ալժիրի Հանրապետության ժամանակավոր կառավարության միջև կրակի դադարեցման մասին: Դա առաջին դրական քայլն էր: Մայիսի 13-ին կողմերի միջև սկսվեցին լայնածավալ բանակցություններ, որոնք ընդգրկում էին բոլոր հիմնական հարցերը: Բանակցությունները հարթ չէին ընթանում, և կողմերը հարկադրված էին հաղթահարել քաղաքիվ դժվարություններ: Ի վերջո, հաղթանակեց առողջ բանականությունը, և կողմերը փոխադարձ զիջումների հիման վրա հասան համաձայնության:

Էվիանի համաձայնագրի կենտրոնական հարցը, հասկանալի է, Ալժիրի անկախության հարցն էր: Նախատեսվում էր, որ գինադադարի կնքումից ոչ ուշ, քան վեց ամիս անց անկախության վերաբերյալ պետք է անցկացվեի հանրաքվե: ՍԱԾ-ն համարվեց օրինական կազմակերպություն և ստանում էր լեգալ զործունեության իրավունք: Դրա հետ կապված՝ ալժիրյան բոլոր քաղաքական բանտարկյալները, որոնք մասնակցել էին անկախության պատերազմին, ազատ էին արձակվում:

Համաձայնագրի մի շարք կետեր վերաբերում էին եվրոպական կոլոններին, նրանց իրավունքներին և հետագա ճակատագրին: Ալժիրյան կողմը հասնո էր առնում հարգել եվրոպացիների սեփականությունը, մշակույթը, կրոնական իրավունքները և ճանաչել նրանց քաղաքական իրավահավասարությունը: Սահմանվում էր երեքամյա անցումային շրջան եվրոպացիների, այսինքն՝ կոլոնների համար, որի ավարտին նրանք պարտավոր էին կա՛մ ընդունել ալժիրյան քաղաքացիություն, կա՛մ համարվել օտարերկրացիներ՝ զրկվելով որոշ արտոնություններից և իրավունքներից:

Ալժիրի վերաբերյալ հանրաքվեն տեղի ունեցավ 1962 թ. հուլիսի 1-ին: Հանրաքվեի մասնակիցները համարյա միաձայն քվեարկեցին հոգուտ Ալժիրի անկախության:

Հիմնվելով քվեարկության արդյունքների վրա՝ Ֆրանսիայի պեղծիդենտ գեներալ Շառլ դը Գոլը 1962 թ. հուլիսի 3-ին Ալժիրը պաշտոնապես ճանաչեց որպես անկախ պետություն:

Ալժիրի ազգային ճակատը հուլիսի 5-ը հայտարարեց անկախության օր, որը յուրաքանչյուր տարի նշվում է որպես ազգային տոն: Այդ օրը պատահականորեն չէր ընտրվել: 132 տարի առաջ՝ 1830 թ. հուլիսի 5-ին, ֆրանսիացիները ներխուժեցին Ալժիր և զրավեցին այն: Այժմ այդ օրը դիտվում էր որպես հաղթանակի օր ֆրանսիացիների նկատմամբ:

Այսպիսով՝ ութ տարի տևած անկախության պատերազմն ավարտվեց Ալժիրի ժողովրդի, նրա ազգային-հայրենասիրական ժողովուրդի հաղթանակով: Դա պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր:

Այսպիսից նոր փուլ Ալժիրի նորագույն պատմության մեջ:

IV. ԱԼՃԻՐԸ ԱՆԿԱՒՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Ալժիրի ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետության հռչակումը և պետական կառավարման մարմինների ձևավորումը

Անկախության հռչակումից հետո Ալժիրի առջև անմիջականորեն կանգնած խնդիրների մեջ ամենակարևորն ինստիտուցիոնալ հարցերն էին: Անհրաժեշտ էր իրավական հիմք ստեղծել պետության և նրա կառավարական մարմինների ձևավորման համար: 1962 թ. սեպտեմբերի 20-ին կայացած Ազգային սահմանադրական ժողովի ընտրություններ, որի առջև իր լիազորությունները վայր դրեց Ալժիրի հանրապետության ժամանակավոր կառավարությունը՝ Ֆարիաթ Արաբի գլխավորությամբ:

1962 թ. սեպտեմբերի 26-ին Ազգային ժողովը Ալժիրը պաշտոնապես հռչակեց Ալժիրի ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետություն՝ ԱԺԴ: Նոր կառավարություն կազմելը հանձնարարվեց Սիմադ Բեն Բեյլային, որին պաշտպանում էին ՍԱԾ-ի և Ալժիրյան ազգային րանսպի հրամանատարության ճնշող մեծամասնությունը: Իսկ Ալժիրի ժամանակավոր կառավարության նախկին ղեկավար Ֆարիաթ Արաբը ընտրվեց Ազգային ժողովի նախագահ:

1963 թ. օգոստոսին Սահմանադիր ժողովը հաստատեց ԱԺԴ-ի Սահմանադրության նախագիծը և վերջնական հավանության ու հաստատման համար դրեց հանրաքվեի: Սեպտեմբերի 8-ին կայացած հանրաքվեն հավանություն տվեց սահմանադրությանը, որը հենց նույն օրը մտավ ուժի մեջ:

Ըստ սահմանադրության պրեզիդենտն ընտրվում է հինգ տարի ժամանակով և հանդիսանում է զործադիր մարմնի՝ կառավարության և պետության ղեկավար: Այդ երկու բարձրագույն պաշտոնների համատեղումը նրան դարձնում է առանցքային դեմք երկրի պետական կառավարման համակարգում: Նրա թեկնածությունը առաջադրվում է Ալժիրի

ազգային ճակատի կողմից, որը, սահմանադրության համաձայն, հանդիսանում էր, ինչպես արձանագրված էր, «Ալժիրի միակ ալիանցարդային կուսակցությունը»: ՍԱԳ-ն, ըստ սահմանադրության, կոչված էր «իրականացնել ժողովրդական դեմոկրատական հեղափոխության խնդիրները և կառուցել սոցիալիզմ Ալժիրում»: Պրեզիդենտի ընտրությունները ընդհանուր և գաղտնի էին, և նա պատասխանատու էր Ազգային ժողովի առջև: Ալժիրի առաջին պրեզիդենտ 1963 թ. սեպտեմբերի 15-ին ընտրվեց Միմադ Բեն Բելլան, պահպանելով նաև կառավարության ղեկավարի պաշտոնը: Նա միաժամանակ համարվում էր Ալժիրի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար:

Ազգային ժողովը, որն ընտրվում էր ութ տարի ժամանակով, երկրի քարծրագույն օրենսդիր մարմինն էր, որն օժտված էր կառավարության գործունեության վրա վերահսկողություն սահմանելու լիազորություններով: Նրա նախագահը պրեզիդենտից հետո համարվում էր երկրորդ ղեկնը պետության մեջ: Սահմանադրության ընդունումից հետո Ազգային ժողովի առաջին նախագահ ընտրվեց Զաբ Բեն Ալան, որը Միմադ Բեն Բելլայի մերձավոր զինակիցներից էր:

Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև Ալժիրի ազգային ճակատում:

1964 թ. ապրիլի 16–23-ը կայացավ Ալժիրի ազգային ճակատի հիմնադիր համագումարը:

Նա քնն պահպանեց իր անունը՝ Ալժիրի ազգային ճակատ, սակայն վերածվեց քաղաքական կուսակցության՝ դառնալով միակ կառավարող կուսակցությունը: Համագումարն ընտրեց 80 հոգուց կազմված Կենտրոնական կոմիտե: Նրա կազմում ստեղծվեց Քաղաքական քյուրոլ՝ կազմված 17 անդամներից, այդ թվում՝ պրեզիդենտ Միմադ Բեն Բելլան, կառավարության նախագահի առաջին տեղակալ և ազգային պաշտպանության նախարար Զուարի Բումեդիենը և այլն: Բեն Բելլան դարձավ կուսակցության գլխավոր քարտուղար:

Այսպիսով՝ Միմադ Բեն Բելլան կարողացավ իր ձեռքում կենտրոնացնել Ալժիրի պետական, քաղաքական և ռազմական ամբողջ իշխանությունը:

2. Ալժիրի զարգացման «Տրիպոլյան ծրագիրը»

Սնկախություն նվաճած Ալժիրը շատ ծանր ժառանգություն ստացավ ֆրանսիական ավելի քան 130-ամյա գաղութային տիրապետություն-

նից: Չնստանաց տնտեսություն, աղքատություն, գործազրկություն և հողազրկություն, կրթական և առողջապահական համակարգի քաջակալություն, ահա Ալժիրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի ընդհանուր պատկերը: Պակասը լրացրեց անկախության համար մղված ութամյա պատերազմը՝ հարյուրավոր ավերված գյուղեր, լքված բնակավայրեր ու հողակտորներ, ավերված և շարքից դուրս եկած ենթակառուցվածքներ, անգործունեության մատնված ձեռնարկություններ, արհեստանոցներ և այլն:

Մեծ էին մարդկային կորուստները: Պատերազմի ընթացքում գրեթե մոտ մեկ միլիոն մարդ, գլխավորապես աշխատունակ բնակչությունից, մոտ երկու միլիոն ալժիրցի արտագաղթեց հարևան Թունիս և Մարոկկո, ինչպես նաև Ֆրանսիա ու այլ երկրներ: Դրան պետք է ավելացնել եվրոպական կոլոնների հեռացումը Ալժիրից, որոնց թիվը 1962 թ. հասավ 800 հազարի: Երանք վախենում էին, որ Ալժիրի ազգային ուժերի հաղթանակը կարող է մեծ սպառնալիք ներկայացնել նրանց կյանքին և սեփականությանը: Եվրոպական կոլոնների մոտ նման վախի տարածմանը և տրանսպորտայինների ամրապնդմանը նպաստում էին Ալժիրում գործող ֆրանսիական հետադիմական ուժերը, որոնք ոչ մի կերպ չէին կարող համակերպվել Ալժիրի անկախության գաղափարի հետ: Այդ ուղղությանը մեծ գործառնություն մատակարարեցին օսասականները, որոնք խրախուսելով ֆրանսիացիների արտագաղթը Ալժիրից՝ նպաստել էին հետապնդում հիմնովին կազմալուծել Ալժիրը և նրան դնել անելանելի վիճակում:

Երանք հեռացումը առաջ քերեց մասնագիտական կադրերի լուրջ խնդիր Ալժիրում: Չեռացող եվրոպական կոլոնները բարձրորակ մասնագետներ էին՝ ինժեներներ, տեխնիկներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, արտադրության կազմակերպիչներ, ձեռնարկատերեր և այլն: Այդ մասնագիտական խափի հեռացումը ծանր հարված էր անկախության ասպարեզում առաջին քայլերը կատարող և տնտեսապես հետամնաց Ալժիրին: Չարցն ավելի էր բարդանում նրանով, որ Ալժիրից հեռացող ձեռնարկատերերը փակում էին իրենց ձեռնարկությունները՝ գործարանները, ֆիրմաները, արհեստանոցները, որի հետևանքով խիստ բարձրացավ գործազուրկների թվաքանակը: Երանք իրենց հետ երկրից դուրս էին հանում կապիտալը, անզամ սարքավորումները և համապատասխան փաստաթղթերը:

Տնտեսական ծանր վիճակից դուրս գալու և նորանկախ Ալժիր հետագա զարգացման հիմնախնդիրները սահմանելու նպատակով 1962 թ. հունիսին Լիբիայի մայրաքաղաք Տրիպոլիում կայացավ Ալժիրի հեղա-

փոփոխության ազգային խորհրդի նստաշրջանը: Եւ ընդունեց մի ծրագրային փաստաթուղթ, որը հայտնի է «Տրիպոլյան ծրագիր» անունով:

Ծրագրում սահմանված էին Ալժիրի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական զարգացման հիմնական սկզբունքներն ու փուլերը և անկախ Ալժիրի արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները:

Երևանում արձանագրված էր սկզբունքային կարգի մի կարևոր հիմնադրույթ առ այն, որ «ազգային անկախության համար պայքարին հաջորդելու է ազգային դեմոկրատական հեղափոխությունը և գիտակցական ստեղծագործություն՝ սոցիալիստական և ժողովրդավարության սկզբունքների հիման վրա»: Այս տեսադրույթը հանդիսանում էր առանցքային Ալժիրի ալազայի կերտման տեսանկյունից: Ըստ այդմ՝ նախատեսվում էր տնտեսության մի շարք ճյուղերի, առաջին հերթին երկրի բնական հարստությունների, որոնց մեջ գլխավորը նախն էր, քանկերի, ապահովագրական ընկերությունների, տրանսպորտի միջոցների և արտաքին առևտրի, ինչպես նաև ծառայությունների ազգայնացում: Ստեղծվում էր տնտեսության սլանավորման սկզբունքը և նախատեսվում աշխատավորների մասնակցությունը երկրի տնտեսական կառավարմանը: Առաջնահերթ խնդիր էր համարվում արդյունաբերության վերագործարկումը, ճանապարհների, ընդհանրապես ենթակառուցվածքի՝ ինֆրաստրուկտուրայի, քանդված դպրոցական և վարչական շենքերի վերականգնումը և այլն:

Ծրագրում կարևոր տեղ էր հատկացված ազդարային ոլորտին, որը Ալժիրի համար տվյալ փուլում քերես ամենակենսական նշանակություն ունեցող բնագավառն էր՝ հաշվի առնելով, որ Ալժիրը գյուղատնտեսական երկիր էր, և բնակչության հիմնական մասը զբաղված էր այդ ոլորտում: Առաջարկվում էր կիրառել ազդարային ռեֆորմ, որի հիմքում դրվում էր «հողը նրան, ով այն մշակում է» սկզբունքը, հողային ավելցուկների բաժանումը հողագուրկ և աղքատ գյուղացիներին, և, վերջապես, գյուղում արտադրական կոոպերատիվների կազմակերպում:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում ծրագիրը հավաստեց, որ Ալժիրի արտաքին քաղաքականությունն իր բնույթով հակազդութային է, և Ալժիրը չի միանում գոյություն ունեցող ռազմաքաղաքական խմբավորումներին: Եւ համարվեց Զմիացած երկրների շարժման բաղկացուցիչ մաս:

Միաժամանակ ընդգծվում էր, որ Ալժիրը պատրաստ էր կապեր և համագործակցություն հաստատել քոլոր այն երկրների հետ, որոնք

հարզում են Ալժիրի անկախությունը և պատրաստ են նրա հետ հաստատել իրավահավասար հարաբերություններ: Բայց, այդուհանդերձ, ընդգծվում էր սոցիալիստական երկրների հետ հարաբերությունների կարևորությունը՝ նկենելով այն տեսադրույթից, որ «իմպերիալիզմից ազատագրվելու իրական հնարավորություններ ստեղծում է սոցիալիստական երկրների աջակցությունը, որոնք պատերազմի ժամանակ տարբեր ձևերով հանդես էին գալիս մեր կողմից, և որոնք հետ մենք պետք է ամրապնդենք արդեն գոյություն ունեցող կապերը»:

Միա այսպիսին էր ընդհանուր գծերով «Տրիպոլիի ծրագրի» քվանդակությունը: Եվ երբ կազմավորվեցին անկախ Ալժիրի կառավարման մարմինները, ու նա ունեցավ իր պրեզիդենտը, կառավարությունը և Ազգային ժողովը, որոշվեց, որ Ալժիրի կառավարության գործունեության հիմքում պետք է դրվի «Տրիպոլիի ծրագիրը» և նրանում արձանագրված տեսադրույթները:

Չնտազայում նա համալրվեց ՍԱԾ-ի հիմնադիր համագումարի կողմից ընդունված Ալժիրյան խարտիայի մի շարք նոր տեսադրույթներով, որոնցում ավելի էր շեշտվում «ալժիրյան հեղափոխության սոցիալիստական բնույթը»: Խարտիան անհրաժեշտ էր համարում մարդու կողմից մարդու շահագործման վերացումը: Եւ Ալժիրի հիմնական խնդիրը համարեց սոցիալիզմի կառուցումը և առաջադրեց բանվորների և գյուղացիների ինքնակառավարման տեսադրույթը՝ այն դիտելով որպես «ազգային ժողովրդական հեղափոխության անընդմեջ սոցիալիստական հեղափոխության վերածելու ձև»:

3. Տարածայնությունների սրումը ալժիրյան ղեկավարության շարքերում և Ահմադ Բեն Բելլալի տապալումը

Ալժիրում ներքաղաքական կյանքը հարթ չէր ընթանում: Նրանում առկա էին տարբեր քաղաքական ուժեր և սոցիալ-քաղաքական խմբավորումներ, որոնք տարբեր նպատակներ էին հետապնդում, և որոնք միջև գոյություն ունեին հակասություններ: Քանի դեռ ընթանում էր անկախության պատերազմը և գլխավոր համագային խնդիրը համարվում էր Ֆրանսիայի գաղութային տիրապետության տապալումն ու Ալժիրի անկախության նվաճումը, այդ հակասությունները շատ սուղ բնույթ չէին կրում և քացահայտ կերպով չէին դրսևորվում:

Բայց իրադրությունը փոխվեց Ալժիրի անկախության նվաճման նախօրյակին և հատկապես դրանից հետո: Շուտով ջրի երես դուրս եկան տարրեր խմբավորումների միջև առկա անհամաձայնությունները և հակասությունները՝ կապված երկրի ազդն կանգնած հիմնախնդիրների լուծման, զարգացման հետագա ուղիների ու հեռանկարների, ինչպես նաև երկրի կառավարման մեթոդների հետ: Քաղաքական մթնոլորտի փոփոխության և հակասությունների դրսևորման գործում իր դերը խաղաց առանձին գործիչների անձնական հավակնությունների, առաջինը լինելու և անձնական մրցակցության գործոնը:

Առաջին լուրջ ճեղքվածքը ալժիրյան դեկավարության մեջ է հայտ եկավ 1962 թ. Ազգային ժողովի կազմավորումից հետո: Սիմադ Բեն Բելլալն հույս ուներ այս բարձրագույն օրենսդիր մարմնում ունենալ հուսալի հենարան և ձգտում էր ապահովել նրա անդամների ճնշող մեծամասնության աջակցությունը: Սակայն պարզվեց, որ դա այնքան էլ դյուրին չէ: Նրա մերսում կազմավորվեց դեպուտատների ընդդիմադիր մի խումբ՝ Այտ Աիմադի գլխավորությամբ: Կազմավորվեց ընդդիմադիրների մեկ այլ խումբ՝ Մեսալի Գաջի հետևորդներից և Բուդիաֆի կողմից դեկավարվող ձախակողմյան Սոցիալիստական հեղափոխության կուսակցությունից: Ինչպես տեսնում ենք, ընդդիմության շարքերում հայտնվեցին հակազգադուբային պայքարի այնպիսի հայտնի դեմքեր, ինչպես Այտ Աիմադը, Մեսալի Գաջը և Բուդիաֆը, որոնք պայքարի սկզբում այս կամ այն կերպ համախմբված էին ԱԱԾ-ի շուրջը: Այս բոլոր խմբավորումների գործունեությունն արգելվեց, իսկ Բուդիաֆը ձերբակալվեց: Արգելվեց նաև կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը, որը վտարվել էր ԱԱԾ-ից:

Բեն Բելլալին հաջողվեց ճնշել այս ընդդիմադիրներին և ամրապնդել իր իշխանությունը՝ դաշնակցելով գնդապետ Գուարի Բումեդիենի և խիդերի հետ: Գուարի Բումեդիենը կառավարության նախագահի առաջին տեղակալն էր և ազգային պաշտպանության նախարարը, իսկ խիդերը՝ ԱԱԾ-ի գլխավոր քարտուղարը:

Սակայն շուտով սրվեցին հարաբերությունները Բեն Բելլալի և խիդերի միջև: Նրանց տարածայնությունների աղբյուրը վերաբերումընքն էր հանդեպ ԱԱԾ-ն, մասնավորապես այն հարցում, քե ինչպիսի դերակատարում պետք է ունենա նա: Բեն Բելլալն գտնում էր, որ ԱԱԾ-ն պետք է լինի էլիտար ավանգարդային կուսակցություն՝ ընդունակ ապահովելու համաժողովրդական աջակցություն կառավարության քաղա-

քականությանը: Խիղերը հակված էր ԱՍԾ–ն դիտել որպես ավելի խորհրդատվական դերակատարում ունեցող մի մարմին: Բեն Բելլյան 1963 թ. ապրիլին կարողացավ ստիպել Խիղերին հրաժարվել ԱՍԾ–ի գլխավոր քարտուղարի պաշտոնից, և ինքը դարձավ այդ միակ լեզու քաղաքական կուսակցության գլխավոր քարտուղարը: Խիղերը կարողացավ խուսափել ձերբակալությունից և փախավ Շվեյցարիա՝ իր հետ տանելով 12 մլն ԱՄՆ դոլար՝ կուսակցական ֆոնդից: Չետագայում այդ գումարն օգտագործվում էր ընդդիմադիր ուժերի կողմից Բեն Բելլայի դեմ մղվող պայքարում:

Շատ չանցած՝ սովեցին հարաբերությունները Ազգային ժողովի նախագահ Ֆարիաք Աբասի հետ: Նա իր դժգոհությունն էր հայտնում այն կասկածությամբ, որ ԱՍԾ–ն զավթել՝ ուզուրպացիայի էր ենթարկել օրենսդիր իշխանությունը և դրանով զրկել Ազգային ժողովին՝ կատարելու իր՝ որպես օրենսդիր մարմնի, գործառույթները: Եվ 1963 թ. օգոստոսին նա հրաժարական տվեց Ալժիրի Ազգային ժողովի նախագահի պաշտոնից: Ֆարիաք Աբասը ենթարկվեց տնային կալանքի:

Ազգային ժողովի ղեկուսատի իր մանդատից հրաժարվեց և քաղաքացիական ընդդիմադիր ուժերի կողմն անցավ Այտ Սիմաղը: Նա այդ քայլին դիմեց՝ գտնելով, որ Բեն Բելլայի զեծիմբ դատումն է ավելի ու ավելի դիկտատորական, որի հետևանքով Ալժիրի պառլամենտը դարձել է պրեզիդենտի հրամանները կատարող մի սովորական մարմին: Նրան աջակցություն հայտնեցին Կարիլիայի շրջանի ղեկավարները: Կարիլիան Ալժիրի անկախության պատերազմի կարևոր կենտրոններից մեկն էր, և մեծ էր նրա ներդրումը Ալժիրի հակազաղութային պայքարում: Պատերազմի հետևանքով Ալժիրի այդ երկրամասն ամենից շատ տուժածներից էր, և տեղի բնակչությունը հայտնվել էր շատ ծանր վիճակում: Այստեղ կուսակալել էր խոր դժգոհություն կառավարության քաղաքականության նկատմամբ, որն անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չէր դարձնում պատերազմից ավերված այդ շրջանի վերականգնման հարցերին: Պեռ ավելին՝ նրանք կառավարությանն ուղղակի մեղադրում էին Կարիլիայի շրջանի վերաբերյալ նրա իսկ կողմից հաստատված ծրագրի ծախսողման մեջ:

Այտ Սիմաղը, հարելով Կարիլիայում սկսված դժգոհության շարժմանը, սակայն բնավ մտադիր չէր սահմանափակվել լուր մեկ տեղական երկրամասի խնդիրներով: Նրա տեսադաշտում գտնվում էր համայն Ալժիրը: Նա հիմք դրեց դիմադրական գաղտնի շարժմանը, Կարիլիայում

հիմնեց Սոցիալիստական ուժերի ճակատը (ՍՈՒՃ) և իր գլխավոր նպատակը համարեց ՔԵՆ ՔԵԼԼԱՅԻ տապալումը: 1963 թ. ամռանը տեղի ունեցան առաջին զինված բախումները ՍՈՒՃ-ի զինված ջոկատների և ալժիրյան քանակի զորամիավորումների միջև:

Ավելի մեծածավալ և վտանգավոր զինված բախումներ տեղի ունեցան 1964 թ. հունիսին Կարիլիայում և Զարավային Սահարայում, որը վերածվեց ապստամբության: Այն ղեկավարում էր Զեդախոխության պաշտպանության ազգային կոմիտեն: Երան միացան Այտ Ահմադի ՍՈՒՃ-ի զինված ջոկատները, Բուդիաֆի Սոցիալիստական հեղափոխության կուսակցությունը և տեղական ռազմական հրամանատարները: ՔԵՆ ՔԵԼԼԱՅԻ ղեմ ուղղված ապստամբական շարժմանը ֆինանսական օգնություն էր ցույց տալիս էմիրացիայում գտնվող Խիդերը: Ապստամբության ընդհանուր ղեկավարն էր գնդապետ Շարասնին:

Ալժիրյան ազգային բանակը, գործելով արագ և վճռականորեն, կարողացավ ճնշել ապստամբությունը: Այտ Ահմադը և գնդապետ Շարասնին գերի ընկան և դատապարտվեցին մահվան: Շարասնի նկատմամբ մահվան դատավճիռն ի կատար ածվեց, իսկ Այտ Ահմադի մահվան դատավճիռը փոխարինվեց ցմահ բանտարկությամբ: Զեռակա մահվան դատապարտվեցին նաև Խիդերը և Բուդիաֆը:

Իհարկե, սխալ կլինեի այս բախումները և ընդդիմությունը ՔԵՆ ՔԵԼԼԱՅԻ վարչակարգի ղեմ բացատրել լոկ առանձին կուսակցական և քաղաքական լիդերների կամ զինվորական հրամանատարների անձնական հավակնություններով, անհատական թշնամությամբ և այլն: Նա ուներ իր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հիմքերը: Արդեն նշվել է, որ անկախության նվաճումից հետո Ալժիրը հայտնվել էր արտակարգ ծանր վիճակում: Եվ թեև ընդունվել էին քաղաքիվ ծրագրեր ու որոշումներ, սակայն դրանց հետևողականորեն չէին կիրառվում, և շատ որոշումներ մնում էին քղթի վրա: Պակասում էր գործնականությունը, շատ մեծ տեղ էր զբաղում պոլիտիկանությունը, անպազոզոզո հայտարարությունները և պոպուլիստական խոստումները: Ութամյա պատերազմից հոգնած և ուժասպառ ժողովրդի համբերությունը սպառվել էր, նա սպասում էր կոնկրետ արդյունքների իր սոցիալ-տնտեսական դրության բարելավման ուղղությամբ, սակայն ձեռքբերումները շատ համեստ էին: Միա այս համզամանքը՝ ժողովրդի մտտ կուտակված դժգոհությունը, փորձում էին օգտագործել ընդդիմադիր ուժերը:

Քանի դեռ համագործակցություն զոյություն ունեւ Աիմադ Բեն Բելլայի և Գուարի Բուժեղիեի միջև, հաջողվում էր դիմագրավել ընդդիմությանը և ճնշել նրա զինված ելույթները: Ասկայն շուտով տարածայնություններ առաքացան նաև նրանց միջև: Գուարի Բուժեղիեից, որը ոչ միայն կառավարության նախագահի առաջին տեղակալն էր, այլև ազգային պաշտպանության նախարարը, բանակը վճռականորեն օգտագործում էր տեղական ապստամբությունները կամ զինված ելույթները ճնշելու համար՝ գտնելով, որ նման ելույթները մեծ վտանգ են ներկայացնում դեռևս չամրապնդված Ալժիրի անկախությանը: Ասկայն Բեն Բելլան փորձեց տեղական որոշ առաջնորդների, այսպես կոչված՝ ռեզիտանայիստների հետ դաշնակցել: Երանց մեջ կային այնպիսիները, որոնց հնազանդեցնելու համար Գուարի Բուժեղիեին օգտագործել էր զինված ուժեր: Բեն Բելլայի նման քաղաքականությունն անհանգստացրեց Բուժեղիեին և դարձավ տարածայնությունների առաջին պատճառներից մեկը նրա և Բեն Բելլայի միջև:

Բեն Բելլան, ցանկանալով բանակը պահել քաղաքականությունից դուրս, որը սկզբունքորեն ճիշտ մոտեցում էր, ձեռնամուխ եղավ ժողովրդական զինված միլիցիայի կազմավորմանը, որը քչնամաբար ընդունվեց կանոնավոր բանակի զորահրամանատարների կողմից: Բուժեղիեից և նրա համախոհները Բեն Բելլայի այդ քայլի մեջ տեսան ներքաղաքական կյանքում բանակի դերի նվազեցման և նրանց հենարանից և ազդեցությունից զրկելու միտում: Գարաբերություններն ավելի լարվեցին, երբ Բեն Բելլան ստիպեց հրաժարական տալ ներքին զորքերի նախարար Աիմադ Մեղեղիիին, որը Բուժեղիեի հավատարիմ մարդկանցից մեկն էր և պատրաստվում էր պաշտոնաակ անել Բուժեղիեի մեկ այլ հավատարիմ զինակցի՝ արտաքին զորքերի նախարար Բուտեֆլիկային: Բուժեղիեից և բանակում նրա կողմնակիցները Բեն Բելլայի այդ քայլերն ընկալեցին որպես Բուժեղիեին և նրան եվիրված մարդկանց կառավարման համակարգից վերջնականապես դուրս մղելու քաղաքականության դրսևորում, և իրենց եղան նախահարձակ:

1965 թ. հունիսի 19-ին ալժիրյան բանակը Գուարի Բուժեղիեի գլխավորությամբ կատարեց պետական հեղաշրջում: Բեն Բելլան ձերբակալվեց և արտրվեց Գարալային Սահարա, որտեղ ենթարկվեց տնային կալանքի ու մնաց այդպիսի վիճակում մինչև 1980 թ.: Նրա հետ ձերբակալվեցին ԱՍԾ-ի քաղյուրոյի անդամներ, Ազգային ժողովի նա-

խազաի Գաջ Բեն Ալան և սոցիալական գործերի նախարար Մուհամմադ Եակաշը:

Այսպիսով՝ 1985 թ. հունիսի 19-ի անադուն պետական հեղաշրջման հետեանքով Բեն Բելլայի իշխանությունը տապալվեց: Իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցրեցին Գուարի Բումեդիենը և նրա կողմնակիցները:

4. Նոր իշխանությունների առաջին քայլերը իրենց դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ

Բեն Բելլային իշխանությունից հեռացնելուց հետո Ալժիրում իշխանությունն անցավ նորաստեղծ Գեղափոխական խորհրդին, որը գլխավորեց պետական հեղաշրջման կազմակերպիչ և ղեկավար գնդապետ Գուարի Բումեդիենը:

Բումեդիենի և նրա կողմնակիցների առջև կանգնած էր մի կարևոր խնդիր՝ բացատրել ալժիրցիներին, արաբական աշխարհին, ինչպես նաև միջազգային հանրությանը պետական հեղաշրջման և Բեն Բելլային իշխանությունից հեռացնելու պատճառները: Դա պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ Բեն Բելլան, չնայած իր կողմից թույլ տրված սխալներին, այդուհանդերձ, մեծ հեղինակություն էր վայելում Ալժիրում, արաբական երկրներում և միջազգային հանրության մեջ, որոշ իմաստով խորհրդանշում Ալժիրի ազգային-ազատագրական և հակազաղութային պայքարը Ալժիրի անկախության համար:

Բեն Բելլան նոր իշխանությունների կողմից մեղադրվեց պետական դավաճանության մեջ, քեն որպես դրա ասպցույց որևէ լուրջ փաստարկ չբերվեց և չէր էլ կարող բերվել: Գեղափոխական խորհրդի հրապարակած հայտարարության մեջ նրան մեղադրում էին կառավարման ղեկատարական վարչակարգ հաստատելու, իր անձը փառաբանելու և ամեն ինչ իրեն վերագրելու, ղեկավարի և իմպրովիզացիայի մեջ: Եշվում էր, որ Բեն Բելլան լրջորեն չէր զբաղվում երկրի առջև կանգնած սոցիալ-տնտեսական խնդիրներով, հրապուրված էր «գովազդային սոցիալիզմով», սկզբունքների մեջ կայուն չէր, անտեսում էր օրենքները, որը նպաստում էր անարխիային, ազգային ունեցվածքի կողոպուտին ու քաղանին: Նրան անգամ մեղադրում էին քաղաքական արկածախնդրության և շառլատանության մեջ: Բումեդիենը գտնում էր, որ Բեն Բելլան չեղվել էր ալժիրյան հեղափոխության սկզբունքներից, ուստի և իր ղե-

կավարած պետական հեղաշրջումը համարում էր նախորդ վարչակարգի կողմից թույլ տրված սխալների «պատճառական ուղղում»:

Չի կարելի ասել, որ նման մեղադրանքներն անվերապահորեն ընդունվեցին բոլորի կողմից: Եղան անգամ դժգոհության արտահայտություններ: Ալժիրի աշխատավորների ընդհանուր միության 1985 թ. հուլիսի 3-ի հայտարարության մեջ, ընդունելով հանդերձ Բեն Բելլայի կողմից թույլատրված սխալները, հատկապես դեմոկրատական նորմերի ոտնահարումը և անձնական իշխանության ուժեղացումը, միաժամանակ նշվում էր, որ Ալժիրը հասել էր նաև տպավորիչ հաղթանակների, ինչպես ինքնակատավարման համակարգի հաստատումը, Ալժիրյան խարտիան և այլն:

Տեղի ունեցան ուսանողական ցույցեր և ելույթներ: Իրենց դժգոհությունը պետական հեղաշրջման կապակցությամբ հայտնեցին ԱՄՆ-ի ծախս թիվն պատկանող ուժերը՝ ԱՄՆ-ի Քաղբյուրոյի անդամ Չահուանի գլխավորությամբ: Վերջինս հիմնեց ընդհատակյա ժողովրդական դիմադրության կազմակերպություն, որի ղեկավարության մեջ մտան նաև կոնունիստական կուսակցության ներկայացուցիչները: Նա Բումեդիենի իշխանության դեմ ուղղված թուցիկներ էր տարածում և նախապատրաստում ժողովրդական ելույթներ նոր վարչակարգի դեմ: Սակայն Չեղափոխական խորհրդին հաջողվեց 1985 թ. սեպտեմբերին բացահայտել ժողովրդական դիմադրության կազմակերպությունը, ձերբակալել նրա ղեկավարներին և ակտիվիստներին, ինչպես նաև ցրել ուսանողական ելույթները:

Ահա այսպիսի պայմաններում Չուարի Բումեդիենը ձեռնամուխ եղավ իր իշխանության ամրապնդմանը:

Ինչպես նշվեց, ստեղծվեց Չեղափոխական խորհուրդ, որը նախկինում բացակայում էր Ալժիրի կառավարման համակարգում: Բումեդիենի կողմից գլխավորվող այդ խորհուրդը դարձավ Ալժիրի բարձրագույն մարմինը: Ոչինչ չէր արվում առանց նրա որոշման: Չեղափոխական խորհուրդը կազմված էր 26 մարդուց: Շատ հատկանշական է նրա կազմը, որը վկայում է այն մասին, որ դա, ըստ էության, ռազմական մարմին էր: Նրա 26 անդամներից չորսը զինվորական օկրուգների հրամանատարներ էին: Խորհրդի անդամ նշանակվեցին ժանդարմերիայի պետը, ազգային անվտանգության գործառնների հրամանատարը, զինվորական ակադեմիայի տնօրենը, գլխավոր շտաբի բարձրաստիճան հրամանատարները, մի քանի նախարարներ և կուսակցական ապարատի գոր-

ծիյներ, որոնք նախկին զինվորականներ էին և, վերջապես, ԱՄՆ-ի նախկին քաղցյուրոյի 10 անդամներ. մարդիկ, որոնք սերտորեն համագործակցել էին Բուժնեղիենի հետ պետական հեղաշրջումն իրականացնելու գործում: Բուժնեղիենի կապերը հենց զինվորականների հետ էին ուժեղ և շատ թույլ էին զինվորական շրջաններից դուրս: Այդ պատճառով էլ նա շեշտը դրեց զինվորական գործիչների վրա՝ նպատակ ունենալով ուժեղացնել համագործակցությունը բանակի, ոստիկանության և ազգային անվտանգության միջև և իր համար ստեղծել հուսալի հենարան: Դրանով է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ Գուարի Բուժնեղիենը սկզբնական շրջանում մշտապես ընդգծում էր կոլեգիալ դեկավարության անհրաժեշտությունը:

1965 թ. հուլիսի 10-ին կազմվեց Ալժիրի նոր կառավարությունը, որը գլխավորեց ինքը՝ Գուարի Բուժնեղիենը՝ զբաղեցնելով նաև ազգային պաշտպանության նախարարի պաշտոնը: Եւ կազմված էր 21 անդամներից, և նրա մեջ մտան հիմնականում գնդապետի համախոհներն ու գործակիցները: Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը վերադարձվեց Սիմադ Մեղեղրիին, որը պաշտոնաձև էր արվել Բեն Բելլայի կողմից, արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը դարձյալ հանձնվեց Աբդ ալ-Ազիզ Բուտեֆլիկային, որի ճակատագիրը մազից էր կախված Բեն Բելլայի իշխանության վերջին օրերին: Նրանք, ինչպես նաև ֆինանսների նախարար Սիմադ Կաիդը միաժամանակ հանդիսանում էին Գեղափոխական խորհրդի անդամներ:

Գերբը հասավ ԱՄՆ-ին: Ստեղծվեց ԱՄՆ-ի գործադիր քարտուղարություն՝ լուսավորության նախկին նախարար Շարաֆ Բելկասիմի գլխավորությամբ, որի վրա դրվեց ԱՄՆ-ի ապարտեյդ վերակառուցելու պարտականությունները: Առաջին քայլը նդավ այն, որ վերացվեց ԱՄՆ-ի Թաղբյուրոն, որը Գուարի Բուժնեղիենը համարում գործիք Բեն Բելլայի ձեռքին և ծառայում էր նրա անձնական իշխանությունն ամրակնդելուն: Վերացվեց կուսակցության համագումարների դելեգատներին նշանակելու պրակտիկան և մտցվեց նրանց ընտրության սկզբունքը: Տեղերում ուժեղացավ ռազմական օկրուգների հրամանատարների իշխանությունը: Նրանց իշխանությունն ավելի մեծ էր և հեղինակավոր, քան վիլայաթների դեկավարներինը: Ռազմական օկրուգի հրամանատարներ նշանակվում էին Գուարի Բուժնեղիենին հավատարիմ և անձնապես նվիրված մարդիկ:

Չուարի Բուժնեղիները ջրեց Ազգային ժողովը և ժողովրդական միլիցիան, որը ստեղծել էր Բեն Բելլան, և կախակայեց 1963 թ. ընդունված սահմանադրությունը: Սակայն նա չէր շտապում նոր սահմանադրություն ընդունել, և երկիրը տասնմեկ տարի կառավարվում էր Չեղափոխության խորհրդի կողմից ընդունվող որոշումներով: «Վերջապես, 1976 թ. ապրիլին նա ներկայացրեց նոր սահմանադրության նախագիծը, որն ուժի մեջ մտավ 1976 թ. նոյեմբերին: Այդ նույն տարի կայացան ընտրություններ, և Չուարի Բուժնեղինն ընտրվեց Ալժիրի պրեզիդենտ: Այսպիսով՝ նա իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ բարձրագույն գործադիր, օրենսդիր և զինվորական իշխանությունը: Նա Չեղափոխական խորհրդի նախագահին էր, նրկրի պրեզիդենտը, վարչապետը, զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը, ազգային պաշտպանության նախարարը և ԱՄՆ-ի գլխավոր քարտուղարը:

Իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու աստիճանով Չուարի Բուժնեղինը գերազանցեց Աիմադ Բեն Բելլային:

5. Բուժնեղիների վարչակարգի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը (1965–1978 թթ.)

Չանուն արդարության պետք է նշել, որ Բուժնեղիները ստացել էր ծանր ժառանգություն: Նախկին վարչակարգը անկախությանը հաջորդած տարիներին շատ բան չհասցրեց անել:

Չիմնական խնդիրը մնում էր երկրի տնտեսական և սոցիալական զարգացման հարցը: Բուժնեղիները որոշեց պարզություն մտցնել այդ հարցում և մատնանշել Ալժիրի զարգացման գլխավոր ուղիները: 1965 թ. հուլիսի 5-ին նա հանդես եկավ ռադիոյով և դիմելով ժողովրդին՝ հայտարարեց իր հավատարմությունը «Տրիպոլիյան ծրագրին» և Ալժիրի խարտիային՝ նշելով, որ տվյալ պահին գլխավորը համապատասխան պայմանների ստեղծումն է այդ երկու կարևորագույն ծրագրային փաստաթղթերում ամրագրված խնդիրների լուծման համար: Նա նկատի ուներ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական ասպեկտները: Դա նշանակում էր, որ նա մնում էր հավատարիմ Ալժիրը սոցիալիստական ուղիով զարգացնելու հիմնադրույթին: Բուժնեղիները հատկապես ընդգծեց ազդարային ռեժիմը կիրառելու անհրաժեշտությունը՝ շնչտնելով գյուղացիական մասսաների մասնակցության անհրաժեշտությունը:

Ի կատարումն այդ հայտարարության և տրված խոստումների՝ Հեղափոխական խորհուրդը 1965 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբեր ամիսներին ընդունեց մի քանի կարևոր դեկրետներ: Դրանց մի խումբը վերաբերում էր ինքնակառավարվող սեկտորի ղեկավարության բարելավմանը, իսկ մյուս խումբը՝ ագրարային տեֆորմի կիրառմանը, որի մասին մինչ այդ հայտարարվել էր բազմիցս, սակայն կոնկրետ քայլեր չէին ձեռնարկվում:

1966 թ. մայիսին Հեղափոխական խորհրդի որոշմամբ ազգայնացվեցին օտարերկրացիներին պատկանող հանքերը և ապահովագրական ընկերությունները, իսկ 1967–1968 թթ. ընթացքում՝ բանկերի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը, որոնք պատկանում էին օտարերկրյա կապիտալին: Բացառություն կազմեց նավթային արդյունաբերությունը, որը հանդիսանում էր Ալժիրի ֆինանսների, այդ թվում և տարադրամի ստացման հիմնական աղբյուրը: Լայն շարժում սկսվեց արդյունաբերության բնագավառում վարչակառավարական ապարատի ծախսերի կրճատման, արդյունաբերության աշխուժացման, արտադրական բազմաթիվ ձեռնարկությունների աշխատանքների վերսկսման համար, որոնց չէին գործում մի քանի տարի:

1960–ական թվականների վերջերին և 1970–ական թվականներին կառավարությունը սկսեց վարել երկիր ինդուստրացման ակտիվացման և երկրի տնտեսության մեջ պետության դերի ուժեղացման քաղաքականություն: 1971 թ. փետրվարին Հեղափոխական խորհրդի ընդունած օրենքի համաձայն՝ ազգայնացվեց ամբողջ նավթագազային արդյունաբերությունը, և պետական վերահսկողություն սահմանվեց Ալժիրում գործող բոլոր նավթային ընկերությունների գործունեության վրա:

Հեղափոխական խորհուրդը վերահաստատեց իշխանությունների քաղաքականությունը՝ աջակցություն ցույց տալ ինքնակառավարման սկզբունքին: Հատկապես քայլեր ձեռնարկվեցին ինքնակառավարման կոմիտեների անկախությունը և ինքնուրույնությունն ապահովելու ուղղությամբ: 1971 թ. նոյեմբերի 16–ին ընդունվեց օրենք ձեռնարկությունների սոցիալիստական կառավարման մասին, և ստեղծվեցին աշխատավորական ասամբլեաներ: 1975 թ. նման ասամբլեաներ աղդեն գոյություն ունեին պետական սեկտորին պատկանող 500 ձեռնարկություններում: Սակայն դա չէր նշանակում պետության դերի և վերահսկողության թուլացում: 1970–ական թվականներին արդյունաբերական ձեռնարկությունների 90%–ը գտնվում էր պետական վերահսկողության ներքո:

1967 թ. կայացան Ալժիրի համայնքների ընտրությունները, որի արդյունքում ընտրվի մունիցիպալիտետները եկան փոխարինելու նշանակվի՝ այսպես կոչված պատվիրակություններին:

1968–1969 թթ. փոփոխություններ մտցվեցին ինքնակառավարման համակարգում նաև գյուղատնտեսության բնագավառում, որն ուղղված էր գյուղատնտեսության մեջ շահութաբերության և ֆինանսական կարգապահության բարձրացմանը, և, որ ամենակարևորն է. խնդիր դրվեց ինքնակառավարման մարմինների ամենամյա ընտրությունների անցկացումը գաղտնի քվեարկությամբ: Գուարի Բունդիեները, ընդգծելով այդ միջոցառումների կարևորությունը, հայտարարեց, որ ինքը «Ալժիրում ինքնակառավարման հաստատումը համարում է որպես կոլեկտիվիզմի հարթանակ մասնավոր սեփականատիրական տարերքի դեմ»:

1966 թ. սկսվեց ագրարային ռեֆորմի նոր փուլը, որով նախատեսվում էր վերցնել 8500 խոշոր հողատերերին պատկանող հողերի ավելցուկները, որոնք զերազանցում էին 100 հա, և 15 հազ. հա միջին հողատերերին պատկանող հողային ավելցուկները, որոնք զերազանցում էին 50 հա: Գարուստ հողատերերից խլված այդ հողային ավելցուկները բաժանվում էին հողագուրկ կամ սակավահող գյուղացիներին: Սի շարք օրենքներով ավելի խորացավ ագրարային ռեֆորմը: 1970 թ. ընդունվեց Ագրարային հեղափոխության խարտիան, որն իր բնույթով մեծ նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ էր: Նրանով նախատեսվում էր արմատական փոփոխություններ մտցնել ագրարային հարաբերությունների ոլորտում և հողային սեփականության բնագավառում: Այդ պատճառով էլ այն կոչվում էր հեղափոխական: Խարտիայի կարևոր կետերն էին՝ խոշոր հողային սեփականության սահմանափակում, հողաքաժինների տրամադրում հողագուրկ և սակավահող գյուղացիներին, կոոպերատիվների ստեղծում, գյուղատնտեսության արտադրության բարձրացում և այլն: 1971 թ. ընդունված օրենքով սկսվեց հողերի վերաբաժանումն ալժիրյան գյուղում՝ վերացվեցին խոշոր պետական ֆերմաները և նրանց պատկանող հողերը բաժանվեցին հողագուրկ գյուղացիներին: Սակայն հողը գյուղացուն տրվում էր, եթե նա համաձայնվում էր դառնալ կոոպերատիվի անդամ: Իսկ պետությունն այդ պարագայում գյուղացուն ապահովում էր վարկով, սերմացուով, պարարտանյութով և գյուղատնտեսական մեքենաներով:

Ագրարային ռեֆորմի շնորհիվ, որն իրականացվում էր հաջողությամբ, արդեն 1970–ական թվականների վերջերին 10–ական հա հող էր

ստացել 60 հազ. գյուղացի, որոնք միավորվել էին վեց հազար կրոպերատիվներում: Բուժնեղիները կատարեց հաջող քայլը՝ հայտարարեց սոցիալիստական գյուղեր կառուցելու ծրագիրը, որով նախատեսվում էր կառուցել 1700 գյուղ:

Չուարի Բուժնեղիների վարչակարգը զգալի ուշադրություն դարձրեց նաև կրթական և առողջապահական համակարգին, որը գտնվում էր բարձիթողի վիճակում: Հատկապես բարդ էր իրադրությունը կրթության բնագավառում, որտեղ տիրապետող էր ֆրանսերենը, նույնիսկ պետական կառույցներում և քյուրուկրատական ապարատներում պաշտոնական գրագրությունը կատարվում էր ֆրանսերենով:

Չուարի Բուժնեղիները, ի տարբերություն ալժիրյան շատ դեկավարների, ավելի ազատ արտահայտվում էր արաբերենով, քան թե ֆրանսերենով: 1980-ական թվականների վերջերին նրա որոշումով սկսվեց մի շարժում, որը ստացավ լիակատար արաբականացման շարժում: Այն սկսվեց դպրոցներից և քյուրուկրատական ապարատից: Դասավանդումը և պետական գրագրությունը պետք է կատարվեին արաբերեն: Սակայն հարկ է նշել, որ դա կապված էր մեծ դժվարությունների հետ. դպրոցների համար չկային անհրաժեշտ քանակությամբ համապատասխան մանկավարժներ, իսկ քյուրուկրատական ապարատում՝ արաբերենին լավ տիրապետող և գիտական ու տեխնիկական տեղմոնոլոգիային քաջանձամբ մասնագետներ: Դեռ ավելին՝ քնակչության հիմնական խտասկցական լեզուն արաբերենի ալժիրյան քարքան էր՝ և նրանց մեծ մասի համար անհասկանալի էր գրական արաբերենը:

Բայց այդ դժվարություններն աստիճանաբար հաղթահարվում էին, և արաբերենն աստիճանաբար դուրս էր մղում ֆրանսերենը: Այդուհանդերձ, Ալժիրը շարունակում էր մնալ ֆրանկոֆոն երկիր, որտեղ ֆրանսերենը դեռևս լայն տարածում ունի որպես կրթության, գիտության ու տեխնիկայի, հաղորդակցման և առօրյա խոսակցական լեզու:

Այս շրջանում թավականին ակտիվ էր Ալժիրն արտաքին հարաբերությունների ասպարեզում: Եւ կարողացավ հաղթահարել քաղաքական մեկուսացումը, որի մեջ հայտնվել էր Բեն Բելլալին տապալելուց հետո:

Բուժնեղիները հավաստեց Ալժիրի հալատարմությունը չեզոք կամ չմիացած երկրների սկզբունքներին և շարունակում էր վարել հակաիմպերիալիստական քաղաքականություն:

Ալժիրը կարգավորեց իր հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ, որը շարունակում էր մնալ նրա հիմնական արտասահմանյան քաղաքա-

կան և տնտեսական գործընկերներից մեկը: 1965 թ. հոկտեմբերին Ալժիրի արտաքին գործերի նախարար Աբդ ալ-Ազիզ Բուտեֆլիկան պաշտոնական այցով մեկնեց Ֆրանսիա և քանակություններ վարեց պրեզիդենտ Դե Գոլի հետ, որի ընթացքում քննարկվեցին Ֆրանս-ալժիրյան հարաբերությունների քաղաքական և տնտեսական թուր ասպեկտները: Այդ քանակությունների շնորհիվ երկու երկրների հարաբերությունները մտան բնականոն հունի մեջ, քեև պարբերաբար նրանց միջև ծագում էին զանազան խնդիրներ:

Ալժիրի համար խարսր էր հարաբերությունների կարգավորումը խորհրդային Միության հետ և այն սառնության իսկապատումը, որը առաջացել էր նրանց միջև խորհրդային Միության հերոս Սիմոն Բեն Բելլալին տապալելուց հետո: Խորհրդային ղեկավարությունը կասկածանքով էր մտածում Բուժեղիենին և նրա ղեկավարությանը: Սակայն այդ կասկածանքները վերացան, և հարաբերությունները նախկին ջերմությունը ստացան 1965 թ. դեկտեմբերին Բուժեղիենի Մոսկվա կատարած այցից հետո: Խորհրդային Միությունը պաշտպանում էր Ալժիրին միջազգային հարցերում, ցույց տալիս նրան տնտեսական, տեխնիկական և ռազմական օգնություն, պատրաստում կադրեր և այլն:

Նորմալ բնույթ ստացան հարաբերությունները նաև ԱՄՆ-ի հետ, որը 1966 թ. վերսկսեց տնտեսական օգնությունը Ալժիրին: Ճիշտ է, 1967 թ. հունիսյան արաբ-իսրայելական պատերազմից հետո Ալժիրը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ՝ ի նշան թողքի ընդդեմ այն քանի, որ ԱՄՆ-ը պաշտպանում էր Իսրայելին, սակայն հետագայում այդ հարաբերությունները վերականգնվեցին: 1968 թ. վերականգնվեցին հարաբերությունները նաև Մեծ Բրիտանիայի հետ, որ խզվել էին 1965 թ. Ուղեգրի կապակցությամբ:

Ալժիրը ակտիվորեն մասնակցում էր Արաբական պետությունների լիգայի, Աֆրիկյան միասնության կազմակերպության և այլ միջազգային կազմակերպությունների աշխատանքներին:

Կարելի է ասել, որ 1970-ականների կեսերին Բուժեղիենի վարչակարգը հասել էր նշանակալի հաջողությունների ներքին և արտաքին քաղաքականության ասպարեզներում:

Գուարի Բուժեղիենը մահացավ 1978 թ. դեկտեմբերի 27-ին:

6. Ալժիրը 1980–2005 թվականներին

Չուարի Բումեդիենին Ալժիրի պրեզիդենտի պաշտոնում փոխարինեց գնդապետ Շադլի Բենջադիդը, որը Բումեդիենի մերձավոր զործակիցներից էր և նրան մեծապես աջակցել էր Բեն Բելլային տապալելու և իշխանությունը գրավելու գործում: Շադլի Բենջադիդն իր հայացքներով համարվում էր չափավոր:

Ստանձնելով պրեզիդենտի պաշտոնը՝ Բենջադիդը գիտակցում էր, որ երկիրը փոփոխությունների կարիք է զգում, և նախկին քաղաքականությունը նույնությամբ չարունակել հնարավոր չէ: Եվ նա, թեև զգուշորեն, բայց դիմեց երկրի ազատականացման քաղաքականությանը՝ ջանալով մեղմացնել Բումեդիենի ժամանակ կանոնակարգված ավտոդիտար վարչակարգը: Լա նույնիսկ ներում չնորից նախկին պրեզիդենտ Սիմադ Բեն Բելլային և 15 տարի անց նրան ազատ արձակեց տնային քանտարկությունից:

Ալժիրի առջև կանգնած էին նոր տնտեսական և քաղաքական խնդիրներ, որոնք լուծում էին պահանջում: Այդ նպատակով Բենջադիդը 1980 թ. հունիսին գումարեց ԱՄՆ-ի արտակարգ համագումար, որը հաստատեց Ալժիրի զարգացման հնգամյա պլան՝ 1980–1984 թթ. համար: Ընդունվեց տնտեսության ազատականացման ուղին: Շատ ձեռնարկություններ սեփականաշնորհվեցին, իսկ պետական այն ձեռնարկությունները, որոնք անարդյունավետ էին աշխատում, լուծարվեցին:

Բայց դա չուվեց սպասված արդյունքները, և երկրի տնտեսական վիճակը վատանում էր, որին մեծապես նպաստեցին նաև նավթի համաշխարհային գների անկումը և դրա պատճառով նավթի արտահանումից ստացվող եկամուտների խիստ նվազումը:

Ենթադաջական դրությունը լարվեց նաև բերբեր ուսանողների շարժումների հետևանքով: Երանք 1980–ական թվականներին բողոքի ցույցեր էին կազմակերպում ընդդեմ կառավարության արաբականացման քաղաքականության:

Բայց ձեռնարկված միջոցները բավարար չեղան երկիրը հանդարտեցնելու համար: Քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց մի նոր և ազդեցիկ գործոն՝ իսլամը: Իսլամականների ազդեցությունը երկրի ներսում քանի գնում, ուժեղանում էր, որը անմիջական հետևանք էր այն բանի, որ կասավարությունը ձախողում կրեց երկրի առջև ծառայած խնդիրները լուծելու գործում: Իր նշանակությունն ունեցավ նաև սոցիա-

լիզմի համաշխարհային համակարգի անհաջողությունները, որի հետևանքով վարկաբեկվեցին սոցիալիզմի գաղափարներն ընդհանրապես: Այդպիսի պայմաններում իսլամականները և նրանց համակիրները գտնում էին, որ միակ ելքը իսլամին վերադառնալու և նրա հիմնադրույթները գործադրելու մեջ է: Երանք ուղղակի պահանջում էին Ալլաից հռչակել իսլամական պետություն: Իսլամականները փողոցներում վիրավորում և սպառնում էին կանանց, որոնք հագնված չէին իսլամի պահանջների համաձայն, ջարդում էին այն խանութները, որտեղ ալկոհոլային խմիչքներ էին վաճառում, այսպես կոչված պետական կամ պաշտոնական իմամներին դուրս վտելու մզկիթներից, հարձակվում կառավարական շենքերի վրա, պատանդներ վերցնում, այդ բոլոր՝ օտարերկրացիներից և այլն: Երկրում ստեղծվել էր քառասյին վիճակ: Երանց գլխավոր հարվածներից մեկն ուղղված էր ԱՄՆ-ի և նրա քաղաքականության դեմ: 1982 թ. նրանց պահանջեցին չեղյալ հայտարարել Ալլաիյան իսլամիան, որտեղ ամրագրված էր երկիրը զարգացման սոցիալիզմի ուղիով տանելու հիմնադրույթը, և կազմել նոր՝ իրապես իսլամական կառավարություն:

Կառավարությունն սկսեց ձեռքակալությունները: Չերքակալվեցին և քանտ նետվեցին 400 իսլամ ակտիվիստներ, այդ բոլոր՝ նրանց ղեկավարներ շեյխ ԱբդելաթիՖ Մուլթանին և շեյխ Սիմադ Մահմուդը, որի պատասխանը եղավ իսլամականների 100-հազարանոց հզոր ցույցը: Կառավարությունը հայտարարվեց «անաստվածների հանցախումբ»:

Բնօրհայից հարկադրված էր դիմել որոշ զիջումների: Եւ կառավարության կազմից հանեց մի քանի նախարարների, որոնք նախկին պոեզիոյենտ Չուարի Բուժեդինի կոչու քաղաքականության կողմնակիցներ էին, ավելի արագացրեց և ընդլայնեց սեփականաշնորհման քաղաքականությունը և թուլացրեց սոցիալիստական վարչատնտեսական համակարգին առանձնահատուկ կենտրոնացման համակարգը: Դա միայն շատ կարճ ժամանակով մեղմեց լարվածությունը: 1980-ական թվականների կեսերին կրկին սկսվեցին ցույցերը և քաղաքական բնույթի պահանջները՝ հիմնված իսլամի հիմնադրույթների վրա: Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ տնտեսական վայրէջքը շարունակվում էր, որը վերանեց տնտեսական ճգնաժամի: Եուկաներում շեշտակիորեն պակասեցին սպառման ապրանքները, սննդամթերքը, քեյը և սուրճը, առաջացան հերթեր և աննաանհրաժեշտ ապրանքների և մթերքների համար կանայք հարկադրված էին ժամերով հերթ կանգնել,

խիստ աճեց գործազրկությունը, հատկապես երիտասարդների շրջանում: 1988 թ. հոկտեմբերին սկսվեցին գործադուլները, զանգվածային ցույցերը և փողոցային երթերը: Ցուցարարները հարձակվում էին կառավարական շենքերի վրա, քանդում դրանք, ինչպես նաև կողոպտում ԱՍԾ-ին պատկանող զույքն ու ունեցվածքը: Աճեց ազանդությունը Ալժիր քաղաքից տարածվեց Անարայի, Բլիդայի, Օրանի և այլ շրջանների ու քաղաքների վրա՝ սպառնալով ընդունել համաալժիրյան ապստամբության բնույթ: Կառավարությունը մտցրեց արտակարգ դրություն: Չերքակալվեց 3500 մարդ: Բախումների ժամանակ սպանվեց 500 ալժիրցի: Դա Ալժիրի պատմության մեջ մտել է որպես «Սև հոկտեմբեր»:

1988 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցան պրեզիդենտական ընտրություններ, և Շադլի Բեն Ջադիդը, որը միակ թեկնածուն էր, վերընտրվեց Ալժիրի պրեզիդենտ: Եւ տրամադիր էր նոր քարեփոխումներ կիրառել՝ հաշվի առնելով ստեղծված ծանր վիճակը և նոր իրողությունները: 1989 թ. ընդունվեց Ալժիրի երկրորդ և փոփոխված սահմանադրությունը, որտեղից հանվեց Ալժիրը սոցիալիստական երկիր լինելու ձևակերպումը: Կարևոր նորույթ էին խոսքի, մամուլի և միությունների ազատությունները: Կարևոր էր նաև իրավունքի ճանաչումը: Կաշի ևս երկու կարևոր նորություններ: Առաջինը վերաբերում էր Ալժիրի ազգային ճակատին՝ ԱՍԾ-ին, որի մասին սահմանադրության մեջ, ի տարբերություն մախդդի, ընդհանրապես ոչ մի հիշատակում չկար, որը վկայում էր այն մասին, որ նա դադարում էր միակ քաղաքական կուսակցությունը լինելու մեծաշնորհից: Երկրորդը վերաբերում էր քանակին, որի գլխավոր խնդիրը համարվում էր երկրի պաշտպանությունը: Դրանով նա զրկվում էր յուրահատուկ քաղաքական կարգավիճակից, որին նա հասել էր անկախության պատերազմից հետո:

Այս նոր իրադրությունից փայլուն կերպով օգտվեցին իսլամականները: 1989 թ. փետրվարին իսլամական շարժման երկու ակաճավոր գործիչներ՝ Աբասի Մադանին և Ալի Բելիաջը, հիմնեցին մի նոր իսլամական կազմակերպություն, որը կոչվեց Իսլամական փրկության ճակատ (ԻՓԾ): Ինչպես և հուշում է նրա անունը, այդ կազմակերպությունը Ալժիրի փրկությունը տեսնում էր իսլամի մեջ և իր կազմավորումից անմիջապես հետո հայտարարեց Ալժիրը իսլամական պետություն հռչակելու անհրաժեշտության մասին:

ԻՓԾ-ի կազմավորումը զգալիորեն փոխեց ուժերի հարաբերակցությունը հոգուտ իսլամականների: Նրա ազդեցությունը և հեղինակու-

բյուրը հասարակ ալժիրոցիների մտաբանումն ուժեղանում էր: Դրա մասին է վկայում նրա հաղթանակը 1990 թ. հունիսին կայացած տեղական, ապա նաև շրջանային ընտրություններում: Դարտություն կրած ԱՄՆ-ի պահանջով փոփոխություններ մտցվեցին ընտրական օրենքում՝ ի նպաստ ԱՄՆ-ի: Սակայն ԻՓՃ-ն որոշեց պայքարել մինչև վերջ և հայտարարեց ընդհանուր գործադուլ, սկսվեցին փողոցային երթերը և ցույցերը, իսկ մի շարք վայրերում իսլամականները գրավեցին հասարակական շենքերը: Ի պատասխան պրեզիդենտը 1991 թ. հունիսի 5-ին մտցրեց ռազմական դրություն: Աբասի Մադանին, Ալի Բելխաջը և հարյուրավոր իսլամական ակտիվիստներ ձերբակալվեցին: Բայց դա չկարողացավ խաղիլել իսլամականների դիրքերը: 1991 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ, որի առաջին փուլում ԻՓՃ-ի քննաժողովը սակայն չառ պառլամենտական տեղեր նվաճեցին, քան թե ԱՄՆ-ն: Դա համարվեց սենսացիա: Կասկած չկար, որ երկրորդ փուլում իսլամականները կտաննին վերջնական հաղթանակ, և Ալժիրի պառլամենտը կվերածվեր իսլամիզմի ամրոցի:

Այդ պահին լուկին ասպարեզում հայտնվեցին գինձորականները և ցույց տվեցին, որ դեռ վաղ է իրենց հաշվից դուրս նետել, և իրենք են հանդիսանում Ալժիրի իսլամական կառավարողները: 1992 թ. հունվարի 11-ին գինձորականների և ազդեցիկ որոշ քաղաքական ուժերի ճնշման տակ զնդապետ Շադի Բենջադիդը ստիպված էր հրաժարական տալ: Լա պաշտոնանկ արվեց, պառլամենտը լուծարվեց, իսկ ընտրությունների երկրորդ փուլը կասեցվեց:

Իշխանությունն անցավ նորաստեղծ Գետական բարձրագույն խորհրդին, որը գլխավորեց Մուհամմադ Բուդիաֆը: Լա նշանակվեց պրեզիդենտ:

Սակայն ԻՓՃ-ն չհամաձայնվեց ընտրությունների արդյունքները չեղյալ հայտարարելու և երկրորդ փուլ չանցկացնելու նորոնձա իշխանությունների որոշման հետ և պահանջում էր վերադառնալ ընտրական համակարգին: Գետաբըբիր է, որ ընտրություններին վերադառնալու պահանջով հանդես էր գալիս նաև ԱՄՆ-ն, որն անհանգստացած էր գինձորականների քացահայտ միջամտությունից և իշխանությունը նրանց դրածոների ձեռքում կենտրոնացնելուց: Իսկ իշխանավորները չէին մտածում այդ հարցում որևէ զիջում կատարելու մասին, և իրենք եղան նախահարձակ: 1992 թ. փետրվարին հուժկու ցույցեր տեղի ունեցան Ալժիրի տարբեր քաղաքներում և շրջաններում: Բանակը ոստիկանու-

բյան հետ միասին կատարեց զանգվածային ձերբակալություններ: Փետրվարի 9-ին մեկ տարի ժամանակով մտցվեց արտակարգ դրություն, իսկ մարտին արգելվեց ԻՓԾ-ի գործունեությունը:

Իսլամականներն անցան զանգվածային ահաբեկչական գործողությունների: 1992–1998 թթ. ահաբեկչության զոհ դարձան 100 հազ. Ալժիրցիներ: Ահաբեկչությունը տարածվեց նաև պետական և զինվորական պաշտոնյաների դեմ: 1992 թ. հունիսին սպանվեց պրեզիդենտ Մուհամմադ Բուդիաֆը:

Բուդիաֆի սպանությունից հետո, որը իսլամական ահաբեկչության զագաթնակետերից մեկը հանդիսացավ, իշխանության ղեկն անցավ հինգ հոգուց կազմված Բարձրագույն խորհրդին, որը երկար կյանք չունեցավ: 1994 թ. հունվարին զինվորականները երկրի ժամանակավոր պրեզիդենտ նշանակեցին պաշտպանության մինիստր Լիամին Չերուալին: Բարձրագույն խորհուրդը վերացվեց:

Շաշվի առնելով երկրում ստեղծված ծայրագույն բարդ վիճակը՝ Չերուալը բանակցություններ սկսեց ԻՓԾ-ի ղեկավարության հետ՝ երկրում խաղաղություն հաստատելու շուրջ: Թեև որոշ հարցերի վերաբերյալ նախնական համաձայնություններ ձեռք բերվեցին, մասնավորապես պրեզիդենտական ընտրությունների մասին, այդուհանդերձ, դրանք չհանգեցրին դրության բարելավմանը և ահաբեկչության դադարեցմանը:

1995 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած պրեզիդենտական ընտրություններում հաղթանակեց Լիամին Չերուալը: Նա խոստացավ կիրառել կարևոր քարտիտիստներ, որոնց արդյունքում Ալժիրը պետք է դառնար իսկապես դեմոկրատական երկիր: 1996 թ. դեկտեմբերի 7-ին նա հաստատեց Ալժիրի քարտիտիստները սահմանադրությունը, որը պահպանելով ազատությունների վերաբերյալ երաշխիքները՝ միաժամանակ արգելում էր քոլոր այն քաղաքական կուսակցությունները, որոնք հիմնված էին կրոնական և լեզվական սկզբունքների վրա:

Չականայի է, որ այդ կետն ուղղված էր ԻՓԾ-ի և իսլամականների դեմ, ուստի և վերջիններս շարունակեցին իրենց պայքարը Ալժիրի իշխանությունների և իսլամական ուժերի միջև:

1999 թ. ապրիլին կայացան Ալժիրի պրեզիդենտի հերթական ընտրությունները: Երկրի ղեկավարի քարձրագույն պաշտոնին հավակնում էր վեց թեկնածու: Բանակի ընտրյալը Արդելազիզ Բուտեֆլիկան էր և հենց նա էլ հաղթանակ տարավ: Նա Չուարի Բուձեդիենի ակտիվ գոր-

ծակիցներից էր և նրա պրեզիդենտության շրջանում զբաղեցնում էր Ալ-ժիդի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը:

Բուտեֆլիկայի հաղթանակը վկայում էր այն մասին, որ Ալժիրում դեռևս ուժեղ էին բանակի այն քնի դիրքերը, որոնք համարվում էին Չուարի Բուժնդիենի կողմնակիցները: Այդ ուժերը շարունակում են պահպանել իրենց դիրքերը, որի մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ Բուտեֆլիկան 2004 թ. վերջնտրվեց Ալժիրի պրեզիդենտ:

Ալժիրի իշխանությունները, հատկապես Բուտեֆլիկան, հասան որոշ հաջողությունների իսլամական ահաբեկության դեմ մղվող պայքարում: Իսլամական փրկության քանակը, որը ստեղծվել էր ԻՓԵ-ի կողմից, դադարեց որպես կազմակերպված ռազմական ուժ գոյություն ունենալ, քնն առանձին զինված խմբավորումներ դեռևս գոյություն ունեն և շարունակում են իրենց պայքարը կառավարության դեմ՝ Ալժիրը իսլամական պետության վերածելու համար:

Ներկա փուլում Ալժիրի առջև կանգնած են մի շարք բարդ տնտեսական և սոցիալական խնդիրներ, որոնց լուծումը կենսական անհրաժեշտություն է: Եթե մեկ բառով ասելու լինենք, ապա գլխավոր խնդիրը Ալժիրը արդիական, զարգացած և դեմոկրատական երկիր դարձնելու խնդիրն է՝ ընդունակ դիմագրավելու XXI դարի մարտահրավերները:

Գլուխ երրորդ

**ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՄԷ**

**ԱԼ-ԻՄԱՐԱԹ ԱԼ-ԱՐԱԲԻՅԱ ԱԼ-ՄՈՒԹԹԱՐԻՂԱ
ԻԱՍ**

Աշխարհագրական դիրքը — գտնվում է Սերժադիր կրճերում, Արաբական թերակղզու արևելյան ծայրամասում և Պարսից ծոցի հարավային ճաստ

Սահմանները — հյուսիսում՝ Պարսից ծոցը, արևելքում՝ Օմանի ծոցը և Օմանի սուլթանությունը, հարավում՝ Օմանի սուլթանությունը և Սաուդյան Արաբիան, արևմուտքում՝ Կատարն ու Ասուդյան Արաբիան

Ցարանոցը — 83 հազ. 600 քառ. կմ

Բնակչությունը — 4 մլն 41 հազ. (2005 թ.)

Մայրաքաղաքը — Աբու Դաբի (1 մլն, 2000 թ.)

Ազգային կազմը — տեղաբնիկ արաբներ՝ 19%, արաբներ արաբական այլ երկրներից և պարսիկներ՝ 23%, հարափային ասիացիներ՝ 50%, արևելյան ասիացիներ՝ 8%: Կան փոքրաթիվ քանակով հայեր

Պետական կրոնը — իսլամ, որը որպես պետական կրոն դաժանում է քննաչության 96%-ը (80% սուննիներ և 16% շիաներ): Քրիստոնյաներ, հինդուսներ և այլն կազմում են 4%:

Պաշտոնական լեզուն — պաշտոնական լեզուն արաբերենն է: Գործածական են նաև պարսկերենը, անգլերենը, հնդկերենը և ուրդուն

Պետական կարգը — ենթոթյունների դաշնություն (Ֆեդերացիա): Կազմված է յոթ ենթոթյուններից՝ Աբու Դաբի, Այն Սուվայն, Ղուբայ, Շարջա, Ռաս ալ-Խայմա, Ռեմ ալ-Քայվայն, Ֆուջայրա

Պետության ղեկավարը — պրեզիդենտը՝ հալաֆա բին Շայխ ալ-Նահայան (2004 թ. նոյեմբերի 2-ից)

Գործադիր իշխանությունը — ա) պրեզիդենտը, բ) կառավարությունը, գ) Պաշնային քարճաշում խորհուրդ՝ կազմված յոթ ենթոթյունների ենթոթյուններից

Օրենսդիր իշխանությունը — Միապատանի Պաշնային ազգային խորհուրդը՝ Մաշխ ալ-Բոթիհալ ալ-Կարանի

**ԱՐԱՐԱՒԱՆ ԱՄԵՏՅԱԼ
ԷՄԻՐԱՏԻ-ՅՈՒՆԻՏԵՔ
ԱՍՏՎԱՆԻ ԳՆԱԿԱՆ**

Պատանկան իշխանությունը — Դաշնային գերագույն դատարանը և Առաջին աստիճանի դատարանները՝ Պոլժոմ են աշխարհիկ և իսլամական օրենքները

Մահմանադրությունը — ընդունվել է 1971 թ. դեկտեմբերի 2-ին

Անկախության օրը — 2 դեկտեմբերի, 1971 թ.

Ազգային տոնը — 2-ը դեկտեմբերի

Ազգային դրամը — ղիրիամ (Լեիրաբի ղիրիամ)

Քաղաքական կուսակցությունները — չկան

Արդյունաբերությունը — նավթ, գազ, նավթաքիմիական արդյունաբերություն, շինարարական կրթերի արտադրություն, նավաշինություն, տնայնագործական արտադրություն, մարզայնսի արդյունահանում

Գյուղատնտեսությունը — արձավ, բանջարեղեն, բոլմաբուծություն, ձկն արտադրություն, կաթնամթերք, ձկնորսություն և ձկնաբուծություն

Պատմական ներքին արդյունք (ՊՆԱ) — 53 մլրդ ԱՄՆ դոլար, ըստ շնչի՝ 22 հազ. ԱՄՆ դոլար (2002 թ.)

Անդամակցում է — Միավորված ազգերի կազմակերպության, Դամասկոսի շառնախմբի կազմակերպության, Արաբական պետությունների լիգայի, Օղջի համագործակցության խորհրդի, ՕՊԷԿ-ի, ՕԱՊԷԿ-ի և այլն

I. ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

1. Ծովահենային ափ — Պայմանագրային (Խաղաղության) ափ — Պայմանագրային Օման

Այն տարածքը, որի վրա 1971 թ. ձևավորվեցին Արաբական Միացյալ Էմիրությունները (ԱՄԷ), գրավում է կարևոր ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական դիրք Մերձավոր Արևելքի արևմտյան հատվածում և Պարսից ու Օմանի ծոցերի ավազանում:

Բնությունն այստեղ դաժան է, և արաբը մշտապես մաքառում է նրա հետ՝ իր կյանքի և գոյության համար ավելի քարենպաստ պայմաններ ստեղծելու համար: ԱՄԷ-ի տարածքի չորս հինգերորդն անապատներ են՝ նրանց ընդրոշ կիզիչ արևով, հաճախակի ավազային փոթորիկներով ու փոշու ամպերով, սակավ բուսականությամբ: Այդ անապատները սահմանակցում են Արաբական թերակղզում հայտնի Ուր ալ-Խալի՝ Ղատարկ Քառորդ անապատին: ԱՄԷ-ն այն երկրներից է, որտեղ ոչ մի զեն չկա, սակայն կան վաղիներ՝ չորացած զեների հուններ, որտեղով երբեմն հոսում են անձրևաքերեր: Բնականաբար, այդտեղ խոսք չի կարող լինել բուսականության, առավել ևս փարթամ բուսականության մասին, թեև կան անապատային գոտիներին ընդրոշ մացառներ և զանազան փշաքույտեր:

ԱՄԷ-ում իր շարունակությունն է գտնում Չաջարի լեռնաշղթան, որը ձգվում է Սաուդյան Արաբիայից: Երկրի հյուսիսային և արևելյան մասերում լեռնամերձ շրջաններում, կան կանաչ հատվածներ: Սակայն անենատապալորիչ և օազիսներն են, որոնցով այնքան հարուստ են էմիրությունները: Դրանցից ամենահրապուրիչը ալ-Այն, Յիլի և Բուրայմի օազիսներն են: Օազիսներ կան համառոտ ծովեզրյա ամբողջ գոտիով մեկ, որոնք, իրոք, հրաշք են իրենց փարթամ բուսականությամբ ու անկրկնելի գեղեցկությամբ: Անկասկած է, որ «միրաժ» հասկացությունն ուղղակի թխում է օազիսների եզակի գեղեցկությունից:

Պատմականորեն ԱՄՆ-ն անցել է շատ քարոզ ու դժվարին ուղի: Այստեղ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում իրենց տիրապետությունն են հաստատել հույները, պարթևները և Սասանյանները: VII դարում նա դարձավ Արաբական խալիֆայության բաղկացուցիչ մասը, և սկսվեց նրա իսլամացումը: XV դարի վերջերին սկսվեց եվրոպացիների ներթափանցումը, որի առաջնության դալինին պատկանում է պորտուգալացիներին: 1498–1515 թթ. նրանք նվաճում են Ռասալ-խայման և վերահսկողություն սահմանում Չնդկաստանի և Հեռավոր Արևելքի հետ կատարվող առևտրի վրա: Նրանք Ռասալ-խայմայի մոտ գտնվող Ջուլֆարում հաստատում են մաքսակետ և հարկեր գանձում Չնդկաստան, Չինաստան և հեռավորարևելյան այլ երկրներ մեկնող և այնտեղից վերադարձող նավերի ու նրանց ապրանքների վրա:

Սակայն պորտուգալական տիրապետությունը երկար չտևեց: Նրանց մարտահրավեր նետեց Մեծ Բրիտանիան, որին ի վերջո հաջողվեց պորտուգալացիներին դուրս մղել այդ տարածաշրջանից: Մեծ Բրիտանիայի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող Չնդկաստանը, նրա հետ կառավարվող առևտուրը և առևտրական ուղիների ազատություն հարցը: Պարտուգալիային տարածաշրջանից դուրս մղելու խնդիրը լրիվ համընկնում էր նաև Սեֆյան Պարսկաստանի և Օսմանի սուլթանի շահերի հետ: Նրանք անգամ դիմեցին Մեծ Բրիտանիային՝ Պորտուգալիային այդ տարածքներից դուրս մղելու խնդրանքով: Այդ հարցը Մեծ Բրիտանիան հաջողությամբ լուծեց XVII դարում: 1633 թ. պորտուգալացիները ստիպված էին հեռանալ Ջուլֆարից:

Մեծ Բրիտանիայի առջև կանգնած էր մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր խնդիր: Դա ծովահենության դեմ պայքարի խնդիրն էր, որը սպառնալիքի տակ էր դնում առևտրի անվտանգությունը և առևտրական ուղիների ու նավարկության ազատությունը Օտջի շրջանում և Չնդկաստանի հետ: Անգլիացիները ծովահենությունը կապում էին Կավասիմ կամ ալ-Կասիմի կլանի հետ, որը Ռասալ-խայմայի ու Շարջայի կառավարողն էր: Նրա տնօրինության տակ կար մոտ 900 նավ, որոնք հարձակումներ էին գործում տարածաշրջանի առևտրական ուղիներով անցնող նավերի վրա: Դա հակասում էր Մեծ Բրիտանիայի շահերին, որն այդ ժամանակ տարածաշրջանային խնդիրների լուծմանը մոտենում էր իր համար կենսական կարևոր նշանակություն ունեցող Չնդկաստանի հետ կապող ցածաքային և ջրային ուղիների անվտանգության տեսանկյունից: Մեծ Բրիտանիան ժամանակակից ԱՄՆ-ի մեջ մտնող Ռասալ-խայմայի և շր-

ջակա ծովագրոյ տարածքները կոչեց **Ծովահենության ափ**, որն այդպես էլ մտել է պատմության մեջ¹: Բրիտանական կառավարությունը խնդրեց Օմանի սուլթանին, որը, ինչպես ենթադրվում էր, կապերի մեջ էր և պայմանավորվածություններ ուներ ծովահենների հետ, վճռական քայլերի դիմել վերջ տալու ծովահենությանը և ապահովել անտրական ուղիներում անվտանգ նավարկությունը: Ասկայն Օմանի սուլթանը չկարողացավ (կամ չցանկացավ) վերջ տալ ծովահենությանը: Այնժամ իր ռազմական նավատորմը գործողության մեջ դրեց Մեծ Բրիտանիան: Առաջին հարձակումը, որը տեղի ունեցավ 1809 թ., ինչպես նաև հետագա մի շարք հարձակումներ Ռաս ալ-Խայմայի վրա, ավարտվեցին անհաջողությամբ: Ասկայն, ի վերջո, բրիտանացիները հաղթանակ տարան: 1819 թ. նրանք զրավեցին Ռաս ալ-Խայման, որը մեծ ավերածությունների ենթարկվեց: Ծովահենությանը վերջ տրվեց: Մեծ Բրիտանիան միաժամանակ ձգտում էր այդ գոտին զերծ պահել Օսմանյան կայսրության և իր մշտական ախտյան Ֆրանսիայի ազդեցությունից և կանխել նրանց դիրքերի ուժեղացումը:

Ասկայն բրիտանական հաղթանակի նշանակությունը չի սահմանափակվում միայն դրանով: Եւ ունեցավ կարևոր ստրատեգիական և քաղաքական նշանակություն ամբողջ տարածաշրջանի համար, որն ընդգրկում էր Պարսից և Օմանի ծոցերի ավազանները:

Ծովահենների նկատմամբ հաղթանակ տանելուց և նրանց նավերը ոչնչացնելուց հետո Մեծ Բրիտանիան 1820 թ. պայմանագրեր ստորագրեց տարածաշրջանի, այդ թվում՝ ԱՄԷ-ի մասը կազմող յոթ շեյխությունների ղեկավարների հետ: Վերջիններս պարտավորվեցին ոչ մի օժանդակություն չույց չտալ ծովահեններին, ամեն ինչ անել ծովահենությունը վերացնելու համար և պայմանավորվեցին այդ հարցում համագործակցել Մեծ Բրիտանիայի հետ:

¹ Այս տեսակետն այսօր ենթարկվում է ԱՄԷ-ում, մասնավորապես Շարջայի էմիր շեյխ Սուլթան իբն Մուհամմադ ալ-Կասիմի կողմից: Եւ պատկանում է նույն այն ալ-Կասիմի ղեկավարին, որը դեռևս այն ժամանակներում կառավարող էր և այսօր էլ հանդիսանում է կառավարող ղեկավար Շարջայում և Ռաս ալ-Խայմայում: Եւ պատմական և փիլիսոփայական գիտությունների ղոկտոր է և մի շարք համալսարանների պատվավոր ղոկտոր: Նրան 2005 թ. շնորհվել է Դայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի ղոկտորի պատվավոր կոչում: Իր «Շոքում Արաբական ծովահենության մեջ» աշխատության մեջ ալ-Կասիմին նշում է, որ «բրիտանական հարձակման հետևում ընկած էր Շոքի և Դեղբասամի մեջ ծովային անտրական ուղիների վրա վերահսկողություն հաստատելու ցանկությունը»:

Այդ պայմանագրերով վերջ էին տրվում ռազմական գործողություններին, հաստատվում էին հրադադար ու խաղաղություն (truce) և համագործակցություն շեյխությունների և Մեծ Բրիտանիայի միջև:

Դրանից հետո Ծովահենային ափը վերանվանվեց Պայմանագրային կամ հաղաղության ափ²:

Մեծ Բրիտանան կարողացավ ապահովել Հնդկաստանի հետ առևտրի ծովային ուղիների ազատ գործունեությունը:

Ծովահենության վերացումը կարևոր նշանակաություն ունեցավ Պայմանագրային ափի մեջ մտնող յոթ էմիրությունների համար: Խաղաղության հաստատումը և անվտանգության վերականգնումը նպաստեց հինգհազարամյա վաղեմություն ունեցող մարգարիտի արդյունահանման զարգացմանը, նույնիսկ կարելի է ասել ծաղկմանը: Սիանգամից կտրուկ աճեց մարգարիտի արտահանումը ոչ միայն Հնդկաստան, որը ավանդական բնույթ էր կրում, այլ և եվրոպական շուկաներ՝ գտնելով մեծաքանակ գնորդներ՝ ի դեմս պերճանքի վարժված նորաճաշակ եվրոպոլիտների: Մարգարիտի արդյունահանման աճը, ընդհուպ մինչև 1930-ական թվականները, մի կողմից աշխատանք ապահովեց հազարավոր արաբների, իսկ մյուս կողմից նպաստեց նրանից ստացվող եկամուտների նշանակալի աճին:

Սակայն դրանով չավարտվեց երկրամասի անվանափոխությունը: 1853 թ. կնքվեց նոր պայմանագիր բոլոր շեյխությունների միջև՝ ծովում մշտական խաղաղություն հաստատելու վերաբերյալ: Դրանից հետո Պայմանագրային ափը վերանույգվեց **Պայմանագրային Օմանի**: Այստեղ իր դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ այդ երկրամասը դուր ժամանակ եղել էր Օմանի սուլթանի անվանական վերահսկողության տակ: Իրոք, դա եղել էր անվանական, քանի որ ցեղերը պահպանել էին իրենց քաղաքական և կրոնական (սուննի) ինքնուրույնությունը և չէին կազմել Օմանի սուլթանության մասը, որն իրականում շիաական՝ Իրադի իմամություն էր հանդիսանում: Սակայն տարածքը կոչվեց «Պայմա-

2 Անգլերեն կոչվում է **Trucial coast** (Թրուսիլի կոստ): Truce բառն անգլերենում ունի մի շարք իմաստներ՝ «թշնամական գործողությունների դադարեցում», «զինադադար», «հրադադար», «խաղաղություն» և այլն: Այն նրբեմն օգտագործվում է նաև «պայմանագիր» իմաստով, որի շնորհիվ զինադադար կամ խաղաղություն է հաստատվում: Նա ունի երկիմաստ նշանակություն և տվյալ ապրաքայում օգտագործվում է «պայմանագիր» իմաստով և ծանաչվածական գրականության մեջ մտել է որպես այբուբեն: Այդ պատճառով էլ **Ծովահենային ափը** վերանույգվեց է **Պայմանագրային ափ**, որն ապահովել է հրադադար և հաստատել խաղաղություն:

նագրային Օձան», որպեսզի այն չչլիորեն Օձանի սուլթանության հետ, որի հետ 1820 թ. մեծ Բրիտանիան պայմանագիր չէր կնքել:

Պայմանագրային Օձան անվանուձը պահպանվեց մինչև 1971 թ., երբ այդ երկրամասը ձեռք բերեց անկախություն և վերածվելով դաշնային պետության՝ կոչվեց Մրաբական Միացյալ Էմիրություններ:

2. Անգլիական պրոտեկտորատի հաստատումը

XIX դարի սկզբներից, հատկապես 1820 թ. կնքված պայմանագրերից հետո, Մեծ Բրիտանիան արագորեն ամրապնդեց իր դիրքերը Պարսից ծոցի ավազանում գտնվող արաբական երկրներում, այդ թվում և Պայմանագրային Օձանում: Բացի նրանից, որ ապահով ու անվտանգ դարձան Զնդկաստան, Չինաստան և Զեռավոր Արևելք տանող ծովային ուղիները, Մեծ Բրիտանիային հաջողվեց չեզոքացնել Իրանի, Օսմանյան կայսրության, Ֆրանսիայի, Սիդելլանդների և այլ երկրների քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական հավակնությունները տարածաշրջանի նկատմամբ: Նրանց չհաջողվեց եսկան դիրքեր գրավել և սպառնալ բրիտանական շահերին:

Այդ ընթացքում կնքվեցին մի շարք այլ պայմանագրեր ես, որոնց մեջ, սակայն, իր նշանակությամբ և կարևորությամբ առանձնանում է 1892 թ. կնքված Բացառիկ Պայմանագիրը, որով հաստատվեց Մեծ Բրիտանիայի պրոտեկտորատը Պայմանագրային Օձանի մեջ մտնող յոթ արաբական շեյխություն-էմիրությունների՝ Աբու Դաբիի, Աջմանի, Դուբայի, Շարջայի, Ռաս ալ-Խայմայի, Ռւմ ալ-Քայվայնի և Ֆուջայրայի վրա: Պայմանագրային Օձանը դարձավ բրիտանական պրոտեկտորատ: Նույն կարգավիճակում XIX դարի վերջում հայտնվեցին Բահրեյնը, Քուվեյթը, իսկ 1916 թ.՝ նաև Կատարը:

Այսպիսով՝ Պարսից ծոցի արաբական տասը էմիրություններ դարձան բրիտանական պրոտեկտորատներ, որը պնդեց է համարել Մեծ Բրիտանիայի դիրքերի ամրապնդում Սեբրձավոր և Միջին Արևելքում:

Ստորագրված պայմանագրերի համաձայն՝ Պայմանագրային Օձանի մեջ մտնող էմիրությունները զրկվում էին միջազգային պայմանագրեր կնքելու իրավունքից և չէին կարող ընդունել որևէ օտարերկրյա ներկայացուցիչ՝ առանց Անգլիայի գիտության և նախնական համաձայնության: Դրա դիմաց Անգլիան պարտավորվում էր նրանց պաշտպանել (protect) պրտաքին, այդ թվում և անմիջական հարևանների սպառնալիքներից: Այդ

ժամանակ անմիջական սպառնալիքը գալիս էր Ասուրյան Արաբիայից և վահաբիներից, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունից: Իսկ Բահրեյնի պարագայում վտանգը գալիս էր Իրանից և Օսմանի սուլթանությունից:

Պրոտեկտորատի վերաբերյալ պայմանագրերով Մեծ Բրիտանիան ձևակերպեց ճանաչում էր էմիրությունների կառավարողների սուվերենությունը՝ նրանց տնօրինության տակ գտնվող էմիրությունների սահմաններում՝ հատուկ ձևով անջնջելով, որ այդ սահմանները չեն կարող փոփոխության ենթարկվել առանց Անգլիայի համաձայնության:

Եթե առաջին կետով Անգլիան պարտավորվում էր պրոտեկտորատ-էմիրությունները պաշտպանել արտաքին հարձակումներից, ապա այս կետով նա իր վրա պարտավորություն է վերցնում կամխել ներքին երկպառակությունները և միջնորդական քաղաքականությունը, որոնք սովորական երևույթ էին միջնադարյան արևելյան երկրներում, այդ բովում և արաբական էմիրություններում:

Իսկ ինչ վերաբերում էր էմիրությունների ներքին կառավարման հարցերին, ապա էմիրները այս ոլորտում պահպանում էին համեմատական անկախություն և իրենց էմիրությունները կառավարում էին համաձայն իրենց ավանդական օրենքների և սովորույթների: Բրիտանական միջամտությունը նրանց ներքին գործերին, մասնավորապես պրոտեկտորատի հաստատման սկզբնական տարիներին, շատ սահմանափակ էր և, ըստ էության, ձևական բնույթ էր կրում: «Արաբական Միացյալ էմիրությունները 1998 թ.» տարեգրքում նշված է, որ այն ամենը, ինչ որ պաշտպանությունից և արտաքին հարաբերություններից դուրս էր, անտեսվում էր Մեծ Բրիտանիայի կողմից, և «ընդհուպ մինչև 1950-ականների կեսերը բրիտանացիների կողմից ոչ մի ուշադրություն չէր դարձվում երկրի տնտեսական զարգացմանը, և այդ ժամանակ կառավարողներն իրենք էին, որ նախաձեռնություն ցուցաբերեցին ժամանակակից ենթակառուցվածքի ստեղծելու հարցում»:

Իրադրությունը մի փոքր փոխվեց 1930-ական թվականներին, երբ արաբական էմիրություններում, այդ բովում և Պայմանագրային Օսմանում, հայտնաբերվեց նավթ, որը խառնեց բոլոր խաղաքարտերը:

3. Կառավարող շեյխական տոհմերը

Պայմանագրային Օսմանում բրիտանական ազդեցության հաստատման, այդ բովում և բրիտանական պրոտեկտորատի տարիներին՝

ընդհուպ մինչև XX դարի կեսերը, սոցիալ-հասարակական առումով, ըստ էության տեղի չունեցան էական փոփոխություններ: Գասարակական կարգի հիմքում պահպանվել էր դարերի խրոջից եկող ցեղային կառուցվածքը: Արաբները, գլխավորապես բնովին քոչվորները, համախմբված էին համապատասխան ցեղերում ու ցեղային միավորումներում, և ըստ հարազատության աստիճանակարգի՝ պատկանում էին կոնկրետ ընտանիքի, տոհմի, ցեղի և ցեղային-միավորումների, որոնք ունեին միևնույն նախնին, որից և սերում էին:

Նման սոցիալական և հասարակական կառուցվածք ունեցող երկրներում, այդ թվում և Պայմանագրային Օմանում, կենտրոնական դեմքը ցեղապետը՝ շեյխն է, որը կարգավորում է բոլոր տեսակի սոցիալական, հասարակական, տնտեսական, կրոնական, ընտանեկան հարցերը, այդ թվում և ներցեղային ու միջցեղային վեճերը: Ես համարվում է թեև ընտրովի, իրականում ցեղապետ-շեյխի ինստիտուտը ժառանգական է, որը հորից անցնում է որդուն կամ եղբորը, համեմայն դեպս, նա մշտապես ընտրվում է տվյալ մեծ ընտանիքից, որն ամենաազդեցիկն է տվյալ ցեղում կամ ցեղային միությունում: Կան հարցեր, որ շեյխը լուծում է միանձնյա, բայց կան և հարցեր, որոնք համարվում են կարևոր և չոչափում տվյալ ցեղի կենսական շահերը, ինչպես, ասենք, հարաբերություններն այլ ցեղերի հետ, ռազմական բախումները, տվյալ ցեղին պատկանող հողերի և ջրերի պահպանման և այլ խնդիրներ, որոնք շեյխը սովորաբար լուծում է՝ խորհրդակցելով տվյալ ցեղի ավագանու հետ և նրա կարծիքը հաշվի առնելով:

Ժամանակի ընթացքում ծնավորվում են հզոր և ազդեցիկ ցեղախմբեր, որոնց առաջնորդները տնօրինում են ընդարձակ տարածքներ և դասնում շեյխությունների կամ էմիրությունների առաջնորդներ՝ իրենց շեյխ մակդիրին ավելացնելով էմիր մակդիրը, որը միասնտին հավասարազոր կոչում է: Էմիրի տնօրինության տակ է գտնվում որոշակի տարածք՝ էմիրություն, որի սահմաններն այս կամ այն չափով ճանաչվում են այլ ցեղային միությունների կամ էմիրությունների, իսկ երբեմն նաև օտար պետությունների կողմից: Եվ նրբ որևէ օտար պետություն իր վերահսկողությունն է սահմանում նրա վրա, ապա նա սովորաբար ճանաչում է տվյալ էմիրությունը, նրա էմիրին և նրա իրավունքները, ինչպես դա պատահեց Պայմանագրային Օմանի հետ, երբ վերջինս XIX դարի վերջերին վերածվեց բրիտանական պրոտեկտորատի:

Ինչպես արդեն նշել ենք, նա կազմված էր յոթ ենթույթյուններից, որոնք ձևավորվել էին պատմականորեն՝ Արու Դարի, Աքման, Դուքայ, Շարջա, Ռաս ալ-Խաջմա, Ում ալ-Քայվայն և Ֆուջեյրա: Բրիտանացիները պահպանեցին այդ կառուցվածքը, ենթույթյուններից յուրաքանչյուրի անվանումը, տարածքը և կառավարող շեյխական տոհմ-դինաստիաները, որոնք այնուհետև նույնությամբ անցան անկախ հռչակված Արաբական Միացյալ Ենթույթյուններ պետությանը:

Արու Դարիում կառավարում է ալ-Լահայան տոհմը, որն այդ ենթույթյան ենթոն է ավելի քան 250 տարի: Դուքայում կառավարում է ալ-Մակտումների ընտանիքը, որը XIX դարի սկզբներին քաժանկեց ալ-Լահայան ընտանիքից: Աքմայի ենթող ալ-Լուայնի տոհմից է, Շարջայինը և Ռաս ալ-Խաջմայինը՝ ալ-Կասիմի տոհմից, որի մասին հիշատակվել է նախորդ էջերում, Ում ալ-Քայվայնինը՝ ալ-Մուալա, իսկ Ֆուջայրայինը՝ ալ-Շարկի տոհմից:

Լժան իրավիճակ է տիրում նաև Դարսից ծոցի մյուս երեք ենթույթյուններում՝ Քուվեյթում, Բահրեյնում և Կատարում: Քուվեյթը կառավարում է աա-Սաքահների, Բահրեյնը՝ ալ-Խալիֆաների, իսկ Կատարը՝ ալ-Յանիների ընտանիքը:

Ավելացնենք, որ անկախության նվաճումից ու ՍՄԷ-ի կազմավորումից հետո այդ յոթ ենթույթներից յուրաքանչյուրը հանդիսանում է քաջարձակ միապետ իր ենթույթյան շրջանակներում:

II. ԱՆԿԱՒՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐԷԻՆ (1918–1971 թթ.)

1. Քաղաքական իրադրությունը և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը 1920–1930–ական թվականներին

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած սկզբնական շրջանում Պայմանագրային Օմանի մեջ մտնող բոլոր յոթ ենթույթյունները գտնվում էին համանման վիճակում: Մեծ Բրիտանիան, պահպանելով նրանց պրոտեկտորատի կարգավիճակը, սակայն խուսափում էր անցնել ուղղակի կառավարման՝ զերադասելով անուղղակի կառավարման մեթոդը: Դա բխում էր ոչ միայն պրոտեկտորատի՝ որպես զարգացած կառավարման համակարգի, առանձնահատկությունից, այլև այն հանգամանքից, որ Մեծ Բրիտանիային տվյալ շրջանում ավելի հե-

տաքըցրում էր այդ էմիգրացիաները պահպանել այլ պետությունների սպառնալիքներից և նրանց հնարավոր ներդրմանցումից, քան թե խորամուխ լինել էմիգրացիաների ներքին հարցերի մեջ, մասնավորապես նրանք այդ առումով նրա համար առանձնակի հետաքրքրություն չէին ներկայացնում: Ուստի Մեծ Բրիտանիան իր վերահսկողությունը կամ կատարումն իրականացնում էր էմիգրացիաների՝ մեր կողմից հիշատակված կատարող տոհմերի ղեկավարների՝ էմիգրաների և նրանց շուրջը համախմբված ցեղային ավազանու միջոցով:

Ղրան նպատակում էր նաև այն հանգամանքը, որ էմիգրացիաները քաղաքական և տնտեսական առումով զտնվում էին զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակի վրա, և նրանց բնակչությունը, որտեղ գերակայող էր քրիստոնեական սոցիալական շերտը, հնազանդորեն հետևում էր շեյխին և կատարում ցեղային հրամանները: Ղրանով նաև պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ Պայմանագրային Օձանում 1920–1930–ական թվականներին տեղի չունեցան այնպիսի հզոր հակահիմալերիալիստական ելույթներ, ինչպես Եգիպտոսում, Իրաքում, Սիրիայում և արաբական այլ երկրներում: Այդ հակահիմալերիալիստական ելույթները, որպես կանոն, իրենց մի ծայրով ուղղված էին լինում նաև տեղական կատարողների՝ ցեղապետների, շեյխերի, հողատերերի և այլ մեծահարուստների դեմ: Նման երևույթներ Պայմանագրային Օձանում ակնհայտորեն չէին դրսևորվում: Իսկ դա հեշտացնում էր բրիտանացիների գործը: Նրանց անհրաժեշտ էր միայն իրենց տեսադաշտում պահել տվյալ էմիգրաներ և նրա մերձակա շրջապատը, պահպանել նրանց ենթակայությունը և կախվածությունը Մեծ Բրիտանիայից և այդ ուղիով պահպանել իրենց տիրապետությունը Պայմանագրային Օձանի մեջ մտնող էմիգրացիաների վրա:

Բայց եթե այս կամ այն էմիգրացիաներում էր անհնազանդության ամենաբույլ դրսևորումն անգամ բրիտանական իշխանությունների նկատմամբ կամ ինքնուրույն գործելու մտադրություն, ապա բրիտանական իշխանությունները գործում էին վճռականորեն և խստորեն պատժում նրանց՝ ընդհուպ մինչև նրանց տապալումը և փոխարինումը մեկ այլ՝ իրենց ավելի հնազանդ և ավելի ընդունելի բեկնածուով: Նրանք այդպես վարվեցին, ինչպես ցույց կտրվի, Աբու Ղաթիի և Շարջայի էմիրների հետ, երբ վերջիններս փորձեցին փոքր–ինչ ինքնուրույնություն դրսևորել:

Մյուս կողմից, երբ մենք նշում ենք էմիգրացիաների բնակչության մոտ հակազաղութային պայքարի թուլության մասին, ապա դա չի նշա-

նակում, որ նրանք հաշտ լին, առավել ևս հիացած լին քրիտանացիներով: Բնավ, երբք: Խոսքը նրանց համազգային գիտակցության մասին է. որը տվյալ ժամանակաշրջանում մի շարք գործոնների ազդեցության տակ դեռևս բարձր չէր և չէր հասել համազգային մասշտաբով ազգային-ազատագրական պայքարի անհրաժեշտության ըմբռնմանը: Դա կլինի հետագայում՝ կապված քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պայմանների փոփոխության և քաղաքական պայքարի բնագավառում անհրաժեշտ փորձի կուտակման հետ:

Թեև պետք է նշել, որ անգամ այդ շրջանում տեղի էին ունենում առանձին հակաբրիտանական ելույթներ: Դրա վառ օրինակն է հանդիսանում պայքարը 1930-ական թվականներին Շարքայի էմիրությունում ռազմական օդնավակայան կառուցելու քրիտանական ծրագրերի դեմ: Իսկ երբ քրիտանական իշխանություններին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց օդանավակայան կառուցել, Շարքայի մի քանի ցեղեր հարձակվեցին օդանավակայանի վրա և այն շարքից հանցեցին:

Էմիրությունները տնտեսապես հետամնաց երկրներ էին: Արանք չունեին բնական հարստություններ, իսկ նավթ այդ ժամանակ դեռևս չէր հայտնաբերվել: Արանք ունեին մի յուրատեսակ տնտեսություն՝ որի «հումքային» բազան կազմում էին ծուկը և մարգարիտը, աղքատ՝ ոչ քաղցեղեր հողերը, իսկ ներքին՝ ցամաքային մասում՝ ջրի անբավարար պաշարները: Տնտեսության զարգացած ճյուղը ձկնաբրդունաբերությունը և բնական մարգարիտի արդյունահանումն էր: Ժամանակակից հասկացողությամբ արդյունաբերություն գոյություն չունեին: Քացառություն էր կազմում, եթե կարելի է այդպես ասել, նավաշինությունը: Պայմանագրային Օմանում կառուցվում էին տարբեր չափերի և տարողության նավեր ու նավակներ՝ մարգարիտի արդյունահանման ու ձկնորսության համար, ինչպես նաև տրանսպորտային նպատակներով:

Եւրյնիակ այդ պայմաններում առկա էր սոցիալական անհավասարությունը, որի ներքևում գտնվում էին ստրուկները, որոնք հանդիսանում էին հիմնական սուզակները՝ Օոցի ջրերի խորքերից մարգարիտ որսալու համար, ապա արհեստավորները, որոնք մեծահարուստների համար սրճամաններ ու կոշիկներ, կենցաղային այլ իրեր ու առարկաներ էին պատրաստում, սոցիալական սանդղակում միջին տեղ գրավող մարգարտավաճառները և վերջապես շեյխերը, ցեղային ավագանին և նրանց ընտանիքի անդամները, որոնք զբաղեցնում էին սոցիալական սանդղակի ամենաբարձր աստիճանը:

Կատարվարող շնչնական խառնի համար եկամտի հոսանքի աղբյուր էին հանդիսանում մացատնները և նրանց օգնությամբ հավաքվող հարկերը, ձկնորսության արտոնագրեր տալու իրավունքը և այլն: Իսկ մարգարտավաճառները, որոնց մոտ կենտրոնացված էին զգալի քանակությամբ դրամական միջոցներ, ծեղք էին բերում հողատարածքներ և դառնում հողատերեր, ինչպես նաև դրամական վարկատուներ: Դպրատներով շարքերը լրացնում էին օազիսներում արմավենի մշակողները և քոչվոր խոշոր անասնապահները: Դա հատկապես նկատելի էր Բուրայմի ու ալ-Լիվայի օազիսներում և Ռաս ալ-Ֆայմայի հարցավայրերում, որտեղ առևս էին ցրի զգալի պաշարներ:

Աստիճանաբար ձևավորվում էր միջին, անգամ խոշոր առևտրականների խավը:

Այդուհանդերձ, հարստության գլխավոր աղբյուրը մինչև 1930-ականների վերջերը և 1940-ականների սկիզբը մնում էր բնական մարգարտի արդյունահանումը և վաճառքը: 1925 թ. արդյունահանվել է մոտ 15 մլն ֆունտ ստեյնից մարգարտ, որը փոքր թիվ է:

Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր հանգամանքի վրա: Մարգարտի արդյունահանումից ստացվող եկամուտները մտնում էին խոշոր ցեղապետների, նրանց ընտանիքի անդամների, ինչպես նաև խոշոր առևտրականների գրպանները: Նրանցից, որպես կանոն, մասնահանումներ չէին կատարվում, հօգուտ հասարակության և տնտեսական զարգացման: Այդ պատճառով էլ այդ բնագավառներում չղափելի տեղաշարժեր չէին կատարվում և առաջադիմություն չէր արձանագրվում ու Պայմանագրային Օմանի եմիրությունները շարունակում էին մնալ հետամնաց, չզարգացած և աղքատ երկրներ:

Իրադրությունն ավելի սրվեց, և տնտեսական վիճակն ավելի վատթարացավ, երբ վրա հասավ 1930-ականների համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը, որից առաջին հերթին տուժեց բնական մարգարտի արդյունահանումն ու վաճառքը: Խիստ կրճատվեց նրա շուկայական պահանջը: Պակասեց լրացրեց ճապոնացիների հայտնագործությունը՝ արհեստական մարգարտ աճեցնելու բնագավառում: Ճապոնական ավելի էժան մարգարտը լուրջ մրցակից դարձավ բնական մարգարտի ճանապարհին: Կրճատվեց բնական մարգարտի արդյունահանումը, որի հետևանքով աճեց գործազրկությունը, և նվազեցին նրանից ստացվող եկամուտները: Կրճատվեցին նաև առևտրի ծավալները: Դրան նպաստեց նաև այն պարագան, որ բրիտանական իշխանություն-

Ներքին արգելեցին նաև ստրկավաճառությունն ու զենքի վաճառքը, որով զբաղվում էին եմիրություններում:

2. Նավթի հայտնագործումը Պայմանագրային Օմանում և դրա հետևանքները

XX դարի 30–ական թվականները շրջադարձային եղան Ճոզի րո-լոր երկրների, այդ թվում և Պայմանագրային Օմանի մեջ մտնող եմիրությունների համար: Դա կապված էր նավթի հայտնաբերման հետ: Առաջինը նավթ հայտնաբերվեց Բահրեյնում 1932 թ., ապա նաև մյուս եմիրություններում: Նրանց շարքը 1939 թ. մտավ Արու Դաբին՝ Պայմանագրային Օմանի ամենամեծ եմիրությունը, որի տարածքը կազմում է նրա, իսկ հետագայում՝ ԱՄԷ–ի տարածքի 85%–ը: 1939 թ. Արու Դաբիի եմիր շեյխ Շախբուտ ալ–Լահայանն առաջինն նավթային կոնցեսիան 75 տարի ժամանակով տրամադրեց «Թրուսիկը Կոուստ դիվելոպմենտ օյլ կոմպանիին», որը «Իրաք պետություն կոմպանիի» դուստր ընկերությունն էր: Զետագայում՝ 1962 թ., նա վերանվանվեց «Արու Դաբի Պետություն կոմպանի»:

Այդ ընկերությունն իրավունք ստացավ հետախուզական աշխատանքներ կատարել Արու Դաբիի ամբողջ տարածքում: Նավթ հայտնաբերվեց 1958 թ., որի պաշարներն այդ ժամանակ հաշվվում էին 1 մլրդ տոննայից ավելի: Իսկ այդ ժամանակ Արու Դաբիի քնակությունը կազմում էր ընդամենը 15 հազ. մարդ: Նավթի արտահանումն սկսվեց 1962 թ. և Արու Դաբին 1966 թ. դարձավ Նավթ արտահանող երկրների կազմակերպության՝ ՕՊԷԿ–ի անդամ:

Զետագայում Արու Դաբիի նավթի արդյունահանմանը մասնակցեց նաև «Բրիտիշ Պետրոլեումի» և «Կոմպանի ֆրանսեզ դը պետրոլի» դուստր կազմակերպությունը՝ «Արու Դաբի մարին արեան»: Արու Դաբիում նավթ արդյունահանվել է 1962 թ.՝ 800 հազ. տ, 1963 թ.՝ 2 մլն 483 հազ. տ, 1964 թ.՝ 9 մլն տ, իսկ 1986 թ.՝ 17 մլն տ:

Օտարերկրյա, գլխավորապես անգլիական, ինչպես նաև ամերիկյան, ֆրանսիական և իսպանական նավթային ընկերությունները, ստանալով կոնցեսիաներ, նավթ հայտնաբերեցին նաև Դուբայում, Շարջայում և Ռաս ալ–Ֆայմայում:

Այսպիսով՝ Արու Դաբին և Պայմանագրային Օմանի մյուս եմիրությունները նավթի հայտնաբերման, արդյունահանման և արտահանման

շնորհիվ թևակոխեցին նոր դարաշրջան, որը շրջադարձային եղավ նրանց տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական զարգացման մեջ: Երկրի քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով 1970-ական թվականներից սկսած, երբ վերացվեց անգլիական պրոտեկտորատը, և կազմավորվեց ԱՄՆ-Ե՛ որպես անկախ պետություն: Սակայն դրա հիմքերը դրվեցին 1960-ականների կեսերից:

Նավթի հայտնագործումը զգալի փոփոխություն առաջացրեց Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության մեջ՝ հանդես գալով Պայմանագրային Օմանը: Նա ավելի մեծ ուշադրություն դարձրեց էմիրությունների ներքին հարցերին և կառավարող տոհմերի ու նրանց ղեկավարների հետ իր փոխհարաբերությունների բարելավմանն ու ամրապնդմանը: Դա կապված էր մի կողմից՝ Մեծ Բրիտանիայի մտահոգությամբ՝ ամրապնդել իր ազդեցությունը և դիրքերը՝ խորամուխ լինելով նաև իր պրոտեկտորատների տնտեսական և սոցիալական հարցերի մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ կանխել ԱՄՆ-ի և Եվրոպական տարբեր երկրների հավանական նրջակցությունը, որոնք նույնպես ձգտում էին ձեռք բերել կոնցեսիաներ և տիրանալ էմիրությունների նավթային հարստություններին: Երկրորդ հարցում Մեծ Բրիտանիան հարկադրված դիմեց գիշումների: Օրինակ՝ Շարջայի էմիրը կոնցեսիա տվեց ամերիկյան «Կոնսենտ օյլ կոմպանիին», իսպանական «Իսպան օյլը» կոնցեսիա ձեռք բերեց Դուբայում և այլն:

Անգլո-ամերիկյան դաժան պայքարում Մեծամոր Արևելքի, ապա նաև Օդի նավթային հարստությունների համար անգլիական կողմը ստիպված էր համաձայնության գալ օրեցօր իր դիրքերն ամրապնդող ամերիկյան կապիտալի հետ: Դա միջազգային հարաբերություններում և համաշխարհային տնտեսության մեջ Մեծ Բրիտանիայի դիրքերի հարաճուն թուլացման և ԱՄՆ-ի դիրքերի անկասելի ամրապնդման արդյունք էր:

Իսկ ինչ վերաբերում է անգլիական քաղաքականությանը էմիրությունների կառավարող վերնախավի հետ, ապա նավթի հայտնաբերումից հետո բրիտանական տարբեր աստիճանակարգի ներկայացուցիչները սկսեցին այցելել էմիրություններ, հանդիպել էմիրների ու ցեղապետների հետ և առաջարկել նավթի դիմաց նրանց վճարել իր ժամանակի համար բաղաձայնի մեծ դրամական պարզներ կամ դրամաշնորհներ: Այդ անսպասելի «նվերը» ուղղակի ապշեցրեց էմիրությունների կառավարող ընտանիքներին, մանավանդ որ նավթից ստացվող եկամուտներին զուգահեռ աժուր էին նաև էմիրներին և ցեղապետներին տրվող կամ հատկացվող զուտարները: Դրա արդյունքում էմիրություն-

ների ղեկավարներն արագ բաժնով հարստացան, որի համար նրանց պարտավորված էին զգուժանալի անգլիացիների հանդեպ: Արու Դաբիի և Դուբայի շնչխեղի, որտեղ նավթի արդյունահանումը ոչ մի կասկած չէր հարուցում, քրիստոնեացիները նշանակեցին տարեկան յուրաքանչյուրին 175 հազ. ֆունտ ստեռլինգ: Այդ գումարը հատկացվում էր նավթից ստացվելիք ապագա նկատուների հաշվին: Դա սկզբնական շրջանում էր: Նավթային գործունեության ծավալմանը զուգահեռ՝ քրիստոնեացիները էմիրներին սկսեցին վճարել նավթից ստացվող նկատուների մի մասը: Դա, այսպես ասած, միջանկյալ փուլն էր: Իսկ երբ նավթարդյունահանումը մեծ բաժի ստացավ, և ակնհայտ դարձավ նրա շահութաբերությունն Արու Դաբիում և Դուբայում, ապա հաստատվեց վճարման նոր կարգ՝ ըստ նոր համաձայնագրերի, որի հիմքում դրվել էր նկատուների հավասար բաժանման սկզբունքը:

Իսկ ինչպես էին նրանք տնօրինում այդ գումարները: Էմիրները, ցեղապետները և նրանց շուրջը համախմբված ավագանին սկզբնական շրջանում այդ գումարի մեծ մասն օգտագործում էին որպես իրենց սեփական հարստություն և, ըստ այդմ՝ տնօրինում դրամական հատկացումներն ըստ իրենց հայեցողության: Սակայն անգամ այդ շրջանում էմիրները և ցեղապետները այդ գումարի մի մասը, համաձայն արաբական ավանդական սովորույթի, բաժանում էին նրանց պատկանող էմիրությունների և տարածքների ընկալության տարբեր խավերին՝ որպես առատածեռություն և նվիրատվություն: Նրանք բանկարժեք նվերներ էին տալիս իրենց քարեկամներին ու ընկերներին, սնունդ հատկացնում նրանց, ովքեր դրա կարիքն ունեին և այլն: Գնտազայում այդ առատածեռությունը կամ նվիրատվությունը դառնում է ավելի առարկայական՝ հատկացումներ են կատարվում դարոցների ու հիվանդանոցների շինարարության, ճանապարհների կառուցման, ինչպես նաև ջրամատակարարման համար:

Միաժամանակ Մեծ Բրիտանիան 1940–1950–ականներին սկսեց մասնակիորեն ցուցաբերել այսպես կոչված «Օգնություն հանուն զարգացման»: Դա պայմանավորված էր ոչ թե անգլիացիների մտահոգությամբ՝ զարգացնել Պայմանագրային Օմանի տնտեսությունը և բարելավել ժողովրդի սոցիալ–տնտեսական վիճակը, այլ, ինչպես նշում են որոշ ամերիկյան հետազոտողներ, այն «մտավախությամբ, որ Միացյալ Նահանգները և մյուս երկրները կարող են տարածաշրջանում ուղղ հենք տեղ գտնել և մրցակցել նավթային կոնցեսիաների հարցում»: Միայն դա կանխելու և էմիրությունների համակրանքը շահելու ու աջակցու-

քյունն ապահովելու նպատակով մեծ Բրիտանիան իր կողմից նույնպես որոշ գումարներ էր հատկացնում էմիրություններին: Այսպես, օրինակ՝ 1954–1955 թթ. հատկացվել է 50 հազ., իսկ 1961–1962 թթ.՝ 550 հազ. ֆունտ ստեռլինգ: Իսկ 1955–1965 թթ.՝ տաս տարվա ընթացքում, բրիտանական օգնությունը կազմել է 1 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Հատկացված գումարը ծախսվել է ջրային պաշարների ուսումնասիրության, ոռոգման վերականգնման նախագծերի, Դուբայում հիվանդանոցի բարեկարգման, Շարջայում դպրոցի կառուցման վրա և այլ նպատակներով: Կատարի օգնությամբ Դուբայում կառուցվեց խմելու ջրի մատակարարման համակարգ և առաջին կամուրջը քաղաքի ծովախորշի վրայով, իսկ Սաուդյան Արաբիան կառուցեց Շարջան Ռաս ալ-Խայմային միացնող կամուրջը: Այս բոլորին պետք է ավելացնել նա մեկ կարևոր փաստ. անգլիական կառավարությունը մեծ գումար վճարեց Շարջայի էմիրին՝ Շարջայում ռազմական բազա կառուցելու քույլտվության համար: Իսկ կոնցեսիա ստացած անգլո-ֆրանսիական նավթային ընկերությունները կառուցեցին ստորջրյա նավթամուղ, որը Ում Շարիֆի նավթահանքը կապեց Դաս կղզու հետ: Այդ կղզում կառուցվեցին նավթապահեստներ, նավահանգիստ տանկերների համար, քերամելեկտրակայան և այլն:

1950–1960-ականներին զգալի տեղաշարժեր եղան նաև առևտրի ասպարեզում: Այստեղ առաջնությունը պատկանում էր Դուբային: Նրա էմիրը և կառավարող վերնախավը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Դուբայը նավթի պաշարներով և նրանից ստացվող եկամուտներով զիջում էր Աբու Դաբիին և չէր կարող մրցակցել նրա հետ այդ ասպարեզում, Դուբայի զարգացման համար որպես գերակա ուղղություն ընտրեցին քիզենսը և առևտուրը: Նրանք ձգտում էին այդ ասպարեզում Դուբայը վերածել Պայմանագրային Օմանի կենտրոնի: Եվ պետք է նշել, որ նրանք հասան մեծ հաջողությունների, հատկապես ՄՄԷ-ի կազմավորումից հետո: Դրա մասին են վկայում հետևյալ ցուցանիշները, որոնք վերաբերում են մինչանկախության շրջանին՝ 1950–1960-ական թվականներին: Ներմուծումը 1958 թ. 3 մլն ֆունտ ստեռլինգից հասավ մոտ 48 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Այդ նույն ժամանակաշրջանում կտրուկ աճեց ոսկու ներհոսքը Դուբայ, մեծ շահույթներ բերելով տեղական առևտրականներին և բանկիրներին: Պաշտոնական տվյալներով՝ 1970 թ. էմիրությունում կար 250 տոն ոսկի, որը բերել էր 80 մլն ֆունտ ստեռլինգ շահույթ:

Այս ամենով հանդերձ, հարկ է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր հանգամանքի վրա, առանց որի հնարավոր չէ հստակ պատկերացում կազմել Պայմանագրային Օձանի, ապա և ՄՄԷ-ի զարգացումների առանձնահատկությունների մասին: Չնայած եզվքի հայտնաբերմանը, նրանից ստացվող շառույթներին, որոնք անընդհատ աճում էին, առևտրի աշխուժացմանը և տնտեսության ընդհանուր տեղաշարժերին, այդուհանդերձ, դա անմիջապես չառաջացրեց համադժեց փոփոխություններ երկրի տնտեսական և հասարակական կառուցվածքում, որը շարունակում էր մնալ խարսխված ցեղային հարաբերությունների, կառույցների և սովորույթների վրա: Դրա արտահայտություններից մեկն էլ այն էր, որ բնդվիների, ցեղերի անդամների աչքում ցեղապետը, շեյխը և, ի վերջո, էմիրը նախկինի պես շարունակում էին մնալ որպես էմիրությունների անվիճելի և լեզվտիմ ղեկավար-առաջնորդները: Դասարակության կառավարման համակարգում սկզբունքային քնույթի կամ արմատական փոփոխություններ տեղի չունեցան:

3. Իրադրությունը 1950–1960–ական թվականներին: Դասարակական և քաղաքական կյանքի նշանակալի ակտիվացումը Պայմանագրային Օձանում

Բրիտանական իշխանությունների քաղաքականության գլխավոր ուղղություններից մեկը երկար տարիներ եղել է Պայմանագրային Օձանը պահել մեկուսացման մեջ՝ կտրված արտաքին աշխարհից, առաջին հերթին հարևան արաբական երկրներից, որտեղ հետպատերազմյան տարիներին շատ ուժեղ էին հակաիմպերիալիստական, հակաբրիտանական, ազգային-ազատագրական շարժումները: Նրանք ջանում էին, որ այդ երկրներում, ինչպես նաև Իրանում տեղի ունեցող հակաբրիտանական տրամադրությունները և շարժումները չազդեին Պայմանագրային Օձանի էմիրությունների վրա, չնպաստեին նրանց քաղաքական արթնացմանը և չնեղզավեին նրանց հակաիմպերիալիստական պայքարի մեջ:

Սակայն կյանքը ցույց տվեց նման քաղաքականության սնանկությունը և ծախտոման դատապարտված լինելը: Միամտություն է կարծել, թե հնարավոր է որևէ երկիր արհեստականորեն, երկար ժամանակ մեկուսացնել արտաքին աշխարհից, չորակա քաղաքական միջավայրից ու նրա ազդեցություններից: Եվ ինչքան էլ որ էմիրությունները գտնվում

էին զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակի վրա և այդ առումով զիջում հարևան մի շարք արաբական երկրների և Իրանին, այդուհանդերձ, նրանցում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունները այս կամ այն կերպ, այս կամ այն չափով ներգրահանցում և համապատասխան խմորումներ էին առաջացնում ու ազդում էմիրությունների ներգաղաթական կյանքի, բնակչության մտածելակերպի և վարքագծի վրա: Պայմանագրային Օմանի հասարակությունը ճնած հասարակություն չէր, այլ կենդանի մարմին, որը, թեկուզ և դանդաղ, բայց էվոլյուցիայի էր ենթարկվում և արձագանքում կարևոր քաղաքական իրադարձություններին: Դրա համար, բացի արտաքին ազդակներից, կային, անշուշտ, նաև ներքին քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառներ:

Դրա առաջին և թերևս ամենատպալիրիչ դրսևորումը հանդիսացան մի շարք էմիրությունների, մասնավորապես Աբու Դաբիի, Դուբայի և Շարջայի բնակչության ելույթները՝ ի պաշտպանություն Իրանի ժողովրդի 1950-1953 թթ. հակախմայերիալիստական պայքարի, երբ Իրանը ծանր պայքար էր մղում Անգլիայի դեմ իր նավթարդյունաբերության ազգայնացման համար: Նրանց համերաշխությունը Իրանի հայրենասիրական ուժերի հետ խիստ անհանգստացրեց բրիտանական իշխանություններին: Բայց անիվն արդեն սկսել էր պտտվել, և կանգնեցնել այնքան էլ դյուրին չէր, որում շատ չուտով համոզվեցին նրանք: 1950-ական թվականների կեսերին Պայմանագրային Օմանի հայրենասիրական ուժերը բրիտանական իշխանություններին մատուցեցին ևս մեկ տեսակ անակնկալ: Երկրում տարածվեցին թուղիկներ՝ ուղղված ոչ միայն բրիտանական իշխանությունների, այլև ընդհանրապես գաղութարարների դեմ՝ նրանց պատասխանատու համարելով իրենց ենթակա ժողովուրդների հետամնացության և տնտեսական ծանր պայմանների համար: Թուղիկը կոչ էր անում ոտքի ելնել պայքարելու գաղութային տիրապետության դեմ:

Ուշագրավ էր նաև Պայմանագրային Օմանի բնակչության դիրքորոշումը 1956 թ. Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայելի կողմից Եգիպտոսի դեմ սանձազերծված պատերազմի նկատմամբ, երբ Եգիպտոսն ազգայնացրեց Սուեզի ջրանցքը: Դա ալեկոծեց որը արաբական աշխարհը, որոնք ոտքի ելան ի պաշտպանություն Եգիպտոսի հակախմայերիալիստական պայքարի: Դուրսումներից անմասն չմնացին նաև էմիրությունները: Դրությունն այնքան էր սրված, որ անգլիական իշխանություններն անզամ մտափախություն ունեին, որ հուզումները կարող են վերածվել

այստեղից, որը կանխելու համար նրանք դիմեցին զենքի օգնությանը:

Դժգոհությունը համակել էր նաև ֆեոդալական վերնախաւի որոշ շերտերի. մասնավաճող այն էմիրություններում, որոնք նախքան լուսին, իսկ նախքան ստացվող եկամուտները հիմնականում բաժին էր հասնում Աբու Դաբիի և Դուբայի էմիրություններին: Նրանք պահանջում էին, որ իրենց նույնպես հատկացումներ կատարվեն այդ եկամուտներից: Դա ստեղծել էր լարվածություն էմիրությունների փոխհարաբերություններում, որն իր մի ժայռով ուղղված էր նաև Անզլիայի՝ որպես պրոտեկտոր երկրի դեմ: Իսկ աշխատավորական զանգվածները, որոնք աճեցնաաղքատ և անապահով սոցիալական խաւն էին կազմում, խիստ տառապում էին զենքի աճից, բարձր հարկերից և սոցիալական անհավասարությունից:

Պայմանագրային Օմանում ստեղծված լարված իրադրությունը իր վրա գրավեց Արաբական պետությունների լիգայի ուշադրությունը, որը նպատակահարմար գտավ մոտիկից ուսումնասիրել իրադրությունը և ձեռք առնել համապատասխան միջոցառումներ: Նա որոշեց հատուկ պատվիրակություն ուղարկել Պայմանագրային Օման: Դրա դեմ դուրս եկավ Մեծ Բրիտանիան, որը շարունակում էր Պայմանագրային Օմանի մեկուսացման իր տիրապետչական քաղաքականությունը: Բրիտանական իշխանությունները հրաժարվեցին Արաբական պետությունների լիգայի պատվիրակությանը մուտքի վիզաներ տրամադրել և արգելեցին նրա մուտքը էմիրություն: Դա ավելի սրեց իրադրությունը և բողոքի լայն ալիք առաջացրեց երկրում: Շատ վայրերում տեղի էին ունենում բողոքի միտինգներ կամ ցույցեր: Եվ այստեղ տեղի ունեցավ անսպասելի: Ուստի—Պայմանային էմիրը խիզախություն ցուցաբերեց, և անտեսելով բրիտանական արգելքը՝ ինքը թույլատրեց Արաբական պետությունների լիգայի պատվիրակությանը մտնել Պայմանագրային Օմանի տարածք: Նրան պաշտպանեցին ոչ միայն ժողովրդական զանգվածները, այլև Շարջայի կառավարող սուլթան Սալը բին Սուլթան ալ-Կասիմին: Վերջինս 1965 թ. հուլիսի 4—ին հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որտեղ խստորեն դատապարտեց բրիտանական աղմինխատրացիայի գերժողությունները: Միաժամանակ նա հայտարարեց, որ հրաժարվում է երկարացնել Շարջա քաղաքի մոտ անզլիական ռազմական քաղաքի վարձակալման վերաբերյալ պայմանագիրը: Դա արդեն լուրջ հարված էր բրիտանական ստրատեգիական շահերին, որը կանխելու համար անզլիացիները ձերբակալեցին սուլթան Սալը

քին Սուլբան ալ-Կասիմին, և նրան ռազմական ինքնաթիռով տեղափոխեցին Բահրեյն: Դա դասական գաղութարարության վերին աստիճանի քնորոշ մի օրինակ էր: Սուլբանը գահրնկեց արվեց: Նրան տապալեցին անգլիական իշխանությունները, սակայն այդ ամբողջ պատմությունը ներկայացրեցին, իբրև թե նրան տապալել է կառավարող ալ-Կասիմիների կլանը՝ փորձելով կոնֆլիկտին տալ ներընտանեկան վեճի «անմեղ» բնույթ: Շարջայի նոր սուլբան նշանակվեց հաջիդ քին Գամեր ալ-Կասիմին:

Չնայած Շարջայում տեղի ունեցած իշխանափոխությանը՝ քրիտանացիները, այդուհանդերձ, ծագած կոնֆլիկտն ընկալեցին որպես սրափեցնող ազդանշան: Անգլիայի նախաձեռնությամբ 1965 թ. հուլիսին Դուբայում գումարվեց Պայմանագրային Օմանի մեջ մտնող բոլոր էմիրությունների ղեկավարների հանդիպում, որի ընթացքում հիմնականում քննարկվեցին տնտեսական հարցեր և երկրի զարգացման խնդիրներ: Դրանց մեջ կարևորները էմիրությունները միմյանց հետ կապող ճանապարհների շինարարության, խոշոր քնակավայրերի ջրի մատակարարման համակարգի քարելավման և քերմախելկտրակայանների կառուցման հարցերն էին, որի համար նախատեսվեց 2,5 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Ստեղծվեց Տնտեսական զարգացման խորհուրդ:

Անգլիան նման քայլերի օգնությամբ ձգտում էր մեղմացնել լարվածությունը և կանխել հնարավոր և ավելի իզոլիացիոն հակաբրիտանական ելույթները Պայմանագրային Օմանում:

Այդ հանդիպման արդյունքները, սակայն, չբավարարեցին բոլորին: Ցույցերի և միտինգների ժամանակ խստորեն քննադատվում էր քրիտանական իշխանությունների և նրանց հետ համագործակցող էմիրների քաղաքականությունը: Բողոքի միտինգների և ցույցերի մասնակիցները պահանջում էին սերտացնել քաղաքական և տնտեսական կապերը արաբական երկրների և նրանց շահերն արտահայտող Արաբական պետությունների լիգայի հետ: Այդ տրամադրություններն ավելի բորբորվեցին, երբ Շարջայի նախկին կառավարող Սակր քին Սուլբան ալ-Կասիմին հաջողվեց Բահրեյնից փախել Զուվեյթ, իսկ հետո հաստատվել Կահիրեում, որտեղից նա խիստ քննադատում էր անգլիական քաղաքականությունը Օմանի շրջանում: Նա դիմեց կոչով՝ ուղղված ոչ միայն Պայմանագրային Օմանի էմիրություններին, այլև Բահրեյնի, Կատարի, Զուվեյթի, Ադենի, Գադամաուսի շեյխերին՝ ուժեղացնել պայքարը անկախության համար և չեղյալ հայտարարել Մեծ Բրիտանիայի հետ

կնքված բոլոր անիրավահավասար պայմանագրերը, որոնք արաբական եմիրությունները կախման մեջ էին դնում Անգլիայից:

Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունների վատթարացման հարցում 1960-ական բավականների կեսերից իր դերը խաղաց նաև սաուդական գործոնը: Բրիտանացիները փորձում էին Սաուդյան Արաբիայի օգնությամբ, որի հետ նրանք հաստատել էին ամենատեսուց հարաբերությունները, Պայմանագրային Օմանի եմիրություններին ներգրավել Սերժավոր Արևելքում և Օոգի շրջանում նախատեսվող զանազան քաղաքական ծրագրերի մեջ: Այդ ծրագրերից էր նաև «խլամական պակտի» ծրագիրը, որն առաջ քաշեց Սաուդյան Արաբիայի միապետը և աջակցություն գտավ Անգլիայի և արևմտյան մի շարք երկրների կողմից: Դրա նպատակն էր խլամական դրոշի ներքո համախմբել տարածաշրջանի պետություններին՝ Սաուդյան Արաբիայի գլխավորությամբ, և չեղել արաբական երկրներին ազգային-ազատագրական և հակաիմպերիալիստական պայքարից:

Սակայն դա անընդունելի էր արաբական երկրների համար, որտեղ ազգային-ազատագրական և հակաիմպերիալիստական շարժումները գտնվում էին բարձր մակարդակի վրա և արդեն արձանագրել էին պատմական նշանակություն ունեցող հաղթանակներ անկախության և սուվերենության համար մղվող պայքարում: Նրանց համար անընդունելի էր վերադարձը միջնադարյան չափանիշներով կառավարվող մի պետության հովանավորության տակ, թեև ուզ և արաբական, ինչպիսին Սաուդյան Արաբիան էր:

Մյուս կողմից՝ կարևոր նշանակություն ուներ այն պարզան, որ Սաուդյան Արաբիայում տիրապետող էր վահաբիական իսլամը, որն այդքի է ընկնում իր պահպանողականությամբ, ժայրահեղականությամբ և ազդեցիկությամբ³: Մինչդեռ Օոգի, այդ բվում և Պայմանագրային Օմանի եմիրություններում տիրապետող էր իսլամի գլխավորապես սուննի, ինչպես նաև շիա ուղղությունը: Վահաբիների ու նրանց միջև հարաբերությունները մշտապես լարված են եղել, որոնք երբեմն ընդունում են քաջահայտ բշնամական բնույթ:

Ուստի Անգլիայի փորձերը՝ ինչ-որ ձևով սերտացնել կապերը այդ երկրների և Սաուդյան Արաբիայի միջև, անընդունելի էին Օոգի և արաբական մյուս երկրների համար, որը ոչ միայն կամրապնդեր Մեծ Բրի-

3 Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Լ. Դովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. Զ, 1516-1918, Երևան, 2004:

տանիայի դիրքերը, այլև, ի հավելումն, կուժեղացնելու նաև Սևուղյան Արաբիայի ազդեցությունը:

Այդ հողի վրա սրվեցին հարաբերությունները Պայմանագրային Օճանի անենաման և ամենաազդեցիկ էմիրության՝ Աբու Դաբիի էմիր Շախբուտի և բրիտանական կառավարության միջև: Կեղծինս փորձում էր պարտադրել էմիր Շախբուտին հնդկական ուսպին, որի հետ կապված էր երկրի դրամը, փոխարինել սաուդական դրամով: Դա նշանակում էր Աբու Դաբիի տնտեսությունը, առևտուրը, մասնավորապես արտաքին առևտուրը, և ֆինանսները կապել Սևուղյան Արաբիայի հետ և կախման մեջ դնել նրանից: Դա լավ էր հասկանում էմիր Շախբուտը, ուստի նա տեղի չտվեց բրիտանական ճնշմանը և մերժեց քաղաքարել պրոտեկտոր երկրի պահանջը: Այդ քայլը շատ քանկ նստեց նրա վրա: 1966 թ. օգոստոսին էմիր Շախբուտը զահրնկեց սրվեց ալ-Սահայան կառավարող կլանի կողմից, և էմիրի գահը հանձնվեց նրա կրտսեր եղբորը՝ Չայիդ բին Սուլթան ալ-Սահայանին:

Անհնազանդ էմիրներին զահրնկեց անելու հարցում Անգլիան մեծ փորձ ուներ, որը նա հաջողությամբ կիրառում էր էմիրություններում: Հիշենք քեկուզ Շարջայի էմիր Սակր բին Սուլթան ալ-Կալիմիին, որը նույնպես մինչ այդ արժանացել էր նույն ծակատագրին: Նշենք նաև, որ մահափորձ կատարվեց Ռաս ալ-Խայմայի էմիրի դեմ, որը ձախողվեց, իսկ մահափորձ կատարողները սպանվեցին էմիրին պաշտպանող ժողովրդի կողմից:

Այս շրջանում Արաբական պետությունների լիգան անցավ ավելի վճռորոշ քայլերի և բարձրացրեց Պայմանագրային Օճանի անկախությունն ապու հարցը:

Անա այսպիսին էր ընդհանուր գծերով իրադրությունը, երբ Անգլիայի լեյբորիստական կառավարությունը, որը փոխարինել էր մինչ այդ ընտրություններում պարտություն կրած պահպանողականներին, 1968 թ. հանդես եկավ սենսացիոն հայտարարությամբ առ այն, որ Անգլիան պատրաստվում է մինչև 1971 թ. դեկտեմբերը հեռանալ Սուեզի ջրանցքից արևելք գտնվող, այդ թվում և Պարսից Օղջի տարածքներից:

III. ԱՆԳՆԻՍՏԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Տարածաշրջանում անգլիական նոր քաղաքականության դրդապատճառները

Անգլիական կառավարության հայտարարությունը, որ ինքը հետևանում է Մուեզի ցրանցքի գոտուց դեպի արևելք ընկած քոչոր տարածքներից, այնտեղից դուրս է բերում իր զորքերը և վերացնում ռազմական բազաները, իսկական անակնկալ էր ոչ միայն տարածաշրջանի երկրների, այլև շատ-շատերի համար: Դրա դրդապատճառների վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ, և տրվել են տարբեր՝ երբեմն միմյանց հակասող բացատրություններ: Եվ քանի որ այս հարցը վերաբերում է ոչ միայն ԱՄՆ-ին, այլ նաև Օղջի քոչոր երկրներին, ապա անհրաժեշտ է ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ այդ խնդրին:

Կարծիքներից մեկը, որ հանդիպում ենք ամերիկյան աղբյուրներում, այն է, որ Անգլիան հայտնվել էր ֆինանսական ծանր պայմաններում և այնևս ի վիճակի չէր տանել այնպիսի թեո, ինչպես իր ռազմական ներկայությունը այդ տարածաշրջանում. «Ներքին ֆինանսական խնդիրների պատճառով Բրիտանիան 1980-ականների վերջերին որոշեց վերացնել իր ռազմական պարտավորությունները Մուեզից արևելք»:

Գոյություն ունի մեկ այլ տեսակետ, որը Անգլիայի հեռանալը կապում է Գեդկաստանի կարգավիճակի փոփոխության հետ: Ըստ այդմ ընդգծվում է, որ 1947-1950 թթ. ծնավորվեցին երկու անկախ պետություններ՝ Գեդկաստանը և Պակիստանը, որից հետո Մեծ Բրիտանիան այլևս անհանգստանալու կարիք չուներ իր նախկին հնդկական գաղութների անվտանգությունը, այդ բվում և կոմունիկացիաների ազատությունը և ապահովությունը պաշտպանելու հարցում, ինչպես XIX դարում և XX դարի առաջին կեսում:

Կարծում ենք, որ այս տեսակետները պարունակում են որոշ ճշմարտություն, ուստի սխալ չլինեք դրանք հաշվի չառնել:

Անգլիացիները հակված են իրենց քաջը բացատրել իրենց մարդասիրությամբ և մյուս ժողովուրդների ազգային շահերը, նրանց իղծնը հաշվի առնելու իրենց բարի կամքի զրևտրումով, որը չափազանցություն է:

Խորհրդային արևելագիտական գրականության մեջ տիրապետող էր այն տեսակետը, որ Անգլիան Սուեզի ջրանցքից արևելք ընկած երկրներից հեռացավ ազգային-ազատագրական շարժումների ճնշման ներքո: Բնավ չթերազնահատելով այդ շարժումների պատմական նշանակությունը՝ տակայն պետք է սքափ գնահատել և ընդունել, որ Օոցի շրջանի երկրներում ազգային-ազատագրական պայքարն այնպիսի հզորության չէր հասել, որը ստիպեր բրիտանացիներին ընդունել այդպիսի պատասխանատու որոշում:

Չաշվի առնելով վերոնշյալը՝ կարծում ենք, որ Անգլիայի այդ որոշման պատճառները պետք է փնտրել միջազգային այն նոր իրողությունների մեջ, որոնք աստիճանաբար ձևավորվեցին հետպատերազմյան տարիներին: Դրանց մեջ կարևորներն էին հետևյալ գործոնները:

Առաջին՝ Մեծ Բրիտանիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմից դուրս եկավ թուլացած: Չնայած այդ հանգամանքին՝ նա սկզբնական շրջանում ինքնիշխան դեռևս ձգտում էր շարունակել իր նախկին կայսերական քաղաքականությունը և փորձում էր այնպիսի տաքսիդություն բողոքել, որ ինքն աշխարհի ամենահզոր տերությունն է: Սակայն շուտով ակնհայտ դարձավ, որ նման քաղաքականության համար, որը պետք է ապահովեր նրա առաջատար քաղաքական և ռազմական ներկայությունը մոլորակի բոլոր մայրցամաքներում կամ աշխարհի տարրեր մասերում, Մեծ Բրիտանիան այլևս չուներ համապատասխան նյութական, ֆինանսական և ռազմական պահուստային ուժեր, նա չուներ նախկին ներուժը: Մեծ Բրիտանիայի՝ որպես աշխարհի առաջնակարգ պետության և կայսրության դարձն արդեն անցել էր, և եկել էր մի այնպիսի պատմական դարաշրջան, երբ նա ստիպված էր աստիճանաբար իր դիրքերը զիջել այլ պետությունների և վարել այնպիսի քաղաքականություն, որը կարող էր համարժեք լինել նրա նոր կարգավիճակին: Եվ նրա հարկադրական հեռանալը Սուեզից արևելք ընկած տարածքներից պետք է դիտարկել այդ նոր քաղաքական իրողության տեսանկյունից:

Մեծ Բրիտանիան առաջնությունը համաշխարհային քաղաքականության բոլոր հարցերում զիջում էր իր գլխավոր դաշնակից ԱՄՆ-ին: Երկրորդ՝ 1940-1950-ական րվականներին Ասիայում, Աֆրիկայում և Լատինական Ամերիկայում նոր բախ առած ազգային-ազատագրական շարժումները հարցականի տակ դրեցին համաշխարհային գաղութային համակարգը: Օրակարգի հարց դարձավ նրա վերացման խն-

դիրը, որն իր իրավաբանական ձևակերպումն ստացավ ՄՄԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1960 թ. միաձայն ընդունած որոշման մեջ՝ զաղութային համակարգի վերացման և զաղութային կախման մեջ գտնվող բոլոր երկրների անկախության և սուվերենության ճանաչման մասին: Այդ որոշումն առաջին հերթին ուղղված էր աշխարհի ամենամեծ՝ բրիտանական զաղութային կայսրության, ինչպես նաև զաղութային այնպիսի երկրների, ինչպես Ֆրանսիան, Բելգիան, Իսպանիան, Պորտուգալիան, չափերի դեմ: Սակայն միջազգային դրություներն այնպիսին էր, որ այդ երկրները հարկադրված մույնպես Գլխավոր ասամբլեայի որոշման կողմ քվեարկեցին: Դրանով Մեծ Բրիտանիան պարտավորվում էր հրաժարվել նաև իր մի շարք պրոտեկտորատներից, որը և նա կատարեց 1960-ականների վերջին:

Երրորդ՝ բրիտանական որոշումն ընդունվեց սառը պատերազմի ամենաթեմ պահին: Աշխարհն արդեն բաժանված էր երկու միմյանց հակադիր ռազմաքաղաքական բլոկների, որոնցից մեկը գլխավորում էր խորհրդային Միությունը, իսկ մյուսը՝ ԱՄՆ-ը: Անգլիան ժամում էր ԱՄՆ-ի գլխավորած խմբում և ամեն կերպ օգնում նրան:

Այստեղ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ սառը պատերազմի ժամանակ զաղութները և զաղութային կախվածության մեջ գտնվող երկրները երկու հակադիր բլոկների միջև մղվող պայքարի յուրահատուկ թատերաբեմ էին հանդիսանում: Տիրապետող էր հանդիսանում այն տեսադրույթը, որ սառը պատերազմի ելքը զգալիորեն կախված է այն քանից, թե ում կպաշտպանեն զաղութային կախվածության մեջ գտնվող երկրները: Խորհրդային Միությունը և նրա գլխավորած սոցիալիստական երկրների բլոկը համոզված էին, որ զաղութային և կախյալ երկրները իրենց պահուստային ուժերն են և հակաիմպերիալիստական պայքարում իրենց քնական դաշնակիցները: Մինչդեռ ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան և արևմտյան մյուս երկրները ձգտում էին կանխել դրա հնարավորությունը, Ասիայի, Աֆրիկայի ու Լատինական Ամերիկայի երկրներին պահել իրենց ազդեցության ոլորտում և նրանց օգտագործել որպես իրենց պահուստային ուժեր: Իսկ դա հնարավոր էր, եթե նրանք արագացնեին ապագազաղութացման համաշխարհային գործընթացը և զոնն ձևակերպեին ճանաչելի նրանց անկախությունը և սուվերենությունը:

Ահա այս բոլոր գործոններով էր, մեր կարծիքով, պայմանավորված Մեծ Բրիտանիայի 1968 թ. ընդունած որոշումը «կամուջին» հեռանալ Սուեզի գոտուց արևելք ընկած տարածքներից:

Այսպիսով՝ երկու հակադիր բլոկների մրցապայքարից, որը երբեմն շատ սուր և վտանգավոր ընթացք էր ունենում, շափողը եղան գաղութները, պրոտեկտորատները և ենթամանդատային երկրները, այդ պվում և Օռցի պրոտեկտորատ-էմիրությունները:

2. Արաքական Միացյալ Էմիրությունների կազմավորումը

Օռցի երկրներից հեռանալու վերաբերյալ Մեծ Բրիտանիայի հայտարարությունը միանգամայն նոր քաղաքական իրադրություն ստեղծեց տարածաշրջանում: Էմիրությունները կանգնեցին նոր և քարոջ խնդիրների առջև, որոնց մեջ ամենագլխավորը նրանց՝ որպես պետության, ապագա կարգավիճակի հարցն էր՝ ելնելով այն իրողությունից, որ Մեծ Բրիտանիան հրաժարվելու էր պրոտեկտորատից:

Սակայն չպետք է կարծել, որ Մեծ Բրիտանիան հեռանում էր հենց այնպես՝ քախտի քնահաճույքին բողոքելով էմիրություններին, մասնավորապես Պայմանագրային Օմանին, Բահրեյնին, Կատարին, ինչպես նաև Քուվեյթին: Նա առաջ քաշեց ֆեդերատիվ՝ դաշնային պետություն ստեղծելու գաղափարը, որը կապված էր լինելու նրա՝ Մեծ Բրիտանիայի հետ: Դա հիմք տվեց այն տեսակետն արտահայտելու, որ «Անգլիան հեռանում է՝ մնալու համար»:

Դաշնային պետություն ստեղծելու գաղափարը նոր չէր, և դա պարբերաբար առաջ է քաշվել Անգլիայի կողմից, հատկապես արաքական պետություններն իր հովանու ներքո համախմբելու նպատակով: Սակայն այդ ծրագրերը երկար կյանք չեն ունեցել և, ի վերջո, ծախողում են կրել:

Այժմ նորից այդ գաղափարը կամ ծրագիրը հրապարակ էր նետվում: Եվ 1958 թ. սկսվեցին քննարկումները էմիրությունների միջև դաշնային պետության կազմավորման պայմանների և նպատակների վերաբերյալ:

Ակզբնական շրջանում նախատեսվում էր դաշնային պետության մեջ միավորել ինը էմիրություններ՝ Բահրեյնը, Կատարը և Պայմանագրային Օմանի մեջ մտնող յոթ էմիրությունները՝ Աբու Դաբին, Աբմանը, Դուբայը, Շարջան, Ռաս ալ-Խայմայը, Ռեմ ալ-Քայվայնը և Ֆուջեյրան: Կատարը նույնիսկ կազմեց ապագա դաշնային էմիրության առիմանադրությունը, որն ընդունելի եղավ նաև մնացած ութ էմիրությունների համար:

Սակայն երեք տարի տևած քննարկումներից հետո պարզվեց, որ կան որոշ քարդույություններ այդ բոլոր էմիրությունները մեկ պետության,

թեկուզ և դաշնային, միավորելու խնդրում: Պա առաջին հերթին կապված էր Բահրեյնի և Կատարի դիրքորոշման փոփոխության հետ:

Իրանի շահ Մուհամմադ Ռեզա Պահլավին, որը շատ սերտ ռազմաքաղաքական հարաբերություններ ուներ ԱՄՆ-ի հետ և համարվում էր նրա հենարանը Օոցի շրջանում, հույս ուներ, որ Մեծ Բրիտանիայի հեռանալուց հետո Իրանը կփոխարինի նրան այդ տարածաշրջանում և կդառնա տարածաշրջանային «գերտերություն»: Շահը բացեի-բաց ներկայացրեց իր հավակնությունները Բահրեյնի նկատմամբ՝ փաստարկելով, որ Բահրեյնը պատմական տարբեր ժամանակներում գրավված է եղել Իրանի կողմից և նրա մի մասն է կազմել, մինչդեռ նրա էմիրալ-խալիֆաները Բահրեյն են եկել և դարձել նրա կառավարողները միայն XVIII դարում: Շահը շատ կոշտ կերպով հայտարարեց, որ Իրանը երբեք չի համաձայնվի, որ Բահրեյնը նախատեսվող արաբական պետությունների դաշնության մաս կազմի:

Իրադրությունն այն աստիճանի սրվեց, որ Բահրեյնի հարցը դարձավ ՄԱԿ-ի քննարկման առարկա: Եւ ընդունեց մի որոշում, որն ինչ-որ իմաստով կարելի է կոմպրոմիսային համարել: ՄԱԿ-ի որոշումը մերժեց շահի հավակնությունները Բահրեյնի նկատմամբ, մի կողմից, և նպատակահարմար գտավ, որ Բահրեյնը դառնա անկախ պետություն, մյուս կողմից: Այսպիսով՝ Բահրեյնի հարցը՝ որպես ապագա դաշնային էմիրություններից մեկը, հանվեց օրակարգից: 1971 թ. օգոստոսի 15-ին Բահրեյնը հռչակվեց անկախ պետություն:

Չավանաքար դա իր ազդեցությունն ունեցավ նաև Կատարի դիրքորոշման վրա: Եւ Եւ գերադասեց դառնալ անկախ պետություն, քան թե մաս կազմել էմիրությունների ծրագրվող դաշնությանը: Կատարի անկախությունը հռչակվեց 1971 թ. սեպտեմբերի 3-ին: Ենթադրվում է, որ Կատարի որոշման մեջ իրենց դերը խաղացին նրա բավականին լավ հարաբերությունները Սաուդյան Արաբիայի հետ, մասնավորապես որ Կատարում զգալի էր վահաբիների ազդեցությունը, իսկ վահաբիական խլամը տիրապետող է հանդիսանում Սաուդյան Արաբիայում: Բացի դրանից, Կատարը հույս ուներ օգտվել Սաուդյան Արաբիայի նավթից ստացվող եկամուտներից:

Այսպիսով՝ մնացին Պայմանագրային Օմանի մեջ մտնող յոթ էմիրությունները: Նրանք բազմաթիվ և հանգամանալի քննարկումներից հետո, եկան այն եզրակացության, որ իրենք միմյանց հետ միացնող ավելի շատ բան ունեն, քան թե բաժանող: Տվյալ պահին նրանց համար

շատ եական էին անվտանգության ապահովման, ինչպես նաև տնտեսական զարգացման խնդիրները: Նրանք հասկանում էին, որ առանձին-առանձին ի վիճակի չեն լուծել այդ խնդիրները, մասնավորապես և ազգաբնակչությամբ փոքր էմիգրությունները, ինչպես, օրինակ՝ Աջմանը, որն էմիգրություններից ամենափոքրն էր, և որի տարածքը կազմում էր ընդամենը 260 քառ. կմ: Պարզ է, որ նա ինքնուրույն ի վիճակի չէր լուծել ազգային անվտանգության, տնտեսական զարգացման և այլ խնդիրներ:

Սակայն այստեղ նույնպես ամեն ինչ հարթ չընթացավ: Պաշտության մեջ հրաժարվեց մտնել Ռասա ալ-Խայմայը, որտեղ, ինչպես և Շարջայում, կառավարող էր ալ-Կասիմիների դինաստիան: Նրա էմիրը հավակնություններ ուներ Տոցի մի շարք կղզիների, ինչպես նաև նավթահանքերի նկատմամբ: Բայց դժբախտությունը կայանում էր նրանում, որ դրանց նկատմամբ հավակնություններ ուներ նաև Իրանը: Այդ պայմաններում Ռասա ալ-Խայմայի էմիրն ակնկալում էր աջակցություն իր պահանջների նկատմամբ՝ մնացած վեց էմիգրությունների կողմից, առաջին հերթին Աբու Ղաբիից: Բայց վերջիններս այդ հարցում որևէ օգնություն չխոստացան նրան, և էմիրը հայտարարեց, որ Ռասա ալ-Խայմայը չի միանա դաշնությանը:

Պա չազդեց վեց էմիգրությունների դիրքորոշման վրա, և նրանք 1971 թ. դեկտեմբերի 2-ին պաշտոնապես հայտարարեցին Արաբական Միացյալ էմիգրություններ դաշնային (ֆեդերատիվ) անկախ պետություն ստեղծելու մասին: Այդ կապակցությամբ հրապարակված պաշտոնական հայտարարության մեջ ասվում էր. «Արաբական Միացյալ էմիգրությունները հիմնվել են որպես ինքնիշխան անկախ պետություն: Նա արաբական մեծ ազգի մի մասն է: Նրա նպատակն է պահպանել իր անկախությունը, իր ինքնիշխանությունը, իր անվտանգությունը և իր կայունությունը, պաշտպանել նրա ամբողջականությունը կամ էմիգրությունների ամեն մի անդամի ամբողջականությունը՝ նրա դեմ ուղղված հարձակումից: Նրա խնդիրն է նաև իր ժողովրդի ազատությունների և իրավունքների պաշտպանությունը և հասնել իրավահավասար համագործակցության էմիգրությունների միջև համուն ընդհանուր քառօրյության: Նրա նպատակներից են, ի հավելումն վերոնշյալի, աշխատել հանուն երկրի առաջադիմության բոլոր ասպարեզներում, հանուն իր քաղաքացիների ավելի լավ կյանքի ապահովման, օգնել և աջակցել արա-

բական խնդրին ու շահերին և պաշտպանել Միավորված ազգերի կանոնադրությունը ու միջազգային իրավունքը»:

1972 թ. փետրվարին ԱՄՆ-ին միացավ նաև Ռաս ալ-Խայմայը՝ որպես յոթերորդ էմիրություն՝ զգալով, որ ինքն առանձին չի կարող գոյություն ունենալ, առավել ևս լուծել վիճելի տարածքային հարցերը Իրանի հետ:

Այսպիսով՝ աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց մի նոր անկախ պետություն՝ ԱՄՆ-ն, որի մեջ դաշնային հիմունքներով միավորվեցին Աբու Դաբին, Աբմանը, Դուբայը, Շարջան, Ռաս ալ-Խայմայը, Ռում ալ-Քայվայնը և Ֆուջեյրան: Եւ զբաղեցնում է 83 հազ. 600 քառ. կմ, իսկ բնակչությունը այդ պահին կազմում էր ընդամենը 180 հազ. մարդ:

Դրանով նոր դարաշրջան սկսվեց ԱՄՆ-ի վերածված նախկին Օմվահենային ափ — Պայմանագրային ափ — Պայմանագրային Օմանի պատմության մեջ՝ անկախության դարաշրջանը:

Դեկտեմբերի 2-ը համարվում է անկախության օր և յուրաքանչյուր տարի նշվում է որպես ազգային տոն:

IV. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՄԻԱՅՑԱԿ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՄՆ-ի պետական կարգի, կառավարման և իշխանությունների բաժանման հիմքում ընկած են 1971 թ. ժամանակավոր սահմանադրության հիմնարար սկզբունքները, որը վավերացվեց 1971 թ. հուլիսի 18-ին վեց էմիրությունների կողմից (1972 թ. այն վավերացրեց յոթերորդ՝ Ռաս ալ-Խայմայի էմիրությունը) և ուժի մեջ մտավ նույն տարվա դեկտեմբերի 2-ին: 1996 թ. նա վերածվեց մշտական սահմանադրության և որպես այդպիսին գործում է մինչև օրս:

Սահմանադրության համաձայն՝ ԱՄՆ-ն համարվում է դաշնային պետություն, որտեղ իշխանությունը բաժանվում է երեք ճյուղերի՝ գործադիր, օրենսդիր և դատական: Իսկ գործադիր և օրենսդիր իշխանություններն իրենց հերթին բաժանվում են դաշնային և էմիրությունների:

Պետական կարգը և կառավարման համակարգն այժիմ են ընկնում մի շարք առանձնահատկություններով, որը հիմք է տալիս ասելու, որ

ԱՄՆ-ի պետական կարգը և կառավարման համակարգը արդիականի և ավանդականի մի համակենցություն՝ սիմբիոզ է, որն իր հերթին արտացոլումն է ԱՄՆ-ի հասարակական, սոցիալական և քաղաքական համեմատաբար ոչ բարձր զարգացման, որտեղ ավանդականը, անգամ արխայիկը, դեռևս զգալի դեր է խաղում:

1. Պրեզիդենտ

Կառավարման բուրգի վերևում գտնվում է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը, որը հանդիսանում է երկրի կենտրոնական քաղաքական դեմքը և օժտված է գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների լիազորություններով: Նա պետության ղեկավարն է, Ղաշնային զերագույն խորհրդի (ՂԳՆ) նախագահը և զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը: Նա է նշանակում կառավարության նախագահին՝ վարչապետին, երկու փոխվարչապետներին, կառավարության անդամներին, ինչպես նաև քաղաքացիական և զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Նրա իրավասությունների մեջ է մտնում Ղաշնային զերագույն խորհրդի գումարումը՝ տարեկան չորս անգամ, երկրում ռազմական դրություն մտցնելը և այլն:

Պրեզիդենտի բարձր պաշտոնի ակալությունը չի վերացնում էմիրությունների և էմիրների ինստիտուտը: Էմիրներից յուրաքանչյուրն իր էմիրությունում հանդիսանում է բացարձակ միապետ: Ստացվում է էմիրությունների մակարդակով քաղալորական-միապետական ինստիտուտի, իսկ Ղաշնային մակարդակով՝ պրեզիդենտական ինստիտուտի յուրօրինակ համակենցություն:

Էմիրությունները պահպանում են ժառանգականության սկզբունքի վրա խարսխված միապետական վարչակարգը, սակայն նրանց միավորումից գոյացած պետության ղեկավարը կրում է ոչ քն թագավորի, արքայի, միապետի կամ կայսրի տիտղոս, որը միանգամայն բնական կարող է լինել, այլ կոչվում է պրեզիդենտ, որը բնորոշ է տիպաբանորեն մեկ այլ՝ հանրապետական կառուցվածք ունեցող պետությունների համար: Ղա հանդիսանում է ԱՄՆ-ի պետական կարգի կարևոր առանձնահատկություններից մեկը, որն իր դրոշմն է դնում երկրի պետական և քաղաքական համակարգի և կյանքի վրա, և որը որոշակի դժվարություններ է ստեղծում երկրի կառավարման գործում: Պրեզիդենտը հարկադրված է մշտապես նկատի ունենալ այդ յուրահատկությունը, էմիրների միապետական իրավասությունները նրանց ժառանգաբար պատկանող

էմիգրացիոններում, և հաշվի նստել նրանց այդ լիազորությունների հետ, իսկ վերջիններս էլ հարկադրված են ենթարկվել «համարապետական քաղաքական» պրեզիդենտին, որին, ի վերջո, ընտրում են իրենք:

2. Դաշնային գերագույն խորհուրդը

ԱՄՆ-ի կառավարման շղթայում գոյություն ունի մի կարևոր օղակ, որին առանձնահատուկ դեր է հատկացված: Խոսքը Դաշնային գերագույն խորհրդի (ԴԳԽ) մասին է, որի ասկայությունը նույնպես հանդիսանում է ԱՄՆ-ի պետական կառավարման համակարգի առանձնահատկության դրսևորում: ԱՄՆ-ում չեն անցկացվում ոչ մի կարգի, այդ բլում և բարձրագույն ու տեղական մարմինների ընտրություններ: Ընտրությունների ինստիտուտ, որպես այդպիսին, գոյություն չունի, և 1971 թ. ԱՄՆ-ի կազմավորումից մինչև օրս երկրում ոչ մի անգամ ընտրություններ չեն անցկացվել:

Այդ դեպքում ի՞նչ սկզբունքներով են կազմավորվում պետական մարմինները, և, առաջին հերթին, ինչպե՞ս է ընտրվում պետության ղեկավարը՝ պրեզիդենտը: Այդ իրավասությունը հանձնված է ԴԳԽ-ին: Նա կազմված է դաշնության մեջ մտնող յոթ էմիգրներից, համարվում է երկրի բարձրագույն մարմինը, և օժտված է օրենսդիր ու զործադիր գործառույթներով: Նա իրավասու է քննարկել ԱՄՆ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության բոլոր սկզբունքային բնույթի հարցերը և ընդունել համապատասխան որոշումներ, որոնց կատարումը պարտադիր է, վավերացնել դաշնային օրենքները և հրամանագրերը, ծրագրել ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, հաստատել պետական բյուջեն և ֆինանսական ծախսերը, վավերացնել միջազգային պայմանագրերն ու համաձայնագրերը և այլն: Նա հավանություն է տալիս պրեզիդենտի կողմից նշանակված վարչապետին և ընդունում նրա հրաժարականը:

Եվ, վերջապես, ԴԳԽ-ն ընտրում է ԱՄՆ-ի պրեզիդենտին և վիցեպրեզիդենտին՝ ԴԳԽ-ի անդամ էմիգրների շարքից՝ հինգ տարի ժամանակով, կրկին վերընտրվելու իրավունքով:

ԴԳԽ-ում սովորական որոշումներն ընտրվում են յոթ էմիգրների ձայների պարզ մեծամասնությամբ, իսկ սկզբունքային բնույթի կարևոր հարցերը՝ ձայների երկու երրորդով: Բացի դրանից, առանձին հարցերի

առնչությամբ: ԴԳԽ-ի նիստերում վնասողի իրավունքից կարող են օգտվել Արու Դաբին և Դուբայը:

Դաշնային գեորագույն խորհուրդը 1971 թ. դեկտեմբերին Արաբական Միացյալ Էմիրությունների առաջին պրեզիդենտ ընտրեց ամենաազդեցիկ և հզոր էմիրության՝ Արու Դաբիի էմիր շեյխ Չայիդ բին Մուլթան ալ-Նահայանին, որն այնուհետև անընդմեջ վերընտրվեց ես վեց անգամ, մինչև իր մահը, որը տեղի ունեցավ 2004 թ. նոյեմբերի 2-ին: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 3-ին՝ նրա որդին՝ շեյխ Խալիֆա բին Չայիդ ալ-Նահայան ընտրվեց ԱՄԷ-ի նոր պրեզիդենտ:

Իսկ ինչ վերաբերում է վիցեպրեզիդենտին, ապա 1971 թ. դեկտեմբերին առաջին վիցեպրեզիդենտ ընտրվեց Դուբայի էմիր, շեյխ Ռաշիդ բին Մայիդ ալ-Մախտումը: 1990 թ.՝ նրա մահից հետո, վիցեպրեզիդենտի պաշտոնում նրան փոխարինեց նրա որդին՝ Դուբայի էմիր շեյխ Մախտում բին Ռաշիդ ալ-Մախտումը:

1996 թ. մայիսի 20-ին ԴԳԽ-ն հաստատեց ԱՄԷ-ի մշտական սահմանադրությունը՝ համապատասխան փոփոխություններով: Նրա որոշումով Արու Դաբի ջաղաքը հռչակվեց ԱՄԷ-ի մայրաքաղաք:

ԴԳԽ-ում նրա անդամ քուր էմիրները ձևակերպեցին իրավահավասար են: Սակայն ակնհայտ է, որ այնտեղ վճռական դերակատարում ունեն Արու Դաբին, ինչպես նաև Դուբայը՝ որպես ամենահարուստ, առավել զարգացած, ուստի և ավելի ազդեցիկ էմիրություններ: Թեև ոչ մի փաստաթղթում չի ամրագրված, բայց լռելյայն ընդունվում է, որ երկրի պրեզիդենտ կարող է ընտրվել միայն Արու Դաբիի էմիրը, իսկ վիցեպրեզիդենտ և նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Դուբայի էմիրը: Այլ կերպ ասած, զործում է յուրատեսակ դինաստիական ժառանգականության սկզբունքը:

3. Նախարարների խորհուրդը՝ կառավարությունը

Սահմանադրության համաձայն՝ ԱՄԷ-ի դաշնային զործադիր մարմինը կառավարությունն է, որը գլխավորում է վարչապետը: Նրան, ինչպես արդեն նշվել է, նշանակում է պրեզիդենտը ԴԳԽ-ի անդամ մնացած վեց էմիրների հետ խորհրդակցելուց հետո: Կառավարությունը կազմվում է, և նախարարական պաշտոնները բաժանվում են յոթ էմիրությունների ներկայացուցիչների միջև: Ընդ որում՝ այն էմիրությունները, որոնց տարածքն ավելի մեծ է, և բնակչությունն ավելի բազմաքա-

նակ, նրանք ավելի շատ նախարարներ ունեն դաշնային կառավարության կազմում: Նախարար դառնալու կարևոր և պարտադիր պայմաններն են նրա՝ ԱՄԷ-ի քաղաքացի և զրազետ լինելը: Բոլոր նախարարներն իրենց գործունեության համար անհատապես և հավաքակաճորեն պատասխանատու են պրեզիդենտի առջև:

Վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնում և կառավարության աշխատանքները գլխավորում է վիցեպրեզիդենտը: Այդ երկու պաշտոնները, դարձյալ որպես չզրկված օրենք, զբաղեցնում է Դուբայի էմիրը՝ Մախտումների դինաստիայից:

ԱՄԷ-ի առաջին վիցեպրեզիդենտ և վարչապետ նշանակվեց Ռաշիդ ալ-Մախտումը, որն այդ պաշտոնները զբաղեցրեց 1971 թ. դեկտեմբերին: Նրա մահվանից հետո՝ 1990 թ. հոկտեմբերի 8-ից, վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնում է նրա որդին՝ Մախտում բին Ռաշիդ ալ-Մախտումը:

ԱՄԷ-ի կառավարությունը վարում է դաշնության ընդհանուր ներքին գործերը, որոնց մասին արդեն նշվել է:

Էմիրություններն ունեն իրենց տեղական կառավարությունները, որոնք ենթակա են տվյալ էմիրության էմիրին, և զբաղվում են տեղական խնդիրներով՝ հասարակական աշխատանքների, կրթության, զբոսաշրջիկության, մշակույթի, ջրամատակարարման և այլ հարցերով: Իսկ գլխավոր քաղաքները, ինչպես Աբու Դաբին, ալ-Այնը և այլն, ունեն իրենց քաղաքային վարչությունները: Էմիրություններում կան նաև Ազգային կոնսուլտատիվ խորհուրդներ, որի մեջ մտնում են տվյալ էմիրության գլխավոր ցեղերի և ընտանիքների ներկայացուցիչները: Նրանք իրականացնում են վերահսկողական գործառույթներ, քննարկում տեղական օրենսդրության հարցեր և նախատում տեղական օրենքների ընդունմանը:

4. Դաշնային ազգային խորհուրդը

Գլխավոր օրենսդիր մարմինը Դաշնային ազգային խորհուրդն (ԴԱՆ) է՝ Մաջլիս ալ-Իֆհիհադ ալ-Վաթանի, որը կազմված է 40 անդամներից: Քանի որ ԱՄԷ-ում բացակայում է ընտրությունների ինստիտուտը, ուստի այդ մարմինը ձևավորվում է էմիրությունների կողմից: Յուրաքանչյուր էմիրություն ունի անդամության իր քվտան՝ կախված նրա բնակչության քանակից: Ըստ այդմ՝ Աբու Դաբին և Դուբայը նշանակում են 8-ական, Շարջան և Ռաս ալ-Խայմայը՝ 6-ական, իսկ Աջմանը, Ռամ ալ-Քայլայնը և Յուբեյրան՝ 4-ական անդամներ: Յուրաքանչյուր ան-

դամի ընտրությունը թողնվում է տվյալ ենիությունն ենիին, որի ներառյալացրած բեկնածությունը չի կարող քննարկման առարկա լինել:

ԴԱՄ-ի աշխատանքները զլխավորում է նախագահը՝ սպիկերը, որն ունի նրկու տեղակալ:

Մահմանադրությամբ ԴԱՄ-ին տրված են օրենսդիր և վերահսկողական իրավունքներ: Նա կարող է քննարկել դաշնային օրենսդրությունը, առաջարկել փոփոխություններ և լրացումներ, հարցաքննել դաշնային ամեն մի նախարարի նրա աշխատանքային զործունեության վերաբերյալ: Նրա իրավասությունների մեջ է մտնում ԱՄԷ-ի տարեկան քյուքեի քննարկումը:

Բայց, ընդհանուր առմամբ, ԴԱՄ-ը խորհրդատվական մարմին է:

Դաշնային ազգային խորհուրդը Միջազգային պաշտամենտական միության և Արաբական պաշտամենտական միության անդամ է:

5. Մեջլիս և շուրա

Անկախության ծեղրքերումից հետո, երբ ԱՄԷ-ի պետական այրերը քննարկում էին ապագա պետության մոդելը, նրանք միասնականորեն մեթոծցին օտար պետությունների կառուցվածքը, պետության ու հասարակության մասին օտար գաղափարախտությունն ընդօրինակելու սկզբունքը և կանգ առան ավանդականն ու նորը՝ արդիականը համատեղելու տեսակետի վրա՝ գտնելով, որ դա լավագույնս համապատասխանում է տեղական արաբ քնակչության, արաբական ցեղերի ավանդական պատկերացումներին, մտածելակերպին և կենսապայմաններին: Նրանք իրավացիորեն գտնում էին, որ միջնադարյան ավանդական, ցեղային կարգավիճակից, կառույցներից ու պատկերացումներից շեշտակի անցումը բացառապես կառավարման արդիական ձևերին, կարող է հիվանդագին լինել և ծանր նստել քնակչության վրա: Երկիրը և նրա քնակչությունը դեռես պատրաստ չէին դրան:

Ելակետ ունենալով այդ տեսակետը՝ ԱՄԷ-ի առաջին պրեզիդենտ Ձայիդ բին Մուլբան ալ-Նահայան, 1977 թ. դեկտեմբերի 14-ին հանդես գալով Դաշնային ազգային խորհրդում, հայտարարեց, որ ԱՄԷ-ի քաղաքացիները հանդիսանում են «մեր մեկ ընտանիքի անդամները», որտեղ տիրապետող է հանդիսանում **շուրան**՝ խորհրդակցությունը և փոխհամաձայնությունը ընտանիքի անդամների միջև: Այս տեսակետը տիրապետող է մինչև այժմ և հանդիսանում է ԱՄԷ-ի պետական կառուցվածքի

և կառավարման առանձնահատկություններից մեկը: Շուրայի՝ խորհրդակցության և փոխհամաձայնության սկզբունքի պահպանումն ու ամրապնդումը համարվում է երկրի կյանքի անխախտելի օրենքներից մեկը և համարվում է իսլամի կարևորագույն օրենքներից մեկը: Այդ գործում առանձնահատուկ տեղ է հատկացվում Դաշնային ազգային խորհրդին՝ որպես օրենսդիր մարմին: Եվ որ պակաս կարևոր չէ, երկրի քաղաքացիների համար միանգամայն ընդունելի է մեկ ընդհանուր ընտանիքի գաղափարը՝ խարսխված շուրայի սկզբունքների վրա:

ԱՄԷ-ում գործող ավանդական կառավարման համակարգում յուրահատուկ տեղ է զբաղում **մեջլիսը**:

Եմիրը կամ տվյալ եմիրության ղեկավարը սովորաբար հանդիսանում է այդ տարածքում գտնվող ամենաբարձր ցեղի շեյխը, որը, սակայն, միակ ցեղապետը չէ: Ամեն մի եմիրությունում կան բազմաթիվ տարբեր չափերի և հզորության ցեղեր՝ իրենց ցեղապետ-շեյխերով: Ավանդաբար նրանց հեղինակությունը, հետևաբար նաև իշխանությունը, զգալիորեն կախված է այն բանից, թե որքանով են նրանք մատչելի իրենց ցեղի անդամներին և ինչ չափով են ընդունակ քավարարել նրանց պահանջները: Դա մի յուրատեսակ ղեմնկրատիա է, որը ոչ մի ընդհանուր բան չունի արևմտյան ղեմնկրատիաների հետ և հիմնված չէ ընտրական սկզբունքի վրա: Նա հիմնված է մի չգրված օրենքի վրա, որն ավանդաբար գալիս է դարերի խորքից: Դրա էությունը կայանում է հետևյալում. ժողովուրդը, այսինքն՝ տվյալ ցեղի անդամները, պետք է ազատ մուտք ունենան իրենց ցեղապետ-շեյխի մոտ, և շեյխը պետք է պարբերաբար կազմակերպի ազատ մեջլիս, այսինքն՝ խորհուրդներ, որտեղ նրա ցեղակիցներն իրավունք ունեն մասնակցել, ազատորեն խոսել իրենց հետաքրքրող ամեն բանի մասին և անարգել արտահայտել իրենց կարծիքը:

Ազատ մեջլիսներ կարող են և պետք է հրավիրեն ոչ միայն եմիրները և կառավարողները, այլև նրանց ընտանիքի ավագ անդամները, որտեղ, ինչպես նշվեց, քննարկվում են տարբեր հարցեր: Որոշ մասնակիցներ իրենց ցեղապետից պահանջում են լուծել իրենց հողային հարցը, մյուսները հարց են բարձրացնում՝ ապահովել իրենց որդուն կամ դստերը կրթություն ստանալու արտահանմանում, շատ սուր է զրվում գործազրկության և օտար աշխատուժի ներգաղթի հարցը, որը սոցիալական մեծ լարվածություն է ստեղծում երկրում, ոճանք դժգոհում են նախարարությունների և նրանց բաժինների աշխատանքներից և այլն: Քննարկման առարկա են դառնում նաև արտաքին քաղաքականության հարցեր:

Մեջլիս զուգարելու համար հստակ ժամանակացույց չկա: Տարբեր շեյխեր տարբեր պարբերականությամբ են հրավիրում մեջլիս և մի քանակ տուրմի շուրջ անկնդծ գրույցի նստում իրենց ցեղակցի հետ: Ֆուջայրայի տիրոջ, օրինակ, մեջլիս է հրավիրում ամեն շաբաթ, իսկ օսմադանի ժամանակ՝ ամեն օր:

ԱՄԷ-ի իշխանությունները խրախուսում են, որ ոչ միայն ցեղի անդամները զան տիրի, շեյխի կամ ցեղապետի մոտ, այլև վերջիններս զնան ցեղերի, մասնավորապես քուվոր ցեղերի բնակության վայրերը և նրանց հետ խորհրդակցեն ու բննարկեն վերջիններին հուզող քուլոր հարցերը: Եվ շատ տիրներ այդպես են վարվում: Այդպես էր վարվում նաև առաջին պրեզիդենտ շեյխ Ջալիլը, որը մեկնում էր անապատներ՝ որպես Աբու Դաբիի տիր-ցեղապետ հանդիպելու իր ցեղի անդամների հետ: Նա շատ էր սիրում օրերով անցկացնել բեդվինների հետ և խստորեն պահպանել արաբական անապատի բնակչի քուլոր ավանդույթները: Այդ հանգամանքը մեծապես նպաստել էր նրա հեղինակության և վարկի բարձրացմանը ամբողջ նրկրում: Նրա օրինակին էին հետևում նաև մյուս տիրները և շեյխերը:

Մեջլիսի և շուրայի վրա հիմնված կասույցի ակալությունը չի խանգարում պետական մեքենային, նախարարություններին և այլ մարմիններին կատարելու իրենց պետական գործառույթները: Նրանց փոխհարաբերությունները հիմնված են ներդաշնակության սկզբունքի վրա, և մեկը լրացնում է մյուսին:

ԱՄԷ-ի ներքին քաղաքական կայունությունը և դաշնային մեխանիզմի անխափան գործունեությունը մասամբ բացատրվում են նաև այդ հանգամանքով:

Սակայն վերջին տարիներին նկատվում է, որ նոր սերունդը, որը ծնվել և կյանք է մտել ԱՄԷ-ի անկախությունից և կազմավորումից հետո, մի փոքր այլ կերպ է վերաբերվում շուրայի և մեջլիսի ինստիտուտին: Նրանց վարժված են նախարարությունների և պետական այլ մարմինների գործունեությանը և հաճախ գերադասում են գործ ունենալ նրանց հետ: Բայց դա չի նշանակում, թե նրանք հրաժարվել են շուրայից և մեջլիսից: Նրանք նույնպես օգտվում են այդ ինստիտուտից, նրա բարիքներից, սակայն ոչ այնպես և այն չափով, ինչպես ավագ սերունդը, որն ավելի ամուր է կառչած ավանդույթներին: Բացի դրանից, նկատվել է, որ երիտասարդներն ավելի հաճույքով են գնում մեջլիս, երբ շեյխը երիտասարդ է՝ իրենց հասակակիցը, և նրանք շատ ընդհանրություններ ունեն միմյանց հետ:

Մեջլիսի և շուրայի գործառույթը պետք է բնութագրել որպես ուղղակի, չմիջնորդավորված դեմոկրատիայի երևույթ:

6. Պատական համակարգը

Ինչպես նշվեց, իշխանության երրորդ քնը ԱՄԷ-ում հանդիսանում է դատական իշխանությունը, որի անկախությունը երաշխավորված է ԱՄԷ-ի սահմանադրությամբ:

Պատական բարձրագույն մարմինը ԱՄԷ-ի Գերագույն դատարանն է, որի նախագահին և հինգ անդամներին նշանակում է ԱՄԷ-ի պրեզիդենտը՝ Պաշնային գլխավոր խորհրդի համաձայնությամբ: Նա զօտոված է լայն լիազորություններով, այդ թվում՝ դաշնության ու ենթոթյունների, ինչպես նաև առանձին տնիությունների միջև վեճերը քննարկելու և նրանց վերաբերյալ վճիռներ կայացնելու իրավունքով: Նա իրավասու է նաև քննարկելու կառավարության անդամների և դաշնային բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մեղծ ասած, սխալ պահվածքը և թույլ տված լուրջ սխալները:

Պատական համակարգի երկրորդ կարևոր օղակը առաջին ատյանի դաշնային դատարաններն են, որոնց իրավասության շրջանակներում է գտնվում քաղաքացիական, քրեական, վարչական և առևտրական հարցերի քննարկումը: Սակայն նրանց վճիռները վերջնական չեն և կարող են բողոքարկվել Գերագույն դատարանում:

Յոթ տնիություններից յուրաքանչյուրն ունի տեղական դատարաններ, որոնք քննում են տեղական բնույթի գանգատներ և հարցեր, որոնք սահմանադրությամբ վերապահված չեն դաշնային առաջին ատյանի դատարաններին: Էմիլություններում հիմնականում գործում են շադիաթական դատարանները, իսկ աշխարհիկ դատարաններն ավելի շատ գործում են դաշնային մակարդակով:

Սահմանադրությամբ իսլամական օրենքը՝ շադիաթը, համարվում է օրենսդրության աղբյուր:

ԱՄԷ-ի դատական համակարգում քացակայուն է դատապաշտպանի ինստիտուտը, և մեղադրյալի շահերի պաշտպանությունը դրվում է դատավորի վրա, որի պարտականությունն է հետևել, որ դատավարությունն ընթանա օրենքին համապատասխան, արդար և ազնիվ:

Սկս ալյախիսին է ընդհանուր գծերով ԱՄԷ-ի պետական-կառավարման համակարգը՝ իր առանձնահատկություններով հանդերձ:

V. ԱՄԷ-Ի ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

1. Ցառկ XXI դար

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիներին, հատկապես 1950–1980–ական րվականներին, տնտեսագիտական գրականության մեջ լայն տարածում գտավ «տնտեսական հրաշք» հասկացությունը՝ կապված գլխավորապես եվրոպական, մասամբ նաև ասիական որոշ երկրների սոցիալ-տնտեսական աննախընթաց, որակական նոր ընույթի, կարելի է ասել՝ բոլիջքածն զարգացման հետ: Աշխարհը սկսեց խոսել գերմանական և Ճապոնական «հրաշքների» մասին, երկրներ, որոնք ռազմական պարտություն էին կրել երկրորդ աշխարհամարտում, որոնց տնտեսություններն ու քաղաքներն ավերվել էին և նրանք հայտնվել էին ծայրահեղ ծանր վիճակում: Թվում էր, թե կապահանջի պատմական երկար ժամանակաշրջան, որպեսզի նրանք զեք ոտքի կանգնեն: Բայց տեղի ունեցավ անսպասելին: Գերմանիան և Ճապոնիան կարողացան շատ կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն վերականգնել իրենց ավերված տնտեսությունները, այլև տնտեսական զարգացման առումով անսպասելիորեն հասան շատ բարձր մակարդակի՝ առաջ անցնելով հաղթանակած բոլոր երկրներից, բացառությամբ ԱՄՆ-ից:

Այնուհետև աշխարհը սկսեց խոսել ասիական մի շարք երկրների՝ Սինգապուրի, Հոնկոնգի և Հարավային Կորեայի տնտեսական հրաշքի մասին, որոնք այսօր մոդել են հանդիսանում շատ ու շատ երկրների համար:

Մեր կարծիքով՝ տիպաբանորեն աշխարհին հրաշք մատուցած երկրների շարքը պետք է դասել նաև Արաբական Միացյալ Էմիրություններին, ինչպես նաև Օոգի մի քանի այլ երկրների՝ Քուվեյթին, Բահրեյնին և Կատարին, թեև նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատուկ կողմերը:

ԱՄԷ-ի դեպքում հրաշքը կայանում է նրանում, որ ոչ հեռավոր անցյալում Օմվահենության ավի անունով հայտնի այդ անապատային, աղքատ, հետամնաց երկիրը, որն անհաղորդ էր ժամանակակից քաղաքակրթության արժեքներին ու բարիքներին, և որը ղեզեղում էր ավանդապահության, քրչվորային տնտեսության և ցեղային հարաբերությունների բավիղներում, կարողացավ անկախությունից հետո ընդամենը մի քսան-երեսուն տարվա ընթացքում այնպիսի փոխակերպության ենթարկվել կյանքի բոլոր բնագավառներում, որն այլ կերպ, քան ցատկ

միջնադարից դեպի XX դար, ավելի ստույգ՝ դեպի XXI դար, չի կարելի անվանել:

ԱՄՆ-ն դարձել է ժամանակակից, արդիական երկիր: Դրան համապատասխան փոխվեց երկրի պատկերը: Նախկին անհրապույր և նուր բնակեցված անապատային շրջաններին՝ քոչվորական վրաններով կամ խղճուկ շինություններով, գուրկ կենցաղային ամեն տեսակ հարմարություններից, փոխարինելու եկան ժամանակակից շքեղ կառույցները և պուրակները: Երկրի տարբեր մասերում վեր հասնեցին խելամտորեն պլանավորված քաղաքները՝ իրենց ինքնատիպ ճարտարապետությամբ, ժամանակակից երկնաքերերը, կառավարական հիմնարկները, բնակելի շենքերը, առաջնակարգ հյուրանոցները, տեղական և աշտասահմանյան բանկերի շենքերը, մշակույթի և ուսումնակրթական կենտրոնները, մարմնամարզական և սպորտի կառույցները և այլն և այլն: Այդ առումով անցնելի տալավորություն է քոչվոր մայրաքաղաք Արև Դարին, ինչպես նաև Դուբայը: Նույն ուղղությամբ են զարգանում ԱՄՆ-ի մյուս քաղաքները և բնակավայրերը:

ԱՄՆ-ում ստեղծվել է բարձր մակարդակի ինֆրաստրուկտուրա՝ ենթակառուցվածքային համակարգ: Երկիրը պատված է առաջնակարգ ավտոմայրուղիների ցանցով, որը քոչոր էմիրությունները կապում է միմյանց հետ և նպաստում նրանց տնտեսական ինտեգրացմանը, տնտեսական, մշակութային և առևտրական կապերի խորացմանը: ԱՄՆ-ն հագեցած է արդիական օդանավակայաններով, որոնց մեջ առանձնանում են Արև Դարիի, Դուբայի, Շարջայի միջազգային բարձրակարգ օդանավակայանները: Հիշատակության են արժանի ԱՄՆ-ի մեկ տասնյակի հասնող նավահանգիստները, ինչպես Աջմանի, ալ-Ֆուջայթայի, Ում ալ-Քալվայնի, Դաս Իսլանդի, Մինա Ջաբալ Ալիի, Մինա Ռաշիդի և այլն, որոնք հանդիսանում են երկրի ծովային դարպասները և հագեցված են ժամանակակից բարդ մեխանիզմներով ու սարքերով:

Մեծ զարգացում է ապրել ժամանակակից հեռակապը, իսկ համակարգիչները մուտք են գործել ամենուր:

Վերափոխման այս գործընթացը ինքնահոսի մատնված տարերային երևույթ չէ, այլ արդյունք նպատակաուղղված գործունեության, որը քավականին հաստատակամորեն իրականացրեցին և շարունակում են իրականացնել երկրի իշխանությունները: Այդ ֆանտաստիկ վերափոխության «զաղտնիքը» քացահայտված է ԱՄՆ-ի պաշտոնական փաստաթղթերում, որի հետ ղեկավար է չհամաձայնվել: Այդ առումով ուշագրավ

է «Տարեգիրք Արաբական Միացյալ Էմիրությունների. 1999 թ.» պաշտոնական հրատարակությունում արձանագրված հետևյալ տեսակետը. «Երկրի ընթացիկ տնտեսական հաջողության զարտեհիքը կայանում է տնտեսական վերափոխության (ղիվերսիֆիկացիայի) կառավարության ստրատեգիայի մեջ»: Դրա արդյունքում ստեղծվեց նոր, ժամանակակից տնտեսություն իր համապատասխան ճյուղերով՝ հիմնված արդիական տեխնոլոգիաների վրա:

Այդ ստրատեգիան խարսխված էր հուսալի նյութական հիմքի՝ նավթի և նրանից ստացվող առասպելական եկամուտների վրա, մանավանդ երբ նավթի համաշխարհային գները բարձրանում էին ֆանտաստիկ չափերով, ինչպես 1973 թ. և հետագա մի շարք տարիներին: ԱՄՆ-ն նավթի պաշարներով աշխարհում գրավում է երրորդ տեղը՝ զիջելով Սաուդյան Արաբիային և Իրանին: ԱՄՆ-ի կառավարությունը, ունենալով տնտեսական հետամնացությունը հարթահարելու և երկիրը ժամանակակից չափանիշներով առաջնակարգ և զարգացած երկրի վերածելու ստրատեգիա, հստակ ծրագիր և քաղաքական կամք և հենվելով նավթից ստացվող առասպելական եկամուտների վրա, բնակչության համեմատաբար փոքրաքանակ լինելու պայմաններում կարողացավ հաջողությամբ իրականացնել ԱՄՆ-ի տնտեսական ղիվերսիֆիկացիան: «ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած աննախադեպ տնտեսական վերափոխումը պետության կազմավորումից ի վեր, — ինչպես նշված է պաշտոնական փաստաթղթերից մեկում, — մեծապես ֆինանսավորվում էր շնորհիվ եկամուտների խելամիտ օգտագործման»: «Եկամուտների խելամիտ օգտագործում» ձևակերպումը տվյալ պարագայում ունի սկզբունքային նշանակություն, քանի որ աշխարհում կան շատ նավթարդյունահանող երկրներ, որոնք նույնպես ստանում են առասպելական շահույթներ, սակայն դրանք չեն հանգեցրել այնպիսի տպավորիչ նվաճումների և արժանատի փոփոխությունների, ինչպես ԱՄՆ-ն է: Այստեղ, բացի այլ հանգամանքներից, խիստ կարևոր է տվյալ երկրի ղեկավարության ունակությունը, ցանկությունը և քաղաքական կամքի դրսևորումը:

Խոսելով ԱՄՆ-ի արդիական պետության փաստի մասին՝ մասնագետները նկատի ունեն ոչ միայն երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը, այլև բնակչության բարձր կենսամակարդակը: Պաշտոնական տվյալներով՝ համախառն ներքին արդյունքն ԱՄՆ-ում ըստ շնչի 2002 թ. կազմել է 22 հազ. ԱՄՆ դոլար, որը ոչնչով չի զիջում արևմտյան եվրոպական ամենազարգացած երկրների կենսամակարդակը: Ուշագ-

րավ է, որ 2000–2005 թթ. տվյալներով՝ բացակայում են արդատության գծից ցածր գտնվող խավեր, և երկրում չկա գործազրկություն:

2. Տնտեսության ընդհանուր պատկերը և զարգացման միտումները

Տնտեսության հիմնական ճյուղը շարունակում է մնալ նավթը: Նավթն առկա է չորս էմիրություններում՝ Աբու Դաբիում, Դուբայում, Շարջայում և Ռաս ալ-խայմայում: Բայց նավթի գլխավոր պաշարները գտնվում են Աբու Դաբիում: Այս չորս էմիրությունները դաշնային բյուջեի ֆինանսավորման ճանապարհով մասնահանումներ են կատարում մնացած երեք էմիրություններին, որոնք նավթ չունեն: Դրա շնորհիվ իրականացվում է ԱՄԷ-ի սոցիալ-տնտեսական հավասարակշռված զարգացումը: Առանց դրա, որի հիմնական բեռն ընկած է Աբու Դաբիի վրա, հնարավոր չէր լինի ԱՄԷ-ի բոխքածն, համալստի և ներդաշնակ զարգացումը:

Նավթն արտահանվում է նավթամուղով, որի երկարությունը հասնում է 830 կմ: 4ա մաս զագ և 870 կմ երկարությամբ զագամուղ: Աբու Դաբիում և Դուբայում գործում են մի քանի նավթագոյի գործարաններ:

ԱՄԷ-ի ղեկավարները ժամանակին կռահեցին, որ անհրաժեշտ է օվագեցնել երկրի կախվածությունը նավթից և նրանից ստացվող եկամուտներից: Դա թելադրվում է երկու հանգամանքով: Առաջին՝ նավթի պաշարներն անապատ չեն, և դրանք վաղ թե ուշ սպառվելու են: Ըստ հաշվարկների՝ ԱՄԷ-ի նավթի պաշարները արդյունահանման ներկա քավակառնին թարծր տեմպերը պահպանելու դեպքում կքավարարեն մոտավորապես 100 տարի: Երկրորդ՝ նավթարդյունաբերությունը ԱՄԷ-ում չի ապահովում թարծր զբաղվածություն, որը շատ կարևոր է քնակություն աճի համեմատաբար թարծր ցուցանիշների պարագայում: Դրա համար անհրաժեշտ է զարկ տալ նաև արդյունաբերության այլ ճյուղերի զարգացմանը և տեղծել նորերը: Դա է պահանջում նաև երկրի տնտեսական առաջընթացի խնդիրը, որը չի կարող հիմնվել մոնոկոնոմիկայի, տվյալ դեպքում միայն տնտեսության նավթային ճյուղի վրա, որը վտանգավոր է հեռանկարի, ինչպես նաև ազգային տնտեսական անվտանգության տեսակետից:

Եվ երբ մշում ենք ԱՄԷ-ի տնտեսության վերափոխության՝ դիվերսիֆիկացիայի մասին, ապա նկատի ունենք ոչ միայն անցումը միջ-

նադարից արդիականություն, ժամանակակից տնտեսական և տնտեսավարման մեթոդներին, այլ և նավթային մոնոտնտեսությունից դեպի արտադրության երր ճյուղերի ստեղծում: Այդ բնագավառում ԱՄՆ-Ց վերջին 20-25 տարիներին հասել է զգալի հաջողությունների: Ստեղծվել են արդյունաբերության նոր ճյուղեր՝ ցեմենտի, շինարարական, ալյումինի արտադրության, պողպատի գլանման (գլանախաստոն), նավթաքիմիական, պարարտանյութերի արտադրության, գյուղատնտեսական մթերքների (բանջարեղենի, մրգերի, ալյուրի, կաթի) մշակման, կահույքի, քեթն արդյունաբերության, կաշվի և կոշիկեղենի, ապակու, քղթի արտադրություն և այլն: Ստեղծվել է էլեկտրաարտադրության հուսալի հիմք, որը լրիվ բավարարում է երկրի տնտեսական զարգացման և կենցաղային պահանջները: Այս արտադրական ճյուղերը և ձեռնարկություններն աստիճանաբար փոխում են երկրի տնտեսական պատկերը, իսկ ձեռնարկությունները հազեցված են ժամանակակից առաջնակարգ տեխնոլոգիաներով, որոնք ապահովում են համապատասխան քարձր որակ:

ԱՄՆ-ի տնտեսական պատկերի էական և ուրույն մասն է կազմում ազատ տնտեսական գոտիների ստեղծումը, որոնք կարևոր դեր են խաղում առևտրական ծավալների աճի և օտարերկրյա ներդրումների ընդլայնման գործում: Դրանցից են Արև Դարիի Ջաբալ Ալիի, Դուբայի օդանավակայանի, Շարջայի Գամբիյա, Ֆուջայթայի Ֆրի Զոնայի և այլ ազատ առևտրի գոտիները:

ԱՄՆ-ում իրականացված զատկն անհնար կլիններ առանց կրթական համակարգի արմատական վերակառուցման ու զարգացման: Աճկախության նվաճումից հետո կառավարության համար ելակետային հիմնադրույթ հանդիսացավ պրեզիդենտ ալ-Չալիդի հետևյալ ձևակերպումը. «Ազգի իսկական հարստությունը նրա երիտասարդությունն է»: Եւ նկատի ունեւ գրագետ և կիրք երիտասարդությանը: Իսկ դա շատ դժվար խնդիր էր, որովհետև ԱՄՆ-Ց ստիպված էր սկսել համարյա զրոյից: Բավական է նշել, որ 1900-ական թվականների սկզբներին ամբողջ երկրում կար ընդամենը երեք դպրոց՝ Արև Դարիում, Դուբայում և Շարջայում, որ կառուցել էին մարզադիտի վաճառականները: Այնտեղ սովորեցնում էին գրել, կարդալ և կրոն՝ իսլամ: Գետագայում դրանց ավելացան մի քանի դպրոցներ ևս, որոնց մի մասը, սակայն, փակվեց 1920-1930-ական թվականներին:

Դրություները կտրուկ փոխվեց ԱՄՆ-ի կազմավորումից հետո: Կառավարությունը նավթից ստացվող եկամուտների մի խոշոր մասը ուղղեց կրթական համակարգի զարգացմանը: Այսպես, օրինակ՝ 1988 թ. պետական բյուջեում կրթությանը հատկացված ծախսերը երկրորդ տեղն էին գրավում՝ պաշտպանական ծախսերից հետո: Աստիճանադրությամբ մեջ ամրագրվեց, որ «կրթությունը հիմնադար նշանակություն ունի հասարակության առաջադիմության համար»: Երկրում, համաձայն աստիճանադրության, մտցվեց պարտադիր տարրական ուսուցում և ծրի ուսուցում բոլոր մակարդակներով՝ տարրական, միջնակարգ և բարձրագույն: Չրի են նաև աշակերտների համազգեստը, դասագրքերը, օժանդակ իրերը և տրանսպորտը:

Երկրում սկսեցին արագ բաժնով կառուցվել նոր դպրոցներ՝ բոլոր հարմարություններով և հագեցված ժամանակակից դպրոցական սարքավորումներով, այդ թվում՝ համակարգիչներով, տախիներով և այլն: Եվ եթե 1972 թ. երկրում կար ընդամենը 172 դպրոց՝ 40 հազ. աշակերտով, ապա XX դարի վերջում դպրոցների թիվը հասնում էր 700-ի, իսկ աշակերտների թիվը՝ 670 հազարի:

Անկախության շրջանում առաջին անգամ երկրի պատմության մեջ քաղվեցին բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի համալսարանն ալ-Այնում, Չայիդ համալսարանը Աբու Դաբիում և Դուբայում, Գիտության և տեխնոլոգիայի համալսարանը Շարջայում, մի շարք ջուլեջներ և այլն:

2003 թ. տվյալներով՝ երկրի բնակչության 78%-ը գրագետ էր: Անգրագիտությունը գործնականում համարվում է վերացված:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ կրթական համակարգի աննախադեպ զարգացումը՝ բոլոր մակարդակներով ինքնին մի կողմից խորհրդանշում է երկրի ընդհանուր թռիչքածն զարգացումը, մյուս կողմից՝ ինքն է նպաստել նման զարգացմանը և դարձել հուսալի հիմք հետագա առաջադիմության համար:

Լշանակալի հաջողություններ են գրանցված անապատները կանաչապատելու գործում, որը վերին աստիճանի աշխատատար գործընթաց և շատ թանկ հանույթ է, սակայն երկրի իշխանություններն այդ հարցում հետևողական են, մասնավոր ջանքերի թուլացման դեպքում անապատները ագրեսիվ են դառնում և փորձում ոչ միայն եղածը պահպանել, այլև նոր տարածքներ նվաճել:

Եվ վերջապես՝ տնտեսության մի այնպիսի ճյուղի մասին, որպիսին զբոսաշրջիկությունն է: Կատարարար կարող ենք ասել, որ ԱՄՆ-ում ստեղծվել է զբոսաշրջիկության բարձրակարգ ինդուստրիա, որը զարգացել և զարգանում է երկրի տնտեսական վերափոխումների ու առաջադիմությանը համընթաց: Բարեկարգ և նորագույն ճարտարապետական սկզբունքներով կառուցված քաղաքները, առաջնակարգ և մատչելի հյուրանոցները, հարմարավետ լողափերը և լողավազանները, հիանալի ճանապարհները, բարձրորակ սպասարկումը, ավիատոմսերի համեմատաբար էժանությունը, բազմատեսակ սմուտը, մրգերի առատությունը և տեղական քնակչության բարեհամբույր վերաբերմունքը և սրտաբաց ընդունելությունը, այս ամենը մազմխի նման իրեն է ձգում զբոսաշրջիկներին աշխարհի տարբեր երկրներից: Զբոսաշրջիկությունից ստացվող եկամուտները շատ բարձր են: Դրա ամսին է վկայում այն հանգամանքը, որ 2002 թ. տվյալներով՝ ՉՆԱ-ի 50%-ից ավելին ստացվում է զբոսաշրջիկությունից և սպասարկման ուղորտից, մինչդեռ գյուղատնտեսության քաժինը կազմում է ընդամենը 3%:

ԱՄՆ-ում նկատում են համաշխարհային քաղաքական և տնտեսական զարգացման նոր միտումները, մասնավորապես զլորալիզացիայի գործընթացը, որի մեջ անխուսափելիորեն ներգրավվում է նաև նա: Դա ստիպում է երկրի իշխանություններին համապատասխան քայլերի դիմել այդ նոր համակարգում իրենց համարժեք տեղն ապահովելու համար: Նախատեսվում է համապատասխան փոփոխություններ մտցնել երկրի օրենքներում և օրենսդրության մեջ, որը կոչված է ապահովելու երկրի առաջընթացը՝ հենվելով արդեն ձեռք բերվածի վրա և ավելի խոր ինտեգրվելով համաշխարհային գործընթացներին զլորալիզացիայի դարաշրջանում: Կարևոր են համարվում մասնավոր սեկտորի ընդարձակումը և ֆինանսական ու տնտեսական արակցությունը մանր ու միջին բիզնեսին, նորագույն բարձր տեխնոլոգիաների կիրառումը և քնակչության կրթական մակարդակի բարձրացումը:

Եվ վերջապես՝ ԱՄՆ-ի իշխանությունները տնտեսության դիվերսիֆիկացիան շեն համարում ավարտված: Ընդհակառակը, նրանք գտնում են, որ XXI դարում նա պետք է ավելի ընդարձակվի և խորանա:

Դա վերաբերում է հավասարապես տնտեսության քոլոր ճյուղերին, այսինքն՝ ամբողջ տնտեսությանը:

3. Սոցիալական հարաբերությունների յուրահատկությունները: Քաղաքացիության և տեղացի-եկվոր փոխհարաբերությունների հարցը

ԱՄՏ-ի զարգացման առանձնահատկություններն իրենց կնիքն են դրել նաև սոցիալական ոլորտի վրա: Այդ առումով նա զգալիորեն տարբերվում է այլ երկրներից:

Խոսքն առաջին հերթին գնում է տեղական արաբ բնակչության՝ իր սեփական երկրում, պայմանականորեն ասված, «ազգային փոքրամասնություն» լինելու մասին, ինչն, անշուշտ, ունի իր պատճառները: Սակայն դա մշտապես այդպես չի եղել: Ամեն ինչ սկսվեց անկախության նվաճումից հետո՝ նախապես բումից և տնտեսական վերափոխումներից:

Մինչև 1971 թ., այսինքն՝ անկախությունը և ԱՄՏ-ի կազմավորումը, երկրի բնակչությունը մոտավորապես կազմում էր 180 հազ. մարդ, զերազանցապես տեղաբնիկ արաբները: Այդ ժամանակահատվածում վերոնշյալ խնդիրը գոյություն չուներ: Սակայն 1970–1980–ական թվականներին, երբ սկսեց արագ թափով զարգանալ նախարդյունաբերությունը, ԱՄՏ–ն մասնագիտական աշխատուժի մեծ պահանջարկ զգաց և իր դռները լայնորեն բացեց օտարերկրյա աշխատուժի առջև: Դա մի կողմից: Մյուս կողմից՝ այդ գործընթացին խրախուսեց նաև ԱՄՏ-ի տնտեսական դիվերսիֆիկացիան, արտադրական նոր ճյուղերի առաջացումը և հանրընդհանուր տնտեսական վերելքը: Իսկ դա պահանջում էր ոչ միայն աշխատուժի, այլև մասնագետների մեծաքանակ քանակ, որը, հասկանալի է, ԱՄՏ–ն չուներ: Ռևստի նա հարկադրված էր նման մասնագետներ հրավիրել արտասահմանյան տարրեր երկրներից: Միայն այսպիսի պայմաններում օտարերկրյա աշխատուժն ուղղակի հորդեց ԱՄՏ, առաջացնելով դեմոգրաֆիկ հավասարակշռության խախտում՝ հօգուտ օտարերկրացիների, որի արդյունքում քնիկ արաբները վերածվեցին փոքրամասնության իրենց սեփական տանը: Այդ մասին են խոսում հետևյալ պաշտոնական վիճակագրական տվյալները:

Անկախության նվաճումից 20 տարի անց՝ 1991 թ., ԱՄՏ-ի բնակչությունը 180 հազարից հասավ 1 մլն 900 հազարի, որից միայն 12%–ն էր կազմում տեղական բնակչությունը: Պատկերը նույնն էր նաև 1983 թ., երբ բնակչության ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր մոտ 2 մլն 700 հազար, իսկ ԱՄՏ-ի հիմնական բնակչությունը՝ դարձյալ ընդամենը դրա 12%–ը և աշխատուժի 7%–ը: Այսինքն՝ բնակչության 88%–ը կազմում էին

օտարերկրացիները: Թեև այդ համամասնությունը մի փոքր փոխվեց հետագայում՝ 2005 թ., երբ ԱՄԷ-ի բնակչության թիվն անցավ 4 մլն սահմանագիծը, իսկ տեղական բնակչության թիվը քարձրագավ մինչև 19%, այդուհանդերձ, բուն էմիգրացիները շարունակում են մնալ երկրի բնակչության փոքրամասնությունը, իսկ 81%–ը կազմում են օտարերկրացիները:

Իսկ ո՞վքեր են այդ օտարերկրացիները, և ո՞ր երկրներից են նրանք գալիս: Նրանք գալիս են առաջին հերթին արաբական տարբեր երկրներից՝ Եգիպտոսից, Եմենից, Սիրիայից, Լիբանանից, Պաղեստինից, անգամ Մարոկկոյից: Նրանց համար, հասկանալի է, ավելի հեշտ է հարմարվել այդ երկրի պայմաններին, քանի որ նրանք չունեն լեզվական, կրոնական, կենցաղային և սովորուբային խնդիրներ: Ոչ արաբական երկրներից հիմնականում գալիս են Աֆղանստանից, Բանգլադեշից, Չինդկաստանից, Պակիստանից, Ֆիլիպիններից, Իրանից, Շրի Լանկայից, Թաիլանդից, Յուրդիայից և այլ երկրներից: Նրանք տարբեր աշխատանքներ են կատարում: Եկվորների այն խավը, որ բարձր որակավորում, համապատասխան կրթություն և մասնագիտություն ունի, գրավում է բավականին բարձր դիրք: Նրանց հետ կնքում են պայմանագրեր և համեմատաբար բարձր վարձատրում: Պրանց թիվը, սակայն, մեծ չէ: Գիմնական զանգվածը ներգրավված է ցածրակարգ, անզամ անհարգի աշխատանքների մեջ, որոնք իր արժանապատվությունն ունեցող տեղացի արաբը երբեք իրեն թույլ չի տա կատարել: Էլ չենք խոսում քեղվին արաբի մասին, որը սովորաբար բուլդոզի վրա վերնից է մայում:

Եկվորների միջև կա աշխատանքի ներքին քաժանում՝ ըստ երմիկական պատկանելության: Ֆիլիպինցիները, օրինակ, զբաղված են հիմնականում սպասարկության ոլորտում, հյուրանոցային և ռեստորանային աշխատանքներում: Պակիստանցիներն իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել ավտոտաքսիների ծառայությունը, մարոկկոցիները ծառայում են ոստիկանությունում և խստորեն հետնում են հասարակական կարգի պահպանմանը, որը նրանք կատարում են մի առանձին եռանդով, և որոնք դաժան հայացքի տակ ոչ ոք իրեն լավ չի զգում, իրանցիները զբաղվում են առևտրով, հնդկացիները, քացի առևտրից, նաև բանկային համակարգում և դեղագործության ասպարեզում և այլն: ԱՄԷ–ում գտնվող հայերը զբաղված են առևտրի, շինարարության, քժչկության, բանկային և այլ ոլորտներում: Կան նաև որոշ քվոլ և շատ քարձր վարձատրվող արևմտյան մասնագետներ Մեծ Բրիտանիայից և ԱՄՆ–ից, որոնք ինժեներներ, կառավարիչներ, բանկային պատասխանատու աշխատողներ են և այլն:

Օտարերկրացիների հիմնական զանգվածը, որը պրոֆեսիոնալ մասնագիտացում և որակավորում չունի, շատ ցածր է վարձատրվում, մասնավոր եթե համեմատելու լինենք տեղացիների աշխատավարձի հետ, որը սովորաբար շատ բարձր է: Չկա սահմանված ցածր աշխատավարձի չափաքանակ: Օտարերկրյա աշխատուժը պաշտպանված չէ օրենքով, և զործատուի ցանկության դեպքում օտարերկրյա աշխատողին ուզած պահին ոչ միայն կարող են զրկել աշխատանքից, այլև արտաքսել ԱՄՆ-ից՝ որպես անօրինական օտարերկրացի: Օրինակ՝ 1980-ականներին, երբ նկատվեց որոշ տնտեսական անկում, իշխանությունները «բացահայտեցին» մեծ քանակությամբ անօրինական կերպով երկրում ապրող ու աշխատող օտարերկրացիների, և անսահման նրանց բռնորոշ երկրից արտաքսեցին: Այդ վտանգը մշտապես կախված է նրանց գլխին: Նրանց, ինչպես և տեղացիներին, արգելվում է զործադուլ անել, միավորվել իրենց կազմակերպությունների մեջ, կազմակերպել կոլեկտիվ ելույթներ և այլն: Երկրում արգելված են նաև քաղաքական կուսակցությունները:

Օտարերկրացիների քաղաքական գերակշռությունը երկրի բնակչության մեծամասնությունը կազմելու տեսակետից, հասկանալի է, ստեղծում է ուշույն վիճակ: Այդ վիճակից դուրս գալու ելքը, որը պետք է կանխի օտարերկրացիների տիրապետող դառնալը ԱՄՆ-ի քաղաքական, պետական, տնտեսական, ռազմական և այլ համակարգերում, իշխանությունները գտել են քաղաքացիությունը սահմանափակելու մեջ: Նրանք օտարերկրացիներին, որպես կանոն, քաղաքացիություն չեն շնորհում: Նրանք համարվում են այդ երկրում ժամանակավորապես հաստատված մարդիկ, որոնց բույլ են տվել ներգրավել միայն ու միայն աշխատանքային ոլորտում, և որոնք չեն օգտվում քաղաքացիական կամ քաղաքական որևէ իրավունքից:

Իսկ քաղաքացիության հարցը, անգամ տեղացիների համար, լուծվում է շատ հետաքրքիր ձևով: Քաղաքացիության ձգտող տեղաբնիկից պահանջվում է, որ նա անհատապես ապացուցի, որ իր արձանագրող ԱՄՆ-ում եղել են մինչև 1930 թ.: Իսկ դա կարող են կատարել ոչ բոլորը: Այդ պատճառով էլ նրանք թիվը մեծ չէ, սակայն նրանց ձեռքում է կենտրոնացված ամբողջ իշխանությունը՝ խարսխված ցեղային կառույցների վրա:

ԱՄՆ-ի իշխանությունները հավատարիմ են այդ սկզբունքին և խստորեն հետևում են դրա անխալ կատարմանը: Դեռ ավելին՝ նրանք

վերջին տարիներին անցել են մի նոր քաղաքականության, որը ստացել է «Էմիրաթիզացիա» անունը: Ըստ այդմ՝ նախատեսվում է ԱՄԷ-ի տարածքում զործող ձեռնարկությունների աշխատակազմի մեջ փոփոխություններ կատարել և ավելի մեծ չափերով աշխատանքի մեջ ներգրավել բնիկ, էմիրաթների քաղաքացի արար մասնագետներին և աշխատողներին: Պաշտոնապես դա համարվում է ստրատեգիական նշանակություն ունեցող քայլ, որն արդեն կիրառվում է բանկային համակարգում:

**VI. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՄՐԱՑՑԱԿ ԷՄԻՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

1. Գարևան երկրների անբարյացակամ դիրքորոշումը ԱՄԷ-ի նկատմամբ նրա կազմավորման սկզբնական շրջանում

ԱՄԷ-ի ծնունդը և հայտնվելն աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա, որպես անկախ պետություն, զոհուհանություն մը չընդունվեց որոշ հարևան երկրների կողմից: Նրանք բերահավատությամբ էին վերաբերվում ԱՄԷ-ի կենսունակությանը և զտնում, որ այդ նոր դաշնային պետությունն ապագա չունի՝ ելնելով նաև այն հանգամանքից, որ Արաբական Արևելքում դաշնային պետություն ստեղծելու բոլոր փորձերն ավարտվել էին անհաջողությամբ: Նրանք հավատացած էին, որ նույն ճակատագիրն է սպասում նաև ԱՄԷ-ին: Տարածված էր այն տեսակետը, որ ԱՄԷ-ն հեռանկարից զուրկ պոհեստածին պետություն է, փոքր, զուրկ բնական հարստություններից (սկզբնական շրջանում դեռևս չկային լրիվ և անբողջական տվյալներ նրա նավթային պաշարների վերաբերյալ), մարդկային քաղաքար ռեսուրսներից և պետականության պատմական փորձից:

Բացի այս ընդհանուր մոտեցումից, որն իր բնույթով միատևական էր, կարևոր էր նաև ԱՄԷ-ի կրկնընտ հարևանների դիրքորոշումը և այն քաղաքական ու տարածքային հավակնությունները, որ նրանք ունեին ԱՄԷ-ի նկատմամբ:

Աստուղյան Արաբիայի և ԱՄԷ-ի առաջատար էմիրության՝ Աբու Դաբիի միջև վաղուց՝ դեռևս մինչև ԱՄԷ-ի կազմավորումը (1971 թ.), վեճ գո-

յություն ունեն Բուրայմի օազիսի պատկանելության վերաբերյալ: Արու Դաբին գտնում է, որ այդ տարածքն օրինակաճործն պատկանում է իրեն, և իր վերահսկողությունն էր սահմանել նրա վրա: Այդ պատճառով Աստուղյան Արաբիան, որը վիճարկում էր այդ տեսակետը, հրաժարվեց ճանաչել Արաբական Միացյալ Էմիրություններ նորաստեղծ պետությունը և նրա անկախությունը:

Տարածքային վեճ գոյություն ուներ նաև Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև երեք կղզիների՝ Արու Մուսայի, Մեծ Թոնք և Փոքր Թոնք կղզիների շուրջը, որոնք գրավել էր Իրանը, թեև ԱՄՆ-ն շարունակում էր դրանք համարել իր տարածքի անբաժան մասը: Տարածքային հարց էր առաջացել նաև հարևան Օմանի սուլթանության հետ:

Իսկ Իրանը ավելի հեռու գնաց: Նա հարցականի տակ դրեց ԱՄՆ-ի կառավարող էմիրների և նրանց դինաստիաների օրինականությունը: Այդ տեսակետի վրա Իրանը ավելի համառոտ էր պնդում, երբ այնտեղ հայտնվեցին նավթի նշանակալի պաշարներ, որոնք մինչ այդ անհայտ էին: Նավթի նոր պաշարները զրգեցել էին Իրաքի կառավարողների խտրական, որոնք, հարցականի տակ դնելով ԱՄՆ-ի կառավարողների օրինականությունը՝ լեգիտիմությունը, հող էին նախապատրաստում իրենց հետագա հավակնությունների համար դրանց նկատմամբ:

ԱՄՆ-ի միջազգային դրությունը և ազգային անվտանգությունն ավելի մեծ վտանգի տակ էր դնում մեկ այլ սպառնալիք, որը դարձյալ զայիս էր տարածաշրջանի հարևան երկրից: Խոսքը գնում է հարևան Օմանի սուլթանությունում 1970-ականների սկզբներին ծայր առած շարժման մասին, որի նպատակն էր տապալել սուլթանական իշխանությունը Օմանում: Այդ շարժմանը պաշտպանում էր Օմանի և Արաբական ծոցի ազատագրության ժողովրդական ճակատը: Սակայն այդ ճակատի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն Օմանի սուլթանությունով: Ժողովրդական ճակատի նպատակն էր տապալել նաև էմիրական իշխանությունը Արաբական Միացյալ Էմիրություններում և երկիրը հռչակել հանրապետություն:

Միս այսպիսի անբարենպաստ իրադրության մեջ էր հայտնվել ԱՄՆ-ն: Նա, բնականաբար, իր սեփական ուժերով ու միջոցներով չէր կարող դիմագրավել այդ մարտահրավերները, քանի որ փոքր պետություն էր և անգամ սկզբնական շրջանում չուներ սեփական օազմական ուժեր: Նույնիսկ դրանք ունենալու պարագայում էլ հազիվ թե նա կարողանար սրբալեզության մեջ մտնել իր ավելի հզոր հարևանների՝ Իրաքի

և հատկապես Իրանի հետ, մասնավանդ վերջինիս հետ, որը համարվում էր տարածաշրջանային հզոր երկիր:

2. Ապավինում դիվանագիտությանը և միջազգային նորմերին

Նման պայմաններում ԱՄԷ-ի դեկավարությունն ընդունեց միակ ճիշտ որոշումը՝ ապավինել դիվանագիտությանը և միջազգային նորմերին: Նա որոշեց լայնորեն մասնակցել միջազգային զանազան կազմակերպություններին՝ նրանց դիտելով որպես հուսալի պատվար:

Այդ տեսակետից ԱՄԷ-ի համար առանցքային նշանակություն ունեցավ անդամակցությունը Միավորված ազգերի կազմակերպությանը: ԱՄԷ-ն պաշտոնապես հայտարարեց իր հավատարմությունը ՄԱԿ-ի կանոնադրությանը և նրանցում ամրագրված այնպիսի սկզբունքներին, ինչպես յուրաքանչյուր պետության տեղիտողիալ անբողջականության և ինքնիշխանության հարգումը, վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելը, ազդեցիկ մեթոդներով, խաղաղության պաշտպանությունը, մյուս երկրների ներքին գործերին չմիջամտելը և այլն: Այդ սկզբունքները նրա համար ծառայում էին որպես պաշտպանական պատնեշ՝ ընդդեմ այլ պետությունների ոտնձգությունների:

Շատ կարևոր էր ԱՄԷ-ի անդամակցությունը նրաքական պետությունների լիգային: Դա հնարավորություն է տալիս նրան մասնակից դառնալ համաարաքական գործերին, ունենալ իր սեփական ծայրը արաքական աշխարհին հուզող միջազգային, քաղաքական և դիվանագիտական հարցերում և ակնկալել նրանց պաշտպանությունը սպառնալիքների և վտանգների դեպքում: ԱՄԷ-ի կառավարությունը համագործակցությունն Արաքական լիգայի շրջանակներում և նրա արակցությունը համարում է իր «արտաքին քաղաքականության կենտրոնական գիծը»:

Պակաս կարևոր չէր նրա մասնակցությունը՝ որպես անդամ «Իսլամական կոնֆերանս» կազմակերպությանը, որն իր շարքերում համախմբել է աշխարհի քուրդ իսլամական երկրներին: Անդամակցությունն այդ կազմակերպությանը հնարավորություն է տալիս ԱՄԷ-ին նախ և առաջ իր ազգային անվտանգության համար ապահովել լրացուցիչ միջոցներ, կանխել կոնֆլիկտները մուսուլմանական երկրների հետ, իսկ կոնֆլիկտի առաջացման պարագայում հնարավորություն ունենալ դա լուծել քանակցությունների միջոցով՝ օգտագործելով միջնորդության և բարի կամքի առաքելության մեխանիզմները: Զմոռանանք, որ ԱՄԷ-ի բարդություն-

ենրև արտաքին քաղաքականության բնագավառում նրա կազմավորման հենց առաջին օրվանից կապված էին իսլամական պետությունների հետ:

Պատմալով «Իսլամական կոնֆերանս» կազմակերպության անդամ՝ նա հնարավորություն էր ստանում լիիրավորեն մասնակցել համայն իսլամական աշխարհի քաղաքական, տնտեսական, կրոնական, մշակութային խնդիրների լուծմանը, ինչը, անշուշտ, նպաստում էր նրա հեղինակության բարձրացմանը և միջազգային դիրքերի ամրապնդմանը:

Պետք է նշել, որ այս քաղաքականությունն իրեն արդարացրեց և շարունակում է արդարացնել: Դրա մասին է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ վերոնշյալ վեճերը, տարածայնությունները և հակասությունները, բարեբախտաբար, չեն վերածվել զինված բախումների և այս կամ այն չափով մնում են բանակցային գործընթացների շրջանակներում: Դեռ ավելին՝ երբեմն նկատվում է լարվածության բուլլացում և առանձին դեպքերում անզամ համազործակցության դրսևորում: Այդ ուղղությամբ են ընթանում ԱՄԷ-ի հարաբերությունները Սաուդյան Արաբիայի և Օմանի հետ: Հարաբերություններն ընդհանուր առմամբ բնականոն են զարգանում նաև Բահրեյնի և Կատարի հետ:

Ինչ վերաբերում է Իրանի հետ հարաբերություններին, ապա դրանք դեռևս մնում են լարված, թեև երբեմն նկատվում են մեղմացման միտումներ:

Իրանը իր տարածքային հավակնությունները երեք կղզիների՝ Աբու Մուսա, Մեծ Թոնը և Փոքր Թոնը, նկատմամբ ցուցաբերեց 1970 թ., երբ դեռ չէր կազմավորվել ԱՄԷ-ն: Եւ այդ կղզիները գրավեց 1971 թ. նոյեմբերին՝ ԱՄԷ-ի կազմավորումից մի քանի օր ասոք: Այսպիսով՝ Իրանի շահը ԱՄԷ-ին կանգնեցրեց կատարված փաստի առջև և հայտարարեց, որ դրանք պատմականորեն պատկանել են Իրանին, և ինքը չի տեսնում որևէ ուժ, որը ստիպեր Իրանին դուրս գալ այդ կղզիներից և զիջել մեկ այլ պետության:

ԱՄԷ-ն Իրանի այդ քայլը համարեց որպես ագրեսիա և իր տերիտորիալ անբողջականության խախտում:

Թանի որ ԱՄԷ-ն էմիրությունների դաշնություն է, ապա նրա կազմի մեջ մտնող էմիրություններից Շարջայի իրավասությունն էր տարածվում Աբու Մուսա կղզու վրա՝ նախքան նրա գրավելը Իրանի կողմից: Ինչ վերաբերում է Մեծ և Փոքր Թոնը անմարդաբնակ կղզիներին, ապա Ռաս ալ-Խալայի էմիրությունը համարում է, որ նրանք պատկանում են իրեն, և պնդում, որ Իրանը դրանք իրեն վերադարձնի:

Սակայն կղզիներիի ճակատագրի լուծման հարցում կա որոշակի տարբերություն Շարջայի և Ռաս ալ-Խայմայի դիրքորոշումների միջև: Շարջան համաձայնվեց Անգլիայի և Իրանի միջև ծեղքված համաձայնագիրն, ըստ որի Իրանն իրավունք էր ստանում կղզու հյուսիսային մասում պահել կայագոր, իսկ Շարջան իրավունք էր ստանում տնօրինելու այդ նույն հյուսիսային մասում բնակվող բնակչության ասօրյա քուրը հարցերը: Դա փոխգիջումային մի համաձայնագիր էր, որն ինչ-որ լուծում էր հանդիսանում, սակայն հարցի վերջնական կարգավորումը՝ կապված կղզու նկատմամբ կողմերի ինքնիշխանության հարցի հետ, մնում է բաց: Այդուհանդերձ, լարվածությունը մի փոքր մեղմացավ:

Ինչ վերաբերում է մյուս երկու կղզիներին, սպա Ռաս ալ-Խայմայը կտրուկ դեմ է իրանական հավակնություններին նրանց նկատմամբ, պնդում է դրանց վերադարձման համար և անընդունելի համարում որևէ այլ քաղաքականություն: Զամանման կոշտ դիրքորոշում է զրավել նաև Իրանը, որը շարունակում է պաշտպանել իր «իրավունքները»:

Ստեղծված պայմաններում ԱՄՆ-ի կառավարությունը հարցը տեղափոխեց Զաազայի միջազգային դատարան, որը մինչև օրս դեռ վերջնական որոշում չի ընդունել: ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար զենեբրայ Մուհամմադ քին Ռաշիդ ալ-Մախտումը, վերահաստատելով իր կառավարության դիրքորոշումը երեք կղզիների հարցում, հայտարարեց. «Մենք պահանջում ենք վերադարձնել արաբական կղզիները, և մեր պահանջը պարզ է. կա՛մ խնդիրը պետք է լուծվի երկկողմանի բանակցությունների միջոցով, կա՛մ դա պետք է հանձնվի Արդարադատության միջազգային դատարանին»:

3. Իրանա-իրաքյան պատերազմը և ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը

ԱՄՆ-ի համար մեծ փորձություն հանդիսացան իրանա-իրաքյան 1980-1988 թթ. պատերազմը և Իրաքի 1990-1991 թթ. ագրեսիան Բուվեյթի դեմ: ԱՄՆ-ում դրանք ընկալվեցին որպես պոտենցիալ լուրջ սպառնալիք երկրի ազգային անվտանգությանը: Ամիրաժեշտ էր հստակ դիրքորոշում զրավել՝ ելնելով ստեղծված իրադրությունից և երկրի ազգային անվտանգության շահերից:

ԱՄՆ-ի ղեկավարությունն ընթրմում էր, որ նավթի առկայությունը ոչ միայն քարիք է, որից կախված է երկրի և նրա բնակչության քարեկն-

ցութունը, այլև որոշ իմաստով նրան դարձնում է խոցելի: Լինելով փոքր պետություն՝ ոչ մեծ ազգաբնակչությամբ՝ նա զրգոում էր հարևան երկրների, առաջին հերթին՝ Իրաքի ակորժակները ԱՄՆ-ի նավթի քավակահին մեծ պաշարների նկատմամբ՝ նրան տիրանալու առումով: Ուստի իրանա-իրաքյան պատերազմի ժամանակ ԱՄՆ-ն զբաղեց յուրահատուկ չեզոք դիրք: Նա չպաշտպանեց պատերազմական կողմերից և ոչ մեկին: Այստեղ իրենց դերը խաղացին նաև այն որոշակի տարածայնությունները, որ այդ հարցում դրսևորվեցին էմիրությունների, առաջին հերթին՝ Արու Դաբիի և Դուբայի միջև: Արու Դաբիի համակրանքը, այդուհանդերձ, ավելի շատ Իրաքի կողմն էր, իսկ Դուբայը, ընդհակառակը, հավակած էր Իրանին պաշտպանելու: Դա քաջատրվում է երկու հանգամանքներով: Առաջին՝ Դուբայում ուժեղ են շիաների դիրքերը, իսկ չիիզմը, ինչպես հայտնի է, տիրապետող է Իրանում, և երկրորդ՝ Դուբայի տնտեսական և մշակութային կապերն ավելի աշխույժ և զարգացած են Իրանի հետ: Նման պայմաններում ելքը գտնվեց չեզոք դիրք զբաղելու մեջ, որը մենք, սակայն, անվանում ենք «յուրահատուկ չեզոքություն»: Նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ Արու Դաբին ֆինանսական օգնություն էր ցույց տալիս Իրաքին, իսկ Դուբայը թույլ էր տալիս, որ Իրան գնացող ապրանքները մուտք գործեն Դուբայ նավահանգիստը, որից հետո այն ուղարկվում էր Իրան:

Իրանա-իրաքյան պատերազմը ծագեց 1979 թ. Իրանում տեղի ունեցած իսլամական հեղափոխությունից հետո, որը ցնցեց Օղոհ երկրներին՝ առաջացնելով որոշակի վախ նրանց մոտ՝ կապված իրանական իսլամական հեղափոխությունը հարևան երկրներ արտահանելու ծրագրերի հետ: Այդ երկրների կառավարող դինաստիաները դրա մեջ տեսան մարտահրավեր իրենց իշխանություններին, և այդ պարագան նրանց մեծապես մտահոգեց՝ դրդելով նրանց դիմել համատեղ քայլերի: Այդ միտումն ավելի ուժեղացավ իրանա-իրաքյան պատերազմը սկսվելուց հետո: Օղոհ երկրները հասկանում էին, որ առանձին-առանձին իրենք խոցելի են և չեն կարող հուսալիորեն ապահովել իրենց ազգային անվտանգությունը: Այսպես նրանց մոտ ծագեց իրենց քաղաքական, տնտեսական և ռազմական ջանքերը միավորելու անիրաժեշտությունը և միասնական ուժերով դիմագրավելու դրսից եկող մարտահրավերներին:

4. Ծոցի համագործակցության խորհրդի հիմնումը և ԱՄՆ-ն: Արաբական միասնության ամրապնդումը

Երկար քանակություներով ցից հետո 1981 թ. Արև Ղաբիում կայացավ Ծոցի վեց արաբական պետությունների՝ Արաբական Միացյալ Էմիրության, Բահրեյնի, Կատարի, Սաուդյան Արաբիայի, Բուվեյթի և Օմանի ղեկավարների հանդիպումը, որի ժամանակ որոշվեց ստեղծել մի նոր տարածաշրջանային կազմակերպություն, որը ստացավ Ծոցի երկրների համագործակցության խորհուրդ՝ ԾՀԽ:

Անդամ պետությունները ԾՀԽ-ի գլխավոր նպատակները համարեցին համադրել իրենց ջանքերը քաղաքականության, տնտեսության, սոցիալական և առևտրի բնագավառներում և համատեղ ջանքերով ամրապնդել իրենց տարածաշրջանային անվտանգությունը: Շատ կարևոր համարվեց պաշտպանական ռազմական համակարգի ստեղծումը: Նրա հեղինակները չէին քաջցնում, որ եթե իրան-իրաքյան պատերազմում հաղթանակեր Իրանը, ապա դա անխուսափելիորեն կամրապնդեր իրանական արմատական չիիզմը և կարող էր ակտիվացնել նրա գործողությունները Ծոցի ավազանի թուրք երկրներում՝ իրանական մոդելի իսլամը տարածելու և հաստատելու համար:

ԾՀԽ-ի երկրները, նպատակ դնելով ստեղծել ինքնապաշտպանական մի համակարգ, միաժամանակ ընդգծում էին, որ այդ համակարգին մասնակից չի կարող դառնալ որևէ այլ օտար երկիր: Որոշվեց, որ յուրաքանչյուր երկիր սկսի իր զինված ուժերի ամրապնդումից՝ հանձնարարելով գնել արդիական զենքեր՝ ինքնաթիռներ, տանկեր, հրթիռներով զինված ռազմական նավեր և այլն: Հետագայում ռազմական համագործակցությունը նրանց միջև խորացավ, և արդեն 1993 թ. ընդունվեց նա մի կարևոր որոշում՝ մեծացնել Արաբական թերակղզում գտնվող արագ արձագանքման ուժերը, նրանց թիվը հասցնել 25 հազարի: Նրա մեջ մտնում էին զինվորական գործառններ ԾՀԽ-ի անդամ յուրաքանչյուր երկրից: ԱՄՆ-ն, որ ակտիվորեն մասնակցում էր ԾՀԽ-ի աշխատանքներին և քննարկումներին, գտնում էր, որ այդ թիվը՝ 25 հազար, փոքր է, իսկ Օմանը պահանջում էր այդ զորքերի թիվը հասցնել 100 հազարի:

ԱՄՆ-ի համար ուղղակի սպառնալիք հանդիսացավ Իրաքի 1990-1991 թթ. ագրեսիան Բուվեյթի դեմ: Իրաքի պրեզիդենտ Սադամ Հուսեյնը չէր քաբցնում, որ ինքը չի բավարարվելու միայն Բուվեյթի գրավումով: Նա սպառնում էր Ծոցի արաբական միապետություններին՝

ԱՄԷ-ին, ինչպես նաև Ասուրյան Արարիային, Բահրեյնին, Կատարին: Նրա նպատակը ոչ միայն տնտեսական էր՝ վերահսկողություն սահմանել այդ երկրների նավթի վիթխարի պաշարների վրա, այլև քաղաքական տապալել, ինչպես ինքն էր քննադատում, այդ երկրների հետադիմական, իրենց դարձնելու ապրան միապետական ռեժիմները և հաստատել կառավարման բաժանական, «սոցիալիստական» համարվող վարչակարգ:

ԱՄԷ-ի գլխին մտահոգ վտանգ էր կախվել, որը հնարավոր եղավ վերացնել շնորհիվ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ և ՄԱԿ-ի համաձայնությամբ ստեղծված կրալիցիոն ուժերի ռազմական գործողությունների: ԱՄԷ-ն միացավ հակաիրաքյան կրալիցիային և մասնակցեց, իր հնարավորության սահմաններում, Իրաքի դեմ ուղղված պատերազմին, որը շատ կարճատև եղավ և ավարտվեց Իրաքի պարտությամբ ու Բուվեյբի ազատագրությամբ:

ԱՄԷ-ի արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղություններից մեկը արաբական միասնականության ամրապնդումն է: Այստեղ լավ են հասկանում, թե ինչպիսի կարևոր նշանակություն ունի դա ընդհանրապես արաբական թուր երկրների միջազգային դիրքերի ամրապնդման համար: Սակայն դա կարևոր է ԱՄԷ-ի համար մի տեսանկյունից եւ լինելով փոքր երկիր, սահմանափակ զինված ուժերով և շատ կողմնորոշ խոցելի՝ արաբական միասնականությունը ԱՄԷ-ի համար ձեռք է բերում առանձնահատուկ նշանակություն նաև նրա ազգային անվտանգության ապահովման և պաշտպանունակության ամրապնդման տեսակետից: ԱՄԷ-ն կողմնակից է, որ արաբական միասնությունը հիմնված լինի շահերի ներդաշնակության, հավասարակշռվածության և բանականության վրա: Միայն այդ սկզբունքների վրա խարսխված միասնությունը կարող է ապահովել արաբական երկրներին՝ հաջողությամբ դիմագրավել արդիականության և ապագայի քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, մշակութային և տեխնիկական մարտահրավերներին: Այս ժողովուրդը ԱՄԷ-ում համարվում է պաշտոնական տեսակետ:

Շնորհիվ այս սկզբունքներից, րաժանվածությունը, առավել ևս առճակատումը արաբական երկրների միջև կարող է դառնալ արաբական երկրների թուլության մշտական աղբյուր: Այս միտքը սիրում էր քազմիցս կրկնել ԱՄԷ-ի առաջին և երկարամյա պրեզիդենտ շեյխ ալ-Չայիդը: Եվ պատահական չէր, որ երբ Եգիպտոսը 1979 թ. Բենալ Գիկոմը Իսրայելի հետ կնքեց առանձին պայմանագիր, որը դատապարտվեց համայն արաբական աշխարհի կողմից, ԱՄԷ-ն արաբական

մյուս պետությունների հետ խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ: Սակայն նա երկրից չարտաքսեց հազարավոր եգիպտացի աշխատողների, որոնք, ԱՄՆ-ի իշխանությունների կարծիքով, պատասխանատու չէին Եգիպտոսի պրեզիդենտ Անվար Սադատի այդ քաղաքականության համար:

Պրեզիդենտ ալ-Չայիդը համոզված էր, որ «նքն արաբական տուրքը չավ պաշտպանված է, և նրանում կարգ ու կանոն է հաստատված, ապա ոչ մի թշնամի խիզախություն չի ունենա շահագործել քաժանվածությունը և տարբերությունները մեր միջև»:

ԱՄՆ-ն քարեկամական քաղաքական և դիվանագիտակա հարաբերություններ ունի տարբեր երկրների հետ, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ի, որի հետ դեռևս 1972 թ. ստորագրել է սթայմանագիր ռազմական համագործակցության վերաբերյալ, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի, Գապոնիայի, Գերմանիայի, Յնդկաստանի և աշխարհի բոլոր երկրների հետ:

5. ԱՄՆ — Հայաստանի Հանրապետություն

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ից՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո Արաբական Միացյալ Էմիրություններն այն երկրների շարքում էին, որ չհապաղեցին ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Նրանք չսահմանափակվեցին լուկ ճանաչումով, ինչպես որոշ երկրներ: 1998 թ. հուլիսի 25-ին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին նրանց միջև՝ դեսպանների մակարդակով: Իսկ 2000 թ. սեպտեմբերի 23-ին ԱՄՆ-ի մայրաքաղաք Արև. Դարիում բացվեց Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատունը, որի բացման արարողությանը ԱՄՆ-ի դեկավարների հետ միասին ներկա էր նաև Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը: Նախարարը կարևորեց ՀՀ դեսպանության բացումը և ընդգծեց հարաբերությունների քարեկամական բնույթը, որ հաստատվել է երկու երկրների միջև՝ ընդգծելով նրանց զարգացման հեռանկարները:

Երկու քարեկամական երկրների փոխադարձությունների մեջ կարևոր իրադարձություն հանդիսացան Հայաստանի Հանրապետության պրեզիդենտ Ռոբերտ Քոչարյանի պաշտոնական այցը ԱՄՆ 2002 թ. ապրիլին և նրա քարեկամական գրույցներն ու բանակցությունները ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ շեյխ Չայիդ թին Սուլթան ալ-Նահայանի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի այլ դեկավարների հետ: Երկու երկրների պրեզիդենտները

քննարկեցին նրանց փոխհարաբերությունների, տարածաշրջանային և միջազգային հանգուցային հարցերը՝ ընդգծելով իրենց դիրքերի համընկնումը կամ մոտ լինելը բազմաթիվ կարևոր հիմնասկզբիկների վերաբերյալ: Այդի ընթացքում կողմերի միջև ստորագրվեց 18 պայմանագիր քաղաքական, տնտեսական, առողջապահության, կրթության, գիտության և այլ բնագավառներում համագործակցության վերաբերյալ: Դրանք լավ հիմք են դրել երկու երկրների միջև հարաբերությունները ավելի զարգացնելու և խորացնելու համար:

2005 թ. սեպտեմբերի 19-ին Ֆայաստան այցելեց Շարջայի տիր Սուլթան բին Մուհամմադ ալ-Կասիմին: Շարջան համարվում է ԱՄԷ-ի մշակութային կենտրոնը: 1998 թ. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն Շարջան հայտարարեց արարական աշխարհի մշակութային մայրաքաղաքը: Նա հանդիպում ունեցավ ԳԳ-ի պրեզիդենտ Ռ. Քուլարյանի հետ, որի ընթացքում քննարկվեցին Շարջայի տիրության հետ համագործակցության հարցերը՝ ԳԳ-ԱՄԷ հարաբերությունների համատեքստում:

Ֆայաստանի և ԱՄԷ-ի միջև բազմաթույք հարաբերություններ ունեն զարգացման բավականին լավ հեռանկարներ:

Գլուխ չորրորդ

ԲԱՅՐԵՅՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՅՐԵՅՆ

ՄԱՍԼԱՔԱԹ ԱԼ–ԲԱՅՐԱՅՆ ԲԱՅՐԱՅՆ

Աշխարհագրական դիրքը — Բահրեյն պարսեկն էլանակում է ելեզ ծով: Միակ արաբական կղզի-պետությունն է: Գտնվում է Մերձավոր Արևելքում՝ Պարսից ծոցում՝ Մաուդյան Արաբիայի և Կատարի միջև: Բաղկացած է 35 կղզիներից, որոնցից աննսածոց Բահեյն կղզին է: Սյուս էլանավոր կղզեխմբին են Մուհարակը, Ում-Լաա-սան, Ախուբակը և Գալայը:

Աստիճանները — ծովային՝ Կուսիսում՝ Զյանի, հարավում՝ Քուվեյի հետ, արևմուտքում՝ Մաուդյան Արաբիայի, որի հետ միացել է 25 կմ երկարությամբ կամրջով, հարավ-արևելքում՝ Կատարի հետ, իսկ արևելքից կղզին ողողում են Պարսից ծոցի ցրերը:

Տարածքը — 717 քառ. կմ

Բնակչությունը — 754000 (2005 թ.)

Մայրաքաղաքը — Մանամահ (մոտ 165 հազ. չ.)

Անկախության օրը — 15 օգոստոսի, 1971 թ.

Ազգային տոնը — 16 դեկտեմբերի, 1971 թ.

Պետական կարգը — սահմանադրական ժառանգական միապետություն

Պետության ղեկավարը — էմիր՝ Դամադ շիմ Խա ալ-Խալիֆա, զահ է քարձ-րաշիլ 1999 թ. մարտի 6-ին: 2002 թ. փետրվարին նա իրեն հռչակեց թագավոր:

Օրենսդիր իշխանությունը — պատկանում է էմիրին (թագավորին) և երկաթալատանի պառլամենտին՝ բաղկացած Սաջիխ ալ-Շուրայից՝ Կոնսուլտատիվ խորհրդից, որի քվոր 40 անդամներից էլանակում է թագավորը, և Դեպուտատների պալատից՝ կազմված 40 ընտրովի անդամներից:

Պատական համակարգը — իսլամական իրավունքը և քրիստոնական ընդհանուր իրավունքը:

Քաղաքական կուսակցությունները — արգելված են

- Պետական կրոնը** — իսլամ, դաժանում է բնակչության 85%-ը, որից շիա ծուսություններ՝ 70%, սուննի ծուսություններ՝ 30%, մնացած 15%-ը՝ քրիստոնյաներ, հրեաներ և հինդուսներ
- Պաշտոնական լեզուն** — արաբերեն, տարածված են նաև անգլերենը, ֆարսի և ռբլոն
- Ազգային կազմը** — Իսրայելցի արաբներ՝ 63%, այլ արաբներ՝ 10%, ասիացիներ՝ 19%, իրանցիներ՝ 8%
- Վարչական բաժանումը** — 12 շրջաններ՝ միմյանցան
- Ազգային դրանը** — Բահրեյլի դինար
- Թնակաճ հայատությունները** — Նալթ՝ 148 մլն բարել (2004 թ. գնահատական), գազ (46 մլրդ խորանարդ մետր, 2004 թ. գնահատական), ձուկ, մարգարիտ
- Արդյունաբերությունը** — Նալթի վերամշակում, սպունդի ծուլում, երկաթաիրոն, սպարտանայութ, նավթի բանրարություն, բանկային համակարգ, գյուղատնտեսություն
- Գյուղատնտեսությունը** — մրգեր, բանջարեղեն, քոչմարածություն, կաթնամթերք, ձուկ, ժովախեցքեղեն
- Ֆանաֆառն ներքին արդյունքը (ԳՆԱ) ըստ չնչի** — 19200 ԱՄՆ դոլարի համարժեք (2004 թ.)
- Անդամակցում է** — Միավորված ազգերի կազմակերպության, Օրնի համազորենակցության խորհրդի, Բանաշխարհային առևտրական կազմակերպության և այլն

Բահրեյնի պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք մեծ շրջանների:

Առաջին շրջանն ընդգրկում է մի վիթխարի ժամանակահատված՝ մ.թ.ա. III հազարամյակից մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը: Այս շրջանում Բահրեյնը հայտնի էր Դիլմուն անվանումով, որը մի մեծ առևտրական կայսրություն էր: Մ.թ.ա. 2200–1600 թթ. նրա վերահսկողության տակ էր գտնվում Օոցի արևմտյան ափերի մեծ մասը, և նրա տիրապետությունը տարածվում էր մինչև Քուվեյթ, իսկ ցամաքում մինչև Չասա օազիսը՝ Արաբիայի արևելյան տարածքում: Գետազայում պետական այդ կազմավորումը բուլանում է և մ.թ.ա. 600–ին ընկնում Բաբելոնի տիրապետության տակ: Այստեղ արդեն մ.թ. առաջին հազարամյակի սկզբներին ձևավորվում է արաբական շեյխություն, որն Արաբական խալիֆայության կազմավորումից հետո դառնում է նրա բաղկացուցիչ մասը: Սալա, X–XI դարերում նրա տարածքում ձևավորվում է կայրմաքների պետությունը, որը միջնադարի ամենահետաքրքիր և հանելուկային երևույթներից մեկն էր⁴: Այնուհետև նա ենթարկվում է մեծ փոթությունների՝ XVI դարում Դիլմունն ընկնում է պորտուգալացիների, իսկ XVII դարում՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ:

Գեներալ այս ժամանակաշրջանում քաղաքական ասպարեզում հայտնվում է ալ–խալիֆա ընտանիքը, որին վիճակված էր առաջնակարգ դեր խաղալ Բահրեյնի պատմական ճակատագրում: Ալ–խալիֆաները սկզբում հաստատվում են Կատարի հյուսիս–արևմուտքում գտնվող ազ–Չուքարայում: Նրանց հաջողվում է 1782 թ. պարսիկներին դուրս մղել Դիլմուն–Բահրեյնից և հաստատվել ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ կղզում: Ճիշտ է, նրանք որոշ ժամանակ Օմանի ճնշման տակ ստիպված էին հեռանալ այնտեղից, սակայն 1820 թ. վերադառնում են կղզի և կրկին դառնում նրա կառավարողները՝ պահպանելով այդ կարգավիճակը մինչև մեր օրերը:

4 Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ե. Հովհաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. I, Երևան, 2003:

Երկրորդ շրջանն ընդգրկում է հարյուրամյա ժամանակահատված՝ 1871–1971 թթ., երբ բրիտանական ներթափանցման արդյունքում Բահրեյնը վերածվեց բրիտանական պրոտեկտորատի: Մեծ Բրիտանիան կարողացավ 1820, 1847 և 1861 թթ. ալ–Խալիֆաներին պարտադրել մի շարք պայմանագրեր, որոնք համապատասխան հող նախապատրաստեցին Մեծ Բրիտանիայի համար իր տիրապետությունը պրոտեկտորատի ձևով Բահրեյնի վրա հաստատելու համար, որը և տեղի ունեցավ 1871 թ.: Չետագայում՝ 1880 և 1892 թթ., կնքվեցին ևս երկու պայմանագրեր, որոնք հաստատեցին Մեծ Բրիտանիայի իրավունքները Բահրեյնի վրա՝ որպես պրոտեկտոր: Ուստի 1871–1971 թթ. պետք է համարել Բահրեյնի՝ որպես բրիտանական պրոտեկտորատի շրջան:

Երրորդ շրջանը սկսվում է 1971 թ., երբ վերագվեց բրիտանական պրոտեկտորատը, և Բահրեյնը վերածվեց անկախ պետության՝ համալրելով արաբական սուվերեն պետությունների շարքը:

I. ԲԱԼԸՐԵՅՆԸ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1918–1971 թթ.)

1. Ընդհանուր դիտարկում

Բահրեյնը գրավում էր նշանակալի տեղ ստրատեգիական և ռազմաքաղաքական այն համակարգում, որը հաստատվել էր Պարսից ծոցի շրջանում Մեծ Բրիտանիայի կողմից դեռևս XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին: Ես կազմում էր բրիտանական ընդհանուր համակարգի բաղկացուցիչ մասը, որի նպատակն էր ապահովել Մեծ Բրիտանիայի տիրապետող դիրքերը Արաբական Արևելքում և Պարսից ծոցի ավազանում:

Բահրեյնի և Ծոցի մյուս երկրների կարևորությունն առաջին հերթին կայանում էր նրանց աշխարհագրական դիրքի մեջ: Դա ծովային ուղիների մի անվտանգություն էր, որը եվրոպան կապում էր Ֆարավային և Արևելյան Ասիայի ու Արևելյան Աֆրիկայի հետ: Իսկ նշված աշխարհագրական շրջաններում գտնվում էին անգլիական գաղութները, որոնք կազմում էին բրիտանական կայսրության քաղաքական հզորության և տնտեսական բարգավաճության հիմքը: Նրանց անվտանգության ապահովումը մշտապես հանդիսացել է բրիտանական գաղութային քաղաքականության, այդ թվում և դիվանագիտության, մտահոգու-

քյան առարկան: Ահա այդ խնդրի իրականացմանն էր ուղղված գաղութային տիրապետության այն բարդ համակարգը, որ տասնյակ, եթե ոչ հարյուրավոր տարիներ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը համերաատարորեն ստեղծում էր մեր մոլորակի տարբեր մասերում:

Բահրեյնի և Պարսից ծոցի շրջանի մյուս երկրների ստրատեգիական կարևորությունն ավելի է ընդգծվում, եթե նկատի առնենք այն պարագան, որ նշված ժամանակահատվածում դեռևս հայտնաբերված չէին նավթի հանքավայրերը, ուստի և և այդ երկրների՝ որպես տնտեսական զործոնի, նշանակությունը դեռևս չնչին էր:

Ակզբնական շրջանում Մեծ Բրիտանիայի նախատակն էր Ծոցի արաբական շեյխությունները դուրս բերել օսմանյան իրավասության ոլորտից, որը նրան հաջողվեց իրագործել օսմանյան կառավարության հետ 1913 թ. հուլիսի 29-ին կնքված կոնվենցիայի շնորհիվ, ըստ որի նա մեծ զիջում կատարեց Մեծ Բրիտանիային՝ փաստորեն նրա տնօրինությանը հանձնելով Բահրեյնը, Կատարը և Պայմանագրային Օմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Մեծ Բրիտանիան Բահրեյնում հիմնեց իր ռազմածովային հենարանը, որն իր հսկողության տակ էր վերցրել Պարսից ծոցից դուրս եկող ծովային կոմունիկացիաները: Բրիտանական ռազմածովային ուժերի մշտական ներկայությունն այդտեղ իր դերը խաղաց, որ բրիտանական պրոտեկտորատն «ընդունեն» Ծոցի ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող ևս երկու երկիր՝ Քուվեյթը և Կատարը, որոնք Բահրեյնի հետ անբողջացրին Պարսից ծոցի ստրատեգիական անվտանգության համակարգը:

Բահրեյնն իր նորագույն պատմությունը թնակդիսեց բրիտանական պրոտեկտորատի կարգավիճակով: Դետպատերազմյան տարիներին Մեծ Բրիտանիան ավելի ընդարձակեց իր ռազմածովային հենարանը Բահրեյնում՝ ավելացնելով զորքերի քվադրանակը և համալրելով ավելի արդիական ռազմական նավերով ու զենքերով:

Երկրի կառավարման դեկը ձևականորեն գտնվում էր տիրուհալ-խալիֆայի ձեռքում, սակայն Բահրեյնի քաղաքական և տնտեսական կյանքում ոչինչ չէր կատարվում առանց Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչի գիտության ու համաձայնության: Իսա ալ-խալիֆան Մեծ Բրիտանիայի հանդեպ իր քաղաքականության անկրունաքարը դարձրեց «ամեն ինչում պրոտեկտորի հետ համաձայնվելու» սկզբունքը:

Այսպիսով Մեծ Բրիտանիան Բահրեյնում ուներ երկու հենարան՝ իր ռազմական բազան և կառավարող ալ-խալիֆաների դինաստիան՝ ի

դեմս էմիր Իսա ալ-Խալիֆայի, որին համարում էին բրիտանական քաղաքական և ռազմական վարչության եթե ոչ դրածոն, ապա կամակատարը:

Ստեղծված իրադրությունը, մասնավորապես էմիրի համաձայնողական քաղաքականությունը և նրա պատրաստակամությունը բոլոր հարցերում ընդառաջել բրիտանացիներին և կատարել նրանց կամքը, հարուցեց Բահրեյնցիների դժգոհությունը: Այդ քաղաքականության դեմ, 1918 թ. սկսած, ձևավորվեց Բահրեյնի հայրենասիրական ուժերի շարժումը, որը գլխավորեց Բահրեյնի ազատագրության կազմակերպությունը:

Սակայն այստեղ պետք է նկատի ունենալ մի կարևոր առանձնահատկություն: Բահրեյնում հակաբրիտանական ազատագրական շարժումը կամ պայքարն այնպիսի թափ, ծավալներ և կազմակերպվածություն չուներ, ինչպես արաբական հարևան երկրներում, մասնավորապես Եգիպտոսում և Իրաքում կամ Սիրիայում և Լիբանանում: Դա կարելի է քաջատրել կղզու ոչ մեծ լինելով և բնակչության ոչ մեծաթիվ քանակով, քաղաքական պայքարի փորձի քաջակայությամբ, դեռևս շատ ուժեղ ցեղային հարաբերությունների առկայությամբ, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակով և համանման այլ գործոններով: Նույնը կարելի է ասել նաև Օոցի արաբական այլ պրոտեկտորատներում ծայր առած ազգային-ազատագրական շարժումների, հատկապես նրանց մախնական կամ սկզբնական փուլի մասին: Սակայն ասվածը բնավ չի կարող նսեմացնել կամ ստվեր զգել այն հիրավի խիզախ ու հերոսական պայքարի վրա, որը ծավալվեց Բահրեյնում՝ սկսած 1920-ական թվականներից՝ ուղղված բրիտանական պրոտեկտորատի վերացմանը և Բահրեյնի անկախության նվաճմանը:

2. Հակազաղութային ազատագրական շարժումները 1918–1930-ական թվականներին

Հակաբրիտանական առաջին ելույթները, որոնք իրենց մի ծայրով ուղղված էին նաև էմիր Իսա ալ-Խալիֆայի և նրան պաշտպանող կառավարող վերնախավի դեմ, որի մեջ մտնում էին նաև որոշ ցեղերի շեյխեր, սկսվեցին արդեն 1918 թ. և զարգացում ստացան հետագա տարիներին: Այդ ելույթների պատճառը կուտակված խոր դժգոհությունն էր էմիրի ներքին քաղաքականությունից և հատկապես բրիտանացիների հետ համաձայնողական նրա քաղաքականությունից: Այդ շարժումը, ինչպես

նշվեց, զլխավորեց Բահրեյնի ազատագրության կազմակերպությունը: Նա ստեղծվել էր դեռևս մինչև պատերազմը և արդեն նվաճել էր որոշակի համակրանք ու հեղինակություն քահրեյնցիների շրջանում: Նրա հիմնադիրն էր Արդ ալ-Վահաբ Ձիմանին: Նա Բահրեյնի բնակչության մեծամասնությունը կազմող շիաների ճանաչված ղեկավարն էր, որի խոսքին ունկնդիր էին հասարակ շիա զանգվածները: Նա այդ ժամանակ առաջ քաշեց մի կարևոր կոչ՝ պայքար Բահրեյնը զրաված անգլիական գաղութարարների և նրանց հետ սերտորեն համագործակցող ու նրանց կամքը կատարող տեղական կառավարողների դեմ: Այս պարզ պահանջը միանգամայն հասկանալի ու ընդունելի դարձավ քահրեյնցիների համար, որոնք որպես պայքարի ձև ընտրեցին քաղաքացիական անհնազանդությունը: Նրանք հրաժարվում էին ենթարկվել անգլիացիների և ալ-Նալիխայի պալատից եկող հրամաններին: Վերջիններիս բռնությունները՝ հանդարտեցնել քահրեյնցիները կղբերը և ստիպել նրանց ենթարկվել իշխանություններին ու կատարել նրանց հրամանները, ավարտվեցին ապարդյուն:

Ստեղծված պայմաններում էմիր Իսա ալ-Նալիխան իր անգլիական խորհրդատուների դրոյմամբ դիմեց մի հին ու փորձված մարտավարության, որը հայտնի է «Քաժանի՛ր, որ տիրես» բանաձևով: Նրանք հրահրեցին ներքին երկպառակություններ դավանանքի և էթնիկական տարբերությունների հողի վրա: Ինչպես նշվել է, Բահրեյնի բնակչության 70%—ը շիաներ են, իսկ 30%—ը՝ սուննիներ: Նրանց միջև ավանդաբար շատ հաճախ են լինում բախումներ: Իշխանությունները սկսեցին հենց նրանցից՝ շիաներին և սուննիներին լարելով միմյանց դեմ: Ամբողջ 1918–1919 թթ. շէին դադարում արյունալի բախումները իսլամի այդ երկու հիմնական ճյուղերի հետևորդների միջև: Դրան պետք է ավելացնել արյունալի բախումները քահրեյնցի արաբների և իրանցիների միջև՝ դարձյալ հրահրված Բահրեյնի կառավարող վերնախառնի և անգլիական իշխանությունների կողմից: Այս վերջին պարագայում կրակի վրա յուղ էր լցնում նաև այն պարագան, որ Իրանը չուրջ հավակնություններ ուներ Բահրեյնի նկատմամբ՝ այն համարելով իրեն պատկանող տարածք:

Վարագույրի հետևից գործող իշխանությունները և անգլիական «խորհրդականները» արտաքուստ ցույց էին տալիս, թե իբր իրենք ոչ մի շահագրգռվածություն չունեն այդ արյունալի բախումները կազմակերպելու գործում: Ընդհակառակը, նրանք երբեմն–երբեմն հորդորում էին շիաներին ու սուննիներին, ինչպես նաև արաբներին ու իրանցիներին,

պահպանել հանդարտություն և ձեռնայն մնալ արյունահեղությունից: Մակայն դա միայն արտացոլատ էր: Թագահնիվն արդեն պատվում էր:

Կրոնական և էքզիկական հողի վրա բախումներ կազմակերպելով՝ Բահրեյնի իշխանությունները և նրանց անգլիական խորհրդատուները նպատակ ունեին շեղել քահրեյնցիների պայքարը՝ ուղղված իշխանությունների ու անգլիական պրոտեկտորատի դեմ, և վարկաբեկել Բահրեյնի ազատագրության կազմակերպությունը քահրեյնցիների աչքերում՝ ցույց տալով, որ այն ընդունակ չէ լինել նրանց դեկավար քաղաքական կազմակերպությունը: Եվ պետք է նշել, որ նրանց որոշ չափով հաջողվեց այդ նեղ մարտավարության օգնությամբ հասնել իրենց նպատակին: Բահրեյնցիները, կանված միջհամայնքային և միջթեմիկ բախումներով, բնականաբար, շեղվեցին քաղաքական պայքարից: Դրանից օգտվեցին իշխանությունները, որոնք «հասարակական կարգը» վերականգնելու և հետագա արյունահեղությունը կանխելու պատրվարկով անցան հակահարձակման և դիմեցին բռնությունների: Շարժման մեծաթիվ անդամներ ձերբակալվեցին և կանգնեցին դատարանի առջև, նրանցից շատերը բանտ նետվեցին: Շանր հարված հասցվեց Բահրեյնի ազատագրության կազմակերպությանը, որի բոլոր դեկավարները և ակտիվ կազմակերպիչները նույնպես ձերբակալվեցին: Նրանց հետագա մնալը Բահրեյնում համարելով վտանգավոր՝ իշխանությունները անգլիացիների օգնությամբ 1920 թ. վերստին նրանց բոլորին արտոնեցին Գնդկաստան, որն այդ ժամանակ անգլիական գաղութ էր:

Ալ-Խալիֆա ընտանիքը և անգլիացիները տոնում էին իրենց հաղթանակը: Մակայն դա երկար չտևեց: Գիմնական քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական խնդիրները մնացել էին չլուծված, Մեծ Բրիտանիան լիովին պահպանեց պրոտեկտորի իր իրավունքները, որը պարարտ հող էր հանդիսանում նոր հակազդության և ազատագրական ելույթների համար: Դրանք նոր բախով սկսվեցին 1920-ական թվականներից:

Այստեղ պետք է նկատի ունենալ նաև մի կարևոր հանգամանք: Դա հակազդության պայքարի ընդհանուր վերելքն էր արաբական երկրներում, որը շիկացրել էր քաղաքական մթնոլորտն Արաբական Արևելքում՝ լուրջ սպառնալիք ստեղծելով անգլիական և ֆրանսիական գաղութային տիրապետությանը: Գետապատերազմյան շրջանում ազգային-ազատագրական պայքարի հզոր կենտրոնների վերածված Եգիպտոսը, Իրաքը և Սիրիան մեծ ազդեցություն էին քողում արաբական այն երկրների վրա, որոնք համարվում էին ազգային-ազատագրական պայ-

ցարի ծայրամասեր: Դրանց քվին էր պատկանում նաև Բահրեյնը: Այս հանգամանքը, այսինքն՝ արարական տարբեր երկրներում ընթացող հակազաղութային շարժումների փոխազդեցությունը միմյանց վրա, հարկ է մշտապես նկատի ունենալ, երբ քննարկվում են այդ շարժումների դրդապատճառները, վերելքը կամ վայրէջքը:

1920-ական քվականներին Բահրեյնում սկսված ազատագրական պայքարն ուներ մի կարևոր առանձնահատկություն, որը կարելի է համարել առավելություն նախորդ շրջանում ծավալված շարժումների նկատմամբ: Բահրեյնցիներն այս անգամ մարտնչում էին ավելի համախմբված, առանց կրոնադատական և էթնիկական տարբերությունների՝ դասեր քաղելով նախորդ շրջանի փորձից: Դա զրկեց Բահրեյնի կառավարող վերնախավին և անգլիացիներին՝ կրկին քահրեյնցիների շարքերը պատակաբեկելու և նրանց միմյանց դեմ հանելու հնարավորությունից:

Եմիր Իսա ալ-Խալիֆան և անգլիացիները հայտնվեցին քավականին ծանր դրության մեջ: Այս անգամ նրանք «ելքը» գտան ոչ թե բռնություններ կիրառելու և քահրեյնցիների արյունը հեղելու մեջ, այլ դիմեցին մի անսպասելի քաղաքական քայլի: Իսա ալ-Խալիֆան, որը հեղինակագրված էր քահրեյնցիների աչքում և վերջիններիս կողմից ընկալվում էր որպես անգլիացիների կամակատար, 1923 թ. մայիսին հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ իր որդու՝ շեյխ Չամադ ալ-Խալիֆայի: Դա արդեն հայրենասիրական ուժերի որոշակի հաղթանակն էր, մասնավորապես նախկին Եմիրի հրաժարականի հետ միասին իշխանությունները, անգլիացիների համաձայնությամբ, որոշեցին Բահրեյնում կիրառել դեմոկրատական բնույթի ազատություններ: Մասնավորապես, շարժման մասնակիցներից ոչ ոք չձեռքակալվեց ու բանտ չնետվեց կամ չարտաքսվեց երկրից: Չամադ ալ-Խալիֆան համարվեց բարենորոգիչ:

Մեծ Բրիտանիայի՝ որպես պրոտեկտորի, իրավունքները և իշխանությունը Բահրեյնում լրիվ պահպանվեցին: Իսկ ինչ վերաբերում է բարենորոգումներին և դրանց հեղինակին՝ Եմիր Չամադին, ապա դա ժողովրդի գնձությունը չառաջացրեց: Բահրեյնցիները դեռևս չէին վստահում նրան և չգիտեին, թե ինչ կատացվի այդ ամենից:

Սակայն այդ ամենի հետ միասին պետք է արժանագրել, որ Եմիրի փոփոխությունը և զենք կիրառելու մարտավարությունից հրաժարվելը Բահրեյնի հայրենասիրական և ազատագրական ուժերն ընկալեցին ոչ միայն բազավորող ալ-Խալիֆա դինաստիայի, այլև Բահրեյնում բրիտանական իշխանությունների թուլության նշան: Նրանք համոզվեցին,

որ համախմբված պայքարի պարագայում անհամեմատ մեծանում են հացդուրբությունների հասնելու իրենց հնարավորությունները: Այս հանգամանքները խթանիչ դերակատարում ունեցան Բահրեյնում ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ծավալման գործում, հատկապես 1930-ական թվականներին:

1926 թ. Բահրեյնում Սեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ՝ գործակալի կարգավիճակով, նշանակվեց Չ. Բելզրայվը: Նրա վրա դրվեցին Բահրեյնում, նրա ներքաղաքական կյանքում որոշակի փոփոխություններ կիրառելու պարտականությունները՝ նպատակ ունենալով առանց բռնությունների կիրառելու կայունացնել ներքաղաքական դրությունը Բահրեյնում, ինչ-որ չափով զուսուցադրել էմիրի իշխանապետության արտաքին տեսքը, բարձրացնել բրիտանական իշխանությունների հեղինակությունը և ամրապնդել նրանց դիրքերը: Դա արվելով, դրանք հեշտ խնդիրներ չէին, որոնց լուծումը ոչ միայն մեծ եռանդ, այլև հնարամտություն էր պահանջում Բելզրայվից: Դա հրատապ խնդիր էր դարձել, քանի որ բռնությունների կիրառումը սպասված արդյունքները չէր տալիս:

Անգլիական նորանշանակ գործակալը սկսեց նոր բարենորոգումների կիրառումից, որը նա փորձում էր հետևողականորեն կիրառել 1920-ական թվականների վերջերից և 1930-ական թվականներին: Նրանք կոչվեցին նոր բարենորոգումներ, քանի որ Դամադի ձեռնարկած բարենորոգումները կիսատ-պատ էին, շատ դանդաղ էին ընթանում, մասնակի և սահմանափակ բնույթ էին կրում, ուստի և արդյունավետ չէին: Բելզրայվը, ելնելով պրոտեկտորատի կարգավիճակով իրեն տրված լիազորություններից, խստագույն վերահսկողություն սահմանեց Բահրեյնի եկամուտների ու հասույթների վրա, որը նախկինում երբեք չէր կիրառվել: Դա կոչված էր շոշափելիորեն բարելավել պրոտեկտորատի ֆինանսական վիճակը և լրացուցիչ միջոցներ դնել իր՝ որպես գործակալի, անմիջական տնօրինության տակ: Մինչ այդ գործող վարչակառավարական համակարգն այժի չէր ընկնում կարգապահությամբ, պետական մարմինների և պաշտոնյաների իրավունքների ու լիազորությունների հստակ սահմանազատությամբ: Ուստի Բելզրայվն իր կարևորագույն խնդիրներից մեկը համարեց այդ համակարգի բարելավումը՝ ձգտելով այն վերածել գործող համակարգի: Ստեղծվեցին ոստիկանական ուժեր, էմիրության պաշտպանունակության ամրապնդման պատրվակով ավելացան բրիտանական կայազորները, օտարերկրացիներին տրվեցին հավելյալ արտոնություններ և այլն:

Բելգրայվի նախածեռնությունները ոչ միայն պաշտպանություն չգտան քահրեյնցիների կողմից, այլև արժանացան նրանց դիմադրությանը և դատապարտմանը: Հատկանշական է, որ նրա քարենորոգումները առաջացրին նույնիսկ էմիր Չամադ ալ-Խալիֆայի և պալատականների խոր դժգոհությունը, որոնք զստում էին, որ Բելգրայվը դուրս է գալիս գործակալի լիազորություններից և խառնվում Բահրեյնի ներքին կառավարմանը:

Ավելի կտրուկ էր կզգու հայրենասիրական ուժերի և աշխատավորական զանգվածների դիրքորոշումը: Նրանք համոզված էին, որ Բելգրայվի քարենորոգումների վերջնական նպատակը ոչ թե Բահրեյնի ներքաղաքական կյանքի բարեփոխումը և ժողովրդավարության զարգացմանը նպաստելն էր, այլ Մեծ Բրիտանիայի տիրապետության հետագա ամրապնդումը սուրատեղիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ արշիպելագում: Ուստի նրանք ավելի վճռական դարձան Մեծ Բրիտանիայի կողմից Բահրեյնի սուվերենությունը ճանաչելու իրենց պահանջներում:

Լոնդոնը, անշուշտ, տեղյակ էր Բահրեյնում տեղծված իրադրությանը և տեսնում էր, որ Բելգրայվի «քարենորոգումները» սպասված արդյունքները չեն տալիս: Անգլիական կառավարությունը, ցանկանալով դյուրացնել իր գործակալի գործունեությունը և ցույց տալ, որ ինքը ինչ-որ չափով հաշվի է նստում Բահրեյնի պահանջների հետ, 1934 թ. հայտարարեց, որ Բահրեյնը չի կազմում բրիտանական կայսրության մաս և նրան տվեց նոր՝ «անկախ իշխանապետության» կարգավիճակ: Ըստ այդմ՝ Բահրեյնը կապվում էր բրիտանական կայսրության հետ «հատուկ դաշնակցային պայմանագրով», որն էլ հենց ի չիք էր դարձնում «անկախ իշխանապետություն» հասկացությունը՝ վերածելով այն անիմաստ քառակապակցության:

Ի պատասխան անգլիական կառավարության այդ քայլերի՝ քահրեյնցիները բռնկուտ հայտարարեցին ոչ միայն Բելգրայվի «քարենորոգումներին», այլև հենց իրեն՝ չցանկանալով որևէ գործ ունենալ նրա հետ: 1930-ականների երկրորդ կեսում չէին դադարում քահրեյնցիների բողոքի միտինգները և զանգվածային ցույցերն ընդդեմ բրիտանական տիրապետության: Դրանց մեջ իրենց նշանակությամբ հատկապես առանձնանում են 1939 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած շարունակական ցույցերը, որոնց ընթացքում նախորդ պահանջների հետ միասին առաջին անգամ հնչեց Բահրեյնում ժողովրդավարական սահմանադրություն մտցնելու պահանջը: Դա վկայում էր Բահրեյնի հայրենասիրական

ուժերի, որոնք անցել էին 1920–1930-ական թթ. պայքարի բովով, քաղաքական հասունության մասին:

Քրիտանացիների ներվերը շղիմացան և նրանք, որ մինչ այդ խուսափում էին ծագմական ուժ և բոնություններ կիրառելուց, այս անգամ քահրեյնցիների այդ ելույթը ճնշեցին ուժի օգնությամբ:

Միաժամանակ, օգտվելով արդեն սկսված երկրորդ համաշխարհային պատերազմից, Անգլիան լրացուցիչ ծագմական ուժեր տեղակայեց Բահրեյնում:

Այսպիսով՝ թեև Բահրեյնի հայրենասիրական ուժերին չհաջողվեց հասնել քրիտանական պրոտեստոտրատի վերացմանը և անկախ ու սուվերեն պետության ստեղծմանը, այդուհանդերձ, նրանց մոտ քսանամյա ազգային-ազատագրական պայքարն անհետևանք չանցավ: Նա լուրջ հարված հասցրեց, կարելի է ասել՝ խարխուլեց քրիտանական տիրապետության հիմքերը և հող ճախապատրաստեց նրա վերացման համար:

3. «Բահրեյն պետրոլեում կոմպանիի» (ԲԱՊԿՕ) ստեղծումը

Արաբական Արևելքի երկրների, առաջին հերթին՝ Սաուդյան Արաբիայի, Իրաքի, Թուրքիայի, Բահրեյնի և Արաբական Միացյալ Էմիրությունների նորագույն պատմությունը սերտորեն շաղկապված է նավթի գործունի հետ: Այն շաղկապված է ոչ միայն տնտեսական, այլև պատմաքաղաքական առումով: Նավթի առկայությունը այդ և այլ երկրներում մագնիսի նման խոցն է ձգել աշխարհի հզոր տերություններին՝ Անգլիային, Ֆրանսիային և ԱՄՆ-ին, որոնք խոցն տիրապետություն են հաստատել արաբական երկրների այդ կարևոր ընկերական հարստության վրա և քաղաքական կախման մեջ գցել այդ երկրները: Դրանով նրանք մեծապես ազդել են նաև նշված երկրների պատմական զարգացումների, քաղաքականության և տնտեսության վրա:

Բահրեյնը Սաուդյան Արաբիայից և Իրաքից հետո երկրորդ և Ծոցի առաջին արաբական երկիրն էր, որտեղ 1932 թ. նավթ արդյունահանվեց: Մեծ Բրիտանիան երկար ժամանակ տարօրինակ կերպով առանձնահատուկ ուշադրություն չէր դարձնում Բահրեյնի նավթային հարստությունների վրա և կոնկրետ քաջելը չէր ձեռնարկում նրա արդյունահանման ու շահագործման ուղղությամբ: Նրա ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում Անգլո-իրանյան նավթային ընկերությունը, որին Լոնդոնն ամեն կերպ աջակցում էր՝ նպաստավոր քաղաքական,

տնտեսական և ֆինանսական պայմաններ ստեղծելով նրա գործունեության համար:

Սակայն իրադրությունը կտրուկ փոխվեց 1920-ական բվականների կեսերից. երբ ամերիկյան նավթային ընկերությունները սկսեցին ակտիվ գործունեություն ծավալել Սերծավոր ու Միջին Արևելքում, այդ թվում և արաբական այն երկրներում, որոնք ունեին նավթային պաշարներ և գտնվում էին անգլիական տիրապետության տակ կամ ազդեցության գոտում: Ամերիկյան նավթային ընկերությունները, վայելելով ԱՄՆ-ի կառավարության աջակցությունը, պայքար էին ծավալել Սերծավոր Արևելքում գտնվող նավթի համաշխարհային պաշարների օգտագործման մեջ իրենց թափնն ունենալու և այդ բնագավառում անգլիական նավթային ընկերությունների մենաշնորհին վերջ տալու համար: Այդ քաղաքականության իրականացման ճանապարհին նրանց ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց նաև Բահրեյնը: 1927 թ. նոյեմբերի 30-ին ամերիկյան «Իստերն զալֆ» նավթային ընկերությունը ավատարւիացի նավթային գործարար Ֆ. Յուլմսից զնեց նրան պատկանող «Իստերն ընդ ջեներալ սինդիկեյթ» ընկերության՝ Բահրեյնում նավթի հետախուզում կատարելու և շահագործելու կոնցեսիոն իրավունքները: Անգլիական կառավարությունն ամեն կերպ դիմադրում էր այդ գործարքի կատարմանը, սակայն միջամտեց ԱՄՆ-ի պետական կառավարությունը և նրա բացահայտ ճնշման տակ անգլիական կառավարությունը ստիպված էր նահանջել: Ամերիկյան հայտնի «Ստանդարդ օյլ կոմպանի օֆ Կալիֆոռնիա» նավթային ընկերությունը հիմնեց «Բահրեյն պետրոլեում կոմպանի» (ԲՄՊԿՕ) իր դուստր ընկերությունը, որը և ձեռնամուխ եղավ նավթի արդյունահանմանը Բահրեյնում: Նա 1930 թ. հունիսի 12-ին պայմանագիր կնքեց Բահրեյնի էմիր Չամադ ալ-Խալիֆայի հետ, ըստ որի՝ էմիրը 69 տարի ժամանակով կոնցեսիա էր տալիս ԲՄՊԿՕ-ին Բահրեյնի տարածքում նավթ հայտնաբերելու և շահագործելու համար: Նավթի պաշարները, որոնք գտնվում են հիմնականում Ավալի հանքավայրում, կազմում են մոտ 148 մլն բարել: Նավթից ստացվող եկամուտների մի մասը, ըստ 1930 թ. ամերիկյան-բահրեյնյան կոնցեսիոն համաձայնագրի, ստանալու էր Բահրեյնի էմիրը:

Նավթային համաձայնագիրը կնքվեց Բահրեյնի համար շատ ծանր ժամանակ: Ավանդաբար նրա տնտեսության զլխավոր ճյուղը եղել է բնական մարգարիտի արդյունահանումը ծովի ընդերքից: Բահրեյնցիներն այդ գործի մեծ վարպետներն էին: Սակայն 1930-ական բվական-

ների սկզբին մարզարիտի համաշխարհային շուկան կազմալուծվել էր և մարզարիտի արդյունահանումը խոր ճգնաժամ էր ապրում: 1932 թ. սկսված նավթի արդյունահանումը կոչված էր փոխհատուցել մարզարիտի արդյունահանման անկման հետ կապված կորուստները և նպաստել Բահրեյնի տնտեսության զարգացմանը:

4. Բահրեյնը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939–1945 թթ.)

1939 թ. սկսված երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սպառնալիք էր աշխարհի թուրք երկրների համար, անկախ այն բանից, թե նրանք ինչպիսի հեռավորության վրա էին գտնվում պատերազմի գլխավոր բաւերաբեմերից և օազմաճակատներից: Այդ վտանգը կախված էր նաև Պարսից ծոցի, այդ թվում և Բահրեյնի վրա, քանի որ առաջին Բահրեյնի պրոտեկտոր երկիրը՝ Մեծ Բրիտանիան, պատերազմի գլխավոր մասնակիցներից մեկն էր, և նա պետք է օգտագործեր, և իրոք օգտագործեց, իր զաղութները և պրոտեկտորատները, նրանց մարդկային և նյութական միջոցները գերմանական բլոկի դեմ հաղթանակ տանելու համար, և երկրորդ՝ Մեծ Բրիտանիայի թշնամի բլոկը՝ Գերմանիան և Իտալիան, որոշակի ծրագրեր ունեին արաբական երկրների նկատմամբ՝ գտնելով, որ Մեծ Բրիտանիային պարտության մատնելու հիմնական ուղիներից մեկը նրան զրկելն է իր անդրծովյան տիրույթներից: Միշտ է, գերմանա-իտալական այդ ծրագրերում առաջնային տեղ հատկացվում էր Իրաքին, Սիրիային, Եգիպտոսին և Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբական այլ երկրների, սակայն Պարսից ծոցի արաբական շեյխություններին և ենթություններին նույնպես մեծ նշանակություն էր տրվում:

Չօգուտ այս տեսակետի են խոսում երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հրատարակված գերմանական, ինչպես նաև իտալական զաղտնի փաստաթղթերը⁵:

Դրա ապացույցն է հանդիսանում նաև պատերազմի սկզբում Բահրեյնի ռմբակոծումը գերմանական և իտալական ավիացիայի կողմից: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը և Բահրեյնի կարևոր ստրատեգիական դիրքն ու նշանակությունը բրիտանական պաշտպանական

5 Այդ մասին տե՛ս **Н. Оганесян**, Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны, Ереван, 1980:

համակարգում՝ Մեծ Բրիտանիան պատերազմի տարիներին Բահրեյնում կենտրոնացրեց խոշոր ռազմական ուժեր և ռազմական տեխնիկա, այդ թվում և ավիացիա: Այդ ուժերը չէին նախատեսված միայն Բահրեյնի պաշտպանության համար: Երանց խնդիրն էր ապահովել ամբողջ տարածաշրջանի ու Պարսից ծոցի անվտանգությունը: Այդ նպատակն էր հետապնդում նաև անգլիական կառավարության համաձայնությանը Բահրեյնում ամերիկյան ռազմական ուժեր տեղակայելը:

Ռազմական իրադրությունը հոգուտ հակահիտլեռյան կռաւիցիայի փոխվելու և գերմանաֆաշիստական բլոկի ռազմական պարտությունների շնորհիվ Պարսից ծոց գերմանա-իտալական ներխուժման վտանգը վերացավ:

Պատերազմի տարիներին զգալի տեղաշարժեր տեղի ունեցան Բահրեյնի ներքաղաքական կյանքում: 1942 թ. եմիրի գահին նստեց վախճանված Դամադ բին Ալի ալ-Խալիֆայի որդին՝ շեյխ Սալման բին Դամադ ալ-Խալիֆան: Դա սովորական, ժառանգական իրավունքով տեղի ունեցած փոփոխություն չէր: Սալման ալ-Խալիֆայի անվան հետ է կապված Բահրեյնի արդիականացման գործընթացը: Եւ եմիրի գահի վրա մնաց 19 տարի՝ մինչև 1961 թ.: Այդ ժամանակահատվածում նա կիրառեց մի շարք բարեփոխումներ տնտեսական, սոցիալական և կրթական համակարգերում, բարձրացավ բահրեյնցիների կենսամակարդակը, որի մեջ մեծ էր նախից ստացվող եկամուտների տեսակարար կշիռը:

Ալտիվացավ նաև Բահրեյնի աշխատավորական զանգվածների և բոլոր հայրենասիրական ուժերի պայքարը Բահրեյնում ղեմնկրատիայի հաստատման, ղեմնկրատական վերափոխումների և ազատությունների համար: Դրան նպաստեցին ոչ միայն օրյելտիվ պայմանները, այլ նաև Մեծ Բրիտանիայի անհաջողությունները պատերազմի սկզբնական փուլում: Դա հանգեցրեց նրան, որ Անգլիայի հեղինակությունն ընկավ բահրեյնցիների աչքում, որոնք սկսեցին Անգլիան ընկալել որպես թուլացած մի երկիր: Արդեն 1940 թ. երկրի հայրենասիրական ուժերը քացահայտ հանդես էին գալիս բրիտանական տիրապետության դեմ: Դա իր արտացոլումը գտավ անգլիական զորքերը Բահրեյնից դուրս բերելու պահանջի մեջ: Դրան ավելացավ Բահրեյնում բրիտանական ներկայացուցիչ Չ. Բելգրայվին անհապաղ երկրից վտարելու պահանջը: Այդ անձնավորությունը մարմնավորում էր բրիտանական զաղութային տիրապետությունն իր բոլոր քացասական

կողմերով: Գժգոհությունը մնգլխայի և նրա կառավարման մեթոդների դեմ այնքան խորն էր, որ այն անգամ համակել էր կառավարող վերնախաւի որոշ շերտերը: Գակարքիտանական դժգոհության այս ալիքն իր գագաթնակետին հասավ 1941–1942 թթ.: Բահրեյնն իրենից ներկայացնում էր մի եռագող կաթսա, և անգլիական իշխանությունները երկիրը հանդարտեցնելու համար վախեցան կիլոատել քոնի միջոցներ և ճնշումներ:

Լարվածությունը մի փոքր լիցքաթափվեց 1942 թ., երբ էնիր հռակվեց շեյխ Սալմանը: Եա բարենորոգումներ անցկացնելու իր շտալ խտատումներով կարողացավ հանդարտեցնել զանգվածներին, իսկ կաշաթըներով ու «նվերներով» նրան հաջողվեց դժգոհներին հարած կատավարող վերնախաւի մի մասին անջատել ընդդիմադիր ճակատից: Այս քայլերի արդյունքում դժգոհության ալիքը 1943–1944 թթ. վայրէջք ապրեց: Եոր էնիրը գործողության մեջ դրեց պատերազմի ժամանակների օրենքները, կատարեց մի շարք մերթալալություններ և կարողացավ քուլացնել ընդդիմադիր շարժումը: Դրությունը երկրում համեմատաբար կայունացավ: Գավանաբար դա հանդիսացավ Բահրեյնի մայրաքաղաք Մանամահը 1946 թ. Պարսից ծոցում բրիտանական ներկայացուցչության նստավայրը դարձնելու պատճառներից մեկը:

Չնայած պատերազմական գործողություններին, 1939–1945 թթ. երբեք չդադարեց մրցակցությունը ամերիկյան և անգլիական նավթային ընկերությունների միջև Մերձավոր և Միջին Արևելքում, մանականդ որ պատերազմի տարիներին խիստ աճեց նավթի և նավթամթերքների պահանջարկը: Պայքարը հիմնականում ընթանում էր մի կողմից ամերիկյան «ՄՐԱՄԿՕ» ու «ԲԱՊԿՕ» և մյուս կողմից՝ «Անգլո–իրանական նավթային ընկերության» («ԱԻՆԿ») ու «Բրիտիշ պետրոլեում կոմպանի» միջև, որի հետևանքով ավելի ուժեղացան ամերիկյան նավթային ընկերությունների դիրքերը:

Ինչպես միշտ, այս անգամ նույնպես ամերիկյան նավթային ընկերությունները, այդ թվում և «Բահրեյն պետրոլեում կոմպանի», մեծ աջակցություն էին ստանում, այդ թվում և ռազմական, ամերիկյան իշխանությունների կողմից:

**5. Բահրեյնը հետպատերազմյան տարիներին:
Բրիտանական պրոտեկտորատի վերացման համար
պայքարի ավարտական փուլը**

Ինչպես նշվեց, 1946 թ. Քուվեյթի մայրաքաղաք Էլ-Քուվեյթից Մանամահ տեղափոխվեց Պարսից ծոցում բրիտանական վարչության ղեկավարի նստավայրը: Բահրեյնի մայրաքաղաքը վերածվեց Պարսից ծոցի արաբական շեյխությունների յուրատեսակ քաղաքական կենտրոնի: Այստեղից էր Մեծ Բրիտանիան իրականացնում իր կարևոր քաղաքական, ռազմական և տնտեսական ծրագրերը ու հետևում նրանց իրականացմանը: Մանամահից ստացվող տեղեկությունների հիման վրա էր Լոնդոնը ճշգրտում իր քաղաքականության առաջնայնությունները և որոշում ստրատեգիական հիմնախնդիրները Պարսից ծոցի ավազանում:

Մանամահի վերածումը Պարսից ծոցում բրիտանական իշխանությունների կենտրոնի վկայում էր նաև Բահրեյնի ստրատեգիական նշանակության կարևորության մասին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո նկատվեց որոշակի փոփոխություն Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության մեջ՝ հանդեպ Բահրեյնը: Բրիտանական իշխանությունները գտան, որ իրենց դիրքերի հետագա ամրապնդմանը ավելի կհամապատասխանի, եթե խրախուսեն Բահրեյնի տնտեսության որոշ ճյուղերի ու ինֆրաստրուկտուրայի, կրթական և առողջապահական համակարգի զարգացմանը: Դա, ինչպես ենթադրում էին նրանք, կոչված էր նաև նպաստելու հակաբրիտանական զգացմունքների, ի վերջո՝ հակաբրիտանական պայքարի թուլացմանը:

Բահրեյնում մեծ քափ առավ շինարարությունը: Կառուցվեցին հիանալի ավտոմայրուղիներ և կղզիները միմյանց կապող թունրեր, նավահանգիստներ, որոնց համալրված էին նորագույն տեխնիկայով: Իր կարևորությամբ առանձնանում է առաջնակարգ օդանավակայանի շինարարությունը Մուհարակում, որը կարող էր ընդունել ամենախոշոր ինքնաթիռներ, այդ թվում և ռազմական: Ավտոմայրուղիների, կղզիները միմյանց կապող ամրապատկերների և օդանավակայանի կառուցումը ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ուներ հենց Մեծ Բրիտանիայի համար՝ նրա ռազմական ուժերի տեղաշարժումների տեսանկյունից:

Շինարարական ոլորտի մեջ ներգրավվեցին նոր և հարմարավետ հյուրանոցների, դպրոցական շենքերի, հիվանդանոցների, կինոթատրոնների, ակումբների և բնակելի շենքերի կառուցումը մայրաքաղաքում

և իր նշանակությամբ Բահրեյնի երկրորդ քաղաք Մուհարակում: Ընդլայնվեց հեռախոսային ցանցը, և բարելավվեց փոստային կապը: Յուլյատրվեց թերթերի հրատարակումը, այդ թվում՝ ազգային-հայրենասիրական ուղղություն ունեցող «Ալ-Ֆարիդա ալ-Ֆադիդա» ժրաթերթը:

Բահրեյնը ոտք էր դնում XX դար:

Յուրօրինակ կերպով այս գործընթացին մասնակցեց ԱՄՆ-ը, որի ներկայացուցիչները՝ գործարարները, զանազան խորհրդակցականներ և հատկապես նավթային ընկերությունների ներկայացուցիչներ, ուշադրությամբ հետևում էին, թե ինչ կստացվի քրիտանական փորձից: Նրանց մասնակցությունն արտահայտվեց նրանում, որ նրանք ինչ-որ չափով ֆինանսավորում էին Բահրեյնի վերակառուցման և արդիականացման քրիտանական ծրագրերը, որից օգտվելու էին նաև իրենք: Բայց նախկինի պես նրանց ուշադրության կենտրոնում մնում էր Բահրեյնի և տարածաշրջանի նավթը:

Ամերիկյան ԲՄՊԿՕ-ի ղեկավարությունն ընտրեց նավթարդյունաբերության շեշտակի զարգացման ուղին՝ մեծապես ավելացնելով կապիտալ ներդրումները, որի արդյունքում նավթահորերի թիվը հասավ 80-ի: Չուզահեռաբար նրանք զարկ տվեցին նավթավերամշակմանը: Դեռևս 1936 թ. Բահրեյնում հիմնված նավթավերամշակման գործարանի կարողությունները 1946 թ. մեծացան վեց անգամ, իսկ նավթի արտահանումը ԲՄՊԿՕ-ի կողմից աճեց 80%-ով: ԲՄՊԿՕ-ի նախաձեռնությամբ կառուցվեց Սաուդյան Արաբիայի Դաիրանից Բահրեյն 55 կմ երկարությամբ ստորջրյա նավթամուղ, որի շնորհիվ սաուդյան նավթը հոսեց Բահրեյնի նավթամշակման գործարան: Այս քոլորի հետևանքով աճեց նավթի արդյունահանումը և վերամշակումը, համապատասխանաբար աճեցին նավթից ստացվող շահույթները, որի մի մասը՝ որպես եկամուտ, ստանում էր Բահրեյնը:

Ստաջընթացը, անշուշտ, ակնառու էր: Սակայն նրա սոցիալական հետևանքներից կամ «բարիքներից» հիմնական շահողները եղան Բահրեյնի հասարակության ունևոր խավերը, իսկ աշխատավորական խավերի սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ շոշափելի փոփոխություններ տեղի չունեցան: Այդ պատճառով էլ դժգոհությունը պահպանվում էր, որն ամեն մի հարմար պահի կարող էր պոթթևալ: Առիթն իրեն երկար ապասել չտվեց:

1951 թ. սկզբներին կարևոր իրադարձություններ տեղի ունեցան Իրանում՝ կապված Մոսադեղի կառավարության կողմից ՍԻԿ-ի՝ «Անգ-

լո-իրանական նավթային ընկերության» ազգայնացման որոշման հետ: Դա իր ժամանակի համար չափազանց համարձակ քայլ էր, որը ցնցեց անբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքը և մեծապես նպաստեց հակաիմպերիալիստական ալիքի բարձրացմանը մի շարք երկրներում, այդ թվում և արաբական նավթարդյունահանող երկրներում: Բացառություն չկազմեց նաև Բահրեյնը: 1951 թ. փետրվարին այստեղ տեղի ունեցան համերաշխության ցույցեր՝ ի պաշտպանություն Իրանի ժողովրդի պայքարի հանուն ԱՆԿ-ի ազգայնացման: Դրանք վերածվեցին քողոքի ցույցերի, երբ հայտնի դարձավ, որ քրիտանական իշխանությունները Իրանի հայրենասիրական ուժերին սպառնալու նպատակով Պարսից ծոցում կենտրոնացրին լրացուցիչ ռազմածովային ուժեր: Բահրեյնի կառավարությունը անգլիական իշխանությունների պահանջով և աջակցությամբ ցուցարարների դեմ հանեց ոստիկանական ուժեր, որոնց հաջողվեց ճնշել այդ ցույցերը, մասնակիցներից շատերը ծերբակալվեցին և բանտ նետվեցին:

Բահրեյնի իշխանությունները և անգլիացիները դեռ չէին հասցրել տունել իրենց «հաղթանակը», երբ նույն թվականի մարտին սկսվեց ԲԱՊԿՕ-ին պատկանող նավթավերամշակման և օժանդակ ձեռնարկությունների աշխատավորների գործադուլը: Դա առաջին նման գործադուլն էր ԲԱՊԿՕ-ի համակարգում: Գործադուլավորների հիմնական պահանջներն էին՝ աշխատավարձի բարձրացում և աշխատանքի պայմանների, այդ թվում և աշխատավորների կենցաղային պայմանների բարելավում:

Իր նշանակությամբ շատ կարևոր էին Բահրեյնի աշխատավորական զանգվածների 1951 թ. հունիսին կայացած ցույցերը: Դրանք իրենց պահանջներով տարբերվում էին մինչ այդ տեղի ունեցած ելույթներից: Այդ ցույցերն ուղղված էին ինչպես կառավարող վարչակարգի, այնպես էլ քրիտանական իմպերիալիզմի դեմ: Ցուցարարների, որոնց շարքերը համալրում էին բանվորները, մանր առևտրականները, արհեստագործները և մտավորականությունը, գլխավոր պահանջներն էին՝ Բահրեյնի եմիր Սալման ալ-Խալիֆայի ու նրա անգլիացի խորհրդակցանի՝ Չ. Բելգրայնի արտաքսումը երկրից, ԲԱՊԿՕ-ի ազգայնացումը, Բահրեյնի անկախության ճանաչումը և Բահրեյնում տեղակայված անգլիական ռազմական հենարանի վերացումը: Ինչպես տեսնում ենք, այդ պահանջները արժատական ընույթ էին կրում և արտացոլում էին Բահրեյնի աշխատավորական ու հայրենասիրական խավերի վճռականությունը՝ տեսնել իրենց հայրենիքը ազատ ու անկախ:

Տեղական կառավարող վերնախավը և անզխական իշխանությունները լավ էին զիտակեցում, քե ինչպիսի վտանգ են ներկայացնում նմանատիպ պահանջները, և համատեղ դիմեցին վճռական գործողությունների: Բահրեյնի ուստիականության և անզխական զինվորների համատեղ «վճռական» գործողությունների արդյունքում, որի ընթացքում ցուցարարների դեմ կիրառվեց զենք, հաջողվեց ճնշել հայրենասիրական ուժերի այդ ելույթները: Ցուցարարների զնդակոծման ժամանակ զոհվեց վեց և վիրավորվեց քսան մարդ, բանտերը լցվեցին ձերբակալվածներով, սանձազերծվեց մի իսկական ահաբեկչություն:

Սակայն քրիտանական իշխանությունների և տեղական կառավարող վերնախավի «հաջողությունները» ժամանակավոր բնույթ էին կրում: Բահրեյնի հարենասիրական ուժերը վախեցած չէին և շարունակում էին պայքարը իրենց իրավունքների ու երկրի ազատության ու անկախության համար: Դրա վկայություններն են 1950-ական րվականներին տեղի ունեցած տրանսպորտի, նավթային և նավաշինական ձեռնարկությունների բանվորների և ծառայողների գործադուլները, զանգվածային ելույթներն ու ցույցերը, հակաֆեոդալական շարժումները: Պայքարին ավելի կազմակերպված բնույթ տալու նպատակով լրագրող ալ-Քաբիրի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Բարձրագույն գործադիր կոմիտե, որը հետագայում վերանվանվեց Ազգային միասնության կոմիտեի: Դա հասարակական կազմակերպություն էր, որի մեջ համախմբվել էին Բահրեյնի հասարակության ժողովրդավարական և հայրենասիրական ուժերի ներկայացուցիչները: 1954-1955 թթ. այդ կոմիտեն մշակեց և իշխանություններին ներկայացրեց Բահրեյնի աշխատավորական և ժողովրդավարական ուժերի հիմնական պահանջները, որոնց հանգում էին հետևյալին. մտցնել աշխատանքային օրենսդրություն, բուլլատրել աշխատավորներին կազմակերպելու իրենց արհմիությունները, անցկացնել ընդհանուր ընտրություններ, մշակել քաղաքացիական և քրեական օրենսգիրք, արդարադատության համակարգում քարենորդումներ կատարել՝ դատավարությունը հանձնարարելով անկախ դատավորներին, կրթական և առողջապահական համակարգը հանձնել ժողովրդական կոմիտեների տնօրինությանը և այլն: Կարևոր պահանջներից էր նաև արգելել օտարերկրյա ուժերի միջամտությունը Բահրեյնի ներքին գործերին:

Երբ Բահրեյնի իշխանությունները հրաժարվեցին քննարկել այդ հարցերը, Ազգային միասնության կոմիտեի կոչով սկսվեց քաղաքացիա-

կան անհնազանդություն: Բահրեյնը կրկին զտնվում էր զանգվածային ելույթների նախօրյակին:

Ստեղծված պայմաններում էմիր Սալմանը հարկադրված էր բանակցություններ սկսել Ազգային միասնության կոմիտեի ղեկավարության հետ և քննարկել նրա պահանջները: Բանակցությունները տևեցին մինչև 1955 թ. կեսերը, էմիրը մի շարք հարցերում զիջում կատարեց և հայտարարեց, որ պատրաստ է քավարարել այնպիսի պահանջներ, ինչպես համայնքների խորհուրդների ընտրությունների անցկացումը, բարենորոգումներ արդարադատության բնագավառում, աշխատանքային օրենսդրության մշակում, կրթության և առողջապահության հարցերով կոմիտեների ստեղծում: Կոմիտեի ներկայացրած մյուս պահանջները էմիրը կտրուկ կերպով հրաժարվեց քավարարել:

Երկրում լարվածությունը շարունակվում էր, և կոմիտեն պնդում էր իր քոլոր պահանջների քավարարման վրա:

1956 թ. Բահրեյնում տեղի ունեցավ առաջին ասպտամբությունն այդ երկրի նորագույն պատմության մեջ, որը կապված էր եգիպտոսի պրեզիդենտ Նասերի կողմից Սուեզի ջրանցքի ազգայնացման և եգիպտոսի դեմ անցվող-Ֆրանս-իսրայելյան ագրեսիայի հետ: Բահրեյնի ժողովուրդը, ինչպես արաբական մյուս քոլոր երկրների ժողովուրդները, ուղի ելավ՝ ի պաշտպանություն եգիպտոսի և նրա իրավունքների: Ի նշան քողորքի՝ Բահրեյնում կանգ առան քոլոր գործարանները, տրանսպորտը, փակվեցին ձեռնարկությունները, դպրոցները, շուկաները և խանութները, արհեստանոցները: Երկիրը համակվեց զանգվածային ցույցերով, որոնք տեղի էին ունենում ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղերում: Տուցարարները հարծակվում էին անզլիացիներին պատկանող ձեռնարկությունների, տրանսպորտային ընկերություններին պատկանող գրասենյակների ու ֆիրմաների վրա, հրկիզում Բահրեյնում բրիտանական քաղաքական վարչության շենքերը: Բրիտանական իշխանությունների գործողությունները անդամալուծելու նպատակով ասպտամբները շրջափակեցին Մանամահը Սուխարակի հետ միացնող ամբարտակը, տարածաշրջանի անձնախոշոր և առաջնակարգ օդանավակայանը, որի պատճառով անզլիական ինքնաթիռները չէին կարողանում վայրէջք կատարել այնտեղ և հարկադրված էին օգտվել Ավալիի ոչ մեծ օդանավակայանից, որը պատկանում էր ամերիկյան ԲԱՊԿՕ-ին: Իսկ այդ ընկերության աշխատակիցները հրաժարվում էին սպասարկել անզլիական և ֆրանսիական ինքնաթիռները, որոնք մասնակցում էին եգիպտոսի դեմ ուղղված ագրեսիային:

Կղզում գտնվող և խուճապի մատնված անզլիացիները և նրանց ընտանիքի անդամները հապշտապ փախչում էին Բահրեյնից, իսկ Սաանաահուն և Մուհարակում գտնվող ամերիկացիները, հեռանալով այդ քաղաքներից, կենտրոնացան Ալալիում, որը նրանց ավելի ապահով էր թվում:

Ապստամբների լայնատարած և վճռական գործողությունները խուճապի էին մատնել ոչ միայն կղզում գտնվող անզլիացիներին ու ամերիկացիներին, այլև արջուհիքին ու տեղական իշխանություններին:

Ալմիհայտ էր, որ սովորական և նախկինում քաղմիցս գործադրված մեթոդներով ու միջոցներով հնարավոր չէր ճնշել ապստամբությունը, և անզլիացիները 1956 թ. նոյեմբերին լրացուցիչ ռազմական ուժեր քերեցին Բահրեյն, իսկ եմիրը երկրում մտցրեց արտակարգ դրություն: Փակվեցին բերքերը, արգելվեց Ազգային միասնության կոմիտեն, որը զգալի դերակատարում ուներ ապստամբության գործում, իսկ նրա ղեկավարները ձերբակալվեցին: Ապստամբության շատ մասնակիցներ և ղեկավարներ, խուտափելով ձերբակալություններից, հարկադրված էին հեռանալ Բահրեյնից և ապաստան գտնել այլ երկրներում:

Ձեն ապստամբությունը պարտություն կրեց, քայց այն անհետևանք չանցավ: Անզլիական և տեղական քահրեյնյան իշխանությունները հարկադրված էին հաշվի նստել կատարված իրողության հետ և դիմել որոշ զիջումների: Դրանց մեջ արժանի է հիշատակման առաջին հերթին բրիտանական քաղաքական վարչության ղեկավար, քահրեյնցիների համար այնքան առելի Բելգրայվի հրաժարականը, որը քաղմիցս պահանջել էին նրանք: Բելգրայվի հետ իրենց պաշտոններից ազատվեցին և Բահրեյնից հեռացան նաև բրիտանական քաղաքական վարչության մի քանի այլ պաշտոնյաներ:

Ինչ վերաբերում է Բահրեյնի իշխանությունների զիջումներին, ապա եմիր Ալմանը համաձայնվեց վերջապես իրագործել որոշ քարեփոխումներ, որոնք նա վաղուց էր խոստացել, քայց զանազան պատրվակներով ձգձգում էր: Նրա հրամանով վերջապես հիմնվեցին քաղաքացիական դատարաններ, որոնք կազմում էին արդարադատության բնագավառում քարեփոխումների իրականացման ամենակարևոր պահանջներից մեկը: Ստեղծվեց այսպես կոչված Բարձրագույն վարչական խորհուրդ, որի պարտականությունների մեջ էր մտնում քաղաքների և գյուղերի տեղական մարմինների կառավարումը: Այնուհետև, որոշ ժամանակ անց՝ 1958 թ., ընդունվեց Բահրեյնի աշխատանքային օրենսդրությունը, որն առաջինն էր այդ երկրի պատմության մեջ, տրվեցին արհ-

միություններ կազմակերպելու իրավունքներ, օրենսդրորեն սահմանվեցին վարձու աշխատողների և գործատուների իրավունքներն ու պարտականությունները:

Այս ընթացքում տեղի ունեցավ նշանակալի իրադարձություն: Պայքարի թե՛ պահին՝ 1956 թ., կազմավորվեց Բահրեյնի ազգային ազատագրության ճակատը՝ Չարհա աբ-բահարուրի ալ-կաումի (ԲԱՍՃ), որը ստանձնեց Բահրեյնի ազատագրական պայքարի ղեկավարությունը: Եւ կարևոր դեր խաղաց Բահրեյնի ազատագրական և հայրենասիրական ուժերի պայքարին կազմակերպվածություն և նպատակասլացություն հաղորդելու գործում: 1964 թ. ԲԱՍՃ-ը միացավ Արաբական թերակղզու ժողովրդավարական ուժերի միությանը, որի մեջ միավորվել էին նաև Սաուդյան Արաբիայի, Ադենի և Օմանի համապատասխան կազմակերպությունները:

Ամբողջ 1960-ական քվականներին չէին դադարում հակաբրիտանական ելույթները, որոնք իրենց մի ծայրով ուղղված էին նաև Բահրեյնի իշխանությունների դեմ: Այդ ելույթների քափի մասին է խոսում քեկուզ հենց այն հանգամանքը, որ Բահրեյնում կենտրոնացվել էին 22 հազ. անգլիական զինվորներ՝ պատրաստ զենքի ուժով «կարգ ու կանոն» հաստատել երկրում: Բայց դա չէր վախեցնում Բահրեյնի հայրենասերներին, որոնք 1961 թ. վերջերից սկսեցին հարձակումներ գործել անգլիական սպաների վրա և իրկիզել անգլիական ռազմական ճամբարները: Երկրում բուռնացան տարածվեցին, որոնցով կոչ էր արվում ապստամբել բրիտանական տիրապետության դեմ և հայտնել քաղաքացիական անհնազանդություն Բահրեյնի իշխանություններին:

1961 թ. մահացավ նիիր Սալմանը, և գահ բարձրացավ նրա որդին՝ Իսա իբն Սալման ալ-Խալիֆան: Դա էական փոփոխություն չառաջացրեց Բահրեյնի ներքին կյանքում և Մեծ Բրիտանիայի հետ նրա հարաբերություններում:

Ազատագրական պայքարի տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեցավ ԲԱՍՃ-ի կողմից գործողությունների խարտիայի մշակումը և ընդունումը 1964 թ. հունվարին: Այդ ծրագրային փաստաթղթի կարևոր պահանջներն էին՝ Բահրեյնի ազատություն և անկախություն, ժողովրդավարական բարենորոգումների կիրառում, անգլիական զորքերի և խորհրդակցականների արտաքսում, աշխատավորների կենսական պահանջների բավարարում և այլն: Այս փաստաթուղթը, որը հավանության

արժանացավ աշխատավորական զանգվածների մեծամասնության կողմից, դարձավ գործողությունների ծրագիր հետագա տարիների համար:

Իսկ հետագա տարիները եղան քաղաքական ակտիվության և բուռն պայքարի տարիներ: 1965 թ. ապրիլ–մայիս ամիսներին Բահրեյնում սկսվեց համընդհանուր գործադուլ: Իշխանությունների թուր կոչերը՝ ուղղված գործադուլավորներին՝ վերսկսելու աշխատանքը, ոչ մի արձագանք չգտան: Դեռ ավելին՝ կառավարության քաղաքականությունից դժգոհ ժողովուրդը շրջափակեց էմիրի պալատը, և պետության ղեկավարը հայտնվեց պատանդի վիճակում: Գործադուլը դաժանորեն ճնշվեց անգլիական զինվորների ուղղակի մասնակցությամբ, որի ժամանակ զոհվեցին մի քանի տասնյակ գործադուլավորներ, և քանտ նետվեց մոտ 3 հազ. մարդ:

1965 թ. Սեծ Բրիտանիան որոշեց Ադենում գտնվող իր ռազմական բազան տեղափոխել Բահրեյն, և 1966 թ. մայիսին նա համաձայնագիր ստորագրեց Բահրեյնի կառավարության հետ դրա համար կղզում նոր հողատարածք հատկացնելու մասին: Դրա դիմաց Անգլիան Բահրեյնի ենթրին պարտավորվում էր յուրաքանչյուր տարի վճարել 1,5 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Անգլիացիների և Բահրեյնի իշխանությունների այդ նոր քայլը նոր հուզումների ափսոսանք հանդիսացավ, որին ի պատասխան՝ անգլիացիները տեղական իշխանությունների հետ միասին կրկին դիմեցին քույրությունների: Այդ մասին հանգամանորեն խոսվում էր ԲԱԱԾ-ի 1966 թ. հուլիսի 4-ին միջազգային հանրությանն ուղղված դիմումի մեջ, որտեղ նշվում էր այն դաժան արարքների մասին, որ կիրառվում էին քահրեյնցիների նկատմամբ, և օգնություն խնդրվում աշխարհի առաջադեմ ուժերից:

Այնուհանդերձ, ակնհայտ էր, որ Սեծ Բրիտանիայի համար ավելի ու ավելի դժվար էր դառնում պահպանել իր դիրքերը Պարսից ծոցի արաբական շեյխություններում, այդ թվում և Բահրեյնում, և նա հայտարարեց իր մտադրության մասին՝ հեռանալ այդ տարածաշրջանից, որը նա իրականացրեց 1968 թ.:

Պա օրինաչափ արդյունք էր տասնամյակերի այն համառ պայքարի, որ մղում էին Բահրեյնի, Ադենի, Քուվեյթի, Կատարի, Օմանի ու Մաակատի և Պայմանագրային Օմանի ազգային-հայրենասիրական ուժերը՝ հանուն իրենց ազգային անկախության:

Անգլիական ուժերի լրիվ հեռանալուց հետո Բահրեյնը չեղյալ հայտարարեց պրոտեկտորատի վերաբերյալ Սեծ Բրիտանիայի հետ կնքված թուր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը:

1971 թ. օգոստոսի 14-ին Բահրեյնը պաշտոնապես հռչակվեց որպես անկախ և սուվերեն պետություն: Օգոստոսի 15-ը համարվում է անկախության օր և ամեն տարի նշվում է որպես ազգային տոն:

Այսպիսով՝ ավարտվեց ուղիղ հարյուր տարի տևած Բահրեյնի պատմության բրիտանական պրոտեկտորատի շրջանը և բացվեց նրա բազմադարյան պատմության նոր էջը՝ անկախության դարաշրջանը:

II. ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԲԱՀՐԵՅՆՈՒՄ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Անկախություն նվաճած Բահրեյնի առջև կանգնեցին նոր խնդիրներ, որոնց մեջ առաջնակարգ նշանակություն ստացան պետական շինարարության, տնտեսական զարգացման ուղղությունների որոշման, սոցիալական ոլորտի, այդ թվում և կրթության ու առողջապահության, արտաքին ինքնուրույն քաղաքականության հարցերը: Եվ Բահրեյնի կառավարող վերնախավը ձեռնամուխ եղավ դրանց լուծմանը:

1. Պետական շինարարությունը և փոփոխություններ վարչակառավարական համակարգում: Բահրեյնի վերածումը թագավորության

Բահրեյնի ղեկավարները տարբեր ժամանակներում կրել են տարբեր տիտղոսներ: Նրանք կոչվել են հաքիմներ, էմիրներ, իսկ այժմ՝ թագավոր: Չայտնի է, որ պետության ղեկավարի տիտղոսի հարցը բնավ էլ երկրորդական և ձևական հարց չէ: Այն կրում է որոշակի իրավական և քաղաքական բովանդակություն և արտացոլում է տվյալ պետության կարգավիճակն ու զարգացման մակարդակը տվյալ պատմական դարաշրջանում: Այդ առումով Բահրեյնը նորագույն շրջանում անցել է երեք փուլ: Նրա երկու կառավարողներ՝ Սալման իբն Չամադ ալ-Խալիֆան և Իսա իբն Սալման ալ-Խալիֆան կոչվել են Բահրեյնի հաքիմներ՝ կառավարողներ: Առաջինը եղել է Բահրեյնի հաքիմ 1942-1961 թթ., իսկ երկրորդը՝ 1961-1971 թթ.:

Իսա իբն Սալման ալ-Խալիֆայի կառավարման ժամանակ՝ 1971 թ. օգոստոսի 14-ին, Բահրեյնը պաշտոնապես հռչակվեց անկախ պետություն: Դրանից երկու օր անց՝ 1971 թ. օգոստոսի 16-ին, Նա ընդունեց եմիրի տիտղոս, որը և Բահրեյնի պետության դեկլարարի անվանակոչության հարցում հանդիսանում է երկրորդ փուլը: Նա կառավարեց մինչև 1999 թ. մարտի 6-ը: Նրա մահից հետո գահն անցավ նրա որդուն՝ Զամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆային, որը նույնպես կրում էր եմիրի տիտղոսը: Նա՝ որպես այդ տիտղոսակիր, Բահրեյնը կառավարեց 1999 թ. մարտի 6-ից մինչև 2002 թ. փետրվարի 14-ը:

2002 թ. փետրվարի 14-ին Զամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆան իրեն հայտարարեց Բահրեյնի թագավոր: Եվ այդ օրվանից մինչև օրս Զամադ իբն Իսան երկիրը կառավարում է որպես թագավոր, որը նշանակում է անհամեմատ ավելի բարձր կարգավիճակ: Դրանով Բահրեյնը պետության գլխավորի անվանակոչության հարցում քնակոխեց երրորդ փուլը:

Այսպիսով՝ Զամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆան հանդիսանում է Բահրեյնի առաջին թագավորը:

Զարկ է նշել, որ չնայած այս տարբերակումներին՝ բահրեյնցիները նույնիսկ այն ժամանակ, երբ երկրի դեկլարարը կրում էր հաքիմ տիտղոսը, շատ հաճախ, հատկապես առօրյա խոսակցությունների ժամանակ, գործածում էին նաև եմիր տիտղոսը: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ պետության դեկլարարին կոչում են նաև շեյխ՝ տուրք տալով արաբական ավանդական, ցեղային կառուցվածք ունեցող հասարակություններում ընդունված և նրանց բնորոշ սովորույթներին: Իսկ ալ-Խալիֆաները պատկանում են սուննի Բանի Ուտրահ ցեղին, որը կարողացել էր դեռևս 1783 թ. իր իշխանությունը հաստատել Բահրեյնում և փոքր ընդմիջումներով ահա արդեն ավելի քան 220 տարի կառավարում է երկիրը: Ալ-Խալիֆա դինաստիան արաբական միապետություններում կառավարող դինաստիաների մեջ ամենաերկարակյացներից մեկն է:

Պրոտեկտորատի վերացումից և անկախության հռչակումից հետո փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև պետության անվանակոչման մեջ: Եթե նախկինում այն կոչվում էր եմիրություն կամ շեյխություն, ապա 2002 թ., Զամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆայի թագավոր հռչակվելուն զուգահեռ, Բահրեյնը պաշտոնապես կոչվեց **Բահրեյնի թագավորություն**:

Անկախության նվաճումից և թագավորություն հռչակվելուց հետո նա ալ-Խալիֆաները մնացին Բահրեյնի կառավարող դինաստիա:

Բահրեյնը ժառանգականության սկզբունքի վրա խարսխված միապետություն է, որտեղ բազը հորից անցնում է անմիջապես ավագ որդուն: Ղրանով այն տարբերվում է արաբական այլ բազավորություններից, ինչպես, օրինակ՝ Սաուդյան Արաբիայից, որտեղ զահին կարող է նստել ոչ անպայման միապետի ավագ զավակը, այլ կառավարող դինաստիային պատկանող այլ անդամներ:

Բահրեյնում կառավարման հիմնական լծակները կենտրոնացված են ալ-Խալիֆա ղնտանիքի ձեռքում: Թագաժառանգը բազավորի որդին՝ շեյխ Սալման իբն Համադ ալ-Խալիֆան է, որը միաժամանակ Բահրեյնի ռազմական ուժերի հրամանատարն է: Վարչապետը, արտաքին գործերի և ֆինանսների նախարարները նույնպես պարտադիր պետք է լինեն ալ-Խալիֆա դինաստիայից: Վարչապետի պաշտոնն այժմ զբաղեցնում է շեյխ Խալիֆա իբն Սալման ալ-Խալիֆան, իսկ արտաքին գործերի նախարարինը՝ շեյխ Մուհամմադ իբն Մուբարակ ալ-Խալիֆան:

Թագավորն օժտված է անենալայն լիազորություններով: Նրա ձեռքում է կենտրոնացված գործադիր իշխանությունը: Նա է նշանակում վարչապետին և կառավարության անդամներին: Թագավորն իրականացնում է նաև օրենսդիր իշխանություն:

Անկախություն ձեռք բերելուց երկու տարի անց՝ 1973 թ. մայիսին, էմիր Իսա իբն Սալմանը գործողության մեջ մտցրեց Բահրեյնի սահմանադրությունը: Նույն տարվա դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցան ընտրություններ, և զուամրվեց Ազգային ժողովի առաջին նիստը: Բահրեյնի պառլամենտը տրամադրված էր վճռականությամբ՝ իրականացնել իր օրենսդիր իրավասությունները և կիրառել քարենորոգումներ երկրում: Սահմանադրության որոշ հոդվածներ սահմանափակում էին էմիրի իշխանությունը: Եվ այդ հոդի վրա առաջացան լուրջ տարածայնություններ պառլամենտի և էմիրի միջև: Վերջինս 1975 թ. օգոստոսի 26-ին ցրեց Ազգային ժողովը, որը, էմիրի կարծիքով, չափազանց արմատական դիրքորոշում էր որդեգրել և խանգարում էր գործադիր իշխանությանը՝ իր գործառնություններն իրականացնել:

Դա առաջ բերեց բահրեյնցիների, հատկապես շիաների խիստ դժգոհությունը: Տեղի ունեցան ելույթներ և ցույցեր, որոնց մասնակիցները պահանջում էին Բահրեյնում ներդնել կառավարման ժողովրդավարական մեթոդներ: 1992 թ. ստեղծվեց Մաջլիս ալ-Շուրա՝ Կոնսուլտատիվ խորհուրդ, որը քաղկացած էր 30 անդամներից: Նրանք հիմնականում

իրավաբաններ, դատավորներ, գործարարներ էին, ինչպես նաև լուծարված նախկին Ազգային ժողովի անդամներ: Եւ չէր հանդիսանում ընտրովի մարմին և օժտված էր միայն խորհրդատվական իրավունքներով: Սակայն վերջին խոսքը պատկանում էր եմիրին, որը այդ մարմնի խորհուրդները կարող էր ընդունել կամ մերժել:

Պա չբավարարեց բահրեյնցիներին, և 1994 թ. նրանք սլահանջագիր ներկայացրին եմիրին՝ տրամադրել լայն դեմոկրատական ազատություններ, ինչպես նաև իրենց տնտեսական վիճակի բարելավում: Պա վրա հատկապես պնդում էին կղզու բնակչության մեծամասնությունը կազմող շիաները: Սակայն եմիրը մերժեց ժողովրդի սլահանջները և 1994 թ. տեղի ունեցան զանգվածային ելույթներ, որոնք կրկնվեցին ավելի մեծ թափով 1995 թ.: 1998 թ. բահրեյնցիները դիմեցին ավելի վճռական քայլերի՝ օումբեր պայթեցվեցին «Դիպլոմատ» և «Մերիդիեն» հյուրանոցներում: Պրանք խիստ վտանգավոր քայլեր էին, եթե նկատի առնենք, որ Բահրեյնի տնտեսության մեջ արդեն կարևոր տեղ էին զբաղում բանկային համակարգը և զբոսաշրջիկությունը, իսկ դրանց զարգացման համար կարևոր են երկրի ներքին կայունությունը, ապահովությունն ու անվտանգությունը: Դժգոհությունը և հուզումները շարունակվեցին նաև հաջորդ տարի: Այս անգամ ասպարեզում հայտնվեցին գործազուրկները, որոնք դժգոհ էին, որ Բահրեյնի գործարարները աշխատանքի ընդունելիս նախապատվությունը տալիս էին Ասիայից եկած բանվորներին:

1999 թ. մահացավ եմիր Իսա իբն Սալմանը, որը երկիրը կառավարում էր 38 տարի: Երան, ինչպես նշվեց, հաջորդեց որդին՝ Ջամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆան:

Ջամադ իբն Իսան ստացել էր լավ կրթություն: Եւ դպրոցն ավարտել էր Քեմբրիջում, այնուհետև սովորել Անգլիայի կաղեսուների սպայական դպրոցում և ԱՄՆ-ի բանակի շտաբի կոլեջում: Վերադառնալով հայրենիք՝ նա 1968 թ. կազմակերպում է Բահրեյնի զինված ուժերը և դառնում նրա գլխավոր հրամանատարը, իսկ 1971-1988 թթ. զբաղեցրել է նաև պաշտպանության նախարարի պաշտոնը: 1964 թվականից նա Բահրեյնի թագաժառանգն էր մինչև իր հոր մահը, որը տեղի ունեցավ 1999 թ.:

Ջամադ իբն Իսան սրախ պետական գործիչ է. մի կարևոր հատկանիշ, որը նա դրսևորեց եմիրի գահին նստելու առաջին օրվանից: Եւ հասկանում է, որ Բահրեյնը վերապիղծումների կարիք ունի և նախկին

քաղաքականության շարունակությունը նոր ու ավելի մեծ բարդություններ կարող է ստեղծել երկրի և նրա կառավարող վարչակարգի համար:

2000 թ. նրա հրամանով ստեղծվեց Ազգային քառօրյա կոմիտե, որին հանձնարարվեց նախապատրաստել առաքարկությունների փաթեթ երկրի քաղաքական համակարգի մեջ փոփոխություններ մտցնելու վերաբերյալ՝ այն ավելի դեմոկրատական դարձնելու առումով: Կոմիտեն կատարեց իր վրա դրված պարտականությունները և մշակեց ծրագրային մի փաստաթուղթ, որը ստացավ խարտիա անունը: Նա 2000 թ. վերջերին հավանության արժանացավ էմիր Չամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆայի կողմից: Դա փաստորեն նոր սահմանադրությունն էր, որը դրվեց հանրաքվեի: Չանդարվեց կայացավ 2001 թ. փետրվարի 13-14-ին: Նրա քոլոր մասնակիցները, այդ թվում և ընդդիմությունը, հավանություն տվեցին խարտիային և նրա առաջարկած փոփոխություններին:

Վերանայման ենթարկված սահմանադրությամբ Բահրեյնը դարձավ սահմանադրական միապետություն, հաստատվեց արդարադատության անկախ համակարգ, որոշվեց անցկացնել պառլամենտական ընտրություններ և այլն:

Նախկին մեկապալատանի Ազգային ժողովի փոխարեն ստեղծվեց երկապալատանի պառլամենտ, որը կազմված էր Մաջլիս ալ-Շուրայից՝ Կոնսուլտատիվ խորհրդից, և Դեպուտատների պալատից: Երկու պալատներն էլ կազմված են 40-ական անդամներից, միայն այն տարբերությամբ, որ Շուրայի քոլոր 40 անդամներին նշանակում է քազալորը, իսկ Դեպուտատների պալատի քոլոր 40 անդամներն ընտրովի են:

2002 թ. փետրվարին Չամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆան իրեն հայտարարեց քազալոր և իր այդ նոր կարգավիճակով նշանակեց պառլամենտական ընտրություններ:

Դեպուտատների պալատի ընտրությունները տեղի ունեցան 2002 թ. հոկտեմբերի 31-ին: Նրա 40 անդամներից 21-ը անկախականներ էին, 9-ը՝ սուննի իսլամականներ, իսկ մնացած 10-ը ներկայացնում էին Բահրեյնի սոցիալական տարբեր խավերի:

Նորամուծություններից մեկն էլ այն էր, որ ընտրական իրավունք տրվեց կանանց, որոնք մասնակցեցին ընտրություններին: Բահրեյնն առաջինն էր Օոցի երկրներից, որ նման իրավունքներ տվեց կանանց: Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքական կուսակցություններին, ապա նրանց գործունեությունը Բահրեյնում արգելված է, թեև քաղաքական կողմնորոշում ունեցող միությունների գործունեությունը քուլատրվում

է: Պետք է նշել, որ երկրում ընդհատակում գործում են իսլամական ֆունդամենտալիստական և ծախակողմյան խմբեր, որոնք երբեմն դառնում են բավականին ակտիվ:

Նորընտիր պառլամենտի առաջին նիստը գումարվեց 2002 թ. դեկտեմբերի 25-ին:

Այս փոփոխություններն միջազգային հանրության կողմից ընկալվեցին որպես լուրջ քայլեր երկրի Բահրեյնի դեմոկրատացման ճանապարհին:

Բահրեյնը, չնայած նրա փոքր պետություն լինելուն, որոշակի գործոն է Պարսից ծոցի շրջանում միջազգային հարաբերությունների ձևավորման մեջ, յուրահատուկ դեր է խաղում ուժերի հավասարակշռություն հաստատելու և պահպանելու գործում: Նա սերտ քաղաքական և տնտեսական հարաբերություններ է հաստատել հարևան արաբական երկրների հետ, մասնավորապես Սաուդյան Արաբիայի հետ: Երկար ժամանակ նա խնդիրներ ուներ միայն Կատարի հետ՝ Զավար կղզու հարցում: Զարգը քննարկվեց Միջազգային դատարանում, որի վճիռը հոգուտ Բահրեյնի էր, և Զավար կղզին այսօր կազմում է Բահրեյնի անբաժանելի մասը: Բահրեյնի հարաբերությունները կարգավորվեցին նաև Իրանի հետ, ծանալանդ այն քանից հետո, երբ Իրանը պաշտոնապես հայտարարեց, որը ինքը Բահրեյնն այլևս չի համարում իրեն պատկանող արշիպելագ:

Բահրեյնը քարեկամական հարաբերություններ է պահպանում իր նախկին պրոտեկտոր Մեծ Բրիտանիայի հետ և սերտ հարաբերություններ հաստատել ԱՄՆ-ի հետ: Նա ծառայում է որպես խաղաղության ԱՄՆ-ի 5-րդ նավատորմի համար: Երբ 1991 թ. Իրաքը ներխուժեց Թուվեյթ և ձևավորվեց հակաիրաքյան միջազգային կոալիցիա՝ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ, Բահրեյնը դատապարտեց Իրաքի ագրեսիան նորարական Թուվեյթի նկատմամբ, պահանջեց Իրաքից իր զորքերն անհապաղ դուրս բերել Թուվեյթից, վերականգնել նրա սուվերենությունը և միացավ հակաիրաքյան կոալիցիային: Վերջինիս ռազմական ուժերը օգտագործեցին Բահրեյնի տարածքը Իրաքի դեմ սկսված կարճատև պատերազմի ընթացքում:

Բահրեյնն անդամ է և ակտիվորեն մասնակցում է արաբական և տարածաշրջանային զանազան միջազգային կազմակերպությունների աշխատանքներին: Նա Արաբական պետությունների լիգայի, Օոցի համագործակցության խորհրդի, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպու-

թյան, Նավթ արտահանող արարական երկրների կազմակերպության՝ OPEC-ի, ՅՈՒՆԵՄԿՕ-ի և այլ կազմակերպությունների անդամ է:

Բահրեյնն առաջին արարական երկրներից մեկն էր, որ ճանաչեց Չայաստանի Գանրապետության անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին երկու երկրների միջև: Նրանց հարաբերություններն իրենց բնույթով քարեկամական են: Դրա արտահայտությունը հանդիսացավ 2005 թ. զարմանը Չայաստանի Գանրապետության Ազգային ժողովի պատվիրակության պաշտոնական այցը Բահրեյն Ազգային ժողովի նախագահի գլխավորությամբ: Պատվիրակությունը հանդիպեց Բահրեյնի թագավոր Գամալ իբն Իսա ալ-Ֆալիֆայի և երկրի այլ քարծրաստիճան ղեկավարների հետ, որի ընթացքում կողմերը հավաստեցին իրենց ցանկությունը՝ զարգացնել հարաբերությունները երկու երկրների միջև տնտեսական, ֆինանսական, մշակութային և գիտական ոլորտներում:

2. Տնտեսական զարգացումը: Արդիականացման և դիվերսիֆիկացիայի քաղաքականությունը

Բահրեյնը պրոտեկտորատի շրջանից ժառանգեց ոչ զարգացած տնտեսություն: Ուստի անկախության շրջանում նրա առջև ծառայած մի շարք բարդ խնդիրներ՝ կապված երկու կարևոր հանգամանքների հետ:

Առաջինը՝ նավթի արդյունահանման և նավթարդյունաբերության խնդիրն էր: **Նավթարդյունահանումը**, ինչպես նշվել է, երկար ժամանակ հանդիսացել է Բահրեյնի տնտեսության գլխավոր ճյուղը: Այսօր էլ նա իր նշանակությունը չի կորցրել: Սակայն հարցն այն է, որ Բահրեյնի նավթի պաշարները մեծ չեն, և նրանց մոտենում են վերջնագծին, այսինքն՝ նրա պաշարները, որոնց արդյունահանումը սկսվել է 1932 թ., սպառվում են:

Երկրորդ՝ նման պայմաններում անկախություն ծնող բերած Բահրեյնի իշխանությունները 80-ական թվականներից որդեգրեցին նոր քաղաքականություն՝ **տնտեսության դիվերսիֆիկացիայի քաղաքականություն**, որը, հաշվի առնելով նավթարդյունահանման բնագավառում ստեղծված անբարենպաստ իրադրությունը, նպատակաուղղված է տնտեսության արդիականացմանը և նոր ճյուղերի ծնավորմանն ու զարգացմանը:

Նավթի պաշարների սահմանափակ լինելը Բահրեյնին դեռևս պրոտեկտորատի շրջանում հարկադրել էր օգտագործել նաև Սաուդյան

Արաբիայի նավթը՝ այդ նպատակով կառուցվել էր նավթամուղ: Բահրեյնում շեշտը դրվեց նավթավերամշակման արդյունաբերությունը զարգացնելու վրա: Այսօր Բահրեյնը օրական արդյունահանում է 50 հազ. բարել նավթ և Ասուդյան Արաբիայից ներմուծում օրական 210 հազ. բարել: Դա բավարար է, որպեսզի Բահրեյնի նավթավերամշակման գործարանն աշխատի լրիվ ծանրաբեռնվածությամբ: Նավթի մշակումից և արտահանումից ստացվող եկամուտները, մասնավաճ այն շրջանում, երբ նավթի համաշխարհային գները շեշտակի բարձրանում են, մեծ եկամուտներ են բերում Բահրեյնին, որոնց օգտագործվում են տնտեսության դիվերսիֆիկացիայի՝ արդյունաբերության նոր ճյուղերի զարգացման համար. ինչպես նաև կրթության և առողջապահության ոլորտում:

Ձուգահեռաբար հիմնվեցին նավթարդյունաբերության հետ առնչություն չունեցող գործարաններ: Դրանց մեջ առաջինը պետք է նշել այլուժինի գործարանի հիմնումը, որն աշխատում է Ալստրալիայից քերվող հումքի վրա: Այստեղ ծուլվում է այլուժին, արտադրվում այլուժինի փոշի և արտադրանքի այլ տեսակներ, որոնք ոչ միայն ներքին սպառման, այլև արտահանման համար են: Փաստորեն, ստեղծվել է Բահրեյնի արդյունաբերության այլուժինի սեկտոր, որը վերահսկում և տնօրինում է «Այլուժինում Բահրեյն» (ULPU) ընկերությունը: Նրա բաժնետոմսերի 77%-ը պատկանում է Բահրեյնի կառավարությանը, իսկ մնացածը՝ «Ասուդիան Արաբիա փարլիկ ինվեստմենտ ֆանդին» և Գերմանիայի «Բրետոնս ինվեստմենտին»:

Բահրեյնի արդյունաբերական մյուս ձեռնարկություններից, որոնք կառուցվել են անկախության շրջանում, պետք է նշել անվադողերի երկու ֆաբրիկաները, երկաթյա իրերի, խողովակների, հորատող սարքավորումների, սլաքատմասսայի, քիմիական նյութերի, հեղուկ քվածնի, պարարտանյութերի արտադրությունը, գերմավթատարների վերանորոգման և փոքր նավերի արտադրության գործարանները: Երկրում գործում են թեթև արդյունաբերության մի քանի տասնյակ գործարաններ, արհեստանոցներ և այլն: Կան նաև գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման գործարաններ:

Այս ամենը միասին կազմում է ժամանակակից Բահրեյնի արդյունաբերական ներուժը:

Տնտեսության բնագավառում անկախությունից հետո վարվող քաղաքականության մեջ տեղի ունեցավ ևս մեկ նշանակալի փոփոխություն: Կառավարությունը ղրղեգրեց «բահրեյնիզացիայի»՝ «բահրեյնացման»

ծրագիր, որով Բահրեյնում հաստատված և գործող օտարերկրյա ընկերություններին առաջարկվում է իրենց ոլորտում անսպասման աշխատանքի մեջ ներգրավել Բահրեյնի քաղաքացիներին՝ սահմանելով համապատասխան քվոտաներ առ այն, թե երբ, որտեղ և որքան բահրեյնցի քաղաքացիներ պետք է աշխատեն: Այս քայլը կազմում է գործազրկության դեմ պայքարի քաղաքականության բաղաձայնից մասը: Իսկ գործազրկությունը Բահրեյնում XX դարի վերջում հասնում էր 15%-ի:

Բահրեյնի տնտեսության թույլ օղակը գյուղատնտեսությունն է, որի գլխավոր պատճառներից մեկը բնական անբարենպաստ պայմաններն են: Դողերի մեծ մասը անապատներ են, շատ քիչ են տեղումները, մեծ վնաս են հասցնում փոշու փոթորիկները և այլն: Կարելի հողերը կազմում են ընդամենը 2,9%-ը, որից ոռոգվում է ընդամենը 50 քառ. կմ: Գյուղատնտեսության համար պիտանի են միայն օազիսները, որտեղ մշակվում են հատիկավոր կուլտուրաներ՝ ինչպես ցորեն, գարի, եգիպտացորեն, բանջարեղեն, մրգեր՝ արմավենի, պիստակ և այլն: Զբաղվում են նաև անասնապահությամբ և ձկնորսությամբ: Հասկանալի է, որ գյուղատնտեսությունը չի կարող բավարարել բնակչության պահանջները, ուստի սպառվող սննդի մեծ մասը ներկրվում է դրսից:

Սնկախության չրջանում տնտեսության կողմնորոշումների մեջ կատարված փոփոխությունների՝ դիվերսիֆիկացիայի, կարևոր ցուցիչներից մեկը նոր բանկային համակարգի ստեղծումն էր: Բահրեյնը վերածվեց բանկային միջազգային կենտրոնի Սերժավոր և Միջին Արևելքում: Դրան նպաստեցին երեք հանգամանք:

Սուաջին՝ Լիբանանում 1975–1982 թթ. տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով Բեյրութը դադարեց այդ տարածաշրջանի բանկային կենտրոնը լինելուց:

Երկրորդ՝ 1970–ական քվականներին և հետագա տարիներին նավթի համաշխարհային գների բարձրացման հետևանքով շեշտակի աճեցին դրամական հատույթները, որոնք կիրառման նոր ոլորտ էին փնտրում, և նրանք հոսեցին դեպի բանկային համակարգը:

Երրորդ՝ Բահրեյնում ստեղծվեցին առավել նպաստավոր իրավական–օրենսդրական, պետական–քաղաքական և տնտեսական պայմաններ բանկային գործունեության համար՝ լիբերալ օրենսդրություն, զանազան արտոնություններ, այդ թվում՝ ստացված շահույթների ազատ արտահանում, հուսալի երաշխիքներ բանկային գործունեության ծավալման համար, անվտանգության և ապահովագրության վե-

րին աստիճանի իուսայի համակարգի ստեղծում, որոնք առաջնային նշանակություն ունեն բանկային համակարգի զարգացման գործում: Այդ ամենին պետք է ավելացնել Բահրեյնում միջազգային հեռահաղորդման, հեռակոմունիկացիաների և կապի զարգացած ցանցի ստեղծումը՝ արթանյակային կապի ամենալայն ներդրումով:

Եվ կապիտալը, առաջին հերթին արաբական երկրներից, հոսեց Բահրեյն, որտեղ մեկը մյուսի հետևից բացվում էին նոր բանկեր: Մասնագետների հաշվարկներով՝ 1990-ական թվականների վերջերին Բահրեյնում կային այնքան բանկեր և դրանց հետ կապված ֆինանսական կազմակերպություններ, որքան կային քոլոր արաբական երկրներում միասին վերցրած:

Ֆինանսարանկային բարձր և զարգացած համակարգի ստեղծումը մեծապես նպաստում է Բահրեյնի տնտեսական զարգացմանը և նոր հեռանկարներ բացում նրա առջև:

Բահրեյնի տնտեսության փոխակերպման ցուցիչներից է արդյունաբերության և բանկաֆինանսական համակարգի հետ միասին, նաև զբոսաշրջիկության զարգացումը, որը Բահրեյնում, իրոք, վերածվել է ինդուստրիայի: Զբոսաշրջիկներ գալիս են ոչ միայն արաբական երկրներից, այլև Եվրոպայից, Ամերիկայից և Ասիայից: Զբոսաշրջիկությունը գրավիչ դարձնելու նպատակով իշխանությունները դուրսացրել են վիզաների տրամադրումը, կառուցել հարմարավետ հյուրանոցներ, առկա են բարձրորակ ավտոմայրուղիներ և այլ հարմարություններ: Դա Բահրեյնի տնտեսության շահութաբեր ճյուղերից մեկն է:

Եթե բնութագրելու լինենք Բահրեյնի տնտեսությունը, ապա դա տիպաբանորեն պատկանում է խառը՝ պետական և մասնավոր ձեռներեցության տնտեսական համակարգին:

Բահրեյնում, հատկապես անկախության նվաճումից հետո, զգալի ուշադրություն է դարձվում կրթությանը և առողջապահությանը: Բավական է նշել, որ կրթությունը և բուժական սպասարկումը ձրի են: Առաջին դպրոցը Բահրեյնում բացվել է 1919 թ., իսկ այժմ ստեղծվել է զարգացած դպրոցական համակարգ: Դպրոցներում ուսման տևողությունը 11 տարի է: Աշխարհիկ դպրոցների կողքին կան նաև մեղեդեսներ՝ կրոնական դպրոցներ: Գործում են նաև պրոֆեսիոնալ և մասնագիտական ուսումնարաններ: Այս համակարգի զարգացումը գտնվում է կառավարության ուշադրության կենտրոնում՝ դրա հետ կապելով երիտասարդ մասնագետների պատրաստումը և գործազրկության նվազեցումը երի-

տասարդության շարքերում: Գրագիտության տոկոսն այսօր ընդհանուր առմամբ բավականին բարձր է՝ մոտ 90%: արական սեռինը՝ 92%, իսկ իգականինը՝ 85%:

Բահրեյնում կան որոշակի հետաքրքրություններ կայացնող մզկիթներ, թանգարաններ և մշակույթի այլ կենտրոններ: Մզկիթներից պետք է նշել Մանամահի Ալ-Ֆաթիհ մզկիթը, որը միանազամից կարող է ընդունել 7000 հավատացյալի:

Թանգարաններից իր եզակիությամբ ուշադրության է արժանի Բայթ ալ-Կորանը՝ Կորանի տունը, որ հիմնվել է 1990 թ. և հանդիսանում է թանգարան-հետազոտական կենտրոն: Նա պարունակում է Կորանի մեծաքանակ հավաքածու՝ ձեռագիր և փայտի վրա փորագրված:

Գլուխ հինգերորդ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵԳԻՊՏՈՍ

ԱԼ-ՋՈՒՄՀՈՒՐԻՅԱ ՄԻՍՐ ԱԼ-ԱՐԱԲԻՅԱ ՄԻՍՐ

- Այնպիսի ազգայնական դիրքը — Հյուսիսային Աֆրիկա
 Ասիաները — սահմանակից է Իսրայելին, Լիբիային և Սուդանին, հյուսիսից ողողում են Միջերկրական ծովի ջրերը
- Տարածքը — 1001450 քառ. կմ
- Բնակչությունը — 77505756 մարդ (2005 թ. տվյալներ)
- Մայրաքաղաքը — Կահիրե (16 ն հ մարդ, 2005 թ.)
- Ազգային կազմը — ալաբներ, ղպտիներ, ընթերներ՝ 99%, հայեր, հույներ, իտալացիներ, ֆրանսիացիներ՝ 1%
- Պետական կրոնը — իսլամ՝ սուննիներ, 94%, զգալի և այլ ընդհանրացումներ՝ 6%
- Պաշտոնական լեզուն — ալաբերեն, իտալացական են նաև անգլերենը, ֆրանսերենը, հայերենը, հունարենը և այլն
- Ազգային դրամը — եգիպտական լիբա (լիունտ)
- Ազգային տոնը — 23 հուլիսի, 1952 թ.՝ ինքավիտություն օրը
- Պետական կարգը — իմրապետություն
- Պետության ղեկավարը — պրեզիդենտ, ընտրվում է վեց տարի ժամանակով
- Գործադիր իշխանությունը — պետության ղեկավարը, կառավարությունը, որը նշանակվում է պրեզիդենտի կողմից
- Օրենսդիր իշխանությունը — երկպալատանի պառլամենտ՝ կազմված Ազգային ժողովից՝ Մաջլիս ալ-Շաաբ, և հորիորատվական հորիզոնից՝ Մաջլիս ալ-Շուրա
- Պատական իշխանությունը — Գերագույն սահմանադրական դատարան։ Դատական իստակարգը կիմնված է անջխական ընդհանուր իրավունքի, իսլամական օրենքի և մատչելիության կոդեքսի վրա
- Քաղաքական կուսակցությունները — Արաբական դեմոկրատական կուսակցություն կամ Նասերականներ, Ազգային դեմոկրատական կուսակցություն, «Նոր Կաֆդ» կուսակցություն, Ազգային առաջա-

դիմական յունիտնիտատական խմբավորում, 4ադվա կուսանցություն և այլն

Վարչական քաժամուրդ — 27 նուխախազա՛ նախանգնոր

Բնական հարստությունները — նախք, բնական գազ, երկաթի հանքեր, ֆոսֆատներ, ձանգան, կրաքար, ցինկ, աբնի՛

Արդյունաբերությունը — տեքստիլ, սննդամբերդի, ջիմիական, շինարարական, մետաղներ, ցեմենտ

Գյուղատնտեսությունը — բամբակ, բրինձ, եգիպտացորեն, ցորեն, յորի, մրգեր, բանջարեղեն, անասնաբուծություն

Ֆամախատն ներքին արդյունքը (ՖՆԱ) — 316,3 մլրդ ԱՄՆ դոլար (2004 թ.), ըստ շնչի՛ 4200 ԱՄՆ դոլար (2004 թ.)

Անդամակցում է — ԱՄԿ, Արարական սխությունների լիգա, ՕԱԴԵԿ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ, Ֆամաշխարհային առևտրական կազմակերպություն, ԱՍճդի և գյուղատնտեսության կազմակերպություն և այլն

Եգիպտոսի դերն արտակարգ կարևոր է արաքական երկրների նոր և նորագույն պատմության մեջ: Եւ արաքական աշխարհի ամենագարգացած և ուժեղ երկիրն է, որն ունի մեծ կշիռ և ազդեցություն ոչ միայն արաքական երկրներում, այլև մերձավորարևելյան-հյուսիսաֆրիկյան ամբողջ տարածաշրջանում:

Եգիպտոսում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունները, առավել ևս կարևոր սոցիալ-քաղաքական փոփոխությունները, նոր և նորագույն շրջանում անմիջապես իրենց ազդեցությունն են ունեցել արաքական երկրների զարգացումների վրա: Դա հատկապես ակնհայտ դարձավ XX դարի կեսերից, մասնավոր Պամալ Արդել Լասերի պրեզիդենտության շրջանում, երբ Եգիպտոսը դարձավ արաքական աշխարհի անվիճելի առաջատար երկիրը և շատ հարցերում ուղեցույց փարոս նրա համար:

Յեն Լասերի մահից հետո՝ XX դարի 70-80-ական թվականներին, Եգիպտոսում տեղի ունեցած ներքաղաքական զարգացումների հետևանքով եղավ մի պահ, երբ սասանկեցին նրա դիրքերը արաքական ասպարեզում, անգամ նա հայտնվեց մեկուսացման մեջ, այդուհանդերձ, Եգիպտոսը չկորցրեց իր կարևորությունը՝ որպես տարածաշրջանի վճռորոշ գործոն, և կրկին կարողացավ հաստատել արաքական աշխարհի կարևոր երկրի իր կարգավիճակը:

Եգիպտոսին պետք է արաքական աշխարհը, ինչպես որ արաքական աշխարհին պետք է Եգիպտոսը: Նրանք սերտորեն շաղկապված են միմյանց հետ:

Կահիրեի ծայրին ունկնդիր են նաև աշխարհի մեծ տերությունները՝ նրան համարելով առանցքային դերակատարում ունեցող երկիր աշխարհի ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող մերձավորարևելյան-աֆրիկյան տարածաշրջանում:

Կարծում ենք, որ նաև այս տեսանկյունից պետք է մոտենալ Եգիպտոսի նորագույն շրջանի՝ ստորև ներկայացվող պատմությանը:

**I. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ
ԵՎ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ
(1918–1922 թթ.)**

1. Հակաբրիտանական պայքարի սրումը: Վաֆդ ալ-Մսրի

Եգիպտոսը, որն անգամ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին չէր հաշտվել անգլիական պրոտեկտորատ լինելու իր կարգավիճակի հետ⁶, թեև այդ պատերազմը մղվում էր նաև Եգիպտոսի և արաբական մյուս երկրների համար ատելի Օսմանյան կայսրության դեմ, պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո պայքար սկսեց բրիտանական պրոտեկտորատի վերացման և իր անկախության համար: Հակաբրիտանական պայքարն այնքան արագ սկսվեց և այնպիսի լայն բախտ առաջավ, որ անակնկալի բերեց Մեծ Բրիտանիային, մի կողմից, և մինչև օրս զարմացնում է պատմաբաններին, մյուս կողմից: Անգլիական իշխանությունները, որոնց թվում էր, թե իրենք Եգիպտոսում հաստատել են հուսալի կառավարման համակարգ, ծանր հարված հասցրել եգիպտական ազգային հայրենասիրական ուժերին և քաջարժակորեն վերահսկում իրադրությունը, վստահ էին, որ պատերազմից հետո, որում իրենք հաղթանակ էին տարել, իսկ Օսմանյան կայսրությունը կործանվել էր, դեռ երկար ժամանակ իրենք կկարողանան առանց լուրջ քաղաքականների կառավարել Եգիպտոսը՝ որպես բրիտանական պրոտեկտորատ:

Իսկ պատմաբան-մասնագետների զարմանքը կապված է նրանց կողմից այն թյուր ըմբռնման հետ, որ պատերազմում տնտեսապես հյուժված Եգիպտոսից և ծանր հարվածներ ստացած նրա ազգային ուժերից, որոնք զտնվում էին բրիտանական ուժեղ բռունցքի տակ, քաղաքացիներ կար ժամանակ կպահանջվի, մինչև ուշքի գան կրած ծանր կորուստներից, կազմակերպվեն, ղնտրեն իրենց քաղաքական առաջնորդներին և հանդես գան այնպիսի արմատական պահանջներով, ինչպես բրիտանական պրոտեկտորատի վերացումը և անկախության նվաճումը:

⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Չոփաննիսյան, Արաբական երկրների պատմություն, հ. II, Երևան, 2004:

Ասկայն պատմությունը սիրում է անակնկալներ մատուցել, դասեր տալ անգամ պատմարան մասնագետներին և սրբագրել նրանց, մեղմ ասած, վրիպումները:

Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերի մեջ չէր մտնում պատերազմի ավարտից հետո անհապաղ հեռանալ Նեղոսի ափերին փոխած այդ երկրից: Նա մտադիր էր դեռ երկար ժամանակ մնալ Եգիպտոսում՝ որպես պրոտեկտոր: Հարկավ, Լոնդոնում հասկանում էին, որ ամեն ինչ թողնել անփոփոխ, անհնար է, որ անհրաժեշտ է որոշ քայլեր ձեռք առնել՝ մեղմացնելու լարվածությունը, որը պատերազմի տարիներին թեև շատ ցցուն կերպով չէր դրսևորվում, սակայն անզլիացիները լավ գիտեին, որ այն զոյություն ուներ և կարող էր ամեն պահի պոթել: Այդ պատճառով էլ բրիտանական կառավարությունը, դեռևս պատերազմը չավարտված, արտահայտվեց հոգուտ որոշ բարեփոխումների կիրառման Եգիպտոսի կառավարման համակարգում:

1917 թ. ստեղծվեց բարեփոխումների անգլո-եգիպտական հանձնաժողով, որը գլխավորեց բրիտանական կառավարության խորհրդական Վիլյամ Բրանիեյթը: Բրիտանական կողմը հանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացրեց Եգիպտոսի մոր սահմանադրության նախագիծը, որն ընդունվեց նրա կողմից: Սահմանադրության մի շարք կարևոր կետեր վերաբերում էին Եգիպտոսի օրենսդիր մարմնին, ինչպես նաև արդարադատության իրականացմանը: Առաջարկվում էր Եգիպտոսի օրենսդիր ժողովը վերածել խորհրդակցական մարմնի՝ զրկված որոշումներ և օրենքներ ընդունելու իրավունքից: Դրա փոխարեն նրա իրավասությունները փոխանցվում էին մոր ստեղծվելից մի մոր մարմնի՝ սենատին: Սակայն զարմանալի է, թե ինչ ուժերից և ինչպես էր ձևավորվելու այն, որը դառնալու էր Եգիպտոսի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը: Սենատի մեծամասնությունը կազմելու էին անգլիական խորհրդակցանքերը, որոնց կողքին աշխատելու էին փոքրամասնություն կազմող եգիպտացիները, որոնք պատրաստ էին համազործակցել Մեծ Բրիտանիայի հետ:

Սահմանադրության մյուս կարևոր կետը վերաբերում էր արդարադատության ոլորտին, ըստ այդմ՝ Եգիպտական բոլոր դատարաններում «արդարադատությունն» իրականացվելու էր ըստ բրիտանական իրավունքի: Կար նաև մեկ այլ նորամուծություն, որը վերաբերում էր լեզվին: Սահմանվում էր, որ դատավարությունն ընթանալու էր անգլերեն լեզվով:

Դատելով այդ կետերից՝ այն, ինչ առաջարկում էին անգլիական իշխանությունները, և որոնք հավանության էին արժանացել անգլո-ե-

գիպտական խառը հանճնաժողովի կողմից, ոչ մի կերպ չի կարելի համարել բարեփոխում: Դա մի քայլ հետ էր գոյություն ունեցող համակարգից և ավելի էր սահմանափակում եզիպտոսի իրավունքներն ու ավելի ամրապնդում քրիստանական տիրապետությունը եզիպտոսում:

Եզիպտացիները հենց այդպես էլ ընկալեցին այդ, այսպես կոչված, նոր սահմանադրությունը, որի նախագիծը իրապարակվեց 1918 թ. նոյեմբերին: Դա շտեմված դժգոհություն առաջացրեց ամբողջ երկրում: Եզիպտոսում սկսվեցին հուզումներ, որոնց ժամանակ երկրի ազգային—հայրենասիրական ուժերը պահանջում էին մերժել ոչ միայն այդ սահմանադրությունը, այլև առաջադրեցին սկզբունքային բնույթի պահանջներ՝ անգլիական պրոտեկտորատի վերացում և եզիպտոսի անկախություն:

Այսպիսով՝ պատերազմը դեռ նոր էր ավարտվել, երբ քաղաքական մրմուռոտը եզիպտոսում շիկացավ, և հակաքրիստանական տրամադրությունները բնակոխեցին նոր փուլ:

Դրան նախատում էր նաև նորաստեղծ միջազգային մթնոլորտը, որն ընդհանուր առմամբ քարենպաստ էր ազգային—ազատագրական, հակազաղութային շարժումների ծավալման համար: Նկատի ունենք ԱՄՆ—ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի, այսպես կոչված, «14 կետերը», որը պահանջում էր ճանաչել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը և անկախություն տրամադրել Օսմանյան կայսրության ենթակա ժողովուրդներին, այդ թվում և արաբներին, Ռուսաստանում տեղի ունեցած Գոլտեմբերյան հեղափոխությունը և նրա հռչակած սկզբունքները ազգերի իրավահավասարության վերաբերյալ և այլն: Այդ առումով ուշագրավ է խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության 1917 թ. դեկտեմբերի 3—ի դիմումը «Ռուսաստանի և Արևելքի քոլոր մուսուլման աշխատավորներին», որտեղ ասված էր. «Արևելքի մուսուլմաններ, պարսիկներ և թուրքեր, արաբներ և հնդիկներ... Դուք ինքներդ պետք է դառնաք ձեր երկրի տերը»: Դրանք խրախուսում էին զաղութային և կախյալ երկրներին և հակազաղութային պայքարի կոչում նրանց:

Սակայն եզիպտոսում հակաքրիստանական, ազգային—ազատագրական պայքարի ուժեղացումը թելադրված էր առաջին հերթին ներքին, համազգային պահանջներով, որոնք կենտրոնացված էին երկու գլխավոր խնդիրների վրա՝ պրոտեկտորատի վերացում և անկախության նվաճում: Այդ պահանջներն ընդունելի էին եզիպտական հասարակության ինչպես «վերսներին», այնպես էլ «ներքսներին» համար: Դրանում է հակաքրիստանական պայքարի ուժեղացման «գաղտնիքը» եզիպտոսում:

1918 թ. նոյեմբերի 13–ին՝ Գերմանիայի հետ Կոմպենյան զինադադարի կնքումից ընդամենը երկու օր անց, որով Գերմանիան իրեն պարտված ճանաչեց պատերազմում, իսկ դա նշանակում էր նաև պարտություն նրա կողմից գլխավորած ռազմաքաղաքական բլոկի, որի մեջ մտնում էր նաև Օսմանյան կայսրությունը, եզիպտոսում քրիտանական գլխավոր կոմիսար Ռեջինալդ Վինգեյտին այցելեց մի «Վաֆդ» պատվիրակություն եզիպտոսի Ազգային ժողովի փոխնախագահ Սաադ Չաղլուլի գլխավորությամբ: Պատվիրակության մեջ մտնում էին նաև Արդել Ազիզ Ֆահմին և Ալի Շարափին: Նրանք նրբեք էլ լիբերալ հայազգևների տեր քաղաքական գործիչներ էին, որոնք ներկայացնում էին եզիպտոսի ազգային ուժերը:

Սաադ Չաղլուլը «եզիպտական ժողովրդի ամունից» քրիտանական կոմիսարին ներկայացրեց երեք կետերից բաղկացած պահանջ՝ վերացնել քրիտանական պրոտեկտորատը, ճանաչել եզիպտոսի անկախությունը և դուրս բերել անգլիական զորքերը եզիպտոսից: Այդ պահանջները ներկայացնելուց հետո Վաֆդի ղեկավար Սաադ Չաղլուլը տեղյակ պահեց Վինգեյտին, որ իրենց պահանջները քավարարելու ղեկավար է եզիպտոսը պատրաստ է համաձայնության գալ Անգլիայի հետ և ճանաչել նրա որոշ իրավունքները և շահերը:

Սաադ Չաղլուլի ներկայացրած եզիպտական պահանջներն իրենց բնույթով արմատական էին և մարմնավորում էին ազգային–ազատագրական պայքարի քարծրակետը: Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ այդ գերագույն պահանջներն առաջադրվել էին ոչ թե փողոցային ցույցերի կամ այլ բնույթի ելույթների ու հանրահավաքների ժամանակ, այլ պետական բարձր պաշտոններ զբաղեցնող գործիչների կողմից, որպիսին, ասենք, Սաադ Չաղլուլն էր, որը ոչ միայն Օրենսդրական ժողովի փոխնախագահն էր, այլ և ժամանակին գրավել էր լուսավորության նախարարի պաշտոնը:

Վինգեյտի համար, եթե ոչ պատվիրակության այցը, ապա նրա ներկայացրած պահանջները կատարյալ անակնկալ էին: Նա, ինչպես նաև քրիտանական կառավարությունն ընդհանրապես, չէր կարծում, որ եզիպտական ազգային ուժերի մոտ հասունացել էին այդպիսի արմատական տրամադրություններ, և նրանք կհամարձակվեն պաշտոնապես նման պահանջներ ներկայացնել: Գլխավոր կոմիսար Ռեջինալդ Վինգեյտը, ուշքի գալով այդ անսպասելի պահանջներից, ասում է. «Եզիպտոսը Թուրքիայի ստրուկն էր: Դաժնալով Անգլիայի ստրուկը՝ մի՞թե նա ավելի

վատրար պայմաններում է գտնվել»: Պրան ի պատասխան՝ Ալի Շարափին ասում է. «Ստրկության բոլոր մները մեկը մյուսին արժեն: Մենք ուզում ենք լինել ոչ թե մեր ստրուկը, այլ քարեկամը»:

Ի վերջո, Վինգետը մեղծում է եգիպտական ազգային առաջնորդների պահանջը՝ հայտարարելով, որ ինքը «այդ հարցի վերաբերյալ իր կառավարությունից կարգադրություններ չի ստացել»:

Դա ընավ չվիատեցոնց եգիպտացիներին: Սաադ Ջադուլը, Վինգետին այցելելուց յոթ օր անց՝ 1918 թ. նոյեմբերի 20-ին, դիմեց անգլիական իշխանություններին Անգլիա մեկնելու բուլլետյություն ստանալու խնդրանքով: Նա ցանկանում էր մեկնել Անգլիա՝ քրիտանական հասարակայնությանը պարզարանելու եգիպտական պահանջների էությունը և նպատակները՝ հույս ունենալով նվաճել նրա համակցանքն ու աջակցությունը եգիպտական արդար պահանջների նկատմամբ: Բայց դա չէր մտնում անգլիական կառավարության ծրագրերի մեջ, և նա մերժեց Սաադ Ջադուլին մուտքի վիզա տրամադրել և ժամանել Անգլիա: Լլոյդ Ջորջի կառավարությունը, ի պատասխան Սաադ Ջադուլի խնդրանքի, նշում է, որ «ազգայնականների այցելությունը ցանկալի չէ»:

Անգլիա ժամանելու և եգիպտական պահանջները քրիտանացիներին ներկայացնելու ցանկություն էր հայտնել նաև եգիպտական կառավարությունը, որը պատրաստ էր պաշտոնական պատվիրակություն ուղարկել Լոնդոն՝ վարչապետ Հուսեյն Ռուշդիի գլխավորությամբ: Սակայն քրիտանական կառավարությունը վարչապետ Ռուշդիի այցը նույնպես համարեց անցանկալի:

Անգլիայի կոշտ դիրքորոշումը և քաջասական մոտեցումը եգիպտական երկու պատվիրակությունների Անգլիա ժամանելու վերաբերյալ եգիպտոսում ընդունվեցին շատ հիվանդագին կերպով: Շատերը դա համարում էին հրապարակային ապտակ պաշտոնական եգիպտոսին: Իսկ իրենց հպարտությամբ և ազգային արժանապատվությամբ հայտնի եգիպտացիների համար դա ազգային ստորացմանը հավասար նվաստացում էր, որը նոր լիցք հաղորդեց հակաքրիտանական պայքարին եգիպտոսում:

Սաադ Ջադուլը և նրա համախոհները կազմակերպեցին եգիպտական պատվիրակություն՝ Վաֆդ ալ-Միսրի, որի առաջնային նպատակն էր մեկնել Փարիզ և այնտեղ իր աշխատանքները սկսած հաղադության միջազգային կոնֆերանսին ներկայացնել եգիպտոսի պահանջները:

Հակաքրիստանական պայքարը եզիպտոսում մտնում էր նոր և վճռական փուլ:

2. 1919 թ. ապստամբությունը

Նախքան Փարիզ մեկնելը Վաֆդը մշակեց և ընդունեց զործողությունների ծրագիր, որը ստացավ «Ազգային պահանջների խարտիա» անվանումը: Դա կարևոր փաստաթուղթ էր, որը պարունակում էր եզիպտոսի ազգային-ազատագրական ուժերի քոլոր հիմնական քաղաքական պահանջները: Նրանում ամրագրվեցին հետևյալ գլխավոր հիմնադրույթները. ա) վերացնել քրիստանական պրոտեկտորատը, բ) ճանաչել եզիպտոսի անկախությունը, գ) անգլիական զորքերը դուրս բերել եզիպտոսից, դ) Վաֆդ ալ-Միսրին ճանաչել որպես իրավասու ազգային պատվիրակություն, ե) բուլլ տալ այդ պատվիրակությանը մեկնել Լոնդոն, ապա՝ Փարիզ՝ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացնելու «Ազգային պահանջների խարտիան»:

Ակզորից նեթ նշենք, որ Վաֆդը ձգտում էր իր պահանջներն իրագործել խաղաղ միջոցներով: Ընդհանրապես նա, եթե դեմ չէր, ապա զոհն խուսափում էր պայքարի զինված մեթոդներից՝ այն սին հույսերը տածելով, որ հնարավոր է քրիստանացիների հետ խաղաղ քանակցությունների ճանապարհով հասնել եզիպտոսի ազգային իղծերի, այդ թվում և անկախության նվաճմանը: Այդ տեսակետն ուղղակի ամրագրված էր Վաֆդի կանոնադրության երկրորդ հոդվածում, որտեղ ասված էր. «Վաֆդի նպատակն է հասնել եզիպտոսի անկախությանը խաղաղ և օրինական միջոցներով»:

Վաֆդի այդ զգուշավորությունը հավանաբար կարելի է քացատրել այն հանգամանքով, որ նրա ղեկավարները եզիպտական լիբերալ կալվածատերերի ու բուժուազիայի ներկայացուցիչներն էին, իսկ այդ խավը սովորաբար ամենուր՝ քոլոր երկրներում, նման անվճեականության հասնող զգուշավորություն է ցուցաբերում:

Բացառություն չէր նաև եզիպտոսը:

Վաֆդ ալ-Միսրիի ընդունած ծրագիրը, որի հիմնական պահանջը եզիպտոսին անկախություն տրամադրելն էր, իր դրական մեծ դերը խաղաց հակաքրիստանական պայքարի ուժեղացման զործում: Նա ավելի վստահ ու վճռական դադորեց եզիպտացիներին թե՛ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում: Եզիպտոսում սկսվեց ստորագրությունների հավաք՝ ի

պաշտպանություն եզիպտոսի անկախության պահանջի: Եզիպտացի քաղաքական գործիչ և պատմաբան աշ-Շաֆին նշում է, որ ստորագրությունների հավաքը Եզիպտոսի քաղաքներում և գյուղերում անցավ չտեսնված խանդավառությամբ: Ստորագրահավաքին զուգահեռ, մի շարք վայրերում տեղի ունեցան ցույցեր: Բրիտանական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին՝ կանխելու ցույցերը և ծախողելու համաեզիպտական ծավալներ ընդունած ստորագրությունների հավաքի արշավը: Քայքայաբարդություն: Երկրի հայրենասիրական ուժերը շարունակում էին պնդել անկախության և Եզիպտոսից անզլիացիների հեռանալու պահանջների վրա:

Հայրենասիրական և հակաբրիտանական ալիքի աննախադեպ քարոզացման պայմաններում 1919 թ. մարտի 1-ին հրաժարական տվեց Յունայն Ռուշդիի կառավարությունը: Դա էական է այն առումով, որ Ռուշդին համարվում էր անզլիամետ պետական գործիչ և հակված էր զիջումների ու համագործակցության Սեծ Բրիտանիայի հետ: Քայքայ հասկանում էր, որ հակաբրիտանական պայքարի ուժեղացման պայմաններում, երբ ողջ Եզիպտոսը ոտքի էր կանգնել և անկախություն էր պահանջում, շարունակել մնալ նախկին դիրքերում անհնարին և անհեռանկար գործ էր: Այդ պատճառով էլ նա հրաժարական տվեց և միացավ եզիպտացիների ազգային շարժմանը:

Բրիտանական իշխանությունների համար ակնհայտ էր, որ համաձայնողական քաղաքականությունը իրեն սպառել է, և եզիպտական հայրենասիրական ուժերն այլևս չեն հավատում անզլիացիների սին խոստումներին ու հավաստիացումներին: Նման իրադրության մեջ նրանք որոշեցին դիմել ճնշումների և սպառնալիքների քաղաքականությանը:

Եզիպտոսում բրիտանական ուժերի գլխավոր հրամանատար Վաստոնը 1919 թ. մարտի 6-ին իր մոտ կանչեց Վաֆդի ղեկավարներին և իր կառավարության անունից նրանք ներկայացրեց հետևյալ պահանջները, որոնք վերջնազրի բնույթ ունեին՝ հրաժարվել բրիտանական պրոտեկտորատի վերացման պահանջից, պրոտեկտորատի գոյության պայմաններում չխանգարել եզիպտական նոր կառավարության կազմելուն և նրա գործունեությանը: Վերջում նա սպառնաց, որ այդ պայմանները չկատարելու դեպքում անզլիական իշխանությունները ուժ կգործադրեն:

Բրիտանական իշխանություններն ամենայն հավանականությամբ կողքով էին իրականությունը սքափ գնահատելու զգացումը և չէին հասկանում, որ կարևոր փոփոխություններ են տեղի ունեցել եզիպ-

տացիների մտածողության ու հոգեբանության մեջ: Երանց հետ այլևս վերջնագրի կամ սպառնալիքների չեզվով չէր կարելի խոսել:

Բրիտանական վերջնագիրը ոչ մի ազդեցություն չունեցավ, ընդհակառակը, եզիպտացիները նոր քափով սկսեցին անդել իրենց հիմնական պահանքների վրա: Սաադ Չաղլուլը հեռագիր ուղարկեց Սեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջին՝ քողոքելով Վատսոնի նախագրու շացումների ու սպառնալիքների դեմ: Միաժամանակ Սաադ Չաղլուլն այդ նույն հեռագրում նշում էր, որ եզիպտոսի վրա անգլիական պրոտեկտորատն անօրինական է, և անդում էր եզիպտոսի անկախության պահանջի վրա՝ հետագա դեպքերի համար ամբողջ պատասխանությունը դնելով անգլիական օկուպանտների վրա: Սաադ Չաղլուլը երբեք այդքան վճռական չէր դրսևորել իրեն Անգլիայի հետ փոխհարաբերություններում:

Անգլիական կառավարությունը պատասխանի չարժանացրեց Սաադ Չաղլուլի հեռագիրը: Դրա փոխարեն նա անցավ վճռական զործողությունների՝ ընդդեմ եզիպտոսի ազգային-հայրենասիրական ուժերի ու նրանց ղեկավարների:

1919 թ. մարտի 8-ին անգլիական իշխանությունները ձերբակալեցին Սաադ Չաղլուլին և Վաֆդի մյուս ղեկավարներից Մուհամմադ Մահմուդին, Իսմայիլ Միդկիին և Ֆաձլի ալ-Բասիլիին: Երանց քանտարկեցին Կահիրեի Կասր ան-Նիլ զոբանոցում: Սակայն վախճնալով, որ ժողովուրդը կարող է ուղբի կանգնել և ազատել բանտարկյալներին՝ անգլիական իշխանությունները հաջորդ օրը՝ մարտի 9-ին, նրանց ծածուկ դուրս քերեցին Կահիրեից և արքրեցին Մալբա՝:

Սաադ Չաղլուլի և նրա զինակիցների ձերբակալությունն առիթ ծառայեց 1919 թ. եզիպտական ապստամբության համար:

7 Այլսա կղզին բրիտանական տիրապետության տարիներին, հատկապես XX դարի առաջին քառասնյակում, թուրստեանս դրակաստատում է ունեցել: 1919 թ. քուրդական սուլթանական օրինական դատարանը տարբեր լայնեի պարիսնեք սահմանց եզիպտացական գործիչների՝ պատեռագոն տարիներին հայերի գնծ գործած հանցագործությունների համայ: Սակայն դատավճիռն այդ հանցագործների նկատմամբ հնարավոր լիցավ իրագործել, որովհետև անգլիացիները կարողացան նրանց՝ այդ հանցագործներին՝ 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունն իրագործողներին, գաղտնի փախցնել և տեղափոխել Մալբա՝ փոխելով նրանց այդպս հաստուցումից: Իսկ այժմ, երբ եզիպտացիները պայքարում լին իրենց արդար իրավունքներ, այդ քվում և անկախության համար, անգլիական իշխանությունները ձերբակալեցին նրանց սաադնորդներին և դարձյալ տեղափոխեցին Մալբա: Դա բրիտանական եկելի, վախեցիցիական քաղաքականությանը քնորոշ ներույթներից մեկն է:

1919 թ. ապստամբությունը համաժողովրդական բնույթ էր կրում: Նրան մասնակցում էին բանվորները, գյուղացիները, ուսանողությունը, մտավորականությունը, մանր ու միջին առևտրականները, ազգային բուրժուազիան և լիբերալ կալվածատերերը: Եգիպտացի պատմաբան Աբդուհաման առ-Ռաֆիհ իր «1919 թ. ապստամբությունը Եգիպտոսում» աշխատության մեջ ժողովրդի ամենալայն մասնակցությունը ապստամբությանը համարում է «այդ ապստամբության գլխավոր գործոնը»: Ժողովրդական զանգվածներն էին ապստամբության գլխավոր շարժիչ ուժը: Իսկ ղեկավարությունը գտնվում էր եգիպտական ազգային լիբերալ բուրժուազիայի ձեռքում, որը և հանդիսանում էր նրա հեղինակը:

1919 թ. մարտի 9-ին, երբ եգիպտացիներին հայտնի դարձավ Վաֆդի ղեկավարների ձերբակալությունը, սկսվեցին հակաբրիտանական ելույթները, որոնք այնուհետև վերածվեցին ապստամբության՝ ընդդեմ բրիտանական տիրապետության: Առաջինը հանդես եկավ Կահիրեի ուսանողությունը, որին միացան եգիպտական մյուս քաղաքների ուսանողները: Նրանք կազմակերպեցին ցույցեր՝ ի պաշտպանություն Եգիպտոսի անկախության: Բրիտանական իշխանությունները դիմեցին բռնությունների, կատարվեցին զանգվածային ձերբակալություններ, որոնք, սակայն, ոչ մի ազդեցություն չունեցան: Մարտի 11-ին պայքարի մեջ մտավ Եգիպտոսի բանվոր դասակարգը: Պայքարը սկզբնական շրջանում ընդունեց գործադուլային շարժման ձև: Գործադուլ հայտարարեցին մայրաքաղաքի տրամվայի և երկաթուղային տրանսպորտի աշխատողները: Նրանց միացան Ալեքսանդրիայի փարոսների, Նավահանգստային դոկերի և պետական արհեստանոցների բանվորները, որոնք ուսանողության հետ կազմակերպեցին ցույցեր, հարձակումներ գործեցին անզլիական օբյեկտների վրա և քարոսփչուր արեցին անգլիասեր «Ալ-Մուկատամ» թերթի խմբագրությունը:

Ապստամբությունն իսկական համաժողովրդական բնույթ ստացավ, երբ պայքարին միացան ֆեյհաները՝ գյուղացիները:

Ֆեյհախմպերիալիստական ելույթներն ընդգրկեցին Եգիպտոսի համարյա բոլոր քաղաքները և գյուղական վայրերը՝ Ալեքսանդրիան, Թանքը, Ռակկան, Բիխեյրը, Չակագիլը, Շարկիյան, Դամանհուրը, Մանսուրը, Սինխեն, Այյուտը, Մուսանը և շատ ու շատ այլ վայրեր: Բնակչությունը զինված դիմադրություն էր ցույց տալիս անզլիական բանակի կանոնավոր զորամասերին, որը եգիպտացիների հերոսական դիմադրությունը կոտրելու համար օգտագործում էր զենքի բոլոր տեսակները, անգամ ինքնաթիռներ:

Ապստամբները կառուցում էին քարիկաղներ, իսկ որոշ վայրերում նույնիսկ փորում խրամատներ: Անգլիական զորքերի առաջխաղացումը կանխելու համար ապստամբները մեծ նշանակություն էին տալիս հաղորդակցության միջոցների խափանմանը, իսկ որտեղ հնարավոր էր, նաև նրանց ոչնչացմանը: Շատ վայրերում նրանք քանդում էին երկաթուղագծերը, հրկիզում երկաթուղային կայանները, կտրում հեռախոսային և հեռագրային լարերը: Ռակկայում նրանք հարծակում զործեցին անգլիական զնացքի վրա և հրկիզեցին կայարանը, իսկ Վաստայում գրավեցին ապրանքատար զնացքը: Նրանք հրկիզեցին նաև Կալյուքի, Թալի և այլ կայարաններ: Ապստամբների այդ զործողությունների հետևանքով խզվեց երկաթուղային կապը Կահիլոնի, Ալեքսանդրիայի և Պորտ Սաիդի միջև:

1919 թ. ապստամբության առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ եգիպտոսի պատմության մեջ առաջին անգամ կանայք մասնակցեցին հակազաղութային պայքարին: Կանայք և աղջիկները Կահիլոնի փողոցներում ցույցեր էին կազմակերպում «Կեցցե ազատությունը և անկախությունը» և «Կորչի պրոտեկտորատը» լոզունգների ներքո:

Ապստամբությունը, ինչպես նշվեց, լայն թափ ստացավ գավառներում: Ապստամբները կարողացան մի ամբողջ շարք մուհաֆազաներ՝ Նահանգներ, ազատագրել այնտեղ տեղակայված անգլիական կայազորներից և կազմակերպել կառավարման տեղական մարմիններ: Մի շարք գյուղերում այդ տեղական մարմինները կոչվեցին «սովետներ»: Քաղաքներում, որպես ապստամբական զանգվածների հեղափոխական զործունեության արդյունք, ձևավորվեցին ազգային հեղափոխական կոմիտեներ, իսկ որոշ տեղերում, հատկապես մուհաֆազաների կենտրոնական քաղաքներում, ստեղծվեցին ժամանակավոր կառավարություններ: Նման կառավարություններ առաջացան Մինյեում, Չակագիկում, Սայուտում և այլ քաղաքներում ու Նահանգային կենտրոններում:

Պրանց մեջ առանձնանում է Չիֆտի կառավարության՝ ապստամբության կոմիտեի զործունեությունը՝ Յուսուֆ Միմադ ալ-Գուևիդի ղեկավարությամբ: Կոմիտեն հռչակեց քաղաքի անկախությունը, կառավարական շենքից իջեցվեց անգլիական դրոշը և բարձրացվեց եգիպտական ազգային դրոշը: Ստեղծվեցին Ապստամբական կոմիտեի ենթակոմիտեներ, որոնք տնօրինում էին անվտանգության ապահովման, ֆինանսների, հարկերի և սոցիալական հարցեր: Դարկերից ստացված գու-

մարները քաղաքի կատալարութիւնն օգտագործեց ճահիճների չորացման, փողոցների բարեկարգման, կամուրջների վերանորոգման և համանման այլ նպատակների համար: Կատալարութիւնը կամ Ապստամբական կոմիտեն այդ աշխատանքների մեջ ներգրավուեմ էր առաջին հերթին գործազուրկներին:

Համանման գործունեություն էին ծավալուեմ նաև մյուս այն քաղաքներուեմ, որտեղ իշխանութիւնն անցել էր ապստամբներին:

Կահիրեուեմ ստեղծվեց հայրենասիրական ոստիկանութիւն, որը ցույցերի և միտինգների ժամանակ հսկուեմ էր կարգի պահպանմանը: Կահիրեի անրողջ բնակչութիւնը բարեխղճորեն կատարուեմ էր իր՝ ժողովրդական ոստիկանութիւն կարգադրութիւնները:

Այս ամենը վկայուեմ էր, որ Եգիպտոսուեմ անգլիական տիրապետութիւնը գտնվուեմ էր հարցալահի տակ:

Ստեղծվաճ պայմաններուեմ Անգլիան դիմեց ավելի կտրուկ և վճռական գործողութիւնների: Ռեջիմալը Վինգետի փոխարեն, որի գործունեութիւնից, ինչպես նշուեմ է անգլիական պատմարան Տ. Սադլուու, դժգոհ էր Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ձորջը, Եգիպտոսուեմ բրիտանական գլխավոր կոմիսար նշանակվեց զեներալ Ալլենըին: Նա այն Ալլենըին էր, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, համագործակցելուճ արարական ապստամբական բանակի հետ, պարտութիւն մատնեց թուրքերին և Սիրիան, Հորդանանը, Պաղեստին ու Լիբանանն ազատագրեց օսմանյան տիրապետութիւնից: Դրա շնորհիւճ նա մեծ հեղինակութիւն էր վայելուեմ արարների մոտ: Դժվար է ասել, թե այդ զեներալին վստահելուճ Եգիպտոսուեմ բրիտանական գլխավոր կոմիսարի պաշտոնը Մեծ Բրիտանիան ցանկանուեմ էր օգտվել նրա հեղինակութիւնից և հասնել ապստամբութիւն դադարեցմանը, թե՞ ոչ, սակայն մի բան կարելի է վստահարար ասել, որ ապստամբների դեմ իր սանձագերծաճ գործողութիւններուճ մարտական զեներալ Ալլենըին իր անուուց պատեց խայտառակութիւնը:

Ալլենըին, ստանճնելուճ գլխավոր կոմիսարի պաշտոնը, անմիջապես անցալ վճռական գործողութիւնների: Նա ստեղծեց պատժի խմբեր, որոնց զուխն անցաճ նա մեկը մյուսի հետևից սկսեց ճնշել ապստամբական կենտրոնները: Անգլիական զինվորները նրա հրամանուճ կրակուեմ էին խաղաղ ցուցարարների վրա, հիմնահատակ անուեմ և հրկիզուեմ գյուղերը: Շորակ գյուղուեմ անգլիական պատժի ջրկատները համարյա լրիւճ ոչնչարցին գյուղի բնակչութիւնը, իսկ գյուղի շէյխն իր

որդինների հետ միասին կենդանի բաղեցին: Ապստամբների հետ բարբարոսաբար վարվելու նման դեպքերը շատ և շատ էին:

Դիմելով նման վայրագ միջոցների՝ անգլիական իշխանությունները կարողացան օգտագործել Վաֆդի տատանողական քնին ապստամբության կրակը մարելու համար: Ազատության մեջ մնացած Վաֆդի անդամների մեծ մասը դեմ էր վճռական, հասկապես զինված գործողությունների, և հակված էր համաձայնության գալ անգլիացիների հետ: 1919 թ. մարտի 27-ին Ալլենբիքն հանդիպում ունեցավ եգիպտական ազգային մի շարք գործիչների և Վաֆդի ներկայացուցիչների հետ, որի ժամանակ նա հորդորեց նրանց դիմել եգիպտացիներին պայքարը դադարեցնելու կոչով: Նրանք դրականորեն արձագանքեցին զենքուալի դիմումին, և եգիպտական 55 գործիչներ, որոնց բվում կային նաև վաֆդիստներ, դիմեցին եգիպտական ժողովրդին՝ դադարեցնելու «անօրինական գործողությունները», այսինքն՝ ապստամբությունը: Եվ պետք է խոստովանել, որ դա ունեցավ իր ազդեցությունը:

Քրիտանական իշխանությունները դիմեցին մի կարևոր քայլի և: Նրանք հասկացան, որ չեն կարող հասնել հաջողությունների, քանի դեռ Սաադ Չաղլուլը և նրա գործընկերները ձերբակալված էին և գտնվում էին բանտում: 1919 թ. ապրիլին ազատ արձակվեցին Սաադ Չաղլուլը և նրա զինակիցները: Դեռ ավելի՛ն՝ Անգլիան թուլատրեց նրանց մեկնել Փարիզ և խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացնել Եգիպտոսի պահանջները:

Այդ քույր միջոցառումների արդյունքում Անգլիային հաջողվեց ճնշել 1919 թ. մարտյան ապստամբությունը:

Եթե վերլուծելու լինենք ապստամբության պարտության պատճառները, ապա կարող ենք ասել, որ դրան նպաստեց ապստամբական մեկ ընդհանուր և համադրող կենտրոնի բացակայությունը: Սաադ Չաղլուլի ձերբակալությունից հետո Վաֆդին չհաջողվեց դառնալ ապստամբությունը ղեկավարող ընդհանուր և գործնական կենտրոնի:

Եգիպտոսի վերնախավի մեջ կրկին իրեն զգացնել տվեց իրն իիվանդությունը՝ տատանվողականությունը և վճռական պահին բրիտանական իշխանությունների հետ համաձայնության գալու պատրաստակամությունը: Դա պառակտեց ապստամբական շարժումը և կազմալուծեց նրա շարքերը, որից փայլուն կերպով օգտվեցին անգլիական իշխանությունները:

Ապստամբության պարտության մեջ, հասկանալի է, վճռական գործոն հանդիսացավ անգլիական գործերի լավ զինված լինելը: Ապս-

տամբներն անհամեմատ վատ էին զինված, և անզլիական կանոնավոր զորքերին նրանց հիմնականում հակադրում էին իրենց հերոսությունը և եզիպտոսի անկախության համար իրենց կյանքը զոհելու պատրաստակամությունը: Մակայն դա թավարար չէր հաղթանակի համար:

Եվ վերջապես՝ եզիպտոսը միայնակ էր և դրսից որևէ օգնություն կամ աջակցություն չստացավ: Շիշտ է, եզիպտացի հայտնի պատմաբան ալ-Շաֆին, որը զբաղվել է եզիպտոսի հակաբրիտանական, հակազաղութային պայքարի պատմության ուսումնասիրությամբ, «Ազգային-ազատագրական շարժման զարգացումը եզիպտոսում» փաստերով հարուստ իր աշխատության մեջ ընդգծելով, որ խորհրդային Ռուսաստանի ստեղծումով «ասօցիին անգամ հանդես եկավ մի մեծ պետություն, որը ոչ որի չի ուզում գաղութացնել և կանգնել է աշխարհի քոլոր ազատասեր ուժերի կողքին», նշում է, իբրև քե «այդ նոր պետությունը Մաադ Չաղլուլին առաջարկեց օգնել զենքով, սակայն նա փախեցավ և մերժեց»: Ցավոք, այդ փաստը, որը խիստ կարևոր է և հետաքրքիր, չի հաստատվում այլ աղբյուրներով, մասնավոր՝ երբ և ինչպես, ինչ պայմաններում է խորհրդային կառավարությունը նման առաջարկություն արել Վաֆդ ալ-Միսրի ղեկավար Մաադ Չաղլուլին, պարզ չէ:

Մակայն, անկախ այդ ամենից և չնայած պարտությանը, 1919 թ. ապստամբությունը եզիպտոսի պատմության մեջ մտել է որպես մի փայլուն էջ և կարևոր քայլ անկախության հասնելու եզիպտոսի տատակոտ ճանապարհին:

3. Իրադարձությունների հետագա զարգացումը և 1921 թ. ապստամբությունը

Սաադ Չաղլուլը, ազատվելով Մալթայի գերեվարությունից, 1919 թ. ապրիլի 11-ին մեկնեց Փարիզ՝ խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացնելու եզիպտական պահանջները, որոնք ամրագրված էին Վաֆդի ազգային ծրագրում: Վաֆդի հիմնադիր ղեկավարը Փարիզ մեկնեց՝ չավատեսորեն տրամադրված: Լա իույս ուներ, որ կոնֆերանսի մասնակիցների, հատկապես նրա զլխավոր դերակատարների վրա իր ազդեցությունն էր թողել 1919 թ. ապստամբությունը, որը վկայում էր եզիպտոսի ժողովրդի վճռականության մասին մինչև վերջ պայքարել իր հայրենիքի ազգային անկախության համար: Դրա հետ միասին նա առանձնահատուկ հույսեր էր կապում ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի

հետ: Սաաղ Ջաղուլը շատ էր տպավորված Վիլսոնի 14 կետերով, հատկապես նրա այն կետով, որը նախատեսում էր քաղաքական անկախությունն նախկին Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող ժողովուրդներին, այդ թվում և արաբներին:

Փարիզի կոնֆերանսում միմյանց քախվեցին Սաաղ Ջաղուլի և Լլոյ Ջորջի տեսակետները: Մինչ Վաֆդի առաջնորդը ձգտում էր հասնել իր պահանջների կատարմանը՝ կապված պրոտեկտորատի վերացման հետ, Անգլիային հաջողվեց կոնֆերանսին ընդունել տալ որոշում առ այն, որ նա հաստատում է քրիստոնեական պրոտեկտորատը Եգիպտոսի վրա: Եվ հետաքրքիրն այն է, որ այդ որոշման օգտին էր քվեարկել և պաշտոնապես ճանաչել անգլիական պրոտեկտորատը Եգիպտոսի վրա նաև ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնը:

Դառը հիասթափություն ապրած Սաաղ Ջաղուլին ոչինչ չէր ծնում անել, քան դատարկածեղն վերադառնալ Կահիրե:

1919 թ. ապստամբության պարտությանը Եգիպտոսի հայրենասիրական ուժերի պայքարը երկրի անկախության համար չդադարեց: 1919–1921 թթ. երկրի տարբեր վայրերում տեղի էին ունենում հակաբրիտանական ելույթներ, որոնք քրիստոնեական իշխանություններից պահում էին շարվածության մեջ:

Հակաբրիտանական պայքարի ծավալներից ու բաժնից լրջորեն անհանգստացած Անգլիան հասկանում էր, որ անհրաժեշտ են փոխզիջումային բնույթի քաղաքական քայլեր: Այդ նպատակով 1919 թ. դեկտեմբերի 7-ին հատուկ առաքելությամբ Կահիրե ժամանեց անգլիական պաշտոնական մի պատվիրակություն, որը գլխավորում էր Մեծ Բրիտանիայի գաղութների նախարար Միլները: Նա պետք է ուսումնասիրեր իրադրությունը տեղում, հանդիպեր եգիպտական տարբեր ազգային և քաղաքական գործիչների հետ, իմանար նրանց տրամադրությունները, ընդհանուր պատկերացում կազմեր և համապատասխան առաջարկություններ ներկայացներ իր կառավարությանը Եգիպտոսի ապագա կարգավիճակի վերաբերյալ:

Միլներին Կահիրեում ընդունեցին շատ վատ: Տեղի էին ունենում ցույցեր և զանազան տիպի հավաքներ՝ ընդդեմ նրա այցի և Եգիպտոսում անգլիական իշխանությունների քաղաքականության: Նրանք պնդում էին պրոտեկտորատի վերացման և Եգիպտոսի անկախության իրենց համազգային պահանջների վրա: Միլները Եգիպտոսում մնաց մինչև 1920 թ. մարտ ամիսը:

Եւ Անգլիա վերադարձավ շատ ծանր տպավորություններով։ Երան պարզ դարձավ, որ պրոտեկտորատի պահպանումը գործնականում արդեն անհնար է, և դա Անգլիայից կելի շատ մեծ քանքեր ու գոհողություններ։ Ուստի իր կառավարությանը ներկայացրած զեկուցագրում գաղութների նախարարը խորհուրդ էր տալիս. ա) հրաժարվել պրոտեկտորատից և մնականորեն ճանաչել Եգիպտոսի անկախությունը, և բ) Եգիպտոսին դրա դիմաց պարտադրել մի այնպիսի պայմանագիր, որն ապահովի Մեծ Բրիտանիայի տիրապետող դիրքերը Եգիպտոսում։

Եւ նաև խորհուրդ էր տալիս որոշ զիջումների զեով համազոր-
 ծակցություն հաստատել ազգային ուժերի պահպանողական քնի հետ և պատակտել ազգային—ազատագրական ուժերի շարքերը։

Չունենլով Միլների առաջարկություններին Անգլիան 1920—1921 թթ. փորձում էր Եգիպտոսին պարտադրել մի այնպիսի անհավասար պայ-
 մանագիր, որը կոչված էր հաշվի առնել բրիտանական քաղաքական, ռազմաստրատեգիական և տնտեսական շահերը։ Բայց դա չհաջողվեց նրան։ Եգիպտական կողմը մերժում էր նման պայմանագիր ստորագրել Անգլիայի հետ։

Այնուհետև այդ հարցերի լուծումն իր ձեռքը վերցրեց անգլիական արտաքին գործերի նախարար լորդ Բերգոնը։ 1921 թ. նա ներկայացրեց Եգիպտոսի հետ «դաշինքի» պայմանագրի նախագիծ, որը նախատեսում էր շարունակել «սահիբեի և Ալեքսանդրիայի ռազմական օկուպացիան, հաստատել Անգլիայի վերահսկողությունը Եգիպտոսի արտաքին քաղաքականության վրա, պահպանել անգլիական ֆինանսական և իրավաբանական խորհրդատուների ինստիտուտը, անգլիական պրո-
 տեկտորատը Սուդանի վրա և այլն։

Բերգոնի ներկայացրած պայմանագրի նախագիծը այդ ամենի դիմաց նախատեսում էր պրոտեկտորատի վերացում և Եգիպտոսի անկախություն։

Այս պայմանագրի տեքստը, նրա պայմաններն ուղղակի առաջացրեցին եգիպտացիների խոր գայլույթը, մանավանդ որ այն ներկայացվել էր վերջնագրի ձևով։ Երկրում կրկին սկսվեցին ցույցերը, բողոքի ելույթները, գործադուլները և այլն։ Զգտելով զլխատել սկսված հակաբրիտանական եւր շարժումը և կանխել նրա հետագա խորացումը՝ Ալլեն-
 րիի հրամանով կրկին ձերբակալվեցին Սաադ Չարլուլը և Վաֆդի այլ ղեկավարներ, որոնք աքսորվեցին սկզբում Դեղկական օվկիանոսում գտնվող Սեյշելյան կղզիներ, ապա տեղափոխվեցին Անգլիային պատ-
 կանող Զիբրալթարի ամրոցը։

Սառը Չաղլուլի նոր ձերակալության շուրջ ազդանշան ծառայեց նոր և զանգվածային հակաքրիստանական ելույթների համար: Եզիպտոսում սկսվեց համազգային քաղաքական գործադուլ, որը յուրատեսակ մի քոյկոտ էր քրիստանական իշխանություններին:

1921 թ. դեկտեմբերին Եզիպտոսում սկսվեց մի նոր ապստամբություն: Շատ վայրերում զինված ընդհարումներ էին տեղի ունենում ապստամբների և անգլիական զորքերի միջև: Ապստամբները հարձակվում էին անգլիական զինվորների վրա, պայթեցնում ռազմական պահեստները, անգլիացիներից խլում զենքը և ուղղում նրանց դեմ:

Բայց քրիստանական իշխանություններն այս անգամ գործեցին ավելի արագ, վճռական և կազմակերպված: Ալեքսանդրիա, Սուեզ, Պորտ Սաիդ և Իսամիլիա ուղարկվեցին անգլիական ռազմական նավեր, որոնք այդ կարևոր քաղաքները և ապստամբական կենտրոնները կարողացան վերցնել իրենց վերահսկողության տակ: Կահիրեի և մյուս քաղաքների վրա ժողովրդին վախնցնելու նպատակով անընդմեջ պարեկություն էին անում անգլիական ինքնաքիռները: Անգլիական զինվորները գործում էին անողորմաբար և զաժանորեն ճնշում ապստամբական կենտրոնները քաղաքներում և գյուղական վայրերում: Այդ ամենի հետևանքով քրիստանական իշխանություններին հաջողվեց նույնպես ճնշել այս երկրորդ ապստամբությունը: Նա առաջին՝ 1919 թ. ապստամբության համեմատ ավելի կարճատև եղավ, իսկ կազմակերպչական առումով նույնպես զիջում էր նրան: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ 1921 թ. ապստամբությունը որոշ իմաստով տարբերային բնույթ էր կրում, իսկ Վաֆղը չունեցավ այն դերակատարումը, որն ուներ առաջին ապստամբության ժամանակ:

Այդուհանդերձ, նա, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, անհետևանք չանցավ: Նա ունեցավ իր դրական դերակատարումը ապստամբությանը հաջորդած շրջանում ընդունված քաղաքական որոշումների ընդունման մեջ:

4. Պրոտեկտորատի վերացումը և Եզիպտոսի անկախության հռչակումը

1919 և 1921 թվականների զույգ ապստամբությունները, նրանց միջև ընկած ժամանակահատվածում առկա մշտական և կայուն լարվածությունը, Եզիպտոսի քոյր գույների քաղաքական ուժերի և սոցիալական քոյր խավերի վճռականությունը՝ հասնելու պրոտեկտորատի վե-

րացման և Եգիպտոսի անկախության նվաճման, ցույց էին տալիս, որ գործնականում Մեծ Բրիտանիայի համար ավելի ու ավելի դժվար էր դառնում պահպանել իր տիրապետությունը Եգիպտոսում՝ առանց փոփոխությունների և համապատասխան գիշումների: Այդ մասին բարձրաձայն խոսում էին Լոնդոնի կառավարական կարիներտներում և միջազգայնորեն: Երկուսն էլ արտահայտվում էր բրիտանական իշխանությունների ներկայացուցիչները Կահիրեում: Երանց ավելի էր համակել Եգիպտոսի կարգավիճակի մեջ փոփոխություններ մտցնելու անհրաժեշտության զաղափարը: Այդ առումով խիստ բնորոշ էր Եգիպտոսում բրիտանական գլխավոր կոմիսար, գեներալ Ալլենքրի տեսակետը, որը նա արտահայտել է 1922 թ. փետրվարի 22-ին. «Պրոտեկտորատի ռեժիմը այլևս չի համապատասխանում գոյություն ունեցող իրադրությանը»:

1922 թ. փետրվարի 28-ին Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը միակողմանիորեն հայտարարեց, որ ինքը «իրաժարվում է պրոտեկտորատից և Եգիպտոսը ճանաչում է որպես անկախ ինքնիշխան պետություն»:

Այստեղ ուշագրավ է այն պարագան, որ բրիտանական հռչակագիրը ոչ թե երկու՝ եգիպտական և բրիտանական, կողմերի համատեղ հայտարարություն էր, այլ միակողմանի գոծողություն: Դա բացատրվում է նրանով, որ Մեծ Բրիտանիային այդպես էլ չհաջողվեց ստիպել Եգիպտոսին պայմանագիր կնքել Միլների և Քերզոնի առաջարկությունների հիման վրա: Ստեղծված պայմաններում նա հարկադրված էր նախընտրել միակողմանի հայտարարության ձևը, որը, միջազգային դիվանագիտության մեջ նույնպես ընդունված պրակտիկա է:

Սակայն Մեծ Բրիտանիան հենց այնպես, առանց որոշ, կարելի է ասել, սկզբունքային բնույթի վերապահումների, չիրաժարվեց պրոտեկտորատից և չճանաչեց Եգիպտոսի անկախությունն ու զերիշխանությունը: Նա դա պայմանավորեց չորս կարևոր հանգամանքներով, որոնց իրագործումը նա վերցնում էր իր վրա. ա) Եգիպտոսի պաշտպանություն, բ) Եգիպտոսում բրիտանական կայսրության կոմունիկացիաների անվտանգության ապահովում, գ) Եգիպտոսում օտարերկրյա շահերի և ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանություն, և դ) պրոտեկտորատի պահպանում Սուդանում՝ անգլո-եգիպտական համատեղ կառավարման (կոնդոմինիում) ձևով:

Եգիպտոսում պահպանվում էր բրիտանական գլխավոր կոմիսարի և խորհրդակցականների ինստիտուտը:

Այսպիսով՝ պրոտեկտորատի վերացումից և Եգիպտոսի անկախության հռչակումից հետո ևս բրիտանացիները մնում էին այնտեղ՝ պահպանելով իրենց տիրապետող քաղաքական, ռազմական և տնտեսական դիրքերը: Տարօրինակ էր, որ Սեծ Բրիտանիան, առանց եգիպտական մարմինների և ղեկավարների հետ համաձայնեցնելու, իր վրա էր վերցնում նրա «պաշտպանության» հոգսը: Անգլիացիները վերահսկելու էին եգիպտական քոլոր կարևոր տրանսպորտային, այդ թվում և ջրային ուղիները, ինչպես նաև Սուեզի ջրանցքը՝ դրանք հայտարարելով որպես կարևոր կայսերական ուղիներ: Պահպանելով իրենց տիրապետությունը Սուդանի վրա՝ անգլիացիները հնարավորություն էին ստանում վերահսկողություն հաստատել Ենդոսի ջրերի վրա: Բրիտանացիները կայսերական ուղիների ապահովման և Եգիպտոսի պաշտպանության պատրվակով կարող էին իրենց ռազմական ուժերը տեղադրել Եգիպտոսի ցանկացած վայրում:

Իսկ գլխավոր կոմիսարի և բրիտանական խորհրդականների ինստիտուտի պահպանումով Անգլիան շարունակում էր իր ձեռքում պահել եգիպտական կառավարության վրա մերազդելու լծակները:

Բրիտանական հռչակագրի հրապարակումից մի քանի օր անց՝ 1922 թ. մարտին, Եգիպտոսի սուլթան Ահմադ Ֆուադը իրեն հայտարարեց թագավոր՝ Ֆուադ I, որը նշանակում էր, որ Եգիպտոսն ընդունում էր միապետական կառավարման աստիճանակարգում ամենաբարձր տիտղոսներից մեկը:

Ինչպե՞ս կարելի է զնահատել 1922 թ. փետրվարի 28-ի բրիտանական հռչակագիրը:

Այս հարցում մասնագետների և քաղաքական ու պետական գործիչների մոտ միասնական տեսակետ գոյություն չունի, անգամ ակնա են միանգամայն իրարամերժ և ծայրահեղական զնահատականներ:

Խորհրդային արևելագիտության մեջ անվերապահորեն տիրապետող էր հանդիսանում, այսպես կոչված, ժխտողական տեսակետը, համաձայն որի՝ բրիտանական ղեկավարացիան՝ պրոտեկտորատի վերացման և Եգիպտոսի անկախության հռչակման վերաբերյալ, լոկ ձևական բնույթ էր կրում, և նրա կարգավիճակում, ըստ էության, սկզբունքային բնույթի ոչ մի փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Եգիպտոսը խորհրդային պատմագիտության կողմից շարունակում էր դասվել «գաղութային և կախյալ երկրների» շարքը. մի ձևակերպում, որն այն տարիներին լայն տարածում էր ստացել խորհրդային պատմագիտական գրականության

մեջ: Այս տեսակետող, որն այսօր ևս գտնվում է չորջանտուքյան մեջ, առանձին հեղինակների աշխատություններից անցել և տեղ էր գտել դասագրքերում, այդ թվում և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների համար նախատեսված դասագրքերում: Իսկ դա նշանակում էր, որ այդ տեսակետը դարձել էր պաշտոնական, բանի որ նրանք՝ դասագրքերը, հաստատվել են Ռուսաստանի կրթության նախարարության կողմից և հանձնարարվել համալսարանների և ինստիտուտների ուսանողներին: Սիս դրա օրինակներից մեկը: Խոսքը 2001 թ. Մոսկվայում հրատարակված «Սիսայի և Աֆրիկայի երկրների նորագույն պատմություն. XX դար. 1900–1945» դասագրքի մասին է, որտեղ գրված է, որ պրոտեկտորատի վերացումից և անկախության հռչակումից հետո «Եգիպտոսը փաստորեն Անգլիայի գաղութն էր»:

Դա ծայրահեղական տեսակետ էր, որը վերջը նշված բրիտանական չորս նախապայմանների հետևում ընդհանրապես չէր ուզում նկատել որևէ տեղաշարժ բրիտանական գաղութային կապանքների թուլացման և Եգիպտոսի ինքնիշխանության ամրապնդման ճանապարհին: Մյուս կողմից հարկ է նշել, որ Եգիպտոսը դասական առումով երբեք անգլիական գաղութ չի եղել:

Մյուս ծայրահեղական տեսակետը տիրապետող է հանդիսանում բրիտանական պատմագիտական և քաղաքական գրականության մեջ, որն անվերապահորեն ընդունում և պաշտպանում են նաև բրիտանական թուր աստիճանակարգի պետական գործիչները:

Եթե խորհրդային պատմագիտությունն անվերապահորեն ժխտում էր որևէ տեղաշարժ Եգիպտոսի անկախության ճանապարհին, ապա անգլիական պատմագիտության մեջ նույն անվերապահությամբ ընդգծվում է ոչ միայն պրոտեկտորատի վերացումը, այլ և Եգիպտոսի վերածուծը իսկապես անկախ ինքնիշխան պետության՝ անտեսելով Մեծ Բրիտանիայի իրավունքների պահպանումը մի շարք առանցքային հարցերում, որոնք, այդ թվում և զլխավոր կոմիսարի ինստիտուտի պահպանումը, անշուշտ, սահմանափակում էին այդ ինքնիշխանությունը: Սակայն Մեծ Բրիտանիայում խանդավառությամբ չտեսնելու էին տալիս այդ պարագան և սեով ապիտակի վրա գրում, որ 1922 թ. փետրվարի 28-ին Եգիպտոսը դարձավ «անկախ ինքնիշխան պետություն»:

Կա մի հետաքրքիր տեսակետ, որն ամրագրված է փիլիսոփայի հանրագիտարանում: Այնտեղ Եգիպտոսի անկախությունը չի համարվում կատարյալ, այլ բնութագրված է որպես «Մասնակի անկախություն

(Partial independence) Միացյալ քաղաքացիությունից, շնորհիվ 1922 թ. փետրվարի 28-ին»: Այդ նույն հանրագիտարանում դրան անմիջապես հաջորդում է հետևյալը. «Լրիվ անկախություն (Total independence)՝ 1953 թ. հունիսի 18-ին»: Այդ վերջին տարեթիվը նշելով՝ նկատի է առնված միապետության պաշտոնական վերացումը Եգիպտոսում, որը կայացավ 1952 թ. հուլիսի 23-ի հեղափոխությունից հետո՝ 1953 թ. հունիսի 18-ին:

Ինչ վերաբերում է եգիպտական պատմագիտությանը, իսկ լայն առումով նաև արաբական պատմագիտությանը, ապա նրանք չեն ընդունում բրիտանական միակողմանի հռչակագրում տրված սահմանումն առ այն, որ Եգիպտոսը 1922 թ. դարձավ «անկախ ինքնիշխան պետություն»: Ընդունելով հանդերձ որոշ տեղաշարժեր՝ եգիպտական և արաբական պատմագիտությունը շեշտում է, որ Եգիպտոսը 1922 թ. չթրքափեց բրիտանական տիրապետությունը: Դրա մասին է վկայում Եգիպտոսի պայքարն իր անկախության համար առնվազն ևս 30 տարի՝ մինչև 1952 թ. հուլիսի 23-ի հաղթանակը:

Մեր կարծիքով՝ պետք է հրաժարվել վերնում նշված երկու ծայրահեղական տեսակետներից և ցուցաբերել ավելի ասարկայական մոտեցում՝ հարցը քննարկելով իրավական և քաղաքական տեսանկյուններից:

Իրավական տեսակետից 1922 թ. փետրվարի 28-ին իրոք վերացվեց պրոտեկտորատը, և իրավական կամ ծնական առումով նա այլևս Մեծ Բրիտանիային ենթակա երկիր չէր, մասնավոր եթե հաշվի առնենք, որ բրիտանական այդ դեկլարացիայով նրա նախկին «բոսը»՝ Անգլիան, հրաժարվում էր պաշտոնապես իր այդ իրավական իրավունքներից և իր երեկվա կախյալ երկիրը հռչակում «անկախ ինքնիշխան» պետություն: Այդ նոր իրողությունն անտեսելն արդարացված չէ:

Քաղաքական առումով պատկերը, իրոք, այլ է, և նա ամբողջությամբ չի համընկնում իրավական իրողությունների հետ: Այստեղ, այսինքն, քաղաքական առումով կա Եգիպտոսի ինքնիշխանության, որը նշանակում է նաև անկախության որոշակի սահմանափակում: Եվ չնայած այդ հանգամանքին՝ անգլո-եգիպտական հարաբերություններն այլևս այն չէին, ինչ որ էին մինչև 1922 թ. փետրվարի 28-ը: Տեղի ունեցավ առաջընթաց և եգիպտական իրավունքների ու ինքնիշխանության ընդլայնում՝ ի հաշիվ բրիտանական իրավունքների սահմանափակման:

Այստեղից հետևում է, որ խոսք չի կարող լինել Եգիպտոսի կատարյալ անկախության մասին, բայց մյուս կողմից էլ նա այլևս նախկին

պրոտեկտորատը չէր: Եգիպտոսը մի քայլ առաջ կատարեց պրոտեկտորատից, քայք չհասավ անկախության շիրիմով մակարդակի:

Այդ առումով ճշմարտությանն ավելի մոտ են եգիպտական և արաբական պատմաբանները, ինչպես նաև Վիկիպեդիա հանրագիտարանը, քան անգլիական և խորհրդային արևելագետները:

II. 1923 թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԻ Ց ՄԻՆՉԵՎ 1936 թ. ԱՆԳՆ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

1. 1923 թ. սահմանադրության ընդունումը և հետպրոտեկտորյան Եգիպտոսի ինստիտուցիոնալիստական գործընթացի ավարտը

Քրիտանական պրոտեկտորատի վերացումից, Եգիպտոսի անկախության հայտարարումից և սուլթան Ֆուադի թագավոր հռչակվելուց հետո անհրաժեշտ էր այդ բուր փոփոխությունների իրավական հաստատումը՝ նրանց օրինականություն տալու իմաստով: Իսկ դա կարող էր արվել՝ ընդունելով սահմանադրություն, որի՝ որպես երկրի հիմնական օրենքի իրավասության մեջ էր մտնում երկրի նոր իրավիճակի ու պետական նոր կարգի հաստատումը՝ նրանց ինստիտուցիոնալիզացիան:

Նոր սահմանադրության մշակման համար 1923 թ. ստեղծվեց հանձնաժողով՝ կազմված չափավոր ազգայնականներից, իսլամական բարձրագույն հոգևորականության, հողատերերի և բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից: Ժողովրդական խավերն այնտեղ ներկայացված չէին:

Հանձնաժողով ստեղծելու նպատակահարմարության մասին իր հատուկ տեսակետն ուներ Վաֆդը: Նա գտնում էր, որ ոչ թե հանձնաժողովը պետք է մշակի սահմանադրությունը, այլ Սահմանադիր ժողովը՝ պահանջելով գումարել Սահմանադիր ժողովի նիստ: Քանի որ նրա այդ առաջարկը չանցավ, Վաֆդը հրաժարվեց մասնակցել կառավարության ստեղծած հանձնաժողովի աշխատանքներին:

Հանձնաժողովը բավականին արագ պատրաստեց սահմանադրության նախագիծ, որը 1923 թ. ապրիլի 19-ին հաստատեց Ֆուադ I թագավորը:

Սահմանադրության համաձայն՝ Եգիպտոսը դառնում էր սահմանադրական միապետություն:

Ստեղծվում էր երկպալատանի պառլամենտ՝ կազմված սենատից և ղեկուսատաների պալատից: Քարձրագույն պալատը սենատն էր, որն օժտված էր վետոյի իրավունքով: Նրա անդամների 40%-ին նշանակում էր թագավորը: Ինչ վերաբերում է ղեկուսատաների պալատին, ապա նա ընտրվում էր երկաստիճան ընտրությունների հիման վրա: Թագավորն իրավունք ուներ վետո դնել ղեկուսատաների պալատի որոշումների վրա, սակայն նրա վետոն վերջնական չէր, այլ միայն որոշման հետաձգման ուժ ուներ, և ղեկուսատաների պալատը կարող էր կրկին նրան անդրադառնալ: Թագավորն իրավունք ուներ նաև ցրել ղեկուսատաների պալատը և նոր պառլամենտական ընտրություններ անցկացնել:

Կազմվում էր կառավարություն, որը պատասխանատու էր պառլամենտի և թագավորի առջև: Պառլամենտի կողմից կառավարությանը անվտանգության քվե հայտնելու դեպքում կառավարությունը հրաժարական էր տալիս:

Սահմանադրությունը պարունակում էր մի շարք հոդվածներ եգիպտոսի և օտարերկրյա քաղաքացիների իրավունքների վերաբերյալ: Եգիպտոսի քաղաքացիներին սահմանադրությունը խստատևում էր մի շարք ղեկնուկատական իրավունքներ, որոնք ձևական բնույթ էին կրում: Իսկ ինչ վերաբերում է օտարերկրյա քաղաքացիներին, ապա դրան վերաբերող հոդվածը երաշխավորում էր օտարերկրյա քաղաքացիների իրավունքները և արտոնությունները, որոնցից օգտվում են նրանք եգիպտոսում: Այսինքն՝ նրանք շարունակում էին օգտվել կապիտուլյացիաներից, որը զայիս էր դեռևս օսմանյան շրջանից:

Ընդունվեց նաև ընտրական օրենք, որը սահմանում էր պառլամենտական երկաստիճան ընտրություններ: Դրա հիման վրա 1923 թ. կայացան պառլամենտական առաջին ընտրությունները, որի ժամանակ փայլուն հաղթանակ տարավ Վաֆդը, որն արդեն վերակազմավորվել էր կուսակցության և կոչվում էր Ֆիզբ ալ-Վաֆդ: Պառլամենտը թաղկացած էր 215 ղեկուսատանական տեղերից, որոնցից Ֆիզբ ալ-Վաֆդը շահեց 188 տեղ, այսինքն՝ բացարձակ մեծամասնությունը: Դա իրավունք տվեց նրան կազմել կառավարություն և 1924 թ. հունվարի 23-ին Ֆուադ I-ը հանձնարարեց Վաֆդի առաջնորդ Սաադ Ջադիլուլին կազմել կառավարություն, որը պատմության մեջ մտել է որպես Եգիպտոսի առաջին ազգային կառավարություն:

Այսպիսով՝ պրոտեկտորատի վերացման մասին քրիտանական որոշումից երկու տարի անց ավարտվեց Եգիպտոսի նոր պետական

կարգի ստեղծումը, նրա կառավարական ու պաշտամենտական մարմինների ձևավորումը: Եգիպտոսը դարձավ քաղաքակրթություն, որտեղ քաղաքակրթի տիտղոսով շարունակեց կառավարել Մուհամմադ Ալիի դինաստիան: Երկիրը ստացավ իր սահմանադրությունը, ընտրական օրենքը, պաշտամենտը և կառավարությունը:

Դա նշանակում էր հետպրոտեկտոլյան Եգիպտոսի պետական համակարգի ձևավորման, հաստատման և օրինականացման՝ ինստիտուցիոնալիզմի ավարտ:

2. Գիզը ալ-Վաֆղը կառավարող կուսակցություն: Հարաբերությունների սրումը նրա և պալատի ու քրիտանական իշխանությունների միջև

Պաշտամենտական ընտրությունների ժամանակ Վաֆղի տարած ջախջախիչ հաղթանակը պատահական չէր: Դա վկայում էր այն մեծ հեղինակության մասին, որ նա վայելում էր Եգիպտոսի ժողովրդի ու հասարակության տարբեր խավերի մոտ: Դա խոսում էր նաև այն մասին, որ նրանք՝ այդ ուժերը, վստահում էին Վաֆղին և նրան համարում այն գլխավոր քաղաքական ուժը, որը կարող է իրագործել նրանց պահանջները և լուծել Եգիպտոսի առջև կանգնած քաղաքացիական ու քաղաքական խնդիրները:

Վաֆղը մեծ բնու վերցրեց իր ուսերին:

Այդ բեռն ավելի էր ծանրանում, քանի որ հենց սկզբից լարված հարաբերություններ էին ստեղծվել մի կողմից՝ Վաֆղի առաջնորդների, հատկապես Սաադ Չաղլուլի, մյուս կողմից՝ Ֆուադ քաղաքակրթի և քրիտանական գլխավոր կոմիսարի միջև: Այդ իրավիճակը պատմության մեջ մտել է որպես «Հակամարտության եռանկյունի»: Դրությունն ավելի էր բարդանում նրանով, որ այդ եռանկյունու երկու կողմերը՝ եգիպտական քաղաքակրթության և քրիտանական իշխանությունները, համարյա մշտապես միասնական էին հանդես գալիս ընդդեմ Վաֆղի, նրա կառավարության, երբ նա գտնվում էր իշխանության գլուխ, և նրա դեկավար Սաադ Չաղլուլի:

Սաադ Չաղլուլի կառավարությունը ձեռնարկեց մի շարք քայլեր ներքին քաղաքականության բնագավառում: Նրան հաջողվեց վերանայել ընտրական օրենքը և նոր օրենք ընդունել, որը վերացրեց երկաստիճան ընտրությունների համակարգը և մտցրեց ուղղակի կամ միաստիճան ընտրությունների համակարգ: Դրանով Եգիպտոսը մի առաջընթաց

քայլ էր կատարում երկրի ղեկավարացման ուղղությամբ և դուռը փակում ընտրությունների ժամանակ հնարավոր մեքենայությունների առջև:

Սաադ Չաղլուլի կառավարությունն իր կարևոր խնդիրներից մեկը համարեց հարաբերությունների հետագա կարգավորումը Մեծ Բրիտանիայի հետ վերջինիս իրավունքները սահմանափակելու և եգիպտոսի անկախությունն ամրապնդելու ճանապարհով: Եղավ մի պահ, երբ Սաադ Չաղլուլը լավատեսորեն էր տրամադրված այդ հարցում և հույս ուներ համաձայնության գալ բրիտանական կառավարության հետ: Դա կապված էր այն իրողության հետ, որ 1924 թ. Անգլիայում կայացած պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ պարտություն կրեց տրիիների՝ պահպանողականների կուսակցությունը, և հաղթեց լեյբորիստների կուսակցությունը, որի լիդերը՝ Ռամզեյ Մակդոնալդը, իր ընտրաբաշխի ժամանակ խոստացել էր հարթելու դժգոհում ճանաչել եգիպտոսի լիակատար անկախությունը: Երբ Ռ. Մակդոնալդը կազմեց լեյբորիստական կառավարություն, Սաադ Չաղլուլը պահանջեց, որ բրիտանական զորքերը դուրս քերվեն ոչ միայն Եգիպտոսից, այլև Սուդանից: Լեյբորիստական կառավարությունը մերժեց բավարարել եգիպտական կառավարության պահանջը: Դրան ի պատասխան՝ Սաադ Չաղլուլը կատարեց իր վճռական քայլերից մեկը: Լա պահանջեց Եգիպտոսի և Սուդանի լրիվ անկախությունը:

Այսպիսով՝ հերթական անգամ սրվեցին եգիպտա-անգլիական հարաբերությունները: Ատեղծված փակուղուց ելք գտնելու նպատակով և ցանկանալով ճնշում գործադրել Սաադ Չաղլուլի վրա՝ Ռ. Մակդոնալդը եգիպտական վարչապետին բանակցությունների համար պաշտոնապես հրավիրեց Լոնդոն՝ հույս ունենալով, որ ճնշում գործադրելով նրա վրա՝ կկարողանա համաձայնության գալ նրա հետ:

Անգլո-եգիպտական բանակցությունները տեղի ունեցան 1924 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում: Պատվիրակությունները գլխավորում էին համապատասխանաբար երկու երկրների վարչապետները՝ Ռամզեյ Մակդոնալդը և Սաադ Չաղլուլը: Դրանք ընթանում էին շատ ծանր և, ի վերջո, ավարտվեցին անհաջողությամբ: Պատճառը բրիտանական կողմի հրաժարվելն էր Եգիպտոսին տալ լիակատար անկախություն, որի վրա պնդում էր եգիպտական կողմը: Նման պայմաններում Սաադ Չաղլուլն անհնար գտավ որևէ զիջում կատարել Անգլիային Սուդանի հարցում և շարունակեց պնդել վերացնել Սուդանի վրա անգլիական պրոտեկտորատը: Անգլիան Եգիպտոսին մերժեց նաև այդ հարցում:

Սաադ Չաղլուլի հետևողականությունը և Անգլիային որևէ զիջում չկատարելու նրա վճռականությունը շատ բացասական տպավորություն բողբեցին անգլիական կողմի վրա, որի մոտ հասունացավ Սաադ Չաղլուլի գլխավորած կառավարությունը ամեն զնով իշխանությունից հեռացնելու գաղափարը: Այդ պարտականությունը զրկեց Եգիպտոսում քրիտանական գլխավոր կոմիսար, արդեն Ֆելդմարշալի զինվորական բարձրագույն կոչումը ստացած Ալլենբիի վրա, որն իր հերթին փորձեց օգտագործել բազավորին՝ նկատի ունենալով, որ վերջինս որոշ պայմաններում կարող է ստիպել կառավարությանը հրաժարական տալ: Ֆուադ I-ը փորձեց իրականացնել անգլիացիների պահանջը, բայց չհաջողվեց: Ի պաշտպանություն Սաադ Չաղլուլի վաճառական կառավարության՝ հանդես եկան Եգիպտոսի ժողովրդական ամենալայն զանգվածները, և վախեցած բազավորը նահանջեց:

Սաադ Չաղլուլի կառավարությունը Անգլիայի հետ իր փոխհարաբերություններում չշեղվեց իր որդեգրած քաղաքականությունից և շարունակելով պնդել անգլիական օկուպացիոն ուժերը երկրից դուրս բերելու պահանջի վրա՝ դրան ավելացրեց մի նոր կարևոր պահանջ՝ անգլիական սպաներին և հրահանգիչներին հետ կանչել եգիպտական բանակից: Այդ հարցում նրան պաշտպանեց Եգիպտոսի դեպուտատների պալատը՝ պառլամենտը, որը 1924 թ. հունիսի 24-ին ընդունեց մի որոշում, որով արգելվեցին Եգիպտոսում անգլիական օկուպացիոն բանակի պահպանման համար նախատեսվող ծախսերը, որոնք տարեկան կազմում էին 146 հազ. ֆունտ ստեռլինգ: Բացատրելով իր գլխավորած կառավարության քաղաքականությունն այդ հարցում՝ Սաադ Չաղլուլը հայտարարեց. «Մենք ուզում ենք ամբողջ բանակը դարձնել բացառապես ազգային եգիպտական»:

Քրիտանական կառավարության համար Սաադ Չաղլուլի կառավարությանը իշխանությունից հեռացնելը շարունակում էր մնալ օրակարգի հարց: Միայն թե նա սպասում էր ավելի հարմար առիթի, որը շատ սպասել չտվեց: Դրան օգնեց մի պատահար, որն ալեկոծեց ողջ Եգիպտոսը և Սուդանը:

Սուդանում տեղի էր ունեցել ապստամբություն ընդդեմ քրիտանական իշխանությունների, որը դաժանորեն ճնշել էր Սուդանի քրիտանական գլխավոր կոմիսար Լի Ստեկը: Դրանից հետո նա՝ որպես «հերոս», ժամանեց Կահիրե, որտեղ 1924 թ. նոյեմբերի 22-ին ընկավ մի

խումբ հայրենասերների զնդակից: Նշենք, որ նա նշանակվել էր նաև եզիպտական բանակի գլխավոր հրամանատար:

Լի Ստեփի սպանությունը, որի հանգամանքները մինչև օրս լիովին պարզաբանված չեն, Անգլիայի համար ամենահարմար առիթը դարձավ մեղքը բարդել եզիպտական կողմի վրա և պահանջել Սասո Զաղլուլի կառավարության հրաժարականը: Ըստ որում՝ դա արվեց էժանագին քատերական ներկայացում հիշեցնող ձևով: Նոյեմբերի 22-ին՝ Լի Ստեփի սպանությունից հետո, Ալլենրիի հրամանով նրա հեծյալ զորագունդը շրջապատեց պառլամենտի և կառավարության շենքը, որից հետո նա եզիպտական կառավարությանը ներկայացրեց մի վերջնագիրը՝ բաղկացած, ինչպես նշվում է մասնագիտական գրականության մեջ, եզիպտոսի ազգային արժանապատվությունը վիրավորող հետևյալ ստորագուցիչ կետերից. ա) ներողություն խնդրել Լի Ստեփի սպանության համար, բ) խստորեն պատժել մեղավորներին, գ) արգելել բոլոր տեսակի ժողովրդական ցույցերը, դ) վճարել 500 հազ. ֆունտ ստեռլինգ փոխհատուցում, ե) 24 ժամվա ընթացքում Սուդանից հեռ կանչել եզիպտական զորքերը, Ն) անգլիական մոնոպոլիաներին իրավունք ընձեռել անսահմանափակ կերպով ընդլայնելու ռոզգելի տարածքները Սուդանում՝ նրա Գեզիթ շրջանում, զ) ճանաչել անգլիական կառավարության բացառիկ իրավունքը Եգիպտոսում օտարներկացիների իրավունքների պահպանման հարցում, է) հարգել ներքին գործերի նախարարության եվրոպական դեպարտամենտի կարգավիճակը (այդ անվան տակ գործում էր անգլիական ոստիկանական մարմինը), ը) կատարել նրա տնօրենի հանձնարարականները:

Եզիպտական կառավարությունը հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Վերջնագրի բոլոր պայմանների ընդունումը կնշանակեր Եգիպտոսի լիակատար կախիտության և հաստատումն այն իրողության, որ Եգիպտոսը անգլիական տիրապետության տակ գտնվող մի սովորական գաղութային երկիր է: Մյուս կողմից՝ Կահիրեում լավ էին հասկանում, որ ամբողջությամբ մերժել Ալլենրիի կողմից ներկայացրած քրիտանական վերջնագիրը տվյալ պահին անհնար էր:

Սասո Զաղլուլը փորձեց գտնել մի միջին գիծ: Նոյեմբերի 23-ին, այսինքն՝ քրիտանական վերջնագրի հաջորդ օրը, եզիպտական կառավարությունը պատասխան նուտա ուղարկեց, որով նա տեղեկացնում էր անգլիական կողմին, որ ինքն ընդունում է քրիտանական վերջնագրի առաջին չորս պահանջները, իսկ ինչ վերաբերում էր մյուս կետերին,

ասպա եզիպտական կառավարությունը հայտնում էր, որ դրանք անընդունելի են իր համար:

Այսպիսով՝ երկու կողմերն էլ հստակորեն ներկայացրին իրենց դիրքերը և մնում էր անզիպական կողմին որոշել, թե ղեպքերը հետագայում ինչ ուղղությամբ կարող են ընթանալ: Ալլենքին երկար սպասել չտվեց: Նրա հրամանով անզիպական զինվորները թափափորեն ողողեցին Կահիրեի փողոցները՝ վերահսկողություն հաստատելով բոլոր օբյեկտների վրա, իսկ Ալեքսանդրիա և Պորտ Սաիդ մտան անզիպական ռազմաճակատները, հրաման արժակվեց ուժով եզիպտական զորքերը Սուդանից դուրս բերելու մասին: Այսպիսով՝ Եզիպտոսը հայտնվեց անզիպական ռազմական բառնցքի տակ:

Բոլորը սպասում էին, թե ինչ դիրք կզբաղի Սաադ Չաղլուլի կառավարությունը: Եւ քավարարվեց միայն բողոք հայտնելով, սակայն խուսափեց դիմել գործնական քայլերի: Ամենայն հավանականությամբ նա կարող էր կոչով դիմել ժողովրդին ուտրի ելնել և պաշտպանել Եզիպտոսի իրավունքները և արժանապատվությունը: Սակայն նա չդիմեց այդ քայլին՝ չցանկանալով արյուն թափել: Միաժամանակ կառավարությունը հրաժարական տվեց:

Այսպիսով՝ Անզիպային հաջողվեց հասնել իր նպատակին՝ ստիպել Սաադ Չաղլուլի կառավարությանը հրաժարական տալ և ռազմական վերահսկողություն սահմանել Եզիպտոսի վրա:

1924 թ. նոյեմբերին կազմվեց նոր կառավարություն Սիմադ Զիվար փաշայի գլխավորությամբ, որը հայտարարեց իր համաձայնության մասին ամբողջությամբ կատարել անզիպական վերջնագրի բոլոր պայմանները: Սուդանից դուրս բերվեցին եզիպտական զորքերը:

Պատվամենտը ցրվեց, և 1925 թ. սկզբներին կայացան նոր պառլամենտական ընտրություններ: Բրիտանացիները հույս ունեին, որ ընտրություններում կհաղթանակեն Անզիպայի հետ սերտորեն համագործակցության կողմնակիցները: Բայց դարձյալ հաղթեցին վաճիթականները: Բնականաբար, դա ձեռնադր չէր ոչ բրիտանական իշխանություններին և ոչ էլ արքունիքին: Ուստի թագավորի հրամանով այդ նորընտիր պառլամենտը, որը գոյություն ունեցավ ընդամենը 10 ժամ, ցրվեց՝ այդպես էլ չկարողանալով սկսել իր գործառույթները: 1926 թ. տեղի ունեցան նոր պառլամենտական ընտրություններ, որոնք դարձյալ հաղթանակ բերեցին վաճիթ կուսակցությանը: Սաադ Չաղլուլն ընտրվեց Եզիպտոսի դեպուտատների պալատի նախագահ: Բայց արքունիքին և բրիտանական գլ-

խավոր կոմիսարին հաջողվեց կանխել Վաֆդի կողմից կառավարություն կազմելը, և վարչապետ նշանակվեց Մարվատը, որը չէր պատկանում Վաֆդ կուսակցությանը: Նա, փաստորեն, կառարում էր այն, ինչ պահանջում էին արքունիքը և բրիտանական իշխանությունները:

1927 թ. մահացավ Սաադ Չաղլուլը, որը, անկասկած, հանդիսանում էր հետպատերազմյան առաջին տասնամյակի եզիպտական անճանահեղինակավոր պետական գործիչը: Նրան, որպես Վաֆդի նախագահ, փոխարինեց Մուստաֆա Նահաս փաշան, որն ընդհանուր առմամբ շարունակում էր Սաադ Չաղլուլի քաղաքականությունը, և որին վիճակված էր հետագայում ակնառու դեր խաղալ եզիպտոսի քաղաքական կյանքում:

Մարվատի գլխավորած կառավարությունը երկար կյանք չունեցավ: Նրա համար դժվար էր իշխանության գլուխ մնալ այն իրադրության մեջ, երբ պառլամենտում մեծամասնություն էին կազմում Վաֆդի դեպուտատները: Գեներալը մնչման տակ Մարվատի կառավարությունը հրաժարական տվեց, և Վաֆդի նոր ղեկավար Նահաս փաշան կազմեց իր առաջին կառավարությունը:

Այդ ժամանակների համար բնորոշ էր քաղաքական անկայունությունը, և կառավարություններն արագորեն փոխարինում էին մեկը մյուսին: Շուտով հրաժարական տվեց Նահասի կառավարությունը, ապա՝ նրան փոխարինած լիբերալ-սահմանադրական կուսակցության ղեկավար Մուհամմադ Մահմուդի կառավարությունը և այլն:

3. 1930 թ. պետական հեղաշրջումը

1930 թ. եզիպտոսում տեղի ունեցան հերթական պառլամենտական ընտրությունները, որոնց ժամանակ հերթական անգամ հաղթեց Վաֆդ կուսակցությունը, և Մուստաֆա Նահասը կազմեց իր նոր կառավարությունը:

Նրա ներքին քաղաքականության մեջ արդեն դրսևորվում էին նոր մոտեցումներ: Մասնավորապես, նա արգելեց գործադուլները, իսկ ցույցերի դեպքում նա չէր վարանում նրանց դեմ կիրառել ռազմական ուժ: Նահասի կառավարությունը ցուցաբերեց նաև պատրաստակամություն որոշ հարցերի շուրջը համաձայնության գալ Անգլիայի հետ, և այդ հիման վրա 1930 թ. փետրվարին սկսվեցին անգլո-եզիպտական բանակցություններ, որոնք, սակայն, ավարտվեցին անարդյունավետ: Անգ-

չո-եզիպտական պայմանագրի անգլիական նախագծում, որը զրկեց քանակցութիւնների սեղանին. նախատեսվում էր, որ Անգլիան պահպանելու է իր տիրապետությունը Սուդանի վրա: Եզիպտական կողմը չէր կարող համաձայնվել այդ կետի հետ և հրաժարվեց ստորագրել անգլո-եզիպտական պայմանագիրը:

Դա ասիք հանդիսացավ, որպեսզի եզիպտական բազավորը անգլիացիների ուղղակի պահանջով 1930 թ. հունիսին կառուրի պետական հեղաշրջում, որը Եզիպտոսի պատմութան մեջ մտել է «հետադիմական հեղաշրջում» անվամբ: Նախախ վախիղական կառավարությունը հնուացվեց իշխանությունից, և Եզիպտոսի վարչապետ նշանակվեց «Յիզը աչ-Շաաբի»՝ ժողովրդի կուսակցության ղեկավար Իսմաիլ Սիդկին, որը Եզիպտոսի խոշորագույն կալվածատերերից և ֆինանսիստներից մեկն էր:

Պետական հեղաշրջումը Եզիպտոսում ընդունվեց ծայրահեղ դժգոհությամբ: Եզիպտացիների անմիջական պատասխանը եղավ համընդհանուր զործադուլը, բանվորները, գյուղացիները և ուսանողությունը ցույցերի և ելույթների միջոցով իրենց բողոքն էին հայտնում արքունիքի և նրա քիկունքում կանգնած բրիտանացիների այդ քաղաքականութան դեմ: Նրանց հիմնական պահանջները դարձան նրկուսը՝ Եզիպտոսի ազգային անկախությունը և Սիդկիի կառավարության հրաժարակաը: Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի և այլ քաղաքների փողոցներում կրկին հայտնվեցին քարիկադներ, Մանսուրում և այլ քաղաքներում չէին դադարում բազմաիազարանոց ցույցերը, որոնց դեմ Սիդկիի կառավարությունը զործադրում էր ռազմական ուժ: Երկրում հասունացել էր նոր ապստամբական իրադրություն: Սակայն նա հետագա զարգացում չստացավ, որովհետև հակաբրիտանական և հակաքազավորական ուժերը կազմակերպված չէին և չունեին պայքարը ղեկավարող միասնական և հեղինակավոր կենտրոն, իսկ իշխանություններն էլ շատ վճռական եղան նրանց դեմ զինված ուժեր կիրառելու հարցում:

Ճնշելով ժողովրդական ելույթները՝ Սիդկիի կառավարությունը դիմեց շատ համարձակ քայլի: Նրա որոշմամբ 1930 թ. հոկտեմբերին դադարեցվեց 1923 թ. սահմանադրության զործողությունը, և մտցվեց նոր սահմանադրություն: Դրանով փորձ էր արվում պետական հեղաշրջմանը տալ իրավական ուժ:

Սահմանդրությունն ընդլայնեց բազավորի իրավունքները և սահմանափակեց պառլամենտի լիազորությունները, այսինքն՝ այն, ինչին նրանք ձգտում էին տարիներ շարունակ: Կատարվեցին նաև այլ փոփո-

խություններ, մասնավորապես, ավելացավ քաղաքների կողմից սենատում նշանակվող սենատորների թիվը, վերականգնվեց երկատիժան ընտրական համակարգը և այլն: Եվ վերջապես՝ այդ նոր սահմանադրությունը պարունակում էր մի հոդված, որտեղ ամրագրված էր, որ նա, այսինքն՝ սահմանադրությունը, չի կարող վերանայման ենթարկվել առաջիկա տասը տարիների ընթացքում:

1931 թ. նշանակվեցին պատշաճեմտական ընտրություններ՝ ըստ նոր սահմանադրության: Այդ ընտրությունները փորձաքար էին հանդիսանալու թե իշխանությունների՝ արքունիքի, կառավարության և ըրիտանական գլխավոր կոմիսարի ու նրա անձնակազմի և թե՛ եզիպտական ազգային հակաքրիտանական ուժերի համար:

Եզիպտական ազգային ուժերն ընդունեցին իշխանությունների և նրանց հետևում կանգնած անգլիացիների մարտահրավերը: Ի նշան բողոքի՝ երկրում սկսվեցին զանգվածային ցույցերը, որոնք համարձակորեն մարտի էին բռնվում իրենց դեմ նետած զորքերի հետ, փողոցային մարտերը դարձել էին սովորական երևույթ: Այդ ելույթների մեծ զգալիորեն աճել էր քանվորների տեսակարար կշիռը, նշանակալի էր նաև գյուղացիների դերակատարումը: Ուշագրավ էր այն փաստը, որ գյուղացիներ առաջադրում էին նաև տնտեսական և սոցիալական բնույթի պահանջներ, ինչպես, օրինակ՝ հարկերի վերացում, վարձակալության վճարի նվազեցում, անգամ նոր հողաբաժիններ:

Իշխանություններին հաջողվեց մեծ լարվածությամբ ճնշել ազգային ուժերի այս ելույթները: Բայց դա համդարտություն չբերեց Եզիպտոսին: Լարվածությունը երկրում պահպանվում էր, շարունակվում էին նաև ելույթները, որոնք, ճիշտ է, այնպես ուժեղ չէին, ինչպես նախկինում, քայց մեծ անհանգստություն էին պատճառում իշխանություններին:

Դրան պետք է ավելացնել Եզիպտոսի տնտեսական դրության վատթարացումը՝ կապված նաև 1929–1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետ: Ճգնաժամի հետևանքով կրճատվեց քամրակի արտահանումը, որը հանգեցրեց քամրակի մշակման հողատարածքների կրճատմանը, խիստ ընկած գյուղատնտեսական մթերքների գները, որն ուղղակի աղետ եղավ ֆելահների համար, մասնավաճ որ հարկերը, վարձակալման վճարները և վաշխառուների տոկոսադրույթները պահպանվեցին նախկին մակարդակի վրա: Կրճատվեց արդյունաբերական արտադրանքը, փակվեցին բազմաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկություններ և արհեստանոցներ: Կտրուկ աճեց գործազուրկների

թիվը, իսկ ծանր պայմաններում հայտնված և հողագուրկ գյուղացիները փախչում էին քաղաքներ՝ համալրելով գործազուրկների քանակը, որոնց թիվը 1932 թ. հասնում էր 500 հազարի, իսկ դա փոքր թիվ չէր եզիպտոսի նման մի երկրի համար:

Պատահական չէ, որ 1930-ական բվականներին անընդհատ տեղի էին ունենում գործադուլներ, ցույցեր և քողոքի միտինգներ, որոնց ժամանակ աշխատավոր խավերն առաջ էին քաշում սոցիալական և տնտեսական պահանջներ՝ աշխատավարձի բարձրացում, աշխատանքային պայմանների բարելավում, գործազրկության վերացում և այլն: Այդ պահանջների կատարմամբ 1934 թ. հանդես եկան Կահիրեի կաշեգործները և տրանսպորտի աշխատողները, Մանսուրի ծխախոտագործները, Պամյատի տնքատիլագործները և այլ քաղաքների ու արդյունաբերական ճյուղերի քանվորները: Որոշ ղեկավարում նրանց շահերի պաշտպանությամբ էին հանդես գալիս արհմիությունները: Իշխանությունները, վախենալով սոցիալական պայքարի հետագա սրումից, խտտումներ էին տալիս աշխատավորներին, սակայն, որպես կանոն, նրանք չէին կատարում իրենց այդ խտտումները: Այսպես, օրինակ՝ իշխանությունները խտտացան մշակել աշխատանքային օրենսդրություն և բարելավել աշխատավորների պայմանները, բայց այդ ամենը մնաց որպես դատարկ խտտում:

Քաղաքական լարվածության այդ ընդհանուր համապատկերում ծավալվեց նոր շարժում՝ հանուն Սիդկիի կառավարության հրաժարականի, 1930 թ. սահմանադրության վերացման և 1923 թ. սահմանադրության վերականգնման, որոնք ուղեկցվում էին հակաբրիտանական լուգունգներով, ինչպես՝ «Անգլիան մեր թշնամին է» և այլն:

Արքունիքը և քրիստոնական իշխանությունները կրկին հայտնվեցին անելանելի դրության մեջ և հարկադրված էին նահանջել ու դիմել զինջումների: Վարկաբեկված և արքունիքի ու քրիստոնական իշխանությունների կամակատար կառավարությունը 1934 թ. հարկադրված էր հեռանալ իշխանությունից, իր ուժը կորցրած համարվեց 1930 թ. սահմանադրությունը, և չեղյալ համարվեց այդ նույն բվականին ընդունված ընտրական օրենքը: Երկար ձգձգումներից հետո իշխանությունները, Անգլիայի համաձայնությամբ, ի վերջո հարկադրված էին 1935 թ. դեկտեմբերի 12-ին վերականգնել ու գործողության մեջ դնել 1923 թ. սահմանադրությունը:

Այդ ամենը կարելի է համարել եզիպտոսի ազգային և հայրենասիրական ուժերի, գյուղի և քաղաքի աշխատավորների մեծ հաղթանակը: Իսկ այդ հաղթանակը նշանակում էր, որ Անգլիային և եզիպտական ար-

քունիքին չհաջողվեց իրագործել իրենց այն ծրագրերը, որոնց համար նրանք կատարել էին 1930 թ. պետական հեղաշրջումը:

4. Անգլո-եգիպտական 1936 թ. պայմանագիրը

1936 թ. մայիսին՝ 1923 թ. սահմանադրությունը վերականգնելուց հետո, Եգիպտոսում տեղի ունեցան առաջին պառլամենտական ընտրությունները, որոնց ավարտվեցին դարձյալ Վաֆդ կուսակցության համոզիչ հաղթանակով: Վաֆդը մեծամասնություն նվաճեց պառլամենտի երկու պալատներում: Գառնակապետ հատկանշական էր նրա հաղթանակը սենատում, որտեղ նա 79 տեղերից շահեց 62-ը:

Կառավարություն կազմելը, ընկանաբար, հանձնարարվեց Վաֆդի առաջնորդ Մուստաֆա Նահասին: Այս անգամ դա սովորական հաղթանակ չէր, որովհետև Մուստաֆա Նահասի կառավարության հետ կապվում էին հատուկ հույսեր անգլո-եգիպտական պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ:

Նման պայմանագրի կնքումը Անգլիայի երազանքն էր, և այդ ուղղությամբ մինչ այդ՝ 1920-1930-ական քվականներին կատարված բազմաթիվ փորձեր վերջացել էին անհաջողությամբ: Դրան դեմ էին Եգիպտոսի ազգային-հայրենասիրական թղթոր գլխավոր և հեղինակավոր ուժերը, այդ թվում և Վաֆդն ու նրա ղեկավար Մահդ Ջադուլը, և 1927 թ. նրան փոխարինած Մուստաֆա Նահասը: Իսկ մյուս՝ ոչ վաֆդական Ջիվարի, Մարվատի և Սիդկիի կառավարությունները թեև ցանկություն ունեին և համաձայն էին նման մի պայմանագիր ստորագրել, սակայն նրանք այնքան հեղինակություն, ուժ և ազդեցություն չունեին, որ կարողանային, հակառակ երկրի ազգային-հայրենասիրական ուժերի, Անգլիայի հետ կնքել դաշնության վերաբերյալ պայմանագիր:

Անգլիայում և Եգիպտոսի արքայական պալատում հասկացան, որ միակ ուժը, որն ի վիճակի է նման քայլի դիմել, Վաֆդ կուսակցությունն է: Վաֆդի դիրքորոշումն այդ հարցում զգալի փոփոխությունների էր ենթարկվել: Նա հույս ուներ նախատեսվող պայմանագրում ներառել այնպիսի հոդվածներ, որոնց շնորհիվ կնվազեր կախվածությունը Անգլիայից և կթուլանային անգլիական քաղաքական, և ռազմական դիրքերը Եգիպտոսում:

Իրենց դերը խաղացին նաև ֆաշիզմի ակտիվացումը և նրա ծավալապաշտական քաղաքականությունը աշխարհի տարրեր մասերում,

այդ բնույթի և Աֆրիկայում: Հատկապես սրախեցնող ներգործություն և նեցավ Իտալիայի ագրեսիան Երովաիայում, որը եզիպտոսում և Անգլիայում ընկալվեց որպես սպառնալից՝ կախված եզիպտոսի գլխին, որը հավասարապես վտանգ էր նշանակում նաև Անգլիայի համար: Այսպիսով՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մոտալուտ վտանգը և ֆաշիստական Գերմանիայի ու Իտալիայի ագրեսիվ գործողությունները ստիպեցին Անգլիային և եզիպտոսին վերանայել իրենց դիրքորոշումները, մեծենալ և կնքել համապատասխան պայմանագիր:

Պայմանագիրը ստորագրվեց 1936 թ. օգոստոսի 26-ին Լոնդոնում: Երա պաշտոնական անվանումն էր «Դաշինքի վերաբերյալ պայմանագիր եզիպտոսի և Մեծ Բրիտանիայի ու Գրուսիային Իտալիայի Միացյալ Թագավորության միջև»: Պայմանագիրը եզիպտոսի անունից ստորագրեց վարչապետ Մուստաֆա Նահասը, իսկ Մեծ Բրիտանիայի կողմից՝ արտաքին գործերի նախարար Անտոնի Իդենը, որը համարվում էր բրիտանական դիվանագիտության բարձրագույն աստղը:

Պայմանագրի առաջին հոդվածի համաձայն՝ պաշտոնապես դադարում էր եզիպտոսի ռազմական օկուպացիան Անգլիայի կողմից: Դա այն էր, որի համար եզիպտացիները պայքարում էին XIX դարի վերջերից, ավելի կոնկրետ՝ 1882 թ.-ից, երբ անգլիացիները ճնշեցին Օրաբիի ապստամբությունը և գրավեցին եզիպտոսը:

Եզիպտոսի և Անգլիայի միջև, ըստ պայմանագրի չորրորդ հոդվածի, հաստատվում էր դաշինք, և կողմերը պարտավորվում էին փոխադարձ խորհրդակցություններ իրականացնել այլ պետությունների հետ կոնֆլիկտի դեպքում, միմյանց փոխադարձ օգնություն ցույց տալ «պատերազմի, պատերազմի վտանգի և արտակարգ միջազգային իրադրությունների դեպքում»: Եզիպտոսը պարտավորվում էր Անգլիային տրամադրել «իր իշխանության տակ գտնվող բոլոր հնարավորությունները և օգնություն», ներառյալ նավահանգիստները, օդանավակայանները և հաղորդակցության միջոցները:

Դրա հետ միասին կողմերը համաձայնվեցին, որ թեև վերջ էր տրվում անգլիական օկուպացիային, բրիտանական ցամաքային զորքերը՝ մինչև 10 հազ. մարդ, և օդային ուժերը՝ 400 օդաչու, մնում էին Մուեզի ջրանցքի գոտում, մինչև որ եզիպտական բանակը կկարողանար սեփական ուժերով ապահովել ջրանցքի անվտանգությունը: Անգլիական զորքերը ութ տարի ժամանակով մնում էին Ալեքսանդրիայում, իսկ Կահիրենում՝ մինչև Մուեզի ջրանցքի գոտում նոր զորանոցների և մի շարք

ստրատեգիական ճանապարհների կառուցումը: Ալեքսանդրիայում պահպանվում էր նաև անգլիական ռազմածովային բազան: Պահպանվում էր անգլիական ինքնաթիռների իրավունքը՝ թռչել ամբողջ Եգիպտոսի տարածքով և օգտագործել նրա բոլոր օդանավակայանները:

Պայմանագրի համաձայն՝ անգլիական սպաները հետ էին կանչվում եգիպտական քանակից, բայց դրա փոխարեն Եգիպտոսը հրավիրում էր քրիտանական ռազմական առաքելությունը՝ եգիպտական բանակը վարժեցնելու համար: Եգիպտոսը պարտավորվում էր արտասահման սովորելու համար իր սպաներին ուղարկել միայն Անգլիայի ռազմական հաստատությունները:

Պայմանագրի մի շարք հոդվածներ վերաբերում էին արտաքին քաղաքականության ոլորտին: Կողմերը պարտավորվում էին արտաքին հարաբերություններում չգրավել այնպիսի դիրք, որը կհակասի սույն դաշնային պայմանագրի դրույթներին: Վերացվում էր եգիպտոսում անգլիական գլխավոր կոմիսարի պաշտոնը, և հետայսու քրիտանական ներկայացուցիչը լինելու էր ղեկավարը, որն օգտվելու էր ավագության իրավունքից: Անգլիան միաժամանակ պարտավորվում էր պաշտպանել եգիպտոսի քեկնածությունը Ազգերի լիգայի անդամության համար:

Փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև Սուդանի հարցում, որը Եգիպտոսի համար շատ հիվանդագին հարց էր: 1924 թ. Սուդանում քրիտանական գլխավոր կոմիսարի սպանությունից հետո, որը տեղի ունեցավ Կահիրեում, Անգլիան, խախտելով նախկին համաձայնությունները, միակողմանիորեն իր տիրապետությունը հաստատեց Սուդանի վրա՝ վերացնելով անգլո-եգիպտական համատեղ կառավարումը, և ստիպեց եգիպտոսին իր գործերը դուրս բերել Սուդանից: Այժմ դաշնության վերաբերյալ պայմանագրով Անգլիան համաձայնվում էր վերականգնել նախկին կարգավիճակը՝ անգլո-եգիպտական կոնդոմինիումը, և եգիպտական գործերն իրավունք էին ստանում վերադառնալ Սուդան:

Պայմանագրի համաձայն՝ վերացվում էին եգիպտական կառավարությանը կից անգլիական ֆինանսական և իրավաբանական խորհրդականների պաշտոնները, Անգլիան պարտավորվում էր օժանդակել կապիտուլյացիաների վերացմանը, մասնավորապես, այսպես կոչված, հյուպատոսական դատարանների վերացմանը և նրանց փոխարինումը խառը դատարաններով: Վերացավ նաև Պետական անվտանգության ղեկավարամենտի եվրոպական քյուրոն, որը զտնվում էր անգլիացիների ձեռքում:

Ահա այսպիսին էր 1936 թ. անգլո-եգիպտական դաշինքի վերաբերյալ պայմանագրի հիմնական բովանդակությունը:

Պայմանագրի մի շարք հոդվածներ անաշտ մտեցման դեպքում վկայում են այն մասին, որ այն նպատում էր եգիպտոսի դիրքերի ամրապնդմանն անկախության և ինքնիշխանության հարցերում: Պաշտոնապես վերացվում էր եգիպտոսի օկուպացիան Անգլիայի կողմից, անգլիական զորքերը, որոնք մինչ այդ ազատորեն կարող էին տեղակայվել եգիպտոսի բոլոր մասերում, քաղաքներում և բնակավայրերում, այժմ կենտրոնանում էին որոշակի գոտիներում, գլխավորապես Սուեզի ջրանցքի գոտում: Վերացվում էր անգլիական ամենագոր գլխավոր կոմիսարի պաշտոնը, որն ինքնին հանդիսանում է օտարերկրյա տիրապետության խորհրդանիշ, և փոխարինվում միջազգային գործառույթներում ընդունված քաղաքակիրթ՝ դեսպանի պաշտոնով: Ուշագրավ էին նաև մի շարք այլ դրույթներ, որոնք վերաբերում էին անգլիական խորհրդականների և զինվորական հրահանգիչ սպաների ինստիտուտների վերացմանը, կապիտուլյացիաներին, դատական համակարգին, Սուեզի կառավարմանը և այլն:

Ելե՛նք նաև, որ պայմանագրում նշված մի շարք հոդվածներ կենսագործվեցին Անգլիայի կողմից: 1937 թ. մայիսին եգիպտոսը ընդունվեց Ազգերի լիգայի անդամ, որը նպաստում էր նրա միջազգային դիրքերի ամրապնդմանը և հեղինակության բարձրացմանը: Իսկ 1937 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Մոնտրյուում գումարովեց միջազգային կոնֆերանս՝ նվիրված կապիտուլյացիաների վերացման հարցին: Կոնֆերանսը բավարարեց եգիպտոսի պահանջը և Անգլիայի օժանդակությամբ հասավ այն բանին, որ եգիպտոսը 1937 թ. հոկտեմբերից ազատվեց մոտ 400 տարի գործած կապիտուլյացիաներից:

Մյուս կողմից, սակայն, այք չպետք է փակել այն վիաստի առջև, որ պայմանագրի մի շարք հոդվածներ ծառայում էին Անգլիայի դիրքերի և ազդեցության պահպանմանը և եգիպտոսի ինքնիշխանության սահմանափակմանը, որն ակնառու է վերջ նշված մի շարք հոդվածներից: Իրոք, այն որոշ խմատով կարելի է համարել անիրավախախտար պայմանագիր:

Մրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ պայմանագիրը միանշանակ չընդունվեց եգիպտոսում նրա տարբեր քաղաքական ուժերի կողմից:

Վաֆիզը, նրա ղեկավար Մուստաֆա Նահասը և նրա զինակիցները գոհ էին պայմանագրից և խոսքեր չէին խնայում այն գովաբանելու հա-

մար: Պայմանագրի տակ իր ստորագրությունը դրած Մուստաֆա Նահասը պայմանագիրը բնութագրեց որպես «պատվի և անկախության պայմանագիր»:

Ազգայնական և հայրենասիրական ուժերի որոշ քննիչ իրենց դժգոհությունը հայտնեցին պայմանագրի ստորագրման կապակցությամբ և քողորհի միտինգներ կազմակերպեցին նրա դեմ՝ այն որակելով որպես մի պայմանագիր, որը «Եգիպտոսի վրա հաստատեց քոլոնիալ կառուցված տիրապետություն»: Պայմանագրի ստորագրումից հետո ուժեղացավ աջակողմյան և ձախակողմյան ընդդիմությունը Վաֆդի դեմ: Աջակողմյան ընդդիմությունը, որը ներկայացնում էր խոշոր հողատերերի և օտարներկրյա կապիտալի հետ կապված խոշոր առևտրական խավը, փորձում էր նրկրում կուտակված դժգոհությունը Վաֆդի նկատմամբ շահագործել Մուստաֆա Նահասի կառավարությունը տապալելու և երկրի կառավարման համակարգում իր դիրքերն ամրապնդելու համար:

Պայմանագրի ստորագրումից հետո ուժեղացավ աջակողմյան և ձախակողմյան ընդդիմությունը Վաֆդի դեմ: Աջակողմյան ընդդիմությունը, որը ներկայացնում էր խոշոր հողատերերի և օտարներկրյա կապիտալի հետ կապված խոշոր առևտրական խավը, փորձում էր նրկրում կուտակված դժգոհությունը Վաֆդի նկատմամբ շահագործել Մուստաֆա Նահասի կառավարությունը տապալելու և երկրի կառավարման համակարգում իր դիրքերն ամրապնդելու համար:

Այդ նթնուղորտն իր քաջասական ազդեցությունն ունեցավ բուն Վաֆդի վրա, որի շարքերում առաջացան տարածայնություններ: Պրա արդյունքում 1937 թ. տեղի ունեցավ պատակտում, և նրա կազմից դուրս եկավ մեծահարուստների մի խումբ Սիմադ Մահիրի, Մահմուդ Նուկրաշիի և Գալեբի գլխավորությամբ: Նրանք կազմեցին մի խմբավորում, որն իրեն անվանեց սահաբականներ՝ Սահադ Չաղլուլի կողմնակիցներ:

Իրենց վերաբերմունցը քաջասական իմաստով Վաֆդի հանդեպ փոխեցին նաև արքունիքը և Անգլիան: Այդ ժամանակ արքունիքում տեղի էին ունեցել կարևոր փոփոխություններ: 1936 թ. ծախսեցավ Ֆուադ Ի-ը, և գահին անցավ նրա որդուն՝ Ֆարուկ Ի-ին: Հարաբերությունները Ֆարուկ Ի-ի, նրա արքունիքի վերնախավի և Վաֆդի միջև անմիջապես ընդունեցին ոչ քարեկամական բնույթ, որն ավելի շատ պայմանավորված էր քաղաքական պալատի դիրքորոշումով: Պայմանագրի ստորագրումից հետո Մուստաֆա Նահասի գլխավորած կառավարությունն այլևս ոչ պալատին և ոչ էլ Անգլիային պետք չէր: Թուլացել էր նաև նրա հենարանը երկրի ներսում: Ժամանակն էր, որ նա հեռանար: «Մավրն արեց իր գործը, Մավրը հեռանում է»:

Ֆարուկ Ի-ը 1937 ղեկնեմքերին ցրեց պատվամեծը, որից հետո հրաժարական տվեց Մուստաֆա Նահասի վաֆդական կառավարությունը:

Թեև դեռ չուտ էր Վաֆդին հաշվից դուրս մետել, նա դեռ իրեն ապագայում ցույց կտա, սակայն 1937 թ. ղեկնեմքերին քաղաքական և

պետական կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունները վկայում էին, որ գալիս էին նոր ժամանակներ, երբ Վաֆլդի դեմ քաղաքական դաշտում հանդես էին գալու նոր և լուրջ մրցակիցներ, և Եզիպտոսի քաղաքական կյանքում ալեյի ակտիվ դեր էին խաղալու հետադիմական ուժերը, մասնավորապես արքունիքում ազդեցիկ պաշտոններ զբաղեցրած գործիչները:

Պրա մասին էր խոսում նաև այն հանգամանքը, որ Լահասի կառավարության անկումից հետո կառավարությունը գլխավորեց Մուհամմադ Մահմուդը՝ Եզիպտոսի հետադիմական ուժերի ամենահայտնի պարագլուխներից մեկը: Նրա կառավարությունը գոյատևեց մինչև 1939 թ. օգոստոսը, երբ նրան փոխարինելու եկավ նոր կառավարություն, որը գլխավորեց թագավորական գրասենյակի պետ, խոշոր ֆինանսիստ և կալվածատեր Ալի Մահիդը, որ համարվում էր ամենահետադիմական գործիչներից մեկը Եզիպտոսի քաղաքական ասպարեզում:

III. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԵՌԱՐՀԱԾԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939–1945 թթ.)

1. Իմպերիալիստական մեծ պետությունների գլխավոր քաղաքական նպատակները Արաբական Արևելքում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ

Արաբական Արևելքը մշտապես կարևոր դերակատարում է ունեցել համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Գտնվելով ասիական, աֆրիկյան և եվրոպական մայրցամաքների հանգուցակետում՝ Արաբական Արևելքը զբաղում է կարևոր աշխարհագրական և ստրատեգիական դիրք ու հանդիսանում միջազգային ցամաքային, ջրային և օդային ուղիների կարևոր հանգույց: Տարածաշրջանը հարուստ է բնական ռեսուրսներով, առաջին հերթին նավթով և այլ օգտակար հանածոներով, ինչպես նաև գյուղատնտեսական հումքով՝ բամբակ, հատիկավոր կուլտուրաներ, ցիտրուսներ, մրգեր և այլն: Այդ պատճառով նա վերին աստիճանի գրավիչ է և մագնիսի պես իրեն է ձգում մեծ տերությունների ուշադրությունը, որոնք հետամուտ են իմպերիալիստական քաղաքականությանը: Այն երկիրը, որն ունի գերակա դիրքեր Արաբական Արևելքում, կարող է ոչ միայն մեծ շահույթներ քաղել, այլև ձեռք բերել հսկա-

յական քաղաքական ազդեցություն ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, ինչպես նաև Ասիայի և Աֆրիկայի նշանակալի մասում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ծնավորվեցին մի քանի ռազմաքաղաքական քառերաքններ, ինչպես՝ եվրոպական, որն ամենազլխավորն էր. ասիական, հեռավորարևելյան, խաղաղօվկիանոսյան և աֆրիկյան: Իր կարևորությամբ այքի էր ընկնում նաև մերձավորարևելյանը, որի միջուկը կազմում էր արաբական տարածաշրջանը:

Պատերազմի ժամանակ Արաբական Արևելքում հիմնական դերակատարներն էին Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան և ԱՄՆ-ը: Ինչ վերաբերում է ԽՄԳՄ-ին, ապա նա պատմական այդ ժամանակահատվածում նշանակալի դիրքեր չուներ Արաբական Արևելքում, իսկ 1941 թ. հունիսի 22-ին ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակումից հետո նա կենաց ու մահու արյունաքամ պատերազմ էր մղում իր գոյությունը պահպանելու և Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին եվրոպական քառերաքնում պարտության մատնելու համար:

Վերոնշյալ հինգ պետությունների քաղաքական նպատակները Արաբական Արևելքում ոչ միայն տարբերվում էին մեկը մյուսից, այլև տրամազգծորեն հակասակ էին:

Պատերազմը սկսվելու պահին Արաբական Արևելքում ամենաուժեղ դիրքերն ուներ Անգլիան, որին հաջորդում էր Ֆրանսիան: Արաբական Արևելքի երկրներն այս կամ այն չափով կախման մեջ էին գտնվում նրանցից: Նրանց քաղաքականությունը պատերազմի ժամանակ կարելի է բնութագրել որպես պահպանողական: Նրանց նպատակն էր պահպանել իրենց տիրապետությունն ու դիրքերը և կանխել արաբական երկրների, առաջին հերթին՝ Եգիպտոսի, Իրաքի, Պաղեստինի, Սիրիայի և Լիբանանի գրավումը Գերմանիայի ու Իտալիայի կողմից:

ԱՄՆ-ը տերիտորիալ նպատակներ չէր հետապնդում, այսինքն՝ նրա քաղաքական նպատակների մեջ չէր մտնում արաբական որևէ երկրի գրավումը: Նրա նպատակն էր. առաջին՝ թույլ չտալ, որ արաբական երկրներն ընկնեն ֆաշիստական երկրների տիրապետության տակ: Այս հարցում նրա շահերը համընկնում էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի շահերի հետ: Երկրորդ՝ ԱՄՆ-ը, սակայն, բնավ մտադիր չէր անխախտ պահել անգլիական և ֆրանսիական գաղութային տիրապետությունը, և դրա համար զոհաբերել ամերիկյան զինվորներին ու կրել ծանր ֆինանսական ու նյութական զոհողություններ: Նրա նպատակն էր թուլացնել դասական գաղութային կայսրությունները և դրա հաշվին ամրապնդել իր

դիրքերը՝ մինչև անգամ զաղուքներին, սլոտեկտորատներին ու այլ կախյալ երկրներին անկախություն տալու գնով: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ֆրանկլին Ռուզվելտին հաջողվեց ստիպել անգլիական վարչապետ Ռոբինսոն Զեբլիլին 1941 թ. օգոստոսի 14-ին ստորագրել Ատլանտյան խարտիան, որի մեջ բառացիորեն ամրագրված էր հետևյալը. «Նրանք (ԱՄՆ-ը և Անգլիան — Ն. Գ.) ցանկանում են վերականգնված տեսնել այն ժողովուրդների ինքնիշխան իրավունքները և ինքնակառավարումը, որոնք բռնությամբ զրկվել են դրանցից»: Բանակցությունների ընթացքում, որոնք ընթանում էին դժվարությամբ, Զեբլիլը, դիմելով Ռուզվելտին, հարմ է. «Պարոն պրեզիդենտ, ինձ թվում է, որ դուք փորձում եք վերջ տալ Բրիտանական կայսրությանը: Դա երևում է հետպատերազմյան շրջանում աշխարհի վերակազմավորման վերաբերյալ ձեր մտքերի ընթացքից»: Իսկ մեկ այլ առիթով բրիտանական վարչապետը դիմելով Ռուզվելտին, պաթետիկորեն բացականչում է, որ ինքը «ոչ այն բանի համար է դարձել Լորին մեծության վարչապետը, որ Մախագահի Բրիտանական կայսրության վերացմանը»:

Գերմանիան և Իտալիան չէին թաքցնում իրենց ագրեսիվ նպատակները՝ դուրս մղել Անգլիային ու Ֆրանսիային Արաբական Արևելքից, կանխել որևէ այլ պետության, այսինքն՝ ԱՄՆ-ի, հավանաբար նաև Խորհրդային Միության ներթափանցումը և իրենց լիակատար տիրապետությունը հաստատել ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ տարածաշրջանում: Արաբական Արևելքի գրավումը Գերմանիան և Իտալիան համարում էին կենսականորեն անհրաժեշտ խնդիր:

Սակայն Գերմանիան տակտիկական նկատառումներով Արաբական Արևելքում ֆաշիստական պետությունների տիրապետության հաստատման գործում առաջնությունը ձևականորեն «գիջել» էր Իտալիային՝ այդ տարածքը համարելով նրա ազդեցության գոտին: Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության 1940 թ. օգոստոսի 20-ի շրջաբերականում այդ կապակցությամբ ասված էր հետևյալը. «Գերմանիան արաբական գոտու քաղաքական վերակազմավորման գործում ղեկավարությունը թողնում է Իտալիային»: Դա արվել էր Իտալիային որպես դաշնակից իր հետ ամուր կապելու նպատակով: Գերմանիայի համար տվյալ պահին ամենակարևորն իր տիրապետության հաստատումն էր ամբողջ եվրոպայի վրա: Եվ քանի որ Եվրոպան համարվում էր Գերմանիայի ազդեցության գոտին, ուստի անհրաժեշտ էր Իտալիայի ագրեսիվ նկրտումները բավարարել եվրոպայից դուրս՝ ուղղորդել աշխարհի մեկ

այլ մաս: Այդ պատճառով էլ Գերմանիան ճանաչեց Խաղաղի հատուկ շահերը Միջերկրական ծովի ավազանում և նրան հարող արաբական երկրներում:

Սակայն դա չէր նշանակում, թե Գերմանիան անտարբեր էր և իր նպատակները չէր հետապնդում արաբական աշխարհում: Գերմանիան հայտարարեց, որ ինքն Արաբական Արևելքում ունի հատուկ ստրատեգիական, տնտեսական և մշակութային շահեր, որոնք Խաղաղան ճանաչեց:

Գոյություն ունեցող Արաբական Արևելք ներխուժելու գերմանա-իտալական երկու պլան: Ստալինը իտալական պլանն էր: Խաղաղի առաջնորդը՝ Մուսոլինին, նպատակահարմար էր գտնում հարվածը հասցնել Եգիպտոսից, որի հետ համաձայնվեց Ֆիտլերը: Կողմերը եկան համաձայնության, որ Արաբական Արևելքում գերմանա-իտալական հարվածի գլխավոր ուղղություններից մեկը Եգիպտոսն է:

Այսու ուղղությունը համարվում էր Անդրկովկասը, որը գրավելու դեպքում Գերմանիան իր ռազմական ուժերն ուղղելու էր դեպի Մերձավոր ու Միջին Արևելք: Այս ծրագրից Գերմանիան հրաժարվեց Ստալինգրադյան ճակատամարտում պարտություն կրելուց հետո, որը փակեց դեպի Մերձավոր Արևելք տանող ուղիները:

Այդ ամենի հետ միասին հարկ է նշել, որ Գերմանիայում կային ուժեր, որոնք դեմ էին արաբական հարցի տնօրինումը հանձնել Խաղաղին: Այդ տեսակետի ամենալճոական կողմնակիցը Գերմանիայի բանակի գլխավոր հրամանատարությունն էր, որը գտնում էր, որ Գերմանիան ինքը պետք է քաղաքական տիրապետություն հաստատի Արաբական Արևելքում: Վերմախտի հրամանատարությունը 1941 թ. փետրվարի 5-ին այդ ոգով Գուշագիտ ուղարկեց արտաքին գործերի նախարարությանը, որտեղ հատուկ նշված էր, որ Գերմանիայի որոշումը՝ Միջերկրական ծովի շրջանում Խաղաղից գործողությունների ազատություն տալու վերաբերյալ, կարիք ունի վերանայման նրա այն մասով, որը վերաբերում է արաբական երկրներին: Գուշագրում ընդգծված էր, որ անհրաժեշտ է Արաբական Արևելքի նկատմամբ վարել նոր քաղաքականություն, գտնելով, որ Գերմանիան պետք է գլխավորի արաբական երկրների քաղաքական կյանքը: «Մեր կարծիքով, — ասված էր Գուշագրում, — հասել է ժամանակը ասպագայում Գերմանիայից ղեկավարել քաղաքական գործունեությունը Մերձավոր Արևելքում և ընդունել արագ ու եռանդուն որոշումներ այդ հարցում»:

Վերմախտի Գուշագիրը մերժվեց: Բայց դա չէր նշանակում, որ Գերմանիան անկեղծ էր Իտալիային արաքական երկրներում տիրապետող դիրքեր զիջելու հարցում: Դժվար թե Գերմանիան, որն առանցքի երկրների զխալոր ուժն էր և իր ուսերի վրա տանում էր պատերազմի հիմնական բեռը, կարող էր հաղթանակի ղեպքում իր թույլ դաշնակցին, որպիսին Իտալիան էր, զիջել մի այնպիսի տարածաշրջան, որպիսին Արաքական Արևելքն էր: Դրա մասին է վկայում նաև Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարար Ռիքենտորոպի հանձնարարությամբ նախարարության Բաղաքական ղեկավարամենտի տնօրեն Վոերմանի կողմից 1941 թ. մարտի 7-ին կազմված զաղտնի փաստաթուղթը, որը կոչվում էր «Գուշագիր արաքական հարցի մասին»:

Գուշագիրը պարունակում էր «առաջարկություններ արաքական հարցում Գերմանիայի քաղաքականության վերաբերյալ մասնավորապես ելնելով արաքական հարցը Գերմանիայի զխալոր նպատակներից մեկի՝ Անգլիային պարտության մատնելու նպատակով օգտագործելու անհրաժեշտությունից»: Նրանում նշվում էր, որ քոլոր արաքական երկրներն ունեն «ստրատեգիական մեծ նշանակություն»: Նրանք հանդիսանում են կամուրջ Աֆրիկայի ու Գոկաստանի միջև, որով անցնում են Սուեզի ջրանցքը և կարևոր օդային ուղիներ. անհրաժեշտության ղեպքում այստեղ կարող են միանալ Անգլիայի և Խորհրդային Միության ծնեզերը: Գատուկ նշվում էր նաև նավթի առկայությունը:

Առաջարկվում էր քրիտանական կայսրությանը՝ վճռական հարվածը հասցնել եգիպտոսից կամ արաքական կամրջի, այսինքն՝ արաքական քոլոր երկրների ռազմական օկուպացիայի միջոցով:

Գուշագիրը պարունակում էր հատուկ բաժին արաքական երկրներում քայքայիչ գործունություն ծավալելու անհրաժեշտության վերաբերյալ, մասնավորապես առաջարկվում էր կազմակերպել սարսուռ, հեղաշրջումներ, ապստամբություններ և այլն:

Գուշագրի ամենահետաքրքիր մասերից էին Իտալիային և իտալա-գերմանական հարաբերություններին վերաբերող հատվածները: Այստեղ նշված էր, որ «Իտալիան իր սեփական շահերն է հետապնդում Մերձավոր Արևելքում», և շեշտվում էր, որ ցանկալի չէ արաքներին լայն երաշխիքներ տալ լրիվ անկախության վերաբերյալ կամ համաձայնվել արաքական երկրների դաշնության տեղծման հետ: Միաժամանակ դժգոհություն էր հայտնվում, որ արաքական հարցում իտալական կառավարությունը Գերմանիայի հետ իր փոխհարաբերություններում զուսպ է:

խորհուրդ էր տրվում քննարկել այդ հարցը իտալական կառավարության հետ՝ Իտալիայի նպատակները արաբական աշխարհում պարզելու և որոշելու համար: «**Քայց**, — նշվում էր փաստաթղթում, — **դրա ժամանակը դեռ չի եկել**»: Հատուկ ընդգծվում էր, որ Գերմանիան, չլսոնա-հարելով Իտալիայի շահերը, պետք է ավելի նախածեռնություն հանդես բերի արաբական աշխարհում, որտեղ այդ ուղղությամբ փոփոխություններն արդեն կատարվում են:

Հուշագրում հատուկ վերապահում էր արվում, որ այդ ամենի մասին «Իտալիայի կառավարությանը կարելի է տեղյակ պահել միայն ընդհանուր գծերով, առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու»:

Հուշագիրը ներկայացվեց Ռիբենտրոպին, որը հավանություն տվեց նրա բոլոր հիմնական դրույթներին:

Այսպիսին էին ընդհանուր գծերով արևմտյան հինգ մեծ տերությունների քաղաքականության հիմնական ուղղությունները և նպատակները, որոնց նրանք հետամուտ էին Արաբական Արևելքում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին⁸:

2. Եգիպտոսը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին փուլում

Պատերազմի հենց սկզբից երևաց այն կարևոր ստրատեգիական դերը, որ ուներ Եգիպտոսը մերձավորարևելյան-հյուսիսաֆրիկյան տարածաշրջանում: Եւ վերածվեց քրիտանական ռազմաքաղաքական ամենակարևոր հենակետի, որտեղից Անգլիան ուղղորդում էր իր գործունեությունն ամբողջ Արաբական Արևելքում: 1936 թ. դաշինքի վերաբերյալ անգլո-եգիպտական պայմանագրի դրույթներին համապատասխան՝ Եգիպտոսի բոլոր կրճուկիկացիները, օդանավակայանները, նավահանգիստները, երկաթուղային և ցամաքային ճանապարհները, Սուեզի ջրանցքը, Նեղոսի ջրային արտերիան անցան անգլիացիների տրամադրության տակ, որոնք դրանք օգտագործեցին պատերազմական նպատակներով՝ հետ մղելու իտալական և գերմանական հարձակումները Եգիպտոսի վրա: Եվ ոչ միայն Եգիպտոսի, քանի որ դրանք ծառայում էին ամբողջ Արաբական Արևելքի երկրների պաշտպանության համար:

⁸ Այս հարցերի մասին ավելի հաճախանքով տե՛ս **М. О. Оганесян**, *Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны (1939–1945 гг.)*, Ереван, 1980:

Կապիտեն դարձավ յուրատեսակ անգլիական և ամերիկյան ռազմական և քաղաքական կենտրոն: Այստեղ տեղավորվեցին Անգլիայի և ԱՄՆ-ի կառնոր ռազմաքաղաքական կազմակերպությունները Մերձավոր Արևելքում, այդ թվում՝ Մերձավոր Արևելքում բրիտանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի գորակայանը, Մերձավոր Արևելքում բրիտանական պետական նախարարի նստոցը, Մատակարարման միջինարևելյան կենտրոնը, որը ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելուց և Մերձավոր Արևելքի ու Գյուսիսային Աֆրիկայի գործերի մեջ նրա ներգրավվելուց հետո վերածվեց անգլո-ամերիկյան համատեղ կենտրոնի, ամերիկյան Գյուսիս-աֆրիկյան առաքելության կայանը, լենդ-լիգի գծով ամերիկյան վարչությունը և այլն:

Պատերազմն առաջին օրվանից իր ազդեցությունը քողեց երկրի տնտեսության և ժողովրդի տնտեսական վիճակի վրա: Եգիպտոսի ոչ միայն կոմունիկացիաները, նավահանգիստները և օդանավակայանները, այլև մարդկային և նյութական ռեսուրսները ծառայեցին պատերազմի նպատակներին, որոնք անգլիացիներն օգտագործեցին անսահմանափակ կերպով:

Երա համար առաջնային խնդիր դարձան Եգիպտոսում և Մերձավոր Արևելքում գտնվող անգլիական ռազմական ուժերը, որոնք թիվն օրեցօր աճում էր, անհրաժեշտ պարենով ապահովելը: Իսկ դա արվեց ի հաշիվ եգիպտացիների, առաջին հերթին՝ գյուղացիների: Ընդարձակվեցին հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածքները՝ ի հաշիվ բամբակի ցանքատարածությունների կրճատման: Բամբակի արտադրությունը կրճատվեց երեք անգամ, համապատասխանաբար կրճատվեցին նաև գյուղացիների եկամուտները: Դրան ավելացրած նաև այն հանգամանքը, որ բամբակը անգլիացիները գնում էին շատ ցածր գներով: Եզնաժամային վիճակ ստեղծվեց հացահատիկային կուլտուրաների քնազավառում: Սպասված թերքը չստացվեց, իսկ Մատակարարման միջինարևելյան կենտրոնի աշխատակիցները քոնուքյանը գյուղացիներից հավաքում էին, այսպես կոչված, հացի «ավելցուկները», թեև նրանք լավ գիտեին, որ ոչ մի ավելցուկ էլ չկար, և ստացված թերքը չէր բավարարում գյուղացիների առօրյա նվազագույն պահանջները: Արդյունքում եգիպտական գյուղում սով սկսվեց, որն աստիճանաբար տարածվեց նաև քաղաքներում:

Այլ էր պատկերը արդյունաբերության քնազավառում: Պատերազմի հետևանքով կրճատվեց արդյունաբերական ապրանքների ներմու-

ծումը և դա խթանեց տեղական արտադրությունը: Նրա զարգացմանը նպաստում էին նաև անգլիական ռազմական պատվերները եգիպտական արդյունաբերությանը՝ անգլիական զորքերի պահանջները հոգալու համար: Գատկապես նախատավոր պայմաններ ստեղծվեցին տեքստիլ, սննդամթերքի, քիմիական, ցեմենտի և նավթամթերքների արդյունաբերության զարգացման համար, որի շնորհիվ հարստացան եգիպտական խոշոր կապիտալիստները և հողատերերը, ամրապնդվեցին նրանց դիրքերը եգիպտոսի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսվեց 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին, երբ Անգլիան պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային, որն այդ նույն օրը հարձակվել էր Լեհաստանի վրա:

Անգլիայի պատերազմի մեջ մտնելը Եգիպտոսի կառավարությանը կանգնեցրեց Անգլիայի հանդեպ իր դաշնային պարտավորություններն ամրոցությամբ կատարելու փաստի առջև: Ալլի Մահիթը չէր շտապում իրեն ցույց տալ որպես Անգլիայի շահերին նվիրված վարչապետ: Այդուհանդերձ, նա սեպտեմբերի 1-ին հայտարարեց, որ խզում է դիվանագիտական հարաբերությունները Գերմանիայի հետ: Միայն այդքանը: Իսկ ինչ վերաբերում է Գերմանիային պատերազմ հայտարարելու հարցին, ապա Ալլի Մահիթը ձեռնպահ մնաց և հրաժարվեց այդ քայլը կատարել: Առաջ անցնելով նշենք, որ Եգիպտոսի կողմից Գերմանիային պատերազմ հայտարարելը դարձավ բրիտանական կառավարության գլխավոր հարցերից մեկը և քիչ զլխացավանք չպատճառեց նրան, քանի որ միմյանց հաջորդած եգիպտական քոլոր կառավարությունները հրաժարվում էին Գերմանիային պատերազմ հայտարարել: Եգիպտոսն այդ քայլին դիմեց միայն 1945 թ. փետրվարի 26-ին, երբ պատերազմի ելքը վաղուց զորոմականորեն որոշված էր, ուստի Գերմանիային պատերազմ հայտարարելը պետք է ծնական քայլ դիտել:

Գամաձայն գործող սահմանադրության՝ Եգիպտոսում մտցվեց ռազմական դրություն: Վարչապետը, որն օժտվեց արտակարգ լիազորություններով, ստանձնեց նաև Եգիպտոսի ռազմական նահանգապետի պարտականությունները:

Ինչպիսի՞ն էր Եգիպտոսի ժողովրդական զանգվածների և քաղաքական ուժերի դիրքորոշումը պատերազմի նկատմամբ:

Նրանց քոլորի համար ընդհանուր էր այն տրամադրությունը, որ Եվրոպայում սկսված պատերազմն իրենց, այսինքն՝ Եգիպտոսի պատերազմը չէ: Դրանով ընդհանրությունը նրանց միջև ավարտվում է:

Պատերազմի նկատմամբ եզիպտոսում ձևավորվեց երեք հոսանք:

Առաջին՝ չեզոք դիրքորոշում պատերազմի մեջ մտած երկու գլխավոր՝ անգլո-ֆրանսիական և գերմանա-իտալական կոալիցիաների նկատմամբ: Այդ տեսակետին էր հարում եգիպտացիների ճնշող մեծամասնությունը:

Երկրորդ՝ գերմանանետ հոսանք, որի մեջ մտնում էին քաղավորական պալատի ազդեցիկ գործիչները: Այդ հոսանքին համեմայն դեպս համակիր էր Ֆարուկ I-ին քաղավորը, որը թեև արտաքուստ համագործակցում էր Անգլիայի հետ, բայց և չէր քաքցում իր համակրանքը Գերմանիայի և Իտալիայի նկատմամբ: Այս խմբի մեջ էր մտնում նաև վարչապետը՝ Ալի Մահիդը, և նրա կաբինետի մի քանի անդամներ: Գետաքրքիր է, որ Անգլիային հայտնի էին Ալի Մահիդի համակրական հայացքներն առանցքի երկրների հանդեպ: Չնայած այդ հանգամանքին՝ նա չիտղճնդոտեց նրա նշանակմանը վարչապետի պաշտոնում պատերազմը սկսվելուց մի քանի օր առաջ: Որոշ մասնագետներ հակված են Անգլիայի այդ քայլը թացատրել այն հանգամանքով, որ Ալի Մահիդն ուներ հետադիմական գործչի համբավ և համարվում էր ուժեղ բուհնքը, որի օգնությամբ Անգլիան հույս ուներ կանխել և ճնշել հակաբրիտանական ժողովրդական ելույթները, որոնք չէին դադարում և սպառնալի չափեր էին ընդունել պատերազմի նախօրյակին:

Կուսակցություններից երկրորդ հոսանքին էր հարում լիբերալ-սահմանադրական կուսակցությունը, ինչպես նաև առանձին հողատերեր, արդյունաբերողներ և խոշոր առևտրականներ:

Չենց այս հոսանքն էր, որ կարողացավ թույլ չտալ պատերազմ հայտարարել Գերմանիային՝ հակառակ Անգլիայի ճնշումների:

Երրորդ հոսանքը կազմում էին այն ուժերը, որոնք կողմնակից էին Անգլիայի հետ համագործակցության: Նրա միջուկը կազմում էին Վաֆդ կուսակցությունը և նրանից անջատված սաադականների խումբը: Նրանց հարում էին մեծաթիվ արդյունաբերողներ, որոնք հարստացել էին պատերազմի ընթացքում, ինչպես նաև խոշոր առևտրականներ:

Բայց այստեղ կար մի նրբություն: Չիզք ալ-Վաֆդն իր համագործակցությունը Անգլիայի հետ պայմանավորում էր մի շարք գործոններով՝ Անգլիան պետք է պաշտոնապես հայտարարեր, որ պատերազմի ավարտից հետո իր զորքերը դուրս կբերի Եգիպտոսից, պետք է երաշխավորեր Եգիպտոսի մասնակցությունը հաղադրության կոնֆերանսին,

որը կզուժարվեր պատերազմի ավարտից հետո, և Անգլիան պետք է ճանաչեր Եգիպտոսի ինքնիշխանությունը Սուդանի վրա:

Վաֆրյականները հասկանում էին, որ ստանց այդ պայմանների այդ համագործակցությունը կզցեր իրենց քաղաքական վարկը և կթուլացներ իրենց դիրքերը Եգիպտոսում:

Այս կապակցությամբ հարկ է անդրադառնալ մի կարևոր հարցի:

Եգիպտոսում, ինչպես նաև Իրաքում, Անդրիտորդանանում և այլ արաբական երկրներում, պայմանավանդորեն ասված, առանցքի երկրների նկատմամբ որոշ ուժերի կողմից դրսևորված համակրանքը մինչև այժմ քննարկման առարկա է հանդիսանում, որի նկատմամբ մասնագետների մեջ չկա միասնական տեսակետ: Պատերազմի ժամանակ և հետպատերազմյան տարիներին տիրապետող էր հանդիսանում այն տեսակետը, որ դրանք պրոֆաշիստական ուժեր էին, առանցքի երկրների գործակալներ, որոնք պատրաստ էին համագործակցել Ֆաշիստական երկրների՝ Գերմանիայի և Իտալիայի հետ, և խստորեն դատապարտում էին նրանց:

Այուս տեսակետը, որը սկսեց ծավալվել անցյալ դարի 60-ական քվեյականներին, չէր բաժանում նման մոտեցումը այդ կնճռուտ խնդրին:

Այո՞, արաբական երկրներում, այդ քվում և Եգիպտոսում կային ուժեր, որոնք պատրաստ էին համագործակցել Գերմանիայի կամ Իտալիայի հետ: Բայց դա չի նշանակում հավասարության նշան դնել նրանց և իրոք Ֆաշիստամետ ուժերի միջև, առավել ևս՝ նրանց համարել Ֆաշիստական գործակալներ: ճշմարտությունը կայանում է նրանում, որ արաբական երկրների որոշ քաղաքական ուժեր, հուսահատված Անգլիայի հետ բանակցությունների միջոցով հասնել իրենց երկրների անկախությանը, ստեղծված պայմաններում մտածում էին, թե ինչու չօգտագործել Գերմանիային և Իտալիային, որոնք պատերազմում էին Անգլիայի դեմ, և նրանց օգնությամբ թերևս հասնեն իրենց ազգային գլխավոր իղծների՝ անկախության նվաճմանը: Այստեղ գործում էր «Իմ թշնամու թշնամին իմ քարեկամն է» սկզբունքը: Մասնավորապես որ Գերմանիան և Իտալիան թագմիցս հայտարարում էին, որ իրենց նպատակը ոչ թե արաբական երկրները գրավելն էր, այլ անգլիական և ֆրանսիական տիրապետության վերացումը և արաբական երկրների անկախության հաստատումը: Թեև դա արաբական որոշ ուժերի կողմից հուսահատ քայլ էր, մի հուսահատ փորձ՝ այդ ուղիով հասնել անգլիական տիրապետության վերացմանը, առանց, սակայն, դառնալու Գերմանիայի խամաճիկը:

Կարծում ենք, որ այդ հարցին նախընտրելի է մուտենալ այդ տեսանկյունից⁹:

3. Իտալա-գերմանական ներխուժումը Եգիպտոս: Ալ-Ալամայնի ճակատամարտը

1940 թ. հուլիսի 10-ին պատերազմի մեջ մտավ առանցքի երկրորդ պետությունը՝ Իտալիան: Դա միանգամից սրեց ներքաղաքական իրադրությունը Եգիպտոսում: Ալի Մահիդի կառավարությունն ամեն կերպ ձգձգում և չէր ցանկանում հատակ դիրքորոշում ընդունել Իտալիայի նկատմամբ, ինչը առաջացնում էր Անգլիայի զայրույթը: Անգլիան զգում էր, որ Ալի Մահիդը ցանկություն չունի ոչ միայն պատերազմ հայտարարել Իտալիային, այլև չի պատրաստվում խզել դիվանագիտական հարաբերությունները նրա հետ: Անգլո-եգիպտական հարաբերություններում կրկին ճգնաժամ առաջացավ: Միայն մեծ ջանքերի լարումով Անգլիային հաջողվեց ստիպել Ալի Մահիդին՝ խզել դիվանագիտական հարաբերությունները Իտալիայի հետ: Բայց դա կատարվեց հետաքրքիր ձևով, որն ընդունված չէ դիվանագիտական հարաբերությունները Իտալիայի հետ, միաժամանակ պաշտոնապես ցավ հայտնեց, որ հարկադրված է Իտալիայի հանդեպ դիմել նման քայլի՝ հասկացնելով, որ ինքն այդ քայլին դիմում է Անգլիայի բացահայտ ճնշման տակ: Ալի Մահիդի քայլը հռոմում այդպես էլ գնահատվեց:

Արդյունքում Ալի Մահիդի հարաբերությունները Կահիրեում քրիտանական դեսպան Մայլզ Լեմվիստի հետ լուրջ ճեղքվածք տվեցին և հասան ծայրահեղ լարվածության: Հարաբերություններն ալբի սրվեցին, երբ Ալի Մահիդը հայտնեց իր մտադրության մասին Կահիրեից հայտարարել բաց քաղաք, որի դեմ կտրուկ կերպով հանդես եկավ քրիտանական դեսպանը: Նա այլևս չէր վստահում եգիպտական վարչապետին և մտորում էր նրանից ազատվելու մասին: Նա բացահայտ ճնշում էր

⁹ Այդ հարցին մեծ ալբի հանգամանորեն անդրադարձել ենք Ռ. Օ. Օրանեսան, Национально-освободительное движение в Ираке (1918-1958гг.), Ереван, 1976, Լույնի, Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны (1939-1945 гг.), Ереван, 1980, Լույնի, Отношения различных арабских политических сил во второй мировой войне, Арабские страны, История, Экономика, Москва, 1974.

գործադրում թագավորի վրա՝ տոխպելով նրան իշխանությունից հեռացնել Ալի Մահիրին: Սակայն թագավորը չէր ցանկանում զիջել, նա նույնիսկ դիմեց քրիտանական թագավոր Գևորգ VI-ին, քայք վերջինս հրաժարվեց միջամտել այդ գործին:

Ի վերջո, անգլիական ղեսպանը հասավ հաջողության՝ շուտով թագավորի հրամանով Ալի Մահիրն ազատվեց վաղապետի պաշտոնից, և կառավարության կազմելը հանձնարարավեց Գասան Սարրիին: Լա բավարարեց անգլիացիների մի շարք պահանջներ, մասնավորապես հայտարարեց, որ Եգիպտոսը կկատարի իր պայմանագրային պարտավորությունները Անգլիայի հանդեպ: Անգլիային հաճոյանալու համար նրա հրամանով պաշտոնից ազատվեց եգիպտական քանակի շտաբի պետ, արաբական ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Ազիզ ալ-Միսրին, որը մեծ ծառայություններ ուներ Եգիպտոսի և արաբական մյուս երկրների հակաօսմանյան պայքարի կազմակերպման և ղեկավարման գործում:

Շուտով Եգիպտոսում հասունացավ նոր ճգնաժամ, որը կապված էր Եգիպտոս Իտալիայի ներխուժման հետ:

1940 թ. հունիսին Ֆրանսիայի կապիտուլյացիայից հետո Իտալիան սկսեց լրջորեն նախապատրաստվել ռազմական գործողությունների Գյուսիային Աֆրիկայում և հարձակվելու Եգիպտոսի վրա: Մուսոլինին 1940 թ. հուլիսի 17-ին հայտնեց Գիտլերին, որ «Եգիպտոսում լայնածավալ հարձակման նախապատրաստումն արդեն ավարտված է»: Այնուհետև իտալական դուչեն հայտնում էր իր դաշնակից գերմանական ֆյուրերին, որ Եգիպտական Ալեքսանդրիա նավահանգստին հասնելու համար պետք է կտրել 600 կմ ճանապարհ իսկական անապատով՝ +56°C աստիճանի պայմաններում, որը, դուչենի կարծիքով, թուլացրել է քրիտանական բանակը:

1940 թ. սեպտեմբերին իտալական զորքերը մարշալ Գրացիանիի հրամանատարությամբ Լիբիայից ներխուժեցին Եգիպտոս: Անգլիական բանակը չկարողացավ կանգնեցնել իտալական հարձակումը, և իտալական զորքերը խորացան մոտ 100 կմ: Ալեքսանդրիայի ուղղությամբ նրանք գրավեցին մի շարք բնակավայրեր, իսկ սեպտեմբերի 16-ին՝ Սիդի Բարանի քաղաքը:

Գասան Սարրիի կաթինետի ստադական չորս նախարարները պահանջեցին պատերազմ հայտարարել Իտալիային, քայք վաղապետը հրաժարվեց դիմել այդ քայլին՝ պատճառաբանելով, որ իտալական քա-

Նակի ներխուժումը Եգիպտոս չի կարելի որակել որպես Եգիպտոսի դեմ ուղղված ագրեսիա: Նա դա դիտում էր որպես ռազմական գործողություն ուղղված բացառապես Անգլիայի դեմ: Չորս նախարարները հրաժարական տվեցին, բայց դա չհանգեցրեց կառավարության անկմանը:

Ֆետաքրիի է Եգիպտոսում ԱՄՆ դեսպանորդ Ֆիչի զեկուցագիրը՝ ուղղված ԱՄՆ պետական դեպարտամենտին եգիպտական կառավարության դիրքորոշման պատճառների մասին: Նա ԱՄՆ պետական քարտուղար Կորդել Ֆելլին ուղղված իր հաղորդման մեջ նշում է երկու զվխավոր պատճառ. ա) «ժողովրդի ընդհանուր ընդդիմությունը պատերազմին» և բ) եգիպտական քանակի սպաների դիրքորոշումը, որոնց մեծամասնությունը «հավանություն չէր տալիս մասնակցությանը պատերազմին»: Վերջում Ֆիչը հայտնում էր Կորդել Ֆելլին, որ բնակչությունը և մեծաթիվ պետական գործիչներ գտնում են, որ «Եգիպտոսը չպետք է պայքարի կանխելու համար հնարավոր օկուպացիան (իտալական — Ն. Ֆ.), որպեսզի պահպանի գոյություն ունեցող օկուպացիան (անգլիական — Ն. Ֆ.):»:

Իտալական հարձակումը երկար չշարունակվեց: Անգլիային հաջողվեց մեծ ջանքերի զնով և ամերիկյան վիրխարի ռազմական օգնության շնորհիվ կանգնեցնել իտալական հարձակումը և զորքերի առաջխաղացումը: Բայց իտալացիները շարունակեցին օդային հարձակումները Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի և Մուեզի ջրանցքում գտնվող անգլիական հենակետերի վրա:

1940 թ. նոյեմբերի 9-ին անգլիական զորքերն անցան հակահարձակման և երկու ամսվա ընթացքում ծանր մարտերից հետո պարտության մատնեցին մարշալ Գրացիանիի զորքերին, իտալացիներին դուրս մղեցին Եգիպտոսի տարածքից և պատերազմական գործողությունները տեղափոխեցին Լիբիա: 1941 թ. փետրվարի 6-ին անգլիացիները զրավեցին Բենգազին, որը համարվում էր Լիբիայի երկրորդ մայրաքաղաքը:

Պատերազմական իրադրությունը Չյուսիասային Աֆրիկայում փոխվեց հօգուտ Անգլիայի և ԱՄՆ-ի:

Իտալական զորքերի պարտությունը Եգիպտոսում և Լիբիայում խիստ անհանգստացրեց Գերմանիային: Ֆիտլերը և գերմանական քաղաքական ու ռազմական ղեկավարությունը հասկացան, որ Իտալիան սեփական ռազմական ուժերով չի կարող պարտության մատնել անգլիացիներին և գրավել Եգիպտոսը: Իսկ դա, ինչպես արդեն նշել ենք, միայն Եգիպտոսի հարցը չէր, այլ ամբողջ Մերձավոր Արևելքի նվաճման

խնդիրը: Քեզ ինձում հասունացավ Գյուսիսային Աֆրիկայի ռազմական գործողություններին Պեմանիայի անմիջական մասնակցության հարցը:

Ակզբում Գիտելը մտադիր էր Իտալիային որպես օգնություն ուղարկել գերմանական ոչ մեծ, քայքայ լավ զինված զորախումբ: Մակայն Իտալիայի պարտության ծավալներն այնքան մեծ էին, որ գերմանական զլխավոր հրամանատարությունն առաջարկեց Պեմանիայի ավելի մեծ մասնակցություն ռազմական գործողություններին: Պեմանիայի դեկավարությունը համոզված էր, որ Իտալիան առանց գերմանական ակտիվ օգնության ու մասնակցության չի կարող բեկում առաջացնել պատերազմում և հաջողության հասնել Եգիպտոսում և Լիբիայում:

Գիտելը հարկ համարեց այդ ամենի մասին տեղյակ պահել Մուսոլինիին: 1941 թ. փետրվարի 5-ին նա նամակով դիմեց Իտալիայի դեկավարին՝ նշելով, որ ստեղծված իրադրության մանրակրկիտ վերլուծությունից հետո ինքը եկել է այն եզրակացության, որ իտալական զորքերն արդեն մի քանի շաբաթ է՝ ծանր կորուստներ են կրում, որը չի կարող քացաարար լանդրադառնալ զինվորների հոգեբանության և հավատի վրա իրենց սեփական ուժերի նկատմամբ: «Այդ պատճառով, դուչե՛,— գրում է Գիտելը,— ես այժմ լրիվ հավատացած եմ, եթե նկատի ունենանք միայն հոգեբանական պահը, գերմանական զորամիավորման միջամտությունը կարող է միայն քարերար ազդեցություն ունենալ Ձեր զինվորների վրա»: «Վերջում Գիտելըն ավելացնում է, որ արձատական բեկում առաջացնելու համար ինքը դուչե է Գյուսիսային Աֆրիկայի ռազմաճակատ ուղարկել ուժեղացված տանկային կորպուս: Եվ եթե դուչեն համաձայն է, նշում է Գիտելը, ապա ինքն այդ կորպուսի հրամանատար կնշանակի գեներալ Ռոմեյլին, որին նա բնութագրում է որպես զրահատանկային զորքերի ամենաաչքի ջնկնող գեներալը, որ ունի Պեմանիան, և որի ծառայություններն արևմտյան ռազմաճակատում քացառիկ են:

Դուչեն, որ հայտնվել էր ծանր դրության մեջ, ստիպված էր համաձայնվել Գիտելի առաջարկության հետ՝ Գյուսիսային Աֆրիկայում ռազմական գործողություններին գերմանացիների մասնակցության վերաբերյալ, թեև այդ տարածքը համարվում էր Իտալիայի ազդեցության գոտի:

1941 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Պեմանիան ավարտեց Գյուսիսային Աֆրիկա Ռոմեյլի կորպուսի տեղափոխումը, որը ստացավ Աֆրիկյան կորպուս անվանումը: Իսկ ապրիլին Ռոմեյլը սխեմ լայնածավալ հարձակողական գործողություններ, որոնք պատկանում էին հաջողության:

ևա կարողացավ լրիվ ազատել Լիբիան անգլիական զորքերից և ներխուժել Եգիպտոս:

Ասկայն հետազայում Ռոմելին շիջողվեց զարգացնել իր հաջողությունները: Արևելյան կամ խորհրդային ռազմաճակատում ընթացող պատերազմական գործողությունները, որոնք առաջնային նշանակություն ունեին Գերմանիայի համար, զրկեցին Գերմանիային Ռոմելի կորպուսը թարմ ուժերով և ռազմական նոր տեխնիկայով համալրելու հնարավորությունից: Առաջացավ հարկադիր դադար, որից օգտվեց Անգլիան: Ստանալով լուրջ համալրում ԱՄՆ-ից՝ անգլիական զորքերը 1941 թ. անցան հարձակման և զրավեցին Երիտրեան, Իտալական Սոմալին, Եթովպիայի մի մասը, իսկ Նոյեմբերին նաև Կիրենաիկան և կարողացան ապաշրջափակել Թորրուկը, որը ութ ամիս գտնվում էր շրջափակման մեջ Ռոմելի զորքերի կողմից:

Անգլիացիների հաջողություններն անհանգստացրին Գերմանիային և Իտալիային, որոնք լավ էին հասկանում, թե ինչպիսի ծանր հետևանքներով էր հղի իրենց զորքերի պարտությունը: Ուստի նրանք լրացուցիչ ռազմական տեխնիկա և զորքեր ուղարկեցին Յուսիսային Աֆրիկա:

Ռոմելը, ստանալով անհրաժեշտ համալրում, կարողացավ 1941 թ. վերջերին կասեցնել անգլիացիների հարձակումը և 1942 թ. սկզբներին անցնել հակահարձակման Կիրենաիկայում: Հունվարի 29-ին նրանք զրավեցին Բենգազին և դիրքեր զրավեցին ալ-Գազալի — Բիր Չաքիմ գծի ուղղությամբ:

Ռոմելի նոր հաջողությունները և նրա զորքերի հայտնվելը Եգիպտոսի սահմանների մոտ խուճապ և խանդավառություն առաջացրին Կահիրեում, կարելի է ասել՝ ամբողջ Եգիպտոսում:

Խանդավառվել էին բոլոր այն ուժերը, որոնք Եգիպտոսի լիիրավ անկախությունը Անգլիայից կապում էին գերմանական զենքի հաղթանակի հետ: Կահիրեի և այլ քաղաքների փողոցներում տեղի էին ունենում ռազմահազարանոց ցույցեր, որոնց ամենաակտիվ մասնակիցներն ուսանողներն էին: Նրանց հիմնական լոզունգները դարձան «Մենք Ռոմելի զինվորներն ենք», «Ռոմե՛լ, առա՛ջ» և «Ալի Մահիդը՝ վարչապետ»:

Խուճապը համակնչ էր անգլիացիներին և նրանց համակիր եգիպտական ուժերին, որն ավելի էր խրոանում՝ ի տես եգիպտական կառավարության պատիվության և նրա քիչուներում կանգնած արքայական պալատի ու անձամբ Ֆարուկ թագավորի պաշտպանության:

Անգլիական իշխանությունները լավ էին հասկանում, թե ինչպիսի վտանգ է կախված իրենց գլխին, որը վերացնելու համար օազմաճակատն անրապնդելու հետ միասին անհրաժեշտ էր նաև քիկուների ամրապնդումը եզիպտոսում:

Այս երկրորդ՝ ծանր պարտականությունը դրվեց Կախիրում բրիտանական ղեսպան Մայլզ Լեմփսոնի վրա: Եւ ստեղծված պայմաններում գործեց եռանդուն և շատ վճռական: Անգլիական ղեսպանը պահանջեց թագավորից, որ հենացնի Չուսեյն Սիդիի կառավարությանը, որը վարչապետ էր դարձել 1940 թ. նոյեմբերի 14-ին՝ Չասան Սաբրիի մահվանից հետո, և վարչապետ նշանակի ոչ թե Ալի Մախրիմ, այլ Վաֆդի ղեկավար Մուստաֆա Նահասին:

Ֆարուկը համաձայնվեց վարչապետ նշանակել Նահասին, քայքայ ոչ թե կազմել կառավարություն միայն Վաֆդի անդամներից, այլ ստեղծել կուլիցիոն կառավարություն՝ տարբեր կուսակցություններից: Մուստաֆա Նահասը չհամաձայնվեց գլխավորել տարբեր կուսակցություններից կազմված կուլիցիոն կառավարությունը՝ շատ լավ հասկանալով, որ ինքը խաղալից կդառնա թագավորական պալատի ձեռքում, այլ պնդեց միայն ու միայն իր կուսակցության անդամներից կառավարություն կազմելու վրա: Այս հարցում նրան պաշտպանում էր անգլիական ղեսպանը: Սակայն թագավորը համառում էր իր առաջարկության վրա:

Այնժամ պատահեց այն, ինչը հազվադեպ է լինում պատմության մեջ պետությունների փոխհարաբերություններում և դիվանագիտական պրակտիկայում: Դեռպանը վերջնազիր ներկայացրեց Ֆարուկ թագավորին, որ եթե նա՝ թագավորը, մինչև 1942 թ. հուլիսի 24-ը՝ երեկոյան ժամը 6-ը, Մուստաֆա Նահասին չնշանակի եզիպտոսի վարչապետ, ապա դա կստիպի անգլիացիներին «դիմել համապատասխան զործուղությունների»:

Ֆարուկ 1-ը փետրվարի 4-ին՝ ժամը 3-4-ը, անցկացրեց խորհրդակցություն մի շարք քաղաքական գործիչների հետ, որոնք հավանություն տվեցին նրա որոշմանը՝ մերժել բրիտանական վերջնազիրը: Այդ նույն օրը երեկոյան ժամը 6-ին, ղեսպան Լեմփսոնին այցելեց թագավորական գրասենյակի պետ Սիմադ Չասանեյնը, որը հաղորդեց ղեսպանին, որ թագավորը հրաժարվում է ընդունել բրիտանական առաջարկությունը, որն իրեն ներկայացվել է վերջնազրի ծնով: Ուշադիր լսելով Սիմադ Չասանեյնին՝ ղեսպանը հայտնեց նրան, որ ինքը թագավորին կայցելի այդ նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 9-ին:

Մինչև հանդիպումը մնացել էր երեք ժամ: Այդ ընթացքում անգլիական տանկերը շրջապատեցին արքայական Արդին պալատը, իսկ անգլիական զինվորները՝ պալատի շրջակա ամբողջ տարածքները: Ուղիղ ժամը 9-ին անգլիական մի տանկ մտավ պալատի տարածք: Տանկի հետևից զինված զինվորների ուղեկցությամբ գնում էին երկու հոգի՝ եգիպտոսում Մեծ Բրիտանիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Մայլզ Լեմփտոնը և եգիպտոսում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար զեներալ-լեյտենանտ Սթուունը: Թագավորական զվարդիան չհամարձակվեց դիմադրություն ցույց տալ, և դեսպանը գլխավոր հրամանատարի ուղեկցությամբ մտավ թագավորի սենյակ: Գեռախոսակապը պալատի հետ անջատված էր: Անգլիացիները շրջապատել էին նաև թաղիոկայանը: Այսպիսով՝ կարելի էր ասել՝ Արդին պալատը և նրա տեղը՝ Ֆարուկ թագավորը, գտնվում էին պաշարման մեջ:

Դեսպան Լեմփտոնը թագավորին դեմառոյն կրկնեց իր վերջնագիրը: Ըստ զեներալ Լազիրի՝ դեսպանը թագավորի առաջ դրեց երկու փաստաթուղթ և պահանջեց՝ ստորագրել դրանցից մեկնումեկը: Մի փաստաթղթում գրված էր գահից Ֆարուկի հրաժարականի մասին, իսկ մյուսում՝ Մուստաֆա Նահասին վարչապետ նշանակելու մասին: Թագավորը շատ արագ կողմնորոշվեց և ստորագրեց երկրորդ փաստաթուղթը՝ Վաֆդի ղեկավար Մուստաֆա Նահասին եգիպտոսի վարչապետ նշանակելու մասին: Տ. Կոնչեն իր «Յոթ կործանված սյուները» ուսումնասիրության մեջ վկայում է, որ թագավորը, ստանալով բրիտանական վերջնագիրը, դիմում է սենյակում այդ պահին գտնվող ներկաներին և ասում, որ ինքը կարող է մերժել վերջնագիրը և երկիրը վերածել մարտի դաշտի, բայց «ուզում է փրկել իր հայատակների կյանքը, և թող պատմությունը դատի իր արարքը»:

Տանկով «փայլուն» հաղթանակ՝ դեսպան Մայլզ Լեմփտոնը թողեց եգիպտական Արդին արքայական պալատը և մեկնեց իր պաշտոնավայրը:

Այսպիսի եզրափակում ունեցավ թագավորական պալատում տեղի ունեցած դրաման:

Անգլիական կառավարության հաշվարկը՝ կապված Մուստաֆա Նահասի կառավարության հետ, ճիշտ դուրս եկավ: Վերջինս արդարացրեց իր վրա դրված հույսերը՝ եգիպտոսը դարձնելով հուսալի փկույնք Գյուսիսային Աֆրիկայում մարտնչող անգլիական զորքերի համար: Կառավարության հրամանով ձերբակալվեցին մի շարք գործիչներ, այդ

թվում իշխանագույններ և արքայական պալատի ազդեցիկ գործիչներ, մի քանի նախարարներ և քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարներ, որոնք հայտնի էին իրեն գերմանամետ դիրքորոշումով և հակաանգլիական տրամադրություններով: Թագավորը չկարողացավ նրանց պաշտպան կանգնել: Մուստաֆա Նահասի կառավարությունը դա իրականացրեց հանուն Եգիպտոսի անվտանգության ապահովման:

Նահասի կառավարությունն իրականացրեց առաջադիմական քնույթի սոցիալական մի շարք միջոցառումներ՝ հարկերի նվազեցում, բանվորների հետ աշխատանքային պայմանագրերի կնքում, դժբախտ դեպքերից ապահովագրում, ձրի տարրական ուսուցում և այլն: Շատ տպավորիչ էր կառավարության ընդունած օրենքը Եգիպտոսում գործող ընկերությունների գործավարությունն արաբերենով կատարելու վերաբերյալ: «Վերջապես՝ կարևոր էր 1942 թ. սեպտեմբերին ընդունված որոշումը քանվորական արհմիությունների ազատ գործելու իրավունքի մասին: Այս բոլորի հետևանքով ամրապնդվեցին Վաֆդի դիրքերը, և բարձրացավ նրա հեղինակությունը Եգիպտոսում:

Դրա հետ միասին Վաֆդին չհաջողվեց լուծել պարենային հարցը և քարելավել աշխատավորների տնտեսական վիճակը, որը շարունակում էր մնալ ծանր: Դրան ավելացան սպեկուլյացիան, կոռուպցիան, պաշտոնական դիրքի չարաշահումը բարձր պաշտոններ զբաղեցնող Վաֆդի անդամների կողմից և այլն:

1942 թ. գարնանը և ամռանը Յուսիսային Աֆրիկան և Եգիպտոսը կրկին դարձան կատաղի ռազմական գործողությունների քառերաբն:

1942 թ. մայիսի 26-ին Ռոմելի գորքերը, ստանալով համալրում, անցան հարձակման Այն ալ-Գազալի-Թորուկ-Բիր ալ-Կուրի-Բիր Դաքիմ զծի ուղղությամբ: Նրանց հաջողվեց ճեղքել անգլիական գորքերի պաշտպանական դիրքերը և գրավել վերոնշյալ բնակավայրերը: Առանձնապես տպավորիչ էր Թորուկի անկումը, որտեղ նրա պաշտպան 25 հազ. անգլիական զինվորներ 1942 թ. հունիսի 21-ին գերի հանձնվեցին գերմանացիներին: Թորուկի անկումը շատ ծանր տարավ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ռիչստոն Չերչիլը, որն այդ օրերին Ռուզվելտի հետ բանակցությունների համար գտնվում էր ԱՄՆ-ում: Յուսիսի 21-ի առավոտյան Ռուզվելտը նրան հայտնում է գերմանացիների կողմից Թորուկ ամրոցի գրավման լուրը: Այդ կապակցությամբ հետագայում Չերչիլը գրել է. «Ես չեմ կարծում, որ որևէ մեկը Միացյալ Նահանգներում լինել արժանապես դժբախտ, ինչպես ես»:

Յորրուկի, ապա և Մերս Մատրուկի, Ալեմի և այլ բնակավայրերի գրավումից հետո Ռոմելի տանկային կորպուսը սրընթաց մխրճվեց եզիպտոսի խորքերը՝ մոտենալով Ալեքսանդրիային և Կահիրեին:

Մուտավորապես այդ նույն ժամանակ գերմանացիները հաջողությամբ հասան նաև խորհրդա-գերմանական ռազմաճակատում՝ մոտենալով Ստալինգրադին և դուրս գալով Կովկասի մատույցները:

Յվում էր, թե գերմանացիները մոտ էին իրենց ծրագրերի իրագործմանը՝ արցանի մեջ վերցնել Մերձավոր Արևելքը Կովկասից և եզիպտոսից: Գիտելով 1942 թ. հունվարի 5-ին Ֆրանսիայում գերմանական դեսպան Արեցի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ հետևյալն էր ասել. «Եթե անգլիացիներն իմանային, թե ինչ է սպասում իրենց Արևելքում, ապա ուրախանալու պատճառ չէին ունենա: Գեց որ ընկնի Մինգապուրը... ճապոնացիները կդառնան Բենգալյան ծոցի տերերը: Գարնան վերջում նրանց հաճանավերը կհայտնվեն Պարսից ծոցում:

Այդ ժամանակ ես կվերսկսեմ հարձակումը ռուսական ճակատում ավելի հզոր բանակով, քան թե 1941 թ.: Իմ գրահապատ դիվիզիաները կշարունակեն զնալ Կովկասի ուղղությամբ և կհասնեն Պարսից ծոց: Մենք ճապոնացիների հետ կմիանանք Բասրայում»:

Անգլիացիների դրություները կարելի է համարել հուսահատական: Գերմանական բանակը առաջ էր շարժվել եզիպտոսում համարյա 400 կմ և պատրաստվում էր վճռական ու վերջնական հարվածը հասցնել անգլիացիներին եզիպտոսում, գրավել Կահիրեն, Ալեքսանդրիան և Սուեզի ջրանցքը:

Անգլիական զորքերին մեծ դժվարությամբ 1942 թ. հունիսի 30-ին հաջողվեց Ռոմելին կանգնեցնել ալ-Ալամայի մոտ:

Եզիպտոսում անգլիական զորքերի գլխին կախված վտանգը տեսնում էր ԱՄՆ կառավարությունը: Դրեզիդենտ Ռուզվելտը գտնում էր, որ պետք է ամեն ինչ անել, որպեսզի Մերձավոր Արևելքը չընկնի գերմանացիների ձեռքը: Եվ նա կարգադրեց ամենայն ռազմական օգնությունը ցույց տալ անգլիական բանակներին, որոնց տրամադրության տակ դրվեցին մեծ քանակությամբ ամերիկյան տանկեր, ռազմական օդանավեր և ռազմական այլ տեխնիկա: ԱՄՆ-ին և Անգլիային հաջողվեց 1942 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին կենտրոնացնել ահռելի քանակությամբ ռազմական տեխնիկա և հասնել քվական գերակշռության Ռոմելի բանակի նկատմամբ, որը Գերմանիայից չէր ստանում համալրում Կոլգայի ափերում ծավալված ճակատամարտի հետևանքով:

1942 թ. հոկտեմբերի 23–ին անգլիական 8–րդ բանակը Ֆելդմարշալ Մոնտգոմերի հրամանատարությամբ անցավ հարձակման ալ–Ալամայի մոտ: Դա Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի կարևոր ճակատամարտերից մեկն էր, որը տևեց 12 օր և ավարտվեց անգլիական զորքերի հաղթանակով: Պարտություն կրած Ռոմելը նահանջեց արևմուտք:

Դրան 1942 թ. նոյեմբերին հաջորդեց մոտ կեսմիլիոնանոց ամերիկյան և անգլիական զորքերի դեսանտը Ալժիրում:

Ռազմական մի շարք գործողությունների հետևանքով ամերիկյան և անգլիական զորքերը կարողացան 1942 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. մայիսը գերմանական և իտալական զորքերին լրիվ դուրս մղել Գյուստաային Աֆրիկայից:

Եգիպտոսի, Գյուստաային Աֆրիկայի և Արաբական Արևելքի վրա կախված ֆաշիստական վտանգը վերացավ:

Գյուստաային Աֆրիկայում անգլիական ու ամերիկյան և Կուզայի ափերին խորհրդային զորքերի տարած հաղթանակները վերջնականապես պատմության արևիվ հանձնեցին Մերձավոր Արևելքը Եգիպտոսից և Կովկասից նվաճելու գերմանա–իտալական պլանները:

4. Եգիպտոսը պատերազմի ավարտական փուլում

Գերմանա–իտալական զորքերին Եգիպտոսից դուրս մղելուց և ֆաշիստական վտանգի վերացումից հետո Եգիպտոսում կրկին առաջին պլանի վրա հայտնվեցին ներքաղաքական հարցերը և Անգլիայի հետ հետագա հարաբերությունների խնդիրը:

Թագավորի, արքունիքի և աջ կուսակցությունների համար կենտրոնական հարցերից մեկը դարձավ Մուստաֆա Նահասի վաֆդական կառավարության տապալումը և արքունիքին հաճելի կառավարության կազմավորումը: 1943–1944 թթ. թագավորական սպառնալուծ մի քանի նման փորձեր կատարել էր, որոնք ավարտվել էին անհաջողությամբ, քանի որ պայմանները դրա համար դեռևս չէին հասունացել և Նահասի կառավարությունը շարունակում էր վայելել Անգլիայի վստահությունն ու աջակցությունը:

Սակայն իրադրությունը կտրուկ փոխվեց, երբ Նահասի կառավարությունը Եգիպտոսում ահազնացող հակաբրիտանական շարժումը ոչ միայն չփորձեց ճնշել, այլև խրախուսեց: Դրա բարձրակետը համդիսա-

ցավ վարչապետ Մուստաֆա Նահասի ծրագրային ելույթը 1944 թ. օգոստոսի 28-ին՝ նվիրված 1936 թ. անգլո-եգիպտական պայմանագրի ստորագրման ութերորդ տարեդարձին: Նրա հիմնական կետերն էին՝ 1936 թ. պայմանագրի դժնոճացիա՝ վերացում, անգլիական զորքերի դուրսբերումը Նեղոսի հովտից և եգիպտոսի ու Մուդանի միասնության հաստատումը:

Նահասի այդ ելույթը և նրա կառավարության նոր դիրքորոշումը առաջացրին Անգլիայի դժգոհությունը, և Վաֆդը կորցրեց բրիտանական դեսպանի վստահությունն ու աջակցությունը: Անգլիան այլևս Վաֆդի կարիքն այնպես չէր զգում, ինչպես 1942 թ. կրիտիկական պահին: Ուստի Նահասի կառավարության տապալումը, ինչպես գտնում էին Լոնդոնում, այլևս վտանգ չէր կարող սպառնալ Անգլիային: Մանավանդ որ Վաֆդին հակառակ քաղաքական ուժերը, քազավորը և նրա արքունիքը ոչ միայն այլևս քաջահայտորեն հակաբրիտանական տրամադրություններ չէին դրսևորում, այլև ընդգծում էին Անգլիայի հետ համագործակցելու իրենց պատրաստակամությունը:

Չենց դա էլ վճռորոշ եղավ Նահասի կառավարության տապալման գործում: Նա իր խնդիրը կատարել էր և կարող էր հեռանալ: Այսպիսով՝ Նահասի կառավարությունը 1936 թ. հետո երկրորդ անգամ հայտնվեց նման վիճակում:

Կարելի է ենթադրել, որ Նահասը պատահական հանդես չեկավ ծրագրային ելույթով՝ պնդելով Վաֆդի հայտնի պահանջների վրա: Նա հասկանում էր, որ դա կհանգեցնի հարաբերությունների վատացմանը Անգլիայի հետ և իր գլխավորած կառավարության անկմանը: Բայց նա հեռուն էր նայում և դիմեց այդ քայլին իր և իր կուսակցության հեղինակությունը քարծր պահելու և ազդեցությունը եգիպտացիների ամենալայն զանգվածների մոտ չզցելու համար:

1944 թ. հոկտեմբերի 8-ին քազավորական հրամանով Նահասի կառավարությունը հրաժարական տվեց: Կազմվեց նոր՝ կուալիցիոն կառավարություն աջ ուժերից՝ «Սաադ» կուսակցության ղեկավար Միմադ Մահիդի գլխավորությամբ, որը Ալի Մահիդի հորեղբորորդին էր: Կառավարության մեջ մտան նաև լիբերալների, Վաթան և Բուրլա ալ-Վաֆդի ներկայացուցիչները:

Այդ կառավարության առաջին կարևոր քայլը հանդիսացավ Ալի Մահիդի, Միմադ Դուսեյնի, Մակլոան Ուբեյդիի և այլ հետադիմական գործիչների բանտից ազատ արձակումը, որոնք ձերբակալվել էին Նահասի

կառավարության ժամանակ: Դերերը փոխվեցին, և նոր կառավարությունը սկսեց վաճառականների, նրանց համակիրների, քանվորական շարժման ակտիվ գործիչների և այլ ղեկավարատական ուժերի հալածանքները:

Պատերազմի ավարտական փուլում տեղի ունեցավ կարևոր քաղաքական իրադարձություն արաբական երկրներում: Արաբական աշխարհում քանի գնում, ավելի էին ուժեղանում արաբական երկրների միավորման միտումները, և այդ նպատակով առաջ էին քաշվում տարբեր ծրագրեր, ինչպես՝ «Բարեբեր մահիկի», «Մեծ Սիրիայի» և այլն: Սակայն ներքին հակասությունները և նրբակցությունը արաբական տարբեր երկրների՝ Եգիպտոսի, Իրաքի, Անդրիորդանանի, Սիրիայի, Սաուդյան Արաբիայի և Լիբանանի միջև հնարավորություն չտվեցին այդ միտումներն իրականացնել նրանց պետական միավորման մակարդակով: Գաղափարը ձևափոխվեց և ընդունեց տարածաշրջանային (ռեգիոնալ) մակարդակով միջպետական կազմակերպություն ստեղծելու ձև, որը ստացավ Արաբական պետությունների լիգա անվանումը:

Երա ստեղծման մասին որոշումն ընդունվեց 1944 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ալեքսանդրիայում կայացած արաբական հինգ պետությունների՝ Եգիպտոսի, Իրաքի, Սիրիայի, Լիբանանի և Անդրիորդանանի ղեկավարների կոնֆերանսում, որոնք ստորագրեցին առաջին պաշտոնական փաստաթուղթը՝ Արժանագրությունը լիգայի ստեղծման վերաբերյալ: Իսկ 1945 թ. մարտի 22-ին Կահիրեում արաբական վեց պետությունների՝ Եգիպտոսի, Իրաքի, Սիրիայի, Սաուդյան Արաբիայի, Լիբանանի և Անդրիորդանանի ներկայացուցիչները ստորագրեցին Արաբական պետությունների լիգայի պակտը, որով ավարտվեց միջարաբական տարածաշրջանային այդ կազմակերպության ձևավորման գործընթացը: Նույն օվականի մայիսին նրան միացավ նաև Եմենը:

Չեռազայում նրա կազմը համալրվում էր արաբական երկրների կողմից՝ նրանց անկախության նվաճմանը զուգընթաց:

Արաբական պետությունների լիգայի շտաբ-կայանը հաստատվեց Կահիրեում: Արաբական երկրները համաձայնության եկան, որ ԱՊԼ-ի գլխավոր քարտուղարը պիտի լինի Եգիպտոսի ներկայացուցիչը:

Արաբական պետությունների լիգան նշանակալի և դրական դեր է խաղացել և շարունակում է խաղալ արաբական երկրների քաղաքական կյանքում, միջարաբական հարաբերություններում, արաբական երկր-

ների առջև պարբերաբար ծագող քաղաքական, տնտեսական, մշակութային խնդիրների, այդ թվում և կոնֆլիկտների լուծման գործում:

Պատերազմի ավարտման նախօրեին արդեն քննարկվում էր պատերազմից հետո խաղաղության կոնֆերանս գումարելու և վարկաբեկված ու իրեն չարդարացրած Ազգերի լիգայի փոխարեն մի ճոր միջազգային կազմակերպություն՝ Միավորված ազգերի կազմակերպություն, ստեղծելու հարցը: Այդ առնչությամբ ծագեց մեկ այլ հարց՝ ո՞ր պետություններն իրավունք ունեն մասնակցելու այդ կոնֆերանսին և դատնաչ ՄԱԿ-ի հիմնադիր անդամ: Այդ խնդիրը հատուկ քննարկման առարկա դարձավ Ֆ. Ռուզվելտի, Ու. Չերչիլի և Ի. Ստալինի միջև 1945 թ. փետրվարին Յալթայում կայացած կոնֆերանսի ժամանակ: Ի վերջո, Մեծ եռյակը համաձայնվեց խաղաղության կոնֆերանսին հրավեր ուղարկել միայն այն երկրներին, որոնք մինչև 1945 թ. մարտի 1-ը պատերազմ կհայտարարեն Գերմանիային:

Գետնելով այդ հանձնարարականին՝ Եգիպտոսը Գերմանիային պատերազմ հայտարարեց 1945 թ. փետրվարի 26-ին:

1945 թ. փետրվարի 27-ին Վաշինգտոնում Եգիպտոսի դեսպանորդ Ֆասանը հաղորդեց ԱՄՆ պետական քարտուղարի պաշտոնակատար Գրյուին, որ իր կառավարությունը փետրվարի 26-ից իրեն հայտարարում է պատերազմի մեջ Գերմանիայի և Ճապոնիայի հետ և որոշել է միանալ Միավորված ազգերի 1942 թ. հունվարի 1-ի դեկլարացիային:

Գրյուն իր պատասխանում հայտնեց, որ ԱՄՆ-ը՝ որպես դեկլարացիայի պահորդ՝ դեպոզիտոր, որջումում է Եգիպտոսի միանալը միավորված ազգերին:

Գերմանիային և Ճապոնիային պատերազմ հայտարարելը խորհրդանշական բնույթ էր կրում, քանի որ Եգիպտական զորքերը ոչ մի մասնակցություն չունեցան Գերմանիայի և Ճապոնիայի դեմ ռազմական զործողություններին, թեև ուզ նրա ավարտական փուլում: Նա ոչ մի զոհ չտվեց, քացի մեկ հոգուց՝ վարչապետ Սիմադ Մահիրից: Նա ընկավ Ֆաշիստանետ ահաբեկչի գնդակից դեպուտատների պալատում, երբ դուրս էր գալիս՝ դեպուտատներին ներկայացնելով Գերմանիային և Ճապոնիային պատերազմ հայտարարելու վերաբերյալ իր կառավարության դեկլարացիան:

Եգիպտոսը մասնակցեց 1945 թ. Սան Ֆրանցիսկոյում գումարված խաղաղության կոնֆերանսին և դարձավ ՄԱԿ-ի հիմնադիր-անդամ:

IV. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՑԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1945–1952 թթ.)

1. Իրադրությունը եգիպտոսում «փոքրամասնական» կուսակցությունների կառավարման շրջանում (1945–1950 թթ.)

Յետպատերազմյան առաջին հինգ տարիներին՝ մինչև 1950 թ., եգիպտոսի կառավարումը գտնվում էր, այսպես կոչված, «փոքրամասնության» կուսակցությունների կռալիցիայի ձեռքում, որի միջուկը կազմում էին սաադականները և լիբերալները: Ինչ վերաբերում է Վաֆդ կուսակցությանը, ապա նա, որ իշխանությունից հեռացվել էր դեռևս 1944 թ. հոկտեմբերին, գտնվում էր ընդդիմության ճամբարում: «Փոքրամասնության» կուսակցությունները քաղաքի որի և պալատի օգնությամբ ամեն ինչ անում էին Վաֆդի վերադարձը իշխանություն կանխելու համար, և դա նրանց հաջողվում էր համարյա վեց տարի:

Դա իր կնիքը դրեց եգիպտոսի ներքաղաքական կյանքի վրա:

Այս ժամանակաշրջանում քաղաքական նոր իրողություններից էր նաև կոմունիստական գաղափարների տարածումը և նրանց հետևորդների զգալի ակտիվությունը, մասնավորապես, ինչպես նաև քանակորական որոշ շրջաններում, որը սովորաբար քացատրվում է պատերազմում խորհրդային Միության հաղթանակով և հետպատերազմյան աշխարհում տեղի ունեցած փոփոխություններով, երբ սոցիալիզմի և կոմունիզմի գաղափարները դուրս եկան խորհրդային Միության շրջանակներից և զգալի տարածում գտան ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ասիական և աֆրիկյան առանձին երկրներում: Կոմունիստական գաղափարների և շարժման դերը եգիպտոսում, իհարկե, չպետք է գերազանահատել, ինչպես դա սովորաբար արվում էր խորհրդային արևելագիտական գրականության մեջ, քայք և մյուս կողմից սխալ կլիներ դա անտեսել, քանի որ նա զուրկություն ուներ և արդեն դարձել էր եգիպտական քաղաքական կյանքի իրողություններից մեկը:

Եգիպտոսի հետպատերազմյան քաղաքական կյանքում շատ ակտիվ գործունեություն ծավալեց «Մուսուլման եղբայրներ» կրոնաքաղաքական կազմակերպությունը կամ ասոցիացիան: Նա հիմնվել է 1929 թ. Չասան ալ-Քաննաի կողմից՝ Իսմայիլիայում, սակայն հետագայում իր կենտրոնը տեղափոխեց Կահիրե: Ալ-Քաննան և կազմակերպության

մյուս ղեկավարները գտնում էին, որ եզիպտոսը հայտնվել է խոր ճգնաժամի մեջ, որից ելքը նրանք տեսնում էին քեոկրատիայի՝ աստվածապետության հաստատման մեջ: «Մուսուլման եղբայրները» մուսուլմանների սուրբ գիրքը՝ Կորանը, համարում էին միակ ընդունելի սահմանադրությունը մուսուլմանների համար և հայտարարում, որ «Իսլամը սոցիալական ինստիտուտ է՝ պիտանի բոլոր ժամանակների և ժողովուրդների համար»: Նա պայքարում էր իշխանությունը գրավելու, միապետությունը տապալելու և եզիպտոսը աստվածապետություն հռչակելու համար: Նրա իղեպալը միջնադարյան խալիֆայությունն էր:

«Մուսուլման եղբայրները» մոլեռանդ հակակոմունիստներ և հակաարևմտականներ էին, նրանք չէին ընդունում եվրոպական դեմոկրատիան և նրա ինստիտուտները:

Նրանց զլխավոր պահանջներից էին նաև պայքարը օտարերկրյա տիրապետության դեմ, խոշոր հողատերերի և քրիստոազիայի արտոնությունների վերացում և այլն:

Պետք է խոստովանել, որ «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպությունը զգալի ազդեցություն ուներ եզիպտական հասարակության տարրեր խավերի, հատկապես հետամնաց շրջանների վրա, որոնց գայթակեցնում էին արդարության վերաբերյալ նրանց ամբոխավարական լոզունգները և խոստումները մուսուլմանների դրությունը բարելավելու մասին:

Դա լավ կազմակերպված և կարգապահ կազմակերպություն էր, որի ֆանատիկ շարքային անդամները պատրաստ էին ամեն մի քայքայիչ ու գաղտնի գործողության, այդ թվում և սիսթեմիկական: Նա ուներ նաև իր զինված խմբավորումները:

Չեռպատերազմյան շրջանի եզիպտոսի քաղաքական կյանքի բնորոշ գծերից մեկն էլ այն էր, որ սոցիալական և հակաիմպերիալիստական խնդիրներն ավելի ու ավելի էին միախառնվում, որի շնորհիվ սոցիալական և հակաիմպերիալիստական շարժումները դառնում էին ավելի վտանգավոր:

Կրկին կենտրոնական հարց դարձավ անզլո-եզիպտական պայմանագրի խնդիրը: Եզիպտական կողմը պահանջում էր վերանայել այն և կնքել նոր պայմանագիր: Անզլիան ձևացրեց, թե ունկնդիր է եզիպտական պահանջներին, և 1946 թ. ապրիլին Կաիրոնում սկսվեցին անզլո-եզիպտական բանակցությունները, որոնք այնուհետև շարունակվեցին Լոնդոնում: 1946 թ. հոկտեմբերի 25-ին եզիպտոսի վարչապետ

Միդլին և Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Քևինը ստորագրեցին «Նոր» պայմանագիր, որի հիմնական կետերն էին. ա) անգլիական գործերի դուստրբում էզիպատուից երեք տարվա ընթացքում, բ) անգլիական քաղաքների պահպանում էզիպատուում, գ) Անգլո-եզիպատական համատեղ պաշտպանության խորհրդի ստեղծում և դ) Սուդանի կարգավիճակի պահպանում:

Այս պայմանագիրը չէր կարող ընդունելի լինել եզիպտացիների համար, և սկսվեց կարելի է ասել, համաեզիպտական պայքար ընդդեմ Միդլին-Քևին պայմանագրի: Այս մթնոլորտում էզիպատուի պառլամենտը հրաժարվեց վավերացնել պայմանագիրը, և Միդլին հրաժարական տվեց:

Երան վարչապետի պաշտոնում փոխարինած Նուրաշին 1947 թ. հուլիսին հարցը տեղափոխեց ՍԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի քննարկմանը: Հարցի քննարկումը, որը տեղի ունեցավ օգոստոսի 5-ից մինչև սեպտեմբերի 10-ը, Անգլիայի դիրքի պատճառով չհանգեցրեց որևէ որոշման ընդունման: Դրան հետևեցին զանգվածային բողոքի ելույթներ Ալեքսանդրիայում, Պորտ Սաիդում, Կահիրեում, որոնց սեպտեմբերին միացան Ալ-Մահալա ալ-Քուբրայի 30-հազարանոց տեքստիլագործները:

Այդ օրերին առաջին անգամ դրսևորվեցին նաև հակամիապետական միտումներ, որի ապացույցն է հանդիսանում Ալեքսանդրիայի քանվորների ցույցը՝ «Կորչի» միապետությունը» լոգունգի ներքո:

Լարվածությունն էլ՝ ավելի ուժեղացավ 1948 թ. արաբա-իսրայելական առաջին պատերազմում արաբական երկրների, այդ թվում և էզիպատուի քանակների ռազմական պարտության պատճառով: Էզիպատուում, որտեղ մի առամծին հարզանք զոյություն ունի քանակի նկատմամբ, շատ ծանր տարան պարտության լուրը՝ համարելով այն ազգային ստորացում և խայտառակություն: Պարտության մեջ մեղադրում էին իշխանություններին, հատկապես պալատին, մանավանդ երբ հայտնի դարձավ, որ քանակին մատակարարվել են հին և օգտագործման համար ոչ պիտանի զենք, և այդ խարդախությամբ որոշ ազդեցիկ գործիչներ մեծ փողեր են աշխատել: Երկրում նորից ծայր առան ցույցերը: Դժգոհությունը համակեց նաև քանակին:

Գեզիպտուսի կառավարող վերնախավի դեմ բացահայտ կերպով հանդես եկան «Մուսուլման եղբայրները», որոնք դեռևս պաղեստինյան պատերազմի ժամանակ հրապարակեցին իրենց ծրագիրը, որը կոչ էր անում էզիպտացիներին՝ տապալել միապետությունը և հաստատել

աստվածապետություն: Լուկրաշիի կառավարությունը 1948 թ. դեկտեմբերի 8-ին արգելեց «Մուսուլման եղբայրներ» ասոցիացիան, և սկսվեցին նրա անդամների զանգվածային ձերբակալությունները: Բայց դա այն կազմակերպությունը չէր, որ հեշտությամբ զիջեր և համակերպվեր իրեն բելաղրված պայմաններին: 1948 թ. դեկտեմբերի 28-ին «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության անդամի ծեռքով սպանվեց վարչապետ Լուկրաշին, որին ի պատասխան՝ 1949 թ. փետրվարի 12-ին սպանվեց կազմակերպության հիմնադիր ղեկավար Ջասան ալ-Բաննան:

Սակայն դա չհաղթահարեց և չէր էլ կարող հաղթահարել այն համապարփակ ճգնաժամը, որի մեջ հայտնվել էր Եգիպտոսը: Ստեղծված վիճակից ելք գտնելու մի շարք անհաջող փորձերից հետո 1950 թ. հունվարին անցկացվեցին պառլամենտական ընտրություններ, որն ավարտվեց Դիգր ալ-Վաֆդի հաղթանակով:

2. Ֆարուկ I-ի հռչակումը Եգիպտոսի և Սուդանի բազմվոր

Մուստաֆա Նահասը հունվարի 12-ին կազմեց իր հերթական կառավարությունը: Նա իր գլխավոր խնդիրը համարեց բանակցությունները Անգլիայի հետ՝ անգլո-եգիպտական պայմանագիրը վերանայելու և եգիպտա-բրիտանական հարաբերությունները նոր հիմքի վրա կառուցելու համար: Բանակցությունները տևեցին 16 ամիս և քիտանական կողմի մեղքով, որը չէր ցանկանում որևէ զիջման զնալ, ավարտվեցին անարդյունավետ:

Պա ավելի խթանեց շարժումը Եգիպտոսում՝ հանուն 1936 թ. պայմանագրի վերացման, որն իր զազաթնակետին հասավ 1951 թ. օգոստոսի 28-ին, երբ լրացավ 1936 թ. պայմանագրի ստորագրման 15-րդ տարեդարձը: Պա որոշ իմաստով հանրագումարային տարեթիվ էր, որը ցույց տվեց, որ եգիպտացիների 15-ամյա պայքարը այդ պայմանագրի դեմ կոնկրետ արդյունքներ չի տվել: Օգոստոսի 25-ին Կահիրեում և Եգիպտոսի քոլոր խոշոր քաղաքներում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր, որոնց ժամանակ քոլոր քաղաքական կուսակցությունները պահանջեցին Նահասի կառավարությունից չեղյալ հայտարարել 1936 թ. պայմանագիրը: Այս առանցքային քնույթի պահանջն արժանացավ համընդհանուր պաշտպանության: Եվ Վաֆդը դիմեց այդ քայլին: Նահասի կառավարությունն այդ հարցը ներկայացրեց պառլամենտի քննարկմանը, որը 1951 թ. հոկտեմբերի 15-ին միաձայն դեմոսագիայի

ենթարկեց՝ իր ուժը կորցրած հայտարարեց 1936 թ. օգոստոսի 28-ին կնքված անգլո-եգիպտական դաշնության պայմանագիրը: Միաժամանակ պատվամենտի որոշումով իր ուժը կորցրած համարվեց Անգլիայի հետ 1899 թ. Սուդանի վերաբերյալ կնքված պայմանագիրը:

Պա եգիպտոսի ազգային-ազատագրական, հայրենասիրական ուժերի խոշորագույն հաղթանակն էր:

Եգիպտոսի դեպուտատների պալատը 1951 թ. հոկտեմբերի 15-ին Սուդանը հայտարարեց միացված Եգիպտոսին, իսկ Եգիպտոսի քաղաքի Ֆարուկ I-ին հռչակեց Եգիպտոսի և Սուդանի քաղաքի:

Պատվամենտի որոշումները, որոնք եգիպտացիները համարում էին պատմական, աննկարագրելի խանդավառությամբ ընդունվեցին Եգիպտոսում: Եգիպտական հասարակության բոլոր խավերը հայտարարեցին իրենց լիակատար զոհունակությունը և աջակցությունն այդ պատմական որոշումներին:

Սակայն չպետք է մոռանալ, որ պատվամենտի հոկտեմբերի 15-ի որոշումը միակողմանի գործողություն էր: Բրիտանական կառավարությունը հայտարարեց, որ ինքը չի ճանաչում եգիպտական պատվամենտի որոշումը 1936 թ. պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու վերաբերյալ՝ ընդգծելով, որ առաջիկայում ևս նա գործելու է այդ պայմանագրի հողվածների համաձայն: Եվ, ի ապացույց իր հայտարարության, Անգլիան ոչ միայն իր զորքերը դուրս չեղեց Եգիպտոսից, այլ, ընդհակառակը, ավելացրեց նրանց թվաքանակը: Բավական է նշել, որ միայն Սուեզի ջրանցքի գոտում անգլիական զորքերի թիվը հասավ մոտ 100 հազարի: Անգլիական իշխանություններն ավելի ամրապնդեցին իրենց դիրքերը Սուեզի գոտում:

Բրիտանական իշխանությունների այս անհեռատես քաղաքականությունը խիստ շիկացրեց իրադրությունը և պատճառ հանդիսացավ զինված բախումների և Եգիպտոսի տարրեր շրջաններում պարտիզանական պայքարի ծավալման համար: Պարտիզանական ջոկատներ կազմավորեցին Իսմայիլիայի, Պորտ Սաֆիի և Սուեզի բանվորները, որոնք օրինակին հետևեցին եգիպտական մյուս քաղաքները: Մի շարք վայրերում բանվորները և ուսանողությունը կազմեցին միասնական ազգային կոմիտեներ և ազատագրության ջոկատներ: Իրենց զինված ջոկատները ստեղծեցին նաև եգիպտական քաղաքական կուսակցությունների մեծ մասը:

Շուտով պարտիզանական ջոկատներ հայտնվեցին նաև գյուղական վայրերում:

Այդ պարտիզանական խմբերը, ազատագրության ջոկատները, կուսակցությունների մարտական խմբերը վերածվեցին գործունյա մարմինների, որոնք համարձակորեն պայքարի մեջ մտան անգլիական զինվորների հետ: Մի շարք վայրերում, այդ թվում և Սուեզի ջրանցքի գոտում, նրանք անգամ զինաթափում էին անգլիական զինվորներին ու սպաներին: Ընդլայնելով իրենց գործողությունները՝ պարտիզաններն արդեն սկսեցին հարձակվել անգլիական զորանոցների, օդանավակայանների և զինապահեստների վրա, գրավել անգլիական զենքը և այն ուղղել անգլիացիների դեմ: Նոյեմբերից կարելի է ասել, որ իսկական մարտեր էին գնում եգիպտական պարտիզանական ուժերի և անգլիական զորքերի միջև: Ի պաշտպանություն եգիպտական հայրենասիրական ուժերի՝ 1951 թ. նոյեմբերի 14-ին Կահիրեում կայացավ հզոր ցույց, որին մասնակցում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ: Դեկտեմբեր ամսին իսկական մարտեր էին գնում Սուեզի ջրանցքի գոտում:

Մարտնչողների շարքերում էին նաև Վաֆդ կուսակցության շատ շարքային անդամներ: Բայց Վաֆդ կուսակցությունն ընդհանուր առմամբ, նրա ղեկավարությունը և կառավարությունը համարձակություն չունեցան և քաղաքական կամ չորստրեյնցին ղեկավարելու եգիպտական հայրենասիրական ուժերի հերոսական զինված պայքարը, որը փաստորեն, վերածվել էր հակաբրիտանական զինված ապստամբության: Այս անգամ Վաֆդը զոհ գնաց իր ավանդական զգուշավոր քաղաքականությանը և հարցը բանակցությունների և փոխհամաձայնությունների ուղիով «լուծելու» իր թուլությանը:

Վաֆդի անվճռականությունից օգտվեց ԱՆգլիան, որը 1952 թ. հունվարից անցավ վճռական գործողությունների: Անգլիական զորքերին հրաման տրվեց ուղղակի ոչնչացնել և հողին հավասարեցնել այն քաղաքները և գյուղերը, որոնք կշարունակեն պայքարը և զինված դիմադրություն ցույց կտան անգլիացիներին: Ի կատարումն այդ հրամանի, անգլիական զորքերը վերագրին մի քանի բնակավայրեր: 1952 թ. հունվարի 19-ին անգլիական 7 հազ. զինվորներ տանկերի ուղեկցությամբ հարձակում սկսեցին ապստամբական շարժման կարևոր կենտրոններից մեկի՝ Իսմայիլիայի վրա՝ արյան մեջ խեղդելով քաղաքի բնակչության դիմադրությունը, որին միացել էր տեղական հայրենասեր ոստիկանությունը: Անգլիական զորքերի այդ բարբարոսական գործողությունների դեմ բողոքի միտինգ տեղի ունեցավ Կահիրեում հունվարի 28-ին:

Այդ օրը նշանակալի է և մտել է պատմության մեջ այն պատճառով, որ 1952 թ. հունվարի 26-ին Կահիրեի կենտրոնում հրկիզվեց 700-ից ավելի շենք: Դրանք խոշոր կառույցներ էին և հիմնականում պատկանում էին օտարերկրացիներին:

Գոյություն ունի այն տեսակետը, որ դա սադրանք էր եգիպտական հետադիմական ուժերի կողմից, որոնց քիչուցքում թագավորական պալատն էր կանգնած: Նրանք զանկանում էին «ցույց տալ, որ Վաֆդի կառավարությունն անկարող է երկրում ապահովել կարգ ու անվտանգություն» և այդ պատրվակով հասնել Նահասի կառավարության տապալմանը:

Այդպես էլ եղավ: 1952 թ. հունվարի 27-ին պալատը կատարեց պետական հեղաշրջում: Մուստաֆա Նահասի վաֆդական կառավարությունը հեռացվեց և նոր կառավարություն կազմելը համձնարարվեց Ալի Մահիրին: Այսպիսով՝ քաղաքական բախտաբեմում կրկին հայտնվեց մի քաղաքական գործիչ, որն այժմ էր ընկնում իր նվիրվածությամբ քաղաքի, և առաջին անգամը չէ, որ կատարում էր պալատի հանձնարարությունները:

Նա երկրում մտցրեց արտակարգ դրություն, սկսեց պարտիզանական ջոկատների ղեկավարների և հայրենասիրական գործիչների ձերբակալությունը, իսկ պարտիզանական և այլ մարտական խմբերը լուծարվեցին: Շատ հայրենասերներ կանգնեցին ռազմական դատարանների առջև:

Բայց դա Եգիպտոսին չբերեց և չէր էլ կարող քերել հանդարտություն: Երկրի առջև կանգնած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական և ոչ մի խնդիր չէր լուծվել: Գարաթելությունները Անգլիայի հետ կարգավորված չէին, ավելին՝ նրանք 1951-1952 թթ. արյունալի իրադարձություններից հետո ավելի էին վատացել: Ալի Մահիրի կառավարությունը, բացի բռնությունների կիրառումից, ուրիշ ոչինչ չկարողացավ անել և հարկադրված էր իր տեղը զիջել ուրիշների: Մինչև 1952 թ. հուլիսյան հեղափոխությունը՝ հինգ ամսվա ընթացքում, Ալի Մահիրի կառավարությունից թացի Եգիպտոսն ունեցավ ևս հինգ կառավարություն:

Եգիպտոսն ապրում էր խոր համակարգային ճգնաժամ: Նախկին թագավորական համակարգն իրեն արդեն սպառել էր: Անհրաժեշտ էին նոր ուժեր, նոր գաղափարներ և նոր մտտեցումներ:

Մտնելում էր Եգիպտոսի պատմության շրջադարձային փուլը:

3. «Ազատ սպաները»՝ «Աղ-Պուրատ ալ-ահրար»

Եզիպտոսի համար պատմական նշանակություն ունեցող այդ փուլի իրականացումը կապված է «Ազատ սպաներ»՝ «Աղ-Պուրատ ալ-ահրար» գաղտնի զինվորական կազմակերպության և նրա հիմնադիր ղեկավար Գամալ Աբդել Նասերի անվան հետ:

Իսկ ովքե՞ր էին այդ ազատ սպաները, որտեղի՞ց էին նրանք գալիս, որ խավերից էին ծագում և ի՞նչ էին ուզում:

1936 թ. անգլո-եգիպտական պայմանագիրը թույլ էր տալիս եգիպտական ազգային բանակի թվաքանակի ավելացում՝ 11,5 հազարից մինչև 60 հազար, որը և իրականացրին եգիպտական իշխանությունները: Բանակի թվաքանակի այդպիսի կտրուկ՝ մոտ վեց անգամ անը պահանջում էր ազգային միջին սպայական կազմի նույնպես կտրուկ աճ, որն իրականացվեց հիմնականում ի հաշիվ եգիպտական հասարակության մանր, զլխավորապես միջին խավերի ներկայացուցիչների: Եզիպտոսի զինվորական ուսումնական հաստատությունների դռները լայնորեն բացվեցին նրանց առջև, և այդ ուղիով ձևավորվեց նոր սպայական կորպուս, որը սերտորեն կապված էր հասարակ ժողովրդի հետ, լավ գիտեր նրա հոգսերն ու ցավերը և իր քնույթով ավելի դեմոկրատական էր: Այդ առումով այսինքն՝ իր կապերով ժողովրդի հետ, նա արմատականորեն տարբերվում էր եգիպտական բարձրաստիճան զինվորական արհեստկրատիայից, որը հիմնականում կազմված էր զեներալներից: Ղրանք, սակավ բացառությամբ, խոշոր հողատերերի և բուրժուազիայի ժոցից դուրս ելած մարդիկ էին, որոնք սերտորեն կապված էին արքունիքի հետ, համախմբված էին թագավորի շուրջը, հավատարմորեն ծառայում էին նրան և պաշտպանում նրա ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականությունը, այդ թվում և ՄԱԿիայի հետ հարաբերությունների հարցում: Նրանք իրենց բարեկեցությունը և բարձր դիրքը եգիպտական հասարակությունում տեսնում էին գոյություն ունեցող հին ու փոսած համակարգի պահպանման մեջ:

Եգիպտական հանրահայտ զինվորական ակադեմիան, 1936 թ. սկսած, համալրվեց միջին խավերի ներկայացուցիչներով, որոնք դարձան եգիպտական բանակի ապագա լեյտենանտներ, կապիտանները, մայորներ, փոխգնդապետներ և գնդապետներ: Նրանցից շատերը դարձան այդ ակադեմիայի և այլ զինվորական ուսումնական հաստատությունների դասախոսներ, ինչն ապահովում էր նրանց մշտական կապը և շփում-

Ները նորակոչիկների հետ: Նրանք շատ սուր էին զգում ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, նրա հոգսերը, օտարերկրյա՝ քրիստոնական տիրապետության ծանր հետևանքները, բազավորի և նրա պալատի անսկզբունցային քաղաքականության վնասները, որը վրդովեցնում էր նրանց ու ստիպում նտածել եզիպտոսի ապագայի մասին:

Դրանց մեջ էին նաև ապագա ազատ սպաները, այդ քվում և նրանց ապագա դեկավար Գամալ Արդել Լասերը:

Գամալ Արդել Լասերը ծնվել է 1918 թ. հունվարի 15-ին Ալեքսանդրիայում՝ փոստային ծառայողի ընտանիքում: 1936–1937 թթ. եղել է Կահիրեի համալսարանի ուսանող և ուսումնասիրել է իրավագիտություն: 1938 թ. ավարտել է եզիպտական զինվորական ակադեմիան, ապա սովորել է ցամաքային զորքերի հրահանգիչների ուսումնարանում, եզիպտական բանակի շտաբի քոլեջում և լեյտենանտի աստիճանով ծառայել է եզիպտական բանակի հետևակում: Չեռագայում նա դասավանդել է տակտիկա այդ նույն քոլեջում:

Եզիպտական զինվորական ակադեմիան ավարտելուց հետո Լասերը 1938 թ. նշանակում է ստանում Մանկաբաղում տեղակայված եզիպտական կայազորում, որտեղ և ծանոթանում է իր ապագա զինակիցներ Անվար Սադատի և Ջաքարիյա Մոհի աղ-Դիհի հետ: Վերջիններս նույնպես ծնվել էին 1918 թ. և 1938 թ. ավարտել եզիպտոսի զինվորական ակադեմիան և լեյտենանտի զինվորական կոչումով նշանակում ստացել Մանկաբաղի կայազորում: Շուտով Գամալ Արդել Լասերի, Անվար Սադատի և Ջաքարիյա Մոհի աղ-Դիհի միջև հաստատվում են մտերմիկ ընկերական հարաբերություններ, որոնք այնուհետև վերածվում են քաղեկամության և զինակցության: Նրանք հայտնաբերում են իրենց տնտեսիկների համընկնում եզիպտոսում տիրող դրության և նրա ապագայի հարցում:

1938 թ. Լասերը, Սադատը և Ջաքարիյա Մոհի աղ-Դիհը՝ քսանամյա երեք լեյտենանտներ, Ջաքալ Շարիֆ սարի վրա երդում են տալիս իրենց կյանքը զոհաբերել եզիպտոսից օտարերկրյա ուժերի դուրսբերման և եզիպտական բանակի վերակազմավորման համար:

Անվար Սադատը հետագայում «Չեղափոխությունը Նեղոսի վրա» իր գրքում, որը ըստ էության, հուշագրություն է, գրել է այդ մասին հետևյալը. «Ջաքալ Շարիֆ սարի ստորոտում գիշերները մենք՝ որպես զինակից եղբայրներ, տարիքով ու աստիճանով երիտասարդներ, նստում էինք խարույկի շուրջը: Մենք չհապաղեցինք ծանոթանալ

և բարեկամանալ: Այնուհետև, արժանին հատուցելով Լասերի կազմակերպական մեծ տաղանդին, Սադաթը հարց է տալիս. «Ի՞նչ էր ասում նա մեզ, երբ մենք հավաքվում էինք խարուկի շուրջը՝ Ջաբալ Եարիֆ սարի ստորոտում: «Մենք պայքարելու ենք իմպերիալիզմի, միապետության և ֆեոդալիզմի դեմ, որովհետև մենք դեմ ենք անարդարությանը, ճնշմանը և ստրկությանը: Բոլոր հայրենասերները ուզում են ստեղծել ժողովրդավարություն՝ ուժեղ և ազատ ամեն տեսակ կախմածությունից: Այդ նպատակին կարելի է հասնել ուզածոջ ուղիով՝ զինված կամ այլ: Ժամանակը չի սպասում, երկիրն ընկղմվում է իսկական քաոսի մեջ: Դասարակական պահանջները մեզ ցույց են տալիս ուղի. այդ ուղին հեղափոխությունն է»:

Ահա այստեղ մենք մոտենում ենք այն հարցին, քե երբ է հիմնվել «Ազատ սպաներ» գաղտնի զինվորական կազմակերպությունը: Այդ հարցին հստակ և ճշգրիտ պատասխան և միասնական տեսակետ չկա: Սմենայն հավանականությամբ, ճշմարտությունը կայանում է նրանում, որ այդ կազմակերպությունն անցել է ձևավորման տարբեր փուլեր, որոնցից շուրաքանչյուրն իր տեղն ու նշանակությունն ունի նրա կազմավորման ճանապարհին:

Ուստի սխալ չի կարելի համարել, երբ ո՞նանք նրա հիմնելու եթե ոչ սկիզբը, ապա սաղմնավորումը համարում են 1938 թվականը, երբ Մանկաբաղում Ջաբալ Եարիֆ սարի վրա երեք լեյտենանտները իրենց երդումը տվեցին: Դա դարձավ այն կողիզը, որի շուրջը հետագայում համախմբվեցին Լասերին համախոս երիտասարդ սպաները: Գ. Սիրսկին իր «Երրորդ աշխարհ. Խասարակություն, իշխանություն, բանակ» գրքում նշում է. «Մանկաբաղի զինվորականները 1939 թ. սկզբներին ստեղծեցին գաղտնի հեղափոխական ընկերություն, որը նպատակ ուներ հող նախապատրաստել ազատագրության համար»: Նրա մատնանշած տարեթիվը (1939 թ. սկզբներին), ըստ Լուրյան, չի հակասում կազմակերպության 1938 թ. հիմնված լինելու տեսակետին:

Երկրորդ փուլը կարելի է համարել դրան հաջորդած 10-ամյա ժամանակաշրջանը՝ մինչև 1948-1949 թվականները, արաբա-իսրայելական առաջին պատերազմի ավարտը ներառյալ: Այս փուլում, կարելի է ասել, կազմակերպական առումով արդեն ավելի հստակ է ձևավորվում այդ գաղտնի ընկերությունը, որը ստանում է «Ազատ սպաներ» անվանումը:

Լախ՝ նրա շարքերում ներգրավվում են նոր հայրենասիրական սպաներ, քեև պետք է նշել, որ Լասերն առանձնապես չէր ձգտում կազ-

մակերազմության արհեստական ուժեղացմանը: Նրա համար ամենակարևորը տվյալ սպայի հայացքներն ու նրա հուսալիությունն էին և գաղտնապահության ապահովումը:

1939 թ. Նասերը Մանկարադից ծառայության է տեղափոխվում Ալեքսանդրիա, որտեղ նա ծանոթանում և քարեկամանում է Արոնի Չաքիմ Ամերի հետ, որը հետագայում դառնում է հեղափոխական եգիպտոսի առանցքային գործիչներից մեկը: Նրանք այնուհետև ծառայության են տեղափոխվում Սուդան, որտեղից 1943 թ. Նասերը վերադառնում է Կահիրե: Այստեղ նա, որ արդեն ստացել էր կապիտանի աստիճան, տակտիկա է դասավանդում եգիպտոսի զինվորական ակադեմիայում:

Չուսալի համախոհներ հավաքագրելու աշխատանքի հետ միասին Նասերը ծավալում է մեծ մասշտաբի կազմակերպչական աշխատանքներ: 1942 թ. ծնավորվում են «Ազատ սպաների» դեկլարատոր կորիզը՝ Նասերի գլխավորությամբ, և առաջին բքիցները՝ կազմված 3-5 անդամներից: Շատ լավ էր մշակված գաղտնապահության համակարգը: Բոլոր անդամներին միայն Նասերն էր ճանաչում, կար հաստատված նշանաբան՝ միմյանց հետ կապ պահպանելու համար: Ընկերությունը կամ կազմակերպությունն իր ճյուղավորումներ էր տարածել եգիպտական բանակի համարյա բոլոր մասերում: 1940-ականների վերջերին նրանում արդեն ընդգրկված էր մոտ 700 սպա:

Ինչպես ամբողջ արաբական աշխարհի և եգիպտոսի, այնպես էլ Նասերի և նրա համախոհ սպաների համար, որոնք ներգրավված էին գաղտնի հեղափոխական ընկերության մեջ, առանցքային նշանակություն ունեցան արաբա-խորայնական կամ պաղեստինյան առաջին պատերազմը, որը բռնկվեց 1948 թ., և նրա տխուր հետևանքները արաբական աշխարհի համար: Նասերը և նրա համախոհ շատ սպաներ դարձան այդ պատերազմի մասնակիցները: Նասերը մասնակցեց Ֆալուջայի շրջանում ծավալված մարտերին, բայց նրա գլխավորած զորամասն ընկավ շրջապատման մեջ: Նա մերժեց անձնատուր լինելու խրայնական հրամանատարության առաջարկները և հերոսաբար դիմագրավեց հակառակորդին մինչև պատերազմի ավարտը:

Պաղեստինյան առաջին պատերազմի ժամանակաշրջանը կարևոր նշանակություն ունեցավ «Ազատ սպաների» համար: Այն ավելի վճռական դարձրեց հայրենասեր սպաներին՝ եգիպտոսն ազատագրելու նիսխած և ծախու թագավորական վարչակարգից և օտարերկրյա ազդեցությունից: Դա մի կողմից:

Մյուս կողմից՝ պատերազմի ժամանակ՝ Ֆալուջայի շրջափակման ընթացքում, առաջին անգամ Լասերի օգնությամբ միմյանց հանդիպեցին և ծանոթացան կազմակերպության շատ անդամներ, որոնք հայտնվել էին միևնույն խրամատներում: Սյուտեղ նրանք խրամատներում նիստեր էին գումարում և քննարկում իրենց հետագա խնդիրները:

Ըստ հետազոտողների համամիտ են, որ «Ազատ սպաների» փաստական կազմավորումը կայացել է 1948 թ. պաղեստինյան պատերազմի վերջնափուլում:

1949–1952 թթ., մեր կարծիքով, կարելի է համարել «Ազատ սպաների» կազմակերպության կայացման վերջնական փուլը: Ավելի կուտ ու ամբողջական դարձավ նրա կառուցվածքը, հստակվեցին նրա առանձին օղակների խնդիրները:

Ըստ այդմ՝ պահպանվեցին բջիջները՝ որպես կազմակերպության ամենաստորին օղակներ: Յուրաքանչյուր օղակ իր մեջ ներառում էր ոչ ավելի, քան հինգ անդամ: Քսան բջիջներ միավորվում և կազմում էին մեկ խումբ:

Կազմակերպվեցին կոմիտեներ կամ սեկցիաներ, որոնց քիվը չորսն էր՝ գրոհային, տնտեսական, անվտանգության և ահաբեկչության: Որոշ հետազոտողներ նշում են նաև հինգերորդ՝ պրոպագանդայի կոմիտեն:

Գրոհային կոմիտեի խնդիրն էր զինված խմբերի պատրաստումը, տնտեսականինը՝ անհրաժեշտ ֆինանսական և տնտեսական միջոցների հայթայթումը, անվտանգության կոմիտեն զբաղվում էր «Ազատ սպաներ» կազմակերպության նոր անդամների հավաքագրումով: Ինչ վերաբերում է ահաբեկչության կոմիտեին, ապա դրա խնդիրն ինքնին հասկանալի է:

Վերջապես՝ ձևավորվեց «Ազատ սպաներ» կազմակերպության բարձրագույն մարմինը՝ Գործադիր կոմիտեն: Սկզբում այն կազմված էր հինգ, ապա ինը հոգուց, որի նախագահ 1950 թ. ընտրվեց Գամալ Արդել Լասերը:

1952 թ. հեղափոխության նախօրյակին Գործադիր կոմիտեի անդամների քիվը հասավ 13–ի: Գարկ ենք համարում նշել նրանց անունները՝ հաշվի առնելով այն պատմական կարևոր դերը, որը նրանք կատարել են Եգիպտոսի նորագույն պատմության շրջադարձային նշանակություն ունեցող փուլում՝ Գամալ Արդել Լասեր, Արդել Չաքիմ Ամեր, Արդել Լաքիֆ Բադրադի, Քամալ ադ–Դին Դուսեյն, Չասան Իբրահիմ, Չաքարիյա Սոհի ադ–Դին, Խալիդ Սոհի ադ–Դին, Մուհամմադ Լազիբ, Սևվաթ աւ–Մադաթ, Գամալ Սալիմ, Սալահ Սալիմ, Դուսեյն Շաֆի և Ալի Սարրի:

Նրանցից հիմն ռևենին մայրի, յոթը՝ փոխգնդապետի, այդ թվում՝ Գամալ Աբդել Նասերը, և միայն մեկը՝ Մուհամմադ Նագիբը, զենքալ-մայրի զինվորական կոչում:

Գեներալ Նագիբը ոչ մի առնչություն, առավել ևս ծառայություն չուներ «Ազատ սպաներ» կազմակերպության ստեղծման գործում: Նրան միայն 1952 թ. հեղափոխության նախօրյակին՝ մայիս ամսին տեղյակ պահեցին այդ կազմակերպության գոյության մասին և ներգրավեցին նրա կազմում՝ ելնելով հատուկ նպատակներից, որոնց մասին կխոսվի հաջորդ բաժնում:

Այսպիսով՝ «Ազատ սպաներ» կազմակերպությունը կառուցվածքային առումով ուներ հետևյալ պատկերը՝ բջիջ-խումբ-կոմիտե-Գործադիր կոմիտե, որը խարսխված էր ուղղաձիգ ենթակայության սկզբունքի վրա:

V. 1952 թ. ՀՈՒԼԻՍԻ 23-Ի ՀԵՂԱՓՈՒՄԻԹՅՈՒՆԸ

1. Իշխանության գրավումը, միապետության տապալումը և Եգիպտոսի հռչակումը հանրապետություն (1952 թ. հուլիսի 23 — 1956 թ. հուլիսի 23)

Գեղափոխության համար Եգիպտոսում, ինչպես արդեն նշվել է, հասունացել էին բոլոր պայմանները: Մնում էր նշանակել նրա կատարման կոնկրետ ժամկետը, որը հանդիսանում էր «Ազատ սպաներ» կազմակերպության Գործադիր կոմիտեի իսլասությունը: Այդ հարցը դարձավ հատուկ քննարկման առարկա 1952 թ. հուլիսի 18-ին, և «Ազատ սպաների» գործադիր կոմիտեի նիստում, որին ներկա էին նրա ինը անդամները՝ Նասերը, Ամերը, Անվար Սադատը, Խալիդ Մոհի ադ-Դինը, Բադրադին, Չատան Իբրահիմը և Քամալ ադ-Դին Չուսեյնը, միաձայն որոշում ընդունվեց հեղափոխությունը սկսել ուղիղ մեկ շաբաթ անց՝ 1952 թ. հուլիսի 23-ի վաղ առավոտյան:

Գեղափոխության իրագործման ոչ միայն քաղաքական, այլև տեխնիկական հարցերը մանրամասն մշակված էին Նասերի կողմից՝ հաշվի առնելով բոլոր մանրուքները, քեև հեղափոխության ժամանակ ոչ մի մանրուք չի լինում: Կարելի է ասել, որ պլանը հիանալի էր մշակված:

1952 թ. հուլիսի 23-ի վաղ առավոտյան «Ազատ սպաներին» հավատարիմ զինվորները յոթ սպաների զլխավորությամբ գրավեցին

Եզիպտոսի քանակի գլխավոր շտաբը, որը տեղակայված էր Արասիայում, և ձերբակալեցին քանակի հրամանատարությանը՝ չհանդիպելով գործնականում որևէ լուրջ դիմադրության: Ձերբակալվեց ամբողջ գեներալիտետը՝ քանակի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Յուսեֆ Ֆարիդի գլխավորությամբ:

Չեղափոխական ուժերը զործում էին շատ արագ և հստակ: Գործելով հեղափոխությունների դասական մոդելով՝ նրանք մի քանի ժամվա ընթացքում հսկողություն սահմանեցին նախ և առաջ Կահիրեի կարևոր և ստրատեգիական նշանակություն ունեցող օբյեկտների՝ ռադիոկայանների, հեռագրի և հեռախոսի վաղուցությունների, կայարանի, կամուրջների, օդանավակայանների և հրապարակների վրա: Նրանք գրավեցին իշխանությունը Կահիրեում, որը, հասկանալի է, մեծ նշանակություն ունեցավ հեղափոխության հետագա զարգացման համար:

1952 թ. հուլիսի 23-ի առավոտյան ժամը 7:30-ին Կահիրեի ռադիոն տեղյակ պահեց մայրաքաղաքի և ամբողջ երկրի բնակչությանը, որ երկրում կատարվել է հեղափոխություն: Չեղափոխական իշխանություններ հաստատվեցին երկրի բոլոր մասերում: Չեղափոխությունը հուլիսի 26-ին հաղթանակեց իր նշանակությամբ Եզիպտոսի երկրորդ քաղաքում՝ Ալեքսանդրիայում: Եզիպտական քանակի նոր ղեկավարության պահանջով Եզիպտոսի թագավոր Ֆարուկ I-ը 1952 թ. հուլիսի 28-ին հրաժարական տվեց իր անչափահաս որդու՝ Սիմադ Ֆուադի, որի անչափահասության պատճառով ստեղծվեց խնամակալական խորհուրդ¹⁰: Ֆարուկն այդ նույն օրը՝ հուլիսի 28-ին, ընդմիջտ հեռացավ Եզիպտոսից:

Ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացվեց «Ազատ սպաների» Գործադիր կոմիտեի ձեռքում, որն այդ օրվանից վերակոչվեց Չեղափոխության ղեկավարության խորհրդի (ԳԴԽ): Նրա աշխատանքները գլխավորում էր հեղափոխության կազմակերպիչ և ղեկավար Գամալ Աբդել Նասերը, որ հանդիսանում էր նրա ոգին ու միտքը:

Մակայն հեղափոխության հաղթանակից հետո Լասերը նախընտրեց զործել վարագույրի հետևում և առաջաբերում թողնել գեներալ Մուհամմադ Նազիբին՝ նրան ձեռնամուխ հանձնելով բոլոր կարևոր

10 Գեղանության մեջ երբևէ նշվում է, որ 1952 թ. հուլիսի 23-ի հեղափոխությունը տապալեց միապետությունը և երկիրը իշխանաց խանրապետություն, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը: Միապետությունը վերացվեց համարյա մեկ տարի անց՝ 1953 թ. հունիս 18-ին:

պետական, կառավարական և ռազմական պաշտոնները: Դա ուներ իր պատճառները:

«Ազատ սպաներ» կազմակերպությունը զարդանի կազմակերպություն էր և նրա երիտասարդ անդամները, այդ թվում և Նասերը, հայտնի չէին հանրությանը, անգամ բանակին, թեև սպաների մի ճեղ շրջանակ ճանաչում էր Նասերին եզիպտական զինվորական ակադեմիայից և շտաբի քոլեջից, որտեղ նա դասավանդում էր: Սակայն դա բավարար չէր անբողջ բանակի և ողջ եզիպտական հասարակության համակցանքը և աջակցությունը զրավելու համար մի այնպիսի պատասխանատու և համարձակ գործում, ինչպիսին բազավորին զահրնկեց անելը, հին իշխանությունը տապալելը և գեներալներից կազմված զինվորական նախկին հրամանատարություն ձերբակալելն էր: Նասերը և «Ազատ սպաներ» կազմակերպության նրա զինակից համախոհները գտնում էին, որ եզիպտական հասարակությանը հարկավոր էր ցույց տալ, որ իբր հեղափոխության և նորաստեղծ իշխանության դեկավաթը մի այնպիսի անձնավորություն է, որը հայտնի է նրան, հարգված է նրա կողմից և ընդունելի նրա համար:

Նրանց ընտրությունն ընկավ գեներալ Նազիբի վրա, որը հենց այդ նպատակով 1952 թ. մայիս ամսին էր ընդգրկվել «Ազատ սպաներ» կազմակերպության մեջ: Նա հայտնի էր որպես ազնիվ և հայրենասեր գեներալ, որն անհրաժեշտության դեպքում հակադրվում էր անգամ բազավորին, մասնակից չէր կոռուպցիային, որի մեջ թաղվել էին հին իշխանությունները, բազավորի շրջապատը և գեներալները: Նա իրեն հիանալի էր դրսևորել 1948 թ. պաղեստինյան պատերազմի ժամանակ, և նրան ընդունում էին որպես այդ պատերազմի հերոս: Դետևաթար, Նազիբին առաջին պլանի վրա մղելը լույ տակտիկական քայլ էր ԳՂԽ-ի և նրա նախագահ Նասերի կողմից, մանավանդ որ ԳՂԽ-ն հսկում էր Նազիբի գործունեությունը:

Մական դա, այսպես ասած, ներքին, եզիպտական դրդապատճառն էր:

Նասերը և նրա ռազմական զինակիցները Նազիբի նշանակումով մեկ այլ նպատակ էլ էին հետապնդում: Նրանք այդ քայլով ուզում էին հանգստացնել նաև Մեծ Բրիտանիային, որպեսզի նա առանձնապես չանհանգստանար Ֆարուկին զահրնկեց անելու և ավանդական կալվածատիրական և խոշոր բուրժուական ուժերին նրկրի կառավարումից հեռացնելու համար: Նրանք ինչպի էին առնում այն հանգամանքը, որ

Եզիպտոսում կենտրոնացված էր 100-հազարանոց լավ զինված անգլիական բանակ, որը, թեք Անգլիան տեսնել, որ իր շահերին վտանգ է սպառնում, կոտղղեր Եզիպտոսի նոր իշխանությունների դեմ: Նախորդ հասկանում էր, որ դա երբեք չի կարելի թույլ տալ: Անհա նաև այդ նպատակին էր ուղղված Նազիրի նշանակումը Եզիպտոսի քարծրագույն պաշտոններում: Եվ պետք է նշել, որ Նասերի և «Ազատ սպաների» այդ տակտիկական քայլն իրեն արդարացրեց:

Անհա թե ինչու, երբ 1952 թ. հուլիսի 23-ին՝ վաղ առավոտյան Կահիրեի ռազմիկները հայտարարեց հեղափոխության և իշխանությունը գրավելու մասին, միաժամանակ տեղեկացրեց եզիպտացիներին և միջազգային հանրությանը, որ Եզիպտոսի զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատար է նշանակվել զենեղալ Մուհամմադ Նազիրը, ինչը դրականորեն ընդունվեց Եզիպտոսի ժողովրդի և տարբեր քաղաքական ուժերի կողմից: Անգլիացիները նույնպես հանգիստ ընդունեցին այդ լուրը:

Նման բնույթի տակտիկական քայլ էր նաև Եզիպտոսի վարչապետի պաշտոնում Ալի Մահիդին նշանակելը, որի թեկնածությունն առաջարկեց Նազիրը, որը հաստատեց ԳՂԽ-ն: Մահիդը կառավարման մեծ փորձ ուներ, և նոր ուժերը իրապես ունեին նրա նշանակումով ապահովել պետական ապարատի նորմալ գործունեությունը: Նա լայն կապեր ուներ Եզիպտոսի տարբեր քաղաքական ուժերի և սոցիալական խավերի ներկայացուցիչների հետ, որը իշխանության գլուխ ելած նոր ուժերը ցանկանում էին օգտագործել հակաիշխանական ելույթները կանխելու համար: Բացի այդ, նա արդեն դարձել էր ամերիկամետ, ուստի նրա նշանակումը՝ որպես երկրի վարչապետ, պետք է այն սպավորությունը ստեղծեր, թե հուլիսի 23-ի հեղաշրջումը նպաստավոր է լինելու ԱՄՆ-ի համար: Այդ կերպ նասերականները ցանկանում էին չեզոքացնել ամերիկյան հնարավոր միջամտությունը:

Այսպիսով՝ Նազիրի և Ալի Մահիդի նշանակումը բարձր պաշտոններում պետք է դիտարկել տակտիկական քայլերի տեսանկյունից, որն իրեն միանգամայն արդարացրեց:

ԳՂԽ-ն ձեռնամուխ եղավ մի շարք հին ինստիտուտների վերացմանը, որոնց հատկապես առելի էին եզիպտացիների համար: Վերացվեցին քաղաքական ոստիկանությունը և ներքին գործերի նախարարության հատուկ բաժինը, ծեղրակալվեցին և դատարանի առջև կանգնեցին ոստիկանության բարձրաստիճան ղեկավարները, սկսվեց պետական ապարատի մաքրագրումը, բազմաթիվ քաղաքացիական և զինվո-

րական պաշտոնյաներ ազատվեցին իրենց գրաված պաշտոններից: Դրան հաջորդեց «փաշա» և «բեյ» տիտղոսների վերացումը:

Ալի Մահիրը, անտեսելով ԳՂԽ-ի նոր քաղաքական կուրսը, փորձեց խիստ քաղաքականություն վարել ընտանեկան արդարացի սոցիալական և տնտեսական պահանջների նկատմամբ: Երբ գյուղացիները հեղափոխությունից հետո մի շարք նահանգներում հրաժարվեցին հողատերերին հարկեր վճարել, ապա Ալի Մահիրը սպառնաց, որ ինքը խստորեն կպատժի անհնազանդ գյուղացիներին: Ուղղակի խայտառակություն պետք է համարել Ալի Մահիրի դիրքորոշումը Քաֆր աղ-Դավլայի տեքստիլագործ բանվորների գործադուլի նկատմամբ, որը տեղի ունեցավ 1952 թ. օգոստոսի 13-ին, որին մասնակցում էր 10 հազ. բանվոր: Այդ գործադուլը ճնշվեց ամենայն դաժանությամբ. սպանվեց մի քանի բանվոր, ձերբակալվեց մոտ 600 հոգի, 28 հոգի դատապարտվեց մահվան և այլն: Իսկ երբ Ալի Մահիրը քացահայտ հանդես եկավ ագրարային բարեփոխումների դեմ, ԳՂԽ-ն նրան հետագրեց վարչապետի պաշտոնից և 1952 թ. սեպտեմբերի 7-ին վարչապետ նշանակեց զենքուղև Լազիբին: Մինչ այդ՝ օգոստոսի 25-ին, Լազիբը նշանակվել էր ԳՂԽ-ի նախագահ: Իսկ Լասերը դարձավ ԳՂԽ-ի նախագահի տեղակալ, ինչպես նաև փոխվարչապետ: Կրկին հիշեցնենք, որ իրական իշխանությունը կենտրոնացված էր ինը հոգուց կազմված ԳՂԽ-ի ձեռքում, որտեղ Լասերի դիրքերը շատ ուժեղ էին, և ոչինչ առանց նրա գիտության և համաձայնության տեղի չէր ունենում:

Իշխանությունը վերցնելուց մոտ մեկուկես ամիս անց՝ 1952 թ. սեպտեմբերի 9-ին, նոր իշխանություններն ընդունեցին օրենք ագրարային բարեփոխումների վերաբերյալ, որը թերևս ամենակարևոր օրենքն էր սոցիալական ոլորտում: Նա շոշափում էր 12 հազ. կալվածատերերի և 2 մլն 640 հազ. հողագուրկ և սակավահող ֆելախների շահերը: Օրենքը սահմանեց հողատիրության առավելագույն չափը՝ 200 ֆեդան, իսկ ավելցուկները բռնագրավվում էին և վաճառվում սակավահող գյուղացիներին: Հողատերը իրենից բռնագրավված հողի համար ստանում էր համապատասխան փոխհատուցում:

Օրենքը կարգավորում էր նաև վարձակալության պայմանները՝ նվազեցնելով վարձակալման վճարները, գյուղատնտեսական բանվորների աշխատավարձը և նախատեսում ստեղծել գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ:

Ամբողջովին բռնագրավվեց թագավորական ընտանիքին պատկանող ընդարձակ հողային սեփականությունը:

Թեև ազդարային նոր օրենքը չէր վերացնում խոշոր ֆեոդալական հողատիրությունը, սակայն նա լրջորեն թուլացրեց խոշոր ֆեոդալ-կալվածատերերի տնտեսական դիրքերը և քաղաքական ազդեցությունը Եգիպտոսում:

Շարունակելով ընթանալ առաջադիմական վերափոխումների ուղիով ԳՂՆ-ի որոշմամբ 1952 թ. դեկտեմբերի 10-ին դադարեցվեց սահմանադրության գործունեությունը և սահմանվեց երեքամյա անցումային շրջան: 1953 թ. հունվարի 18-ին լուծարվեցին քաղաքական կուսակցությունները: ԳՂՆ-ի որոշմամբ ստեղծվեց նոր քաղաքական կազմակերպություն՝ Ազատագրության կազմակերպությունը, որը նասերականներն ուզում էին դարձնել իրենց քաղաքական հենարանը:

Սակայն դեռ մնում էր միապետությունը, որի գոյությունը հակասում էր Եգիպտոսի նոր զարգացումների տրամաբանությանը: Նասերը և նրա զինակիցները գտան, որ արդեն եկել է նաև միապետության վերացման ժամանակը: 1953 թ. հունիսի 17-ին զեներալ Նազիբը հայտարարեց որ վերացվել է խնամակալական խորհուրդը, և գահընկեց արվել Ֆուադ II թագավորը: Մուհամմադ Ալիի դինաստիան, որ Եգիպտոսը կառավարում էր 148 տարի, տապալվեց:

1953 թ. հունիսի 18-ին Եգիպտոսը հռչակվեց հանրապետություն:

Դա շրջադարձային նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր Եգիպտոսի պատմության մեջ:

2. Գեներալ, թե՞ փոխգնդապետ: Դրամայի հանգուցալուծումը

Միապետության վերացումից և Մուհամմադ Ալիի դինաստիայի վերջին թագավոր Միմադ Ֆուադ II-ին գահընկեց անելուց հետո Եգիպտոսում ստեղծվեց պրեզիդենտի պաշտոն: Եգիպտական հանրապետության առաջին պրեզիդենտ նշանակվեց զեներալ Մուհամմադ Նազիբը: Այսպիսով նրա ձեռքում կենտրոնացվեցին Եգիպտոսի բոլոր բարձրագույն պետական, կառավարական և զինվորական պաշտոնները: Նա Եգիպտոսի զինված ուժերի գլխավոր իրամանատարն էր, Գեդափոխության ղեկավարման խորհրդի նախագահը, վարչապետը, իսկ այժմ նաև պրեզիդենտը:

Ե՛լիտ է, այդ պաշտոններում Նազիբի դերակատարումը որոշ իմաստով սոսկ անվանական էր, և երկրի փաստացի ղեկավարը Նասերն

էր, այդուհանդերձ, երկրի բոլոր բարձր պաշտոնների կենտրոնացումը մեկ մարդու ձեռքում անտրամաքանական էր և մեծ վտանգներով հղի: Այդ օրինաչափությունը իրեն դրսևորեց նաև այստեղ՝ Եգիպտոսում:

Նազիրն օրեցօր ավելի էր հակվում իր սեփական քաղաքականությունը վարելու մտքին և նեղվում էր բեմի հետևից գործող ու իրեն պարտադրող երիտասարդ փոխգնդապետ Նասերի վերահսկողությունից, որից նա մտածում էր ազատվել: Աստիճանաբար սկսեցին սրվել հարաբերությունները գեներալի և փոխգնդապետի միջև:

Սակայն դա ոչ թե անձնական ընույթի հակասություններ էին, այլ երկու տարբեր քաղաքականությունների քախում:

Երբ տեղի ունեցավ հուլիսի 23-ի հեղափոխությունը, «Ազատ սպաները» չունեին որևէ մշակված ծրագիր և հստակ գաղափարախոսություն: Նրանց մի քան հստակ գիտեին, Եգիպտոսը փրկելու համար անհրաժեշտ է ազատագրվել օտարերկրյա, սուլթա դեպքում՝ քրիտանական տիրապետությունից և նեխված քաղաքական իշխանությունից, որը, իհարկե, չի կարելի համարել մշակված ծրագիր՝ իր համապատասխան բաղադրիչներով: Իշխանությունը զրավելուց հետո Նասերը և նրա զինակիցները հասկացան, որ դա մեծ թերություն է, և անհրաժեշտ է լրացնել այդ բացը, քանի որ երկիրը չի կարելի կառավարել հընթացք ընդունվող որոշումներով կամ հարկադրական քայլերով:

Այդ բացը փորձեց լրացնել Նասերը, որը հեղափոխությունից հետո շատ կարճ ժամանակաշրջանում գրեց և հրատարակեց «Գեղափոխության փիլիսոփայությունը» աշխատությունը, որը կոչված էր ծրագրի կամ ծրագրային փաստաթղթի դեր կատարել:

Իր գրքում նա առաջ քաշեց այն տեսակետը, որ բոլոր ազգերը անցնում են երկու հեղափոխությունների միջով՝ քաղաքական և սոցիալական: Քաղաքական հեղափոխության միջոցով ազգը հաստատում է իր ինքնակառավարման իրավունքը՝ ընդդեմ բռնակալության և նրա տերիտորիան օկուպացրած ագրեսիվ բանակի: Իսկ սոցիալական հեղափոխության ընթացքում հասարակության դասակարգերը կտվում են միմյանց դեմ, մինչև որ չի ապահովվում արդարություն բոլոր քաղաքացիների համար, և չի հաստատվում կայունություն երկրում:

Նասերը ղեկավարվում էր այս սկզբունքներով և ձգտում էր դրանք դարձնել Եգիպտոսի ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններ:

Բայց Նազիրը այլ քաղաքական գծի կողմնակից էր: Երևակայելով, որ ինքը իրոք «հեղափոխության առաջնորդ է» և «ազգի հայր», ինչպես նրան շողոքորթելու համար անվանում էին որոշ ուժեր և գործիչներ, նա դեմ էր արմատական սոցիալական վերափոխումների: Նա գտնում էր, որ միանգամայն բավարար էր միապետության տապալումը, ցանկանում էր Եգիպտոսը վերածել սահմանադրական հանրապետության, և ինքը կդառնար նրա լիարժեք պրեզիդենտը, որտեղ ազատորեն գործելու էին ավանդական եգիպտական կուսակցությունները, որոնք իրենց վարկաբեկել էին երկարամյա անպտուղ քաղաքականությանը: Նազիրը գտնում էր, որ միապետության վերացումից հետո հեղափոխությունն արդեն ավարտվել է:

Պայքարը զենքերով Նազիրի ու նրա համախոհների և փոխզնդապետ Նասերի ու նրա քաղաքական համախոհների և զինակիցների միջև ծավալվեց Եգիպտոսի քաղաքական և սոցիալական զարգացումների հարցերի շուրջը:

Նասերը գտնում էր, որ քաղաքական հեղափոխությունը դեռ չի ավարտվել, իսկ սոցիալական հեղափոխությունը ըստ էության, ինչպես հարկն է, դեռ չի սկսվել:

Պայքարը բավականին ծանր բնույթ կրեց, որովհետև Նազիրը հասցրել էր իր դիրքերը որոշ չափով ամրապնդել, այդ թվում և բանակում, կողմնակիցներ ձեռք բերել Վաֆդի, «Մուսուլման եղբայրների» և այլ կուսակցությունների շարքերում, որոնք քեռ արգելված էին, բայց գոյություն ունեին:

Չնայած այդ համագամանքին՝ Նասերը և «վզատ սպաների» նրա գործընկերները կարողացան նախապատրաստական աշխատանքներից հետո դիմել վճռական քայլերի՝ գիտակցելով, որ դրությունը լրջանում է, և հասպաղելը կարող է շատ ծանր նստել նրանց վրա:

1964 թ. փետրվարի 25-ին Նազիրը ԳՂՆ-ի որոշմամբ, որտեղ մեծամասնությունը Նասերի կողմնակիցներն էին, ազատվեց իր գրաված բոլոր պաշտոններից: Նրան մեղադրեցին իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու մեջ: Բացի դրանից, նրան կասկածում էին, որ կասկեր է պահպանում «Մուսուլման եղբայրների», հավանաբար նաև Վաֆդի և այլ քաղաքական ուժերի հետ: Նասերը դարձավ վարչապետ և ԳՂՆ-ի նախագահ, իսկ պրեզիդենտի պաշտոնը մնաց թափուր մինչև ընտրությունները:

Նազիրին իր պաշտոններից զրկելու լուրը ցնցեց Կահիրեն, եգիպտացիներն ապշած էին այդ անսպասելի որոշումներից: Դա բա-

ցատրվում է նրանով, որ նրանց տեղյակ չէին այն պայքարից, որն ընթանում էր երկու տարրեր ուժերի միջև: Նազիբին այնքան էին քարծրացել, իսկ Նասերն այնքան երկար էր մնացել ստվերի մեջ, որ մարդիկ չէին հասկանում կատարվածի իմաստը: Եվ եզիպտական տարրեր ուժեր, անգամ առանձին բանակային զորամասեր, ոտքի կանգնեցին՝ ի պաշտպանություն «ազգի հայր» հռչակված Նազիբի: Նասերը և նրա կողմնակիցները հայտնվեցին ծանր դրության մեջ: Ամեն ինչ մազից էր կախված: Եվ Նասերը որոշեց նահանջել՝ խուսափելու համար քաղաքացիական պատերազմից: Նազիբը վերականգնվեց իր պաշտոններում: Փաստորեն, Նասերը և իր կողմնակիցները պարտություն կրեցին: Բայց նրանք չեն հուսահատվում: Նասերը դիմում է ժողովրդական զանգվածներին, և վերջիններս արծազանցում են նրա կողմն: Ի պաշտպանություն Նասերի և նրա հեղափոխական կուրսի ոտքի են ելնում բանվորները, արհմիությունները, Ազատագրության կազմակերպությունն ու նրա զանգվածային կողմնակիցները: 1954 թ. մարտի 25–27–ը, երեք օր անընդհատ, տեղի էին ունենում ցույցեր՝ ի պաշտպանություն Նասերի: Նա կարողանում է ամրապնդել իր դիրքերը նաև բանակում:

Քնած չէր նաև մյուս կողմը, որի պաշտպանությամբ փորձում էին հանդես գալ բանակի զրահատանկային զորամասերը: Սակայն նրանց ճանապարհը փակում են Նասերին հավատարիմ զորամասերը: Պատկերը նույն էր նաև Ալեքսանդրիայում: Նասերն ու ԳՂՆ–ի մյուս անդամներն իրենց ավելի վստահ են զգում: Մարտի 28–ին ԳՂՆ–ն որոշում է իր գրաված պաշտոններից ազատել Նազիբին, որը տնային կալանքի է ենթարկվում:

1954 թ. ապրիլի 16–ին Նասերը նշանակվում է վարչապետ և ԳՂՆ–ի նախագահ:

«Գեներալ–փոխզնդապետ» դրաման ավարտվում է դրամատիկ Նազիբի համար: Փոխզնդապետը հաղթում է գեներալին: Կյանքում այդպես էլ է պատահում:

Սակայն պայքարը դեռևս չէր ավարտվել: Իր գործողություններն է ակտիվացնում «Մուսուլման եղբայրները», որի ձերբակալված առաջնորդ Զուդայրիին բանտից ազատել էր Նազիբն իր իշխանությանը կարճաժամկետ վերադառնալու ընթացքում: Նա ուղղակի գրոհ է սկսում իշխանությունների դեմ՝ պահանջելով եզիպտոսը հռչակել իսլամական պետություն: Պայքարը «Մուսուլման եղբայրների» և Նասերի միջև իր զագաթնակետին է հասնում 1954 թ. հոկտեմբերի 26–ին: Այդ օրը Նա-

սերն ընդարձակ ճառով հանդես է գալիս Ալեքսանդրիայում՝ բազմաժառանգարանոց միտինգում: «Մուսուլման եղբայրները» մահափորձ են կատարում նրա դեմ: Այդ կազմակերպության անդամ «իխվան» Մահմուդ Աբդ ալ-Լաթիֆը ութ փամփուշտ է արձակում Նասերի վրա և վրիպում:

Ամվար Մադաթը, իր «Չեղափոխությունը Լեղոսի վրա» գրքում պատմելով Նասերի հետ իրենց առաջին հանդիպման մասին 1942 թ. Մանկաբարդի գորանոցում, հետևյալ կերպ է նկարագրում Նասերի արտաքինը. «Երկարահասակ և ուղղածիզ, ինչպես սուրը»: Եվ ահա այդ բարձրահասակ և սրի նման ուղղածիզ մարդը սրի նման ուղղածիզ կանգնած մնաց ամբիոնի մոտ Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցած միտինգի ժամանակ նաև այն պահին, երբ ալ-Լաթիֆն իր փամփուշտներն էր պարպում նրա վրա: Եւ խուճապի չմատնվեց, նրա խոսքը չընդհատվեց, և նա իր ելույթն այնպես շարունակեց, կարծես ոչինչ չի պատահել: Դա արտակարգ տպավորություն բողեց ներկաների վրա, մանավանդ նրա ավարտական խոսքերը. «Թող նրանք սպանեն Նասերին: Ո՛վ է Նասերը, եթե ոչ շատերից մեկը: Իմ հայրենակից ընկերներ, մնացե՛ք այնտեղ, որտեղ որ եք: Ես մեռած չեմ: Ես կենդանի եմ, և նույնիսկ եթե ես մահանամ, դուք քոյրդ Գամալ Աբդել Նասեր եք»:

Գեղեցիկ է ասված:

Այդ իրադարձություններից և Նասերի դեմ մահափորձից հետո ԳՂՄ-ն իր կազմից հանեց Խալիդ Մոհի ադ-Դինին, Յուսուֆ Մադիկին և Աբդել Մոնեյմ Ամինին, որոնց կասկածում էին ծախս հայացքների և ծախակողմյան ուժերի հետ ունեցած կապերի մեջ: Չերթակալվեց 16 սպա, մի քանի սպա դատապարտվեց բանտարկության: Այս զտումների հետևանքով Նասերը կարողացավ վերացնել ընդդիմությունը բանակի ղեկավարության շարքերում: Դա շատ լավ դաս էր նրա համար:

Գերթը հասավ «Մուսուլման եղբայրներին»: 1954 թ. նոյեմբերին տմային կալանքի ենթարկվեց գեներալ Նազիլը, որին կասկածում էին «Մուսուլման եղբայրների» հետ ունեցած կապերի մեջ:

Եզիպտոսի պետական անվտանգության ղեկավար նշանակվեց Չաքարիյա Մոհի ադ-Դինը, որը Նասերի զինակիցներից էր դեռևս 1942 թ-ից՝ Մանկաբարդից: Նրան հանձնարարվեց «Մուսուլման եղբայրների» գործի քննությունը՝ կապված նաև Նասերի դեմ կատարված մահափորձի հետ: «Մուսուլման եղբայրների» վեց ղեկավարներ 1954 թ. դեկտեմբերի 8-ին կախաղան հանվեցին, ավելի քան յոթ հազար «իխվաններ»

ծերրակալվեցին, որոնցից մոտ ինը հարյուրը բանտարկության դատապարտվեց տարբեր ժամկետներով:

Այսպիսով՝ Նասերին հաջողվեց ծախսողության մատնել քաղաքական և ռազմական քլոր դավադրությունները, ջախջախել իր հիմնական հակառակորդներին, ճզմել ընդդիմությունը և դառնալ Եգիպտոսի ոչ միայն փաստացի, այլ և պաշտոնական ղեկավարը:

Պետական կառավարման փորձի կուտակումը, Եգիպտոսի առջև ծառայած ներքին զարգացման և արտաքին քաղաքականության խորագնին ուսումնասիրությունը, վերջապես Նասերին հնարավորություն տվեցին ծնակերպել Եգիպտական հեղափոխության հիմնական խնդիրները, որը նա որպես կառավարության ծրագիր ներկայացրեց հանրությանը 1955 թ. մարտի 28-ին: Միա ծրագրի այդ վեց հիմնական կետերը. ա) ինպերիալիզմի վերացում, բ) ֆեոդալիզմի վերացում, գ) կապիտալիստական մոնոպոլիաների և նրանց տիրապետության վերացում, դ) սոցիալական արդարության հաստատում, ե) ազգային ուժեղ բանակի ստեղծում, զ) իսկապես ժողովրդավարական համակարգի հաստատում:

Սակայն դրանով հեղափոխական վարչակարգի ամրապնդման գործընթացը չավարտվեց: 1956 թ. հունիսի 23-ին Եգիպտացիների դատին հանձնվեց նոր սահմանադրությունը: Կայացավ համաժողովրդական հանրաքվե, որը հաստատեց Եգիպտոսի նոր հիմնական օրենքը: Նրա ընդունումը նշանակում էր հանրաքվե՝ հօգուտ նոր պետական կարգի՝ Եգիպտոսի Գանրապետության:

Նոր սահմանադրության ընդունումը նշանակում էր նաև եռամյա անցման շրջանի ավարտ, որը սկսվել էր 1952 թ. հուլիսի 23-ին:

Նոր սահմանադրության ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ 1956 թ. հուլիսի 23-ին, Գամալ Աբդել Նասերը հանընդհանուր քվեարկությամբ ընտրվեց Եգիպտոսի Գանրապետության պրեզիդենտ:

Ավարտվեց մի ամբողջ դարաշրջան՝ Եգիպտոսի խոշոր ֆեոդալական-կալվածատիրական դասակարգի անբաժան տիրապետության դարաշրջանը: Սահմանադրությամբ ամրագրվեցին նոր՝ հեղափոխական ուժերի իշխանությունը և նրանց նվաճումները հանրապետական կարգերի հաստատման, անկախության և սոցիալական վերափոխումների դժվարին ճանապարհին:

Ավարտվեց անցման ժամանակաշրջանը, և Եգիպտոսը քակոխեց զարգացման նոր փուլ:

VI. ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԷՎԱԿՈՒԱՑԻԱՆ:
ՍՈՒԵՋԻ ՃԳՆԱԺԱՄԸ: 1956 թ. ԵՌՑԱԿ ԱԳՐԵՍԻԱՆ

**1. Սուղանի վերաբերյալ անգլո-եգիպտական
1953 թ. փետրվարի 12-ի համաձայնագիրը**

Նասերը և «Ազատ սպաները», ամբողջությամբ կլանված լինելով հին իշխանության տապալման և նոր իշխանության հաստատման առաջնային խնդիրներով, իրենց տեսադաշտում պահում էին նաև արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրները, մասնավոր նրանք, որոնք սույլալ պահին ունեին առանցքային նշանակություն:

Մենք արդեն նշել ենք, որ եգիպտական նոր ղեկավարներն իրենց շատ զգույշ էին պահում Սնգլիայի և ՍՄՆ-ի նկատմամբ՝ չցանկանալով նրանց մոտ ավելորդ կասկածներ հարուցել եգիպտոսի ապագա քաղաքականության նկատմամբ: Վերջիններս հավատացած էին, որ հեղաշրջմանը (նրանք 1952 թ. հուլիսի 23-ի իրադարձություններն ընկալեցին որպես սովորական պետական հեղաշրջում) քնորոշ պաթոսը և տերմինալոգիան շուտով կանցնեն և ամեն ինչ կվերադառնա իր բնական հունի մեջ: Նրանք չէին կասկածում, որ եգիպտոսը կմնա նրանց քաղաքականության ոլորտում:

Այդ պատճառով էլ հեղափոխությունից հետո արևմտյան պետությունների կողմից որևէ հակազդեցություն չդրսերվեց, և կարելի էր ասել, որ հարաբերությունները նրանց և եգիպտոսի նոր ղեկավարության միջև արտաբուստ բնականոն էին: Նաև դրա շնորհիվ Նասերին և նրա զինակիցներին հաջողվեց առանց ցնցումների տապալել միապետությունը և հաստատել իրենց իշխանությունը:

Նոր իշխանությունների կողմից ընտրված տակտիկան իրեն արդարացրեց և սովեց իր պտուղները նաև արտաքին քաղաքականության բնագավառում:

Մենք արդեն քազմիցս նշել ենք, որ անգլո-եգիպտական հարաբերությունների մեջ զգալի տեղ էր գրավում Սուղանի հարցը: Միապետական եգիպտոսը պահանջում էր վերացնել անգլիական տիրապետությունը Սուղանում, այնտեղից դուրս բերել անգլիական զորքերը և Սուղանը միացնել եգիպտոսին: Եգիպտական կառավարությունը նույնիսկ հայտարարեց եգիպտոսի և Սուղանի միավորման մասին և եգիպ-

տական քաղաքոր Ֆարուկ I-ին հռչակեց միացյալ Եգիպտոսի և Սուդանի քաղաքոր:

Եգիպտոսի նոր հեղափոխական իշխանությունները նման պահանջները համարեցին ոչ իրատեսական և հրաժարվեցին դրանցից: Նրանք հասկանում էին, որ նման պահանջներով հանդես գալը խիստ կլարեր հարաբերությունները Անգլիայի հետ, որի 100-հազարանոց բանակը տեղակայված էր Եգիպտոսում, կարող էր նրան դրդել միջամտության և մեծ սպառնալիք ստեղծել դեռևս իր դիրքերը չամրապնդած հեղափոխական իշխանության համար: Նրանք, ցուցաբերելով ճկունություն, հրաժարվեցին Եգիպտոսի տիրապետությունը Սուդանի վրա հաստատելու կամ միացյալ եգիպտա-սուդանական պետություն ստեղծելու՝ նախկին իշխանությունների պահանջներից և փորձեցին այլ լուծում տալ այդ խնդրին:

Անգլիան իր հերթին դիմեց որոշ գիջումների՝ հաշվի առնելով նոր իրադրությունը Եգիպտոսում և տարածաշրջանում, ինչպես նաև եգիպտական իշխանությունների պատրաստակամությունը՝ դիմելու փոխզիջման:

Անգլո-եգիպտական բանակցությունները՝ նվիրված Սուդանի քաղաքական ապագային և կարգավիճակին, ավարտվեցին հաջողությամբ: Կողմերը համաձայնության եկան Սուդանի խնդրի լուծման հիմքում դնել ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, որը չայն տարածում էր ստացել աշխարհում և հանդիսանում էր միջազգային իրավունքի կարևոր հիմնադրույթներից մեկը: 1953 թ. փետրվարի 12-ին Անգլիան և Եգիպտոսը Կահիրեում ստորագրեցին համաձայնագիր. Անգլիան հրաժարվում էր համակառավարումից՝ կոնդոմինիումից, իսկ Եգիպտոսը՝ Սուդանի հետ միասնական պետություն ստեղծելու գաղափարից: Երկու կողմերը ճանաչեցին Սուդանի ինքնորոշման իրավունքը՝ նրան իրավունք վերապահելով ըստ այդմ որոշել իր քաղաքական ապագան՝ ընտրություն կատարել անկախության կամ Եգիպտոսի հետ միավորվելու միջև:

Սկզբնական շրջանում Սուդանում հակված էին միանալ Եգիպտոսին: Այդ բանում իր դերը խաղաց այն հանգամանքը, որ գեներալ Նազիքը, որն այդ ժամանակ ձևականորեն համարվում էր Եգիպտոսի առաջնորդը և իր ձեռքում էր կենտրոնացրել քոլոր բարձր պաշտոնները, մոր կողմից համարվում էր սուդանցի, և ընդհանրապես Սուդանում նրան ընդունում էին որպես իրենց մարդը: Բայց հետագայում, երբ Նազիքը հեռացվեց իշխանությունից, Սուդանում այլևս չէին մտածում Եգիպտոսի հետ միավորվելու մասին: Իր դերը խաղաց նաև «Մուսուլման եղբայր-

Ների» ակտիվացումը եզիպտոսում և նրանց պահանջները մուսուլմանական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ, որոնք անընդունելի էին սուդանցիների համար:

2. 1954 թ. հոկտեմբերի 19-ի անգլո-եգիպտական համաձայնագիրը և անգլիական զորքերի դուրսբերումը եգիպտոսից

Սուդանի հարցի խաղաղ լուծումը բանակցությունների և փոխզիջումների հիմքի վրա, հուսադրող նախադեպ եղավ Անգլիայի հետ վիճելի այլ հարցերի համանման լուծման համար: Խոսքն առաջին հերթին անգլիական զորքերը եգիպտոսից՝ Սուեզի գոտուց, դուրս բերելու մասին է, որը վաղեմի պատմություն ունի:

Անգլիական զորքերի դուրսբերումը եգիպտոսի հակաբրիտանական շարժման գլխավոր պահանջներից մեկն էր: Ինչպես նշվել է, 1951 թ. եգիպտական կառավարությունը միակողմանիորեն նույնիսկ որոշում ընդունեց 1936 թ. անգլո-եգիպտական պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու և անգլիական զորքերի դուրսբերման մասին, որը հաստատվեց եգիպտական պառլամենտի կողմից նույն տարվա հոկտեմբերի 15-ին: Սակայն այդ միակողմանի որոշումը Անգլիան չճանաչեց, և եգիպտական որոշումը մնաց թղթի վրա: Դեռ ավելին՝ հենց եգիպտական այս որոշումից հետո էր, որ Անգլիան իր զորքերի թվաքանակը եգիպտոսում ավելացրեց՝ հասցնելով 100 հազարի:

Նասերը չգնաց միակողմանի որոշումներ ընդունելու ուղիով, այլ 1953 թ. ապրիլին բանակցություններ սկսեց Անգլիայի հետ՝ հրաժարվելով անգլիական զորքերն անհապաղ կամ շատ սեղմ ժամկետում եգիպտոսից հանելու մոտեցումից: Բանակցությունները տևեցին մոտ տարի-ուկես՝ մինչև 1954 թ. հոկտեմբերը:

Անգլիան սկզբունքորեն դեմ չէր իր զորքերը դուրս բերել եգիպտոսից: Սակայն նա ձգձգում էր և ցանկանում պայմանագրի մեջ մտցնել այնպիսի կետեր, որոնք առավել ձեռնտու էին իր համար:

Բանակցությունների ձգձգումը եգիպտացիների դժգոհությունն առաջ բերեց, որոնք վերածվեցին պարտիզանական շարժման Սուեզի ջրանցքի գոտում: Կրկին կազմավորվեցին «ազատագրության ջոկատներ», որոնց օգնելու նպատակով ԳՂԽ-ն ջրանցքի գոտի ուղարկեց պրոֆեսիոնալ զինվորականների: Պարտիզանական շարժումը և ազատագրության ջոկատների գործողություններն այնպիսի մեծ ծավալներ

ընդունեցին, որ պարտիզանական այդ առանձին ջոկատները ներգրավվեցին ԶԳԽ-ի 1953 թ. հոկտեմբերի 25-ի որոշումով ստեղծված Ազգային զվարդիայի շարքերը: Դա ավելի արդյունավետ դարձրեց պայքարը, որը շարունակվեց 1953 թ. զարմանից մինչև 1954 թ. աշունը, որն իր ազդեցությունն ունեցավ անգլիացիների դիրքորոշման վրա: Նրանք հասկացան, որ գտնվում են թշնամի միջավայրում, որն անհեռանկար է դարձնում նրանց հետագա մնալը Սուեզի ջրանցքի գոտում:

Բնավ երկրորդական չէր նաև ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը, որի հետ որոշակի հույսեր էին կապել Եգիպտոսի նոր իշխանությունները: Խոսքը անգլո-ամերիկյան հակասությունների մասին է: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ-ը որդեգրել էր աշխարհի բոլոր մասերում իր դիրքերն ամրապնդելու քաղաքականություն, որն անխուսափելիորեն հանգեցրեց շատ երկրներից կամ տարածաշրջաններից Անգլիային և այլ պետությունների դուրս մղելու անհրաժեշտությանը: Զուլխյան հեղափոխությունից հետո նա այդ քաղաքականությունն էր վարում նաև Եգիպտոսում և ճշում գործադրում Անգլիայի վրա զորքերը դուրս բերելու հարցում: ԱՄՆ-ը հույս ուներ այդ կերպ իր կողմը գրավել Եգիպտոսին, ճանաչարի հարթել Արևմուտքի հետ նրա համագործակցության համար և նրան ներգրավել իր կողմից պաշտպանվող զանազան ռազմական խմբավորումների մեջ, ինչպես՝ «Միջինարևելյան հրամանատարությունը» և այլն:

Անգլիայի հետագա դիրքորոշման վրա իր ազդեցությունն ունեցավ նոր միջազգային իրադրությունը, որն առաջադրել էր նոր գերակա հարցեր, միջուկային զենքի և հրթիռների ստեղծումը, որը պահանջում էր նորոպի մոտեմալ միջազգային ջրային արտերիանների կարևորությանը և այլն: Եժան պայմաններում Սուեզի ջրանցքն արդեն այն առաջնակարգ կարևորությունը չունեց, ինչպես XIX դարում և XX դարի կեսերին, մասնավաճ որ ԶՆՊկաստանը և Պակիստանը դարձել էին անկախ պետություններ, և այդ առումով նույնպես Սուեզի նշանակությունը նվազել էր:

Սուեզի ջրանցքի և նրա գոտու վերաբերյալ համաձայնագիրը Անգլիայի և Եգիպտոսի միջև ստորագրվեց Կահիրեում 1954 թ. հոկտեմբերի 19-ին: Նրա հիմնական կետը վերաբերում էր անգլիական զորքերի դուրսբերմանը և նրա ժամկետների հարցին: Կողմերը համաձայնվեցին, որ Անգլիան իր զորքերի դուրսբերումը կսկսի համաձայնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո և կավարտի 20 ամսվա ընթացքում: Սուեզի ջրանցքը համարվեց Եգիպտոսի բաղկացուցիչ մասը:

Համաձայնագրի մի շարք կետեր վերաբերում էին Սուեզի գոտում պահպանվող մի շարք հաստատությունների: Մասնավորապես, պահպանվելու էին քրիտանական մի շարք քաղաքացիական տեխնիկական կառույցներ՝ իրենց սարքավորումներով, և եգիպտական կառավարությունը պատասխանատվություն էր ստանձնում քրիտանական զորքերի մեկնելուց հետո այն անենի համար, ինչ կմնար քրիտանական բազայից: Այդ բազան վերագործարկվելու էր Անգլիայի կողմից Արաբական լիգայի անդամ որևէ երկրի և Թուրքիայի վրա օտարերկրյա որևէ պետության հարձակման դեպքում: Համաձայնագիրը հավաստեց Սուեզի ջրանցքի միջազգային կարևորությունը և ամրագրեց երկու կողմերի մտադրությունը հավատարիմ մնալ 1888 թ. Կոստանդնուպոլսի կոնվենցիային, որը երաշխավորում էր ջրանցքով ազատ նավարկություն:

Անգլիան հավատարիմ մնաց իր վրա վերցրած պարտավորություններին զորքերի դուրսբերման և դրա ժամկետի հարցում: 1956 թ. հունիսի 13-ին անգլիական վերջին զինվորը հեռացավ եգիպտոսից: Նա այնտեղ ոտք էր դրել ուղիղ 74 տարի առաջ:

1956 թ. հունիսի 18-ին Գամալ Աբդել Նասերը Պորտ Սաիդի քրիտանական գաղութարարներին պատկանող շենքերից մեկի վրա բարձրացրեց եգիպտոսի ազգային դրոշը:

Այսպես ավարտվեց եգիպտոսում անգլիական տիրապետության դարաշրջանը: Դրանով իրականացվեց եգիպտական հայրենասերների մի քանի սերունդների երազանքը՝ տեսնել եգիպտոսն ազատ օտարերկրյա կապանքներից:

Այդ համաձայնագրի, ինչպես նաև Սուդանի վերաբերյալ անգլո-եգիպտական համաձայնագրի ստորագրումը Նասերի դիվանագիտական կարևոր հաղթանակներից էր:

3. Սուեզի ջրանցքի ընկերության ազգայնացումը և 1956 թ. անգլո-ֆրանս-իսրայելական ագրեսիան

1956 թ. հուլիսին պրեզիդենտ Նասերն դիմեց մի քայլի, որն ուներ ինչպես ներքին՝ եգիպտական, այնպես էլ միջազգային կարևոր նշանակություն: 1956 թ. հուլիսի 26-ին Ալեքսանդրիայում կայացած քաղաքացիական ժողովում նա տեղյակ պահեց ամբողջ եգիպտոսի բնակ-

շուքյանը և միջազգային հանրությանը Սուեզի ջրանցքի ընկերությունն ազգայնացնելու իր որոշման մասին:

Այդ որոշումը հարկավոր է դիտարկել Նասերի և նրա ղեկավարած կառավարության կողմից տնտեսական կարևոր վերափոխումներ անցկացնելու, արտասահմանյան ընկերությունների ազգայնացման և նրանց եգիպտականացման, ինչպես նաև Եգիպտոսի տնտեսական կախվածությունը օտարերկրյա երկրներից և ընկերություններից ազատելու ստրատեգիական քաղաքականության շրջանակներում:

Եգիպտոսի կառավարությունը մինչ այդ որոշում էր ընդունել Նեղոսի վրա՝ Ասուանի մոտ, վիթխարի ամբարտակ կառուցելու մասին: Դա պետք է արձատրականորեն նպաստեր ոռոգելի հողատարածքների կտրուկ ընդարձակմանը, նոր հողատարածքների մշակմանը, հողագուրկ գյուղացիներին հողատարածքով ապահովելուն, գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության աճին և երկրի զարգացող արդյունաբերության համար անհրաժեշտ էլեկտրաէներգիայի արտադրությանը: Ասուանի ամբարտակը լուծելու էր ոչ թե մեկ առանձին հարց, այլ ամբողջ Եգիպտոսի տնտեսական առաջընթացի և տնտեսական բարեփոխումների հանգուցային հիմնախնդիրների համալիրը:

Այդ վիթխարի ծրագրի կենսագործման համար անհրաժեշտ էին համապատասխան ֆինանսական միջոցներ, որոնցից զուրկ էր Եգիպտոսը: Եգիպտական կառավարությունը դիմեց ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարություններին: Երկար բանակցություններից հետո Վերակառուցման և զարգացման բանկը հայտնեց, որ պատրաստ է Եգիպտոսին տրամադրել 200 մլն ԱՄՆ դոլար վարկ ամբարտակի առաջին հերթի կառուցման համար: Եվս 70 մլն ԱՄՆ դոլար համաձայնվեցին տրամադրել ԱՄՆ-ը և Անգլիան:

Թվում էր, թե հարցը տեղից շարժվեց: Բայց կրկին առաջին պլանում հայտնվեց քաղաքական գործոնը, որն ամեն ինչ գլխիվայր դրեց:

ԱՄՆ-ը, Անգլիան և Վերակառուցման ու զարգացման բանկը հենց այնպես չէին ցանկանում տալ պահանջվող գումարը Եգիպտոսին: Դրա համար նրանց պետք էին երաշխիքներ, որ Եգիպտոսը կապված կմնա Արևմուտքի հետ և չի փորձի մայել հողերդային Միության կողմը, որի նախանշաններն արդեն կային: Թեկուզ այն հանգամանքը, որ Նասերը մտադրություն էր հայտնել զենք զենք հողերդային Միությունից: Բացի դրանից, նրանք երաշխիքներ էին ուզում, որ Կահիրեն կմիանա Բաղդադի ռազմական պակտին, որը Եգիպտոսում համարում էին հետադիմա-

կան վարչակարգերի ազդեսիվ խմբավորում և վճռականորեն մերժում նրան միանալ: Համոզվելով, որ իրենց չի հաջողվի փոխել Եգիպտոսի դիրքորոշումը՝ ԱՄՆ-ը պաշտոնապես տեղեկացրեց Եգիպտոսին, որ հրաժարվում են նրան տրամադրել խոստացած 270 մլն վարկը: Դիմելով այդ քայլին՝ Արևմուտքը վստահ էր, որ Եգիպտոսը չի կարողանա հայթայթել պահանջվող գումարը, կհայտնվի անելանելի դրության մեջ և կտապալվեն Եգիպտոսի զարգացման և վերակառուցման բոլոր ծրագրերը:

Սակայն Նասերը չվիատվեց և, ի պատասխան Արևմուտքի այդ որոշման, 1956 թ. հուլիսի 26-ին դիմեց անսպասելի քայլի՝ ազգայնացնել Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը և նրանից ստացվող եկամուտներն ուղղել Նեղոս գետի վրա Ասուանի ամբարտակի կառուցմանը, ինչպես նաև այլ տնտեսական ծրագրերի իրականացմանը: Թեև ընկերությունն ազգայնացվում էր, Նասերը հայտարարեց, որ ընկերության օտարերկրյա բոլոր փայտերերը կստանան համապատասխան փոխհատուցում: Պրեզիդենտը երաշխավորեց նաև ջրանցքի երկնեկության ազատությունը՝ համաձայն 1888 թ. կնքված միջազգային համաձայնագրի պայմանների:

Նասերի այդ որոշումն ուղղակի ցնցեց բոլորին: Արևմուտքում գիտեին, որ Նասերը ընդունակ է անսպասելի քայլերի, քայց ոչ ոք չէր սպասում, որ նա կհանդգնի ձեռք բարձրացնել մի այնպիսի միջազգային ընկերության վրա, ինչպես Սուեզի միջազգային ընկերությունը:

ԱՄՆ-ը, Անգլիան, նրանց միացած Ֆրանսիան և արևմտյան այլ պետություններ փորձեցին զանազան միջոցներով ճնշում գործադրել, անգամ սպառնալ Եգիպտոսին, քայց ապարդյուն: Նասերը հաստատ մնաց իր դիրքերում:

Միա այդ պայմաններում հասունացավ Եգիպտոսի դեմ պատերազմ սկսելու ծրագիրը, որի հեղինակները Անգլիան և Ֆրանսիան էին: Նրանք իրենց ռազմական արկածախնդրության մեջ ներգրավեցին նաև Իսրայելին՝ նրան զիջելով առաջինը հարվածելու «պատիվը»:

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայելի եռյակ ազդեսիան Եգիպտոսի դեմ սկսվեց 1956 թ. հոկտեմբերի 30-ին: Իսրայելական զորքերը մինչև նոյեմբերի 2-ը գրավեցին Սինայի թերակղզին և Ղազայի շրջանը: Անգլիական և ֆրանսիական ավիացիան հոկտեմբերի 31-ին սկսեց Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի և ջրանցքի գոտու քաղաքների ռմբակոծումը, իսկ

Նոյեմբերի 5-ին և 6-ին զորք ափ հանեցին Պորտ Սաիդում: Քաղաքը հերոսաբար դիմադրում էր:

Եռյակ ազրեսիան խստորեն դատապարտեցին աշխարհի քոլոր ժողովուրդները և քաղաքի վախճանները: ՄԱԿ-ը մի քանի անգամ քննարկեց ազրեսիայի հարցը և պահանջեց անհապաղ դադարեցնել այն: Եգիպտոսի պաշտպանությանը վճռականորեն հանդես եկավ խորհրդային Միության կառավարությունը: 1956 թ. Նոյեմբերի 5-ին խորհրդային վարչապետ Մ. Բուլգանինը նուտա հղեց Անգլիայի վարչապետ Անտոնի Իդենին, Ֆրանսիայի վարչապետ Գի Մոլեին և Իսրայելի վարչապետ Բեն Յուրիոնին, որ եթե նրանք չդադարեցնեն ազրեսիան, ապա խորհրդային Միությունը լի է վճռականությամբ «ուժի զործադրումով կործանիչ հարված հասցնել ազրեսորներին և խաղաղությունը վերականգնել Արևելքում»: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայելի վրա ուժեղ ճնշում զործադրեց նաև ԱՄՆ-ը:

Ազրեսորները հայտնվեցին միջազգային մեկուսացման մեջ: Նրանք ստիպված էին դադարեցնել հարձակումը և նահանջել: 1952 թ. դեկտեմբերի 22-ին Եգիպտոսից իրենց զորքերը դուրս քերեցին Անգլիան և Ֆրանսիան, իսկ 1957 թ. մարտին՝ Իսրայելը:

Այսպիսով՝ ազրեսորներին չհաջողվեց հասնել իրենց հիմնական նպատակներին՝ ստիպել Եգիպտոսին հրաժարվել Սուեզի ջրանցքի ընկերության ազգայնացումից և հնարավորության դեպքում հասնել Նասերի և նրա վարչակարգի տապալմանը: Նրանց պարտությունը, ընդհակառակը, ավելի ամրապնդեց Նասերի դիրքերը և բարձրացրեց նրա միջազգային հեղինակությունը: Նասերն այդ ազրեսիայից հետո իրեն այնքան ուժեղ զգաց, որ 1957 թ. հունվարի 1-ին չեղյալ հայտարարեց Սուեզի ջրանցքի վերաբերյալ 1954 թ. համաձայնագիրը՝ վստահ լինելով, որ Անգլիան այլևս ի վիճակի չէ որևէ պատասխան քայլի դիմել:

Եգիպտոսը լիակատար կերպով օգտագործեց Սուեզի վրա իր իրավունքները, իսկ այնուհետև խորհրդային Միության ֆինանսական և տնտեսատնտեսական օգնությամբ իրագործեց Նեղոսի վրա Առևանի ամբարտակի կառուցումը, որը մինչև օրս ծառայում է Եգիպտոսի տնտեսական առաջընթացին:

**VII. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎ ՄԻՐԻԱՅԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԱՐԱ-
ԿԱՆ ՄԻԱՑՑԱԿ ԼԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ (1958–1961 թթ.)**

**1. Օտարերկրյա ձեռնարկությունների և ընկերությունների
ազգայնացումն ու եգիպտականացումը, եգիպտական
ազգային բուրժուազիայի դիրքերի ամրապնդումը**

Եգիպտոսի դիմակայելը նոյակ ազրեսիային և անգլիական, ֆրանսիական ու իսրայելական զորքերի հարկադրական հեռանալը եգիպտոսից, քոլոդոլին նոր իրադրություն ստեղծեցին տարածաշրջանում: Եգիպտոսն այլևս այն երկիրը չէր, ինչպիսին էր մինչև նոյակ ազրեսիան: Այժմ նա համարվում էր իմպերիալիզմի դեմ պայքարում հաղթանակով դուրս եկած երկիր, որի հետ հետայսու չի կարելի վարվել այնպես, ինչպես վարվում էին ամբողջ XIX դարում և XX դարի առաջին կեսին: Չտեսնված բարձրացավ նրա հեղինակությունը արաբական երկրներում, և, կարելի է ասել, արաբական աշխարհի քաղաքական կենտրոնը տեղափոխվեց Կահիրե, իսկ եգիպտոսի առաջնորդ Նասերն ընկալվեց որպես համաարաբական առաջնորդ:

Նասերը հայտնվեց նոր՝ անհամեմատ ավելի քարենպաստ վիճակում, և նա սկսեց գործել ավելի համարձակ ինչպես ներքին քաղաքականության բնագավառում, այնպես էլ արտաքին հարաբերությունների ոլորտում, առաջին հերթին՝ արաբական դաշտում:

Ներքին քաղաքականության ոլորտում նոր քափ ստացավ հարձակումը օտարերկրյա կապիտալի դիրքերի վրա եգիպտոսում, որի հիմքը դրվեց Սուեզի ջրանցքի ընկերության ազգայնացումով:

Դեռ նոր էին ավարտվել պատերազմական գործողությունները, երբ 1956 թ. նոյեմբերին և դեկտեմբերին եգիպտական կառավարությունը բռնարգելք դրեց անգլիական և ֆրանսիական կապիտալիստներին պատկանող սեփականության, այդ թվում և բաժնետոմսերի վրա, որին հաջորդեց անգլիական և ֆրանսիական բոլոր բանկերի ու ապահովագրական ընկերությունների ազգայնացումը:

Բանկերից հետո հերթը հասավ նաև անգլիական և ֆրանսիական քաղմաթիվ առևտրական, արդյունաբերական, շինարարական և այլ ընկերություններին: Սակայն տեղի ունեցավ դրանց ոչ թե ազգայնացումը,

այլ եզիպտականացումը՝ օտարերկրացիներին պատկանող ընկերությունների բաժնետոմսերի հարկադրական վաճառքը եզիպտական արդյունաբերողներին, առևտրականներին և շինարարներին: Անգլիական և ֆրանսիական բանկերին և ընկերություններին հաջորդեց իտալական և բելգիական բանկերի ու ընկերությունների ազգայնացումը կամ եզիպտականացումը, որն իրագործվեց արդեն 1960–1961 թթ.:

Պետությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց մի շարք օտարերկրյա ձեռնարկությունների բաժնետոմսերի վերահսկելի ծրարը: Այդպիսի ձեռնարկությունները համարվում էին կիսապետական:

Կառավարությունը խրախուսում էր, որ օտարերկրացիներին պատկանող բաժնետոմսերի մեծ մասը գնի եզիպտական մասնավոր կապիտալը՝ ձգտելով ստեղծել եզիպտական ազգային կապիտալի սեկտոր: Եվ այդ գործում եզիպտական կառավարությունը հասավ զգալի հաջողությունների, որի մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ 1957 թ. եզիպտոսում կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց Պետական տնտեսական կազմակերպություն, որի հիմնական խնդիրը պետական սեկտորի ամրապնդումը և կառավարումն էր:

Այս քոլորի արդյունքը եղավ այն, որ օտարերկրյա կապիտալի դիրքերը 1960–ականների սկզբներին խիստ բուլացան: Պետական սեկտորը զարգացավ բավականին արագ և տնտեսության մի շարք ճյուղերում տիրապետող դիրքեր գրավեց: Պատահական չէր, որ հաստատվեց և գործողության մեջ դրվեց 1957–1962 թթ. եզիպտական արդյունաբերության զարգացման հնգամյա պլանը:

Այս քոլորը պետք է համարել այն դրականը, որ արձանագրվեց այդ ժամանակաշրջանում:

Մակայն դրսևորվեցին նաև որոշակի բացասական երևույթներ: Կառավարության վերոնշյալ միջոցառումները, որոնք սկզբունքային քնույթ ունեին, իրագործվեցին առանց համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքների, բացակայում էր փորձը, չկային ազգայնացված և եզիպտականացված պետական ու կիսապետական ձեռնարկությունները և ընկերությունները ղեկավարող բավարար չափով կադրեր և մասնագետներ: Դա պարարտ հող ստեղծեց ազգային բուժուազիայի՝ արտակարգ արագությամբ հարստանալու համար օտարերկրյա մրցակցության վերացման և պետական կառավարման փորձի բացակայության պայմաններում: Եվ դա տեղի էր ունենում գյուղի և քաղաքի

աշխատավորական զանգվածների նյութական դրության վատացման պայմաններում:

Ձարգացման այդ բացասական միտումները շուտով իրենց զգացնել էին տալու: Բայց դա հետո: Առայժմ դեռ արարները էլֆորիայի մեջ էին:

2. Արարական Միացյալ Հանրապետության ստեղծումը և փլուզումը (1958–1961 թթ.)

Հետաքառերազմական տարիներին արարական երկրները տարան պատմական նշանակություն ունեցող հաղթանակներ իրենց անկախության և ինքնիշխանության համար մղվող պայքարում: Աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա մեկը մյուսի հետևից հայտնվեցին մի շարք անկախ արարական պետություններ:

Իմպերիալիզմի և արևմտյան գաղութային պետությունների կապանքներից ազատվելը նոր թափ հաղորդեց արարների միասնության շարժմանը, որը դարձել էր տիրապետող գաղափար: Արարական երկրներում այդ գաղափարի ջերմ կողմնակիցներ էին բոլորը՝ աշխատավորները, մտավորականությունը, ուսանողությունը, հողատերերն ու քուրժուազիան իրենց բոլոր թներով: Ըստ էության չկար որևէ ուժ՝ կրոնական կամ աշխարհիկ, սոցիալական խավ կամ կուսակցություն, որը հանդես գալ արարական միասնության դեմ:

Այլ բան է, որ տարբեր ուժեր տարբեր հասկացություն էին դնում դրա մեջ և արարական միասնության պաշտպանությամբ հանդես գալով տարբեր նպատակներ էին հետապնդում: Բայց փաստը մնում է փաստ, որ 1940–1970–ական թվականներին արարական միասնությունը հանդիսանում էր արարական ազգային–քաղաքական մտքի կիզակետը:

Այդ գաղափարներով էին համակված նաև եզիպտոսը և Սիրիան՝ երկու արարական առաջատար պետություններ, որոնք այդ ժամանակ իրենց բնույթով ու քաղաքական նպատակներով, տիպաբանական առումով, ամենամոտն էին միմյանց: Նրանց միջև հաստատվել էր սերտ համագործակցություն, այդ թվում և ռազմական բնագավառում: 1955 թ. հոկտեմբերի 20–ին երկու երկրների միջև կնքվեց պայմանագիր համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ: 1957 թ., երբ արևմտյան երկրների և Թուրքիայի ճնշումը Սիրիայի վրա ընդունել էր սպառնալի չափեր, Եզիպտոսը, ի կատարումն այդ պայմանագրի, Սիրիա ուղարկեց իր զորքերը՝ Սիրիան պաշտպանելու համար:

Եգիպտոսի հետ միավորվելու նախաձեռնությունը եկավ Սիրիայից: Սիրիան ենթադրում էր Եգիպտոսի հետ միավորվել ղաշնային՝ ֆեդերացիայի հիմունքներով: Բայց հետագայում քանակությունների ընթացքում նրա դիրքորոշումը փոխվեց, և կողմերը համաձայնության եկան միավորվել որպես մեկ ունիտար պետություն: Այդ մասին Սիրիայի և Եգիպտոսի դեպուտատների պալատը 1957 թ. նոյեմբերի 18-ին ընդունեցին համատեղ որոշում, որի հիմքի վրա Եգիպտոսի պրեզիդենտ Լասերը և Սիրիայի պրեզիդենտ Շուքրի Բուրլին 1958 թ. փետրվարի 1-ին հռչակեցին Արաբական Միացյալ Գանրապետության՝ ԱՄԳ-ի ստեղծումը: Փետրվարի 21-ին այդ որոշումը հաստատեց Եգիպտոսում և Սիրիայում միաժամանակ անցկացված հանրաքվեն:

Լորաստեղծ պետության պրեզիդենտ ընտրվեց Լասերը, իսկ Կահիրեն հռչակվեց ԱՄԳ-ի մայրաքաղաք:

Սակայն շատ ժամանակ չպահանջվեց հասկանալու համար, որ այդ նոր պետական կազմավորումը հեռանկար չունի: Եւս հիմնվեց առանց հաշվի առնելու Սիրիայի յուրահատկությունները, ամեն ինչի հիմքում դրվեց եգիպտական «մոդելը», որը հասկանալի և ընդունելի չէր սիրիացիների համար: Եգիպտոսում գործող օրենքներն ինքնաբերաբար տարածվեցին Սիրիայի վրա, այդ թվում քաղաքական կուսակցությունների արգելումը, զրաքննությունը մամուլի և խոսքի վրա և այլն: Եգիպտական բուժուազիան իր հսկողությունը հաստատեց սիրիական տնտեսության վրա՝ հետին պլան մղելով սիրիական ազգային բուժուազիային: Սիրիան հայտնվեց եգիպտական քյուրուկուատիայի հսկողության և սահմանափակումների տակ:

Դա առաջացրեց Սիրիայի բոլոր սոցիալական խավերի, քանվորների, գյուղացիների, մտավորականության, հողատերերի, ազգային բուրժուազիայի և քաղաքական կուսակցությունների խորը դժգոհությունը, որը համակեց նաև քանակին: Նրանց խորը հիասթափություն ապրեցին, որի տրամաբանական վախճանը հանդիսացավ 1961 թ. սեպտեմբերի 28-ին Դամասկոսում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը: Սիրիան դուրս եկավ ԱՄԳ-ի կազմից և վերականգնեց իր անկախությունը՝ Սիրիայի Արաբական Գանրապետություն անվան ներքո¹¹:

Լասերը և արաբական միասնության բոլոր կողմնակիցները շատ ծանր տարան ԱՄԳ-ի փլուզումը: Եգիպտոսում ձայներ հնչեցին Սիրիան

11 Այս մասին տե՛ս նաև հաջորդ հատրի «Սիրիա» գլուխը:

գրավելու և ԱՄՆ-ի կազմում պահելու եզրիտական զորքեր ուղարկելու մասին: Սակայն Լասեթը, ինչքան էլ որ ծանր լիներ Միդիայի դուրս գալը ԱՄՆ-ի կազմից, դարձյալ իրեն դոսևորեց որպես լայնախոհ պետական գործիչ, որը մի գլխով քարձր էր իր շրջապատից, և մերժեց դիմել մման եղբայրասպան քայլի, այլապես Լասեթը Լասեր չէր լինի:

Դրանից հետո ևս եղան միավորման մի շարք փորձեր, սակայն Լասեթը, ելնելով սիրիական դառը փորձից, միշտ զգուշավորություն էր ցուցաբերում: Ես այլևս չչտապեց:

VIII. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ « ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ »

Եզիպտոսը 1952 թ. իուլիսի 23-ի հեղափոխությունից մինչև 1970 թ.՝ Լասեթի կառավարման շրջանում, անցել է քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացման երեք փուլ:

Առաջին փուլն ընդգրկում է 1952-1956 թթ., որի ընթացքում տապալվեց միապետությունը, եզիպտոսը հռչակվեց հանրապետություն, ամրապնդվեց Լասեթի և «Ազատ սպաների» իշխանությունը, առաջին քայլերը կատարվեցին սոցիալական վերափոխումների, ֆեոդալիզմին հարված հասցնելու, երկրում քաղաքական և տնտեսական կայունություն հաստատելու ուղղությամբ: Այս փուլն ավարտվեց նոր սահմանադրության ընդունումով և Լասեթի ընտրությամբ՝ որպես Եզիպտոսի պրեզիդենտ: Լասեթը և նրա զինակիցներն առաջին փուլում հաղթանակեցին իշխանության համար մղվող պայքարում, ընդունեցին օրենք ագրարային վերափոխումների մասին, հաջողությամբ լուծեցին Եզիպտոսից անզլիական զորքերի դուրսբերման հարցը՝ հաղթանակով դուրս գալով Սուեզի ճգնաժամից և հաջողությամբ դիմակայելով անգլո-ֆրանս-իսրայելական եռյակ ագրեսիային:

Երկրորդ փուլն սկսվում է 1956 թ. և ավարտվում 1961 թ., որի ընթացքում առաջին պլան մղվեցին սոցիալ-տնտեսական խնդիրները՝ նպատակ ունենալով ստեղծել համապատասխան քաղաքական և տնտեսական նախադրյալներ Եզիպտոսը ուժեղ և զարգացած պետության վերածելու համար:

Այդ խնդրի լուծման ուղին նասերականները տեսնում էին օտարերկրյա, գլխավորապես անգլիական, ֆրանսիական, իտալական, րել-

գիական մոնոպոլիստական, զանազան բանկային, արդյունաբերական, առևտրական, շինարարական, ապահովագրական և այլ ընկերությունները Եզիպտոսի տնտեսական կյանքից դուրս մղելու մեջ: Նրանք դա իրականացրին հաջողությամբ՝ ազգայնացման և եգիպտականացման քաղաքականության, պետական կապիտալիզմի միջոցով:

Այս փուլում եգիպտական իշխանությունները շեշտը դրեցին պետական սեկտորի ստեղծման, եգիպտական մասնավոր կապիտալիստ և ազգային բուժուազիային քաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական ամենալայն աջակցություն ցույց տալու վրա:

Այդ քաղաքականության համար տեսական հիմք ծառայեց «դասակարգերի ներդաշնակության» և «Եզիպտոսը որպես մեկ մեծ ընտանիք» լինելու հայեցակարգը:

Սակայն աստիճանաբար ակնհայտ դարձավ, որ ազգային բուժուազիան, մասնավոր կապիտալն այլ երազանքներ ունեն և բոլորովին այլ ծրագրեր են փայլախյում: Նրանք, օգտվելով օտարերկրյա մրցակցության վերացումից և այն հանգամանքից, որ տեր ու տնօրեն էին դարձել ներքին շուկայում, շատ արագ թափով հարստացան: Չնայած այդ հանգամանքին, նրանք մտածում էին ոչ թե լուրջ տնտեսական ծրագրեր իրագործել, զարգացնել ազգային արդյունաբերությունը, բարձրացնել տնտեսությունը, այլ գերշահույթներ ստանալ, որոնց զգալի մասը կապիտալը ներդնել ծանր արդյունաբերության, մեքենաշինության կամ մետալուրգիայի զարգացման ոլորտում, այլ նախընտրում էին ներդնել սպասարկման և առևտրի ոլորտում, կառուցել խանութներ, հյուրանոցներ և ռեստորաններ:

Արդյունաբերական այդ ճյուղերի զարգացման, այդ բվում և հելուանի մետալուրգիական գործարանի՝ մեծավորարևելյան մասշտաբներով գիզամտի, շինարարության հիմնական բեռն ընկավ պետական սեկտորի վրա: Մասնավոր կապիտալն էական մասնակցություն չունեցավ անգամ Ասուանի ամբարտակի շինարարությանը, թեև նա համարվում էր XX դարի խոշորագույն կառույցներից մեկը: Այդ ծրագրին ազգային բուժուազիայի միակ մասնակցությունը եղավ Ասուան քաղաքում մեկ հյուրանոցի կառուցումը:

Ազգային բուժուազիան և մասնավոր կապիտալը չարդարացրին նրանց վրա դրված հույսեր: Նասերը հիասթափված էր և դառնությամբ «իդ» ազգային բուժուազիային մեղադրեց նսանդության մեջ: Նա հաս-

կացավ, որ եզիպտոսն իրենից բնավ էլ չի ներկայացնում մեկ միասնական ընտանիք, որ այդ ընտանիքի հարուստ անդամները վերնակը անվերջ միայն իրենց կողմն էին քաշում: Նա հասկացավ նաև, որ սխալ է դասակարգելի ներդաշնակության տեսությունը, որին նա այնքան հավատում էր և հետևում:

Հասկանալով իր թույլ տված սխալները՝ Նասերն իր մեջ ուժ գտավ ընդունելու այդ սխալները և դրանք ուղղելու նոր արմատական սոցիալ-տնտեսական բնույթի քաղաքականությամբ, որը հիմք դրեց նոր փուլի:

Եզիպտոսի զարգացման **երրորդ փուլն** ընդգրկում է 1961–1967 թթ.: Այդ ժամանակաշրջանը համարվում է Եզիպտոսի հակակապիտալիստական կամ ոչ կապիտալիստական զարգացման փուլ՝ միտված դեպի սոցիալիստական հասարակության կառուցումը:

Իշխանության գլխին գտնվելու մոտ տասնամյա փորձը Նասերին ի վերջո հանգեցրեց այն եզրակացության, որ Եզիպտոսը տնտեսապես զարգացած երկրի վերածելու, Եզիպտոսը քաղաքական ուժեղ պետություն դարձնելու և բնակչության կենսամակարդակը բարձրացնելու միակ ելքը հակակապիտալիստական քաղաքականության և սոցիալիստական հասարակություն կառուցելու մեջ է:

Նրա համար հեշտ չէր նման ընտրություն կատարելը: Երկրում կային բավականին հզոր քաղաքական և տնտեսական ուժեր, որոնք դեմ էին այդ քաղաքականությանը: Այդպիսի ուժեր կային նաև բանակում: Անգամ «Ազատ ապաները»՝ Նասերի մարտական ընկերները, որոնք միասին էին դիմագրավել քուլո դժվարությունները հուլիսյան հեղափոխությունից հետո, անգամ նրանք քուլորը չէին, որ կիսում էին Նասերի մտածումներն այս հարցում և պաշտպանում նրան: Նրանցից ոմանք հեռացան նրանից, մի գործընթաց, որն ավելի հստակորեն դրսևորվեց 1967 թ. իունիսյան արաբա-իսրայելական պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո: Բայց հենց այդ ժամանակ կրկին դրսևորվեցին Նասերի՝ որպես ականավոր և ոչ սովորական պետական գործչի քարձր որակները՝ կարողանալ գնալ ընդդեմ հոսանքի, գտնել տվյալ պահի և քաղաքականության համար իրեն հավատարիմ դաշնակից ուժեր և հենվելով նրանց վրա՝ իրագործել իր մտահղացումները: Եվ նա սկսեց քաղաքական և տնտեսական հարձակումը Եզիպտական խոշոր բուրժուազիայի դիրքերի վրա:

Դրա մասին են վկայում ստորև բերված իրադրությունները, որ 1961–1967 թթ. Նասերի կառավարությունն իրագործեց Եզիպտական խոշոր կապիտալի դեմ:

Միջոցառումների ցանկում առաջին տեղը զբաղում է եզիպտոսի երկու ամենախոշոր բանկերի՝ Ազգային բանկի և «Միսրի» ազգայնացումը, որը տեղի ունեցավ 1960 թ. փետրվարին: Դրան հաջորդեցին 1961 թ. հուլիսին ընդունված սկզբունքային նշանակություն ունեցող կառավարական որոշումները, որով պետական սեփականություն էին հայտարարվում բոլոր ապահովագրական և 142 արդյունաբերական ու առևտրական ընկերությունները: Ընդունվեց եզիպտոսի համար առանցքային նշանակություն ունեցող մի որոշում, պետական մենաշնորհի հաստատվեց բամբակի արտահանման վրա, որը եզիպտոսի տնտեսության հնազույն, հիմնական և կարևորագույն ճյուղերից մեկն էր, որից մինչ այդ առասպելական շահույթներ էին ստանում մասնավոր արտահանողները: Դետական մենաշնորհի հաստատվեց նաև ամբողջ ներմուծման, իսկ ապա նաև արտաքին առևտրի վրա:

Չուլիսյան ղեկընտնների մեջ իր կարևորությամբ առանձնանում է բաժնետոմսերի քանակի վերաբերյալ մտցվող սահմանափակումները: Դեկրետով առավելագույն բաժնետոմսերի քանակը գումարային արտահայտությամբ, որ մի հոգի կարող էր ունենալ, չպետք է գերազանցեր 10 հազ. եզիպտական ֆունտը:

Գետազայում որոշումներ ընդունվեցին նաև որոշ միջին արդյունաբերական ձեռնարկությունների, փոխադրական և կապի միջոցների, շինարարական ընկերությունների ազգայնացման վերաբերյալ, մտցվեց պրոգրեսիվ եկամտահարկ: Դետության ձեռքն անցան նաև մեծածախ առևտուրը և խոշոր խանութները:

Այսպիսով՝ ամբողջ բանկաֆինանսային ոլորտը, արդյունաբերությունը, խոշոր առևտուրը, տրանսպորտն անցան պետության տնօրինության տակ:

Գերբը հասավ ազրարային ոլորտին: 1961 թ. հուլիսի 25-ին ընդունվեց նոր ազրարային օրենքը, որը 1952 թ. օրենքի հետագա զարգացումն էր հանդիսանում: Այժմ, ի տարբերություն 1952 թ. օրենքի, որը հողատիրության առավելագույն չափը համարում էր 200 ֆեղան, այդ չափաբաժինը կրճատվեց երկու անգամ և իրենցվեց մինչև 100 ֆեղանի, իսկ 1962 թ. օրենքով 100 ֆեղան կարող էին ունենալ արդեն ոչ թե մեկ հողատերը, այլ ամբողջ ընտանիքը: Վերացվեց կալավածատիրոջը նրանից խլված հողաբաժնի դիմաց տրվող փոխհատուցումը, իսկ գյուղացուց հողաբաժին ստանալու համար զանձվող վճարը կրճատվեց չորս անգամ:

Արդեն 1965 թ. խոշոր հողատերերից խլվել էր մեկ մլն ֆեդան հող, որը բաժանվեց 264 հազ. գյուղական ընտանիքների:

Այս բոլորի հետևանքով ամրապնդվեց պետական սեկտորը, որը հինգ տարի անց՝ 1965 թ., արդեն տալիս էր արդյունաբերական արտադրանքի 85%—ը: Ստեղծվեցին արդյունաբերական այնպիսի ճյուղեր, ինչպես մեքենաշինական, դազգահաշինական, մետալուրգիական, քիմիական և այլն: Ձարգացավ պաշտպանական արդյունաբերությունը: Արդյունաբերական արտադրանքը 1963 թ.՝ եգիպտոսի զարգացման երրորդ փուլում, համեմատած 1952 թ. հետ, ավելացավ երեք անգամ:

Երրորդ փուլում նկատելի տեղաշարժեր եղան նաև բնակչության, նրա աշխատավորական խավերի տնտեսական դրության բարելավման բնագավառում: Եգիպտոսում հաստատվեց 42—ժամյա աշխատանքային շաբաթ, բանվորները ստացան վճարովի արձակուրդի և կենսաթոշակի իրավունք, հաստատվեց աշխատավարձի միմիում, աշխատողների հաշվին էր փոխանցվում տվյալ ձեռնակությունում ստացվող շահույթների 25%—ը, շոշափելի արդյունքներ ստացվեցին գործազրկության կրճատման հարցում: Եվ վերջապես՝ երկրում մտցվեց ծրի կրթություն ստանալու համակարգ:

Ամփոփելով կարելի է ասել, որ 1960—ականներին ընդունված արձանական բնույթի որոշումները և նրանց կենսագործունը ուժեղ հարված հասցրեցին խոշոր և կոմպրադորական, որոշ չափով նաև միջին բուրժուազիային, խոշոր ամուտրականներին և ֆեոդալ—կալվածատերերին, ցնցեցին նրանց տնտեսական դիրքերը և զրկեցին նրանց տնտեսական, հետևաբար նաև քաղաքական լծակներից:

Վերափոխումները չսահմանափակվեցին միայն սոցիալ—տնտեսական ոլորտներով: Նրանք ընդգրկեցին նաև պետական—քաղաքական համակարգը:

Պրա անհրաժեշտությունը հասունացել էր, որովհետև եգիպտոսի պառլամենտը՝ Ազգային ժողովը, և Ազգային միությունը, որը փոխարինել էր Ազատագրության կազմակերպությանը, ուղղակի դեմ էին կիրառվող հակակապիտալիստական վերափոխումներին: Նասերի պրեզիդենտական որոշումով դրանք լուծարվեցին, և 1962 թ. փետրվարին կայացան ժողովրդական ուժերի ազգային կոնգրեսի ընտրությունները: Վերջինս հունիսի 30—ին ընդունեց Ազգային խարտիա, որը լիակատար արակցություն էր հայտնում անցկացվող վերափոխումներին:

Իսկ Ազգային միության փոխարեն Նասերի ղեկընտռվ 1962 թ. հոկտեմբերին ստեղծվեց Արաքսական սոցիալիստական միությունը՝ ԱՄՄ: Նա միակ քաղաքական կազմակերպությունն էր, որը համարվում էր Եգիպտոսի սոցիալիստական ավանգարդը: Նրան իրավունք վերապահվեց որոշել Եգիպտոսի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Ստեղծելով ԱՄՄ-ն՝ Նասերը հույս ուներ այն դարձնել իր վարչակարգի քաղաքական հենարանը: ԱՄՄ-ն գլխավորեց «Ազատ սայաներ» կազմակերպության առաջին կազմի անդամ, Նասերի հնագույն զինակիցներից մեկը՝ Ալի Սաբրին:

1964 թ. մարտին անցկացվեցին Ազգային ժողովի նոր ընտրություններ: Նրա կազմը հիմնավորապես փոխվեց և համարվեց Նասերի զօրի պաշտպան ղեկառնողներով: Իսկ նույն թվականի մարտի 25-ին հրապարակվեց Եգիպտոսի նոր ժամանակավոր Սահմանադրական ղեկավարացիան: Նրանում առաջին անգամ տրվեց Եգիպտոսի՝ որպես նոր պետության բնութագիրը: Ժամանակավոր սահմանադրությունում բառացիորեն ամրագրված էր. «ԱՄԳ-ն ղեմկրատական, սոցիալիստական պետություն է՝ հիմնված ժողովրդի աշխատավորական ուժերի ղաշխնքի վրա»: Ժամանակավոր սահմանադրությունը պարունակում էր նաև մեկ առանցքային բնույթի հոդված, ըստ որի՝ բոլոր ազգայնացված բանկերը, ընկերությունները և ձեռնարկությունները համարվում էին համաժողովրդական սեփականություն: Նա միաժամանակ հաստատեց սեփականության երեք ձև՝ պետական, կոոպերատիվ և մասնավոր:

Ռոշակի քայլեր կատարվեցին նաև կյանքի ղեմկրատացման ուղղությամբ: Մանավորապես վերացվեցին բոլոր արտակարգ օրենքները:

Այսպիսին էր իրադրությունը Եգիպտոսում, երբ 1967 թ. հունիսին պայթեց արաբա-իսրայելական երրորդ պատերազմը:

IX. 1967 թ. ՀՈՒՆԻՍՅԱՆ ՎԵՑՕՐԾԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՐՆԵՐԸ

Պաղեստինյան հարցի կարգավորված չլինելը և հարաբերությունների լարվածությունն Իսրայելի հետ հանդիսանում էին պատերազմի փտանդի մշտական աղբյուր Սերժավոր Արևելքում: 1948 թ. սկսած, երբ ձևավորվեց Իսրայել պետությունը, արդեն տեղի էր ունեցնել երկու պատերազմ՝ 1948 թ. և 1956 թ.: Իսկ երբ ռազմական գործողու-

թյունները դադարում էին նրանց միջև, դարձյալ իրադրությունը մնում էր խիստ վտանգավոր: Դա այն դեպքն էր, երբ պատերազմի չզոյությունը չէր նշանակում խաղաղություն, քանի որ մի կողմից՝ Իսրայելի, իսկ մյուս կողմից՝ արաբական երկրների միջև անընդհատ տեղի էին ունենում «տեղական» նշանակության զինված բախումներ՝ ավիացիայի, տանկերի և հրետանու մասնակցությամբ: Ստանձնապես տարածված էր «հրետանային դուելը»:

Արաբա-իսրայելական հարաբերությունները կրկին կրիտիկական աստիճանի հասան 1967 թ. գարնանը, երբ ապրիլ ամսին բավականին լուրջ ռազմական գործողություններ տեղի ունեցան սիրիա-իսրայելական սահմանի երկայնքով: Իսրայելը մեղադրեց Սիրիային այն բանում, որ նա քուչ էր տալիս և խրախուսում լավ զինված պաղեստինյան պարտիզանական խմբերի ներթափանցումը Իսրայել, որտեղ նրանք ծավալում էին ռազմական գործողություններ: Իսրայելը իռշոթ ռազմական ուժեր կենտրոնացրեց սիրիական սահմանի վրա:

Սիրիան հերքեց այդ մեղադրանքները՝ ընդգծելով, որ Իսրայելը նման լուրերը փորձում է օգտագործել որպես պատրվակ Սիրիայի դեմ լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսելու համար: Իսրայելի քայլերն այդպես ընկալեցին նաև արաբական մյուս երկրները, առաջին հերթին՝ Եգիպտոսը, ինչպես նաև Չորդանանը, Իրաքը և մի շարք այլ երկրներ:

Եգիպտոսը, ինչպես արդեն նշվել է, Սիրիայի հետ ուներ համաձայնագիր համատեղ պաշտպանության վերաբերյալ: Նասերը հայտարարեց, որ Եգիպտոսը կկատարի իր վրա վերցրած պարտավորությունները Սիրիայի պաշտպանության վերաբերյալ: Բացի հայտարարությունից, Եգիպտոսը դիմեց մի շարք հակաքայլերի, մասնավորապես նրա պահանջով 1967 թ. մայիսին դուրս բերվեցին ՄԱԿ-ի արտակարգ ուժերը, որոնք տեղադրված էին Իսրայելի հետ բաժանարար գծում: Նրանց տեղը գրավեցին Եգիպտոսի զորքերը: Եգիպտական զինված ուժերն իրենց հսկողության տակ վերցրեցին Տիրանի նեղուցը, փակեցին նրանով իսրայելական նավերի անցումը Աքաբայի ծոցում գտնվող իսրայելական էլլաթ նավահանգիստ:

Իսրայելը այդ քայլերը դիտեց որպես պատերազմի սպառնալիք Եգիպտոսի կողմից, և ինքն էլ իր հերթին իր զորքերը կենտրոնացրեց Եգիպտոսի ուղղությամբ:

1967 թ. հունիսի 5-ի առավոտյան Իսրայելի ավիացիան հարձակում գործեց Եգիպտոսի, ինչպես նաև Չորդանանի և Սիրիայի օդանա-

վակայանների վրա, որով սկսվեց արաբա-խորայելական երրորդ՝ այսպես կոչված «Վեցօրյա պատերազմը»: Նրանք շարքից դուրս բերեցին եգիպտական օդանավակայանները և ունչացրին եգիպտական ռազմական օդանավերի մեծ մասը, որոնք նույնիսկ չհասցրեցին օդ քարծրա՛նայ: Առաջին հարվածից իսկ զերազանցություն ձեռք բերելով օդում՝ Իսրայելի քանակը առաջ շարժվեց և գրավեց Սինայի թերակղզին և պաղեստինյան Ղազալի շրջանը, որը 1948 թվականից գտնվում էր եգիպտոսի վերահսկողության տակ: Պատերազմի մեջ մտան նաև Սիրիան ու Գորդանանը, իսկ Իրաքը և Ալժիրը, որպես օգնություն, պատերազմի քատերաբեմ ուղարկեցին զգալի քանակությամբ ինքնաթիռներ և հետևակային զորամասեր: Բայց դա չկարողացավ փոխել պատերազմի ընթացքը: Իսրայելը գրավեց Գորդանան գետի ծախ ավից և Երուսաղեմի հին քաղաքը: Զգալի տարածքային կորուստներ ունեցավ նաև Սիրիան: Պատերազմն ավարտվեց Իսրայելի ռազմական հաղթանակով և Եգիպտոսի, Սիրիայի ու Գորդանանի պարտությամբ:

Յունիսի 10-ին կողմերը, արձագանքելով ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի կոչին, համաձայնվեցին կրակի դադարեցմանը: Վեցօրյա պատերազմն ավարտվեց:

Ե. Պրիմակովը և Ի. Բելյանը նշում են, որ «Իսրայելի հարձակումը 1967 թ. հունիսի 5-ի առավոտյան հանկարծակիի բերեց Եգիպտոսին: Երկիրը գիտեր մոտեցող պատերազմի մասին, բայց պատրաստ չէր նրան»:

Յունիսի 9-ի երեկոյան, երբ Եգիպտոսի և արաբական մյուս երկրների պարտությունն արդեն ակնհայտ էր, Կահիրեի հեռուստատեսությամբ հանդես եկավ Նասերը: Նա տեղի ունեցածի համար ամբողջ պատասխանատվությունը վերցրեց իր վրա և եգիպտացիներին հայտնեց իր հրաժարականի մասին: Այն, ինչ հաջորդեց պրեզիդենտի հայտարարությանը՝ իր պաշտոնից հրաժարվելու մասին, նույնիսկ ամենավատ երևակայություն ունեցողը չէր կարող պատկերացնել: Նասերի հեռուստաելույթից անմիջապես հետո Կահիրեի փողոցները հորդեցին հարյուր հազարավոր մայրաքաղաքացիներ: Պատկերը նույնն էր նաև Ալեքսանդրիայում և Եգիպտոսի այլ քաղաքներում, որտեղ աշխատավորները, գյուղացիները, ուսանողությունը, հասարակ մարդիկ վճռակա՛նորեն հանդես եկան ի պաշտպանություն Նասերի՝ պահանջելով, որ նա հետ վերցնի իր հրաժարականը: Ցույցերը շարունակվեցին նաև հաջորդ օրը, և հունիսի 10-ին Նասերը հանդես եկավ նոր հայտարարությամբ, որ

ինքը հետ է վերցնում իր հրաժարականը: Նա կրկին ստանձնեց երկրի ղեկավարությունը:

Պատերազմն ակնառու ցույց տվեց այն բեռությունները, սխալները և բացթողումները, որ տեղ էին գտել երկրի կառավարման համակարգում՝ վերնից մինչև ներքև: Դրանից չէր խուսափել նաև բանակը, որը, առաջին հերթին՝ ռազմատեղային ուժերը, կրում էր գլխավոր պատասխանատվությունը ռազմական պարտության համար: Թեև պատերազմի վտանգը մշտապես գոյություն ուներ, սակայն բարձրագույն հրամանատարությունը մարշալ Ամերի գլխավորությամբ, անհողություն էր դրսևորել եզիպտական բանակի մարտունակության բարձրացման հարցում: Բարձրաստիճան սպաներն ավելի շատ մտահոգ էին իրենց արտոնությունները և դիրքերը պահպանելու հարցով, քան թե ամենօրյա քրտնաքան աշխատանքով բանակը նախապատրաստելու մարտական լուրջ գործողությունների համար: Եվ Նասերը պատերազմից հետո, անդրադառնալով պարտության պատճառներին, նշեց Եգիպտոսում «զինվորական դատակարգի» ձևավորման մասին, որը մտահոգ էր նախ և առաջ իշխանությունն իր ձեռքում պահելու և իր տնտեսական բարգավաճումն ապահովելու համար: Բանակի շտաբը Ամերի գլխավորությամբ վերածվել էր յուրահատուկ կենտրոնի, որը հետագայում կոչվեց «ղեկավարման» կամ «ուժային» երկրորդ կամ զրգահեծ կենտրոն՝ ի հակադրություն Նասերի քաղաքացիական իշխանության:

1962 թ. հունիսի 9–10–ի ցույցերի ժամանակ Նասերը, կրկին ստանալով եզիպտական ժողովրդի վստահության մանդատը, անցավ վճռական գործողությունների: Նա հասկացավ, որ խաղաքարտի վրա դրված է ոչ թե իր քաղաքական ճակատագիրը, այլ Եգիպտոսի ապագան, այն նվաճումների ապագան, որ համառ պայքարում ձեռք էր բերվել 1952 թ. հուլիսյան հեղափոխությունից հետո: Նա իր խնդիրը համարեց ոչ միայն ապահանել ձեռք բերված լավագույնը և դրականը, այլև նոր քայլերի դիմել Եգիպտոսի զարգացման ու հզորացման ուղղությամբ:

Նասերը ստանձնեց վարչապետի և Արաբական սոցիալիստական միության գլխավոր քարտուղարի պաշտոնները՝ գտնելով, որ դա հնարավորություն կտա իրեն իրականացնել իր նոր մտահղացումները՝ կապված պատերազմի ծանր հետևանքները վերացնելու և քաղաքական ու քարոյական մթնոլորտն առողջացնելու հետ:

Քայց նա հասկանում էր, որ պետք է սկսել բանակի զտումից, որը, իրոք, դարձել էր ուժային կենտրոն և միշտ չէ, որ հաշվի էր նստում Նա-

սերի հետ: Նրա հրամանով 1967 թ. օգոստոսին իրենց զբաղեցրած պաշտոններից ազատվեցին և ձերբակալվեցին մարշալ Ամերը, պաշտպանության նախարարը, ռազմաօդային ուժերի հրամանատարը, բանակային հետախուզության պետը և այլ զինվորական ղեկավարներ: Դրանով նա կանխեց Ամերի և նրա կողմնակից զինվորականների կողմից նախապատրաստվող պետական հեղաշրջումը, որի նպատակը Լասերի տապալումը և իշխանությունը զավթելն էր: Ամերը ինքնասպանություն գործեց, իսկ մնացածները դատապարտվեցին բանտարկության:

Այդ քայլով ամրապնդվեցին Լասերի դիրքերը բանակում:

Նրա հաջորդ քայլը նդավ կառավարությունից հեռացնել այն գործիչներին, որոնք քացահայտընես հանդես էին գալիս Լասերի տնտեսական քաղաքականության, մասնավորապես սոցիալիստական ուղղվածություն ունեցող ծրագրերի դեմ: Այդ խումբը գլխավորում էր Չաքարիյա Մոհի ադ-Դինը, որը զբաղեցրել էր տարբեր պաշտոններ, այդ թվում և վիցեպրեզիդենտի ու վարչապետի: Նրա հեղինակավոր աջակիցն էր պլանավորման նախարար Ա. Կայսունին: Նրանց առաջարկած ծրագրերը մերժում էր սոցիալիստական կողմնորոշումը և ելքը տեսնում էր պետական ձեռնարկությունների կառուցումը դադարեցնելու, ազգայնացված ձեռնարկությունները մասնավոր կապիտալին հանձնելու և մասավոր սեկտորի գործունեությունը սահմանափակող քուլտ օրենքների վերացման մեջ: Ե. Պրիմակովը և Ի. Քեյլանը այդ պահանջները համարում են «Նեոկապիտալիստական», իսկ նրա հեղինակներին ու պաշտպաններին՝ «նեոկապիտալիստներ»:

Լասերի և նրա կողմնակիցների, երկրի ծախ ուժերի, այդ թվում և կոմունիստների համար այդ ուղին անընդունելի էր, և նրանք հանդես եկան այդ առաջարկությունների դեմ: 1968 թ. մարտի 20-ին ձևավորվեց Եգիպտոսի Նոր կառավարություն, և Չաքարիյա Մոհի ադ-Դինը, Ա. Կայսունին և նրանց մյուս կողմնակիցները դուրս մնացին նրա կազմից: Դա աջակողմյան նեոկապիտալիստական ուժերի խոշոր պարտությունն էր: Դա միաժամանակ Լասերի և նրա համակիրների երկրորդ կարևոր հաղթանակն էր 1967 թ. հունիսյան պատերազմում կրած պարտությունից հետո: Լասերին հաջողվեց իր վերահսկողությունը սահմանել նախ՝ զինվորական, ապա նաև տնտեսական բլոկի վրա:

Լասերն անդրադարձավ նաև Արաբական Սոցիալիստական Միության հարցին: Ակնհայտ էր, որ Եգիպտոսում այդ միակ քաղաքական կազմակերպությունը, որը պետք է լիներ վարչակարգի հենարանը, չէր

արդարացրել իր վրա դրված հույսերը, որն արդյունք էր նրա անբավարար գործունեության և աշխատավորական լայն զանգվածների հետ թույլ կապերի: Նասերը, ստանձնելով ՄՍՄ գլխավոր քարտուղարի պաշտոնը, իրականացրեց նաև նրա վերակառուցումը:

Սկզբունքային բնույթի այդ վերափոխումներն իրականացնելուց հետո Նասերը 1968 թ. մարտի 30-ին ներկայացրեց եգիպտոսի զարգացման իր նոր ծրագիրը, որը ստացավ Մարտյան խարտիա անվանումը: Եգիպտոսը, ըստ այդ խարտիայի, պետք է դառնար ժամանակակից պետություն՝ հիմնված դեմոկրատիայի, գիտության և նորագույն տեխնոլոգիայի վրա: Մարտյան խարտիան հաստատվեց 1968 թ. մայիսի 2-ին կայացած հանրաքվեի ժամանակ և դարձավ Եգիպտոսի ապագա զարգացման հիմնական փաստաթուղթը:

Կյանքի վերջին տարիներին Նասերը դիմեց մի շարք քայլերի արաբական տարբեր երկրների, այդ թվում և Սաուդյան Արաբիայի հետ հարաբերությունները կարգավորելու և արաբական միասնությունը վերականգնելու ուղղությամբ: Նա կողմնակից էր արաբա-խորայելական առճակատումը լուծել քաղաքական, խաղաղ ճանապարհով, և միշտ չէ, որ արաբական երկրներում հասկանում էին նրան ու պաշտպանում նրա այդ դիրքորոշումը:

Արաբական ընդհանուր խնդիրները մշտապես գտնվել են Նասերի ուշադրության կենտրոնում և կազմել նրա քաղաքականության ամենակարևոր ուղղություններից մեկը: Եվ երևի խորհրդանշական պետք է համարել այն, որ մահվանից առաջ նրա վերջին և ամենակարևոր գործունեությունը կապված էր միջարաբական հարաբերությունների կարգավորման հետ: 1970 թ. սեպտեմբերին սկսվեցին ռազմական բախումները հորդանանյան կանոնավոր բանակի և Գոդդանանում հաստատված Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության մարտիկների միջև, որոնք վերածվեցին իսլամական և լայնամասշտաբ պատերազմական գործողությունների: Երկու կողմից էլ նույն արյուն էր հեղվում: Դա պատմության մեջ մտել է որպես «Սև սեպտեմբեր»: Նասերը շատ ծանր տարավ հորդանացիների և պաղեստինցիների միջև այդ եղբայրասպան պատերազմը, և ամեն ինչ արեց այն դադարեցնելու համար: Նրա նախաձեռնությամբ Կահիրեում հրավիրվեց արաբական պետությունների ղեկավարների զագաթնաժողով: Մեծ ջանքերի զնով հաջողվեց համաձայնության հասնել ռազմական գործողությունները դադարեցնելու վերաբերյալ: Դա նրա վերջին հաջողությունն էր և ծառայությունը իր արաբական ազգին:

Դաժան պայքարի րովով անցած, հողնած և ուժասպատ Փանայ Արդել Լասերի սիրտը չդիմացավ լարվածութեանը, իր թշնամիների խարդավանքներին ու բարեկամների դավաճանութեանը և 1970 թ. սեպտեմբերի 28-ին դադարեց բարախելուց:

X. ԵԳԻՊՏՈՒԸ 1970–1981 թթ.

1. Անվար Սադատը Եգիպտոսի երրորդ պրեզիդենտ

Լասերի մահից հետո իր ամբողջ սրտքայանք ծառայելով նրան փոխարինողի հարցը: Լասերը այնպիսի բարձր հեղինակութուն էր ոչ միայն Եգիպտոսում, այլև ամբողջ արաբական աշխարհում, որ նրան համարժեց փոխարինող գտնելն այդ պահին շատ դժվար էր, եթե ոչ անհնարին, թեև այդ տեղի համար հավակնորդներ շատ կային: Դրեզիդենտի տեղի համար մրցապայքարում հաղթող դուրս եկավ վիցեպրեզիդենտ Անվար Սադատը, ինչը շատերի համար անակնկալ էր:

Նա Սադադից և Լասերից հետո դառնալով Եգիպտոսի երրորդ պրեզիդենտը և երկիրը կառավարեց մինչև 1981 թ. հոկտեմբերը՝ մինչև իր սպանությունը:

Սադատը ծնվել է Եգիպտոսում 1918 թ. հոկտեմբերի 6-ին 13 երեխաներից թաղկացած արաբական բազմամյա ընտանիքում: Նա ավարտել էր Կահիրեի զինվորական ակադեմիան, ինչպես Լասերը և նրանց շատ սերնդակիցներ, ու անցել զինվորական ծառայության Մանկաբարձում, որտեղ և ծանոթացել ու մտերմացել էր Լասերի հետ: Այստեղ էլ՝ Ջարալ Շարիֆ սարի մոտ, նրանք՝ երեց երիտասարդ սպաներ՝ Լասերը, Սադատը և Ջաբարիյա Մոհի ադ-Դինը, 1942 թ. երդվեցին պայքարել Եգիպտոսը օտարերկրյա կառավարներից ազատելու և զարգացած երկրի վերածելու համար: Նա «Ազատ սպաներ» կազմակերպության առաջին և հիմնադիր անդամներից էր:

Երա կենսագրության մեջ կա մի հետաքրքիր էջ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ինչպես նշվել է, Եգիպտոսում կային ուժեր, որոնց հույս ունեին Գերմանիայի և Իտալիայի օգնությամբ դուրս մղել Անգլիային Եգիպտոսից: Դրանց թվին էր պատկանում նաև Անվար Սադատը, որին ծնրակալում են անգլիացիները՝ մեղադրելով

Գերմանիայից և Իտալիայից օգնություն ստանալու փորձերի համար: Դետազայում նա ազատ է արձակվում:

Անվար Սադաթը մասնակցել է 1952 թ. հուլիսյան հեղափոխությանը և զբաղեցրել բարձր պաշտոններ հանրապետական Եգիպտոսում: 1969 թ. Լասնը նրան նշանակում է իր վիցեպրեզիդենտներից մեկը:

Անվար Սադաթին չի կարելի համարել վառ անհատականություն: Լասնրի ժամանակ նա միշտ եղել է երկրորդ պլանում և, ի տարբերություն Ամերի, Չաջարիյա Սուհի ադ-Դինի և «Ազատ սպաներ» կազմակերպության առաջին և հիմնադիր մի քանի այլ անդամների, երբեք չի գնացել ընդդեմ Լասնրի և նրա քաղաքական կուրսի: Դավանաբար, այդ հանգամանքը նույնպես իր դերը խաղաց նրա պրեզիդենտ դառնալու գործում:

Եվ ինչպես պատմության մեջ շատ հաճախ է լինում, մի քան է, երբ տվյալ գործիչը երկրորդ պլանի վրա է, և բոլորովին այլ քան է, երբ նա դառնում է պետության առաջին դեմքը: Այդ պարագայում նա իրեն դրսևորում է բոլորովին այլ կերպ, եթե ունի բնատուր տվյալներ: Լույն քանց պատահեց Անվար Սադաթի հետ: Միշտ է, նա երբեք չհասավ Լասնրի բարձրությանը և չունեցավ նրա անտառակելի հեղինակությունը, սակայն, այդուհանդերձ, դիմեց այնպիսի քայլերի ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառում, որ զարմացրեց շատ-շատերին, շեղվեց Լասնրի կանխագծած ուղուց և Եգիպտոսի զարգացումը տարավ այլ ուղիով:

Այդ պատճառով մասնագետները նրան անվանում էին «անակնկալների պրեզիդենտ»:

2. Սադաթիզմը և Եգիպտոսի պատմական նոր ընթացքը

Մասնագիտական գրականության մեջ քավականին շատ է գրվել Անվար Սադաթի 1970-ական քավականներին ողորդարած նոր քաղաքականության մասին: Գրվել է նրկու տեսանկյունից: Նրանք, ովքեր Լասնրի քաղաքականության հետևողական կողմնակիցներն էին, խստորեն քննադատում էին Անվար Սադաթին, դատապարտում նրա քաղաքականությունը ամբողջությամբ՝ որևէ դրական քան չտեսնելով այդ քաղաքականության մեջ: Իսկ այն մասնագետները և քաղաքական գործիչները, որոնք Անվար Սադաթի կողմնակիցներն էին, քանք չէին խնայում գովաքանելու նրա նոր քաղաքական կուրսը, փաստաբանելու նրա անձը և ցեխ շպրտելու Լասնրի ամբողջ քաղաքականության վրա:

Բնականաբար, եման մոտեցումը գիտական առումով ընդունելի չի կարող լինել: Աճիրաժեշտ է իրատեսական և հավասարակշռված մոտեցում, կոնկրետ իրադրության, հնարավորությունների, ներքին և արտաքին պայմանների հաշվառում, նրանց արածի անաչառ վերլուծություն՝ նկատելով ու գնահատելով այն դրականը, որ նրանցից յուրաքանչյուրը մտցրել է հանրապետական եզիպտոսի զարգացման մեջ, քնն, հասկանալի է, վերջին խոսքը պատկանում է պատմությանը:

Անվար Սադաթը՝ որպես պրեզիդենտ, շատ ծանր ժառանգություն ստացավ: Եզիպտոսը, անշուշտ, հասել էր մեծ հաղթանակների և ձեռք բերել տպավորիչ հաջողություններ հուլիսյան հեղափոխությունից հետո՝ Նասերի պրեզիդենտության շրջանում: Դրա հետ միասին կուտակվել էին բազմաթիվ բարդ խնդիրներ ինչպես ներքին քաղաքականության, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Իրեն զգացնել էին տալիս 1987 թ. հունիսյան պատերազմի հետևանքները: Թեև կար 1968 թ. Սարտյան խարտիան, որտեղ նշված էին եզիպտական իշխանությունների անելիքները առաջիկայում, սակայն Նասերը շատ քան չհասցրեց անել վրա հասած մահվան պատճառով:

Այդ ամենը բարդ խնդիրները և անկատար ծրագրերը ժառանգաբար անցան Անվար Սադաթին: Նրա առջև կար երկու ընտրություն կա՛մ գնալ Մարտյան խարտիայի կանխագծած ուղիով, որի ընդունման օգտին քվեարկել էր նաև ինքը՝ Անվար Սադաթը, կա՛մ ընտրել զարգացման նոր մոդել՝ սկզբունքային հարցերում տարբեր նասերյան մոդելից, և ընթանալ այդ ուղիով:

Անակնկալների սիրահար Մորընձա պրեզիդենտն ընտրեց երկրորդ ուղին:

Կահիրեի համալսարանի պրոֆեսոր և Արաբական մտքի ֆորումի գլխավոր քարտուղար Սաադ ադ-Դիմ Իբրահիմը՝ սադաթյան շրջանի եզիպտոսի քաղաքական պատմության լավագույն ուսումնասիրողներից մեկը, վերլուծելով Անվար Սադաթի քաղաքականությունը ամբողջության մեջ վերցված, առաջ է քաշել և գիտական շրջանառության մեջ դրել «**սադաթիզմ**» քաղաքական եզրը՝ բացահայտելով դրա բովանդակությունը: Արաբ պատմաբանը գտնում է, որ սադաթիզմն ունի չորս անկումաքարեր, որոնց ելքյան բացահայտումը կարող է հստակ պատկերացում տալ Անվար Սադաթ պրեզիդենտի քաղաքականության մասին: Այդ անկումաքարերն են՝ դաշինք Արևմուտքի, առաջին հերթին ԱՄՆ-ի հետ, «Բաց դռների» քաղաքականություն, ժողովրդավարություն և հաշտեցում Իսրայելի հետ:

Անվար Սաղաթի նոր քաղաքականության չորս քաղադրամասերի վերաբերյալ նույն տեսակետն է արտահայտել նաև անգլիական պատմաբան Լիլիան Կոելզ Չարիսը, քնն պետք է նշել, որ այդ տեսակետն այս կամ այն ձևով կարելի է գտնել նաև այլ ուսումնասիրողների մոտ:

Այժմ կանգ առնենք Սաղաթի քաղաքականության այդ առանցքային հիմնադրույթների լուսաբանության վրա:

Առաջին. Գեռացում խորհրդային Միությունից և ԱՄՆ — Եգիպտոս հարաբերությունների մեղրամիսը

Կարելի է ասել, որ Սաղաթի՝ որպես պրեզիդենտի, առաջին քայլերից մեկը եղավ որոշել Եգիպտոսի տեղը աշխարհում: Նասերի ժամանակ Եգիպտոսը բազմաթիվ թելերով կապված էր խորհրդային Միության հետ և նրանից ստանում էր ֆինանսական, տնտեսական, տեխնիկական, ռազմական օգնություն և քաղաքական աջակցություն: Սաղաթը բավականին արագ տեղաշարժ կատարեց այս առանցքային բնույթի հարցում: Նա որոշեց աստիճանաբար հեռանալ խորհրդային Միությունից կարգավորել հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ, և հնարավորինս մերժենալ նրան: Փորձելով արդարացնել իր այդ քայլը՝ Սաղաթը նշում էր, որ խորհրդային Միությունը դիտավորյալ ձգձգում էր զենքի մատակարարումը Եգիպտոսին, քաջջուկ մտցնում այդ հարցում: Եվ նա խորհրդային Միության հասցեին իր այդ մեղադրանքի մեջ պաշտպանություն է գտնում երկրի ներսում որոշ ուժերի կողմից: Սաադ ադ-Դինը Իրախիմը վկայում է, որ «չափ եգիպտացիներ 1967 թ. պարտությունից հետո ժամծրացել էին Սովետների հետ Նասերի կապերից»:

խորհրդային Միությունից հեռանալու առաջին նշանները երևացին արդեն 1971 թ. մայիսին, երբ Սաղաթն իրենց պաշտոններից հեռացրեց այն նասերականներին, որոնք համարվում էին ՆԱԳՄ-ի բարեկամները: Նույն տարվա հուլիս ամսին Սաղաթը մեծ օժանդակություն ցույց տվեց Սուդանի ղեկավար Զաֆար Նիմեյրիին՝ նրա կողմից Սուդանի կոմունիստական կուսակցությանը հարվածելու, կոմունիստներին ձերբակալելու և բանտերը նետելու գործում:

Պրանք ազդանշաններ էին, որոնք երկու հասցե ունեին մեկը ուղղված էր խորհրդային Միությանը, իսկ մյուսը՝ ԱՄՆ-ին:

1972 թ. կեսերին Անվար Սաղաթը կատարեց իր ամենավճճական քայլն այս հարցում, որը փաստորեն հասցրեց հարաբերությունների խզմանը խորհրդային Միության հետ: Պրեզիդենտի հրամանով իրենց ուժը կորցրած համարվեցին եգիպտա-խորհրդային պայմանագրերը և

20 հազ. խորհրդային ռազմական մասնագետները և խորհրդականներն արտաքսվեցին Եգիպտոսից: Դա Սադաթի քաղաքականության տրամաբանական ավարտն էր խորհրդային Միության նկատմամբ քաղաքականության փոփոխության հարցում:

Դոճերն արդեն բաց էին ԱՄՆ-ի հետ մերձենալու հարցում: Ցանկանալով ավելի մեծ կշիռ հաղորդել իր նոր քաղաքական կուրսին՝ Սադաթը, կորցնելով չափի զգացումը, հայտարարեց, որ արաբա-խորայնական կոնֆլիկտի բանալին գտնվում է ԱՄՆ-ի ձեռքում: Եւ մինչև իր ողբերգական մահը չէր դադարում տեղի-անտեղի կրկնել իրեն այնքան դուր եկած այդ բանաձևը:

Ընդհանրապես Արևմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի հետ մերձենալու գործում, որը հանդիսանում էր սադաթիզմի քաղաքականության անկյունաքարերից մեկը, իր որոշակի դերակատարումն ունեցավ Սաուդյան Արաբիան, որն իր վրա էր վերցրել միջնորդի դեր: Արդեն խոսվում էր ԱՄՆ-ի և Եգիպտոսի միջև հատուկ հարաբերությունների մասին, որոնք նոր քափ առան 1973 թ. հոկտեմբերյան արաբա-խորայնական չորրորդ պատերազմից հետո: Դրա մասին են վկայում հետևյալ փաստերը: 1974 թ. սկզբներին վերականգնվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները ԱՄՆ և Եգիպտոսի միջև, որոնք Եգիպտոսը խզել էր 1967 թ. հունիսյան պատերազմից հետո: 1974 թ. Եգիպտոսում պաշտոնական այցով եղավ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Նիքսոնը, որը վերականգնեց Եգիպտոսին զույգ տրվող օգնությունը: ԱՄՆ-ի ակտիվ միջնորդությամբ կայացավ եգիպտական և խորայնական զորքերի երկու տարանջատում ռազմական զծում: Եվ վերջապես՝ ամերիկյան և եվրոպական օգնությամբ հնարավոր եղավ մաքրել Սուեզի ջրանցքը և նավարկելի դարձնել այն նավերի համար: Սադաթը համոզվածությամբ արդեն խոսում էր ԱՄՆ-ի և Եգիպտոսի, նրա քառերով ասած, «լրիվ գործընկերներ լինելու» մասին: Հարկ է հիշատակել նաև, որ 1977 թ. Երուսաղեմ Սադաթի անակնկալ այցը տեղի ունեցավ ամերիկյան ամենաակտիվ խրախուսանքով:

Այս փաստերը և Նոր իրողությունները նկատի ունի մեր կողմից արդեն հիշատակված Սաադ ադ-Դին Իբրահիմը, երբ նա 1974-1977 թվականները հանարում է Եգիպտա-ամերիկյան հարաբերությունների մեղրամիսը:

Բայց ինչպես ամեն մի մեղրամիս վերջ ունի, այնպես էլ ամերիկյան-եգիպտական մեղրամիսը 1970-ականների վերջերին աստիճանաբար սկսեց փոխարինվել սառնությամբ: ԱՄՆ-ից ստացվող օգնությունը

և դրա շնորհիվ եզիպտոսի տնտեսական դրության և ժողովրդական զանգվածների վիճակի ակնկալվող բարելավում տեղի չունեցավ: Երկրում չէին բավարարում հացի և սննդամթերքի շատ տեսակներ, և 1977 թ. կայացան, այսպես կոչված, «հացի թունտեր», որոնք դաժանության ճնշվեցին: Որոշակի հիասթափություն պատեց Իսրայելի հետ կոնֆլիկտը ԱՄՆ-ի օգնությամբ կարգավորելու հարցում: Մեծ հարցականի վերածվեց Սադատի «Արաբա-իսրայելական կոնֆլիկտի լուծման բանալին ԱՄՆ-ի ձեռքում է» քնավոր դարձած արտահայտությունը:

Եվ վերջինը: Եզիպտացիների զգալի մասն արդեն ծանծրացել ու հոգնել էր... այս անգամ արդեն ԱՄՆ-ի հետ Սադատի կապերից:

Պատմության ինչպիսի՞ հեղեանք:

Երկրորդ. Ինֆիթահ և «Գոդերի ապստամբությունը»

Խոսքն այստեղ սադատիզմի երկրորդ անկյունաքարային սկզբունքի՝ «բաց դռների» քաղաքականության մասին է, որի արաբերեն քվանդակային համարժեքը «ինֆիթահ» բառն է: Ինֆիթահը, որը բառացիորեն նշանակում է բացում, չափազանց արագ ընդունելություն գտավ և արաբերենից քոչեց աշխարհի տարբեր լեզուներ:

1970-ականների կեսերին Սադատը հաջողությամբ լուծելով ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու և մերժենալու խնդիրը, համարյա նույն ժամանակահատվածում անցավ իր ամենահամարձակ մտահղացումներից մեկի՝ «բաց դռների» քաղաքականության կենսագործմանը: Դրա հիմքը դրեց 1974 թ. ընդունված Նո. 43 օրենքը տնտեսության ազատականացման մասին: Նախատեսվում էր այդ ազատականացումն իրագործել մասնավոր սեկտորը խրախուսելու, նրա զույլության ու զարգացման համար նպաստավոր բանկաֆինանսային, ներդրումային, հարկային, մաքսային, վաճառահանման, արտահանման, ներմուծման և այլ ոլորտայիններ տրամադրելու միջոցով: Դրա համար պահանջվում էր նա մեկ կարևոր նախապայման՝ վերացնել պետական սեկտորի մենաշնորհային վիճակը արտադրության, վաճառահանման, հումքի ձեռքբերման և տնտեսության մյուս բոլոր բնագավառներում: Որոշումը նպատակաուղղված էր եզիպտական, արաբական և օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի ու ձեռներեցության համար ներդրումային հրապուրիչ օրենսդրական դաշտ ստեղծելուն և դրանով եզիպտոսի տնտեսական զարգացումը խթանելուն:

«Բաց դռների» քաղաքականությանն անցնելը նշանակում էր անցում սկզբունքորեն նոր բնույթի տնտեսական քաղաքականության: Սա-

դաքը փայլուն կերպով օգտվեց տնտեսական այն ծանր վիճակից, որի մեջ հայտնվել էր Եգիպտոսը 1967 թ. պատերազմից հետո, երբ նախորդ տարիներին բնորոշ տնտեսական, այդ թվում և արդյունաբերական վերելքը, խիստ անկում էր ապրում: Նա հավատացնում էր, որ «քաց դոնե-րի» քաղաքականությունը և մասնավոր կապիտալի ու ձեռներեցության զարգացումը միակ հնարավոր ճանապարհն է երկիրը տնտեսական լճացումից ու անկումից դուրս բերելու համար, և որ այդ քաղաքականությունը կնպաստի օտարերկրյա կապիտալի ու առաքավոր տեխնիկայի ներհոսքը Եգիպտոսի տնտեսության մեջ: Սադաթն այնքան էր ոգևորվել, որ իր նոր քաղաքականությունն անզամ համեմատեց հետպատերազմյան եվրոպական ավերված տնտեսության վերականգնմանը նախատակառդղված ամերիկյան «Մարշալի պլանի» հետ՝ անվանելով այն «Նոր մարշալի պլան»:

Սկզբնական փուլում «ինֆիթաի» քաղաքականության հռչակումն ընդհանուր առմամբ հանգիստ, նույնիսկ կարելի է ասել՝ լավ ընդունվեց եգիպտացիների կողմից: Նրանք դա ընկալեցին որպես տնտեսական մի հերթական քայլ, և նրանց մտքով չէր անցնում, որ դա կնշանակի հրաժարում Նասերի սոցիալիստական կողմնորոշման քաղաքականությունից: Սակայն երբ 1974 թ. Նո. 43 օրենքին 1977 թ. հաջորդեցին համանման այլ օրենքներ և որոշումներ, ապա տղորի համար ակնհայտ դարձավ, որ դա նշանակում էր հրաժարում նասերյան սոցիալիստական կողմնորոշումից և լրիվ անցում կապիտալիստական տնտեսածին: Գրաժեշտ տրվեց պլանային սկզբունքին, պետության միջամտությանը տնտեսությանը, իսկ պետական սեկտորն ուղղակի անտեսվեց:

Դա համզեցրեց եգիպտական հասարակության ներսում սոցիալական նոր քնեռացման: Սադաթի «քաց դոների» քաղաքականությունից օգտվեցին հասարակության բարձր խավերը, նորընծա հարուստները և կապիտալիստները, որոնք և պաշտպանում էին նրան: Իսկ դրանից դժգոհ էին գլխավորապես ցածր եկամուտ ունեցող խավերը, պետական սեկտորին պատկանող ձեռնարկությունների քանվորները, նասերականները, կոմունիստները, ծախսերը և այլ խավեր:

Չամենայն դեպս, երկրում ծագեցին տնտեսական և սոցիալական լուրջ հիմնախնդիրներ, և, ինչպես նշվեց, սննդի և հացի անբավարարություն, որը կահիղեում և այլ քաղաքներում առաջ բերեց բուստեր: Սադաթը սոցիալական այդ պոթկումն անվանեց «գողերի ապստամբություն»: Նրանցից շատերը ձերբակալվեցին և քանտերը նետվեցին: 1977 թ.

հուլիսին դրան հաջորդեցին արյունալի բախումներ իսլամական զինյալների հետ:

Այսպիսով՝ 1970-ականների վերջերին սադաթիզմի երկրորդ անկյունքաբլոկը ևս ներբազ:

Սադաթի «բաց դռների» քաղաքականությունը ժամանակին շատ սուղ քննադատության ենթարկեցին խորհրդային և սոցիալիստական երկրների մասնագետները, տարբեր երկրների մարքսիստ-տնտեսագետները, արաբական երկրների կոմունիստական կուսակցությունները և այլ ուժեր՝ այն համարելով կործանարար ուղի:

Սակայն այժմ ժամանակները փոխվել են և անհրաժեշտ է ավելի սրափ մոտեցում և իրատեսական գնահատականներ տալ «բաց դռների» քաղաքականությանը և Եգիպտոսում դրա կիրառման փորձերին՝ ելնելով այն իրողությունից, որ փլուզվեց սոցիալիզմի համաշխարհային տնտեսական համակարգը՝ չկարողանալով ապացուցել իր կենսունակությունը: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ ազատական շուկայական հարաբերությունները և դրանց վրա խարսխված տնտեսությունները մեր ժամանակներում համարվում են զարգացման գլխավոր մղղելը:

Երրորդ. «Չայրական ժողովրդավարություն»

Գալով իշխանության գլուխ՝ Սադաթը շատ էր սիրում խոսել ժողովրդավարության և ազատությունների մասին՝ ընդգծելով այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ փոփոխություններ կիրառելու անհրաժեշտությունը: Եւ փորձեց «հայրաբար» իր ժողովրդին «պարզել»՝ ազատություններ խոսքի, մամուլի, քաղաքական կուսակցություններ ձևավորելու և այլ ասպարեզներում, որը ստացավ «Չայրական ժողովրդավարություն» (Paternalistic democratization) անվանումը:

Եւ սկզբում՝ 1971 թ. մայիսին, «հայրաբար» ազատվեց նասերականներից՝ նրանց դիտելով որպես իր նոր «հայրական» ժողովրդավարության հիմնական հակասակորդները, նշելով, որ իսլամական ժողովրդավարության հաստատումը և «ուժային կենտրոնների» վերացումը ժողովրդական պահանջ է: Ուստի նա, դիմելով համապատասխան քայլերի, դրանով իսկ կատարում է այդ համաժողովրդական պատվերը:

Սադաթն այնքան հեռու գնաց, որ այդ միջոցառումների մեջ հիշատակեց նաև Եգիպտոսում «ոստիկանական պետությանը» վերջ դնելու մասին, թեև նրե նա իրոք այդպես էր մտածում և սասնրի շրջանի պետության մասին, ապա չպետք է մոռանար, որ նա այդ պետության կառու-

ցողներից ու դեկավարներից մեկն էր՝ հասնելով մինչև Եգիպտոսի վիցեպրեզիդենտի պաշտոնին:

Երա որոշումներով 1971–1975 թթ. աջտրված եգիպտական քաղաքական գործիչներին և լրագրողներին ներում շնորհվեց և նրանց իրավունք տաւցան վերադառնալ հայրենիք, քանտերից արծակվեցին քաղաքական գործիչները, այդ թվում՝ «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության անդամները:

1976 թ. երկրում հաստատվեց, ավելի ճիշտ՝ վերականգնվեց բազմակուսակցական համակարգը: Մակայն Սադաթը չգնաց այն բանին, որ նրանց թույլ տա ազատ գործելու, այլ նրանց վրա հաստատեց վերահսկողություն: Բացի դրանից, նա որոշեց կուսակցությունների քիվը սահմանափակել երեքով: Եա հիմնեց իր կուսակցությունը, որը կոչվեց Եգիպտոսի արաքական սոցիալիստական կուսակցություն, որին հատկացվեց կենտրոնի՝ ցենտրիստական կուսակցության դերակատարում: Մյուս երկու կուսակցություններն էին՝ Ազատական կամ Լիբերալ կուսակցությունը, որը գլխավորեց Մուստաֆա Քամիլը, և Յունիոնիստական առաջադիմական կուսակցությունը՝ խալիդ Մոհի ադ-Դիմի գլխավորությամբ: Ազատական կուսակցությունը համարվեց աջակողմյան, իսկ Յունիոնիստական առաջադիմական կուսակցությունը՝ ձախակողմյան: Մուստաֆա Քամիլը և խալիդ Մոհի ադ-Դիմը «Ազատ ապաներ» կազմակերպության նախկին անդամներ էին, մասնակից 1952 թ. իուլիսյան հեղափոխությանը, և որպես այդպիսիք՝ համարվում էին Սադաթի վաղեմի գործընկերները: «Դայրաքար» թույլատրելով այդ կուսակցությունների կազմավորման հարցը և նույնպես «հայրաքար» որոշելով, թե այդ երեք կուսակցություններից որն է կենտրոնի, աջակողմյան և ձախակողմյան՝ Սադաթը մերժեց այլ ուժերի հայտերը՝ ունենալ իրենց կուսակցությունը: Մերժվածների մեջ էին նաև նասերականներն ու «Մուսուլման եղբայրները»:

Սադաթի այդ ժողովրդավարական ազատությունները, չնայած իրենց սահմանափակ լինելուն, այդուհանդերձ, ընդհանուր առմամբ լավ ընդունվություն գտան Եգիպտոսում, մասնավոր լրագրողների, գրողների, մշակույթի գործիչների, մտավորականության և այլ մասնագիտական շրջանակների կողմից:

Մակայն այդ ազատությունները երկար չտևեցին: 1977 թ. հայտնի բուժտերց հետո և Եգիպտոսի ներքաղաքական դրության վատացմանը զուգահեռ սկսեցին մտցվել նոր սահմանափակումներ: Դժգոհ «իր» կու-

սակցության՝ եզիպտոսի արաբական սոցիալիստական կուսակցության, գործունեությունից, մանավանդ որ նրան չէր հաջողվել խոր արմատներ գցել հասարակության մեջ և իր հետևից տանել ժողովրդական զանգվածներին, նա ցրեց այդ կուսակցությունը և 1978 թ. կազմավորեց նոր կուսակցություն, որը ստացավ Ազգային ժողովրդավարական կուսակցություն անունը:

Սադաթին խիստ անհանգստացնում էր իր կառավարման և քաղաքականության դեմ աճող ընդդիմությունը: Իր նախկին կուսակցությունը ցրելու որոշման մեջ առաջնային նշանակություն էր ունեցել այն հանգամանքը, որ նա ըստ Սադաթի, չէր կարողացել հակառակվել ընդդիմությանը և հաջող պայքար մղել նրա քաղաքական հակառակորդների դեմ:

Սադաթն անցավ բռնություններ կիրառելու քաղաքականությանը, որն ավելի դաժանորեն կիրառվեց 1981 թ. սկզբներից: Այսպես, օրինակ՝ 1981 թ. սեպտեմբերին նա արգելեց մի քանի հրատարակություններ, բռնագրավեց ընդդիմադիր լրագրերի ունեցվածքը, մոտ 1500 քաղաքական գործիչ բանտարկվեց: Խստացավ նրա քաղաքականությունը քրիստոնյա դպտիների նկատմամբ: Բոլորին ցնցեց դպտի քրիստոնյաների հոգևոր առաջնորդ պատրիարքին իր պաշտոնից հեռացնելու նրա աննախադեպ քայլը և բռնաճնշումները դպտի եկեղեցու և նրա կառույցների նկատմամբ: Դերքը հասավ «Սուսուլման եղբայրների» հոգևոր առաջնորդին, որը նույնպես ձերբակալվեց և բանտարկվեց:

Ավելին՝ Սադաթը չհասցրեց անել: 1981 թ. հոկտեմբերի 6-ին նա սպանվեց:

Չորրորդ. Իսրայելի հետ հաշտեցումը և եզիպտա-իսրայելական Քեմպ դևիդյան համաձայնագրերը

Իսրայելի հետ հարաբերությունների կարգավորումը և արաբա-իսրայելական կոնֆլիկտի լուծումը Սադաթին ամենից շատ հուզող հարցն էր նրա պրեզիդենտ դառնալու առաջին օրվանից: Դա իր սրությունը չկորցրեց նրա պրեզիդենտության ամբողջ շրջանում: Սադաթին պետք էր մի այնպիսի հաղթանակ, որին չէին կարողացել հասնել նրա երեք նախորդները՝ Ֆարուկ I-ը, զենեռալ Նազիքը և Գամալ Աբդել Նասերը: Նա վստահ էր, որ միայն այդ կերպ ինքը կարող էր դուրս գալ Նասերի սովերի տակից և ձեռք բերել այնպիսի հեղինակություն, որին անգամ Նասերը կարող էր նախանձել:

Դեռևս սկզբից, մտածելով ռազմական գործողությունների մասին, նա իր առջև խնդիր չէր դնում հասնել լիիրավ հաղթանակի Իսրայելի

նկատմամբ: Նա գիտակցում էր, որ Եգիպտոսը և ողջ արաբական աշխարհը դեռևս պատրաստ չէր դրան: Նրա երազանքն էր հասնել մի փոքր՝ սահմանափակ քնույթի ռազմական հաղթանակի, որը կկապվեր նրա անվան հետ, կվերացներ Իսրայելի անպարտելիության առասպելը և կառաջացներ փոփոխություններ արաբների մտածելակերպում ու հոգեբանության մեջ: Նա հույս ուներ նաև, որ դա որոշակի փոփոխություններ կարող էր առաջացնել Իսրայելի և նրան պաշտպանող արևմտյան պետությունների, առաջին հերթին ԱՄՆ-ի քաղաքականության մեջ:

1973 թ. հոկտեմբերի սկզբներին կայացած Եգիպտոսի ազգային անվտանգության խորհրդի նիստում Սադաթը տեղյակ պահեց խորհրդի անդամներին, որ մտադիր է ռազմական գործողություններ սկսել Իսրայելի դեմ: Նա հայտնեց նրանց, որ այդ գործողությունների հիմքում դրվում է «սահմանափակ» պատերազմի հայեցակարգը: Թեև այնքան էլ հասկանալի չէր «սահմանափակ» պատերազմի հայեցակարգը, և պարզ չէր, թե ինչպես այն կարելի է պահել դրա շրջանակներում ու կամխել նրա վերածուցնել համընդհանուր պատերազմի, այդուհանդերձ, Ազգային անվտանգության խորհրդի անդամները հավանություն տվեցին պրեզիդենտի մտադրությանը:

1973 թ. հոկտեմբերի 6-ին սկսվեց արաբա-իսրայելական չորրորդ պատերազմը: Այն սկսեց Եգիպտոսը: Այս անգամ Եգիպտոսի հետ պատերազմի մեջ մտավ միայն Սիրիան, իսկ Գորդանանը ձեռնպահ մնաց: Եգիպտական զորքերը հոկտեմբերի 6-ին հաջողությամբ անցան Մուսգի ջրանցքը և, ճեղքելով իսրայելցիների կողմից կառուցված Բարլեի հզոր պաշտպանական գիծը, որը նրանք համարում էին անառիկ, գրավեցին Սինայի թերակղզու մի մասը, որը գտնվում էր Իսրայելի տիրապետության տակ 1967 թ. հունիսյան պատերազմից ի վեր: Ռազմական այդ հաջողությունը աննախադեպ խանդավառություն առաջացրեց Եգիպտոսում և ամբողջ արաբական աշխարհում, և չփորվածություն Իսրայելում:

Եգիպտոսը հնարավորություն ուներ զարգացնել իր ռազմական հաջողությունները և գրագետ մարտավարության դեպքում հասնել մեծ հաջողությունների:

Սակայն Սադաթի հրամանով եգիպտական զորքերի հարձակողական գործողություններն անսպասելիորեն դադարեցվեցին: Պարզ դարձավ, որ դա պատահական չէր տեղի ունեցել, այլ կատարվել էր «սահմանափակ» պատերազմի վերաբերյալ Սադաթի պլանի համա-

ծայն, որը ողբերգության վերածվեց հետագայում իսրայելական պարկի մեջ հայտնված եգիպտական զորքանակի համար:

Եգիպտական բանակի հարձակողական զործողությունների դադարեցումից հիանալի օգուովեց Իսրայելը: Նրա բանակը շատ շուտ ուշքի եկավ, վերակազմավորեց իր ուժերը և անցավ հակահարձակման եգիպտական, ապա նաև սիրական ռազմաճակատներում և հասավ նոր հաջողությունների:

ՄԱԿ–ի միջնորդությամբ և Անվտանգության խորհրդի 1973 թ. հոկտեմբերի 22–ի Նո. 338 բանաձևի հիմքի վրա հաջողվեց հասնել կրակի դադարեցմանը:

Սադաթին, չնայած նախնական հաջողությանը, չհաջողվեց ամբողջությամբ հասնել իր գլխավոր նպատակներին, քան նրան ենթակա լրատվամիջոցները մեծ աղմուկ բարձրացրեցին եգիպտական զենքի հաղթանակի շուրջը, իսկ Սադաթը հռչակվեց «անցումի հերոս»՝ նկատի ունենալով եգիպտական զորքերի՝ Մուեզի քրանցքին անցնելը 1973 թ. հոկտեմբերի 6–ին:

Պատերազմի սկզբնական փուլը ցույց տվեց, որ լավ կազմակերպվածության, նախապատրաստական մտածված աշխատանքների, բանակի կարգապահության և մարտունակության բարձրացման դեպքում միանգամայն հնարավոր է հասնել հաջողությունների ռազմի դաշտում: Դրանում համոզվեցին ոչ միայն եգիպտոսում և արաբական մյուս երկրներում, այլև հասկացան թե՛ Ավիվում և Վաշինգտոնում:

Չպետք է քաջանել, որ այդ հանգամանքը հետագայում իր դրական դերն ունեցավ արաբ–իսրայելական առնակատման վերաբերյալ եգիպտա–իսրայելական քաղաքական համաձայնագրերի հարցում:

Դա ակնհայտ դարձավ 1977–1979 թթ., երբ Սադաթը կրկին մատուցեց մի նոր անակնկալ՝ ձգտելով լուծել արաբ–իսրայելական առնակատման «զորոյան հանգույցը»: 1977 թ. նոյեմբերի 9–ին Սադաթը ի լուր աշխարհի հայտարարեց, որ պատրաստ է մեկնել Երուսաղեմ, հանդիպել Իսրայելի դեկլարության հետ ու քննարկել արաբ–իսրայելական հարաբերությունների թուր կողմերը, եթե նման հրավեր լինի Իսրայելի կառավարության կողմից: Ստանալով նման հրավեր թե՛ Ավիվից՝ Իսրայելի վարչապետ Մենախիմ Բեգինից՝ Սադաթը նոյեմբերի 19–ին մեկնեց Երուսաղեմ, որտեղ նա մնաց մինչև նոյեմբերի 21–ը: Նրան հնարավորություն տրվեց հանդես գալ Իսրայելի պառլամենտում՝ կենսեստում, և շարադրել իր տեսակետները նրկու երկրների միջև հարա-

բերությունները կարգավորելու վերաբերյալ: Առաջին կարևոր միտքը, որ նա արտահայտեց, և որը խառնեց ամբողջ արաբական աշխարհը, դա այն էր, որ ինքը պատրաստ է ճանաչել Իսրայելի անկախությունը և հաստատել կայուն խաղաղություն՝ հիմնված արդարության վրա: Սա դաքը միաժամանակ ընդգծեց, որ հարաբերությունների կարգավորումը չպետք է տեղի ունենա միայն եգիպտոսի և Իսրայելի միջև, այլ պետք է ընդգրկի նաև արաբական մյուս երկրները, որի համար պետք է վերահարձակեն արաբական բոլոր գրավյալ տարածքները, ներառյալ արաբական երուսաղեմը, և ճանաչել սեփական պետությունն ունենալու Պաղեստինի իրավունքը:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ Սադաթին ոչ որ լիազորություններ չէր տվել երուսաղեմում հանդես գալ արաբական մյուս երկրների և Պաղեստինի արաբ ժողովրդի անունից:

1977 թ. դեկտեմբերին կայացան Իսրայելի վարչապետ Մենախիմ Բեզկինի պատասխան այցը Եգիպտոս և նրա հանդիպումն ու բանակցությունները Սադաթի հետ Իսմայիլիա քաղաքում: Նա իր հետ բերել էր առաջարկությունների մի փաթեթ, որը վկայում էր այն մասին, որ Իսրայելը դեռևս պատրաստ չէր այնպիսի արձատրական փոփոխությունների արաբա-իսրայելական հարաբերություններում, որպիսին առաջարկում էր ԱՆՎար Սադաթը: Պա հատկապես վերաբերում էր պաղեստինցիների իրավունքներին և արաբական գրավյալ տարածքներին, որոնց վերաբերյալ նա առաջարկում էր մանր, երկրորդական և ոչ էական զիջումներ: Բեզկինի առաջարկությունները Սադաթին դրեցին անհարմար դրության մեջ:

Սադաթի այցը երուսաղեմ և Բեզկինի պատասխան այցը Իսմայիլիա խիստ բացասական արձագանք գտավ ամբողջ արաբական աշխարհում: Նա ներքաղաքական լարվածություն առաջացրեց նաև Եգիպտոսում՝ ներառնելով կառավարությունը: Համաձայն չլինելով Սադաթի երուսաղեմ այցի և արաբա-իսրայելական հարաբերությունների հարցում նրա նոր քաղաքական կողմնորոշման հետ՝ հրաժարական տվեցին Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ֆահմին, ապա նաև նրան այդ կարևոր պաշտոնում հաջորդած Մահմուդ Ռիյադը:

Ստեղծված պայմաններում գործին միջամտեց ԱՄՆ արեզիդենտ Կարտերը, որը ստանձնեց միջնորդի դեր: Նա 1978 թ. հունվարին մեկնեց Եգիպտոս և Աստանում հանդիպեց ու բանակցություններ վարեց Սադաթի հետ:

Ամբողջ 1978-1979 թթ. ամերիկյան դիվանագիտությունը շատ ակտիվ էր և ամեն կերպ ջանում էր երկու կողմերին նստեցնել բանակ-

ցությունների սեղանի շուրջ և հասնել առճակատման կարգավորմանը: Եվ, ի վերջո, ԱՄՆ պրեզիդենտ Ջիմի Կարտերին դա հաջողվեց: Նրա հրավերով Եգիպտոսի պրեզիդենտ Անվար Սադատը և Իսրայելի վարչապետ Մենախիմ Բեգինը 1978 թ. սեպտեմբերին մեկնեցին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտների ամառային նստավայր Քեմպ Դևիդ, որը գտնվում է Մերիլանդի նահանգում: Այստեղ նրանք Կարտերի անմիջական մասնակցությամբ բանակցություններ սկսեցին, որոնք տևեցին 1978 թ. սեպտեմբերի 4-17-ը: Բանակցություններն ընթանում էին շատ ծանր, անգամ լինում էին հուսահատական պահեր, երբ բվում էր, թե նրանք ծախսովելու էին: Հատկապես կարծր դիրքորոշում ուներ Իսրայելի վարչապետը: Նման հուսահատական պահերից մեկի ժամանակ Սադատն անգամ տեղյակ պահեց Կարտերին, որ ինքը հավաքում է իր ճամպուրկները և մեկնում Կահիրե: Սակայն Կարտերը և նրա թիմը կարողացան ստիպել կողմերին շարունակել բանակցությունները և զնալ գիջումների: Զիջող հիմնական կողմը Սադատն էր: Ինչպես նշում է ամերիկյան պատմաբան Ջորջ Լենցովսկին իր «Ամերիկյան պրեզիդենտները և Մերձավոր Արևելքը» աշխատության մեջ. «Սադատի գիջումները շփոթեցնում և շատ հաճախ վշտացնում էին նրա եգիպտական օգնականներին»: Գնեց այդ ժամանակ Քեմպ Դևիդում իր հրաժարականի մասին հայտնեց Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարար Քամիլը, որն ուղեկցում էր Սադատին և մասնակցում բանակցություններին, որը նա իրականացրեց Կահիրե վերադառնալուց անմիջապես հետո:

1978 թ. սեպտեմբերի 17-ին Քեմպ Դևիդում ստորագրվեց երկու փաստաթուղթ, որի տակ կար երեք ստորագրություն՝ Անվար Սադատի և Մենախիմ Բեգինի, որոնք այդ փաստաթղթերը ստորագրել էին համապատասխանաբար հանուն Եգիպտոսի ու Իսրայելի, և ԱՄՆ պրեզիդենտ Ջիմի Կարտերի ստորագրությունը՝ որպես վկա:

Առաջին փաստաթուղթը կոչվում էր «Մերձավոր Արևելքում խաղաղության շրջանակը», իսկ երկրորդը՝ «Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև հաշտության պայմանագրի կնքման շրջանակը»:

Առաջին փաստաթղթում սահմանվում էր հինգամյա անցման շրջան Արևմտյան ափի և Դազայի շրջանում արաբական ինքնավարության հարցը կարգավորելու համար: Առաջարկվում էր հաշտության պայմանագրեր կնքել մի կողմից՝ Իսրայելի, իսկ մյուս կողմից՝ Եգիպտոսի, Գորդանանի, Սիրիայի և Լիբանանի միջև, որի հիմնական կետերն

էին Իսրայելի լրիվ ճանաչում (full recognition), տնտեսական բոլկոտի վերացում և այլն:

Երկրորդ փաստաթուղթը, որը սահմանում էր Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև խաղաղության պայմանագրի շրջանակները, նախատեսում էր Իսրայելի զինված ուժերի դուրսբերումը Սինայից, նրան փոխանցվող օդանավակայանների օգտագործումը միայն քաղաքացիական նպատակներով, իսրայելական նավերի ազատ նավարկումը Սուեզի ջրանցքով և այլն:

1979 թ. մարտի 26-ին Վաշինգտոնում ստորագրվեց Եգիպտա-իսրայելական Գաշտոթյան (խաղաղության) պայմանագիրը, որը հիմնականում վերադարձնում էր «Եգիպտոսի և Իսրայելի միջև Գաշտոթյան պայմանագրի կնքման շրջանակը» փաստաթղթի հիմնական դրույթները:

Այսպիսով՝ Եգիպտոսը դարձավ արաբական առաջին պետությունը, որը ճանաչեց Իսրայելին՝ պարտավորվելով հրաժարվել վիճելի հարցերը լուծել պատերազմի կամ պատերազմի սպառնալիքի միջոցով: Նա միակողմանիորեն դուրս եկավ Իսրայելի դեմ համաարաբական պայքարից:

3. Եգիպտոսի մեկուսացումը արաբական աշխարհից և Սադաթի սպանությունը

Քենադյան համաձայնագրերը և եգիպտա-իսրայելական հաշտության պայմանագիրը նոր իրադրություն ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքում: Չնավորվեց նոր փուլ արաբա-իսրայելական առճակատման զարգացման մեջ: Եթե մինչ այդ արաբական բոլոր երկրների պայքարի հիմնական նշանակետը Իսրայելն էր, ապա այժմ նրա կողքին հայտնվեց նաև Եգիպտոսը: Լինում էին պահեր, հատկապես պայմանագրերի ստորագրմանը հաջորդած առաջին շրջանում, երբ թվում էր, քեռատնությունը, հակազդեցությունը և թշնամանքը Եգիպտոսի դեմ արաբական երկրներում գոնե առանձին ուժերի կողմից, երբեմն ավելի ուժեղ էին դրսևորվում, քան Իսրայելի կամ ԱՄՆ-ի դեմ:

Ավելի հստակ դարձավ նաև արաբական երկրների դիրքորոշումը ԱՄՆ-ի նկատմամբ, որին արաբական աշխարհը պատասխանատու էր համարում և մեղադրում քեռադեմոկրատիայի համաձայնագրերի ու եգիպտա-իսրայելական պայմանագրի համար: Նրանք գտնում էին, որ Կար-

տերը խաղաղասերի դիմակի տակ իրականում դարձավ արաբական աշխարհի պատակտողը:

Կարելի է ասել, որ արաբական երկրների դիրքորոշումն այդ պայմանագրերի ու Սադաթի նոր քաղաքական կողմնորոշման հանդեպ եղավ խիստ բացասական: Երկու հարցում էին նրանք մեղադրում Սադաթին:

Սաադին՝ նրանք գտնում էին, որը Սադաթը դիմեց այդ քայլին առանց նախօրոք խորհրդակցելու նրանց հետ: Սադաթի այդ քաղաքականության արդյունքը եղավ այն, որ արաբական աշխարհի ամենագորեղ պետությունը որպես մի սովորական դասաչիք դավաճանեց նրանց և լքեց հակախորայելական արաբական միասնական ճակատը: Սադաթը մեղադրվում էր այն բանում, որ արաբական համընդհանուր մոտեցումը զոհաբերեց եզիպտա-խորայելական երկկողմանի հարաբերություններին՝ վերջինս ավելի քարձր դասելով և ավելի կարևոր համարելով առաջինից:

Երկրորդ՝ նրանք դավաճանական որակեցին Սադաթի դիրքորոշումը Պաղեստինի խնդրի լուծման և նրա ապագա կարգավիճակի հարցում, որոնք անդադրվեցին Քենադ Ղնիդում: Ի հավելումն՝ արաբական երկրների ղեկավարները համոզված էին, որ Իսրայելը չի կատարելու անգամ այն կիսատ-պռատ պարտավորությունները, որ նա Քենադ Ղնիդում վերցրեց իր վրա:

Արաբական երկրների ղեկավարները, քաղաքական տարբեր ուժերը, կուսակցությունները, զինվորականները, սոցիալական տարբեր խավերը դատապարտում էին Սադաթին՝ նրան որակելով որպես դասաչիք: Արաբական մամուլը և լրատվական այլ միջոցները ողողված էին հակասադաթական նյութերով, նրան համարում էին դավաճան, քառեր չէին խնայում նրա անձը վիրավորելու և քաղաքականությունը դատապարտելու համար:

Արաբական երկրները դիմեցին նաև հակաեզիպտական որոշակի գործնական քայլերի:

1978 թ. նոյեմբերի 5-ին Բաղդադում կայացավ արաբական երկրների ղեկավարների առաջին հանդիպումը Քենադ Ղնիդում Օույն թվականի սեպտեմբերի 17-ին ստորագրված եզիպտա-խորայելական պայմանագրերի ստորագրումից հետո: Նրանք զգուշացրեցին Սադաթին սրախվել ու կանգ առնել, այլևս ոչ մի զիջում չկատարել Իսրայելին: Սակայն անակնկալների քաղաքականության սիրահարը չանսաց Բաղդադից հնչած արաբական առաջնորդների ձայնին և 1979 թ. մարտի 26-ին,

ինչպես նշվեց, ստորագրեց եգիպտա-խորայելական հաշտության պայմանագիրը: Արաբական երկրները Սադաթի այդ նոր քայլն ընկալեցին որպես մարտահրավեր՝ ուղղված ամբողջ արաբական աշխարհին: Եվ նրանք ընդունեցին այդ մարտահրավերը: 1979 թ. մարտի 31-ին՝ եգիպտա-խորայելական պայմանագրի կնքումից հինգ օր անց, արաբական երկրների որոշումով կախակայվեց եգիպտոսի անդամակցությունը Արաբական պետությունների լիգային: Նրա շտաբ-կայանը բոլոր ստորաբաժանումներով հանդերձ տեղափոխվեց Թունիս: Արաբական պետությունների լիգայի գլխավոր քարտուղարի պաշտոնը, ավանդույթի համաձայն, միշտ զբաղեցնում էր եգիպտոսի ներկայացուցիչը: Այժմ եգիպտոսը զրկվեց այդ առանձնաշնորհումից: Արաբական երկրները խզեցին դիվանագիտական հարաբերությունները եգիպտոսի հետ, չեղյալ հայտարարեցին կամ սառեցրին տարբեր բնագավառներում եգիպտոսի հետ համագործակցության վերաբերյալ մի շարք համաձայնագրեր և այլն: Սառեցվեց եգիպտոսի անդամակցությունը նաև Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունում և այլն:

Այսպիսով՝ եգիպտոսը հայտնվեց մեկուսացման մեջ արաբական աշխարհում: Այդ իրողությունից ոչ ոք չէր շահում, քանի որ դրանից տուժում էր ոչ միայն եգիպտոսը, այլև արաբական բոլոր երկրները, որովհետև, ինչպես արդեն նշվել է, արաբական ամենաուժեղ պետության հեռանալը արաբական շարքերից հարվածում էր նաև բոլոր արաբական երկրներին, քուլացնում նրանց դիրքերը և նվազեցնում արաբա-խորայելական առնակատման հարցում հաջողության հասնելու նրանց հնարավորությունները:

Քեմպդենիդյան համաձայնագրերը և եգիպտա-խորայելական հաշտության պայմանագիրը անմիջական ազդեցություն ունեցան Սադաթի քաղաքական ճակատագրի վրա: Դա քուլացրեց նրա դիրքերը և նպաստեց նրա հեղինակության անկմանը երկրի ներսում: Դրան նպաստեցին նաև եգիպտոսի տնտեսական վիճակի վատացումը և բռնությունների այն ալիքը, որ 1981 թ. սեպտեմբեր ամսին լայնորեն ծավալվեց եգիպտոսում: Չանգվածային բռնությունները այլախոհների, դատիների, ինչպես նաև «Մուսուլման եղբայրների» նկատմամբ, որ կիրառեց Սադաթը, արագացրեց նրա անկումը: Եգիպտացիների ավելի ու ավելի լայն խափեր էին երես թեքում նրա կառավարման ոճից, նրա անկանխատեսելի լինելուց և անսպասելի քայլերից:

1981 թ. հոկտեմբերի 6-ին Կահիրեում զինվորական շքերթ էր 1973 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ արաբա-խորալեական չորրորդ պատերազմի ժամանակ, եգիպտական զորքերի կողմից Սուեզի ջրանցքը հաջողությամբ անցնելու 8-րդ տարեդարձի կապակցությամբ: Չինվորական շքերթն ընդունում էր Եգիպտոսի պոեզիոնետ, Եգիպտոսի զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատար Անվար Սադատը: Երբ զինվորականներն անցնում էին ամբիոնի առջնից, նրանցից անջատվեց մի խումբ, որը նույնպես նետեց ամբիոնում կանգնած Սադատի կողմը և կրակ բացեց հրացաններից նրա վրա: Պոեզիոնետը զոհվեց:

Այդպես ավարտվեց Անվար Սադատի կյանքի ուղին: Նրա սպանությամբ փակվեց Եգիպտոսի ժամանակակից պատմության կարևոր գլուխներից մեկը:

Սադատի դարաշրջանի և նրա գործունեության ու քաղաքականության մասին գոյություն ունեն միանգամայն իրարամերձ կարծիքներ և գնահատականներ: Խորհրդային պատմագիտությունը միաշահուկ կերպով բացասական է գնահատել նրա գործունեությունը՝ սխալ համարելով նրա կողմից Նասերի քաղաքականության սկզբունքներից հեռանալը, Քեմալ Դեմիշի համաձայնագրերի կնքումը և Եգիպտոսի մերձեցումը Իսրայելի հետ: Խորհրդային որոշ հետազոտողներ ոչ մի արդարացում չեն գտնում նրա այդ քաղաքականության համար: Նրանք Սադատի՝ որպես պետական գործչի գնահատականին մոտենում են նաև Խորհրդային Միություն — ԱՄՆ փոխհարաբերությունների տեսանկյունից մի դարաշրջանում, որը պատմության մեջ մտել է որպես սառը պատերազմի դարաշրջան: Այդ շրջանում ամեն մի քայլ, որը նպաստում էր ԱՄՆ-ի դիրքերի ամրապնդմանը, խստորեն դատապարտվում և քարկոծվում էր Խորհրդային կողմից: Իսկ Սադատը եղավ Եգիպտոսի այն պոեզիոնետը, որը հեռացավ Խորհրդային Միությունից և բարեկամական հարաբերություններ հաստատեց ԱՄՆ-ի հետ: Նման գործիչը չէր կարող դրական գնահատականի արժանանալ Խորհրդային պատմագիտության կողմից:

Նրա մասին, ինչպես նշել ենք, մերժողական տեսակետն էր տիրապետում նաև արաբական իրականության մեջ, այդ բվում և պատմագիտության բնագավառում:

Նրա նախկին գործընկերները, որոնք այնուհետև հեռացան նրանից, ինչպես արտաքին գործերի նախարար Քամիլը, Սադատին համարում են «փոփոխական, քմահաճ», որը չէր սիրում նախօրոք Խորհրդային

ցել: Եգիպտոսի մեկ այլ արտաքին գործերի նախարար՝ Իսմայիլ Ֆահմին, որն աշխատել է Սադաթի հետ, անդրադառնալով նրա էրուսաղեմ այցին, նշում է, որ «նա բույլ տվեց, որ իսրայելցիները պարզապես իրեն օգտագործեն, մինչև որ հայտնվեց մի այնպիսի դրուբյան մեջ, երբ պետք է ընդուներ, որ ինքը կա՛մ սխալ է գործել, կա՛մ Իսրայելի հետ ստորագրեր անցատ խաղաղություն՝ Իսրայելի պայմանների հիման վրա»: Լա Նույնպես Սադաթին համարում է փոփոխական՝ ընդունակ կատարելու անկանխատեսելի քայլեր՝ ուշադրություն չդարձնելով ռիսկի վրա: Իսրայելի հետ անցատ հաշտության համար Սադաթին խիստ քննադատում է Եգիպտոսի հեղինակավոր քաղաքական գործիչ, «Ալ-Աիրամ» ազդեցիկ քերթի խմբագիր Մուհամմադ Ֆասանեյն Չեյքալը:

Չեյտաքըքիր է նաև զենեղալ Սաադ Շազլիի կարծիքը: Դա հետաքրքիր է այնքանով, որ նա 1973 թ. պատերազմի ժամանակ Սուեզի ջրանցքն անցած և ռազմական առաջին՝ թեկուզ և սահմանափակ հաղթանակի պտուղները ճաշակած գործերի հրամանատարն էր: Լա իր ոչ-զոհույունն է հայտնում այն կապակցությամբ, որ Սադաթը «քաղաքականապես միջամտեց լավ պլանավորված ռազմական գործողություններին», որի արդյունքում, ինչպես նշում է նա, իսրայելական զորքերը կարողացան հետ անցնել Սուեզի ջրանցքը և շրջափակման մեջ վերցնել եգիպտական երրորդ բանակը: Շարունակելով իր դատողությունները՝ զենեղալը գրում է. «Դրեզիդենտն անուշադրության մատնեց ամենամեծ բանակը, որ երբևիցե ունեցել էր Եգիպտոսը»:

Ինչ վերաբերում է արևմտյան, մասնավորապես ամերիկյան պատմագիտությանը, ապա նա առաջին օրվանից զովաբանում և փառաբանում էր Սադաթին՝ նրան համարելով խիզախ, ավելի հեռուն տեսող և լայնախոհ արաբական պետական գործիչ:

Սակայն վերջին տարիներին ավելի ու ավելի են հանդիպում նոր մոտեցումներ, այդ թվում և ռուսական պատմագիտության մեջ, որոնք անվերապահորեն պաշտպանում են Սադաթի քաղաքականությունը ըր-լոր հարցերում՝ թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության քննազավառում: Այդ տեսակետի ամենարմուղ աբուսահայտություններից մեկն է հանդիսանում Լ. Վասիլևի կարծիքը, որը տեղ է գտել նրա «Արևելքի պատմությունը» աշխատության երկրորդ հատորում: «Եգիպտոսի ճկուն արտաքին քաղաքականությունը, — գրում է նա, — դուր չեկավ շատ արաբական երկրների, որոնք մեղադրում էին Սադաթին այն բանի համար, որ նա դավաճանել է պաղեստինցիների շահերին: Ինչպես

հայտնի է, այդ երկրներից շատերը խզեցին դիվանագիտական հարաբերությունները եգիպտոսի հետ, կախակալվեց նրա անդամակցությունը Արաբական երկրների լիգայում: Բայց եգիպտոսը չզիջեց: Ժամանակը ցույց տվեց, որ Իսրայելի հետ խաղաղություն փնտրելու Սադաթի ընտրած քաղաքականությունն իրեն արդարացրեց, և դա, ի վերջո, հարկադրված էին ընդունել նախկինում նրան դատապարտող արաբական երկրները»:

Ընդունելով հանդերձ նոր մոտեցման անհրաժեշտությունը Սադաթի անձի և քաղաքականության հանդեպ՝ միաժամանակ չպետք է ընկնել չափազանցության մեջ, մասնավորապես այնպիսի խիստ վիճելի հարցում, ինչպիսին «նախկինում նրան դատապարտող արաբական երկրների» գնահատականի փոփոխությունը:

XI. ԵԳԻՊՏՈՍԸ XX ԴԱՐԻ ՎԵՐՉՈՒՄ ԵՎ XXI ԴԱՐԻ ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ: ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ԲԱՂԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆ

1. Գուսնի Մուբարակը եգիպտոսի նոր պրեզիդենտ

1981 թ. հոկտեմբերի 6-ին, երբ զինվորական շքերթի ժամանակ «Ալ-Թակֆիր վա ալ-Ֆիջրա» մուսուլմանական գաղտնի կազմակերպությանը պատկանող զինվորականների նոնակներից և հրացաններից արձակած զնդակներից գոհվեց պրեզիդենտ Սադաթը, միաժամանակ վիրավորվեցին մի շարք պետական գործիչներ, որոնք այդ պահին գտնվում էին ամբիոնում: Նրանց թվում էր եգիպտոսի վիցեպրեզիդենտ Գուսնի Մուբարակը, որը կանգնած էր պրեզիդենտի կողքին: Ստացած վերքերը թեթև էին և նրա կյանքին ոչ մի վտանգ չէին սպառնում¹²:

1981 թ. հոկտեմբերի 14-ին վերքերը դեռևս չբուժած Գուսնի Մուբարակը ստանձնեց եգիպտոսի պրեզիդենտի պարտականությունները: Ո՞վ էր նա:

12 Տարածված է այն տեսակետը, որ Մուբարակը ահաբեկության պահին գտնվում էր Սադաթից ընդամենը 10 սմ հեռավորության վրա, և որ ահաբեկիչները, նախքան կրակ բազելը Սադաթի վրա, իրեն թե բջյավել են և զգուշացրել Գուսնի Մուբարակին կանառ:

Այդ հարցը տեղին է, քանի որ, ի տարբերություն Անվար Սադաթի, որը եղել էր «Ազատ սպաներ» կազմակերպության անդամ, 1952 թ. Խուլխայան հեղափոխության կազմակերպիչներից մեկը մալսքան պրեզիդենտ դառնալը գրավել մի շարք պետական բարձր պաշտոններ և այդ պատճառով հայտնի էր եզիպտական և արաբական հասարակայնության ամենաալայն շրջաններին, Գուսնի Մուքարակի կյանքի ուղին միանգամայն այլ էր եղել, և նա չուներ այնպիսի լայն ճանաչում, ինչպես իր նախորդը:

Եւ ծնվել է 1928 թ. Եզիպտոսի Սենուֆիյա նահանգում, որը գտնվում է Նեղոսի դելտայում, դատական աշխատողի ընտանիքում: Գլխավորում էր ավարտելուց հետո նա ընդունվում է Եզիպտոսի ռազմաօդային ուժերի զինվորական ակադեմիան, որը հաջողությամբ ավարտում է 1950 թ. և ստանում բակալավրի գիտական աստիճան: 1950-1954 թթ. նա ծառայում է Եզիպտոսի ռազմաօդային ուժերում՝ որպես մարտական օդաչու, ապա դասավանդում ռազմաօդային ուժերի ակադեմիայում՝ հետագայում դառնալով նրա գլխավոր տնօրենը: Մուքարակի կենսագրության մեջ կա մի հետաքրքիր էջ: 1964 թ. նա սովորելու է մեկնում Խորհրդային բանակի շտաբի Մ. Ֆրունզեի անվան ռազմական ակադեմիան, որտեղ նա սովորում է մեկ տարուց ավելի և ապա վերադառնում Կահիրե՝ կրկին ստանձնելով Եզիպտոսի ռազմաօդային ուժերի ակադեմիայի տնօրենի պաշտոնը: 1969 թ. նա նշանակվում է Եզիպտոսի ռազմաօդային ուժերի շտաբի պետ և ստանում վիցեմարշալի զինվորական աստիճան: 1973 թ. Խոկտեմբերյան արաբա-իսրայելական պատերազմի ժամանակ՝ նրա նախնական փուլում, Եզիպտոսի ռազմաօդային ուժերը նրա հրամանատարությամբ զործում են հաջողությամբ և ապահովում եզիպտական զորքերի անցումը Սուեզի ցրանցքով: 1973 թ. նա Եզիպտոսի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարն էր, և նրան չնորհվում է ավիացիայի մարշալի զինվորական բարձրագույն աստիճան: Երկու տարի անց՝ 1975 թ. ապրիլին, նա դառնում է Եզիպտոսի վիցեպրեզիդենտ: Եւ միաժամանակ նշանակվում է կառավարող Ազգային ժողովրդավարական կուսակցության նախագահի տեղակալ, որի առաջնորդն էր Անվար Սադաթը:

Կարելի է ասել, որ նրա առաջընթացը պաշտոնավարության աստիճանակարգով տեղի է ունեցել բավականին արագ և առանց ցնցումների ու դրամատիկական պահերի:

Գուսնի Մուքարակը դարձավ Եզիպտոսի հանրապետության չորրորդ պրեզիդենտը:

**2. Գուսնի Մուրաբակի Ներքին քաղաքականությունը:
Իմպրովիզացիայից՝ հանկարծատեղծումից՝
հավասարակշռված քաղաքականություն**

Մուհամմադ Գուսնի Մուրաբակը Անվար Սադաթից ժառանգություն ստացավ որոշակի սկզբունքների վրա հիմնված պետական, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և հասարակական մի կառուցվածք, որն արդեն արմատներ էր արձակել երկրի ներսում: Ճիշտ է, դրա վերաբերյալ կային տարբեր կարծիքներ, վիճարանություններ էին գնում երկրի ներսում և դրսում, կար քաղաքական ու կրոնական ընդդիմություն և այլն, այդուհանդերձ, այդ համակարգը զործում էր, և երկրի ավելի ու ավելի լայն խավեր էին համակերպվում դրա հետ:

Դառնալով պրեզիդենտ՝ Գուսնի Մուրաբակը կանգնեց այդ համակարգն ամրոցությանը ընդունելու և նրա հիմքի վրա երկիրը կառավարելու կամ նրանից հրաժարվելու և նոր համակարգ ստեղծելու երկընտրանքի առջև: Ի տարբերություն իր նախորդի, որը սկզբունքորեն հրաժարվեց նասերական ժառանգությունից, հասարակության, տնտեսության և պետության վերաբերյալ Նասերի հիմնադրույթներից, և եզիպտական հասարակության գարգացումը տարավ այլ ուղիով՝ հիմնված այլ սկզբունքների վրա՝ Գուսնի Մուրաբակը չզնաց այդ ճանապարհով:

Նա հիմնական գծերով պահպանեց այն ժառանգությունը, որ ստացավ իր նախորդից, և փոփոխության ենթարկեց այնքանով և այն ժամանակ, որքանով և երբ դա պահանջում էին նոր ժամանակները և նոր պայմանները:

Նա Սադաթից տարբերվում էր մեկ այլ կարևոր հարցում նա:

Ի տարբերություն իր նախորդի իմպրովիզացիայի՝ հանկարծատեղծման քաղաքականության, որի վիրտուոզ կատարողն էր նա, Մուրաբակը նախընտրում է հավասարակշռված և սքափ քաղաքականությունը, որի մեջ տեղ չի մնում ամակնկալների, անսպասելի շրջադարձերի և հանպատրաստից զործողությունների համար: Դա նրա ոճը չէ: Նրանք, ովքեր աշխատում են Եզիպտոսի նոր պրեզիդենտի հետ և հատուկ ուսումնասիրել են նրա կյանքը և զործունեությունը, հավաստում են, որ Գուսնի Մուրաբակին քնորոշ են ռացիոնալիզմը, նույնիսկ գաղափարությունը, հարցերի մեջ հիմնովին խորամուխ լինելը և ցուցադրական ռիսկի դիմելու ժխտումը: Նրա քնավորության այդ գծերը և աշխա-

տառճը մեծ հեղինակություն բերեցին նրան և բարձրացրին Եգիպտոսի՝ որպես իուսալի գործընկերոջ վարկը:

Դուսնի Մուսարակի պրեզիդենտության շրջանում նոր զարգացում ստացան **շուկայական-կապիտալիստական հարաբերությունները**: Հարողությանը շարունակվեց ծնունդությունների և ծառայությունների սեփականաշնորհումը, մասնավոր սեկտորն ավելի ամրապնդեց իր դիրքերը երկրի տնտեսության մեջ: Դրան նպաստում է իշխանությունների քաղաքականությունը ներդրումների հարցում: Եգիպտոսի կառավարությունը խրախուսում է նախ և առաջ տեղական, ապա՝ արաբական, հետո նոր օտարերկրյա կապիտալի ներդրումները երկրի տնտեսության մեջ: Աշխուժացավ և խորացավ համագործակցությունը Համաշխարհային բանկի և Միջազգային արժույթային հիմնադրամի հետ, որոնք խրախուսում են տնտեսական բարեփոխումները Եգիպտոսում և ֆինանսավորում դրանք: Զգալի է նաև ԱՄՆ-ի ֆինանսական օգնությունը՝ 1979 թ. սկսած մինչև 2005 թ. ներառյալ. տարեկան 2,2 մլրդ ԱՄՆ դոլար:

Եգիպտոսն ունի ֆինանսավորման մեկ այլ աղբյուր ես: Արտասահմանում, գլխավորապես Մաուդյան Արաբիայում, ԱՄՆ-ում և Օդիս մյուս երկրներում, Եվրոպայում աշխատում են 5 մլն-ից ավելի եգիպտացիներ, որոնք ամեն տարի քավակահին մեծ գումարներ են փոխանցում Եգիպտոս:

Այդ ամենը նպաստեց տնտեսական զարգացման տեմպերի աճին: Դա առանձնահատուկ նշանակություն ունի Եգիպտոսի համար, որի բնակչությունը 2005 թ. արդեն հասնում էր 77 միլիոնի, որտեղ բնակչության տարեկան աճը աշխարհում ամենաբարձրերից է, և որտեղ, դարձյալ 2005 թ. տվյալներով, յուրաքանչյուր տարի ծնվում է 1,5 մլն եգիպտացի: Իսկ դա նոր խնդիրներ է դնում բնակչությանը աշխատանքով, սնունդով և համապատասխան սպասարկություններով և ծառայություններով ապահովելու գործում: 1990-ական թվականներին տնտեսական տարեկան աճը կազմել է միջինը 5%, որը վատ ցուցանիշ է Եգիպտոսի նման երկրների համար: Այդ ցուցանիշներն ավելի բարելավված ծնով պահպանվել են նաև 2000 թվականների սկզբներին: Բայց այստեղ կարևորն այն է, որ այդ տարիներին հարողվեց հասնել բնակչության աճի որոշ նվազման. այն իջավ տարեկան մինչև 2,2%-ի, թեև դա նույնպես փոքր թիվ է:

Հայտնի է, որ Եգիպտոսն աշխարհում գրավում է առաջին տեղը բարձրորակ բանրակի արտադրության գծով: Եգիպտոսի կառավարու-

նի և լեզալ ընդհանադիր կազմակերպություններ և միություններ: 1935 թ. Ահմադ ալ-Մուքան Սանայում հիմնում է «Պայքարի կազմակերպում» գաղտնի գրական ընկերությունը: Ավելի նշանավոր էր 30-ական թվականների վերջին պոետ Մուհամմադ Մահմուդ ազ-Չուրբյոյի և գրականագետ ալ-Խալիդի հիմնած լեզալ գրական ընկերությունը, որը պահանջում էր թագավորի իշխանությունը սահմանափակող սահմանադրության ընդունում, տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների կիրառում, ժողովրդական կրթության զարգացում և այլն:

Ընդհանադիր շարժումը որոշ ազդեցություն գործեց իմած Յահյայի քաղաքականության վրա: Դրա ճնշման տակ, ինչպես նաև հասկանալով, որ ոչինչ չի ստացվում անզլո-իտալական հակասությունների վրա խաղալուց, նա երկրորդ համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիներին որոշ ուղղումներ մտքոց իր արտաքին քաղաքականության ընթացավառում: Մասնավորապես, վերանայվեց եմենի ինքնամեկուսացման հարցը՝ արաբական երկրների հետ ավելի սերտորեն համագործակցելու տեսանկյունից: Եվ որպես դրա արդյունք՝ եմենը 1937 թ. միացավ «Բարեկամության և արաբական ներայության» սաուդա-իրաքյան պայմանագրին, ընդլայնեց իր առևտրատնտեսական և մշակութային կապերը Սիրիայի, Լիբանանի և Եգիպտոսի հետ, իսկ 1938 թ. 10 տարով երկարածովեց 1928 թ. ստորագրված խորհրդա-եմենական պայմանագիրը:

Ահա այսպիսին էր եմենի ներքին և արտաքին քաղաքական դրությունը, երբ բռնկվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Եմենը թեև չդարձավ պատերազմի թատերաբեմ, սակայն իր վրա կրեց պատերազմի քոլոր հետևանքները: Սկզբնական շրջանում նրան մեծ վտանգ էին ներկայացնում Իտալիայի քաղաքական ծրագրերը: Վերջինս փորձում էր իր տիրապետությունը հաստատել Կարմիր ծովի և Ադենի նեղուցի շրջանում, Եմենը վերածել իր հենակետի՝ Արաբական թերակղզի ներքափանցելու համար: Սակայն 1941 թ. անգլիական զորքերը պարտության մատնեցին իտալացիներին, և իտալական վտանգը եմենի համար վերացավ:

Պատերազմի ընթացքում Եմենը պահպանեց չեզոքություն և միայն 1943 թ. փետրվարի 28-ին խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Իտալիայի հետ և ներկայումս ենթարկեց եմենում այդ պահին գտնվող իտալական, ինչպես նաև գերմանական քաղաքացիներին:

Պատերազմը չափազանց ծանր անդրադարձավ Եմենի տնտեսության և ժողովրդի նյութական դրության վրա: Եմենը զրկվեց սուրճ ար-

տահանելու և իրեն անհրաժեշտ ապրանքներ ներմուծելու հնարավորությունից: Գյուղատնտեսությանը ծանր հարված հասցրեց երաշտը, և որպես արդյունք՝ սկսվեց սով:

Այս իողի վրա կրկին ակտիվացավ ընդդիմադիր ուժերի գործունեությունը: Երանց մի մասը, խուսափելով ձերբակալությունից և հալածանքներից, տեղափոխվեց Ադնն: 1944 թ. այստեղ հաստատվեցին «Ազատ եմենցիների» ղեկավարներ Աիմադ Մուհամմադ Նումանը և Մուհամմադ Սահմուդ ազ-Չուրեյրին: 1944 թ. տեղի ունեցավ «Ազատ եմենցիների» համաժողովը, որտեղ ստեղծվեց էմենական մեծ միությունը: «Ազատ եմենցիների» հիմնական պահանջներն էին՝ իրականացնել քաղաքական բարեփոխումներ և էմենը աստվածապետական քաջարձակ միապետությունից վերածել սահմանադրական միապետության:

4. 1948 թ. պետական հեղաշրջումը

Զետպատերազմյան առաջին տարիներին էմենը ձեռնարկեց մի շարք քայլեր, որոնց ամրապնդեցին նրա դիրքերը արաբական աշխարհում: 1945 թ. նա դարձավ Արաբական պետությունների լիգայի անդամ, իսկ 1945–1946 թթ. ընթացքում առևտրատնտեսական պայմանագրեր ստորագրեց Իրաքի և Եգիպտոսի հետ՝ զգալիորեն բարելավելով իր քաղաքական հարաբերությունները վերջինիս հետ:

1946 թ. ՄԱՆ-ը ճանաչեց էմենի անկախությունը և հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ: Եվ վերջապես՝ 1947 թ. էմենն ընդունվեց ՄԱԿ-ի անդամ:

Եթե հետպատերազմյան առաջին տարիներին արձանագրվեցին նշանակալի տեղաշարժեր և հաջողություններ արտաքին քաղաքականության բնագավառում, ապա նույնը չի կարելի ասել ներքին քաղաքականության մասին:

Իմամ Յահյան նախկինի պես ընդիմանում էր որևէ նորամուծության սոցիալ-տնտեսական ոլորտում և շարունակում էր մնալ որպես տիպիկ միջնադարյան միապետ-կրոնապետ, թեև արաբական աշխարհում արդեն նոր հովեր էին փչում: Այս քուլդի հետևանքով խիստ ուժեղացել էր սոցիալ-քաղաքական լարվածությունը երկրի ներսում: Նոր քափ ստացավ ընդդիմադիրների շարժումը, մանավանդ «Ազատ եմենցիների» գործունեությունը: Վերջիններս գաղտնի կապերի մեջ մտան իմամ Յահյայի փեսա Արդալլահ բին Աիմադ ալ-Վազիրի հետ:

Վազգիրների ընտանիքը Համիդ աղ-Ղիենների ընտանիքի վաղեմի մրցակիցն էր և հավակնում էր եմենի գահին ու իմամի պաշտոնին: Ընդդիմադիրների գլխավոր պահանջը դարձավ բացարձակ աստվածապետական միապետությունը փոխարինել սահմանադրական միապետությամբ: Նրանք եկան այն եզրակացության, որ քաղաքական այդ կարևոր պահանջը հնարավոր է իրականացնել թագավորին ֆիզիկապես ոչնչացնելու ուղիով:

1948 թ. փետրվարի 17-ին տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում: Իմամ Յահյան սպանվեց: Փետրվարի 18-ին Արդալլահ ալ-Վազիրը հռչակվեց եմենի թագավոր և իմամ: Սառա վերադարձան ալ-Վազիրի կողմնակից վտարանդիները, որոնք կազմեցին եմենի նոր կառավարություն, խորհրդատու մարմին, զինվորական և հեղափոխական խորհուրդներ և պետական այլ մարմիններ: Նա խոստացավ մեծ փոփոխություններ մտցնել երկրի քաղաքական կառուցվածքում և քայլեր ձեռնարկել եմենի արդիականացման ուղղությամբ: Այդ նպատակին էին ուղղված սահմանադրություն ընդունելու, օրենսդիր մարմին ստեղծելու և այլ բարենորոգումներ կիրառելու նրա խոստումները:

Ալ-Վազիրը դիմեց Արաբական պետությունների լիգային, ինչպես նաև առանձին արաբական պետությունների՝ իրեն ճանաչելու խնդրանքով, սակայն մեղծում ստացավ: Դա, անշուշտ, բարդացրեց նրա վիճակը: Նա դիմեց նաև ԱՆԳՀԻԱՅԻՄ՝ իրեն անիրաժեշտ նյութական օգնություն ցույց տալու խնդրանքով: Սակայն ապարդյուն. ԱՆԳՀԻԱՅԻՄ չարձագանքեց նորաբուխ թագավորի խնդրանքին:

Դրությունը սրվեց նաև ներքաղաքական ասպարեզում: Պետական հեղաշրջման ժամանակ իմամ Յահյայի ավագ որդին՝ թագածառանգ Սիմադ թին Յահյային հաջողվել էր փախուստ տալ: Նա կարողացավ իր կողմը գրավեց գաղական ցեղերին, իրեն հռչակեց իմամ, իսկ ալ-Վազիրին՝ «գահի գավթիչ», և սրբազան պատերազմ հայտարարեց նրան: Սիմադին հաջողվեց պարտության մատնել ալ-Վազիրի զորքերին և 1948 թ. մարտի 13-ին գրավել մայրաքաղաք Սառան: 1948 թ. մարտի 15-ին Յահյայի ավագ որդի Սիմադը հռչակվեց եմենի թագավոր և իմամ: Ալ-Վազիրը մահապատժի ենթարկվեց: Նույն ճակատագրին արժանացան նրա կողմնակիցներից շատ-շատերը, որոնք մասնակցել էին փետրվարի դավադրությանը:

5. ԵՃՆԵՂ 1948–1962 թթ.

Ահմադը իր հորից ստացավ ոչ միայն գահը, այլև շատ ծանր սոցիալ–տնտեսական ժառանգություն, որը նա չէր կարող հաշվի չառնել: Նա չէր կարող հաշվի չառնել նաև ժողովրդի տրամադրությունները և պետական հեղաշրջումը ծնող պատճառները: Ուստի սկզբնական շրջանում նա վարում էր շրջահայաց քաղաքականություն և ձգտում ինչ–որ փոփոխություններ մտցնել երկրի կյանքում: Նա ստեղծեց նախարարների խորհուրդ, որը մինչ այդ գոյություն չուներ, պահպանելով մեղրեսները՝ բացեց աշխարհիկ դպրոցներ, քայլեր ձեռնարկեց առողջապահության զարգացման (հիվանդանոցների կառուցում, բժշկական կադրերի պատրաստում և այլն) ուղղությամբ և այլն, որոնք պետք է ապացուցեին, ինչպես հույս ուներ Ահմադ բին Յահյան, որ նա լիբերալ բարենորոգումների կողմնակից էր:

Նա եռանդուն գործունեություն ծավալեց իր միջազգային դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Նրան հաջողվեց կարգավորել սահմանային վեճերը Անգլիայի հետ, իսկ 1951 թ. մարտի 10–ին ստորագրել նոր պայմանագիր, որով կողմերը պայմանավորվում էին դիվանագիտական ներկայացուցիչների փոխանակում կատարել: Բացի այդ, Անգլիան համոզեց իր առումն տնտեսական օգնություն ցույց տալ Եմենին և աջակցել նրան մշակույթի, առողջապահության և լուսավորության զարգացման քննադավառում, սակայն իր այդ հանձնառությունը նա չկատարեց:

Իմամ Ահմադը որոշ չափով քարելավեց իր հարաբերությունները նաև արևմտյան մյուս պետությունների հետ: Նա վերականգնեց դիվանագիտական հարաբերությունները Իտալիայի հետ, ԳՖԳ–ի հետ ստորագրեց պայմանագիր բարեկամության և առևտրի վերաբերյալ, ԱՐԱՄԿԿ–ին թույլատրեց նավթի որոնումներ կատարել Եմենում և այլն:

Ներդաշնակորեն էին զարգանում հարաբերությունները արաբական երկրների, մասնավորապես Սաուդյան Արաբիայի և Եգիպտոսի հետ:

Սակայն Եմենում տեղի էին ունենում, մանավանդ 50–ական թվականների սկզբներից, նաև այլ երևույթներ: 1948 թ. պարտությունից հետո աստիճանաբար ուձքի էին գալիս ընդդիմադիր ուժերը, այդ թվում և «Սզատ եմենցիները», որոնք հիմնեցին Եմենական միությունը և դարձյալ առաջադրեցին քաղաքական բարենորոգումների պահանջները: Սակայն, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, նրանք իրենց պահանջների մեջ ավելի հեռու գնացին: Եթե մինչ այդ գլխավոր պահանջը Եմենը

սահմանադրական միապետության վերածելն էր, այժմ առաջ քաշվեց եննը հանրապետություն հռչակելու պահանջը:

Արվեցին հարաբերությունները արքայական ընտանիքի անդամների միջև:

Ամնադին գահի համար մարտահրավեր նետեցին նրա երկու եղբայրները՝ էմիր Արդալլահը և էմիր Չասանը: Դժգոհությունը համակեց նաև զինվորական որոշ գործիչների, որոնց գլխավորում էր Թախիզի կայազորի պետ փոխգնդապետ Ամնադ Յահյա աս-Սուլայան: Նա կապված էր «Ազատ եմենցիների» հետ: Դրությունը եննում հատկապես արվեց 1955 թ. սկզբներին, երբ երկրով մեկ ծավալվեց դժգոհության ալիքը: Դժգոհ էին քաղաքի աշխատավոր ժողովուրդը, մանր և միջին բուրժուազիան, պետական ցածրաստիճան պաշտոնյաները, մտավորականությունը, որոնք մեղադրում էին ինձամին միջնադարյան համակարգը պահպանելու և երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջադիմությանը խոչընդոտելու մեջ:

Ինձամ Ամնադը լավատեղյակ էր այս տրամադրություններին և որոշեց առաջին հարվածը ինքը հասցնել: 1955 թ. մարտին նա կարգադրեց ձերբակալել փոխգնդապետ Ամնոդ աս-Սուլայային և ընդդիմադիր ուժերի այլ ղեկավարներին: Սակայն վերջինիս հրամանով նրա կայազորի մարտիկները 1955 թ. մարտի 31-ին ապստամբեցին, շրջապատեցին արքայական պալատը և ստիպեցին ինձամ Ամնադին հրաժարվել գահից ու իշխանությունը զիջել իր եղբայր էմիր Արդալլահին: Բայց վերջինիս քաղաքացիությունը երկար չտևեց: Ամնադի որդի Մուհամմադ ալ-Բարդը կարողացավ ոտքի հանել հյուսիսային գաղական ցեղերին և հենվելով նրանց, հատկապես հաշիդ և բակիլ ցեղերի աշխարհագորայինների վրա՝ 1955 թ. ապրիլի 5-ին գրավեց Թախզը: Խռովարար էմիրները՝ Արդալլահը և Արասը, ինչպես նաև աս-Սուլայան մահապատժի ենթարկվեցին: Դեղաշրջումը ժախտվեց: Ամնադը վերադարձավ իր գահին, իսկ Մուհամմադ ալ-Բարդը հռչակվեց քաղաժառանգ:

Այս, ինչպես նաև 1948 թ. հեղաշրջումը ցնցեցին քաղաքական աստվածապետական, միջնադարյան խավարամիտ ֆեոդալական միապետության հիմքերը: Դրանք վկայում էին այն մասին, որ եննի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական համակարգը խոր ճգնաժամ էր ապրում:

Զգուշությամբ վատարագույնը՝ ինձամ Ամնադը հարկադրաբար որոշ նորամուծություններ կատարեց: Կառուցվեցին արդյունաբերական նոր ոչ մեծ ձեռնարկություններ և արհեստանոցներ, հիմնվեցին առևտրական, շինարարական, տրանսպորտային, էլեկտրական և այլ

բաժնետիրական ընկերություններ, բացվեցին նոր դպրոցներ և հիվանդանոցներ, սկսեցին հրատարակվել նոր թերթեր:

Այս և այլ նորամուծությունների բնագավառում նշանակալի էր քաղաքապետ Մուհամմադ ալ-Քադրի դերը, որը ստանձնել էր վարչապետի տեղակալի, արտաքին գործերի նախարարի և գլխավոր հրամանատարի պաշտոնները: Նա ազատամիտի համբավ էր ծնեց թերեւ և չէր խորշում ընդդիմության ներկայացուցիչների հետ կապեր պահպանելուց:

50-ական թվականների երկրորդ կեսին ավելի արդյունավետ նդան եննեի քայլերն արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Եննեը մի կողմից ավելի սերտացրեց իր հարաբերությունները արաբական պետությունների, իսկ մյուս կողմից բարելավեց հարաբերությունները սոցիալիստական երկրների հետ: 1956 թ. ապրիլի 21-ին եննեը Եգիպտոսի և Սաուդյան Արաբիայի հետ ստորագրեց համատեղ պաշտպանական պայմանագիր, իսկ 1958 թ. ֆեդերալ հիմունքներով միացավ Արաբական Միացյալ Հանրապետությանը, որը առաջացել էր Եգիպտոսի և Սիրիայի միավորման հիմքի վրա:

Մի շարք պայմանագրեր ստորագրվեցին ԽՍՀՄ-ի հետ: 1955 թ. հոկտեմբերին ստորագրվեց պայմանագիր քարեկանության և առևտրի վերաբերյալ, 1956 թ. մարտին՝ համաձայնագիր առևտրի և վճարումների մասին, իսկ նույն տարվա հունիսին՝ տնտեսական և տեխնիկական համագործակցության մասին: Խորհրդային Միության տեխնիկատնտեսական օգնությամբ 1958 թ. սկսվեց Գոդեյդա նավահանգստի կառուցումը, որը սկզբունքային կարևոր նշանակություն ուներ եննեի տնտեսական զարգացման և Անգլիայի կախվածությունից ազատվելու տնտեսկունից: Նավահանգիստը շարք մտավ 1961 թ.: Խորհրդային Միությունը զգալի օգնություն ցույց տվեց եննեին առողջապահության գործի զարգացման և ազգային կադրերի պատրաստման բնագավառներում:

Հաջողությամբ զարգանում էին եննեի հարաբերությունները ԳՂՀ-ի, Լեհաստանի, Չեխոսլովակիայի, Գերմանի և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ, որոնք օգնում էին եննեի տնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացմանը, ճանապարհների կառուցմանը և այլն:

Սակայն եննեի ներքաղաքական վիճակը մնում էր ծայրահեղորեն լարված, որի պատճառը բացարձակ միապետական կառավարական համակարգի գոյությունն էր:

Ընդդիմադիր ուժերից շատերն էին արդեն հասկանում, որ քարե-Նորդումների ճանապարհով հնարավոր չէ հասնել հարցի ցանկալի

լուծմանը: Նրանց շրջաններում ավելի ու ավելի էր հասունանում միապետության տապալման և հանրապետության ստեղծման գաղափարը, որը տիրապետող է դառնում 50-ական թվականների վերջերին և 60-ական թվականների սկզբներին: Այս նույն ժամանակ տեղի ունեցան ցեղերի, քաղաքային բնակչության, անգամ զինվորների բազմաթիվ ելույթներ, իսկ 1961 թ. մարտին զինվորները մահափորձ կատարեցին իմամ Աիմադի վրա, սակայն անհաջող: Բայց դա արդեն որևէ նշանակություն չուներ, հին վարչակարգի օրերը հաշվված էին: Նրա անկումը արագացավ շնորհիվ այն բանի, որ բանակը դադարեց միապետության հուսալի հենարանը լինելուց, մանավանդ երբ 1961 թ. հիմնվեց «Ազատ սպաներ» գաղտնի կազմակերպությունը, որի ղեկավարներն էին Աբդալլահի աս-Սալալը, Աբդալլահ Ջուզեյլանը և Ալի Սրդ ալ-Մուդհին: Սակայն նրանց մեջ առավել աչքի ընկնողը գնդապետ աս-Սալալն էր:

6. 1962 թ. սեպտեմբերի 26-ի հեղափոխությունը

1962 թ. սեպտեմբերի 19-ին վախճանվեց իմամ Աիմադը, և հաջորդ օրը նրա որդին՝ Մուհամմադ ալ-Բադրը, հռչակվեց եմենի թագավոր և իմամ: Նա հայտարարեց, որ մտադիր է իրականացնել առաքաղիմական քարեփոխումներ, ինչն ընդունվեց զոհուհանությունով: Սակայն դրանից մի փոքր անց նա հայտարարեց, որ մտադիր է շարունակել իր հոր քաղաքականությունը և հրաման արձակեց ձերբակալել «Ազատ սպաներ» կազմակերպության մի շարք անդամների: Դա ազդանշան ծառայեց զինվորականների ելույթի համար: 1962 թ. սեպտեմբերի 26-ին «Ազատ սպաներ» կազմակերպությանը հավատարիմ զորքերը շրջապատեցին Ալ-Բաշիր թագավորական պալատը և զնդակոծեցին այն: 1962 թ. սեպտեմբերի 27-ին Սանայի օաղիոն հայտնեց ի յուր ենեմի ժողովրդի՝ միապետության տապալման և հեղափոխության հաղթանակի մասին: Բանակի կողմից հրապարակված առաջին հայտարարության մեջ ասվում էր, որ «Դեղափոխությունը, տապալելով իմամների միապետական դաժան վարչակարգը, փրկեց երկիրը նրա ժողովրդի վատթարագույն թշնամիներից՝ քանվորների, գյուղացիների և վաճառականների թշնամիներից»: Այդ հայտարարության մեջ խոսվում էր մի այնպիսի սուր և ցավոտ հարցի մասին, որպիսին բոլոր կրոնական աղանդների և ցեղերի իրավունքների հավասարության հարցն էր: Եմենի նոր հեղափոխական իշխանությունները հայտարարում էին, որ «այլևս չեն լի-

նելու ո՛չ զայդիականներ, ո՛չ շաֆիականներ, ո՛չ կահթանիականներ, ո՛չ հաշիմականներ»:

1962 թ. սեպտեմբերի 28-ին վերացվեց միապետությունը, և հռչակվեց եմենի Արաբական Հանրապետությունը՝ ԵԱՀ: Այդ նույն օրը ստեղծվեց Չեղափոխական հրամանատարության խորհուրդ՝ Արդալլահ աա-Սալալի գլխավորությամբ: Նա ստանձնեց նաև վարչապետի պաշտոնը: Ստեղծվեց նաև պրեզիդենտական խորհուրդ՝ Մուհամմադ Ալի Օսմանի գլխավորությամբ: Ընդունվեցին կարևոր օրենքներ Ազգային գվարդիայի կազմավորման և Ազգային պաշտպանության քարծրագույն խորհրդի ստեղծման մասին: Այս վերջին մարմինը կարևոր էր այն իմաստով, որ նրա մեջ մտան 180 շեյխեր:

Չեղափոխության հաղթանակը և ԵԱՀ-ի ստեղծումը ողջունեցին աշխարհի առաջադիմական-դեմոկրատական ուժերը: ԽՄԴՄ-ը առաջինը մեծ պետություններից ճանաչեց Նորաստեղծ հանրապետությունը: Նույն քայլին դիմեցին նաև սոցիալիստական մյուս պետությունները, Ասիայի և Աֆրիկայի մի շարք երկրներ:

Բոլորովին հակառակ արձագանք գտավ եմենի կյանքում տեղի ունեցած այդ պատմական երևույթը պահպանողական ուժերի, առաջին հերթին՝ Սաուդյան Արաբիայի, Հորդանանի, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի մոտ: Սաուդյան Արաբիան ապաստան տվեց հեղաշրջման ժամանակ հրաշքով փրկված Մուհամմադ ալ-Քադրին:

Չեղափոխության հետևանքով իշխանությունից զրկվեցին ֆեոդալական-ցեղային ավագանին, շեյխերը, և իշխանությունն անցավ մանրբուրժուական դեմոկրատների ձեռքը:

Չեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո ընդունվեցին մի շարք առաջադիմական օրենքներ և որոշումներ: Բռնագրավվեց թագավորական ընտանիքին պատկանող ամբողջ հողը: Նույն օրենքի տակ ընկավ նաև այն կալվածատերերի սեփականությունը, որոնք հանդես էին գալիս միապետական վարչակարգի պաշտպանությամբ: Անցկացվեց ֆինանսական-դրամական ռեֆորմ, և ստեղծվեց նոր վալյուտա: Դրա շնորհիվ ԵԱՀ-ի դրամական համակարգը ազատվեց Ադենի, այսինքն՝ Մեծ Բրիտանիայի վերահսկողությունից: Հիմնվեց եմենի վերակառուցման և զարգացման քանկ, կազմվեց եմենի պատմության մեջ առաջին պետական բյուջեն, հայտարարվեց երկրի տնտեսական զարգացման պլանավորման անհրաժեշտության մասին, թեև շեշտվեց, որ կապահովվի մասնավոր սեփականություն ունենալու իրավունքը: Երկ-

րի պաշտպանությունն ամրապնդելու նպատակով լուրջ քայլեր ձեռնարկվեցին ժամանակակից ազգային բանակ ստեղծելու ուղղությամբ, և այդ հարցում ԵԱԳ-ն համապատասխան օգնություն ստացավ ԽՍՀՄ-ից, Չեխոսլովակիայից և ԱՄՆ-ից:

Գեղափոխության հաղթանակից հետո առաջին շրջանում քավականին նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Եմենի նորակազմ բանվոր դասակարգի զարգացման և կյանքի պայմանների համար: 1963 թ. մարտի 25-ին պրեզիդենտ աս-Սալալի որոշմամբ բուլլատրվեց շինարարական բանվորներին՝ հիմնել իրենց արհմիությունը, որի շարքերում միավորվեցին ինը հազար բանվորներ: Նա հետագայում ակտիվ պայքար ծավալեց բանվորների տնտեսական դրության բարելավման, նրանց իրավունքների պաշտպանության և արժանապատվության հարգման համար:

1964 թ. ապրիլի 27-ին ընդունվեց ԵԱԳ-ի առաջին մշտական սահմանադրությունը, որը Եմենի Արաբական Հանրապետությունը հայտարարում էր «արաբական, իսլամական, անկախ և զերիշխան պետություն»: Իսլամը դարձավ պետական կրոն, իսկ շարիաթը համարվեց Եմենում ընդունվող քուր օրենքների աղբյուր:

Սահմանադրության համաձայն՝ պետության ղեկավարը դառնում էր պրեզիդենտը, որն օժտված էր լայն լիազորություններով: Նա էր նշանակում փոխպրեզիդենտին, վարչապետին և նախարարներին: ԵԱԳ-ի առաջին պրեզիդենտ դարձավ Աբդալլահ աս-Սալալը: Ինչ վերաբերում է օրենսդիր իշխանությանը, ապա նա, համաձայն սահմանադրության, պատկանում էր հորիզոնական խորհրդին:

7. Քաղաքացիական պատերազմը Եմենում

Սակայն հեղափոխության քնականոն ընթացքը խաթարվեց Եմենում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով: Սաուդյան Արաբիան, ինչպես նաև Գորդանանը, որոնք վախենում էին հեղափոխական ալիքի տարածումից, թիկունք կանգնեցին այլ-Քադրին և միապետականներին՝ նպատակ ունենալով վերականգնել միապետական կարգերը Եմենում: Նույնպիսի քննամական դիրք զբաղեցրեց հեղափոխության նկատմամբ նաև Անժ Բոխտանիան, որը խիստ մտահոգված էր Ադենում և շրջակա տարածքներում Եմենի դեպքերի ազդեցության տակ հակազդուրալին պայքարի ուժեղացման հեռանկարից:

Հյուսիսային Եմենում՝ Եմենա-սաուդյան սահմանագծի մոտ, կազմավորվեցին հակահեղափոխական ռազմական ուժեր, որոնք 1962 թ. նոյեմբերին հարձակում սկսեցին նոր վարչակարգի հակոդության տակ գտնվող շրջանների վրա: Իսկ անգլիացիները զինված բախումներ էին իրահրում հարավային սահմաններում, որի պատճառով ԵԱՀ-ի կառավարությունը 1963 թ. փետրվարին փակեց բրիտանական ղեկավարությունը Սանայում:

Հեղափոխությունը պաշտպանելու համար կառավարությունը ստեղծեց Ազգային գվարդիա և կոչ արեց բնակչությանը՝ ոտքի ելնել ի պաշտպանություն հայրենիքի:

Աս-Սալալը դիմեց նաև մի քայլի, որը կարելի է համարել տարօրինակ: Նա, իննվելով դեռևս 1956 թ. Ջիդայում՝ Սաուդյան Արաբիայում, Եմենի, Եգիպտոսի և Սաուդյան Արաբիայի միջև պաշտպանության վերաբերյալ կնքված պայմանագրի վրա, օգնության համար դիմեց Եգիպտոսին և Սաուդյան Արաբիային՝ խնդրելով նրանց իրենց զորքերը մտցնել Եմեն: Այդ քայլը տարօրինակ էր, քանի որ Սաուդյան Արաբիան բացահայտորեն պաշտպանում էր տապալված թագավոր և իմամ ալ-Քադրին և ռոյալիստներին: Հավանաբար նա այդ քայլին դիմել էր տակտիկական նպատակներով՝ ցանկանալով Եգիպտոսի օգնությամբ հակակշռել Սաուդյան Արաբիային և չեզոքացնել նրա թշնամական գործողությունները նոր վարչակարգի նկատմամբ:

Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ աս-Սալալը Եգիպտոսին դիմել էր, քանի որ Եմենը միացել էր 1958 թ. Եգիպտոսի և Սիրիայի միավորման հիմքի վրա ստեղծված ԱՄԳ-ին:

Ի պատասխան Եմենական խնդրանքի՝ Եգիպտական զորամիավորումները ժամանեցին ԵԱՀ: Նրանց թիվը հետագայում հասավ մոտ 70 հազարի: 1962 թ. նոյեմբերի 10-ին ԱՄԳ-ի և ԵԱՀ-ի միջև ստորագրվեց դաշինքի և փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որը իրավական հիմք հանդիսացավ Եգիպտական օգնության համար: Եմեն իր զորքերը մտցրեց նաև Սաուդյան Արաբիան:

Պատերազմական գործողությունները հանրապետականների և ռոյալիստների միջև ընթանում էին փոփոխակի հաջողությամբ: Մերթ միապետականներին էր հաջողությունը ուղեկցում, որոնք, գրավելով հյուսիսում և արևելքում գտնվող կարևոր բնակավայրերը՝ Սաադան, Շահաբան, Մարիբը, Խարիբը և այլն, սպառնում էին մայրաքաղաքին: Մերթ հանրապետականներին էր հաջողվում մորիլիզացնել իրենց ուժ-

րը և լրացուցիչ օգնություն ստանալով եզիպտացիներից՝ հակահարձակման անցնել և պարտության մատնել միապետականներին: Սակայն կողմերից ոչ մեկը չէր կարողանում վճռական հաջողության հասնել, և քաղաքացիական պատերազմը շարունակվում էր:

Գաշվի առնելով ստեղծված փակուղին՝ Եզիպտոսը և Սաուդյան Արաբիան վերջինիս մայրաքաղաք Առ-Ռիյադում 1965 թ. օգոստոսին համաձայնության եկան՝ դադարեցնել բոլոր տեսակի օգնությունը քաղաքացիական պատերազմի երկու կողմերին և իրենց զորքերը դուրս բերել եմենից: Դամաձայնագրի տակ դրված էին Եզիպտոսի պրեզիդենտ Նասերի և Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆայսալի ստորագրությունները: Եվ չնայած այդ հանգամանքին՝ համաձայնագիրը մնաց թղթի վրա և չկենսագործվեց կյանքում:

Քաղաքացիական պատերազմը շարունակվեց, որն ապակայունացնում էր երկրի քաղաքական վիճակը, խանգարում կառավարությանը՝ իրագործելու իր ծրագրերը, մանավանդ սցիալ-տնտեսական քննադատում:

Այսպես էր դժգոհություն կուտակվել նաև եզիպտացիների նկատմամբ: Եզիպտական զինվորականների հետ միասին եմեն եկան նաև քաղաքացիական խորհրդակցանքներ՝ օժտված լայն լիազորություններով, առանց որոնց թույլտվության ոչ մի բան չէր ձեռնարկվում ԵԱԳ-ի նախարարությունների և պետական ապարատի կողմից: Շատերը դժգոհ էին անձամբ Արդալլահ ա-Մալալից, որը չէր կարողանում համապատասխան լուծումներ գտնել, ժամանակի զգալի մասը անց էր կացնում Կահիրեում և չափից ավելի էր հաշվի առնում եզիպտական հանձնարարությունները: Ահա այս հողի վրա ընդդիմադիր խումբ առաջացավ հանրապետականների ներսում, որը 1966 թ. օգոստոսին, օգտվելով առ-Մալալի հերթական քաղաքացիությունից, փորձեց պետական հեղաշրջում կատարել, սակայն անհաջող:

Ղրությունը փոխվեց 1967 թ. հունիսյան պատերազմից հետո, երբ Նասերը ստիպված էր նոր մտեցնում ցուցաբերել ԵԱԳ-ում գտնվող զորքերի հարցում: Ռարտումում 1967 թ. օգոստոսին նա համաձայնության եկավ Սաուդյան Արաբիայի Ֆայսալ թագավորի հետ, ըստ որի՝ ա) Եզիպտոսը պարտավորվում էր դուրս էր բերել իր զորքերը ԵԱԳ-ից, բ) Սաուդյան Արաբիան դադարեցնում էր օգնությունը ալ-Քադրին ու միապետականներին, գ) ԵԱԳ-ում անց էր կացվելու հանրաքվե՝ երկրի ապագա պետական կառուցվածքի վերաբերյալ:

Աս-Սալալը և հանրապետականները շնորհունեցին Խարտումի որոշումները, և հարաբերությունները սրվեցին Եգիպտոսի հետ: Դա ավելի թուլացրեց աս-Սալալի դիրքերը: 1967 թ. նոյեմբերի 5-ին ԵԱԳ-ում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում: Երբ աս-Սալալը կառավարական պատվիրակության հետ թշուժ էր Բաղդադ, Եմենի ռադիոն հայտարարեց ի լուր ԵԱԳ-ի ժողովրդի, որ Արզալլահ աս-Սալալը պաշտոնանկ է արվել: Այդ նույն օրը Սանայում ստեղծվեց Գանրապետական խորհուրդ՝ Արդ առ-Ռահման ալ-Արյանի գլխավորությամբ:

Պետական հեղաշրջման հետևանքով իշխանությունից հեռացվեցին մանրբուրժուական դեմոկրատները, և իշխանությունն անցավ Ֆեդալական-ցեղային ավագանու, բուրժուազիայի, բարձրաստիճան պաշտոնյաների և զինվորականության ներկայացուցիչների ձեռքը:

Օգտվելով ստեղծված որոշ խառնաշփոթ վիճակից՝ միապետականները 1967 թ. նոյեմբերին անցան հարձակման, քաղաքներն հեշտությամբ առաջ շարժվեցին և դեկտեմբերին շրջապատեցին Սանան: Սանայի շրջափակումը տևեց 70 օր, և միայն մեծ քանքերի շնորհիվ, ժողովրդին ոտքի հանելով, որում մեծ դեր խաղացին ընդհատակից դուրս եկած մի շարք կազմակերպություններ, ինչպես Արաբ մաջիդնալիստների շարժումը և Բասս կուսակցության Եմենի մասնաճյուղը, հաջողվեց 1967 թ. փետրվարին ճեղքել մայրաքաղաքի շրջափակումը: Դրանից հետո միապետականների դիմադրությունը թուլացավ, և քաղաքացիական պատերազմը 1969 թ. աստիճանաբար գնաց դեպի մարում: Այդ քվականի կեսերին ԵԱԳ-ի համարյա ամբողջ տարածքը ազատագրված էր, և շատ միապետականներ, տեսնելով, որ այլևս հեռանկար չկա, պայքարը դադարեցնում էին: 1970 թ. մարտին Սաուդյան Արաբիայի, ԵԱԳ-ի և միապետականների պատվիրակությունը համաձայնության եկան հետևյալի շուրջը. ա) Սաուդյան Արաբիան դադարեցնում է ամեն տեսակի օգնություն միապետականներին, բ) ճանաչում է ԵԱԳ-ն, գ) ԵԱԳ-ն պարտավորվում է պետական ապարատը և բանակը մաքրել առաջադեմ գործիչներից:

Այսպես ավարտվեց մոտ 8 տարի տևած քաղաքացիական պատերազմը Եմենում:

8. Եմենի քաղաքացիական կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը (1970–1974 թթ.)

Դեռևս 1970 թ. փետրվարին վարչապետի պաշտոնը ստանձնած Մուհսին ալ-Այնին մշակեց և Գանրապետական խորհրդի հաստատմանը ներկայացրեց իր կառավարության ծրագիրը ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում: Նրանում մեծ տեղ էին զբաղում հարաբերությունների կարգավորումը Սաուդյան Արաբիայի, կապերի ընդլայնումը արտաքին աշխարհի հետ, երկրի տնտեսության զարգացման, տարբեր քաղաքական հոսանքների համախմբման և այլ հարցեր: Եվ պետք է ասել, որ նա որոշ հարցերում հասավ չղջափելի արդյունքների: Կարգավորվեցին հարաբերությունները Սաուդյան Արաբիայի, վերականգնվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները ԳՖԳ-ի և Անգլիայի հետ, դրական տեղաշարժեր արձանագրվեցին Իտալիայի և ԱՄՆ-ի հետ ունեցած կապերում: Կառավարությունը աչքաթող չարեց նաև կապերի ընդլայնումը Խորհրդային Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ: Այս բոլորը դրականորեն ներգործեցին երկրի տնտեսական կյանքի աշխուժացման վրա:

1970 թ. դեկտեմբերին ընդունվեց նոր մշտական սահմանադրություն: Կուսակցական գործունեությունն արգելվեց, իսկ իսլամը կրկին հռչակվեց պետական կրոն: 1971 թ. ստեղծվեց Խորհրդակցական խորհուրդ, որի նախագահը դարձավ հայտնի շեյխ և պախավանողական հայացքների տեր Աբդալլահ ալ-Ամադը:

Սակայն ալ-Այնին չհաջողվեց լուծել երկրի առջև կանգնած դժվարագույն ֆինանսական և տնտեսական խնդիրները, և 1971 թ. մայիսին նա հրաժարական տվեց: Նոր վարչապետ նշանակվեց Ահմադ Մուհամմադ Նումանը, որին նույնպես չհաջողվեց կարգավորել ֆինանսները և վերակառուցել պետական ապարատը: 1971 թ. սեպտեմբերին կրկին վարչապետի պաշտոնը զբաղեցրավ ալ-Այնին, որը ալ-Աբդալլահի հետ միասին կազմում էր Եմենի ղեկավարության այսպես կոչված ճկուն հոսանքը:

Այս շրջանում առաջնակարգ նշանակություն ձեռք բերեց ԵԱԳ-ի փոխհարաբերությունների հարցը Գարավային Եմենի՝ Եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Գանրապետության (ԵԺԳ) հետ: 1972 թ. սեպտեմբերի 26-ին հարավեմենյան դիմադրության զինջոկատները, որոնք տեղակայված էին ԵԱԳ-ի հարավային մասում, ԵԱԳ-ի հյուսիսային ցեղերի աջակցությամբ ներխուժեցին ԵԺԳ, զբաղեցին նրա մի շարք բնակավայ-

րեր: Նրանք հույս ունեին, որ ԵԺԴ-ում գլուխ կբարձրացնի ընդդիմությունը, և նրանց օգնությամբ կգրավեն ամբողջ ԵԺԴ-ն: Սակայն դա չստացվեց, և Արաբական պետությունների լիգայի շրջանակներում քանակություններ սկսվեցին ԵԱԳ-ի և ԵԺԴ-ի միջև: Կողմերը համաժայնության ելան երկու պետությունները միավորելու հարցի շուրջ, որը պետք է իրականացվեր ոչ թե անհապաղ, այլ աստիճանաբար: Այդ տեսակետը կրկին հաստատվեց 1972 թ. նոյեմբերի 26–28-ը լիբիական մայրաքաղաքում՝ Տրիպոլիում, տեղի ունեցած քանակությունների ժամանակ: Ընդունվեց համապատասխան փաստաթուղթ: Լախատեսված էր ստեղծել միասնական պետություն, որը գործելու էր արաբական իսլամական սոցիալիզմի և սոցիալական արդարության սկզբունքների հիման վրա:

ԵԱԳ-ի խորհրդակցական խորհուրդը հավանություն տվեց այդ փաստաթղթին: Բայց այն դժգոհությամբ ընդունեցին Գյուսիսային Եմենի ցեղապետները և նրանց թիկունքում կանգնած Սաուդյան Արաբիան: Վերջինս, որպես պատժամիջոց, դադարեցրեց ֆինանսական և տնտեսական օգնությունը ԵԱԳ-ին: Ալ-Այնին ստիպված էր հրաժարական տա, և կառավարության նախագահ դարձավ Սաուդյան Արաբիայի դրածո Աբդալլահ ալ-Չաջարին, որը քաջահայտորեն վարում էր սաուդամետ քաղաքականություն: 1973 թ. մարտի 17-ին նա ստորագրեց պայմանագիր, որով ճանաչում էր Ասիի, Ջիզանի և Լաջրանի անցումը Սաուդյան Արաբիային: Շատերը ալ-Չաջարին դրա համար անվանում էին ԵԱԳ-ի ազգային շահերի դավաճան: Եվ ընդհանրապես այդ ժամանակ խիստ մեծացավ Սաուդյան Արաբիայի միջամտությունը ԵԱԳ-ի ներքին գործերին: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ խիստ դժգոհություն էր կուտակվել ալ-Չաջարիի քաղաքականության դեմ՝ Գանրապետական խորհրդի նախագահ ալ-Արյանին 1974 թ. փետրվարին հասավ նրա հրաժարականին և երկրի նոր վարչապետ դարձավ ավելի առաջադիմական հայացքների տեր Գասան Մաքին:

Սակայն երկրում միճակը մնում էր խիստ լարված և անկայուն: Ակնհայտ էր, որ կողմերից և ոչ մեկը՝ ոչ պահպանողականները և ոչ էլ ճկուն զոհ կողմնակիցները, չունեին բացարձակ ազդեցություն և չէին կարող ապահովել ներքաղաքական կայունություն և սոցիալ-տնտեսական առաջադիմություն: Կրկին քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց քանակը, որը 1974 թ. հունիսի 13-ին գրավեց իշխանությունը: Նրա գործողությունները ղեկավարում էր ԵԱԳ-ի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ փոխգնդապետ Իբրահիմ ալ-Չամդին:

Ալ—Ամհարը, ալ—Արյանին և Լուսանը հրաժարական տվեցին իրենց գրադեցրած պաշտոններից:

9. Եմենը 1974—1985 թթ.

Իշխանությունն անցավ Գրամանատարության խորհրդի ձեռքը, որի ղեկավարը ալ—Ֆամդին էր: Նրա որոշմամբ ցրվեցին Գանրապետական և խորհրդակցական խորհուրդները, կասեցվեց սահմանադրության գործողությունը: Գրամանատարության խորհուրդը հայտարարեց, որ կանցկացվեն բարենորոգումներ, իսկ հետագայում կվերականգնվի պաշտամենտական դեմոկրատիան: Այս խնդիրների իրագործման համար կազմվեց նոր կառավարություն՝ փորձառու ալ—Այնիի ղեկավարությամբ:

Երկրում կիրառվեցին մի շարք միջոցառումներ ուժեղ կենտրոնացված իշխանություն ստեղծելու և տոհմատիրական ցեղային ավագանու դիրքերը թուլացնելու ուղղությամբ, որը թշնամաբար ընդունվեց վերջինիս կողմից:

1975—1976 թթ. ընթացքում զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին երկրի տնտեսական կյանքում: Ընդունվեց և սկսեց կիրառվել ԵԱԳ-ի տնտեսական զարգացման եռամյա ծրագիրը, կարգավորվեց հարկերի գանձումը, որի շնորհիվ ավելացան պետական քույրեւորային եկամուտները, հաջողվեց կանգնեցնել պարենային ապրանքների գների բարձրացումը, առաջին անգամ անցկացվեց քնակչության մարդահամար: Այս քույրի հետևանքով զգալիորեն ամրացան ալ—Ֆամդիի դիրքերը:

Սակայն իր շարքերն էր համախմբում նաև ֆեոդալական—ցեղային ավագանին, որի վերահսկողության տակ 1977 թ. կեսերին գտնվում էր երկրի տերիտորիայի կեսը: Եմենի կանոնավոր բաճակը 1977 թ. ամռանը պատերազմական գործողություններ սկսեց հյուսիսի շեյխերի դեմ: Կոնֆլիկտին միջամտեց Սաուդյան Արաբիան, որի ցանքերի շնորհիվ կրակը դադարեցվեց: Բայց դրությունը մնում էր լարված:

Ձիմվորական ղեկավարության հարաբերությունները լարված էին նաև ծախ դեմոկրատական ուժերի հետ, որոնք 1976 թ. միավորվեցին և ստեղծեցին ԵԱԳ-ի Ազգային—դեմոկրատական ճակատը (ԱԴԾ):

Ահա այսպիսի իրադրության մեջ 1977 թ. հոկտեմբերի 11-ին սպանվեց ալ—Ֆամդին: Ստեղծվեց Գրամանատարության խորհրդի նոր կազմ՝ Ամհար Գուսեյն ալ—Ղաշմիի գլխավորությամբ: Այս խորհուրդը, ինչպես նրա նախորդները, հանդես եկավ բարեփոխումների և ժողովր-

դի վիճակը բարելավելու հայտարարությամբ: Նա 1978 թ. ընդունեց նոր սահմանադրական հայտարարություն, որով ստեղծվում էր ժողովրդական սահմանադիր ժողով (ԺՄԺ), որը ապագայում կարող էր վերածվել պառլամենտի: 1978 թ. ապրիլին ԺՄԺ-ն ալ-Ղաշմիին ընտրեց ԵԱԳ-ի պրեզիդենտ, որի ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ փաստացի իշխանությունը: Բայց ալ-Ղաշմիին չհասցրեց որևէ լուրջ քայլ ձեռնարկել, քանի որ 1978 թ. հունիսի 24-ին նա նույնպես սպանվեց:

1978 թ. հուլիսի 17-ին ԺՄԺ-ի նիստում ԵԱԳ-ի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ և գլխավոր շտաբի պետ փոխգնդապետ Ալի Արդալլահ Սալիհը ընտրվեց ԵԱԳ-ի պրեզիդենտ:

Նորընտիր պրեզիդենտը ձեռնամուխ եղավ երկրի առջև կանգնած մի շարք բարդ խնդիրների լուծմանը: 1979 թ. մարտին հաջողվեց հասնել կրակի դադարեցմանը ԵԺԴԳ-ի հետ: Ընդհարումները եմենական երկու պետությունների միջև սկսվել էին ալ-Ղաշմիի սպանությունից հետո, որի մեջ մեղադրում էին ԵԺԴԳ-ին: Կողմերը ստորագրեցին հայտարարություն միասնության մասին և ստեղծեցին տարբեր հանձնաժողովներ միավորումն իրականացնելու նպատակով:

Պրանից հետո Սալիհն անցավ ներքին հարցերի կարգավորմանը: 1979 թ. ապրիլին ընդլայնվեցին ԺՄԺ-ի իրավասությունները: Հաջորդ տարվա մայիսին ստեղծվեց Ազգային երկխոսության կոմիտե, որի մեջ մտավ նաև ԱԴԾ-ի ներկայացուցիչը: Կոմիտեի գլխավոր խնդիրն էր Ազգային խարտիայի՝ ԵԱԳ-ի քաղաքական ծրագրային փաստաթղթի ստեղծումը: Ամբողջ 1980-1981 թթ. ընթացքում էր այդ ծրագրի քննարկումը: Այն պետք է ներկայացվեր երկրի նոր բարձրագույն մարմնի՝ Հանընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսի (ՀԺԿ) հաստատմանը: Նրա առաջին նստաշրջանը բացվեց 1982 թ. օգոստոսի 24-ին, որը հավանություն տվեց Ազգային խարտիային, ընտրեց կոնգրեսի Մշտական հանձնաժողով և գլխավոր քարտուղար: Մշտական հանձնաժողովի նախագահ և գլխավոր քարտուղար դարձավ Սալիհը: 1983-1984 թթ. ՀԺԿ-ի մասնաճյուղերը և սկզբնական կազմակերպությունները ստեղծվեցին նահանգներում և գավառներում: Որպես դրական երևույթ պետք է նշել նաև 1984 թ. ԵԱԳ-ի բանվորների արհմիությունների ընդհանուր ֆեդերացիայի, ինչպես նաև կոոպերատիվների միության ընդհանուր ֆեդերացիայի հիմնումը:

1982 թ. ԵԱԳ-ն ձեռնամուխ եղավ տնտեսական զարգացման երկրորդ հնգամյա պլանի (1982-1986 թթ.) կենսագործմանը: Շարք մտան

մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կառուցվեցին խճուղային ճանապարհներ, անցկացվեցին էլեկտրահաղորդման գծեր:

Որոշ չափով բարելավվեց աշխատավորների վիճակը: 1979 թ. բարձրացվեց պետական ծառայողների աշխատավարձը, ընդունվեց օրենք սոցիալական ապահովության, իսկ 1980 թ.՝ զինծառայողներին կենսաբոշակով ապահովելու մասին: ԳՈՆԵՐ վերահսկելու և նրանց բարձրացումը կանխելու համար կառավարությունը զգալի միջոցներ էր հատկացնում պետական բյուջեից:

Ընդդիմվ այս ամենի, ինչպես նաև ճկուն քաղաքականության, Մալիիին հաջողվեց հասնել երկրի ներքին դրության կայունացմանը:

Շոշափելի էին նաև ԵԱԳ-ի հաջողություններն այդտեղին քաղաքականության բնագավառում: ԵԱԳ-ն վարում էր դրական չեզոքության և բլոկներին չմիանալու քաղաքականություն:

ԵԱԳ-ն առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում ԵԺԳ-ի հետ հարաբերություններին: 1982 թ. ստեղծվեցին պրեզիդենտական խորհուրդ, որի մեջ մտան ԵԱԳ-ի և ԵԺԳ-ի պրեզիդենտները, և միջկառավարական խառը հանձնաժողով՝ կազմված երկու երկրների վարչապետներից, որոնք կոչված էին իրազործելու երկու պետությունների միավորման մասին 1979 թ. հայտարարությունը:

ԵԱԳ-ն պաշտպանում էր Պաղեստինի արաբ ժողովրդի պայքարը, օգնություն ցույց տալիս ՊԱԿ-ին, իսկ 1982 թ. իսրայելական ագրեսիայից հետո ընդունեց Պաղեստինի դիմադրության շարժման մարտիկներին: ԵԱԳ-ն դատապարտեց քեմալիսիդյան սեպարատիստական համաձայնագիրը և 1979 թ. խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ:

Այս տարիներին բարելավվեցին և հետագա զարգացում ստացան ԵԱԳ-ի հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ի հետ: 1984 թ. հոկտեմբերին ԽՍՀՄ այցելեց Մալիի, և Մոսկվայում ստորագրվեց բարեկամության և համագործակցության պայմանագիր:

ԵԱԳ-ի առջև կարևոր խնդիրներից մեկը եմենական երկու պետությունների միավորման հարցն էր: Չնայած դրա վերաբերյալ ընդունված մի շարք փաստաթղթերին՝ հարցը տեղից չէր շարժվում, որը դարձել էր ԵԱԳ-ի և ԵԺԳ-ի ներքին քաղաքական կյանքի անկայունության աղբյուրներից և նրանց միջև փոխհարաբերությունների պարբերաբար սրման պատճառներից մեկը:

II. ՀԱՐԱՎԱԹԻՆ ԵՄԵՆԻ ԶԱՂԱՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԵՄԵՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

1. Գարավային Եմենի կարգավիճակը (1917–1945 թթ.)

Արարական թերակղզու հարավային մասը կազմող տարածքը, որը հայտնի է Գարավային Եմեն ընդհանուր անվանմամբ, ամբողջությամբ Անգլիայի տիրապետության տակ հայտնվեց XIX դարում: Դեռևս 1839 թ. փետրվարի 2-ին Անգլիան «Բարեկամության և խաղաղության» պայմանագիր կնքեց Լահջի սուլթան Մոհսին Ֆադլի հետ, որով վերջինս ճանաչում էր Անգլիայի «իրավունքները» Ադենի նկատմամբ: Գետագայում անգլիացիները մեկ տասնյակից ավելի համանման պայմանագրեր կնքեցին հարավեմենական տարբեր սուլթանների և շեյխերի հետ, որոնց շնորհիվ նրանք, փաստորեն, իրենց տիրապետությունը հաստատեցին համարյա ամբողջ Գարավային Եմենի վրա: Անգլիայի բազմաթիվ գաղութային տիրույթներին ավելացավ ևս մեկը՝ Գարավային Եմենը, որը կարևոր ստրատեգիական դիրք էր գրավում: XIX դ. վերջին Անգլիան վերանայեց «Բարեկամության և խաղաղության» պայմանագրերը և հարավեմենական սուլթաններին ու շեյխերին պարտադրեց նորերը, որոնցով նրանք ճանաչում էին անգլիական պրոտեկտորատի հաստատումը Գարավային Եմենում: Գետագայում՝ 1914 թ. կնքված համաձայնագրով Գարավային Եմենի քաղաքական կարգավիճակը ճանաչեց Օսմանյան կառավարությունը:

Յուսիսային Եմենում ծավալված ազատագրական պայքարի ազդեցության տակ հակազգաղութային շարժում սկսվեց նաև Գարավային Եմենում, թեև այն իր կազմակերպվածությամբ և քափով գիշում էր Արաբական Արևելքի մյուս երկրներում ծավալված համանման շարժումներին: Երկրի հետամնաց լինելու և ֆեոդալական-ցեղային կառուցվածքի պատճառով այդ շարժումների հիմնական ուժը ցեղերն էին, քոչվոր և նստակյաց գյուղացիները: Այդ ելույթներից, որոնք երբեմն շատ երկար էին տևում, հիշատակության են արժանի Ռադֆանի շրջանի (1918–1938 թթ.), ավալիկ ցեղերի (1936–1946 թթ.), ինչպես նաև Բեյհանի (1942 թ.), Գադրամաուսի (1944 թ.) գյուղացիների ելույթները, որոնք շատ հաճախ

հակազաղութային շարժմանը զուգահեռ, հակաֆեոդալական գունավորում էին ստանում:

Անգլիան իր տիրապետությունը պահպանելու և ամրապնդելու համար շատ խորամանկ և ճկուն քաղաքականություն էր վարում: Նա լրացուցիչ ցամաքային զորքեր բերեց Ադն, իսկ 1928 թ. նաև ռազմաօդային ուժեր: Նա ցեղերից կազմակերպեց այսպես կոչված գվարդիա, որը պետք է փոխարիներ քրիտանական հետևակին: Ստեղծվեց նաև կառավարական գվարդիա, որը կոչված էր «կարգ ու կանոն» պահպանելու համար: Այն գտնվում էր անգլիական և եմենական սպաների հրամանատարության ներքո, և նրա ֆինանսական ծախսերն ամբողջությամբ հոգում էր Անգլիան: 1934 թ. արևմտյան չրջանների ցեղերից կազմակերպվեց Ադենի պրոտեկտորատի աշխարհագրորդ: Այն նույնպես ենթարկվում էր անգլիական հրամանատարին, և նրա խնդիրն էր պահպանել սահմանը Գյուսխային եմենի հետ և անգլիական ռազմաօդային քաղաքները Ադենում: Իսկ Գադրամութում անգլիացիները ստեղծեցին Բեդվինական լեգեոն, որը հիմնականում պատմիչ առաքելություն էր իրագործում:

Դրա հետ զուգահեռաբար անգլիացիները վարում էին ցեղերին պատակտելու և միմյանց դեմ լարելու քաղաքականություն: Նրանք հովանավորում և վարձատրում էին այն ցեղապետներին, որոնք հնազանդ էին նրանց և ձգտում էին իրենց իշխանությունը տարածել այն ցեղապետների վրա, որոնք լոյալ չէին անգլիացիների նկատմամբ: Իսկ դա շատ վիրավորական էր վերջիններիս համար: Անգլիացիները դաժանորեն պատժում էին անհնազանդ շեյխերին: Եվ եթե ավելացնենք, որ անգլիացիները չէին խորշում օդային ուժերի միջոցով ենթարկել անհնազանդ գյուղերը, ապա Գարավային եմենում նրանց կողմից վարվող քաղաքականության պատկերն ավելի կատարյալ կդառնա:

XX դարի 30–ական թվականների երկրորդ կեսերից Անգլիան կրկին որոշակի փոփոխություն մտցրեց Գարավային եմենի կառավարման կարգավիճակում: 1937 թ. ապրիլի 1–ին Ադենը դարձավ քրիտանական թագի գաղութ (մինչ այդ այն Գեդկաստանի փոխարքայի անմիջական ենթակայության տակ էր): Ստեղծվեց նոր գաղութային վարչություն՝ անգլիական գլխավոր կոմիսարի գլխավորությամբ, որն օժտված էր նահանգապետի լիազորություններով: Նրան կից ստեղծվեց գործադիր խորհուրդ: Եմենի մնացած ամբողջ հարավային տարածքը այդ նույն տարում բաժանվեց երկու մասի՝ Ադենի Արևմտյան և Արևելյան

պրոտեկտորատների (որոնց մեջ չէր մտնում Ադեն գաղութը): Արևմտա-ադենյան պրոտեկտորատի մեջ մտան 20 պետական միավորումներ, այդ թվում՝ Լահեյի, Ալ-Ֆադլի, Ալ-Խարուշաբի, Վերին և Ներքին Ցաֆի և այլ սուլթանությունները, Ադ-Դալիի, Քուբեյբիի և Բեյխանի էմիրությունները, Ալավիի, Աշ-Շուայքիի և այլ շեյխություններ: Իսկ Արևելաադենյան պրոտեկտորատի մեջ մտան Չադրամաուրի, Ալ-Կուվայթի և Ալ-Կատիբի սուլթանությունները, Մահրի, Ալ-Վահիդիի, Շիհրի և Մուկալայի, Քիշ-ճի և Սուկուրայի սուլթանությունները:

1944 թ. հիմնվեց Ադեն գաղութի Օրենսդիր խորհուրդ: Դա սահմանափակ իրավունքներով մի մարմին էր, որի նպատակն էր ցույց տալ, որ անգլիացիները երկիրը կառավարում են դեմոկրատական մեթոդներով: Նա պետք է զբաղվեր տնտեսական զարգացման, աշխատանքի, առողջապահության և լուսավորության հարցերով: Սակայն նրա որոշումներն ի զորու էին դառնում միայն անգլիական գլխավոր կոմիսարի կողմից հաստատվելուց հետո: Սկզբնական շրջանում հենց նա էլ նշանակում էր Օրենսդիր խորհրդի անդամներին: Գետազայում ենեցիների ճնշման տակ Անգլիան թեև այս հարցում զիջում կատարեց և համաձայնեց Օրենսդիր խորհուրդը կազմել ընտրությունների ուղիով, բայց, այնուամենայնիվ, այն մնաց իրավազուրկ մարմին, որը ստեղծված պայմաններում չէր կարող վճռական դեր խաղալ երկրի կառավարման համակարգում:

2. Հարավային ենեցի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը

Հարավային ենեցի յուրահատկություններից մեկը կայանում էր նրանում, որ անգլիական գաղութային կառավարմանը զուգահեռ պահպանվեցին Արևմտյան և Արևելյան պրոտեկտորատների մեջ մտնող սուլթանությունների և շեյխությունների կառավարման հին կիսաֆեոդալական-ցեղային ձևերը:

Սուլթանների և շեյխերի մեծումը՝ նրանց տիրույթների սահմաններում, մնացին բարձրագույն օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունները: Շեյխերը և սուլթանները ցմահ ընտրվում էին ցեղերի ներկայացուցիչների կողմից: Առանձին սուլթանություններում գործում էին «պետական խորհուրդներ», որոնք կարող էին այս կամ այն որոշումն ընդունել: Սակայն սուլթանը կամ շեյխը կարող էր համաձայնվել կամ մերժել այդ մարմնի կողմից ընդունած որոշումը: Որոշ սուլթանու-

քյուններում գործում էին նաև գործադիր խորհուրդներ՝ կազմված հիմնականում շեյխի ազգականներից: Սակայն Ադեմում անգլիական գլխավոր կոմիսարը իր ձեռքում էր պահում ամբողջ իշխանությունը և իր խորհրդականների միջոցով, որոնք նստում էին Ադեմում և Ալ-Մուկալա-յում, վերահսկում Արևմտյան և Արևելյան պրոտեկտորատների և նրանց մեջ մտնող շեյխությունների և սուլթանությունների գործունեությունը:

Հարավային եմենի սոցիալական փոխհարաբերություններում մեծ դեր էին խաղում ցեղերը և ցեղային աստիճանակարգը: Երկրում հաշվվում էին մի քանի հարյուր ցեղեր, որոնք կարող էին միավորվել և կազմել ցեղային միություններ: Ցեղերի առօրյա կյանքը, այդ թվում և դատական, ռազմական և այլն, տնօրինում էր ցեղապետը, որն անմիջական կախման մեջ էր գտնվում այս կամ այն սուլթանից: Ցեղերի մեծ մասը նստակյաց կյանք էր վարում, և միայն ոչ մեծ մասն էր, որ քոչվորներ էին:

Ցեղին պատկանելը շատ կարևոր հանգամանք էր: Դա տալիս էր որոշակի սոցիալական ապահովվածություն, պաշտպանություն, անգամ դիրք, ուստի և ստեղծում էր որոշակի մտածելակերպ ու հոգեբանություն ցեղի անդամների մոտ: Ցեղային աստիճանակարգի ամենագագաթում գտնվում էին սեյիդները, որոնք կազմում էին հոգևորական արիստոկրատիան: Հաջորդ աստիճանը զբաղեցնում էին մաշաիխները, որոնք իրականացնում էին կրոնական, դատական և անգամ դատաիրականական ֆունկցիաներ: Նրանցից ներքև գտնվում էին ցեղերի (կարիլ) անդամները: Սակայն այստեղ ևս կար շերտավորում: Վերին աստիճանը զբաղեցնում էին ցեղապետ շեյխերը (մուկադդամ, գաիմ), իսկ ստորինը՝ ցեղերի շարքային անդամները: Սրանք ունեին մի շարք արտոնություններ, այդ թվում և զենք կրելու իրավունք:

Սոցիալական աստիճանակարգի ավելի ստորին աստիճանը զբաղեցնում էին նրանք, ովքեր չէին մտնում ցեղային, լինի քաղաքային, քե գյուղական, միությունների մեջ: Դրանք թվին էին պատկանում արհեստավորները, քանվորները, առևտրականները և այլք, որոնց իրավունքները, համեմատած ցեղերի անդամների հետ, զգալիորեն սահմանափակ էին: Այսպես, օրինակ՝ նրանք իրավունք չունեին ամուսնանալ ցեղերի անդամների հետ, զրկված էին զենք կրելու իրավունքից, չէին կարող ընտրվել շեյխությունների այսպես կոչված «պետական խորհուրդներում» և այլն:

Եվ վերջապես, սոցիալական աստիճանակարգի ամենաստորին աստիճանը զբաղեցնում էին սիրյանները, ախլամները, խաջուրները և

սեամորթ ստրուկները: Ստրուկների ժառանգները՝ արիդ, ըստ էության շատ քիչ բանով էին տարբերվում ստրուկներից, որոնք դեռևս կային Հարավային եմենի մի շարք շրջաններում:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքում բավականին զորավոր էին ֆեոդալների դիրքերը: Ֆեոդալ-հողատերերի դերում շատ հաճախ հանդես էին գալիս նույն շեյխերը և ցեղապետները: Նրանց շահերը խիստ միահյուսված էին և երբեմն շատ դժվար էր ջրբաժան գիծ անցկացնել նրանց միջև: Դողերի, մանավանդ ոսոզելի, և անասունների գլխաքանակի մեծ մասը կենտրոնացված էր նրանց ձեռքում: Որոշ աղքատների համաձայն՝ 50-60-ական թվականներին մշակվող հողատարածությունների ավելի քան 50%-ը պատկանում էր խոշոր ֆեոդալներին: Արյանում, Ջիարում, Լահիում և այլ սուլթանություններում առանձին խոշոր ֆեոդալների ձեռքում կենտրոնացված էին մի քանի հազար ֆեդյան (մեկ ֆեդյանը հավասար է 0,42 հա) մշակվող հողատարածություններ:

Հարավային եմենում սովորական և շատ տարածված երևույթ էր հողագրկությունը: Գյուղացիները հարկադրված էին ամենածանր պայմաններով ֆեոդալներից վարձակալել հողը և այն մշակել ամենապարզունակ գյուղատնտեսական գործիքներով:

Երկրի գյուղատնտեսությունը, որով զբաղված էր ազգաբնակչության երեք շատորոշ, զտնվում էր զարգացման շատ ցածր մակարդակի վրա և չէր բավարարում երկրի պարենային պահանջների անգամ կեսը: Նրան հատուկ էր բնատնտեսությունը և կիսաբնատնտեսությունը: Շատ քույլ էր զարգացած նաև արդյունաբերությունը: Երկրում գործում էին մանր, հիմնականում արհեստավորական բնույթի ձեռնարկություններ, որոնք արտադրում էին աղյուսներ, զովացուցիչ ջրոճ, աղ, այլումինն ամաններ, ծխախոտ, ցեմենտ և այլն: Դրանց արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացված էր Ադենում: Կային նաև ձկների պահածոյի (Մուկալայում) և բամբակագտիչ գործարաններ (Լահիում և Արյանում): Եմենի մասշտաբներով խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները պատկանում էին օտարերկրացիներին, ինչպես, օրինակ՝ 1954 թ. շահագործման հանձնված նավթավերամշակիչ գործարանը Բուրեյլում, որը պատկանում էր «Բրիտիշ Պետրոլեում կոմպանիին»: Օտարերկրյա կապիտալը տիրապետող էր նաև բանկային-ֆինանսական և առևտրական ոլորտներում: Այդ պատճառով էլ երկրի ներսում գործող քուրժուագիան այլազգի էր: Իսկ հարավեմենական քուրժուագիան երկրի ներսում նոր-նոր էր ձևավորվում, շատ քույլ էր և չուներ իր դեմքը: Հարավեմեն-

Նական ծագումով բուրժուազիան ավելի զարգացած և զորավոր էր երկրից դուրս: Բայց նրա թուլությունը կայանում էր նրանում, որ նա մի կողմից՝ շոշափելի կապեր չուներ Գարավային եմենի տնտեսության հետ, իսկ մյուս կողմից՝ անխուսափելիորեն տարրալուծվում էր այն երկրի բուրժուազիայի մեջ, որտեղ նա գործում էր:

Եվ վերջապես՝ 50-ական թվականներին տնտեսական, իսկ ապա նաև քաղաքական ասպարեզ դուրս եկավ բանվոր դասակարգը: Նրա ձևավորումն ընթանում էր դանդաղ, խիստ քարոջ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմաններում: Բանվոր դասակարգի հիմնական ջոկատներն էին նավթագործ և շինարարական բանվորները: Չգալի թիվ էին կազմում նաև Աղենի նավահանգստի, ինչպես նաև սեզոնային աշխատանքների մեջ ներգրավված բանվորները: Նորակազմ բանվոր դասակարգը այդ շրջանում դեռևս ի վիճակի չէր առաջատար դեր խաղալ: Նա երեկվա գյուղացին էր իր մտածելակերպով և հոգեբանությամբ, երիտասարդ էր, չուներ պայքարի, մանավանդ քաղաքական, փորձ, չուներ իր դասակարգային կազմակերպությունները: Այդուհանդերձ, բանվորների ձևավորումը՝ որպես դասակարգ, երևույթ էր Գարավային եմենի սոցիալ-քաղաքական կյանքում:

3. Գարավային եմենի Դաշնության ստեղծումը

Անգլիական գաղութարարները վաղուց էին փայփայում հարավեմենական սուլթանությունները, էմիրությունները և շեյխությունները, որոնք ըստ էության գաճաճ պետություններ էին, միավորել և ստեղծել պետական մեկ ամբողջություն, թեևուզ և ֆեդերացիայի՝ դաշնության ձևով, որը պետք է լրիվ կախման մեջ լիներ Անգլիայից: Նման գաղափար առաջին անգամ առաջ քաշեց Աղենում անգլիական քաղաքական ներկայացուցիչ Բ. Ռեյլին դեռևս 1925 թ.: Հինգ տարի անց՝ 1930 թ., անգլիացիները կոնկրետ փորձ արեցին այդ ծրագրի կենսագործման ուղղությամբ, բայց դրանից ոչինչ չստացվեց, քանի որ սուլթաններն ու շեյխերը չէին ցանկանում զրկվել այն ինքնուրույնությունից, որից ավանդաբար օգտվում էին:

Անգլիացիները հարկադրված էին ժամանակավորապես հետաձգել իրենց սրտին մոտ ֆեդերացիայի ծրագրի իրագործումը՝ սպասելով ավելի հարմար ժամանակների:

Նրանք դաշնության գաղափարին կրկին վերադարձան 50-ական թվականների կեսերին: Այդ ժամանակ իրադրությունը զգալիորեն փոխվել էր Արաբական Արևելքում: 1952 թ. եգիպտական և 1958 թ. իրաքյան հեղափոխությունները ծանր հարված հասցրին Անգլիայի դիրքերին: Վերջինս զրկվեց իր ռազմաստրատեգիական կարևոր հենակետերից: Այսպիսի պայմաններում խիստ մեծացավ Ադենի դերը քրիստոնական կայսերական ուղիների և շահերի պաշտպանության մեջ:

Զգտելով հարավեմենական մանր պետությունները միավորել մեկ ֆեդերացիայի մեջ՝ Անգլիան երկու կարևոր նպատակ էր հետապնդում. առաջին՝ անջատել Զարավային եմենը Գյուսիսայինցից, չբողնել նրանց միավորումը, և երկրորդ՝ ամրապնդել իր դիրքերը ամբողջ Զարավային եմենի տարածքում և ուժեղացնել հարավեմենյան շեյխությունների կախվածությունը:

Անգլիացիներին հաջողվեց կոտրել հարավեմենցի կառավարողների դիմադրությունը և «համոզել» նրանց միավորվելու դաշնության մեջ: 1959 թ. փետրվարի 11-ին պաշտոնապես հռչակվեց Զարավի Արաբական էմիրությունների Ֆեդերացիայի (ԶԱԷ) ստեղծումը: Սկզբում ֆեդերացիայի մեջ մտան վեց սուլթանություններ և էմիրություններ, իսկ 1964 թ. նրանց թիվը հասավ 17-ի: 1963 թ. ֆեդերացիայի կազմում հայտնվեց նաև Ադենը:

ԶԱԷ-ի և Անգլիայի միջև ստորագրվեց պայմանագիր, որով Անգլիան իր վրա էր վերցնում ֆեդերացիայի, որը գաղութային կարգավիճակ ունեցող միավորում էր, արտաքին քաղաքականության և պաշտպանության հոգսերը: Փաստորեն, նա էր տնօրինում նաև ֆեդերացիայի ներքին հարցերը: Այդ պատճառով էլ քրոյր հիմքերը կան ասելու, որ ֆեդերացիայում իշխանությունը պատկանում էր Անգլիայի քաղաքական ներկայացուցիչներին, որոնք և իրականացնում էին կառավարման բոլոր ֆունկցիաները: Ճիշտ է, ստեղծվեց ֆեդերացիայի կառավարություն, սակայն դա ձևական, կառավարման իրական ֆունկցիաներից զուրկ մարմին էր, որը լրիվ կախվածության մեջ էր անգլիացիներից:

1962 թ. ապրիլի 4-ին փոխվեց երկրի անվանումը. այն սկսեց կոչվել Զարավային Արաբիայի Ֆեդերացիա (ԶԱԲ), սակայն դա լուր ցուցանակի փոփոխություն էր, քանի որ որևէ արմատական տեղաշարժ տեղի չունեցավ երկրի գաղութային կարգավիճակում:

4. Գաղափարային պատերազմը և Գարավային Եմենի անկախության նվաճումը (1963–1967 թթ.)

Երկրի գաղութային կախվածությունը, սոցիալ–տնտեսական հետամնացությունը և ժողովրդի ծանր տնտեսական վիճակը պարարտ հող էին հանդիսանում զանազան կազմակերպությունների առաջացման և ազգային–ազատագրական պայքարի ծավալման համար: Եվ, իրոք, 40–ական թվականների երկրորդ կեսից մինչև 60–ական թվականների սկիզբը Գարավային Եմենում ձևավորվեցին տարբեր բնույթի կազմակերպություններ, որոնք զգալի դեր խաղացին եմենցիների ազգային ինքնագիտակցության արթնացման, քաղաքական մտածելակերպի ձևավորման և հակազգութային պայքարի կազմակերպման մեջ: Առաջին կազմակերպությունները, որոնք հայտնվեցին Գարավային Եմենում, ինչպես Արաբական գրականության ակումբը, Արաբական հաշտեցման ակումբը և կամ ժողովրդի ակումբը, ավելի շատ գրական–լուսավորչական բնույթ էին կրում, թեև պետք է ընդգծել նրանց դերը եմենցիների հայրենասիրական զգացումներին արթնացման մեջ:

1950 թ. Գարավային Եմենի քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց Գարավային Եմենի որդիների լիգան (ԳԵՈԼ), որի ղեկավարն էր Սուհամմադ ալ–Տիֆրին: Եւ այդ շրջանում ամենաազդեցիկն էր և, փաստորեն, գլխավորում էր հակազգութային պայքարը: Սակայն ԳԵՈԼ–ը դեմ էր զինված պայքարին, ինչպես նաև սոցիալ–տնտեսական և քաղաքական պահանջների առաջադրմանը: Դա պատճառ հանդիսացավ, որ եւ 60–ական թվականների սկզբներին կորցրեց իր ազդեցությունը:

Կարևոր իրադարձություն էր 1956 թ. Ադենի արհմիությունների կոնֆեդերացիայի (ԱՄԿ) ստեղծումը, որ մեծ դեր խաղաց ինչպես բանվորների կազմակերպման, նրանց շահերի պաշտպանության, այնպես էլ ազատագրական պայքարում:

Գայրենասիրական պայքարի մթնոլորտում ձևավորվեցին նաև մարքսիստական կազմակերպություններ: 1961 թ. հոկտեմբերին նրանք միավորվեցին և ստեղծեցին ժողովրդա–դեմոկրատական միությունը (ԺԴՄ): Նրա ղեկավարն էր Աբդալլահ Բազիրը: ԺԴՄ–ն հանդես էր գալիս հանուն Գարավային Եմենի լիակատար անկախության և աշխատավորների սոցիալ–տնտեսական կենսական պահանջների պաշտպանության:

1962 թ. ստեղծվեց ժողովրդա–սոցիալիստական կուսակցություն (ԺՍԿ), որն առաջադրում էր մեզիկայի հետ կնքված անիրավահավասար

պայմանագրերի վերացման, Հարավային Եմենի անկախության ճանաչման և Եմենի միասնական պետության ստեղծման պահանջները: Սակայն նա կողմնակից չէր արմատական քայլերի, այդ պատճառով էլ, նոր 1963 թ. Հարավային Եմենում սկսվեց զինված պայքարը, ժՄԿ-ն չմիացավ այդ պայքարին, ինչը հարվածեց նրա հեղինակությանը:

Հարկ է նշել նաև «Արաբ նացիոնալիստների շարժում» (ԱՆՇ) միջադարակյան կազմակերպության մասնաճյուղի ստեղծումը: Այս կազմակերպությունը վճռական դեր խաղաց Եմենցիների զինված պայքարի կազմակերպման և ղեկավարման գործում: Սակայն այդ պայքարը անմիջականորեն ղեկավարեց ԱՆՇ-ի հիմքի վրա 1963 թ. փետրվարի 24-ին ստեղծված Ազգային ճակատը (ԱՃ): Նրա շարքերում միավորվեցին մանր բուրժուազիայի, գյուղացիության, բանվորների, ուսանողության և մտավորականության ներկայացուցիչները: Ակզբնական շրջանում նրան էին հարում ունեւոր դասերի, մասնավորապես շեյխերի որոշ մասը: ԱՃ-ին միացան Հարավային Եմենում գործող համարյա քոլոր հայրենասիրական կազմակերպությունները, քացառությամբ ժՄԿ-ի և Հարավային Եմենի որդիների լիգայի, քանի որ նրանք դեմ էին զինված պայքարին և կանգնած էին ռեֆորմիստական դիրքերում: ԱՃ-ի ղեկավարն էր Կահտան ալ-Շաաբին: ԱՃ-ը հանդես էր գալիս Հարավային Եմենի ազատագրման, այդ թվում և զինված պայքարի ուղիով Գյուստային և Հարավային Եմենի միավորման և արաբական սոցիալիստական հայրենիքի միասնության պահանջներով:

1963 թ. հոկտեմբերի 14-ին Հարավային Եմենում սկսվեց հակազադուբային ազգային-ազատագրական պատերազմ: Պայքարի զորքը բարձրացրին Ռադֆանի, որը գտնվում է Հարավային Եմենի հյուսիսարևմտյան շրջանում, ցեղերը: Ապստամբության ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցրեց Ազգային ճակատը:

Անգլիացիները մի շարք փորձեր կատարեցին, մասնավորապես 1963 թ. վերջերին, ռազմական ուժի միջոցով ճնշելու ապստամբությունը, բայց անհաջողության մատնվեցին: Ռադֆանի ապստամբությունը սկսեց տարածվել ամբողջ երկրով մեկ՝ ներառելով մի վիլայաթ մյուսի հետևից: 1965 թ. պատերազմական գործողություններ էին գնում երկրի 11 շրջաններում, այդ թվում՝ Դալիում, Խաուշաբիում, Վահիդում, Ավադիլում և այլ վայրերում:

Պարտիզանների գործողությունները վայելում էին ժողովրդի ամենաջերմ պաշտպանությունը: Հատկապես ակտիվ էին գյուղացիները:

րը, որոնք, մասնակցելով զինված պատերազմին, շատ վայրերում նրան տալիս էին նաև հակաֆեոդալական բնույթ՝ իրագործելով ֆեոդալ-շնչ-խնրի հողերի բռնագրավում և վերաբաժանում: Պարտիզանների շարքերն այնքան ստվարացան, որ ԱԺ-ն նրանց միավորեց և ստեղծեց Ազատագրության բանակ:

Հակազաղութային պատերազմը ղեկավարելուն զուգահեռ, ԱԺ-ն լայն քարոզչական և կազմակերպչական աշխատանք էր տանում ժողովրդի մեջ, մորիլիզացնում նրա հոգևոր և նյութական ուժերը, հաղթահարում ցեղերի միջև գոյություն ունեցող բշեամանքն ու անվստահությունը, հաշտեցնում նրանց և դրանով ամրապնդում ազգային-ազատագրական պատերազմի թիկունքը:

Հարախնամնյան ապստամբներին նյութական և ռազմական օգնություն էին ցույց տալիս էմենի Արաբական Հանրապետությունը և եզիպտոսը: Շատ պարտիզաններ ռազմական պատրաստությունը ստանում էին ԵԱՀ-ի ռազմական ճամբարներում:

Ի պաշտպանություն Հարավային էմենի արդարացի պայքարի հանդես եկավ ՄԱԿ-ը: Նրա Հատուկ կոմիտեն պահանջեց, որ Անգլիան ճանաչի Հարավային էմենի անկախությունը և վերացնի իր ռազմական քաղաքները, տակայն անգլիական կառավարությունը մերժեց կատարել ՄԱԿ-ի պահանջները:

Հայրենասիրական ուժերի հաղթարշավը շարունակվում էր, և դա իր ազդեցությունն ունեցավ ֆեդերալ բանակի և ոստիկանության վրա: Շատ վայրերում նրանց աջակցում էին ապստամբներին: Իսկ 1967 թ. հունիսին ոստիկանական ուժերը ապստամբվեցին Ադենում: Ապստամբները գրավեցին քաղաքի ստրատեգիական նշանակություն ունեցող մասերը, քաղաքային բանտը՝ ազատ արձակելով քաղաքական բանտարկյալներին և հայրենասերներին:

Ազատագրական պատերազմի ճանապարհին կային նաև մեծ քաղղություններ, այդ թվում և ընդդիմադիր ուժերի անմիաբանությունը: Դեռևս 1964 թ. ստեղծվեց Օկուպացված Հարավի ազատագրության կազմակերպությունը (ՕՀԱԿ): Նա ավելի ու ավելի լայն աջակցություն էր գտնում եզիպտոսի, ինչպես նաև Արաբական պետությունների լիգայի կողմից: Նրանց ճնշման տակ 1966 թ. հունվարի 13-ին տեղի ունեցավ ՕՀԱԿ-ի և ԱԺ-ի միավորում և էմենի օկուպացված հարավի ազատագրության ճակատի (ԵՕՀԱԺ) իիմնումը: Դա սխալ քայլ էր Ազգային ճակատի այն ղեկավարների՝ Ալի աս-Սալամի և այլոց կողմից, որոնք առանց

հաշվի առնելու ԱԾ-ի գործադիր խորհրդի մյուս անդամների կարծիքը, ստորագրեցին միավորման վերաբերյալ փաստաթուղթը: Հարաբերությունները ԱԾ-ի և ՕԳԱԿ-ի միջև սրվեցին, քանի որ վերջինս ձգտում էր տիրապետող դիրք ունենալ ԵՕԳԱԾ-ում և, ըստ էության, դեմ էր զինված պայքարին և այդպիսի պայքար չէր էլ մղում: Նման պայմաններում Ադենում գործող պարտիզանները և արմատական հայրենասիրական ուժերը 1966 թ. հոկտեմբերի 14-ին պահանջեցին, որ ԱԾ-ն դուրս գա ԵՕԳԱԾ-ի կազմից, վերականգնի իր ինքնուրույն կազմակերպչական գոյությունը և ուժեղացնի զինված պայքարը: Ի պաշտպանություն աղետցիների պահանջի հանդես եկան Ազատագրության բանակը և ԱԾ-ի շատ գործիչներ՝ Արդել Ֆաթաի Իսմայիլի զլխավորությամբ: 1966 թ. տեղի ունեցած ԱԾ-ի արտակարգ 3-րդ համագումարը որոշեց դուրս գալ ԵՕԳԱԾ-ի կազմից: Դա հանգեցրեց հարաբերությունների սրմանը և անգամ զինված ընդհարումների երկու կազմակերպությունների միջև, որից, սակայն, հաղթանակով դուրս եկավ Ազգային ճակատը:

ԱԾ-ն ընդունեց պայքարի նոր պլան՝ հաջորդաբար գրավել իշխանությունը վիշապներում և այդ ուղիով ավարտել երկրի ազատագրումը: Այդ պլանի իրագործմանը ԱԾ-ն ձեռնամուխ եղավ 1967 թ.: Հաջող ռազմական գործողությունների շնորհիվ ԱԾ-ին հաջողվեց 1967 թ. հոկտեմբերին իր վերահսկողությունը սահմանել 18 սուլթանությունների, էմիրությունների և շեյխությունների վրա: Անգլիան գրկվեց իր պրոտեկտորատների մեծ մասից և բանակցությունների մեջ մտավ ԱԾ-ի հետ՝ իշխանությունը նրան փոխանցելու հարցի շուրջ: Բանակցությունները, որոնք սկսվեցին 1967 թ. նոյեմբերի 21-ին ժնկում, ավարտվեցին նույն ամսվա 28-ին: Անգլիան համաձայնվեց ճանաչել Հարավային Եմենի Ֆեդերացիայի անկախությունը:

1967 թ. նոյեմբերի 30-ին Ազգային ճակատը պաշտոնապես հռչակեց Հարավային Եմենի անկախությունը: Քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց մի նոր անկախ արաբական պետություն, որը կոչվեց Հարավային Եմենի ժողովրդական Հանրապետություն՝ ՀեժԴ:

Այսպիսով՝ հանգամանքների բերումով պատմական Եմենի տարածքում ձևավորվեցին երկու եմենական պետություններ՝ Եմենի Արաբական Հանրապետությունը և Հարավային Եմենի Ժողովրդական Հանրապետությունը:

5. ԴԵԺ-Ն անկախության նվաճումից հետո առաջին տարիներին: Ներքաղաքական պայքարի սրումը

Անկախության նվաճումից հետո ԴԵԺ-ում իշխանությունն անցավ Ազգային ճակատի ձեռքը, որը վերակազմվեց Ազգային ճակատ քաղաքական կազմակերպության՝ ԱԾԲԿ: Ճակատի նախագահ Կահտան Մուհամմադ աշ-Շաարին նշանակվեց պրեզիդենտ՝ իր ձեռքը վերցնելով նաև վարչապետի և զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնները: Ճակատի գլխավոր ղեկավարությունը դարձավ երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը:

Երկրի ղեկավարությունն անմիջապես կիրառեց մի շարք քայլեր հանրապետական վարչակարգն ամրապնդելու ուղղությամբ: 1967 թ. դեկտեմբերի 11-ի որոշումով փոփոխվեց երկրի նախկին վարչատարածքային բաժանումը: Կերացվեցին հարավեմենական պետական կազմավորումները՝ շեյխությունները, սուլթանություններն ու էմիրությունները, և ԴԵԺ-ն բաժանվեց վեց մարզերի: 1967 թ. դեկտեմբերի 26-ի որոշմամբ բռնագրավվեց 13 սուլթանների և 50 շեյխերի ու նախկին նախարարների սեփականությունը: Մասամբ զտման ենթարկվեց պետական ապարատը, ըստ որում՝ մի քանի նախկին ղեկավար գործիչներ ձերբակալվեցին:

Սկզբնական փուլում թե՛ ԱԾԲԿ-ում և թե՛ պետական ապարատում տիրապետող դիրքերը գրավեցին Կահտան աշ-Շաարիի կողմնակիցները, որոնք կազմում էին հարավեմենական ղեկավարության պահպանողական, չափավորական, նացիոնալիստական թևը և իենվում մանր ու միջին բուրժուազիայի և կիսաֆեոդալական ուժերի վրա: Այս թևը շահագրգռված չէր սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների արձատական խորացման մեջ և հակված էր վարելու չափավոր բուրժուադեմոկրատական քարեփոխումների քաղաքականություն:

Ի հակադրություն այս քնի՝ ճակատի ներսում ձևավորվեց ծախ՝ գիտական սոցիալիզմին հարող արձատական-հեղափոխական թևը՝ Աբդել Ֆաթահ Իսմայիլի գլխավորությամբ: Այդ թևը իենվում էր գյուղի և քաղաքի աշխատավորների վրա և հանդես էր գալիս հանուն հին պետական ապարատի և քանակի վերացման, նոր պետական ինստիտուտների ստեղծման և ժողովրդական-դեմոկրատական հեղափոխության սկզբունքների կիրառման: Այդ ասելով նրանք հասկանում էին արձատական ազդարային քարեփոխումների կիրառում, հարուստ հողատե-

րերի հողերի թունագրավում և դրանց՝ առանց փոխհատուցման հանձնում գյուղացիներին, կոոպերատիվների կազմավորում, սոցիալիստական արտադրական հարաբերություններին անցնելու համապատասխան նախադրյալների ստեղծում:

Չախերի ճնշման տակ 1968 թ. մարտի 2–8–ը գումարվեց ԱԾԹԿ 4–րդ համագումարը, որտեղ նրանց կարևոր հաղթանակ տարան: Համագումարն ընդունեց ծախերի հիմնական պահանջները: Բացի այդ զլխավոր ղեկավարության կազմի մեծ մասն ընտրվեց ծախերից: Դրանց մեջ էին Արդել Ֆաթահ Իսմայիլը, Ալի Անտարը, Սալեմ Ռուբայա Ալին և ուրիշներ:

Սակայն աշ–Շաաբիի խումբը և բոլոր աջերը ամեն կերպ խոչընդոտում էին համագումարի կողմից ընդունված ծրագրերի իրականացումը: Դեռ ավելին՝ 1968 թ. մարտի 19–ի լույս 20–ի զիշերը զինվորականների և ոստիկանների մի խումբ Գուսեյն Օսման Աշալի զլխավորությամբ խտովություն բարձրացրեց Ադենում, որը, սակայն, ոչ մի պաշտպանություն չգտավ ժողովրդի կողմից: Ձինված խտովության բարձրացումն ավելի սրեց հարաբերությունները աջերի և ծախերի միջև ճակատի ներսում, որն իր կնիքն էր դնում նրկրի ներքաղաքական կյանքի վրա և բացասաբար անդրադառնում սոցիալ–տնտեսական պրոբլեմների լուծման վրա: Պարզ էր, որ այդպես երկար շարունակվել չէր կարող, մանավանդ որ օրեցօր ավելի էին անդապնդվում ծախերի դիրքերը: Հանգուցալուծումը վրա հասավ 1969 թ. հունիս ամսին:

Ցանկանալով ճնշում գործադրել ծախերի վրա և վստահ լինելով, որ իրեն կպաշտպանեն բանակն ու ոստիկանությունը՝ Կահտան աշ–Շաաբին հայտարարեց, որ ինքը իրաժարական է տալիս: Չախերը հնտորեն օգտագործեցին այդ հանգամանքը: Գունիսի 22–ին նրանք տեղյակ պահեցին ԴեժԳ–ի քնակչությանը, որ աշ–Շաաբին իրաժարական է տվել իր բոլոր պաշտոններից: Պրեզիդենտի պաշտոնը վերացվեց, ստեղծվեց պրեզիդենտական խորհուրդը, որը զլխավորեց Սալեմ Ռուբայա Ալին: Արդել Ֆաթահ Իսմայիլը դարձավ ԱԾ–ի զլխավոր քարտուղարը, իսկ Մուհամմադ Դեյտամը նշանակվեց վարչապետ:

**6. Արմատական վերափոխումների նոր փուլը:
Երկրի վերանվանումը եմենի ժողովրդական
Դեմոկրատական Հանրապետության (1970–1975 թթ.)**

1969 թ. իշխանության գլուխ եկան հեղափոխական–դեմոկրատները, որոնք վերանայման ենթարկեցին նախկին վարչակարգի ներքին, տնտեսական, զաղափարախոսական և արտաքին քաղաքականությունը: Առաջնահերթ խնդիր համարվեց պետական ապարատը հիմնապահական տարրերից մաքրելը: 1969 թ. դեկտեմբերին կուսակցական քաղաքագույն պաշտոններից և ճակատի Կենտրոնական կոմիտեի կազմից հանվեց 21 մարդ, այդ թվում և Կահտան ալ–Շաարին, Ֆեյսալ Արզել Լատիֆը և Ալի Արզել Ալիմը: Ձտումներ կատարվեցին նաև ապարատի ավելի ստորին օղակներում: Չինված ուժերից հեռացվեցին հիմնականում ստայնության տեր քազմաթիվ սպաներ: Բանակը վերակառուցվեց և համալրվեց միայն բանվորներով, գյուղացիներով և հեղափոխությանը նվիրված մտավորականներով: Ստեղծվեցին նաև ժողովրդական միլիցիայի ջոկատներ, որոնք գլխավոր խնդիրը հեղափոխական կարգ ու կանոնի և ժողովրդական սեփականության պահպանումն էր: Նոր բանակի ստեղծումն ավարտվեց 1974 թ., որը այնուհետև համարել հեղափոխական դեմոկրատների կարևորագույն նվաճումներից մեկը:

Նոր վարչակարգը ձեռնամուխ եղավ արմատական սոցիալ–տնտեսական վերափոխումների: 1969 թ. նոյեմբերի 27–ին ընդունված օրենքով ազգայնացվեցին անգլիացիներին, ֆրանսիացիներին, հոլանդացիներին և պակիստանցիներին պատկանող 8 բանկ, 12 ապահովագրական և 5 առևտրական ընկերություններ: Մի շարք կարևոր սննդամթերքների գնումների վրա սահմանվեց պետական մենաշնորհ: Ազգայնացված ձեռնարկությունների ղեկավարումը ստանձնեց պետական սեկտորը: Կառավարությունն իր միջոցառումների մեջ ավելի հեռու գնաց: 1972 թ. ազգայնացվեցին բոլոր մասնավոր առևտրական, տնտեսական շենքերը, հյուրանոցները, վարձով տրվող բնակելի տները և այլն:

1970 թ. նոյեմբերի 5–ին ընտրվեց նոր՝ ավելի արմատական բնույթի ազրարային բարեփոխումների օրենք, որը հողօգտագործման առավելագույն չափը սահմանում էր 20 ֆեդղան ջրովի և 40 ֆեդղան անջրդի հողաքաժիններ: Այդ օրենքի հիման վրա բռնագրավվեց 135 հազ. ֆեդղան հող, որը բաժանվեց կոոպերատիվների մեջ միավորված ա-

կազմափոխվելու և արդյունավետացնելու հարցերը, որոնց ակտիվորեն մասնակցում էին գյուղացիները, ավարտվեցին 1974 թ.:

1970 թ. նոյեմբերի 30-ին ընդունվեց նոր սահմանադրություն: Երկիրը կոչվեց Եմենի Ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետություն (ԵԺԴՀ): Ըստ նոր սահմանադրության՝ երկրի քարտրագույն օրենսդիր մարմինը դարձավ Ժողովրդական գերագույն խորհուրդը:

Նոր վարչակարգը ազատ գործելու հնարավորություն տվեց այն քաղաքական կազմակերպություններին, որոնք կանգնած էին առաջադիմական և հայրենասիրական դիրքերում: Խոսքը վերաբերում էր առաջին հերթին Ժողովրդական-դեմոկրատական միությանը (ԺԴՄ) և Բասս կուսակցությանը, որը 1974 թ. վերանվանվեց Ժողովրդական ավանգարդի կուսակցության (ԺԱԿ): Նրանց ղեկավարներ Աբդալլահ Բազիթը և Աճիս Հասան Յահյան մտան կառավարության մեջ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԱՃ-ի, ԺԴՄ-ի և ԺԱԿ-ի տեսակետները և քաղաքական ձգտումները շատ հարցերում համընկնում էին՝ 1970 թ. նրանց միջև բանակցություններ սկսվեցին միավորվելու և ավանգարդային կուսակցություն ստեղծելու շուրջ: Բանակցությունները բեռնավեցին, քայքայվեցին և վերջիվերջո ավարտվեցին հաջողությամբ: 1975 թ. հուլիսի 11-13-ը տեղի ունեցավ այդ երեք կազմակերպությունների միավորիչ համագումարը, որտեղ ստեղծվեց նոր քաղաքական կազմակերպություն՝ «Ազգային ճակատ միացյալ քաղաքական կազմակերպություն» (ԱՃԱԿ) անվանումով՝ ԱՃ-ի ծրագրային փաստաթղթերի հիմքի վրա: Նոր կազմակերպությունն իրեն համարեց անցումային՝ ավանգարդային կուսակցության ստեղծման ճանապարհին, որը և պետք է լուծեր ազգային-դեմոկրատական հեղափոխության ավարտման և սոցիալիստական շինարարությանը բնակոխելու հարցերը:

7. Ներքաղաքական և ներկուսակցական իրավիճակը 1975-1978 թթ.

Երեք կազմակերպությունների միավորումից հետո լայն բաժնով ծավալվեցին ավանգարդային կուսակցություն ստեղծելու նախապատրաստական աշխատանքները: Որոշակի փոփոխության ենթարկվեց ԱՃԱԿ-ի սոցիալական կազմը: Նրանում աճեց բանվոր դասակարգի տեսակարար կշիռը: Կազմակերպության անդամները սկսեցին ուսումնասիրել գիտական սոցիալիզմի տեսությունը: ԱՃԱԿ-ի Կենտրոնա-

կան կոմիտեին կից հտորհրդային Միության կոնունիստական կուսակցության օգնությամբ ստեղծվեց գիտական սոցիալիզմի բարձրագույն դպրոց: Ճակատը իր սկզբնական կազմակերպությունները վերակառուցեց ըստ արտադրական սկզբունքի, իսկ ընդհանրապես գլխավոր կազմակերպական սկզբունքը դարձավ դեմոկրատական գեներալիզմը: Մեծ նշանակություն էր տրվում նաև քննադատությանն ու ինքնաքննադատությանը: Այս բոլորը համարվում էին կարևոր միջոցառումներ ԱՃԱԲԿ-ն ավանգարդային կուսակցության վերածելու ճանապարհին:

Այդ տարիներին զգալի տեղաշարժեր կատարվեց ԵժԳԳ-ի տնտեսության մեջ: Ընդհանուր առմամբ, հաջողությամբ կատարվեց 1974-1978 թթ. հնգամյա պլանը: Պետական և կոոպերատիվ սեկտորները դարձան տնտեսության գլխավոր հեմարանները: Զգալի զարգացում ապրեց նաև խառը սեկտորը: Գնգամյակի տարիներին պետական սեկտորի գծով շարք մտան մի շարք նոր ձեռնարկություններ, այդ թվում՝ տեքստիլ ֆաբրիկա Աղեմուժ, բամբակագույն գործարան Աբյանուժ, ձկան պահածոյի գործարան Շուքրուժ, կոշիկի, հացի և այլ գործարաններ: Մոտ 32%-ով աճեց գյուղատնտեսության արտադրանքը:

Սակայն կային նաև մի շարք դժվարություններ: Սկստվում էր գների անկայունություն, աճում էր պետական բյուջեի պակասորդը, չլուծվեց երկիրը սեփական գյուղատնտեսական մթերքներով ապահովելու խնդիրը:

Այս քարոզություններին ավելացավ ներքաղաքական պայքարի սրումը ԱՃԱԲԿ-ի ղեկավարության ներսում, որտեղ ձևավորվել էր ընդդիմադիր թև՝ պրեզիդենտական խորհրդի նախագահ Սալեմ Ռուբայա Ալիի գլխավորությամբ: Ալին ձգտում էր հաստատել իր անձնական դիկտատուրան և անհրաժեշտ չէր համարում ավանգարդային կուսակցության ստեղծումը: Նա բռնի մեթոդների կիրառման կողմնակից էր և հակված էր ծախսիկ քաղաքական քայլերի օգնությամբ լուծել երկրի առջև կանգնած խնդիրները: Զենց նրա նախաձեռնությամբ սկսեցին գյուղացիներին բռնի ուժով մտցնել կոոպերատիվների մեջ, բռնագրավեցին մանր ձեռնարկատերերի սեփականությունը և այլն: Նա սկսել էր միանձնյա կերպով լուծել շատ հարցեր: Այս բոլորը լուրջ դժվարություններ էին ստեղծում երկրի հետագա զարգացման ճանապարհին: ԱՃԱԲԿ-ի բացարձակ մեծամասնությունը դեմ էր Սալեմ Ռուբայա Ալիի այս գծին, և վերջինիս դիրքերն արագ քափոկ բուլանում էին:

Չգտնելով իրադրությունը փոխել հոգուտ իրեն՝ Ալին դիմեց մի քայլի, որը կարելի է որակել որպես արկածախնդրական: 1978 թ. հունիսի 23-ին Ալիի խնդրանքով նրա ներկայացուցչին ընդունեց Եմենի Արաբական Հանրապետության արեզիդենտ ալ-Ղաշմին: Երբ Ալիի հանձնակատարը քաջեց իր պայուսակը, պայքեց նրանում դրված ռումբը, և երկուսն էլ զոհվեցին: Ալին հույս ուներ, որ դրանից հետո ԵԱԴ-ն պատերազմ կհայտարարի ԵԺԴ-ին, որից օգուվելով՝ ինքը կհաստատի իր անձնական դիկտատուրան:

Սակայն դեպքերի զարգացումը չընթացավ ըստ Սալեմ Ռուբայա Ալիի սցենարի: ԵԱԴ-ն խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները ԵԺԴ-ի հետ և մարտական պատրաստության մեջ դրեց իր զորքը, քայքայեց պատերազմի շղթան: ԱՅԱԲԿ-ն պահանջեց Ալիի հրաժարականը: Սակայն վերջինս 1978 թ. հունիսի 26-ին պետական հեղաշրջման փորձ կատարեց, քայքայեց արակցություն չգտավ բանակի կողմից: Սալեմ Ռուբայա Ալին ձերբակալվեց և իր երկու մերձավորագույն զինակիցների հետ միասին գնդակահարվեց:

Այլևս ճանապարհը քաջ էր ավանգարդային կուսակցության ստեղծման ճանապարհին:

8. Եմենի սոցիալիստական կուսակցության հիմնումը

1978 թ. հոկտեմբերի 11-13-ը կայացավ Եմենի սոցիալիստական կուսակցության (ԵՄԿ) հիմնադիր համագումարը, որը հռչակեց նոր ավանգարդային կուսակցության ստեղծումը: Այն հիմնվեց, ինչպես պաշտոնապես նշվեց, գիտական սոցիալիզմի սկզբունքների վրա: Համագումարն ընդունեց կանոնադրություն և ծրագիր: Կանոնադրությունում գրանցվեց, որ ԵՄԿ-ն «բանվոր դասակարգի, որը դաշինքի մեջ է գյուղացիության և աշխատավոր ժողովրդի այլ խավերի հետ, կուսակցությունն է»: Նրա գլխավոր նպատակը համարվեց «Միասնական դեմոկրատական Եմենի կառուցումը՝ սոցիալիստական հեռանկարով»: ԵՄԿ-ի ԿԿ գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Արդել Ֆաթահ Իսմայիլը:

Համագումարից հետո կուսակցությունն արագորեն համալրվեց բանվորներով, գյուղացիներով և ձկնորսներով:

1978 թ. հոկտեմբերի 31-ին ընդունվեց նոր սահմանադրություն, որն արձանագրեց, որ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդական խորհուրդներին: Սահմանադրությունում նշվեց, որ Եմենը ժողովրդա-

կան ղեմնկրատական հանրապետութիւն է և գտնվում է սոցիալիզմի անցումային շրջանում:

Նոր սահմանադրության ընդունումից հետո՝ 1978 թ. ղեկտեմբերին, անցկացվեցին ժողովրդական գերագույն խորհրդի (ԺԳԽ) ընտրութիւններ: Նրա նախագահ ընտրվեց Արդել Ֆաթահ Իսմայիլը:

1980 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցավ ԵՄԿ 2-րդ արտակարգ համագումարը: Այն կրկին հաստատեց, որ ԵժԴԳ-ի զարգացման հիմնական ուղղութիւնը սոցիալիզմի կառուցումն է, և հավանութիւն տվեց դրա համար անհրաժեշտ նախադրյալներ ստեղծելու ծրագրին:

ԵՄԿ-ի ստեղծումից և նոր սահմանադրության ընդունումից հետո ավելի արագ ու լայնորեն ընթացավ ենեմական հասարակութիւն հետագա ղեմնկրատացման պրոցեսը: Աճեց բանվորական արհմիութիւնների համընդհանուր կոնֆեդերացիայի դերը: Ակտիվացրին իրենց գործունեութիւնը ենեմի երիտասարդութիւնի սոցիալիստական միութիւնը, ենեմի կանանց ֆեդերացիան, գյուղացիների ղեմնկրատական միութիւնը և այլ հասարակական կազմակերպութիւններ:

Սակայն նոր հասարակութիւն կառուցումը հեշտ գործ չէր, մանավանդ մի այնպիսի հետամնաց երկրում, ինչպիսին ԵժԴԳ-ն է: Այստեղ անհուսափելի էին սխալները: Դեռևս իրենց զգացնել էին տալիս ցեղային-կլանային հարաբերութիւնները, որոնք այս կամ այն չափով իրենց արտացոլումն էին գտնում առանձին ղեկավարների գործունեութիւն մեջ: Այս հողի վրա և բարդ քաղաքական պայմաններում ԵՄԿ-ի ներսում ծայր առան տարածայնութիւններ, որոնք վերածվեցին սուր քայտումների: 1980 թ. ապրիլին ստիպված իր գրաղեցրած բոլոր կուսակցական և պետական պաշտոններից հրաժարական տվեց Արդել Ֆաթահ Իսմայիլը և հեռանալով ԵժԴԳ-ից՝ մեկնեց ԽՍՀՄ: Նրան փոխարինելու եկավ Ալի Նասեր Սուհանմաղը, որը մինչ այդ գրաղեցնում էր վարչապետի պաշտոնը:

9. ենեմի ժողովրդական ղեմնկրատական Գանրապետութիւնը 1980-ական թվականներին

Դեռևս 1980 թ. հոկտեմբերին կայացած ԵՄԿ 2-րդ համագումարը հաստատեց տնտեսական զարգացման երկրորդ փուլի խլած հնգամյա պլանը (1981-1985 թթ.): Այդ հնգամյա պլանն ընդհանուր գծերով հաջողութիւն կատարվեց, որի շնորհիվ բարելավվեց երկրի տնտեսական

վիճակը: Շարք մտան նոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, բուժփմանարկներ, բնակելի տներ, դպրոցներ, գրադարաններ, ակումբներ և այլն: Աճեց ժողովրդի զբաղվածությունը: Սակայն տնտեսական զարգացման ոլորտում դրսևորվեցին նաև լուրջ թերություններ: Խեղածուկեց այնտեղի սեկտորին օժանդակելու գլխավոր կուրսը, անուշադրության մատնվեցին կոուպերատիվները, ավելի բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին մասնավոր սեկտորի զարգացման համար, որի պատճառով հայտնվեց շահագործողների մի նոր խավ: Զարդարացված ձևով մեծ զուճարներ էին ծախսվում արտասահմանում պերճանցի առարկաներ գնելու վրա, որն առաջ բերեց դժգոհություն երկրում և կուսակցության ներսում:

Դրան հակառակ՝ ավելի ներդաշնակ էին զարգանում ԵժՂԳ-ի արտաքին քաղաքական կապերը: ԵժՂԳ-ն մեծ նշանակություն էր տալիս լայնածավալ համագործակցությանը ԽՄԳՄ-ի հետ, և այդ ուղղությամբ մեծ դեր խաղաց 1979 թ. հոկտեմբերի 25-ին ԽՄԳՄ-ի և ԵժՂԳ-ի միջև ստորագրված բարեկամության և համագործակցության պայմանագիրը: Միջպետական կապերին զուգահեռ, բարեկամական հարաբերություններ հաստատվեցին նաև կուսակցական գծով՝ ԽՄԿԿ-ի և ԵՄԿ-ի միջև: Խորհրդային Միության տեխնիկատնտեսական օգնությամբ կառուցվեցին մի շարք կարևոր տնտեսական օբյեկտներ, այդ թվում՝ ցեմենտի գործարան, ջերմաէլեկտրակայան, 100 կճ երկաթուղյամբ ոռոգելի ջրանցք, 9 ջրամբար, Ադենի համալսարանի շենքը, հիվանդանոց և այլն (ընդամենը 50 օբյեկտ): ԵժՂԳ-ն ավելի ու ավելի էր կախման մեջ ընկնում Խորհրդային Միությունից, որն անհանգստացնում էր նրա որոշ հարևանների, առաջին հերթին՝ Սաուդյան Արաբիային:

Զգտելով կամխել ԵժՂԳ-ի հետագա կախվածության ուժեղացումը Խորհրդային Միությունից և վերջինիս դիրքերի հետագա ամրապնդումը տարածաշրջանում՝ Սաուդյան Արաբիան 1976 թ. ճանաչեց ԵժՂԳ-ն, նրա հետ հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ և պատրաստակամություն հայտնեց նրան ցույց տալ տարատեսակ օգնություն: Սակայն նրան չհաջողվեց կամխել Գարավային Եմենի բարեկամական հարաբերությունների զարգացումը սոցիալիստական երկրների հետ: ԵժՂԳ-ն 1979 թ. բարեկամության և համագործակցության պայմանագիր ստորագրեց ԳՂԳ-ի, իսկ 1981 թ.՝ Չեխոսլովակիայի հետ:

Բարելավվեց հարաբերությունները արաբական մի շարք երկրների հետ: ԵժՂԳ-ն Ալժիրի, Լիբիայի, Սիրիայի և ԴՄԿ-ի հետ կազմեց Կա-

յունության և դիմակայության ազգային ճակատ՝ ուղղված արարական աշխարհում անջատ գործարքների դեմ:

Ինչ վերաբերում է կապիտալիստական երկրներին, ապա ԵԺԴ-ի քաղաքական կապերը նրանց հետ աշխույժ չէին: Նրանց փոխհարաբերություններում գլխավոր դերը պատկանում էր առևտրին:

Բարդ և դժվար էին ընթանում հարաբերությունների զարգացումը Եմենի Արաբական Հանրապետության հետ, որը նրկու պետությունների համար էլ առաջնակարգ նշանակություն ուներ: Սակայն այդ հարաբերությունները մշտապես իրենց վրա կրում էին լարվածության և փոխադարձ անվստահության կմիջը, որը նրբեմն բռնամանքի էր վերածվում: 1972 թ. եղբայրասպան պատերազմական գործողություններ սկսվեցին եմենական նրկու պետությունների միջև, որը մեծագույն ջանքերով և արարական պետությունների միջամտության շնորհիվ հնարավոր եղավ դադարեցնել: Դեռ ավելին՝ անգամ բանակցություններ սկսվեցին նրանց միջև՝ միավորման և մեկ միասնական եմենական պետություն ստեղծելու շուրջ, որը, սակայն, հետագա զարգացում չստացավ և վերջացավ անհաջողությամբ:

Որոշ դրական տեղաշարժեր նկատվեցին 80-ական թվականներին, երբ ԵԺԴ-ին և ԵԱԴ-ին հաջողվեց հաղթահարել գոյություն ունեցող անվստահությունը, վերջ տալ առճակատմանը և հարաբերությունները զարգացնել բարեկամության ու համագործակցության ոգով:

80-ական թվականների կեսերին կրկին սրվեցին հարաբերությունները Եմենի սոցիալիստական կուսակցության ներսում, որը վերաճեց սուր քաղաքական ճգնաժամի: Կուսակցության ղեկավարության մեջ բացակայում էր միասնությունը: Ալի Նասեր Մուհամմադը և նրա կողմնակիցները խախտում էին կոլեգիալ ղեկավարությունը և ներկուսակցական դեմոկրատիան, որն առաջացրեց նրա քաղաքական հակառակորդների շատ խիստ դժգոհությունը: Դրան միախառնվում էր ընդդիմադիր կողմերի ղեկավարների հավակնությունները՝ այս կամ այն ցեղի շահերի արտահայտիչը լինելու, և այլ հարցեր: Ալի Նասեր Մուհամմադի հեղինակությունն արագ քափով ընկնում էր: Նրան մեղադրում էին աջակողմյան ոգով կուսակցության գիծը խեղաթյուրելու, տեղայնականությունը խրախուսելու, իրեն կուսակցությունից վեր դասելու մեջ: 1985 թ. մարտին ԵԺԴ վերադարձավ Արքեի Ֆաթահ Իսմայիլը: Դա ավելի սրեց պայքարը նրա և Ալի Նասեր Մուհամմադի կողմնակիցների միջև: 1985 թ. Ադենում գումարվեց ԵՍԿ 3-րդ համագումարը, որը պետք է ճգնաժա-

մը լուծելու ուղիներ նշել: Սակայն դա չհաջողվեց: Թեև կուսակցության նորընտիր ղեկավար ժառանգների կազմի հարցում ձեռք բերվեց փոփոխություն, բայց պայքարը երկու թևերի միջև շարունակվեց: Դեպքերի հետագա զարգացումը ողբերգական բնույթ ընդունեց: 1986 թ. հունվարի 13-ին Ալի Լասեր Մուհամմադի գիտությամբ և հավանությամբ սպանվեցին նրա հիմնական քաղաքական հակառակորդներ, ԵՍԿ քաղաքապետի անդամներ Աբդել Ֆաթահ Իսմայիլը, Ալի Անտարը, Սալիհ Մուսլի Կասսեմը և Ալի Շայա Գադին: Դա ցնցեց ամբողջ երկիրը և զինված պայքարի ազդանշան ծառայեց Ադենում, նրա շրջակայքում և երկրի այլ վայրերում: Երկրում սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ: Տասներկու օր տևած պատերազմի ընթացքում զոհվեց ավելի քան 4 հազ. մարդ: Ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը հանդես եկավ Ալի Լասեր Մուհամմադի դեմ, և վերջինս իր կողմնակիցներով երկրից փախավ: 1986 թ. հոկտեմբերին ԵժՂԳ-ի նախկին վարչապետ Գայդար Բաքր ալ-Աբասին ընտրվեց պրեզիդենտ և իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ իշխանությունը:

Այդ ողբերգությունը ծանր նստեց ԵժՂԳ-ի վրա: Սակայն նոր ղեկավարությանը ալ-Աբասիի ղեկավարությամբ փորձում էր վերականգնել ու կայունացնել ներքաղաքական իրադրությունը և ձեռնամուխ լինել երկրի առջև կանգնած խնդիրների լուծմանը: Բայց դա նրան չհաջողվեց, և 1987-1988 թթ. ծայր առան նոր քախումներ՝ ավելի քաղաքացիական պայքարի և վերին աստիճանի ծանր իրադրությունը երկրի ներսում: Սրվեցին հարաբերությունները նաև հարևան երկրների, այդ թվում և Եմենի Արաբական Դանրապետության հետ:

III. ԵՄԵՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՄԵՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄՐԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԵՄԵՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Եմենի Դանրապետության ստեղծումը

Եմենական երկու պետություններում կար մեկ հարց, որը համաեմենական բնույթ ուներ և հուզում էր բոլոր եմենցիներին, անկախ այն

բանից, թե նրանց եմենական ո՞ր պետության քաղաքացիներ էին, սոցիալական ո՞ր խավին և կամ իսլամի ո՞ր քվին էին պատկանում: Դա օսմանական և քրիտանական տիրապետությունից ժառանգություն մնացած եմենի պառակտվածության վերացման և միասնականության վերականգնման, մեկ միասնական եմենի պետության ստեղծման հարցն էր: Այդ հարցը մշտապես գոյություն է ունեցել եմենական քաղաքական օրակարգում, և չկար որևէ ուժ, որ փորձեր բացահայտորեն հանդես գալ միավորման գաղափարի դեմ: Անգամ այն բանից հետո, երբ ձևավորվեց եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Դանրապետությունը, որը սոցիալիստական կողմնորոշում ուներ և չէր ընդունում եմենի Արաբական Դանրապետության զարգացման ուղին, անգամ այդ ժամանակ երկու պետություններից և ոչ մեկը հանդես չէր գալիս միավորման դեմ:

Միավորման հարցը շատ սուր բնույթ կրեց և արդիական կարևորություն ձեռք բերեց 1980-ական թվականների վերջերից: Անվերջ պետական հեղաշրջումները, ներքին արյունալի բախումները, թշնամանքը տարբեր ուժերի, խմբավորումների և ցեղերի միջև և այլն, այդ ամենը հոգնեցրել էին եմենցիներին թե՛ Գյուսիսում և թե՛ Գարավում: Նրանցից շատերը ելքը տեսնում էին Գյուսիսային և Գարավային եմենների միավորման և մեկ միասնական պետություն ստեղծելու մեջ:

Այդ հարցն արդիական էր դարձել ոչ միայն ազգային իդեալի կենսագործման առումով, այլև սոցիալ-տնտեսական զարգացման հեռանկարի տեսանկյունից: Եմենցիները հավատացած էին, որ միավորումը, երկու մասերի մարդկային ուժերի, բնական հարստությունների, նյութական և հոգևոր ռեսուրսների համատեղումը կարող է բարերար ազդեցություն ունենալ երկրի տնտեսության և սոցիալական զարգացման վրա, նոր հեռանկարներ բացել նրանց առջև:

Նրանց այդ հարցը հուզում էր նաև ներքին՝ ներեմենական և միջեմենական կայունության տեսանկյունից՝ գտնելով, որ միավորումը կարող է վերջ դնել անվերջ բախումներին, թշնամանքին, պատերազմական գործողություններին երկու եղբայրական պետությունների միջև և համերաշխություն ու խաղաղություն հաստատել եմենցիների միջև, որը կայունություն կհաստատեր ամբողջ եմենում՝ հյուսիսից մինչև հարավ:

Բայց այդ հարցն իր բարդություններն ուներ՝ կապված նախ և առաջ երկու պետությունների զարգացման տարբեր ուղիների ընտրության հետ, որը, ինչպես նշվեց, մշտական լարվածություն էր ստեղծել

Նրանց միջև, ինչը երբեմն հանգեցնում էր նաև ռազմական բախումների ու պատերազմական գործողությունների:

Լարվածությանը նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ 1967 թ. Զարավային եննի ժողովրդական Զանրապետության կազմավորումից հետո, որը 1970 թ. վերանվանվեց եննի ժողովրդական Դեմոկրատական Զանրապետության՝ սոցիալիստական կողմնորոշումով, հարյուր հազարավոր եննեցիներ լքեցին Զարավային եննը և հաստատվեցին եննի Արաքական Զանրապետությունում: Արանց իրենց հետ տարան նաև հակակրանքն ու թշնամանքը ԵԺԴ-ի հանդեպ, որը բացասաբար էր անդրադառնում նաև նրանց ապաստան տված եննի Արաքական Զանրապետության քաղաքական մթնոլորտի վրա՝ դառնալով երկու եննական պետությունների միջև լարվածությունը սնող աղբյուրներից մեկը:

Մյուս կողմից՝ ԵԺԴ-ում ապաստան էին գտել մի քանի հազար եննեցիներ Զյուսիսային եննից, որոնք դժգոհ էին եննի Արաքական Զանրապետությունում հաստատված վարչակարգից: Այդ ուժերի ներկայությունն իր հերթին քաջասական ազդեցություն էր թողնում ԵԺԴ-ի քաղաքական մթնոլորտի վրա և այս կամ այն չափով սնում ԵԱԴ-ի դեմ ուղղված զգացումները:

Եննեցիների ճնշող մեծամասնությունը համոզված էր, որ միասնության դեպքում կարող է վերանալ թշնամանքը եննական երկու հատվածների, այդ թվում և հարկադրական լծիզրանտների միջև, և հնարավոր կլինի հասնել համազգային համերաշխության ու ներդաշնակության եննական հասարակության ներսում:

Զոգուտ միասնականության էր աշխատում նաև արտաքին գործոնը: Երկու եննում էլ լավ էին հասկանում, որ ԵԺԴ-ի և ԵԱԴ-ի միավորումը և մեկ եննական պետության ստեղծումը կբարձրացներ նորաստեղծ պետության վարկն ու քաղաքական կշիռը արաքական աշխարհում, մերձավորարևելյան տարածաշրջանում և միջազգային հարաբերություններում:

Ահա այս բոլոր գործոնները հանգեցրին նրան, որ ԵԺԴ-ի և ԵԱԴ-ի կառավարությունները բանակցություններ սկսեցին միավորման մասին, որն ավարտվեց հաջողությամբ: 1990 թ. մայիսի 22-ին նրանք ստորագրեցին պայմանագիր եննի Արաքական Զանրապետության և եննի ժողովրդական Դեմոկրատական Զանրապետության միավորման և մեկ միասնական պետություն ստեղծելու մասին, որը կոչվեց եննի Զանրապետություն: Դրանով վերջ տրվեց եննի՝ մոտ մեկուկես դար տևած քաղա-

քական բաժանվածությանը և իրականություն դարձավ եննեցիների՝ մեկ միասնական պետություն ունենալու ազգային երազանքը:

Մայիսի 22-ը՝ միավորման օրը, հայտարարվեց Եմենի Գանրապետության ազգային տոն:

Նորաստեղծ պետության անվանակոչության հարցում կողմերը գնացին փոխզիջման: Նրանցից ոչ մեկը չփորձեց մյուս կողմին պարտադրել իր երկրի անվանումը: Դրա փոխարեն նրանք ընդունեցին նոր անվանում՝ Եմենի Գանրապետություն՝ պահպանելով լքնոաշխարհագրական «Եմեն» անվանումը, և նորաստեղծ պետության հանրապետական բնույթը:

Այդուհանդերձ, Եմենի Գանրապետության կառավարման համակարգում ավելի ուժեղ դիրքեր զբաղեցին Եմենի Արաբական Գանրապետության ներկայացուցիչները: Եմենի Գանրապետության պրեզիդենտ դարձավ ԵԱԳ-ի պրեզիդենտ Ալի Աբդալլահ Սալիհը, որը բավականին մեծ հեղինակություն էր վայելում Եմենցիների շրջանում: ԵԱԳ-ի մայրաքաղաք Սանան դարձավ Եմենի Գանրապետության մայրաքաղաքը: Իսկ նախկին ԵՄԳ-ի մայրաքաղաք Ադենը ոչ պաշտոնապես ստացավ Եմենի Գանրապետության «տնտեսական մայրաքաղաք» անունը, որը ոչնչի չի պարտավորեցնում և ավելի շատ բարոյափոզեբանական նշանակություն ունի:

Սակայն չպետք է կարծել, թե երկու եննեական պետությունների միավորումից և ԵԳ-ի կազմավորումից հետո քոլոր հարցերը միանգամից լուծվեցին: Այդպիսի հրաշք պատմության մեջ տեղի չի ունենում: Զաղաքական, տնտեսական և սոցիալական սուր խնդիրները դեռևս պահպանվում են: Նույնիսկ միասնության հարցում չհաստատվեց ներքին համերաշխություն: Իրենց դիրքերը պահպանեցին անջատողականության կողմնակիցները, հատկապես Գարավային Եմենում, որը մեծապես խանգարում էր քաղաքական իրադրության կայունացմանը և լարվածության վերացմանը: Բնականաբար, այդպես շարունակվել չէր կարող, և 1994 թ. մայիսին ռազմական բախումներ սկսվեցին ԵԳ-ի հյուսիսում և հարավում տեղակայված զինվորական ուժերի միջև: Նախածոնողները Գարավային Եմենի կամ նախկին Եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Գանրապետության անջատողական ուժերն էին ու նրանց պաշտպանող զինվորական միավորումները: Ռազմական դիմակայությունը կամ քաղաքացիական պատերազմը տևեց մինչև հուլիս ամիսը, երբ հյուսիսի ռազմական ուժերը հաղթանակ տարան հարավի ապստամբ զինված ուժերի նկատմամբ:

Դա եղավ հարավի անցատողական ուժերի վերջին ելույթը:

1994 թ. մայիսյան պատերազմական գործողությունները շատ ծանր նստեցին ԵՖ-ի վրա: Եղան մեծաթիվ մարդկային զոհեր, իսկ պատերազմի հասցրած տնտեսական վնասը կազմեց մոտ 11 մլրդ ԱՄՆ դոլար:

2. Եմենի Ֆանրապետության պետական կառուցվածքը

Տարբեր հասարակական-քաղաքական համակարգեր ունեցող երկու պետությունների միավորումից հետո առաջնահերթ խնդիր դարձավ այդ համակարգերի միասնականացման հարցը: Չասկանալի է, որ դրա համար պետք էր ոչ միայն որոշակի ժամանակ, այլև սահմանադրական և իրավական հիմք:

1991 թ. մայիսի 16-ին Եմենի Ֆանրապետությունում ընդունվեց նոր սահմանադրություն, որն այնուհետև փոփոխության ենթարկվեց 1994 թ. սեպտեմբերի 28-ին և 2001 թ. փետրվարի 20-ին: Դրանով դրվեց ամրոցը երկրում միասնական օրենքներ և իրավական նորմեր հաստատելու հիմքը, որի վրա բարձրացան պետական կառույցները:

Եմենի Ֆանրապետությունում գործող սահմանադրության համաձայն՝ պետության ղեկավարը, որին պատկանում է գործադիր իշխանությունը, պրեզիդենտն է: ԵՖ-ի առաջին պրեզիդենտ, ինչպես նշվեց, 1990 թ. մայիսին նշանակվեց մախլին Եմենի Արաբական Ֆանրապետության պրեզիդենտ Ալի Աբդալլահ Սալիհը: Պրեզիդենտն ընտրվում է յոթ տարի ժամանակով ուղղակի ընտրությունների միջոցով: Սալիհը վերջին անգամ ընտրվել է 1999 թ. սեպտեմբերի 23-ին, և նրա ժամկետն ավարտվում է 2006 թ.: Պրեզիդենտական ընտրություններն ունեն մեկ կարևոր յուրահատկություն: Ընտրությունների ժամանակ պարտադիր կերպով պետք է լինի պրեզիդենտության առնվազն երկու թեկնածու: 1999 թ. ընտրությունների ժամանակ, Սալիհից բացի, ընտրություններին մասնակցում էր նաև Եմենի ազատագրական պայքարի հայտնի գործիչ Կահթան ալ-Շաաբին:

Պրեզիդենտն օժտված է լայն լիազորություններով: Նա է նշանակում փոխպրեզիդենտին, վարչապետին և կառավարության անդամներին՝ վերջինիս ներկայացմամբ:

Օրենսդիր իշխանությունը պատկանում է պառլամենտին, որը 2001 թ. կայացած սահմանադրական փոփոխության համաձայն դարձել

է երկարատևանի: Եւ կազմված է ներկայացուցիչների պալատից և Խորհրդատվական խորհրդից՝ Շուրայից: Ներկայացուցիչների պալատը բաղկացած է 301 դեպուտատներից, որոնք ընտրվում են 6 տարի ժամանակով, իսկ Շուրան՝ 111 անդամից, որոնք նշանակում է պրեզիդենտը: Պատվամենտական վերջին ընտրությունները տեղի են ունեցել 2003 թ. ապրիլի 27-ին:

Սահմանադրության համաձայն միասնականացվեցին նաև նախկին Գյուտխային և Գարավային էմենների դատաստանագրքերը և իրավական համակարգերը: ԵՖ-ում գործում են Գլխավոր դատարան, առևտրական դատարաններ, և ի գործու են շարիաթի դրույթները: Դրան պետք է ավելացնել մի յուրահատուկ հանգամանք ևս, որը ոչ բոլոր երկրներում է առկա: Խոսքն այն մասին է, որ ԵՖ-ում ցեղերն արդարադատությունը շարիաթի դրույթների հետ միասին իրականացնում են նաև տեղական նորմերով: Գործում են նաև տեղական դատարաններ:

Եմենում կան մեկ տասնյակից ավելի քաղաքական կուսակցություններ, որոնք ակտիվորեն մասնակցում են երկրի քաղաքական կյանքին, այդ թվում և պատվամենտական ընտրություններին: Սակայն դրանցից մի քանիսն են միայն, որ ազդեցիկ են և օգտվում են որոշակի հեղինակությունից: Դրանց թվին են պատկանում ժողովրդական գլխավոր կոնգրեսը, Իսլամական բարեփոխումների խմբավորումը, Եմենի սոցիալիստական կուսակցությունը և այլն: 2003 թ. կայացած վերջին պատվամենտական ընտրությունների ժամանակ երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմնում տեղերը բաժանվել էին հետևյալ կերպ. ժողովրդական գլխավոր կոնգրես՝ 228 տեղ, Իսլամական բարեփոխումների խմբավորում՝ 47 տեղ, Եմենի սոցիալիստական կուսակցությունը՝ 7 տեղ և այլն: Ժողովրդական գլխավոր կոնգրեսը համարվում է պրեզիդենտական կուսակցություն, որը երկրի գլխավոր ուժերի հետ միասին հանդիսանում է պրեզիդենտի քաղաքական կարևոր հենարաններից մեկը:

Իսկ Իսլամական բարեփոխումների խմբավորումը կամ կուսակցությունը Եմենի իսլամական ֆունդամենտալիստների կուսակցությունն է, որի առաջնորդը՝ շեյխ ալ-Սիմաթը, և մյուս ղեկավար գործիչները սերտորեն համագործակցում են արաբական երկրների մյուս համանման կազմակերպությունների հետ: Մասնավորապես նրանք մոտ հարյուրավորությունների մեջ են Սաուդյան Արաբիայի հետ:

1994 թ. քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո՝ մինչև 1997 թ. ապրիլի 27-ի պատվամենտական ընտրությունները, պրեզիդեն-

տական ժողովրդական գլխավոր կոնգրես կուսակցությունը ԵՊ-ն կառավարում էր՝ կուլիցիայի մեջ գտնվելով շեյխ Աբդալլահ թին Չուսեյն ալ-Միմարի Իսլամական բարեփոխումների կուսակցության հետ: Սակայն այդ ընտրություններում տանելով համոզիչ հաղթանակ՝ ԺԳԿ-ն դուրս եկավ կուլիցիայից և երկիրը կառավարում է որպես պաշտօնատուրմ բացարձակ մեծամասնություն ունեցող կուսակցություն, որը կրկին հաստատվեց 2003 թ. պաշտօնատական ընտրությունների ժամանակ:

Ինչ վերաբերում է Եմենի սոցիալիստական կուսակցությանը, ապա դրա անդամները նախկին ԵԺԴ-ի երբեմնի կառավարող ամենաազդեցիկ սոցիալիստական կուսակցության հետևորդներն են, որոնք ծանր հարված էին ստացել մասնավորապես 1994 թ. հարավեմենցիների ապստամբության ժամանակ, որի մասնակիցներն էին դարձել նաև նրա անդամները: Սակայն հեռատես և պրագմատիկ պրեզիդենտ Ալի Ալլիհը հետագայում նրանց ներում շնորհեց, և փախուստի մեջ գտնվող սոցիալիստներն աստիճանաբար սկսեցին վերադառնալ ԵՊ-ը և մասնակցել քաղաքական կյանքին: Եմենի սոցիալիստական կուսակցությունը լոյալ դիրք է գրավում պրեզիդենտ Ալի Ալլիհի և նրա վարչակարգի հանդեպ:

Միասնական պետություն ստեղծելու ճանապարհին առաջնակարգ նշանակություն ուներ րանակի վերակառուցումը: Բանակը, ինչպես հայտնի է, մեծ դեր է խաղում արևելյան հասարակություններում, և նրա գործառույթը չի սահմանափակվում միայն ռազմական ոլորտով: Նա կատարում է նաև քաղաքական ֆունկցիաներ՝ պետական հեղաշրջումներ, պրեզիդենտների և կառավարությունների տապալում, նորերի նշանակում և այլն: Շատ հաճախ իրենք՝ զինվորական իրամասնատուներն են պետական հեղաշրջումների նախաձեռնողները, և իրենք են վերցնում իշխանությունն իրենց ձեռքը: Այդ իրողությունը հաստատվում է բազմաթիվ երկրների, ներառյալ արաբական երկրների, այդ թվում և Եմենի պատմական օրինակով:

1994 թ. քաղաքացիական պատերազմից հետո, երբ հյուսիսային եմենցիների ռազմական ուժերը հաղթող դուրս եկան, և հարավեմենական ռազմական ուժերը պարտություն կրեցին, ավելի բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին Եմենի Գանդապետությունում ռազմական ուժերի ինտեգրացման և միասնական զինված ուժերի ստեղծման համար: Սպայական կազմի որոշակի զտումից հետո հարավեմենցի սպաները ներգրավվեցին ռազմական ուժերի քլոր կառույցներում:

Քանակի գլխավոր խնդիրը համարվում է երկրի անվտանգության ապահովումը արտաքին քննամիներից, և ավելի հստակ է խոսվում այն մասին, որ այն քաղաքականության մեջ չպետք է ներգրավվի:

Քանակը վերակառուցվեց ըստ զորատեսակների: Այդ գործընթացն իր վերջնակետին հասավ 2002 թ.: Այժմ ԵԳ-ի զինված ուժերը կամ քանակը ներառնում է հետևյալ զորատեսակներ. քանակ (իժմ՝ հետևակ)՝ Գատուկ ուժերի հետ միասին, Շուվային և առափնյա պաշտպանության ուժեր, Օդային ուժեր և Գանրապետական զվարդիա:

Կառավարությունը մեծ ուշադրություն է դարձնում զինված ուժերի զարգացմանը: Նրա վրա յուրաքանչյուր տարի ծախսվում է 885,5 մլն ԱՄՆ դոլար, որը կազմում է ԳՆԱ-ի 7,8%-ը:

3. Իրադրությունը տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում

Եմենի Գանրապետության գլխավոր խնդիրներից մեկը տնտեսության բնագավառում և սոցիալական ոլորտում նախկին երկու եմենական պետությունների տնտեսական տարբեր համակարգերի միավորումը՝ ինտեգրացումն է, մեկ միասնական տնտեսական համակարգի ստեղծումը և այդ հիմքի վրա երկրի տնտեսական և սոցիալական առաջադիմության ապահովումը: Սակայն դա դյուրին գործ չէ և պահանջում է երկար ժամանակ, ֆինանսական մեծ միջոցներ և նոր մոտեցումներ: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ եմենի Գանրապետությունը, ինչպես արաբական երկրների մեծ մասը, հանդիսանում է տնտեսապես թույլ զարգացած երկիր:

1980-ական թվականներին երկրում հայտնաբերվեցին նավթի պաշարներ, որը մեծ հույսեր է ներշնչում, և նրա արդյունահանման ու զարգացման հետ են կապված եմենի Գանրապետության տնտեսական զարգացման հեռանկարները: ԵԳ-ի նավթի պաշարները 2004 թ. տվյալներով կազմում են 4 մլրդ բարել: Նավթավերամշակման ամենախոշոր գործարանը գտնվում է Ադենում, նման գործարան գոյություն ունի նաև Մարիբում:

Արդյունաբերությունը տալիս է ներքին համախառն արտադրանքի 42%-ը: Նրանում չափազանց մեծ է նավթարդյունաբերության բաժինը: Արդյունաբերության մյուս ճյուղերից հիշատակության են արժանի տեքստիլ, քամրակազտիչ, կաշվի, սննդի վերամշակման ճյուղերը: Ադենում և Սանայում կան հռչակավոր եմենական «Մոկո» սուրճի վերամ-

շակման գործարաններ: Հիշատակության են արժանի նաև Ադեմուս և Չոդեյդայում գտնվող մետաղամշակման ձեռնարկությունները: Զգալիորեն զարգացած է նաև շինարարական արդյունաբերությունը, հատկապես ցեմենտի արտադրությունը: Իր նշանակությունը չի կորցրել արհեստագործական արտադրությունը: Եմենի արհեստագործները հոշակված են գործվածքի, գորգերի, ոսկերչության, երկաթագործության, սառը զենքի արտադրության և այլ քնագավառներում:

Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսությանը, ապա այս ոլորտում նաև կան լուրջ խնդիրներ: Մշակվում է մոտ 1,5 մլն հա հողատարածք, որը կազմում է երկրի ընդհանուր տարածքի 3%-ից էլ պակաս: Գյուղատնտեսական ամենազարգացած կենտրոնը Ջարալի շրջանն է: Եմենի նախալեռնային շրջաններում աճեցվում են ծիրան, բուգ, նուռ, խաղող, մշակվում են նաև կորեկ, ցորեն, գարի և եգիպտացորեն: Տեխնիկական կուլտուրաներից լայն տարածում ունի բամբակի, ծխախոտի և ինդիգոյի մշակումը: Եմենի հարավարևելյան շրջաններում և Յիհամում տարածված է օազիսային գյուղատնտեսությունը:

ԵՉ-ն գյուղատնտեսական կուլտուրաներից արտահանում է սուրճ, որի «Արաբիկա» կամ «Սոկո» տեսակը համաշխարհային մեծ հռչակ է վայելում: Սակայն նրա մշակմանը և զարգացմանը վերջին տասնամյակներին լուրջ մարտահրավեր է նետել կատը՝ մի թմրաբույս, որի օգտագործումը եմենցիների կողմից շատ մեծ տարածում է գտել:

Իսկ ընդհանուր առմամբ գյուղատնտեսությունը չի բավարարում երկրի քնակության պահանջները: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ եմենը ներմուծում է սննդամթերքի 70%-ը:

Եմենը համարվում է արաբական ամենաաղքատ երկրներից մեկը, և ներկա փուլում՝ XXI դարի սկզբներին, երկրի տնտեսական վիճակը դեռևս մնում է ծանր: Դրանում, քացի ընդհանուր հետամնացությունից, իր քաջասական դերն են խաղում քնակչության աճի տեմպերը, որոնք ամենաբարձրն են արաբական երկրների մեջ՝ տարեկան 3,1%-ի աճ: Եմենական կինը միջին հաշվով ունի ութ երեխա: Նման պայմաններում, երբ տնտեսության աճն անհամեմատ ավելի դանդաղ է և ավելի ցածր, քան քնակչության աճը, տարեցտարի ավելի է խորանում աղքատությունը:

Դրան նպաստում են նաև այլ գործոններ: Արտասահմանյան տարբեր երկրներում Օոցի արաբական երկրներում, Սաուդյան Արաբիայում, Պակիստանում, Ինդոնեզիայում, Հնդկաստանում, աֆրիկյան

երկրներում և այլուր, քննվում են մոտ երկու միլիոն եննեցիներ, որոնք դրամական զգալի փոխանցումներ են կատարում եննե իրենց հարազատներին: Ասկայն Դյուսիսային և Գարավային եննեների միավորումից հետո, երբ քաղաքական իրադրությունը զգալիորեն քարելավվեց, մոտ 850 հազ. եննեցիներ վերադարձան ԵԴ: Դրա հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց օտարերկրյա արժույթի հոսքը եննե, և մեծացավ այն ընտանիքների թիվը, որոնք, զրկվելով եկամտի այդ աղբյուրից, համալրեցին անապահով ընտանիքների շարքերը:

Իր դերը խաղաց նաև եննեի Հանրապետության դիրքորոշումը Իրաքի հանդեպ 1990–1991 թթ. Քուվեյթի դեմ վերջինիս ագրեսիայի ժամանակ: ԵԴ–ն պաշտպանեց Իրաքին և չմիացավ հակաիրաքյան կոալիցիային, որի մեջ քաջի ԱՄՆ–ից, Մեծ Բրիտանիայից, Խորհրդային Միությունից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից, մտնում էին նաև մի շարք արաբական երկրներ, ինչպես Սաուդյան Արաբիան, Եգիպտոսը, Սիրիան և այլն: Դա ունեցավ իր քաղաքական հետևանքները ԵԴ–ի համար ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական առումով: Սաուդյան Արաբիայի կառավարությունը, ի պատասխան ԵԴ–ի այդ անհեռատես քաղաքականության, երկրից վտարեց մոտ մեկ միլիոն եննեցիների, որոնք ապրում և աշխատում էին Սաուդյան Արաբիայում: Դա ծանր հաշված էր ԵԴ–ի տնտեսությանը, իսկ հարյուր հազարավոր ընտանիքներ զրկվեցին ապրուստի միջոցներից:

ԵԴ–ում բարձր է գործազրկությունը: 2004 թ. տվյալներով՝ ԵԴ–ի աշխատուժը կազմում է մոտ 5 մլն, իսկ գործազրկությունը՝ 35%, որը շատ բարձր ցուցանիշ է: 2003 թ. տվյալներով՝ բնակչության 45,2%–ը գտնվում է աղքատության սահմանագծից ներքև: Կարծում ենք, որ այդ թվերը շատ խոսում են և վկայում են տնտեսական այն ծանր դրության մասին, որի մեջ հայտնվել է ԵԴ–ի բնակչությունը:

1990–ական թվականների վերջերից և 2000–ականների սկզբներից նկատվում է տնտեսության զգալի աճ, որը կապված է առաջին հերթին նավթարդյունաբերության զարգացման և նավթի համաշխարհային զանգվածի բարձրացման հետ: Կառավարությունը Համաշխարհային բանկի և Միջազգային արժույթային հիմնադրամի հետ միասին փորձում է իրականացնել տնտեսության վերակառուցում և արդիականացում, քարոզապատ պայմաններ ստեղծել օտարերկրյա ներդրումների համար, կարևոր է համարում տնտեսական ազատ գոտիների ստեղծումը, վերահսկողության ուժեղացումը Ֆինանսական ծախսումների վրա և այլն: Համաշխարհային բանկը մասնակցում է ԵԴ–ում իրականացվող 22

ծրագրերի իրագործմանը, որով նախատեսվում է հասարակական սեկտորի կառավարման բարենորոգում, բնակչությանը ջրի մատակարարման բարելավում, կրթության համակարգի զարգացում և այլն:

Սակայն այդ բոլորի արդյունքները կեղևան ապագայում:

4. ԵՂ-ի միջազգային դրությունը

ԵԱԴ-ն և ԵԺԴ-ն նախքան միավորվելն ունեին իրենց նախափուլայինները և կողմնորոշումները միջազգային հարաբերություններում:

Մինչև 1962 թ. Գյուսիսային Եմենը գտնվում էր քաղաքական մեկուսացման մեջ, որն իմամների յուրահատուկ քաղաքականության արդյունք էր: 1962 թ. միապետության տապալումից հետո նա աստիճանաբար դուրս եկավ մեկուսացումից և սկսեց կարգավորել իր հարաբերություններն առաջին հերթին արաբական երկրների, իսկ այնուհետև՝ արևմտյան պետությունների հետ: Առանձնապես սերտ էին նրա հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա ամենակարևոր անմիջական հարևանին՝ Սաուդյան Արաբիային, ապա հարաբերությունները նրա հետ խիստ լարված քնույթ էին կրում, մանավանդ այն րանից հետո, երբ Սաուդյան Արաբիան ապաստան և օգնություն ցույց տվեց տապալված եմենական միապետականներին՝ փորձելով վերականգնել իմամների իշխանությունը Եմենի Արաբական Դանրապետությունում: Սակայն ԵԱԴ-ից զորքերը դուրս բերելու վերաբերյալ 1970 թ. Եգիպտոս-սաուդյան համաձայնությունից հետո հարաբերությունները ԵԱԴ-ի և Սաուդյան Արաբիայի միջև կարգավորվեցին: Սաուդյան Արաբիան սկսեց ԵԱԴ-ին ցույց տալ ֆինանսական և այլ բնույթի օգնություն, մասնավորապես նրա քյուբեն համալրելու հարցում:

1989 թ. ԵԱԴ-ն Իլրաքի, Եգիպտոսի և Գորդանանի հետ ստեղծեց Արաբական համագործակցության խորհուրդ՝ ի հակադրություն ՕՊԿ համագործակցության խորհրդի: Նրա նպատակն էր նպաստել անդամ երկրների տնտեսական մերձեցմանը և ինտեգրացմանը:

Ինչ վերաբերում է Եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Դանրապետությանը, որը պաշտոնապես ընթանում էր զարգացման սոցիալիստական ուղիով, ապա նա, քնակամարաբ, առաջին հերթին սերտ հարաբերություններ հաստատեց խորհրդային Միության և սոցիալիստական մյուս պետությունների հետ՝ նրանցից ստանալով քաղաքական լայն աջակցություն և տնտեսական ու ռազմական օգնություն:

ԵԺԴԴ-ի հարաբերությունները խիստ լարված էին, ինչպես այն ժամանակ ընդունված էր ասել, արաբական պահպանողական պետությունների հետ, որոնք երբեմն հանգեցնում էին պատերազմական գործողությունների: 1969 և 1973 թթ. լուրջ ռազմական բախումներ տեղի ունեցան ԵԺԴԴ-ի և Սաուդյան Արաբիայի միջև: Եժման բախումներ էին տեղի ունենում, ինչպես արդեն նշվել է, նաև Եժմնի Արաբական Հանրապետության հետ:

ԵԺԴԴ-ն, ելնելով իր զաղափարական հիմնադրույթներից և քաղաքական կողմնորոշումներից, որոնք խարսխված էին սոցիալիզմի սկզբունքների վրա, օգնություն էր ցույց տալիս ԴոՖարի ապստամբներին, որոնք պայքարում էին Օմանի սուլթանության դեմ: Նրա հարաբերությունները խիստ լարված էին Օոցի երկրների հետ, որոնք ունեին միապետական վարչակարգեր: ԵԺԴԴ-ն անգամ դեմ քվեարկեց Օոցի արաբական երկրներին ՄԱԿ-ի և Արաբական պետությունների լիգայի անդամ ընդունելու հարցում:

Միավորվելուց և Եժմնի Հանրապետության կազմավորումից հետո ԵԴ կառավարությունը հայտարարեց իր հավատարմությունը նախկին երկու եժմնական պետությունների կնքած պայմանագրերին: Սակայն, հասկանալի է, ԵԴ-ն չէր կարող նույնությամբ նախկին քաղաքականությունը վարել: Նախ՝ աշխարհի քաղաքական քարտեզից անհետացան Խորհրդային Միությունը և Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական պետությունները: Դրա հետևանքով ԵԴ-ն արտաքին հարաբերությունների քննազավառում ազատվեց ԵԺԴԴ-ի «սոցիալիստական» րեժից: Նրան անհրաժեշտ էր մշակել նոր արտաքին քաղաքականություն, այդ թվում և միջարաբական հարաբերությունների ոլորտում: Եվ այդ հարցում ԵԴ-ի կառավարությունը միշտ չէ, որ կարողանում էր ճիշտ կողմնորոշվել: Նա կուպիտ սխալ թույլ տվեց Քուվեյթի դեմ Իրաքի 1990-1991 թթ. ագրեսիայի ժամանակ, երբ համայն աշխարհը դատապարտեց Իրաքի պրեզիդենտ Սադամ Հուսեյնի այդ քայլը՝ պահանջելով դադարեցնել ագրեսիան և վերականգնել Քուվեյթի անկախությունը: ԵԴ-ն այդ հարցում կանգնեց Իրաքի կողքին: ԵԴ-ն, լինելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ոչ մշտական անդամ, ձեռնպահ մնաց, երբ քննարկվում էին Անվտանգության խորհրդի բանաձևերը, իսկ երբ ներկայացվեց Իրաքի դեմ ուժ գործադրելու բանաձևը, ապա ԵԴ պատվիրակը դեմ քվեարկեց դրան: Արդյունքը եղավ այն, որ ԵԴ-ն որոշ ժամանակ հայտնվեց մեկուսացման մեջ: Նրա հարաբերությունները վատացան ոչ

միայն արեմտյան, այլև արարական երկրների հետ: Իսկ Սաուդյան Արաբիան իր երկրից արտաքսեց մոտ մեկ միլիոն եմենցիների և դադարեցրեց տնտեսական օգնությունը ԵԴ-ին:

Քուվեյթյան ճգնաժամի լուծումից հետո Սանալում որոշ քայլեր ձեռնարկվեցին արարական երկրների հետ հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ: 1993 թ. ԵԴ կառավարությունը ակտիվ քայլերի դիմեց վերականգնելու խզված հարաբերությունները Օոցի արարական երկրների հետ, քայց դրական արդյունքի չհասավ: Դեռ ավելի՛ն՝ 1994 թ., ԵԴ-ում քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ, Օոցի արարական երկրները մեծ օգնություն էին ցույց տալիս հարավեմենական ապստամբական ուժերին ընդդեմ Արդալլահի Սալիհի իշխանության:

Իհարկե, հարաբերությունները հարևան արարական երկրների հետ հետագայում կարգավորվեցին: Նախ՝ լուծվեցին սահմանային վեճերը Օմանի հետ, որի վերաբերյալ կնքվեց համապատասխան պայմանագիր: 1995 թ. երկարաձգվեց եմենա-սաուդյան 1934 թ. պայմանագրի գործողության ժամկետը, որով կարգավորվում էին սահմանային հարցերը և առևտրական համագործակցության շրջանակները: Իսկ 2000 թ. նրանց միջև կնքվեց նոր պայմանագիր, որը վերջնականապես կարգավորեց միջպետական սահմանների հարցը:

ԵԴ-ն որոշակի հաջողությունների հասավ նաև ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի և այլ երկրների հետ իր հարաբերություններում, մասնավորապես առևտրական ոլորտում: 1990-ականների վերջերին և 2000-ականների սկզբներին, ԵԴ-ի հիմնական պարտնյորներն արտահանման գծով դարձան Թաիլանդը, ՉԺԴ-ն, Հարավային Կորեան և Ճապոնիան, ուր նա արտահանում է նախ, սուրճ, ծուկ և այլ ապրանքներ: Իսկ Սաուդյան Արաբիայից, ԱՄԷ-ից, ԱՄՆ-ից, Յրանսիայից և Իտալիայից նա ներմուծում է մեքենաներ, սարքավորումներ, պարենամթերք և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ:

Եմենի հանրապետությունը ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և 1995 թ. մայիսի 26-ին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին երկու երկրների միջև:

Եմենի Հանրապետությունը XXI դար թևակոխեց որպես եմենցիների դարավոր երազանքը մարմնավորած միասնական պետություն, որն ընթանում է արդիականացման ուղիով:

Գլուխ յոթերորդ

ԹՈՒՆԻՍԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՆԻՍ

ԱԼ-ՋՈՒՄՀՈՒՐԻՅԱ ԱԼ-ԹՈՒՆԻՍԻՅԱ ԹՈՒՆԻՍ

Աշխարհագրական դիրքը — գտնվում է Գլուխսային Աֆրիկայում
Ասիականցերը — ասիանականից է Ալժիրից և Լիբիայից, իսկ հյուսիսից՝ Սիբերի-
ական ծովին

Տարածքը — 163 հազ. 610 քառ. կմ

Բնակչությունը — 10 մլն 75 հազ. (2005 թ. հուլիս)

Մայրաքաղաքը — Յուսսուս (2 մլն)

Ազգային կազմը — արաբներ՝ 98%, եվրոպացիներ՝ 1%, հրեաներ և այլ ազ-
գություններ՝ 1%

Պետական կրոնը — իսլամ՝ 98%, քրիստոնյաներ՝ 1%, հրեաներ և այլք՝ 1%

Պաշտոնական լեզուն — պաշտոնական լեզուն՝ արաբերեն, գործածական է
նաև ֆրանսերենը

Պետական կարգը — հանրապետություն

Գործադիր իշխանությունը — պատկանում է պրեզիդենտին, որը պետու-
թյան ղեկավարն է և փարլամենտին

Օրենսդիր իշխանությունը — ֆրակալատանի Պետատանտների պալատը՝
Մաջլիս ալ-Լուվաթ

Պատական իշխանությունը — Կենտրոն ղառադան, համակարգը հիմնված
է իսլամական օրենքի և ֆրանսիական քաղաքացիական օրենքի
վրա

Վարչական բաժանումը — 24 նահանգներ

Քաղաքական կուսակցությունները — գործում են մոտ մեկ տասնյակ կու-
սակցություններ

Անկախության օրը — 20 մարտի, 1956 թ.

Ազգային տոնը — 1956 թ. մարտի 20

Ասիանադրությունը — 1959 թ. հունիսի 1, փոփոխության է ենթարկվել
1988, 2002 թթ.

Ազգային դրամը — քունդիայան դինար

ՄՍԼՍՄՐ ԼՍՈՆՆԵՐ

ՄԻՋԵՐԿԱԿԱՆ

ՄԱՎ

Լ Ի Բ Ի Մ

Ր Ա

Թ Ա Ռ Ն Ի Ս

ՄՄՈՇՈՐ 1:1 000 000

Համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ) ըստ շնչի — մոտ 2000 ԱՄՆ դոլար (2003 թ.)

Բնական հարստությունները — նավթ, ֆոսֆատներ, երկաթաքար, ածխի, փինկ, աղ

Արդյունաբերությունը — նավթարդյունաբերություն, հանքային արդյունաբերություն, տեքստիլ, կոշիկի, սննդի արդյունաբերություն, գրասարքիություն

Գյուղատնտեսությունը — ձիթենի, ցիտրուսներ, բանջարեղեն, արնավ, կարճամրբեր, անասնապահություն

Նախորդ գլխում նշվեց, որ արաբական երկրներից յուրաքանչ-յուրն ունի իրեն ընդրոշ յուրահատկությունները, որոնք պայմանավորված են ներքին և արտաքին զանազան գործոններով:

Նման յուրահատկություններից գերծ չէ նաև Թունիսը, որն առաջին հերթին արտահայտվում է այն իրողությամբ, որ Թունիսի քաղաքական մշակույթն իր վրա կրում է երկու տարրեր մշակույթների ազդեցությունը և ձևավորվել է նրանց համատեղումից: Առաջինը, անշուշտ, իսլամական քաղաքական մշակույթն ու աշխարհըմբռնումն է, որը պայմանավորված է Թունիսի իսլամական պետություն լինելու և իսլամական-արաբական աշխարհին պատկանելու հանգամանքներով: Երկրորդը՝ ֆրանսիական մշակույթի խոր ազդեցությունն է Թունիսի մշակույթի վրա ընդհանրապես և Թունիսի քաղաքական մշակույթի վրա՝ մասնավորապես: Թունիսի քաղաքական մշակույթը ներծծված է ֆրանսիական քաղաքական արժեքներով, հայեցակարգային հիմնադրույթներով ու գաղափարներով:

Այդ առումով նա սկզբունցորեն տարբերվում է Գյուսիսային Աֆրիկայի մյուս երկրներից՝ Ալժիրից և Մարոկկոյից, որոնք նույնպես գտնվել են ֆրանսիական տիրապետության տակ: Ի տարբերություն նրանց՝ Թունիսն ավելի ընկալուչ է եղել ֆրանսիական քաղաքական արժեքների նկատմամբ, ուստի ավելի շատ է ազդվել դրանցից, քան թե մյուս երկրները: Հավանաբար նաև դրանով պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ ֆանատիզմը, այդ թվում և կրոնական անհանդուրժողականությունը, որը շատ ցայտունորեն դրսևորվել է Ալժիրի ժամանակակից պատմության մեջ, երբեք Թունիսում խոր արմատներ չգցեց և չդարձավ ներքին անկայունության ու թունիսյան հասարակության ներքին պառակտման ու առճակատման դրդապատճառ:

I. ՊԱՅՐԱՐ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ԹՈՒՆԻՍԻ ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ (1918–1956 թթ.)

1. Բաղաքական նոր տեղաշարժեր և իրողություններ թունիսում (1918–1938 թթ.)

Ֆրանսիական տիրապետության կամ պրոտեկտորատի դեմ պայքարը թունիսում հատկորեն բաժանվում է երկու փուլի: Առաջին փուլը սկսվում է 1881 թ., երբ հաստատվեց ֆրանսիական պրոտեկտորատը թունիսի վրա, և ավարտվեց 1918 թ.: Այս փուլում պրոտեկտորատի շրջանակներում ծնավորվեցին ֆրանսիական գաղութային տիրապետության սկզբունքները, հաստատվեցին կառավարման մեխանիզմները, ամրապնդվեց ֆրանսիական քաղաքական և տնտեսական տիրապետությունը թունիսում: Առաջին փուլի բնորոշ գծերից մեկն էլ այն էր, որ այդ ժամանակ հակաֆրանսիական, հակագաղութային պայքարը դեռևս թույլ էր, հստակ չէր թունիսյան տարբեր քաղաքական ուժերի դիրքորոշումը հանդեպ պրոտեկտորատը նրանից ազատագրվելու և պայքարի մեթոդների հարցում: Իսկ թունիսի բեյը, որը պատկանում էր Գուսնյանների դինաստիային և ձևականորեն համարվում էր թունիսի ղեկավարը, ամբողջապես ենթակա էր ֆրանսիական իշխանություններին:

Այդուհանդերձ, այդ տարիները չի կարելի ֆրանսիայի համար դիտել որպես խաղաղ կառավարման տարիներ: Թունիսի ազգային և հայրենասիրական ուժերը տարբեր ձևերով իրենց դժգոհությունն են արտահայտել ֆրանսիական կառավարման, թունիսը ամեն միջոցներով Ֆրանսիային ենթարկելու իշխանությունների քաղաքականության դեմ, որը երբեմն շատ սուր բնույթ է կրել և մեծ տիպություններ պատճառել ֆրանսիական գաղութային իշխանություններին:

Երկրորդ փուլը սկսվեց 1918 թ.: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, երբ համաշխարհային մասշտաբով նոր իրադրություն էր ստեղծվել: Դրա բնորոշ գծերից մեկն էլ այն էր, որ հակագաղութային պայքարի աննախադեպ նոր այլիք էր քարծրացել աշխարհում, որն իր մեջ ներառավ նաև թունիսը:

Թունիսում հակագաղութային պայքարի մեջ մտան նոր՝ ավելի երիտասարդ ուժեր՝ համեմատած նախորդ փուլի հետ, կապված սերնդափոխության, ինչպես նաև պայքարի փորձի կուտակման հետ: Առաջինը իջան նոր քաղաքական առաջնորդներ և կազմակերպություններ,

որոնք նոր ուղղություն տվեցին և նոր քափ հաղորդեցին պրոտեկտորատի վերացման համար ծավալված պայքարին: Ավելի կոնկրետ ու հստակ դարձան քաղաքական պայքարի նպատակներն ու խնդիրները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիներին թունիսյան քաղաքական կյանքում զգալի դեր սկսեցին խաղալ բանվոր դասակարգը և նրա արհմիութենական ու քաղաքական կազմակերպությունները: Թունիսում ձևավորվեցին Ֆրանսիայի սոցիալիստական և կոմունիստական կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունները, որոնք, սակայն, դեռևս փոքրաթիվ էին ու թույլ:

Այդ ժամանակ Թունիսում տեղի ունեցած ամենակարևոր երևույթներից մեկը 1920 թ. «Ալ-Ֆիզբ ալ-հուր ալ-դուստուրի»՝ Ազատական սահմանադրական կուսակցության հիմնադրումն էր, որը կոչված էր դեկավար դեր խաղալու Թունիսի քաղաքական կյանքում: Այդ կուսակցությունը, որն ավելի շատ հայտնի է կրճատ «Դուստուր» (Սահմանադրություն) անունով, հիմնադրվեց շեյխ Աբդ ալ-Ազիզ Թալիթի և նրա երիտթունիսյան համախոհների կողմից: «Երիտասարդ Թունիս» կազմակերպությունը ստեղծվել էր դեռևս 1908 թ., բայց առանձնակի գործունեություն չկարողացավ ծավալել: Այժմ նա վերակենդանացման նշաններ ցույց տվեց, բայց հրաժարվեց իր հին անվանումից, որն ականայից հիշեցնում էր իրեն վարկաբեկած «երիտթուրքական» կուսակցությունը, և որդեգրեց լիբերալ և սահմանադրական սկզբունքները, որոնք այդ տարիներին լայն տարածում էին ստացել:

Շեյխ Աբդ ալ-Ազիզ ալ-Թալիթին մինչ այդ 1919 թ. դիմել էր մի կարևոր քայլի: Նա ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Թունիսի հարցը քննարկման առարկա դարձնելու Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում: Բայց խաղաղության կոնֆերանսը, որտեղ ամենագոր էին Անգլիան և նրա դաշնակից Ֆրանսիան, մերժեց քնդհանրապես այդ հարցը քննարկման դնել:

«Դուստուրն» ընդհանուր զծերով ներկայացրեց իր ծրագիրը, որի հիմնական պահանջներն էին՝ ինքնակառավարվող սահմանադրական վարչակարգի հաստատում Թունիսում, օրենսդիր մարմնի՝ ասամբլեայի ստեղծում, արաբների իրավունքների հավասարեցում Ֆրանսիացիների հետ, դեմոկրատական ազատությունների հաստատում և այլն:

«Դուստուրի» այս պահանջները աջակցություն գտան Թունիսի քեյ Մուհամմադ ան-Նասերի կողմից, որը դրանք ներկայացրեց Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Միլյերանին 1922 թ. ապրիլին՝ վերջինիս Թունիս այ-

ցի ժամանակ: Երկրում ծայր առան զանգվածային ցուլցեր՝ ի պաշտպանություն «Ղուստուրի» և բնյի պահանջների: Ֆրանսիական իշխանությունները հարկադրված էին զիջել և 1922 թ. հուլիսին մտցրին մի շարք փոփոխություններ պրոտեկտորատի կառավարման համակարգում: Դեռևս պրոտեկտորատի հաստատման առաջին փուլում՝ 1891 թ., Ֆրանսիական ռեզիդենտին կից ստեղծված խորհրդատվական համաժողովի փոխարեն ստեղծվել էր Մեծ խորհուրդ, որը զուտ խորհրդատվական մարմին էր՝ զուրկ օրենքներ ընդունելու իրավունքից: Նա կարող էր միայն կարծիք հայտնել քյուջեի և Ֆինանսական այլ հարցերի վերաբերյալ: Ինչ վերաբերում էր քաղաքական և սահմանադրական հարցերին, ապա նա զրկված էր նման հարցեր քննարկելու իրավունքից: Մեծ խորհուրդը կազմված էր երկու խմբերից՝ կուրիաներից՝ արաբական-թունիսյան և Ֆրանսիական կամ եվրոպական: Բայց այստեղ չէր կիրառվում հավասարության սկզբունքը: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ քնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմող արաբական կուրիան կազմված էր 41 անդամներից, իսկ Ֆրանսիական կուրիան, որը ներկայացնում էր եվրոպացիներին, կազմված էր 56 անդամներից, թեև եվրոպացիները բնակչության չնչին մասն էին կազմում: Ստեղծվեցին նաև տեղական մարմինների խորհուրդներ՝ շատ սահմանափակ լիազորություններով:

Այդ այսպես կոչված բարենորոգումները չբավարարեցին բնդիմադիր թունիսյան ուժերին, այդ բվում և «Ղուստուրին»: Երկրում ալիքվեց նոր դժգոհություն, որը խիստ անհանգստացրեց Ֆրանսիական իշխանություններին, որոնք կիրառեցին մի շարք կանխարգելիչ և պատժիչ միջոցառումներ: Ցանկանալով գլխատել «Ղուստուր» կուսակցությանը՝ Ֆրանսիական իշխանությունները 1923 թ. արտրեցին շեյխ ալ-Թալիբին, ինչը քաջասարաթ ազդեց «Ղուստուրի» հետագա զործունեության վրա: 1925 թ. այն քայքայվեց: Նրանից հետագան չափավոր թևի ներկայացուցիչները, որոնք քաջահայտորեն սկսեցին համազործակցել Ֆրանսիական իշխանությունների հետ: «Ղուստուրի» ազդեցությունը և դիրքերը թուլացան, որն ավելի խորացավ 1929-1932 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ժամանակ: Այդ ճգնաժամը ծանր հարված հասցրեց աշխարհի քոլոր երկրներին, այդ բվում և Թունիսին: Նրա տնտեսությունը մեծ անկում ապրեց: Արտադրությունը քաղաքներում և գյուղերում շեշտակի կրճատվեց, շատ ձեռնարկություններ փակվեցին, մեծաքավ գործազրկությունը: «Ղուստուրի» ղեկավարները բարձրու-

թյան վրա չգտնվեցին և չկարողացան ճիշտ քաղաքականություն վարել ստեղծված պայմաններում, որի հետևանքով նրա հեղինակությունն ավելի ընկավ:

Սակայն 1930-ական թվականները որոշ իմաստով շրջադարձային եղան թունիսի քաղաքական կյանքում: Քաղաքական ասպարեզում հայտնվեցին նոր երիտասարդ ուժեր, որոնք ակտիվորեն մտան պայքարի մեջ և աստիճանաբար առաջատար դիրքեր գրավեցին նրա ղեկավարության մեջ: Նրանց մեջ իր ունակություններով, եռանդով և գիտելիքներով աչքի էր ընկնում երիտասարդ իրավագետ Չաքիր Բուրգիբան, որն իր կրթությունը ստացել էր Փարիզում: Նա հետագա տարիներին՝ մոտ կես դար, ղեկավարել է թունիսի ազատագրական շարժումը, ավազել անկախ թունիսի ղեկավարը:

Չաքիր Բուրգիբան 1934 թ. հիմնեց նոր քաղաքական կազմակերպություն, որը կոչվեց «Նեո (Նոր) դուստուր»: Դրանով շեշտվում էր նրա կապը հին «Դուստուրի» լավագույն սկզբունքների հետ, մի կողմից, և մատնացույց արվում, որ դա հինի կրկնությունը չէ, այլ նոր գաղափարներով ղեկավարվող քաղաքական կուսակցություն, մյուս կողմից: Մասնավորապես ակնհայտ էին սոցիալիստական գաղափարների կամ միտումների առկայությունը նրա գաղափարախոսության և գործունեության մեջ: Նրա շարքերը համալրեցին քոլոր այն ուժերը, ովքեր դժգոհ էին հին «Դուստուրի» քաղաքականությունից և գտնում էին, որ անհրաժեշտ է նոր գործելակերպ՝ հաշվի առնելով նոր իրողությունները:

«Նոր դուստուրը» շատ արագ կերպով հեղինակություն նվաճեց և դարձավ թունիսի ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժը: Նա իր գործունեությունը չսահմանափակեց միայն մայրաքաղաքով, այլ իր կազմակերպությունները ստեղծեց թունիսի քոլոր շրջաններում:

Նրա գործունեության համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին նաև շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Ֆրանսիայում 1936 թ. հաղթանակեց ժողովրդական ճակատը: Թունիսում ընդլայնվեցին դեմոկրատական ազատությունները, բանտերից ազատ արձակվեցին քաղաքական քանտարկյալները, ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության և մամուլի համար: Նոր պայմաններից հիանալի օգտվեց «Նոր դուստուրը» երկրում իր դիրքերն ամրապնդելու և թունիսցիների պայքարը պրոտեկտորատի վերագծման համար գլխավորելու համար: 1936 թ. օգոստոսին քանակցություններ սկսվեցին «Նոր դուստուրի» և Ֆրանսիայի կառա-

վարության միջև Թունիսի կարգավիճակի և ֆրանս-բունիսյան հարաբերությունների վերաբերյալ: Սակայն դրանք արդյունավետ չեղան: «Նոր դուստուր» պահանջում էր, որ Ֆրանսիան ճանաչի Թունիսի անկախությունը, և պատրաստ էր պայմանագիր ստորագրել Ֆրանսիայի հետ, իսկ Ֆրանսիան դեռևս պատրաստ չէր արմատական զիջումների գնալ Թունիսի կարգավիճակի հարցում: Դա ստիպեց Զաքիր Բուրգիբալին և նրա կուսակցությանը 1937 թ. անցնել ընդդիմության շարքերը: «Նոր դուստուրն» ամբողջապես ապավինեց ժողովրդի աջակցությանը և գլխավորեց համաթունիսյան պայքարը երկրի անկախության համար: 1937–1938 թթ. Թունիսում մեկը մյուսին էին հաջորդում ցույցերը և գործադուլները: Ֆրանսիական իշխանությունները անցան բռնությունների և ճնշումների քաղաքականությանը, անգամ զենք կիրառեցին Բիզերտայի ցուցարարների դեմ: Գաղափարային հիշատակության է արժանի 1938 թ. ապրիլի 8–9–ի ցույցը, որին մասնակցում էին տասնյակ հազարավոր թունիսցիներ: Ֆրանսիական իշխանությունները կարողացան այդ ցույցը ցրել միայն բանակի օգնությամբ:

Չուզահեռաբար Ֆրանսիական իշխանությունները սկսեցին Թունիսի ազգային գործիչների ձերբակալությունները: Չերբակալվեցին 200 ազգային երևելի գործիչներ, որոնց մեջ էին նաև «Նոր դուստուրի» ղեկավարները, այդ թվում՝ Զաքիր Բուրգիբան: Կառավարության որոշմամբ լուծարվեց «Նոր դուստուր» կուսակցությունը: 1938 թ. Թունիսում ստեղծվեց արտակարգ ռազմական դրություն:

2. Թունիսը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939–1945 թթ.)

Թունիսն ակամայից, որպես ֆրանսիական պրոտեկտորատ, ներգրավվեց պատերազմի հորձանուտի մեջ և որոշ ժամանակահատվածում անգամ վերածվեց պատերազմի թատերաբեմի:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբնական փուլում թունիսցիների համակրանքը ֆրանսիացիների կողմն էր: Եվ երբ Խտալիան 1940 թ. մտավ պատերազմի մեջ, Թունիսում գտնվող 23 հազ. իտալացիներ Թունիսի ֆրանսիական իշխանությունների կողմից ներկալվեցին:

1940 թ. հունիսին Ֆրանսիայի կապիտուլյացիայից հետո Ֆրանսիայում իշխանությունն անցավ Գերմանիայի և Խտալիայի հետ համա-

գործակցության պատրաստ ուժերին: Նրանցից կազմված կառավարությունը, որը գլխավորում էին Պետենը և Լավալը, հաստատվեց Վիշի անողբարանական քաղաքում: Հյուսիսաֆրիկյան ֆրանսիական տիրույթներն անցան Վիշիի կառավարման ներքո: Կառավարության որոշմամբ ցրվեց Թունիսի Մեծ խորհուրդը, և երկրում հաստատվեց բեմության ու հալածանքների վարչակարգ: Օգտվելով ստեղծված բարենպաստ պայմաններից և վիշիական կառավարության դիրքորոշումից՝ Գերմանիան և Իտալիան իրենց հսկողությունը սահմանեցին Թունիս, Բիզերտա և Թունիսյան այլ նավահանգիստների վրա և օգտագործեցին դրանք Լիբիայում գտնվող իրենց զորքերը, որոնք պատերազմում էին բրիտանական զորքերի դեմ, ռազմական տեխնիկայով, զինամթերքով և զինուժով համալրելու համար:

Ֆրանսիական վիշիական իշխանությունների հանդեպ փոխվեց Թունիսի բեյ Մուհամմադ ալ-Մունսիֆի դիրքորոշումը: Նա, տեսնելով Ֆրանսիայի բուլացումը, այլևս չէր ցանկանում նրան ներկայացնող իշխանությունների հետ հաշվի մատել, ինչպես նախկինում էր: Բեյի կարգադրությամբ ստեղծվեց Թունիսյան կառավարություն, որի վարչապետ նշանակվեց Մուհամմադ Շեհիկը: Կառավարությունն իրագործեց որոշ բարենորոգումներ, որոնք ընդլայնում էին Թունիսի իրավունքները և սահմանափակում ֆրանսիական իշխանությունների լիազորությունները: Ընդհանրապես, այդ ժամանակ նկատվում է գերմանամետ տրամադրությունների ուժեղացում Թունիսում: Թունիսյան այդ ուժերը ցանկանում էին Գերմանիային օգտագործել ընդդեմ Ֆրանսիայի՝ հույս ունենալով, որ այդ ուղիով իրենք կարող են հասնել անկախության¹⁴:

1942 թ. նոյեմբերին ԱՄՆ-ի և Անգլիայի զորքերը ափ իջան Հյուսիսային Աֆրիկայում: Գնեց այդ նույն ամսին գերմանական և իտալական զորքերը, ձգտելով կանխել անգլո-ամերիկյան զորքերի ներխուժումը Թունիս, գրավեցին Թունիսը: Նրանք փաստորեն վերացրին ֆրանսիական իշխանությունները Թունիսում: Գերմանական հրամանատարությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց փաստացի իշխանությունը Թունիսում: Որոշակի համագործակցություն հաստատվեց գերմանական իշխանությունների և բեյի միջև: Գերմանական իշխանությունները քանտից ազատ արձակեցին նաև Չաբիբ Բուրգիբային, որին, ինչպես նշվեց, ձերբակալել էին ֆրանսիական իշխանությունները: Դիմելով այդ քալ-

14 Այդ ծախն տե՛ս նաև սույն հատրդի մախրղ գլուխներում:

լին՝ գերմանական իշխանությունները հույս ունեին Բուրգիբային իրենց կողմը գրավել և համագործակցել նրա հետ: Սակայն Գաբրիել Բուրգիբան չդիմեց այդ քայլին և մերժեց առանցքի երկրների հետ համագործակցելու բոլոր առաջարկությունները:

Գերմանիայի կողմից Թունիսում հաստատված կառավարման վերոնշյալ ձևը պահպանվեց մինչև 1943 թ. մայիս ամիսը, երբ ամերիկյան և անգլիական զորքերը մտան Թունիս և դուրս մղեցին գերմանա-իտալական զորքերին:

Թունիսում վերականգնվեց կառավարման ֆրանսիական համակարգը, միայն այն տարբերությամբ, որ դա այլևս ոչ թե Վիշիի, այլ զենեքալ Ղը Գուլի կողմից ղեկավարվող Ազատ Ֆրանսիայի կառավարման համակարգն էր: Ֆրանսիացիները ցրեցին Շենիկի կառավարությունը և ձերբակալեցին թեյ Մուհամմադ ալ-Մունսիֆին: Նրան մեղադրելով Գերմանիայի հետ համագործակցելու մեջ՝ ֆրանսիացիները նրան զահեցնեցին արեցին: Նրան փոխարինեց նրա ազգականը նույն Գուսեյնիների դինաստիայից՝ Մուհամմադ ալ-Ամինը: Ստանցքի հետ համագործակցելու մեղադրանքով հետապնդվեցին, մեղադրվեցին և ձերբակալվեցին նաև Թունիսի քաղաքիսլ այլ գործիչներ: Եվ միայն 1944 թ. Ղը Գուլի կառավարությունը նրանց ներում չմորեց:

Այնուհետև թունիսցիները հակահիտլերյան կոալիցիայի ուժերի շարքերում ակտիվորեն մասնակցեցին առանցքի երկրների դեմ պատերազմական գործողություններին և մոտ 70 հազ. թունիսցիները իրենց կյանքը զոհեցին Եվրոպան ֆաշիստական տիրապետությունից ազատագրելու համար:

3. Ներքին ինքնավարության տրամադրումը Թունիսին (1945–1955 թթ.)

Պատերազմի ավարտից հետո Ֆրանսիան քայլ առ քայլ և հետևողականորեն վերականգնեց իր քաղաքական և տնտեսական դիրքերը Թունիսում, որոնք խիստ սասանվել էին պատերազմի տարիներին՝ հատկապես այն շրջանում, երբ գերմանա-իտալական ֆաշիստները իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Թունիսի վրա:

Չետպատերազմյան առաջին ամիսները նշանավորվեցին Թունիսում լարվածության որոշ մեղմացումով և քաղաքական կյանքի աշխուժացումով: Սկսեցին լույս տեսնել թերթերը, իրենց գործունեությունն ակ-

տիվացրին քաղաքական կուսակցությունները և զանազան հասարակական կազմակերպություններ ու միություններ: Նրանք պահանջում էին թունկահամ իրազրոծել քաղաքական փոփոխություններ. այդ ասելով հասկացվում էր ինքնավարության կամ անկախության տրամադրում թունկահամ: Բայց դա դուր չէր գալիս Փարիզի իշխանավորներին, որոնք ծգտում էին պահպանել պրոտեկտորատի կառավարման համակարգն իր անբողջությամբ: Ուստի նրանք ջանում էին քաղաքական գործընթացները պահպանել իրենց վերահսկողության տակ և թույլ չտալ որևէ շեղում նախանշված քաղաքականությունից: Այդ նպատակով նրանք պատրաստ էին դիմել բռնարարների այն ուժերի և գործիչների նկատմամբ, որոնք չէին ենթարկվի ֆրանսիական իշխանությունների պահանջներին և դուրս կգալին նրանց կողմից գծած սահմաններից:

Հարիբ Բուրգիբան, զգալով մոտալուտ վտանգը, 1945 թ. հեռացավ թունկահամ և հաստատվեց Կահիրեում: Թունկահամ մնաց նրա մերձավոր օգնական Սալահ բին Յուսուֆը, որը, գտնվելով մշտական կապի մեջ Բուրգիբայի հետ, դեկավարում էր «Նոր դուստուր» կուսակցության աշխատանքները:

Չեռապատերազմյան առաջին տարիները ծանր տարիներ էին երկրորդ համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած Ֆրանսիայի համար: Նա փորձում էր վերականգնել մեծ տերության իր կարգավիճակը, մի կողմից, և պահպանել ու ամրապնդել իր դիրքերը իր գաղութային տիրույթներում, մյուս կողմից: Այդ նպատակն էր հետապնդում նաև 1946 թ. ընդունված ֆրանսիական նոր սահմանադրությունը, որի կարևոր նորություններից մեկը եղավ այն, որ նա հռչակեց Ֆրանսիական Միության ստեղծումը, որը ձևակաևորեն նշանակում էր ֆրանսիական գաղութային կայսրության վերացում: Գաղութները, ներառյալ պրոտեկտորատները, հայտարարվեցին «անդրծովյան տարածքներ» և «միացյալ պետություններ», որը սկզբնական շրջանում խանդավառությամբ ընդունվեց Յուսուֆային և Հարավային Աֆրիկայի, Հարավարևելյան Ասիայի և այլ աշխարհամասերի ֆրանսիական գաղութների ժողովուրդների կողմից: Նրանք հավատացած էին, որ նոր էջ է սկսվում Ֆրանսիայի հետ իրենց փոխհարաբերություններում և տեսնում էին մոտալուտ անկախության հեռանկարը:

Սակայն շատ ժամանակ չպահանջվեց հասկանալու համար, որ այդ քոլորը, մեղմ ասած, չէր համապատասխանում իրականությանը, քանի որ մետրոպոլիայի՝ Ֆրանսիայի հարաբերություններն իր «անդր-

ծովյան տարածքների», այսինքն՝ գաղութների և պրոտեկտորատների հետ նախկինի պես մնում էին հիմնված գաղութատիրության պահպանման սկզբունքների վրա: Թուրքիայի պարագայում այդ հարաբերությունները խաթմվում էին 1881 և 1883 թթ. Թուրքիայի բնյի հետ կնքված պայմանագրերի վրա, որով իրավաբանորեն ձևավորվել էր ֆրանսիական պրոտեկտորատը Թուրքիայի վրա:

Իհարկե, այդ բանը շատ լավ հասկացան «անդրծովյան տարածքներում», և պայքարը ֆրանսիական գաղութատիրության և ազգային անկախության համար շարունակվեց առանց բացառության ֆրանսիական քոլոն գաղութներում, այդ թվում և Թուրքիայում: Միայն այն տարբերությամբ, որ այժմ այդ պայքարը ծավալվեց ավելի մեծ թափով, վճռականությամբ և կազմակերպվածությամբ:

Ֆրանսիական իշխանությունները, այդուհանդերձ, ստիպված էին Թուրքիայում ինչ-որ քայլեր կատարել, որը նրանք փորձեցին ներկայացնել որպես քաղաքականություններ: Այսպես, օրինակ՝ նրանք վերացրեցին բոլոր այն օրենքները, որոնք ընդունել էր Վիչիի կառավարությունը, իսկ 1945 թ. սեպտեմբերին իր զործունեությունը վերսկսելու իրավունք ստացավ Մեծ Խորհուրդը, սակայն նա մնաց որպես խորհրդատվական մարմին: Միայն մի բան փոխվեց՝ հավասարվեց արարական-թուրքիայան և ֆրանսիական-ելլիոպական կուրիաների թվաքանակը: Իսկ դա առանձնապես որևէ նշանակություն չուներ, քանի որ այդ մարմինը որոշում ընդունելու իրավասությունով չօժտվեց և, ինչպես և մինչ այդ, չէր կարող զբաղվել քաղաքական հարցերով:

1946-1947 թթ. ընթացքում տեղի ունեցան նաև այլ փոփոխություններ, որոնցից ամենանշանակալին թերևս Նախարարների խորհրդի ստեղծումն էր: Նա կազմված էր 13 հոգուց՝ վեց թուրքիայան նախարարներից և յոթ ֆրանսիական պաշտոնյաներից, որը գլխավորեց Մուհամմադ Կահակը: Նրան մասնակցեցին չափավորները, իսկ ինչ վերաբերում է «Հին դուատուրին» և «Նոր դուատուրին», ապա նրանք հրաժարվեցին մասնակցել այդ կառույցին, որն ամբողջապես գտնվում էր ֆրանսիացիների հսկողության տակ: Դա չբավարարեց թուրքիացիներին, որովհետև չլուծվեց նրանց ամենագլխավոր պահանջներից մեկը՝ թույլ տալ իրենց մասնակցել երկրի կառավարմանը:

1949 թ. սեպտեմբերին հնգամյա բացակայությունից հետո Թուրքիա վերադարձավ Գաբիթ Բուրգիբան: Նա անմիջապես ձեռնամուխ եղավ «Նոր դուատուրի» քաղաքական նոր պահանջների մշակմանը.

որը 1950 թ. ապրիլին ներկայացվեց ֆրանսիական կողմին: Դրանք հանգում էին հետևյալին. Յունիսին վերադարձնել ինքնիշխանությունը և գործադիր վերահսկողությունը, ստեղծել պատասխանատու կառավարություն՝ բնյի կողմից նշանակված վարչապետով, ընտրովի Ազգային ժողով, որը կպատրաստի և կընդունի Յունիսի ղեկավարական սահմանադրությունը և այլն: Յունիսը պարտավորվում էր համագործակցել Ֆրանսիայի հետ իրավահավասարության հիման վրա և հարգել տեղական ֆրանսիական շահերը տեղական մունցիպալ խորհուրդներում նրանց ներկայացուցչությունն ապահովելու ուղիով:

Չափի Բուրգիբայի կողմից մշակված և «Լոր դուստուրի» կողմից ներկայացված այս առաջարկություններն ընդհանուր առմամբ դրական արձագանք գտան Փարիզում: 1950 թ. օգոստոսին Յունիսում կազմվեց նոր կառավարություն՝ Մուհամմադ Հենիկի գլխավորությամբ, որտեղ հավասար չափով էին ներկայացված թունիսյան և ֆրանսիական նախարարները: Իսկ Սալահ բին Յուսուֆը՝ Չափի Բուրգիբայի գլխավոր օգնականը և «Լոր դուստուր» կուսակցության գլխավոր քարտուղարը, ստանձնեց արդարադատության նախարարի պաշտոնը: Կառավարության գլխավոր նպատակը հայտարարվեց վերականգնել Յունիսի ինքնիշխանությունը: Սակայն չէր դրվում այդ պահանջի անհապաղ իրականացման հարցը: Կառավարությունը ծրագրում էր այդ կենսականորեն անհրաժեշտ հիմնախնդիրն իրագործել փուլ առ փուլ և Ֆրանսիայի հետ համագործակցելով:

Այդ արդարացի պահանջները հանդիպեցին Յունիսում հաստատված եվրոպացիների և ֆրանսիացիների համառ դիմադրությանը, որոնք ընդհանրապես դեմ էին թունիսցիներին որևէ զիջում կատարել: Նրանց այդ դիրքորոշումն աջակցություն էր գտնում Փարիզում ֆրանսիական կառավարության որոշ անդամների և ֆրանսիական պահպանողական ուժերի կողմից:

Հենիկի կառավարության բոլոր փորձերը՝ քանակությունների միջոցով հասնել իրենց պահանջների բավարարմանը, որի մեջ կենտրոնականը Յունիսին ներքին ինքնավարություն շնորհելու հարցն էր, ավարտվեցին անհաջողությամբ: 1951 թ. դեկտեմբերին ֆրանսիական կառավարությունը նուտա հղեց Յունիսի կառավարությանը, որտեղ նա տեղեկացնում էր, որ Ֆրանսիան մտադիր չէ որևէ փոփոխություն մտցնել Յունիսի պրոտեկտորատի կարգավիճակի մեջ:

Դրան բունիացիների պատասխանը եղավ իզոլ գործադուլային շարժումը, զանգվածային ցույցերը և այլ բնույթի հավաքները, որոնք սկսվեցին 1951 թ. վերջերին և շարունակվեցին 1952 թ. սկզբներին: Ֆրանսիական իշխանությունները ուժի գործադրումով ճնշեցին այդ ելույթները, իսկ 1952 թ. հունվարին ձերբակալեցին Չափք Բուրգիբային, «Նոր դուստուրի», կոմունիստական կուսակցության և այլ քաղաքական կազմակերպությունների ղեկավարներին: «Նոր դուստուրը» հայտարարվեց օրենքից դուրս, երկրում մտցվեց խիստ զրաքննություն, ձերբակալվեցին գործադուլների և ցույցերի շատ մասնակիցներ: 1952 թ. մարտի 26-ին ֆրանսիական իշխանությունները ձերբակալեցին Շենիկի կառավարությանը և ստեղծեցին նոր կառավարություն՝ Ալաահ ադ-Դին Բակուշի գլխավորությամբ, որը ֆրանսիացիների դրածոն էր: Եւ Ֆրանսիացիների համաձայնությամբ 1952 թ. ապրիլին ներկայացրեց բարեփոխումների ծրագրի մի նախագիծ, որը որևէ նոր և բունիացիների համար ընդունելի բան չէր պարունակում: Անգամ բեյը հրաժարվեց ընդունել այդ առաջարկները և ստորագրել համապատասխան որոշումներ: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ ֆրանսիացիները նրան սպառնացին, որ եթե չընդունի Բակուշի առաջարկները, ապա գահընկեց կարվի, նա հարկադրված եղավ 1952 թ. դեկտեմբերին զիջել: Բայց «Նոր դուստուրը» այդպես էլ չընդունեց այդ նոր «առաջարկները»:

Այս փուլում ազատագրական շարժման առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ բանվորներից և գյուղացիներից տեղերում ստեղծվեցին մարտական խմբեր, որոնք ֆրանսիական իշխանությունների դեմ ընդունեցին պարտիզանական պայքարի տարրերակը: Չնտագայում նրանք միավորվեցին և ստեղծվեց Ազատագրության բանակ, որը շատ մեծ դեր խաղաց բունիացիների սպահանջները ֆրանսիացիների կողմից ընդունելու պատմական նշանակություն ունեցող հարցում: Այդ բանակի գործողությունները շարունակվեցին ընդհուպ 1954 թ. դեկտեմբեր ամիսը, երբ ֆրանսիական կողմը հարկադրված էր բանակցություններ սկսել բունիսյան կողմի հետ:

Դրան նպաստեցին նաև այն փոփոխությունները, որ տեղի ունեցան Ֆրանսիայում 1954 թ. հունիսին: Ֆրանսիայում կազմավորվեց նոր կառավարություն, որը գլխավորեց Պյեռ Մենդես-Ֆրանսը: Ֆրանսիան արդեն հոգնել էր իրեն պատկանող գաղութներում ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելով, որը ոչ մի դրական արդյունք չէր տալիս: Ֆրանսիան հյուծվում էր, նրա մարդկային և նյութական ռեսուրսները

սպառվում էին, նրա միջազգային դիրքերը բուլանում էին, իսկ հեղինակությունն էլ ընկնում: Երկրում ավելի ու ավելի էր հասունանում գաղութների հարցը խաղաղ և քաղաքական ուղիներով լուծելու գաղափարը: Ուստի պատահականություն չէ, որ երբ Մենդես-Ֆրանսը ստանձնեց կառավարություն կազմելը, ապա նա իր ծրագրային հայտարարության մեջ խոստացավ Ֆրանսիացիներին գաղութային ամենասուր հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով և բանակցությունների միջոցով: Թունիսը հայտնվեց այդ ցուցակում: 1954 թ. հուլիսի 31-ին Ֆրանսիայի վարչապետ Պյեր Մենդես-Ֆրանսը ժամանեց Թունիս և հայտարարեց Թունիսին ներքին ինքնավարություն տալու մասին: Նա միաժամանակ տեղյակ պահեց, որ Ֆրանսիան իրեն վերապահում է պաշտպանության և արտաքին հարցերի տնօրինումը, իսկ մնացած քոչոր ներքին հարցերում Թունիսը ձեռք էր բերում ինքնիշխանություն: Նախատեսվում էր մանրամասները ճշտել երկու երկրների կառավարությունների հետագա բանակցությունների ընթացքում:

Մենդես-Ֆրանսի առաջարկությունները Թունիսի կողմից ընդունվեցին, և 1954 թ., օգոստոսին Թահար բին Ամարը կազմեց Թունիսի նոր, այսպես կոչված, անցումային կառավարությունը: Նրա կազմի մեջ մտան «Նոր դուստուր» կուսակցության երեք ներկայացուցիչներ:

Բանակցությունները Ֆրանսիայի և Թունիսի միջև սկսվեցին 1954 թ. սեպտեմբերին Կարթագենում և ընթանում էին հաջողությամբ: Սակայն 1954 թ. փետրվարին Մենդես-Ֆրանսի կառավարության անկումը առաջացրեց հարկադրական դադար բանակցություններում, որոնք վերսկսվեցին 1955 թ. մարտ ամսին: Նրանք հաջողությամբ ավարտվեցին և Փարիզում 1955 թ. հունիսի 3-ին կողմերը ստորագրեցին համապատասխան համաձայնագիր: Նրանում տեղ գտան Ֆրանսիայի նախնին վարչապետ Մենդես-Ֆրանսի առաջարկությունները և ծնակերպումները:

Համաձայնագիրը Թունիսը հռչակում էր ինքնավար և ներքին հարցերում լրիվ ինքնիշխան պետություն: Ֆրանսիայի իրավասության տակ էին մնում պաշտպանության, այդ բժկում և սահմանների, արտաքին հարաբերությունների, ինչպես նաև Թունիսում բնակվող Ֆրանսիացիների և այլ օտարերկրացիների իրավունքների պաշտպանության հարցերը: Համաձայնագիրը ենթադրում էր նաև ֆինանսական և մաքսային միության ստեղծում Ֆրանսիայի և Թունիսի միջև:

Ահա այսպիսին էր Թունիսի համար պատմական նշանակություն ունեցող այդ պայմանագրի բովանդակությունը, որը շատ կարևոր քայլ

էր Թունիսի լիակատար անկախության և կատարյալ ինքնիշխանության հաստատման ճանապարհին:

Այդ պայմանագիրն ուժի մեջ մտավ 1955 թ. օգոստոսի 31-ին:

4. Թունիսի անկախության հռչակումը, միապետության վերացումը և Թունիսի Հանրապետության ստեղծումը (1956–1957 թթ.)

Թունիսի ինքնավարության վերաբերյալ պայմանագրի ստորագրումից հետո սկսվեցին նախապատրաստական աշխատանքները համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում Թունիսը անկախ պետության վերածելու ուղղությամբ: Թահար բին Ամարի կառավարությունը համարվեց ժամանակավոր կառավարություն և նրա կազմից դուրս բերվեցին քոլոր Ֆրանսիացիները: Եւ դարձավ թունիսյան առաջին կառավարությունը, որն ուներ բացառապես ազգային՝ թունիսյան կազմ: Ամարի կառավարությունը դիմեց մի շարք անհրաժեշտ քայլերի երկրում իրադրությունը նորմալացնելու և կայունացնելու ուղղությամբ, մասնավորապես քաղաքական կուսակցությունները, արհեստակցական միությունները և հասարակական կազմակերպությունները ստացան լեզալ գործունեության իրավունքներ:

Այդ կառավարության ամենազլխավոր խնդիրը համարվեց Սահմանադիր ժողովի ընտրությունների կազմակերպումն ու անցկացումը, որը տվյալ պատմական պահին ուներ առանցքային նշանակություն Թունիսի անկախ պետության վերածելու ճանապարհին:

Սակայն մինչ այդ Հաբիբ Բուրգիբան 1956 թ. փետրվարի 27-ին քանակցություններ սկսեց Ֆրանսիական կառավարության հետ Փարիզում՝ Թունիսի անկախության հարցի շուրջ: Բանակցություններն ընթացան մեծ հաջողությամբ, և 1956 թ. մարտի 20-ին կողմերը ստորագրեցին Արձանագրություն, որով Ֆրանսիան պաշտոնապես ճանաչում էր Թունիսի անկախությունը և ինքնիշխանությունը: Ֆրանսիան հրաժարվեց պաշտպանության, ներքին անվտանգության և արտաքին հարաբերությունների հարցերում իր լիազորություններից և այդ խնդիրների իրավասությունը փոխանցեց Թունիսին: Իր ուժը կորցրած համարվեց 1881 թ. կնքված Բարդոյի պայմանագիրը, որով հաստատվում էր Ֆրանսիայի պրոտեկտորատը Թունիսի վրա, և 1955 թ. հունիսի 2-ի պայմանագիրը, որով Թունիսին տրվում էր ներքին ինքնավարություն: Դրանով իսկ վե-

րացվում էր պրոտեկտորատը, և Թունիսը ներքին ինքնավարություն ունեցող երկրից վերածվում էր լիակատար անկախ և սուվերեն պետության:

Արձանագրությունը սահմանեց անցումային շրջան, որի ընթացքում պետք է ֆրանսիական բոլոր զորքերը դուրս բերվեին Թունիսից, այդ թվում և Բիզերտայի ռազմածովային քաղաքից:

Այսպիսով՝ Թունիսը ուղիղ 75 տարի անց բոթափեց ֆրանսիական գաղութային տիրապետությունը: Պրոտեկտորատը վերացվեց, և Թունիսը դարձավ անկախ պետություն, որն ինքն էր որոշում իր ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Այսպեց նոր էջ նրա պատմության մեջ:

Փարիզում Թունիսի անկախության վերաբերյալ արձանագրության ստորագրումից հինգ օր անց՝ 1956 թ. մարտի 25-ին, կայացան Թունիսի Ազգային սահմանադիր ժողովի ընտրությունները: Նրանում կատարյալ հաղթանակ տարավ Գաբր Բուրգիբայի «Նոր դուստուր» կուսակցության կողմից ստեղծված Ազգային ճակատը, որի թեկնածուները հաղթեցին բոլոր 98 տեղամասերում:

1956 թ. ապրիլի 11-ին «Նոր դուստուր» կուսակցության ղեկավար Գաբր Բուրգիբան, որի հեղինակությունը մեծապես աճել էր, կազմեց անկախ Թունիսի առաջին կառավարությունը: Կառավարությունը քաղկացած էր 17 նախարարներից, որոնցից 16-ը «Նոր դուստուր» կուսակցության անդամներ էին:

Նոր կառավարության առջև կանգնած էին մի շարք առաջնահերթ խնդիրներ: Վարչապետ Գաբր Բուրգիբան սկսեց պետական ապարատի վերակազմավորումից: Նա անցկացրեց լայնածավալ գտում, որի արդյունքում պետական ապարատից ազատվեցին պաշտոնյաների ճնշող մեծամասնությունը: Դրանք հիմնականում ֆրանսիական իշխանությունների դրածոները և նրանց կամակատարներն էին, որոնք իրենց վարկաբեկել էին գաղութարարներին ծառայելով: Նրանք իրավացիորեն համարվեցին ոչ պիտանի անկախություն նվաճած Թունիսի պետական մարմիններում աշխատելու համար: Ձուլված պաշտոնյաների մեջ զգալի թիվ էին կազմում նաև թունիսյան տեղական ֆեոդալական և հետադիմական ուժերի ներկայացուցիչները: Պետական ապարատը համարվեց ազգային պայքարի բովով անցած, համեմատաբար լավ կրթություն ստացած և եռանդուն երիտասարդ պաշտոնյաներով, գլխավորապես «Նոր դուստուր» կուսակցության անդամներից կամ համակիրներից:

Անցկացվեց Թունիսի նոր վարչատարածքային բաժանում: Թունիսը բաժանվեց 14 վիլայաթների, որոնց գլուխ կարգվեցին «Նոր դուս-

տուրին» նվիրված մարդիկ: Վերաբաժանուժը կատարվեց ոչ միայն հին վալիներից ազատվելու նպատակով, այլև ուժեղացնելու համար նոր ազգային կառավարության վերահսկողությունը տեղերի վրա:

Ուշադրության էին արժանի նաև 1957 թ. անցկացված տեղական մարմինների ընտրությունները գյուղական վայրերում և քաղաքներում՝ Թունիսում, Սուսում, Աֆարում, Քիզերտայում և այլ քաղաքներում ու շրջաններում:

Արձատական բարեփոխումներ կատարվեցին դատական համակարգում, որն իրենից ներկայացնում էր տարբեր բնույթի դատարանների և դատական օրենքների մի բարդ խառնուրդ: 1956 թ. հունիս–օգոստոս ամիսների ընթացքում վերացվեցին դեռևս պրոտեկտորատի ժամանակներից գործող քրեական, քաղաքացիական և կրոնական դատարանները, վարչական դատարանները և ֆրանսիական դատարանը: Ընդունվեցին մի շարք նոր դատական օրենքներ, որով նախկին դատական համակարգի փոխարեն Թունիսում հաստատվեց միասնական, զերազանցապես աշխարհիկ դատական համակարգ, թեև որոշ հարցերում բուլլատրվեց իսլամական օրենքի կիրառումը:

Կառավարության կարևոր միջոցառումների շարքին պետք է դասել նաև Թունիսի ազգային բանակի և ազգային անվտանգության մարմինների ստեղծումը:

Այսպիսով՝ կառավարության առաջին քայլերն ուղղված էին նոր իշխանությունների ստեղծմանը, որը կոչված էր ամրապնդելու երիտասարդ Թունիսի անկախ պետականությունը:

Այս քոլորն անհրաժեշտ նախապայմաններ ստեղծեցին Թունիսի պետական կարգում արձատական փոփոխություններ մտցնելու համար: Թունիսը համարվում էր միապետություն, որտեղ թագավորում էր Գուսնյինների դինաստիան: Միապետը՝ թեյջ, այլևս չէր վայելում հեղինակություն և բնակչության համակրանքը: Նրան մեղադրում էին զաղութային իշխանությունների հետ համագործակցելու և երկրի ազգային շահերը պաշտպանելու անկարողության մեջ: Ազգային–քաղաքական որոշ ուժեր անգամ թեյ Մուհամմադ ալ–Ամինին մեղադրանք նետեցին այն բանում, որ նա չէր ցանկանում ակտիվորեն մասնակցել անկախության համար մղվող պայքարին և ամբողջապես ապավինում էր ֆրանսիական իշխանություններին:

Քաղաքական ուժերը գտնում էին, որ կառավարման այդ համակարգը Թունիսում իրեն արդեն սպառել է:

Չափի բուրգիբան և նրա ղեկավարած «Նոր դուստուր» կուսակցությունը, որն ուներ սոցիալիստական կողմնորոշում, միապետության հարցին մոտենում էին զգուշորեն: Նրանք միանգամից՝ անկախության հռչակման հաջորդ օրը, չլրեցին միապետության վերացման հարցը, այլ դրան մոտենում էին աստիճանաբար: Սկզբում սահմանափակվեցին քեյ Մուհամմադ ալ-Մմինի իրավունքները, նա չէր կարող անգամ այլ պետություններ այցելություններ կատարել կամ երկրի ներսում տեղաշարժվել առանց վարչապետ Բուրգիբայի գիտության ու թույլտվության, իսկ նրա ընտանիքի անդամները զրկվեցին ամեն տեսակի արտոնություններից:

Միապետության գոյությունը դարձել էր լույ ձևական, և երկրի քաղաքական ուժերը դրեցին միապետության վերացման և հանրապետության հաստատման հարցը: Սկզբունքային քնուկքի և կենսական նշանակություն ունեցող այդ հարցը 1957 թ. հուլիսի 22-ին հատուկ քննարկման առարկա դարձավ կաթավարող «Նոր դուստուր» կուսակցության Քաղրյուրոյում, որը միաձայն որոշեց Թունիսը հռչակել հանրապետություն: Դրա վերջնական որոշման համար 1957 թ. հուլիսի 25-ին գումարվեց Ազգային սահմանադիր ժողովի հատուկ նստաշրջան:

1957 թ. հուլիսի 25-ին Թունիսի Ազգային սահմանադրական ժողովն ընդունեց օրենք՝ վերացնել միապետությունը և Թունիսը հռչակել հանրապետություն:

Այսպիսով՝ 1956–1957 թթ. հանդիսանում են պատմական նշանակություն ունեցող տարեթվեր Թունիսի համար: Այդ ժամանակահատվածում Թունիսը սկզբում նվաճեց իր քաղաքական անկախությունը, ապա սահմանադրական ճանապարհով հռչակվեց հանրապետություն:

II. ԹՈՒՆԻՍԸ ՀԱՔԻԲ ԲՈՒՐԳԻԲԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1957–1987 թթ.)

1. Չափի Բուրգիբան անկախ Թունիսի առաջին պրեզիդենտ և ամբողջ իշխանության կենտրոնացումը նրա ձեռքում

Քեյին գահընկեց անելուց և Թունիսը հանրապետություն հռչակելուց հետո Թունիսի առաջին պրեզիդենտ դարձավ Չափի Բուրգիբան: Սակայն նա պահպանեց նաև վարչապետի և «Նոր դուստուր» կուսակ-

ցության նախագահի պաշտոնները: Դրանով իսկ նա իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ իշխանությունը:

Չափի բուրգիբան իր առաջնահերթ խնդիրներից մեկը համարեց իր վարչակարգի հետագա ամրապնդումը: Արդեն նշվեց, որ դեռևս 1956 թ. նա անցկացրեց պետական ասպարառի գտում: Սակայն նա, դառնալով պրեզիդենտ, չբավարարվեց դրանով, այլ զնաց ավելի հեռու: 1958 թ. վերջերին դատարանի առջև կանգնեցին Թունիսի նախկին վարչակարգի ամենաաչքի ընկնող մի շարք գործիչներ, այդ թվում՝ քեյի ավագ որդի և թագաժառանգ Չաղլին, նախկին վարչապետներ Թահար բին Ամարը և Բակուշը, որոնք մեղադրվում էին ֆրանսիական իշխանությունների հետ համագործակցելու և իրենց պաշտոնական դիրքը չարաշահելու մեջ: Չերբակալվածների մեջ էին Բակուշի կառավարության անդամ համարյա բոլոր նախարարները: Երանց բանտարկվեցին և գրկվեցին քաղաքացիական իրավունքներից:

Չտում կատարվեց և պատասխանատվության ենթարկվեցին նաև «Նոր դուստուր» կուսակցության ղեկավար կազմի մեջ: Դեռևս 1955 թ. տարածայնություններ էին առաջացել «Նոր դուստուր» կուսակցության նախագահ Չափի բուրգիբայի և գլխավոր քարտուղար Մալահ բին Յուսուֆի միջև Թունիսի հետագա զարգացման ուղիների հարցում: Արդյունքում գլխավոր քարտուղարն իր մի շարք կողմնակիցների հետ միասին վտարվեց կուսակցությունից:

1958 թ. Մալահ բին Յուսուֆը և նրա 54 կողմնակիցներ մեղադրվեցին պրեզիդենտ Բուրգիբայի դեմ մահափորձ կազմակերպելու և նրա կառավարությունը տապալելու մեջ և ստացան տարբեր չափի պատիժներ: Մալահ բին Յուսուֆը և նրա մի շարք համախոհ գործակիցներ դատապարտվեցին մահվան:

Այսպիսով՝ եթե 1956 թ. գտումները և 1958 թ. դատավարությունները դիտարկենք մեկ ամբողջության մեջ, ապա կարելի է ասել, որ Չափի բուրգիբան իշխանության գլուխ գալու հենց առաջին օրվանից դիմեց կտրուկ քայլերի պետական, վարչական և կուսակցական որևէ ընդդիմություն վերացնելու և իր վարչակարգն ամրապնդելու ուղղությամբ:

1959 թ. հունիսի 1-ին լույս աշխարհի եկավ Թունիսի Չանրապետության առաջին սահմանադրությունը, որն այնուհետև փոփոխությունների ենթարկվեց 1988 և 2002 թթ.:

2002 թ. փոփոխության ենթարկված սահմանադրության համաձայն՝ պետության ղեկավարը անենալայն լիազորություններով օժտ-

ված պրեզիդենտն է: Նա է որոշում պետության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, նշանակում վարչապետին և կաբինետի անդամներին, հանդիսանում է երկրի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարը և նշանակում բոլոր բարձրաստիճան քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաներին:

Պրեզիդենտն ընտրվում է 5 տարի ժամանակով և իրավունք ունի վերընտրվել 3 անընդմեջ ժամանակաշրջան:

Չափից Բուրգիբան, իրոք, երեք անգամ անընդմեջ ընտրվեց պրեզիդենտ, և երբ 1974 թ. լրացավ նրա երրորդ և վերջին ժամկետը, 1975 թ. մարտ ամսին նա ընտրվեց Թունիսի ցնահ պրեզիդենտ՝ «ազգի և հայրենիքի առջև առանձնահատուկ ծառայությունների համար»: Որոշ հետազոտողներ Թունիսում հատուկ Բուրգիբայի համար հաստատված կառավարման այդ համակարգի պատճառով գերադասում են նրան համարել դիկտատոր:

Սահմանադրության դրույթների համաձայն Թունիսում հաստատվեց միապալատ պառլամենտ՝ Դեպուտատների պալատ:

Դեպուտատների պալատն իրականացնում է օրենսդիր իշխանություն, սակայն պրեզիդենտի հետ միասին: Սահմանադրությունը պրեզիդենտին նույնպես օժտել է նման լիազորություններով: Ընդ որում՝ սահմանադրության մեջ հատուկ ընդգծված է, որ պրեզիդենտի ներկայացրած օժտարական նախագծերն ունեն առաջնայնություն և առավելություն Դեպուտատների պալատի կողմից ներկայացված օրինագծերի նկատմամբ:

1976 թ. Դեպուտատների պալատին իրավունք վերապահվեց վերահսկողություն սահմանել կառավարության վրա: Նա իրավունք ուներ գրավոր կամ բանավոր հարցումներ կատարել կառավարությանը, բայց միաժամանակ նա պատասխանատու էր դառնում պետության ղեկավարի՝ պրեզիդենտի առջև:

1959 թ. հունիսի 1-ի սահմանադրության ընդունումից հետո, նույն տարվա նոյեմբերի 8-ին կայացան Թունիսի Չանրապետության պրեզիդենտի և Դեպուտատների պալատի առաջիկա ընտրությունները: Չափից Բուրգիբան չունեք մրցակից և ընտրվեց ծայրերի ճնշող մեծամասնությամբ: Իսկ Դեպուտատների պալատի բոլոր 90 տեղերում ընտրվեցին Չափից Բուրգիբայի գլխավորած «Նոր դուստուր» կուսակցության անդամները:

Սահմանադրությունը տալիս էր նաև ղեմնկրատական ազատությունների՝ խոսքի, մամուլի, կուսակցությունների և միությունների ազատության երաշխիքներ: Սակայն միշտ չէ, որ Բուրգիբայի կառավարման

տարիներին, մանավանդ վերջին շրջանում, պահպանվում էին այդ իրավունքները: Նշանակալի էին խախտումները և սահմանափակումները: Արդեն իսկ առաջին ընտրությունների արդյունքները, երբ Բուրգիբայի թեկնածության դեմ չառաջարկվեց այլընտրանքային թեկնածու, և երբ պառլամենտի քվոր տեղերը գրավեցին մի կուսակցությամբ՝ «Լոր դուստուրի», ներկայացուցիչները, շատ խոսում էին: Պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ «Լոր դուստուրն» ուներ միայն մեկ մրցակից՝ Թունիսի կոմունիստական կուսակցությունը, որը դեպուտատական ոչ մի մանդատ չկարողացավ նվաճել:

2. «Ճակատամարտ հանուն Բիզերտայի» և ֆրանսիական զորքերի հեռացումը Թունիսից

Հարիր Բուրգիբան, եռանդուն քայլերի շնորհիվ ամրապնդելով իր վարչակազմը և կայունացնելով քաղաքական իրադրությունը, միաժամանակ այքաթող չէր անում արտաքին քաղաքական հարցերը, որոնց մեջ ամենազլխավորը Թունիսից ֆրանսիական զորքերի դուրսբերման և ֆրանս-թունիսյան հարաբերությունների կարգավորման հարցն էր: Բանի դեռ ֆրանսիական զորքերը դուրս չէին քելվել, խոսք չէր կարող լինել Թունիսի անկախության և ինքնիշխանության ամրողջացման մասին:

Չորքերի դուրսբերման հարցը, որն ինքնին շատ բարդ խնդիր է, ավելի սուր բնույթ ընդունեց այն պատճառով, որ Թունիսը թիկունք կանգնեց Ալժիրում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարին, որի նպատակն էր ազատվել ֆրանսիական տիրապետությունից և ստեղծել անկախ ալժիրյան պետություն: Թունիսի իշխանությունների համաձայնությամբ Թունիսում հաստատվեցին Ալժիրի Հանրապետության ժամանակավոր կառավարության պաշտոնական գրասենյակները և հաստատությունները: Թունիսի դիրքորոշումը և քաղաքականությունը ալժիրյան հարցում նյարդայնացնում էին Փարիզին և խիստ լարվածություն ստեղծում ֆրանս-թունիսյան հարաբերություններում: Նպատակ ունենալով ճնշում գործադրել Թունիսի կառավարության վրա՝ Փարիզը դիմում էր զանազան քաղաքական և տնտեսական քայլերի, դադարեցրեց ֆինանսական և տնտեսական օգնությունը Թունիսին, երբեմն իր դեսպանին հետ էր կանչում Թունիսից, շատ հաճախ ֆրանսիական զորքերը Ալժիրից ներխուժում էին Թունիս և այլն: Իսկ 1958 թ. փետրվարի 8-ին ֆրանսիական ինքնաքիռները ռմբակոծեցին թունիս-

յան Ասկիեստ Միդի Յուսու գյուղը, որի ժամանակ զոհվեց մոտ 70 մարդ, իսկ վիրավորների թիվն անցնում էր 100-ից:

Այդ քույր քայլերը Թունիսում ընկալվեցին որպես լուրջ սպառնալիք նորանկախ հանրապետությանը և քողոքի ու դժգոհության աննախադեպ ալիք բարձրացրին երկրում:

Թունիսի կառավարությունը սովորաբար անպատասխան չէր քողոնում ֆրանսիական իշխանությունների կողմից իրականացվող հակաթունիսյան քայլերը: Նա փակեց Թունիսի տարբեր շրջաններում գոյություն ունեցող ֆրանսիական 7 հյուպատոսություններից 5-ը, շրջակայեց Թունիսում գտնվող ֆրանսիական զորքերը՝ արգելելով նրանց տեղաշարժերը երկրում: Թունիսի կառավարությունը դիմեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին՝ պահանջելով դատապարտել ֆրանսիական օդուժի կողմից թունիսյան անպաշտպան բնակավայրերի ռմբակոծումները:

Մայրաքաղաքում և այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում հուժկու հակաֆրանսիական ցույցեր սկսվեցին՝ վճռականորեն պահանջելով Ֆրանսիայից՝ իր զորքերը դուրս բերել Թունիսից: Ֆրանսիան հայտնվեց ծանր դրության մեջ և համաձայնվեց քանակություններ սկսել իր զորքերը Թունիսից դուրս բերելու հարցի շուրջը: Բանակցությունները, որոնք ընթանում էին շատ դժվար, ի վերջո ավարտվեցին հաջողությամբ: 1958 թ. հունիսի 17-ին Ֆրանսիան և Թունիսը համաձայնվեցին ֆրանսիական զորքերը Թունիսից դուրս բերել չորս ամսվա ընթացքում: Այս անգամ Ֆրանսիան հավատարիմ մնաց պայմանավորվածությանը, և իրոք, չորս ամսվա ընթացքում ֆրանսիական զորքերը հեռացան Թունիսից:

Սակայն մնաց չլուծված Բիզերտայում ֆրանսիական ռազմածովային բազայի հարցը, որտեղից Ֆրանսիան հրաժարվում էր իր ռազմական ուժերը դուրս բերել: Այդ բազան նրա համար կարևոր էր Ալժիրում հակաֆրանսիական շարժումները ճնշելու և Ֆրանսիայի ռազմաստրատեգիական դիրքերը Գյուսիսային Աֆրիկայում և Միջերկրական ծովի ավազանում ամրապնդելու տեսանկյունից:

Թունիսը շարունակում էր պնդել, որ Ֆրանսիան հեռանա նաև Բիզերտայից: Բանի որ քանակություններն ավարտվում էին անպտուղ, Թունիսը 1961 թ. հուլիսի 5-ին պաշտոնապես պահանջեց ֆրանսիական կառավարությունից՝ անհապաղ լուծել իր զորքերը Բիզերտայից դուրս բերելու հարցը: Թունիսցիներն այդ հարցում այնպիսի վճռակաությունը չէին համակված, որ Դաբիթ Բուրգիբան, 1961 թ. հուլիսի 17-ին

Դեպուտատների պալատում հանդես գալով, խոսեց բունիսցիների կամքի, «Թունիսի տերիտորիայի թե՛ հյուսիսում և թե՛ հարավում» Թունիսի ինքնիշխանությունը վերականգնելու մասին՝ կոչ անելով Թունիսի ողջ քնակչությանը դուրս գալ «Ճակատամարտի հանուն Բիզերտայի»: Պրեզիդենտը հարկադրված էր դիմել նման ծայրահեղ քայլի, թեև լավ էր հասկանում, որ ուժերն անհավասար էին, և զենքի ուժով հազիվ թե հնարավոր լիներ ստիպել Ֆրանսիային նահանջել: Բայց դա էր պահանջում երկրի անկախության ամբողջացման և ինքնիշխանության հաստատման համար պայքարի տրամաբանությունը, և Հաբիբ Բուրզիբան հետևեց այդ տրամաբանությանը:

Ֆրանսիան մերժեց Թունիսի վերջնագրային բնույթ կրող պահանջը: «Հանուն Բիզերտայի» ճակատամարտի դուրս եկած բունիսցիները շրջափակեցին Բիզերտայի բազան: Սկսվեցին մարտեր, որոնք տևեցին մինչև 1961 թ. հուլիսի 22-ը: Թունիսը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ: Ֆրանսիան լրացուցիչ զորքեր քերեց Բիզերտա, և բունիսցիները, մեծ կորուստներ տալով, հարկադրված էին նահանջել: Բիզերտան և նրա շրջակա տարածքը ամբողջությամբ մնացին Ֆրանսիացիների հսկողության տակ: Այդ մարտերի ընթացքում զոհվեց 800 բունիսցի:

Բայց այդ ճակատամարտն անտեղի չանցավ: Համաշխարհային հանրությունը դատապարտեց Ֆրանսիային, իսկ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան, որը հավաքվել էր հատուկ Բիզերտայում տեղի ունեցած իրադարձությունները և այնտեղից ֆրանսիական զորքերը դուրս բերելու հարցերը քննարկելու համար, լիովին պաշտպանեց Թունիսի արդարացի պահանջները, դիմեց Ֆրանսիային իր զորքերը դուրս բերել Բիզերտայից և հանձնարարեց Ֆրանսիայի և Թունիսի կառավարություններին սկսել բանակցություններ խաղաղ ճանապարհով Բիզերտայի հարցը կարգավորելու համար: Բանակցային գործընթացին աջակցելու նպատակով Թունիս ժամանեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Դազ Համարշելը:

1961 թ. հուլիսի 28-ին Ֆրանսիան հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ շեշտվում էր նրա պատրաստակամությունը վերսկսել բանակցություններ Թունիսի հետ Բիզերտայի ռազմածովային բազան օգտագործելու հարցի շուրջը:

1961 թ. հոկտեմբերին Թունիսի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները հռոմում նստեցին բանակցությունների սեղանի շուրջը, որոնք այնուհետև ընդհատվեցին շարունակվեցին Փարիզում: Սակայն այդ հարցի

կարգավորման համար իրական հնարավորություններ ստեղծվեցին միայն այն ժամանակ, երբ 1962 թ. էվիանում կնքվեցին Ֆրանս-պժիբյան հայտնի համաձայնագրերը, որոնցով կարգավորվում էին Ալժիրի անկախության հարցերը¹⁵: Դա դուր բացեց նաև Բիզերտայի ռազմածովային քաղայի հարցի կարգավորման համար: Ֆրանսիան և Թունիսը համաձայնության եկան Բիզերտան Թունիսին հանձնելու շուրջ: Սակայն այդ համաձայնությունը ձեռք բերվեց շատ յուրահատուկ ձևով: Գտուուկ պայմանագիր չստորագրվեց, այլ 1963 թ. մարտի 2-ին Թունիսը Բիզերտան իրեն վերադարձնելու Ֆրանսիայի համաձայնության դիմաց պարտավորվեց հետ զենել Ֆրանսիական կոլոնիստներին պատկանող ընտ 370 հազ. ակր հողատարածք: Սկսվեց Բիզերտան Թունիսին հանձնելու զործընթացը, որն ավարտվեց 1963 թ. հոկտեմբերի 15-ին: Բիզերտայի վրա ծածանվեց Թունիսի ազգային դրոշը: Ֆրանսիական զորքերի հեռացման պաշտոնական հանդիսությունները տեղի ունեցան 1963 թ. դեկտեմբերի կեսերին: Դա նշանակում էր Թունիսի տերիտորիայի լրիվ ազատագրում օտարերկրյա տիրապետությունից, նրա անկախության և ինքնիշխանության ամրոցացում, որն արդյունք էր քունիսյան քուլոր ազգային-հայրենասիրական ուժերի երկարատև ու համատ պայքարի:

3. Փոփոխություններ և վերակառուցումներ Թունիսի սոցիալական ու տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում

Ունդհանրապես սոցիալ-տնտեսական ոլորտն ամենաբարդ ոլորտն է, և յուրաքանչյուր փոփոխություն այդ ոլորտում սովորաբար ուղեկցվում է հասարակական ցնցումներով: Այդ առումով բացառություն չէր նաև Թունիսը: Յուրահատկությունն այստեղ կայանում էր նրանում, որ Գաբիթ Բուրգիբայի և «Նոր դուստուր» կուսակցության քայլերը շատ ավելի զգույշ էին, քան արաբական այլ երկրներում, ինչպես եգիպտոսում կամ Սիրիայում, էլ չենք խոսում Գարալային եմենի՝ եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Գանրապետության մասին: Թունիսի կառավարության քայլերը հիմնված էին քաղաքական որոշակի, կարելի է ասել՝ կշռադատված հաշվարկների վրա:

«Նոր դուստուրին», ինչպես նշվել է, սկզբից ենթ հատուկ էին սոցիալիստական հակումներ, որոշակի միտումներ՝ քունիսյան հասարա-

15 Այդ մասին տե՛ս սույն հատուի՝ Ալժիրին նվիրված գլուխը:

կուսյունը վերակառուցելու սոցիալիստական սկզբունքների հիման վրա: Անկախության նվաճումից հետո այդ միտումները կամ համոզմունքները թունիսի ղեկավարության և «Նոր դուստուրի» շարքերում այնքան ուժեղացան, որ անգամ հարկ եղավ փոփոխություն մտցնել կուսակցության անվանակոչության մեջ: 1964 թ. հոկտեմբերին կայացավ «Նոր դուստուր» կուսակցության VII համագումարը, որը որոշեց կուսակցությունը վերանվանել և այն կոչել Սոցիալիստական դուստուրական կուսակցություն՝ ԱԴԿ: Դա ազդանշան էր այն քանի, որ «սոցիալիստական» վերափոխություններն ավելի պաշտոնական բնույթ էին կրում և պետք է ստանային ավելի լայն ծավալներ ու զարգացումներ:

Սոցիալիստական հայացքներին փարելը նորություն էր XX դարի երկրորդ կեսերի արաբական, ասիական և աֆրիկյան հասարակությունների ու երկրների համար: Բայց դրանք բոլորը, չնայած նրանց «սոցիալիստական» կոչվելուն, խիստ տարբեր էին մեկը մյուսից և չէին հանդիսանում միասնական սոցիալիստական ուսմունքի տեսություն: Զամբենայի դեպք, նրանք չկանգնեցին զիտական սոցիալիզմի դիրքերի վրա:

Ավաճող հավասարապես վերաբերում է նաև սոցիալիզմի թունիսյան կամ դուստուրական տարբերակին: Դուստուրական սոցիալիզմի կողմնակիցները ոչ միայն չէին կիսում զիտական սոցիալիզմի հիմնադրույթները, այլև ընդգծում էին իրենց անհամաձայնությունը նաև արաբական և եվրոպական սոցիալիզմի տարբեր հոսանքների հետ: Դրանով հանդերձ, Սոցիալիստական դուստուրական կուսակցության ղեկավարությունը և ինքը՝ Ֆաթիբ Բուրգիբան, այդպես էլ չփորձեցին մշակել սոցիալիզմի իրենց տեսությունը և նրան տալ մեկ ամբողջական ուսմունքի տեսք: Նրանց ելույթներից, հայտարարություններից և կուսակցական որոշումներից հետևում էր, որ, նրանց հասկացողությամբ, դուստուրական սոցիալիզմը սոցիալիստական տարբեր հոսանքների կամ ուսմունքների կոնկրետացումն էր թունիսյան իրականությունում՝ ելնելով թունիսյան հասարակության ինչպես քաղաքական, այնպես էլ սոցիալական և տնտեսական զարգացման պահանջներից:

Այդուհանդերձ, մի քան ակնհայտ էր, դուստուրական սոցիալիզմը պարունակում էր հակակապիտալիստական տարրեր, մերժում էր կապիտալիզմի անվերահսկելի զարգացումը, ընդունում էր պլանավորման սկզբունքի կիրառումը տնտեսության մեջ, հաստատում էր արդարության, հավասարության և դեմոկրատական ազատությունների սկզբունքների կիրառումը և այլն:

Թունիսի հասարակութիւնում վերափոխումները՝ նրա սոցիալիզացիան, տեղի չունեցան մեկ հարվածով, այլ կատարվում էին աստիճանաբար, որն ավելի ակտիվորեն կիրառվեց, երբ Թունիսը ստացավ ներքին ինքնավարություն, և ավելի մեծ ծավալներով ու խորությամբ՝ պրոտեկտորատի վերացումից և անկախացումից հետո:

Սոցիալ-տնտեսական ոլորտներում Զաբիբ Բուրզիբայի քաղաքականությանը հատուկ էին փուլային զարգացումները: Առաջին փուլը սկսվեց անկախության հռչակումից անմիջապէս հետո՝ 1956 թ., և տևեց մոտ չորս տարի: Այս փուլում տեղի չունեցան հասարակության և նրա սոցիալ-տնտեսական ոլորտի կառուցվածքային փոփոխություններ: Տնտեսական քաղաքականության հիմքում դրվեցին տնտեսական լիբերալիզմի սկզբունքները, որոնց համաձայն քարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ազատ ձեռներեցութեան և Թունիսի տնտեսության մեջ օտարերկրյա կապիտալի ներդրումների համար: Միաժամանակ երկրի տնտեսության զարգացումը խրախուսելու համար կիրառվեցին մի շարք պրոտեկցիոնիստական քայլեր՝ նպատակ ունենալով մեղմել օտարերկրյա մրցակցությունը և ավելի քարենպաստ պայմաններ ստեղծել ազգային տնտեսության զարգացման համար: Այդ պատճառով էլ այս փուլում պետությունը չէր միջամտում սեփականության հարաբերություններին և թույլ չէր տալիս բռնազրավում, ազգայնացում և այլն: Դա այս փուլի առանձնահատկություններից մեկն էր:

Մյուս առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ առաջին փուլում՝ 1956-1960 թթ., Թունիսի կառավարությունը դնում էր Ֆրանսիայից Թունիսի տնտեսական կախվածութեան միայն թուլացման հարցը: Նա ազգայնացրեց մի քանի օտարերկրյա ընկերություններ, 1959 թ. հրաժարվեց Ֆրանսիայի հետ մաքսային դաշինքից, որը մեծապէս հարվածում էր Թունիսի անկախութեանը և նրան կախման մեջ պահում ֆրանսիական տնտեսությունից:

Չրավարալվելով դրանով՝ Թունիսի կառավարությունը հիմնեց մի քանի թունիսյան բանկեր երկրի տնտեսության զարգացումը վարկավորելու համար և սկսեց հովանավորել տեղական ձեռներեցությունը՝ զանազան արտոնյալ պայմաններ ստեղծելով նրա համար:

Զաբիբ Բուրզիբան և նրա կառավարությունը նման քաղաքականության օգնությամբ փորձում էին նախադրյալներ ստեղծել տնտեսական հետագա վերելքի համար, բայց նրանց հույսերը չարդարացան: Նրանք հիասթափված էին թե՛ օտարերկրյա ներդրողներից և թե՛ սեփա-

կան արտադրողներից: Օտարերկրյա ներդրողները շատ «համեստ» գտնվեցին և առանձին ակտիվություն չցուցաբերեցին թունիսի տնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումներ կատարելու հարցում, իսկ թունիսյան «սեփական» կապիտալիստները ուղղակի անճարակ գտնվեցին ժամանակակից արդյունաբերական արտադրություն կազմակերպելու գործում: Նրանք այդ բնագավառում փորձ չունեին և վախենում էին ռիսկի դիմել: Երևում էին երկարատև ֆրանսիական գաղութային տիրապետության բացասական հետևանքները:

Չարիք Բուրզիբան, որն օժտված էր նեղ իրավիճակներից դուրս գալու վարպետությամբ, 1960 թ. դիմեց վճռական գործողությունների, որով դրվեց տնտեսության բնագավառում նոր քաղաքականության հիմքը: Այս անգամ նա արդեն հարկադրված էր դիմել որոշակի կառուցվածքային փոփոխությունների:

Տնտեսական նոր քաղաքականության առաջնային և սկզբունքային նորություններից մեկը եղավ անցումը տնտեսության պլանավորմանը և պետական ղեկավարմանը, որի տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացավ մասնավոր ձեռներեցության սահմանափակումը: Այս հարցերի մշակման և տնտեսական նոր քաղաքականության հիմնադրույթների հաստատման համար երկրի կառավարման համակարգում ստեղծվեց մի նոր կարևոր օղակ՝ Պլանավորման ազգային խորհուրդ, որը մշակեց և կառավարության հաստատմանը ներկայացրեց «Ձաբգացման տասնամյա հեռանկար» կոչված ծրագիրը, որն ընդգրկում էր 1962–1971 թթ.: Ծրագիրը նախատեսում էր թունիսի ինդուստրալիզացիա, երկրի ընդհանուր տնտեսական արագ աճ, բնակչության նյութական և կուլտուրական պայմանների կտրուկ բարելավում, որի արդյունքում թունիսը պետք է լուծեր Ֆրանսիայից թունիսի տնտեսական կախվածության վերացման համազգային խնդիրը:

Այդ ծրագիրն ընդհանուր առմամբ իրագործվեց հաջողությամբ: Թունիսում 1960–1970-ական թվականներին կառուցվեցին մի շարք գործարաններ, դպրոցներ, տարբեր ուսումնական հաստատություններ, հիվանդանոցներ, գրադարաններ, բարելավվեցին ճանապարհները, բարձրացավ բնակչության կենսամակարդակը: Միայն 1960–1964 թթ. ընթացքում թունիսում կրկնակի անգամ աճեցին երկրի տնտեսական գաղագացման տեմպերը: Չավանաբար դրան նպաստեց նաև այն համագամանքը, որ պլանավորման սկզբունքի ներդրումը տնտեսության մեջ չհանգեցրեց տնտեսության կառավարման կենտրոնացմանը, որը սովոր-

րաբար տեղի է ունենում: Դրա հնարավոր բացասական հետևանքները լավ էին հասկանում Թունիսում, այդ պատճառով էլ նրանք կարողացան պահպանել երկրի տնտեսության ապակենտրոնացումը:

Թունիսում ձևավորվեց պետական սեկտոր, որի միջուկը կազմում էին էներգետիկան և տրանսպորտը, բայց դրա հետ միասին զգալի զարգացում ստացավ նաև խառը ընկերությունների տեղծումը, իսկ տնտեսության մի շարք ճյուղերում պահպանվեցին մասնավոր ձեռնարկությունները: Եվ եթե այս թուրքին ավելացնենք, որ իր դիրքերը պահպանեց օտարերկրյա կապիտալը, ապա ավելի կատարյալ կդառնա Թունիսի տնտեսության ընդհանուր պատկերը և նրա կառուցվածքային համակարգը:

Վերափոխումներից, բնականաբար, դուրս չէին կարող մնալ գյուղատնտեսությունը և ագրարային հարաբերությունների ոլորտը: Այստեղ Թունիսի ղեկավարությունը դարձյալ դրսևորեց ոչ ստանդարտ մոտեցում: Ի տարբերություն արաբական որոշ երկրների, մասնավորապես Եգիպտոսի և Սիրիայի՝ Բուրգիբան չդիմեց ամբողջ ագրարային ոլորտը համակող արմատական փոփոխությունների: Նրա կիրառած ագրարային վերափոխումները տարբերվում էին Նասերի կողմից Եգիպտոսում կիրառած բարեփոխումներից, որը հետագայում ընդօրինակեց Սիրիան: Նա այստեղ ևս հավատարիմ մնաց աստիճանական վերափոխումների իր քաղաքականությանը, որը բավականին հետաքրքիր երևույթ էր: Նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ սկզբնական շրջանում Բուրգիբան շեշտը դրեց Թունիսում ֆերմերական տնտեսություններ ստեղծելու վրա: Դրա համար նա 1956–1957 թթ. իրականացրեց խաբուսների՝ վակուֆների, այսինքն՝ մուսուլմանական հողերի զանազան հիմնադրներին պատկանող հողատարածքների մի մասի ազգայնացում, իսկ մի մասի էլ աշխարհականացում և պետականացում, որը բավականին համարձակ քայլ էր մուսուլմանական երկրում: 1957 թ. կատարվեց ևս մեկ բավականին համարձակ քայլ՝ ընդունվեց օրենք, որը դուռ էր բացում համայնքային հողերի բաժանման և դրանք հողազուրկ գյուղացիների կողմից օգտագործելու ու ֆերմերային տնտեսություններ հիմնելու համար:

Այդ նույն տարի իրականացվեցին նաև արմատական բնույթի մի շարք միջոցառումներ. կառավարության որոշմամբ կիրառվեց ֆրանսիական կոլոնիստների հողերի հետզնում, բռնագրավում և արգելակալանք, որը տարածվեց նաև տեղական այն հողատերերի վրա, որոնք դատապարտվել էին, ինչպես նշված էր, «բշմամու հետ համագործակ-

ցելու և հողի մշակման ու արդյունավետության մակարդակը ինչպես հարկն է չսպասեցելու համար»:

Այդ հողերը անցնում էին պետությանը և կազմավորում պետական սեկտոր:

Իսկ ի՞նչ էր հետագայում տեղի ունենում այդ հետզհետե և քունագրավված հողերի հետ: Դրանք բաժանվում էին գյուղացիներին կամ տրվում վարձակալությամբ, իսկ մի մասն էլ մնում էր պետության տնօրինության տակ: Շարունակելով ագրարային վերափոխումների քաղաքականությունը՝ Թունիսում 1964 թ. մայիսի 12-ին ընդունվեց օրենք այն բոլոր հողերի ազգայնացման մասին, որոնք չէին պատկանում բունիսցիներին: Ֆրանսիացի և իտալացի կոլոնիատները զրկվեցին իրենց հողային սեփականությունից և հարկադրված հեռացան Թունիսից: Դա շատ կարևոր հաղթանակ էր Թունիսի տնտեսական անկախության ամրապնդման գործում:

Իսկ տեղական հողատերերի սեփականության չափաբաժինը, ինչպես վկայում են 1958 թ. Լեթցին Մաջարդի իովտում կիրառված ագրարային վերափոխումները, որտեղ կային քարեքեր մեծ հողատարածքներ, սահմանափակվեց մինչև 50 հա:

Այս բոլորը կարելի է համարել որպես նախապատրաստական աշխատանքներ գյուղում արտադրական կոոպերացիայի անցնելու քաղաքականության համար: Այդ կարևոր գործընթացը սկսվեց 1962 թ.: Կոոպերացման գործընթացը թեև ընթանում էր դանդաղ, այդուհանդերձ, երեք տարի անց՝ 1965 թ., արդեն կային 1185 կոոպերատիվներ, որոնց տնօրինության տակ էին գտնվում 800 հազ. հա հողատարածք: Նրանց մեջ միավորված էր մոտ 145 հազ. գյուղացի: Գյուղում կոոպերատիվ շարժման տարածումը գտնվում էր կառավարության և Սոցիալիստական դուստրական կուսակցության ուշադրության կենտրոնում: Նրանց նախաձեռնությամբ Թունիսի Դեպուտատների պալատը 1964 թ. ընդունեց օրենք գյուղական կոոպերատիվներին օգտագործման համար բաժանել մոտ 2 մլն հա համայնքային հողատարածքներ:

Կոոպերատիվների ստեղծումը մի փորձ էր Թունիսի կառավարության և ՍՊԿ-ի կողմից գյուղատնտեսությունը ուղքի կանգնեցնելու և երկրի տնտեսությունը զարգացնելու համար: Այդ շարժումը միշտ չէ, որ միշտ է գնահատվել: Եղել են դեպքեր, երբ Թունիսում ձեռնարկված կոոպերատիվ շարժումը անհասկացողությամբ, թե միտումնավոր կերպով շփոթել են կոլտնտեսային շարժման հետ և այն ներկայացրել որպես

կոլխոզային շարժում՝ անկնարկելով խորհրդային կոլխոզները և նրանց ծախողումները: Սակայն կոուպերատիվները թունիսում և կոլխոզները նախկին Խորհրդային Միությունում քոլտրոպին տարբեր բաներ էին:

Թունիսում տեղի ունեցան նաև շոշափելի փոփոխություններ և բարելավումներ նաև սոցիալական հարաբերությունների ոլորտում: Դա էին պահանջում երկրի տնտեսական զարգացման և բնակչության տնտեսական վիճակի բարելավման խնդիրները: Իսկ քնակչության տնտեսական դրությունը Թունիսում ծանր էր, որը պատճառ էր դառնում քանվորների գործադուլների և գյուղացիական ելույթների համար: Թունիսի անկախության շրջանի պատմությունը բավականին հարուստ է նման իրադարձություններով: Օրինակ՝ 1956 թ. տեղի ունեցան գյուղացիական լայնածավալ ելույթներ Թունիսի տարբեր շրջաններում, որոնց ընթացքում հողագուրկ և սակավահող գյուղացիները հանդես էին գալիս իրենց բավարար ջանակությամբ հող տրամադրելու պահանջներով: 1957 թ. տեղի ունեցան մի շարք քանվորական գործադուլներ, որոնց մեջ աչքի ընկան երկաթուղային քանվորների և համաքաղաքների գործադուլները:

Չափի բուրգիբան և նրա գլխավորած կառավարությունն ու կուսակցությունը հասկանում էին, որ անհրաժեշտ են անհետաձգելի քայլեր սոցիալական ոլորտում, հարկավոր է օրենսդրորեն պաշտպանել գյուղի և քաղաքի աշխատավորների իրավունքները, բարելավել նրանց նյութական դրությունը: Ի կատարումն այդ պահանջների՝ Թունիսում այդ ուղղությամբ ընդունվեցին մի շարք օրենքներ և որոշումներ, ձեռնարկվեցին համապատասխան քայլեր:

1956 թ. Թունիսում ընդունվեց օրենք աշխատանքի մասին գյուղատնտեսության մեջ: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ գյուղական շրջաններում և բնակավայրերում հողատերերը թույլ էին տալիս կամայականություններ գյուղացիների նկատմամբ, որոնք աշխատում էին նրանց մոտ և մշակում նրանց հողերը: Օրենքը կոչված էր պաշտպանել գյուղացիների իրավունքները և արգելք դնել կալվածատերերի կամայականությունների առջև:

Այդ նույն օրենքով ստեղծվեցին «աշխատանքային ճամբարներ» գործազուրկների համար, որոնք չունեին հող, բնակարան և ապրուստի միջոցներ, ովքեր չունեին կրթություն և մասնագիտություն: Նման ճամբարներում հավաքվեցին մոտ 400 հազ. գործազուրկներ, որոնք այնտեղ կատարում էին զանազան աշխատանքներ, ստանում մասնագիտություն, սնվում էին և այլն: Դա փրկություն էր նրանց համար:

Նման հովանավորչական քաղաքականություն էր վարվում նաև անառաջատան երեխաների հարցում: Նրանց համար նույնպես ստեղծվեցին կենտրոնացված բնակավայրեր, որոնք կոչվեցին «Բուրգիբայի մանկական գյուղեր»: Այստեղ նրանց նկատմամբ տարվում էր դաստիարակչական մեծ աշխատանք, տրվում կրթություն, զարգացնում սեր աշխատանքի նկատմամբ, ապահովում անվճար սնունդով ու հագուստով:

Ընդհանրապես, Բուրգիբայի կառավարությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում կրթության ոլորտին՝ այն համարելով Թունիսի զարգացման կարևոր խնդիրներից մեկը: Խնդիր դրվեց, որ մինչև 1971 թ. թունիսյան բոլոր երեխաները պետք է ստանան տարրական կրթություն, որն ընդհանուր առմամբ կենսագործվեց հաջողությամբ:

Սոցիալական ոլորտում Թունիսի կառավարության կարևոր քայլերից մեկը պետք է համարել բանվորների և ընդհանրապես աշխատավորների իրավունքների օրենսդրական պաշտպանությունը, որն ամրագրվեց 1959 թ. ընդունված անկախ Թունիսի առաջին սահմանադրության մեջ: Սահմանադրության հոդվածներով բանվորները ստանում էին իրենց արհմիությունները կազմակերպելու իրավունք: Դրա հետ միասին, սահմանադրության դրույթների համաձայն, բանվորներն իրենց աշխատանքային իրավունքները պաշտպանելու համար կարող էին դիմել գործադուլների, որից մեկ անգամ չէ, որ նրանք հետագայում օգտվել են: Բացի դրանից, սահմանադրության համաձայն՝ Թունիսում ընդունվեց աշխատանքային օրենսդրություն, որը հզոր գնք էր բանվորների ձեռքին իրենց իրավունքների պաշտպանության և հարգման համար նրանց մղած պայքարում: Եվ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ Թունիսի բանվորները կարողացել են ստիպել գործատուներին գործել՝ ըստ սահմանադրության և աշխատանքային կոդեքսի պահանջների:

Թունիսի 1959 թ. սահմանադրությամբ և նրա 2002 թ. տարբերակով երաշխավորվեցին նաև կուսակցությունների, միությունների, ասոցիացիաների ազատությունն ու գործունեությունը, մամուլի, խոսքի և այլ դեմոկրատական ազատություններ:

Թունիսի ղեկավարությունը, մասնավորապես պրեզիդենտ Գաբրի Բուրգիբան, չափազանց մեծ ուշադրություն էին դարձնում մի այնպիսի սկզբունքային հարցի, ինչպիսին կանանց իրավունքների հարցն էր: Նա և նրա ղեկավարած ՍԴԿ-ն ու կառավարությունը չափ էին հասկանում, որ առանց կնոջ իրավունքների ծանաչման, առանց նրա կարգավիճակի փոփոխության ընտանիքում և հասարակության մեջ, անհնար է ապահովել

Թունիսի առաջընթացը և Թունիսը վերածել ժողովրդավարական ժամանակակից պետության: Երանք նաև լավ էին հասկանում, որ այդ հարցի լուծմանը հնարավոր չէ հասնել կոչերով, այլ անհրաժեշտ են օրենսդրական քայլեր և դրանց համապատասխանող հետևողական քաղաքականություն: Այդ առումով սկզբունքային նշանակություն ունեցավ 1957 թ. հունվարի 1-ին ընդունված քաղաքացիական կոդեքսը: Մինչ այդ գործում էին շարիաթի նորմերը, աղաքը՝ սովորույթը, և այլ վաղուց իրենց դարձնապատ օրենքներ, կանոններ և սովորույթներ: Քաղաքացիական կոդեքսը վերացնում էր այդ բոլորը և սահմանում նոր իրավական նորմեր: Շատ այդմ՝ արգելվեց բազմակնությունը՝ պոլիգամիան, և մտցվեց միակնություն՝ մոնոգամիա, հաստատվեց տղամարդու և կնոջ իրավունքների հավասարություն ընտանեկան բազմաթիվ հարցերում, այդ բվում և ապահարգանի հարցում, որտեղ մինչ այդ տղամարդու իրավունքները հանդիսանում էին գերակայող: Հաստատվեց նաև, որ Թունիսում ապահարգանքներն այդ պահից սկսած կատարվելու էին դատարանների միջոցով և սահմանված օրենքների համաձայն: Ընտանիքում և հասարակությունում կնոջ իրավունքների ընդլայնման և նրա անձի հարգման առումով եսկան նշանակություն ունեցավ այն հանգամանքը, որ այլևս պարտադիր չէր համարվում չադրայի կրումը կնոջ կողմից: Ճիշտ է, չադրա կրելը չարգելվեց, բայց չէր էլ խրախուսվում, նույնիսկ, կարելի է ասել, քարոզչական մեծ արշավ սկսվեց հօգուտ չադրայի վերացման:

Սկզբունքային, կարելի է ասել՝ պատմական նշանակություն ունեցավ կնոջը քաղաքական իրավունքներ տրամադրելու որոշումը, որն օրենքի ուժ ուներ: Թունիսյան կինը ստացավ ընտրելու և ընտրվելու իրավունք, որը նշանակում էր, որ կինն իրավունք էր ձեռք բերում Թունիսի քաղաքական ճակատագրի լուծման հարցում: Դրանով Թունիսում հիմք դրվեց կնոջ եմանսիպացիային՝ ազատությանը:

Եվ պետք է նշել, որ այս որոշումները չմնացին թղթի վրա, այլ կենսագործվեցին կյանքում: Արդեն այդ կոդեքսի ընդունումից հետո՝ 1957 թ. մայիսին 5-ին, Թունիսում կայացած պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ կանայք լայնորեն օգտվեցին իրենց նոր իրավունքներից և մասնակցեցին ընտրություններին:

Վերոչարադրյալը վկայում է այն լուրջ քայլերի մասին, որ կատարվում էին Թունիսում Բուրգիբայի պրեզիդենտության շրջանում՝ Թունիսը վերածելու զարգացած և դեմոկրատական պետության:

III. ԹՈՒՆԻՍԸ XX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ XXI ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

1. Իշխանափոխությունը Թունիսում 1987 թ.

Չնայած որոշակի, անգամ ակնհայտ տեղաշարժերի ու նվաճումների, այդուհանդերձ, ամեն քան չէր, որ հարթ էր ընթացում կամ հաջողությամբ պատկվում, ճանաչված տնտեսության ոլորտում: Ակնհայտ հաջողությունների հետ միասին տեղի էին ունենում ծախսողումներ, անհաջողություններ, քույլ էին տրվում սխալներ, դեմոկրատական ազատությունների սահմանափակումներ և այլն: Երկրում քնակչության վիճակը մնում էր ծանր, գործազրկությունը բարձր, որի պատճառով աստիճանաբար խոր դժգոհություն էր կուտակվում ընդդեմ իշխանությունների, որը վաղ, քե ուշ պետք է պոթվար:

Ապագա լուրջ դժգոհությունների և ելույթների առաջին նախաճառները երևան եկան արդեն XX դարի 80-ականների վերջերին՝ կապված գյուղատնտեսության անկման հետ, իսկ դա իր հերթին կապվում էր գյուղում կոռուպտիվ շարժման հետ: Այդ երևույթը հիմնավոր վերլուծելու փոխարեն իշխանությունները գնացին այլ ուղիով: Նրանք այդ քանում մեղադրեցին համապատասխան նախարարին և նրան բանտ նետեցին, որից, իհարկե, տնտեսական վիճակը չբարելավվեց: Արդեն հաջորդ տարի՝ 1988 թ., տեղի ունեցան բանվորների և ուսանողների բողոքի ցույցեր՝ ուղղված տնտեսական ծանր պայմանների դեմ: Դժգոհությունը, բողոքների շարժումը և ցույցերը շարունակվեցին և նոր թափ առան 1970-ականներին, որոնցից նշանակալի էին 1978 թ. հուլիսին ընդդեմ, որոնք ընդգրկել էին բավականին լայն և տարբեր սոցիալական խավերի: Եվ բնավ էլ պատահական չէր, որ 1980 թ. պետական հեղաշրջման փորձ կատարվեց Թունիսում, որը թեև ավարտվեց անհաջողությամբ, բայց վկայում էր, քե դժգոհությունն ինչպիսի աստիճանի էր հասել: Դրանից հետո թեև պայքարի ալիքը որոշ չափով անկում ապրեց, սակայն 1984 թ., այն բանից հետո, երբ կառավարությունը բարձրացրեց ամենակարևոր և էական ապրանքների գները, վտանգավոր բնույթի նոր խռոթ և լուրջ հակակառավարական ելույթներ տեղի ունեցան:

Դժգոհության և ելույթների արդյուրը միայն տնտեսական հարցերը չէին: Կային նաև քաղաքական դրդապատճառներ: Դա Հաբիբ Բուր-

գիրքի կառավարման մեթոդներն էին և զգալի փոփոխությունները քաղաքականության ասպարեզում:

1974 թ. սեպտեմբերին Չաքիր Բուրգիբան հռչակվեց Թունիսի ցմահ պրեզիդենտ: Եիշտ է, նա մեծ ծառայություններ ուներ Թունիսի հանդեպ, չափազանց մեծ է նրա ներդրումը Թունիսի անկախության նվաճման և Թունիսի պետության կերտման ու կայացման գործում, որի համար նա շատ հաճախ հավակնում էր «Թունիսի հայր» կոչվելուն, այնուհանդերձ, նրա այդ քայլը՝ ցմահ պրեզիդենտ հռչակվելը, լավ չընդունվեց թունիսցիների կողմից: Կարելի է ասել, որ ապամիներով իր հեղինակությանը և մեծ ծառայություններին՝ չափի զգացումը դավաճանեց Չաքիր Բուրգիբային: Նման սխալը, ինչպես վկայում է պատմության փորձը, սովորաբար կործանարար է լինում: Չաքիր Բուրգիբայի այդ քայլը նշանակում էր ծանր հարված ժողովրդավարությանը և նրա սկզբունքներին: Դա նշանակում էր, որ նա իր իշխանությունը հավերժ դարձնելու համար դիմում էր կառավարման այնպիսի մի ձևի, որը քնորոշ և հատուկ է միապետական վարչակարգ ունեցող երկրներին: Կասկածամտությունը թունիսյան հասարակությանն ավելի համակեց, երբ Չաքիր Բուրգիբան իր որդուն՝ կրտսեր Չաքիր Բուրգիբային, նշանակեց Թունիսի արտաքին գործերի նախարար և աստիճանաբար սկսեց ավելի լայնորեն նրան ներգրավել պետական կառավարման մեջ: Դրա մեջ շատերը տեսնում էին Չաքիր Բուրգիբայի կողմից իշխանությունը իր որդուն թողնելու կամ էլ փոխանցելու մտադրություն, որով կարող էր հիմք դրվել պրեզիդենտության ժառանգականության ինստիտուտին:

Չաքիր Բուրգիբան կառավարման վերջին տարիներին կուպտ սիստեմներ թույլ տվեց ներքին քաղաքականության, մասնավորապես քաղաքական ազատությունների և ժողովրդավարության հարցերում: Նրա գլխավորած Սոցիալիստական դուստրալական կուսակցությունը փաստորեն դարձավ միակ գործող կուսակցությունը, ըստ էության սահմանվեց միակուսակացական քաղաքական համակարգ, բեև սահմանադրությունը թույլ էր տալիս բազմակուսակցություն, և 1881 թ., իրոք, մտցվեց բազմակուսակցական համակարգ: Արգելված կուսակցությունները լեգալացվեցին: Բայց, այդուհանդերձ, նրանք Բուրգիբայի քաղաքականության պատճառով չկարողացան ամրապնդվել և մարտահրավեր նետել կառավարող Սոցիալիստական դուստրալական կուսակցությանը: Գաղափարախոսության բնագավառում տիրապետող էին դուստրալական սոցիալիզմի գաղափարները, որոնց քարոզչության համար պետու-

քյան կողմից ստեղծվել էին ամենաքարենպաստ պայմանները, որոնցից զուրկ էին այլ կուսակցությունները և քաղաքական հոսանքները:

Հաքիբ Բուրգիբան, իր ծնեցում կենտրոնացնելով ամբողջ պետական, կառավարական, օրենսդիր և կուսակցական իշխանությունը, իր պրեզիդենտության վերջին տարիներին Թունիսում հաստատեց մի վարչակազմ, որը կարելի էր լուրջ անձնաշխատանքով ավտորիտար վարչակարգ:

Երկրում կային քաղաքական գործիչներ և ուժեր, որոնք խիստ դժգոհ էին այս քուլորից: Նրանք համախմբվեցին Թունիսի վարչապետ Չին ալ-Աբիդին Բին Ալիի շուրջը: Հենց այս ուժերի աջակցությամբ վարչապետը 1987 թ. նոյեմբերի 7-ին կատարեց յուրահատուկ պետական հեղաշրջում: Հաքիբ Բուրգիբան զրկվեց իր քուլոր պաշտոններից և ուղարկվեց թոշակի: Իշխանությունից նրա հեռացման զլխավոր պատճառը պաշտոնապես ներկայացվեց նրա զատամյալ լինելու հանգամանքը: Հատուկ հայտարարությամբ Թունիսի ժողովրդին տեղյակ պահվեց, որ բժիշկների կողմից մանրազնին քննարկումից հետո նրանք եկել են այն եզրակացության, որ զատամյալ Հաքիբ Բուրգիբան իր տարիքի պատճառով այլևս ի վիճակի չէ կառավարել երկիրը: Նա այդ թվականին ընդամենը 85 տարեկան էր:

Թունիսի պրեզիդենտի պաշտոնը զրավեց Չին ալ-Աբիդին Բին Ալին:

2. Նոր իշխանությունների ներքին քաղաքականության հիմնական միտումները

Չին ալ-Աբիդին Բին Ալին, դառնալով Թունիսի երկրորդ պրեզիդենտը, իշխանության հետ միասին ժառանգություն ստացավ հիմնախնդիրների մի ամբողջ շարք, որոնք իրենց լուծումն էին պահանջում ստեղծված նոր պայմաններում: Հասկանալի է, որ դա այլևս չէր կարող լինել առաջին պրեզիդենտ Հաքիբ Բուրգիբայի քաղաքականության շարունակությունը, առավել ևս կրկնությունը: Կարողանա՞ր արդյոք նոր պրեզիդենտը ցուցաբերել նոր մոտեցումներ և Թունիսի հասարակությանն առաջարկել քաղաքական նոր կուրս, որը լիներ համոզիչ և ընդունելի Թունիսի սոցիալական տարրեր խավերի համար: Այդ էր խնդիրը:

Չին ալ-Աբիդին Բին Ալին ծնվել է 1936 թ. Սուս քաղաքում: Նա ուներ դիվանագիտական աշխատանքի որոշ փորձ և զբաղեցրել էր Լե-

հաստանում Թունիսի արտակարգ և լիազոր դեսպանի պաշտոնը: 1987 թ. հոկտեմբերին Բուրգիրան Երան Աշահյանի վարչապետ և Բին Ալին զարմանալիորեն արագ հաջող ամիս կարողացավ հեռացնել Բուրգիրանին պրեզիդենտի պաշտոնից և ինքը դառնալ Թունիսի պետության ղեկավարը:

Ներքին քաղաքականության բնագավառում Բին Ալիի առջև կանգնեցին երեք կարևոր խնդիրներ: Առաջին՝ ամրապնդել նոր իշխանությունների դիրքերը երկրում և չափել Թունիսի տարբեր քաղաքական ուժերի վատահույսյուն ու աջակցությունը, երկրորդ՝ հասնել չարվածության թուլացմանը հասարակության ներսում, որը նկատելիորեն աճել էր Բուրգիրանի պրեզիդենտության վերջին շրջանում, և երրորդ՝ կանխագծել նոր իշխանությունների ներքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունները քունիսյան հասարակության քաղաքական և տնտեսական զարգացման ոլորտներում XX դարի ավարտական փուլում և XXI դարի սկզբներին:

Եվ այնտեղ է առել, որ Զին ալ-Աբիդին Բին Ալին ցուցաբերեց բավականին հնարամտություն, կամք և շրջափայտություն այդ ոչ դյուրին հիմնախնդիրները լուծելու գործում:

Բին Ալին հիմնականում պահպանեց պրեզիդենտի որպես պետության ղեկավարի քոլոր լիազորությունները և իրավունքները: Նա անցկացրեց պրեզիդենտի ընդհանուր ընտրություններ և հաղթանակ տանելով, ամրապնդեց իր դիրքերը որպես երկրի լեգիտիմ ղեկավար: Բին Ալին՝ վերընտրվեց 1994, ապա նաև 1999 թվականներին կայացած ընտրությունների ժամանակ: Դեռ ավելին՝ նա իր թեկնածությունն առաջադրեց նաև 2004 թ. կայացած պրեզիդենտական ընտրություններում, չափելով ընտրողների քվեների 94,5%—ը: Այսպիսով՝ նա որպես պրեզիդենտ մնալու է Թունիսի պետության ղեկավարի պաշտոնում առնվազն մինչև 2009 թ., այսինքն՝ ընդհանուր առմամբ, 22 տարի: Այդ վերջին ընտրությունների ժամանակ նա ուներ ընդդիմություն, և ընտրություններն անցան մրցակցության պայմաններում: Նրա մրցակիցներից ժողովրդական միասնության կուսակցության առաջնորդ Մուհամմադ Բուչիան ստացավ քվերակության մասնակիցների ծայների 3,8%—ը, իսկ «Նորացում» շարժման ղեկավար Մուհամմադ Ալի Ֆալվանին՝ 1%—ը: Թունիսի ժողովրդավարական առաջադիմական կուսակցությունը նույնպես մասնակցում էր պրեզիդենտական ընտրությունների արշավին, սակայն ընտրություններից երկու օր առաջ դուրս եկավ հետագա

պայքարից՝ հայտարարելով, որ «իր մասնակցությունը միայն կօրինականացնի դեմոկրատիայի այս մասկարադը»:

Պահպանվեցին պրեզիդենտի լիազորությունները Թունիսի կառավարություն կազմելու հարցում: Նա է նշանակում վարչապետին և կաբինետը: Սակայն Բին Ալին, ի տարբերություն Չաբիբ Բուրզիբայի, չստանձնեց վարչապետի պաշտոնը և դա չհամատեղեց պրեզիդենտի պաշտոնի հետ, որը նրան գործողությունների և մանևրելու ավելի մեծ ազատություն է տալիս, մի կողմից, և իշխանության ճյուղերի քաժանման հարցում հետևում է ավելի դեմոկրատական սկզբունքների, քան իր նախորդը, մյուս կողմից: 1999 թ. Նոյեմբերի 17-ից Թունիսի վարչապետի պաշտոնը զբաղեցնում է Մուհամմադ Ղանուչին:

Բին Ալիի պրեզիդենտության շրջանում ամբողջությամբ պահպանվեցին օրենսդիր քարծրագույն ժարմնի՝ Դեպուտատների պալատի լիազորությունները այնպես, ինչպես դրանք ամրագրված են սահմանադրության մեջ: Այն կառուցվածքային փոփոխության չենքարկվեց և պահպանվեց որպես միապատանի պառլամենտ: Սակայն փոփոխության ենքարկվեց քվական կազմի առումով: Բուրզիբայի պրեզիդենտության շրջանում Դեպուտատների պալատը կազմված էր 90 դեպուտատներից: Բին Ալին, ցանկանալով ավելի լայն խավեր ընդգրկել պառլամենտում և ընդլայնել իր սոցիալական հենքարանը, մեծացրեց նրա քվաքանակը: 1999 թ. ընտրությունների ժամանակ պառլամենտի կազմը հասցվեց 182, իսկ վերջին՝ 2004 թ. հոկտեմբերի 24-ի ընտրությունների ժամանակ՝ 189 դեպուտատի:

Նա փոփոխություններ մտցրեց նաև կառավարող Սոցիալիստական դուստուրական կուսակցության օրագրում և գործունեության մեջ: 1988 թ. փոխվեց կուսակցության անունը: Այն վերանվանվեց «Դեմոկրատական սահմանադրական միավորում» կուսակցության՝ ԴՍՄԿ: Ինչպես դժվար չէ նկատել, կուսակցության անվանումից հանվել էր «սոցիալիստական» բառը, և դա բնավ էլ ձևական բնույթ չէր կրում: Դա վկայում էր այն մասին, որ նոր ժամանակներ էին եկել, և Թունիսի դեկալարության համար սոցիալիզմի կամ սոցիալիստական գաղափարների, քեկուզ և նրանց բունիսյան տարբերակով կամ ընկալումներով, ժամանակներն արդեն անցել էին, և նա հասարակական զարգացումների հարցում հետևելու էր այլ մողելի:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ Զին ալ-Աբիդին Բին Ալին կարողացավ հաջողությամբ լուծել նոր իշխանությունների դիզբերի ամրապնդ-

ման խնդիրը, որի վկայությունն է նաև այն, որ նա արդեն մոտ 20 տարի է՝ իր ծեղրում է պահում Թունիսի կառավարման դեկը:

Բի՛ն Ալլիի և նրա իշխանության կարևորագույն խնդիրներից էր, ինչպես նշվեց, Թունիսի ներքաղաքական կայունության ամրապնդումը, որը խախտվել էր Բուրգիբայի ստեղծված ստաբիլության վերջին տարիներին, երբ խիստ մեծացել էր լարվածությունը հասարակության ներսում, զգալիորեն սահմանափակվել էին ազատությունները, մասնավորապես կուսակցությունների գործունեությունը: Որդեգրելով իրավական պետություն ստեղծելու քաղաքականություն՝ Թունիսի իշխանությունները մի շարք բարեփոխումներ կիրառեցին հասարակական ոլորտում՝ անցում կատարելով Բուրգիբայի անձնիշխանական վարչակազմից դեպի կառավարման ավելի դեմոկրատական մեթոդները:

Թունիսում խոսքից գործի անցան բազմակուսակցական համակարգ ստեղծելու հարցում: Կուսակցությունները ստացան լեզալ, ազատ գործելու իրավունքներ: Բոլոր քաղաքական արգելքները վերացվեցին և նրանք լայն քաղաքական գործունեություն ծավալեցին ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև նահանգներում:

Սակայն կուսակցությունների հարցում պահպանվեց մի կարևոր սահմանափակում: Օրենքն արգելում է ստեղծել քաղաքական կուսակցություններ ռասայական, կրոնական և լեզվական սկզբունքների հիման վրա: Նման սահմանափակումը ծառայում է ժողովրդավարական սկզբունքների ամրապնդմանը և ուղղված է կրոնական կամ ռասայական հողի վրա մրցակցություն և պայքար ծավալելու դեմ, որի անմիջական արդյունքը կարող է լինել հատվածայնության, հասարակության պատակաման և ներքին լարվածության ոչ միայն պահպանումը, այլև խորացումը:

Թունիսում հաստատվեց իսկապես բազմակուսակցական համակարգ և վերջ տրվեց նախկին Սոցիալիստական դուստուրական կուսակցության մենաշնորհին:

Բացի «Դեմոկրատական սահմանադրական միավորում» կուսակցությունից, Թունիսում գործում են ևս վեց կուսակցություններ՝ «Սոցիալ-դեմոկրատների շարժումը», «Ժողովրդական միավորում» կուսակցությունը, Ժողովրդավարական առաքաղիմական կուսակցությունը և այլն: Դրանց մեջ ամենամեծը և ազդեցիկը շարունակում է մնալ «Դեմոկրատական սահմանադրական միավորում» կուսակցությունը, որը հանդիսանում է պրեզիդենտական կուսակցությունը և Բի՛ն Ալլիի կարևոր քաղաքական հենարանը: Շարունակելով Թունիսում բազմակուսակցա-

կան համակարգ հաստատելու իր քաղաքականությունը՝ ԲԻՆ Ալլին 1993 թ. նոյեմբերին հայտարարեց, որ լեզալ՝ օրինական ընդդիմությունը կարող է մասնակցել պառլամենտի՝ Դեմոկրատական պալատի ընտրություններին և աշխատանքներին:

Թունիսում քաղաքական լարվածությունը բուլացնելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ մամուլի ազատության հաստատումը, որի արդյունքում կուսակցությունները, կազմակերպությունները և անհատ անձինք սկսեցին քերթեր և ամսագրեր հրատարակել: Բանտերից ազատ արձակվեցին քաղաքական բանտարկյալները, իսկ քաղաքական վտարանդիները և քստրյալներն իրավունք ստացան վերադառնալ Թունիս: Այս բոլորը զգալիորեն նպաստեց քաղաքական մթնոլորտի առողջացմանը և քաղաքական կյանքի աշխուժացմանը: Դա, անշուշտ, պետք է համարել հետրորդիչյան ժամանակաշրջանի Թունիսի վարչակարգի կարևոր նվաճումներից մեկը:

Իհարկե, սխալ կլիներ կարծել, թե Թունիսում իդիլիա է տիրում, չկան պրոբլեմներ, սահմանափակումներ կամ դժգոհություն: Մարդու իրավունքների կազմակերպություններն իրենց հաղորդումներում մատնացույց են անում հատկապես այն հանգամանքը, որ իշխանությունները չեն հանդուրժում այլախոհությունը, քննադատությունը իշխանությունների և նրանց քաղաքականության հասցեին, ոտնահարում են մարդու իրավունքների համար պայքարող ակտիվիստների իրավունքները և այլն:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ ընդդիմությունը քննադատության ենթարկեց ԲԻՆ Ալլին այն բանի համար, որ նա 2002 թ. չորրորդ անգամ անընդմեջ դրեց իր թեկնածությունը պրեզիդենտի պաշտոնի համար՝ խախտելով անընդմեջ միայն 3 անգամ ընտրվելու՝ սահմանադրությամբ հաստատված իրավունքը: Քննադատության է ենթարկվում, այդ թվում և արտասահմանյան մամուլի ու զանազան կազմակերպությունների կողմից, նաև այն հանգամանքը, որ նախորդ քվոյր պառլամենտական ընտրություններում միևնույն «99,9%» համամասնությամբ հաղթանակ է տարել պրեզիդենտական կուսակցությունը:

Բին Ալլիի առջև կանգնած ամենաբարդ և վտանգավոր խնդիրներից մեկը պայքարն է իսլամական ֆունդամենտալիզմի և ժայռահեղականության դեմ: Իսլամական էքստրեմիզմը չայն տարածում գտավ իսլամական բոլոր երկրներում անցյալ դարի 70–90–ական թվականներից, մասնավորապես 1979 թ. Իրանում տեղի ունեցած իսլամական հեղափոխությունից հետո: Բոլոր երկրներում, որտեղ բնակչության մեծամաս-

նությունը մուսուլմաններն են, աշխուժացան զանազան իսլամական կազմակերպությունները՝ նպատակ ունենալով տապալել գոյություն ունեցող վարչակարգերը և հաստատել իսլամական ֆունդամենտալ սկզբունքների վրա խարսխված հասարակարգ ու կրոնապետություն: Այդ ալիքը տարածվեց նաև Թուրքիայում, թեև ոչ այնպիսի ծավալներով ու ձևերով, ինչպես հարևան Ալժիրում և մի շարք այլ երկրներում:

Այդ շարժումը սկսվել էր դեռևս Չափիք Բուրգիբայի պրեզիդենտության շրջանում, բայց ավելի մեծ քաղաքացիական և վտանգավոր բնույթ կրեց Բին Ալիի պրեզիդենտության շրջանում, հատկապես 1990-ական թվականներին:

Այդ շարժման առաջատար ուժը «Իսլամական նահդա» («Իսլամական զարթոնք կամ վերածնունդ») կուսակցությունն էր, որի ժողովրդականությունը բավականին ուժեղացել էր 90-ական թվականներին: Թուրքիայի կառավարությունը, համաձայն կուսակցությունների վերաբերյալ գոյություն ունեցող օրենքի, պաշտոնապես չէր արտոնել այդ կուսակցությունը, քանի որ այն խարսխված է կրոնական սկզբունքների վրա: Բայց դա չէր խանգարում նրան իր գործունեությունը ծավալել և սովորացնել իր շարքերը հավատացյալ, բայց քաղաքականապես միամիտ և մուլդրյալ թունիսցիների հաշվին:

Գոյությունը հատկապես շիկացավ և վտանգավոր ընթացք ընդունեց 1991 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին, երբ «Իսլամական նահդան» պետական հեղաշրջման փորձ կատարեց Թուրքիայում ցանկանալով տապալել Ջին ալ-Աբիդին Բին Ալիի վարչակարգը: Նա փորձեց ժողովրդին դուրս բերել իշխանությունների դեմ, հրահրեց անկարգություններ, ընդհարումներ և բախումներ բանակի և ոստիկանության հետ: Սակայն կառավարությունը գործեց շատ եռանդուն և կարողացավ ձախողել իշխանությունը գրավելու «Իսլամական նահդայի» փորձերը: Չերթակալվեցին նրա ղեկավարները և 300 անդամներ՝ իսլամական ֆունդամենտալիստներ, որոնք դատապարտվեցին երկարաժամկետ բանտարկության: Իսկ 1992 թ., հունվարին երկրից արտաքսվեցին մոտ 30 ակնառու ֆունդամենտալիստներ:

Դրա հետ միասին Բին Ալին դիմեց մի քայլի, որը Լ. Վասիլը համարում է «պետական իմաստության դրսևորում»: Նա ուխտագնացություն՝ հաց կատարեց Մեքքա՝ ցանկանալով ցույց տալ, որ ինքը, դեմ չի նկատելով ֆունդամենտալ իսլամին, կողմ է Թուրքիայում չափավորական իսլամի գոյությանը:

Համենայն դեպս, ֆունդամենտալ իսլամը հետագա տարածում և զարգացում չկարողացավ ստանալ և ամրապնդել իր դիրքերը Յունիսում:

Ահա այս քոչոր քայլերի շնորհիվ Յունիսում հաստատվեց քաղաքական համեմատաբար հանգիստ իրադրություն, առանց ծայրահեղությունների, բախումների կամ քաղաքական, կրոնական և միջերկրական ընդհարումների:

3. Հայեցակարգային փոփոխություններ սոցիալ-տնտեսական ոլորտում

1987 թվականից սկսվում են կարևոր փոփոխություններ և տեղաշարժեր Յունիսի սոցիալ-տնտեսական ոլորտում, որոնք կապված էին հայեցակարգային նոր մտածելակերպի հետ: Նոր իշխանությունները հեռացան նախորդ շրջանի գաղափարական հիմնադրույթներից, որոնք խառնված էին դուստուրական սոցիալիզմի սկզբունքների վրա: Ինչպես արդեն նշվել է, 1988 թ. Սոցիալիստական դուստուրական կուսակցության անվանումից հանվեց «սոցիալիստական» եզրը, և այն որդեգրեց նոր անվանում, որտեղ քաջակայուն էր այդ եզրը: Դա առանձին վերցված նրույթ չէր: Չպետք է մոռանալ, որ Սոցիալիստական դուստուրական կուսակցությունը կառավարող կամ պրեզիդենտական կուսակցություն էր, որը պաշտոնապես հրաժարվում էր թունիսյան դուստուրական սոցիալիզմից: Բնականաբար, այդ ազդանշանին հետևեցին նաև մյուս ոլորտներում, այդ թվում և տնտեսական, ու շուտով Յունիսում հրաժեշտ տվեցին դուստուրական սոցիալիստական գաղափարներին՝ դրանք հանձնելով պատմությանը արխիվը:

Յունիսի տնտեսության զարգացման գերակա ուղին հայտարարվեց սեփականաշնորհումը և տնտեսության լիակատար ազատականացումը: Նախկին պետական ձեռնարկությունները և նրանց վերահսկողության տակ գտնվող ընկերությունները, արտադրական և առևտրական միավորումները ապապետականացվեցին և սեփականաշնորհվեցին ինչպես տեղական, այնպես էլ օտարերկրյա ձեռներեցների կողմից: Տնտեսական այդ նոր զորոնջքացը մեծ բաժի և լայն ժամալ ստացավ 1990-ական թվականներին և 2000-ականների սկզբներին: Ընդունվեցին մի շարք օրենքներ և որոշումներ, որոնք կոչված էին նպաստավոր պայմաններ ստեղծել Յունիսի տնտեսության մեջ օտարերկրյա կապիտալի ներհոսքի համար, բարեփոխումներ տեղի ունեցան հարկերի

քնազավառում, վերացվեցին արգելքները և սահմանափակումները առևտրի ոլորտում: Դրական արդյունքներն իրենց շատ սպասեցնել չտվեցին: Նկատելի դարձան տնտեսական վերելքը և բնակչության կենսամակարդակի շոշափելի բարձրացումը: Համախառն ներքին արդյունքը 2001 թ. տվյալներով կազմեց 70 մլրդ 88 մլն, իսկ ըստ շնչի՝ 2062 ԱՄՆ դոլար: Խիստ կրճատվեց սղաճը: Եթե 1991 թ. սղաճը կազմում էր տարեկան 8%-ից ավելի, ապա 2001 թ. այն կազմում էր ընդամենը 1,9%:

Լուրջ քայլեր կատարվեցին վարչական ապարատի գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու ուղղությամբ և առևտրական դեֆիցիտը կրճատելու գործում:

Թունիսի համար սկզբունքային կարևոր նշանակություն ունեցավ համագործակցության հաստատումը եվրամիության հետ: 1998 թ. մարտին Թունիսի և եվրամիության միջև կնքվեց այսպես կոչված Ասոցիացիայի համաձայնագիր (Association Agreement), որով Թունիսը արտոնյալ և շահավետ հիմունքներով առևտրատնտեսական համագործակցություն էր հաստատում ԵՄ-ի հետ: Այդ համաձայնագիրը լայն հեռանկարներ է քաջում ԵՄ-ի հետ ազատ առևտրի զարգացման և Թունիսի տնտեսության մեջ եվրոպական կապիտալ ներդրումների աճի համար: Այդ համաձայնագրի ստորագրումից հետո արդեն 2000-ականների սկզբներին Թունիսյան մի շարք ապրանքներ հայտնվեցին ԵՄ երկրների շուկաներում:

Թունիսի իշխանությունների այս նոր քաղաքականությունը և նրա նոր հայեցակարգային ուղղվածությունը դրականորեն գնահատվեցին Համաշխարհային բանկի և Միջազգային արժուրային ֆոնդի կողմից, որոնք ամեն կերպ քաջալերում են այդ բնույթի բարեփոխումները Թունիսում և օժանդակում նրան մի շարք տնտեսական ծրագրերի իրականացման բնագավառում: 1999 թ. մարտին Համաշխարհային բանկը և Միջազգային արժուրային ֆոնդը 400 մլն ԱՄՆ դոլարի վարկ տրամադրեցին Թունիսին սեփականաշնորհումը շարունակելու, տնտեսության ազատականացումը խորացնելու և նոր տնտեսական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Թունիսի աշխատուժը կազմում է մոտ 3 մլն մարդ, որոնց 55%-ը զբաղված է սպասարկությունների, 23%-ը՝ արդյունաբերության և 22%-ը՝ գյուղատնտեսության բնագավառում: Դեռևս բարձր է գործազրկությունը: 2004 թ. տվյալներով այն կազմում է 13,8%: Իսկ աղքատության սահմանագծից ներքև, ըստ 2001 թ. տվյալների, գտնվում է բնակչության 7,6%-ը:

Այս բվերը խոսում են այն մասին, որ չնայած Թունիսի տնտեսական զարգացմանը և այն հանգամանքին, որ տարեցտարի աճում է համախառն ներքին արդյունքը, Թունիսը դեռևս ունի լուրջ սոցիալ-տնտեսական խնդիրներ, որոնց լուծման համար նա դեռևս երկար ճանապարհ ունի անցնելու:

4. Արտաքին հարաբերությունները

Թունիսը անկախության նվաճումից ի վեր վարում է հավասարակշռված քաղաքականություն, ի հարկին զրավում չեզոք դիրք և ավելի հակված է չափավոր դիրքորոշումների միջազգային քարոզ խնդիրների հանդեպ՝ խուսափելով ծայրահեղություններից և բլոկներին հարելու քաղաքականությունից: Այդ քաղաքականությանը հետևելն ավելի հեշտացավ 1990-ական բվականների սկզբներից, երբ վերացան խորհրդային Միությունը, սոցիալիստական երկրների համագործակցությունը և Վարշավայի պայմանագրի ռազմական կազմակերպությունը, ավարտվեց տառը պատերազմը, և աշխարհից դարձավ միաբնեռ: Նոր պայմաններում վերացավ երկու հակադիր ռազմաքաղաքական բլոկների միջև ընտրություն կատարելու անհրաժեշտությունը:

Թունիսն անդամ է զանազան միջազգային կազմակերպությունների, այդ թվում՝ ՄԱԿ-ի, Արաբական պետությունների լիգայի, ԱՔրիկյան միասնության կազմակերպության, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության, պարտնյորական հարաբերություններ է հաստատել Եվրոպայի Անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության հետ և այլն:

Նրա համար շատ կարևոր են հարաբերությունները արաբական երկրների հետ: Երբ արաբական երկրները խզեցին կապերը Եգիպտոսի հետ՝ նրա պրեզիդենտ Անվար Սադատի կողմից Իսրայելի հետ 1979 թ. անջատ հաշտության պայմանագիր կնքելու պատճառով, ապա Թունիսը նույնպես խզեց հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ և համաձայնվեց, որ Արաբական պետությունների լիգայի շտաբ-կայանը Կահիրեից տեղափոխվի Թունիս՝ նրա գործունեության համար ստեղծելով բոլոր համապատասխան պայմանները: Եվ միայն 1990 թ. հոկտեմբերին, երբ արաբական երկրները, այդ թվում՝ Թունիսը, վերականգնեցին դիվանագիտական հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ, Արաբական պետությունների լիգայի շտաբ-կայանը վերադարձավ Կահիրե:

Թունիսն իր հյուրընկալ ղոները քացեց նաև Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության ղեկավար մարմինների և գործիչների առջև, երբ վերջիններս 1982 թ. հարկադրված էին հեռանալ Լիբանանից: Թունիսը մշտապես կողմ է եղել արաբա-պաղեստինայան կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորմանը: Նա ակտիվորեն մասնակցել է Մերձավոր Արևելքի կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով լուծելու Մադրիդյան կոնֆերանսին և դրան հաջորդած գործընթացներին, որոնք սկսվեցին 1990-ականների սկզբներին:

Թունիսը առանձնահատուկ նշանակություն է տալիս իր հարաբերություններին Յուսիսային Աֆրիկայի երկրների, մասնավոր իր հարևանների հետ: Նրանց ղեկավարները հաճախ են հանդիպում և քննարկում սահմանային հարցերը, ընդհանուր համաարարական քաղաքական զարգացումների և տնտեսական համագործակցության խնդիրները: Նման հարցերի օվում էր համատեղ պայքարը իսլամական ֆունդամենտալիզմի և էքստրեմիզմի դեմ, որը հատկապես վտանգավոր բնույթ էր կրում Ալժիրում և Եգիպտոսում: 1993 թ. տեղի ունեցավ Բին Ալիի հանդիպումը Եգիպտոսի և Ալժիրի պրեզիդենտների հետ, որի ընթացքում արաբական երեք երկրների ղեկավարները մշակեցին իսլամական ծայրահեղականության դեմ պայքարի համատեղ ծներ և մեթոդներ:

Թունիսին և Մադրիդի մյուս երկրներին մշտապես հետաքրքրել է նրանց քաղաքական և տնտեսական միասնության հարցը: Այդ ուղղությամբ առաջ են քաշվել տարբեր ծրագրեր և առաջարկություններ, սակայն միշտ չէ, որ դրանք հնարավոր է եղել կյանքի կոչել: Դրանց մեջ քաջատույն է կազմում Արաբական Մադրիդի Միասնության (ԱՄՄ) կազմակերպությունը, որի ստեղծման գործում Մադրիդի հետ միասին առաջատար դերը պատկանում է Թունիսին: Այդ կազմակերպության անդամներ են նաև Ալժիրը, Լիբիան և Մավրիտանիան: ԱՄՄ-ն, որի գործունեության մեջ 2000-ականներին նկատվում է որոշակի աշխուժացում, նպատակ ունի համատեղել Յուսիսային Աֆրիկայի այդ հինգ երկրների քաղաքական և տնտեսական ջանքերը նրանց առջև կանգնած խնդիրները լուծելու համար:

Իհարկն, չպետք է կարծել, քե Թունիսի հարաբերությունները արաբական երկրների հետ մշտապես հարթ են ընթանում: Երբեմն-երբեմն զանազան խնդիրներ են ծագում մի կողմից՝ Թունիսի, իսկ մյուս կողմից՝ Եգիպտոսի, Լիբիայի կամ Ալժիրի միջև, քայց միշտ հաջողվում է դրանք կարգավորել և կանխել հակասությունների վերածումը վտան-

զավոր հակամարտության: Դրանում մեծ է թուրքի դերը, որը արտաքին հարաբերությունների ոլորտում մշտապես հետևում է հանդուրժողականության՝ տղերանության սկզբունքներին:

XXI դարի սկզբներին բավականին ակտիվացան թուրքի տարաբնույթ հարաբերություններն արևմտյան երկրների, մասնավորապես Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի, Գերմանիայի հետ: Թուրքի ճանապարհի դերակատարում ունի Աֆրիկյան մայրցամաքում, ինչպես երկկողմանի հարաբերությունների, այնպես էլ Աֆրիկյան միասնության կազմակերպության շրջանակներում: Եւ սիրահոծոր կերպով մասնակցում է խաղաղապահ գործընթացներին, ինչպես կամրոջայում, Լամիբիայում, Բուրունդիում, Ռուանդայում և այլ երկրներում՝ նպաստելով ազգամիջյան և գեղամիջյան բախումների կանխմանը և խաղաղության հաստատմանը:

Թուրքի ընդ 1991 թ. դեկտեմբերի 26-ին ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, որից հետո դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին երկու երկրների միջև: Հայաստանի և թուրքի միջև հաստատվել են բարեկամական հարաբերություններ, որոնք նպաստում են տնտեսական համագործակցությանը և գիտական ու մշակութային շփումներին: Այդ առումով պետք է նշել Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի այցը Թուրքի 2005 թ., որտեղ նա մասնակցեց գիտական ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաներին նվիրված միջազգային ֆորումին, հանդիպումներ ունեցավ Թուրքի պետական գործիչների հետ:

Գլուխ ութերորդ

ԻՐԱՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՔ

ԱԼ-ՉՈՒՄՅՈՒՐԻՅԱ ԱԼ-ԻՐԱՔԻՅԱ ԱԼ-ԻՐԱՔ

Աշխարհագրական դիրքը — գտնվում է Մերձավոր Արևելքում
Մահմանները — սահմանակից է Իրանին, Գերդանանին, Բուլղարիին, Սաուդյան Արաբիային, Սիրիային, Եգիպտոսին

Տարածքը — 437072 քառ. կմ

Բնակչությունը — 26 մլն 75 հազար

Ազգային կազմը — արաբներ՝ 75-80%, քրդեր՝ 15-20%, քուրդներ, ասիրացիներ, հայեր, պարսիկներ և այլք՝ 5%

Մայրաքաղաքը — Բաղդադ (նուս 5 մլն), մյուս խոշոր քաղաքներն են՝ Բասրա (նուս 1 մլն 100 հազ.) և Մոսուլ (նուս 1 մլն 120 հազ.)

Պետական կրոնը — իսլամ, դավանում է բնակչության 97%-ը, որից շիա՝ 65%, սուննի՝ 32%, քրիստոնյա՝ 3%

Պաշտոնական լեզուն — արաբերեն՝ պաշտոնական, քրդերեն՝ պաշտոնական քրդական շրջաններում՝ արաբերենի հետ միասին՝ ասորերեն և հայերեն

Պետական կարգը — պառլամենտական հանրապետություն¹⁶:

Պետության բարձրագույն մարմինը — Պեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը

Գործադիր իշխանությունը — պետական է պրեզիդենտին, որը պետության ղեկավարն է

Օրենսդիր իշխանությունը — միպալատանի Ազգային խորհուրդը: Օրենսդիր իշխանությանը են օժտված նաև Պեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը և պրեզիդենտը

Վարչական բաժանումը — 18 մուհաֆազներ

16 Պետական կառուցվածքը վերաբերում է մինչև 2003 թ. ապրիլ ամիսը, երբ ԱՄՆ-ի գլխավորած կոալիցիոն ուժերը ներխուժեցին Իրաք և հաստատվեցին պետական կառավարման ժամանակավոր մարմիններ:

Ազգային տոնը — 17-ը հուլիսի՝ Չանրազնտության ազգային և 1988 թ. հեղափոխության օրը

Ազգային դրամ — Իրանի դինար

Գամախատն ներքին արդյունքը (ԴՆԱ) ըստ շնչի — 2100 ԱՄՆ դոլար (2004 թ.)

Բնական հարստությունները — նավթ, գազ, ֆոսֆատներ և սուլֆատներ

Արդյունաբերությունը — նավթարդյունաբերություն, ջիմիական, տեքստիլ, շինարարական, սննդի, պարաբյուտանյութերի արտադրության և ծեփաղանջակնան արդյունաբերություն

Գյուղատնտեսությունը — ջրհեն, գարի, բրինձ, բանջարեղեն, արմավ, բամբակ, անասնապահություն

1. ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՕԿՈՒՊԱՑԻՈՆ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԻՐԱՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱԿԱՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍԿԻՋԸ (1918–1920 թթ.)

1. Օսմանյան տիրապետության վերացումը և անգլիական քաղաքացիական վարչակարգի հաստատումը Իրաքում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում՝ 1914–1918 թթ., բրիտանական զորքերին հաջողվեց պարտության մատնել օսմանյան քանակին և քուրդական տիրապետությունից ազատել Իրաքը¹⁷։

Յենվելով 1916 թ. Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված «Սայքս–Պիկոյի համաձայնագրի» վրա, որն Անգլիային իրավունք էր վերապահում Սիջազետքում՝ Իրաքում, հաստատել այնպիսի կառավարություն և կառավարման համակարգ, որպիսին ինքը նպատակահարմար կգտներ, Անգլիան հաստատեց կառավարման մի յուրօրինակ համակարգ, որն այլ կերպ, քան գաղութային, չի կարելի համարել։

Երբ 1917 թ. մարտի 11–ին անգլիական զորքերը գրավեցին Բաղդադը, մոտ մեկ շաբաթ անց՝ 1917 թ. մարտի 19–ին, Սիջազետքում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Մոդդ կոչով դիմեց քաղաքացիներին և ամբողջ իրաքյան ժողովրդին և հայտարարեց նրանց, որ անգլիացիները մտել են Դադ աւ–Սալամ, այսինքն՝ Բաղդադ, ոչ թե որպես նվաճողներ կամ բռնամիներ, այլ ազատարարներ՝ ընդգծելով, որ «անգլիական կառավարությունը ձեզ չի պարտադրելու օտարերկրյա կարգեր։ Նրա միակ ցանկությունն է իրականացնել այն, ինչին որ ձգտում են ձեր փիլիսոփաները և զրոհները... Անգլիան և նրա դաշնակիցները կապահովեն արաբական ազգի նոր վերածնունդը, նրանք հարույն կտան նրա վեհությանն ու փառքին»։

17 Այդ ծախն մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության երկրորդ հատորում։

Իրականում տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակը: Անգլիան ամեն կերպ ձգտում էր Միջազգետրում հաստատել իր տիրապետությունը: Անգլիական կառավարության գաղտնի հրահանգներում, որ պարբերաբար ուղարկվում էին Միջազգետր նրա ներկայացուցիչներին մշտապես ընդգծվում էր այն միտքը, որ Միջազգետրը պետք է մնա քրիտանական տիրապետության տակ և չպետք է պատկանի որևէ այլ պետության: Այսպես, օրինակ՝ անգլիական կառավարությունը 1917 թ. մարտի 29-ին գեներալ Մոդին ուղարկված հատուկ հրահանգում նրան կարգադրում էր, որ «Բասրան պետք է մշտապես մնա քրիտանական կառավարման ներքո... Բաղդադում կարելի է ստեղծել արաբական պետություն տեղական կառավարությունով, որն ամեն բանում, բացի իր անվանումից, պետք է գտնվի քրիտանական պրոտեկտորատի տակ: Եւ, հասկանալի է, չպետք է հարաբերություններ ունենա արտասահմանյան երկրների հետ»: 1918 թ. նոյեմբերին անգլիական կառավարությունը կրկին հրահանգում է մահացած գեներալ Մոդի փոխարեն Իրաքում քրիտանական ուժերի զլխավոր հրամանատար գեներալ Մարշալին հետևյալի մասին. «Չոր ուժերի առաջնահերթ խնդիրն է քրիտանական ազդեցության հաստատումը և պահպանումը Բաղդադի վիլայաթում»: Եվ Իրաքում քրիտանական պաշտոնական քաղաքական և ռազմական զործիչներն աշխատում էին Լոնդոնից ստացված խիստ հրահանգների ու հրամանների համաձայն, իրենք էլ իրենց հերթին ներկայացնում համանման առաջարկություններ կամ ծրագրեր: Դրա փայլուն վկայությունն է հանդիսանում Իրաքի ապագա կառուցվածքի վերաբերյալ Իրաքում Մեծ Բրիտանիայի քաղաքացիական կոմիսար Առնոլդ Վիլսոնի՝ անգլիական կառավարությանն ուղղված ծրագիրը: Եւ կտրուկ դեմ էր Իրաքում անկախ պետություն ստեղծելու գաղափարին՝ համոզված լինելով, որ դա միայն քառս կառաջացնի: Նրա կարծիքով՝ Իրաքը պետք է լիներ քրիտանական պրոտեկտորատ, որը կարող էր «ժամանակի ընթացքում դառնալ արաբական պետություն՝ քրիտանական գահի դոմինիոնի կարգավիճակով»: Մի անգամ նա նշելով անկախ Իրաքի ստեղծման աննպատակահարմարությունը՝ Առնոլդ Վիլսոնը գրում է. «Ես հավատացած եմ, որ այս օրերին անհնար է թուրքական կայսրության փլատակների վրա ստեղծել նոր սուվերեն մուսուլմանական պետություն: Իրաքը դարերի ընթացքում գտնվել է թուրքերի ուղղակի կառավարման ներքո, և նա չպետք է ձգտի ինքնուրույնության, քանի որ շտապողականությունն այդ գործում կվնասի Իրաքին և կարող է հասցնել ոչ հաճելի հետևանքների»:

Իրացում քրիտանական քաղաքականությունը հասկանալու առումով հետաքրքիր է նաև Չերտրուդա Քելի՝ Արարական Արևելքում քրիտանական գաղութային քաղաքականության մշակողներից և իրազործողներից մեկի տեսակետը: Եւ գտնում էր, որ Մեծ Բրիտանիան ոչ մի կերպ չի կարող հեռանալ Միջագետքից, քանի որ դա կնշանակեր վերանայել ամբողջ քրիտանական քաղաքականությունն Ասիայում: «Եթե մենք կորցնենք Միջագետքը, ապա մենք անխուսափելիորեն կկորցնենք Պարսկաստանը, իսկ ապա նաև Դեղկաստանը», — գրում էր նա:

Այս տեսակետներին և դրույթներին համապատասխան՝ Իրացում անգլիացիները հաստատեցին կառավարման մի համակարգ, որն ամբողջապես համապատասխանում էր նրանց կայսերական շահերին:

Իրացում մտցվեց ոչ թե արաբական ազգային, այլ քրիտանական քաղաքացիական իշխանություն՝ քաղաքացիական աղմիմիստրացիա՝ վաղակարգ, որի գլուխ էր կանգնած քաղաքացիական կոմիսարը: Մինչ այդ Իրացում քրիտանական գլխավոր ներկայացուցիչը կոչվում էր գլխավոր քաղաքական կոմիսար, սակայն 1917 թ. հուլիսին նա վերանվանվեց քաղաքացիական կոմիսարի, իսկ հետո՝ գլխավոր կոմիսարի:

Իրացում առաջին քաղաքացիական կոմիսար դարձավ Պերսի Կոքսը, որին 1918 թ. մայիսին փոխարինեց նրա տեղակալ Առնոլդ Վիլսոնը: Եւ այդ պաշտոնը վարեց 30 ամիս: Քաղաքացիական կոմիսարի ծնեքում էր կենտրոնացված ամբողջ իշխանությունը: Եւ ուներ իր շտաբը և քարտուղարությունը, որը բաղկացած էր եկամտուհների, ֆինանսների, առողջապահության, հասարակական աշխատանքների և դատական գործերի բաժիններից: Տեղերում նշանակվեցին այսպես կոչված քաղաքական սպաներ, որոնք, հեռացնելով տեղացի պաշտոնյաներին իրենց զբաղեցրած պաշտոններից, դարձան իրենց հանձնված շրջանների լիիշխան տնօրենները: Քաղաքական սպաներ նշանակվեցին Բաղդադում, Բասրայում, Բաքուրայում, Խամենկինում, Ազիզիայում, Հիլում, Քարբալայում, Ռամահիյում, Սամավայում, իսկ հետագայում նաև այլ քաղաքներում ու շրջաններում, այդ թվում և քրդաբնակ վայրերում: Նրանք իրավասության տակ էին գտնվում քոլոր այն հարցերը, որոնք վերաբերում էին ցեղերին և ցեղային փոխհարաբերություններին, քաղաքական խնդիրներին, անվտանգությանը, հարկերի հավաքմանը, բանակի հետ փոխհարաբերություններին և այլն: Կառավարման այդ մարմիններում քոլոր կարևոր պաշտոնները զբաղեցնում էին անգլիացիները և հնդկացիները: Քաղաքացիական կոմիսարի վարչությունում 534

պաշտոնյաներից, որոնք զբաղեցնում էին պատասխանատու պաշտոններ, միայն 20-ն էին արաբներ: Տեղացիները կարող էին զբաղեցնել միայն երկրորդական և ցածր վարձատրվող պաշտոններ:

Անգլիական վարչակարգը շատ խիստ քաղաքականություն էր վարում հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Արգելվեցին ազգային կազմակերպությունների գործունեությունը, ժողովրդական ելույթները, փակվեցին շատ թերթեր, հաստատվեց խիստ գրաքննություն:

Անգլիական կառավարության վարած գաղութային քաղաքականության հետևանքով խիստ վատացավ ժողովրդի վիճակը: Ատաղվող եկամուտների և գանձվող հարկերի մեծ մասը ծախսվում էր անգլիական կառավարչության պահպանման վրա: Նախապատերազմյան շրջանի հետ համեմատած՝ երեք ու կես անգամ ավելացան հարկերը:

Գյուղական բնակչությանը մեծ հարված հասցրեցին քաղաքացիական վարչության կողմից ընդունված մի շարք օրենքներ, մասնավորապես 1918 թ. սեպտեմբերի 25-ի «Դոկեր ձեռք բերելու մասին» օրենքը, որն ավելի շատ հողերի երապուղիացիայի քնույթ էր կրում: Կիրառվեց այսպես կոչված «ազրարային ռեֆորմ», ըստ որի անցկացվեց «հողային սեփականությանը վերաբերող փաստաթղթերի վերահաշվառում»: Դրանից շահեցին ցեղապետները և ֆեոդալական ավագանին, քանի որ անգլիացիները նրանց ամուսնով ձեակերպեցին ցեղերին պատկանող հողերը, այդ թվում և համայնական հողերը: Իսկ ինչ վերաբերում է գյուղացիներին, որոնք չունեին համապատասխան փաստաթղթեր, ապա նրանք զրկվեցին իրենց հողակտորներից, որոնք անցան շեյխերին:

Խիստ կերպով աճեց նաև գործազրկությունը: Անգլիացիները հրաժարվում էին զորացրված իրաքցի սպաներին կենսաթոշակ նշանակել, որն առաջացրեց նրանց դժգոհությունը:

Իրաքում Անգլիայի գաղութատիրական քաղաքականությունը դրսևորվեց նաև ցեղամիջյան և ազգամիջյան թշնամանքերի հրահրելու մեջ:

Այդ բոլորի հետևանքով սրվեցին հարաբերությունները բնակչության և բրիտանական գաղութային իշխանությունների միջև, որն ավելի-ձեռք ամրոցեց Իրաքը: Կուտակված դժգոհությունը 1918-1920 թթ. վերածվեց հակաբրիտանական ապստամբության, ազգային-ազատագրական շարժման:

Այսպիսով՝ Իրաքը թեև ազատագրվեց օսմանյան հետադիմական և բարբարոսական երկարամյա լծից և իրականացվեց իրաքցիների

երազանքը՝ տեսնել իրենց երկիրն ազատագրված թուրքական ատելի տիրապետությունից, բայց դա, տարաքախտաբար, չհանգեցրեց իսկապես ազատ ու անկախ Իրաքի ստեղծմանը

2. Ազգային-ազատագրական պայքարը Իրաքում 1918-1920 թթ.

Անգլիայի գաղութարարական քաղաքականությունն առաջ բերեց ժողովրդական զանգվածների և հակաիմպերիալիստական բոլոր ուժերի համառ դիմադրությունը, որոնք բարձրացրին ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշը: Այդ պայքարում երկրի տարբեր սոցիալ-քաղաքական ուժեր տարբեր դիրքեր գրավեցին: Մի քնեռում համախմբվեցին ֆեոդալական-ցեղային ավագանին և կոմալադորական բուրժուազիան, որոնք պաշտպանում էին անգլիական օկուպանտներին և դեմ էին հակաիմպերիալիստական պայքարին, իսկ մյուս քնեռում՝ գյուղացիները, բեդվինները, բանվորները, ազգային բուրժուազիան և ազգային մտավորականությունը, որոնք կողմ էին պայքարի, այդ բվում և զինված՝ հանուն Իրաքի անկախության:

Ազգային-ազատագրական շարժման սկզբնական փուլում քաղաքական ասպարեզում գործում էին երկու գաղտնի կազմակերպություններ կամ ընկերություններ: Առաջինը «Ալ-Միդ ալ-Իրաքի» («Իրաքյան պատգամ») կազմակերպությունն էր, որը ծնավորվել էր 1918 թ.: Նա ներկայացնում էր գլխավորապես սուննի ֆեոդալների, ինչպես նաև կոմալադորական բուրժուազիայի մի մասի շահերը: Նրա ղեկավարներն էին անգլիամետ կողմնորոշում ունեցող այնպիսի գործիչներ, ինչպես Նուրի Սաիդը, Ջամիլ Միդֆահին, Թաուֆիկ ա-Սուվեյդին, Մավլուդ Մուխլիսը, Իսմայիլ Նամիկը: Այդ կազմակերպությունը կապեր էր պահպանում Գաշիմյանների ընտանիքի, հատկապես Գուսեյն իբն Ալի ալ-Գաշիմի երկու որդիների՝ Ֆեյսալի և Աբդալլահի հետ: Կազմակերպության ծրագրում, որն ընդունվել էր 1919 թ., ազգային պայքարի վերելքի պայմաններում թեև խոսվում էր Իրաքի անկախության մասին, սակայն մատնանշվում էր, որ նրան կարելի է հասնել Անգլիայի օգնությամբ՝ նրա հետ սերտ դաշինք հաստատելով կամ ընդունելով քրիստոնեական պրոտեկտորատ: Այդ պատճառով էլ ալ-Միդը կտրուկ դեմ էր զինված պայքարին և կողմնակից էր Անգլիայի հետ քաղաքական գործարքների:

Երկրորդ կազմակերպությունը կոչվում էր «Գարաս ալ-խսիկալ» («Անկախության պահպան»), որ ստեղծվել էր 1919 թ. փետրվարին

Բաղդադում: Նա արտահայտում էր իրաքյան երիտասարդ ազգային քուրժուագիայի, միջին խավերի, մանր առևտրականների, արհեստավորների և հայրենասիրաբար տրամադրված շեյխերի, ինչպես նաև որոշ չափով ժողովրդական զանգվածների շահերը: Կազմակերպությունը գլխավորում էին Ալի ալ-Քազիրկանը, Մուհամմադ Բակիր ալ-Շաքիրին, Ջալալ Բարանը, Ջաֆար Աբու աթ-Թիմանը, Մուհամմադ ալ-Սադրը և Արիֆ Գիբմաթը: «Գարաս ալ-խսիկալը» իր բնույթով ավելի արմատական էր և որպես գլխավոր ծրագրային պահանջ առաջադրում էր Իրաքի անկախության նվաճումը և սուլթեյն արաբական պետության ստեղծումը: Նա այդ նպատակին ձգտում էր հասնել, ի հակադրություն «Ալ-Սիդ ալ-Իրաքի», ժողովրդական զանգվածների վրա հենվելով, նրանց շարժման մեջ դնելով և, ի հարկին, զինված պայքարի միջոցով:

1919 թ. գաղտնի քրդական կազմակերպություն էր ստեղծվել նաև Մուլեյմանիայում: Նրա հիմնադիրներն էին քուրդ սպաները և քրդական ավագանու որոշ ներկայացուցիչներ: Այդ կազմակերպությունն իր գլխավոր խնդիրը համարում էր պայքարը Բրիտանի անկախության համար:

Մտաչին հակաիմպերիալիստական ելույթները Իրաքում տեղի ունեցան 1917 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, երբ իրաքցի հայրենասերները բախվեցին անգլիական օկուպանտների հետ Նաջաֆում, Կուֆում և Աբու Մուխեյրում: 1918 թ. մարտին ապստամբություն քոնկվեց Նաջաֆում: Ապստամբները սպանեցին Նաջաֆի անգլիացի կառավարիչ կապիտան Մարշալին: Ավելի քան 40 օր բնակչությունը հերոսաբար դիմադրում էր անգլիական զորքերին, որոնք պաշարել էին քաղաքը: Բայց, վերջիվերջո, ապստամբությունը ճնշվեց: Ապստամբներից 11 հոգի կախաղան բարձրացվեց, 5 հոգի ցմահ բանտարկության դատապարտվեց, իսկ 100 հոգի աքտորվեց:

Դժգոհությունը համակել էր ամբողջ երկիրը: Անգլիական ոստիկանությունը հաղորդում էր, որ յուրաքանչյուր կրթված իրաքցի անդամակցում էր որևէ գաղտնի կազմակերպության, որի նպատակը քրիտանական տիրապետության տապալումը և արաբական անկախ պետության ստեղծումն էր: Կատարած անգլիական իշխանություններն ուժեղացրին ճնշումը՝ կանգ չառնելով անգամ ահաբեկչության առջև: Առնուղ Կիլտնի կարգադրությամբ արգելվեց մզկիթներում կրոնական տոների անցկացումը: Սակայն ժողովուրդը չենթարկվեց այդ հրամանին և հավաքվեց Բաղդադի Գայդարխան մզկիթում: Անգլիական զինվորները, ուժ գործադրելով, ցրեցին իրաքցիների այդ հավաքը, որի ժամանակ

եղան զոտեր: Նրա ղեկավարները ծերրակալվեցին, և նրանցից մի քանիսը մահապատժի ենթարկվեց:

Հակախմայերիալիտական ելույթներ տեղի ունեցան նաև Դիվանիայում, Նասիրիայում, Գիլլում և այլ քաղաքներում:

Սոնուլը Կիլտնը, ձգտելով որոշ չափով մեղմացնել լարվածությունը, ցույց տալ, որ բրիտանական իշխանությունները իրեն թե հաշվի են առնում իրաքցիների տրամադրությունները և ցանկանում են իմանալ նրանց կարծիքը Իրաքի աչազա կառուցվածքի վերաբերյալ, կարգադրեց 1918-1919 թթ. Իրաքում անցկացնել հանրաքվե: Ասկայն դա անցկացվեց շատ տարօրինակ կերպով: Հարցումից, փաստորեն, դուրս մնացին ժողովրդական զանգվածները: Հանրաքվեի համար կազմակերպվեցին տեղական ասամբլեաներ՝ կազմված բացառապես տվյալ շրջանի ալմագանու ներկայացուցիչներից: Նրանց կազմը և հանրաքվեին ներկայացված հարցացանկը վկայում էին, որ հանրաքվեն լույս մի մասնը էր, որի օգնությամբ բրիտանական իշխանությունները ցանկանում էին առանալ իրենց՝ իրաքցիների համաձայնությունը բրիտանական տիրապետությունը Իրաքում պահպանելու և շարունակելու հարցում:

Բրիտանական իշխանությունները հանրաքվեի ժամանակ ասամբլեաների առջև դրեցին երեք հիմնական հարց. «1. Դուք ձգտո՞ւմ եք արաբական անկախ կառավարության ստեղծմանը բրիտանական պրոտեկտորատի ներքո: 2. Կցանկանայի՞ք դուք, որ այդպիսի կառավարությունը գլխավորեր արաբական եմիրներից որևէ մեկը: 3. Դուք ո՞ւմ կնախընտրեիք տեսնել այդ կառավարության ղեկավար»:

Միաժամանակ անգլիական իշխանություններն իրենք քաղաքական ապաներին ուղարկեցին զաղտնի շրջաբերականներ՝ հանձնարարելով նրանց ստիպել իրաքցիներին արտահայտվել հօգուտ Պերսի Կոքսի ընտրությանը՝ որպես իրաքյան պետության ղեկավար:

Հանրաքվեի արդյունքները տարբեր եղան: Այն շրջաններում, որտեղ շեյխերի դուրքությունը և նրանց իրավունքները հողերին տիրապետելու վերաբերյալ կախված էին բրիտանական իշխանություններից, ասամբլեաներն արտահայտվեցին հօգուտ անգլիական տիրապետության շարունակության: Այդպես վարվեցին Ամարայում, որտեղ շեյխերի կողմից ընդունված հայտարարության մեջ նշվում էր, որ նրանք գերադասում են, որ Իրաքի պետության ղեկավարը լինի «արաբերեն խոսող անգլիացի» և պահանջեցին, որ Պերսի Կոքսը դառնա Իրաքի պետության ղեկավար:

Չամանման դիրքորոշում ընդունեցին այլ-Քուրմայի, Նասիրիայի և մի քանի այլ շրջանների ասամբլեաները: Նասիրիայի 271 շեյխերի կողմից ստորագրված հայտարարության մեջ նշվում էր, որ նրանք արտահայտվում են հոգուտ քրիտանական տիրապետության շարունակության, մերժում են արաբական եմիրների գաղափարը և պաշտպանում են Պերսի Կոքսի թեկնածությունը:

Չանրաքվեի արդյունքները ցույց տվեցին, որ Իրաքի ֆեոդալ շեյխերի բարձրագույն խավը և կոմպրադորական բուրժուազիան դեմ չեն քրիտանական տիրապետությանը և պետության դեկավարի պաշտոնում ցանկանում էին տեսնել անգլիական հայտնի գաղութային գործիչ Պերսի Կոքսին:

Հոգուտ քրիտանական վերահսկողության արտահայտվեցին նաև այն ասամբլեաները, որոնք կազմված էին կոմպրադորական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից, և որոնք չափերը սերտորեն կապված էին քրիտանական իմպերիալիզմի շահերի հետ:

Իրաքի մի շարք շրջաններում ասամբլեաները հանրաքվեի առաջին օրվանից գրավեցին ընդգծված հակաքրիտանական դիրքորոշում: Դա վերաբերում է առաջին հերթին Իրաքի շիական սրբազան քաղաքներին՝ Նաջաֆին, Քարբալային և Կադիմային: Այստեղ, ցանկանալով ստանալ ծայրերի հոգուտ քրիտանական տիրապետության շարունակության, քրիտանական իշխանությունները սպառնում էին, ճնշում գործադրում և փորձում նաև կաշառել քվեարկության մասնակիցներին: Բայց ոչինչ չստացվեց: Դրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ շիաների գլխավոր մուջթաիդ Թալի ադ-Ղին աշ-Շիրազին հանդես եկավ հատուկ ֆետվայով, որտեղ ասված էր. «Ոչ մի մուսուլման իրավունք չունի ընտրել ոչ մուսուլմանին մուսուլման հավատացյալների կառավարող»:

Մի շարք վայրերում՝ Բաղդադում, Նաջաֆում, Կադիմայնում և այլուր, իրաքցիները կազմակերպեցին ցույցեր հոգուտ ազգային արաբական կառավարություն կազմելու: Ցույցերի կենտրոնը դարձավ Բաղդադը, ուր աշ-Շիրազիի կոչով Իրաքի յուրաքանչյուր շրջան Բաղդադ ուղարկեց իր ներկայացուցիչներին: Ցուցարարների գլխավոր պահանջներն էին՝ անկախություն Իրաքին, արաբական կառավարության ստեղծում և իրաքցիներին տալ իրենց օրինական իրավունքները: Աշ-Շիրազին, դիմելով ժողովրդին, նշեց, որ եթե անգլիացիները մերժեն այդ ազնիվ պահանջները, ապա իրաքցիներն իրավունք ունեն ինքնապաշտպանության նպատակներով դիմել զենքի:

Ի պատասխան բրիտանական իշխանությունները դիմեցին բռնադատումների: Արանջ ձերբակալեցին աշ-Շիրազիի որդուն՝ շնյխ Մուհամմադ Ռիզային, և 11 այլ անկանավոր գործիչների: Քայքայ դա չկարողացավ կանգնեցնել հակաբրիտանական շարժումը և ազդել հանրաքվեի արդյունքների վրա Միջին Ասիայում, Բաղդադում և այլ վայրերում: Այսպես Անտոյդ Վիլսոնի ժամանակը Լաքաֆ չազդեց հանրաքվեի արդյունքների վրա: Լաքաֆցիների ընդունած ուղղման մեջ ասված էր, որ նրանք հանդես են գալիս հոգուտ արաբական իսլամական պետության ստեղծման՝ Գիջազի բազավոր Գուսեյնի որդիներից մեկի գլխավորությամբ, մի պայմանով, որ բազավորի իշխանությունը սահմանափակված լինի օրենսդրական մեջլիսով: Համանման բանաձևեր ընդունվեցին նաև Շամիայում, Հիլում, Կադիմայում, Քարթալայում և այլուր:

Հանրաքվեի օրերին իրադրությունը հատկապես շիկացած էր Բաղդադում: Բրիտանական իշխանություններին չհաջողվեց Բաղդադում կազմել ասամբլեաներ բացառապես իրենց մարդկանցից: Բաղդադի փողոցներում տեղի էին ունենում հավաքներ, միտինգներ և ցույցեր, որոնց ժամանակ ընտրվում էին ասամբլեայի ղեկուսատուներ, որոնց պատվիրվում էր հանդես գալ հոգուտ արաբական կառավարության՝ առանց եվրոպական պրոտեկտորատի:

1919 թ. հունվարի 22-ին Բաղդադի և նրա շրջակայքի տարբեր խավերի ներկայացուցիչներից կազմված ասամբլեան ընդունեց մի բանաձև, որտեղ ասված էր. «Մենք՝ իսլամական արաբական ազգը և Բաղդադի ու նրա շրջակայքի շիա և սուննի մուսուլմանական համայնքների ներկայացուցիչները, որոշեցինք, որ այս երկիրը, որը տարածվում է հյուսիսում՝ Մուսուլից, մինչև հարավ՝ Պարսից ծոցը, պետք է լինի միասնական արաբական պետություն մուսուլման բազավորի՝ շերիֆ Գուսեյնի որդիներից մեկի գլխավորությամբ, որի իշխանությունը պետք է սահմանափակված լինի տեղական օրենսդիր խորհրդով: Իրաքի մայրաքաղաքը պետք է լինի Բաղդադը»:

Համաձայն չլինելով այս բանաձևի հետ՝ ասամբլեայի մի քանի անդամներ՝ խոշոր հողատերեր, ինչպես Փաչալեյին, այլ-Գալլանին, Ջամիլ-գադեհ և այլք, ոչ միայն լքեցին նիստերի դահլիճը, այլև դիմեցին բրիտանական իշխանություններին՝ ձերբակալելու Բաղդադի ակտիվ ազգային գործիչներին: Զարացած բրիտանական իշխանությունները չեղյալ հայտարարեցին Բաղդադի ասամբլեայի ընդունած բանաձևը, իսկ 7 ասավել աչքի ընկնող գործիչների ձերբակալեցին և արտաքսեցին Բաղդադից:

Ինչ վերաբերում է Իրաքյան Բրիտանիին, ապա քրդերը խուսափեցին մասնակցել հանրաքվեին: Դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ Ոսխատեսվող արաբական պետության մեջ պետք է մտներ նաև Մուսուլի վիլայաթը, և դա հանրաքվեի հարցերից մեկն էր: Քրդերն այդ ժամանակ ձգտում էին ստեղծել իրենց անկախ պետությունը և հավակնում էին Մուսուլին: Իսկ որոշ վայրերում քրդերը զրավեցին հակաբրիտանական դիրքորոշում: Այդ պատճառով Մուսուլում բրիտանական իշխանություններին երկար ժամանակ չէր հաջողվում կազմել ասամբլեա: Եվ միայն 1919 թ. հունվարի 10-ին ուժեղ ճնշումից հետո անգլիացիներ կարողացան ստանալ 23 մեծահարուստների ստորագրությունները, որով նրանք «հավանություն» էին տալիս անգլիական քաղաքական սպաների կողմից կազմված որոշմանը:

Այսպիսով՝ ամփոփելով հանրաքվեի արդյունքները, կարելի է ասել, որ բրիտանացիներին չհաջողվեց ստանալ բոլոր իրաքցիների համաձայնությունը այս կամ այն ձևով բրիտանական տիրապետությունը Իրաքի վրա պահպանելու և Պերսի կոքսին իրաքյան պետության ղեկավար նշանակելու հարցում:

Դա Իրաքի ազգային հայրենասիրական ուժերի խոշոր հաղթանակն էր, որն ավելի խթանեց իրաքցիների պայքարը երկրում ազգային վարչակարգ հաստատելու համար: 1919 թ. հունվարին Ֆիզազի շերիֆ Ֆուսեյնի ազատագրական քանակում ծառայող իրաքցի սպաները նամակով դիմեցին անգլիական իշխանություններին՝ պահանջելով, որ «Իրաքի ոչ մի շրջան չպետք է գտնվի օտարերկրյա կառավարման ներքո»: Եւ այն թվականի նոյեմբերին իրաքցի սպաները դիմեցին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին՝ «պահանջելով անհապաղ տեղական ազգային կառավարություն հաստատել»: Իրաքում: Խաղաղության կոնֆերանսն անգամ ուշադրության չարժանացրեց իրաքցի սպաների այդ արդարացի պահանջը:

Հակաբրիտանական տրամադրություններն ուժեղանում էին օրեցօր: Բաղդադի, Նաջաֆի, Քարբալայի և Իրաքի մյուս քաղաքների մզկիթներում տեղի էին ունենում միտինգներ, որտեղ արդքբի հետ միասին հնչում էին հայրենասիրական և հակաբրիտանական ելույթներ: Շատ վայրերում շարունակվում էին ցույցերը, որոնց ժամանակ ցուցարարները պահանջում էին Իրաքում ստեղծել արաբական կառավարություն՝ առանց բրիտանական պրոտեկտորատի:

Դրուքյունը խիստ լարված էր նաև Իրաքի քրդաբնակ շրջաններում: Քրդերն արաբներից հետո իրենց քվաքանակով Իրաքի երկրորդ ժողովուրդն են հանդիսանում: Երանք բնակվում են երկրի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան մասերում՝ Մոսուլի, Էրբիլի, Կիրկուկի և Մուլեյմանիայի շրջաններում: Այդ ժամանակ քրդերը հանդես էին գալիս անկախ քրդական պետություն ստեղծելու պահանջով: 1919 թ. ընթացքում գինված բախումներ տեղի ունեցան անգլիական զորքերի և քրդական գինված ջոկատների միջև Ջախոյում, Ամադիայում և այլ վայրերում: Սակայն ամենախտոճը ելույթը եղավ քրդերի ապստամբությունը Մուլեյմանիայում շեյխ Մահմուդ Բարզինջիի գլխավորությամբ: Ապստամբությունը սկսվեց 1919 թ. մայիսի 20-ին: Շեյխ Մահմուդը հռչակեց Քրդստանի անկախությունը և իր իշխանությունը տարածեց մինչև Կիրկուկ: Նա տեղերում նշանակեց իր տեղակալներին, դրան հատեց, իսկ պետական հիմնարկների վրա բարձրացվեցին քրդական կանաչ գույնի դրոշներ՝ կիսալուսնով:

Առաջին բախումները անգլիական զորքերի և քուրդ ապստամբների միջև ավարտվեցին վերջիններիս հաղթանակով: Սակայն վճռական ճակատամարտը, որը տեղի ունեցավ 1919 թ. հունիսի 18-ին, ավարտվեց քրդական ապստամբների պարտությամբ: Անգլիացիները դաժան հաշվեհարդար տեսան ապստամբության ղեկավարների և մասնակիցների հետ:

II. ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՄԱՆԴԱՏԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԻՐԱՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան ձեռնամուխ եղան առաքական երկրների վրա իրենց տիրապետության հաստատմանը՝ հիմքում դնելով, ինչպես նշել ենք, դեռևս պատերազմի ժամանակ՝ 1916 թ., նրանց միջև ստորագրված Մայկո-Պիլոյի գաղտնի համաձայնագրի սկզբունքները: Ի կատարումն այդ համաձայնության՝ 1920 թ. ապրիլի 25-ին խալալկան Սան Ռեմո քաղաքում տեղի ունեցավ Անտանտի Գերագույն խորհրդի նիստը, որը հատուկ նվիրված էր Ազգերի լիգայի մանդատները հիմնականում Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև բաժանելու հարցին: Այդ նիստում Իրաքի կառավարման մանդատը հանձնվեց Անգլիային:

Պա ծանր հարված էր արարների, այդ թվում և իրաքցիների սպասումներին: Նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ Անգլիան պատերազմի ժամանակ արարներին, նրանց քաղաքական ղեկավաներին խոստացել էր քաղաքական անկախություն տալ արաբական երկրներին, և դա դարձավ օսմանյան տիրապետության դեմ արարների 1916 թ. քարձրացրած ապստամբության գլխավոր պատճառներից մեկը: Այժմ, ստանձնելով Իրաքի կառավարման մանդատը, Անգլիան դրանով իսկ նահանջում էր անկախության վերաբերյալ Իրաքին և արաբական մյուս երկրներին տված իր խոստումներից:

1. 1920 թ. համաիրաքյան համազգային ապստամբությունը

Իրաքի կառավարման մանդատը Անգլիային հանձնելու վերաբերյալ Սան Ռեմոյում ընդունված որոշումը լցրեց Իրաքի ազգային-հայրենասիրական բոլոր ուժերի համբերության քաժակը: Նրանք դեմ էին անգլիական մանդատի հաստատմանը Իրաքի վրա և որոշեցին պայքարի դուրս գալ ընդդեմ անգլիական նորածն գաղութային տիրապետության:

1920 թ. մայիսին Իրաքի շեյխերի և մուջահիդների՝ Քառքալայում տեղի ունեցած ժողովում որոշում ընդունվեց զինված ապստամբության նախապատրաստման մասին, որին միացավ «Ֆարաս ալ-խսֆիկալը»:

Ապստամբությունն Իրաքում ընդդեմ անգլիական գաղութային տիրապետության սկսվեց 1920 թ. հունիսի 30-ին: Ապստամբության պատճառները պետք է փնտրել Անգլիայի իմպերիալիստական քաղաքականության, Իրաքին լրիվ քաղաքական անկախություն տալուց նրա հրաժարվելու և մանդատային տիրապետության հաստատման մեջ:

Ապստամբության հիմնական շարժիչ ուժերն էին գյուղացիությունը, քաղաքային չքավորությունը, արհեստավորները, վաճառականները և ազգային մտավորականությունը: Ապստամբության ղեկավարությունը գտնվում էր ազգային բուրժուազիայի, շիա հոգևորականության և Սիջին Եփրատի՝ հայրենասիրաբար տրամադրված ցեղապետների ձեռքում: Հեղափոխության այդ ուժերը ստեղծեցին Մաքթաբ աս-սաուրի՝ Հեղափոխության կոմիտե:

Ապստամբների գլխավոր նպատակն էր Իրաքի անկախության նվաճումը: Նրանք հանդես էին գալիս ընդդեմ բրիտանական մանդատի և ընդհանրապես ընդդեմ անգլիական տիրապետության: Ինչպես նշում էր իրաքյան «Ալ-Իստիկլալ» թերթը, «Մենք մերժում ենք մանդատը ոչ քե

Որա անվան պատճառով, այլ որովհետև այն անհամատեղելի է անկախության հետ»:

Ապստամբությունը սկսվեց Միջին Եփրատում՝ Ռումայայում, և այնուհետև տարածվեց ամբողջ Իրաքում: Ապստամբները սկզբնական շրջանում տարան մի քանի փաշուն հաղթանակներ անգլիական ռազմական ուժերի նկատմամբ: Երանք իրենց վերահսկողությունը սահմանեցին Ռումայա, Աբու Սուխեյր, Քիֆլ, Գինդիյա, ալ-Մուսայիթ, Մուկ աշ-Շույս, Դիվանիյա, Կուֆա քաղաքների և նրանց շրջակա ամբողջ տարածքների վրա: Դրան հաջորդեցին ապստամբների հաջողությունները Եաբաֆում և Քարբալայում: Ազատագրելով Եաբաֆը անգլիացիներից, ապստամբները ստեղծեցին կառավարման տեղական մարմիններ: Գետագայում նրանք նույնպես մարմիններ ստեղծեցին նաև Քարբալայում:

Այդ օրերին եռացող կաթսայի էր նմանվում Բաղդադը: Այստեղ տեղի էին ունենում ցույցեր, միտինգներ և ելույթներ: Մական դրանք չվերածվեցին ապստամբության: Անգլիացիները կարողացան ձերբակալել նախապատրաստվող ապստամբության մի շարք ղեկավարների և ծանր հարված հասցնել ընդդիմադիր ուժերին:

Ապստամբների և անգլիական զորքերի միջև կատաղի պայքարի ասպարեզի վերածվեց Բաղդադի հյուսիս և արևմուտք ընկած ամբողջ տերիտորիան՝ Դիլտավան, Սամարան, Բաքուբան և Շահրարանը: Ապստամբությունը տարածվեց նաև հյուսիսային շրջաններում և նրանց միացան մի քանի քրդական զեղեր: Քրդական դիլո զեղը 1920 թ. օգոստոսի 14-ին գրավեց Կիզիլ Ռաբաթը, Խանեկիկը, իսկ այնուհետև՝ Մանդալին և Քիֆրին:

1920 թ. օգոստոսի վերջերին ապստամբներին հաջողվեց վերահսկողություն սահմանել Իրաքի տերիտորիայի մեծ մասի վրա, բացառությամբ Մոսուլի վիլայաթից և Բաղդադ ու Բասրա քաղաքներից:

Ապստամբությունը ճնշելու համար Անգլիան լրացուցիչ ռազմական ուժեր ուղարկեց Իրաք, որոնց թիվը հասավ 150 հազարի: Ակտիվացրեց իր գործողությունները նաև անգլիական ավիացիան, որը մեծ սարսափ էր տարածում արաբների, մասնավորապես բեդվինների և գյուղացիների վրա: Այս նախապատրաստական քայլերից հետո անգլիացիները անցան հարձակման, և նրանց հաջողվեց օգոստոսի վերջերից մինչև նոյեմբերի վերջերը մեկը մյուսի հետևից ճնշել ապստամբական օջախները:

1920 թ. ապստամբությունը պարտվեց, որովհետև նա ոչ բոլոր տեղերում էր, որ լավ էր նախապատրաստվել: Ապստամբության ղեկա-

վարությունը միշտ չէ, որ վճռակաճություն էր ցուցաբերում, ընդհակառակը, նա հաճախ տատանվում էր, իսկ առաջին անհաջողություններից հետո դրսևորեցին համաձայնողական, նույնիսկ կապիտուլյանտական տրամադրություններ: Եվ, վերջապես, չպետք է մոռանալ, որ անգլիական բանակն անհամեմատ ավելի լավ էր զինված ու կազմակերպված, քան ապստամբական ուժերը, որոնք ռազմական արվեստի և զործերի մեջ հմուտ չէին, քնն նրանք հակառակորդին զերազանցում էին հոգեբանորեն և իրենց խանդավառությամբ:

Չնայած ապստամբության պարտությանը, նա, այդուհանդերձ, կարևոր ուղեկնիչ է հանդիսանում Իրաքի ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ: Արաբ պատմաբան ալ-Ֆասանին իր «Իրաքի նոր քաղաքական պատմությունը» հետաքրքիր աշխատության մեջ 1920 թ. ապստամբությունը համարում է «մեծ ապստամբություն»:

Անգլիացիները հարկադրված էին զիջումների դիմել, որն արտահայտվեց Իրաքում ժամանակավոր «ազգային» կառավարության ստեղծման, իսկ ապա նաև Իրաքի թագավորության ստեղծման փաստի մեջ: Սուանց 1920 թ. համազգային ապստամբության Անգլիան չէր գնահատում շոշափելի զիջումների¹⁶:

2. Իրաքի թագավորության ստեղծումը: Ֆեյսալ իբն Ֆուսեյն ալ-Ֆաշիմին Իրաքի առաջին թագավոր

Անգլիական տիրապետության երեքամյա փորձը և հակաիմպերիալիստական պայքարը ցույց տվեցին, որ անհնար է խաղաղեցնել Իրաքը միմիայն ռազմական միջոցներով և ճնշումներով: Անհրաժեշտ էր խուսաճավել և գտնել կառավարման ավելի ճկուն և քողարկված ձևեր: Այդպես ծնվեց Իրաքում Ազգային ժամանակավոր կառավարություն ստեղծելու գաղափարը, որի վերաբերյալ դեկտեմբեր Իրաքում կրկին Անգլիայի գլխավոր կոմիսար նշանակված Պերսի Կոքսը ստորագրեց 1920 թ. հոկտեմբերի 27-ին:

Թվում էր, քն Անգլիան գնում էր մեծ զիջումների և ազգային կառավարություն ստեղծելով՝ դրանով կփոխարինի Իրաքի կառավարման, եթե ոչ ամբողջ համակարգը, ապա գոնե ինչ-որ իրական գործառույթ-

¹⁶ Այս ձևով և ընդհանրապես Իրաքի նորագույն պատմության մասին աշխի մանրամասն տե՛ս Մ. Օ. Օганեսյն, Национально-освободительное движение в Ираке (1917-1958 гг.), Ереван, 1976:

ներ: Սակայն այդպես չստացվեց: Իրացում ամբողջ իշխանությունը նախկինի պես կենտրոնացված էր անգլիական գլխավոր կոմիսարի ձեռքում:

1921 թ. մարտին Կահիրեում զումարվեց կոնֆերանս Անգլիայի գաղութների նախարար Ռեինստոն Չերչիլի գլխավորությամբ, որտեղ քննարկվեց նաև Իրաքի ապագա կարգավիճակի հարցը: Կոնֆերանսում ընդունվեց որոշում այն մասին, որ Իրաքը պետք է լինի միապետություն՝ անգլիական տիրապետության ներքո, և որպես թագավոր գահին առաջարկվեց Չիքագի շերիֆ Չուսեյն իբն Ալիի երրորդ որդին՝ Ֆեյսալը:

Ֆեյսալը 1921 թ. հունիսի 23-ին ժամանեց Իրաք: Այն քաղաքների և գյուղերի միջով, որ անցնում էր նա, քնակիչները նրան բավականին սառն ընդունեցին, ինչը ճնշող տպավորություն թողեց Ֆեյսալի վրա: Դառնացած թագավորն ասում է իրեն ուղեկցող քրիստանական սպա Կինահան Կորնուոլիսին. «Ես կարծում էի, թե նրանք ինձ ուզում են»:

1921 թ. օգոստոսի 23-ին տեղի ունեցավ նրա թագադրումը, և Իրաքում հաստատվեց Գաշիմիների դինաստիան: Թագավորը, որն ընդունեց Ֆեյսալ I տիտղոսը, ձևականորեն դարձավ պետության ղեկավար, թայց ամբողջ իրական իշխանությունը մնաց անգլիական գլխավոր կոմիսարի ձեռքում, քանի որ մանդատով նրան տրված քոլոր իրավասությունները պահպանվեցին:

Այդ պատճառով էլ ազգային-ազատագրական պայքարը՝ հանում մանդատի վերացման և Իրաքի լրիվ ու իրական անկախության, շարունակվեց և ընդունեց սպասնալից չափեր: Թագադրումից հետո՝ 1921 թ. նոյեմբերի 10-ին, Արդել Ռահման ալ-Գայլանին կազմեց Իրաքի կառավարությունը: Բայց քոլոր իրաքցի նախարարներին կից գործում էին անգլիական «խորհրդակցաններ»՝ օժտված ամենալայն լիազորություններով:

Ստեղծված պայմաններում անգլիական իշխանությունները, դրսևորվելով որոշ ճկունություն, ինչ-որ չափով փոխեցին մանդատային կառավարման ձևը: Նրանք առաջարկեցին պայմանագիր կնքել Անգլիայի և Իրաքի միջև և մանդատային կառավարմանը տալ երկկողմանի անգլո-իրաքյան պայմանագրի ձև: Ազգերի լիզայի խորհրդին անգլիական կառավարության ներկայացրած պաշտոնական բացատրությունում ասված էր, որ Անգլիայի համար «ավելի նախընտրելի է իր իրավական կարգավիճակը Իրաքում որոշել ոչ թե մանդատի սովորական ձևով, ինչպես ենթադրվում էր նախկինում, այլ Նորին մեծության կառավարության (Մեծ Բրիտանիայի — Լ. Չ.) և Իրաքի կառավարության միջև կնք-

վող պայմանագրի ծնով»: Միաժամանակ Անգլիայի ներկայացուցիչ Ֆիշերը Ազգերի լիգայի խորհրդում իր կառավարության անունից հայտարարեց, որ կնքվելիք պայմանագիրը «չի փոխարինելու մանդատին, որը կմնա որպես զործող փաստաթուղթ, և որը սահմանում է Լորին մեծության կառավարության պարտականությունները, որ նա ստանձնել է Ազգերի լիգայի անունից»:

Պայմանագրի տեքստը, որ կազմել էին անգլիացիներն առանց իրացրիների մասնակցության, Իրաքին ներկայացվեց 1922 թ. մայիսին: Այն, որ պաշտոնապես կոչվում էր «Պայմանագիր դաշինքի մասին», կազմված էր 18 հոդվածից: Նրանում ասված էր, որ Իրաքի թագավորի խնդրանքով Անգլիան համաձայն է Իրաքին տալ այնպիսի խորհուրդներ և աջակցություն, որոնք կարող են անհրաժեշտ լինել սույն պայմանագրի գործողության ամբողջ ընթացքում: Իրաքը համաձայնվում է բոլոր կարևոր հարցերում, որոնք շոշափում էին միջազգային և ֆինանսական պարտավորությունները, ղեկավարվել անգլիական կառավարության կողմից գլխավոր կոմիսարի միջոցով տրվող խորհուրդներով: Անգամ Իրաքի թագավորը չէր կարող որևէ օտարերկրացու ծառայության ընդունել առանց անգլիական կառավարության համաձայնության:

Իրաքում մնում էին անգլիական զորքերը և Անգլիային Իրաքում ներկայացնելու էր ոչ թե դեսպանը, այլ գլխավոր կոմիսարը և գլխավոր հյուպատոսը: Պայմանագիրը ստորագրվում էր 20 տարի ժամկետով:

Իրաքցիների համար անընդունելի էր նման պայմանագիրը, և նրկում նոր թափ ստացավ հակաիմպերիալիստական պայքարը: Այդ պահից սկսած՝ պայքարը մանդատի դեմ ընդունում է անգլո-իրաքյան պայմանագրերի դեմ ուղղված պայքարի ծն: Պայմանագրի դեմ ուղղված խոշոր ելույթներ տեղի ունեցան Բասրայում, Բաղդադում, Միջին Եփրատում, Նաջաֆում, Քարբալայում, Դիվանիայում, Մունթաֆիկում և այլ վայրերում: Ցուցարարները կրում էին «Կորչի մանդատը», «Կորչի Անգլիան» պաստառներ: Բաղդադում ցուցարարներն ուղևորվեցին դեպի թագավորական պալատ և թագավորից պահանջեցին մերժել անգլո-իրաքյան պայմանագիրը: Նրանք Մահդի ալ-Խալիֆին, Մուհամմադ ա-Սադրին, Մահդի Բուսաֆիրին, Ահմադ Դաուդին և Գամդի բեյ Փաջա-չին ընտրեցին որպես Իրաքի ժողովրդի ներկայացուցիչներ՝ հանձնարարելով նրանց «տեղյակ պահել ամբողջ աշխարհին այն մասին, որ իրենք մերժում են մանդատը և պահանջում լրիվ անկախություն»: Նրանք հեռագրեր ուղարկեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալի-

այի պառլամենտներին և Ազգերի լիգային, աշխարհի բոլոր ազդեցիկ լրագրերին առ այն, որ «Իրաքի ժողովուրդը կազմակերպում է ցույցեր, որպեսզի արտահայտի իր ձգտումը դեպի լրիվ անկախություն, և այն մասին, որ չի ցանկանում ընդունել մանդատը, ինչ ձևով էլ, որ այն լինի»: Լուրջ հուզումներ տեղի ունեցան Նաջաֆում, Բարբալայում, Չիլում, Դիվանիայում և Սիջին Եփրատի այլ բնակավայրերում: Միջին Եփրատի ցեղապետները 1922 թ. օգոստոսի 4-ին պահանջագիր ուղարկեցին Ֆեյսալ I-ին՝ առաջարկելով նրան մերժել մանդատը, պահանջել անգլիական կառավարությունից ճանաչել այդ իրողությունը և ստիպել իրաժարական տալ իրաքյան որևէ կառավարության, որը Անգլիայի հետ կստորագրի մի այնպիսի պայմանագիր, որը չի բավարարի Իրաքի ազգային շահերը: Այդ ընթացքում ներկայացվեց մի կարևոր պահանջ ևս: Ընդդիմադիր ուժերը պահանջեցին, որ Իրաքը Անգլիայի հետ կապերը պահպանի ոչ թե գաղութային նախարարության, այլ արտաքին գործերի նախարարության միջոցով:

Այս համընդհանուր տրամադրությունները և հակաբրիտանական ելույթները որոշ չափով ազդեցին նաև Ֆեյսալ I-ի դիրքորոշման վրա: Ուստի լրիվ անակնկալ եղավ անգլիացիների համար, երբ Իրաքի թագավորը հայտարարեց, որ «ինքը Իրաքի լրիվ անկախության կողմնակից է»: Բրիտանական իշխանությունները Ֆեյսալ I-ի վրա ուժեղ ճնշումներ գործադրեցին, անգամ սպառնացին նրան, որ եթե նա շարունակի հետևել նման քաղաքականության, ապա կարող է զրկվել իր գահից:

Բայց պայքարը անգլո-իրաքյան պայմանագրի դեմ շարունակվում էր և ընդունում նոր ծավալներ: Չիչատականության է արժանի այն փաստը, որ ի նշան բողոքի բրիտանական իշխանությունների քաղաքականության դեմ՝ Իրաքի կառավարության վեց նախարարներ իրաժարական տվեցին:

Ստեղծված պայմաններում, երբ ամբողջ Իրաքը ետում էր, հարկադրված էր իրաժարական տալ Իրաքի կառավարությունը՝ Արզև Ռահման ալ-Գալլանիի գլխավորությամբ:

Դրանից հետո դեպքերը զարգացան անհավանական, նույնիսկ կարելի է ասել, թատերական ձևով: 1922 թ. օգոստոսի 24-ին Ֆեյսալ I-ը «պատահականորեն» հիվանդացավ: Օգտվելով այդ առիթից՝ բրիտանական գլխավոր կոնխար Պերսի Կոքսն իշխանությունն ամբողջովին իր ձեռքում կենտրոնացրեց: Նա արգելեց քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը, փակեց թերթերը, ձերբակալեց մի շարք

ազգային ղեկավարների, իսկ այն շրջանները, որտեղ տեղի էին ունենում ելույթներ, ոմբակոծման ենթարկվեցին:

Այդ ուղիով «վերականգնելով» կարգ ու կանոնը՝ Պերսի Կոքսը իշխանությունն իր ձեռքում մեկ ամիս պահելուց հետո «վերադարձրեց» թագավոր Ֆեյսալին: Վերջինս շնորհակալություն հայտնեց գլխավոր կոմիսարին նրա վճռական գործողությունների համար՝ «ընդհանուր շահերը պաշտպանելու և անվտանգությունն ապահովելու գործում» և իր համաձայնությունը տվեց ներկայացված անգլո-իրաքյան պայմանագրին, որը և ստորագրվեց 1922 թ. հոկտեմբերի 10-ին:

Սակայն պայմանագիրը պետք է վավերացվեր Իրաքի նոր սահմանադիր ժողովի կողմից:

Իրաքի հայրենասիրական ուժերն իրենց պայքարի սուր ծայրն ուղղեցին Սահմանադիր ժողով գումարելու դեմ: Նրանք որոշեցին բռնկոտել ընտրությունները: Տեղի էին ունենում ցույցեր, միտինգներ և այլ բնույթի ելույթներ: Շիա ուլեմները (աստվածաբան գիտնականները) 1922 թ. նոյեմբերի 8-ին հրապարակեցին մի Ֆեւովա (որոշում), որը շիաներին արգելում էր մասնակցել ընտրություններին:

Այս ընթացքում բռնկվեց քրդական նոր ապստամբություն, որը կրկին ղեկավարեց աքսորից վերադարձած շեյխ Մահմուդը: Նա սկզբում իրեն հռչակեց Սուլեյմանիայի հուքումդար (կառավարիչ), իսկ 1922 թ. նոյեմբերին Քրդստանի թագավոր: Նա փորձեց իր իշխանությունը տարածել ամբողջ Իրաքյան Քրդստանի վրա: Դա արդեն չէր համապատասխանում Անգլիայի շահերին, և նա դիմեց վճռական ռազմական գործողությունների: Շեյխ Մահմուդի երկրորդ ապստամբությունը 1924 թ. ևս ավարտվեց պարտությամբ:

Անգլիացիներին և Ֆեյսալին մեծ դժվարությամբ միայն 1924 թ. մարտին հաջողվեց անցկացնել Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները: Անգլո-իրաքյան 1922 թ. պայմանագրի վավերացման հարցի քննարկումը Սահմանադիր ժողովում տևեց 3 ամիս: Ամբողջ երկիրը պահանջում էր մերժել այդ անիրավահավասար պայմանագիրը: Երկրում տեղի էին ունենում ցույցեր և տարբեր բնույթի ելույթներ: 1924 թ. մայիսի 24-ին հուժկու ցույց տեղի ունեցավ Բաղդադում: Ցուցարարները ներխուժեցին Սահմանադիր ժողովի շենք՝ պահանջելով ղեկուսատուներից չվավերացնել պայմանագիրը: Նրանց գլխավոր լրգունգները դարձան՝ «Կորչի պայմանագիրը», «Կորչի Ֆեյսալը»: Ձիմվորները և ոստիկանները կրակ բացեցին ցուցարարների վրա: Ստեղծված պայմաններում անգլիական նոր

զլխավոր կոմիսար Չենդի Դոբսը 1924 թ. հունիսի 2-ին վերցնազիր ներկայացրեց Սահմանադիր ժողովին, որ եթե նա մինչև հունիսի 10-ը չվավերացնի պայմանագիրը, ապա Անգլիան կդիմի Ազգերի լիգային՝ խնդրելով հաստատել մանդատը նրա նախնական ձևով, այսինքն՝ հաստատել ուղղակի կառավարման ձև: Վարչապետ Ջաֆար ալ-Ասկարին պարտադրեց դեպուտատներին արթնացնել զիջերով և նրանց հավաքեց Սահմանադիր ժողովի շենքում: 1924 թ. հունիսի 11-ին Սահմանադիր ժողովն իր արտակարգ նիստում, որին 100 դեպուտատից ներկա էր ընդամենը 69-ը քնաթաթա դեպուտատ, 37 ծայրով հաստատեց 1922 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը: Ըստ էության, դա հաստատվեց Սահմանադիր ժողովի փոքրամասնության կողմից՝ նրա անդամների 1/3-ով:

Պայմանագրի վավերացման լուրը մեծագույն դժգոհությամբ և խոր զայրույթով ընդունվեց ժողովրդի և ազգային-հայրենասիրական ուժերի կողմից: Իրաքի պատմության ճանաչված մասնագետ Մաջիդ Խադուրին իր «Անկախ Իրաք» աշխատության մեջ նշում է, որ պայմանագրի վավերացումից հետո Իրաքի ժողովուրդը Ֆեյսալ քազավորին անվանեց «դավաճան, որը ծախսեց իր երկիրը սեփական մորթին փրկելու համար»:

1924 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ազգերի լիգայի խորհուրդը հաստատեց այդ պայմանագիրը: Պա նշանակում էր, որ Իրաքում անգլիական մանդատը հաստատվեց յուրահատուկ՝ երկկողմանի պայմանագրի ձևով, որի շրջանակներում գոյության իրավունք էր առանում Իրաքի քազավորությունը:

3. Հայ գաղթականների հոսքը Իրաք և իրաքահայ համայնքի ձևավորումը

Իրաքը քազմազգ պետություն է: Այստեղ արաբների հետ միասին ապրում են քրդեր, ասորիներ, պարսիկներ, հրեաներ, բուրքմեններ, հայեր և այլք: Ինչպես նշում է ամերիկյան պատմաբան Ֆ. Ֆոստերը, Իրաքում բնակվող մարդկանց երակներում հոսում է արաբական, պարսկական, քրդական և հայկական արյուն: Հայկական առաջին գաղթօջախները Իրաքում հայտնվել են շատ վաղուց՝ մասնավորապես XVII դ. սկզբից: Սակայն ժամանակակից հայ համայնքն առաջացել է Առաջին համաշխարհային պատերազմից և երկրորդական կառավարության կողմից կիրառված ցեղասպանության և բռնի տեղահանումից հետո, երբ Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության զգալի մասը հայտնվեց Արա-

քական Արևելքում, այդ թվում և Իրաքում: Հայերին բռնի տեղահան անելով և քշելով արաբական անապատներ՝ երիտթուրքերի ղեկավարությամբ հույս ուներ, որ այդ հատվածը կույ կգնա անապատի ավազուտներին, և որ քրիստոնյա հայերը թշնամական վերաբերմունքի կհանդիպեն մուսուլման արաբների կողմից, որոնք կչարունակեն երիտթուրքերի արյունալի գործը: Բայց նրանց հույսերը չարդարացան: Արաբները ներառական օգնության ձեռք մեկնեցին հայ տարագիրներին: Շատ վայրերում ազգությամբ արաբ կառավարիչները հրաժարվում էին իրագործել հայերին կոտորելու վերաբերյալ թուրքական կառավարության արձակած հրամանները: Այդպես վարվեցին, օրինակ, Մոսուլում: Երբ Մոսուլի նահանգապետը տառցավ թուրքական կառավարության հրամանը տեղի հայերին ոչնչացնելու մասին, նա հրավիրեց արաբ երևելիների խորհրդակցություն: Վեդիհեննոս կտրուկ կերպով հանդես եկան այդ ծրագրի դեմ՝ նշելով, որ «իրենց խիղճը թույլ չի տա, որ արաբ ժողովրդի ձեռքը քաթախվի հայերի արյան մեջ»: Նման փաստերը շատ շատ են, որոնք գալիս են հավաստելու, որ արաբ ժողովրդի ձեռքը, իրոք, չքաթախվեց հայերի արյան մեջ: Ընդհակառակը, արաբները, ինչպես որ կարողանում էին, օգնում էին հայ գաղթականներին՝ նրանց տալով օրևան, սնունդ, հագուստ: Չգալի թվով հայեր հաստատվեցին արաբական երկրներում, այդ թվում և Իրաքում: Սկզբնական շրջանում՝ 1917–1922 թթ., Իրաքում հաստատված հայերի թիվը հասնում էր 90 հազարի:

Նրանք գլխավորապես կենտրոնացված էին երկու գաղթականներում՝ Նար Ռոմարում, որը գտնվում է Բասրայից 17 մղոն հեռու՝ Շատ ալ–Արաբի ափին, և Բակուբայում՝ Բաղդադից 30 մղոն արևելք: Բակուբայում Դիյալա գետի ափին, հաստատվում են մոտ 20 հազ. հայ, հիմնականում Վասպուրականից և Ատրպատականից: Նրանք ժամանակավորապես բնակություն են հաստատում վրանների տակ:

Գաղթականների կարիքները հոգալու և նրանց ծանր վիճակը փոքր ինչ թեթևացնելու համար Բաղդադի ազգային իշխանությունները կազմակերպվում են «Հայ տարեգրելոց պաշտպան» և «Գաղթականներու օգնության հայ տիկնանց օժանդակ» մարմիններ, որոնք անմիջապես զործի են անցնում և օգնում գաղթականներին: Բաղդադում բացվում է որբանոց, որտեղ ապաստան են գտնում և մահվան ճիրաններից փրկվում մեծաքանակ հայ որբ մանուկներ:

1917 թ. Բաղդադում հաստատվում է Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստից հանձնախումբը, որը ազգային իշխանությունների

օգնությանը հազարավոր որբեր է բերում Դեյր ազ—Չորից Բաղդադ և հետո նավերով փոխադրում երուսաղեմ և Եգիպտոս:

Իսկ Նար ումարում տեղակայված շատ հայ գաղթականներ, որոնք նույնպես բնակվում էին վրաններում, հետագայում մշտական բնակություն են հաստատում Բասրա քաղաքում:

Չետագայում հայ գաղթականներից շատերը հեռացան Իրաքից, և հայերի քանակը նվազելով հասավ 20—25 հազարի: Այնուհետև նրանք դուրս եկան այդ ճամբարներից և հաստատվեցին Իրաքի տարբեր վայրերում: Նրանք դառնում են հիմնականում քաղաքացրնակ և կենտրոնանում Բաղդադում՝ 17 հազ., Բասրայում՝ 3,5 հազ., Մոսուլում՝ 3 հազ., Կիրկուկում՝ 1 հազ. մարդ, ինչպես նաև Խանեկիմում, Չաբանիայում, Չախտում և այլուր: Սկզբնական շրջանում նրանք վիճակը շատ ծանր էր, սակայն հետագայում հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ նրանք կարողանում են ուղքի կանգնել և կազմակերպել իրենց տնտեսական և հոգևոր—մշակութային կյանքը: Չայերի հիմնական զանգվածը զբաղված է արհեստներով, պրոդյուսարբերության և առևտրի մեջ: Մի մասը պետական պաշտոնյա է, բժիշկ, իրավաբան, ուսուցիչ, լրագրող և այլն: Չայերի մոտ 65%—ը բանվորներ և արհեստավորներ էին, 20%—ը՝ ծառայողներ և մտավորականներ, իսկ 15%—ը՝ առևտրականներ:

Չամայնջի հասարակական—ազգային կյանքը ղեկավարում են քաղաքային և գավառական ժողովները, որոնց հսկողության տակ են գտնվում նաև ուսուցչական խորհուրդները: Իրարում գործել և շարունակում են գործել մի քանի հայկական դպրոցներ՝ Բաղդադում, Բասրայում և այլուր, որոնք պահվում են 1927 թ. Բաղդադում հիմնված Չայ բարեգործական միության հաշվին: Այն իր մասնաճյուղերն ուներ համարյա բոլոր քաղաքներում, որտեղ ապրում էին հայեր՝ Կիրկուկում, Մոսուլում, Խանեկիմում, Բասրայում և այլուր: Չայ բարեգործական միությունը հաճախ օգնություն է ցույց տալիս նաև կարիքավոր արաբներին:

Իրաքահայերը հիմնում են իրենց ակումբները, միությունները, ինչպես՝ Չայ բժիշկների միությունը, Բաղդադի հայ երիտասարդաց միությունը, որ հիմնվել է 1926 թ. և այլն:

Արաբների և հայերի միջև հաստատվում է եղբայրական բարեկամություն, և նրանք համերաշխորեն համագործակցում են հասարակական—քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի տարբեր մարզերում:

4. Սահմանադրության ընդունումը և Իրաքի պետական սահմանների վերջնական ճշգրտումը

Անգլո-իրաքյան պայմանագրի վավերացումից հետո Անգլիայի կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Իրաքի սահմանադրության նախապատրաստմանը և ընդունմանը: Սահմանադրության ճանաչվածը պատրաստեցին անգլիական պաշտոնյաները՝ առանց իրաքցիների մասնակցության, որն այնուհետև հավանության արժանացավ Անգլիայի զաղուքների մինիստրության կողմից: Սահմանադրության հիմքում դրվեց անգլո-իրաքյան պայմանագրին նրա չհակասելու սկզբունքը: Այն գործելու էր այդ պայմանագրի շրջանակներում և չէր կարող ղեկ Իրաքի անկախության և գերիշխանության հարցը: Իրաքի սահմանադիր ժողովը 1924 թ. հուլիսի 10-ին հավանություն տվեց սահմանադրությանը, իսկ 1925 թ. մարտի 21-ին այն ստորագրեց Ֆեյսալ I թագավորը: Իրաքը վերածվեց սահմանադրական միապետության:

Այս բոլորին զուգահեռ, Անգլիան զգալի ջանքեր գործադրեց Իրաքի պետական սահմանները ճշգրտելու և դրանք ընդարձակելու ուղղությամբ: Նրա կազմի մեջ մտցվեցին մի շարք տեղիստրիաներ, որոնց վերաբերյալ վեճեր կային Իրաքի և հարևան պետությունների միջև: 1922 թ. ընթացքում որոշվեցին Իրաքի սահմանները Սաուդյան Արաբիայի թագավորության և Իրանի հետ: Ավելի դժվար ստացվեց սահմանի ճշգրտումը Թուրքիայի հետ՝ կապված Մոսուլի վիլայաթի հետ: Թուրքիան ինքն էր հավակնում այդ նահանգին, որի հետ չէր կարող համաձայնվել Անգլիան: Կերքինս ձգտում էր նավթով հարուստ այդ շրջանը մտցնել իր ենթամանդատային տեղիստրիա հանդիսացող Իրաքի կազմի մեջ, որից հետո ինքնաբերաբար Մոսուլի վիլայաթի վրա կտարածվեին մանդատից բխող Անգլիայի բոլոր իրավունքները: Երկարատև քաղաքական խուսափարումից հետո Անգլիային հաջողվեց ձեռք բերել ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի համաձայնությունն այդ հարցում: Անգլիան զտավ համապատասխան աջակցություն նաև Ազգերի լիգայի կողմից: Կերքիվերջո Թուրքիան զիջեց, և 1926 թ. հունիսի 5-ին Անկարայում ստորագրվեց պայմանագիր Անգլիայի և Թուրքիայի միջև, որով վերջինս ճանաչում էր Մոսուլի վիլայաթը որպես Իրաքի քաղկացուցիչ մաս:

Այսպիսով՝ նախկին Միջագետքի տարածքի վրա Բասրայի, Բաղդադի և Մոսուլի վիլայաթների միավորման հիմքի վրա կազմավորվեց Իրաք պետությունը:

Իր քաղաքական դիրքերն ամրապնդելուն զուգահեռ, Անգլիան մեծ եռանդ ցուցաբերեց նաև Իրաքում իր տնտեսական դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ, մասնավորապես նախարդությունահանման բնագավառում: 1925 թ. մարտի 14-ին Իրաքի կառավարությունը հաստատեց դեռևս Օսմանյան կայսրության կողմից 1914 թ. հունիսի 28-ին «Թըրքիշ պետրոլեում կոմպանիին» տրված կոնցեսիան և 75 տարի ժամանակով համապատասխան պայմանագիր կնքեց նրա հետ: Ընկերությունում տիրապետող էր անգլիական կապիտալը, սակայն 1927 թ. Անգլիան ստիպված էր բաժնետոմսերի մի մասը զիջել ֆրանսիական և ամերիկյան իր մրցակիցներին, որոնք դարձան այդ ընկերության մասնակիցներ: 1929 թ. «Թըրքիշ պետրոլեումը» վերանվանվեց «Իրաք պետրոլեում կոմպանիի»: Նրանում բաժնետոմսերի 23,75%-ը պատկանում էր անգլո-իտալական «Ույալ Դատչ Ենլլին», 23,75%-ը՝ «Անգլո-իրանիան օյլ կոմպանիին», 23,75%-ը՝ ֆրանսիական «Կոմպանի ֆրանսեզ դը պետրոլին», 23,75%-ը՝ ամերիկյան «Նիլրի իստ դիվելոպմենթ կորպորեյշնին» և 5%-ը՝ Գալուստ Ս. Գյուլբենկյանին: Գ. Գյուլբենկյանը մեծ դերակատարում էր ունեցել Իրաքի նավթի հայտնագործման և շահագործման մեջ: Իր այդ ծառայությունների դիմաց նա ստացավ, որպես անհատ, «Իրաք պետրոլեումի» բաժնետոմսերի 5%-ը և «Միստր ֆայվ պըրսենթ» («Պարոն հինգ տոկոս») կոչումը:

Նավթից ստացվող եկամուտների առյուծի բաժինը մտնում էր օտարերկրյա մոնոպոլիստական ընկերությունների գրպանը, իսկ Իրաքին յուրաքանչյուր տոմսա նավթի համար վճարում էին մի չնչին գումար՝ 4 շիլինգ:

5. Պայքարի հետագա սրումը մանդատի վերացման համար

Երբ քննարկվում էր Սոսուլի վիլայաթը Իրաքի կազմի մեջ մտցնելու հարցը, Ազգերի լիգան դրան իր համաձայնությունը տվեց մի պայմանով, որ անգլիական մանդատի ժամկետը երկարացվի 25 տարով, և ապահովվեն ոչ արաբ ժողովուրդների իրավունքները: Դա միանգամայն ձեռնառու էր Անգլիային, և նա առաջարկեց Իրաքին՝ կնքել նոր պայմանագիր: Անգլո-իրաքյան երկրորդ պայմանագիրը ստորագրվեց 1926 թ. հունվարի 13-ին: Այն լրիվ ուժի մեջ բողեց 1922 թ. պայմանագիրը, միայն նրա գործողության ժամկետը երկարացվեց 25 տարով:

Այդ նոր պայմանագիրը, ինչպես նրա նախորդը, դժգոհությամբ ընդունվեց Իրաքում: Իրաքի պառլամենտում նրա հաստատման հարցի քննարկման ժամանակ 20 դեպուտատներ, որպես բողոքի նշան, հեռացան նիստից: 1926 թ. մարտի վերջերին և ապրիլի սկզբներին մի քանի հակաանգլիական ելույթներ եղան Իրաքի տարբեր մասերում: Երկրի դեմոկրատական ուժերը պահանջում էին հրաժարվել անիրավահավասար պայմանագրից և վերջնականապես ձերբազատվել քրիտանական մանդատից: Ամբողջ 1927 թ. ընթացքում տեղի էին ունենում ցույցեր, հաճախ նաև զինված բախումներ իրաքցի հայրենասիրական ուժերի և անգլիական զաղութարարների միջև:

Անգլիական իշխանությունները, հաշվի առնելով ստեղծված իրադրությունը, հարկադրված էին դիմել որոշ զիջումների: Նրանք առաջարկեցին նոր պայմանագիր, որը նախահաստատվեց 1927 թ. դեկտեմբերի 14-ին: Այն ամբողջությամբ վերաբարձրում էր 1922 թ. պայմանագիրը, սակայն ձևականորեն Իրաքը ճանաչում էր որպես «սուվերեն և անկախ պետություն» և սահմանեց Ազգերի լիգայի մեջ Իրաքի մտնելու ճշգրիտ թվականը՝ 1932 թ.: Սակայն Անգլիան պահպանում էր Իրաքում իր զորքերը և խորհրդականներին, Իրաքի նկատմամբ իր ռազմական և ֆինանսական վերահսկողությունը, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության հարցերում Իրաքին «խորհուրդներ» տալու իրավունքը:

Նման պայմանագրի առաջադրումը Անգլիայի կողմից պայմանավորված էր նրանով, որ Իրաքում մեծ քառի էր ստացել մանդատի դեմ ուղղված շարժումը, և անգլիական իշխանությունները փորձում էին պահպանել մանդատային կառավարման ողջ համակարգը, սակայն ձևականորեն առանց մանդատի:

Իրաքի ազգային-հայրենասիրական ուժերը հեշտությամբ կռահեցին անգլիական այդ խուսափարման իմաստը և պահանջում էին Իրաքին տալ ոչ թե ձևական, այլ իրական անկախություն: Բաղդադում և այլ վայրերում տեղի ունեցան ցույցեր, իսկ Յուսուֆային Իրաքում՝ զինված բախումներ: Գալափմպերիալիստական վերելքի պայմաններում Իրաքի պառլամենտը հրաժարվեց վավերացնել քրիտանական կառավարության կողմից առաջարկված նոր պայմանագիրը: Իրաքի կողմից անգլո-իրաքյան երրորդ պայմանագրի մերժումը Իրաքի ազգային-հայրենասիրական ուժերի խոշոր հաղթանակն էր, որը մեծ հարված էր Անգլիայի հեղինակությանը:

Այս փուլում ազգային-ազատագրական շարժման ընդունված գծերից մեկը Իրաքի երիտասարդ քանկոր դասակարգի մասնակցությունն էր նրան: 1928-1929 թթ. բանվորները կազմակերպում են իրենց արհմիությունները, իսկ 1927 թ. հիմնվեց առաջին մարքսիստական խմբակը, որի հիմնադիրներն էին Գուսնի Այյուշը և Յուսուֆ Մալման Յուսուֆը (Ֆահ): Բանվորները պայքարում էին իրենց կյանքի պայծառների բարելավման համար և ընդդեմ բրիտանական իմպերիալիզմի տիրապետության:

20-ական թվականների վերջին ուժեղացան հուզումները նաև քրդաբնակ շրջաններում: Քրդերը պահանջում էին Իրաքի կազմում ստեղծել քրդական առանձին վարչական միավոր:

Շարժումը մանդատի վերացման և անգլիական տիրապետությունից ձերբազատվելու համար ընդգրկել էր ամբողջ Իրաքը: Անգլիացիները, ոչ առանց հիմքի, վախճում էին, որ կարող է սկսվել նոր համաիրաքյան ապստամբություն: Նրանք դեռ լավ էին հիշում 1920 թ. համաիրաքյան ապստամբությունը, որը նրանց մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ճնշել:

Եվ ահա այսպիսի պայմաններում Անգլիան առաջարկեց Իրաքին կնքել նոր պայմանագիր, որն իր պետք է վերացներ մանդատը, սակայն այնպես, որ էական փոփոխություններ տեղի չունենային անգլո-իրաքյան հարաբերություններում:

III. 1930 թ. ԱՆԳԼՈՒ-ԻՐԱՔԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ. ԱՆԳԼՆԱԿԱՆ ՄԱՆԴԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԻՐԱՔԻ ՉԵՎԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

1930 թ. մարտի 23-ին Անգլիայի և Իրաքյան հետադիմության ջանքերով Իրաքի վարչապետ նշանակվեց Նուրի Սաիդը, որը հայտնի էր որպես բրիտանական իմպերիալիզմի հլու կամակատար: Անմիջապես սկսվեցին բանակցություններ Բաղդադի և Լոնդոնի միջև՝ նոր պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ, որը պետք է նոր հիմքերի վրա դներ անգլո-իրաքյան հարաբերությունները և նոր միջազգային ստատուս հաստատեր Իրաքի համար:

1930 թ. հունիսի 30-ին Լոնդոնում Անգլիայի և Իրաքի միջև ստորագրվեց «Պայմանագիր բարեկամության և դաշինքի մասին»: Այն չեղյալ էր հայտարարում Ազգերի լիգայի կողմից Անգլիային տրված ման-

դատը Իրաքը կառավարելու վերաբերյալ և ծնականորեն Իրաքը հռչակում որպես անկախ պետություն: Մակայն պայմանագիրը պաշտոնապես էր մի շարք կետեր, որոնք խիստ սահմանափակում էին Իրաքի անկախությունը և ապահովում Անգլիայի տիրապետությունը Իրաքում: Անգլիան շարունակելու էր «խորհուրդներ տալ» Իրաքին: Անգլիան իրավունք ուներ Իրաքում պահել իր զորքերը, նրա զինված ուժերն իրավունք ունեին ազատորեն տեղաշարժվել երկրում, օգտվել Իրաքի երկաթուղիներից, գետերից, նավահանգիստներից, օդանավակայաններից և կապի միջոցներից: Իրաքը Անգլիային տրամադրում էր երկու ռազմատեղային բազա՝ Հարբանիայում՝ Բաղդադի մոտ, և Շուայբայում՝ Բասրայի մոտ: Պայմանագրի հավելվածով անգլիական զինծառայողները պահպանում էին իրենց բոլոր արտոնությունները իրավական և ֆինանսական հարցերում: Իր բանակը վարժեցնելու համար Իրաքը պարտավորվում էր հրավիրել միայն անգլիական մասնագետներ կամ իրաքցիներին ուղարկել միայն անգլիական ռազմական դպրոցներ: Բացի այդ, Իրաքը համաձայնվում էր, որ Իրաքում գոյություն ունենա անգլիական ռազմական միսիա, պարտավորվում էր արտասահմանից հրավիրել միայն բրիտանական պաշտոնյաներ ու փորձագետներ և ճանաչել անգլիական դեսպանի ավագությունը մյուս երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների նկատմամբ:

Պայմանագիրը ստորագրվեց 25 տարի ժամկետով:

1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը, ինչպես ցույց են տալիս նրա վերոնշյալ հոդվածները, իրավահավասար պայմանագիր չէր: Չնականորեն չեղյալ հայտարարելով անգլիական մանդատը և ճանաչելով Իրաքի «անկախությունը»՝ Անգլիան իրականում կարողացավ պահպանել իր լրիվ վերահսկողությունն Իրաքի ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա: Այդ պատճառով իրավացի էր Իրաքի կառավարության նախկին նախարար Ռաշիդ Ալի ալ-Գալանին, երբ ընդգծում էր, որ «նոր իրաքյան պայմանագիրը ժամանակավոր մանդատը փոխարինեց մշտական օկուպացիայով»:

Իրաքի ժողովրդական զանգվածները, մտավորականությունը, ազգային բուրժուազիան, ինչպես նաև լիբերալ ազնվականության մի մասը հանդես եկան պայմանագրի դեմ, իսկ արքունիքը, ամենահետա-

դիմական շեյխերն ու ֆեոդալները և կոմարադորական քուրճուազիայի ներկայացուցիչները պաշտպանեցին այն: Վերջիններս հույս ունեին դրա օգնությամբ ընդլայնել իրենց իրավունքները երկրի ներքին կառավարման հարցերում:

Թագավորական հրովարտակով ջրվեց հին պատվածները և նշանակվեցին նոր ընտրություններ: Արքունիքը, Նուրի Սաիդը և անգլիացիները հույս ունեին պատվածներում «ընտրել» իրենց հլու-հնազանդ մարդկանց, որոնք կվավերացնեին 1930 թ. պայմանագիրը:

Ընտրություններն անց էին կազմում ազատության քաղաքայության և ոստիկանական ահաբեկության պայմաններում: Այդ պատճառով իրաքյան մի շարք հայրենասիրական ուժեր, ինչպես՝ «Ֆիզր ալ-Վաթանի ալ-Իրաքի» (Իրացի ազգային կամ հայրենիքի) կուսակցությունը, քոյնուտ հայտարարեցին ընտրություններին: Պայմանագրի դեմ հանդես եկավ նաև «Ֆիզր ալ-Շաաբ»՝ ժողովրդական կուսակցությունը: Ընտրությունների նկատմամբ ժխտական դիրք զբաղեցին նաև քրդերը: Մի շարք վայրերում՝ Մամարայում, Մուլեյմանիայում և այլուր, ընտրությունների ժամանակ քախումներ եղան ժողովրդական զանգվածների և ոստիկանական ուժերի միջև: Մակայն Նուրի Սաիդին հաջողվեց ընտրել իրեն ձեռնառու պատվածներ, որը 1930 թ. նոյեմբերի 16-ին վավերացրեց 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը:

Բայց դրանից հետո էլ երկիրը չի անդարտվեց: Պայքարն ավելի կազմակերպված տանելու համար Իրաքի քաղաքական գործիչների մի խումբ՝ Յասին ալ-Յաշիմիի, Նաջի Մուվեյդիի և Ռաշիդ Ալի ալ-Չալլանիի գլխավորությամբ 1930 թ. նոյեմբերի 25-ին հիմնեցին «Ֆիզր ալ-Իլսա ալ-Վաթանի»՝ Ազգային եղբայրության կուսակցությունը, որը 1931 թ. միավորվեց Իրաքի ազգային կուսակցության հետ: Նրա գլխավոր նպատակն էր պայքարի կազմակերպումը ընդդեմ 1930 թ. պայմանագրի: Ավելի ակտիվորեն պայքար ծավալեցին բանվորները, որոնք 1931 թ. փորձեցին հիմնել բանվորական կուսակցություն, սակայն Նուրի Սաիդի կառավարությունն արգելեց այն: Ծայր առան ելույթներ, ցույցեր, գործադուլներ, որոնք Բաղդադում, Բասրայում, Մունքաֆիքում և այլ վայրերում վերածվեցին արյունալի քախումների:

Կրկին ուղի ելան քրդական ժողովրդական զանգվածները: Գատկապես նշանակալից էր քրդական ապստամբությունը Բարզանի շրջանում 1931-1932 թթ., որ գլխավորում էին Միմադ և Մուսթաֆա Բարզանի եղբայրները: Սակայն այդ ապստամբությունը նս արյան մեջ խեղդվեց:

Դժգոհությունը համակել էր նաև ասիդիացիներին: Քրդերը և ասիդիացիները դիմեցին Ազգերի լիգա իրենց իրավունքները պաշտպանելու խնդրանքով: Վերջինս պահանջեց Իրաքից հանդես գալ հատուկ դեկլարացիայով ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների վերաբերյալ՝ դա դիտելով որպես Ազգերի լիգայի մեջ Իրաքին ընդունելու նախապայման: Իրաքի կառավարությունը նման դեկլարացիայով հանդես եկավ 1932 թ. մայիսի 20-ին, որով պարտավորվում էր ապահովել բոլոր ոչ արաբ ժողովուրդների ազատությունը, պաշտպանել նրանց կյանքը, ապահովել հավասարությունը օրենքի առջև և այլն:

1932 թ. հոկտեմբերի 3-ին Ազգերի լիգան որոշեց Իրաքը ընդունել Ազգերի լիգայի անդամ: Դա նշանակում էր անգլիական մանդատի պաշտոնական վերացում և Իրաքի անկախության ծնական հռչակում: Միաժամանակ ուժի մեջ մտավ 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը:

IV. ԻՐԱԸԸ ՉԵՎԱԿԱՆ ԱՆԿԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱԿԱՆ ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ ՊԱՅՏԱՐԻ ՓՈՒԼՈՒՄ (1932-1958 թթ.)

1. Իրադրությունը Իրաքում «անկախության» հռչակման առաջին տարիներին

Իրաքում ստեղծվեց յուրահատուկ իրավիճակ: Մանդատը, որը Իրաքի վրա հաստատվել էր 1922 թ. երկկողմանի անգլո-իրաքյան պայմանագրով, պաշտոնապես վերացված համարվեց 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագրով, որի հիման վրա Իրաքը 1932 թ. ընդունվեց Ազգերի լիգայի անդամ: Այդ պատճառով 1932 թ. ընդունված է համարել Իրաքի անկախության օր: Չնականորեն, ինչպես ասում են, ամեն ինչ կարգին էր, և Իրաքը ծնականորեն համարվում էր անկախ և ինքնիշխան պետություն:

Սակայն բոլորովին այլ կարծիքի էին Իրաքի ազգային և հայրենասիրական ուժերը, երկրի րացարձակ մեծամասնությունը՝ բանվորները, գյուղացիները, մտավորականությունը, ազգային բուրժուազիան, հայրենասեր ցեղապետ-շեյխերը, երիտասարդությունը և հասարակության այլ խավերը: Նրանք Իրաքի անկախությունը համարում էին

ծնական և ոչ լիակատար, և գտնում, որ քրիտանական գաղութային տիրապետությունից վերջնականապես ու ամբողջապես ազատագրվելու հարցը դեռևս չի լուծված:

Ուստի ազգային-ազատագրական պայքարը Իրաքում շարունակվում է ընդհուպ մինչև 1958 թ. հուլիսյան հեղափոխությունը: Այդ փուլում ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնական րովանդակությունը կազմում էր Իրաքի ծնական անկախության վերածումն իրական անկախության, իսկ պայքարի հիմնական քիրախ դարձավ 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը, ավելի կոնկրետ՝ նրա վերացումը:

Պայմանագրի ստորագրումից և Իրաքի՝ Ազգերի լիգայի անդամ դառնալուց հետո էլ երկրում վիճակը մնում էր ծանր և խիստ լարված: Սկսվում է Իրաքի հայրենասիրական ուժերի երկարատև և ծանր պայքարը ծնական անկախությունն իրականի վերածելու համար: Երկրում քաղաքական իրադրությունը կայուն չէր: Քաղաքական անկայունության դրսևորում պետք է համարել այն փաստը, որ 1932-1933 թթ. Իրաքում փոխվել է 21 կառավարության, և երեք անգամ անցկացվել պառլամենտական ընտրություններ: Խիստ ծանր էր նաև երկրի տնտեսական վիճակը: 1929-1932 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը մեծ հարված հասցրեց Իրաքի քույլ զարգացած տնտեսությանը: Խիստ ընկան արձավի, բրդի, ցորենի և գարու գները, կրճատվեցին ցանքատարածությունները և քայքայված գյուղական զանգվածները հորդեցին քաղաքներ: Իսկ քաղաքներում շեշտակի աճեց գործազրկությունը:

Ֆեոդալ-կալվաժատիրական և առևտրավաշխատուական վերնախավը, որի ձեռքն անցավ երկրի կառավարումը, և նրանց շահերն արտահայտող արքունիքն ի վիճակի չէին լուծել երկրի առջև կանգնած քաղաքական և տնտեսական լուրջ պրոբլեմները: 1932 թ. դեկտեմբերի 27-ին հարկադրված էր հրաժարական տալ Լուրի Սաիդի կառավարությունը: Իշխանության գլուխ եկան Ազգային եղբայրության կուսակցության ներկայացուցիչները Ռաշիդ Ալի ալ-Պայլանի գլխավորությամբ: Վերջինս 1933 թ. մարտի 20-ին կազմեց իր կառավարությունը: Իշխանության գլուխ գալով՝ Ազգային եղբայրության ղեկավարները խոստանում էին մի շարք բարեփոխություններ անցկացնել Իրաքում: Սակայն արտաքին քաղաքականության քննազավառում խոստացան «հարզել Իրաքի միջազգային պարտավորությունները», ինչը նշանակում էր հրաժարվել 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու իրենց նախկին պահանջից: Որպես բողոքի նշան՝ Ազգային եղբայրու-

թյան կազմից դուրս եկան Իրաքի ազգային կուսակցության ներկայացուցիչները՝ Արու Թիմանի գլխավորությամբ: Դա ծանր հարված էր Ռաշիդ ալ-Գայլանի կառավարությանը: Վերջինիս դեմ քանի գնում, ուժեղանում էր դժգոհությունը: Փորձելով ելք գտնել ստեղծված ծանր պայմաններից և ժողովրդական զանգվածների ուշադրությունը շեղել ներքին և արտաքին խնդիրներից՝ ալ-Գայլանի կառավարությունը 1933 թ. օգոստոսին կազմակերպեց ասիրիացիների ջարդ, որը հանդիսանում է սև էջ միապետական Իրաքի պատմության մեջ: Այդ քայլը վարկաբեկեց Իրաքին, և Ռաշիդ ալ-Գայլանի կառավարությունը 1933 թ. սեպտեմբերի 27-ին հրաժարական տվեց:

Այդ ընթացքում վախճանվեց Իրաքի քազավոր Ֆեյսալ I-ը, և 1933 թ. սեպտեմբերի 9-ին վախճանված Ֆեյսալ I-ի փոխարեն Իրաքի գահի վրա նրան փոխարինեց նրա որդին՝ Ղազին: Սակայն նորաթուխ, երիտասարդ և քաղաքականության մեջ դեռևս անվիրո զահակալի շիաջողվեց լուծել երկրում առաջացած քաղաքական սուր ճգնաժամը:

Այս շրջանում նկատելիորեն աճում է Իրաքցիների քաղաքական ինքնագիտակցությունը, և նրանք ավելի ակտիվորեն են պայքարի մեջ մտնում իրենց իրավունքների համար: 1933 թ. հաջողվեց միավորել գործող արհմիությունները և հիմնել Միավորված քանվորների միություն, որի կազմի մեջ մտավ 20 արհմիություն:

20-ական թվականների վերջին և 30-ական թվականների սկզբին Իրաքում ձևավորվում են կոմունիստական քիջներ, մասնավորապես Բաշրայում, Բաղդադում և Լաֆրիյայում: 1934 թ. դեկտեմբերի 31-ին Բաղդադում գումարված կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանսում հիմնվեց Իրաքի կոմունիստական կուսակցությունը: Սկզբնական շրջանում այն կոչվում էր Իմպերիալիզմի և շահագործման դեմ պայքարի կոմիտե, որն իր առջև նրկու կարևոր խնդիր էր դնում՝ աշխատավորների շահերի պաշտպանություն և պայքար Իրաքի լրիվ անկախության և սուվերենության համար: 1935 թ. հունիսից Իրաքի կոմունիստներն սկսեցին հրատարակել «Քիֆահ աշ-Շաար»՝ «Ժողովրդի պայքար» քերթը:

30-ական թվականներին Իրաքի քաղաքական կյանքում զգալի դեր էր խաղում «Ալ-Միալի»՝ «Ժողովուրդ» խումբը, որի ղեկավարներն էին Աբդել Ֆաթահ ալ-Իբրահիմը, Մուհամմադ Չադիդը և Արոնկ Կադիր Իսմայիլը: Նրանք պահանջում էին կիրառել սոցիալական օեֆորմներ և հաստատել «կոլեկտիվիզմ»՝ վրա հիմնված դեմոկրատական վարչակարգ:

1934 թ. «Ալ-Աիսլիի» մեջ մտան վարանդիստներ Աբու աք-Թիմա-
 Ըղ և Քամիլ Չաղեբչին:

2. 1935–1936 թթ. ապստամբությունը

1930–ական րվականների Իրաքի պատմության մեջ առանձնա-
 հատուկ տեղ է զբաղում 1935–1936 թթ. ապստամբությունը: Նրա գլխա-
 վոր պատճառներն էին գյուղացիական զանգվածների ծանր վիճակը,
 երկրում տիրող անկայուն քաղաքական դրությունը և անգլիական տի-
 րապետության շարունակումը: Իսկ անմիջական առիթ հանդիսացավ
 1934 թ. պառլամենտական ընտրությունների կեղծումը, որի
 հետևանքով շիա ցեղերի շատ շեյխեր և Ազգային եղբայրության բլոկի
 ղեկավարներ չընտրվեցին պառլամենտ: Ապստամբությունը սկսվեց
 1935 թ. հունվարին Միջին եփրատի շրջանում և ընդգրկեց Դիյալան, Գի-
 լը, Սուլ աշ-Շույուբը, Ռումայսան, Նասիդիյան և այլ վայրեր: Կառավա-
 րությունը անզոր գտնվեց ճնշել ապստամբությունը և հրաժարական
 տվեց: Ուզի թագավորը հարկադրված Ազգային եղբայրության բլոկին
 հանձնարարեց կազմել նոր կառավարություն: 1935 թ. մարտի 17-ին
 Յասին ալ-Ֆաշիմին կազմեց իր կառավարությունը, որը բավարարեց
 շիա առաջնորդների մի քանի պահանջները, և վերջիններս դադարեց-
 ռին պայքարը: Դրանով ավարտվեց ապստամբության առաջին փուլը:

Քանի որ գյուղացիական զանգվածները ոչինչ չստացան, այդ
 պատճառով էլ մի շարք վայրերում նրանք շարունակեցին պայքարը:
 Ապստամբությունն ընդունեց հակաիմպերիալիստական և հակաֆեոդա-
 լական բնույթ: Ստեղծվեց հակաիմպերիալիստական Ճակատի կենտրո-
 նական կոմիտե: Նա առաջ քաշեց «Կեցե՛հ հեղափոխությունը», «Կորչի
 իմպերիալիզմը և շահագործումը» լոզունգները: Ապստամբները պահան-
 ջում էին արմատականորեն վերանայել 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմա-
 նագիրը, պետական հողերը բաժանել հողազուրկ գյուղացիներին, ընդո-
 նել օրենք աշխատանքի պաշտպանության վերաբերյալ և այլն:

Ապստամբության երկրորդ փուլը սկսվեց 1935 թ. մայիսին Ռու-
 մայսայում և Սուլ աշ-Շույուբում և այնուհետև տարածվեց այլ վայրեր:
 Սակայն իրաքյան բանակը զենքույալ Բաքր Սիդկիի գլխավորությամբ
 մեկը մյուսի հետևից արյան մեջ խեղդեց ապստամբական օջախները:
 Գյուղացիական վերջին ելույթը տեղի ունեցավ Սամավայում 1936 թ.
 օգոստոսին, որը ճնշվեց նույն տարվա աշնանը:

Արաքների հետ միասին ապստամբեցին քրդերը: 1935 թ. կրկին ուրբի ելան բարգանցիները՝ հալիլ խոշավիի գլխավորությամբ: Այդ ապստամբությունը ճնշվեց 1936 թ. մարտին իրաքյան և թուրքական զորքերի միացյալ գործողություններով:

Ապստամբության դրոշ քարծրացրին նաև եզդիները՝ Ղաուդ աղ-Ղաուդի գլխավորությամբ: Սակայն 1935 թ. աշնանը սա նս ճնշվեց: Այսպիսով՝ 1935–1936 թթ. ապստամբությունը նույնպես ավարտվեց պարտությամբ:

3. 1936 թ. պետական հեղաշրջումը և ազգային ռեֆորմների կառավարությունը

Յեն 1935–1936 թթ. ապստամբությունը ճնշվեց, երկրի ներքաղաքական վիճակը շարունակում էր մնալ լարված: Դեգոտությունը համակնչ էր համարյա բոլոր սոցիալական խավերին: Յասին ալ-Ֆաշիմիի կառավարությունը բռնի կերպով զավթում էր համայնքային հողերը և հանձնում անզիլական պաշտոնյաներին, ցեղապետներին և ֆեոդալներին: Գյուղացիները շնչահեղձ էին լինում հողագրկությունից և բարձր հարկերից: Խիստ վատացավ ջանվորների վիճակը, որոնք աշխատում էին օրական 12–14 ժամ և դրա դիմաց ստանում չնչին աշխատավարձ: Կառավարությունն արգելեց բոլոր տեսակի բանվորական կազմակերպությունների, իսկ այնուհետև նաև քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, անգամ ցրեց Ազգային եղբայրության բլուրը: Նա հետապնդում էր բոլոր առաջադեմ գործիչներին, պառլամենտից վտարվեցին բոլոր այն դեպուտատները, որոնք հավանություն չէին տալիս կառավարության գործունեությանը: Կառավարության քաղաքականությունը ուսնահարում էր ազգային բուրժուազիայի շահերը և խոչընդոտում ազգային անկախ էկոնոմիկայի ստեղծմանը:

Յասին ալ-Ֆաշիմիի կառավարության դեմ ձևավորվեց բավական ազդեցիկ ընդդիմություն, որը ղեկավարում էին Իրաքի այնպիսի հեղինակավոր գործիչներ, ինչպես Ֆիքմեթ Սուլեյմանը, Աբու Յիմանը և Քամիլ Չաղեբչին: Ֆիքմեթ Սուլեյմանը կապվեց իրաքյան բանակի 2-րդ դիվիզիայի իրամանատար Բաբր Միդկիի հետ և ստացավ նրա համաձայնությունը՝ աջակցելու օպոզիցիային: Ինչպես մատնանշում է Ֆ. Շարաբին, Իրաքի «բանակի սպայական կորպուսը մշտապես մնացել է հակաբրիտանական և դարձել ազգային զգացմունքների կենտրոն»:

1936 թ. հոկտեմբերի 29-ին՝ առավոտյան ժամը 8-ին, Բաղդադի օդում հայտնվեցին մի քանի ինքնաթիռներ, որոնք Բաքը Սիդկիի ստորագրությամբ բուցիկներ ցրեցին: Բաղդադի փողոցներում մտուցիկլետներով հայտնվեցին սպաներ, որոնք նույնպես բուցիկներ էին տարածում բնակչության մեջ: Նրանցում ասվում էր. «Ազնիվ իրաքյան ժողովուրդ: Ձեր որդիներից կազմված բանակի համբերությունը այժմյան կառավարության նկատմամբ, որը ձեզ դատապարտում է տառապանքների, չի հոգում ձեր քարեկեցության մասին և մտածում է միայն իր անձնական շահերի մասին, սպառվել է: Սենք քազավորին ուղարկել ենք պահանջագիր, որ այս կառավարությունը փոխվի, և որպեսզի նոր կառավարությունը կազմվի ժողովրդի անկեղծ և նվիրված զավակներից՝ Չիքմեթ Սուլեյմանի գլխավորությամբ»: Բաքը Սիդկին սպառնում էր՝ ոմբակոծել Բաղդադը, եթե կառավարությունը հրաժարական չտար:

Թագավորը և կառավարությունը խուճապի մատնվեցին: Վարչապետ Յասին ալ-Ֆաշիմին հեռախոսով կապվեց Բաքը Սիդկիի հետ, փորձելով կանգնեցնել բանակի գործողությունները, որն Բաքը Սիդկին պատասխանեց շատ լակոնիկ. «Իմ դիվիզիայով գալիս եմ Բաղդադի վրա, որպեսզի տապալեմ կառավարությունը»:

Թագավոր Ղազին հապշտապ կառավարության նիստ հրավիրեց քազավորական պալատում, որին մասնակցում էր նաև Անզլիայի դեսպան Ա. Կերրը: Նիստի ժամանակ պալատում հայտնվեց ինքը՝ Չիքմեթ Սուլեյմանը և անձամբ քազավորական գրասենյակի պետ Ռուստամ Չայդարին հանձնեց Բաքը Սիդկիի և Սուազին դիվիզիայի հրամանատար Արդել Լաթիֆ Նուրիի ստորագրությամբ նամակ, որտեղ ասվում էր, որ եթե նամակը ստանալուց հետո երեք ժամվա ընթացքում Չիքմեթ Սուլեյմանը չնշանակվի վարչապետ, ապա Բաղդադը կվերածվի ավերակների:

Վարչապետ Յասին ալ-Ֆաշիմին մերժեց հրաժարական տալ, սակայն քազավորը և անզլիական դեսպանը նրան չպաշտպանեցին:

Մինչ բանակցություններ էին ընթանում պալատում, Բաքը Սիդկիի կողմից տրված ժամկետն ավարտվեց, և Բաղդադի երկնքում հայտնվեց ռազմական օդանավերի մի նկարդիլիա Իրաքի ռազմաօդային ուժերի հրամանատար Ալի Ջավդատի հրամանատարությամբ: Ինքնաթիռները նետեցին չորս ռումբեր Բաղդադի վրա, և դա քավարաբ եղավ, որ Յասին ալ-Ֆաշիմին հրաժարական տար:

Ապտամբած զորամասերը Բաքը Սիդկիի գլխավորությամբ 1936 թ. հոկտեմբերի 29-ին մտան Բաղդադ: Պետական հեղաշրջումը դար-

ծավ իրողություն: Այդ նույն օրը քաղաքի շիջմբ Սուլեյմանին հանձնարարեց կազմել Իրաքի նոր կառավարությունը: Բացը Սիդկին չցանկացավ մտնել կառավարության մեջ և գրավեց Իրաքի քանակի գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը: Չիջմբ Սուլեյմանը ոչինչ չէր անում առանց Բաբը Սիդկի գիտության և համաձայնության:

1936 թ. պետական հեղաշրջումից հետո ուժեղանում է քանակի դերը Իրաքի քաղաքական կյանքում:

1936 թ. դեկտեմբերի 9-ին Չիջմբ Սուլեյմանը ներկայացրեց իր կառավարության ծրագիրը, որով նախատեսվում էր մի շարք կարևոր ռեֆորմների կիրառում: Մասնավորապես խնդիր էր դրվում ուժեղացնել քանակը, որը վերածվելու էր ազգային պաշտպանության քանակի, բարելավել գյուղացիների դրությունը և նրանց հողեր հատկացնել պետական ֆոնդերից, նպատակ ազգային արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացմանը, քույլատրել արհմիությունների գործունեությունը, ժողովների և մանուկի ազատություն, ներում շնորհել քոլոր քաղաքական քանտարկյալներին և այլն: Արտաքին քաղաքականության քննազավառում կառավարությունը պարտավորվում էր ամենալավագույն հարաբերությունները պահպանել Անգլիայի հետ և հաստատել քաղեկամական հարաբերություններ արաբական երկրների, Թուրքիայի և Իրանի հետ:

Իր գոյության սկզբնական շրջանում Չիջմբ Սուլեյմանի կառավարությունը, իրոք, կիրառեց իր ծրագրի մի քանի կետեր: Դա դուր էր գալիս ոչ քոլորին, և երկրի ներսում ձևավորվեց ֆեոդալ-չեխների և կոմպրադորների օպոզիցիա: Այդ ուժերի հետևում կանգնած էր անգլիական դեսպանությունը: Դա ահագանգ հանդիսացավ Չիջմբ Սուլեյմանի և Բաբը Սիդկիի համար, և նրանց սկսում են ավելի մեծ զգուշավորություն ցուցաբերել, իսկ այնուհետև շեշտավորեն փոխել իրենց կուրսը դեպի աջ և հրաժարվել իրենց իսկ հոչակած ծրագրի մի շարք կետերից: Նրանց մեքծեցին 1936-1937 թթ. տեղի ունեցած պառլամենտական ընտրություններն ազատ անցկացնելու Աբու Թիմանի, Քամիլ Չահեդչիի և մյուս ռեֆորմատորների պահանջը: Դա հանգեցրեց հարաբերությունների սրմանը նրանց միջև և ուժեղացրեց դեմոկրատական ուժերի օպոզիցիան կառավարության քաղաքականության դեմ: Կառավարության դիքքերը թուլացրեց նաև նրա անգործությունը 1930 թ. պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու հարցում: Երկրում կրկին հասունանում էր քաղաքական ճգնաժամ: Դամաձայն չլինելով կառավարության

Նոր կուրսի հետ՝ 1937 թ. հունիսի 19-ին Նրա կազմից դուրս եկան չորս նախարար ռեֆորմատորները՝ Արու աթ-Թիմանը, Ջամիլ Չաղերչին, Յուսուֆ Իզզեդին Իբրահիմը և Սալիհ Ջաբրը:

Ակնհայտ դարձավ, որ գեներալ Քաջր Սիդկին ձգտում էր քաջահայտ դիկտատուրայի: Սակայն Նրա հակառակորդները կանխեցին Նրան: 1937 թ. օգոստոսի 11-ին նա սպանվեց Մոսուլում: Դավադուրությունը կազմակերպել էին Իրաքի բանակի յոթ սպաներ, որոնց Չիքմեթ Սուլեյմանը կարգադրեց ձերբակալել: Սակայն Նրա այդ որոշման դեմ դուրս եկան Մոսուլում տեղակայված զորամասերը բանակի հրամանատար Սուհամմադ Ամին ալ-Ռամարի գլխավորությամբ: Նրանք պահանջեցին Չիքմեթ Սուլեյմանի հրաժարականը: Վերջինս 1937 թ. օգոստոսի 17-ին հարկադրված հրաժարվեց կառավարության ղեկավարի պաշտոնից:

Վարչապետ նշանակվեց Ջամիլ ալ-Մադֆահին, և իշխանությունը կրկին անցավ իրեն, անգլիական կողմնորոշում ունեցող և ֆեոդալական ավազանու շահերը ներկայացնող ուժերին: Այդ միտումն ավելի հստակորեն դրսևորվեց, երբ 1938 թ. դեկտեմբերի 25-ին վարչապետի պաշտոնը կրկին ստանձնեց Նուրի Սաիդը: Նա հաշվեհարդար տեսավ իր քաղաքական հակառակորդների հետ: Ընդդիմադիրների մի մեծ խումբ Չիքմեթ Սուլեյմանի գլխավորությամբ ձերբակալվեց և բանտ նետվեց: Ուժեղացան ճնշումը և ահաբեկումը: Ցրվեց պատվամեները, և երկրում մտցվեց արտակարգ դրություն:

1939 թ. ապրիլի 3-ին, պաշտոնական հաղորդագրության համաձայն, ավտոարկածի հետևանքով զոհվեց Դազի քազավորը: Սակայն որոշ աղբյուրներ մատնանշում են, որ այն կազմակերպել էին անգլիացիները: Դազին դեմ էր Նուրի Սաիդի ներքին, մանավանդ արտաքին քաղաքականությանը և ձգտում էր ավելի շատ ինքնուրույնության, քան թե դա բուլլատրում էր անգլիական տիրապետությունը: Նրա մահից հետո գահի խնամակալ նշանակվեց Աբդուլ Իլլահը՝ քազավորի հորեղբոր որդին, քանի որ քազաժառանգը՝ Ֆեյսալը, անչափաիսա էր, ընդամենը չորս տարեկան: Աբդուլ Իլլահը հայտնի էր իր անգլիամետ կողմնորոշումով և Նուրի Սաիդի հետ ձեռք ձեռքի տված քանասիրաբար պաշտպանում էր Անգլիայի շահերը: Անգլիական պատմաբան Ջ. Մորիսի բնութագրմամբ՝ Աբդուլ Իլլահին «ավելի շատ անգլիացի էր, քան իրենք՝ անգլիացիները»:

**4. Իրաքը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:
1941 թ. անգլո-իրաքյան պատերազմը: 1943–1945 թթ.
քրդական ապստամբությունը**

Իրաքը Անգլիայի պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, «հավատարիմ իր ղազնակցային պարտավորություններին», 1939 թ. սեպտեմբերի 5-ին խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Գերմանիայի հետ, առանց, սակայն, նրան պատերազմ հայտարարելու: Նուրի Սաֆիդը ցանկանում էր նաև պատերազմ հայտարարել Գերմանիային, սակայն հանդիպելով կառավարության մյուս անդամների և բանակի իրաժանատարության ղեմաղղությանը՝ հարկադրված էր հրաժարվել իր այդ մտադրությունից:

1939 թ. սեպտեմբերի 12-ին Իրաքում մտցվեց արտակարգ դրություն, որի հետևանքով խիստ ուժեղացավ արքունիքի և ոստիկանության հսկողությունը հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտների վրա: Երկրի տնտեսական ռեսուրսները, կոմունիկացիաները, նավահանգիստները, օդանավակայանները, համաձայն անգլո-իրաքյան 1930 թ. պայմանագրի, դրվեցին Անգլիայի տրամադրության տակ: Վերջինս ուժեղացրեց իր կայազորները Հաքքանիայում և Շուայբայում:

Կառավարության բացահայտ անգլիամետ քաղաքականությունը դժգոհություն առաջացրեց երկրում, որը համակեց նաև բանակին: Նման դիրքորոշումը բացատրվում է երկու հանգամանքներով:

Առաջին՝ Իրաքի հակահնչարիալիստական ուժերը գտնում էին, որ Գերմանիայի հետ հարաբերությունները խզելու հետևանքով ուժեղանում էր Իրաքի կախվածությունը Անգլիայից, և Իրաքը լծվում էր քրիտանական մարտակացքին: Իսկ դա չէր համապատասխանում իրենց շահերին: Երկրորդ՝ Իրաքի հայտնասիրական ուժերը ձգտում էին օգտվել պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրադրությունից և առաջին պլան մղել իրենց ազգային կենսական խնդիրները՝ արաքական երկրների ազատագրումը անգլիական և ֆրանսիական տիրապետությունից:

Այսպիսով՝ Իրաքի տարրեր քաղաքական ուժերի առջև կանգնած հիմնական խնդիրն էր. արդյոք օգտվե՞լ, թե՞ ոչ պատերազմի հետևանքով առաջացած հնարավորություններից, պե՞տք է Իրաքը փորձի ազատագրվել քրիտանական տիրապետությունից, թե՞ կատարի իր «ղազնակցային պարտականությունները» Անգլիայի նկատմամբ: Եվ Իրաքում մեկը մյուսին հաջորդող կառավարական ճգնաժամերը ոչ այլ ինչ

էին, երբ ոչ այդ երկու հոսանքների քախման արտահայտություն: 1940 թ. մարտին հրաժարական տվեց Լուրի Սաիդի, 1941 թ. հունվարին՝ Ռաշիդ Ալի ալ-Գայլանիին, իսկ 1941 թ. ապրիլի սկզբներին՝ Թահա Չաշիմի կառավարությունները:

Կառավարության քաղաքականությունից դժգոհ իրաքյան բանակի չորս գնդապետները՝ Սալահ ադ-Ղին աս-Սաբահը, Մահմուդ Սալմանը, Ջամիլ Շաբիթը և Ֆահմի Սայիդը, որոնք հայտնի էին «ոսկյա քառակուսի» անվան տակ, կարողացան լիակատար հսկողություն հաստատել Իրաքի բանակի վրա և ակտիվորեն միջամտել կառավարական նշանաձևերին: Սրանք հայտնի էին իրենց հակաբրիտանական տրամադրություններով և նվիրվածությամբ արաբական ազգային իդեալներին:

1941 թ. ապրիլի 1-ին Բաղդադի մերձակա Ռաշիդ ռազմական ճամբարում տեղի ունեցավ մի գաղտնի խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին «ոսկյա քառակուսու» անդամ չորս գնդապետները, Իրաքի բանակի շտաբի պետ Ամին Չաքին և Ռաշիդ Ալի ալ-Գայլանին: Խորհրդակցության մասնակիցները ընդունեցին որոշում՝ պահանջել Թահա Չաշիմիից հրաժարվել կառավարության ղեկավարի պաշտոնից, վարչապետ նշանակել Ռաշիդ Ալի ալ-Գայլանիին, իսկ Թահա Չաշիմիին և խնամակալի հրաժարվելու դեպքում կատարել այդ պահանջները, քառորդացնել զինված ապստամբություն:

Այդ խորհրդակցությունից անմիջապես հետո Ամին Չաքին և Ֆահմի Սայիդը մեկնեցին վարչապետի նստավայր և Թահա Չաշիմիին հանձնեցին իրենց պահանջները: Վերջինս մի փոքր վարանելուց հետո համաձայնվեց հրաժարական ներկայացնել: Այդ ընթացքում, երբ բանակցություններ էին զնում վարչապետի հետ, բանակը մտավ Բաղդադ, գրավեց ռադիոկայանը, պետական հիմնարկները և շրջապատեց խնամակալ Արդուլ Իլլահի պալատը: Վերջինս, կանացի շորեր հագած, կարողացավ դուրս գալ պահակախմբի միջով և քաքնվել ամերիկյան դեսպանությունում: Այնուհետև ամերիկյան դեսպան Պոլ Կնաբենշուրն Արդուլ Իլլահին տեղափոխեց Չաքրանիայի ռազմաօդային բազան, որտեղից նա կարողացավ փախչել Գորդանան: Այստեղ նրան միացան նաև Լուրի Սաիդը, Ալի Ջալիլատը և Մադֆահին: Բաղդադից հեռացան և Բրդատանում ապաստանեցին նաև Իրաքի հնգամյա բազավոր Ֆեյսալ II-ը, նրա մայրը՝ Ալիյան, և անզլուհի դայակը:

1941 թ. ապրիլի 10-ին քաղվեց պառլամենտի նիստը, որը գահընկեց արեց Արդուլ Իլլահին և գահի նոր խնամակալ նշանակեց Շարաֆ

իրն Ուաշինգտոնը: Կազմվեց «Չայրենիքի պաշտպանության կառավարություն»: Ուաշինգտոնը ալ-Գայլանիի գլխավորությամբ, որն իր գլխավոր խնդիրը համարեց թույլ չտալ Իրաքը ներգրավել պատերազմի մեջ, ապահովել Իրաքի ժողովրդի իրավունքները և ազատությունը, պահպանել երկրի անկախությունը և հարգել Իրաքի միջազգային պարտավորությունները:

Անգլիայի կառավարությունը, բնականաբար, սկզբից նեթ թշնամական դիրք զրավեց Իրաքում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջման, «Չայրենիքի պաշտպանության կառավարության» և նրա քաղաքական ժրգրի նկատմամբ, չնայած որ Իրաքի նոր կառավարությունը նշեց, որ ինքը պատրաստ է կատարել 1930 թ. պայմանագրից բխող իր պարտավորությունները: Անգլիան, որ քաջատեղյակ էր «ուսլյա քառակուսու» և Ուաշինգտոնի հակաբրիտանական տրամադրություններին, «Չայրենիքի պաշտպանության կառավարությունը» չճանաչեց որպես սահմանադրական կառավարություն:

Անգլիան սկսեց լրացուցիչ ռազմական ուժեր կենտրոնացնել Իրաքում, մասնավորապես Բասրայում: Նրանց ճնշման տակ Բասրայում Իրաքի կայսզորը 1941 թ. ապրիլի 29-ին հեռացավ քաղաքից և կանգ առավ նրանից 15 մղոն հեռավորության վրա:

Անգլիան 1941 թ. մայիսի 2-ին ռազմական զործողություններ սկսեց Իրաքի դեմ: Անգլիական ավիացիան այդ օրը ռմբակոծեց իրաքյան զորքերի դիրքերը Չաբրանիայի շրջանում: Պատերազմական զործողությունները տևեցին մոտ մեկ ամիս: Անգլիային հաջողվեց լրացուցիչ ռազմական ուժեր կենտրոնացնել և պարտության մատնել Իրաքին Չաբրանիայի, Ֆալուջայի, Ուուտրայի ուղղություններով և շարժվել Բաղդադի վրա: Մայիսի 28-ին անգլիական զորքերը գտնվում էին Բաղդադից ընդամենը 12 մղոն հեռավորության վրա: Դա բավարար եղավ, որ հաջորդ օրը՝ մայիսի 29-ին, Ուաշինգտոնը և «ուսլյա քառակուսու» գնդապետները հեռանան Իրաքից: Անգլիական զորքերը 1941 թ. հունիսի 1-ին մտան Բաղդադ, իսկ այնուհետև օկուպացրին ամբողջ երկիրը: Ուաշինգտոնը ալ-Գայլանին փախավ երկրից: Չորս գնդապետները հետագայում ձերբակալվեցին և մահապատժի ենթարկվեցին: Չերբակալվեցին և տարբեր պատիժներ ստացան նաև այդ զործողությունների այլ մասնակիցներ: Միայն Ուաշինգտոնը հաջողվեց խուսափել պատժից:

Իրաքի պարտությունը պատերազմում պետք է բացատրել նրա վատ կազմակերպած լինելով: Իրաքցիները չունեին պատերազմը վարե-

լու գործողությունների մշակված ծրագիր, որն իր կնիքը դրեց պատերազմական գործողությունների վրա: Նկատվեց որոշակի պասիվություն և ակտիվության պակաս իրաքյան հրամանատարության կողմից: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն պարագան, որ իրաքյան բանակը պատերազմ մղելու ոչ մի փորձ չուներ, այն ստեղծվել էր ոչ թե պատերազմական գործողություններ մղելու համար օտարերկրյա պետությունների հետ, այլ ժողովրդական ելույթները ճնշելու և երկրի ներքին անվտանգությունն ապահովելու համար:

Այդ ամենը հանգեցրին Իրաքի ռազմական պարտությանը 1941 թ. անգո-իրաքյան երեսնօրյա պատերազմում:

Անգլիացիների «հաղթանակից» հետո Իրաք վերադարձան Արդուլ Իլլահը և Նուրի Սաիդը: 1941 թ. հոկտեմբերի 9-ին Նուրի Սաիդը կրկին ստանձնեց կառավարության ղեկավարի պաշտոնը և ձեռնարկեց մի շարք քայլեր, որոնք կոչված էին իրաքյան հետադիմության և անգլիական իմպերիալիզմի դիրքերը ամրապնդելուն. վերականգնվեցին բանակը և ոստիկանությունը, անցկացվեց գտում բանակում, նախարարություններում և պետական այլ հիմնարկներում, ուժեղացվեց գրաքննությունը, քազմաթիվ զինվորական և քաղաքացիական գործիչներ նետվեցին բանտերը:

1941 թ. անգլո-իրաքյան պատերազմն այն հարցերից մեկն է, որը մշտապես գտնվել է մասնագետների ու շաղկոթյան կենտրոնում և որի վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ ու տրվել տարբեր գնահատականներ:

Այդ հարցը, քնակամարար, մեծ տեղ է զրավում անգլիական պատմագիտության մեջ: Նրանք հիմնական գծերով պաշտպանում են Մեծ Բրիտանիայի այն տարիների ղեկավարության, մասնավորապես վարչապետ Ռեինստոն Չեռչիլի տեսակետն առ այն, որ, ինչպես գրում է Չեռչիլը իր «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը» հուշագրության մեջ, Ռաշիդ Ալին աշխատում էր գերմանացիների հետ: Այդ տեսակետը տարբեր վարիացիաներով իր արտացոլումն է գտել Ռ. Բուլարդի, Ջ. Կիրկի, Ֆ. Ստարկի, Ռ. Յեյլի, Ջ. Մորիսի, Մ. Սետոն-Վիլյամսի և անգլիական այլ հեղինակների աշխատություններում: Այսպես, օրինակ՝ Ֆ. Ստարկը գրում է, որ «Ռաշիդ քառակուսին» գործում էր գերմանացիների քելադրանքով»: Իսկ մյուսների մոտ տիրապետող է հանդիսանում այն տեսակետը, որ Ռաշիդ Ալի ալ-Գալանիի խումբը «նացիստամետ ռազմական խմբավորում էր»:

Չնայած այդպիսի ծանր մեղադրանքներին՝ անգլիական հեղինակները չեն բերում հավաստի փաստեր և չեն ծառայանշում հուսալի աղբյուրներ, որոնք համոզիչ կերպով հաստատեին նրանց տեսակետները:

Անգլո-իրաքյան պատերազմի բնույթը և նրա պատճառները մի ժամանակ սխալ դիրքերից էին զնահատում մաս որոշ խորհրդային արևելագետներ, մասնավորապես Ֆ. Չուևը, Վ. Լուցկին, Ն. Լուցկայան և ուրիշներ, որոնք այդ պատերազմը ուղղակիորեն կապում են ֆաշիստական Գերմանիայի հետ և Ռաշիդ Ալիի շարժումը համարում պրոֆաշիստական շարժում, իսկ Ռաշիդ Ալիին համարում հիտլերյան, ֆաշիստական գործակալ: Գետագայում նոր փաստերի լույսի ներքո և ավելի խորքային հետազոտական աշխատանքների արդյունքում խորհրդային արևելագետները վերանայեցին այդ տեսակետը և ցուցաբերեցին նոր մտածելակերպ: Դրանք քվում էր Բ. Դանցիզը, որը նախկինում նույնպես կանգնած էր 1941 թ. իրադարձությունները հիտլերականների կողմից հրահրված լինելու տեսակետի վրա: Լորահայտ փաստերի հիման վրա նա եկավ այն եզրակացության, որ «իրաքյան բանակի գործողությունները հրահրված չեն եղել հիտլերյան գործակալների կողմից»: Իսկ Գ. Միլսկու կարծիքով՝ «1941 թ. զարմանը Իրաքը անգլիական տիրապետության շղթայից պոկելու իրաքյան բանակի կողմից ձեռնարկված փորձը պատահական ելույթ չէր, առավել ևս գերմանապատ պուտչ չէր, ինչպես փորձում էր դա այդպես ներկայացնել օրիտանական պրոպագանդան»:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ հրատարակված արխիվային և դիվանագիտական փաստաթղթերը եկան վերջնականապես հաստատելու, որ, իրոք, Ռաշիդ Ալիի շարժումը և անգլո-իրաքյան պատերազմը ոչ մի կապ չեն ունեցել գերմանական ֆաշիստների հետ, դա նրանց կողմից հրահրված չի եղել, իսկ Ռաշիդ Ալին և չորս գնդապետները հիտլերյան գործակալներ չեն եղել: Մենք նույնպես հանգել ենք նույն եզրակացությանը՝ հանգամանորեն ուսումնասիրելով Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության և այլ պաշտոնական փաստաթղթերն ու նյութերը¹⁹:

1943 թ. հունվարի 17-ին Իրաքը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային և Իտալիային: Սակայն դա լույ խորհրդանշական էր, քանի որ

¹⁹ Այս մասին ավելի համգամանորեն տե՛ս **Н. О. Оганесян**, *Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны*, Ереван, 1980:

Իրաքը պատերազմական զործողություններին չմասնակցեց, թեև պետք է նշել, որ նրա ռեսուրսները, տրանսպորտի և կապի միջոցները օգտագործվում էին Անգլիայի կողմից:

Արդուլ Իլլահը, Նուրի Սաիդը և նրանց դաշնակիցները դեռ ուշքի չէին եկել և լրիվ չէին ամրապնդել իրենց դրությունը, երբ սկսվեց քրդական հերթական ապստամբությունը: Քրդական ապստամբությունը Մուսթաֆա Բարզանիի գլխավորությամբ սկսվեց 1943 թ. սեպտեմբերին: Պատճառը իրաքյան իշխանությունների կողմից քրդերի ազգային իրավունքները չճանաչելն էր, ինչպես նաև պատերազմի ժամանակ նրանց տնտեսական վիճակի խիստ վատացումը: Ապստամբները մի շարք ռազմական քախումների ժամանակ պարտության մատնեցին իրաքյան զորամիավորումներին և իրենց վերահսկողությունը հաստատեցին ամբողջ Բարզան շրջանի վրա: Այնուհետև ապստամբությունը տարածվեց Մոսուլի և Էրբիլի շրջաններում: Իրաքի կառավարությունը, ի վիճակի չլինելով ճնշել ապստամբությունը, առաջարկեց կնքել զինադադար՝ քավարարելով ապստամբների մի շարք պահանջները: 1944 թ. սկզբին համաձայնագիր ստորագրվեց Իրաքի կառավարության և քրդերի միջև, որով «նախատեսվում էր Իրաքում ստեղծել քրդական ինքնավար մարզ»: Իրաքի կառավարությունը պարտավորվում էր նաև քարելավել քրդական շրջանների մատակարարումը սննդամթերքով և այլն:

Սակայն քրդերին տրված խոստումները չկատարվեցին, և նրանք կրկին դիմեցին զենքի: 1944–1945 թթ. սկսվեց ապստամբության երկրորդ փուլը: Իրաքյան զորքերին անգլիական ավիացիայի, ինչպես նաև Թուրքիայի օգնությամբ 1945 թ. աշնանը հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը:

5. Դրությունը Իրաքում հետպատերազմյան առաջին տարիներին

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում դեմոկրատական ուժերի հաղթանակը ֆաշիզմի նկատմամբ բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց ազատագրական և դեմոկրատական շարժումների համար Ասիայի և Աֆրիկայի երկրներում, այդ թվում և Իրաքում: Մս–Մուվեյդիի կառավարությունը, որը կազմվեց 1946 թ. փետրվարին, ընդունեց մի շարք որոշումներ երկրի ներքաղաքական կյանքի դեմոկրատացման ուղղությամբ: Վերացվեցին ռազմական դրությունը, մամուլի գրաքննությունը, Ամառայում գոյություն ունեցող համակենտրոնացման ճամբարը, բանվորներն իրավունք ստացան կազմակերպել իրենց արհմիու-

քյունները, փոփոխություններ մտցվեցին ընտրական օրենքում: 1946 թ. ապրիլին ընդունվեց օրենք կուսակցությունների լեզալ գործունեությունը թույլատրելու մասին:

Չեռապատերազմյան առաջին տարիներին Իրաքի քաղաքական ապարեզում հայտնվեին մի քանի նոր կուսակցություններ: Նրանց մեջ իր նշանակությամբ աչքի էր ընկնում Ազգային դեմոկրատական կուսակցությունը, որի ղեկավարն էր Քամիլ Չարեբչին: Նա արտահայտում էր ազգային քուրճուազիայի, մասնավորապես նրա միջին և մանր խավերի շահերը:

1946 թ. ձևավորվեց «Չիզը ալ-Իստիկլալ»՝ ԱՍԿԽության կուսակցությունը, որն ավելի աջակողմյան էր և ներկայացնում էր խոշոր քուրճուազիայի և մանր ֆեոդալների շահերը: Մյուս կուսակցություններից պետք է նշել նաև «Չիզը ալ-Ահրար»՝ Լիբերալների կուսակցությունը, ինչպես նաև ժողովրդի, Ազգային միասնության և Ազգային ազատագրության առաջադիմական կուսակցությունները: 1946 թ. ձևավորվեց Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցությունը՝ ՔԴԿ՝ Մուսթաֆա ալ-Քարզանիի գլխավորությամբ: Այդ կուսակցությունն իր սցիպալական կազմով խայտաբղետ էր, և նրա շարքերում միավորվել էին քրդական ֆեոդալների, ազգային քուրճուազիայի, մտավորականության, ինչպես նաև աշխատավորության ներկայացուցիչները: Կուսակցությունը հանդես էր գալիս քրդերին Իրաքի շրջանակներում ինքնավարություն տալու պահանջով:

Իրաքյան իշխանությունները լեզալ գործունեության իրավունք տվեցին Իրաքի կոմունիստական կուսակցությանը: 1945 թ. ապրիլին տեղի ունեցավ կոմկուսի առաջին համագումարը, որն ընդունեց կուսակցության ծրագիրը: Նրանում մասնավորապես շեշտվում էր, որ կուսակցությունը պայքարում է Իրաքի լրիվ ազգային անկախության, ներքին կյանքի դեմոկրատացման, ազգային տնտեսության զարգացման, ազրարային ռեֆորմի կիրառման, աշխատավորների տնտեսական դրության բարելավման համար: Համագումարը Յուսուֆ Սալմանին ընտրեց կուսակցության գլխավոր քարտուղար:

Կոմունիստական կուսակցությունը կարևոր էր համարում ոչ արաբ ժողովուրդների՝ քրդերի, հայերի, քուրճեմների և ասորիների իրավունքների ճանաչումը և հարգումը: Ելնելով այդ խնդիրներից՝ Իրաքի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարի որոշմամբ ստեղծվեցին քրդական և հայկական սեկցիաներ: Հայկական սեկցիան հայերեն լեզվով լույս էր ընծայում «Չիմք» բերթը:

Այս շրջանում ակտիվացավ աշխատավորների պայքարը իրենց իրավունքների և տնտեսական վիճակի բարելավման համար: 1946 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին տեղի ունեցան Կիրկուկի նավթագործների, Քաղդաղի տպագրիչների և երկաթուղային բանվորների, Բասրայի նավավերանորոգման գործարանի բանվորների գործադուլները, իսկ 1947 թ. մի շարք ուսանողական ջրվեժը՝ Քաղդաղում, Լաջանում, Դիվանիլայում, Սուլեյմանիյայում: Թեև դանդաղ, բայց ուղի էին ելնում նաև գյուղացիները:

Ժողովրդական զանգվածների շարժման աճը վախեցրեց Իրաքի կառավարող վերնախավին և հետադիմությանը, որն անցավ հարձակման: 1947 թ. հունվարի 13-ին ձեռնակալվեցին Իրաքի կոմունիստական կուսակցության մի շարք ղեկավարներ, այդ թվում և զլխավոր քարտուղար Յուսուֆ Սալմանը: Ոճակցիան ավելի ուժեղացավ, երբ 1947 թ. ապրիլին Նուրի Սաիդը կրկին դարձավ վարչապետ: փակվեցին մի շարք առաջադիմական բերթեր, սկսվեց դեմոկրատական կազմակերպությունների և առաջադիմական գործիչների հետապնդումը, կատարվեցին զանգվածային ձերբակալություններ:

6. Պորտսմուտի պայմանագիրը և 1948 թ. ապստամբությունը

Սակայն Իրաքի կառավարությունն անգոր էր կանգնցնել թագավորական-ֆեոդալական վարչակարգի և իմամերիալիզմի դեմ ուղղված ելույթները: Կրկին ուժեղացավ 1930 թ. պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու պահանջը: Անգլիան, որի գաղութային դիրքերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո թուլացել էին Մերձավոր և Միջին Արևելքում, փորձեց առերես զիջել, ցույց տալ, որ հաշվի է առնում Իրաքի ժողովուրդների պահանջները: 1948 թ. հունվարի 15-ին երկար բանակցություններից հետո անգլիական Պորտսմուտ քաղաքում Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Էռնեստ Բևինը և Իրաքի վարչապետ Սալիհ Ջաբրը ստորագրեցին նոր պայմանագիր, որը չեղյալ էր հայտարարում 1930 թ. պայմանագիրը: Սակայն, ըստ նոր պայմանագրի և նրա հավելվածի, ստեղծվում էր «Համատեղ անգլո-իրաքյան պաշտպանության օրգան», Անգլիան կարող էր իր զորքերը թողնել Իրաքում, օգտագործել նրա բոլոր տղային թագաները: Իրաքը պարտավորվում էր անգլիական զորքերին ցույց տալ ամեն տեսակի օգնություն ցամաքում, օդում և ջրում: Իրաքի բանակը պետք է անգլիական բանակի հետ համագործակցեր ոչ միայն երկրի ներսում, այլև Իրաքի սահմաններից

դուրս: Իրաքը պարտավորվում էր նաև իր բանակը զինել անգլիական զենքով, իսկ բանակը վարժեցնելու համար իրավիճակ միայն անգլիական զինվորական հրահանգիչներ:

1948 թ. Պորտսմուտի պայմանագիրը ոչ միայն չվերացրեց 1930 թ. պայմանագրի ծանր պայմանները, այլև ուժեղացրեց Իրաքի կախվածությունն Անգլիայից:

Յունվարի 16-ից, երբ հայտնի դարձավ նոր պայմանագրի բովանդակությունը Իրաքի հասարակայնությանը, կուսակցություններին և քաղաքական գործիչներին, սկսվեցին ժողովրդական ելույթներ, որոնք հունվարի 26-27-ին վերաճեցին զինված ապստամբության:

Արաբների հետ ապստամբությանը մասնակցում էին և նրանց հետ կողք կողքի պայքարում նաև քրդերը և հայերը: Յունվարի 27-ին մարտեր սկսվեցին ապստամբների և զինված ոստիկանական ուժերի միջև Բաղդադում: Դրություները նույնն էր նաև երկրի հյուսիսային և հարավային շրջաններում: Վճռական ճակատամարտը ապստամբների և կառավարական ուժերի միջև տեղի ունեցավ Բաղդադի կենտրոնական կամրջի վրա, որն ավարտվեց ապստամբների հաղթանակով: Սալիհ Ջաբրը հրաժարական տվեց և փախավ երկրից: Իրաքի պառլամենտը որոշում ընդունեց մեղծել Պորտսմուտի պայմանագիրը, իսկ փետրվարի 4-ին նոր վարչապետ Մուհամմադ Սադրը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Իրաքը չեղյալ է հայտարարում 1948 թ. պայմանագիրը: Դա երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Իրաքի ազգային-հայրենասիրական ուժերի առաջին խոշոր հաղթանակն էր:

Մուհամմադ Սադրի կառավարությունը հարկադրված էր բռնությունները մեղմացնել և ժողովրդին տալ որոշ դեմոկրատական ազատություններ: Բայց այդ վիճակը երկար չչարունակվեց: 1948 թ. մայիսին սկսված արաբա-խորաեյլական պատերազմի-կապակցությամբ Իրաքում մտցվեց արտակարգ դրություն, որից օգտվելով՝ իրաքյան հետադիմությունը կրկին հարձակման անցավ աշխատավորների դեմոկրատական իրավունքների վրա: Բռնությունները և ճնշումներն ավելի սաստկացան, երբ 1949 թ. հունվարին կրկին իշխանության գլուխ եկավ Նուրի Սաիդը: 1949 թ. փետրվարի 19-ին կախաղան քարծրացվեցին Իրաքի կոմկուսի՝ դեռևս 1947 թ. ձերբակալված ղեկավարները, այդ թվում՝ գլխավոր քարտուղար Յուսուֆ Սալմանը, շատերը դատապարտվեցին ցմահ բանտարկության ու տաժանակիր աշխատանքների: Չալաճանքների ենթարկվեցին նաև Իրաքի այլ դեմոկրատական ուժեր:

7. Գործադուլային պայքարի ուժեղացումը և օտարերկրյա նավթային ընկերությունների ազգայնացման համար ծավալված շարժումը

Ուշքի գալով հետադիմության հասցրած ծանր հարվածներից՝ Իրաքի ժողովրդական զանգվածները 50-ական թվականների սկզբներին կրկին պայքար են ծավալում իրենց իրավունքների պաշտպանության և երկրի լիակատար անկախության համար: 1950 թ. դեկտեմբերին սկսվեց Իրաքի քոլոր բանկերի ծառայողների գործադուլը, որին մասնակցում էր 5 հազ. մարդ: 1951 թ. մայիսի 1-ին գործադուլ հայտարարեցին Բաղդադի տեքստիլ ֆաբրիկայի բանվորները, որոնց հետ իրենց համերաշխությունը հայտնեցին տնտեսության այլ ճյուղերի բանվորներ: Նույն թվականի մարտին սկսվել էր Բասրայի նավթագործների գործադուլը, որը ավարտվեց նրանց հաղթանակով: 1951 թ. հուլիսին խոշոր ցույցեր սկսվեցին անգլիական ռազմաօդային բազա Շուայբայում, իսկ 1952 թ. հունիսին՝ անգլիական մյուս ռազմաօդային բազայում՝ Գարթանիայում: Այս վերջին ելույթները բիրտ կերպով ճնշվեցին անգլիական զորքերի և Իրաքի ոստիկանության միացյալ ուժերով:

Տեղի ունեցան նաև մի շարք ուսանողական ելույթներ: Ուտքի ելան նաև գյուղացիները: 1951 թ. գյուղացիական մի շարք ելույթներ տեղի ունեցան Բասրայի, Բուքի և Ամարայի լիվաներում՝ նահանգներում: Սակայն այս շրջանի ամենաաչքի ընկնողը Ամարայի գյուղացիների 1952 թ. զինված ելույթն էր, որը ճնշվեց ամենայն դաժանությամբ:

Սիա այսպիսի պայմաններում Իրաքի դեմոկրատական ուժերը առաջադրեցին Իրաքի նավթարդյունաբերության ազգայնացման պահանջը՝ գտնելով, որ Իրաքը չի կարող հասնել լրիվ անկախության առանց նավթի ազգայնացման: 1951 թ. մարտին Իրաքյան պառլամենտի 18 դեպուտատներ առաջարկություն մտցրեցին ընդունել օրենք առանց քաղաքական քոլոր նավթային ընկերությունների ազգայնացման վերաբերյալ:

Գարկ է նշել, որ նավթի ազգայնացման համար Իրաքում ծավալված շարժման վրա մեծ ազդեցություն էր գործել անգլո-իրանական նավթային ընկերության ազգայնացումը Իրանում, որն իրականացրեց Մոսադեդի կառավարությունը 1951-1953 թթ.: Նավթարդյունաբերության ազգայնացման համար սկսված շարժումը լրջորեն անհանգստաց-

րեց Անգլիային և ԱՄՆ-ին: Անգլիան շտապ կարգով զորքեր տեղափոխեց Քասրա և Կիրկուկ, ուժեղացրեց իր ռազմաօդային բազաները Իրաքում: Իսկ Իրաքի կառավարությունը ուժեղացրեց բռնադատներն ու ճնշողապետությունները: Սակայն դա անգոր էր կոտրել պայքարի թափը:

Օտարերկրյա մոնոպոլիաները, հաշվի առնելով Իրանի դառը փորձը, հասկանում էին, որ անհրաժեշտ է դիմել զիջումների, հակառակ դեպքում Իրաքում ևս իրադարձությունների զարգացումն այնպիսի բնույթ կարող է կրել, ինչպես Իրանում, և իրենք կարող են կորցնել ամեն ինչ:

1951 թ. օգոստոսին Իրաքի կառավարության և Իրաքում գործող երեք նավթային ընկերությունների միջև կնքվեց նավթային նոր համաձայնագիր: Եթե նախկինում Իրաքը արդյունահանվող յուրաքանչյուր տոննա նավթի համար ստանում էր մի չնչին գումար՝ 4 շիլինգ, իսկ առյուծի բաժինը մտնում էր օտարերկրյա նավթային մոնոպոլիաների գրպանը, ապա այժմ սահմանվեց ստացվող շահույթների հավասար բաժանման՝ 50/50-ի սկզբունքը:

Այսպիսով՝ բնև Իրաքի դեմոկրատական ուժերի պայքարը չհանգեցրեց նավթարդյունաբերության ազգայնացմանը, սակայն շահույթների հավասար բաժանման սկզբունքի ընդունումը պետք է դիտել որպես որոշակի նվաճում:

1951 թ. հոկտեմբերի 13-ին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Յուրդիայի կառավարությունները դիմեցին արաբական երկրներին՝ Եգիպտոսին, Իրաքին, Սիրիային, Սաուդյան Արաբիային, Լիբանանին, Չորդանանին և Եմենին, ինչպես նաև Իսրայելին՝ առաջարկելով նրանց միավորել իրենց ռազմական ուժերը և ստեղծել ռազմական ըլուկ՝ «Միջինարևելյան հրամանատարություն»: Նրանում պետք է միավորվեին նաև Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան և Գարալ-Աֆրիկյան Միությունը: Դրանով իմպերիալիստական ուժերը ձգտում էին առաջին՝ արաբական երկրները ներգրավել սառը պատերազմի մեջ և նրանց օգտագործել Խորհրդային Միության դեմ, և երկրորդ՝ որոշակի վերահսկողություն սահմանել արաբական երկրների վրա և ի հարկին ճնշել արաբական երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումներն ու պաշտպանել իրենց հավատարիմ վարչակարգերը:

Իրաքի կառավարությունը հակված էր միանալու այդ ռազմական խմբավորմանը: Սակայն դրա դեմ լայն պայքար ծավալեցին ժողովրդական զանգվածները, քաղաքական տարբեր հոսանքները, ուժերը, կուսակցությունները և կազմակերպությունները: Նրանք գտնում էին, որ Իրաքը

չպետք է միանա նման ռազմական խմբավորումներին և նրա ազգային շահերին ավելի համապատասխանում է ռազմաքաղաքական բյուկներին շնորհիվ քաղաքականությունը: Երկրում ստեղծվեց մի իրադրություն, երբ առաջարկվող ռազմական խմբավորմանը միանալը հղի էր մեծ վտանգներով Իրաքի վարչակարգի համար: Բացի այդ, եզիպտոսը և արաբական այլ երկրներ բացասական դիրք զրավեցին «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու առաջարկության հանդեպ:

Ստեղծված պայմաններում ԱՄՆ-ը, Անգլիան և նրանց դաշնակիցները հարկադրված էին նահանջել և ժամանակավորապես հրաժարվել իրենց մտադրությունից:

8. 1952 թ. ապստամբությունը

1952 թ. աշնանն Իրաքում կրկին լարված վիճակ ստեղծվեց, որը կապված էր առաջիկա պառլամենտական ընտրությունների հետ: Ընտրություններն Իրաքում երկաստիճան էին, սովորաբար տեղի էին ունենում ոստիկանական ռեժիմի պայմաններում, և բույլ տրվում կեղծիքներ: Իրաքի ղեմնկրատական ուժերը պահանջեցին վերացնել երկաստիճան ընտրությունները և մտցնել ուղղակի ընտրական համակարգ: Իրաքի կառավարությունը մերժեց ղեմնկրատական ուժերի այդ պահանջը: Ի պատասխան կառավարության այդ քայլի՝ երկրում սկսվեցին ցույցեր և գործադուլներ: 1952 թ. նոյեմբերի 22-ին և 23-ին Բաղդադում տեղի ունեցան հզոր ցույցեր, որոնց մասնակցում էր 20 հազ. մարդ: Պայքարի ավանգարդում ընթանում էին բանվորները և ուսանողները, որոնք հանդես էին գալիս «Կորչեն անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները», «Կորչեն խարդախ ընտրությունները», «Կորչի գոյություն ունեցող ռեժիմը» լոզունգների ներքո: Բաղդադի շատ թաղերում ցուցարարները համարձակորեն մարտի մեջ էին մտնում ոստիկանների հետ: Խոչորելույթներ տեղի ունեցան նաև Նաջաֆում, Դիվանիայում և այլ վայրերում:

Կառավարությունը, տեսնելով, որ սովորական միջոցներով ի վիճակի չէ երկրում կարգ ու կանոն հաստատել, Իրաքի ապստամբ ժողովրդի դեմ հանեց բանակը: 1952 թ. նոյեմբերի 23-ին տանկերը և զրահամեքենաները զրավեցին Բաղդադի բոլոր ստրատեգիական կետերը: Գահի խնամակալ Աբդուլ Իլլահը շտաբի պետ Մուհամմադ Նուր ադ-Դիհին նշանակեց վարչապետ, ինչը ասիմանադրության կուպիտ խախտում

էր, որովհետև Իրաքի սահմանադրությունը արգելում էր քանակի շտաբի պետին կառավարության ղեկավար նշանակել:

Բանակին հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը: Միայն մի գիշերվա ընթացքում ձերբակալվեց 2 հազ. հայրենասեր, եղան քաղաքիվ գոհեր, նրկրում մտցվեց ռազմական դրություն, արգելվեցին ցույցերն ու ժողովները, փակվեցին 17 առաջադիմական թերթեր, արձակվեցին բոլոր քաղաքական կուսակցությունները:

Դրա հետ միասին Իրաքի կառավարությունը հարկադրված էր քավարարել ընդդիմության մի կարևոր պահանջը: Նա վերացրեց երկաստիճան ընտրական կարգը, և 1953 թ. Իրաքում առաջին անգամ անցկացվեցին ուղղակի պառլամենտական ընտրություններ: 1953 թ. հունվարին Մուհամմադ Նուր ադ-Դինը կառավարության ղեկավարի պաշտոնում իր տեղը զիջեց Ջամիլ ՄադՖաիին: Դա նշանակում էր ռազմական դիկտատուրայի անկում, թեև երկրում դեռևս պահպանվում էր ռազմական դրությունը:

Այսպիսով 1952 թ. ապստամբության շնորհիվ ձեռք բերվեցին երկու կարևոր նվաճումներ: Սեռաբան Իրաքում երկաստիճան ընտրական համակարգի փոխարեն հաստատվեց ուղղակի, միաստիճան ընտրական համակարգ, որը մի քայլ առաջ էր երկրի դեմոկրատացման ճանապարհին, երկրորդ՝ տապալվեց ռազմական դիկտատուրան, որը ցույց տվեց, որ ընդդիմադիր դեմոկրատական ուժերի համախմբվածության և համատեղ գործողությունների պարագայում հնարավոր է հասնել որոշակի արդյունքների նույնիսկ մի այնպիսի բռնատիրական երկրում, ինչպիսին Իրաքն էր, որտեղ հաստատված դիկտատուրական-ստիկանական ռեժիմը Իրաքի պատմության մեջ մտել է որպես «Սև ռեժիմ»:

Սակայն իրաքցիների պայքարը դրանով չավարտվեց:

1953 թ. մայիսին լրացավ թագաժառանգ Ֆեյսալի 18 տարին, և նա, Իրաքի օրենքների համաձայն, դառնալով չափահաս, իրավունք ստացավ նստել գահի վրա: Արդու Իլլահի խնամակալական իրավունքներն ու պարտականություններն ավարտվեցին, և Ֆեյսալը հռչակվեց թագավոր՝ կրելով Ֆեյսալ II տիտղոսը:

Իրաքցիները հույս ունեին, որ իրենց համար ատելի Արդու Իլլահի հեռացումով և նոր երիտասարդ թագավորի գահ քառձրանալով երկրում հնարավոր է կիրառել ավելի մեղմ քաղաքականություն, հրաժարվել թագահայտ և կոշտ բռնատիրական քաղաքականությունից: 1953 թ. հուլիսին Բաղդադի ավելի քան 5 հազ. քնակիչներ մի խնդրագիր ու-

դարկեցին Ֆեյսալ II-ին՝ պահանջելով վերացնել արտակարգ օրենքները, բանտերից ազատել քաղաքական բանտարկյալներին, չեղյալ հայտարարել 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը և այլն: Կառավարող վերնախավը վերջիվերջո հարկադրված էր զիջել: 1953 թ. սեպտեմբերի 17-ին իշխանության գլուխ եկած Ֆադիլ ալ-Ջամալի կառավարությունը վերացրեց ռազմական դրությունը և թուլատրեց ընդդիմադիր կուսակցությունների լեզալ գործունեությունը: Դա հնարավորություն տվեց վերջիններիս միավորել իրենց ուժերը և 1954 թ. հունիսին տեղի ունեցած ընտրությունների ժամանակ հանդես գալ միասնական ճակատով: Նրանց 10 քեկնածուներ ընտրվեցին Իրաքի պառլամենտի անդամ, ինչը պետք է համարել նշանակալի հաղթանակ Իրաքի նման մի երկրում: Սակայն ընտրություններում ընդհանուր առմամբ հաղթանակեցին հետադիմական ուժերը և նրանց շահերն արտահայտող Սահմանադրական միություն կուսակցությունը, որը հիմնել էր Նուրի Սաիդ ղեկավար 1949 թ.: Գեներալ էլ դարձավ Իրաքի վարչապետ:

9. Բաղդադի պակտի ստեղծումը: Անգլո-իրաքյան 1930 թ. պայմանագրի վերացումը

Ամեն անգամ, երբ Նուրի Սաիդը իշխանության գլուխ էր կանգնում, Իրաքում հաստատվում էր ոստիկանական-սիստեմային և ինստիտուցիոնալ ուժերն աշխատում էին նրա օգնությամբ իրականացնել իրենց ազդեցիկ պլանները: Բացառություն չեղավ նաև այս անգամ:

Նուրի Սաիդը որոշեց անպայման միանալ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կողմից ծրագրվող տարածաշրջանային ռազմական խնրավորմանը: Սակայն մինչ այդ նա դիմեց մի շարք քայլերի ընդդիմությունը ուժերին ճնշելու համար: 1954 թ. օգոստոսի 22-ին Նուրի Սաիդի կառավարությունը ընդունեց «Դեկրետ Իրաքի հպատակությունից զրկելու մասին», որով Իրաքի իշխանությունները օրենքով իրավունք էին ձեռք բերում առաջադեմ հայացքների տեղ իրաքցիներին զրկել քաղաքացիությունից: Նույն օրը ընդունված նաև «Արհմիությունների մասին դեկրետով» լուծարվեցին բոլոր արհմիությունները: 1954 թ. սեպտեմբերի 22-ին ընդունվեց այսպես կոչված ասոցիացիաների վերաբերյալ դեկրետը: Շատ այդ դեկրետի լուծարվեցին բոլոր քաղաքական կուսակցությունները, հասարակական, գրական-գեղարվեստական և սպորտային կազմա-

կերպարություններն ու ակունքները՝ ընդհանուր առմամբ 465 կազմակերպություն: 1954 թ. նոյեմբերի 10-ի «Մամուլի մասին ղեկընտով» փակվեցին 225 քաղաքական, գիտական ու հասարակական բերելու ամսագրեր: Երկրում դադարեց լեզու քաղաքական և հասարակական կյանքը: Դա մի աննախադեպ երևույթ էր անգամ Իրաքի համար: Երկրում մոլեգնում էր հետադիմությունը: Դրան պետք է ավելացնել Իրաքի կառավարության 1954 թ. նոյեմբերի 7-ի որոշումը Մոսկվայում իրաքյան դիվանագիտական միսիայի փակման և Իրաքի արտաքին գործերի մինիստրության 1955 թ. հունվարի 3-ի հայտարարությունը Իրաքի և ԽՍՀՄ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների ընդհատման մասին:

Այս քուլտից հետո Նուրի Սաֆոը, անտեսելով Իրաքի ժողովրդի դիմադրությունը և հաշվի չառնելով արաբական մյուս երկրների դիմադրությունը, որոնք դեմ էին ռազմական դաշինքների և բլոկների ստեղծմանը ստրաժաշրքանում, 1955 թ. փետրվարի 24-ին Բաղդադում 5 տարի ժամանակով Թուրքիայի հետ կնքեց ռազմական դաշինք, որով դրվեց Բաղդադի ազդեցիկ ռազմական պակտի հիմքը: Կողմերը պարտավորվում էին համագործակցել «անվտանգության և պաշտպանության նպատակներով»: Նրանում նշված էր, որ պայմանագիրը բաց է, և նրան կարող են միանալ նաև այլ երկրներ: 1955 թ. ապրիլի 4-ին դրան միացավ Անգլիան:

Միաժամանակ Իրաքի և Անգլիայի միջև կնքվեց «Դատուկ համաձայնագիր», որով չեղյալ էր համարվում 1930 թ. անգլո-իրաքյան պայմանագիրը: Սակայն Անգլիան ըստ նոր համաձայնագրի պահպանում էր Իրաքում իր քաղաքական և ռազմական տիրապետությունը: Անգլիան և Իրաքը համագործակցելու էին միմյանց անվտանգությունն ու պաշտպանությունն ապահովելու նպատակներով: «Անգլիան ձևականորեն Զաքրանիյայի, Շուայբեյի և Մարզիի ռազմաօդային բազաները դնում էր իրաքյան հրամանատարության տրամադրության տակ: Բայց միաժամանակ պայմանագիրն իրավունք էր վերապահում Անգլիային՝ օգտագործել դրանք «համատեղ պաշտպանական նպատակներով»: Իրաքում մնում էին անգլիական ռազմաօդային բազաների աշխատակազմը, հրահանգիչները, տեխնիկները և այլն՝ «օգնություն ցույց տալու և իրաքյան բանակը վարժեցնելու համար»: Անգլիան պահպանեց իրաքյան բանակը վարժեցնելու և նրան զենք մատակարարելու իր մոնոպոլի իրավունքը: Նոր համաձայնագրով անգլիական ինքնաթիռները կարող էին ազատ թռչել Իրաքի տեղիտորիայի վրայով, իսկ նավերը՝ ուզած ժամանակ մտնել Շատ ալ-Արաբի ջրերը:

Ինչպես տեսնում ենք, նոր համաձայնագիրը բովանդակային առումով ոչնչով չէր տարրերվում 1930 թ. պայմանագրից: Եվ քնն այն համարվեց վերացված, այդուհանդերձ, Անգլիայի դիրքերը չսասանվեցին Իրաքում: Իրաքի և Անգլիայի հարաբերությունները շարունակում էին խարսխվել հին սկզբունքների վրա, և Իրաքը չվերածվեց իսկապես անկախ ու ինքնիշխան պետության:

1955 թ. սեպտեմբերի 23-ին Բաղդադի պայմանագրին միացավ Պակիստանը, իսկ նոյեմբերի 3-ին՝ Իրանը: Այսպես լույս աշխարհ եկավ Բաղդադի ագրեսիվ պակտը, որը կազմակերպչորեն վերջնականապես ձևավորվեց 1955 թ. նոյեմբերի 21-22-ին Իրաքի մայրաքաղաք Բաղդադում տեղի ունեցած Անգլիայի, Իրաքի, Թուրքիայի, Պակիստանի և Իրանի ներկայացուցիչների հիմնադիր ժողովում:

Բաղդադի պակտը ագրեսիվ ռազմական խմբավորում էր, որի նպատակն էր. առաջին՝ ստեղծել ռազմական պլացդարմ ԽՄՄԽ հարավային սահմանների մոտ, երկրորդ՝ ռազմական այդ խմբավորումն օգտագործել տարածաշրջանի՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի բոլոր ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու համար, երրորդ՝ այդ քլուկի մեջ մտնող երկրների զինված ուժերի փոխադարձ համագործակցությամբ պահպանել այդ երկրներում գոյություն ունեցող հակաժողովրդական, հետադիմական ռեժիմները:

ԱՄՆ-ը ձևակաճորեն չմիացավ Բաղդադի պակտին, սակայն նա դրա ամենակտիվ ստեղծողներից մեկն էր և հետագայում միացավ նրա Տնտեսական կոմիտեին և Քայքայիչ գործողությունների դեմ պայքարող կոմիտեին:

Բաղդադի պակտի կնքումը Իրաքի ժողովուրդը՝ արաբները, քրդերը, հայերը և այլք, ընդունեցին խոր զայրույթով: Բաղդադում, Բասրայում, Մուլեյմանիյայում, Ամարայում, Նասիրիյայում, ալ-Չայյում և երկրի այլ վայրերում տեղի էին ունենում ելույթներ, ցույցեր, միտինգներ, տարածվում բռուցիկներ՝ ուղղված Բաղդադի պակտի դեմ: Նուրի Սաիդը կանխատեսել էր դա և նախօրոք մարտական պատրաստակամության մեջ էր դրել բանակը և ոստիկանական ուժերը: Պառլամենտի շուրջը և Բաղդադի փողոցներում տեղադրվել էին տանկեր և զինվորական ջոկատներ, զինվորներին և ոստիկաններին հրաման էր տրված առանց զգուշացնելու կրակ քացել ցուցարարների վրա: Սակայն դա չկարողացավ կանխել ելույթները, ցույցերը և միտինգները: Մի շարք վայրերում, ինչպես Ամարայում, Նասիրիյայում և ալ-Չայյում, արյունա-

լի քախումներ տեղի ունեցան ոստիկանության հետ: Քաղաղում տեղի ունեցած ցույցերին մասնակցում էին տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ: Ոստիկանությունը նրանց վրա կրակ քացեց և դաժան հաշվեհարդար տեսավ ցուցարարների՝ բանվորների ու ուսանողների հետ: Երկրում մտցվեց արտակարգ դրություն: Կաթավարությունը ժամանակավորապես փակեց ուսումնական հաստատությունները: 1956 թ. դեկտեմբերի 25-ին Իրաքի 140 ականավոր քաղաքական և հասարակական գործիչներ նամակ հղեցին Ֆեյսալ II-ին՝ պահանջելով Նուրի Սաիդի հրաժարականը, երկրի արտաքին քաղաքական կուրսի փոփոխություն, դուրս գալ Քաղդաշի պակտից և վերականգնել դեմոկրատական ազատությունները:

Այս պահից սկսած՝ Իրաքի հակափմայերիախտական ուժերն իրենց գլխավոր հարվածն ուղղում են Քաղդաշի պակտի դեմ:

10. 1956 թ. նոյեմբերյան զինված ապստամբությունը

1956 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Անգլիան, Ֆրանսիան և Իսրայելը պատերազմ սանձազերծեցին Եգիպտոսի դեմ՝ Սուեզի ջրանցքը վերջինիս կողմից ազգայնացնելու կապակցությամբ: Ազդեություններն իրենց պլանների իրականացման գործում մեծ հույսեր էին կապել Քաղդաշի պակտի, հատկապես Իրաքի հետ: Սակայն այդ հույսերը չարդարացան: Իրաքի ժողովուրդը ոտքի ելավ՝ ի պաշտպանություն Եգիպտոսի արդարացի պայքարի: Երկրի դեմոկրատական-հայրենասիրական ուժերը կաթավարությունից պահանջում էին լիակատար աջակցություն ցույց տալ Եգիպտոսին, դուրս գալ Քաղդաշի պակտից, խզել դիվանագիտական հարաբերությունները Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի հետ, դադարեցնել նավթի մատակարարումը ազդեությունների: Ժողովրդական շարժումների ճնշման տակ Իրաքի կաթավարությունը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ և հայտարարեց, որ չի մասնակցի Քաղդաշի պակտի խորհրդի նիստերին, եթե այնտեղ ներկա գտնվեն Անգլիայի ներկայացուցիչները: Սակայն շուտով Իրաքի հասարակությանը հայտնի դարձավ, որ Նուրի Սաիդի թուլատվությամբ Անգլիան Եգիպտոսի քաղաքները և գյուղերը ոճրակոծելու համար օգտագործում է Իրաքի օդանավակայանները և իրաքյան վառելանյութը: Չայտնի դարձավ նաև, որ Իրաքը դավադրություն է նախապատրաստում Սիլիայի դեմ, որը քիկունքից պաշտպանում էր Եգիպտո-

սին: Լուրի Սախիի այդ դավաճանական քաղաքականությունը նոր ապստամբության պատճառ դարձավ: Երկրի տարրեր վայրերում ապստամբության ղեկավարման համար ստեղծվեցին ազգային կոմիտեներ: Ապստամբությունն առանձնապես մեծ թափ ընդունեց Նաջաֆում և Կուտ ալ-Ֆայում, որտեղ ապստամբները քաղաքի կառավարումը վերցրին իրենց ձեռքը: Ապստամբությունն ընդգրկեց նաև երկրի մյուս շրջանները և քաղաքները՝ Բաղդադ, Բասրա, Մուլեյմանիյա, Մոսուլ, Կիրկուկ, Ամարա, Դիվանիյա և այլն: Կիրկուկի բանվորները պայթեցրին նավթամուղը՝ ազդեցություններ չնայած զոհվելու համար:

1956 թ. իրադարձություններին բավականին ակտիվորեն մասնակցեցին գյուղացիները, մասնավորապես Սիջին Եփրատի, Տիգրիսի շրջաններում և Բաղդադի լիվայում: Գուզումները համակեցին նաև բանակը: Գայրենասեր սպաները պահանջում էին պաշտպանել Եգիպտոսին, իսկ իրաքյան բանակի բրիգադների հրամանատարները որոշեցին չպատերազմել Սիրիայի դեմ, եթե նրա վրա հարձակվելու հրաման տրվի: Գորդանանում տեղակայված իրաքյան զորամասերի սպաները և զինվորները, որպես բողոքի նշան, չենթարկվեցին Լուրի Սախիի հրամանին՝ վերադառնալ Իրաք:

Գուսահատ Լուրի Սախիը դիմեց ցեղապետների օգնությանը: Սակայն վերջիններս հրաժարվեցին նրան օգնության ձեռք մեկնել՝ հայտարարելով, որ ապստամբությունը ազատագրական բնույթ է կրում: Դեռ ավելին՝ չիա ցեղերի շեյխերը եկան Բաղդադ, մտան արքայական պալատ և հայտարարեցին, որ իրենք չեն հեռանա, մինչև Լուրի Սախիը հրաժարական չտա:

Չեյսալ II-ը ցրեց պառլամենտը և 1956 թ. դեկտեմբերի 1-ից մտցրեց ռազմական դրություն: Բաղդադ մտցվեցին երկու զրահատանկային բրիգադներ, ակտիվացան ոստիկանության զործողությունները, սկսվեցին զանգվածային ձերբակալությունները: Բանակը, մասնավորապես զրահատանկային ուժերը, նետվեցին ապստամբների դեմ՝ արյան մեջ խեղդելով հայրենասիրական ուժերի ելույթները: Կառավարությանը մեծ ջանքերի գնով հաջողվեց ճնշել ապստամբությունը:

Չնայած պարտությանը՝ 1956 թ. ապստամբությունը, այդուհանդերձ, խաղաց իր կարևոր դերը: Այն ծախտեց Իրաքը Եգիպտոսի դեմ օգտագործելու ինպեղիպիստական պլանները, սասանեց Բաղդադի պակտի հիմքերը և հանդիսացավ միապետական ռեժիմի տապալման կարևոր նտապետից մեկը:

V. ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ ԵՎ ԻՐԱՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

1. «Ազատ սպաներ» գաղտնի զինվորական կազմակերպության և Ազգային միասնության ծակատի ստեղծումը

Տիրապետող ռեժիմի դաժան քաղաքականությունը հայրենասիրական ուժերին՝ թե՛ քաղաքական և թե՛ զինվորական, դրեց իրենց շարքերը միավորելու անհրաժեշտության առջև: 1956 թ. մայիսին Իրաքի բանակի զեմերալ Աբդել Քերիմ Կասեմի գլխավորությամբ հիմնվեց «Ազատ սպաներ» գաղտնի կազմակերպությունը, որը շատ մեծ նշանակություն ունեցավ բանակը ժողովրդի կողմը գրավելու գործում: Գաղտնի կազմակերպության ստեղծումը և նրա անվանակոչումը կատարվեց Նասերի կողմից՝ եգիպտոսի «Ազատ սպաներ» կազմակերպության օրինակով, որին քաջածանոթ էին զեմերալ Կասեմը և նրա գործընկերները:

Կոմսախրագիայի նպատակով ստեղծվեցին առանձին փոքր խմբեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր խնդիրները և տեղյակ չէր մյուս խմբերի գոյության մասին: Ինչպես հետագայում նշում էր Կասեմը, իրենք աշխատում էին մեծ զգուշավորությամբ, քանի որ քանակում շատ էին Նուրի Սաիդի գործակալները:

«Ազատ սպաներ» կազմակերպության ստեղծումը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Այն ապահովեց քանակը ժողովրդի կողմը դարձնելը, առանց որի, ճկատի ունենալով Իրաքի յուրահատուկ պայմանները, անհնար կլիներ իուլիսյան հեղափոխության հաղթանակը:

Ղրան հաջողոց ևս մեկ կարևոր իրադարձություն Իրաքի քաղաքական կյանքում: 1957 թ. փետրվարին հիմնվեց Ազգային միասնության ճակատը: Նրա մեջ մտան Իրաքի ազգային-դեմոկրատական, կոմունիստական, արաբական վերածննդի սոցիալիստական՝ Բասա, և անկախության կուսակցությունները: Ստեղծվեց ճակատի ղեկավար մարմին՝ Բարձրագույն ազգային կոմիտե: 1957 թ. մարտի 9-ին հրապարակվեց ճակատի ծրագիրը, որը նախատեսում էր Նուրի Սաիդի և հետադիմական ֆեոդալական վերնախավի հեռացում երկրի կառավարումից, պառլամենտի ցրում, Իրաքի դուրս գալը Բաղդադի պակտից, անկախ ու դրական չեզոքության սկզբունքների վրա հիմնված արտաքին քաղա-

քաղաքային որդեգրում, սահմանադրական ազատությունների կիրառում, քաղաքական բանտարկյալների ազատ արձակում և այլն:

Իրացի բազմաթիվ շրջաններում ստեղծվեցին ճակատի տեղական կոմիտեներ, որոնք մեծ դեր խաղացին ազգային-հայրենասիրական ուժերի համախմբման և վճռական մարտի պատրաստելու գործում: Նրանք ջանքերով ստեղծվեցին մարտական խմբեր: Շուտով կապեր հաստատվեցին ճակատի Բարձրագույն գործադիր կոմիտեի և «Ազատ սպաների» միջև: Վերջիններս հավանություն տվին ճակատի ծրագրին և պայմանավորվեցին համատեղ գործողությունների մասին:

Ազգային միասնության ճակատի օրինակով ստեղծվեցին նաև զանազան գյուղացիական գաղտնի կազմակերպություններ, միություններ և կոմիտեներ: Նրանք նույնպես նշանակալի դեր խաղացին հուլիսի 14-ի հեղափոխությունը նախապատրաստելու գործում:

Ամբողջ 1957 թվականին և 1958 թ. առաջին կեսին ժողովրդական զանգվածները անդուլ պայքար էին մղում հետադիմական ուժերի և օտարերկրյա իմպերիալիստների դեմ: Հուժկու ցույցեր տեղի ունեցան Բաղդադում, Քարայում, Մոսկուում, Քարթալայում և այլ քաղաքներում ու շրջաններում: 1958 թ. ապրիլի 24-ին Բաղդադում տեղի ունեցած զանգվածային ցույցերի ժամանակ առաջին անգամ քացահայտորեն առաջ քաշվեց «Կորչի միապետությունը» լոզունգը:

1958 թ. փետրվարի 14-ին՝ Եգիպտոսի ու Սիրիայի միավորումից և Արաբական Միացյալ Հանրապետության ստեղծումից երկու շաբաթ անց, ստեղծվեց Արաբական Ֆեդերացիան՝ Ղաշնությունը, որի մեջ մտան Իրաքը և Հորդանանը: Այդ երկու երկրներում էլ կառավարում էր Հաշիմիների դինաստիան: Արաբական Ֆեդերացիայի ստեղծումը երկու երկրների թագավորական-ֆեոդալական վերնախավի գործադրն էր, յուրատեսակ պատասխանը հեղափոխական Եգիպտոսի և Սիրիայի միավորմանը և Արաբական Միացյալ Հանրապետության ստեղծմանը, որը լայն աջակցություն գտավ ԱՆՎԻՀ-ի և ԱՄՆ-ի կողմից: Նրա ստեղծումով փորձ էր արվում պատակտում մտցնել արաբական երկրների շաբեներում և նրանց հակադրել միմյանց դեմ: Արևմտյան պետությունների կողմից ծրագրվում էր Արաբական Ֆեդերացիայի մեջ ներգրավել նաև Լիբանանը և Քուվեյթը:

1958 թ. մայիսի 5-ին Իրաքում և Հորդանանում միաժամանակ տեղի ունեցան Ղաշնության պառլամենտական ընտրություններ: Այդ օրը Բաղդադում և Իրաքի մի քանի այլ շրջաններում մտցվեց պաշարո-

ղական դրություն: Քիմվորները և ոստիկանները պարեկություն էին անում փողոցներում, իսկ ժողովուրդը բոլորտեղ ընտրությունները: Ազգային միասնության ճակատի կոչով այդ օրը զործադուլներ տեղի ունեցան Քասրայում, Մոսուլում, Քարթալայում, Կիրևուկում և այլ քաղաքներում, իսկ Քաղդաղում կայացավ հուժկու ցույց: Ցուցարարները տանում էին «Կորչի Քաղդաղի պակտը», «Կորչի Նուրի Մաիդի կառավարությունը» և այլ լոզունգներ: Այդ օրը միայն Քաղդաղում ձերբակալվեց 3200 մարդ, ձերբակալություններ կատարվեցին նաև բանակում:

Այդ ոստիկանական միջոցառումների օգնությամբ մայիսի 5-ի «ընտրությունները» ավարտվեցին Նուրի Մաիդի կողմնակիցների «հաղթանակով»: Պառլամենտի 145 դեպուտատներից 118-ը նախօրոք կասավարության կողմից նշանակվել էին պառլամենտի դեպուտատ՝ «նկատի առնելով մրցակիցների բացակայությունը»: Երբընտիր պառլամենտը մայիսի 12-ին վավերացրեց Իրաքի և Գորդանանի համաձայնագիրը Արաբական Ֆեդերացիա ստեղծելու վերաբերյալ, իսկ 13-ին հաստատեց Արաբական Ֆեդերացիայի սահմանադրությունը: Իրաքի թագավոր Ֆեյսալ II-ը հռչակվեց Արաբական Ֆեդերացիայի թագավոր, իսկ Նուրի Մաիդը գլխավորեց դաշնության կառավարությունը:

Բացի Ֆեդերալ կառավարությունից, կազմավորվեցին նաև Իրաքի և Գորդանանի կառավարություններ: Իրաքի վարչապետ դարձավ Սիմադ Մուխթար Բաբանը: Դա եղավ միապետական Իրաքի վերջին կառավարությունը:

2. 1958 թ. հուլիսի 14-ի հեղափոխությունը

1957-1958 թթ. ելույթները և նրանց բնույթը վկայում էին, որ Իրաքում հասունացել էր հեղափոխական իրադրությունը, և առկա էին նրա օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնները: Հեղափոխական ուժերի համընդունական բաժանել լցվեց այն բանից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ 1958 թ. հուլիսի 14-ին Ստամբուլում նշանակված Քաղդաղի խորհրդի նիստը պաշտոնապես Իրաքին լիազորելու էր ինտերվենցիայի դիմել Լիբանանի դեմ՝ ճնշելու դեռևս 1958 թ. մայիսին սկսված Լիբանանի ժողովրդի հակաինվազիոնալիստական ապստամբությունը: Այլ կերպ ասած՝ Իրաքը դառնում էր զործիք ինվազիոնալիստական պետությունների ձեռքին արաբական երկրներում ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու համար:

Սակայն այդ նիստը այդպես էլ չգումարվեց:

1958 թ. հուլիսի 13-ին Իրաքի քանակի 19-րդ և 20-րդ բրիգադները հրաման ստացան մեկնել Գորդյանան, որտեղից նախատեսվում էր դրանք նետել լիբանանյան ապստամբների դեմ: Բրիգադի հրամանատարներ Աբդուլ Քերիմ Կասեմը և Աբդել Սալամ Արիֆը որոշեցին, որ հասել է միապետական ռեժիմի դեմ հանդես գալու պահը: Նրանք այդ մասին տեղյակ պահեցին Ազգային միասնության ճակատի Բարձրագույն գործադիր կոմիտեին՝ ստանալով նրա հավանությունը: 19-րդ և 20-րդ բրիգադների զորքերը ուղևորվեցին ոչ թե Գորդյանան, այլ 1958 թ. հուլիսի 14-ի առավոտյան ժամը 4-ին մտան Բաղդադ և գրավեցին օադիոկայանը, հեռագրատունը, քաղաքի բոլոր կարևոր ստրատեգիական կետերը և շրջապատեցին արքայական պալատը: Նրանք պահանջեցին քաղաքի հրաժարականը գահից, սակայն Ֆեյսալ II-ը մերժեց, իսկ Աբդուլ Իլլահը հրամայեց պալատական պահակախմբին՝ կրակ քսել գինկորների վրա: Այնժամ զորքերն անցան հարձակման և մտան քաղաքական պալատ և գինաթափեցին պահակախումբը: Ֆեյսալ II-ը և Աբդուլ Իլլահը սպանվեցին: Իրաքցիների համար ատելի, իրաքյան հետադիմության խորհրդանիշ և բրիտանական իմպերիալիզմի հլու ծառա Նուրի Սաիդին սկզբում հաջողվեց կանացի շորերով ծալված փախել պալատից և բացվել Բաղդադի քաղեղից մեկուս, սակայն շուտով նրան ևս բռնեցին ու սպանեցին: Առավոտյան ժամը 6-ին քանակը դարձավ դրոյթյան տերը: 1958 թ. հուլիսի 14-ին հեղափոխությունը հաղթանակեց:

1958 թ. հուլիսի 14-ի վաղ առավոտյան Բաղդադի օադիոն ծայրնափոփեց քանակի հրամանատարության հետևյալ հայտարարությունը. «Իրաքի ազնի՛վ ժողովուրդ, ապալինելով Ալլահին և ժողովրդի հավատարիմ գալակների ու ազգային զինված ուժերի աջակցությամբ, մենք սկսեցինք մեր սիրելի հայրենիքի ազատագրման գործը ծախս հանգստի տիրապետությունից, որին իշխանության գլուխ էր դրել իմպերիալիզմը, որպեսզի կատարեն ժողովրդին՝ խաղալով նրա ճակատագրի հետ և ծառայելով իմպերիալիզմի շահերին ու սեփական շահերին:

Եղբայրներ՛ր, քանակը, որը կազմված է ձեզանից և գոյություն ունի ձեզ համար, ոտքի է ելել, որպեսզի կատարի ձեր ցանկությունը, և տապալեց տիրանների խնճավորումը, որը ծաղրում էր ժողովրդին: Չեղ պարտքն է արակցել քանակին»:

Հեղափոխության հաղթանակով Իրաքում տապալվեց Գաշիմինների դինաստիան, վերացվեց միապետությունը, և Իրաքը հռչակվեց հան-

րապետություն: Դա պատմական նշանակություն ունեցող կարևոր իրադարձություն էր Իրաքի բազմադարյան պատմության մեջ:

Չեղափոխության հարթամակից հետո կազմվեց հանրապետական Իրաքի առաջին կառավարությունը՝ «Ազատ սպաներ» կազմակերպության ղեկավար Աբդել Քերիմ Կասեմի գլխավորությամբ, որը ստանձնեց վարչապետի պաշտոնը: Աբդել Սալամ Արիֆը դարձավ վարչապետի տեղակալ և ներքին գործերի նախարար: Ստեղծվեց նաև Դեմոկրատիկ խորհուրդ, որի վրա ժամանակավորապես դրվեցին երկրի բարձրագույն մարմնի պարտականությունները:

Չեղափոխությունը չտնայեց խանդավառությանը ընդունեցին Իրաքի ժողովրդական զանգվածները, քոյր ազգությունները՝ արաբները, քրդերը, ասորիները, հայերը և մյուսները: Չեղափոխության պաշտպանության համար ստեղծվեցին ժողովրդական պաշտպանության ջոկատներ, որոնց մեջ արաբների և քրդերի հետ միասին մտան նաև հայերը: Երկրում տեղի էին ունենում միտինգներ, ժողովներ և տարբեր բնույթի հանդիպումներ, տպագրվում կոչեր՝ ի պաշտպանություն հեղափոխության: Նման մի կոչով Դայ երիտասարդաց ընկերության հիմնադիր մարմինը դիմեց իրաքահայ երիտասարդությանը՝ «մտնելու ժողովրդային պաշտպանության ջոկատներու շարքերուն մեջ, մեր մասնակցությունը բերելու համար արաբ և քուրդ մեր եղբայրներու կողքին, մեր նորածին հանրապետությունը պաշտպանելու պատվավոր գործին»:

Չուլիսի 14-ի հեղափոխությունն իր բնույթով բուրժուա-դեմոկրատական, հակաֆեոդալիստական և հակաֆեոդալական հեղափոխություն էր: Նրա շարժիչ ուժերն աշխատավորներն էին՝ բանվորները և գյուղացիները, մտավորականությունը, միջին խավերը և ազգային բուրժուազիան: Բանակը, որ քոյրը թվերով կապված էր ժողովրդի հետ, կատարեց հարվածային ուժի դերը: Չեղափոխության հարթամակով ֆեոդալ-շեյխերը և կոմպրոդորները հեռացվեցին իշխանությունից, և քաղաքական իշխանությունն անցավ ազգային բուրժուազիայի ձեռքը:

Չեղափոխության հարթամակը ժանր հարված էր գաղութատիրությանը և Անգլիայի ու ԱՄՆ-ի դիրքերին Արաբական Արևելքում: Ի պատասխան Իրաքի հեղափոխության՝ 1958 թ. հուլիսի 15-ին ԱՄՆ-ի զորքերը մտան Լիբանան, իսկ հուլիսի 17-ին անգլիական զորքերը նետվեցին Գոդդանան: Նրանք պատրաստվում էին ռազմական ինտերվենցիա սկսել Իրաքի դեմ: Իրաքի Դանրապետության պաշտպանությանը հանդես եկավ խորհրդային Միությունը: խորհրդային կառավարությունը

հայտարարեց, որ ինքն անտարբեր չի կարող մնալ իր հարավային սահմանների մոտ կատարվող ագրեսիվ քայլերի նկատմամբ և պահանջեց ԱՄՆ-ից ու Անգլիայից՝ վերջ տալ ռազմական միջամտությանը արաբական երկրներում: Խորհրդային կառավարությունը 1958 թ. հուլիսի 24-ին նախազգուշացրեց նաև Թուրքիային, որը պատրաստվում էր ռազմական գործողություններ սկսել Իրաքի դեմ: Իրաքի պաշտպանությանը հանդես եկան նաև արաբական երկրները և աշխարհի խաղաղասեր ուժերը: Այդ ամենը սրահեցնող ազդեցություն ունեցավ և սովիպեց ԱՄՆ-ին և Անգլիային ձեռնպահ մնալ հետագա վտանգավոր քայլերից:

Չեղափոխության հաղթանակով Իրաքը դեմ նետեց բրիտանական տիրապետության շղթաները և դարձավ իսկապես անկախ և ինքնիշխան պետություն: Դրանով իրագործվեց 1918 թվականից սկսված ազգային-ազատագրական պայքարի գլխավոր նպատակը:

3. Կասեմի կառավարության առաջադիմական միջոցառումները ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառում հեղափոխության առաջին փուլում (1958–1959 թթ.)

Չեղափոխությունից հետո ընդունվեցին մի շարք կարևոր որոշումներ: Առաջին հերթին Իրաքը դուրս եկավ Արաբական Ֆեդերացիայից, որը իրենից ներկայացնում էր միապետական դաշնություն: 1958 թ. հուլիսի 26-ին ընդունվեց ժամանակավոր սահմանադրություն, որը Իրաքը հռչակում էր անկախ և սուվերեն հանրապետություն, հավասար իրավունքներ սահմանում երկրի բոլոր քաղաքացիների համար և Իրաքի հանրապետությունը դիտում որպես արաբների և քրդերի հանրապետություն: Ցրվեց նախկին իշխանությունների ժամանակ ընտրված պառլամենտը և սկսվեց պետական ապարատի գտումը հետադիմական տարրերից: Ընդլայնվեցին ղեմնկրատական ազատությունները, ներում շնորհվեց քաղաքական բանտարկյալներին, աշխուժացավ քաղաքական կյանքը, հիմնվեցին արհմիություններ, գյուղացիական, կանանց և երիտասարդական միություններ, սկսեցին լույս տեսնել նոր լրագրեր և ամսագրեր: Իրաք վերադառնալու հնարավորություն ստացան քուրդ վտարանդիները՝ Մուստաֆա Բարզանիի գլխավորությամբ: Կառավարության որոշմամբ մայիսի 1-ը պաշտոնապես հայտարարվեց տոնական օր: Ընդունվեցին որոշումներ աշխատավորների նյութական դրու-

քան քարելավման ուղղությամբ՝ որոշ չափով բարձրացավ աշխատավարձը, կրճատվեցին հարկերը:

Խիստ կարևոր էր 1958 թ. սեպտեմբերի 30-ի օրենքը ագրարային ռեֆորմի մասին, որով սահմանափակվում էր ֆեոդալական հողատիրությունը, և կալվածատերերից բռնագրաված հողերը բաժանվում էին հողագուրկ գյուղացիներին: Այդ կապակցությամբ Արեւի Քերիմ Կասեմը հայտարարեց. «Յուլիսի 14-ի փաստական հեղափոխությունը միաժամանակ քաղաքական և սոցիալական հեղափոխություն էր, որի գլխավոր խնդիրներից մեկը ագրարային բարեփոխումների անցկացումն է: Ագրարային հեղափոխությունն այն հիմքն է, որի վրա հենվում է սոցիալական հեղափոխությունը»: Ագրարային բարեփոխումների օրենքի համաձայն հողատիրության առավել չափն անցրդի տարածքներում սահմանվեց 500 հա, իսկ ջրովի տարածքներում՝ 250 հա: Ֆեոդալների հողերը, որոնք զերազանցում էին այդ չափաբաժինները, ենթակա էին օտարացման և տրվում էին հողագուրկ գյուղացիներին, որոնք պարտադիր կազմով պետք է միավորվեին կոոպերատիվների մեջ:

Կառավարությունը մշակեց նաև ազգային արդյունաբերության զարգացման ծրագիր:

Չեղափոխությունից հետո փոխվեց նաև Իրաքի արտաքին քաղաքականությունը: Եւ սկսեց վարել դրական չեզոքության քաղաքականություն: 1958 թ. հուլիսի 17-ին Իրաքի կառավարությունը վերականգնեց դիվանագիտական հարաբերությունները հորիորդային Միության հետ: Դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին նաև սոցիալիստական մյուս երկրների հետ: 1958 թ. օգոստոսին կնքվեցին խորհրդա-իրաքյան առևտրական, իսկ 1959 թ. մարտի 16-ին՝ տնտեսական և տեխնիկական համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագրեր:

Սկզբունքային նշանակություն ունեցավ Իրաքի կառավարության 1959 թ. մարտի 24-ի որոշումը Բաղդադի պակտից դուրս գալու մասին: Դրա հետ միասին չեղյալ հայտարարվեցին 1955 թ. անգլո-իրաքյան համաձայնագրերը և 1959 թ. մայիսին անգլիական վերջին զինվորը հեռացավ Իրաքի տերիտորիայից: Չեղյալ հայտարարվեցին նաև ԱՄՆ-ից ազդանական և տնտեսական օգնություն ստանալու վերաբերյալ նախկին վարչակարգի կողմից կնքված պայմանագրերը: Որոշ քայլեր կատարվեցին օտարերկրյա նավթային ընկերությունների գործունեությունը սահմանափակելու ուղղությամբ:

Չեղափոխության այս կամ, ինչպես ընդունված է ասել, առաջին փուլում կառավարությունը, կիրառելով առաջադիմական բնույթի քայլեր և վայելելով դեմոկրատական ուժերի աջակցությունը, հաջողությամբ պայքար էր մղում իմպերիալիստական և հետադիմական ուժերի դավադրությունների դեմ:

Դժգոհ լինելով Կասեմի կառավարության առաջադիմական քայլերից, ծախս ուժերի հետ նրա համագործակցությունից՝ ԱՆկախության և Բասս կուսակցությունները և զինվորական խմբավորումները կապերի մեջ մտան հակահեղափոխական դավադիր ուժերի հետ, որի պատճառով նրանց ներկայացուցիչները հեռացվեցին կառավարությունից և քաճակից: Դավադրությունների շարքում ամենավտանգավորը 1959 թ. մարտին Մոսուլում թունկված խոտվությունն էր գնդապետ Աջոնի Վահաբ Շավաֆի գլխավորությամբ: Սակայն խռովարարները, ոչ մի հենարան չունենալով ժողովրդի մեջ, պարտություն կրեցին: Խոտվությունների ծախսողունը լայն հեռանկարներ էր քաջում երկրի հասարակարգի հետագա դեմոկրատացման համար: 1959 թ. ապրիլին ծախս ուժերը հանդես եկան նոր կառավարություն կազմելու պահանջով՝ առաջարկելով, որ նրա մեջ մտնեն նաև Իրաքի կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչները:

4. Շեշտակի շրջադարձ դեպի աջ Կասեմի կառավարության ներքին քաղաքականության մեջ

1959 թ. երկտորդ կեսից նկատվում է փոփոխություն Իրաքի կառավարության ներքին քաղաքականության մեջ: Մասսաների ակտիվությունը, դեմոկրատիայի զարգացումը, կոմունիստների ազդեցության ուժեղացումը սարսափեցրին ազգային քուրժուազիային: Չեղափոխության հետագա զարգացումը և խորացումը այլևս չէր համապատասխանում նրա շահերին: Եվ Կասեմի կառավարությունը, լինելով այդ շահերի արտահայտիչը, աստիճանաբար նահանջում էր իր իսկ հռչակված սկզբունքներից և որդեգրում աջ և ծախս ուժերի միջև հավասարակշռություն պահպանելու քաղաքականություն, որն իրականում աջերին հովանավորելու և ակտիվացնելու քաղաքականությունն էր: Կասեմը չընդատառեց ծախս ուժերին՝ կոմունիստների մասնակցությամբ կառավարություն ստեղծելու հարցում: Դեռ ավելին՝ նա պահանջեց, որ քաղաքական կուսակցությունները ժամանակավորապես դադարեցնեն իրենց գործունե-

ուրյունը: Ազգային-դեմոկրատական և Քրդատանի դեմոկրատական կուսակցությունների ղեկավարությունները համաձայնվեցին դրա հետ: 1958 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին բանտերից ազատվեցին մեծ թվով բանտարկյալներ, որոնք դատապարտվել էին հեղափոխության սկզբում ժողովրդի դեմ հանցանք գործելու համար: Հետադիմական ուժերը հնարավորություն ստացան քափանցելու պետական ապարատ և բանակ: Այդ քայլն ուղեկցվեց կոմունիստներին և մյուս դեմոկրատներին բանակից և պետական ապարատից հեռացնելով: Հենվելով հետադիմական ուժերի վրա՝ Կասեմի կառավարությունը լայն հարձակում սկսեց դեմոկրատական ազատությունների վրա: Նա սկսեց հետապնդել արհմիութենական, գյուղացիական, երիտասարդական, կանանց և անգամ խաղաղության շարժման ակտիվ գործիչներին ու մասնակիցներին:

1959 թ. հուլիսին կայացավ Իրաքի կոմունիստական կուսակցության պլենումը, որը որպես հիմնական տակտիկական լուզուճ հաստատեց ազգային քուրճուազիայի հետ դաշինքի և պայքարի լուզուճը: Դա նշանակում էր պաշտպանել Կասեմի վարչակարգի բոլոր առաջադիմական քայլերը ներքին ու արտաքին քաղաքականության բնագավառում և խաղաղ միջոցներով պայքարել նրա հակադեմոկրատական քայլերի դեմ, որոնք հակասում էին հուլիսի 14-ի հեղափոխության սկզբունքներին: Կոմկուսը հույս ուներ նման տակտիկայի միջոցով կանխել աջակողմյան տենդենցների հետագա զարգացումը կառավարության քաղաքականության մեջ: Բայց Կասեմը չամսաց բանակաճյուղի ծայրին և շարունակում էր իր կործանարար գիծը: Փակվեցին բազմաթիվ արհմիութենական, գյուղացիական և երիտասարդական կազմակերպություններ ու դեմոկրատական ուղղության թերթեր:

Կասեմի կառավարությունը կոպիտ սխալներ թույլ տվեց քրդական հարցում: Նա հրաժարվեց քրդերին Իրաքի շրջանակներում ազգային ինքնավարություն տրամադրելուց: Դրա փոխարեն նա կանգնեց քրդական հարցը զենքի միջոցով լուծելու դիրքերի վրա և 1961 թ. սեպտեմբերի սկզբին եղբայրական պատերազմ սկսեց քրդերի դեմ: Այդ պատերազմը, որը ոչ մի պաշտպանություն չէր վայելում Իրաքի աշխատավորների և դեմոկրատական ուժերի մոտ, նպաստեց Կասեմի ռեժիմի մեկուսացմանը, թուլացրեց այդ ռեժիմի հիմքերը և դարձավ նրա անկման պատճառներից մեկը:

Կասեմի վարչակարգը գոյություն ունեցավ 5 տարի: Սակայն այդ շրջանում Իրաքում ոչ մի անգամ պատկանելուական ընտրություններ

տեղի չունեցան: Իրականում Կասեմը հաստատեց իր անձնական դիկտատուրան՝ պահպանելով արտակարգ օրենքներն ու ռազմական դատարանները:

Վատագավ նաև աշխատավորների տնտեսական վիճակը: Իջավ աշխատավարձը, բարձրացան հարկերը, աճեց գործազրկությունը: Վտանգի տակ դրվեց նաև ազդարային բարեփոխումների կիրառումը: Այսպիսով՝ անջրպետը Կասեմի և ժողովրդի միջև քանի գնում, խորանում էր, և այս փուլում նա այլևս չէր հենվում ժողովրդական մասսաների և դեմոկրատական ուժերի վրա: Նա ավելի ու ավելի էր հենվում բանակի և զադտնի ոստիկանության վրա:

Այս բոլորը երկրում խիստ դժգոհություն առաջ բերեց: 1961–1962 թթ. բավականին լայն քափ ընդունեց բանվորների, գյուղացիների և այլ խավերի պայքարը հանուն դեմոկրատիայի և ընդդեմ Կասեմի անձնական դիկտատուրայի: Դատկապես ակտիվ էին գործում նավթային արդյունաբերության և երկաթուղային բանվորները, որոնք 1962 թ. փետրվար–օգոստոս ամիսներին 10 անգամ դիմեցին գործադուլի: 1962 թ. ամռանը Բաղդադի ավելի քան 7000 բանվորներ մոտ երկու շաբաթ բողոքի ելույթներ էին կազմակերպել ընդդեմ արհմիությունների արգելման:

1962 թ. կեսերից սկսեցին ավելի հստակորեն դրսևորվել հայրենասիրական ուժերի՝ Իրացի կոմկուսի, Ազգային–դեմոկրատական և Բրդատանի դեմոկրատական կուսակցությունների մերձեցման միտումները, ինչը իրական հեռանկարներ էր քացում Ազգային ճակատի ստեղծման համար: 1962 թ. վերջերին ակնհայտ էր դառնում, որ քաղաքական իրադարձությունների զարգացումը սկսել է դառնալ ոչ նախատվող հետադիմական և նրա հետևում կանգնած իմպերիալիստական ուժերի համար: Վերջիններս ծրագրում էին կանխել զարգացման այդ միտումը հակահեղափոխական հեղաշրջման միջոցով: Դա հայտնի դարձավ դեմոկրատական ուժերին, որոնք այդ կապակցությամբ նախազգուշացնում էին Կասեմին: Նրան տեղյակ պահելով նախապատրաստվող հեղաշրջման մասին՝ նրանք պահանջեցին, որ նա վճռական քայլերի դիմի դավադիրների նկատմամբ: Սակայն Կասեմը, հավանաբար չվստահելով նման տեղեկատվության հավաստիությանը, չարձագանքեց այդ նախազգուշացումներին, որի համար շատ քանկ վճարեց:

VI. ԿԱՍԵՄԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ, ԱԶ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ ԵՎ ՆԵՐՔԱՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ԻՐԱՔՈՒՄ 1960–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. 1963 թ. փետրվարի 8–ի պետական հեղաշրջումը և Կասեմի տապալումը: Արդել Սալամ Արիֆը Իրաքի պրեզիդենտ

Կասեմի անձնական դիկտատուրան իր հոգեվարքն էր ապրում: Իրաքի ներքաղաքական իրավիճակի հանգամանալի գնումը հիմք է տալիս այն կարծիքն արտահայտելու, որ այդ ժամանակ, ըստ էության, հնարավոր էր ոչ միայն աջ պետական հեղաշրջում, այլև երկրի, այսպես կոչված, ծախսացում: Նման ենթադրությունը կապված է այն իրողության հետ, որ չնայած կառավարող վարչակարգի կողմից ծախ ուժերի նկատմամբ տարվող հետապնդումների և դեմոկրատիայի սահմանափակման քաղաքականությանը, երկրի ծախ ուժերը՝ Իրաքի կոմկուսը, Ազգային դեմոկրատական և Ազգային առաջադիմական կուսակցությունները, դեռևս զգալի ուժ էին ներկայացնում և կարող էին երկիրը վերադարձնել հուլիսյան հեղափոխության հարթանակից հետո ստեղծված դեմոկրատական զարգացման իրավիճակին: Ինչ վերաբերում է Քրոստանի դեմոկրատական կուսակցությանը և նրա ղեկավարած ինքնավարական շարժմանը, ապա քրդական հարցը զինված ուժով լիկվիդացնելու կառավարող սեփմի քանքերի ծախտղումը, ժողովրդական լայն զանգվածների պայքարը՝ Քրոստանում եղբայրական պատերազմը դադարեցնելու համար, հասցրել էին այնպիսի իրավիճակի, երբ Կասեմը կարող էր կամ ստիպված էր հակվել պատերազմը դադարեցնելու և դրանով իսկ իր վարչակարգը փրկելու մտքին: Նկատի ունենալով երկրի ներքաղաքական նման զարգացման ռեալ հնարավորությունները՝ կարելի է ասել, որ Բաասի և նրան հարող աջ ուժերի կողմից նախատեսվող հեղաշրջումը հետապնդում էր ոչ միայն Կասեմի վարչակարգը տապալելու, այլև երկրի ծախսացման գործընթացը կանխելու նպատակ:

Ահա վերը նշված հանգամանքներն էին, որ, ինչպես նշվեց, դրդեցին Իրաքի դեմոկրատական ուժերին 1962–1963 թթ. ահազանգել Կասեմին վերահաս վտանգի մասին: Վերջին ահազանգը նա ստացավ 1963 թ. հունվարին: Սակայն նա, ինչպես նշվեց, անտեսեց այդ նախազգուշացումները:

1963 թ. փետրվարի 8-ի վաղ առավոտյան Բաղդադի քնակիչները արքնացան կրակոցներից: Դա եղավ Կասեմի դիկտատուրայի վերջին օրը: Մի քանի ժամվա ընթացքում ժողովրդական զանգվածներից կտրված, դեմոկրատական ուժերի աջակցությունից իրեն զրկած անձնական դիկտատուրայի վարչակարգը տապալվեց: Կասեմը և նրա մերձավոր զինակիցները ձերբակալվեցին և առանց դատի անմիջապես գնդակահարվեցին, իսկ զնդակներից խոցված նրանց դիակները երեք օր շարունակ ցուցադրվում էին Բաղդադի հեռուստատեսությամբ:

Չեղաշրջումն իրականացրեց Իրաքի այց ազգայնական, էքստրեմիստական կուսակցությունների և կազմակերպությունների խմբավորումը, որի մեջ գլխավոր դերը պատկանում էր Բաաս կուսակցության այց ժայռահեղական քեֆին: Նրան պաշտպանեցին Իսփիկլալ կուսակցությունը, «Մուսուլման եղբայրները», Արաբական մացիոնալիստների կազմակերպությունը և, այսպես կոչված, անկախականները:

Սակայն դա նրանց չէր հաջողվի, եթե նրանք պաշտպանություն չգտնեին բանակի որոշ մասի կողմից: Նրանց օգնություն ցույց տվեց զենեռալ Արդել Սալամ Արիֆը, որը զենեռալ Կասեմի հետ միասին 1958 թ. հուլիսի 14-ի հեղափոխության կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկն էր: Գետազայում երկու զինակից զենեռալների ճանապարհները բաժանվեցին: Դրանում մեծ դեր խաղացին Արդել Սալամ Արիֆի քաղաքական մեծ հավակնությունները: Նա չէր հաճակեցրվում Իրաքի Գանրապետության երկրորդ դեմքը լինելու մտքի հետ՝ գտնելով, որ ինքն ավելի արժանի է Իրաքի ղեկավարը լինելու, քան թե Արդել Քերիմ Կասեմը: Այդ տրամադրությունները և Իրաքի միանձնյա ղեկավարը դառնալու հավակնությունները նրան բերեցին այց ուժերի ճամբար, և նա չվարանեց զենքն ուղղել իր երեկվա ընկերոջ դեմ:

Ծվում էր, թե հեղաշրջումից հետո Արդել Սալամ Արիֆը հասավ իր քաղաքական նպատակին: Գետական հեղաշրջումից հետո ստեղծվեց Գեղափոխության հրամանատարության ազգային խորհուրդ՝ ԳՀՄԽ, որը Արդել Սալամ Արիֆին նշանակեց Իրաքի արեգիդեմտ: Սակայն շատ շուտով ակնհայտ դարձավ, որ երկրի կառավարման շարժափուկերն ամբողջապես գտնվում էին Բաաս կուսակցության և նրա կամքն արտահայտող ԳՀՄԽ-ի ձեռքում:

Իրաքի նոր կառավարողները հրապարակեցին երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ իրենց ծրագրային հայտարարությունները, որոնք հրապուրիչ էին քվում և կոչված էին հավատ

ներշնչելու նոր վարչակարգի նկատմամբ: Բասասկանները խոստանում էին լուծել ագրարային հարցը, ապահովել միասնություն արաբների և քրդերի միջև, հավատարմությամբ ծառայել արաբական միասնության գործին, վարել դրական չեզոքության քաղաքականություն և այլն: Սակայն սկզբից նեթ աջ էքստրեմիստական ռեժիմը քացահայտեց իր խոստումների կեղծ քնույրջը: Երկրում հաստատվեց ահաբեկման ահավոր ու աննախադեպ իրավիճակ: Գլխավոր հարվածն ուղղվեց դեմոկրատական ուժերի դեմ, որոնց մի մասը նրանց երեկվա դաշնակիցներն էին: Կառավարությունն ուղղակի կոչ արեց «ժողովրդի զավակներին»՝ օգնելու ոստիկաններին հայտնաբերելու կոմունիստներին՝ «այդ հանցագործներին, և ոչնչացնել դրանց»: Բայց ահաբեկման և բիրտ բռնությունների ու հալածանքների քաղաքականությունը չսահմանափակվեց և չէր էլ կարող սահմանափակվել միայն կոմունիստներով: Դրա ալիքը տարածվեց նաև մյուս դեմոկրատական ուժերի վրա: Քրեական քափփուկներից, ապադասակարգայնացված տարրերից և դավրցահասակ սլաւոններից հապշտապ կազմված, այսպես կոչված, ազգային զվարդիականները ահավոր արհավիրքներ քերեցին Իրաքի ժողովրդին: Ձանգվածային տեռորի հետևանքով զոհվեց ավելի քան 10 հազ. հայրենասեր, 120 հազ. մարդ նետվեց քանտերը և համակենտրոնացման ճամբարները: Փետրվարի 21-ին ձերբակալվեցին Իրաքի կոմկուսի կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Սալյամ Ադիլը և կուսակցության մի քանի այլ ղեկավար գործիչներ, որոնք մի քանի օր տևող անմարդկային տանջանքներից հետո սպանվեցին:

Իրաքում սանձազերծված տեռորը առաջ բերեց միջազգային հանրնդիանուր բողոքի ալիք:

2. Իրադրության հետագա վատթարացումը և դժգոհության կուտակումը երկրում

Ինչպիսի՞ սոցիալ-դասակարգային կազմ ունեին հեղաշրջումն իրականացրած ուժերը, ո՞ւմ շահերն էին նրանք պաշտպանում: Կասեմի և նրա վարչակարգի դեմ համախմբված ուժերն ունեին խայտաբղետ սոցիալական կազմ: Ստացվել էր այնպես, որ այս խմբավորման մեջ հանդես էին գալիս ուժեղ, որոնք հեղափոխության իրականացման պահին և որոշ չափով նրա զարգացման առաջին փուլում, գտնվում էին հակադիր դիրքերում: Ուժերի այս յուրօրինակ վերադասավորումը որոշ

իմաստով Կասեմի բռնաաշարտիզմի կամ հավասարակշռության քաղաքականության հետևանքն էր: Հակակասեմյան խմբավորման մեջ էին հիմնականում մանր բուրժուազիայի շահերն արտահայտող Բաաս կուսակցությունը, միջին ու մանր բուրժուազիային ներկայացնող ԱՆԿախության կուսակցությունը, Արիֆի գլխավորած յունիոնիստների հոսանքը՝ ԱՄԳ-ի հետ ֆեդերացիայի կողմնակիցները, նրանց համախոհ մյուս քաղաքական խմբավորումները և վերջապես՝ միապետականները, խոշոր ֆեոդալները և հետադիմական բոլոր այն տարրերը, որոնց շահերը լրջորեն տուժել էին Կասեմի հանրապետական կառավարության հեղափոխական միջոցառումների շնորհիվ: Բոլոր այս խմբավորումներին միավորում էր իշխանության գրավման տենչը, քչնամանքը կոմունիզմի, դեմոկրատիայի, սոցիալիստական համակարգի երկրների և Կասեմի վարչակարգի նկատմամբ:

Նոր վարչակարգը, ինչպես և սպասվում էր, սկզբից ենթ դրսևորեց իր անկարողությունը՝ լուծելու երկրի առջև ծառայած սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական խնդիրները: Եվ դա պատահական չէր: Չնայած նոր հաստատված վարչակարգը հենվում էր մանր բուրժուական զանգվածների վրա, քայքայ նրա քաղաքականությունը վերջին հաշվով ծառայում էր ավանդական տիրապետող դասակարգերի շահերին: Կառավարող վարչակարգի ճգնաժամի նախանշանները ավելի ցցուն դարձան, երբ փակուղու մեջ մտան քրդական պրոլեմի կարգավորման և, այսպես կոչված, արաբական միասնության նպատակին ուղղված քայլերը:

Քրդական ինքնավարական շարժման ղեկավարների հետ վարվող քանակությունները բացառապես տակտիկական բնույթ էին կրում և հետապնդում էին ժամանակ շահելու նպատակ: Դրանց ծախսողմանը հետևեցին քառասականների մի շարք քայլեր, որոնք, ի վերջո, 1963 թ. հունիսի 10-ին հասցրեցին պատերազմի վերսկսմանը Քրդստանում: Թվում էր, թե նման իրավիճակում քառասականները տրամաբանորեն կկառչեն զոհե իրենց պայքարի, այսպես կոչված, գլխավոր նպատակից՝ արաբական միասնությունից, որը այդ կուսակցության ծրագրի և գործունեության անկյունաքար էր հռչակված: Այդ նպատակին ծառայող քայլը 1963 թ. ապրիլի 17-ին Կահիրեում Եգիպտոսի, Սիրիայի և Իրաքի կողմից արաբական ֆեդերացիայի ստեղծման մասին հայտարարությունն էր, որը, սակայն, մնաց թղթի վրա: Հռչակված արաբական ֆեդերացիայում գերիշխող դիրքեր գրավելու և այն իրենց դիրքերի ամրապնդման համար օգտագործելու քառասականների չքաքնված հա-

վակնությունները առաջ բերեցին Գամալ Արզնի նասերի և Եգիպտոսի կառավարող շրջանների բուսն հակազդեցությունը և հարաբերությունների սրում մի կողմից՝ Եգիպտոսի, մյուս կողմից՝ քաասականների կողմից կառավարվող Իրաքի և Սիրիայի միջև:

Նման պայմաններում 1963 թ. հունիսի 10-ին Քրդստանում վերսկսվեց պատերազմը, որը դարձավ կառավարող սեփմի կործանման արագացուցիչը: Քրդերի նկատմամբ զենոցիդի քաղաքականության կիրառումը, զանգվածային տեղորոգ երկրի բոլոր ղեկավարական ուժերի դեմ, օտարերկրյա միջամտությունը Քրդստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին խիստ կերպով զգեցին իրաքյան վարչակարգի հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում: Իսկ այն բանից հետո, երբ խորհրդային կառավարությունը իր 1963 թ. հուլիսի 10-ի հայտարարությամբ դատապարտեց Իրաքում տեղի ունեցող իրադարձություններին օտարերկրյա միջամտությունը, խորհրդա-իրաքյան հարաբերությունները լարվեցին:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար Իրաքի կառավարող վարչակարգը դիմեց արտաքին քաղաքական մի քայլի, որն այլ կերպ, քան անհեռանկար, չի կարելի անվանել: 1963 թ. հոկտեմբերին Իրաքի քաասականները փորձեցին կյանքի կոչել այսպես կոչված «Արզավանդ մահիկի» ծրագիրը, որի համաձայն՝ իրաք-սիրիական միությանը պետք է միանային նաև Գորդանանը և Լիբանանը: Սակայն այդ ծրագիրը, որն առաջին անգամ առաջ էր քաշվել դեռևս անցյալ դարի 40-50-ականներին և անհաջողության մատնվել, ծախողվեց այս անգամ ևս:

1963 թ. աշնանը Իրաքի ներքաղաքական իրադրությունը այնպիսին էր, որ կառավարող վարչակարգի տպաբախումն անխուսափելի էր թվում: Այս գիտակցությամբ համակված կառավարող շրջանների մեջ սկսվեց ներքին պայքար: Քաասականների՝ այսպես կոչված «չափավոր» պարագլուխ, արտաքին գործերի նախարար Թալիբ Շաքիրը հակադրվեց ծայրահեղական հոսանքի պարագլուխ վարչապետի տեղակալ Ալի Սաադիին: Այս երկու խմբավորումների ընդհարումը ավելի բուլաջրեց կառավարող Քաաս կուսակցության դիրքերը:

3. Գերթական հեղաշրջումը և իշխանափոխությունն Իրաքում

1963 թ. նոյեմբերի 18-ին Իրաքում տեղի ունեցավ յուրօրինակ պետական հեղաշրջում, որը ղեկավարում էր... երկրի պրեզիդենտ Ար-

ղել Սալամ Արիֆը: Հեղաշրջումից հետո երկրի կառավարման ղեկն անցավ բարձր սպայական կազմի ձեռքը: Արդեւ Սալամ Արիֆը՝ որպես երկրի պրեզիդենտ, ձեռք բերեց լայն լիազորություններ: Իրաքի վարչապետի պաշտոնը զբաղեց Թահիր Յահյան:

Նոր հեղաշրջումը և Իրաքում հաստատված նոր վարչակարգը ինչպես Իրաքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս համեմատաբար դրական ընդունելության արժանացան: Դա բացատրվում է նրանով, որ նախկին՝ այժմեական ծայրահեղ վարչակարգը բաասականների Թալիբ Շաբիթի և հատկապես Ալի Սաադի գլխավորությամբ երկրում հաստատել էր արսապի մթնոլորտ, երբ սպանությունները և ձեռքակալությունները զանգվածային բնույթ էին կրում: Այդ վարչակարգն իրեն այնպես էր վարկարեկել, որ նրա անկումը հույս էր ներշնչում, որ ներքաղաքական դրությունն ինչ-որ չափով կարող է փոխվել:

1963 թ. Մայիսի 26-ին Բաղդադում հրապարակվեց նոր կառավարության ծրագրային հայտարարությունը, որտեղ նշված էին երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրները:

Հայտարարության մեջ ասված էր, որ կառավարության նպատակն է հուլիսյան հեղափոխության նպատակների իրագործումը, ագրարային պրոբլեմի լուծումը, ղեկավարատական ազատությունների հաստատումը, արաբական սոցիալիզմի կառուցումը և այլն: Սակայն այդ բոլորը կրում էր վերացական բնույթ և, ըստ էության, քիչ էր տարբերվում նախորդ վարչակարգի նմանօրինակ հայտարարություններից:

Կառավարության դիրքորոշման մեջ դրական փոփոխությունները փոքրիչատես նկատելի էին արտաքին քաղաքականության մարզում: Այստեղ նա հռչակում էր իր հավատարմությունը հակազաղութային քաղաքականության սկզբունքներին, խորհրդային Միության և սոցիալիստական երկրների հետ մերձեցմանը, որը կոչված էր Իրաքը դուրս բերել քաղաքական մեկուսացումից, որի մեջ Իրաքը հայտնվել էր այժմեական արյունաբորսի վարչակարգի քաղաքականության հետևանքով, և այլն: Դրական տեղաշարժեր տեղի ունեցան ԽՍՀՄ և սոցիալիստական երկրների հետ հարաբերությունների մեջ, վերացավ իրաքա-եգիպտական հարաբերությունների ճախելին լարվածությունը:

Նոր վարչակարգի դիրքերն ամրապնդելու և ներքաղաքական շատ քիչ կայուն իրավիճակ ստեղծելու մտադրությամբ Արիֆ-Յահյայի վարչակարգը իրականացրեց որոշ քայլեր, որոնք ունեին առաջադիմական բնույթ: Այսպես՝ թեև նոր կառավարությունը հայտարարեց, որ

իրաժարվում է նավթարդյունաբերության ազգայնացման գաղափարից, քայքայ դրա հետ մեկտեղ պատրաստակամություն հայտնեց իրականացնելու դեռևս 1961 թ. դեկտեմբերի 11-ին ընդունված օրենքը, ըստ որի պետք է ստեղծվեր Իրաքի ազգային նավթային ընկերություն:

Երկրում տնտեսական գործարար կյանքի որոշ աշխուժություն նկատվեց: Ձգտելով նրկիրը դուրս բերել տնտեսական փակուղուց՝ Իրաքի կառավարությունը 1964 թ. հուլիսին ձեռնարկվեց մի շարք միջոցառումներ, որոնք արժանացան նաև ընդդիմադիր ուժերի հավանությանը: Ազգայնացվեցին օտարերկրյա և իրաքյան մասնավոր բանկերը և արտասահմանյան նրանց մասնաճյուղերը, ապահովագրական ընկերությունները, ցեմենտի, ասբեստի և ձխախոտի արտադրության ձեռնարկությունները: Կառավարությունն ապահովեց իր փայտափրական մասնակցությունը մի շարք ֆիրմաների գործունեությանը: Դրա շնորհիվ կառավարությունը մի կողմից՝ աշխատում էր բարելավել նրկրի ֆինանսատնտեսական վիճակը, մյուս կողմից՝ իրականացնել բանվորների աշխատավարձի բարձրացում: Գարկ է սակայն, նշել, որ ռազմաքյուրկրատական վարչակարգի հռչակած ծրագրերի ու քաղաքականության և նրանց փաստական արդյունքների միջև ընկած էր անջրպետ, որը մի կողմից անհետևողականության, մյուս կողմից տեղական հետադիմության և արտաքին իմպերիալիստական ուժերի ճնշման հետևանք էր:

Արիֆ-Յահյայի վարչակարգը շարունակում էր պատերազմը Քրդստանում: «Իրաքյան Քրդստանում,— գրում էր ֆրանսիական «Յունամսիտե» թերթը,— ներկայումս տեղի է ունենում իսկական զենոցիդ»: Սակայն ռազմական գործողություններով իր դիրքերն ամրապնդելու Իրաքի կառավարության ջանքերն ապարդյուն անցան: Ավելիմ՝ քրդերի դեմ պատերազմի պարագան կարող էր օգտագործվել ընդդիմադիր ուժերի կողմից՝ կառավարող վարչակարգի դիրքերը խաթելելու համար: Նման իրադրության մեջ կառավարությունը հարկադրված էր ստեղծված վիճակից դուրս գալու ելք փնտրել: Քրդական պրոբլեմի կարգավորման մեջ շահագրգռված էր նաև Արաբական Միացյալ Դաճարապետությունը, մասնավորապես Լասերը, որը Իրաքի յունիոնիստների միջոցով ճնշում էր գործադրում Արիֆ-Յահյայի կառավարության վրա: Վերջապես՝ Իրաքի կառավարության և քրդական ազգային ուժերի միջև համաձայնություն ձեռք բերելու գործում կարևոր նշանակություն ուներ խորհրդային Միության և սոցիալիստական համագործակցության նրկրների դիրքը:

Քրդերի դիմադրությունը զինված ուժով կտրելու անհաջող փորձերից հետո վերը նշված գործունեները հաշվի առնելով, Իրաքի կառավարությունը հարկադրված էր 1964 թ. փետրվարի 10-ին համաձայնության գալ Մուստաֆա Բարզանիի հետ: Նրանք համաձայնագիր կնքեցին «Քրդատանուս պատերազմի դադարեցման և քրդական պրոբլեմի խաղաղ կարգավորման մասին»: Փետրվարի 10-ի համաձայնագրին հաջորդեցին մի ջանի քայլեր, որոնք հույս էին ներշնչում, որ կառավարությունը կիրականացնի քրդերի ինքնավարության պահանջը:

1964 թ. մայիսի 4-ին ընդունվեց Իրաքի Հանրապետության ժամանակավոր սահմանադրությունը: 1964 թ. հուլիսի 14-ի ղեկընտռված գայնացվեցին օտարերկրյա և իրաքյան մասնավոր բանկերը, ապահովագրական բուր ընկերությունները, արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկություններ: Յուրաքանչյուր ձեռնարկության վրա պարտավորություն էր դրվում իր շահույթի 25%-ը տրամադրել բանկորների և ծառայողների աշխատավարձի ջարձրացմանը և սոցիալական կարիքների բավարարմանը: Վերոհիշյալ օրենքին հաջորդեց 1964 թ. սեպտեմբերի 4-ի օրենքը, ըստ որի մասնավոր ձեռնարկատերերի և ընկերությունների եկամուտներից գանձվելու էր պրոգրեսիվ հարկ: Կառավարությունը սահմանափակեց նաև «Իրաք պետրոլեում կոմպանիի» գործունեության շրջանակները և ստեղծեց Իրաքի ազգային նավթային ընկերություն, որի ձեռքն էին անցնում դեռևս 1961 թ. օտարերկրյա նավթային ընկերություններից վերցված նավթատարածքները:

Ինչպես տեսնում ենք, Արիֆի վարչակարգը իր կառավարման սկզբնական շրջանում իրականացրեց մի շարք միջոցառումներ, որոնք ընդհանուր առմամբ ունեին առաջադիմական բնույթ: Սակայն այդ քայլերը այդի էին ընկնում անհետևողականությամբ և անվճարականությամբ:

Արիֆի վարչակարգն ընկավ յուրօրինակ վիճակի մեջ: Նրան քննադատում էին և՛ աջից, և՛ ձախից: Աջերը երկրի ներսում և նրա սահմաններից դուրս դժգոհ էին կառավարության՝ վերը հիշատակված առաջադիմական քայլերից, իսկ երկրի ձախ ուժերը հիմք չունեին բավարարված լինելու կառավարության քաղաքականությունից, որին բնորոշ էին դեմոկրատական ազատությունների քաջակայությունը, առաջադիմական կուսակցությունների և կազմակերպությունների հետապնդումը և նրանց գործունեության արգելումը, քրդական պրոբլեմը զինված ուժով լուծելու անհեռանկար քաղաքականությունը:

1965 թ. կեսերին տարածայնությունները կառավարության մեջ ծայրաստիճան սրվեցին, և Թահիր Յահյալի կառավարությունը ստիպված էր սեպտեմբերի 6-ին հրաժարական տալ: Արդել Ասլամ Արիֆը նոր կառավարություն կազմելը հանձնարարեց ռազմաօդային ուժերի հրամանատար զեներալ Արիֆ Արդել Ռազակին, որը հայտնի էր որպես նասերամետ հոսանքի ներկայացուցիչ: Չեռնարկելով այս քայլը՝ պրեզիդենտ Արիֆը ձգտում էր դրանով իսկ բարելավել հարաբերությունները յունիոնիստների և Նրանց մեջքին կանգնած եգիպտոսի հետ: Իր նշանակումից տառաջիտրեն տաս օր հետո Արդել Ռազակը, օգտվելով պրեզիդենտ Արիֆի բացակայությունից, պետական հեղաշրջման փորձ կատարեց, որը, սակայն, անհաջողության մատնվեց, և Արդել Ռազակը փախավ Կահիրե: Յունիոնիստների ազդեցությունը մեծ չափով նվազեց, իսկ իրաց-եգիպտական հարաբերությունները ընդունեցին սառը բնույթ:

1965 թ. սեպտեմբերի 21-ին Իրաքում, 1958 թ. հեղափոխությունից հետո առաջին անգամը լինելով, կառավարության ղեկն իր ձեռքը վերցրեց ոչ զինվորական անձնավորություն՝ Արդել Ռահման ալ-Քադադը:

Քադադի կառավարությունը հանդես եկավ երկրի տնտեսական և քաղաքական վիճակի բարելավման, քրդական հարցի լուծման և այլ պրոբլեմների մասին ծրագրով:

4. Ներքաղաքական իրադրությունը Իրաքում 1966-1968 թվականներին

1966 թ. ապրիլի կեսերին խորհրդավոր պայմաններում ավիավարի հետևանքով զոհվեց պրեզիդենտ Արդել Ասլամ Արիֆը, որին փոխարինեց պետական և ռազմական անհամեմատ ավելի համեստ ընդունակությունների տեր նրա կոտսեր եղբայրը՝ Արդել Ռահման Արիֆը: Երկրի ներքին և արտաքին քաղաքական կուրսը չփոխվեց: Կառավարությունը որոշեց իրականացնել դեռևս ավագ Արիֆի ժամանակ նշակված քրդական շարժումը զինված ուժով լիկվիդացնելու պլանը, որը, սակայն, հակասակ արդյունք ունեցավ: 1966 թ. սկզբներին կառավարական զինված ուժերը պարտություն կրեցին, և Արիֆ-Քադադի ռեժիմը հարկադրված եղավ քրդական ինքնավարական շարժման ղեկավարների հետ 1966 թ. հունիսի 29-ին համաձայնագիր կնքել քրդական հարցը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու մասին:

Պրան հաջորդած ժամանակաշրջանը ցույց տվեց, որ Իրաքում հակադիր քաղաքական ուժերի միջև մղվող պայքարի ելքը դեռևս վճռված չէ: Եթե Իրաքի կոմկուսը, Ազգային դեմոկրատական կուսակցությունը, Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցությունը և առաջադիմական մյուս ուժերը ղեկավարեին կառավարության քայլերի անհետևողականությունից, քրդական հարցը ձգձգումների և անորոշության ոլորտ զգելու քաղաքականությունից, ապա աշերը ոչ մի կերպ չէին ուզում հաշտվել թեկուզ և անհետևողական այս միջոցառումների, առավել ևս զինվորականներին աստիճանաբար երկրի քաղաքական կառավարումից հեռացնելու Բազազի քաղաքականության հետ: Եվ միանգամայն սպասելի ու տրամաբանական էր, որ Իրաքում իրենց գոյատևման համար դեռևս պարարտ հող ունեցող հետադիմական ուժերը ի վիճակի էին դուրս մղելու Բազազին քաղաքական ասպարեզից: 1966 թ. օգոստոսի սկզբներին պրեզիդենտ Արիֆի պահանջով Բազազը հրաժարական տվեց, և կառավարություն կազմելու արտոնությունը տրվեց չափավոր հայացքների տեր Լաջի Թալիբին:

Վերջինիս գործունեությունը՝ որպես կառավարության ղեկավար, ընթանում էր խիստ անբարենպաստ պայմաններում: Եթե խնդիրները կառավարությունների կողմից, ըստ էության, շատ քիչ բան էր արվել երկրի տնտեսական և քաղաքական պրոբլեմների լուծման ուղղությամբ, քաջակայուն էին դեմոկրատական ազատությունները, զինվորականությունը շարունակում էր մնալ երկրի կառավարման հիմնական ուժը: Լաջի Թալիբի կառավարության առաջին քայլերը վկայում էին, որ նա մտադիր էր երկիրը դուրս բերել տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամային վիճակից: Ծրագրային հայտարարության մեջ կառավարության նոր ղեկավարը նշեց, որ նա «պայքարելու է հուլիսյան հեղափոխության նպատակների իրագործման համար, վարելու է ռազմական պակտերին չմիանալու քաղաքականություն և հանդես է գալու հանուն արաբական միասնության ամրապնդման»: Երբ քաղաքական մարզում կառավարությունը որպես առաջնահերթ խնդիր հռչակեց ազրաբային ռեֆորմի հետագա իրականացումը և ֆեոդալական մնացուկների վերացումը, արաբական սոցիալիզմի ուղիով զարգացումը, 1964 թ. սկսված ազգայնացման քաղաքականության շարունակումը, նավթի մասին օրենքի իրականացումը, քրդական հարցի խաղաղ կարգավորման մասին 1968 թ. հունիսի 29-ի համաձայնագրի իրականացումը և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, առաջ էին քաշվում խնդիրներ, որոնց իրականացումը եսպես կարող էր

նպատեղ երկրի առաջադիմական, դեմոկրատական զարգացմանը, Իրաքը այն մայրուղին դուրս բերելուն, որի համար պայքարում էին հայրենասիրական դեմոկրատական ուժերը: Դժբախտաբար, այդ ամենը տեղի չունեցավ, որովհետև Իրաքում հաստատված ռազմադիկտատորական վարչակարգը, զինվորականության մեծաշնորհի դիրքը երկրի կառավարման գործում բացառում էին նման հնարավորությունը:

1967 թ. սկզբներին Իրաքի կառավարությունը հայտարարեց, որ շուտով վերջ կտրվի անցման ժամանակաշրջանին, և երկիրը կանցնի պառլամենտական կառավարման համակարգին: Ի հաստատումն դրա՝ հրապարակվեց ընտրական օրենքի նախագիծը, որը դրվեց քննարկման: Սակայն ընտրական օրենքի նախագիծն ուներ մի շարք եական բերություններ, որոնք, ըստ էության, ի չիք էին դարձնում երկրի դեմոկրատացման հնարավորությունները: Ընդդիմադիր կուսակցությունները զրկված էին պառլամենտում իրենց ներկայացուցիչները ունենալու հնարավորությունից, այդ արտոնությունը մեծաշնորհի կերպով տրված էր Արաբական Միացյալ Չանրապետության օրինակով ստեղծված Արաբական սոցիալիստական միությանը: Ընտրական օրենքի նախագիծը ոչ մի քննադատության չէր դիմանում նաև բանվորների, գյուղացիների, կանանց ներկայացուցչության և իրավունքների ապահովման տեսակետից: Ընդդիմադիր կուսակցությունների՝ Իրաքի կոմունիստական կուսակցության, Ազգային դեմոկրատական կուսակցության, Քրդական դեմոկրատական կուսակցության և երկրի դեմոկրատական լայն հասարակության քննադատության ճնշման տակ պրեզիդենտ Արիֆը փորձեց համաձայնության գալ օպոզիցիոն ուժերի ղեկավարների հետ, ինչը սակայն, չհաջողվեց: Նման պարագաներում բնական է օրենքը 1967 թ. փետրվարի 8-ին հաստատվեց կառավարության կողմից, րայց այդպես էլ մնաց չիրականացված փաստաբար:

1967 թ. Արաբական Արևելքում տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնք եապես ազդեցին տարածաշրջանի երկրների ինչպես ներքաղաքական, այնպես էլ միջպետական հարաբերությունների վրա: Խոսքը վերաբերում է 1967 թ. Խունիսյան արաբա-իսրայելական պատերազմին և արաբական երկրների պարտությանը, որը ավելի բարդացրեց արաբա-իսրայելական կնճիղը՝ միաժամանակ քացահայտելով արաբական որոշ երկրների կառավարող վարչակարգերի անկենսունակությունը: Ասվածը առաջին հերթին վերաբերում էր Իրաքի կառավարող

օճիժին, որի ապիկարությունը և պատերազմի ընթացքում ունեցած դե-
րը խիստ քննադատության ենթարկվեցին ընդդիմադիր ուժերի կողմից:

1968 թ. առաջին կեսին Իրաքի ներքաղաքական դրությունը բնու-
թագրվում էր լարվածությամբ և կառավարող վարչակարգի նկատմամբ
ժողովրդական զանգվածների բացահայտ անվստահությամբ: Իրաքում
գոյություն ունեցող վարչակարգը վաղուց սպառել էր իրեն, և նրա ան-
կումը անխուսափելի էր դարձել: Խոսքը միայն այն մասին էր, թե ընդդի-
մության ո՞ր թնր կիրականացնի նրա տապալումը:

5. 1968 թ. հուլիսի 17-ի հեղաշրջումը և իշխանության գրավումը Քասս կուսակցության կողմից

1968 թ. հուլիսի 17-ի լուսարացին բասական կուսակցությունը
իրեն համախոհ զինվորականների աջակցությամբ իրականացրեց պե-
տական հեղաշրջում: Պրեզիդենտ Արիֆը պաշտոնազրկվեց և արտաքս-
վեց երկրից: Իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Յեղափոխա-
կան հրամանատարության խորհուրդը: Նրա նախագահը դարձավ Քա-
սս կուսակցության օեզինուսլ ղեկավարության գլխավոր քարտուղար
Սիմադ Չասան ալ-Քաքրը, որը նշանակվեց նաև երկրի պրեզիդենտ:
1968 թ. հուլիսի 30-ին իշխանությունից հեռացվեցին և երկրից ար-
տաքսվեցին վարչապետ Սրդ ալ-Ռազակ Նայիֆը և պաշտպանության
նախարար Իբրահիմ ադ-Ղաուդը, որոնք բասական կուսակցության
անդամներ չէին: Կազմվեց բասական կառավարություն, իսկ Սիմադ
ալ-Քաքրը դարձավ միաժամանակ պետության ղեկավար, վարչապետ
և Իրաքի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար:

1968 թ. հուլիսի 17-ի իրադարձություններից հետո երկար ժամա-
նակ վիճարանություն էր գնում այն հարցի շուրջը, թե ինչպես գնահա-
տել այն, արդյո՞ք դա հեղափոխություն էր՝ սաուրա, թե՞ հեղաշրջում՝ ին-
կիլաբ: Սիմադ Չասան ալ-Քաքրը, որն այդ հարցին մեծ նշանակություն
էր տալիս, իրաքյան և օտարերկրյա լրագրողներին տրված ինտերվյուի
ժամանակ ասաց. «Այդ հարցը հարաբերական է: Չուլիսի 17-ի հեղափո-
խությունը մեր հասկացողությամբ հեղափոխություն է: Ձեզ համար այն
հեղաշրջում է»:

Քաքրն անդրադարձավ նաև այդ հեղափոխության-հեղաշրջման
պատճառներին: Նշելով, որ դրանք շատ են՝ նա առանձնացրեց դրան-
ցից մի քանիսը: Ներքին քաղաքականության բնագավառում նա մատ-

Մասնավորապես է երկրի ծանր տնտեսական վիճակը, անմախաղեպ թանկությունը, աշխատավորների ցածր կենսամակարդակը: Պետական գանձարանը դատարկ էր, իսկ իշխանությունները, որոնց պարտականությունների մեջ էր մտնում հոգալ այդ հարցերի մասին, անզորության էին մատնված: Մյուս կարևոր պատճառը նա համարում է երկրի քաղաքական ուժերի պատակավածությունը և նրանց անկարողությունը՝ համաձայնության գալ որևէ հարցի շուրջը: Ինչ վերաբերում է ազգային և արտաքին քաղաքական պատճառներին, ապա Քաջըրը նշում է առաջին հերթին արաբական երկրների պարտությունը 1967 թ. իսրայելյան պատերազմի ժամանակ:

Բաասականների վերստին իշխանության գլուխ գալը ժողովրդական լայն զանգվածների կողմից ընդունվեց սառն անտարբերությամբ: Նրանց հիշողության մեջ դեռևս քառն էին 1963 թ. արյունոտ դեպքերը և այդ քաասականների ստեղծած սարսափի և ահի մթնոլորտը: Նոր վարչակարգը, որը ներկայացնում էր Բաաս կուսակցության ավելի չափավոր կամ ձախ թևը, խիստ մտահոգված էր իրերի նման վիճակով: Մեկուսացված մնալու ու դրա հետ կապված անցանկալի հետևանքների վտանգը խստորեն անհանգստացնում էին նրան: Նա հասկանում էր, որ անհրաժեշտ էին նոր քայլեր և նոր մոտեցումներ Իրաքի առջև կանգնած քաղաքական խնդիրների լուծման համար:

Բաաս կուսակցությունն ինքը որոշակի էվոլյուցիա ապրեց: Նրա նոր ղեկավարությունը, որը համարվում էր կուսակցության չափավոր, համեմատաբար առաջադիմական և ձախ թևը, անհրաժեշտ համարեց սահմանազատվել նախկին քաասական ղեկավարությունից, նրա այց և էքստրեմիստական թևից, և դատապարտեց Ալի Սաադիի, Քալիբ Շաբիբիի և նրանց համախոհների ճնշումների ու հալածանքների արյունոտ քաղաքականությունը, ընդունելով, որ դա շատ ծանր հարված էր հասցրել կուսակցության հեղինակությանը:

Բաասական նոր ղեկավարությունը սկսեց կիրառել ավելի սրբախ և իրատեսական քաղաքականություն՝ հաշվի առնելով երկրի ներսում ձևավորված ուժերի փոխհարաբերակցությունը:

Կառավարությունը հարկադրված եղավ փոխել իր վերաբերմունքը Իրաքի այլ առաջադիմական ուժերի հանդեպ և որոշ քայլեր ձեռնարկել ընդդիմադիր առաջադիմական ուժերի հետ կապերի մեջ մտնելու համար: Սիմադ Գասան ալ-Քաջրը և նրա զինակիցները խստատնում էին ձախ ուժերին «չենթարկվել համաշխարհային նավթային մոնոպոլի-

աներին և ամրապնդել Իրաքի նավթային ընկերությունը, ավելի արմատական բնույթ տալ ազրաբային ռեֆորմին, ուժեղացնել պայքարը իմպերիալիզմի, սիոնիզմի և հետադիմության դեմ»:

Պրեզիդենտ Բաբրը հանդիպում ունեցավ ընդդիմադիր կուսակցությունների, այդ թվում և կոմունիստական կուսակցության ղեկավարների հետ և առաջարկեց համագործակցության իր ծրագիրը: Ուշագրավ է, որ ծախ ուժերի լիդերները, սկզբունքորեն կողմ լինելով դրան, այդուհանդերձ, հրաժարվեցին այդ համագործակցությունից: Նման առաջին հայացքից շահավետ թվացող համագործակցությունից հրաժարվելու գլխավոր պատճառներից էին երկրում ռազմադիկտատորական վարչակարգը անփոփոխ պահելու, երկրի ընդդիմադիր ուժերին Բաասի վերահսկողության տակ վերցնելու և իր մենաշնորհի իշխանությունը հաստատելու նրա մտադրությունը, որը Բաաս կուսակցության ղեկավարությունը բնավ էլ չէր թաքցնում:

Այսպիսով՝ նոր իշխանությունների առաջին քայլերը երկրի ներքաղաքական դրության հասունացած սցիալ-տնտեսական պրոբլեմների կարգավորման ուղղությամբ ըստ էության անարդյունավետ չեղան: Այդ նշանակում էր, որ կառավարող վարչակարգին դեռևս չէր հաջողվում իր համար ստեղծել կայուն հենարան, ապահովել լայն զանգվածների աջակցությունը:

1968 թ. սեպտեմբերին պետական հեղաշրջման և բաասական վարչակարգի լիկվիդացման փորձ կատարեցին հետադիմական աջ ուժերը, և թեև այդ փորձը ձախողվեց, ու նրա մասնակիցները ձերբակալվեցին ու պատվեցին (40 հոգի գնդակահարվեց), այդ փաստն ինքնին վկայում էր կառավարող վարչակարգի դիրքերի թուլության մասին:

Նման իրադրության մեջ Իրաքի կոմկուսի Կենտկոմը հրապարակեց մի կարևորագույն փաստաթուղթ՝ Ազգային միասնության ճակատի մասին խարտիայի նախագիծը: Կոմկուսն առաջարկում էր միանգամայն իրական հիմքի վրա ապահովել երկրի դեմոկրատական հայրենասիրական ուժերի համագործակցությունը ներքին և արտաքին պրոբլեմների լուծման համար: Որպես Իրաքի հեղափոխական դեմոկրատական ուժերի առաջնահերթ խնդիրներ՝ առաջադրվում էին՝ հետևողական պայքար իմպերիալիզմի, սիոնիզմի և նրա գործակալների դեմ, արմատախիչ անել ֆեոդալիզմը և լուծել ազրաբային հարցը, իրականացնել առաջադիմական սցիալ-տնտեսական վերափոխություններ և վերջապես՝ քրդական հարցի արդարացի լուծում: Իրաքի կոմկուսը գտնում էր, որ

Բացրի կառավարությունը ի վիճակի չէ միայնակ լուծելու դեմոկրատական լայն վերափոխությունների ծրագիրը առանց դեմոկրատական-հեղափոխական մյուս կուսակցությունների օգնության և համագործակցության: ԻԿԿ-ն ասաջարկում էր ազգային ճակատի հիմամբ ստեղծել կուլիցիոն ներկայացուցչական կառավարություն ԻԿԿ-ի, ՔԴԿ-ի և դեմոկրատական մյուս ուժերի մասնակցությամբ: Այդ կառավարության անդամները «չպետք է ենթարկվեն մեկ կուսակցության կամքին»:

1969 թ. ապրիլի սկզբներին Իրաքի կոմկուսի և Արաբական սոցիալիստական շարժման ղեկավարությունը հրապարակեցին նոր հայտարարություն, որով կոչ էին անում ստեղծել Ազգային ճակատ: Նրանում նշված էր, որ չնայած երկրի ազգային-հայրենասիրական ուժերի համախմբման մասին հայտարարություններին՝ կառավարությունը ըստ էության մինչև այժմ գործնական քայլեր չի ձեռնարկել այդ ուղղությամբ: ԻԿԿ-ն քննադատում էր կառավարությանը քրդական հարցում գրաված դիրքի համար: «Ներկա կառավարության էական թուլություններից մեկն այն է, — ասում էր ԻԿԿ-ի կենտկոմի առաջին քարտուղար Ազիզ Մուհամմադը, — որ նա չի ձգտում քրդական պրոբլեմի դեմոկրատական լուծման իրական ուղիներ փնտրել»:

1969 թ. գարնանը Իրաքի ներքաղաքական դժվարություններին գումարվեցին արտաքին քաղաքական բարդությունները: Նորից սրվեցին իրանա-իրաքյան վաղեմի սահմանային վեճերը, որոնք կապված էին Իրանի կողմից միակողմանի կերպով 1937 թ. իրանա-իրաքյան սահմանային պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու հետ: Փոքր ծավալի սահմանային ընդհարումները Իրաքի և Իրանի միջև կարող էին վերածել զինված մեծ կոնֆլիկտի: ԱՄՆ-ի, Քուվեյթի և Չորդանանի կառավարությունների միջնորդությամբ հնարավոր դարձավ թուլացնել իրանա-իրաքյան հարաբերությունների լարվածությունը:

Այսպիսով Իրաքի ներքին և արտաքին քաղաքական պրոբլեմները ամբողջությամբ լուրջ անհանգստության հիմք էին տալիս երկրի հետագա զարգացման տեսանկյունից: Բացրի կառավարությունը կանգնած էր երկընտրանքի առջև. կա՞մ շարունակել կիրառել կառավարման ռազմադիկտատորական մեթոդը, մենաշնորհ կերպով ոչ միայն կառավարել երկիրը, այլև քաղաքական գործունեության իրավունքից զրկել ազգային-դեմոկրատական մյուս ուժերին, կա՞մ մերժենալ ծախ դեմոկրատական ուժերի հետ, իրականացնել առաջադիմական սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վերափոխություններ, գտնել քրդա-

կան հարցի խաղաղ դեմոկրատական լուծման ուղիներ և դրանով իսկ հուսալի հենարան ստեղծել երկրի զարգացման համար: Կառավարող կուսակցության ղեկավար շրջաններում ծախս ուժերի հետ համագործակցելու, քրդական հարցը խաղաղ միջոցներով կարգավորելու շուրջ առկա էին տարածայնություններ: Մեկ հոսանքը, որը ներկայացնում էին Սալիհ Սահիլի Ամաշը, Չարդան Թիկրիթին և ուրիշներ, հանդես էր գալիս ազգային ճակատի շրջանակներում ծախս դեմոկրատական ուժերի հետ համագործակցելու և քրդական հարցի դեմոկրատական և արդարացի որևէ լուծման դեմ: Մյուս հոսանքը, որը բաղկացած էր Ամնադ Չասան Բաքրից, Սաադուն Քայդանից, Մուրտադա Սալիդ Արդել Բաքրից, հակվում էր Ազգային ճակատի շրջանակներում համագործակցել Իրաքի ծախս դեմոկրատական ուժերի հետ և պատրաստ էր քրդական հարցի կարգավորմանը խաղաղ ճանապարհով:

6. 1970 թ. մարտի 11-ի համաձայնագիրը քրդական հարցի խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ

1968 թ. հուլիսյան հեղաշրջումից հետո հաստատված իրաքյան իշխանությունները սկզբնական շրջանում ըստ էության կանգնած էին քրդական հարցը ռազմական ուժով լուծելու դիրքերում: Դրա վկայությունը Քրդստանում ռազմական գործողությունների շարունակումն էր: Սակայն իրադարձությունների զարգացումը և երկրի ընդհանուր քաղաքական իրավիճակը պահանջում էին ավելի իրապաշտ մոտեցումներ քրդական հարցում:

1969 թ. Բաքրը վերակազմավորեց իր կառավարությունը՝ նրա կազմում ընդգրկելով առաջադեմ մի քանի գործիչների, որոնք հայտնի էին ծախս հայրենասիրական ուժերի հետ իրենց կապերով: Արդեն կապեր էին հաստատվել կառավարության և քրդական շարժման ներկայացուցիչների միջև, և առկա էր լարվածության բուլացումը երկու կողմերի միջև:

Բանակցությունները երկու կողմերի միջև ավարտվեցին հաջողությամբ և 1970 թ. մարտի 11-ին Իրաքի կառավարության և քրդական ազգային-դեմոկրատական շարժման ղեկավարների միջև կնքվեց համաձայնագիր Քրդստանում զինված գործողությունների դադարեցման և քրդական հարցի խաղաղ կարգավորման մասին: Մարտի 11-ի ղեկավարացիան պարունակում էր քրդերի ազգային ինքնավարության վերաբերյալ գրեթե բոլոր պահանջները և կոչված էր լուծելու այդ հիմնախնդիրը:

դիրը: Դեկլարացիան նախատեսում էր քրդական ինքնավար շրջանի օրենսդիր և գործադիր մարմինների ստեղծում, որը պետք է արտահայտեր սահմանադրության մեջ մտցված այն դրույթը, որ իրաքյան հանրապետության ազգաբնակչությունը բաղկացած է երկու հիմնական ազգություններից՝ արաբներից և քրդերից: Իրաքի երկու փոխարեզիդենտներից մեկը պետք է քուրդ լիներ, քրդերեն լեզուն ճանաչվում էր որպես պաշտոնական լեզու այն շրջաններում, որտեղ քրդերը մեծամասնություն էին կազմում, նախատեսվում էր քրդական դպրոցների բացում, համալսարանի ստեղծում, Քրդստանի ֆինանսատնտեսական պահանջների այնպիսի կարգավորում, որն ապահովեր այդ շրջանի նորմալ զարգացումը:

1970 թ. մարտի 11-ի համաձայնագրի նախօրեին և նրանից հետո Իրաքը ձեռնարկեց մի շարք արտաքին քաղաքական քայլեր, որոնք կոչված էին նպաստելու նրա միջազգային հեղինակության բարձրացմանը: 1969 թ. ապրիլին Իրաքը ճանաչեց Գերմանիայի Դեմոկրատական Դանդապետությանը և հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ՝ դեսպանների մակարդակով, այնուհետև ճանաչեց Դառավային Վիետնամի Դանդապետության ժամանակավոր հեղափոխական կառավարությանը: Սի շարք քայլեր ձեռնարկվեցին խորհրդա-իրաքյան հարաբերությունների բարելավման ուղղությամբ, ստորագրվեց խորհրդա-իրաքյան համաձայնագիրը տեխնիկա-տնտեսական համագործակցության մասին: Նման կապեր հաստատվեցին նաև Իրաքի և սոցիալիստական մի քանի այլ երկրների միջև:

7. Ազգային խարտիան և Իրաքի Ազգային առաջադիմական հայրենասիրական ճակատի ստեղծումը

Ներքին և արտաքին քաղաքական այս դրական քայլերը եսպես նպաստեցին Իրաքի վարչակարգի դիրքերի ամրապնդմանը: Դա հնարավորություն տվեց ձեռնարկելու սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական մի շարք նոր քայլեր, որոնք կարևոր նշանակություն ունեին երկրի զարգացման համար:

1970 թ. ընդունվեց նոր օրենք ազրարային վերափոխումների վերաբերյալ: Նա մի կողմից՝ արագացրեց ազրարային վերափոխումների իրականացումը, մյուս կողմից՝ նախատեսում էր նոր, ավելի նպաստավոր միջոցառումներ: Մասնավորապես, գյուղացիներն ազատվեցին

կալվածատերերից խլված հողերի դիմաց փոխհատուցում վճարելուց, չեղյալ հայտարարվեց հողի դիմաց վճարումներ կատարելը, կալվածատերերը զրկվեցին հողաբաժինների ընտրություն կատարելու իրավունքից և այլն: Պետությանը պատկանող քոլոր գյուղատնտեսական մեքենաները և տեխնիկան տրվեցին գյուղացիական կոոպերատիվներին: Նրանց հանձնվեցին նաև արտեզյան ջրհորները: Կրճատվեցին կալվածատերերին թողնվող հողաբաժինների չափերը: Դրա շնորհիվ հողագուրկ գյուղացիները ստացան նոր հողակտորներ:

1971 թ. նոյեմբերի կեսերին պրեզիդենտ Աիմադ Գասան ալ-Քաբը հրապարակեց Իրաքի ազգային խարտիայի նախագիծը: Խարտիայի ընդհանուր դրույթներն ունեին առաջադիմական բնույթ և նպաստավոր հող էին ստեղծում երկրի դեմոկրատական-հայրենասիրական ուժերի համագործակցության համար: Նրա կարևորագույն դրույթներից մեկը վերաբերում էր հակաիմպերիալիստական պայքարին, որը նախատեսում էր Իրաքն ամբողջապես ազատել օտարերկրյա կախվածությունից: Պետական սեկտորը հռչակվում էր որպես հիմնականը ազգային տնտեսության մեջ: Կառավարությունը հայտնում էր իր վճռականությունը հասնելու ազգային նախարարությունաբերության ստեղծմանը, կարևոր տեղ էր հատկացվում ագրարային ռեֆորմի իրականացմանը: Խարտիայի մեջ ընդգծվում էր, որ քրդական ազգային պրոբլեմը լուծվելու է մարտի 11-ի դեկլարացիայի հիման վրա, Բասսի և ԲԴԿ-ի համագործակցության պայմաններում:

Սակայն կառավարության բոլոր դրական ձեռնարկումներն ունեին նաև իրենց ներքին ծալքերը, որոնց համար բնորոշ էր ծախ ուժերի նկատմամբ անվստահությունը, երբեմն նաև անհանդուրժողականությունը: Երկրի ընդդիմադիր ծախ ուժերի, առաջին հերթին՝ ԻԿԿ-ի և ԲԴԿ-ի հետ ունեցած հարաբերությունների մեջ, Բասսը տարբեր փուլերում տարբեր դիտորոշում ուներ, որի ընդհանուր նպատակը այդ ուժերին իրար հակադրելը և թուլացնելն էր: Այսպես՝ հեղաշրջումից հետո, մինչև 1971 թ. վերջերը, Բասսը շատ թե թիչ համագործակցում էր ԲԴԿ-ի հետ՝ աշխատելով չեզոքացնել ԻԿԿ-ին: Ավելին՝ ԻԿԿ-ն այդ շրջանում հետապնդվում էր և տեղորի ենթարկվում կառավարող կուսակցության կողմից: ԻԿԿ-ի նկատմամբ Բասսի քաղաքականության մեջ դրական տեղաշարժ սկսվեց 1971 թ. վերջերից, երբ Բաքը հրապարակեց վերը նշված Ազգային գործողության խարտիան: Կարելի է ասել, որ կառավարող կուսակցության այդ քայլը որոշակի չափով քելադրված էր

ստեղծված իրավիճակով և ունեյր հարկադրական բնույթ: Իրաքի կառավարությունն աշխատում էր դուրս գալ մեկուսացման վիճակից, որ սկսվել էր դեռևս 1963 թ. փետրվարյան հեղաշրջումից հետո և շարունակում էր Արիֆ երբայրների կառավարման տարիներին: Նա մասնավորապես աշխատում էր քարելավել հարաբերությունները սոցիալիստական երկրների հետ, որով աշխատում էր վստահություն ձեռք բերել ժողովրդական զանգվածների կողմից:

1972 թ. ապրիլի 9-ին ՆԱՐՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ա. Ն. Կոսիզինի պաշտոնական այցելության ժամանակ Բաղդադում ստորագրվեց Բարեկամության և համագործակցության պայմանագիր ՆԱՐՄ-ի և Իրաքի միջև:

ՆԱՐՄ-ի և սոցիալիստական երկրների հետ Իրաքի մերձեցումը դրական զգալի դեր խաղաց ընդդիմադիր ծախ ուժերի դիվերտուման մեջ: Ստեղծված նոր պայմաններում նրանք արդեն հնարավոր էին համարում համագործակցությունը կառավարող Բաաս կուսակցության հետ:

Ազգային խարտիայի նախագծի հրապարակումից հետո Բաասի և ԻԿԿ-ի միջև հարաբերությունները քարելավվեցին: 1972 թ. մայիսին ԻԿԿ-ն համոզեց ելքով հայտարարությամբ, որով հայտնում էր իր համաձայնությունը գրավելու նախարարական երկու տեղ Իրաքի կառավարության կազմում:

Վայելելով ԻԿԿ-ի, ԲԳԿ-ի և Իրաքի մյուս դեմոկրատական ուժերի աջակցությունը, ինչպես նաև ՆԱՐՄ և սոցիալիստական մյուս երկրների օգնությունը, Իրաքի կառավարությունը 1972 թ. հունիսի 1-ին որոշում ընդունեց «Իրաք պետրոլեում կոմպանի» նավթարձկեության ազգայնացման մասին: Իրաքի կոմունիստական կուսակցությունը և Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցությունը լրիվ հավանություն տվեցին կառավարության գործողություններին: Այսպիսով՝ կառավարող Արաբական վերածնության սոցիալիստական կուսակցությունը՝ Բաասը, կոմունիստական կուսակցությունը, Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցությունը հանդես եկան միասնական ճակատով Իրաքը իմպերիալիստական մոնոպոլիաների ճնշումից ազատագրելու պայքարում: 1973 թ. մարտի 1-ին նավթային ընկերությունները ճանաչեցին ազգայնացման ակտը և Իրաքի սուվերեն իրավունքները իր նավթային տարածքների վրա: Ստեղծվեց իրաքյան ազգային նավթարդյունաբերություն:

1973 թ. կեսերին Իրաքում գործնական քայլեր կատարվեցին Ազգային ճակատի ստեղծման ուղղությամբ: Արաբական վերածնության սոցիա-

լիստական կուսակցության զլխավոր քարտուղար Սիմադ Գասան ալ-Բարդը և Իրաքի կոմկուսի առաջին քարտուղար Ազիզ Մուհամմադը հուլիսի 17-ին հրապարակեցին համատեղ կոմյունիկե Ազգային առաքաղիմական ճակատի շրջանակներում համագործակցության մասին: ՔՊԿ-ն հրաժարվեց ճակատին մասնակցելուց, որը տակտիկական սխալ էր նրա կողմից:

Ազգային ճակատի ստեղծումը կոչված էր նոր թափ հաղորդելու սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական բարեփոխությունների ծրագրին և ավարտելու այն: Այդ ուղղությամբ զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին: Առկա էր Իրաքի ներքաղաքական դրության կայունացումը: Բարձրացավ երկրի միջազգային հեղինակությունը: Ղրա շնորհիվ Իրաքում իրականացվեցին ժողովրդական զանգվածների նյութական պայմանների բարելավման, բնակարանային շինարարության, կրթական ու մշակութային մի շարք աշխատանքներ:

Երկրի ներքաղաքական դրության բարելավումն զգալի չափով կապված էր տնտեսական դրական տեղաշարժերի հետ: Իրաքի նավթարդյունաբերության ազգայնացումը տեղի ունեցավ այնպիսի պարագաներում, երբ համաշխարհային մասշտաբով տեղի ունեցավ նավթի գների բարձրացում: Բավական է նշել, որ երկրի զանազանը նավթի արտահանումից 1976 թ. 1968 թ. համեմատությամբ 17 անգամ ավելի զուճար ստացավ, իսկ 1980 թ.՝ 54 անգամ: Այդ նավթադուլարների ընդհանուր զուճարը, ըստ ՕՊԵԿ-ի տվյալների, 1980 թ. տարեկան կազմում էր 26,134 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Ձեռք բերելով այսպիսի վիթխարի միջոցներ՝ Իրաքի կառավարությունը ծավալեց մեծ չափերի շինարարություն և վերակառուցման աշխատանքներ:

8. Հակասությունների սրումը Իրաքի տարբեր քաղաքական ուժերի միջև

Իրաքի առաքաղիմական զարգացման ճանապարհին կանգնած էին ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքական մի շարք դժվարություններ, որոնց գնալով ավելի ու ավելի էին կաշկանդում դեմոկրատական հայերնասիրական ուժերի գործունեությունը: Ինչպես հարևան մի շարք երկրներ, այնպես էլ արևմտյան իմպերիալիստական տերությունները ամենևին չափազրգեված չէին ոչ Իրաքում իրականացվող առաքաղիմական սոցիալ-տնտեսական վերափոխություններով, ոչ Բասաի, Իրաքի կոմկուսի ու մյուս դեմոկրատական ուժերի համագործակ-

ցությանը և ոչ էլ քրդական ազգային պրոբլեմի արդարացի դեմոկրատական լուծմամբ: Հիշյալ պատճառներով արևմտյան որոշ պետություններ և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների հետադեմ վարչակարգերը եռանդուն զործունեություն ծավալեցին Իրաքի առաջադիմական զարգացման համար վճարող նշանակություն ունեցող ծեռնարկումների դեմ:

Բնականաբար, հետադիմական ներքին ու արտաքին այս ուժերը պետք է աշխատեին օգտագործել նվազագույն իսկ հնարավորությունները Իրաքի դեմոկրատական հայրենասիրական ուժերի համագործակցությունը կանխարգելելու և երկրի առաջադիմական զարգացումը խափանելու համար:

Այդ նպատակով հիշյալ հետադիմական ուժերն աշխատում էին օգտագործել առաջին հերթին քրդական ազգային պրոբլեմը: Դժբախտաբար այդ հնարավորությունը նրանց ընձեռեցին ինչպես Իրաքի կառավարությունը, այնպես էլ քրդական ազգային-դեմոկրատական շարժման ղեկավարները: Իրաքի կառավարությունը որոշակի նահանջ կատարեց, և քրդերի ինքնավարության շրջանակները (սեռիտորիալ, քաղաքական, իրավական և այլն) որոշ չափով սեղմվեցին: Այստեղ իր դերը խաղաց նաև հարևան երկրների՝ Իրանի և Թուրքիայի ճնշումը Իրաքի վրա, որոնք ոչ մի կերպ չէին ցանկանում քրդական հարցի շատ թեքի նորմալ լուծման օրինակ ունենալ՝ նկատի ունենալով, որ այդ երկրներում նույնպես ապրում էին միլիոնավոր քրդեր: Ինչ վերաբերում է քրդական շարժման ղեկավարներին, ապա նրանք, ունենալով ազգային ինքնավարության օրենքից դժգոհության օրելստիվ որոշ հիմքեր, զոյություն ունեցող տարածայնությունների վերացման սխալ և անհեռանկար ուղի ընտրեցին, զժողովեցին կոմկուսի հետ և կամա թե ակամա ընկան օտարերկրյա ուժերի ազդեցության ոլորտը: Դեպքերի հետագա զարգացումը հասցրեց այն բանին, որ և՛ ինքնավարության գործը, և՛ ԻԿԿ-ի և ԲԴԿ-ի զործունեությունը հայտնվեցին անբարենպաստ վիճակի մեջ:

1975 թ. քրդական շարժման պարտությունը, որը մասամբ կապված էր նաև քրդական շարժման ղեկավարների ոչ ճիշտ դիրքորոշման հետ, Ազգային ճակատի միակողմանի, առավելապես Բասսին ձեռնտու պայմանները, վերը նշված հսկայական չափերի հասնող նախադրարները և վերջապես՝ բասասական առավել աջ ուժերի դիրքերի ամրակողումը երկրի կառավարման թուր օղակներում աստիճանաբար հասցրեցին նոր իրավիճակի ստեղծմանը, որը, ըստ էության, նշանակում էր հրաժարում նախկին առաջադիմական կուրսից:

1977–1978 թթ. ակնբերն դարձան ճգնաժամային երևույթները Ազգային ճակատի և նրա գործունեության մեջ: Դրանք կապված էին կառավարող Բաաս կուսակցության քաղաքական գործունեության համար մեծաշնորհի իրավիճակ ստեղծելու, ղիկատառորակ մեթոդների կիրառման ավելի ու ավելի հակվելու և կոմկուսի ու ձախ մյուս ուժերի դեմ անվստահության և հետապնդումների քաղաքականության հետ: Փաստորեն, տեղի ունեցավ երկրի քաղաքական ուժերի վերադասավորում: Ատեղծված պայմաններում Իրաքի կոմկուսը դուրս եկավ կառավարությունից և Ազգային հայրենասիրական առաջադիմական ճակատից:

VII. ԻՐԱԸԸ ՍԱԴԱՄ ՀՈՒՍԵՅՆԻ ԴՐԵԶԻԴԵՆՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1979–2003 թթ.)

1. Մինադ Չասան ալ–Քաթրի հեռացումը իշխանությունից: Սադամ Չուսեյնը Իրաքի պրեզիդենտ

1979 թ. հուլիսի 7–ին տեղի ունեցավ իշխանափոխություն Իրաքում: Մինադ Չասան ալ–Քաթրը զրկվեց իր զբաղեցրած բոլոր քարծր պաշտոններից, և իշխանությունն անցավ Սադամ Չուսեյնին²⁰: Դա Իրա-

20 Մինադ Չասան ալ–Քաթրն իր հալացքներով ավելի չափավոր էր, քան նրան հաջորդած նրա հեռավոր ազգական Սադամ Չուսեյնը: Ես հնարավորություն եմ ունեցել հանդիպել և զրուցել նրա հետ, երբ 1992 թ. դեկտեմբերին խորհրդային մի պատվիրակության կազմում եղա Իրաքում, և ալ–Քաթրն ընդունեց մեր պատվիրակությանը: Ես հասարակ մարդու տպավորություն բողոք, հազնված էր համեստ, աշխույժ գրուցակից էր, որի ժանանակ առատորեն օգտվում էր մեստիկուլյացիայից: Ալ–Քաթրը խանդավառությամբ պատմում էր իրենց ազագա ծրագրերի, Իրաքի անտեսական վերափոխումների և Իրաքը տարածաշրջանի անենազարգացած պետությանը վերածելու մասին: Իմանալով, որ ես հայ եմ՝ նա մաքաաց և մի քանի րոպե շարունակ խոսում էր հայերի, մասնավորապես իրաքահայերի մասին՝ գովաստելով շուրջելով նրանց հասցեին: Ես հատուկ ընդգծեց, որ իրենք շատ զոհ են իրաքահայերից, իրաքահայերը շատ ազնիվ, պարզեշտ և վստահելի մարդիկ են և Իրաքի օրինական քաղաքացիները: Նրա վրա մեծ տպավորություն էր քողել իրաքահայերի մասնագիտական քարծր ունակությունները բոլոր բնագավառներում՝ նշելով, որ նրանք շատ համախ են դիմում հայերին այս կամ այն հարցով: Այնուհետև ժպտալով սասաց, որ երբ իր ավտոմեքենան փչանում է, ինքը միայն հայերի է դիմում: Այնուհետև ալ–Քաթրը հավաստեց, որ ինքը իր հնարավորության սակ եղած բոլոր միջոցներով կաշաշտականի հայերին և քուլ լի տա, որ նրանց իրավունքները ոտնահարվեն:

քի համար անսովոր անաբյուն հեղաշրջում էր: Մակայն արյուն առատորեն հոսելու էր հետո:

Սադամ Չուսեյնը դարձավ Իրաքի պրեզիդենտ, Չեղափոխական հրամանատարության խորհրդի նախագահ, վարչապետ, Արաբական սոցիալիստական վերածննդի՝ Բասս կուսակազմության գլխավոր քարտուղար և զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատար: Մինչ այդ քոլոր պաշտոնները զբաղեցնում էր Սիմադ Չասան ալ-Բաքրը, իսկ Սադամ Չուսեյնը նրա տեղակալն էր այդ քոլոր պաշտոնների գծով:

Այսպիսով՝ պետական, քաղաքական, կուսակցական և ռազմական ամբողջ բարձրագույն իշխանությունը մնաց կենտրոնացված մի անձի ձեռքում:

Սադամ Չուսեյնը մինչ այդ արդեն ձեռք էր քերել Իրաքի «ուժեղ մարդու» համբավ: Եւ, 1967 թ. հուլիսի 17-ի հեղաշրջումից անմիջապես հետո ստանձնելով պաշտպանության նախարարի կարևոր պաշտոնը, հետագայում կարողացավ աստիճանաբար, քայլ առ քայլ իր դիրքերն ամրապնդել Իրաքի բարձրագույն պետական և կուսակցական ղեկավարության մեջ: Եւ մեկը մյուսի հետևից ասպարեզից հեռացրեց իր քոլոր հնարավոր մրցակիցներին՝ ոմանց այն աշխարհ ուղարկելով, և դարձավ Սիմադ Չասան ալ-Բաքրի տեղակալը: Շուտով ստեղծվեց մի այնպիսի դրություն, երբ երկուսն ոչ մի կարևոր որոշում չէր կարող ընդունվել, և ոչինչ չէր կարող տեղի ունենալ առանց Սադամ Չուսեյնի գիտության և հավանության: Քանի գնում, այնքան ավելի էին բուլանում Սիմադ Չասան ալ-Բաքրի դիրքերը և ավելի ծնական դառնում նրա պրեզիդենտ, Բասս կուսակցության գլխավոր քարտուղար, Չեղափոխական հրամանատարության խորհրդի նախագահ և զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար լինելը: Այդ քոլոր քնազավառներում 1970-ական թվականների վերջերին արդեն գլխավոր ղեկավատարը դարձել էր նրա տեղակալ և երկրի փաստացի ղեկավար Սադամ Չուսեյնը: 1979 թ. հուլիսի 7-ին վերջ տրվեց այդ երկվությանը, և Սադամ Չուսեյնը փաստացի ղեկավարից դարձավ Իրաքի պաշտոնական և օրինական ղեկավարը:

Սադամ Չուսեյնը ծնվել է 1937 թ. Յիկրիտի մոտ գտնվող Աուջա գյուղում՝ Բու Եասիր ցեղի Բեզատ տոհմին պատկանող ընտանիքում: Նրա հայրը՝ Չուսեյն Արդ ալ-Մաջիդը, հողագուրկ աղքատ գյուղացի էր, որը մահացել էր նախքան իր որդու լույս աշխարհ գալը: Չեռագայում Սադամը մեկ անգամ չէ, որ հիշում է իր մանկության ծանր օրերի և իրենց ընտանիքի աղքատ վիճակի մասին: Նրա նմանակ Միջայել Ու-

մադանն իր «Սադամ Չուսեյնի սովերը» գրքում գրում է, որ մի անգամ Սադամ Չուսեյնը, իր մերձավորների ներկայությամբ խոսելով այդ մասին, ասում է. «Մյն ամենը, ինչ մայրս ուներ, ընդամենը մի փայտե զդալ էր, որով նա խառնում էր կերակուրը, որը մենք ծեռքերով էինք ուտում»։ Հայրագուրկ Սադամի խնամքն իր վրա է վերցնում նրա քեռին՝ Սուբհա Նեյրալլահ թալֆա ալ-Մասալառը, որն Իրաքի բանակի սպա էր, իսկ հետո դառնում է պետական ծառայող։ 1955 թ. վերջինս հաստատվում է Բաղդադում և նրա հետ միասին մայրաքաղաք է տեղափոխվում նաև Սադամը՝ նպատակ ունենալով շարունակել իր կրթությունը։ Այստեղ 1955 թ., 18-ամյա Սադամ Չուսեյնը անդամակցում է Բաաս կուսակցությանը և իր ամբողջ կյանքը կապում նրա գործունեության հետ։

1959 թ. հոկտեմբերին նա մասնակցում է Իրաքի վարչապետ Արդել Քերիմ Կասեմի դեմ Բաաս կուսակցության կազմակերպած մահափորձին, որն ավարտվում է անհաջողությամբ։ Ուտքից վիրավորված Սադամ Չուսեյնին հաջողվում է փախչել Իրաքից և բաքնվել Սիրիայում։ Նա դավադրության մի քանի այլ մասնակիցների հետ միասին հեռակա դատապարտվում է մահվան։ Այնուհետև նա 1960 թ. Սիրիայից անցնում է Եգիպտոս և երեք տարի Կահիրեի համալսարանում ուսումնասիրում իրավագիտություն։

1963 թ. պետական հեղաշրջումից, Կասեմի վարչակարգի տապալումից և իշխանությունը Բաաս կուսակցությանն անցնելուց հետո, Սադամը կրկին Բաղդադում է։ Սակայն այն քանից հետո, երբ պրեզիդենտ Արդել Սալամ Արիֆը իշխանությունից հեռացրեց բաասականներին, Սադամը 1964 թ. մասնակցում է նրա դեմ ուղղված դավադրությանը, ծերբակալվում և բանտ է նետվում։ 1966 թ. նրան հաջողվում է փախչել բանտից և դարձյալ ապաստան գտնել Սիրիայում։

1968 թ. հուլիսի 17-ին, ինչպես նշվեց, Իրաքում Բաաս կուսակցությունը երկրորդ անգամ եկավ իշխանության գլուխ, որը նոր ու մեծ հեռանկարներ բացեց 31-ամյա Սադամ Չուսեյնի առջև։ Նա աստիճանաբար դառնում է նոր իշխանությունների ազդեցիկ մարդկանցից մեկը։ Դրան մեծապես նպաստում է նաև այն պարագան, որ նա արյունակցական կապեր ուներ Իրաքի հեղափոխական հրամանատարության խորհրդի նախագահ և Իրաքի պրեզիդենտ Ահմադ Հասան ալ-Բաքրի հետ, որի ազգականն էր վերը արդեն հիշատակված Սադամ Չուսեյնի քեռին՝ Նեյրալլահ թալֆա ալ-Մասալառը։ Շուտով ծնավորվում է Բաքր-Չուսեյն զուեստը, որը դառնում է տիրապետող Ֆեղափոխական հրամա-

նատարության խորհրդում և Բաաս կուսակցության ղեկավարության մեջ: Արդեն այդ ժամանակ հստակորեն դրսևորվում են Սադանի Գուսեյնի բնավորության այնպիսի գծերը, ինչպես՝ խրամանկությունը, փառասիրությունը, իշխանատենչությունը, իր նպատակին հասնելու համար միջոցների մեջ խտրություն չդնելը, դաժանությունը, անհանդուրժողականությունը, վրիժառությունը և այլն: Նա սկսում է ավելի ու ավելի հետին պլան մղել Սիմադ Գասան Բաքրին և հաշվի չնստել նրա հետ:

Սիմադ Գասան Բաքրը, անշուշտ, տեսնում էր այդ բոլորը և փորձեր կատարում սահմանափակել նրա իշխանությունը, բայց դա չէր հաջողվում նրան: Սադամ Գուսեյնը կարողացել էր իշխանական բոլոր օղակներում դնել իրեն հավատարիմ մարդկանց:

Սիմադ Գասան Բաքրը մի վերջին փորձ էլ կատարեց դրությունը հօգուտ իրեն փոխելու ուղղությամբ: Նա 1979 թ. գաղտնի նամակ հղեց Սիրիայի պրեզիդենտ Գաֆիգ ալ-Ասադին, որտեղ նույնպես Բաաս կուսակցությունը կառավարող կուսակցություն էր, առաջարկելով արագացնել Սիրիայի և Իրաքի միավորման գործընթացը: Նա հույս ուներ, որ միավորման դեպքում Սադադի հետ միասին իրենց կհաջողվի քաղաքական և պետական սակարկելից դուրս մղել Սադամ Գուսեյնին: Բայց վերջինս, որի գործակալներն անենուր էին, այդ քվում և Բաքրի շրջապատում, ինացավ Բաքրի այդ գաղտնի նամակի մասին և հասկացավ նրա այդ քայլի իմաստն ու վտանգավորությունն իր համար: Նա անցավ վճռական գործողությունների և ուղղակի ստիպեց Սիմադ Գասան ալ-Բաքրին հրաժարական տալ առանց բացառության իր գրաված բոլոր բարձրագույն պաշտոններից: Գեներալից և աջակցությունից զուրկ Բաքրը 1979 թ. հուլիսի 7-ին հարկադրված էր կատարել Սադամ Գուսեյնի կամքը: Նրա հեռացման պաշտոնական վարկածը նրա վատատող լինելն էր:

Սադամ Գուսեյնը դարձավ Իրաքի անսահմանափակ տիրակալը:

2. Սադամ Գուսեյնի՝ բռնությունների վրա խարսխված ճեքրին քաղաքականությունը

Իրաքի վերջին քառորդ դարի պատմությունն անխզելիորեն կապված է Սադամ Գուսեյնի անվան հետ: Ուս մի հակասական շրջան է, որը հնարավոր չէ բնութագրել մեկ բառով: Այս փուլում, հատկապես նրա սկզբնական շրջանում, եղան նշանակալի տեղաշարժեր Իրաքի հասարակության և տնտեսության ոլորտներում, որոշ քարելավումներ բնակ-

չության սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ: Իրաքը ստեղծեց բավականին ամուր զինված ուժեր և այլն:

Բայց դրա հետ միասին, XX դարի ավարտական փուլում Իրաքում հաստատվեց դիկտատորական և դաժան վարչակարգ՝ Սադամ Չուսեյնի անձնական դիկտատուրան, որն իր դաժանությամբ, բռնություններով, հալածանքներով, թուր տեսակի ազատությունների սահմանափակումով գերազանցեց թուր նախորդ վարչակարգերին: Դեռ երբեք այդքան անմեղ մարդկանց արյուն չէր թափվել: Չեղբակալվում և առանց դատ ու դատաստանի, տանջամահ անելով այն աշխարհ էին ուղարկվում հազարավոր մարդիկ՝ Սադամ Չուսեյնի քաղաքական հակառակորդներ և յուրայիններ, որոնք թեկուզ և փոքր չափով կասկածվում էին Սադամ Չուսեյնին անհնազանդ կամ անհավատարիմ լինելու մեջ: Դաժան հալածանքների և կտտանքների էին ենթարկվում անգամ կանայք, ծերունիները և երեխաները:

Այդ մասին կան բազմաթիվ փաստաթղթեր, հուշագրություններ և ուսումնասիրություններ՝ հրատարակված տարբեր լեզուներով: Բայց դրանց մեջ իր հավաստիությամբ և արյունալի իրադարձությունների ու փաստերի իմացության աստիճանով առանձնանում է Սադամ Չուսեյնի նմանակ կամ կրկնակ Միքայել Ռամադանի հուշապատումը, որը հրատարակվել է անգլերեն և արաբերեն, ապա քարգծանվել մի շարք լեզուներով, այդ թվում և ռուսերեն՝ «Սադամ Չուսեյնի սովերը» խորագրով: Ժանրային առումով լինելով հուշագրություն, այդ գիրքը, սակայն, իրականում անհերքելի փաստաթղթերի արժեք ունի:

Սադամ Չուսեյնն ունեցել է մի քանի նմանակ կամ կրկնակ, որոնց նա օգտագործում էր զանազան նպատակների համար: Ինչպես գրում է Ս. Ռամադանը. «Կամոքն ճակատագրի ես եղա Սադամ Չուսեյնի գործող անձնահայտնի մի քանի նմանակներից առաջինը: Երկու տասնամյակի ընթացքում ես հարկադրված էի դիտել, թե ինչպես Սադամ Չուսեյնը, որն ուներ քաջարձակ իշխանություն իր ժողովրդի վրա, դաժանորեն վերացնում էր նրանց, ովքեր համարձակվում էին հակադրվել իրեն»: Նրա հուշագրության էջերը ողողված են դանթեական դժոխքին արժանի տանջանքների, բռնությունների, սպանությունների և սարսափների նկարագրությամբ:

Սադամ Չուսեյնը շատ հաճախ էր դիմում իր դեմ ուղղված «դավադրությունների քացահայտման» տակտիկային՝ օգտագործելով դա իր հակառակորդներին ձերբակալելու և կախաղան քարծրացնելու հա-

մար: Այդ առումով հետաքրքիր փաստեր են բերվում Մ. Ռամադանի գրքում: Եշենք դրանցից միայն մեկը, որը շատ բնորոշ է Մադամ Զուսեյնի քաղաքական տակտիկայի համար: «Գուլխի վերջերին (1979 թ. — և, Զ.),— գրում է Մ. Ռամադանը,— Մադամը «քացահայտեց» մի դավադրություն, որի նպատակն էր նրան սպանել: Չնայած այն հեշտությանը, որով նա գրավեց պրեզիդենտությունը, նա թշնամիներ ուներ Զեդափոխական հրամանատարության խորհրդում: Խորհրդի գլխավոր քարտուղար Մուհի Արդուլլահ Մաշադին պահանջեց անցկացնել քվեարկություն պրեզիդենտ ալ-Քաջրին պաշտոնանկ անելու հարցի վերաբերյալ, և քանի որ Մադամի անվտանգության համար անհրաժեշտ էր ճնշել դիմադրության օբյեկտները, Մուհիին ձերբակալեցին և ենթարկեցին կտտանքների: Բասս կուսակցության ղեկավարների համդիպման ժամանակ կտորված Մուհիին ստիպեցին խոստովանել, որ ինքը մասնակցել է Մադամին տապալելու նպատակով կազմակերպված դավադրությանը, և հայտնել իր դավադիր գործակիցների անունները: Դրա հետևանքով ձերբակալվեցին Բասս կուսակցության 68 քաղաքացիական և զինվորական ղեկավարներ, որոնցից հիմզը Զեդափոխական հրամանատարության խորհրդի ղեկավարության անդամներ էին: Բոլոր մեղադրյալներին հայտարարեցին Մադամի գործող կամ պոտենցիալ հակառակորդներ: ԶՃՆ-չական հանձնաժողովի աշխատանքներից հետո, որոնք ամբողջապես ուղղորդվում էին Մադամի կողմից, 16 դավադիրներ, ներառյալ ԶԶԻ-ի 5 անդամներ, զնդակահարվեցին կամ կախաղան հանվեցին»:

Բռնությունները, հալածանքները և մահապատիժները Մադամի տիրապետության շրջանում իրագործվում էին ալիք առ ալիք՝ մեկը մյուսին հաջորդելով: Մ. Ռամադանը, որը քաջատեսյակ էր, թե ինչ է տեղի ունենում պրեզիդենտական պալատում և իշխանական մյուս կառույցներում, հետևյալ հետաքրքիր տեղեկություններն է հաղորդում: «Իրականում,— գրում է նա,— Բասս կուսակցության ավելի քան 500 բարձրաստիճան պաշտոնյաներ սպանվեցին Մադամի ուղղակի հրամանով: Զեդափոխական խորհրդի անդամների մեկ երրորդի ընտանիքներին պահում էին որպես պատանդներ, իսկ իրենք՝ կուսակցության և խորհրդի անդամները, հարկադրված էին ստորագրել իրենց նախկին գործընկերներին դատապարտող թղթերը: Մահվան վճիռ կայացնելուց հետո այդ մարդկանց ստիպում էին մասնակցել դրանց ի կատար ածմանը, այդ կերպ նրանց կապելով Մադամի հետ՝ որպես ոճրագործության հարկադրված մասնակիցներ:

Ընդհանուր առմամբ տասնյակ հազարավոր իրաքցիներ են ներգրավված Սադամի վարչակարգի դաժանությունների մեջ:

Մեկտանգություն ծառայության տասնյակ հազարավոր աշխատակիցներ մասնակցում էին հարյուր հազարավոր իրաքցիների բռնության ենթարկելուն, տանջահար անելուն և սպանություններին»:

Այսպիսին էր Իրաքում տիրող մթնոլորտը:

1980 թ. նոյեմբերին ստեղծվեց կառավարող վարչակարգին հակադրվող դեմոկրատական ազգային-հայրենասիրական ճակատը, որի մեջ մտան բաասականների պրոսիրական մի խմբավորում, Իրաքի կոմկուսը, Արաբական սոցիալիստական շարժումը և Բրդստանի հայրենասիրական միությունը: Հետագայում այդ ճակատին միացավ նաև Բրդստանի միացյալ սոցիալիստական կուսակցությունը, շիաների այսպես կոչված Իսլամական կոչի կուսակցությունը և այլ խմբավորումներ:

Սակայն այս ճակատը ներքնապես միասնական չէր, և սուկ կառավարող ռեժիմի դեմ ունեցած հակակրանքը քավական չէր հիրավի գործուն մարմին ստեղծելու համար: ԻԿԿ-ն լուրջ նշանակություն էր տալիս քրդական օպոզիցիոն ուժերի հետ դաշնակցելու գործին: Քայքայ քրդական կուսակցությունների և կազմակերպությունների մեջ էլ միասնություն չկար: Ավելին, քանի որ Բրդստանի հայրենասիրական միության և Բրդստանի դեմոկրատական կուսակցության միջև սուր հակասություններ կային, և հատկապես առաջինը ոչ մի կերպ չէր ուզում ԲԿԿ-ի հետ մեկ ճակատի մեջ մտնել, ԻԿԿ-ն նույն 1980 թ. ստեղծեց զուգահեռ Ազգային-դեմոկրատական ճակատ (ԱԴՃ), որի մեջ մտան ԻԿԿ-ն, Բրդստանի դեմոկրատական կուսակցությունը և Բրդստանի միասնական սոցիալիստական կուսակցությունը:

Սադամ Հուսեյնը ծանր հարված հասցրեց այդ ճակատներին և նրանց մասնակից բոլոր կուսակցություններին և կազմակերպություններին: Նրանց ղեկավարներից և անդամներից շատերը ձերբակալվեցին, հայտնվեցին քանտոնում ու տանջամահ արվեցին: Բռնությունների էին ենթարկվում, ընդհուպ մինչև մահպատիժը, նաև նրանց ընտանիքների անդամները, որոնք ոչ մի առնչություն չունեին որևէ քաղաքական գործունեության հետ: Սադամ Հուսեյնը Իսլամական կոչի կուսակցության անդամակցելը հայտարարեց մահվան ենթակա ոճրագործություն:

Փոլիոխության ենթարկվեց նաև քաղաքականությունը սոցիալ-տնտեսական ոլորտում:

Դեռևս 1975 թ. կեսերից սկսվեց Իրաքի ֆինանսատնտեսական վիճակի բարելավում, որը մեծապես կապված էր նավթի համաշխարհային գների բարձրացման հետ: Հեշտակի աճեցին նավթից ստացվող եկամուտները, ինչը հնարավորություն տվեց կառուցել նոր գործարաններ և արդյունաբերական ձեռնարկություններ, ընդարձակել մշակույթի հողատարածություններ: Նշանակալի տեղաշարժեր կատարվեցին նաև առողջապահության, կրթության, բնակարանաշինարարության և այլ ոլորտներում: Դեռևս Բաքրի կառավարման շրջանում կազմվեցին լուրջ ծրագրեր Իրաքի տնտեսության դիվերսիֆիկացիայի ուղղությամբ այն հաշվով, որ նվազի նրա կախվածությունը նավթից, նրա հանույթից և վաճառքից ստացվող եկամուտներից:

1975–1980 թթ. տեղի ունեցած փոփոխությունները սոցիալ–տնտեսական ոլորտում հավասարաչափ ազդեցություն չունեցան բոլոր խավերի դրության վրա: 80–ական թվականների սկզբներին Իրաքում արդեն ձևավորվել էր մի նոր խավ, յուրատեսակ ռազմաքյուրուկատական բուրժուազիա, որի ֆինանսական, տնտեսական և քաղաքական գերակա վիճակը անմիջականորեն կապված էր կառավարող վարչակարգի համակարգում գրաված դիրքի և նրա չարաչափման հետ: Այդ խավի արագ հարստացումը, կոռուպցիայի և ապօրինի այլ միջոցներով իր համար տնտեսական նոր իրավիճակի ստեղծումը հասցրեց այն քանին, որ նա, բնականաբար, պետք է հակադրվեր կառավարության նախկինում հռչակված քաղաքական կուրսին: Ըստ էության, այդ խավը իր հարստությանը և տնտեսական վիճակով ավելի շատ ընդհանրություններ ուներ ազգային բուրժուազիայի և ունեղ մյուս խավերի հետ, որից տրամաբանորեն բխում էր նրա քաղաքական կենցածքը: 1982 թ. տեղի ունեցած Բաասի IX համագումարը, փաստորեն, որոշ սկզբունքային հարցերում նահանջեց նախորդ՝ 1973 թ. տեղի ունեցած VIII համագումարի հռչակած, այսպես կոչված, «սոցիալիստական կողմնորոշման» կուրսից: Դրա կոնկրետ արտահայտությունը հանդիսացան տնտեսության պետական սեկտորի շրջանակների սահմանափակումը և մասնավոր սեկտորին տրված լայն արտոնությունները, տնտեսական (նաև քաղաքական) մեթոդները արևմտյան երկրների հետ, ռեզիմի հետադիմական ու «չափափոր» ռեժիմների հետ սերտ հարաբերությունների հաստատումը:

Իրաքի ներքին քաղաքականության և տնտեսական զարգացման վրա բացասական առումով մեծ ազդեցություն ունեցավ Սադամ Հուսեյնի արտաքին քաղաքականությունը, որն այլ կերպ, քան հավակնոտ և

արկածախնդրական չի կարելի համարել: Երա սկսած ուրանյա պատերազմը Իրանի հետ, դրան հաջորդած ագրեսիան Քուվեյթի դեմ և այլ շմտածված քայլեր համագեցողին Իրաքի տնտեսական քայքայմանը և բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ անկմանը:

Իրաքի բնակչությունը շատ թանկ վճարեց իր դաժան և անհեռատես զախմի՝ առաջնորդի անմիտ և արկածախնդրական քաղաքականության դիմաց:

3. Պատերազմը Իրանի հետ

Այսպիսի ոչ կայուն ներքաղաքական վիճակի պայմաններում Իրաքը 1980 թ. սեպտեմբերի 22-ին պատերազմական գործողություններ սկսեց Իրանի դեմ:

Սկսված պատերազմում նախահարձակն Իրաքն էր, սակայն ծավալած իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ զինված կոնֆլիկտին մասնակցող երկու կողմերն էլ՝ թե՛ իրաքյան բաասական վարչակարգը և թե՛ Իրանի իսլամական վարչակարգը, ունեին պատերազմ սանձագերծելու ներքին և արտաքին շահագրգռվածություններ:

Իրաքը երկրի ներսում ուներ մի շարք պրոբլեմներ, որոնք խորանալու և քաղաքական ցնցումների վերածվելու միտում ունեին: Այդ պրոբլեմների համակարգում առանձնապես ակնառու էին կառավարող վարչակարգի բացահայտ առճակատումը երկրի բոլոր դեմոկրատական ուժերի հետ: Մյուս կողմից՝ Սադամ Գուսեյնի վարչակարգին անհանգստացնում և մեծ վտանգ էր ներկայացնում Քրդատանում սկսված և քափառնող ազգային շարժումը՝ լիարժեք ինքնավարության համար:

Պատերազմ սանձագերծելու քաղաքական շահագրգռվածությունների մեջ առաջին պլանի վրա էին Իրանի իսլամական Ֆունդամենտալիստական վարչակարգի բացահայտ հակաիրաքյան և հակաբաասական դիրքորոշումը:

Իրանա-իրաքյան հարաբերությունների լարվածությունը նոր չէր սկսվել. այն ուներ իր պատմությունը, որը նախ և առաջ կապված էր սահմանային և տարածքային վեճերի հետ: Երբ Իրանը 1971 թ. գրավեց Աբու Մուսա, Մեծ Թոնք և Փոքր Թոնք կղզիները Օմուլզի նեղուցում, Իրաքը, որ ինքն էր հավակնում այդ կղզիներին, խզեց դիվանագիտական հարաբերություններն Իրանի հետ: Այդ կղզիների հարցում վեճ գոյություն ուներ նաև Իրանի և Արաբական Միացյալ էմիրությունների միջև:

Դիվանագիտական հարաբերությունները Իրաքի և Իրանի միջև վերահաստատվեցին 1973 թ: Դրան հաջորդեցին տարածայնությունները Շատ ալ-Արաբ գետով անցնող իրանա-իրաքյան սահմանների վերաբերյալ: Իրաքը պնդում էր, որ սահմանն անցնի գետի արևմտյան իրաքյան ափով և իրեն տրվեն գետում գտնվող մի քանի կղզիներ, որի հետ չէր համաձայնվում Իրանի շահական կառավարությունը:

1975 թ. Ալժիրի պրեզիդենտ Գուարի Բումեդիենի նախաձեռնությամբ և միջնորդությամբ Ալժիրում տեղի ունեցավ երկու համդիպում Իրանի շահ Մուհամմադ Ռեզա Պահլավիի և Իրաքի փոխպրեզիդենտ Մադամ Գուսեյնի միջև, որի շնորհիվ կողմերը համաձայնության եկան իրանա-իրաքյան սահմանների դեմարկացիայի վերաբերյալ, այդ բվում և Շատ ալ-Արաբի հարցում: Երկու կողմերն էլ դիմեցին որոշ զիջումներ: Նրանք համաձայնվեցին, որ երկու երկրների միջև սահմանը պետք է անցնի Շատ ալ-Արաբ գետի միջնամասի նավարկելի մասով, որը զիջում էր Իրաքի կողմից Իրանին: Իրաքին էին անցնելու գետաբերանում գտնվող մի քանի մանր կղզիներ: Դրա դիմաց Իրանը պարտավորվում էր դադարեցնել իր օգնությունը Իրաքի քրդական ապստամբությանը: Համաձայնագիրը ստորագրվեց 1975 թ. հունիսի 13-ին:

Եվ, իրոք, Իրանի շահը, հավատարիմ իր խոստմանը, դադարեցրեց ամեն տեսակի օգնություն և աջակցություն քրդական ապստամբության դեկավար Մուստաֆա Բարզանիին, և քրդական ապստամբությունը ճնշվեց:

Իր հերթին Մադամ Գուսեյնն Իրաքից արտաքսեց Իրանի շահի և վարչակարգի հակառակորդ այաթոլլահի խոմեյնիին, որը Իրանի շահի կողմից արտաքսվելուց հետո մոտ տաս տարի գտնվում էր Իրաքում՝ չիաների կրոնական կենտրոններ Նաջաֆում և Քարբալայում, որտեղ 1977 թ. ավտոարկածի պատճառով զոհվեց նաև նրա որդին՝ Մուստաֆան: Խոմեյնին համոզված էր, որ դա արկած չէր, այլ կազմակերպված սպանություն, որի մեջ նա մեղադրեց Մադամ Գուսեյնին և Իրաքի կառավարությանը պատասխանատու համարեց իր որդու սպանության համար: Տարածված է այն տեսակետը, որ այդ երկու պարագաները՝ խոմեյնիի արտաքսումը Իրաքից և նրա որդու հավանական սպանությունը, հետագայում իրենց ոչ նրկորդական դերն են խաղացել Մադամ Գուսեյնի և նրա վարչակարգի համդեպ խոմեյնիի գրաված թշնամական դիրքի և իրանա-իրաքյան պատերազմի առաջացման հարցում:

Գ 1979 թ. փետրվարին Իրանում տեղի ունեցած իսլամական հեղափոխության հաղթանակից և շահի տապալումից հետո Իրաքը մեղադրեց Իրանին, որ նա չի կատարում 1975 թ. համաձայնագրով իր վրա վերցված պարտավորությունները, ըստ որի նա պետք է Իրաքին վերադարձներ մի քանի սահմանամերձ տարածքներ և պահանջեց Իրանի նոր վարչակարգից, որը զլխավորում էր հեղափոխության առաջնորդ այսբոլլահ Ռուհոլլահ Խոմեյնին, կատարել նախորդ վարչակարգի կողմից ստանձնած պարտավորությունները: Սակայն վերջինս չընդունեց իրաքյան կողմի մեղադրանքները և հրաժարվեց որևէ զիջում կատարել Իրաքին:

Սադամ Գուսեյնն այդ հանգամանքն օգտագործեց որպես պատրվակ, չեղյալ հայտարարեց 1975 թ. իրանա-իրաքյան պայմանագիրը և 1980 թ. սեպտեմբերի 22-ին իր զորքերը մտցրեց Իրան: Այսպես սկսվեց իրանա-իրաքյան պատերազմը: 1

Դրա հետ միասին, մեր կարծիքով, երբ խոսք է գնում իրանա-իրաքյան պատերազմի և նրա պատճառների մասին, ապա հարկ է անդրադառնալ նա մեկ հարցի, որի մասին միշտ չէ, որ քարծրածայն կամ հստակ են արտահայտվում:

Սադամ Գուսեյնին և Իրաքի կառավարությանը մեծ չափով անհանգստացնում էին Թեհրանի իսլամական վարչակարգի քացահայտ կոչերը՝ տապալել իրաքյան քառասական վարչակարգը, տարածել շիական իսլամական հեղափոխությունն առաջին հերթին Իրաքի վրա և Իրաքը նույնպես վերածել շիական թեոկրատիկ պետության:

Իրանի իսլամական հեղափոխությունը, ինչպես հայտնի է, համարվում է նաև շիական իսլամական հեղափոխություն: Եվ Իրանի նոր առաջնորդները հավատացած էին ու հույս ունեին, որ այն կտարածվի նաև մյուս իսլամական երկրներում, հատկապես այն երկրներում, որոնց բնակչության մեծամասնությունը կա՛մ շիաներ են, կա՛մ այդ երկրներում բնակվում է մեծաքանակ շիական բնակչություն: Այդ տեսակետից առաջին թեկնածու նրանց համար դիտվում էր Իրաքը, որտեղ շիաները կազմում էին մեծամասնություն:

Սադամ Գուսեյնի և քառասական վարչակարգի մտավախությունն իրական հիմքեր ուներ, քանի որ Իրաքի իսլամ բնակչության մեծամասնությունը կազմում են շիա արաբները: Բայց առանձնահատկությունն այստեղ կայանում է նրանում, որ Իրաքում 1921 թ. ի վեր, երբ ստեղծվեց Իրաքի թագավորությունը, իշխանությունը պատկանում է սուննի փոքրամասնությանը: Երկրի պետական կառավարական քուլոր օղակներում

և քանակում ամենակարևոր, առանցքային բնույթի պաշտոններն ու լծակները կենտրոնացված են սուսնի արարների ծեղրում, որը չէր կարող չառաքացնել շիա մեծամասնության դժգոհությունը: Գետնաբար, Սադամ Գուսեյնի վարչակարգը, որը դավանական առումով ներկայացնում էր փոքրամասնություն, չէր կարող հենվել շիա մեծամասնության վրա և արգելք ստեղծել Իրաքի վրա իրանական շիական իսլամական հեղափոխության տարածման առջև:

Կար նաև մեկ այլ հանգամանք, որն ավելի էր քարդացնում Սադամ Գուսեյնի դրությունը: Իրաքում սուսնի մուսուլմաններ էին նաև քրդերը: Բայց Սադամ Գուսեյնը չէր կարող դաշնակցել, առավել ևս հենվել նրանց վրա և ստանալ նրանց աջակցությունը, քանի որ նրա հարաբերությունները լարված էին քրդերի հետ: Նա հրաժարվում էր բավարարել քրդերի պահանջները լիակատար ինքնավարության վերաբերյալ, և մեկ անգամ չէ, որ քրդերը ապստամբել էին Բաղդադի իշխանությունների, այդ թվում և Սադամ Գուսեյնի վարչակարգի դեմ, մեկ անգամ չէ, որ Իրաքի իշխանությունները արյան մեջ ճնշել էին այդ ապստամբությունները:

Ստացվում էր պարադոքսային վիճակ: Սուսնի-շիա տարածայնությունների և հակամարտությունների պատճառով, որը գալիս է դարերի խորքից, Սադամ Գուսեյնի սուսնի վարչակարգը Իրանի իսլամական հեղափոխության դեմ պայքարում չէր կարող հենվել նրկրի շիա արաբ բնակչության վրա, իսկ քուրդ-արաբ էթնիկական հակամարտության պատճառով չէր կարող հենվել սուսնի քուրդ բնակչության վրա: Այլ կերպ ասած՝ այդ վարչակարգը կարծեք թե գտնվում էր օդում կախված վիճակում:

Քանի որ այդ հարցն անհնար էր լուծել սովորական միջոցներով, Սադամ Գուսեյնն իր անձնական իշխանությունը և քառասական վարչակարգը իսլամական շիական հեղափոխությունից պաշտպանելու և այդ հեղափոխության հետագա տարածումը կանխարգելու համար կանգնեց Իրանի դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելու տեսակետի՝ որպես միակ հնարավոր միջոցի վրա:

Սադամ Գուսեյնը հավատացած էր իր հաղթանակի մեջ՝ հաշվի առնելով, որ հեղափոխությունից հետո իրանական բանակը փաստորեն քայքայված վիճակում էր հայտնվել:

Հաղթանակի հարցում նրան վստահություն էր ներշնչում նաև այն պարագան, որ իրանական իսլամական հեղափոխությունը մեծապես անհանգստացնում էր նաև ԱՄՆ-ին, արևմտյան մի շարք երկրների, նորիդրային Միությանը, ինչպես նաև արաբական մի շարք երկրների,

որոնք նույնպես շահագրգռված էին իսլամական հեղափոխության հետագա ընթացքը և ծավալումը զսպելու մեջ: Եվ, իրոք, Սադամ Չուսեյնը ստացավ այդ երկրների բարոյաքաղաքական աջակցությունը, ապա նաև նյութական, ֆինանսական և ռազմական ուղղակի կամ անուղղակի օգնությունը: Նրանք Իրաքին դիտում էին որպես իրենց հարավածային թռուկները՝ ուղղված Իրանի իսլամական հեղափոխության դեմ:

Իրաքը պատերազմը սկսեց այն արագ կերպով իր օգտին ավարտելու հեռանկարներով:

Սակայն այս հաշվարկները չարդարացան:

Իրաքի նախահարձակ լինելու հանգամանքը հմտորեն օգտագործեց Իրանի իսլամական վարչակարգը՝ երկրում սկսված ներքաղաքական սուր պայքարը երկրորդ պլան մղելու, իսկ այնուհետև մեղմացնելու համար: «Չայրեմիքը պաշտպանելու» լոզունգով խոմեյնու վարչակարգը քստ էության կարողացավ դառնալ երկրի իրավիճակի լիիրավ տերը: Սկսված պատերազմը Իրանի իսլամական վարչակարգի կողմից օգտագործվեց իր քաղաքական հակառակորդների հետ հաշիվները մաքրելու և երկրի սոցիալական ու տնտեսական բազմաթիվ սուր պրոբլեմների լուծումից առժամանակ ազատվելու համար: Ուշագրավ են այդ տեսակետից պատերազմի սկսման կապակցությամբ խոմեյնու արտահայտած խոսքերը. «Մենք պետք է շնորհակալ լինենք ալլահին այս պատերազմը մեզ պարզելու համար»:

Ավելի քան ութ տարի տևած պատերազմը ավերիչ հետևանքներ ունեցավ երկու երկրների համար: Նախնական շրջանում Իրաքի ձեռք բերած ռազմական հաջողությունները և տարածքային գրավումները ժամանակավոր բնույթ կրեցին: Երկար ժամանակ պատերազմը կրում էր դիրքային բնույթ: Ի մի բերելով իր մարդկային, տնտեսական ու ռազմական կարողությունները՝ Իրանը 1981 թվականից աստիճանաբար ուժեղացրեց ճնշումը իրաքյան զինված ուժերի վրա և կարողացավ հետ վերցրնլ իր կորցրած տարածքները՝ հասնելով Իրաքի սահմանին: 1986 թ. Իրանի զորքերը անցան Շատ ալ-Արաբը և գրավեցին Ֆատ նավահանգիստը, դրան հետևեց մի շարք տերիտորիաների գրավումը: Իրանա-իրաքյան պատերազմը Նոր արհավիրքներ բերեց Իրաքի ազգաբնակչությանը՝ արաբներին, քրդերին, հայերին և մյուս ժողովուրդներին: Չայերը՝ որպես Իրաքի քաղաքացիներ, նույնպես զորակոչվեցին բանակ և մարտնչում էին ռազմաճակատում՝ տալով զգալի զոհեր: Նրանք

արաքների հետ միասին զոհվում էին նաև քաղաքների ոմրակոծումներին, ենթարկվում տնտեսական զրկանքների և այլն:

Պատերազմը շատ ծանր անդրադարձավ երկու երկրների քուրդ ազգաբնակչության վրա: Այդ պատերազմի այսպես կոչված հյուսիսային ճակատն անցնում էր Քրդստանով, դրա հետևանքով տասնյակ քրդական քաղաքներ և գյուղեր ավերվեցին, տնտեսական քայքայումը հասել էր աներևակայելի չափերի: Քրդերի վիճակի վատթարացումը կապված էր նաև Իրանում ու Իրաքում ծավալված քրդական ինքնավարական շարժման ծավալման հետ: Իրաքի քրդական շարժման ղեկավարները կապված էին իրանական իշխանությունների հետ՝ Իրաքի վարչակարգի դեմ պայքարելու համար: Իրանի քրդական շարժման պարագլուխներն էլ իրենց հերթին նմանօրինակ կապեր ունեին իրաքյան իշխանությունների հետ: Ու թեև տակտիկական նկատառումներով քրդական լիդերների նման դիրքորոշումը թխում էր «Իմ թշնամու թշնամին իմ քարեկամն է» սկզբունքից, բայց այն արձակում էր երկու երկրների վարչակարգերի ձեռքերը քրդական ազգային ուժերի, խաղաղ բնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելու համար:

Իրանա-իրաքյան անիմաստ զենհատված պատերազմը կործանարար ազդեցություն ունեցավ երկու երկրների տնտեսական ու սոցիալական կյանքի վրա: Մոտավոր հաշվումներով՝ այդ պատերազմում սպանվել կամ խեղանդամ է դարձել ավելի քան 1 մլն 200 հազ. մարդ: Կրճատվեց երկու երկրների տնտեսության մեջ վճռորոշ նշանակություն ունեցող նավթի հանույթը: Երկու կողմերի պատերազմական ծախսերը կազմեցին 600 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Պատերազմից առաջ միջազգային վայրուտայի զգալի պաշար ունեցող Իրանը և Իրաքը արագորեն սպանեցին այն, և նրանց զանձարանները դատարկվեցին:

1987-1988 թթ. ակնառու դարձավ, որ սկսված պատերազմում կողմերից ոչ մեկը վճռական հաղթանակի հասնելու հնարավորություն և գրավականներ չունի: Նման պայմաններում ավելի աշխուժացավ մի շարք երկրների, ինչպես նաև միջազգային կազմակերպությունների միջնորդությունը պատերազմի դադարեցման ուղղությամբ: Ի վերջո, 1988 թ. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի No 598 բանաձևի հիման վրա պատերազմը Իրաքի և Իրանի միջև դադարեց: 1988 թ. օգոստոսի 20-ին ուժի մեջ մտավ կրակը դադարեցնելու վերաբերյալ համաձայնագիրը: 1990 թ. օգոստոսի 15-ին Մադամ Զուսեյնը կատարեց հաջող քայլ՝ պաշտոնապես դիմեց Իրանի կառավարությանը՝ հաշտության պայմա-

Նազիր կնքելու, որն ընդունվեց Իրանի կողմից: Դրանից հետո նա իր զորքերը դուրս բերեց Իրանի թուր տարածքներից: Տեղի ունեցավ ռազմագերիների փոխանակում: Դա հնարավորություն տվեց 1990 թ. սեպտեմբերին վերականգնել դիվանագիտական հարաբերությունները երկու երկրների միջև:

Պատերազմը, որքան էլ տարօրինակ լինի, բարձրացրեց Սադամ Ֆուսայնի հեղինակությունը Իրաքի բնակչության աչքում: Երա բարոզչական մեքենան այնքան վարպետորեն ներկայացրեց պատերազմը, որ նրա արդյունքներն ընկալվեցին որպես Իրանի դեմ տարած հաղթանակ: Պատերազմի սկզբում այն ներկայացվեց որպես «Կադիխիյա Սադամիյա», այսինքն՝ «Սադամի Կադիխիյա»՝ զուգահեռ անցկացնելով 837 թ. Կադիխիյայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի հետ, որի ժամանակ արաբները պարտության մատնեցին Սասանյան Իրանին և նվաճեցին այն: Այժմ դա ներկայացվում էր որպես մի նոր հաղթանակ Իրանի դեմ: Չնայած դա չէր համապատասխանում իրականությանը, այդուհանդերձ, Իրաքում շարունակում էին բմբկահարել Սադամի հաղթանակը: Եվ, ի պատիվ նրա, Իրաքում կանգնեցվեց հաղթակամար:

Անդրադառնալով այդ հարցին, մասնավորապես Սադամի հեղինակության ոչ միայն պահպանման, այլև բարձրացման խնդրին իրանա-իրաքյան պատերազմից հետո՝ Մ. Ռամադանը այդ երևույթին տվել է քավականին համարձակ և ինքնատիպ քացատրություն: Նա գտնում է, որ «մասամբ դա կապված է երկրի ողբերգական պատմության և այն քանի հետ, որ արաբներն իրենց առաջնորդների մոտ գնահատում են ուժը և ոչ թե կարեկցանքը: Դա շատ խորը կերպով արմատավորվել է իրաքյան մշակույթի մեջ և սկիզբ է առել պատերազմներից, որ դարերի ընթացքում մղվել են Մեքոնավոր Արևելքի ամենաբուռն շրջաններից մեկում»: Ինչքան էլ վիճելի լինի այդ տեսակետը, այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ դա չի կարելի հաշվից դուրս նետել:

Պատերազմի ավարտից հետո հատուկ քննարկման առարկա դարձավ իրանա-իրաքյան պատերազմի նկատմամբ ԱՄՆ-ի դիրքորոշման հարցը: Դրան անդրադարձել են մի շարք հեղինակներ, որոնցից ուշադրության է արժանի ամերիկյան հետազոտող Ռոբերտ Պերլի արտահայտած կարծիքը: Նա համոզված կերպով ընդգծում է, որ ԱՄՆ-ը իրահրել է Իրաքին՝ պատերազմ սկսել Իրանի դեմ: «Միացյալ Նահանգները, — գրում է նա, — ուզում էին, որ Սադամը հալադրվեր Իրանի նոր վարչակարգին: Արդյունքը եղավ Իրաքի ներխուժումն Իրան 1980 թ. սեպտեմ-

բերին և ութամյա պատերազմը երկուսի միջև»: Չնտազա հետաքննությունը, ինչպես նշում է նա, ցույց տվեց, որ «պրեզիդենտ Կարտերի կողմից Իրանի վրա հարձակվելու համար Սադամին կանաչ լույս է տրվել»:

Այդտեղ ոչ մի տարօրինակ բան չկա: Նման քաղաքականությունը պատմագիտության և քաղաքագիտության մեջ վաղուց որակվել է որպես «ուրիշի ձեռքով կրակի միջից շագանակներ հանելու» քաղաքականություն:

4. Իրաքի ներխուժումը Քուվեյթ, պատճառները և արաբական երկրների դիրքորոշումը

Իրաքը դեռ չէր բուժել Իրանի հետ պատերազմի վերքերը, երբ Սադամ Չուսեյնը դիմեց նոր արկածախնդրության, որը իրաք-իրանյան պատերազմից հետո դարձավ միջազգային նոր ճգնաժամի պատճառ:

1990 թ. օգոստոսի 1-ի գիշերը՝ լույս 2-ի առավոտյան, իրաքյան զորքերը Իրաքի պրեզիդենտ և զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատար մարշալ Սադամ Չուսեյնի հրամանով անցան իրաք-քուվեյթյան սահմանը, ներխուժեցին հարևան Քուվեյթ, և առանց ղվարության արագորեն գրավեցին արաբական այդ ոչ մեծ երկիրը: Քուվեյթում կառավարող աս-Սաբահների դիմաստիան տապալվեց, եմիր Չարրալ-Ահմադ ալ-Չարրալ-Ասաբահը փախուստ տվեց և ապաստան գտավ Ասուդյան Արաբիայում: Օգոստոսի 8-ին Քուվեյթը բռնակցվեց Իրաքին և հայտարարվեց նրա 19-րդ նահանգը:

Այդ անսպասելի քայլը կատարելու պաշտոնական տեսակետն այն էր, որ Քուվեյթը Իրաքի անբաժան մասն է, որը նրանից 1913 թ. անջատել է Մեծ Բրիտանիան:

Արաբական երկրները թեև արդեն վարժվել էին Սադամ Չուսեյնի անկանխատեսելի քայլերին, այդուհանդերձ, նրա հարձակումը արաբական եղբայրական պետության վրա և նրա բռնակցումը ցնցեցին Պարսից ծոցից մինչև Սուլանդյան օվկիանոս ձգվող արաբական աշխարհը: Նրա քայլը համարվեց արաբներին թիկունքից հասցված դանակի հարված: Սադամ Չուսեյնի բազմաթիվ բացասական աժականներին՝ «դահիճ», «մարդասպան», «դիկտատոր», «նենգ» և այլն, ավելացավ ևս մեկը՝ «ուխտադրուժ»: Որոշ սրամիտներ ավելի հեռուն գնացին և հիշելով իր ժամանակին մեծ աղմուկ հանած «Բաղդադի գողը» հոլի-

վուրյան հանրահայտ ֆիլմը՝ նրան կոչեցին «Բաղդադի զոո»՝ Քուվեյթի բռնակցումը համարելով քաղաքական զոոություն:

Իրացի կողմից Քուվեյթի գրավումը մի ծանր հարված էր արաբների ապստոմներին, երազանքներին և նրանց միասնության գաղափարին: Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև Սադամ Հուսեյնի նենգությունը և ուխտադժոխությունը, ավելի ցայտուն է դաստում, եթե նշենք, որ Քուվեյթի դեմ ագրեսիա սկսելուց ոչ շատ առաջ նրա նախաձեռնությամբ Բաղդադում գումարվել էր արաբական պետությունների դեկլարանների՝ քաղաքիորների և պրեզիդենտների վեհաժողով, որտեղ ընդունվել էին կարևոր որոշումներ արաբական միասնության ամրապնդման, Պաղեստինի արաբ ժողովրդին ցույց տրվող ռազմական, քաղաքական և նյութական օգնության ուժեղացման, լիբանանյան ճգնաժամի կարգավորման վերաբերյալ: Տիրապետող էր այն տեսակետը, որ եթե արաբական երկրները հավատարիմ մնան իրենց ընդունած որոշումներին, ապա Բաղդադի հանդիպումը կարող էր կարևոր ուղեմիջ դառնալ արաբական աշխարհի քաղաքական հետագա զարգացումների ճանապարհին: Բայց դա տեղի չունեցավ: Իրացն ինքն առաջինը խախտեց այդ որոշումները: Քուվեյթի բռնակցումով Իրացը կանգնեց համեմատաբար մեծ պետության կողմից փոքր պետությունը կլանելու ճանապարհի վրա: Դա իր հետևանքներով շատ վտանգավոր «նորամուծություն» էր, որ Սադամ Հուսեյնը կիրառեց միջարաբական հարաբերություններում:

Ո՞րն էր նման քայլի պատճառը:

Իրացի համար մի առանձին դժվարություն չէր նվաճել Քուվեյթը, քանի որ այդ պահին նա արաբական աշխարհում և ընդհանրապես Արևմավոր Արևելքում ամենամեծ բանակն ունեցող երկիրն էր: Նրա բանակը, որը իր շարժերում հաշվում էր մեկ միլիոն մարդ, այդ ժամանակ չորրորդն էր աշխարհում՝ ԽՍՀՄ-ի, Չինաստանի և ԱՄՆ-ի բանակներից հետո: Դա Իրանի հետ ութամյա պատերազմի րովով անցած, հորհրդային Միության ռազմական մասնագետների կողմից մարզված և նախապատրաստված, բավականին մարտունակ բանակ էր, որի տնօրինության տակ էր գտնվում ժամանակակից հզոր ռազմական տեխնիկա՝ տանկեր, ինքնաթիռներ, հրթիռներ, հրետանի, քիմիական զենք և այլն, որ Իրացին հիմնականում մատակարարել էին հորհրդային Միությունը, Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ը:

Իրացի ռազմական հզորության մասին ավելի հստակ պատկերացում կազմելու համար նպատակահարմար է նրա զինված ուժերը Քու-

վերջ ներխուժելու նախօրյակին, համեմատենք նրա անմիջական և ներ-
ձակա հարևանների հետ:

երկիր	Բանակ (մայր)	Տանկեր (հազ)	Ոչքնարիներ (հազ)
Իրաք	1000000	5600	574
Թուրքիա	650000	3840	366
Իրան	606000	530	120
Սիրիա	404000	4050	500
Իսրայել	141000	3800	600
Մաուրդյան Արաբիա	65700	550	179
Քուվեյթ	20300	275	36

Այսպիսով՝ բանակի թվաքանակով և զենքի մի քանի տեսակներով Իրաքի բանակը զգալիորեն գերազանցում էր Թուրքիային, Իրանին, Սիրիային, Իսրայելին, էլ չենք խոսում Քուվեյթի մասին, որի հետ համեմատելու անգամ եզրեր չկան: Եվ եթե ավելացնենք, որ այդ ժամանակ Իրաքի բնակչությունը կազմում էր 17 մլն 600 հազ., իսկ Քուվեյթի բնակչությունը՝ ընդամենը 1 մլն 950 հազ. մարդ, ապա հասկանալի է, որ Քուվեյթը Իրաքին դիմագրավելու ոչ մի հնարավորություն չուներ:

Ապավինելով իր հզոր ռազմական ուժերին՝ Սադամ Ֆուսեյնը փայփայում էր տարածաշրջանի գերտերությունը դառնալու հույսեր: Քուվեյթի գրավումը և բռնակցումը պետք է հանդիսանար կարևոր քայլ այդ ցնորամիտ ծրագրի իրականացման ճանապարհին:

Դա Քուվեյթի դեմ ռազմական ինտերվենցիայի պատճառների, այսպես ասած, գլխալ ասպեկտն էր:

Նշենք նաև, որ 1961 թվականից ի վեր, երբ Քուվեյթը դադարեց քրիտանական պրոտեստորատ լինելուց և դարձավ անկախ ու ինքնիշխան պետություն, դա Քուվեյթը բռնակցելու Իրաքի երրորդ փորձն էր: Առաջին անգամ Իրաքը նման փորձ կատարեց 1961 թ. հունիսի 19–ին, իսկ երկրորդ անգամ՝ 1973 թ. մարտի 20–ին, որոնք երկուսն էլ ձախողվեցին:

Սադամ Ֆուսեյնը Քուվեյթի բռնակցումը փորձում էր արդարացնել պատմաիրավական մոտեցումով, որը հանգում էր այն բանին, որ Քուվեյթը իբր թե պատմականորեն կազմել է Իրաքի տարածքի մի մասը, և նրանք օսմանյան ժամանակներում մտել են միևնույն վարչատարածքային միավորման մեջ: Շարունակելով իր «փաստարկները»՝ Սադամ Ֆուսեյնը մատնանշում է, որ Անգլիան և Ֆրանսիան «բաժանեցին միաս-

Նական արարական հայրենիքը», որի հետևանքով առաջացան բազմաթիվ արարական պետություններ: Սաղամ Գուսեյնի՝ այդ ոգով արված բազմաթիվ վկայակոչումներից բերենք նրա դիմումը Խորհրդային Սիոնիայի պրեզիդենտ Մ. Գորբաչովին և ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշ ավագին, 1990 թ. սեպտեմբերի 8-ին՝ Գելսինկիում նրանց հանդիպման նախօրեին: «Քուվեյթը... շեշտում է Սաղամ Գուսեյնը... Իրաքի մի մասն է, Քուվեյթի ժողովուրդը՝ իրաքյան ժողովրդի մի մասը: Բրիտանական ինպերիալիզմը պոկել էր նրան Իրաքից՝ հետապնդելով գաղութային նպատակներ: Իրաքը չի ճանաչել այդ միջոցառման օրինականությունը»: Սաղամ Գուսեյնի դատողություններից հետևում էր, որ Իրաքը լրիվ իրավունք ուներ դիմելու այդ քայլին, այսինքն՝ բռնակցել Քուվեյթը՝ այն համարելով գաղութատիրության վերացում: Բայց ամբողջ հարցն այն է, որ Սաղամ Գուսեյնը չէր ապացուցում և չէր էլ կարող ապացուցել, որ Քուվեյթը երբևիցե կազմել է Իրաքի մի մասը, իսկ Քուվեյթի ժողովուրդը՝ իրաքյան ժողովրդի մի մասը:

Իր ազրեսիան Քուվեյթի դեմ արդարացնելու համար Սաղամ Գուսեյնը մեղադրում էր ոչ միայն ԱՆՁԼիային և Ֆրանսիային, այլև Քուվեյթի իշխանություններին: Իրաքի հարավային մասում՝ Գյուսիսային Ուումեյլայում, որը սահմանակից է Քուվեյթին, գտնվում են Իրաքի աննահարուստ նավթավայրերը: Սաղամ Գուսեյնը մեղադրում էր Քուվեյթին, որ նա գաղտագողի օգտվում է Գյուսիսային Ուումեյլայի իրաքյան նավթաշրջանից: Չբավարարվելով դրանով՝ Իրաքի պրեզիդենտը մեղադրում էր իր փոքրիկ հարևանին նաև այն բանում, որ նա իր խաղն է խաղում նավթի համաշխարհային գների սահմանման մեջ և նավթի արտահանման համար սահմանված քվոտայի հարցերում, որի հետևանքով Իրաքը իր միլիարդավոր դոլարների կորուստ է կրում: Բայց այս մեղադրանքները նույնպես ոչնչով չեն հաստատվում: Եթե նույնիսկ մի պահ ենթադրենք, որ դա իրոք այդպես է, դարձյալ դա չի կարող արդարացում լինել պատերազմական զործողությունների և ԱՄՆ-ի ու Արարական պետությունների լիզայի անդամ, անկախ ու ինքնիշխան պետության բռնակցման համար:

Շարունակելով պահանջներ ներկայացնել Քուվեյթին ֆինանսական հարցերում Սաղամ Գուսեյնը մեղադրում էր նրան այն բանում, որ նա բավարար չափով չի օգնել Իրաքին Իրանի հետ պատերազմի ժամանակ: Ի դեպ, նա համանման մեղադրանքներ էր ներկայացնում նաև արարական մյուս նրկրներին, առաջին հերթին՝ Նավթարդյունահանող

Սաուդյան Արաբիային և Արաբական Միացյալ Էմիրություններին, Կատարին և այլ երկրներին: Այս հարցում նրա փաստարկն այն էր, որ Իրանի դեմ պատերազմում Իրաքը կատարում էր համաարաբական սուաքե-լուություն և պարտականություն, որի համար պետք է վճարեն արաբական թուր պետությունները:

Այդ հարցում ես Սադամ Գուսեյնին իրավացի չէր, քանի որ Քուվեյթը, Սաուդյան Արաբիան, ԱՄԷ-ն և արաբական մյուս պետությունները վիթխարի ֆինանսական և տնտեսական օգնություն են ցույց տվել Իրանին, որը կազմում էր 80–100 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Առանց այդ օգնության Իրաքը հազիվ թե կարողանար ութ տարի շարունակել աղյուճաքան պատերազմ մղել Իրանի դեմ:

Վերջապես անհրաժեշտ է անդրադառնալ Սադամ Գուսեյնի մի «փաստարկի», որն ուղղակի զարմանք է առաջացնում: Նա իր ագրեսիան Քուվեյթի դեմ փորձում էր արդարացնել դեմագոգիական դատողություններով: Նա իր քայլը համարում էր «կենսական անհրաժեշտություն արաբական երկրների հարստությունը հավասարապես բաժանելու, արդարություն հաստատելու և ճնշվածների շահերը պաշտպանելու համար»: Նա հայտարարեց, որ արաբական «ծախված փոքրամասնության ձեռքում կենտրոնացված են արաբական աշխարհի զլխավոր հարստությունները... և եկել է ժամանակը, որպեսզի արաբական ազգը սրբազան պատերազմ սկսի իր թուր հարստություններն օգտագործելու համար»: Գտնելով, որ նավթարդյունահանող երկրների շեյխերը և էմիրները բալանում են արաբական երկրներն ու նրանց ժողովուրդներին և կապված են արևմտյան պետությունների հետ՝ Սադամ Գուսեյնը կոչ արեց տապալել այդ շեյխերին ու էմիրներին:

Նա իր քննադատության կրակն ուղղեց հատկապես Սաուդյան Արաբիայի և Եգիպտոսի դեմ: 1990 թ. սեպտեմբերի 7-ին Սադամ Գուսեյնը կոչ արեց տապալել Սաուդյան Արաբիայի թագավոր Ֆահդին, սաուդյան էմիրներին ու Եգիպտոսի պրեզիդենտ Գուսնի Մուբարակին: Ֆահդը և Գուսնի Մուբարակը առաջին օրվանից խստիվ դատապարտեցին իրաքյան ագրեսիան ու Քուվեյթի բռնակցումը, և եռանդուն գործունեություն ծավալեցին արաբական աշխարհը ոտքի հանելու, համախմբելու և իրաքյան ագրեսիան կասեցնելու համար:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ Սադամ Գուսեյնի պատճառաբանությունները մտացածին էին, կեղծ ու անհամոզիչ, որոնց նպատակն էր սցողել ագրեսիայի իսկական շարժառիթները:

Իսկ որո՞նք էին այն իրական շարժափոփները, որոնք ընկած էին Սաղամ Գուսեյնի այդ ազդեցիվ գործողության հիմքում, և վերջին հաշվով ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում նա:

Իրացի ներխուժումը Քուվեյթ ուղղակի կապ ուներ Իրանի հետ ութ տարի տևած պատերազմի քաղաքական, տնտեսական և ռազմական արդյունքների հետ: Ճիշտ է, Իրանն այդ պատերազմից դուրս ելավ չլարտված, քայց և չհաղթանակած: Պատերազմը, ինչպես նշել ենք, շատ ծանր նստեց Իրացի վրա: Գարյուր հազարավոր զոհեր ու վիրավորներ, հարյուրավոր միլիարդների հասնող տնտեսական վնասներ, տնտեսության ու կենսամակարդակի աներևակայելի անկում: սրանք էին պատերազմի արդյունքները: Սարդիկ սկսել էին խորհել, թե ինչի համար էր այդ ամենը, ինչ տվեց պատերազմը իրենց: Պատասխանը շատ հստակ էր. միայն կորուստներ: Դրա համար վաղ թե ուշ հաշիվ էին ներկայացնելու Սաղամ Գուսեյնի վարչակարգին: Երկրում կուտակվում էր խորը դժգոհություն, որը եթե չկանցնեին քացառված չէր սոցիալական պայթյունը, որը Իրանում ավանադաքար ընդունում է արյունալի պետական հեղաշրջման ձև: Հասկանալի է, որ սովորական ինչ-որ քայլ չէր կարող ելք հանդիսանալ և շեղել իրացիների ուշադրությունը երկրի ներքաղաքական և տնտեսական ծանր խնդիրներից: Դրա համար անհրաժեշտ էր ինչ-որ արտակարգ քան, որը մի կողմից ներկայացվեր որպես ռազմական փայլուն հաղթանակ, որը շոյելու էր իրացիների ազգային ինքնասիրությունը, մյուս կողմից՝ «իմաստուն» և «համարձակ» քայլ: Դա հիմք կտար Սաղամ Գուսեյնին հանդես գալ որպես արաբական աշխարհի միակ՝ ուժեղ և վճռական գործողությունների ընդունակ պետական այր, որը կարող էր լուծել ոչ միայն Իրացի, այլև ամբողջ արաբական աշխարհի ազն ծառայած հիմնախնդիրները: Իսկ դրա համար Սաղամ Գուսեյնը փորձում էր որպես խայծ օգտագործել և իրեն ներկայացնել իբր արաբական ծախու շեյխերի ու միապետների դեմ պայքարող, աշխատավորական մասսաների շահերի պաշտպան ու արաբական միասնությունը կենսագործող մարտիկ:

Ի՞նչու վե՞րջը բռնազավթելու Սաղամ Գուսեյնի հաշիվներում առանձնահատուկ, անզամ կարեղի է ասել գլխավոր տեղ էին գրավում ֆինանսական և տնտեսական նկատառումները: Իրացի տնտեսական վիճակը իրանա-իրաքյան պատերազմից հետո ողբերգական էր: Շատ ծանր էր ֆինանսական դրությունը: Իրացի պարտքերը, որոշ տվյալների համաձայն, աստղաքաշխատական թիվ էին կազմում: Իրացը մի կողմից՝ հար-

կադրված էր արարական և արևմտյան երկրներին վճարել արտաքին պարտքերը, որի հնարավորությունը նա գործնականում չուներ, մյուս կողմից՝ ստանալ նոր վարկեր՝ դրանք վճարելու և տնտեսական գործունեությունն ինչ-որ մակարդակի վրա պահելու համար: Սակայն նա նոր վարկեր չէր կարող ստանալ, մինչև չվճարեր հիմ պարտքերը: Ստացվում էր սատանայական շրջագիծ: Եվ Սադամ Չուսեյնը որոշեց այդ գորղյան հանգույցը լուծել մեկ հարվածով՝ Քուվեյթի դեմ հաղթական պատերազմի և նրա բռնակցման միջոցով: Եւ հույս ուներ իր առջև ծառայած լրջագույն տնտեսական և ֆինանսական հարցերը լուծել երեք ուղիով:

Առաջին՝ գավթել Քուվեյթի ազգային հարստությունը և դրանք ի սպաս դնել Իրաքի տնտեսական շահերի: Մասնավորապես, ենթադրվում էր, օգտվելով հանկարածակիության պահից, ձեռք գցել Քուվեյթի բանկերում պահվող դրամական միջոցները, որոնք, որոշ տվյալների համաձայն, կազմում էին մոտ 200 մլրդ ԱՄՆ դոլար:

Երկրորդ՝ տնօրինել արտասահմանյան բանկերում պահվող Քուվեյթի դրամական գումարները՝ մոտ 100 մլրդ ԱՄՆ դոլար:

Երրորդ՝ գավթել և իր հսկողությունը հաստատել Քուվեյթի քուրդ նավթային պաշարների վրա:

Իրաքին միայն մասամբ հաջողվեց իրականացնել իր ծրագրի առաջին կետը: Քուվեյթի ֆինանսների նախարարի հայտարարության համաձայն՝ իրաքյան գորքերը Քուվեյթի կենտրոնական բանկից զողացել էին 400 մլն ԱՄՆ դոլար արժողությամբ ծուլածո ոսկի և 1 մլրդ ԱՄՆ դոլարի կանխիկ դրամ: Իսկ ընդհանրապես առաջին չորս ժամվա ընթացքում իրաքյան զինվորները կողոպտել էին 11 մլրդ ԱՄՆ դոլարի ոսկերչական իրեր, բանկարժեք քարեր ու ապրանքներ: Կողոպուտը շարունակվել էր մաս հետագայում:

Սակայն Իրաքին չհաջողվեց իր ձեռքը գցել արտասահմանյան բանկերում պահվող քուվեյթյան ավուարները: ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և այլ երկրներ սառեցրին իրենց բանկերում պահվող քուվեյթյան քուրդ դրամական միջոցները:

Իսկ ինչ վերաբերում է Քուվեյթի նավթի պաշարների տնօրինությանը, ապա դրանք, իրոք, անցան Իրաքի վերահսկողության տակ: Դրա հետևանքով Իրաքը մի որոշ ժամանակաշրջանում հսկում էր նավթի համաշխարհային պաշարների մոտ 25%-ը: Դա կարող էր մի վիթխարի հարստության աղբյուր ծառայել Սադամ Չուսեյնի վարչակարգի համար: Հասկանալի է, որ Իրաքի տիրապետությունը Քուվեյթի վրա պահ-

պանելու պարագայում խիստ կուժեղանային Իրաքի միջազգային դիրքերը, կանձանար նրա դերակատարումը նավթի համաշխարհային գնների սահմանման, յուրաքանչյուր երկրի համար նախ արդյունահանելու և արտահանելու չափաբաժինները սահմանելու հարցերում: Ակնահայտ է նաև, որ կուժեղանար աշխարհի երկրների կախվածությունը Իրաքից՝ նավթային քաղաքականության ոլորտում:

Այդ մտահղացման իրականացման համար ընտրությունն ընկավ ռազմական տեսակետից քույլ ու անպաշտպան, տակայն ֆինանսական առումով հարուստ Քուվեյթի վրա:

Եվ վերջապես՝ Քուվեյթը Իրաքի կողմից քունակցելու մյուս կարևոր շարժառիթը պետք է փնտրել Սադամ Չուսեյնի տարածաշրջանային քաղաքական նպատակների մեջ: Իրաքը, ինչպես արդեն նշել ենք, տնօրինում էր հզոր ռազմական ուժեր: Եւ ուներ մեծաթիվ բանակ՝ զինված ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով: Սադամ Չուսեյնը երազում էր իր ռազմական հզորությունը վերածել քաղաքական առավելության, փորձել նախ տիրապետող դիրքեր հաստատել Պարսից ծոցի ավազանում, իր կամքը թելադրել այդ գոտում գտնվող արաբական երկրներին, իսկ ապագայում դուրս գալ այդ գոտուց ավելի ընդարձակ արաբական ասպարեզ և դառնալ նրա առաջատար երկիրը: Այդ տեսանկյունից Քուվեյթի գրավումը լույ առաջին քայլն էր, որին հաջորդության դեպքում պետք է հաջորդեին համանման այլ քայլեր: Այդ մասին բացեփրաց խոսվում էր Իրաքի ղեկավարության բարձրագույն շրջաններում: Հատկապես խոսքը գնում էր Սաուդյան Արաբիայի, Արաբական Միացյալ Եմիրությունների, Բահրեյնի, Կատարի և Օմանի մասին:

Սիւս այս գործոններն էին, որոնք, մեր կարծիքով, շարժառիթ հանդիսացան Սադամ Չուսեյնի համար՝ դիմել Քուվեյթը բռնակցելու քայլին:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչպիսի դիրք գրավեցին արաբական երկրները Քուվեյթի դեմ Իրաքի ագրեսիային դեմ հանդիման, թեև այդ հարցի առանձին ասպեկտներ արդեն լուսաբանվել են:

Կարող ենք ասել, որ արաբական երկրները, հակառակ արաբական միասնության վերաբերյալ իրենց կոչերին, այս անգամն ևս դրսևորեցին իրեն անհամերաշխությունը:

Ագրեսիան, անշուշտ, ցնցեց արաբական բոլոր երկրներին, իսկ Պարսից ծոցի ավազանի արաբական երկրներում ուղղակի խուճապ առաջացրեց, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Սադամ Չուսեյնը անթաքույց հասկացնել տվեց, որ իր հնարավոր հերթական հարվածն

ուղղված է լինելու այդ երկրների դեմ, և կոչ արեց տապալել «արաբական ծախս վարչակարգերը»:

Իրաքյան ագրեսիայից անմիջապես հետո՝ 1990 թ. օգոստոսի 10-ին, Կահիրեում գումարվեց արաբական երկրների ղեկավարների արտակարգ գագաթնաժողով՝ քննարկելու ստեղծված իրավիճակը և նրանց զրավելիք դիրքորոշումը: Եվ պարզվեց, որ այդ հարցերում արաբական պետությունների միջև միասնություն չկա: Արտաքննապես նրանց միջև տարակարծություն չկար, քանի որ նրանցից և ոչ մեկը չէր արդարացնում Իրաքին: Սակայն իրականում պատկերը քուրդովին այլ էր: Արաբական պետությունների մի մասը, շարդարացնելով հանդերձ իրաքյան ագրեսիան, դեմ էր արտահայտվում Իրաքի նկատմամբ անհրաժեշտ ռազմական, տնտեսական և քաղաքական վճռական սանկցիաներ կիրառելուն: Դա ակնհայտորեն դրսևորվեց արաբական պետությունների ղեկավարների վերոնշյալ գագաթնաժողովին ներկայացված բանաձևի քննարկման ժամանակ, որն առաջարկում էր իրաքյան զորքերի դուրսբերում Քուվեյթի տարածքից, Քուվեյթի անկախության, գերիշխանության ու տարածքային ամբողջականության վերականգնում և Քուվեյթի օրինական կառավարության վերահաստատում: Այդ բանաձևի օգտին քվեարկեց ընդամենը 12 պետություն՝ Եգիպտոսը, Սիրիան, Սաուդյան Արաբիան, Մարոկկոն, Լիբանանը, Քուվեյթը, ԱՄՆ-ն, Բահրեյնը, Օմանը, Կատարը և այլն: Դեմ քվեարկեցին Երեքը՝ Լիբիան, Իրաքը և Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը: Ավժիրը և Եմենը ձեռնպահ մնացին, Դորդանանը, Սուդանը և Մավրիտանիան հայտարարեցին, որ իրենք ունեն հատուկ կարծիք, իսկ Յունիսը հրաժարվել էր մասնակցել այդ վեհաժողովին:

Ենչտ է, արաբական պետությունների մեծամասնությունը կողմ էր քվեարկել հօգուտ ներկայացված բանաձևի, բայց փաստը մնում էր փաստ, որ արաբական երկրների համարյա կեսի համար այդ բանաձևը և նրա դրույթներն անընդունելի եղան: Դա, անկասկած, եղավ այն պատճառներից մեկը, որ Իրաքը համատու էր և չէր ցանկանում հեռանալ Քուվեյթից, ինչը դարձավ պատերազմի պատճառ:

5. «Փոքրիկ անապատում»

Իրաքի ագրեսիան Քուվեյթի դեմ իր նշանակությամբ և հետևանքներով դուրս էր գալիս մերձավորարևելյան տարածաշրջանային կոնֆլիկտի

չրջանակներից և միջազգային կոնֆլիկտի իմաստ ձեռք բերում: Այն շոշափում էր աշխարհի քոլոր երկրների քաղաքական և ստրատեգիական շահերը, քանի որ խաղաքարտի վրա էին դրված միջազգային իրավունքի նորմերի պահպանումը, յուրաքանչյուր պետության անկախության և սուվերենության հարգման հիմնարար ու սրբազան սկզբունքը: Եթե Իրաքին հաջողվեր վայելել սեփական ագրեսիայի պտուղները, ապա դա շատ վտանգավոր նախադեպ կդառնար ուժեղ պետության կողմից համեմատաբար թույլ ու փոքր պետությունն անբարեխախտ ենթարկելու համար, կփլուզվեր գոյություն ունեցող միջազգային համակարգը, և ամեն ինչ կվերածվեր քաոսի: Ահա բն ինչու միջազգային հանրությունը, աշխարհի քոլոր մեծ պետությունները դատապարտեցին իրաքյան ագրեսիան:

Արդեն 1990 թ. օգոստոսի 2-ին, այսինքն՝ ագրեսիան կատարելու հենց նույն օրը, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը միաձայն ընդունեց No 660 քանաձևը, որով պահանջվում էր Իրաքից անհապաղ զորքերը դուրս բերել Քուվեյթից, վերականգնել Քուվեյթի անկախությունը և ենթադրաբար աս-Մարահի իրավունքները: Առաջին անգամ Անվտանգության խորհրդի հինգ մշտական անդամ պետությունները՝ ՄԱՆ-ը, ԽՍՀՄ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Չինաստանը և Ֆրանսիան, միասնական դիրքորոշում ունեցան ագրեսիայի հարցում:

Իրաքը մերժեց կատարել ՄԱԿ-ի որոշումը՝ կրկին պնդելով, որ Քուվեյթը Իրաքի անբաժան մասն է:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հաստատական գտնվեց իր որոշման մեջ և ընդունեց լրացուցիչ մի քանի որոշումներ, որով Իրաքը ենթարկվեց ցամաքային, ջրային, ապա նաև օդային շրջափակման: Շրջափակման ենթարկվեցին նրա տնտեսական կապերը աշխարհի քոլոր երկրների հետ, այդ թվում՝ նավթի արտահանումը, ստեղծվեցին արտասահմանյան բանկերում գտնվող նրա արտադրության պաշարներն ու հաշիվները, դադարեցվեց քոլոր տեսակի զենքերի մատակարարումը Իրաքին: Այդ ամենը խիստ ծանր դրության մեջ դրեց Իրաքին, վատացավ նրա տնտեսական վիճակը, սրվեց ներքաղաքական մթնոլորտը: Սաղամ Գուսեյնի վարչակարգը հարկադրված էր մտցնել պարենամթերքի նորմավորում: Ցուրաքանչյուր շնչին ամսական սահմանված էր 1 կգ շաքար, 100 գ թեյ, 1.5 կգ բրինձ, 500 գ բուսական յուղ, 6 կգ ալյուր, 1 տուփ ջեմ, 1 տուփ վաքսի փոշի, 1 կտոր օճառ և այլն:

ՄԱՆ-ը և արևմտյան մյուս պետությունները սկսեցին իրենց ռազմական ուժերը կենտրոնացնել Պարսից ծոցի շրջանում: Դա էին պա-

հանցում նաև արաբական որոշ երկրներ: Արաբական մի քանի երկրներ, որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, 1990 թ. օգոստոսին դեմ քվեարկեցին արաբական երկրների ղեկավարների Կահիրեի վեհաժողովում առաջարկված ջանաձևին՝ իրաքյան զորքերը Քուվեյթից դուրս բերելու վերաբերյալ, բերում էին այն փաստարկը, որ Իրաքի ներխուժումը և Քուվեյթի բռնակցումը արաբների «ներընտանեկան վեճն է», ուստի պետք չէ աղբյուր դուրս հանել, այսինքն՝ պետք չէ դիմել օտար, ոչ արաբական երկրների և ուժերի օգնությանը:

Այդ տեսակետին կտրուկ դեմ էին Պարսից ծոցի քլոր արաբական պետությունները, ինչպես նաև մի քանի այլ երկրներ: Նրանք լավ էին գիտակցում, որ իրենց սեփական ուժերով չեն կարող դիմակայել հնարավոր իրաքյան ագրեսիային: Առանձնահատուկ տազնապ էր տիրում Սաուդյան Արաբիայում, որը համարվում էր Իրաքի հավանական հարվածի հաջորդ թեկնածուն: Նրա խնդրանքով և ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների համաձայնությամբ ԱՄՆ-ը իր ռազմական ուժերը տեղակայեց Սաուդյան Արաբիայի տարածքում, մասնավորապես սաուդա-քուվեյթյան սահմանի մերձակայքում: Հետագայում նրանց միացան նաև անգլիական և ֆրանսիական զորամիավորումները՝ ռազմական հզոր տեխնիկայով հանդերձ՝ ավիակիրներ, ռազմանավեր, ինքնաթիռներ, հրթիռներ և զենքի սովորական տեսակներ:

Իրենց ռազմական ուժերը Սաուդյան Արաբիա ուղարկեցին նաև եգիպտոսը, Սիրիան, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Մարոկկոն, Բահրեյնը, Օմանը, Կատարը, ինչպես նաև Պակիստանն ու Բանգլադեշը՝ որպես մուսուլմանական երկրներ՝ Սաուդյան Արաբիայում գտնվող մուսուլմանական սրբավայրերը Բաղդադի դիկտատորից պաշտպանելու համար:

Մյուս կողմից՝ Իրաքին օգնելու համար իրենց զորքերը Իրաք ուղարկեցին Սուդանը և Մավրիտանիան, կամավորների ցուցակագրում կատարվեց Հորդանանում և պաղեստինցիների շրջանում, նրան պաշտպանում և աջակցում էր Եմենը:

Ի պատասխան ԱՄՆ-ի ու արևմտյան պետությունների ծեռնարկած քայլերի՝ Սադամ Հուսեյնը հայտարարեց ջիհադ՝ սրբազան պատերազմ, թեև դա անհեթեթություն էր, քանի որ ջիհադը, ըստ ավանդության, մուսուլմանների սրբազան պատերազմն է անհավատների, զլխավորապես քրիստոնյաների դեմ: Բայց տվյալ պարագայում ԱՄՆ-ը և մյուս եվրոպական պետությունները առանձին չէին հանդես գալիս:

Իրացին դատապարտելու և Քուվեյթից նրա հեռանալու հարցում ԱՄՆ-ի և եվրոպական պետությունների հետ դաշնակցում էին մի քանի արաբական և ասիական մահմեդական պետություններ: Հետևաբար, դա ոչ թե քրիստոնյա-մուսուլմանական պայքար էր, այլ նրանց համատեղ պայքարը հանուն արդարության՝ Քուվեյթի անկախության վերականգնման: Ուստի Սադամ Հուսեյնի հայտարարած քիհաղը ուղղված էր ոչ միայն քրիստոնյա եվրոպական պետությունների ու ԱՄՆ-ի, այլև առնվազն մեկ տասնյակից ավելի մուսուլմանական պետությունների դեմ, որոնք իրենց զորքերն էին ուղարկել Սաուդյան Արաբիա՝ նրան Իրաքի հնարավոր հարձակումից պաշտպանելու համար: Իսկ դա, իհարկե, անհեթեթություն է, քանի որ մուսուլմանների սրբազան պատերազմ մուսուլմանների դեմ չի լինում:

Պետք է նշել, որ մուսուլմանական պետություններն էլ իրենց հերքին, ի դեմս Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության, որոշեցին ստեղծել մի հանձնաժողով՝ առաջարկելով նրան համապատասխան մյուսեր հավաքել Սադամ Հուսեյնին դատի տալու համար՝ նրան մեղադրելով իսլամի սրբազան նորմերը խախտելու համար:

Մի քանի ամիս անընդհատ ՄԱԿ-ը և նրա զանազան կառույցներ, ԱՄՆ-ը, Խորհրդային Միությունը և Անվտանգության խորհրդի մյուս անդամները, եվրոպական և ասիական զանազան երկրներ, արաբական երկրները, միջազգային զանազան կազմակերպություններ և այլն հորդորում էին Իրաքին դուրս բերել իր զորքերը Քուվեյթից: Սակայն Սադամ Հուսեյնը մնաց անդրդվելի: Նա չանսաց բանակառության ծայրին և հարվածի տակ դրեց իր երկիրը՝ պատճառելով բնակչությանը անասելի տանջանքներ ու զրկանքներ:

Այդ ընթացքում ձևավորվեց Քուվեյթի ազատագրության բազմազգ ուժերի կոալիցիան, որը գլխավորեց ԱՄՆ-ը: Նրա մեջ մտան Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ճապոնիան, Պակիստանը, Եգիպտոսը, Սիրիան, ընդամենը 30 երկիր: Կոալիցիային իր լիակատար աջակցությունը հայտնեց նաև նրան չմիացած երկրների մեծ մասը: Նրան պաշտպանում էր նաև Խորհրդային Միությունը, թեև նա անմիջական մասնակցություն չունեցավ ռազմական գործողություններին: Կոալիցիոն ուժերի գլխավոր հրամանատար նշանակվեց ամերիկյան զենեռալ Շվարցկոպֆը:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը վերջնազոր ներկայացրեց Բաղդադին՝ մինչև 1991 թ. հունվարի 15-ը իր զորքերն ամբողջությամբ դուրս բերել Քուվեյթից: Պա վերջին հնարավորությունն էր, որ տրվեց

Սադամ Հուսեյնին քուլմեթյան ճգնաժամը լուծել խաղաղ ճանապարհով և պատվով դուրս գալ ստեղծված ծանր իրադրությունից: Սադամ Հուսեյնը մերժեց իրեն ներկայացված վերջնագիրը և չօգտվեց ընձեռված հնարավորությունից:

1991 թ. հունվարի 17-ին ՄԱԿ-ի անդամ 30 երկրների կուալիֆիկոն ուժերը ԱՄՆ-ի զխավորությամբ սկսեցին ռազմական զործողություններ Իրաքի դեմ՝ «Փոքրիկ անապատում» անվան տակ: Ռազմական զործողությունները տևեցին 42 օր: Իրաքը, չնայած տպավորիչ ռազմական ուժերին, չկարողացավ կազմակերպված և լուրջ դիմադրություն ցույց տալ կուալիֆիկոն ուժերին: Եւ անգամ չկարողացավ ինչ-որ չափով ճակատամարտ հիշեցնող մարտ տալ: Իրաքի պարտությունը կատարյալ էր և մարշալ Սադամ Հուսեյնը 1991 թ. փետրվարի 28-ին հայտնեց, որ ընդունում է ՄԱԿ-ի քուլոր որոշումներն ու պայմանները: Եւման խայտառակ պարտությունից հետո նա իր զորքերը դուրս քերեց Զուլֆեյթից:

Դա մի անիմաստ պատերազմ էր, որի ընթացքում Իրաքի կողմից ժամանակակից ռազմական արվեստին ծանոթ լինելու հետք անգամ չդրսնորվեց ոչ «մարշալ» Սադամ Հուսեյնի, և ոչ էլ նրա՝ նույնքան ապաշնորհ զենեղալների կողմից:

Իրաքի կորուստները պատերազմի ընթացքում շատ մեծ էին: Միայն զոհվածների թիվն անցնում էր 100 հազարից, իսկ վիրավորներն ավելի մեծ թիվ էին կազմում: Պատերազմն անդրադարձավ իրաքյան ամեն մի ընտանիքի վրա: Վիթխարի էին նյութական կորուստները: Եթե հիշենք, որ դրան նախորդած իրանա-իրաքյան պատերազմի ժամանակ Իրաքը կրել էր անհամեմատ ավելի մեծ մարդկային և նյութական կորուստներ, ապա հասկանալի կդառնա, քե ինչպիսի ծանր, եթե ոչ անելանելի դրության մեջ հայտնվեց Իրաքը և նրա բնակչությունը Սադամ Հուսեյնի անհեռատես, անմիտ, անտրամաբանական, անզրագետ ու հավակնոտ քաղաքականության արդյունքում:

Զուլֆեյթյան պատերազմից հետո Իրաքը հայտնվեց քաղաքական մեկուսացման մեջ: Երկրի ներքաղաքական պրոբլեմներին ավելացան նաև արտաքին քաղաքական քարո պրոբլեմները:

6. Իրաքը XX դարավերջում

XX դարի 90-ական թվականների Իրաքի պատմությունն իր վրա կրում է երկու՝ իրանա-իրաքյան և քուլմեթյան պատերազմների և Սա-

դամ Գուսեյնի բունկալական վարչակարգի քաղաքականության արյունոտ կնիքը: Իրաքը մխրճվել էր խորը ճգնաժամի մեջ, որը համակարգային բնույթ էր կրում, և ընդգրկել էր Իրաքի պետական, վարչակառավարական, քաղաքական, հասարակական, տնտեսական և սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտները:

Քուվեյթի պատերազմի տնտեսական հետևանքները տարբեր հաշվարկներով Իրաքի վրա նստեցին մոտ 150 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Իսկ ի՞նչ էր քաջնված այդ քվեյթի հետևում, կամ ինչպե՞ս էր դա ստացվել:

Դրանք կապված էին ոչ միայն վիթխարի ռազմական ծախսերի հետ, որ Նադամ Գուսեյնը անխնա տրամադրում էր իր հպարտությունը հանդիսացնող բանակը զինելու համար. մի բանակ, որը խայտառակ պարտություն կրեց, այլև տնտեսական ավերածությունների հետ: Պատերազմի ընթացքում կուվեյթին ուժերի ռազմական ավիացիան կատարեց 1300 մարտական քոչիք, արծակվեց 106 «Տոմագավկ» հրթիռ, որոնց հիմնական թիրախներն էին Իրաքի ոչ միայն ռազմական քաղաքները, ռադարային սարքերը և կապի հանգույցները, այլև տնտեսական օբյեկտները: Դրանց մեջ հատկապես պետք է նշել նավթահանքերի, նավթավերամշակման գործարանների, նավթապահեստների (տերմինալների), ոռոգման համակարգերի և ենթակառուցվածքի ոչնչացումն ու ավերածությունները:

Իրաքի տնտեսության հիմքը նավթարդյունաբերությունն է, որը մինչև քուվեյթյան արկածախնդրությունը տալիս էր Իրաքի արտաբուրքային եկամուտների 95%-ը: Պատերազմի պատճառված ավերածությունների, իսկ այնուհետև Իրաքի նկատմամբ կիրառված տնտեսական սանկցիաների հետևանքով Իրաքը զրկվեց ֆինանսական աղբյուրներից, որի հետևանքով շնչտակի կերպով ընկավ տնտեսական ակտիվությունը: Իրաքը 2000 թ. դադարեցրեց ընդհանրապես նավթի արդյունահանումը: Իրաքի տնտեսությունը ամբողջությամբ վերցրած XX դարի 90-ական թվականներին մեծ անկում ապրեց, կրճատվեցին արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արտադրության ծավալները, աշխատավորների եկամուտները, աճեց ինֆլյացիան և գործազրկությունը, պակասում էին ամենամեծերածելու ապրանքները, այդ քվեյթ՝ սննդամթերքը, դեղորայք և այլն, ծաղկում էր սև շուկան, իսկ երկրում մտցված մթերաբաժինը, որը մշտապես նվազում էր, այլևս չէր բավարարում բնակչության նվազագույն պահանջները: Մարդիկ սոված էին: Իրաքում տիրող մղձավանջային վիճակի համահավաք ցուցիչը կարող է լինել

այն փաստը, որ 90-ականներին երեխաների մահացությունն աճել էր երեք անգամ:

Ստեղծված պայմաններում ՄԱԿ-ի 1996 թ. որոշումով որոշ մեղմացում տեղի ունեցավ Իրաքի նկատմամբ կիրառվող տնտեսական շրջափակման և պատժամիջոցների հարցում: Սկսվեց կիրառվել «Նավթ սննդի դիմաց» ծրագիրը, որը սահմանեց նավթի արտահանման որոշակի չափաբաժին՝ քվոտա, որի վաճառքից ստացվող եկամուտներով թույլատրվում էր Իրաքին զնել միայն պարեն ու դեղորայք: Դա մի փոքր մեղմացրեց տնտեսական լարվածությունը և բնակչությանը սնունդով ապահովելու խնդիրը: Իսկ 1999 թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի որոշմամբ կատարվեց հաջորդ քայլը՝ Իրաքին թույլատրվեց նավթ արտահանել այնքան, որքան կպահանջվի հումանիտար պահանջները բավարարելու համար: Իրաքը կարող էր ստացված եկամուտները ծախսել քաղաքապետական պարենի, դեղորայքի, բժշկական ապասարկման և որոշ ենթակառուցվածքների վրա: Կատեգորիկ կերպով արգելվում էր դրանք օգտագործել այլ նպատակների համար, առաջին հերթին՝ ռազմական:

XX դարի 90-ական թվականներին Իրաքի ներքաղաքական կյանքի նախնական գծերից մեկը ընդդիմադիր շարժման զգալի ուժեղացումն էր, որը յուրահատուկ ձևով էր արտահայտվում: Դա զանգվածային բնույթ չէր կրում, և հավանաբար հնարավոր էլ չէր, որ նման բնույթ կրեր՝ հաշվի առնելով Իրաքում գոյություն ունեցող հատուկ բռնակալական-ոստիկանական վարչակարգը: Զրապարակի վրա միշտ չէ, որ ամեն ինչ տեսանելի էր, քանի որ քաղաքական կուսակցությունները, միությունները և կազմակերպությունները ծանր հարվածներ էին ստացել, նրանք գործում էին ընդհատակի ծանր պայմաններում, և նրանց առաջնորդներից շատերը գլխատված էին, իսկ շատ-շատերն էլ գտնվում էին լծիգրացիայում: Քաջի դրանից, դեռևս ուժեղ էր Սադամի ստեղծած պատժիչ ապարատը: Այդուհանդերձ, դժգոհությունը Սադամ Գուսեյնից և նրա քաղաքականությունից քանի զնում, այնքան ուժեղացում էր: Ամենայն հավանականությամբ, այդ տրամադրությունները համակել էին նաև բանակին և բարձրաստիճան գինվորականներին: Դրա վկայությունն էր այն փաստը, որ միայն 1998-1999 թթ. մահապատժի էր ենթարկվել Իրաքի բանակի 33 զեներալ: Դրա վկայությունը պետք է համարել նաև այն փաստը, որ 1995 թ. Իրաքից Զորդանան փախան Սադամ Գուսեյնի երկու փեսաներն իրենց կանանց հետ, այսինքն՝ Սադամ Գուսեյնի երկու դուստրերի հետ:

Սակայն ընդդիմությունը Սադամ Հուսեյնին և նրա վարչակարգին բացահայտ կերպով դրսևորվեց քոլորովին այլ կողմից: 1990-ականների սկզբներին աշխուժացավ քրդական շարժումն ինքնավարության և իրենց իրավունքների համար: Դա լայն զանգվածային ընդդիմություն էր և քրդական քաղաքական ուժերն ու մասսաները պատրաստ էին, ինչպես միշտ, զենքը ձեռքներին սթայքառել իրենց իրավունքների համար: Սադամ Հուսեյնի ժխտական դիրքորոշումը քրդական ինքնավարության նկատմամբ ասեղացրեց քրդերի նոր ապստամբություն: Սադամ Հուսեյնը նրանց դեմ օգտագործեց հիմնականում իր ավիացիան՝ զանգվածային ուժակոծման ենթարկելով քրդաբնակ քաղաքներն ու գյուղերը՝ ավերելով ու կործանելով բազմաթիվ քրդական բնակավայրեր: Եւ անգամ չխորշեց քուրդ ապստամբների դեմ քիմիական զենք օգտագործել, որը միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում ու հումանիտարական սկզբունքների ոտնահարում էր: Այդպիսի միջոցների գործադրումով Սադամ Հուսեյնին հաջողվեց ճնշել քրդական ապստամբությունը: Սուտ 2 մլն քրդեր հարկադրված էին իրենց բնակավայրերից փախուստ տալ և կենտրոնանալ իրաք-թուրքական սահմանի երկայնքով: Քրդական ղեկավարության և Իրաքի կառավարության միջև ընթացող բանակցությունները քրդական ինքնավարության նկատմամբ, բնական է, ընդհատվեցին:

Սադամ Հուսեյնի դեմ ընդդիմության մի նոր վտանգավոր կենտրոն ձևավորվեց Իրաքի հարավում, որը հիմնականում բնակեցված էր շիաներով: Նրանք խիստ զժգոհ էին Սադամ Հուսեյնի քաղաքականությունից, որն անտեսում էր շիաներին և նրանց պահանջները, նրանց տեղ չէր տալիս երկրի կառավարման համակարգում, դիտում նրանց որպես նրկորդ կարգի քաղաքացիներ: Սադամ Հուսեյնը ոչ մի զիջման չդիմեց շիա իրաքցիների պահանջները թավադարելու համար: Նրա միակ սթատախանը նդավ, ինչպես քրդերի դեպքում, նրանց բնակավայրերի օդային ուժակոծումները և ավերածությունները:

1990-ականների իրաքյան ընդդիմությունը, այդուհանդերձ, չկարողացավ լուծել գլխավոր խնդիրը՝ Սադամ Հուսեյնի վարչակարգի տապալումը և նոր, ժողովրդավարական կարգերի հաստատումը: Այլևս ակնհայտ էր, որ Իրաքի դեմոկրատական ընդդիմադիր ուժերն ի վիճակի չէին միայնակ՝ իրենց սեփական ուժերով լուծել այդ հարցը: Դրա համար անհրաժեշտ էին կազմակերպվածության ու համախմբվածության այլ մակարդակ, ինչպես նաև այլ պայմաններ, որոնք, տարաքախտաբար, Իրաքում բացակայում էին:

Քաղաքական զարգացումներն ընթացան այլ ուղիով:

7. Ամերիկյան ներխուժումը և Սադամ Ֆուսեյնի տապալումը: «Գեներալները դավաճանեցին հայրիկին»

Սադամ Ֆուսեյնը կապիտուլյացիայից և իր զորքերը Քուվեյթից դուրս բերելուց հետո էլ չստացավ գործողությունների ազատություն: Նա գտնվում էր ՄԱԿ-ի, հատկապես ԱՄՆ-ի խիստ վերահսկողության տակ, որոնք չէին վստահում Սադամ Ֆուսեյնին և համոզված չէին, որ նա չի դիմի նոր արկածախնդրության և միջազգային նոր ճգնաժամի առաջացման: Նրանց քաղաքականությունը, մանավանդ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշ կրտսերի ընդգծված ժխտական վերաբերմունքը Սադամ Ֆուսեյնի, նրա վարչակարգի ու քաղաքականության նկատմամբ, չփոխվեց անգամ այն բանից հետո, երբ Իրաքը 1994 թ. դիվանագիտական հարաբերությունները վերականգնեց Քուվեյթի հետ:

Իրաքի վրա սահմանված էր քաղականին խիստ վերահսկողություն և Սադամ Ֆուսեյնի գործունեությունը դրված էր որոշակի շրջանակների մեջ, որը սահմանվել էր ՄԱԿ-ի և նրա Անվտանգության խորհրդի որոշումներով: Իրաքը, ինչպես նշվել է, ենթարկվել էր խիստ ցամաքային, ջրային և օդային տնտեսական, ֆինանսական և ռազմական շրջափակման, ստեղծվել էին արտասահմանյան քանկերում գտնվող նրա քանկային հաշիվները, խստիվ արգելվում էր որևէ նրկրի Իրաքին զենք և պահեստամասեր մատակարարելը, նաև՞ նա կարող էր արդյունահանել և արտահանել միայն նրան տրված չափաքաժիններին համապատասխան և ոչ մի բարել ավելի: Այդ բոլոր պատժամիջոցները պահպանեցին իրենց ուժը:

Որոշ հարցերում սահմանափակվեցին Սադամ Ֆուսեյնի և նրա կառավարության իրավունքները Իրաքի տարածքում: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը Իրաքի տարածքում սահմանեց երկու գոտիներ, որոնք արգելված էին իրաքյան ինքնաթիռների քոչվեցների համար: Դրանցից մեկը 36-րդ զուգահեռականից հյուսիս ընկած գոտին էր, որն ընդգրկում էր Իրաքյան Քորդստանը, իսկ մյուսը այդ զուգահեռականից հարավ ընկած տարածքն էր, որը համապատասխանում էր շիաներով բնակեցված գոտուն: Իրաքը զգուշացված էր, որ եթե նա խախտի այդ կարևոր պայմանը, և նրա ինքնաթիռները փորձեն քոչել այդ տարածքների վրայով, ապա նրանք կխփվեն: Սադամ Ֆուսեյնը, հարազատ իր

քննվորությանը և տակտիկային, մի քանի անգամ խախտեց իր վրա դրված այդ արգելքը, և նրա ինքնաքիռները մի քանի անգամ փորձ արեցին բռնել 36-րդ զուգահեռականից հյուսիս և հարավ: Այդ բոլոր ինքնաքիռներն էլ խփվում էին այդ գոտիներում տեղակայված ամերիկյան օդուժի կողմից: Իսկ անգլիական և ամերիկյան ինքնաքիռները 1993 թ. ռմբակոծեցին և ոչնչացրին Բաղդադի մոտ գտնվող հրթիռների արտադրության գործարանը, ապա նաև իրաքյան հետախուզության շենքը: Շարունակելով Սադամ Հուսեյնին պահել իրենց տեսադաշտում՝ ամերիկյան ինքնաքիռները 1996 թ. օդային դիպուկ հարվածներ հասցրեցին Իրաքի քաղաքի վ ռազմական օբյեկտների, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ Իրաքը փորձեց միջամտել Իրաքյան Քրդստանի տարբեր հակադիր ուժերի միջև բռնկված հակամարտությանը:

1998 թ. դեկտեմբերին ԱՄՆ-ը և Անգլիան ձեռնակեցին «Ադվանս անապատում» օպերացիան և ռմբակոծեցին Իրաքի տարբեր կարևոր օբյեկտներ: Այդ օպերացիայի շրջանակներում 2001 թ. փետրվարի 17-18-ին ամերիկյան և անգլիական ավիացիան ուժեղ ռմբակոծման ենթարկեց Բաղդադից ընդամենը 10-30 կմ հեռավորության վրա գտնվող օբյեկտները: Թվում էր, թե օդակը նեղանում էր, և ուր որ է Սադամը կընկնի: Բայց դա տեղի չունեցավ: Սադամը շարունակում էր մնալ դրության տերն Իրաքում, և նույնիսկ նրա հակաօդային պաշտպանության ուժերը հարված էին հասցնում ամերիկյան և անգլիական ավիացիային, որոնք հատկապես ուժեղացան 2001 թ.:

Սակայն կար մի հարց, որն առանձնապես մտահոգում ու անհանգստացնում էր ԱՄՆ-ին և նրա դաշնակիցներին: Դա Իրաքի միջուկային զենք ունենալու կամ այդ ուղղությամբ աշխատանքներ տանելու և զանգվածային ոչնչացման զենքի այլ տեսակներ պատրաստելու հարցն էր: Այդ խնդիրը հատկապես սուր բնույթ կրեց, երբ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ը օդային հարձակման ենթարկվեց «Ալ-Կաիդա» ահաբեկչական կազմակերպության կողմից, որը դեկավարում էր սաուդյան Ռուսամա քիմ Լադենը: ԱՄՆ-ում հայտարարվեց այդ ահաբեկչական կազմակերպության և Իրաքի միջև ուղղակի կապի գոյության մասին, և Իրաքը մտցվեց միջազգային ահաբեկչությանն օժանդակող պետությունների ցանկի մեջ:

Իրաքում միջուկային, ինչպես նաև քիմիական զենք հայտնաբերելու նպատակով այդ երկրում ՄԱԿ-ի հովանավորության ներքո երկար ժամանակ գործում էր միջազգային մասնագետների հատուկ հանձնա-

ժողով: Սադամ Չուսեյնը մերը համագործակցում էր այդ հանձնաժողովի հետև, մերը դադարեցնում համագործակցությունը, իսկ 1997–1998 թթ. անգամ նրանց արտաքսեց երկրից: Թեև հետագայում՝ 2002 թ., նրանց Սադամի բույստվությանը նորից վերադարձան Իրաք, բայց նրանց այդպես էլ չհաջողվեց հայտնաբերել միջուկային և քակտերիոլոգիական զենք Իրաքում, որի մասին համապատասխան հայտարարությանը հանդես եկավ այդ հեղինակավոր հանձնաժողովը: ԱՄՆ–ի պրեզիդենտ հանդես եկավ այդ հեղինակավոր հանձնաժողովը: ԱՄՆ–ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշը, որին ամենամեծ և անվերապահ աջակցություն էր ցույց տալիս Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Թոնի Բլեյրը, ամտեսեց հանձնաժողովի տեսակետը: Նա համոզված էր որ Սադամ Չուսեյնը դա հետքերը խնամքով թաքցնում է, և դրանք կարելի է գտնել ինչ–որ տեղ Իրաքում:

2003 թ. մարտին ԱՄՆ–ի նախաձեռնությամբ ձևավորված կոալիցիոն ուժերը, որի մեջ մտնում էին Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք երկրներ՝ ԱՄՆ–ը, Անգլիան, Գերմանիան, Իտալիան, Իսպանիան, Ճապոնիան և այլն, ԱՄՆ–ի գլխավորությամբ ռազմական գործողություններ սկսեցին Իրաքում, որոնք ավարտվեցին նույն թվականի ապրիլին՝ Սադամ Չուսեյնի կատարյալ պարտությամբ: Նրա բանակը կրկին անգամ ցուցադրեց իր կատարյալ անճարակությունը և ընդունակ չեղավ շատ թե քիչ դիմադրություն ցույց տալ կոալիցիոն ուժերին: Շատ վայրերում իրաքյան զորքերը հրաժարվում էին դիմադրել նրանց և երբեմն զանգվածաբար գերի հանձնվում:

Սադամ Չուսեյնը և նրա վարչակարգի առաջին ղեկավարը փախուստ տվեցին, և ով ինչպես կարող էր, իր համար թաքստոց գտավ: Բայց սկսվեց նրանց որսը՝ հայտնաբերման և ձերբակալման գործընթացը: Գիմնականում նրանց հայտնաբերվեցին, իսկ ոմանք էլ կամավոր անձնատուր եղան: Երկար ժամանակ չէր հաջողվում գտնել Սադամ Չուսեյնի թաքստոցը: Ի վերջո, հեթը հասավ նաև նրան: Նա հայտնաբերվեց, ձերբակալվեց և բանտ նետվեց, սպասելով իր դատավարությանը:

Այսպիսով՝ ավարտվեց Իրաքի պատմության ամենաարյունոտ դրաման: Սադամ Չուսեյնը տապալվեց, իսկ նրա վարչակարգը փլուզվեց, որը մեծ ուրախությամբ ընդունվեց երկրի բնակչության ճնշող մեծամասնության կողմից:

Ինչպես իրան–իրաքյան և քուվեյթյան պատերազմների, այնպես էլ 2003 թ. ռազմական գործողությունների ժամանակ իրաքյան բանակը որևէ լուրջ դիմադրություն կամ մարտնչելու կամք չդրսևորեց: Անդրադառնալով այդ հարցին և իր հոր կրած պարտությանը Սադամ

Հուսեցի դուստրը՝ Ռանան, մեղադրեց Իրաքի բանակի զենեղայններին ծախվածության և դավաճանության մեջ: Եւ հայտարարեց: «Գնեղայները դավաճանեցին հայրիկին»:

Զբացառելով զենեղայնների դավաճանությունը, այդուհանդերձ, սխալ կլիներ համաձայնվել նման մեկնաբանության հետ:

Սադան Հուսեյնի անձնիշխանական, ավտորիտար, դիկտատորական տեժինը հիմնված էր ահ ու սարսափի վրա, այն խարսխված էր բոնությունների, հալածանքների, զանգվածային ծեղրակալությունների և մահապատիժների վրա: Եւ երկրում չուներ ամուր և հուսալի սոցիալական հենարան: Վախից բխող «հավատարմությունը» կամ «նվիրվածությունը» չի կարող հուսալի հենարան լինել: Նման տեժիմները, ինչպես ցույց է տալիս պատմական փորձը, կործանվում են առաջին իսկ հնարավորության դեպքում: Մի դեպքում այդ հնարավորությունը կարող է ստեղծվել տվյալ երկրի ներսում, իսկ մեկ այլ դեպքում՝ արտաքին ազդակների ներգործության արդյունքում:

Սադան Հուսեյնի պարագայում զործեց երկրորդ տարբերակը:

Սադան Հուսեյնի տապալումից և միջուկային ու զանգվածային ունչացման զենք չհայտնաբերելուց հետո եւ ԱՄՆ-ի և նրան աջակցող եվրոպական ու ասիական մի շարք երկրների զորքերը շարունակում են մնալ Իրաքում: Ամերիկյան զորքերը, որոնց տրամադրության տակ կան տանկեր, ինքնաթիռներ, հրթիռներ, զրահապատ մեքենաներ, ծանր հրետանի և ժամանակակից զենքի այլ տեսակներ, կազմում են Իրաքում տեղակայված խաղաղապահ ուժերի հիմնական միջուկը: Նրանց քիվն անցնում է 150 հազարից:

Նրանց առջև, որոնք զործում են ՄԱԿ-ի հովանու ներքո և նրանից ստացված լիազորությունների շրջանակներում, դրված է երեք զլ-խավոր խնդիր:

Առաջին՝ խաղաղության ու կայունության հաստատումը Իրաքում:

Ասկայն դա չի հաջողվում նրանց: Երկրում որոշ իմաստով ստեղծվել է քառսային վիճակ: Պայթյունները, ահաբեկչությունը, պատանդներ, այդ քվում՝ օտարերկրացիներից, վերցնելն ու նրանց սպանելը և այլն 2003 թթ. ի վեր դարձել են Իրաքի ներքաղաքական կյանքի բնորոշ իրողությունները: Իրաքի տարբեր ուժեր, լեզալ և զաղտնի քաղաքական, կրոնական և բացահայտ ահաբեկչական կազմակերպություններ Բաղդադում, Բասրայում, Մոսուլում, Կիրկուկում, Քիրկուկիում, Բաքուբայում, Ֆալուջայում, Ամարայում, Լաջաֆում, Քարբալայում

և երկրի այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում հարձակումներ են գործում ամերիկյան և քրիստոնեական, ինչպես նաև կաթոլիկոսության անդամ այլ երկրների զինվորների վրա, սպանում և գերեվարում նրանց: Իրացում ամերիկյան գործերի գոհերի քիվը 2003–2005 թթ. արդեն անցել է երկու հազարից: Իսկ տեղացիների գոհերի քիվն անհամեմատ մեծ է: Տեղացիները գոհվում են իրենց երկրում գտնվող օտարերկրյա ռազմական ուժերի հետ ունեցած բախումներից, գլխավորապես զանազան ահաբեկչական գործողություններից ու պայթեցումներից: Ան ու սարսափ են տարածում կամիկաձեները՝ անձնասպան մուսուլման մոլեռանդները, որոնց անձնասպան գործողությունների զոհն են դառնում ինչպես կաթոլիկոս ուժերի զինվորները, այնպես էլ խաղաղ ազգաբնակչությունը, այդ թվում և կանայք, երեխաներն ու ծերունիները:

Երկրորդ՝ Սադամ Գուսեյնի վարչակարգի դեմոնտաժ՝ ապացանդում:

Այդ ուղղությամբ Իրաքում ամերիկյան ռազմական և քաղաքացիական իշխանությունները զործում են վճռականությամբ և հետևողականությամբ: Չեղբակալվել են մոտ 60 երևելի իրաքյան պետական, ռազմական և քաղաքական գործիչներ Սադամ Գուսեյնի գլխավորությամբ, այսինքն՝ Իրաքի ռազմաքաղաքական էլիտան, որն ԱՄՆ–ի կողմից համարվում էր պատասխանատու Իրաքում հաստատված հակադեմոկրատական, բռնատիրական և ոստիկանական վարչակարգ հաստատելու մեջ, տարիներ շարունակ սեփական ժողովրդի, ազգային գործիչների, կուսակցությունների, միությունների և կազմակերպությունների դեմ անենադաժան պատժամիջոցներ կիրառելու համար:

Սադամ Գուսեյնի պրեզիդենտության ժամանակաշրջանում ձևավորված համադրյա բոլոր պետական, կառավարական, ռազմական, ներքին գործերի, ոստիկանական, անվտանգության և այլ կառույցներ դադարեցրել են իրենց գործունեությունը: Մասնավորապես վերացվել է Գեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը, պրեզիդենտական խորհուրդը, արգելվել է Բասս կուսակցության գործունեությունը, վերակազմավորվել են բանակային և ոստիկանական կառույցները, որտեղից հեռացվել են բոլոր այն զենեռալները և բարձրաստիճան սպաները, որոնք հանցանք են գործել կամ կապեր ունեցել կառավարող Բասս կուսակցության հետ: Այլ կերպ ասած, արմատախիլ են արվել բոլոր այն կառույցները, մարմինները, նախարարությունները, կոմիտեները, կազմակերպությունները և օղակները, որոնք կազմում էին Սադամ Գուսեյնի դաժան ռեժիմի հիմքը:

Երրորդ՝ Իրաքի վերականգնումը և նոր կարգավիճակի հաստատումը, նոր պետական-կառավարման համակարգի և մարմինների ստեղծումը վերլից մինչև ներքև և պայմանների ստեղծումը երկրի անվտանգության, տնտեսության վերականգնման ու զարգացման և դեմոկրատացման համար:

Դրանք շատ բարդ խնդիրներ են, որոնց անմիջական լուծումը կարճ ժամկետներում գործնականորեն անհնարին է: Դրա համար ԱՄՆ-ը և կոալիցիայի գծով նրա պարտնյորները սահմանեցին անցումային շրջան, որն անմիջապես սկսվեց Սադամ Գուսեյնի տապալումից հետո՝ 2003 թ., և շարունակվում է ահա արդեն ավելի քան երեք տարի:

Սկզբնական շրջանում Սադամ Գուսեյնի տապալումից հետո, Իրաքի կառավարումն իրենց ձեռքը վերցրեցին ամերիկյան և կոալիցիոն ուժերը: Ստեղծվեց Կոալիցիոն ժամանակավոր իշխանություն (Coalition Provisional Authority), որն օժտված էր ամենալայն լիազորություններով: Այնուհետև, 2004 թ. հունիսին իշխանությունը փոխանցվեց Իրաքի ժամանակավոր կառավարությանը (Iraqi Interim Government), որը, սակայն, շարունակում էր մնալ կոալիցիոն ուժերի վերահսկողության տակ:

Սերվվեց Իրաքի տրոհման գաղափարը, ըստ որի՝ միասնական ունիտար Իրաքի տարածքում պետք է կազմավորվեին երեք անկախ պետություններ՝ քրդական՝ հյուսիսում, շիական՝ հարավում, և սուննիական՝ կենտրոնական մասում: ԱՄԿ-ը, ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակիցները գտան, որ պետք է պահպանել Իրաքի տեղիտորիալ ամբողջականությունը: Միաժամանակ չի քաջատվում դրա շրջանակներում դաշնակցային՝ ֆեդերալ պետության սկզբունքների կիրառումը:

Իրաքի պետական վերականգնման ճանապարհին վճռական տարի եղավ 2005 թ.: Հունվարի 30-ին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրություններ, որի ժամանակ ընտրվեց Իրաքի պառլամենտը՝ այսպես կոչված Անցումային ազգային ժողովը՝ բաղկացած 275 դեպուտատական տեղերից: Եւ մշակեց մշտական սահմանադրության նախագիծ, որը հավանություն ստացավ 2005 թ. կայացած համաիրաքյան հանրաքվեի ժամանակ, և նրա հիման վրա 2005 թ. վերջերին կայացան նոր պառլամենտական ընտրություններ: Ընտրությունների արդյունքում փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը իրաքյան հասարակության և պետության մեջ: Տեղի ունեցավ վերադասավորում, և հաղթանակ տարան շիաները, որոնք կազմում են Իրաքի ազգաբնակչության մեծամաս-

նությունը: Նրանց ներկայացուցիչները ստացան ամենաշատ ծայները և ամենաշատ տեղերը Նորընտիր պատվամենտում, բայց ոչ քաջարձակ մեծամասնությունը: Գեպուտատական տեղերի նվաճման քանակով պատվամենտում երկրորդ տեղը զրավեցին քրդերը, իսկ սուննիները հայտնվեցին երրորդ տեղում: Նրանք շահեցին ամենացիչ մանդատները: Դա յուրատեսակ հեղաշրջում էր այն առումով, որ սուննիները կրոնական առումով քնն կազմում էին փոքրամասնություն, սակայն 1921 թ. ի վեր, երբ կազմավորվեց Իրաքի թագավորությունը քրիտանական մանդատի ներքո, հանդիսանում էին կառավարող էլիտան և մշտապես նրանց ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ իշխանությունը: Այժմ նրանք զրկվեցին այդ մեծաշնորհից և դադարեցին Իրաքի կառավարող ուժ լինելուց:

Իրաքի պոեզիոնների պաշտոնը վստահվեց Ջալալ Թալաբանիին: Առաջին անգամ Իրաքի պատմության մեջ պետության ղեկավարի քարծիր պաշտոնը զրավում է ազգությամբ քուրդը: Իսկ կառավարություն կազմելը 2006 թ. փետրվարին հանձնարարվեց չիաների ներկայացուցիչ Իբրահիմ ալ-Ջաֆարին: Սակայն դա նրան չհաջողվեց և 2006 թ. մայիսին պատվամենտը վարչապետի պաշտոնում նշանակեց Նուրի Մալիքին, որը հունիս ամսին ավարտեց կառավարության կազմումը:

Իրաքի խնդիրները դեռևս լուծված չեն: Նրան շատ նրկար և փշոտ ճանապարհ է սպասվում հաղթահարելու համար այն համակարգային ճգնաժամը, որի մեջ նա հայտնվել է:

VIII. ԻՐԱՔԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իրաքի և Չայաստանի միջև որոշակի տնտեսական և մշակութային կապեր գոյություն ունեին դեռևս այն ժամանակ, երբ դեռ Խորհրդային Միությունը չէր փլուզվել, և Չայաստանը կազմում էր նրա մի մասը: Չասկանայի է, որ դրանք իրականացվում էին Խորհրդային Միության չրջանակներում: 1960-ականների վերջերին երևանի «Չայլեկտրո» գործարանի օգնությամբ Բաղդադում կառուցվեց և շահագործման հանձնվեց էլեկտրատեխնիկական գործարանը, որն այդ ժամանակ ամենախոշորն էր Մերձավոր Արևելքում: Չայաստանի մասնագետները նախագծեցին Բաղդադի մետրոյի կառուցումը, որը, սակայն, Իրաքում

տնդի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների պատճառով, չիրականացվեց: 1971 թ. Հայաստանում անցկացվեցին Իրաքի մշակութային օրեր, և Հայաստան ժամանեց իրաքյան պատվիրակություն՝ կազմված պետական գործիչներից, Բասս և կոմունիստական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից, զրոյներից, նկարիչներից, երաժիշտներից, որին ընդունեց Հայկական ԽՍՀ ղեկավարությունը:

1972 թ. դեկտեմբերին Իրաքում անցկացվեցին Հայաստանի մշակութային օրեր: Իրաք մեկնեց պաշտոնական պատվիրակություն՝ մշակույթի գործիչների և արաբագետ-գիտնականների ուղեկցությամբ: Պատվիրակությունը, բացի Բաղդադից, եղավ նաև Բասրայում, Մոսուլում և Իրաքի այլ վայրերում: Պատվիրակությանն ընդունեց Իրաքի պրեզիդենտ Ահմադ Հասան ալ-Բաքրը, որը քարեկամական զրույցի ընթացքում կարևորեց հայ-արաբական բարեկամությունն ու համագործակցությունը և շատ բարձր գնահատեց Իրաքի հայ համայնքի գործունեությունն ու ներդրումը Իրաքի տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Իրաքը 1992 թ. հունվարի 1-ին ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը՝ ինքնորոգը արաբական երկրներից: Այնուհետև կողմնորդ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեցին, և, ըստ այդմ՝ Երևանում բացվեց Իրաքի դեսպանություն, իսկ Բաղդադում՝ Հայաստանի դեսպանություն:

Այսպիսով՝ Արաբական կամ Բաղդադի խալիֆայությունից տասնմեկ դար անց, երբ նա 885 թ. պաշտոնապես ճանաչեց Բագրատունյաց Հայաստանի անկախությունը և խալիֆա ալ-Մուբամիդը թագ ուղարկեց հայոց թագավոր Աշոտ I Բագրատունուն, Տիգրիսի ափերին ստեղծված արաբական նոր պետությունը, որն այս անգամ կրում էր Իրաք անվանումը, սակայն մինևույն Բաղդադ մայրաքաղաքով, կրկին ճանաչեց հայոց վերածնված և անկախ պետությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունը և Իրաքը, հաստատելով դիվանագիտական հարաբերություններ, նախաքայլեր ձեռնարկեցին զարգացնելու համագործակցությունը տնտեսության, առևտրի, կրթության, մշակույթի, գիտության և այլ բնագավառներում: Այդ ուղղությամբ կատարվեցին միայն առաջին քայլերը, որոնց երկու կողմից մասնակցում էին նաև անհատ ձեռներեցները: Սակայն դա հետագա զարգացում չունեցավ, գլխավորապես Իրաքում քաղաքական այն իրադարձությունների պատճառով, որոնց մասին խոսվեց վերևում: Իսկ 2003 թ. սկսված պատերազմից և Սադամ Հուսեյնի տապալումից հետո հարաբերու-

թյունները երկու երկրների միջև ստեղծվեցին: Երևանում Իրաքի դեսպանությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը, իսկ դիվանագիտական անձնակազմը հեռացավ Երևանից, քանի որ այն այլևս պաշտոնապես Իրաքը չէր ներկայացնում: Իրաքում ստեղծված ներքին անկայունության և անապահովության պատճառով, Չայաստանի կառավարությունը Բաղդադից հետ կանչեց իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունը: Սակայն դա չի նշանակում դիվանագիտական հարաբերությունների խզում Իրաքի և Չայաստանի միջև:

Իրաքում ծավալված ռազմական գործողությունները, ստեղծված անկայուն և անապահով իրադրությունը, ահաբեկչական գործողությունները, հարձակումները քրիստոնեական եկեղեցիների և այլ կառույցների վրա իրենց քացասական հետևանքներն ունեցան նաև Իրաքի հայ համայնքի վրա: 2005 թ. վերջերին արդեն զուկվել էր 18 իրաքահայ, իսկ 300 հայ ընտանիքներ հարկադրված հեռացել էին Իրաքից: Դա մեծապես անհանգստացրեց Չայաստանի իշխանություններին: Չայաստանն իր պատրաստակամությունը հայտնեց ընդունել և համապատասխան կարգավիճակ տալ նրանց: Եվ, իրոք, թազմաթիվ իրաքահայեր հաստատվեցին Չայաստանում:

2005 թ., Չայաստանի Չանրապետության գինված ուժերի մի զորացուկատ, քաղկացած 36 հոգուց, ՄԱԿ-ի որոշումների համաձայն, մեկնեց Իրաք և խաղաղապահ կոալիցիոն ուժերի կազմում մասնակցում է Իրաքում խաղաղություն, ապահովություն և անվտանգություն հաստատելու հումանիտական առաքելությանը:

Չայաստանը շահագրգռված է, որ իր ոչ հեռավոր հարևան երկրում՝ Իրաքում, հաստատվեն դեմոկրատական կարգեր, խաղաղություն և անվտանգություն, և որ քարեկամ արաք ժողովուրդն ազատորեն տնօրինի իր ճակատագիրն իր սեփական երկրում:

Դա համապատասխանում է երկու երկրների ազգային և պետական շահերին:

Գլուխ իններորդ

ԼԻՐԱՆԱՆԻ ԶԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԼԻՐԱՆԱՆ

ԱԼ-ՉՈՒՄՅՈՒՐԻՅԱ ԱԼ-ԼՈՒԲՆԱՆԻՅԱ ԼՈՒԲՆԱՆ

Աշխարհագրական դիրքը — գտնվում է Սեբրավոր Առնեյրում՝ Սիբրեռական մոլի ափին

Սահմանները — սահմանակից է Իսթայելին և Սիբրային

Տարածքը — 10 հազ. 400 քառ. կմ

Բնակչությունը — 3 մլն 826 հազ. (2006 թ. հուլիս)

Ազգային կազմը — արաբներ՝ 95%, հայեր՝ 4%, այլք՝ 1%

Սայրաքաղաքը — Բեյրութ (մոտ 2 մլն)

Պետական կրոնը — մուսուլմաններ (շիա, սուննի, դրուզ, իսմայիլականներ, այլալիներ)՝ 59,7%, քրիստոնյաներ (մարոնիներ, հայ ուղղափառներ, սիբիական կաթոլիկներ, հայ կաթոլիկներ, հույն կաթոլիկներ, բողոքականներ)՝ 39%, այլք՝ 1,3%

Պաշտոնական լեզուն — արաբերենը՝ պետական պաշտոնական, անգլերեն, ֆրանսերեն, հայերեն

Պետական կարգը — հանրապետություն

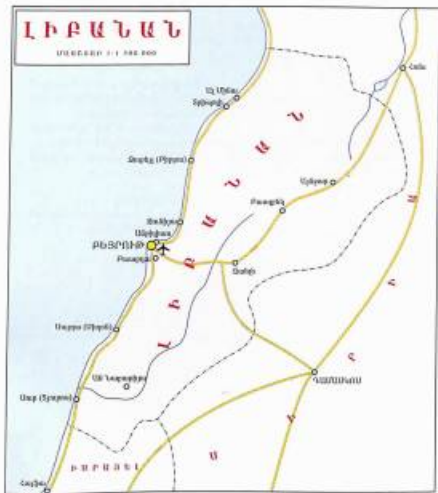
Պետության ղեկավարը — պրեզիդենտ, ընտրվում է Ազգային ժողովի կողմից՝ վեց տարի ժամանակով

Գործադիր իշխանությունը — իրականացնում են պրեզիդենտը, վարչապետը և նրա տեղակալը, որոնց նշանակում է պրեզիդենտը՝ Ազգային ժողովի հետ խորհրդակցելով

Օրենսդիր իշխանությունը — պատկանում է միաբազատակից Ազգային ժողովին՝ Սեչլիս ան-Նուվաթին, որն ընտրվում է չորս տարի ժամանակով՝ կրոնահամայնքային սկզբունքի հիման վրա։ Կազմված է 128 հնաբուսառնելից։ 1943 թ. Ազգային պալատի համաձայն՝ Լիբանանի պրեզիդենտը պետք է լինի մարոնի քրիստոնյա, վարչապետը՝ սուննի մուսուլման, պառլամենտի՝ Ազգային ժողովի նախագահը՝ շիա մուսուլման։

Լ Ի Բ Ա Ն Ա Ն

ՄԱՍՏՏՈՒՄ 1:1 000 000

- Դատական իշխանությունը** — իրականացնում են յոթ վճարելի դատարանները, Սահմանադրական խորհուրդը և Պրագմայն խորհուրդը
- Անկախության օրը** — 22 նոյեմբերի, 1943 թ.՝ Խոսնիսկան ճանդարի վերացումից հետո
- Ազգաքնն տունը** — 22-րդ նոյեմբերի
- Քաղաքական կուսակցությունները** — գործում են մի չարք արարական և հայկական քաղաքական կուսակցություններ
- Ազգային հրամը** — Լիբանանյան լիրա
- Համախառն ներքին արդյունքը (ԳՆԱ) ըստ շնչի** — 5000 ԱՄՆ դոլար (2004 թ.)
- Արդյունաբերությունը** — ջեներալի, տեքստիլ, սննդի վերամշակման, ոսկերչական, համքային և քիմիական նյութերի, փայտամշակման և կահույքի, նավթավերամշակման, մետաղա իրերի արդյունաբերություն, բանկային գործունեություն
- Ֆյուդալանտեություն** — ջիտրուաներ, մրգեր, բանջարեղեն, ճիբապտուղ և ճիպտա, ինչպես նաև անասնապահություն

**Ի. ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՑԱՆ
ՏԻՐԱ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԵՎ ՕԿՈՒՊԱՑՈՒՄԸ
ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ (1918-1920 թթ.)**

1. Ֆրանսիական տիրապետության հաստատումը Լիբանանում

Այն տարածքը, որը կազմում է ժամանակակից Լիբանանը, յուրահատուկ կարգավիճակ ուներ Օսմանյան կայսրության կազմում: 1861 թ. ընդունված Օրգանական ստատուտի համաձայն՝ ստեղծվել էր Լեռնալիբանանի ինքնավար մարզը՝ մութասառիֆությունը, որը կառավարում էր սուլթանի կողմից նշանակվող քրիստոնյա կաթոլիկ մութասառիֆը (կառավարիչը): Իսկ մնացած շրջանները բաժանված էին Դամասկոսի և Բեյրութի վիլայաթների միջև:

Երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, բուրջական կառավարությունը խախտեց Օրգանական ստատուտը և իր զորքերը մտցրեց Լեռնալիբանան՝ աշաշտոնանկ անելով Լեռնալիբանանի վերջին քրիստոնյա մութասառիֆ Գովհաննես Կուլումբյանին: Երկրամասը սկսեցին կառավարել բուրջ նահանգապետները: Պատերազմը խիստ բացասաբար անդրադարձավ Լիբանանի վրա: Նրա բնական, նյութական և մարդկային ռեսուրսները ի սպաս դրվեցին բուրջական քանակների կարիքներին: Երկրում մոլեզմում էր սովը, որին գոհ գնացին տասնյակ հազարավոր լիբանանցիներ: Դետապնդելով լիբանանյան ազգային հայրենասերներին, որոնք պայքարում էին արաբական հայրենիքի ազատագրության համար՝ օսմանյան կառավարողները 1915-1916 թթ. մահապատժի ենթարկեցին նրանցից շատ-շատերին: Լիբանանն ընկավ աներևակայելի ծանր դրության մեջ: Այդ բոլորի հետևանքով խիստ ուժեղացան հակաբուրջական տրամադրությունները:

Լիբանանի ազատագրումը օսմանյան լծից ավարտվեց 1918 թ. աշնանը, որն իրագործվեց անգլիական զորքերի և արաբական ապստամբ քանակի միջոցով, որոնք մի շարք ճակատամարտերում սպարտու-

քյան մատնեցին բուրքական բանակներին: 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին ազատագրվեց Բեյրութը, այնուհետև՝ Լիբանանի մյուս շրջանները: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված զինադադարով Թուրքիան պարտավորվեց արաբական երկրներում, այդ թվում և Լիբանանում գտնվող իր կայազորները հանձնել դաշնակիցներին: Այսպես վերջ տրվեց բուրքական երկարամյա դաժան և արյունաբերու տիրապետությանը Լիբանանում:

Սակայն դրանից անմիջապես հետո պայքար ծավալվեց Ֆրանսիայի և Սիրիայի միջև Լիբանանի հետագա քաղաքական ստատուսի համար: Ֆրանսիան, հենվելով 1916 թ. Սնգլիայի հետ կնքված Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրի վրա, ձգտում էր իր տիրապետությունը հաստատել Լիբանանում: Մինչդեռ Սիրիայի ազգայնական ուժերը և արաբական ապստամբական բանակի հրամանատար Ֆեյսալը Լիբանանը դիտում էին որպես Սիրիայի անքաժան մաս և գտնում, որ այն պետք է զերծ մնա ֆրանսիական տիրապետությունից: Ֆեյսալը 1918 թ. հոկտեմբերի 4-ին ռազմական մի ջոկատ ուղարկեց Բեյրութ՝ Շուքրի ալ-Այյուբիի գլխավորությամբ այնտեղ արաբական իշխանությունը հաստատելու համար: Սակայն մինչ այդ Բեյրութում կազմվել էր արաբական կառավարություն՝ Ումար աղ-Ղաուկի գլխավորությամբ: Բեյրութում բարձրացվեց շերիֆ Ֆուսեյնի Արաբական ազատագրության դրոշը: Ալ-Այյուբին իր իշխանությունը տարածեց նաև Լեռնալիբանանի վրա, որտեղ նա տեղապահ նշանակեց Ֆաթիթ աս-Սաադին:

Ֆրանսիացիները վճռական քայի դիմեցին Բեյրութում և Լեռնալիբանանում արաբական ազգայնականների իշխանությունը վերացնելու և իրենց տիրապետությունը հաստատելու համար: 1918 թ. հոկտեմբերի 7-ին Բեյրութում խարխախ ձգեցին ֆրանսիական ռազմամավերը, իսկ հաջորդ օրը Բեյրութ մտան անգլիական զորքերը՝ զենքույալ Ալլենբիի գլխավորությամբ: Նրան ուղեկցում էր նաև ֆրանսիական մի ռազմական ջոկատ գեղապետ Պյեռասպի հրամանատարությամբ: Նրանց ասացին զործը եղավ Լիբանանում արաբական իշխանության վերացումը: Շուքրի ալ-Այյուբին հարկադրված էր հեռանալ Բեյրութից, իսկ Ումար աղ-Ղաուկը՝ որպես արաբական կառավարության ղեկավար, իշխանությունը հանձնեց Պյեռասպին, որը նշանակվեց Բեյրութի կառավարիչ: Ֆրանսիացիները կառավարիչներ նշանակեցին նաև Մալապյուն և Մուրում: Իսկ մինչ այդ՝ դեռևս 1917 թ. սպրիլին, Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոն նշանակվել էր Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար Լևանտում: Ֆրանսիան 1919 թ. նոյեմբերին օկուպացրեց նաև Բեկաայի շրջանը:

2. Լիբանանցիների դիրքորոշումը Լիբանանի քաղաքական ապագայի հարցում

Լիբանանցիներն այս կենսականորեն կարևոր հարցում միասնական չէին: Մուսուլմանները կողմնակից էին, որ Լիբանանը կազմի Սիրիայի մի մասը: Ընդհանուր գծերով այս տեսակետին դեմ չէին նաև լիբանանյան ուղղափառ և բողոքական քրիստոնյաները: Նրանք հաշվի էին առնում, որ իրենք փոքրամասնություն են կազմում արաբական լայնածավալ աշխարհում, և քաղաքական անհեռատեսություն կլինի բացեիքաց հանդես գալ արաբական բարձրացող ազգայնականության դեմ, որի կարևոր նպատակներից մեկը միասնական անկախ Սիրիայի ստեղծումն էր իր պատմաաշխարհագրական սահմաններում: Նրանք դիրքորոշման վրա ազդում էին նաև մուսուլմանական ազգայնականների հավաստիացումները, որ իրենց ազգայնականությունը կրոնական սկզբունքներով չի առաջնորդվում, և քրիստոնյա արաբներին հավաստապես համարում են արաբական աշխարհի օրինական գավակներ: Այդ տեսակետը հստակորեն դրսևորվեց Ֆեյսալի ելույթում, որ նա արտասանեց 1919 թ. մայիսի 9-ին Ղանասկոսում: Նա ընդգծեց, որ ապագա անկախ Սիրիան մեծ ուշադրություն կդարձնի կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների հարցին, որպեսզի «վերացնի ատելությունը և կրոնական հակամարտությունը, որ ստեղծել էին թուրքերը, և դրա փոխարեն սիրո և եղբայրության սերմեր ցանի տարբեր կրոնական համայնքների միջև»:

Լիբանանը Սիրիայի կազմում պահելուն քացառապետրեն դեմ էին քրիստոնյա մարոնիները²¹, ինչպես նաև հույն կաթոլիկները: Ղա, հավանաբար, կարելի է քացատրել իետոնյալ պատճառներով: Առաջին՝ մարո-

21 Իր անունը ստացել է սուր Սառոնից, որի ձեռնորդներն ենք նրանք: Քրիստոնեական այդ ուղղությունը ծագել է դեռևս IV դարում, իսկ Լիբանանում հաստատվել է VII դարում: Մարոնիները մոնոֆելիաներ են, որոնք, ընդամենով Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնույթումը, գտնում էին, որ նա ունի միասնական կամք: Կրա առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ լինելով արևելյան քրիստոնեական եկեղեցի՝ XVI դարում ունիայի մեք մտալ Գոռնի կաթոլիկ եկեղեցու հետ և Գոռնի պապին ընդունում է որպես մարոնի քրիստոնյաների եկեղեցու գլխավոր: Սակայն նա պահպանում է իր կազմակերպական ինքնուրույնությունը, հատուկ արևելյան միակարգը և ունի իր պատրիարքը, որն անմիջականորեն, Գոռնի պապից անկախ, տնօրինում է մարոնի եկեղեցու ներքին գործերը:

նրանք դարձրել շարունակ ապրում էին մեկուսի, և նրանց մոտ նույնիսկ այն տեսակետն էր տիրապետող, որ իրենք էքնիկական առումով արարներ չեն: Նրանց հարաբերությունները բավականին լարված էին մուսուլման արարների հետ, որոնք շատ հաճախ, մասնավորապես XIX դարից սկսած, ընդունում էին արյունալի բախումների բնույթ: Երկրորդ՝ մարոնիների սերտ կապերի մեջ էին Ֆրանսիայի հետ, որին նրանք համարում էին իրենց հովանավորը: Ֆրանսիան, ինչպես նշվեց, ամեն կերպ ձգտում էր իր տիրապետությունը հաստատել Լիբանանի վրա, և նրա այս քաղաքականությունը շատ բանով կանխորոշեց մարոնիների դիրքորոշումը Լիբանանի ապագա քաղաքական կարգավիճակի հարցում: Ֆրանսիան ուղղակիորեն քաջալերում և քիչուրեք էր կանգնում մարոնիների այս նկրտումներին: Եվ երրորդ՝ մարոնիները մեծամասնություն էին կազմում Լիբանանում, ինչը նրանց քաղաքական և տնտեսական մեծ առավելություններ էր տալիս: Լիբանանը Սիրիայի կազմում պահելու դեպքում նրանք մտավախություն ունեին, որ կկորցնեն այդ առավելությունը և կդառնան մի կաթիլ մուսուլմանական հսկայածավալ օվկիանոսում:

1919 թ. հոկտեմբերի 27-ին մարոնիների պատվիրակությունը պատրիարք Իլյաս ալ-Պավայի կի գլխավորությամբ Ֆրանսիայի վարչապետ Կլեմանսոյին ներկայացրեց հուշագիր, որտեղ նշվում էր, որ լիբանանցիները կազմում են հատուկ ազգ, որը չի մտնում Սիրիայի կազմի մեջ: Լիբանանյան ազգը ֆրանսիական մանդատի ներքո պետք է «լիակատար անկախ լինի Սիրիայի տերիտորիայում կազմավորվող արաբական պետությունից»: Միաժամանակ պատվիրակությունը պահանջեց ընդարձակել Լիբանանի սահմանները, նրա մեջ Լեռնալիբանանից բացի ներառել նաև Բեյրութը, Բեկաան, Սայդան և Սուրը:

Պայքարը քաղաքական այս երկու գծերի միջև կազմում է Լիբանանի 1918-1920 թթ. պատմության հիմնական առանցքը:

Ֆրանսիան մեծամասնությամբ ընդունեց մարոնիների պահանջների կենսագործմանը: 1919 թ. դեկտեմբերին ֆրանսիական զորքերը փորձեցին գրավել Բաալբեկը՝ Բեկաայի շրջանի խոշոր կենտրոններից մեկը: 1919 թ. դեկտեմբերի 18-ին քաալբեկցիները ամբողջ օրը հերոսական դիմադրություն էին ցույց տալիս ֆրանսիական կանոնավոր զորքերին, որոնց միայն հաջորդ օրը հաջողվեց գրավել քաղաքը:

Բաալբեկի հերոսական ճակատամարտը լայն արձագանք գտավ Լիբանանում, ինչպես նաև Սիրիայում և խթանեց զինված պայքարը ֆրանսիական օկուպանտների դեմ: Լիբանանյան հայրենասերները սի-

րիական պարտիզանների հետ միասին 1919 թ. և 1920 թ. սկզբներին հարձակումներ են գործում Ռայյակ-Պալեպ երկաթուղագծի զոտում, մարտեր մղում Լիբանի կամրջի շրջանում, Ակր-Սայրա ճանապարհի երկայնքով, Գոնս-Տրիպոլի բարձրավանդակի շրջանում և այլ վայրերում:

1920 թ. մարտի 8-ին Դամասկոսում հրավիրվեց Սիրիական գլխավոր կոնգրես, որը հռչակեց սիրիական անկախ բազավորության ստեղծումը Սիրիայի բնական սահմաններում, իսկ Ֆեյսալին ընտրեց բազավոր:

Կոնգրեսը Սիրիայի կազմի մեջ մտցրեց նաև Լիբանանը: Սակայն ընդունված դեկլարացիայում ճանաչվում էր Լիբանանի ինքնավար իրավունքները սիրիական միասնական պետության շրջանակներում:

Բայց դաշնակիցները՝ Անգլիան և Ֆրանսիան, չճանաչեցին Սիրիական գլխավոր կոնգրեսի 1920 թ. մարտի 8-ի որոշումները: Դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը 1920 թ. ապրիլի 25-ին Սան Ռեմոյում գումարած միստում որոշում ընդունեց Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը տալ Ֆրանսիային:

II. ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄԱՆԴԱՏԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

1. Մեծ Լիբանան պետության կազմավորումը

Մանդատի հաստատմանը Լիբանանում ձեռնամուխ եղավ Սերժավոր Արևելքում ֆրանսիական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Անրի Գուրոն, որը փոխարինեց ժողովրդի Պիկոյին նաև գլխավոր կոմիսարի պաշտոնում: Նա Բեյրութ ժամանեց 1919 թ. նոյեմբերի 21-ին և այնտեղ հաստատեց իր շտաբ-կայանը:

Գուրոն 1920 թ. հուլիսին գրավեց Շքորան, Չախլեն և Մաջալ-Անջարը և դրանով ավարտեց Լիբանանի լրիվ օկուպացումը: 1920 թ. օգոստոսի 31-ին նա՝ որպես Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար, ստորագրեց Մեծ Լիբանան պետություն ստեղծելու մասին դեկրետը, որը պաշտոնապես հռչակվեց 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Այն կազմավորվեց Լեռնալիբանանի հիմքի վրա, որին միացվեցին Բեյրութը, Տրիպոլին, Սայդան, Սուրը, Մաղբայունը, Ուաշայյան, Գարայան, Բաալբեքը, Բեկաայի դաշտավայրը, Աքքարը և Աքքարի հարթավայրի հյուսիսային մնացած մասը, ընդամենը 10 հազ. քառ. կմ: Բեյրութը դարձավ նրա մայ-

րաքաղաքը: Մեծ Լիբանանը համարվեց Սիրիայից անկախ պետական միավորում: Այսպիսով՝ Արաբական Արևելքի քաղաքական քարտեզի վրա հանդես եկավ մի նոր պետություն, որը համարվեց ֆրանսիական ենթամանդատային տերիտորիա: Ազգերի լիգան 1922 թ. հուլիսի 24-ին պաշտոնապես հաստատեց Լիբանանի և Սիրիայի կառավարման մանդատի հանձնումը Ֆրանսիային:

Լորաստնոյթ պետությունում ներքին և արտաքին քաղաքականության շուրջ հարցերը կենտրոնացված էին ֆրանսիական գլխավոր կոմիտեի ձեռքում: Լիբանանն անմիջականորեն կառավարում էին գլխավոր կոմիտարի կողմից նշանակվող նահանգապետները: Առաջին նահանգապետ նշանակվեց ֆրանսիական բանակի կապիտան ժորժ Թրարոն:

Գլխավոր կոմիտարի ղեկրետով նահանգապետին կից ստեղծվեց Վարչական կոմիտե՝ բաղկացած 17 անձնավորությունից: Դա խորհրդակցական մարմին էր, որի անդամներին նշանակում էր ֆրանսիական գլխավոր կոմիտարը: Վարչական կոմիտեի ստեղծման և նրա անդամների նշանակման հիմքում դրվեց կրոնահամայնքային սկզբունքը:

1922 թ. մարտի 8-ին գեներալ Գուրոյի հրամանով Վարչական կոմիտեն վերացվեց, և նրա փոխարեն ստեղծվեց Ներկայացուցչական խորհուրդ՝ կազմված 30 մարդուց: Ներկայացուցչական խորհրդի անդամները ոչ թե նշանակվում, այլ ընտրվում էին: Ընտրությունները երկաստիճան էին, և նրանց մասնակցելու իրավունքը ունեին միայն տղամարդիկ: Ներկայացուցչական խորհուրդը նույնպես կառուցված էր ըստ կրոնահամայնքային սկզբունքի: Նրա կազմում ընդգրկված էին տասը մարոնի, չորս ուղղափառ քրիստոնյա, երկու կաթոլիկ, վեց սուննի, հինգ շիա, երկու դրուզ և մեկ կրոնական փոքրամասնության ներկայացուցիչ: 1922 թ. մայիսի 25-ին գումարվեց Ներկայացուցչական խորհրդի առաջին նիստը, որտեղ խորհրդի նախագահ ընտրվեց մարոնի քաղաքական գործիչ Գաբրի փաշա առ-Մաադը: Ներկայացուցչական խորհուրդը գոյություն ունեցավ մինչև 1925 թ. հունվարը:

2. Սոցիալական հենարան ստեղծելու ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների քաղաքականությունը 1920-ական թվականներին

Մեծ Լիբանան պետության կազմավորումից հետո ֆրանսիական մանդատային իշխանությունները որոշակի քայլերի դիմեցին իրենց հա-

մար սոցիալական հենարան ստեղծելու ուղղությամբ: Երանք նախ և առաջ սիրաշահեցին լիբանանյան ֆեոդալներին: Դեռևս օսմանյան տիրապետության շրջանում հաստատված հողային հարաբերությունները քողմկեցին ուժի մեջ, որի շնորհիվ լիբանանյան կալվածատերերը պահպանեցին իրենց տիրույթները, իսկ որոշ դեպքերում նույնիսկ ընդարձակեցին դրանք: Պահպանվեց նաև հողօգտագործման և վարձակալման համակարգը, որի հետևանքով գյուղացին չարունակում էր կախված մնալ հողատեր կալվածատիրոջից:

Ֆրանսիական իշխանությունները բնահարկը փոխարինեցին դրամական հարկով, որի հետևանքով լիբանանյան գյուղացին կախման մեջ ընկավ վաշխատուական կապիտալից: Հենց վաշխատուական խավն էլ դարձավ մանդատային իշխանությունների հենարաններից մեկը: Ֆրանսիացիների այդ քաղաքականությունը հանգեցրեց գյուղացիության քայքայմանը և գյուղատնտեսության անկմանը: Առանձնապես ծանր վիճակ ստեղծվեց շերամագործության համար, մեծ չափերով կրճատվեցին դրա, ինչպես նաև ծխախոտի, խաղողի և այլ կուլտուրաների ցանքատարածությունները:

Ֆրանսիական իշխանությունների մյուս կարևոր սոցիալական հենարանը դարձավ լիբանանյան կոմալոգորական և անտրական բուրժուազիան, որը վաղուց սերտ կապերի մեջ էր ֆրանսիական անտրական, ֆինանսական և արդյունաբերական բուրժուազիայի հետ:

Ֆրանսիայի տնտեսական դիրքերի ամրապնդման գործում զգալի դեր խաղաց 1919 թ. հիմնված Սիրիայի և Լիբանանի քանկը: Դա միայն անունով էր սիրիա-լիբանանյան: Իրականում նա պատկանում էր ֆրանսիական կապիտալին և օգտվում էմիսիայի՝ դրամահատման մեկնաշնորի իրավունքից: Քանկը շրջանառությունից հանեց ոսկյա դրանը, որն ուղարկվեց Ֆրանսիա, և 1920 թ. մարտին շրջանառության մեջ դրեց այսպես կոչված սիրիա-լիբանանյան լիբան՝ մի արժեքագրված քղադրամ, որը ծանր հարված էր Սիրիայի և Լիբանանի տնտեսությանը: Ֆինանսական այս «եֆֆորմից», որն ավելի շատ նման էր սպեկուլյացիայի, մեծապես շահեց ֆրանսիական բուրժուազիան: Նրա համար շահույթների և հարստացման լրացուցիչ աղբյուր դարձան նաև զանազան կոնցեսիաները, որ ֆրանսիական մոնոպոլիստները ձեռք բերեցին Լիբանանում: Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ ֆրանսիական իշխանությունների քաղաքականությունը չէր նպաստում Լիբանանում տնտեսության զարգացմանը:

Ֆրանսիայի դիրքերի ամրապնդմանը և նրան հավատարիմ սոցիալական հենարանի ուժեղացմանը էր ուղղված նաև վարչական ապարատի ստեղծման և համալրման յուրահատուկ սկզբունքը, որ սահմանեցին մանդատային իշխանությունները: Նրանք՝ որպես ապարատի աշխատողներ, հավաքագրում էին ֆրանսիական և միսիոներական կաթոլիկ դպրոցների շրջանավարտներին, որոնք, աշխատելով որպես ֆրանսիական պաշտոնյաների օգնականներ, անցնում էին համապատասխան դպրոց և դատարարակվում Ֆրանսիային ծառայելու հոգեբանությամբ: Եվ վերջապես՝ հարկ է նշել ժամադարմական կորալուսի վերակառուցումը, որ իրագործեցին մանդատային իշխանությունները: Այն համալրվեց Ֆրանսիային նվիրված մարդկանցով և դրվեց ֆրանսիական նահանգապետի ենթակայության տակ:

Խիստ ուժեղացվեցին նաև հետախուզական մարմինները:

3. Դժգոհության կուտակումը և հակաֆրանսիական ելույթները

Ֆրանսիական այս քաղաքականությունից դժգոհ էին ժողովրդական զանգվածները: Երկիրը, որ քայքայվել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, շարունակում էր մնալ տնտեսական ծանր վիճակում, վատ էր աշխատավորների դրությունը, որոնք զուրկ էին նաև քաղաքական իրավունքներից: Նրանք դժգոհ էին, որ Լիբանանը զրկված էր քաղաքական անկախությունից: Եվ այս հողի վրա Լիբանանում ծայր առայլ պայքարը ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների դեմ հանում տնտեսական դրության բարելավման և քաղաքական անկախության նվաճման:

1920 թ. գործադուլ հայտարարեցին Բեյրութի քանվորները, որոնց միացան նաև այլ վայրերի գործարանների ու արհեստանոցների բանվորները: Դա, փաստորեն, Լիբանանի նրիտասարդ, ոչ մեծաքիվ և դեռևս քաղաքական պայքարի հարուստ փորձ չունեցող բանվոր դասակարգի առաջին ելույթն էր ֆրանսիական իշխանությունների և նրանց հույանավորությունը վայելող լիբանանյան գործատուների դեմ:

1920–ական թվականների կեսերը պետք է համարել Լիբանանի բանվոր դասակարգի՝ քաղաքական ասպարեզ դուրս գալու և իր զանազան կազմակերպությունները հիմնելու ժամանակաշրջան: Առաջացան մի շարք արհմիութենական կազմակերպություններ: 1924 թ. հուլիսին ստեղծվեց Լիբանանի ծխախոտի բանվորների, հետագայում նաև

ատաղձագործների, տպարանների բանվորների, կոշկակարների, վարորդների արհմիությունները, որոնք 1925 թ. միավորվեցին և հիմնեցին Լիբանանի արհմիությունների բարձրագույն կոմիտե:

Այս շրջանում ձևավորվում են նաև առաջին մարքսիստական կազմակերպությունները: 1924 թ. սկզբներին Լիբանանի մի խումբ հայ մարքսիստներ Չարություն Մաղեյանի գլխավորությամբ հիմնեցին «Սպարտակ» կոմունիստական կազմակերպությունը: Նույն տարվա հոկտեմբերի 24-ին լիբանանցի մի խումբ մարքսիստներ Ֆուադ Շիմալիի և Յուսուֆ Յազբեքի գլխավորությամբ հիմնեցին Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը: 1925 թ. Լիբանանի պատմության մեջ առաջին անգամ բացառապես կերպով նշվեց մայիսի 1-ը: Այդ օրը լիբանանյան աշխատավորները կազմակերպեցին մայիսյան ցույց:

1925 թ. մայիսին տեղի ունեցավ «Սպարտակի» միավորումը Լիբանանի և Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությանը: Ստեղծվեց Կենտրոնական կոմիտե, որի մեջ մտան Յուսուֆ Յազբեքը, Ֆուադ Շիմալին, Չարություն Մաղեյանը, Չայկազուն Բոյաջյանը և էլի Թիրը: Կուսակցության գործունեության մեջ մեծ տեղ գրավեց պայքարը երկրի անկախության, ազգային տնտեսության զարգացման և աշխատավոր ժողովրդի վիճակի բարելավման համար:

Ֆրանսիական տիրապետության դեմ մղվող պայքարում ներգրավվեց նաև լիբանանյան գյուղացիությունը՝ երբեմն դիմելով նաև զինված պայքարի:

Այդպես վարվեցին Բեկասյի շրջանի գյուղացիները, որոնք 1924 թ. զենքը ձեռքին սարերում զինված պայքար էին մղում ֆրանսիական զինվորական ջոկատների դեմ:

1925 թ. Սիրիայում սկսվեց համազգային ապստամբություն՝ ընդդեմ ֆրանսիական օկուպանտների, որն ամմիջակաևորեն անդրադարձավ նաև Լիբանանի ներքաղաքական վիճակի վրա: Ֆրանսիական իշխանությունները, խաղաղով կրոնական տարրերությունների վրա, ցանկանում էին Լիբանանի քրիստոնյաներին, այդ թվում և հայերին ուղքի հանել սիրիական ապստամբների դեմ: Սակայն այդ փորձերն ապարդյուն անցան: Բացառությամբ քրիստոնյա մարդիկների մի ոչ մեծ խմբի՝ լիբանանցիները սիրիական հայրենասերների դեմ դուրս չեկան: Դեռ ավելին՝ Բեյրութի բանվորները զործադուլ հայտարարեցին՝ ի համերաշխություն սիրիական ապստամբների:

4. Լիբանանի հայ համայնքի ձևավորումը

Հայերը Լիբանանում հաստատվել են վաղընթաց ժամանակներից, և դարերի ընթացքում հայ համայնքը Լիբանանում մերթ ապրել է վերելքի ու ծաղկման, մերթ էլ վայոցքի ու անկման շրջան: Ներկայումս գոյություն ունեցող լիբանանահայ համայնքը ձևավորվել է հիմնականում Առաջին համաշխարհային պատերազմի և Արևմտյան Հաջողից տարիներին: Հայ գաղթականների առաջին և ամենահոծ հոսանքը Լիբանանում հայտնվեց Երիտթուրքերի կողմից 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում կիրառած ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքով, երբ հարյուր հազարավոր հայեր բռնի տեղահան արվեցին և արտրվեցին արաբական երկրներ, այդ թվում և Լիբանան: Դրան հաջորդեց հայ գաղթականների երկրորդ ալիքը Կիլիկիայից, երբ Ֆրանսիան 1922 թ. Կիլիկիան հանձնեց քեմալական թուրքիային, և հայերը հարկադրված էին լքել իրենց տները և ապաստան գտնել գլխավորապես Սիրիայում ու Լիբանանում:

Հայերի հիմնական զանգվածը տեղավորվեց Բեյրութում, ինչպես նաև Տրիպոլիում, Սայդայում, Ջահլեում, Ջունիում և այլուր: Լիբանանում 20–30–ական թթ. հաստատված հայերի թիվը մոտավորապես կազմում էր 85 հազ. մարդ:

Սկզբնական շրջանում գաղթականները գտնվում էին անասելի ծանր պայմաններում: Նրանք ստեղծում են այսպես կոչված վրանաքաղացներ, այնուհետև կառուցում հյուղակներ: Աստիճանաբար, թեև շատ դանդաղ, հայերը հաղթահարում են իրենց առջև կանգնած դժվարությունները և ոտքի կանգնում: Նրանք բացում են արհեստանոցներ ու կրպակներ, իսկ հետագայում նաև արդյունաբերական ձեռնարկություններ և այդ բնագավառում հասնում այքի ընկնող հաջողությունների: Տնտեսագետներն ընդգծում են, որ Լիբանանում արդյունաբերական հիմնքի փոխարինումը նորերով կապված է ոչ միայն եվրոպացիների, այլև հայերի անվան հետ, և որ վերջիններս այքի են ընկնում աշխատափությամբ, ջանասիրությամբ, տեխնիկական մեծ ունակություններով և փորձառությամբ:

Հայերն աստիճանաբար կարգավորում են նաև իրենց ազգային-մշակութային կյանքը: Հիմնվում են զանազան հայրենակցական ու մշակութային միություններ, քացվում դպրոցներ և մանկական ակումբներ, կազմակերպվում հայերեն լեզվով թերթերի և ամսագրերի հրատարակում և այլն: Ամբիլիատում հաստատվում է Մեծի Տանն Կիլիկիո կա-

քողիկոսությունը, իրենց գործունեությունն են ծավալում հայկական քաղաքական կուսակցությունները՝ Գնչական սոցիալ-դեմոկրատական, Ռամկավար ազատական և Գայ հեղափոխական դաշնակցություն, որոնք Բեյրութում հաստատում են իրենց ղեկավար մարմինները: Ինչպես նշվեց, հայերը առաջատար դեր խաղացին Լիբանանի և Սիրիայի կոմունիստական կուսակցության ստեղծման մեջ, որի կազմավորումից հետո հիմնվեց հայկական սեկցիա:

Սկսեցին աշխուժանալ հայերի շփումներն իրենց հյուրընկալ արաբ ժողովրդի հետ: Արանք աստիճանաբար ներգրավվում են լիբանանյան հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքի ոլորտը և տարեցտարի ընդլայնում համագործակցության շրջանակները արաբների հետ: Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունները 1924 թ. օգոստոսին Սիրիայի և Լիբանանի քաղաքացիություն շնորհեցին Օսմանյան կայսրության նախկին բոլոր հպատակ հայերին: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ ֆրանսիացիները ձգտում էին հայերին իրենց կողմը գրավել, դարձնել իրենց հենադաճ՝ ի հարկին ազգամիջյան թշնամանք հրահրել և հայերին օգտագործել ընդդեմ արաբների ազգային ձգտումների: Բայց նրանք հաջողություն չունեցան իրենց ծրագրերի իրագործման մեջ:

Լիբանանահայությունը երբեք գործիք չդարձավ ֆրանսիական գաղութարարների ձեռքում և երբեք հանդես չեկավ արաբների դեմ: Ընդհակառակը, լիբանանահայ ժողովրդական զանգվածները, լիբանանահայ դեմոկրատական ուժերը մշտապես կանգնած են եղել Լիբանանի ժողովրդի և նրա դեմոկրատական ուժերի կողքին և Լիբանանը համարելով իրենց երկրորդ հայրենիքը՝ մարտնչել նրա անկախության և ազատության համար:

III. ՄԵԾ ԼԻԲԱՆԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

1. 1926 թ. Սահմանադրության ընդունումը և Լիբանանի Ֆանրապետության հռչակումը

Լիբանանում, ինչպես նշվեց, կուտակվել էր մեծ դժգոհություն մանդատային իշխանությունների դեմ, որը համակեց նաև սոցիալական այն խավերին, որոնք սկզբունքորեն կողմնակից էին Ֆրանսիայի հետ համա-

զործակցելուն: Նրանք նույնպես պահանջում էին փոփոխություններ մտցնել Լիբանանի կառավարման համակարգում: 1924 թ. վերջին ստեղծվեց «Աշ-Շարիբա ալ-Լուբնանիյա» կուսակցությունը, որը պահանջում էր Լիբանանի ժողովրդին իրավունք տալ ընտրելու իր պետության պրեզիդենտին և ընդունելու հիմնական օրենք՝ սահմանադրություն: Նման դիրքերում էր կանգնած նաև մեկ այլ կուսակցություն՝ Լիբանանյան լիզան, որը ստեղծվեց 1925 թ. վերջերին: Փոփոխություններ մտցնելու պահանջի հետ միասին այդ կուսակցությունն առաջադրեց «Մանդատային Ֆրանսիայի հետ՝ հանուն Սեծ Լիբանանի առաքաղիմության» լոզունգը:

Ֆրանսիայի համար դժվար էր նախկին ձևով կառավարել, և անհրաժեշտ էին որոշ փոփոխություններ, որոնք, սկզբունքորեն չխախտելով Ֆրանսիական մանդատային կառավարման քնույթը, ստեղծեին Լիբանանը լիբանանցիների կողմից կառավարելու տպավորություն: Այդ խնդրի իրագործմանն էր կոչված Լիբանանի սահմանադրության ընդունումը:

Ֆրանսիական նոր գլխավոր կոմիսար Անրի դը ժուվենելը 1925 թ. հրավիրեց Ներկայացուցչական խորհրդի նիստ, որին համծնարարվեց քննարկել և հաստատել Լիբանանի սահմանադրությունը: Մուսուլմանները, մասնավաճ սուննի համայնքը, բացառապես դեմ էին դրան՝ ելնելով այն բանից, որ սահմանադրությունը ապագա Լիբանանի հանրապետությունում իշխանությունը կկենտրոնացնի քրիստոնյա մարոնի համայնքի ձեռքում, և իրենք վերջնականապես կանջատվեն Սիրիայից: 1926 թ. հունվարի 5-ին Բեյրութում տեղի ունեցավ մուսուլմանական համայնքների ղեկավարների ժողով, որը որոշեց սահմանադրության մշակմանը չմասնակցել և միանալ Սիրիային: Համանման դիրք գրավեցին նաև Տրիպոլիի, Ջեբել Ամալի և Բաալբեկի մուսուլմանները:

Ներկայացուցչական խորհուրդը, իրեն հայտարարելով Սահմանադրական ժողով, 1926 թ. մայիսի 23-ին հաստատեց Լիբանանի սահմանադրությունը: Համաձայն սահմանադրության՝ «Սեծ Լիբանան» պետությունը վերակոչվեց Լիբանանի Հանրապետության: Ստեղծվեց երկպալատ պառլամենտ՝ բաղկացած դեպուտատների պալատից, որն ընտրվում էր չորս տարի ժամկետով, և սենատից, որն ընտրվում էր վեց տարի ժամկետով: Սենատը բաղկացած էր 16 սենատորներից, որից յոթը նշանակվում էին պրեզիդենտի կողմից: Լիբանանի պրեզիդենտն ընտրվում էր երկու պալատների համատեղ նիստում՝ երեք տարի ժամկետով: Նա կարող էր ընտրվել նաև երկրորդ անգամ: Պրեզիդենտն ինքն էր նշանակում կառավարության կազմը:

Սակայն սահմանադրությունը հաստատում էր, որ լիբանանյան իշխանությունների լիազորություններն իրականացվում են մանդատատեր պետության իրավունքների և պարտականությունների պահպանման հետ միասին: Լիբանանի Հանրապետության իշխանությունների քաղաքականությունը չէր կարող հակասել Ազգերի լիգայի մանդատով Ֆրանսիային տրված լիազորություններին: Պահպանվում էին Ֆրանսիական գլխավոր կոմիսարի բոլոր իրավունքները, և Լիբանանն անմիջականորեն ենթակա էր նրան: Թեև կազմավորվում էր լիբանանյան կառավարություն, սակայն այն իրավունք չուներ զբաղվելու արտաքին քաղաքականության, ազգային պաշտպանության և ֆինանսական հարցերով, որոնք մնում էին Ֆրանսիայի իրավասության ներքո: Ֆրանսիական գլխավոր կոմիսարը պահպանում էր վետոյի իրավունքը, որ նա կարող էր կիրառել լիբանանյան կառավարության և պրեզիդենտի կողմից ընդունվող բոլոր օրենքների և որոշումների նկատմամբ, կարող էր ցրել պառլամենտը, դադարեցնել սահմանադրության գործողությունը, Լիբանանը կառավարել հատուկ դեկրետների օգնությամբ և այլն:

1926 թ. մայիսի 26-ին դեպուտատների պալատը և սենատը համատեղ նիստում Լիբանանի Հանրապետության պրեզիդենտ ընտրեցին ուղղափառ քրիստոնյա Շառլ Դաբբասին: Նա կառավարություն կազմելը հանձնարարեց քրիստոնյա մարոնի Օզոտտո Ալիբ փաշային:

Ֆրանսիացիների կողմից հաստատված Լիբանանի պետական այս համակարգը կայուն չէր և հաճախակի փոփոխության էր ենթարկվում գլխավոր կոմիսարի կողմից: 1927 թ. սենատը վերացվեց, հաստատվեց միապալատ պառլամենտ, որի դեպուտատների միայն երկու երրորդն էր ընտրվում, իսկ մեկ երրորդը հաստատվում էր պրեզիդենտի կողմից՝ ըստ Ֆրանսիական գլխավոր կոմիսարի ներկայացրած ցուցակի: Որոշ չափով կրճատվեցին պառլամենտի օրենսդրական իրավունքները, և ընդհակառակը, ընդլայնվեցին պրեզիդենտի իրավասության շրջանակները: 1929 թ. պրեզիդենտի լիազորության ժամկետը երեք տարվա փոխարեն սահմանվեց վեց, սակայն նա իրավունք չուներ երկրորդ անգամ ընտրվելու: Միաժամանակ դժվարություններ մտցվեցին պառլամենտի կողմից կառավարությանն անվտանգություն հայտնելու հարցում: Այս հանգամանքը և ընդհանրապես երկրում տիրող վիճակը հաճախ առաջացնում էին պառլամենտի դեպուտատների դժգոհությունը, որը երբեմն ընդդիմության քնույթ էր կրում: Այդպես եղավ 1930 թ. մարտին, երբ պառլամենտն անվտանգություն հայտնեց էմիլ էդդեի կառավարությանը:

2. Ներքաղաքական իրադրության սրումը Լիբանանում 1930–ական թվականներին: Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների անցումը կոշտ քաղաքականության

Սահմանադրության ընդունումը, պրոզիդենտի ընտրությունը և կառավարության ձևավորումը բնականորեն որոշակի առաջընթաց բայց էին, այդուհանդերձ, անդորրություն չբերեցին Լիբանանին: Չէին լուծվել Լիբանանի առջև կանգնած հիմնական խնդիրները, ինչպես՝ անկախության և Ֆրանսիայի հետ հարաբերությունների հարցը, շարունակում էին պահպանվել ինչպես ներհամայնքային, այնպես էլ միջհամայնքային հակասությունները և այլն:

Իրենց ընդդիմությունը ֆրանսիական իշխանությունների քաղաքականության դեմ չէին դադարեցրել Լիբանանի մուսուլմանական համայնքները: Անգամ Լիբանանի սահմանադրության ընդունումից հետո նրանք չէին հրաժարվել Սիրիային միանալու մտքից:

Չարաբերությունները բավականին սրված էին նաև մարոնի համայնքի ներսում: Մարոնիների մոտ ձևավորվել էր նրկու բն: Սուաքին թևը զլխավորում էր էմիլ էդդեն, որը վայելում էր մանդատային իշխանությունների վստահությունն ու աջակցությունը: Նա հաշվի չէր ածում 1920 թ. հետո Լիբանանում առաջացած փոփոխությունները և նախկինի պես այն դիտում էր քրիստոնյաների հայրենիք, մերժում արաբական նացիոնալիզմը և գտնում, որ մահմեդական արաբները վտանգ են ներկայացնում Լիբանանի համար: Նա գտնում էր, որ Լիբանանը պատկանում է ոչ թե արաբական աշխարհին, այլ Միջերկրական ծովի ալլազանին, ինչպես Ֆրանսիան:

Մարոնիների մյուս թևը զլխավորում էր Բիշարա ալ-Խուրին, որը նույնպես լավ հարաբերությունների մեջ էր ֆրանսիացիների հետ: Սակայն, լինելով իրատես գործիչ, նա ելնում էր այն բանից, որ զուտ քրիստոնյա Լիբանանը իր սահմանափակ տերիտորիայով գոյության հեռանկար չունի, և որ Լիբանանի ապագան կախված է Մեծ Լիբանանի մեջ միավորված քրիստոնյաների և մահմեդականների համագործակցությունից: Նա գտնում էր, որ անհրաժեշտ է արաբական նացիոնալիստների հետ համագործակցության եզրեր գտնել և քրիստոնյաների ու մուսուլմանների միջև հաստատել պարտեյորների հարաբերություն: Միաժամանակ նա շեշտում էր, որ մուսուլմանները և արաբական նացիոնալիստներն իրենց

հերթին չափաք է ձգտեն անջատվել և միավորվել Սիռիայի հետ: Ենի էղյե-
ին և Բիշարա հուրիին բաժանում էր նաև վերաբերմունքը ֆրանսիական
մանդատի նկատմամբ: Ենի էղյեին ֆրանսիական մանդատի պահպանու-
մը համարում էր Լիբանանի անկախության երաշխիք, մինչդեռ Բիշարա
հուրին ֆրանսիական մանդատի գոյությունը համարում էր քրիստոնյա-
ների և մուսուլմանների միջև համագործակցության հաստատմանը խոչըն-
դոտող լուրջ գործոն, քանի որ մուսուլմանները սկզբունցորեն դեմ էին
մանդատին: Սրբակցությունը Ենի էղյեի և Բիշարա հուրիի միջև հանգեց-
րեց այն բանին, որ 1932 թ. ծախսովեցին պրեզիդենտի ընտրությունները,
ինչը սրեց քաղաքական մրցուղիսը Լիբանանում:

Լառվածության սրմանը և պահպանմանը նպաստեց նաև
1929–1933 թ. տնտեսական ճգնաժամը, որը ծանր հարված է Լիբանանի
քույլ տնտեսությանը: Խիստ վատացավ ժողովրդական զանգվածների
վիճակը, տնտեսական կյանքը կարծես թե կանգ առավ, փակվեցին
բազմաթիվ ձեռնարկություններ և արհեստանոցներ, ամեց գործազրկու-
թյունը և այլն:

Սիա այս բոլոր գործոնները, միասին վերցրած, Լիբանանում
ստեղծեցին անկայուն վիճակ և խիստ լարված հարաբերություններ:
Ֆրանսիական իշխանությունները դիմեցին կոշտ քայլերի: 1932 թ. մա-
յիսի 9–ին ֆրանսիական զլխավոր կոմիսար Անրի Պոնսոն կախակայեց
սահմանադրության գործողությունը, ցրեց պառլամենտը, իսկ պրեզի-
դենտի ընտրությունները հետաձգեց անորոշ ժամանակով:

Սանդատային իշխանությունների այս քայլը խոր վրդովմունք
առաջացրեց երկրում: Դժգոհ էր ոչ միայն մուսուլմանական, այլև քրիս-
տոնյա հասարակայնությունը: Երկրում կուտակվել էր պայթուցիկ նյութ,
որը կարող էր բռնկվել յուրաքանչյուր պահին: Զգտելով խուսափել
նման իրավիճակից՝ զլխավոր կոմիսարը հարկադրված էր մի փոքր նա-
հանցել: 1934 թ. հունվարի 2–ին գործողության մեջ դրվեց Լիբանանի
ժամանակավոր սահմանադրությունը, որով վերականգնվում էր պառ-
լամենտական կյանքը: Սակայն նրանում այնքան վերապահումներ կա-
յին, որոնք այդ բոլորը ձևական էին դարձնում: Այսպես, օրինակ՝ վերաց-
վում էր կառավարության պատասխանատվությունը պառլամենտի
առաջ, պրեզիդենտը ոչ թե ընտրվում, այլ նշանակվում էր զլխավոր կո-
միսարի կողմից և այլն: Այս իրավիճակը պահպանվեց մինչև 1937 թ.,
երբ մանդատային իշխանությունները հարկադրված նոր զիջման դիմե-
ցին: Դունվարի 4–ին վերականգնվեց 1926 թ. սահմանադրությունը:

3. Բաղաքական նոր կուսակցությունների ձևավորումը

30-ական թվականներին Լիբանանում հանդես եկան մի շարք քաղաքական կուսակցություններ և բյուկ-կուսակցություններ, որի հետևանքով աշխուժացավ քաղաքական կյանքը Լիբանանում, ավելի նպատակասլաց ու կազմակերպված դարձավ պայքարը Ֆրանսիական մանդատի վերացման համար: Նոր կուսակցությունների ձևավորումով նաև ավելի հստակ դարձավ ջրբաժանը տարբեր քաղաքական ուժերի ու հոսանքների միջև:

1932 թ. Լիբանանի քաղաքական կյանքում հայտնվեց Ազգային-սոցիալական կուսակցությունը: Նրա հիմնադիրն էր Անտուան Սաադեն, որն անձնական կապեր ուներ իտալական ֆաշիստների ղեկավար Մուսոլինիի հետ: Այս կուսակցությունն ավելի շատ հայտնի էր Սիրիական ազգային սոցիալական կուսակցություն անվամբ: Նա իր շարքերում միավորում է գլխավորապես ուղղափառ քրիստոնյաներին և քրդականներին: Կուսակցությունը հանդես էր գալիս հանուն Սեծ Սիրիայի, որի մեջ պետք է միավորվեին Սիրիան, Իրաքը, Հորդանանը, Լիբանանը, Պաղեստինը և Կիպրոսը: Նա կանգնած էր ժայռահեղական աջ դիրքում և չէր խորշում տեռորի քաղաքականությունը:

Լիբանանում ձևավորված կուսակցությունների մեջ իր խաղացած դերով աչքի էր ընկնում «Ալ-Քարաիր ալ-Լուբնանիյան»՝ «Լիբանանյան փաղանգները», որի հիմքերը դրվեցին 1934 թ., սակայն կազմակերպական ձևավորումն ավարտվեց 1936 թ.: Այն հիմնվեց Պյեր ժմայելի կողմից: Նրա շարքերում միավորվել են քրիստոնյա մարոնի գործարար շրջանների, մանր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, առևտրականներ, փաստաբաններ, ինչպես նաև բանվորներ ու գյուղացիներ: Դա կիսաառաջնականացված կազմակերպություն է, որը պաշտպանում է մարոնի խաղոր բուրժուազիայի, կալվածատերերի, ինչպես նաև միջին ու մանր բուրժուազիայի շահերը: Այն քաղաքականապես դեմ է որևէ միության արաբական երկրների հետ, ծգտում է մեկուսացնել Լիբանանը արաբական աշխարհից և ամրապնդել կապերը արևմտյան պետությունների հետ:

Համանման մի կուսակցություն, ի պատասխան փաղանգավորների, 1937 թ. ստեղծեցին մուսուլմանները, որը կոչվում էր «Նաջջադե»: Նրա ղեկավարն էր Ադնան Հաքիմը: «Նաջջադե»՝ մուսուլմանական, գլխավորապես Բեյրութի սուննի երիտասարդության կազմակերպու-

թյունն էր: Այն դեմ էր Լիբանանը արևմտյան տերությունների քլոկին այս կամ այն ձևով միավորելու գծին, հանդես էր գալիս արաբական երկրների հետ Լիբանանի մերձեցման օգտին և պահանջում, որ պոզիտիվեթիստ պաշտոնն ըստ հերթականության զրավեն քրիստոնյան և մուսուլմանը:

30-ական թվականներին Լիբանանի քաղաքական ասպարեզում գործում էին նաև քլոկ-կուսակցություններ: 1934 թ. ձևավորվեց Սահմանադրական քլոկը Բիշարա ալ-խուրիի գլխավորությամբ: Դա գլխավորապես մարոնիներից կազմված միությունն էր, թեև նրա շարքերում կային նաև այլ համայնքների, այդ թվում և մուսուլմանական, ներկայացուցիչներ: Բլոկն առանձնապես սերտ կապեր չէր պահպանում մանդատային իշխանությունների հետ, կողմնակից էր մուսուլմանների հետ համագործակցության և, ի տարբերություն մարոնիների մյուս կուսակցությունների, ավելի ճկուն քաղաքականություն էր վարում: Նրա շարքերում միավորվել էին խոշոր առևտրականներ, կալվածատերեր, փաստաբաններ և լիբանանյան վերնախավի այլ ներկայացուցիչներ:

Սեկ տարի անց՝ 1935 թ., ստեղծվեց Ազգային քլոկը՝ էնիլ Էդդիի գլխավորությամբ: Դա մարոնի առևտրաֆինանսական բուրժուազիայի և կալվածատերերի կուսակցությունն էր, որի գործունեության մեջ մեծ դեր էր խաղում մարոնի հոգևորականությունը: Այն սերտորեն կապված էր և համագործակցում էր ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների հետ՝ հանդիսանալով վերջիններիս ամենաիրապիտ հենարանը:

Այս կուսակցություններից շատերը հետագայում վերածվեցին ազդեցիկ ուժի և կարևոր դերակատարում ունեցան անկախ Լիբանանի պետական և քաղաքական կյանքում: Կուսակցությունների հետ միասին քաղաքական ասպարեզ իջան նաև մի շարք հասարակական ու մշակութային կազմակերպություններ ու միություններ: Դրանցից հիշատակության է արժանի 1937 թ. անունը հիմնված «Ֆաշիզմի դեմ պայքարի լիգան», որը գլխավորում էր Լիբանանի հայտնի հասարակական գործիչ, ճարտարապետ Անտուան Թաբիբը:

4. Ֆրանս-լիբանանյան 1936 թ. պայմանագիրը

Լիբանանում ու Միջինարևմտյան ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարը և ֆրանսիական տիրապետության ու մանդատային կառավարման դեմ կուսակցված խիստ դժգոհությունը ստիպեցին Ֆրանսի-

ային՝ զիջումներ կատարել և իր հարաբերությունները Լևանտի այդ երկու երկրների հետ կարգավորել պայմանագրային հիմքի վրա:

Դրանում իր դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Անգլիան ղեկնս 1930 թ. Իրաքի, իսկ 1936 թ.՝ Եգիպտոսի հետ կնքված պայմանագրերով նոր հիմքի վրա էր կառուցել իր հարաբերությունները այդ երկու երկրների հետ: Ճանաչելով նրանց «անկախությունը»՝ Անգլիան այդ պայմանագրերով կարողացել էր հիմնականում պահպանել իր տիրապետությունն այդ երկու երկրների վրա: Դա յուրատեսակ նախադեպ էր ստեղծել, որից օգտվեց նաև Ֆրանսիան:

Ֆրանսիան, 1936 թ. սեպտեմբերին «Քարեկամության և օգնության պայմանագիր» կնքելով Սիրիայի հետ, նույն բվականի նոյեմբերի 13-ին նման պայմանագիր կնքեց նաև Լիբանանի հետ, որը հայտնի է նաև որպես մանդատի վերացման և Լիբանանի անկախության հաստատման պայմանագիր:

Պայմանագիրը 1936 թ. նոյեմբերի 13-ին Բեյրութում ստորագրեցին Լիբանանի պրեզիդենտ Էմիլ Էդդեն, որն այդ պաշտոնը զբաղեցնում էր 1936 թ. հունվարից, և ֆրանսիական գլխավոր կոմիսար կոմս Դամիեն դը Մարտելը: Պայմանագիրը սահմանում էր երեք տարվա անցումային շրջան՝ մանդատի վերացման և Լիբանանը Ազգերի լիգայի անդամ ընդունելու համար: Ֆրանսիան իրաժարվում էր Սիրիայի և Լիբանանի այսպես կոչված «Ընդհանուր տնտեսական շահերի» հաստատությունը ղեկավարելուց, որը Ֆրանսիայի կարևոր զիջումներից մեկն էր: Այդ հաստատության տնօրինության տակ էին գտնվում մաքսատան, կապի և վալյուտայի հարցերը, որոնք, ըստ պայմանագրի, անցնելու էին Լիբանանի և Սիրիայի անմիջական կառավարման ներքո: Լիբանանը մնում էր Ֆրանսիայի դաշնակիցը և, որպես այդպիսին, նրա տրամադրության տակ ղնում իր ամբողջ տնրիտորիան՝ ծովային և օդային տարածությունները, թե՛ խաղաղ և թե՛ պատերազմի ժամանակ: Լիբանանի բանակը կառուցվելու էր ֆրանսիական ղեկավարությամբ և տեխնիկական օգնությամբ: Լիբանանում ֆրանսիական դեսպանը օգտվելու էր ավագության իրավունքից:

Որպես հավելված՝ պայմանագրին կցվեց Էմիլ Էդդեի և դը Մարտելի միջև փոխանակված նամակը, որով Լիբանանի հանրապետությունը նրաշխավորում էր քոլոր կրոնական համայնքների արդարացի ներկայացուցչությունը նրկրի կառավարման համակարգում:

1936 թ. նոյեմբերի 17-ին Լիբանանի պառլամենտը վավերացրեց սույն պայմանագիրը:

Մնում էր, որ այն վավերացնե՞ր Ֆրանսիական առլամենտը: Սակայն Ֆրանսիան չէր շտապում վավերացնել այն, ինչը կապված էր Ֆրանսիայում ներքաղաքական իրադրության փոփոխության հետ:

Երբ 1936 թ. ստորագրվեց պայմանագիրը, Ֆրանսիայում իշխանության գլուխ էր գտնվում ժողովրդական ճակատի կառավարությունը՝ սոցիալիստ Լեոն Բլյումի գլխավորությամբ, որն ընդհանուր առմամբ վարում էր դեմոկրատական քաղաքականություն և կողմնակից էր կարգավորել Ֆրանսիայի հարաբերություններն իր գաղութների և ենթամանդատային երկրների հետ վերջիններիս իրավունքները որոշ չափով ընդլայնելու ուղիով: Հենց ժողովրդական ճակատի և նրա կառավարության այդ քաղաքականության շնորհիվ հնարավոր եղավ 1936 թ. ստորագրել պայմանագրեր Սիրիայի և Լիբանանի հետ:

Սակայն Ֆրանսիական պահպանողական ուժերը և Ֆրանսիական գաղութային տիրապետության պահպանման մոլի կողմնակիցները խստորեն քննադատում էին Լեոն Բլյումի կառավարությանը՝ գտնելով, որ նա չափազանց մեծ զիջումներ է կատարել՝ ի վնաս «Ֆրանսիայի ազգային շահերի»: Այդ մեղադրանքն անհիմն էր, քանի որ Լիբանանին և Սիրիային որոշ զրիջումներ կատարելով հանդերձ՝ պայմանագիրը սահմանափակում էր Լիբանանի, ինչպես նաև Սիրիայի անկախությունն ու ինքնիշխանությունը և պահպանում Ֆրանսիայի տիրապետությունը:

Ֆրանսիական պահպանողական ուժերին երեք տարի անընդհատ հաջողվում էր ձգձգել Ֆրանս-լիբանանյան պայմանագրի վավերացումը պառլամենտի կողմից: Իսկ երբ 1939 թ. Ֆրանսիայում ընկավ ժողովրդական ճակատի կառավարությունը, և իշխանության գլուխ եկան նոր ուժեր, գործնականում անհնարին դարձավ պայմանագրի վավերացումը, և Ֆրանսիական կառավարությունը 1939 թ. հունվարին պաշտոնապես հայտարարեց, որ հրաժարվում է այդ պայմանագրից: Իսկ դա նշանակում էր, որ ուժի մեջ էր մնում կառավարման ճանդատային վարչակարգը՝ իր դասական ձևով:

1936 թ. պայմանագիրը, անշուշտ, մի քայլ առաջ էր Լիբանանի անկախության նվաճման ճանապարհին: Սակայն, մյուս կողմից, սխալ կլիներ գերազնահատել նրա նշանակությունը, քանի որ այն ուժի մեջ էր թողնում Ֆրանսիայի տիրապետող դիրքերը Լիբանանում:

**IV. ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄԱՆԴԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ
ԵՎ ԼԻՐԱՆԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄԸ
(1939–1945 թթ.)**

**1. Լիբանանը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի
սկզբնական շրջանում (1939–1941 թթ.)**

Լիբանանը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավվեց որպես ֆրանսիական ենթամանդատային երկիր:

Պատերազմն սկսվելուց հետո Ֆրանսիան Լիբանանում անմիջապես մտցրեց արտակարգ դրություն: Նոր գլխավոր կոմիսար Գաբրիել Պյուլոյի կարգադրությամբ 1939 թ. սեպտեմբերի 21–ին ցրվեց լիբանանյան պառլամենտը, և կախակալվեց սահմանադրությունը: Լիբանանի կառավարությունը փոխարինվեց պետական քաղաքացիությանը: Գլխավոր կոմիսարը էմիլ Էդդեին նշանակեց պրեզիդենտ, իսկ Արզալլահ Քայիումին՝ պետական քաղաքացի: Մանդատային իշխանությունները սկսեցին առաջադիմական և դեմոկրատական կազմակերպությունների գործիչների հալածանքը: Արգելվեց «Ֆաշիզմի դեմ պայքարի լիգայի» գործունեությունը, փակվեցին մի շարք թերթեր, մի շարք առաջադեմ արար և հայ գործիչներ ձերբակալվեցին և քանտ նետվեցին: Այդ գործողությունները չէին արդարացվում պատերազմական իրադրությամբ: Ֆրանսիական գաղութարարները պարզապես օգտագործեցին պատերազմի հանգամանքը՝ իրենց դիրքերը Լիբանանում ավելի ամրապնդելու և դեմոկրատական ու ազգային–հայրենասիրական ուժերին նոր հարված հասցնելու համար:

Խիստ վատացավ երկրի տնտեսական վիճակը: Պարենամթերքը գլխավորապես օգտագործվում էր ֆրանսիական բանակի կարիքների համար: Երկրի բնակչությունն անհրաժեշտ սննդամթերքի սուր կարիք էր զգում: Լիբանանում ծայր առավ դժգոհությունը, 1941 թ. սկզբներին տարբեր քաղաքներում տեղի ունեցան ցույցեր և գործադուլներ: Էմիլ Էդդեն և Արզալլահ Քայիումը 1941 թ. ապրիլին հարկադրված էին հրաժարական տալ: Ֆրանսիական գլխավոր կոմիսար գեներալ Դենցը, որն այդ պաշտոնը ստանձնել էր 1940 թ. դեկտեմբերին, մարտի դատավոր Ալֆրեդ Նակկաշին 1941 թ. ապրիլի 9–ին նշանակեց Լիբանանի պրեզի-

ղենտ: Ստեղծվեց նաև կոմիտե, որը կատարում էր կառավարության ֆունկցիաներ: Կոմիտեի նախագահ նշանակվեց Սիմոն Դաուկը:

Պատերազմը Ֆրանսիայի համար աղետալի վախճան ունեցավ: Նա պարտություն կրեց և 1940 թ. հունիսին ընդունեց իր կապիտուլյացիան: Ֆրանսիական մի խումբ զործիչներ մարշալ Ֆիլիպ Պետենի գլխավորությամբ, որոնք եկան իշխանության զուխ, սկսեցին համագործակցել ֆաշիստական Գերմանիայի հետ: Կազմվեց կառավարություն, որի նստավայրը դարձավ Վիշի առողջարանային քաղաքը: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ Ֆրանսիական գաղութային իշխանությունները տեղերում նույնպես իրենց հավատարմությունը հայտնեցին նացիստական Գերմանիայի հետ Պետենի կնքած զինադադարի պայմաններին և Վիշիի կառավարությանը, մի կառավարություն, որը չէր ընդունվում ֆրանսիական ժողովրդի կողմից և համարվում էր դավաճանների կառավարություն:

Լիբանանի ֆրանսիական մանդատային իշխանությունները նույնպես ընդունեցին զինադադարի պայմանները և հայտնեցին, որ ենթարկվում են Վիշիի կառավարությանը:

1940 թ. հունիսի 7-ին Սիրիայում և Լիբանանում ֆրանսիական ռազմական ուժերի հրամանատարի պոստում գեներալ Վեյգանին փոխարինած գեներալ Միթելհաուզերը արձակեց մի հրաման, որտեղ ասվում էր, որ ֆրանս-գերմանական զինադադարի պայմանների համաձայն մանդատային տերիտորիաների կարգավիճակում ոչ մի փոփոխություն տեղի չի ունենալու, հրաման է տրված դադարեցնել պատերազմական գործողությունները, ֆրանսիական դրոշմը ժառանգելու Լիբանանի և Սիրիայի վրա, և Ֆրանսիան շարունակելու է կատարել իր առաքելությունը: Միթելհաուզերի հայտարարությունից հետոնում էր, որ Ֆրանսիան լիովին պահպանում էր մանդատային պետության իր քոլոր իրավունքները, և Լիբանանն ու Սիրիան նախկինի պես համարվում էին նրա ենթամանդատային տերիտորիաները:

Ֆրանսիայի կապիտուլյացիան, Լևանտում ֆրանսիական իշխանությունների հավատարմությունը Վիշիի կառավարությանը, Միթելհաուզերի հրամանը պատերազմական գործողությունները Գերմանիայի դեմ դադարեցնելու և ֆրանս-գերմանական զինադադարին միանալու մասին քոլորովին նոր իրադրություն ստեղծեցին Սերժավոր Արևելքում, որը լուրջ կերպով անհանգստացրեց ԱՆՊԼիային: Նա Ֆրանսիայի կապիտուլյացիայից հետո ըստ երկրյան մնացել էր առանց լուրջ դաշնակ-

ցի: Անգլիան անհանգստանում էր, որովհետև լայն հնարավորություններ էին ստեղծվում Սիրիա և Լիբանան գերմանա-իտալական ներքափակման համար: Նրան մտահոգում էր նաև Արաբական Արևելքում ֆաշիստական Գերմանայի և Իտալիայի դեմ միայնակ պայքարելու մտայլ հեռանկարը: Այդ հնարավորությանն իրականություն դառնալը խափանելու համար Անգլիան դիմեց մի շարք կանխարգելիչ քայլերի:

Պատերազմական գործողությունները ֆաշիստական երկրների դեմ դադարեցնելու մասին Միթելհաուզերի արծակած հրամանից երեք օր անց՝ 1940 թ. հուլիսի 1-ին, հրապարակվեց բրիտանական կառավարության հայտարարությունը, որտեղ ասված էր՝ բրիտանական կառավարությունը ենթադրում է, թե Միթելհաուզերի հրամանը չի նշանակում, որ եթե Գերմանիան և Իտալիան փորձեն օկուպացնել Սիրիան ու Լիբանանը, ապա ֆրանսիական ուժերը նրանց դիմադրություն ցույց չեն տա: Անգլիական կառավարությունը զգուշացնում էր, որ «ինքը թույլ չի տա որևէ թշնամի պետության գրավել Սիրիան կամ Լիբանանը, կամ նրանց օգտագործել որպես հենակետ»: Բրիտանական կառավարության այդ կարևոր հայտարարության վերջում ասված էր, որ եթե ֆրանսիական իշխանությունները թույլ տան առանցքի երկրներին՝ Սիրիան ու Լիբանանը օգտագործելու իրենց ազդեցիվ նպատակների համար, ապա Մեծ Բրիտանիան իրեն ազատ է համարելու դիմելու այնպիսի գործողությունների, որպիսիք ինքը նպատակահարմար կգտնի:

Սակայն ֆրանսիական իշխանություններն անտեսեցին բրիտանական այդ լուրջ նախազգուշացումները և ուժեղացրին իրենց համագործակցությունն առանցքի երկրների հետ: Նրանց հաջորդ քայլը եղավ դեմոկրատական հայացքների տեր պաշտոնյաներին աշխատանքից հեռացնելը և նրանց փոխարինումը այնպիսի մարդկանցով, որոնք համակրում էին առանցքի երկրներին և հավատում էին Երկրային «նոր կարգին»: Այդ գործում հատկապես մեծ եռանդ էր ցուցաբերում Լևանտում վիշխական գլխավոր կոմիսար Դենցը: Նա մի կողմից հովանավորում էր ֆաշիստամետ տարրերին, մյուս կողմից՝ ուժեղացնում բռնություններն ու հալածանքները դեմոկրատական ուժերի նկատմամբ: Դենցը նույնիսկ արգելեց Լիբանանում և Սիրիայում լսել բրիտանական ռադիոհաղորդումները:

Անգլիան դիմեց մի շարք հակաքայլերի: Նա տնտեսական շրջափակման ենթարկեց Սիրիան և Լիբանանը, սահմանափակեց կապը Պաղեստինի և ֆրանսիական մանդատային երկրների միջև, փակեց Կիր-կուկ-Տրիպոլի նավթանւղը: Լիբանանում խիստ վատացավ տնտեսա-

կան վիճակը, մերքեները զգալիորեն պակասեցին, գնեցը շեշտակի բարձրացան: Դրանից առաքին հերթին տուժում էին աշխատավորական խավերը: Քեյրուքում, Տրիպոլիում, Սայդայում և այլ վայրերում ծայր առան գործադուլներն ու ցույցերը՝ ուղղված ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների քաղաքականության դեմ:

Ներքաղաքական դրությունն ավելի լարվեց այն բանից հետո, երբ ֆրանսիական իշխանությունները գերմանական ինքնաթիռներից բուլլատորեցին օգտագործել Լեանտի օդանավակայանները:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր Լիբանանի տարրեր քաղաքական հոսանքների դիրքորոշումը պատերազմի հարցում, ո՞ւմ էին նրանք պաշտպանում և ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում:

Այդ հարցում Լիբանանում միասնական տեսակետ գոյություն չուներ:

Լիբանանի տիրող վերնախավի, ֆեոդալ-կալվածատերերի և կոմպրադորական բուժուազիայի ներսում կային որոշ տարրեր, որոնք համակրում էին հիտլերյան «Նոր կարգին» և ցանկալի համարում գերմանացիների հաղթանակը: Դրանք Լիբանանում վիշիի ռեժիմի կողմնակիցներն էին, որոնք հույս ունեին օգտվել գերմանական զենքի հաղթանակից և ամրապնդել իրենց քաղաքական կարգավիճակն ու տնտեսական բարեկեցությունը: Չպետք է մոռանալ, որ դա այն ժամանակներն էին, երբ գերմանական հրդեհները պատերազմի բոլոր քատերաքեմերում հաղթական էին, և ոմանց բվում էր, թե աշխարհում չկա մի այնպիսի ուժ, որն ի վիճակի լիներ կանգնեցնել այդ հաղթարշավը: Իսկ լիբանանյան հետադիմական ուժերի համար գերմանական կառավարման մեքողները և հիտլերյան «Նոր կարգը» բվում էին ամենահուսալի զենքը ժողովրդավարական ուժերը գապելու, առաջադիմական շարժումները ճնշելու և իրենց տիրապետությունը երկրի ներսում անսասան պահելու համար:

Լիբանանում կային որոշ ուժեր, որոնք երկրի բախտը կապում էին Անգլիայի և անգլո-սաքսոնական աշխարհի հետ: Նրանք տվյալ պայմաններում, երբ ուժեղացել էին ֆաշիստական գերմանիայի ու Իտալիայի սպառնալիքները Լիբանանին, դեմ չէին, եթե Անգլիան զրավեր Լիբանանը:

Սակայն Լիբանանի ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը, բոլոր ժողովրդավարական և առաջադիմական ուժերը դեմ էին թե՛ գերմանական, թե՛ ֆրանսիական և թե՛ անգլիական տիրապետությանը: Ինչպես նկատել է արաբ պատմաբան Ալբերտ Գուրանին «Սիրիան և Լիբանանը» իր աշխատության մեջ, Լիբանանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունն ուզում էր ազատվել ֆրանսիական և ամեն մի օտար տիրապետությունից:

2. Անգլիական և «Ազատ Ֆրանսիայի» զորքերի մուտքը Լիբանան և գեներալ Կատրուի ղեկարացման Լիբանանի անկախության վերաբերյալ

Երբ Ֆրանսիան 1940 թ. հունիսի 22-ին Կոմայեմուս Գերմանիայի հետ ստորագրեց կապիտուլյացիայի ակտը, և ստեղծվեց Վիշիի կառավարությունը, ոչ բոլոր ֆրանսիացիներն էին, որ հաշտվեցին այդ ազգային խայտառակության հետ և ծառայության անցան Պետեն-Լավալ վիշիական կառավարությանը: Ընդհակառակը, նրանց ճնշող մեծամասնությունը դեմ էր դրան, որի հիմքի վրա Ֆրանսիայում ձևավորվեց Ռեզիստանսը՝ հիմադրական շարժումը: Իսկ ֆրանսիական քաղաքական և զինվորական հայրենասերների մի խումբ՝ գեներալ Շառլ դը Գոլի գլխավորությամբ, որը հրաժարվեց ընդունել կապիտուլյացիայի պայմանները և համագործակցել ֆաշիստական Գերմանիայի հետ, շարունակեց պայքարը և 1940 թ. հունիսի 28-ին Լոնդոնում հռչակեց «Ազատ Ֆրանսիայի» ստեղծումը: Շառլ դը Գոլը դարձավ նրա ղեկավարը: «Ազատ Ֆրանսիայի» և Անգլիայի միջև հաստատվեց սերտ ռազմական և քաղաքական համագործակցություն, և նրանք դարձան դաշնակիցներ հիտլերյան Գերմանիայի դեմ մղվող պայքարում:

Անգլիան և «Ազատ Ֆրանսիան» չէին կարող թույլ տալ, որ Սիրիան և Լիբանանը վերածվեին ֆաշիստական հենակետի Արաբական Արևելքում:

1941 թ. հունիսի 8-ին անգլիական և ազատֆրանսիական զորքերն անցան հարձակման և պատերազմական գործողություններ սկսեցին Սիրիայում ու Լիբանանում, որը Վիշիի կառավարությունը համարեց «ոչնչով չիրահրված և ամոքալի ազրեսիա»: Պատասխանելով այդ մեղադրանքին՝ անգլիական «Թայմսը» նշում էր, որ «ո՛չ Դը Գոլի զորքերը, ո՛չ անգլիացիները չէին խախտի սիրիական սահմանը, եթե չիրագործվեր այդ երկիրը զավթելու գերմանական պլանը»:

Դեռևս համառ դիմադրություն է ցույց տալիս, քայց անգլիացիները և ազատֆրանսիական զորքերը առաջ են շարժվում՝ վայելելով տեղական ժողովրդի համակրանքն ու աջակցությունը: Այդ առումով հատկանշական էր Բեյրութի քնակության դիրքը: Բեյրութցիները ցույցեր էին կազմակերպում՝ պահանջելով դադարեցնել դիմադրությունը անգլո-ազատֆրանսիական դաշնակիցներին, բոլոր զորքերը դուրս բերել

քաղաքից և Բեյրութը հայտարարել բաց քաղաք: Դեռևս ճնշում է այդ ցույցերը՝ ձերբակալելով մայրաքաղաքի շատ ականավոր դեմքերի, սակայն դա չփրկեց նրան:

Դեռևս գրույթունը դառնում էր անհույս: Դաշնակիցների զորքերը մեկը մյուսի հետևից գրավեցին Լիբանանի քաղաքներն ու գյուղերը, և 1941 թ. հուլիսի 8-ին Դեռևս հաշտություն խնդրեց դաշնակիցներից: Չուլիսի 11-ին դադարեցվեց կրակը, իսկ հուլիսի 14-ին Դեռևս անձնատուր եղավ: Չաքորդ օրը՝ հուլիսի 15-ին, Ակրայում ստորագրվեց հաշտության համաձայնագիր: Անգլիական և «Ազատ Ֆրանսիայի» զորքերը գրավեցին Սիրիան և Լիբանանը, իսկ վիշիական զորքերը հեռացան այդ երկու երկրներից: Դաշնակիցների տնօրինության տակ դրվեցին Լիբանանի նավահանգիստները, երկաթուղային և խճուղային ճանապարհները, զորանոցները և այլն: Լիբանանյան երիտասարդներից շատերը մտան դաշնակիցների բանակը:

Բնակչության համակրանքը նվաճելու համար դաշնակիցները Լիբանանում արտոնեցին որոշ դեմոկրատական ազատություններ: Թույլատրվեց առաջադիմական կազմակերպությունների գործունեությունը, վերսկսվեց դեմոկրատական մամուլի հրատարակությունը, բանտից ազատվեցին լիբանանյան ձերբակալված գործիչները: Աշխուժացավ «Ֆաշիզմի դեմ սլաքարի լիգայի» գործունեությունը, որը 1941 թ. դեկտեմբերից սկսեց հրատարակել «Աք-Թարիկ» ամսագիրը: 1941 թ. հիմնադրվեցին «Խորհրդային Սիրիայի քարեկամների ընկերությունը», «Գայաստանի պաշտպանության լիգան» և այլն:

Պատերազմական գործողություններ սկսելով՝ անգլիացիները և ֆրանսիացիները շատ լավ գիտեին, որ Լիբանանի և Սիրիայի ժողովուրդների նվիրական իրո՞ք մանդատի վերացումը և քաղաքական անկախության ձեռքբերումն է: «Ազատ Ֆրանսիան», որ դեռևս թույլ էր և չուներ համապատասխան ուժեր իր կամքը թելադրելու համար, հարկադրված էր հաշվի նստել լիբանանցիների ու սիրիացիների այդ գլխավոր պահանջի հետ:

Պատերազմական գործողությունները սկսվելու օրը՝ 1941 թ. հունիսի 8-ին Լևանտում «Ազատ Ֆրանսիայի» ուժերի հրամանատար գեներալ Կառուրոն, որ գործում էր Դը Գոլի անունից, հանդես եկավ հատուկ դեկլարացիայով՝ ուղղված Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդներին: Նրանում ասված էր. «Սիրիացիներ և լիբանանցիներ: Ես գալիս եմ վերջ դնելու մանդատի ռեժիմին և հայտարարելու ձեզ ազատ ու անկախ»:

Գնտեսարար, դուք այս պահից ինքնիշխան և անկախ եք»:

Եւոյն օրը՝ հունիսի 8-ին, Անգլիան հրապարակեց հատուկ հայտարարություն, որով նա պաշտպանում էր Կատրուի դեկլարացիան և հանդես գալիս Ֆրանսիական մանդատը չեղյալ հայտարարելու ֆրանսիական խոստման երաշխավոր:

Չարկավոր է նշել, որ գոյություն ունեւ անգլո-ֆրանսիական սուր հակամարտություն Լևանտում: Անգլիան փորձում էր օգտվել Ֆրանսիայի թուլությունից, նրան դուրս մղել Սիրիայից ու Լիբանանից և գրավել նրա տեղը: Իսկ դրա հնարավորությունը կարող էր ստեղծվել, ըստ անգլիական մտայնության, ֆրանսիական մանդատի վերացման դեպքում: Եվ քանի որ ինքն այդ ժամանակ Արարական Արևելքում ամենաուժեղ դիրքերն ունեցող երկիրն էր, ապա նրա համար ղեկար չէր լինի ներքավանցել Սիրիա ու Լիբանան և այն վերածել իր ազդեցության գոտու: Անգլիան, հանդես գալով մանդատը վերացնելու վերաբերյալ ֆրանսիական խոստման երաշխավորի դերում, փաստորեն միակողմանիորեն իրավունք ձեռք բերեց պաշտոնապես միջամտելու ֆրանս-սիրիա-լիբանանյան հարաբերություններին: Ջ. Բաներջին գրում էր, որ «իրական իշխանությունը գտնվում է բրիտանացիների ձեռքում: Եվ սրանից հետո, բրիտանացիները գեներալ-մայոր սըր Էդվարդ Սալիսի գլխավորությամբ Լևանտում ֆրանսիական ազդեցության գերեզմանափորի գործում սիրիական նացիոնալիստների դաշնակիցները կլինեն»:

Ֆրանսիացիները, անշուշտ, հասկանում էին այդ թուրը և փորձում ամեն կերպ դիմադրել անգլիական նկրտումներին: Գեներալ Դը Գոլը բացահայտորեն հանդես էր գալիս ֆրանսիական հայտարարության երաշխավորը լինելու Անգլիայի քաղաքականության դեմ: Սուսա Դիքը նշում էր, որ «Դը Գոլը չէր կարողանում տեսնել այն բանի անհրաժեշտությունը, թե ինչու Մեծ Բրիտանիան պետք է տա իր երաշխավորությունը մեկ այլ պետության՝ Ֆրանսիայի խոստմանը»:

Սակայն Ֆրանսիան հարկադրված էր զիջել, քանի որ նա թույլ էր և այլ ելք չուներ:

Արար պատմաբան Լաջիբ ալ-Արմանազին «Դասախոսություններ Սիրիայի մասին օկուպացումից մինչև եվակուցիան» արժեքավոր աշխատության մեջ ճիշտ կերպով նկատել է, որ Անգլիան Մերձավոր Արևելքը համարում էր մի կամուրջ Ասիայի և Աֆրիկայի միջև, ինչպես նաև Սիջերկրական ծովի ու Գնդկական օվկիանոսի միջև: Այդ պատճառով էլ նա

«սայքարում է ինչպես ամեն մի բշնամի, այնպես էլ քարեկան պետության դեմ, որը ցանկանում է այդտեղ գերակայություն ձեռք բերել»:

Ղը Գոլին համզատացնելու համար Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլը Ֆամայքների պալատում հայտարարեց, որ Անգլիան բնավ մտադիր չէ Ֆրանսիային դուրս մղել Լևանտից և նրա տեղը գրավել: Այդ բանը հաստատվեց այսպես կոչված «Ղը Գոլ—Լիթլտոն համաձայնագրում»: Պա նամակների փոխանակություն էր Մերձավոր Արևելքում Մեծ Բրիտանիայի նախարար—եզդիոնտ Օլիվեր Լիթլտոնի և գեներալ Ղը Գոլի միջև, որը տեղի ունեցավ 1941 թ. օգոստոսի 7—ին: Ղը Գոլին ուղղված նամակում Լիթլտոնը հայտնում էր, որ Անգլիան Սիրիայում և Լիբանանում բացի պատերազմը չափելուց, ուրիշ ոչ մի նպատակ չի հետապնդում, և երբ այդ երկրները ձեռք բերեն վերջնական անկախություն, ապա Ֆրանսիան այդ երկրներում՝ այլ եվրոպական երկրների համեմատությամբ պետք է ունենա տիրապետող դիրքեր: Իր պատասխան նամակում Ղը Գոլն ի գիտություն էր ընդունում քրիտանական հավաստիացումները:

1941 թ. հունիսի 8—ին հռչակելով Լիբանանի անկախությունը և մանդատային ռեժիմի վերացումը՝ ֆրանսիական իշխանությունները, սակայն, չէին շտապում գործնական քայլերի դիմել իրենց այդ խոստումն իրագործելու համար: Ամիսներն անցնում էին, իսկ «Ազատ Ֆրանսիան» ոչինչ չէր ձեռնարկում: Իրականում ոչինչ չփոխվեց: «Ազատ Ֆրանսիան» լռիվ իր վրա վերցրեց մանդատային իշխանության ֆունկցիաները: Իսկ Կատրուհն, որը սկսեց կոչվել գլխավոր դելագատ, իրականացնում էր գլխավոր կոմիսարի ֆունկցիաները:

Այս փուլում ֆրանսիական քաղաքականությունը հասկանալու հարցում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ղը Գոլի 1941 թ. հունիսի 24—ի բվակիր նամակը գեներալ Կատրուհին: Ես համձեռնարարում է Կատրուհին անհապաղ ամրապնդել Ֆրանսիայի հեղինակությունը և ընդգծում, որ Վիշիի պարտությունը չի կարող առիթ ծառայել Ֆրանսիային հետին պլան մղելու համար: «1923 թ. Ֆրանսիային տրված Լևանտի մանդատը, — գրում էր Ղը Գոլը, — պետք է իրականացվի, ինչպես դա են պահանջում նրա պայմանները, և Ֆրանսիայի առաքելությունը պետք է շարունակվի»: Մյուս կողմից, շատ լավ գիտակցելով, որ, վերջին հաշվով, Սիրիային և Լիբանանին անկախություն չտալ չի լինի, Ղը Գոլը Կատրուհին առաջարկում էր Լիբանանի և Սիրիայի հետ կնքել մի այնպիսի պայմանագիր, որն ապահովեր Ֆրանսիայի քաղաքական, ռազմական, տնտեսական ու կուլտուրական շահերը:

Դը Գոլը, Բեյրութում հանդիպում ունենալով ԱՄՆ-ի հյուպատոսի հետ, ասում է նրան. «Ֆրանսիան անկախություն կշնորհի Սիրիային և Լիբանանին, քայքայ միայն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը պատրաստ կլինի դրան, սակայն դրա համար կպահանջվեն տարիներ»:

Ֆրանսիացիներն իրենց ձեռքում կենտրոնացրին ողջ քաղաքացիական իշխանությանը՝ համարյա գրոյի հավասարեցնելով Լիբանանի կառավարության դերը: Ֆրանսիական գլխավոր ղեկավարը Ֆրանսիական տարրեր պաշտոնյաների կցեց կառավարական քուրդ հիմնարկներին, բոլոր կարևոր վարչությունները վերցրեց իր ենթակայության ներքո, ինչպես «Ընդհանուր շահերի» սպասարկությունը, որը տնօրինում էր մաքսերի, կոնցեսիոն ընկերությունների և որոշ տնտեսական ու ֆինանսական հարցեր, տեղական բանակն ու ռազմական ուժերը, ներքին անվտանգությունը, գրաքննությունը և այլն:

Այս ամենը խիստ դժգոհություն առաջացրեց նրկրի ներսում: Հաշվի առնելով այդ տրամադրությունները՝ Կատրուկ 1941 թ. նոյեմբերի 26-ին կրկին հավաստեց ֆրանսիական ղեկավարացիան Լիբանանի անկախության վերաբերյալ:

1941 թ. դեկտեմբերի 1-ին Կատրուկի ղեկնետով Լիբանանի պրեզիդենտ նշանակվեց Ալֆրեդ Լակլաշը, իսկ Ահմեդ Դաուկը ղեկավարեց այսպես կոչված լիբանանյան կառավարությունը: Դա լիցքաթափ չարեց, այլ, ընդհակառակը, ավելի սրեց իրադրությունը: Իսկ այն քանից հետո, երբ սննդամթերքի պակասության պատճառով իսկական ճգնաժամ առաջացավ Լիբանանում, Ահմեդ Դաուկը ստիպված էր 1942 թ. ամռանը հրաժարական տալ, և նրա փոխարեն կառավարությունը ղեկավարեց Սամի Սոլիը:

Կատրուկ Դը Գոլի անունից վերջնական անկախությունը կրկին պայմանավորեց Ֆրանսիայի և Լիբանանի միջև պայմանագրի կնքումով, որի մասին նշվեց վերևում:

Ֆրանսիայի այդ պահանջը ուժեղ քողոք առաջացրեց նրկրում: Լիբանանի հայտնի քաղաքական գործիչ Քիշարա ալ-Խուրին Լիբանանի անկախությունը համարեց կեղծ և պահանջեց ազատ ընտրություններ անցկացնել: Իսկ քաղաքական մեկ այլ հայտնի գործիչ՝ Ռիյադ ալ-Սոլիը, գտնում էր, որ Ֆրանսիայի հետ պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ Կատրուկի առաջ քաշած պայմանը հակասում է Ֆրանսիայի պաշտոնական հայտարարություններին՝ Լիբանանին լրիվ անկախություն տալու մասին: Սակայն Կատրուկի կողմից պրեզիդենտ նշանակվելը

և կառավարության պարտականությունների շրջանակների սահմանումը նրա կողմից չէին խոսում այն մասին, որ Լիբանանի անկախությունն իրական է և հարգվում է:

3. Սահմանադրության վերականգնումը և 1943 թ. պառլամենտական ընտրությունների անցկացումը: Քիչարա ալ-Խուրին Լիբանանի պրեզիդենտ

Լիբանանի կառավարման հարցը, որն ուղղակի առնչվում էր մանդատի վերացման և անկախության խնդրի հետ, դառնում է կենտրոնական: Լիբանանի ազգային-հայրենասիրական ուժերը պահանջում էին վերականգնել սահմանադրությունը և անցկացնել պառլամենտական ընտրություններ: Այդ պահանջը դարձավ տվյալ շրջանում ազգային-ազատագրական պայքարի գլխավոր պահանջը: Եվ այդ հարցի վերաբերյալ Կատրուն ազգային հայրենասիրական ուժերի ճնշման տակ բանակցություններ սկսեց երկրի առանձին քաղաքական գործիչների հետ: Բանակցելով նրանց հետ՝ Կատրուն, սակայն, բոլորովին անտեսում էր Լիբանանի պրեզիդենտին և կառավարությանը, որն առիթ տվեց պրեզիդենտ Լակլաշին բողոք հայտնել Կատրուին նրա այդ քաղաքաքաղաքության դեմ: Կատրուն 1943 թ. փետրվարի 27-ին հետևյալ պատասխան է ուղարկում Լիբանանի պրեզիդենտ Լակլաշին. «Ես հարկ եմ համարում հաղորդել Չեզ, որ չնայած 1941 թ. նոյեմբերի 26-ին Լիբանանի անկախության հռչակմանը՝ Ֆրանսիան դե յուրե պահպանում է Լիբանանի մանդատը, մինչև որ Ազգերի լիգան նրան կազատի իր պատասխանատվությունից»: Նա հիշեցնում է Լիբանանի պրեզիդենտին, որ միայն Ֆրանսիայի գլխավոր ղեկավարին են պատկանում անհրաժեշտ որոշումներ ընդունելու ամբողջ իրավունքն ու պատասխանատվությունը:

Լիբանանյան ազգային-ազատագրական և դեմոկրատական ուժերի ճնշումն ուժեղանում է: Նրանք պնդում են սահմանադրության վերականգնման և պառլամենտական ընտրությունների անցկացման վրա: Իրավացի է արաբ հետազոտող Ռեման Քամալ Չադադը, երբ գրում է, որ արաբական երկրները, այդ թվում և Լիբանանը, գիտակցում էին, որ իրենք պետք է օգտվեն պատերազմի հետևանքով ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից և հասնեն իրենց անկախությանը:

Ի վերջո, «Ազատ Ֆրանսիան», որն արդեն վերանվանվել էր «Մարտնչող Ֆրանսիայի», հարկադրված էր գիցել: 1943 թ. մարտի

25-ին Կատրուն հայտարարեց Լիբանանի 1926 թ. սահմանադրության վերականգնման մասին: Լիբանանյան հայրենասիրական ուժերը խանդավառությամբ ընդունեցին այդ լուրը: Նրանք դա համառոեցին վերին աստիճանի կարևոր քայլ, որը նրանց ավելի էր մոտեցնում իրենց ազգային նպատակների իրագործմանը:

Սահմանադրության վերականգնումը ողջունեցին նաև հայ դեմոկրատական ուժերը, որոնք շեշտեցին, որ իրենք ընտրություններին կմասնակցեն դեմոկրատիայի զարգացման և հայ ու արաբ ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման պահանջի ներքո:

Սահմանադրության վերականգնման հետ միասին Ֆրանսիական գլխավոր դելեգատը որոշում ընդունեց նաև պառլամենտական ընտրությունների մասին: Ընտրություններն անցկացնելու համար ստեղծվեց փոխանցման կառավարություն Այյուբ Թարեբի, իսկ նրա հրաժարականից հետո՝ Բուտրոս Թրաղի գլխավորությամբ:

Ընտրությունները նշանակվեցին 1943 թ. օգոստոսի 29-ին: Ընտրարշավն ընթանում էր լարված մթնոլորտում. նրան ակտիվորեն միջամտում էին ԱՄՁլիան ու Ֆրանսիան: Նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր պառլամենտ անցկացնել իր կողմնակիցներին և Լիբանանի ապագա օրենսդիր մարմնում ունենալ հուսալի հենարան: Պառլամենտական ընտրություններում հաղթեց լիբանանյան բուրժուազիայի և կալվածատերերի այն թևը, որն անգլիական կողմնորոշում ուներ: Դա Սահմանադրական միությունն էր՝ Բիշարա ալ-Խուրիի գլխավորությամբ: Մունիր Թակի ադ-Դիմը «Անկախության ծնունդը» իր աշխատության մեջ, որը պարունակում է հետաքրքիր փաստեր Լիբանանում անկախության համար ծավալված պայքարի մասին, գրում էր, որ «Սափրալը (քրիտանական զորքերի հրամանատարը տարածաշրջանում — Ն. Գ.) շատ պայքարեց Բիշարա Խուրիի Սահմանադրական միության ցանկն ամրապնդելու համար՝ երկիրը օտար լծից ազատելու և անկախության պայքարի դիմակի տակ: Այդ գործում Սափրալն օգնեցին եգիպտոսի վարչապետ Նահաս փաշան և Իրաքի վարչապետ Նուրի Սափր փաշան: Այդ օգնության փոխարեն Բիշարա Խուրին հանձն առավ հետևել քրիտանական-արաբական քաղաքականությանը»:

Լիբանանի պառլամենտում ընտրվեց 55 դեպուտատ, որոնցից 30-ը՝ քրիստոնյա, այդ թվում՝ երկու հայ, իսկ 25-ը՝ մուսուլման: Այսպիսով՝ Լիբանանի օրենսդիր մարմնում քրիստոնյաները կազմեցին մեծամասնություն:

1943 թ. սեպտեմբերի 21-ին քաջվեց պառլամենտի առաջին նիստը, որը 44 ձայնով, 11-ը՝ ձեռնպահ, Սահմանադրական միության ղեկավար մարոնի քրիստոնյա Բիշարա ալ-խուրիին ընտրեց Լիբանանի պրեզիդենտ: Լա կառավարության կազմելը հանձնարարեց սուննի համայնքի ամենաազդեցիկ ղեմեղից մեկին՝ Ռիյադ Սուլիմ: Կառավարության կազմի մեջ մտան Լիբանանի վեց կրոնական համայնքների՝ մարոնի, ուղղափառ, հույն-կաթոլիկ, սուննի, շիա և դրուզ, ներկայացուցիչները:

1943 թ. սեպտեմբերին Բիշարա ալ-խուրին, որը ներկայացնում էր Լիբանանի ամենաազդեցիկ քրիստոնյա համայնքը, և Ռիյադ Սուլիմ՝ որպես ամենաազդեցիկ մուսուլմանական սուննի համայնքի ղեկավար, կնքեցին այսպես կոչված Ազգային պակտ: Իրականում դա մի բանավոր, ջենտլմենյան համաձայնագիր էր, որի գրավոր տեքստը զոյություն չունի: Այն սահմանում էր Լիբանանի տարրեր կրոնական համայնքների փոխհարաբերությունների, պետական կառուցվածքում նրանց գրավելիք տեղի, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության սկզբունքները: Երանք համաձայնվեցին, որ Լիբանանի արտաքին քաղաքականությունը պետք է հիմնվի դրական չեզոքության քաղաքականության վրա: Ազգային պակտն ընդգծում էր, որ Լիբանանը պետք է լինի անկախ պետություն: Քրիստոնյաները չպետք է փնտրեն օտար՝ արևմտյան, մասնավորապես Ֆրանսիայի հովանավորություն, և չփորձեն Լիբանանը դնել օտար հսկողության տակ: Իսկ մուսուլմանները պարտավորվում էին ոչ մի փորձ չանել Լիբանանի և Սիրիայի կամ Լիբանանի և որևէ այլ արաբական պետության միջև քաղաքական միություն ստեղծելու ուղղությամբ: Ազգային պակտը Լիբանանը դիտում էր որպես արաբական երկիր և արաբական աշխարհի մի մաս, սակայն իր հատուկ՝ քրիստոնեական քննադրով: Բիշարա ալ-խուրին և Ռիյադ Սուլիմ համաձայնության եկան պետական և կառավարական պաշտոնների բաժանման հիմքում կրոնահամայնքային սկզբունքի կիրառման շուրջը: Որոշվեց, որ Լիբանանի պրեզիդենտը պետք է լինի մարոնի քրիստոնյա, վարչապետը՝ սուննի մուսուլման, պառլամենտի նախագահը՝ շիա մուսուլման, արտաքին գործերի նախարարը՝ հույն ուղղափառ, պաշտպանության նախարարը՝ դրուզ և այլն: Պառլամենտում սահմանվեց դեպուտատական տեղերի բաշխում 6/5 փոխհարաբերությամբ՝ հօգուտ քրիստոնյաների, այսինքն՝ յուրաքանչյուր 5 մուսուլման դեպուտատի դիմաց պետք է ընտրվեն 6 քրիստոնյա դեպուտատ:

Ազգային պակտի դրական կողմն այն էր, որ նա արտահայտվեց հոգուտ անկախ և սուվերեն Լիբանանի, հռչակեց խաղաղություն և համագործակցություն տարրեր կրոնական համայնքների միջև: Սակայն նրա թերությունն այն էր, որ նա պետական կառավարման հիմքում դրեց կրոնահամայնքային սկզբունքը, որը դարձավ Լիբանանի պետականության տկարության պատճառներից մեկը:

Ձեռնվճեռյան համաձայնագրով սահմանված այդ սկզբունքը հիմնական գծերով մինչև օրս պահպանվում և կիրառվում է Լիբանանում:

4. Ֆրանսիական մանդատի վերացումը 1943 թվականին: Լիբանանը անկախ և ինքնիշխան պետություն

1943 թ. հոկտեմբերի 7-ին վարչապետ Ռիյադ Սոլիդ պառլամենտին ներկայացրեց իր կառավարության ծրագիրը: Եւ հայտարարեց, որ իր կառավարության կարևոր խնդիրը Լիբանանի իսկական անկախության և զերիշխանության ձեռքբերումը և տերիտորիալ ամրոլջականության պահպանումն է: «Մենք ուզում ենք,— հայտարարեց վարչապետը,— իրական անկախություն և լիակատար ազգային զերիշխանություն, որը թույլ կտա մեզ որոշելու մեր ճակատագիրն այնպես, ինչպես մենք ենք հասկանում, և միայն մեր ազգային շահերին համապատասխան ձևով: Այս է իմ կազմած և գլխավորած կառավարության նշանաբանը, և դրա համար միայն ծանր պատասխանատվության տակ մտանք»:

Իսկ լիակատար անկախության հասնելու համար անհրաժեշտ էր փոփոխություններ մտցնել Լիբանանի սահմանադրության մեջ և վերացնել այն հոդվածները, որոնք վերաբերում էին Ֆրանսիական մանդատին: Դա կլինեք առաջին լուրջ քայլը, որն իրավական առումով Լիբանանը կազատեր Ֆրանսիական մանդատի տիրապետությունից: Ռիյադ Սոլիդ ընդգծում է, որ իր կառավարությունը լի է վճռականությամբ՝ սահմանադրությունը փոփոխության ենթարկելու, նրանից հանելու Ֆրանսիական մանդատին վերաբերող հոդվածները, և այն այդ ձևով ներկայացնելու Լիբանանի պառլամենտի հաստատմանը:

Ենթին քաղաքականության բնագավառում Ռիյադ Սոլիդ կարևոր խնդիր համարեց զարկ տալ ազգային տնտեսությանը՝ արդյունաբերության զարգացմանը, գյուղատնտեսական արտադրության բարձրացմանը, մշակելի հողատարածությունների ընդարձակմանը, ոռոգման հա-

մակարդի ընդարձակմանը, գյուղատնտեսական մեքենաների կիրառմանը և այլն:

Կառավարությունը խոստանում էր տալ ղեմնկրատական ազատություններ, իրականացնել վարչական և դատական ռեֆորմներ, լուծել «աշխատավորների վեճերը՝ ջանալով բանվորին ապահովել իր հացը, ազատությունը, ապագան և օրինական իրավունքները»:

Ռիյադ Սուլիը իր կառավարական ծրագիրն անվանեց «Անկախության խարտիա»:

Պատվամենտը հավանություն տվեց կառավարության հայտարարությանը և վստահություն հայտնեց Ռիյադ Սուլիին:

Ռիյադ Սուլիի կառավարության հայտարարությունը կամ «Անկախության խարտիան» հավանության արժանացավ նաև պատվամենտից դուրս՝ ժողովրդական ամենալայն խավերի և տարբեր քաղաքական ուժերի կողմից: Այն բնութագրվեց մի շարք կենտրոն ուղիվս «խիզախ և հարուստ հայտարարություն», որին պատրաստ էին քիկունք կանգնել բոլոր լիբանանցիները:

Լիբանանի կառավարական ծրագրին իրենց համերաշխությունը հայտնեցին նաև լիբանանահայությունը և նրա ղեմնկրատական ուժերը: Գ. Մատեյանը նշում էր, որ այդ ծրագրի իրագործումով Լիբանանում և լիբանանահայության կյանքում անխուսափելիորեն խոր փոփոխություններ տեղի կունենան, որովհետև այն մեծ քափ է հաղորդում ազգային զարթոնքին և իրական անկախությանն ու ազգային գերիշխանությանը, և Լիբանանի հայությունն իր սեփական շահերի դեմ մեղանչած կլինի, եթե իր զարգացումը Լիբանանի զարգացման քնական հունով չտանի:

Չայ առաջադիմական ուժերն այն ելակետն ունեին, որ հայերի զարգացումը քաղաքական ու տնտեսական բոլոր թելերով կապված է Լիբանանի հետ, ուստի և նրանց պարտականությունն է արարների հետ զորավիգ կանգնել Լիբանանի ազգային անկախությանը:

Ստանալով պատվամենտի վստահության քվե՝ Ռիյադ Սուլիը անմիջապես դիմեց գործնական քայլերի Լիբանանի ազգային ինքնիշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ:

Լիբանանում դեռևս ֆրանսիական մանդատի հաստատման առաջին օրվանից ավանդույթ էր դարձել, որ կառավարությունը կազմելուց հետո նրա ղեկավարը այցելում էր Լիբանանում ֆրանսիական ներկայացուցչին՝ գլխավոր կոմիսարին: Ռիյադ Սուլիը որոշեց վերջ տալ Լիբանանի ազգային ինքնիշխանության հետ անհամատեղելի այդ ծիսակա-

տարությանը: Եւ չայցելեց Ֆրանսիական գլխավոր ղեկեզատին, որը նախկին գլխավոր կոմիսարի պարտականություններն էր կատարում: Ռիյադ Սուլիը նրան դիտեց մյուս ղեկապաններին հավասար դեպքան, որի շնորհավորական այցելությանը կարելի էր պատասխանել, եթե նա՝ գլխավոր ղեկեզատը, առաջինն ինքն այցելեր վարչապետին:

Այս հողի վրա վեճ առաջացավ Լիբանանի կառավարության և Ֆրանսիական գլխավոր ղեկեզատի միջև: Վերջինս ամեն կերպ ձգտում էր ուժի մեջ բողնել նախկին ավանդույթը: Սակայն Ռիյադ Սուլիը անկտորում գտնվեց, և Ֆրանսիացիները ստիպված էին զիջել՝ համաձայնվելով Լիբանանի կառավարության այդ նոր դիրքորոշման հետ, որը բնավ էլ ծնական հարց չէր: Այսպիսով՝ ինչպես ճիշտ նշում է Մուսիր Թակի աղ-Ղիմը, Լիբանանի «կառավարությունը վերացրեց մի տրադիցիա, որը լիբանանցիներին ցավ էր պատճառում, որովհետև նրանում տեսնում էին զաղութատիրության և ստորացման խորհրդանշան»:

Դրանից հետո կառավարությունն անմիջապես ծեռնամուխ եղավ սահմանադրության վերանայմանը:

Եւ սահմանադրության առաջին հոդվածից հանց մանդատային պետությանը և Ազգերի լիգային վերաբերող բոլոր բառերը և այն շարադրեց հետևյալ կերպ. «Լիբանանը անկախ, ունիտար և ինքնիշխան պետություն է»: Մինչ այդ Ֆրանսերենը համարվում էր պաշտոնական լեզու, որն ամրագրված էր սահմանադրության մեջ: Այժմ այդ կետը հանվեց, և Լիբանանի միակ պաշտոնական լեզուն համարվեց արաբերենը: Դրան համապատասխան՝ վարչապետը 1943 թ. հոկտեմբերի 13-ին հրահանգ ուղարկեց բոլոր նախարարություններին, որտեղ ասված էր. «Կխնդրեմ հետայսու ձեր նախարարությանը ենթակա բոլոր հաստատություններում բոլոր գրավոր հաղորդագրությունները և զործատույթները կատարել արաբերենով, որը երկրի պաշտոնական լեզուն է»:

Կառավարությունը փոփոխության ենթարկեց նաև սահմանադրության 52-րդ հոդվածը, որը միջազգային պայմանագրեր կնքելու իրավունքը վերապահում էր միայն Ֆրանսիային: Փոփոխելով այդ հոդվածը՝ կառավարությունն առաջարկում էր, որ այդ իրավունքը վերցվի Ֆրանսիայից և տրվի Լիբանանի հանրապետության պրեզիդենտին:

Եվ վերջապես՝ Լիբանանի կառավարությունն ամբողջությամբ վերացրեց սահմանադրության 90-94-րդ հոդվածները, որտեղ ասված էր, որ լիբանանյան սահմանադրական իշխանությունները պարտավոր են պահպանել մանդատային պետության, այսինքն՝ Ֆրանսիայի իրա-

վունքները, հարևան երկրների հետ լավ հարաբերությունները պետք է պահպանվեն ֆրանսիական մանդատի հովանու ներքո, իսկ վեճերի դեպքում Ֆրանսիան հանդես էր գալու արբիտրի դերում: Գողվածներից մեկում ամրագրված էր, որ Ֆրանսիան ներկայացնում է Լիբանանին այն երկրներում, որտեղ կային մեծ թվով լիբանանցիներ:

Սիա դրանք էին սահմանադրության այն հոդվածները, որոնք վերաբերում էին մանդատին ու Ֆրանսիայի իրավունքներին և սահմանափակում Լիբանանի անկախությունն ու ինքնիշխանությունը:

Լիբանանի կառավարությունը սահմանադրության փոփոխված այդ տեքստը ներկայացրեց պառլամենտի հաստատմանը:

Մինչ այդ Կատրուին 1943 թ. հունիսին Լիբանանում ֆրանսիական գլխավոր ղեկեզատի պաշտոնում փոխարինած Ժան Գելոն պաշտոնապես առարկեց սահմանադրության մեջ մտցված այդ փոփոխությունների դեմ՝ նշելով, թե Լիբանանն իրավունք չունի միակողմանիորեն փոփոխություններ կատարել սահմանադրության մեջ, և առաջարկեց հարցը լուծել բանակցությունների միջոցով: Եվ որպես բանակցությունների հիմք առաջարկեց 1936 թ. ֆրանս-լիբանանյան պայմանագիրը, որը Ֆրանսիան ինքը 1939 թ. հրաժարվել էր վավերացնել:

Լիբանանի կառավարությունը, քնակաբար, մերժեց Ֆրանսիական առաջարկությունները: Դրանից հետո Լիբանանի կառավարության և Ժան Գելոյի միջև համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ վերջինս կմեկնի Ալժիր, որտեղ ժամանակավորապես գտնվում էր Ֆրանսիայի Ազգային ազատագրության կոմիտեն՝ Դը Գոլի գլխավորությամբ՝ այդ հարցն այնտեղ քննարկելու և համապատասխան հրահանգներ ստանալու համար: 1943 թ. նոյեմբերի 4-ին հրապարակվեց «Մարտնչող Ֆրանսիայի» քարձրագույն կառավարող մարմնի՝ Ազգային ազատագրության կոմիտեի պաշտոնական կոմյունիկեն, որտեղ նա մերժում էր սահմանադրության մեջ փոփոխություններ կատարելու և ֆրանսիական մանդատը վերացված համարելու Լիբանանի իրավունքը: Նա ընդգծում էր, որ վավերական չի նկատի առանց իր համաձայնության Լիբանանի սահմանադրության մեջ կատարվող որևէ փոփոխություն:

Ֆրանսիայի Ազգային ազատագրության կոմիտեի այս որոշումից հետո՝ 1943 թ. նոյեմբերի 5-ին, կայացավ Լիբանանի նախարարների խորհրդի նիստը, որը պետք է որոշեր Լիբանանի հետագա քաղաքականությունը՝ արդյո՞ք ընկրկել Ֆրանսիայի բացահայտ ճնշման առջև և հրաժարվել սահմանադրության մեջ փոփոխություններ կատարելուց ու

Ֆրանսիական մանդատից հրաժարվելուց, քն՝ շարունակել ընթանալ ազգային ազատագրության, Լիբանանի ազգային անկախության և ինքնիշխանության ամրապնդման ուղիով:

Լիբանանի կառավարությունն ընտրեց երկրորդ ուղին:

Այդ նույն օրը՝ 1943 թ. նոյեմբերի 5-ին, Լիբանանի կառավարությունը հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ ասված էր. «Նկատի ունենալով, որ սահմանադրության փոփոխումը լիբանանյան սահմանադրական իշխանությունների իրավունքն է, կառավարությունը, համաձայն սահմանադրության 76-րդ և այլ հոդվածների, այժմ պառլամենտին ներկայացրեց Լիբանանի ճանաչված անկախությանը հակասող սահմանադրության մի քանի հոդվածների փոփոխման նախագիծը, որը Նախարարների խորհուրդը սկսել էր ուսումնասիրել՝ համաձայն կառավարական հայտարարության և ի կիրառումն անկախության գործնական իրականացման»:

Լիբանանի պառլամենտի նիստը նշանակված էր 1943 թ. նոյեմբերի 8-ին: Ֆրանսիական իշխանությունները մի փորձ ևս կատարեցին այդ նիստը տապալելու համար: Նրանք փոծում էին համոզել Լիբանանի կառավարությանը՝ հետաձգել պառլամենտի նիստը և ներկայացված հարցը քննարկել հետագայում: Միաժամանակ նրանք փորձեցին կատարեցին համոզել առանձին դեպուտատների՝ պառլամենտի նիստին չմասնակցել, որպեսզի անհրաժեշտ քվորում չլինի: Սակայն նրանց այդ քուր փորձերը ձախողվեցին:

Լիբանանի պառլամենտի պատմական նիստը բացվեց 1943 թ. նոյեմբերի 8-ին: Պառլամենտի 55 դեպուտատներից ներկա էին 52-ը:

Պառլամենտի այդ նիստը շատ հետաքրքիր է նկարագրել արաբ պատմաբան Մուսիդ Թակի աղ-Պինն իր «Անկախության ծնունդը» գրքում, որը անհրաժեշտ ենք համարում մեզրերել ամբողջությամբ. «Պառլամենտի նախագահը բացեց նիստը, սրտերը բարախեցին, շունչերը պահվեցին, որպեսզի ականջները լսեն: Տեղի ունեցավ փոփոխումը (սահմանադրության — Ն. Գ.) ձախողելու մի վերջին փորձ. մի քանի դեպուտատներ պահանջեցին նախագիծն ուղարկել հատուկ հանձնաժողովի, որպեսզի հաջողեցնեն հասնել փոփոխման որոշ հետաձգման, սակայն վերջին փորձն էլ ձախողվեց առաջինի նման: Այդ ժամանակ էմիլ էդդեն դուրս եկավ պառլամենտի շենքից, նրան հետևեց Ամին աս-Սաադը: Բազմությունը նրանց ճանապարհեց սուլուցներով և զայրության ու դատապարտման խոսքերով: Պառլամենտը շարունակեց քն-

նարկունը և փոփոխությունը հաստատեց հողված առ հողված, և այն վերջացրեց միայն մանդատի կապանքներից ազատվելուց հետո: Այդ պահին դաիլիճում գտնվողները մեքենայաբար ոտքի կանգնեցին, ցնցվեցին պատերը բացականչություններից և ծափերից»:

1943 թ. նոյեմբերի 8-ին Լիբանանի պառլամենտը հաստատեց սահմանադրության մեջ մտցված փոփոխությունները: Դա նշանակում էր, որ մանդատի վերացումը և Լիբանանի անկախությունը ստացան իրավական ուժ, և նոր հիմքերի վրա դրվեցին հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ:

1943 թ. նոյեմբերի 8-ը՝ երկուշաբթի օրը, մտավ Լիբանանի պատմության մեջ որպես Ֆրանսիական մանդատի վերացման և Լիբանանի անկախության ու ինքնիշխանության հաստատման օր:

Պառլամենտի այս պատմական որոշումը մեծ խանդավառությամբ ընդունեց Լիբանանի ժողովուրդը: Բեյրութում, Տրիպոլիում և այլ վայրերում տեղի էին ունենում ցույցեր՝ ի պաշտպանություն պառլամենտի որոշման և Լիբանանի անկախության: Ցույցերին մասնակցում էին նաև հայերը, որոնք հաբարտ էին, որ պառլամենտի հայ ղեկուսատներից Հրաչ Շամյանը ներկա էր գտնվել պառլամենտի նիստին և նույնպես քվեարկել սահմանադրության փոփոխության՝ մանդատի վերացման և Լիբանանի անկախության ամբողջացման օգտին:

5. 1943 թ. նոյեմբերյան զինված ապստամբությունը

Ֆրանսիական իշխանությունները, տեսնելով, որ Լիբանանը դուրս է գալիս իրենց տիրապետությունից, որոշեցին դիմել վճռական քայլերի: Բեյրութի փողոցներում նրանք սահմանեցին զինված ջոկատների անընդմեջ պարեկություն: Լիբանանի կառավարությունը զգուշացրեց ֆրանսիական իշխանություններին, որ նրանց այդ քայլը կարող է տհաճ հետևանքների հասցնել: Նրանք լիբանանյան կառավարության այս նախազգուշացումը ոչ միայն հաշվի չառան, այլև դիմեցին մի այնպիսի քայլի, որը ցնցեց ողջ Լիբանանը:

1943 թ. նոյեմբերի 11-ին Ֆրանսիայի նոր գլխավոր ղեկավար ժան Գելոյի հրամանով ձերբակալվեցին Լիբանանի պրեզիդենտ Քիշարա ալ-Նուրին, վարչապետ Ռիյադ Սոլիը, նախարարներ Ադիլ Օսեյրանը, Սելիմ Թակլան, Քամիլ Շամունը, ինչպես նաև ակամավոր քաղաքական գործիչ Աբդել Ռամիդ Քարամեն, որոնք քանտարկվեցին Գերմոն

սարի մոտ գտնվող Ռաշայյա ամրոցում: Ժան Գելյոյի հրամանով ցրվեց պառլամենտը, և Լիբանանում մտցվեց ռազմական դրությու: Գլխավոր ղեկնակալի ղեկնուով էմիլ Էդդեն նշանակվեց երկրի պրեզիդենտ և կառավարության ղեկավար: Ֆրանսիական զորքերը և նրանց կազմում գտնվող սենեգալական զինվորները Բեյրութում և Լիբանանի մյուս քաղաքներում գրավեցին ստրատեգիական բոլոր կարևոր կետերը:

Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից դասական գաղութատիրության ոճով իրագործված այս քաղաքականությունը խոր ցատում առաջացրեց ամբողջ Լիբանանում, որը վերածվեց զինված ապստամբության: Շարժման մեջ մտան համաբոյա բոլոր սոցիալական խավերը՝ ազգային բուժուագիան, հողատերերի մեծ մասը, բանվոր դասակարգը, գյուղացիությունը, արհեստավորները, մտավորականությունը, ուսանողությունը:

Վրդովված ժողովրդական զանգվածները դուրս եկան փողոց՝ բողոքելու ֆրանսիական իշխանությունների գործողությունների դեմ: Բեյրութում, Տրիպոլիում, Սայդայում և այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում ծայր առանց սույցերը: Ֆրանսիական զորքերը կրակ բացեցին ցուցարարների վրա: Նրանցից շատերը վիրավորվեցին, եղան նաև սպանվածներ: Լիբանանյան ժանդարմերիան հրաժարվեց ենթարկվել ֆրանսիացիներին և անցավ ժողովրդի կողմը:

Ամբողջ երկրում հայտարարվեց համընդհանուր գործադուլ: Ժողովրդական ելույթները ղեկավարելու համար ստեղծվեց միջկուսակցական քաղաքական օրգան՝ Ազգային կուսակցությունների համագումար, որի աշխատանքներին մասնակցում էին Լիբանանի բոլոր նշանավոր քաղաքական առաջադիմական կուսակցությունները, այդ բլում նաև հայ Գնչակյան սոցիալ-դեմոկրատական և Ռամկավար ազատական կուսակցությունները: Այդ մարմնի որոշումները ու հրամանները բոլորը կատարում էին անշեղորեն:

1943 թ. նոյեմբերի 12-ին Բեյրութի նախահանգստի շրջանում փոխիրաձգություն տեղի ունեցավ ապստամբ ցուցարարների և սենեգալական զորքերի միջև, որոնց ֆրանսիական իշխանությունները կանչել էին լիբանանյան ժանդարմերիայի և ապստամբված ժողովրդի դիմադրությունը ճնշելու համար: Այդ նույն օրը նրանց փորձեցին գրավել պրեզիդենտի տունը, ինչը նրանց չհաջողվեց: Պրեզիդենտի տունը վերածնված բարիկադների՝ ընդդիմադիր ուժերը դիմադրում էին սենեգալական զինվորներին, և վերջիններս ստիպված նահանջում են: Նոյեմբերի 13-ին ֆրանսիացիները տանկերից ու զրահապատներից գնդակոծեցին դե-

մոկրատական ուժերի ցույցը Բեյրութում: Պայքարը հատկապես կազմակերպված և ուժեղ բնույթ էր կրում մայրաքաղաքի Բաստա քաղաքում, որը ծածկված էր բարիկաղներով: Արյունալի ընդհարումներ տեղի ունեցան նաև Տրիպոլիում, Մայդայում և այլ քնակավայրերում:

Ամբողջ Լիբանանը ցնցեց ֆրանսիական զինվորների բարբարոս սական արարքը Մայդայում: Նրանք ցույցի մասնակից կանանց և երեխաներին հավաքեցին տեղական կառավարական շենքի քակը, փակեցին դարպասները և փայտերով անխնա ծեծի ենթարկեցին անպաշտպան կանանց ու երեխաներին:

Լիբանանի օրինական ղեկավարությանը ձերբակալելուց և քանտարկելուց հետո ժան Դելոն, ինչպես նշվեց, Լիբանանի պրեզիդենտ և կառավարության ղեկավար նշանակեց Էմիլ Էդդեին: Ստանձնելով իշխանությունը՝ նա հայտարարեց, որ իր այդ քայլը նա համարում է իր ազգային պարտքը: Լա դիմեց ժողովրդին, որ վստահեն իրեն՝ միաժամանակ սպառնալով ծանր պատիժների ենթարկել նրանց, ովքեր կհամարձակվեն չենթարկվել իր կառավարության որոշումներին: Սակայն կառավարություն կազմելու նրա քոլոր փորձերն ապարդյուն անցան, քանի որ ոչ ոք չհամաձայնվեց մտնել նրա «կառավարության» մեջ: Ի վերջո, Էմիլ Էդդեն հարկադրված եղավ «կառավարություն» կազմել տնօրեններից, քաղաքապետներից և ոստիկանական զորահրամանատարներից, որոնք, սակայն, այդպես էլ չներկայացան կառավարական պալատ: Պա պետք է բացատրել նրանով, որ այդ պահին, երբ վճռվում էր Լիբանանի ճակատագիրը, Էդդեի կառավարության մեջ մտնելը Լիբանանի ազգային և հայրենասիրական ուժերի համար հավասարազոր էր երկրի անկախությանը դավաճանելուն: Երկրի ստեղծված պաշտոնյաները հրաժարվում էին կատարել Էմիլ Էդդեի «կառավարության» կարգադրությունները՝ այն համարելով ազգային դավաճանության կառավարություն:

Էմիլ Էդդեի առաքելության ծախսողունը պետք է համարել Լիբանանի ապստամբական ուժերի հաղթանակը և ֆրանսիական գաղութարարների պարտությունը:

Երկրի քաղաքական ապստամբության այդ պատմական իրադարձությունների ժամանակ Լիբանանի ընդդիմադիր ուժերը կազմեցին ժամանակավոր կառավարություն, որը դարձավ ապստամբության ղեկավարման կարևոր կենտրոնը: Այն ստեղծվեց ձերբակալումից խուսափած վարչապետի տեղակալ Դաբիբ Աբու Շահլայի և պաշտպանության նախարար Մաջիդ Արսլանի նախաձեռնությամբ, որոնք հաստատվեցին

Լեռնայի շրջանի Բշարուն շրջանի գյուղում: Նրանց միացավ նաև Լիբանանի պառլամենտի նախագահ Սարրի Գամադեն: Ժամանակավոր կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ազգային բանակի ստեղծմանը և գինված դիմադրության կազմակերպմանը: Հազարավոր լիբանանցիներ մեկնում էին Բշարուն գյուղը ազգային բանակի մեջ մտնելու և մարտնչելու Լիբանանի անկախության համար: Նրա որոշումով Սիրիայի և Լիբանանի բանկը ու Լիբանանի գանձատունը չկատարեցին Էդդեի «կառավարության» և ոչ մի կարգադրություն:

Զնայած պառլամենտը ցրելու վերաբերյալ ժամ Գնլոյի նոյեմբերի 11-ի դեկրետին պառլամենտը երբեք չդադարեցրեց իր գործունեությունը: Նոյեմբերի 11-ին դեպատատները, հաղթահարելով զանազան արգելքներ, մտան պառլամենտի շենք, նիստ գումարեցին և ընդունեցին մի բանաձև, որը դատապարտում էր Լիբանանի սահմանադրության ոտնակոխ անելը և օրինական կառավարության դեմ ֆրանսիական իշխանությունների կիրառած բռնաքայլերը: Նա մի հուշագիր ուղարկեց ԱՄՆ-ի, խՍՀՄ-ի, Անգլիայի, Սիրիայի, Եգիպտոսի և Իրաքի կառավարություններին՝ խնդրելով նրանց աջակցությունը:

Պառլամենտն իր հաջորդ նիստը գումարեց նոյեմբերի 12-ին Լիբանանի հայտնի ընդդիմադիր շարժման ղեկավարներից մեկի՝ Սաիբ Սալամի տանը և վստահություն հայտնեց Բշարունում հաստատված Լիբանանի ժամանակավոր կառավարությանը: Այնուհետև պառլամենտը նաև մի քանի նիստեր է գումարում, որից հետո հաստատվում Բշարուն գյուղում, որտեղ նոյեմբերի 20-ին գումարում է իր հերթական նիստը: Այդ նիստերի ընթացքում պառլամենտը որոշում է ոչ մի բանակցություններ չձեռնարկել ֆրանսիացիների հետ նախքան Լիբանանի ձերբակալված ղեկավարների ազատ արձակումը և սահմանադրության վերականգնումը:

Լիբանանի պառլամենտի այդ սկզբունքային դիրքը մեծապես նպաստեց երկրի ազգային-ազատագրական, հայրենասիրական ուժերի կոնսոլիդացիային և ֆրանսիական գաղութարարների դեմ մղվող պայքարի հաջողությանը:

Նոյեմբերի երկրորդ կեսից ֆրանսիացիները ռազմական գործողությունները կենտրոնացրին Բշարունի՝ ապստամբական այդ կարևոր կենտրոնի դեմ: Նրանք հասկանում էին, որ ժամանակավոր կառավարության գոյությունը նրանց համար մեծ վտանգ էր ներկայացնում: Եվ նրանք որոշեցին ճնշել ու ասպարեզից վերացնել ապստամբության կազմակերպման այդ կենտրոնը:

Նոյեմբերի 16-ին ֆրանսիական զորքերը տանկերի աջակցությամբ շարժվեցին Բշամունի ուղղությամբ: Տեղի ունեցավ ճակատամարտ լիբանանյան և ֆրանսիական զորքերի միջև: Լիբանանյան կառավարական զորքերին հաջողվեց հետ մղել ֆրանսիացիների զրոհները, որի ընթացքում նրանք խփեցին երկու տանկ: Մի քանի օր անց՝ նոյեմբերի 19-ին, ֆրանսիացիները նոր գրոհ ձեռնարկեցին՝ այս անգամ 20 տանկերի աջակցությամբ: Սակայն այս անգամ ևս նրանք ձախողության մատնվեցին և չկարողացան գրավել Բշամունը: Այդ ռազմական հաջողությունները, որին տեղյակ էր ամբողջ Լիբանանը, մեծապես ոգևորեց ապստամբներին և ամրապնդեց նրանց վճռականությունը՝ մինչև վերջ պայքարել հանուն Լիբանանի անկախության ու ազատության:

Ժողովրդական դիմադրությունը պառակտելու նպատակով ֆրանսիական իշխանությունները փորձեցին գծություն առաջացնել քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև՝ ջանալով, ինչպես նշում է լիբանանցի պատմաբան Նիկոլա Ջիադեհը, ապստամբությունը ներկայացնել որպես քրիստոնյաների դեմ ուղղված շարժում: Մունիր Թակի աղ-Դինը վկայում է, որ ընդհանուր անվտանգության հիմնարկները և առանձին վարձկաններ աշխատում էին երկրում սարսափ տարածել: Նրանք «քրիստոնյաներին ասում էին, որ մուսուլմաններն ուզում են իրագործել իսլամական միություն, իսկ մուսուլմաններին ասում, որ քրիստոնյաներն ուզում են ստեղծել քրիստոնեական ազգային հայրենիք»:

Իրենց արկածախնդրական այդ ծրագրերի իրագործման մեջ ֆրանսիական իմպերիալիստները մեծ տեղ էին հատկացնում նաև հայերին: Նրանց գործակալները հայերի շրջանում սկսեցին լուրեր տարածել, որ Ռիյադ Սուլիի կառավարական ղեկավարացիան և սահմանադրության մեջ մտցրած փոփոխությունները իբր ուղղված են հայերի դեմ: «Ընդլայնեցին այդ շարամիտ ագիտացիան,— գրում է Մունիր Թակի աղ-Դինը,— ու հասան մինչև իսկ հայերին: Նրանք այդ տեսակետից շատ զգայուն ժողովուրդ են: Խռովության գործակալները սկսեցին տարածել իրենց զրույցներն ու հերյուրանքները հայերի մեջ՝ դիմադրության շարժումը նրանց ներկայացնելով որպես մուսուլմանների շարժում իրենց ոչնչացնելու համար»: Դրությունն ավելի վտանգավոր դարձավ, երբ լուրեր տարածվեցին, թե իբր Ռիյադ Սուլիի ձեռքակալման ժամանակ նրա թղթերի մեջ գտել են հայերին լիբանանյան քաղաքացիությունից զրկելու օրենքի նախագիծ:

Արաբական ազգային գործիչները հասկանում էին, որ եթե հայերը հավատան այդ ստահող լուրերին, ապա դա կունենա չափազանց ծանր հետևանքներ: Նրանք գիտակցում էին, որ հայերին չի կարելի հաշվից դուրս նետել և նկատի չառնել նրանց դիրքորոշումը: Ինչպես գրում էր Խալիդ Բեկդաշը. «Մենք լավ գիտենք, որ արաբ ազգային որևէ հարցի լուծում, որը նկատի չի առնի Միդիայի և Լիբանանի հայ ժողովրդի շահերը, անխուսափելիորեն դատապարտված է ծախսողության»:

Արաբ և հայ դեմոկրատական ու առաջադեմ գործիչների ծավալած լայն բացառական աշխատանքի շնորհիվ փարատվեցին հայերի կասկածները: Լիբանանի Ազգային կուսակցությունների համագումարի պատվիրակությունը 1943 թ. նոյեմբերի 20-ին այցելեց Ամթիլիաս՝ Չայոց ազգային առաջնորդարան, և հավաստեց, որ «Լիբանանի ազգային շարժման նպատակը Լիբանանի քոլոր դավանական համայնքների իրավունքներն ապահովելն է և ոչ բե մեկը հոգուտ մյուսին իրավազրկելը, ինչպես տարածում են չարամիտ բերանները»: Իր պատասխանում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի տեղապահը հայ համայնքի անունից վստահեցրեց Ազգային կուսակցությունների համագումարին, որ հայերը կանգնած են արաբների կողքին, և երկու ժողովուրդների բարեկամությունն անխզելի է: Պատվիրակությունը Ամթիլիասից մեկնում է զոհ, և Ազգային կուսակցությունների համագումարը 1943 թ. նոյեմբերի 21-ի նիստում հատուկ գոհունակությամբ է հայտնում հայերին նրանց գրաված դիրքի համար:

Նույն նպատակներով Ամթիլիաս, կաթողիկոսի տեղապահին է այցելում նաև Լիբանանի կանանց պատվիրակությունը, որը կոչ է անում հայերին՝ չհավատալ սուտ լուրերին և «հավատարիմ լինել Լիբանանին, որը նրանց հյուրընկալել ու դարձել է լավագույն հայրենիք այն հայրենիքից հետո, որտեղ նրանք ծնվել են»:

Արաբ և հայ դեմոկրատական կազմակերպությունների ջանքերի շնորհիվ Ֆրանսիական իշխանություններին չհաջողվեց հայերին հակադրել արաբներին: Նոյեմբերյան պատմական օրերին հայերը արաբների կողքին էին և ճարտնչում էին հանուն Լիբանանի ազգային անկախության:

Ֆրանս-լիբանանյան ճգնաժամին վճռականորեն միջամտեց Անգլիան: Նա վերջնագրի բնույթով Ֆրանսիայից պահանջեց մինչև նոյեմբերի 22-ը՝ ժամը 10-ը, ազատ արձակել քոլոր ձերբակալվածներին՝ զգուշացնելով, որ հակառակ դեպքում նրանք ազատ կարձակվեն բրիտանական զորքերի կողմից: Ֆրանսիան հարկադրված էր նահանջել: Պրեզիդենտը և մյուս ձերբակալվածները 1943 թ. նոյեմբերի 21-ին

ազատ արձակվեցին: Ժան Չելոն, որի գործողությունները համարվեցին ինքնազուխ, հետ կանչվեց իր պաշտոնից, և նրա փոխարեն Դը Գոլը Լիբանանում գլխավոր դելեգատ նշանակեց Իվ Շատիմյոնին: Վերջինս նոյեմբերի 22-ին չեղյալ հայտարարեց իր նախորդի կողմից նոյեմբերի 11-ին ընդունված դեկրետը, պաշտոնապես վերացվեց էնիլ էդդեի «կառավարությունը», վերականգնվեց պառլամենտական կյանքը:

Սմբողջ երկիրը ցնծությամբ ընդունեց այդ բոլորը: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ հավաքվեցին պառլամենտի հրապարակում: Ֆրանսիայի եռագույն դրոշը իջեցվեց, և դրա փոխարեն պառլամենտի շենքի վրա բարձրացվեց Լիբանանի նոր՝ ազգային դրոշը՝ կարմիր-սպիտակ-կարմիր, մեջտեղում՝ Լիբանանի մայրին՝ որպես երկրի խորհրդանիշը:

1943 թ. նոյեմբերի 22-ին Բեյրութ ժամանեցին ծերրակալությունից ազատ արձակված Լիբանանի պրեզիդենտ Բիշարա ալ-Սուրին, վարչապետ Ռիյադ Սուլեյը և նյուս ծերրակալված դեկավարները: Ժողովուրդը նրանց դիմավորեց ցնծությամբ և ուրախության բացականչություններով:

1943 թ. նոյեմբերի 23-ին կառավարության կոչով ավարտվեց ընդհանուր գործադուլը, և բանվորները, ծառայողները, արհեստավորները, առևտրականներն անցան աշխատանքի: Կառավարությունը լրիվ կազմով անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: Երկրում վերահաստատվեց բնականոն կյանքը:

Նոյեմբերի 24-ին գեներալ Կատրուն պաշտոնապես տեղեկացրեց Լիբանանի պրեզիդենտին, որ ճանաչում է սահմանադրության մեջ կատարված բոլոր փոփոխությունները, այսինքն՝ մանդատի վերացումը:

Նոյեմբերյան հաղթանակը ծեղք բերվեց շնորհիվ լիբանանցիների համբրաշխության և նրանց շարքերի միասնության: Լիբանանյան տարբեր ուղղությունների քաղաքական գործիչները այդ պայքարի ամենակարևոր դասերից մեկը համարում էին այն իրողությունը, որ առաջին անգամ մուսուլմանը, քրիստոնյան, դրուզը, հայը, շիան, մարոնին, ուղղափառը և կաթոլիկը միացան պաշտպանելու համար հայրենիքի իրավունքները, անկախությունը և պատիվը:

Նոյեմբերյան իրադարձություններից հետո Լիբանանի քաղաքական և պետական գործիչները, մամուլը, զանազան կազմակերպություններ կրկին անդրադարձան այդ պատասխանատու օրերին հայերի գրաված դիրքին ու կատարած դերին՝ բարձր գնահատելով նրանց հայրենասիրությունը և նվիրվածությունը Լիբանանի անկախությանը: «Բն-

րութ» արաքատառ թերթը հասուկ հողված տպեց «Աստված պահե մեր հայ եղբայրները» խորագրով, որտեղ նշվում էր. «Մենք իրապես հիացած ենք մեր հայ եղբայրների զգացմունքներով»: Նոյեմբերի 24-ին Ազգային համագումարի նախագահ Սիմադ Դաուքը մեծ ընդունելություն կազմակերպեց, որին լիբանանյան դեկավարների հետ միասին ներկա էր նաև հայկական պատվիրակությունը: Ողջույնի խոսքով հանդես եկան համագումարի մի քանի անդամներ, որոնք բարձր գնահատեցին հայերի դերը Լիբանանի ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ: Հայերի կողմից այդ ընդունելության ժամանակ հանդես եկան Թապուրյանը, Ենիգոմուշյանը և Աղպաշյանը, որոնք նշեցին, որ հայերը բանկ են գնահատում քարեկամությունը արաքների հետ և պատրաստ են մինչև վերջ պայքարել Լիբանանի անկախության ու ազատության համար:

Չերբակալումից ազատվելուց և իր պարտականություններին անցնելուց հետո Լիբանանի վարչապետ Ռիայդ Սուլեյ հարկ համարեց հրապարակայնորեն անդրադառնալ այն լուրերին, որ իբր ձերբակալության ժամանակ իր փաստաթղթերում հայտնաբերել են հայերին Լիբանանի քաղաքացիությունից զրկելու վերաբերյալ օրենքի նախագիծ: Ռիայդ Սուլեյ, 1943 թ. նոյեմբերի 30-ին հանդես գալով արես-կոնֆերանսում, հայտարարեց. «Բացարձակապես կհերքեմ այդ չարամիտ սուտ լուրերը: Եման փաստաթուղթ գոյություն չի ունեցել: Ես հայերի ներկայությունն այս երկրի մեջ կընդունեմ զրկարաց և առանձին հաճույքով: Երանք այս երկրի անկախությունը թերևս մեզանից ավելի լավ պաշտպանեն, որովհետև նրանք երկար ժամանակ ապրել են բռնության տակ, պայքարել և զոհվել են անկախության համար, հետևաբար լավ գիտեն անկախության արժեքը: Իմ կառավարության սիրտը բաց է հայերի համար: Ես պետք է անեմ կարելիս, որպեսզի նրանք այսուհետև ավելի լավ բաժին ունենան կառավարական զործերի մասնակցության մեջ»:

Եվ վերջապես՝ 1943 թ. դեկտեմբերին Բեյրութում Հայ ազգային առաջնորդարան այցելեց Լիբանանի պրեզիդենտ Բիշարա ալ-Խուրիին, որ զովաբանեց հայ համայնքը՝ նշելով, որ «Լիբանանի հայ համայնքը անբաժան մասն է լիբանանյան ազգության»:

Հայերը նման բարձր գնահատականի արժանացան շնորհիվ իրենց ազնիվ կեցվածքի և Լիբանանի ազգային անկախությունը պաշտպանելու պայքարի համար:

Այսպիսով՝ 1943 թ. նոյեմբերյան զինված ապստամբությունը պսակվեց հաղթանակով: Լիբանանը շատ կարևոր քայլ կատարեց իր քաղաքական անկախության հաստատման ուղղությամբ:

6. Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից կառավարման ֆունկցիաների փոխանցումը Լիբանանին

1943 թ. դեկտեմբերին բանակցություններ սկսվեցին Ֆրանսիայի, Սիրիայի և Լիբանանի միջև՝ Ֆրանսիայի կողմից կառավարման բոլոր ֆունկցիաները Սիրիային և Լիբանանին հանձնելու վերաբերյալ: Դեկտեմբերի 22-ին նրանց միջև կնքվեց համապատասխան համաձայնագիր, որտեղ ասված էր. «Այսօր պետության (Ֆրանսիայի — Ն. Գ.) լիազոր գեներալ Կատրուի և սիրիական ու լիբանանյան կառավարությունների ներկայացուցիչների միջև համաձայնություն կայացավ ներկայումս Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից իրագործվող լիազորություններն այդ երկու պետություններին հանձնելու շուրջը: Այս համաձայնության համապատասխան՝ առաջիկա հունվարի 1-ից սկսած՝ Շնդհանուր շահերը (խոսքը մաքսային ընդհանուր շահերի և համապատասխան սպասարկությունների մասին է — Ն. Գ.) ու նրանց պաշտոնյաները փոխանցվելու են սիրիական և լիբանանյան պետություններին՝ օրենսդրական և վարչական իրավունքների հետ միասին»:

1944 թ. հունվարի 1-ից սկսած՝ Լիբանանի տնօրինության տակ անցան բոլոր կարևոր սպասարկությունները՝ ընդհանուր ապահովության, արտաքին գործերի, ֆինանսական, տնտեսական և օրենսդրական ծառայությունները, փոստ-հեռագիրը, զրաջնությունը, արդյունաբերական և առևտրական սեփականության պաշտպանությունը, հսկողությունը օտար ընկերությունների վրա, առողջապահության, վառողի ու պայթուցիկ նյութերի արտադրության և այլ ծառայություններ:

1944 թ. հունիսի 5-ին Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունները հայտարարեցին, որ Ֆրանսիայի կողմից կառավարման ֆունկցիաների փոխանցումն իրենց ավարտված է: Այդ օրվանից Լիբանանն ինքն սկսեց տնօրինել ֆինանսների, օրենսդրական, տնտեսական, առողջապահության, ներքին և արտաքին քաղաքականության բոլոր հարցերը: Դա նպաստեց Լիբանանի քաղաքական ստատուսի միջազգային ճանաչմանը: Լիբանանի անկախությունը պաշտոնապես ճանաչեցին աշխարհի մի շարք երկրներ:

Դրանից հետո դրվեց տեղական զորքերի՝ այսպես կոչված «հատուկ զորամասերի» փոխանցման հարցը: Այդ զորքերը գտնվում էին ֆրանսիական գինյորական իշխանությունների հրամանատարության ներքո: Դրանց բիվը հասնում էր 25 հազարի և հավաքագրվում էր արաք-ներից, հայերից, քրդերից ու չերքեզներից: Լիբանանի կառավարությունը պաշտոնապես պահանջեց, որ այդ զորքերը դրվեն Լիբանանի տնօրինության տակ: Ի պաշտպանություն այդ պահանջի՝ 1945 թ. հունվարի 29-ին Լիբանանում հանդերձանուր գործադուլ հայտարարվեց: Բնյու-թում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր՝ «Քանակը հայրենիքի պատ-նեչն է, անկախության պաշտպանը և խորհրդանիշը» լոզունգի ներքո: Կառավարության դիրքորոշումը լրիվ հավանության արժանացավ լիբա-նանյան պառլամենտի 1945 թ. փետրվարի 3-ի նիստում:

Ֆրանսիան հատուկ զորամասերի փոխանցումը Լիբանանին պայմանավորում էր հատուկ պայմանագրի ստորագրումով: Լիբանանը մերժեց այս առիթմն պահանջը: Ի պատասխան դրա՝ 1945 թ. մայիսին Ֆրանսիան լրացուցիչ ռազմական ուժեր քերեց Լիբանան՝ առանց վեր-ջինիս կառավարության գիտության և համաձայնության: Դա խիստ լա-րեց քաղաքական իրադրությունը Լիբանանում, ինչպես նաև Սիրիա-յում: Տեղի ունեցան գործադուլներ և ցույցեր, իսկ մի շարք վայրերում քախումներ ցուցադարձրին և ֆրանսիական զորքերի միջև:

Ուժեղ պայքար էր գնում նաև Սիրիայում: Ֆրանսիան կրկին հար-կադրված էր զիջել: 1945 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին ավարտվեց «հա-տուկ զորամասերի» փոխանցումը Լիբանանին և Սիրիային:

Լիբանանի քաղաքական անկախությունն ամբողջական լինելու հա-մար անհրաժեշտ էր օտար ուժերի՝ ֆրանսիական և անգլիական զորքերի դուրսբերումը Լիբանանից: Եվ այդ հարցը 1945-1946 թթ. դարձավ Լիբա-նանի առև և կանգնած ամենակարևոր ազգային քաղաքական խնդիրը:

Սպառնելով հարը քանակցությունների միջոցով լուծելու հնարալի-րությունները՝ Լիբանանի և Սիրիայի կառավարությունները դիմեցին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին: «Ներջինս այդ հարցի քննարկմանը ձեռնամուխ եղավ 1946 թ. փետրվարի 14-ին: Հանդես գալով Անվտանգության խորհրդի նիստում՝ Լիբանանի արտաքին գործերի մինիստր Համիդ Ֆրանսիեն իր կառավարության անունից պահանջեց «անգլիական և ֆրանսիական զոր-քերի անհապաղ, միաժամանակյա և լրիվ էվակուացիա»:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում ԽՍՀՄ-ը, Լեհաստանը, Եգիպտոսը և Մեքսիկան վճռականորեն պաշտպանեցին Լիբանանի և

Սիրիայի արդարացի պահանջները: Ընդդիմ խորհրդային պատվիրակի կիրառած վետոյի՝ ծախողվեց արևմտյան տեղուբյուներոյ պաշտպանութիւնը վայելող ջանածնի ընդունումը:

Վերջիվերջո, Անգլիան և Ֆրանսիան հարկադրված եղան նահանջել և պարտավորվեցին իրենց զորքերը դուրս բերել:

1946 թ. դեկտեմբերի 31-ին ավարտվեց օտարերկրյա քուլոր զորքերի դուրսբերումը Լիբանանից:

Դա Լիբանանի ազգային-ազատագրական ուժերի խոշոր և պատմական նշանակութիւն ունեցող հաղթանակն էր:

Դրանով ավարտվեց ֆրանսիական մանդատի վերացման, Լիբանանի կառավարութեան կողմից կառավարման ֆունկցիաների ամբողջական տնօրինման և օտար երկրների գինված ուժերի ներկայութիւնից Լիբանանի տարածքի մաքրման պատմական պրոցեսը:

Լիբանանը դարձավ իրապէս անկախ և ինքնիշխան պետութիւն:

**Մ. ԼԻԲԱՆԱՆԸ ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ
ՓՈՒԼՈՒՄ: ԲԱՂԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ (1946-1958 թթ.)**

**1. Անկախ Լիբանանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոդելը
և առանձնահատկութիւնները**

Լիբանանը իր տնտեսական կառուցվածքով և տնտեսական քաղաքականութեամբ զգալիորեն տարբերվում է արաբական մյուս երկրներից: Լիբանանի տնտեսութիւնը հիմնված է չորս սյուների՝ առևտրի, տուրիզմի, գյուղատնտեսութեան և արդյունաբերութեան վրա: Յուրահատկութիւնը կայանում է նրանում, որ ազգային եկամտի մեծ մասը ստեղծվում է ոչ թե արտադրութեան, այլ առևտրի և սպասարկման ոլորտում: Առևտրի բաժինը կազմում է այնքան, որքան արդյունաբերութեան և գյուղատնտեսութեան բաժինը՝ միասին վերցրած: Իսկ եթե առևտրի հետ միասին վերցնենք նաև տուրիզմն ու սպասարկութիւնների ամբողջ համակարգը, ապա նրանց բաժինը ազգային եկամտի մեջ կկազմի 75%:

Անկախութեան նվաճումից հետո իշխանութեան գլուխ եկած առևտրական-կոմպրադորական բուրժուազիան և կալվածատերերը

հետևողականորեն ձգտում էին պահպանել Լիբանանի տնտեսության այս կառուցվածքը: Դրանից տուժում էր ազգային արդյունաբերությունը և ունահարվում ազգային քուրժուագիայի շահերը: Լիբանանում՝ Բեյրութում, Տրիպոլիում, Սայդայում և մյուս քաղաքներում կան տեքստիլ, սննդի, կաշվի, կոշիկների, փայտամշակման, ծխախոտի, ցեմենտի, պատրաստի հագուստի և այլ գործարաններ:

Լիբանանի տնտեսության, մասնավորապես արդյունաբերության մեջ նշված ժամանակահատվածում զգալի դեր էր խաղում հայ քուրժուագիան: Նրան էին պատկանում տեքստիլ, երկաքաղործական և մետաղագործական, կաշեգործական, փայտամշակման և սննդի բազմաթիվ գործարաններ, ֆաբրիկաներ և արհեստանոցներ: 60-ական թթ. հայ քուրժուագիային էր պատկանում երկրի խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների 18%-ը, արհեստավորական ձեռնարկությունների 43%-ը, իսկ խոշոր ներմուծման մեջ հայ առևտրական քուրժուագիայի քաժինը կազմում էր 10%: 1960 թ. Լիբանանի խոշոր արդյունաբերության մեջ ներդրված 375 մլն լիբանանյան լիրայից 125 միլիոնը պատկանում էր հայ արդյունաբերական քուրժուագիային:

Ասկայն Լիբանանում տիրապետող էր հանդիսանում օտարերկրյա կապիտալը: Սկզբնական շրջանում ուժեղ էին ֆրանսիական կապիտալի դիրքերը, մասնավորապես բանկային գործունեության և առևտրի բնագավառում: Գետազայում ուժեղացան անգլիական և ամերիկյան կապիտալի դիրքերը: Լիբանանում լայն գործունեություն ծավալեց նաև իտալական, Ճապոնական և արևմտագերմանական կապիտալը:

Անկախության նվաճումից հետո Լիբանանի կառավարությունը որդեգրեց այսպես կոչված «տնտեսական լիբերալիզմի» կամ «բաց դռների» քաղաքականությունը, որը հանդիսանում է Լիբանանի տնտեսական զարգացման հիմնական մոդելը և առանձնահատկություններից մեկը: Այդ քաղաքականությունն առաջին հերթին արտահայտում է առևտրական, կոմպրադորական քուրժուագիայի շահերը և խիստ կերպով հարվածում Լիբանանի ազգային տնտեսությանը, մասնավորապես արդյունաբերությանը, որն այդ տարիներին պրոտեկցիայի կարիք էր զգում: Երկրի արդյունաբերական ձեռնարկությունները «բաց դռների» քաղաքականության հետևանքով ի վիճակի չէին դիմադրելու արևմտյան պետությունների ապրանքների մրցակցությանը:

Լիբանանի ազգային շահերը պահանջում էին վարել ազգային տնտեսությունը և առաջին հերթին արդյունաբերությունը հովանավորելու և արտաքին մրցակցությունից պաշտպանելու քաղաքականություն:

2. Ներքաղաքական դրությունը: «Մեծ Սիրիայի» ծրագիրը և 1949 թ. պետական հեղաշրջման փորձի ձախողումը

Անկախության նվաճումից հետո Լիբանանի առջև, բացի տնտեսական հարցերից, ծառայեցան մաս ներքաղաքական մի շարք հարցեր: Սկզբնական շրջանում Լիբանանում պահպանվում էին բուրժուա-դեմոկրատական ազատությունները, խոսքի, մամուլի, ժողովներ զուգարելու, քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության ազատությունը: Լեզալ կերպով գործում էին կուսակցություններն ու կազմակերպությունները: Աշխուժացավ մաս արհմիութենական կյանքը: Լիբանանի աշխատավորների մեծագույն նվաճումը պետք է համարել կառավարության կողմից 1946 թ. սեպտեմբերին ընդունված Աշխատանքային օրենքը: Չնայած իր սահմանափակ բնույթի՝ այն քանավորներին և ծառայողներին որոշ երաշխիքներ էր տալիս, կարգավորում նրանց հարաբերությունները ձեռնարկատերերի հետ և այլն:

Սակայն 1947 թ. սկզբներից կառավարության քաղաքականության մեջ նկատվում է շրջադարձ դեպի հետադիմությունը: Կառավարող վերահասվը անկախության նվաճումից հետո վախենում էր հակաիմպերիալիստական և ազգային-դեմոկրատական պայքարի հետագա ուժեղացումից: Եվ հետադիմությունն անցավ հարձակման: Դա ցայտուն կերպով դրսևորվեց 1947 թ. մայիսի 25-ին տեղի ունեցած պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ: Ընտրություններն ընթացան հակադեմոկրատիզմի պայմաններում, թույլ տրվեցին քվեարկության արդյունքների բացահայտ կեղծիքներ: Այդ պատճառով Սորլանիդ պառլամենտում թուլացան դեմոկրատական ուժերի դիրքերը, որը նրանք նվաճել էին 1943 թ. ընտրությունների ժամանակ: Սկսվեցին դեմոկրատական ուժերի հետապնդումներն ու հալածանքները և 1948 թ. հունվարին մի շարք առաջադիմական կազմակերպություններ հարկադրված անցան ընդհատակ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո առաջ քաշվեց այսպես կոչված «Մեծ Սիրիայի» ծրագիրը, որի գաղափարները ձևավորվել էին դեռևս պատերազմի տարիներին: Նախատեսվում էր Սիրիան, Լիբանանը, Անդրհորդանանը և Պաղեստինի մի մասը միավորել

և ստեղծել «Մեծ Սիրիա», որի մեջ կարող էր մտնել կամ սերտ դաշինք հաստատել նաև Իրաքը: Դա լինելու էր մի քաղաքականություն՝ Իրաքում և Անդրհորդանանում քաղաքացիական պայքարի դիմադրության գլխավորությամբ, որը սերտորեն կապված էր Անգլիայի հետ: Ծրագրի իրագործումը հնարավորություն կտար Անգլիային՝ ավելի ամրապնդել իր դիրքերն Արաքական Արևելքում:

«Մեծ Սիրիայի» կողմնակիցները քաջահայտ ճնշում էին գործադրում Լիբանանի վրա՝ ընդհուպ մինչև ահաբեկչությունը և զենքի օգտագործման սպառնալիքները: Իսկ այդ ծրագրի ամենաքեղմեռանդ կողմնակից Անդրհորդանանի քաղաքացիական պայքարի ղեկավար Լիբանանին, անգամ հայտարարեց, որ «եթե Լիբանանը մտածում է դուրս մնալ սիրիական դաշինքից, ապա Սիրիային կրկին կմիացվեն այն տերիտորիաները, որոնք նրանից խլվեցին 1920 թ. մանդատի հաստատման ժամանակ»: Նա նկատի ուներ Լիբանանի հյուսիսային և հարավային մասերը՝ Տրիպոլիի, Սայդայի և Նուրի շրջանները, որոնք Լեռնալիբանանին կցվեցին 1920 թ.: Նա Լիբանանին հասցեագրված իր սպառնալիքների մեջ այնքան հեռու գնաց, որ հայտարարեց, թե իր քանակը կարող է Լիբանանի անակնակալ գրավումով իրականացնել «Մեծ Սիրիայի» ծրագիրը:

Լիբանանի ժողովրդական զանգվածները, առաջադիմական և ազգայնական բոլոր քաղաքական կազմակերպությունները և ուժերը վճռականորեն դեմ արտահայտվեցին այդ ծրագրին՝ գտնելով, որ դա հակասում է Լիբանանի ազգային շահերին, 1943 թ. Ազգային պակտին և 1945 թ. ստեղծված Արաքական պետությունների լիգայի կանոնադրությանն ու որոշումներին: Լիբանանյան «Ան-Նահար» թերթը զավեշտական էր համարում այն հանգամանքը, որ «Մեծ Սիրիայի» ստեղծման հարցը բարձրացրել է մի պետություն՝ Անդրհորդանանը, որը ինքն անկախ չէ և գտնվում է անգլիական մանդատի տիրապետության ներքո: Մեկ այլ թերթ՝ «Ուաջիր ալ-Սիվալը», արտահայտելով լիբանանյան ամենալայն ժողովրդավարական շրջանների տեսակետը, «Մեծ Սիրիայի» ծրագրի պաշտպաններին համարում էր դավաճաններ՝ գտնելով, որ նրանց լիբանանյան իշխանությունները պետք է անհապաղ ձերբակալեն:

Լիբանանի առաջադիմական ուժերը, միահամուռ մերժելով այդ ծրագիրը, նախազգուշացնում էին, որ նրա իրագործումը կհանգեցնեք իմպերիալիստական ազդեցության նոր գոտու կազմավորմանը, Լիբանանում և Սիրիայում հանրապետական կարգերի վերացմանը և արաքական երկրների միջև ընդհարումների ու բախումների առաջացմանը:

«Մեծ Սիրիայի» ծրագրի հարցը 1946 թ. նոյեմբերի 26-ի ըննարկման առարկա դարձավ Լիբանանի պառլամենտի նիստում: Պառլամենտի դեպուտատները իրենց ելույթներում այդ ծրագիրը բնութագրեցին որպես Լիբանանի անկախությանը սպառնացող ինպերիալիստական պլան և ընդգծեցին, որ իրենց խնդիրն է պահպանել Լիբանանը որպես անկախ և զերիշխան պետություն: Այդ օրը՝ 1946 թ. նոյեմբերի 26-ին, Լիբանանի պառլամենտը միաձայն ընդունեց հետևյալ բանաձևը. «Լիբանանի պառլամենտը դատապարտում է «Մեծ Սիրիայի» ստեղծման ծրագիրը և կառավարությունից պահանջում է պաշտոնական բողոք ուղարկել Անդրիոթդանանի կառավարությանը»:

«Մեծ Սիրիայի» ծրագիրը դատապարտեց նաև Արաբական պետությունների լիգայի քաղաքական կոմիտեն՝ ուշադրության առնելով այն հանգամանքը, որ այն հակասում է Արաբական պետությունների լիգայի կանոնադրությանը:

Լիբանանի կառավարությունը նույնպես պաշտոնապես հանդես եկավ «Մեծ Սիրիայի» ստեղծման դեմ: Լիբանանի արտաքին գործերի նախարար Չամիլ Ֆրանժիեն 1945 թ. նոյեմբերին հայտարարեց. «Ես շատ զարմացած եմ, որ ժամանակ առ ժամանակ հարկադրված եմք տարօրինակ խոսակցություններ լսել «Մեծ Սիրիայի» ստեղծման մասին: Լիբանանի կառավարությունը բազմիցս հայտարարել է, որ ինքն ամբողջովին մերժում է այդ գաղափարը»: Այս տեսակետը Լիբանանի կառավարությունը կրկին հաստատեց 1946 թ. իր հայտարարության մեջ, որտեղ ասված էր. «Մենք չենք ուզում «Մեծ Սիրիա» ոչ Լիբանանով, և ոչ էլ առանց Լիբանանի»:

Սակայն նա իր քաղաքականության մեջ հետևողական չէր, շատ հաճախ տատանվում էր և պատրաստ էր դիմել կոնպրոմիսների: Պա հատկապես դրսևորվեց Լիբանանի Սիրիական ազգային-սոցիալական կուսակցության նկատմամբ նրա, այսպես կոչված, մեղմ դիրքորոշման մեջ: Լիբանանում միակ ուժը, որ քացահայտորեն հանդես էր գալիս հոգուտ «Մեծ Սիրիայի» ծրագրի, այդ կուսակցությունն էր: Պա շատ լավ հայտնի էր կառավարությանը, սակայն նա վճռական քայլերի չէր դիմում՝ կասեցնելու նրա գործունեությունը:

1946-1947 թթ. այդ կուսակցությունը Լիբանանի տարբեր վայրերում՝ Բեյրութում, Տրիպոլիում, Դիուր աշ-Շուեյում և այլուր, կազմակերպեց իր կողմնակիցների քաղմաթիվ ցույցեր՝ ի պաշտպանություն այդ ծրագրի: Դիուր աշ-Շուեյում ցուցարարները եկել էին զինված ատրճա-

նակներով ու դաշույններով և հայտարարում էին, որ իրենք պահանջում են, որ իրենց առաջնորդ Անտուան Սաադին դառնա Լիբանանի պրեզիդենտ: Վերջինս առիթը բաց չէր թողնում հայտարարելու, որ իր ղեկավարած կուսակցությունը պայքարելու է «Սեծ Սիրիայի» ծրագրի իրագործման համար, որի մեջ կմիավորվեն Լիբանանը, Սիրիան, Պաղեստինը, Անդրիորդանանը և Միջագետքը:

Անտուան Սաադի կամ, ինչպես նրան անվանում էին, «ֆյուրերի» այդ ելույթները բողոքի մեծ ալիք բարձրացրին Լիբանանում: Լիբանանյան «ԼՕրիան» քերթը նշում էր, որ Սիրիական ազգային-սոցիալական կուսակցությունն իր ֆյուրերի քերանով փաստեց, որ այդ կուսակցությունը լիբանանյան չէ: Իսկ «Ալ-Ամալը», այդ կուսակցության անդամներին համարելով դավաճաններ, գտնում էր, որ Լիբանանում դավաճանների համար տեղ չկա, և պահանջում կառավարությունից դավաճաններին պատժել զենքով:

Մի շարք քաղաքներում և շրջաններում տեղի էին ունենում հակացույցեր: 1947 թ. մարտի 2-ին Լիբանանի առաջադիմական ուժերը բողոքի մեծ միտինգ կազմակերպեցին Բեյրութում՝ դատապարտելով Ազգային-սոցիալական կուսակցության և նրա ղեկավար Անտուան Սաադի քաղաքականությունը: Այդ միտինգին մասնակցում էին նաև հայերը, որոնք արաբական առաջադիմական ուժերի հետ միասին հանդես էին գալիս «Սեծ Սիրիայի» ծրագրի դեմ: Հայերը այդ ծրագրի դեմ հանդես գալու համար ունեին նաև հատուկ պատճառ: Դա այդ կուսակցության քշնամական վերաբերմունքն էր Լիբանանի հայերի նկատմամբ, որոնց նա պահանջում էր «ծովը թափել»:

1947 թ. ապրիլի 15-ին տեղի ունեցան Տրիպոլիում Ազգային-սոցիալական կուսակցության անդամների և ժողովրդական զանգվածների միջև, որոնց ժամանակ զոհվեց 14 և վիրավորվեց 46 մարդ:

Անտուան Սաադի սադրիչ ելույթները և նրա կուսակցության անդամների գործողությունները կրկին հատուկ ջնմարկման առարկա դարձան պառլամենտի 1947 թ. մարտի 6-ի նիստում, որի ժամանակ դեպուտատները քացատրություն էին պահանջում կառավարությունից, թե նա ինչ միջոցներ է ձեռնարկում այդ կապակցությամբ: Վաղյապես Ռիյադ Մուլիը պատասխանեց, որ Անտուան Սաադի ճառը վիրավորանք է Լիբանանի գերիշխանությանը և հակասում է Լիբանանի 1943 թ. Ազգային պակտին: Նա վստահեցրեց պառլամենտին, որ իր կառավարությունը ճնշելու է այդ պակտի և Լիբանանի անկախության դեմ ուղղված

ամեն մի ելույթ: Նա տեղյակ պահեց, որ հրաման է տրված Անտուան Սաադեին ձերբակալել, սակայն վերջինիս հաջողվել էր փախչել:

Ծնայած դրան՝ Անտուան Սաադեի կուսակցությունը և կողմնակիցները շղաղարեցրին իրենց գործունեությունը և չիրաժարվեցին «Մեծ Սիրիայի» ծրագրի իրականացումից: Դեռ ավելին՝ նրանք 1949 թ. կեսերին անցան վճռական գործողությունների՝ նպատակ ունենալով զինված պետական հեղաշրջումով տապալել Լիբանանի օրինական կառավարությունը, զրավել իշխանությունը և այնուհետև՝ որպես կառավարող կուսակցություն պայքարել «Մեծ Սիրիայի» ստեղծման համար: Այդ դավադրությունը կազմակերպված էր խնամքով՝ համաձայն մշակված ծրագրի: Դավադիրների տրամադրության տակ կար մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք, ավտոմեքենաներ և այլն:

1949 թ. հուլիսի 3–5–ը Սիրիական ազգային սոցիալական կուսակցությունը Լիբանանում պետական հեղաշրջման փորձ կատարեց: Հուլիսի 3–ին նրա զինված ջոկատները Լիբանանի տարբեր վայրերում հարձակում գործեցին ոստիկանական կայանների ու գրասենյակների վրա: Կառավարությունը նրանց դեմ ուղքի հանեց քանակը և ոստիկանությանը: Խռովարարները փախուստի դիմեցին: Սակայն 1949 թ. հուլիսի 4–ի լույս 5–ի գիշերը նրանք դիմեցին նոր հարձակման: Դավադիրները, զինված ավտոմատներով և ատրճանակներով, սիրիական սահմանին ներխուժեցին Ռաշայայի շրջանը: Այստեղ նրանց և ոստիկանական զնդի միջև տեղի ունեցավ փոխհրածություն և, ի վերջո, ոստիկանական ուժերին հաջողվեց ճնշել նրանց դիմադրությունը և փախուստի մատնել խռովարարներին: Ձինված մարտեր տեղի ունեցան նաև Մաշաբարայի շրջանում: Այստեղ նույնպես խռովարարները պարտություն կրեցին:

Սիրիական ազգային–սոցիալական կուսակցության շատ անդամներ ձերբակալվեցին այդ թվում և նրա դեկավար Անտուան Սաադեն: Նա դատապարտվեց մահվան և անմիջապես զնդակահարվեց:

Լիբանանի կառավարությանը, քանակի ու ոստիկանության ուժերով և ժողովրդական զանգվածների անձնալայն աջակցությամբ հաջողվեց ճնշել Լիբանանի անկախության և գերիշխանության դեմ ուղված այդ հետադիմական դավադրությունը: Դա ծանր հարված էր «Մեծ Սիրիայի» բոլոր կողմնակիցներին և մեծ նվաճում Լիբանանի անկախության և գերիշխանության ամրապնդման ուղղությամբ:

3. Լեռնադաշտային դրություն հետագա սրումը և պրեզիդենտ Բիշարա ալ-Խուրիի հրաժարականը

Լիբանանի կառավարությունը շարունակում էր առաջադիմական կազմակերպությունների և զործիչների հետապնդումը և դեմոկրատական ազատությունների սահմանափակումը, որը սկսվել էր դեռևս 1947 թ.: Այդ ուղղությամբ մեծ ակտիվություն սկսեց ցուցաբերել Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհուրդը:

Երկրում խոր դժգոհություն էր կուտակվել: Դեմոկրատական ուժերը և ժողովրդական մասսաները խիստ դժգոհ էին պրեզիդենտ Բիշարա ալ-Խուրիի ներքին և արտաքին քաղաքականությունից: Նրա պրեզիդենտության 10 տարիների ընթացքում խիստ վատաբալ ժողովրդական զանգվածների վիճակը, զներն անընդհատ բարձրանում էին, աճում էր գործազրկությունը, ամենուր ծաղկում էր կաշառակերությունը, սահմանափակվել էին դեմոկրատական ազատությունները:

Դժգոհության առիթ էր տալիս նաև պրեզիդենտի արտաքին քաղաքականությունը: Բիշարա ալ-Խուրին, ինչպես նշվեց, պրեզիդենտ դառնալու համար շատ բանով պարտական էր անգլիացիներին և սկզբնական շրջանում սերտորեն համագործակցում էր նրանց հետ: Դրանից դժգոհ էր Լիբանանի կառավարող վերնախավի այն թևը, որը կապված էր Ֆրանսիայի հետ: ԱՄՆ-ի քաղաքականության ակտիվացումից հետո Բիշարա ալ-Խուրին աստիճանաբար հակվեց նրա հետ ավելի սերտորեն համագործակցելուն: Լիբանանի կառավարությունը 1948-1951 թթ. մի շարք համաձայնագրեր ստորագրեց ԱՄՆ-ի հետ, այդ թվում Լիբանանի տերիտորիայում ամերիկյան «Արամկո» ընկերության նավթամուղի և Սայդալում նավթագտիչ գործարանի կառուցման վերաբերյալ: 1951 թ. մայիսի 29-ի համաձայնագրով Լիբանանն ընդունեց Տրուսենի դոկտրինայի 4-րդ կետով նախատեսվող ամերիկյան «օգնությունը»: Վերջապես նա պատրաստակամություն էր հայտնել մասնակցել ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի կողմից առաջարկվող «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ռազմական խմբավորմանը: Լիբանանի կառավարության այս վերակողմնորոշումը անհամապատասխան էր Անգլիային և լիբանանյան վերնախավի այն թևին, որ կապված էր նրա հետ:

Երկրի ազգային և առաջադիմական ուժերը ստեղծված ծանր դրությունից ելքը տեսնում էին Բիշարա ալ-Խուրիին տապալելու և նրա վարչակարգից ազատվելու մեջ:

Ընդդիմադիր ուժերը 1952 թ. պառլամենտում միավորվեցին և ստեղծեցին Սոցիալիստական ճակատ, որի մեջ մտան Լիբանանի Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, Ազգային բյուրո և Քամիլ Շամունի կողմնակից դեպուտատների խումբը: Առանձնապես եռանդուն գործողություն ծավալեց Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության հիմնադիր և ղեկավար, Լիբանանի ականավոր քաղաքական և պետական գործիչ Քամալ Ջունբլատը, որը գլխավորում էր Սոցիալիստական ճակատը:

Լիբանանի ընդդիմադիր ուժերը պահանջեցին Բիշարա ալ-Խուրիի հրաժարականը՝ միաժամանակ ներկայացնելով բարենորոգումների իրենց ծրագիրը, որով նախատեսվում էր պետական ապարատի գտում, ընդրական սխառնի փոփոխություն և այլն: Նրանց կոչով 1952 թ. սեպտեմբերին ընդհանուր գործադուլ հայտարարվեց: Երկու օր փակ էին Քեյրուֆի, Տրիպոլիի, Զախեի, Սայդայի, Սուրի գործարանները, արհեստանոցները, խանութները և շուկաները: Բիշարա ալ-Խուրին փորձեց դիմել քանակի օգնությանը, սակայն լիբանանյան բանակի հրամանատար Ֆուադ Շիհաբը հայտարարեց, որ բանակը ժողովրդի դեմ հանդես չի գա:

1952 թ. սեպտեմբերի 18-ին Բիշարա ալ-Խուրին հրաժարվեց Լիբանանի պրեզիդենտի պաշտոնից: Այդ «ամարյուն հեղափոխությունից» հինգ օր անց՝ սեպտեմբերի 23-ին, Լիբանանի պառլամենտը երկրի պրեզիդենտ ընտրեց Քամիլ Շամունին:

4. Իրավիճակը Լիբանանում 1952–1958 թթ.

Քամիլ Շամունի պրեզիդենտության տարիները եղան Լիբանանի պատմության՝ դրամատիզմով հագեցված տարիներ: Ներքին քաղաքականության բնագավառում նա վարում էր իր հավանական քաղաքական հակառակորդներին մեկուսացնելու, ընդդիմությունը ջլատելու և իր կողմնակիցների դիրքերն ամրապնդելու գիծ: Շամունի օբժիտը անխնայ հետապնդում էր առաջադիմական գործիչներին, սահմանափակումներ մտցնում դեմոկրատական մամուլի համար: Սովորական երևույթ դարձավ ցույցերն արգելելը և ցրելը: Նրա պրեզիդենտության վերջին շրջանում վատացավ նաև աշխատավորների տնտեսական վիճակը:

Շամունի որդեգրած հետադիմական կուրսն ավելի ցայտունորեն դրսևորվեց արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Շամունը վարում էր քաղաքայտ արևմտամետ քաղաքականություն: Օտարերկր-

յա, գլխավորապես անգլիական և ամերիկյան կապիտալը հոսում էր Լիբանան, մասնավաճ 1954 թ. օրենքից հետո, որն օտարերկրյա ընկերություններին վեց տարով ազատում էր հարկեր վճարելուց: Դրան նպաստեց բանկային գործառության զարդանախույսը պահպանելու մասին օրենքը: Բնյուրում իրենց մասնաճյուղերը բացեցին ամերիկյան, անգլիական և արևմտյան բազմաթիվ այլ բանկեր: Երկիրը ողողված էր արևմտյան, հատկապես ամերիկյան զանազան մասնագետներով, որոնք իրենց հսկողությունն էին սահմանել Լիբանանի պետական հիմնարկների, հասարակական և անզամ արհմիութենական կազմակերպությունների վրա: Ավելի ու ավելի մերժեմալով արևմտյան տերություններին՝ Լիբանանը հեռանում էր արաբական այն պետություններից, առաջին հերթին Եգիպտոսից և Սիրիայից, որոնք հետևողականորեն հակաիմպերիալիստական քաղաքականություն էին վարում:

Դա ցայտունորեն դրսևորվեց Բաղդադի ազդեցիվ պակտին միանալու Շամունի մտադրության մեջ: Արևմտյան երկրները, 1955 թ. ստեղծելով Բաղդադի պակտը, որի մեջ մտնում էր միայն մեկ արաբական երկիր՝ Իրաքը, հույս ունեին պառակտում մտցնել արաբական երկրների շարքերում և նրա օգնությամբ արաբական երկրներին առանձին-առանձին ներքաշել այդ ազդեցիվ խմբավորման մեջ: Այդ նպատակով Բաղդադի պակտի անդամները ճնշում էին գործադրում արաբական երկրների, այդ թվում և Լիբանանի վրա: Իրաքի արտաքին գործերի նախարար Ֆադլ ալ-Չամալին 1955 թ. սկզբներին այցելություն կատարեց Լիբանան, ինչպես նաև Սիրիա, Զորդանան և Եգիպտոս: Այդ երկրների ղեկավարների հետ հանդիպումների ժամանակ նա փորձում էր նրանց համոզել միանալ թուրք-իրաքյան պակտին, որը դարձավ Բաղդադի պակտի առանցքը:

Արաբական երկրների ճնշող մեծամասնությունը՝ Եգիպտոսը, Սիրիան, Սաուդյան Արաբիան, Զորդանանը և Եմենը, ոչ միայն մերժեցին Բաղդադի պակտին միանալու առաջարկը, այլև դատապարտեցին Իրաքին՝ նրա քաղաքականությունը համարելով քիչուներից հասցված հարված արաբական ազատագրական շարժմանը:

Բուլղոսիին այլ դիրք գրավեց Լիբանանի կառավարությունը, որը, փաստորեն, հանդես էր գալիս Բաղդադի պակտի պաշտպանությամբ: Կառավարության այդ քաղաքականության պաշտպանությամբ հանդես եկան Լիբանանի մի շարք արևմտամետ ուժեր, կուսակցություններ, խմբավորումներ և քաղաքական գործիչներ: Այսպես, օրինակ՝ «Դիզբ

ալ-Քաթաիր ալ-Լուրնանի»՝ «Լիբանանի փառանգներ» կուսակցության ղեկավար Պյեր ժմայելը հայտարարեց, թե «Լիբանանի համար դժվար է չեզոք մնալը: Անհրաժեշտ է հարել արևմտյան դաշինքին»:

Արաբական մի շարք երկրների կառավարություններ փորձում էին համոզել Քամիլ Շամունին և Լիբանանի կառավարությանը, որ նրանց դիրքորոշումը վտանգավոր է արաբական բոլոր երկրների համար: Լիբանանի կառավարության հետ փոխհասակացողություն հասնելու համար 1955 թ. մարտի 5-ին Բեյրութ ժամանեց եգիպտական կառավարական մի պատվիրակություն: Սակայն Քամիլ Շամունը չարձագանքեց արաբական երկրների կոչերին և նախազգուշացումներին: Նա, ընդհակառակը, ավելի ուժեղացրեց իր շփումները Իրաքի և Թուրքիայի՝ Բաղդադի պակտի այդ երկու անդամ երկրների հետ:

Լիբանանի ղեկավարատական և հայրենասիրական ուժերը բացահայտորեն իրենց դժգոհությունն էին արտահայտում կառավարության քաղաքականությունից: Լիբանանի Ազգային համագումարը, քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունները 1955 թ. մարտին գումարեցին մի ժողով, որտեղ հանդես եկան Լիբանանի ականավոր քաղաքական գործիչներ Քամալ Ջուհրաադը, Նասիր Մեքմին, Անվար Խաթիրը, ժորժ Չաննան, Չուսեյն Ռավեյնին և ուրիշներ: Նրանք պահանջեցին կառավարությունից չմիանալ որևէ ռազմական պակտի: Ժողովի կողմից ընդունված որոշման մեջ դատապարտվում էր թուրք-իրաքյան պակտը՝ այն համարելով արաբական համերաշխության խախտում:

Սակայն Լիբանանի պրեզիդենտ Շամունը, անտեսելով Լիբանանի ազգային-հայրենասիրական ուժերի պահանջը, 1955 թ. ապրիլի 1-ին մեկնեց Անկարա, որտեղ քանակցություններ վարեց Լիբանանը թուրք-իրաքյան պակտին միանալու հարցի շուրջը: Դա խոր դժգոհություն առաջացրեց երկրում: Լիբանանում գումարվում էին ժողովներ, կազմակերպվում ցույցեր, հրատարակվում բուլետեններ՝ ուղղված Բաղդադի պակտի և Լիբանանի արտաքին քաղաքականության դեմ:

1955 թ. ապրիլի 2-ին՝ Շամունի Թուրքիա մեկնելու հաջորդ օրը, իր հերթական նիստը գումարեց Լիբանանի ազգային համագումարը, որը նորից թուրք-իրաքյան պակտի դեմ արտահայտվեց: Ելույթ ունեցողներն առաջարկում էին Թուրքիայի և արևմտյան պետությունների հետ ռազմական պակտեր կնքելու փոխարեն ստեղծել արաբական միացյալ բանակ:

1955 թ. ապրիլի 3-ին հզոր ցույց տեղի ունեցավ Բեյրութի Բաստա քաղամասում, որին մասնակցում էին 3000 ցուցարարներ՝ արաբ-

ներ և հայեր: Ցուցարարները կրում էին Բաղդադի պակտի դեմ ուղղված և արաբական միասնությանը սատարող բազմաթիվ լոզունգներ: Ոստիկանությունը դաժանորեն ցրեց այդ ցույցը և ձերբակալեց մի քանի տասնյակ արաբ և հայ ցուցարարներ: Ապրիլի 7-ին մի նոր ցույց տեղի ունեցավ Չերմելում՝ ուղղված Բաղդադի պակտին միանալու Լիբանանի կառավարության մտադրությունների դեմ:

Լիբանանի ազգային, հայրենասիրական և դեմոկրատական ուժերի, ինչպես նաև արաբական հասարակական կարծիքի ճնշման ներքո, Լիբանանի կառավարությունը հարկադրված եղավ նահանջել և փոխել իր դիրքորոշումը: Լիբանանի վարչապետ Սամի Սուլիը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Լիբանանը չի միանա Բաղդադի պակտին:

Դա կարևոր հաղթանակ էր, որ Լիբանանի ժողովուրդը ձեռք բերեց շնորհիվ ազգային միասնության և Լիբանանի ժողովրդի հետ արաբական այլ երկրների համերաշխության ու համագործակցության:

Շամունը, հարկադրված լինելով հրաժարվել Բաղդադի պակտին միանալուց, չմիացավ նաև արաբական այն երկրներին, որոնք վարում էին հակաիմպերիալիստական քաղաքականություն: 1956 թ. Եգիպտոսի դեմ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայելի սանձազերծված ագրեսիայի ժամանակ Շամունը հրաժարվեց խզել դիվանագիտական հարաբերությունները Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ, ինչպես արեցին արաբական մի շարք երկրներ, և անտեսելով ժողովրդի պահանջը՝ իրական օգնություն ցույց չտվեց Եգիպտոսին:

Լիբանանը դարձավ արաբական առաջին երկիրը, որը 1957 թ. մարտին ընդունեց «Էյզենհաուերի դոկտրինան»: Լիբանանի քույր ազգային-հայրենասիրական ուժերը հանդես եկան այդ դոկտրինայի դեմ՝ նշելով, որ Լիբանանի ազգային շահերին ամենից ավելի համապատասխանում է չեզոքության և ազգային անկախության քաղաքականությունը: Ի քողոք Լիբանանի կառավարության քաղաքականության՝ իրենց պատվամենտական մանդատներից հրաժարվեցին նախկին վարչապետներ Ռաշիդ Քարամեն և Աբդալլահ Յաֆին, պատվամենտի նախկին նախագահներ Սիմադ Ասադը և Սաբրի Չամադեն, ինչպես նաև մի քանի այլ դեպուտատներ: Ընդունելով «Էյզենհաուերի դոկտրինան»՝ Լիբանանը, ինչպես նշում է Ամին Սաիդը, «դուրս եկավ արաբական ազատագրված պետությունների խմբից և ընկավ պակտերի իմպերիալիստական քաղաքականության ուղեծիրը»:

1957 թ. գարնանը ընդդիմադիր ուժերը միավորվեցին և ստեղծեցին **Ազգային միացյալ ճակատ**, որի մեջ մտան Առաքաղիմական-սոցիալիստական և «Նաջջադե» կուսակցությունները, քաղաքական կուսակցությունների Ազգային համագումարը, Ուշիղ Քարամեի խումբը Տրիպոլիից, ինչպես նաև առանձին քաղաքական գործիչներ՝ Անրի Ֆարառնը, Ֆիլիպ Թակևան, Գամիղ Ֆրանժին և ուրիշներ: Ապրիլին ճակատը հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ շարադրված էին նրա հիմնական սկզբունքները, որի վրա պետք է խարսխվեր Լիբանանի կառավարության քաղաքականությունը: Նրա հիմնական պահանջները հանգում էին հետևյալին. բոլոր միջոցներով պահպանել Լիբանանի անկախությունն ու զերիշխանությունը, հավատարիմ մնալ 1943 թ. Ազգային պակտին, վարել չեզոքության քաղաքականություն և օտար ոչ մի պետության չտալ առանձնաշնորհյալ դիրք, սերտորեն համագործակցել արաբական երկրների հետ և վարել արաբական քաղաքականություն, չընդունել որևէ օտար օգնություն, որը կարող է սահմանափակել Լիբանանի ազատությունը և վտանգի տակ դնել նրա անկախությունն ու ինքնիշխանությունը, ընդդիմանալ բոլոր իմպերիալիստական և սիոնիստական ծրագրերին, պահպանել Լիբանանի դեմոկրատական, հանրապետական և պառլամենտական վարչակարգը և այլն:

Ազգային ճակատը ցանկացավ իր այս գլխավոր պահանջները հանձնել պրեզիդենտ Քամիլ Շամունին, սակայն վերջինս չբարեհաճեց ընդունել Ազգային ճակատի պատվիրակությանը: Ազգային ճակատը բողոքեց պրեզիդենտի այդ քայլի դեմ և, ի պատասխան, որոշեց ընթացք չտալ պրեզիդենտի կողմից եկող հրավերներին և ներկա չգտնվել այն հանդեսներին և ընդունելություններին, որտեղ կարող էր ներկա գտնվել պրեզիդենտը:

Ազգային ճակատի ստեղծումը դրական երևույթ էր: Նա նպաստեց երկրի առաքաղիմական և դեմոկրատական ուժերի համախմբմանը և բարձրացրեց նրանց հարթանակի շանսերը Շամունի վարչակարգի դեմ մղվող պայքարում: Այդպիսի ճակատի ստեղծումը համապատասխանում էր Լիբանանի ազգային շահերին: Ինչպես նշում էր Բնյուրում լույս տեսնող «Ալ-Ախբար» շաբաթաթերթը. «Ազգային բարձրագույն շահերը պահանջում են, որ բոլոր հայրենասիրական ուժերը միանան ազատելու և փրկելու երկիրն այս քաղաքականության անեծքից, «էյգեմհաուերի դոկտրինայի» ու Բաղդադի պակտի կեղտից և հաստատ ընթանալու

անվտանգության, չեզոքության, խաղաղության, ինքնիշխանության, կայունության, հանդարտության և ազգային եղբայրության երթում»:

Ազգային ճակատը և մյուս ընդդիմադիր ուժերը որոշեցին կառավարությանը վճռական ճակատամարտ տալ 1957 թ. հունիսին Նշանակված պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ, որը վերածվեց քաղաքական կատաղի պայքարի: Շամունը ցանկանում էր պառլամենտում ստեղծել հուսալի մեծամասնություն և փոփոխություններ մտցնել սահմանադրության մեջ, որը նրան իրավունք կտար երկրորդ անգամ անընդմեջ վերընտրվել պրեզիդենտ, որն արգելված էր Լիբանանի սահմանադրությանը: Ազգային ճակատը դեմ էր դրան և ամեն կերպ ցանում էր ծախտը՝ այդ ծրագրերի իրականացումը: Ազգային ճակատի կոչով 1957 թ. մայիսի 12-ին Բեյրութում տեղի ունեցավ հսկայական միտինգ, որին մասնակցեց 75 հազ. մարդ՝ բանվորներ, ծառայողներ, գյուղացիներ, արհեստավորներ, առևտրականներ, մտավորականներ և սոցիալական այլ խավերի ներկայացուցիչներ: Միտինգում ելույթ ունեցան Լիբանանի մի շարք ականավոր քաղաքական գործիչներ, որոնք նշում էին, որ Լիբանանի ժողովրդի ցանկությունն է Լիբանանը տեսնել անկախ, մնալ հավատարիմ 1943 թ. Ազգային սլակտին, պահպանել միջհամայնքային համերաշխությունը, դատապարտել կառավարության ճնշումի, սարսափի և հալածանքների քաղաքականությունը, պայքարել հլու-հնազանդ պառլամենտական մեծամասնություն ստեղծելու կառավարության փորձերի դեմ:

Ազգային ճակատը պահանջեց կառավարության հրաժարականը և նոր կառավարության կազմումը, որի գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ վարել չեզոք քաղաքականություն, հարգել սահմանադրությունը, դեմոկրատական ազատությունները և նորմալ պայմաններ ստեղծել պառլամենտական ընտրությունների համար: Այդ պահանջների բավարարման համար Ազգային ճակատի կոչով 1957 թ. մայիսի վերջերին ընդհանուր գործադուլ սկսվեց Բեյրութում, Տրիպոլիում, Մայդայում, Սուրում, Լաքաթիայում, Քաալբեթում, Հերմելում և երկրի այլ քաղաքներում ու շրջաններում: Չորս օր փակ մնացին գործարանները, արհեստանոցները, խանութները և այլ ձեռնարկություններ: Գործադուլին զուգընթաց, տեղի էին ունենում ցույցեր: Կառավարությունը 1957 թ. մայիսի 30-ին ցուցարարների դեմ նետեց ոստիկանական ուժեր և զրահապատ մեքենաներ, որոնք զնդակոծեցին ցուցարարների շարքերը: Մկանվեց 10, վիրավորվեց 130, և ծեղրակալվեց 410 մարդ:

Կառավարության վայրագ զործողությունները չվախեցրին ցուցարարներին և չկոտրեցին ընդդիմադիր ուժերի կորովը: Հունիսի 1-ին Ազգային ճակատը հայտարարեց, որ պայքարը շարունակվելու է: Կառավարող շրջանների համար ստեղծվեց ծանր դրություն, և նրանք հարկադրված եղան նահանջել: Հունիսի 2-ին տեղի ունեցավ բանակի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Ֆուադ Շիհաբի հանդիպումը Ազգային ճակատի պատվիրակության հետ: Պատվիրակությունը պահանջեց վերջ տալ բռնություններին և ապահովել պառլամենտական ընտրությունների ազատությունը: Շիհաբն ընդունեց այդ պահանջները և իր զինվորական պատվով խոսք տվեց ապահովել ընտրությունների ազատությունը:

Հունիսի 3-ին պրեզիդենտ Շամունի ղեկավարությամբ տեղի ունեցավ կառավարության նիստ, որը բավարարեց Ազգային ճակատի մի շարք պահանջները: Նա համաձայնվեց, որ բանակը վերահսկի ընտրությունները, Ազգային ճակատի երկու ներկայացուցիչներ մտնեն կառավարության մեջ՝ որպես պետական նախարարներ, և ստեղծվի ընտրություններին վերահսկող վերաբննիչ մարմին: Վերջապես՝ կառավարությունը համաձայնվեց ազատ արձակել մայիսի 30-ին և նրանից հետո բոլոր ձերբակալվածներին և դադարեցնել բոլոր կամայական միջոցառումները:

Զնայած կառավարության այդ խոստումներին՝ պառլամենտական ընտրություններն անցան բացահայտ կեղծարարության, բռնության և սարսափի պայմաններում: Շամունին այդ ուղիով հաջողվեց «հաղթանակ» տանել: Պառլամենտի 66 դեպուտատներից 44-ը կամ 2/3-ը նրա կողմնակիցներ էին:

Պա է՛լ ավելի սրեց քաղաքական իրադրությունը: Ազգային ճակատը և երկրի բոլոր հայրենասիրական ու ընդդիմադիր ուժերը չէին կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ Շամունի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, որը հակասում էր Լիբանանի ազգային շահերին, կարող էր շարունակել ևս վեց տարի:

Ընդդիմադիր ուժերը հասկացան, որ խաղաղ և լեզալ միջոցներով անհնար է ազատվել Շամունի վարչակարգից և փոխել կառավարության քաղաքականությունը: Այդ խնդրի իրականացման համար պահանջվում էին պայքարի այլ միջոցներ և մեթոդներ:

VI. ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ (1958 թ.)

1. Քաղաքացիական պատերազմի պատճառները և հակադիր քաղաքական խմբավորումների կազմավորումը

1957 թ. վերջերին և 1958 թ. սկզբներին ավարտվեց Լիբանանի տարբեր քաղաքական ուժերի սահմանազատումը: Շամուն–Սոլիի կառավարությանը քիկունք կանգնեցին «Լիբանանյան փաղանգները» քրիստոնյա մարոնի համայնքի հիմնական ռազմաքաղաքական ուժը և Սիրիական ազգային–սոցիալական կուսակցությունը: Կրանց էր հարում Չայ հեղափոխական դաշնակցությունը:

Իսկ հակառակ կողմում դասավորվեցին ազգային–դեմոկրատական, հակաիմպերիալիստական ուժերի տարբեր խմբավորումները՝ Ազգային միասնության ճակատը, որի մեջ մտնում էին Առաջադիմական–սոցիալիստական, «Նաջդադե», Բասս, Ազգային կոչ և Սահմանադրական բլոկ կուսակցությունները, ընդդիմադիրների խումբը Տրիպոլիում՝ Ռաշիդ Քարամեի գլխավորությամբ, Քաղաքական կազմակերպությունների և անձնավորությունների համագումարը՝ Չուսեյն Ուվեյնի գլխավորությամբ:

Ասպարեզում հայտնվեց նաև մեկ այլ ընդդիմադիր խմբավորում՝ այսպես կոչված «Երրորդ ուժը», որը հիմնականում քաղկացած էր Լիբանանի խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից: «Երրորդ ուժը» արտահայտում էր Լիբանանի բուրժուազիայի այն շրջանների շահերն ու քաղաքական տրամադրությունները, որոնք սկզբունքորեն դեմ էին Արևմուտքի հետ Լիբանանի մերձեցմանը, սակայն դեմ էին Շամունի կառավարության բացահայտ պրոիմպերիալիստական քաղաքականությանը, որը կարող էր վտանգի տակ դնել Լիբանանի անկախությունը: Իսկ դա չէր համապատասխանում լիբանանյան խոշոր բուրժուազիայի շահերին: «Երրորդ ուժը» փորձում էր որոշ իմաստով նաև միջնորդի դեր կատարել կառավարության և ժողովրդական զանգվածների ու նրանց շահերն արտահայտող կազմակերպությունների միջև և ստիպել Շամունին՝ փոխել իր բացահայտ անբրիկանանետ քաղաքական կուրսը, մի կողմից, և հասնել ազգային–ազատագրական, ընդհանրապես իմպերիալիզմի դեմ ուղղված ժողովրդական պայքարի քուլացմանը, մյուս կողմից:

Ընդդիմադիր ուժերի հետ էր Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, որի հարաբերություններն առավել սնրտ էին Ազգային միասնության ճակատի անդամ կուսակցությունների ու խմբավորումների հետ:

Ընդդիմադիր ճակատի հետ էին նաև հայ կոմունիստները, սոցիալ—դեմոկրատական հեղափոխությունը, ռամկավարները և հայ անկախականները:

Չնականորեն պայքար ծավալվեց սահմանադրությունը փոխելու հարցի շուրջը, որի միջոցով Շամունը ձգտում էր ևս վեց տարով երկարացել իր իշխանությունը: Պրեզիդենտ Շամունը, 1958 թ. հունվարին ընդունելով «Երրորդ ուժի» պատվիրակությանը, հայտարարեց, որ ինքը վերառնետության կենթարկի սահմանադրությունը, եթե երկրում չգտնվի որևէ մեկը, ով, իրեն հաջողելով, ապահովի իր քաղաքականության շարունակությունը: «Աբ—Յելեզրաֆ» թերթը Շամունի վերոնշյալ հայտարարությունը համեմատեց ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս XIII—ի «Պետությունը ես եմ» հայտարարության հետ:

Իրականում պայքարը զնում էր այն հարցի շուրջ՝ շարունակել արդյոք Շամունի հակազգային, հակաարարական և պրոմուսերիալիստական կուրսը, թե՞ փոխել Լիբանանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը և վարել Լիբանանի ազգային շահերին համապատասխանող քաղաքականություն: Աս էր ապստամբության և քաղաքացիական պատերազմի զգեստավոր պատճառը:

1958 թ. հունվարի 27—ին կայացավ Ազգային ճակատի մամուլի կոնֆերանսը, որի ժամանակ Շամունի հայտարարության կապակցությամբ Ազգային ճակատի անունից հանդես եկավ Արդալլահ Յաֆին: Նա խիստ քննադատության ենթարկեց Շամունի քաղաքականությունը՝ նշելով, որ նա ուղնակոխ արեց Լիբանանի Ազգային պակտը, Լիբանանը դարձրեց լրտեսների և իր դրացի արաբական երկրների դեմ ուղղված դավադրությունների որջ: Նա ընդգծեց, որ Ազգային ճակատը դեմ է սահմանադրությունը փոփոխելուն և Շամունի վերընտրությանը, որովհետև նախագահի թեկնածուն պետք է լինի անկեղծ ու անկաշառ ազգային, որը կհետապնդի արաբական անկախ քաղաքականություն: Ազգային ճակատի հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «Լիբանանի ժողովրդի առջև կանգնած է հետևյալ երկընտրանքը. ընտրություն կատարել պրեզիդենտ Շամունի կամ Լիբանանի միջև»:

Շամունի պլանները և քաղաքական նպատակները դատապարտող որոշում ընդունեց նաև Ազգային համագումարը, որի միտքը տեղի ունեցավ 1958 թ. մարտի 27—ին: Նիստին մասնակցում էին տարբեր քա-

ղաքական հոսանքների պատկանող 80 հայտնի գործիչներ: Ընդունված որոշման մեջ առկա էր. «Ստորագրյալներս որոշեցինք միացնել մեր ճիգերը և մեկտեղել մեր ուժերը ընդդիմանալու համար մախազահական մանդատի վերանորոգմանը, որը հակասում է ժողովրդի կամքին ու վտանգում այս հայրենիքը»:

Սահմանադրության փոփոխության դեմ արտահայտվեցին Լիբանանի երկու կարևոր կրոնական համայնքների՝ մարոնիների հոգևոր առաջնորդ պատրիարք Մելուշին և հանրապետության մուֆթին՝ շեյխ Մուհամմադ Ալյան: «Պատրիարք Մելուշին հայտարարեց, որ ոչ մի ձեռք չպետք է կաշի սահմանադրությանը, քանի որ նրա փոփոխումը կնշանակի երկիրը նետել արկածախնդրության գիրկը:

1958 թ. ապրիլի 10-ին կայացավ Լիբանանի մուսուլմանական սուննի, շիա և դրուզ համայնքների 300 ներկայացուցիչների հավաքը, որոնք նույնպես դատապարտեցին սահմանադրությունը փոփոխելու և Շամունին պրեզիդենտի պաշտոնում վերընտրելու փորձերը: Նրանք մուսուլմանական համայնքների անունից արտահայտվեցին հոգևոր իսլամ-քրիստոնյա միասնականության:

Միաժամանակ տեղի էին ունենում զանգվածային ցույցեր ընդդեմ Շամունի փորձերի: Դրանցից հատկապես հիշատակության է արժանի 1958 թ. մայրի 21-ին Տրիպոլիում տեղի ունեցած բազմահազարանոց ցույցը:

Սակայն Շամունը բոլորովին մտադիր չէր հրաժարվել իր ծրագրերից: Նա մոբիլիզացրեց իր կողմնակիցներին և նրանց զենք բաժանեց, փորձեց միջհամայնքային երկպառակություններ հրահրել քրիստոնյաների ու մուսուլմանների միջև, իսկ նրա կողմնակից պատգամավորները քացահայտ ընտրական քարոզարշավ սկսեցին պառլամենտում Շամունին վերընտրելու համար: Երկրում մեծ քափ առան դաշադրությունները, խժոժությունները և ամեն տեսակի անօրինականությունները: Դրա գոհը դարձավ Լիբանանի հայտնի հասարակական և ազգային գործիչ, «Աթ-Թելեգրաֆ» հեղինակավոր քերթի խմբագիր և տնօրեն Նասիբ Մեթնին, որը և Քամիլ Շամունի վարչակարգի դեմ ապստամբության ազդանշան ծառայեց:

2. Համազգային ապստամբությունը

1958 թ. մայիսի 7-ին, երբ Նասիբ Մեթնին տուն էր վերադառնում, բանդիտները հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին նրան: Նա համարձա-

կորեն հանդես էր գալիս Շամունի քաղաքականության և վարչակարգի դեմ: Լասիբ Մեքենին դեմ էր Շամունի վերընտրությանը, և նրա քերթը դարձել էր Շամունի քաղաքականության քննադատության իսկական ամբիոն: Լասիբ Մեքենիի սպանությունը քաղաքական ակտ էր, որի մեջ Լիբանանի ազգային-հայրենասիրական ուժերը մեղադրեցին Մամի Սուլիի կառավարությանը և անձամբ Շամունին՝ նրան համարելով ազգի դավաճան:

Այդ քաղաքական սպանությունը լցրեց ժողովրդի համբերության բաժակը: Եվ Շամունի ու նրա քաղաքականության դեմ կոտակված զայրույթը պորթկաց ու դուրս հորդեց վարար գետի նման:

Լիբանանն ապստամբեց: Ակավեց քաղաքացիական պատերազմը:

Ընդդիմադիր ուժերի կոչով 1958 թ. մայիսի 9-ին Ազգային ճակատն ամբողջ երկրով մեկ հայտարարեց համընդհանուր զործադուլ՝ միաժամանակ պահանջելով Շամունի անհապաղ հրաժարականը և մինչև նոր պրեզիդենտի ընտրությունը ստեղծել փոկության կաբինետ: Ի պատասխան Ազգային ճակատի կոչի՝ Լիբանանում մայիսի 9-ին սկսվեց համընդհանուր զործադուլ:

Ապստամբության դրոշ բարձրացվեց Տրիպոլիում: Մայիսի 9-ին Տրիպոլիում մոտ 1000 մարդ, դուրս գալով Մանսուրի մզկիթից, իշխանությունների դեմ ուղղված բողոքի ցույց կազմակերպեց, որոնց միացան նաև ուրիշները: Ցույցերը ճնշելու համար Շամունը նրանց դեմ նետեց անվտանգության ուժերը, սակայն ցուցարարները չնահանջեցին, և իսկական մարտ տեղի ունեցավ, որի ընթացքում վիրավորվեց 40 մարդ: Այդ մարտերը շարունակվեցին նաև հետագա օրերին: Համատ մարտեր տեղի ունեցան Տրիպոլիի նավահանգստի շրջանում: Ապստամբները փորեցին խրամապատեր և կառուցեցին բարիկադներ: Երկու ժամ տևած մարտերից հետո ապստամբ ժողովուրդը դարձավ դրության տերը:

Տրիպոլիում ապստամբությունը ղեկավարում էր Ռաշիդ Քառամեն, որի ղեկավարությամբ ստեղծվեց 8 հոգուց բաղկացած կենտրոնական հրամանատարություն, որը լուծում էր բոլոր քաղաքական, ռազմական և կազմակերպչական հարցերը: Ստեղծվեցին ժողովրդական գվարդիա, զործադիր մարմին, հեղափոխական դատարաններ և այլն: Տրիպոլիում, իսկ հետագայումի նաև Լիբանան այլ վայրերում, որոնք անցնում էին ապստամբների իշխանության ներքո, ստեղծվում էին նոր կառավարական ու պետական մարմիններ:

Ապստամբությունը Տրիպոլիում ճնշելու համար կառավարությունը ապստամբների դեմ նետեց խոշոր ռազմական ուժեր, այդ բվում՝

տանկեր և ինքնաթիւներ: Նա պաշարեց Տրիպոլիի՝ այսպես կոչված Զին քաղաքը, և նավահանգիստը՝ ալ-Մինան, փորձեց քաղաքը կտրել մյուս շրջաններից և սովի մատնել բնակչությանը: Կառավարական զորքերը, որոնց միջուկը կազմում էին ժանդարմերիան և ոստիկանական ուժերը մայիսի 9-ից մինչև հունիսի սկզբները 12 անգամ փորձեցին մտնել Տրիպոլի և ճնշել ապստամբությունը: Սակայն այդ քոչոր փորձերը՝ թե՛ ռազմական և թե՛ սովի միջոցով կտրել ապստամբների կամքը ու ճնշել ապստամբությունը, անցան ապարդյուն:

Մայիսի 12-ին հուզումներ սկսվեցին Բեյրութում, որոնց այնուհետև վերածվեցին զինված ապստամբության, որը գլխավորում էր Սաիբ Սալամը: Ապստամբության գլխավոր կենտրոններն էին Բեյրութի Բաստա, Թարիկ Ջադիդ, Մուսայթբե և այլ քաղամասերը: Առաջին զինված ընդհարումը ապստամբ բեյրութցիների և կառավարական ուժերի միջև տեղի ունեցավ մայիսի 12-ին, որի ընթացքում զոհվեց 10 մարդ: Ապստամբներն այրեցին ամերիկյան ինֆորմացիոն կենտրոնի բյուրոյի շենքը: Բեյրութում կատաղի մարտեր տեղի ունեցան մայիսի 16-ին, երբ ապստամբները հարձակվեցին Ռաս Բեյրութի և ժանդարմերիայի զորանոցների վրա: Բեյրութում ապստամբների հենակետը դարձավ Բաստա թաղամասը, որտեղ կանգնեցվեցին քարիկադներ և փողվեցին խրամատներ: Բեյրութում օր չկար, որ արյունալի ընդհարումներ կամ մարտեր տեղի չունենային: Բեյրութում ստեղծվեցին արհեստանոցներ, որտեղ զենք ու պայթուցիկներ էին արտադրում: Բեյրութցիներին Շուֆից օգնություն ուղարկեց Քամալ Ջունբլատը՝ նրանց տրամադրելով գնդացիներ, նռնակներ և ակնամետներ:

Կառավարական ուժերի և Բեյրութի ապստամբների միջև կատաղի ճակատամարտ տեղի ունեցավ հունիսի 14-15-ը: Կառավարությունը որոշել էր վճռական գրոհով ճնշել ապստամբությունը և վերացնել ապստամբական օջախները մայրաքաղաքում: Բայց դա նրան չհաջողվեց, թեև նա ապստամբների դեմ մետել էր նաև տանկեր: Ապստամբները կաշոդաջան ոչ միայն հետ մղել կառավարական ուժերի զրոհները, այլև անցան հակահարձակման, զնդակոծեցին պոեզիդենտական պալատը, Բեյրութի բանտերից մեկը, այրեցին վարչապետ Սամի Սուլիի տունը և այլն: Դա զգալիորեն բարելավեց ապստամբների դրությունը և մեծ թափ հաղորդեց ապստամբական շարժմանը ամբողջ երկրում:

Ապստամբության մյուս կարևոր կենտրոնը դարձավ Շուֆի շրջանը: Այստեղ պայքարը ղեկավարում էր Քամալ Ջունբլատը: Նա ստեղծեց

իր ռազմական ուժերը, ոստիկանությունը, արդարադատության մարմինները և վարչական այլ օրգաններ, որոնք գտնվում էին Ձունքլատների հայրական Մուխարա գյուղում: Ձունքլատի զորքերը կարողացան գրավել շրջակա մի շարք գյուղեր և ամրապնդել իրենց դիրքերը Շուֆի շրջանում: Այնուհետև նա հունիսի 30-ին իր զորքերն ուղղեց Բեյրութի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով տիրանալ Բեյրութի մերձակա մի քանի գյուղերի և վերահսկողություն սահմանել Բեյրութի օդանավակայանի վրա: Կտահելով Քամալ Ձունքլատի մտադրությունը՝ Շամունը Ձունքլատի զորքերի դեմ նետեց բավականին խոշոր ուժեր՝ 1200 զինյալ ոստիկաններ, 20 հրետանի, մեծ քանակությամբ զրահապատ մեքենաներ և տանկեր: Օդից նրանց պաշտպանում էին 6 ռազմական ինքնաթիռներ: Դեկտի 2-ին սկսվեց մի իսկական ճակատամարտ, որը տևեց 4 օր: Այնպեք գյուղը երեք անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Կառավարական ուժերին մեծ զոհերի ու ճիգերի շնորհիվ հաջողվեց ստիպել Ձունքլատի զորքերին նահանջել: Այդ ճակատամարտում շամունական ուժերը կորցրեցին 300 սպանված և վիրավոր, այդ թվում՝ 17 իրաքցի, 32 հորդանանցի, 55 բահրեյնցի և մեկ քրիտանական սպա, որը ծալված էր արաբի զգեստով: Դրանք արաբական որոշ երկրներում հավաքագրված՝ այսպես կոչված «կամավորներ» էին, որոնք եկել էին պաշտպանելու Շամունի վարչակարգը:

Ապստամբական շարժումները ծավալվել էին նաև Սուրում, Բաալբեկում, Չղորթայում, Գերմեյում, Սայդայում, Մարջայունում, Բինտ Ջրեյլում և երկրի մյուս վայրերում: Գերմեյում ապստամբությունը դեկավարում էր Լիբանանի պառլամենտի նախկին նախագահ Սարրի Չամադեն: Այստեղ ստեղծվեց 1000 հոգուց բաղկացած ռազմական ջոկատ, որը իշխանությունը Գերմեյում վերցրեց իր ձեռքը: Այնուհետև՝ մայիսի 21-ին ապստամբները գրավեցին Բաալբեկ քաղաքը: Սայրան նույնպես անցավ ապստամբների ձեռքը, որոնք զլխավորում էր Սաադ Մաարուֆը: Այստեղ ապստամբները ստեղծեցին տեղական զանազան կոմիտեներ, որոնք զբաղվում էին ֆինանսական, ներքին ապահովության և այլ հարցերով:

Ամբողջ երկիրը ներգրավվել էր քաղաքացիական պատերազմի մեջ: Ապստամբական կենտրոնի էր վերածվել Լիբանանի հյուսիսում գտնվող Չղորթա քաղաքը, որտեղ ապստամբական ջոկատում միավորվել էր 1500 մարտիկ: Ապստամբները մի քանի վայրերում պայթեցրին «Իրաք պետրոլեում» ընկերության նավթանւղղ:

Ապստամբները կազմակերպեցին նաև իրենց ռադիոհաղորդումները: Քաղաքացիական պատերազմի օրերին զործում էին ապստամբական ուժերին պատկանող երեք ռադիոկայաններ՝ «Ազատ Լիբանան»՝ Տրիպոլիում, «Չախ» և «Արաբական Չայն»՝ Բեյրութում: Այս վերջինն իր հաղորդումները հեռարձակում է ամեն օր 9 ժամ տևողությամբ՝ արաբերենով, անգլերենով, ֆրանսերենով և հայերենով:

Շամունը ռազմական նշանակալի օգնություն էր ստանում ԱՄՆ-ից, Թուրքիայից, Իրաքից, Գորդանանից: Որպես «կամավորներ» նրա կողմնակիցների շարքերում կռվում էին զգալի թվով իրաքցիներ, հորդանանցիներ, բահրեյնցիներ և այլք:

Շամունը փորձեց օգտագործել նաև լիբանանյան բանակը, սակայն բանակի ղեկավարը հրամանատար Ֆուադ Շիխարը հայտարարեց, որ բանակը կոչված է Լիբանանը պաշտպանել արտաքին հարձակումներից, իսկ ներկա ապստամբությունը ներքին քաղաքական վեճ է, և բանակի խնդրի մեջ չի մտնում պաշտպանել կողմերից մեկին:

Չնայած դրսից ստացվող օգնությանը՝ շամունականները պարտություն պարտության հետևից էին կրում:

1958 թ. կեսերին ապստամբների վերահսկողության տակ էր գտնվում ամբողջ Լիբանանի տարածքի 2/3-ը, իսկ նրանց զինված ուժերի թիվը հասնում էր 10-12 հազարի:

3. Ամերիկյան ինտերվենցիան

Ապստամբության համաժողովրդական բնույթը և բանակի չեզոք դիրքը զրավելը հուսահատ դրության մեջ դրին Շամուն-Սուլիի կառավարությանը և նրա կողմնակիցներին:

Նրանք ապստամբության առաջին օրերից սերտ կապերի մեջ էին արևմտյան պետությունների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ: ԱՄՆ-ի կառավարությունը բազմիցս հայտարարեց, որ պատրաստ է ռազմական օժանդակություն ցույց տալ Շամունին: ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ջոն Ֆոստեր Դալեսը 1958 թ. մայիսի 15-ին սենատի լիդերներին տեղյակ պահեց, որ «Միացյալ Նահանգները պատրաստ է Լիբանան ափ հանել ամերիկյան ռազմական ուժեր»:

Սակայն նման միջամտության համար հարկավոր էր թեկուզ որևէ ձևական պատրվակ: Եվ Շամունը «գտավ» պատրվակը:

խուճապի մատնված Շամունը դիմեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին՝ բողոքելով, որ իբր Արաքական Միացյալ Դաճարաբնակչությանը միջամտում է Լիբանանի ներքին գործերին և հրահրում քաղաքացիական պատերազմ:

Շամունի այդ քայլի նպատակն էր Լիբանանում տեղի ունեցող իրադարձություններին տալ միջազգային բնույթ և դրանով իսկ հնարավորություն ընծեռել ԱՄՆ-ին և արևմտյան այլ պետություններին՝ միջամտելու Լիբանանի ներքին գործերին: Շամունը հույս ուներ ամերիկյան սվինների օգնությամբ պահպանել իր իշխանությունը:

Շամունի այդ քայլը դատապարտեց Լիբանանի ամբողջ ժողովուրդը և ազգային-հայրենասիրական ու առաջադիմական բոլոր ուժերը՝ Ազգային ճակատը, Կուսակցությունների, կազմակերպությունների և անձնավորությունների համագումարը, Առաջադիմական-սոցիալիստական, «Նաջջադե» կուսակցությունները, Սահմանադրական միությունը, Լիբանանի մուֆթին, դրուզների կրոնապետը և այլ ուժեր: 1958 թ. մայիսի 30-ին հատուկ հայտարարությամբ հանդես եկավ մարոնի պատրիարք Մեուշին՝ հերքելով Շամունի վարկածը, քն Արաքական Միացյալ Դաճարաբնակչությանը միջամտել է Լիբանանի ներքին գործերին: Նա, դատապարտելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին Շամունի դիմումը, նշեց, որ ներկա վիճակի համար պատասխանատու է կառավարությունը և նրա գործած ոճիրները: Պատրիարք Մեուշին պահանջեց, որ Շամունը հեռանա Լիբանանից, իշխանությունը հանձնվի գեներալ Շիհաբին, և ստեղծվի ազգային կառավարություն:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը Լիբանանի կառավարության գանգատին անդրադարձավ հունիսի 6-ին: Լիբանանի արտաքին գործերի նախարար Շառլ Մալիքը պնդեց, որ ԱՄԳ-ն միջամտում է Լիբանանի ներքին գործերին: Այդ տեսակետը պաշտպանություն գտավ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իրաքի ներկայացուցիչների կողմից:

Եգիպտոսի ներկայացուցիչ Ումար Լուքֆին հերքեց Լիբանանի կառավարության մեղադրանքները և Շառլ Մալիքի փաստարկները, որը պաշտպանություն գտավ խորհրդային Միության պատվիրակի կողմից: Վերջինս նշեց, որ Շառլ Մալիքի ելույթը ոչ որի չհանդգեց և չիմնավորեց Լիբանանի կառավարության բողոքը: Նա հայտարարեց, որ խորհրդային Միությունը դեմ է Լիբանանի ներքին գործերին միջամտելուն և Անվտանգության խորհուրդը պետք է մերժի Լիբանանյան կառավարության գանգատը՝ որպես անիմոն:

Անվտանգության խորհուրդը 1958 թ. հունիսի 11-ին որոշեց ՄԱԿ-ի դիտորդներ ուղարկել Լիբանան, որը, տեղում ուսումնասիրելով իրադրությունը, հանգեց այն եզրակացության, որ լիբանանյան տագնապն ունի ներքին բնույթ, և ՄԱԳ-ի կողմից որևէ միջամտություն չկա:

Ատեղծված պայմաններում արևմտյան պետությունների մոտ հատուանում է ռազմական ինտերվենցիայի գաղափարը: Ինտերվենցիա կատարելու պատիվը տրվեց Բաղդադի ազդեցիվ ըլուկի անդամ Իրաքին: 1958 թ. հուլիսի 14-ին Ստամբուլում նշանակված Բաղդադի պակտի միտող պաշտոնապես պետք է լիազորեր Իրաքին՝ «օգնության» հասնել Լիբանանին: Սակայն հուլիսի 14-ին Իրաքում տեղի ունեցավ հակաիմպերիալիստական հեղափոխություն: Այդ նույն օրը առավոտյան սարսափահար Շամունը հանդիպում ունեցավ Լիբանանում ՄԱՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպանների հետ և պահանջեց անհապաղ միջամտություն: Նա պնդում էր, որ այդ միջամտությունը տեղի ունենա առաջիկա 48 ժամվա ընթացքում, այլապես ուշ կլինի. ինքը կսպանվի, իսկ Լիբանանը կդառնա եգիպտոսի արբանյակը:

ՄԱՆ-ի կառավարությունը գտավ, որ հասել է վճռական գործողությունների պահը: 1958 թ. հուլիսի 15-ին ամերիկյան ծովային հետևակը ափ իջավ Բեյրութի Սեն ժորժ ծոցում: Միաժամանակ ամերիկյան 6-րդ նավատորմի ռազմանավերը նավարկում էին Լիբանանի ափամերձ ջրերում:

Ապիտակ տունը հուլիսի 15-ին տարածեց մի հայտարարություն այն մասին, որ ամերիկյան զորքերը, որոնց թիվը հասնում էր 17 հազարի, մտել են Լիբանան ամերիկյան քաղաքացիների կյանքը պաշտպանելու և Լիբանանի կառավարությանը ոգևորելու համար: Այնուհետև ասվում էր, որ «այդ զորքերի ուղարկումը չի հանդիսանում պատերազմական գործողություն: Այդ ուժերը ցույց են տալիս Միացյալ Նահանգների հոգատարությունը Լիբանանի անկախության և անջողջականության նկատմամբ, որը մենք համարում ենք կենսականորեն կարևոր մեր ազգային շահերի և ամբողջ աշխարհի խաղաղության համար»:

Ամերիկյան ինտերվենցիան նպատակ ուներ զորավիճ կանգնել Շամունին և ճնշել ապստամբությունը Լիբանանում: Բացի դրանից, նա, ինչպես և հուլիսի 17-ի անգլիական դեսանտը Գորդանան, նպատակ ուներ խնդրել հուլիսյան հեղափոխությունը Իրաքում: Այլ կերպ ասած՝ ՄԱՆ-ի և Անգլիայի ռազմական ինտերվենցիան նպատակ ուներ հարված հասցնել ազգային-ազատագրական շարժումներին արաբական

երկրներում և պահպանել իրենց ռազմավարական տիրապետող դիրքերն այդ կարևոր տարածաշրջանում:

Ամերիկյան ինտերվենցիան և ամերիկյան զորքերի մտնելը Լիբանան նշանակում էին Լիբանանի օկուպացիա:

Այդ պահից սկսած՝ Լիբանանի հայրենասիրական ուժերի գլխավոր պահանջը դարձավ երկիրը ամերիկյան օկուպացումից ազատագրելը և Լիբանանի անկախության վերականգնումը:

Ամերիկյան ինտերվենցիան չտեսնված վրդովմունք առաջադրեց Լիբանանում: Մի շարք վայրերում ընդհարումներ տեղի ունեցան ապստամբների և ամերիկյան զորքերի միջև:

Լիբանանի պառլամենտի նախագահ Ադիլ Օսեյրանը բողոքի հեռագիր ուղարկեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին: Իսկ Լիբանանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար զեներալ Ֆուհադ Շիհաբը Միացյալ Նահանգներից պահանջեց 24 ժամվա ընթացքում իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանից: Առաջադիմական-սոցիալիստական կուսակցության առաջնորդ Բամալ Ջունբլատը հայտարարեց. «Եթե ամերիկացիները չիեռանան, ապա մենք նրանց դեմ կկռվենք»: Իրենց բողոքն արտահայտեցին նաև Ռաշիդ Քարամեն, Սաֆր Սալամը և ապստամբության այլ ղեկավարներ ու լիբանանյան կազմակերպություններ: Բեյրութի, Տրիպոլիի և Լիբանանի մյուս քաղաքների ու շրջանների բնակիչները ժողովներ էին գումարում և բողոքի բանաձևեր ընդունում:

Դուլխի 15-ին ՄԱԿ կառավարության պահանջով գումարվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի նիստ, որտեղ նա խորհրդի անդամ պետություններին «տեղյակ պահեց», որ Լիբանանի կառավարության խնդրանքով ամերիկյան կառավարությունը զորքեր է ուղարկել Լիբանան: Այդ քայլի նպատակն էր ցույց տալ, որ ՄԱԿ-ը հարգում է միջազգային նորմերը և չի անտեսում միջազգային կազմակերպությունները:

Խորհրդային Միության ներկայացուցիչը խստորեն դատապարտեց ամերիկյան ագրեսիան և իր կառավարության անունից մտցրեց քանաձևի նախագիծ, որը, ՄԱԿ-ի զործողությունները համարելով ռազմական ինտերվենցիա, ՄԱԿ-ի կանոնադրության խախտում և սպառնալիք աշխարհի խաղաղությանը, «կոչ էր անում ՄԱԿ կառավարությանը դադարեցնել միջամտությունը արաբական պետությունների ներքին գործերին և անհապաղ իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի տերիտորիայից»: Խորհրդային բանաձևը դրվեց քվեարկության հուլիսի 18-ին և մերժվեց, քանի որ ՄԱԿ-ը, Անգլիան և Ֆրանսիան դեմ քվեարկեցին բանաձևին, այսինքն՝ օգուվեցին վետոյի իրենց իրավունքից:

Խորհրդային Միության նախաձեռնությամբ օգոստոսի 8-ին հրավիրվեց ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի արտակարգ նիստ: Այնուհետ դարձավ, որ ՄԱԿ-ի անդամների մեծամասնությունը կողմ է ամերիկյան զորքերը դուրս բերել Լիբանանից, իսկ անգլիական զորքերը՝ Գորդանանից: Գաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ ԱՄՆ-ը և ԱՆգլիան չհամարձակվեցին բազաիայտ կերպով հանդես գալ այդ պահանջի դեմ և առաջադրեցին «Միջին Արևելքում խաղաղության պահպանման համար ՄԱԿ-ի զորքեր ստեղծելու» իրենց ծրագիրը: Դրա դեմ դուրս եկան Խորհրդային Միությունը, արաբական երկրները, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների ճնշող մեծամասնությունը:

Իրենց հերթին արաբական 10 պետություններ ներկայացրին բանաձևի իրենց նախագիծը, որը պահանջում էր հրաժարվել ազրեսիայից, չմիջամտել մյուս երկրների ներքին գործերին և ամերիկյան ու անգլիական զորքերը դուրս բերել Լիբանանից ու Գորդանանից: Բանաձևն առաջարկում էր ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին՝ հետևել այդ որոշման կատարմանը և ոչ ուշ, քան 1958 թ. սեպտեմբերի 30-ը, զեկուցագիր ներկայացնել այդ հարցի կապակցությամբ:

1958 թ. սեպտեմբերի 21-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի արտակարգ նստաշրջանն ընդունեց արաբական 10 երկրների բանաձևը:

Ի վերջո, ամերիկյան զորքերը 102 օր մնալուց հետո հարկադրված եղան դուրս գալ մայրիների երկրից: 1958 թ. հոկտեմբերի 25-ին ամերիկյան վերջին զորախումբը հեռացավ Լիբանանից:

Դա Լիբանանի բոլոր հայրենասիրական ուժերի խոշոր հաղթանակն էր:

VII. ԼԻԲԱՆԱՆԸ ԵՐԿՈՒ ԲԱՂԱՐԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԸՆԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1958–1975 թթ.)

1. Ֆուադ Շիհաբի ընտրությունը Լիբանանի պրեզիդենտ և «Չարկադրական կոմպրոմիսի կառավարության» ստեղծումը

1958 թ. սեպտեմբերի 23-ին ավարտվում էր Բամիլ Շամունի պրեզիդենտական լիազորությունների ժամկետը: Պրեզիդենտի նոր բեկնածուի հարցը դարձավ ներքաղաքական ամենակարևոր հարցը: Շամու-

նականները ծագում էին քույլ չտալ, որ այդ պաշտոնը գրավի ազգային-հայրենասիրական ուժերի որևէ ներկայացուցիչ: Նրանք ցանկանում էին պրեզիդենտ ընտրել այնպիսի մեկին, որի թեկնածությունն ընդունելի լիներ նրանց համար, և որը շարունակեղ վարել Շամունի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Նրանք կանգ առան Ռայմոն Էդդեի թեկնածության վրա, որը ապստամբության ժամանակ գրավել էր հաշտվողական դիրք:

Ընդդիմացիոր ուժերը դեմ էին Ռայմոն Էդդեի թեկնածությանը և պաշտպանում էին բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ֆուադ Շիհաբի թեկնածությունը:

1958 թ. հուլիսի 31-ին Լիբանանի պառլամենտը 48 ձայնով՝ ընդդեմ 7-ի, հանրապետության պրեզիդենտ ընտրեց գեներալ Ֆուադ Շիհաբին, որը դարձավ անկախ Լիբանանի երրորդ պրեզիդենտը՝ Քիշարա ալ-Խուրիից և Քամիլ Շամունից հետո:

Ազգային ճակատը պահանջեց, որ Քամիլ Շամունն անհապաղ վայր դնի իր լիազորությունները և դրանք փոխանցի Ֆուադ Շիհաբին: Անկայն նա մեղքեց այդ պահանջը և հայտարարեց, որ ինքը նույնիսկ մեկ օր չուտ վայր չի դնի իր լիազորությունները, որոնք ավարտվում էին սեպտեմբերի 23-ին:

Ֆուադ Շիհաբը պրեզիդենտի լիազորությունները ստանձնեց 1958 թ. սեպտեմբերի 23-ին:

Ֆուադ Շիհաբը պրոֆեսիոնալ զինվորական էր, որն իր զինվորական ծառայությունը սկսել էր ֆրանսիական մանդատի տարիներին և հասել գեղապետի աստիճանի: Անկախության նվաճումից հետո նա ստանում է գեներալի կոչում և նշանակվում բանակի հրամանատար: Նա մեծ ջանքեր գործադրեց լիբանանյան բանակի արդիականացման ուղղությամբ, որը համարում էր իր գլխավոր խնդիրներից մեկը: Իր մյուս գլխավոր խնդիրը նա համարում էր բանակը պահել չեզոք և քաղաքականությունից դուրս և չթողնել, որ քաղաքական ուժերն այն ներգրավեն իրենց խաղերի մեջ ու փորձեն նրա օգնությամբ լուծել քաղաքական ճգնաժամերը: Նա իրեն այդպես պահեց 1952 թ. քաղաքական ճգնաժամի ժամանակ, երբ ցույցեր տեղի ունեցան Քիշարա ալ-Խուրիի վարչակարգի դեմ: Նա կարողացավ բանակը պահել զորանոցներում և քույլ չտվեց, որ իրեն օգտագործեն քաղաքական նպատակների համար: Ֆուադ Շիհաբն իրեն նույն կերպ պահեց նաև 1958 թ. քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ: Երկու դեպքում էլ գործող պրեզիդենտները

ստիպված հեռացան քաղաքական ասպարեզից: Այդ խելամիտ, լայնախոտի և հեռատես զինվորականը, որին բնորոշ էր հավասարակշռության վրա խարսխված քաղաքականության իրականացումը, մեծ հերձիմակություն էր վայելում ոչ միայն զինվորականների, այլև մտավորականների, քաղաքական գործիչների և ժողովրդական լայն զանգվածների շրջանում: Ուստի նրա պրեզիդենտ ընտրվելը համարվում էր քնականոն, և նրա հետ մեծ հույսեր էին կապում:

Ֆուադ Շիհարի պրեզիդենտ ընտրվելու կապակցությամբ Ազգային ճակատը հրատարակեց մի հայտարարություն, որը, փաստորեն, գործողությունների ծրագիր էր հանդիսանում նոր իշխանությունների համար: Ազգային ճակատը շեշտում էր, որ Ֆուադ Շիհարի ընտրությունը քաղաքար չէ լիբանանյան տազնապը լուծելու համար, քանի որ լիբանանյան ճգնաժամը միայն պրեզիդենտի արժոն նստած անձի փոփոխության հարց չէ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը և ելնելով լիբանանյան ճգնաժամը շուտափույթ լուծելու պահանջից՝ Ազգային ճակատը հետևյալ պահանջները ներկայացրեց Ֆուադ Շիհարին. ա) ստեղծել ազգային կառավարություն, որը հավատարիմ լինի 1943 թ. Ազգային պակտին, բ) վերականգնել և պահպանել Լիբանանի ազգային անկախությունը և ինքնիշխանությունը, գ) երկիրը ձեռքագտնել «էլզեմիսուերի դոկտրինայից» և վարել չեզոք քաղաքականություն, դ) սերտ համագործակցություն հաստատել արաբական երկրների հետ, ե) հարգել ժողովրդի դեմոկրատական ազատությունները, զ) նպաստել երկրի տնտեսության վերականգնմանը և ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Ազգային ճակատի ծրագիրը գտավ Լիբանանի ժողովրդական ամենալայն զանգվածների պաշտպանությունը: Նրանում մնակերպված սկզբունքները փաստորեն ընդունելի եղան նաև Ֆուադ Շիհարի համար: Եվ կարելի է ասել, որ վերոնշյալ պահանջների հիմնական մասը նա կարողացավ հաջողությամբ կատարել:

Ֆուադ Շիհարը հայտարարեց, որ ինքը պայքարելու է ազգային միասնությունը վերականգնելու համար, վարելու է անկեղծ արաբական քաղաքականություն: Այդ շրջանում առաջին պլանի վրա հայտնվեց ազգային միասնականությունը վերականգնելու հարցը, որին լուրջ հարված էր հասցրել շամունականների անհեռատես և կողմնապահ քաղաքականությունը: Երկիրը պառակտված էր, բաժանված առանձին քրոկների և թշնամական խմբավորումների: Քաղաքացիական եղբայրասպան պատերազմի ժամանակ քոլոր կողմերից եղել էին մեծաթիվ զոհեր,

լիբանանցիներ թափել էր լիբանանցու առյուծը: Այդ ամենն անհետևանք չէր կարող անցնել: Մարդիկ հիշում էին, իսկ հիշողությունը սնում էր ոչ միայն հակադրություն, այլև բշնամություն: Գասկանալի է, որ նման մթնոլորտում անհնար էր Լիբանանի նորմալ զարգացումը: Ուստի ազգային միասնականության վերականգնումը Լիբանանին անհրաժեշտ էր, ինչպես օդը: Դա լավ էր հասկանում նորընտիր պրեզիդենտը: Եվ նա հայտարարեց. «Շնորհիվ ազգային միասնականության մենք պիտի կարողանանք իրականացնել մեր ազգային բոլոր քաղձանցները»:

Ազգային միասնականության վերականգնումն ու պահպանումը, ինչպես նաև հավասարակշռության ապահովումը լիբանանյան տարբեր կրոնահամայնքային ուժերի միջև, դարձավ Ֆուադ Շիհաբի՝ որպես պրեզիդենտի, քաղաքականության հիմնաքարը: Պատահականություն չէր, որ նա առաջ քաշեց «Ո՛չ հաղթողներ, ո՛չ պարտվածներ» կարգախոսը:

Ֆուադ Շիհաբը պրեզիդենտ ընտրվելու հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 24-ին, Ռաշիդ Քարամեին հանձնարարեց կազմել իր առաջին կառավարությունը, որի մեջ, բացի նրանից, ապստամբության ոչ մի լիդեր չմտավ: Կարիմետը քաղկացած էր 7 նախարարներից, որոնցից 4-ը պատկանում էին համաձայնողականներին, իսկ 3-ը՝ ընդդիմության այն շրջաններին, որոնք թև դեմ էին Շամունին, բայց չէին մասնակցել նրա դեմ մղված պայքարին: Այդուհանդերձ, այդ կառավարությունն ընդունելի չեղավ շամունականների և ներքին հետադիմության համար: Նրանց համար հատկապես անընդունելի էր այն հանգամանքը, որ կառավարություն կազմելը Շիհաբը հանձնել էր ապստամբության ամենաակամավոր դեմքերից մեկին՝ Ռաշիդ Քարամեին: Այդ ուժերը դիմեցին զանազան հնարանների՝ մթնոլորտը կրկին շիկացնելու, քաղաքական իրադրությունն ավելի անկայուն դարձնելու համար և, ի վերջո, հասնել նրան, որ Ռաշիդ Քարամեն հրաժարական տա: Այդ զործում նրանք վայելում էին Լիբանանում ամերիկյան դեսպան Մակկլինտոկի օժանդակությունն ու աջակցությունը:

Ներքին հետադիմության և ամերիկյան դեսպանի ճնշումներն իրենց հետևանքներն ունեցան: Ռաշիդ Քարամեի առաջին կարիմետը հրաժարական տվեց, և նա հոկտեմբերի 15-ին կազմեց իր երկրորդ կառավարությունը, որը ստացավ «Գաթկադրական կոնպրոմիսի կառավարություն» անունը:

Ռաշիդ Քարամեն հարկադրված էր զնալ կոնպրոմիսի և 4 հոգուց քաղկացած իր նոր կառավարության կազմում ընդգրկել փաղանգավոր-

ների կուսակցության ղեկավար Պյեռ ժմայելին, որը 1958 թ. ապստամբության և քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ Քամիլ Շամունի հենադաճներից մեկն էր, ինչպես նաև Ռայմոն Էդդեին, որը հանդիսանում էր այսպես կոչված միջին կամ երրորդ ուժերի ներկայացուցիչը և չեզոք դիրք էր զբաղեցնում ապստամբության ժամանակ, որը տվյալ պահին ավելի նպաստավոր էր շամունականների, քան թե ապստամբների համար: Կոմպրոմիսի արտահայտություն հանդիսացավ նաև հրապարակ նետված «Ո՛չ հաջողներ, ո՛չ պարտվածներ» լոզունգը:

Շիհաբը և Ռաշիդ Քարամեն եռանդուն քայլերի դիմեցին աներկյան գործերը Լիբանանից դուրս բերելու ուղղությամբ, որը ինչպես արդեն նշել ենք, հաջողությամբ պսակվեց 1958 թ. հոկտեմբերի 25–ին:

2. Լիբանանի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը (1958–1970 թթ.)

Ֆուադ Շիհաբի ներքին քաղաքականությունն ուղղված էր միջամայնքային լարվածության վերացմանը և տարբեր կրոնական համայնքների միջև համերաշխության և համագործակցության վերականգնմանը: Նրա բարեփոխումների քաղաքականությունը միտված էր այն բանին, որ երկրի բոլոր համայնքներն ավելի արդարամիտ կերպով ներկայացվեն պետական, վարչական, դատական և զինվորական մարմիններում: Նա ցանկանում էր արդիականացնել Լիբանանի կառավարական–վարչական համակարգն ու պետական մեքենան, որը հիմնված էր ֆեոդալական քարացած և վաղուց իրենց դարն ապրած արժեքների վրա: Նա դիմեց կոնկրետ քայլերի պետական մեքենան ձերբազատելու կրոնահամայնքային կապանքներից, որոնք մշտական լարվածության, հակամարտության և քախումների ու ճգնաժամների աղբյուր էին հանդիսանում: Եվ այդ ուղղությամբ նա հասավ թեև համեստ, քայց, այդուհանդերձ, որոշ արդյունքների: Որպես դրա փայլուն օրինակ և նշանակալի երևույթ՝ նշվում է այն իրողությունը, որ Ֆուադ Շիհաբի պրեզիդենտության շրջանում ավելի մեծ թվով մուսուլման գործիչներ ներգրավվեցին պետական կառավարման կառույցներում:

Դրա շնորհիվ Ֆուադ Շիհաբին հաջողվեց պահպանել ներքին կայունությունը երկրում, և նրա պրեզիդենտության վեց տարիների ընթացքում չեղան քաղաքական, կրոնահամայնքային և սոցիալական ցնցումներ:

Կառավարությունը զգալի ուշադրություն դարձրեց հանրային աշխատանքների ընդլայնմանը, նոր ճանաչարհների շինարարությանը, որի շնորհիվ հազարավոր մարդիկ ապահովվեցին աշխատանքով: Ֆուադ Շիհաբը ջանում էր ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծել ազգային էկոնոմիկայի, մասնավորապես արդյունաբերության զարգացման համար՝ խրախուսելով տեղական գործարար շրջանների ձեռներեցությունը: Երկրում ամրապնդվեց օրինապահությունը և ավելի բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ազգային-հայրենասիրական ուժերի գործունեության համար, որոնք զգալիորեն ամրապնդեցին իրենց դիրքերը: Դա իր արտահայտությունը գտավ 1980 թ. պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ, երբ դեպուտատական տեղերի մեծ մասը նվաճեցին հենց այդ ուժերը:

Դրական փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև աշխատավորների սոցիալ-տնտեսական վիճակում: Ընդունվեց օրենք բանվորների և ծառայողների սոցիալական ապահովագրության մասին, և բարձրացվեց նրանց աշխատավարձը, բնև սոցիալական անհավասարությունը շարունակում էր պահպանվել և խորանալ:

Տպավորիչ էին Ֆուադ Շիհաբի կառավարության նվաճումները արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Ֆուադ Շիհաբի և Ռաշիդ Քարամեի գլխավորած կառավարության առաջին քայլերից մեկը եղավ պաշտոնապես «էլզենհաուերի դոկտրինայից» հրաժարվելը: Ռաշիդ Քարամեն և նրա նորակազմ կաբինետում արտաքին գործերի նախարար Ֆուսեյն Ուվեյնին հայտարարեցին, որ Լիբանանն այլևս իրեն կապված չի համարում այդ դոկտրինայի հետ: Այնուհետև Լիբանանի կառավարությունը կատարեց հաջորդ քայլը՝ նա հրաժարվեց բլոկներին միանալու քաղաքականությունից և որոշեցրեց դրական չեզոքության քաղաքականությունը: Որպես դրական երևույթ պետք է նշել Լիբանանի հարաբերությունների բարելավումը արաբական երկրների, առաջին հերթին՝ Արաբական Միացյալ Չանրապետության հետ. նրանց միջև վերականգնվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները: Ակտիվացավ Լիբանանի մասնակցությունը համաարաբական գործերին: Լիբանանը մասնակցեց 1964 թ. Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում գումարված արաբական պետությունների դեկավարների կոնֆերանսին և համձն առավ իրագործել նրա որոշումները իսրայելական էքսպանսիան կասեցնելու ուղղությամբ:

Լիբանանը ուղղումներ մտցրեց նաև արևմտյան տերությունների հետ իր հարաբերություններում: Զգալիորեն բուլացավ նրա կախվածու-

թյունը ԱՄՆ-ից և Անգլիայից: Իհարկե, Լիբանանը շարունակում էր սերտ քաղաքական և առևտրատնտեսական հարաբերություններ պահպանել արևմտյան տերությունների հետ, սակայն նա ձգտում էր դա իրագործել իր անկախության պահպանման հիմքի վրա՝ մերժելով քլոկներին միանալու քաղաքականությունը:

Այս դրական փոփոխություններն անհանգստացնում էին լիբանանյան հետադիմությանը և օտարերկրյա ուժերին, հատկապես Անգլիային, որի դիրքերը Շամունի անկումից հետո շատ էին թուլացել: Զենց Անգլիայի դրոմամբ 1961 թ. դեկտեմբերի 31-ին Ազգային-սոցիալական կուսակցության կողմից պետական հեղաշրջման փորձ կատարվեց: Խոտվարարների կողմն անցավ լիբանանյան բանակի մի փոքրաթիվ խումբ: Սակայն լիբանանյան բանակի բացարձակ մեծամասնությունը հավատարիմ մնաց կառավարությանը և հեշտությամբ ճնշեց այդ դավադրությունը:

1964 թ. սեպտեմբերին լրացավ Ֆուադ Շիհաբի պրեզիդենտության ժամակետը: Լիբանանը պետք է ընտրեր նոր պրեզիդենտ: Լիբանանի պետության ղեկավարի պաշտոնը ստանձնեց Շառլ Գելուհ, որը վայելում է Ֆուադ Շիհաբի աջակցությունը: Եվ Ֆուադ Շիհաբը, առանց բարդությունների կամ ձգձգումների, սահուն կերպով իշխանությունը փոխանցեց նորընտիր պրեզիդենտ Շառլ Գելուհին: Այդ հարցում նա գեներալը գտնվեց իր բարձրության վրա: Նրա կողմնակիցներից ոմանք առաջարկում էին փոփոխություն մտցնել սահմանադրության մեջ և ապահովել նրա վերընտրությունը երկրորդ ժամկետի համար: Սակայն գեներալը կտրուկ կերպով մերժեց նման առաջարկությունները:

Շառլ Գելուհ, իհարկե, այնպիսի հարուստ կենսագրություն և հեղինակություն չունեց, ինչպես նրա անմիջական նախորդը: Այդ երկու անձնավորություններն անհամամեծատելի էին:

Շառլ Գելուհ ժամանակին եղել էր Բեյրութում ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսնող «L'Օրիան դը ժուր» օրաթերթի խմբագիր, ապա՝ պատկանենտի անդամ, իսկ 1954–1955 թթ. զբաղեցրել էր Լիբանանի արդարադատության նախարարի պաշտոնը: 1958 թ. իրադարձությունների ժամանակ նա դեմ էր պրեզիդենտի պաշտոնում Քամիլ Շամունի վերընտրությանը, քայքայ ապստամբությանը ոչ մի մասնակցություն չունեցավ: Դա որոշակի դրական դեր խաղաց նրա պրեզիդենտ ընտրվելու հարցում, քանի որ նա ընկալվեց որպես չեզոք և անկողմնակալ թեկնածու: Նրա թեկնածությունը, ինչպես նշվեց, պաշտպանեց նաև Ֆուադ Շիհաբը:

Շառլ Գելուն իր պրեզիդենտության շրջանում՝ 1964–1970 թթ., ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում ընդհանուր առմամբ փորձում էր հավատարիմ մնալ իր նախորդի քաղաքականությանը: Լիբանանը 1965 թ. գարնանը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Գեռմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետության հետ, վերջինիս կողմից Իսրայելը ճանաչելու և նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու կասպեցությամբ: 1965 թ. ամռանը կառավարությունը մերժեց աներիկյան կապիտալի համար արտոնյալ պայմաններ ստեղծելու համաձայնագիրը և այլն: Նրա կարևոր արժանիքներից մեկը պետք է համարել նաև այն, որ նրան հաջողվեց Լիբանանը զերծ պահել 1967 թ. արաբա–իսրայելական պատերազմին մասնակցելուց:

1965 թ. առաջադիմական ուժերի ջանքերով ստեղծվեց նոր Ազգային ճակատ, որի մեջ մտան Առաջադիմական–սոցիալիստական կուսակցությունը, Արաբական ազգայնականների շարժումը, կոմունիստական կուսակցությունը, բաասականները, Բանվորական ազատագրության ճակատը, Գնչական սոցիալ–դեմոկրատական կուսակցությունը, ինչպես նաև քաղաքական ու հասարակական երևելի գործիչներ:

Այս շրջանում բավականին ակտիվացավ բանվորական շարժումը, որը հասավ շոշափելի արդյունքների՝ բարելավվեցին բանվորների աշխատանքային պայմանները, բարձրացվեց աշխատավարձը, աշխատողների համար ստեղծվեցին ժողովրդական տներ և այլն:

Շառլ Գելուն համարվում էր թույլ պրեզիդենտ, որն իր սեփական հենարանը չուներ: Դա եղավ այն պատճառներից մեկը, որ Ֆուադ Շիհարի սկսած բարեփոխումները նրա օրոք դանդաղեցին: Սակայն նրան հաջողվեց ապահովել ներքին կայունությունը և խոշոր ցնցումներ թույլ չտալ: Դրան էր ուղղված մուսուլմանական դեկավարությանն ավելի լայն չափերով երկրի կառավարման մեջ ներգրավելու նրա քաղաքականությունը: Նրա քաղաքականության հաջողությունների շարքը պետք է դասել նրա պատրաստակամությունը կարգավորելու հարաբերությունները պաղեստինցիների հետ:

3. 1969 թ. Կահիրեի համաձայնագիրը և լիբանանա–պաղեստինյան հարաբերությունների կարգավորումը

Լիբանանում ապաստան էին գտել զգալի բվով պաղեստինյան գաղթականներ, որոնց թիվն շեշտակիորեն աճեց 1967 թ. արաբա–իս-

բայելական պատերազմից հետո: Ստավոր հաշիվներով Լիբանանում բնակվում էին մոտ 400 հազ. պաղեստինցիներ, որոնք կենտրոնացված էին 15 ճամբարներում, ինչպես Լահր ալ-Բարիդը և Ալ-Բադաուին՝ հյուսիսում, Սաբրան, Շատիլան, Բուրջ ալ Բարաջևան՝ Բեյրութում, Այն ալ-Յիվան, Լաբատիյան և Ռաշիդիյան՝ հարավում և այլն: Նրանց ներկայությունը և ծախված ռազմական ու քաղաքական-հասարակական գործունեությունը դարձավ Լիբանանի ներքաղաքական կյանքի վրա ազդող գործոններից մեկը:

Լիբանանցիները տարբեր կերպով էին վերաբերվում պաղեստինցիների ներկայությանը իրենց երկրում: Ազգային-հայրենասիրական ուժերը և ժողովրդական զանգվածները կողմնակից էին նրանց հետ համագործակցելու և նրանց ցույց էին տալիս բարոյաքաղաքական և նյութական աջակցություն: Իսկ աջակողմյան ուժերը՝ փաղանգավորները և մարոնի համայնքի այլ հատվածներ, թշնամական դիրք գրավեցին պաղեստինցիների նկատմամբ: Նրանք առաջ քաշեցին «Լիբանանի մաքրության» լոզունգը՝ ընդգծելով, որ Լիբանանը պետք է պատկանի լիբանանցիներին, և «անհրաժեշտ է պայքարել պաղեստինցիների դեմ, որոնք զավթում են երկիրը: Նրանք պետք է հեռանան, քանի որ նրանց համար տեղ չկա»:

Աջերի գրաված դիրքի պատճառով լարված վիճակ ստեղծվեց լիբանանա-պաղեստինյան հարաբերություններում: Չաճախակի էին դարձել բախումները և կոնֆլիկտները պաղեստինցիների և լիբանանյան աջերի միջև: Գործին միջամտեցին արաբական երկրները, որոնց ջանքերով 1969 թ. նոյեմբերի 3-ին Կահիրեում ստորագրվեց համաձայնագիր լիբանանյան իշխանությունների և պաղեստինցիների միջև, որտեղ ձևակերպված էին նրանց փոխհարաբերությունների սկզբունքները: Շառլ Գելուն, իրավագիտորեն վախճնալով, որ հետագա բախումները լիբանանցիների և պաղեստինցիների միջև կարող են հանգեցնել լիբանանյան բանակի տրոհմանը, որը կարող էր շատ ծանր հետևանքներ ունենալ Լիբանանի համար, որոշեց միանալ Կահիրե կոնֆերանսում մշակված համաձայնագրին:

Չաճաձայնագիրը ճանաչում էր Լիբանանում գտնվող պաղեստինցիների աշխատանքի, բնակվելու և դիմադրական շարժմանը մասնակցելու իրավունքը՝ Լիբանանի գերիշխանությունը և անվտանգությունը պահպանելու պայմանով: Չաճաձայնագրով թուլատրվում էր պաղեստինյան զինված ջոկատների գոյությունը փախստականների

ճանաբաններում: Պաղեստինցիները հնարավորություն ստացան Լիբանանի հարավում գտնվող Արկուբայի շրջանում ստեղծել իրենց ռազմական բազան:

Այսպիսով՝ պաղեստինցիները չպետք է միջամտեին Լիբանանի ներքին գործերին, իսկ Լիբանանի իշխանությունները չպետք է արգելեին պաղեստինցիների ազատագրական շարժմանը և Իսրայելի դեմ ուղղված պարտիզանական ռազմական գործողություններին՝ երևի հարավային շրջաններից:

VIII. ԵՐԿՐՈՐԴ ԶԱՂԱԶԱԾԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ (1975-1990 թթ.)

1. Սոցիալ-քաղաքական նոր ճգնաժամի հասունացումը

70-ական թվականների սկզբներին քավականին խորացել էր լիբանանյան հասարակության սոցիալական բևեռացման և տնտեսական անհավասարության պրոցեսը: 60-ական թվականներին սկսված տնտեսական վերելքից հիմնական շահողը եղան բուրժուազիան, խոշոր առևտրականները, ֆինանսիստները, խոշոր հողատերերը: Հարստության շլացուցիչ կուտակումը ունեցր խավերի մոտ, նրանց զեխ ու ցոփ կյանքը ճնշիչ տապալորություն էին գործում աշխատավորների վրա, ուժեղացնում սոցիալական անարդարության դեմ պայքարելու և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներ կիրառելու նրանց ձգտումը: 70-ական թթ. լայն ծավալ ընդունեց աշխատավորների պայքարը իրենց տնտեսական դրության բարելավման և կենսական տարրական պահանջների բավարարման համար: Ղրանում շատ մեծ էր Լիբանանի առաջադիմական կուսակցությունների դերը:

Նրանք ստեղծված ծանր վիճակից դուրս գալու ելքը տեսնում էին ազգային-դեմոկրատական կառավարություն ստեղծելու մեջ:

Լիբանանի աշխատավորներն իրենց կենսական շահերի պաշտպանության համար ավելի ու ավելի հաճախ էին դիմում փորձված զենքին՝ գործադուլներին: 1973 թ. գործադուլ հայտարարեցին Բեյրութի «Ղանդուր» հրուշակեղենի ֆաբրիկայի 1200 բանվորներ: Սակայն նրանց դեմ նետվեցին ներքին անվտանգության ուժերը, որոնք դաժանորեն ճնշեցին բանվորների ելույթը՝ նրկու բանվոր սպանվեց, իսկ շա-

տերն էլ վիրավորվեցին: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ Շառլ Գելուին հաջորդած Մուլեյման Ֆրանժիեի պրեզիդենտության շրջանում՝ 1970–1976 թթ., սովորական երևույթ էին դառնում աշխատավորների ելույթները ոստիկանության և անվտանգության ուժերի օգնությամբ ճնշելը: Երանք նույնպիսի դաժանությամբ ճնշեցին Լաբատիայի ժխախտագործների խաղաղ ցույցը:

Բանվորական ելույթներին զուգահեռ, 70–ական թվականների առաջին կեսին աշխուժանում է նաև ուսուցիչների և ուսանողության շարժումը: Ուսուցիչները պահանջում էին աշխատավարձի բարձրացում, իսկ ուսանողությունը՝ կրթական համակարգի փոփոխություն: Այս շրջանում տեղի ունեցած ելույթներից պետք է նշել նաև Սայդայի աշխատավորների ելույթը: 1975 թ. փետրվարի 26–ին ողջ Սայդայի բնակչությունը մեծ ցույց կազմակերպեց: Ցուցարարների դեմ նետվեցին ոստիկանության և անվտանգության ուժերը, որի ժամանակ զոհվեց 11 բանվոր:

Լիբանանյան աջերի մեղքով նորմալ հունով չէին ընթանում նաև լիբանանա-պաղեստինյան փոխհարաբերությունները, անընդհատ խախտվում էին Կահիրեի համաձայնագրի պայմանները, ինչը լրացուցիչ լարվածություն էր ստեղծում երկրի ներսում: Դրությունն ավելի սրվեց, երբ 1970 թ. աշնանը Գորդանանում տեղի ունեցած արյունալի բախումներից հետո պաղեստինցիների հիմնական ռազմական ուժերը և դեկավար մարմինները տեղափոխվեցին Լիբանան: Երանք ու Լիբանանի ազգային-հայրենասիրական ուժերի միջև հաստատվեցին սերտ հարաբերություններ և համագործակցություն: Սակայն լիբանանյան աջերը մեծ դժգոհությամբ ընդունեցին պաղեստինյան ռազմական ուժերի հաստատումը Լիբանանում: Սկսվում են զինված բախումներ պաղեստինցիների և լիբանանյան զինված ուժերի միջև, որն իր գագաթնակետին հասավ 1973 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, երբ փորձ արվեց պաղեստինցիների հետ հաշվեհարդար տեսնել, ինչպես դա տեղի էր ունեցել Գորդանանում, և արտաքսել նրանց երկրից:

Դրությունը բարդանում էր նաև Իսրայելի գործողությունների հետևանքով, որը տարբեր քայլերի էր դիմում՝ սրելու հարաբերությունները լիբանացիների և պաղեստինցիների միջև:

Այսպիսով՝ 70–ական թվականների առաջին կեսին Լիբանանում առկա էր սոցիալ-քաղաքական սուր ճգնաժամ, և երկիրը գտնվում էր խոշոր ցնցումների մախորեին:

2. Զաղաքացիական երկրորդ պատերազմի պատճառները և հակադիր բլոկների կազմավորումը

Լիբանանում քաղաքացիական երկրորդ պատերազմը պայթեց 1975 թ. գարնանը: Որո՞նք էին դրա պատճառները, և ի՞նչ բնույթ էր կրում այն:

1975–1976 թթ. քաղաքացիական պատերազմը, որն այնուհետև ընդունեց երկարատև քաղաքական ճգնաժամի բնույթ և տևեց մինչև 1990 թ., արդյունք էր ներքին և արտաքին մի շարք գործոնների:

Լեռիքն գործոններից ամենակարևորը հետևյալներն էին:

Առաջին՝ ինչպես նշվել է, երբ 1943 թ. հռչակվեց Լիբանանի անկախությունը, նրա պետական կառուցվածքի հիմքում դրվեց կրոնահամայնքային սկզբունքը: Լիբանանում փաստորեն հաստատվեց մարոնի քրիստոնյա համայնքի վերնախավի դիկտատուրա: Երկրի կառավարման մեջ ստորադաս վիճակում հայտնվեցին ոչ միայն մահմեդական, այլև մյուս քրիստոնյա՝ ուղղափառ, կաթոլիկ, հայ և բողոքական համայնքները: Այս հողի վրա երկրում կուտակվել էր խիստ դժգոհություն, որը համակել էր նաև մնացած բոլոր համայնքների առևտրաֆինանսական, արդյունաբերական և ֆեոդալական շրջաններին, որոնք պահանջում էին փոփոխություններ մտցնել Լիբանանի պետական կառուցվածքում՝ հրաժարվել իր դարձ ապրած ֆեոդալական–կլանային, կլանա–համայնքային համակարգից և անցել բուրժուական պառլամենտարիզմի սովորական ձևերի կիրառմանը:

Սակայն մարոնի վերնախավը լսել անգամ չէր ուզում որևէ ռեֆորմի մասին: Դրանով իսկ նա իրեն հակադրեց Լիբանանի մնացած բոլոր համայնքներին և դարձավ լիբանանյան կոնֆլիկտի ծագման պատճառներից մեկը:

Երկրորդ՝ 60–ական թվականների վերջերից և 70–ական թվականների սկզբներից խիստ սրվեցին սոցիալ–դասակարգային հակասությունները, ամրապնդվեցին առաջադիմական ուժերի դիրքերը, բարձրացավ նրանց դերը երկրի կյանքում:

Դա խիստ անհանգստացնում էր մարոնի վերնախավին և ընդհանրապես լիբանանյան բոլոր աջակողմյան և հետադիմական ուժերին: Բայց նրանք միաժամանակ ըմբռնում էին, որ սովորական, խաղաղ միջոցներով այլևս ի վիճակի չեն կանխել աշխատավորների ելույթները և առաջադիմական ուժերի դիրքերի ամրապնդման հետագա ընթացքը:

եվ նրանց մոտ ավելի ու ավելի է հասունանում սոցիալական կոնֆլիկտը ուժի միջոցով լուծելու գաղափարը:

Երրորդ՝ ներքաղաքական վիճակը Լիբանանում ավելի շիկացավ, երբ այնտեղ տեղափոխվեցին Պաղեստինի դիմադրության շարժման հիմնական ուժերը: Իսկ երբ վերջիններին և Լիբանանի ազգային-հայրենասիրական ուժերի միջև հաստատվեցին սերտ հարաբերություններ, դա լիբանանյան աջերի խուճապն առաջացրեց: Վերաբերմունքը պաղեստինյան դիմադրության շարժման նկատմամբ ջրածան գիծ հանդիսացավ Լիբանանի քաղաքական ուժերի միջև և դարձավ լիբանանյան կոնֆլիկտի առաջացման դրդապատճառներից մեկը:

Չորրորդ՝ խիստ դժգոհություն էր առաջացնում Լիբանանի արտաքին քաղաքական կուրսը, որը բացահայտորեն արևմտամետ էր: Լիբանանի առաջադիմական ազգային-հայրենասիրական ուժերը պահանջում էին վերանայել երկրի արտաքին քաղաքականությունը, հրաժարվել միակողմանիորեն դեպի արևմտյան պետություններն ունեցած կողմնորոշումից, վարել Լիբանանի ազգային շահերին համապատասխան քաղաքականություն:

Սիս այսպիսի տարրերից միախուսվեց լիբանանյան կոնֆլիկտը ծնած ներքին հակասությունների բարդ հանգույցը:

Սակայն քաղաքական պայքարը քաղաքացիական պատերազմի վերածելու համար անհրաժեշտ էին արտաքին ազդակներ կամ արտաքին գործոններ:

Սուաջին՝ դա կապված էր Մեքոնավոր Արևելքում տիրապետող դիրքեր հաստատելու ԱՄՆ-ի և Իսրայելի եքսպանսիոնիստական քաղաքականության հետ: Լիբանանում դեմոկրատական ուժերի դիրքերի ամրապնդումը և երկրի ծախսցման հեռանկարները լրջորեն անհանգստացնում էին ոչ միայն Լիբանանի մարտի վերնախավին, այլև հավասարապես ԱՄՆ-ին ու Իսրայելին, և դա դարձավ նրանց միջև կայուն համագործակցություն հաստատելու շարժառիթներից մեկը:

Երկրորդ՝ լիբանանյան հետադիմության ձգտումը՝ լիկվիդացնել Պաղեստինի դիմադրության շարժման հենակետերը և պաղեստինցիներին դուրս վճռել Լիբանանից, լիովին համապատասխանում էր ԱՄՆ-ի և Իսրայելի շահերին: Չենց այդ հանգամանքը դարձավ ոչ միայն նրանց միջև սերտ համագործակցություն հաստատելու, այլև քաղաքացիական պատերազմի ծագման մյուս կարևոր պատճառը:

Երրորդ՝ մերձավորարևելյան ճգնաժամի կարգավորման խնդրում ԱՄՆ-ի նոր քաղաքականության որդեգրումը: Խախտելով ՄԱԿ-ի շրջանակներում ընդունված և Խորհրդային ՄԻության հետ ձեռք բերված համաձայնությունները մերձավորարևելյան կոնֆլիկտի համընդհանուր կարգավորման մասին՝ ԱՄՆ-ը XX դարի 70-ական թվականների կեսերից, հրաժարվելով մերձավորարևելյան կոնֆլիկտի համընդհանուր կարգավորման քաղաքականությունից, կանգնեց կոնֆլիկտի մասնակի և անջատ կարգավորման դիրքերում: Դա մի փորձ էր՝ արաբական ժողովուրդների վզին փաթաթել ու կոնֆլիկտի կարգավորման ամերիկյան տարբերակը, որը համապատասխանում էր նաև Իսրայելի շահերին: Նա սկսեց կիրառել պրոլեմի «քայլ առ քայլ» լուծման և մասնակի զիջումների դիվանագիտությունը: Այդ ծրագիրն իրականացնելու համար ԱՄՆ-ը և Իսրայելը գտնում էին, որ անհրաժեշտ է պատկերավոր մտցնել արաբների շարքերում, նրանց հրահրել միմյանց դեմ, ներգրավել եղբայրասպան պատերազմի մեջ՝ դրանով իսկ նրանց ուշադրությունը շեղելով ամերիկյան իմպերիալիստական նոր պլանների դեմ ուղղված և 1967 թ. հունիսյան պատերազմի հետևանքների վերացման համար պայքարից: Վերը նշված հանգամանքների բերումով Լիբանանին էր վիճակված կատարելու այդ տխուր դերը: Այդ նկատառումներից ելնելով՝ ԱՄՆ-ը և Իսրայելը ամենալայն քարոյաքաղաքական, նյութական և ռազմական աջակցություն էին ցույց տալիս լիբանանյան աջերին:

Լիբանանյան կոնֆլիկտը հանդիսանում էր մերձավորարևելյան ճգնաժամի բաղկացուցիչ մասը:

Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ միմյանց դեմ էին կանգնած ծախ՝ ազգային-հայրենասիրական, և այժմ՝ հետադիմական ուժերը:

Չախերը միավորվեցին Ազգային շարժման մեջ, որի ղեկավար մարմինը՝ Կենտրոնական քաղաքական խորհուրդը, գլխավորում էր Զամալ Չունբլադը: Ազգային շարժման մեջ մտնում էին Առաջադիմական-սոցիալիստական, կոմունիստական, Բասս, Ազգային-սոցիալական²² կուսակցությունները, Կոմունիստական գործողությունների, նասերականների՝ մուրաբիտունների կազմակերպությունները և այլն: Կրոնական պատկանելության առումով նրանց շարքերում միավորված էին թե՛ մուսուլմաններ, և թե՛ քրիստոնյաներ:

22 Այս կուսակցությունը 70-ական թ. սկզբներին զգալի էվոլյուցիա ապրեց, հրաժարվեց էքստրեմիստական տակերկաթից և որդեգրեց ռեալիստական ազգային դիրքերը:

Այբերը միավորվեցին այսպես կոչված Լիբանանյան ճակատի մեջ: Նրա նախագահը դարձավ նախկին արեզիդենտ Քամիլ Շամունը, իսկ ռազմական ուժերի հրամանատարը՝ Պյեր ժմայելի կրտսեր որդի Բաշիր ժմայելը: Նրա գլխավոր հարվածային ուժը «Ալ-Քաթաիր ալ-Լուբնանի»՝ «Լիբանանյան փաղանգներն» էր: Դա լինելով կուսակցություն, որը հիմնվել էր դեռևս 1934 թ. Պյեր ժմայելի կողմից, ուներ նաև զինված խմբեր, որոնք ցույցերի և հանդեսների ժամանակ կրում էին ռազմական համազգեստ և բաժանվում էսկադրաների՝ 25-ական մարդ, սեկցիաների՝ 125-ական մարդ, և փաղանգների՝ 500-ական մարդ: Լիբանանյան ճակատի մեջ մտնում էին նաև «Հիզբ ալ-Կաումի ալ-Աիրաբ»՝ Ազգային լիբերալ կուսակցությունը, որը հիմնվել էր Շամունի կողմից 1958 թ., Լիբանանի արեզիդենտի պաշտոնը 1970 թ. զբաղեցրած Մուլեյման Ֆրանժիեի գլխավորած Ձղորթայի քաղաքական խմբավորումը և «Լիբանանի մայրիկ պաշտպանության» բնև ոչ մեծաթիվ, քայքայ ժայռահեղ էքստրեմիստական կազմակերպությունը: Լիբանանյան ճակատում միավորված կուսակցություններում և ուժերում կրոնական առումով գերակշռում էին մարոնի քրիստոնյաները, սակայն կային նաև ոչ մեծ բվով մուսուլմաններ: Օրինակ՝ «Լիբանանյան փաղանգներ» կուսակցության մոտ 4%-ը շիա մուսուլմաններ էին:

Ակզբնական շրջանում փորձեր արվեցին լիբանանյան կոնֆլիկտը ներկայացնել որպես քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև ծագած կրոնական պատերազմ: Դա հիմնազուրկ տեսակետ է: Ինչպես նշվեց, երկու կողմերում էլ կային կրոնական տարբեր պատկանելության ուժեր: Բացի այդ, հարկ է նշել, որ աջակողմյան ուժերին, որոնց փորձում էին ներկայացնել որպես զտարյուն քրիստոնյա ուժեր, չմիացան ուղղափառները, կաթոլիկները, հայերը, «Ազգային ըլուկ» կուսակցությունը, որը նույնպես բաղկացած էր մարոնիներից: Գետազայում Լիբանանյան ճակատից դուրս եկավ մարոնիների Ձղորթայի խմբավորումը՝ Մուլեյման Ֆրանժիեի գլխավորությամբ, որը համագործակցություն հաստատեց մահմեդական սուննի ուժերի, իսկ ապա նաև Ազգային շարժման ղեկավարության հետ:

Լիբանանյան կոնֆլիկտը ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական բնույթ ուներ:

3. Բաղաքացիական պատերազմի սկիզբը

Բաղաքացիական պատերազմը սկսողները եղան լիբանանյան աջերը:

1975 թ. ապրիլի 13-ին մի խումբ պաղեստինցիներ ավտոմեքենայով Բեյրութի արևմտյան հատվածից վերադառնում էին արևելյան մասում գտնվող Թել Ջաաթարի իրենց ճամբարը: Նրանց ճանապարհն անցնում էր Այն առ-Ռումանա քաղամասով, որը բնակեցված է գլխավորապես քրիստոնյաներով և որտեղ տիրապետող դիրքեր ունեն «Չիզարալ-Քաթաիր ալ-Լուրնանի»՝ Լիբանանյան փաղանգներ կուսակցությունը և նրա մարտական խմբերը՝ փաղանգները: Ավտոմեքենան Բեյրութի Այն առ-Ռումանա քաղամասով անցնելու պահին փաղանգավորների զինված մարտիկները դավադրաբար կրակ բացեցին մեքենայի վրա և սպանեցին նրանում գտնվող բոլոր 27 խաղաղ պաղեստինցիներին:

1975 թ. ապրիլի 13-ի այդ արյունալի օրն ընդունված է համարել Լիբանանում երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի սկիզբ:

Ի պաշտպանություն պաղեստինցիների հանդես եկան Ազգային շարժման մեջ միավորված ուժերը: Ռազմական բախումները, զարգանալով վերընթաց գծով, տարածվեցին Բեյրութում, իսկ այնուհետև՝ ամբողջ երկրում: Իյուսիսում՝ Տրիպոլիի շրջանում, հարավում՝ Սայդայի և Սուրի շրջանում, արևելքում՝ Բեքաայի շրջանում, Շուֆի շրջանում և այլուր: Երկրում անխնա արյուն էր հոսում, քանդվում էին տները, շենքերը, կազմալուծվում տնտեսությունը: Այդ ընթացքում զինադադարի ավելի քան 50 համաձայնագիր ստորագրվեց, բայց դրանք անմիջապես խախտվում էին, և պատերազմական գործողությունները բռնկվում էին նոր քափով:

Բաղաքացիական պատերազմի սկզբնական շրջանում հաջողությունն ուղեկցում էր աջերին: Սակայն Ազգային շարժումը կարողացավ վերակառուցել իր ուժերը և փոխել պատերազմի ընթացքը: Չախ կամ ազգային-հայրենասիրական ուժերը հարված հարվածի հետևից էին հասցնում աջերին և արդեն 1976 թ. կեսերին Լիբանանի տերիտորիայի մոտ 80%-ը գտնվում էր նրանց հսկողության տակ:

Ստեղծված ժանր պայմաններում 1976 թ. հունիսին Լիբանան մտան սիրիական, իսկ ապա նաև արաբական մի շարք այլ պետությունների՝ Սաուդյան Արաբիայի, Յուսսիսային Եմենի, Սուդանի զորքերը, որոնց նպատակն էր, ինչպես պաշտոնապես նշվում էր, վերջ տալ արյու-

Նահեղությանը Լիբանանում: Երանք ճնալորեցին միջադարակյան խաղաղապահ ուժերը, որոնց միջուկը, սակայն, սիրիական զորքերն էին, որոնց քիվը հետագայում անցավ 30 հազարից: Իսկ վերոնշյալ պարսկական մյուս երկրներն իրենց զորքերը դուրս բերեցին Լիբանանից և քաղաքացիական պատերազմը սանձելու ամբողջ պարտականությունը ստանձնեց Սիրիան: Գետագայում Սիրիան իր զորքերը մտցրեց նաև Լիբանանի մյուս շրջանները: Փաստորեն, ամեն ինչ կենտրոնացվեց սիրիացիների ձեռքում: Առանց նրանց գիտության և համաձայնության Լիբանանում ոչինչ չէր կատարվում: Այդ օրերին Լիբանանում շատ տարածված էր մի ասույթ. «Առանց Սիրիայի բուլլտովության անգամ բռնուց չի կարող բռնել Լիբանանի տարածքով»: Դրա մեջ կար ճշմարտության հատիկ:

Սիրիայի նպատակն էր ոչ միայն կանխել եղբայրասպան պատերազմը Լիբանանում, այլև ապահովել իր քիլունքը հնարավոր իսրայելա-սիրիական պատերազմի դեպքում, ամրապնդել իր դիրքերը և ազդեցությունն արաբական աշխարհում: Չափաք է հաշվից դուրս նետել նաև այն իրողությունը, որ Սիրիայում կային ուժեր, որոնք, Լիբանանը համարելով պատմաաշխարհագրական Սիրիայի մի մասը, հեռու գնացող հավակնություններ ունեին նրա նկատմամբ:

Այդուհանդերձ, Լիբանանում սիրիական զորքերի տեղակայումից հետո լիբանանյան կոնֆլիկտը չլուծվեց և ռազմական բախումները հակադիր կողմերի միջև շարունակվում էին: Բեյրութը այսպես կոչված «կանաչ գծով» բաժանվեց երկու մասի՝ արևմտյան, որը գտնվում էր ազգային-հայրենասիրական ուժերի հսկողության տակ, և արևելյան, որտեղ տիրապետող էին աջակողմյան ուժերը:

Պատերազմի ընթացքում զոհվեց մոտ 60 հազ., և վիրավորվեց 200 հազ. մարդ: Գարյուր հազարավոր լիբանանցիներ՝ արարներ, հայեր և այլք, հարկադրված էին արտագաղթել: Տնտեսությանը հասցված վնասները հաշվվում են տասնյակ միլիարդ դոլարներով: Լիբանանի կառավարությունն անդամալուծվեց: Այն այլևս ի վիճակի չէր իրականացնել երկրի կառավարման ֆունկցիաները: Կազմալուծվեց նաև լիբանանյան բանակը, որը դադարեց գոյություն ունենալ որպես մեկ ամբողջություն: Դրա փոխարեն գլուխ բարձրացրին քաղաքական կուսակցությունները, որոնք ստեղծեցին իրենց սեփական զինված ուժերը և իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Բեյրութի տարբեր քաղամասերում, ինչպես նաև Լիբանանի տարբեր շրջաններում: Բախումները նրանց միջև շատ հաճախ քաղամիջյան պայքարի էին վերածվում: Բեյ-

րութի փողոցներում պարելություն էին անում տարբեր խմբավորումների պատկանող զինված խմբերը և կասկածելի մարդիկ, որոնք իրենց տիրապետության տակ զտնվող քաղաքի քաղաքամանրում արգելափակոցներ էին դրել և ստուգում էին յուրաքանչյուր անցորդի ու ամեն մի մեքենա: Նրանք իրենց տեր ու տնօրեն էին զգում և անպատիժ կերպով կարող էին ամեն ինչ անել, ընդհուպ մինչև սպանությունը:

Լայն տարածում ստացան քալանը և կողոպտուղ: Որոշ մարդկանց համար դա դարձավ մասնագիտություն և հարստություն դիզելու աղբյուր: Թալանում էին խանութները, բռնագրավում ավտոմեքենաները, ծաղկում էր ռեկետը, թմրադեղերի վաճառքը և այլն:

Երկրում տիրում էր վախի ու սարսափի մթնոլորտը:

Քաղաքացիական պատերազմը և համընդհանուր տնտեսական անկումը շեշտակիորեն ազդեցին բնակչության տնտեսական դրության վրա: Կառավարության անդամալույծ լինելու պայմաններում, երբ համարյա չէին գործում ժողովրդի տարրական պահանջները սպասարկող ծառայությունները, առաջացավ բնակչությանը սնունդ և պարեն մատակարարելու կենսական խնդիրը: Դրան ավելացան նաև ջրի, էլեկտրականության և վառելիքի պակասը, մարդիկ օրերով զրկված էին էլեկտրականությունից, հեռախոսային կապից, ջուրը տրվում էր միայն որոշակի ժամերի: Երբեմնի ծաղկուն և հրապուրիչ Բեյրութն անճանաչելի էր դարձել, շատ քաղամասեր վեր էին ածվել ավերակների, քաղաքը գտնվում էր սանիտարական անտանելի վիճակում, չէին աշխատում դեռևս կանգուն մնացած բարձրահարկ շենքերի վերելակները: Իսկ գիշերները լուսատուրդ կյանքի վարժված Բեյրութը քաղվում էր խավարի մեջ: Մարդիկ վախենում էին դուրս գալ փողոց:

Այս բոլորին պետք է ավելացնել լիբանանյան լիբանի կատաստրոֆիկ արժեզրկումը, որի պատճառով լիբանանյան տասնյակ հազարավոր ընտանիքներ հայտնվեցին ժայռատիճան արքատության ու սովի ճիրաններում:

Անդադար ռմբակոծումների հետևանքով քանդվել կամ ավերվել էին բազմաթիվ տներ և տասնյակ հազարավոր մարդիկ մնացել էին անօրեան:

Ոչ պրեզիդենտ Մուլեյման Ֆրանժիեն, որի կառավարման տարիներին՝ 1970–1976 թթ., սկսվեց քաղաքացիական պատերազմը, և ոչ էլ 1976 թ. նրան փոխարինած Իլյաս Մարկիսը, որը պրեզիդենտի պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1982 թ., այդպես էլ ոչինչ չկարողացան անել խա-

դադ ճանապարհով և քաղաքական մեթոդներով վերջ դնելու լիբանանյան ողբերգությանը:

Բայց եթե Սուլեյման Ֆրանժիեն հանդիսանում էր Լիբանանյան քրիստոնեական ճակատի ղեկավարներից մեկը և պատասխանատվություն էր կրում քաղաքացիական պատերազմի առաջացման համար, բեն Նա հետագայում հեռացավ իր նախկին դաշնակիցներից, ապա Իլյաս Սարկիսը ոչ մի խմբի չէր պատկանում և շատ բն քիչ ուժեղ հենարան չուներ Լիբանանում: Նրան համարում էին Սիրիայի դրածո և նրա կանցը կատարող: Տվյալ պայմաններում մարդկային բարձր առաքինություններով օժտված այդ անձնավորությունն այլընտրանք չուներ:

Լիբանանյան աջակողմյան ուժերը ամբողջ պատերազմի ընթացքում զենք և զինամթերք էին ստանում Իսրայելից: Զբաղարարվելով դրանով և ազերին նյութական ու քարոյական օգնություն ցույց տալով՝ իսրայելական 30-հազարանոց բանակը, տանկերի և ավիացիայի պաշտպանությամբ 1978 թ մարտի 5-ին ներխուժեց Լիբանան: Իսրայելն իր ագրեսիան փորձում էր արդարացնել այսպես կոչված «անվտանգության զոտի» ստեղծելու անհրաժեշտությամբ: Սակայն նրա իսկական նպատակներն էին ոչնչացնել Պաղեստինի դիմադրության շարժումը, ջախջախել հարված հասցնել Լիբանանի ազգային-հայրենասիրական ուժերին և ընդադնակել Իսրայելի տարածքները՝ ի հաշիվ Լիբանանի: Իսրայելական զորքերը գրավեցին Լիբանանի հարավը՝ հասնելով մինչև Լիբանի գետը:

Իսրայելական ագրեսիան խոր գայրույթ առաջացրեց ամբողջ աշխարհում: ՄԱԿ-ը պահանջեց Իսրայելից իր զորքերը դուրս բերել գրաված վայրերից: Եվ նա ստիպված էր ելքե ամիս անց հեռանալ Լիբանանից: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի որոշմամբ Լիբանանի հարավային շրջան մտցվեցին ՄԱԿ-ի խաղաղապահ ուժերը:

Սակայն Իսրայելը, նախքան իր զորքերը դուրս բերելը, օկուպացված շրջաններում իշխանությունը հանձնեց այսպես կոչված «Լիբանանի հարավի պաշտպանության բանակին»: Դա լիբանանյան զորամիավորումներ էին, որոնց հրամանատարն էր լիբանանյան բանակի մայոր Սաադ Չադդադը: Նա, դավաճանելով իր հայրենիքին, համագործակցության մեջ մտավ Իսրայելի հետ՝ նրանից ստանալով ֆինանսական օգնություն, ռազմամթերք, հանդերձանք և այլն: Մեկ տարի անց մայրը Չադդադն իր վերահսկողության տակ գտնվող հատվածում հռչակեց այսպես կոչված «Ազատ Լիբանան» պետությունը, որը թեև Ավիվի խամաճիկն էր:

4. Արակողմյան ուժերի 1978–1979 թթ. զինված հարձակումները հայ համայնքի վրա

Երբ սկսվեց քաղաքացիական պատերազմը, լիբանանահայ համայնքը որպես իր պաշտոնական դիրքորոշում հռչակեց դրական չեզոքության քաղաքականությունը: Դա միանգամայն ճիշտ որոշում էր և օրյնելտիվորեն ծառայում էր զինված առճակատման շատալիի կրճատմանը և լիբանանյան կոնֆլիկտի շրջանակների որոշակի սահմանափակմանը: Դա կանխեց արաբների եղբայրասպան պատերազմի կողքին հայերի եղբայրասպան պատերազմի առաջացմանը: Բացի դրանից, դա հնարավորություն տվեց հայ համայնքին՝ ծավալելու ակտիվ գործունեություն կոնֆլիկտի քաղաքական կարգավորման համար՝ ելակետ ունենալով Լիբանանի միասնության, անկախության և տերիտորիալ անբողջականության պահպանումը: Հայ համայնքի որդեգրած քաղաքականությունը հենց այդպես էլ ընկալեցին Լիբանանի ազգային–հայրենասիրական ուժերը և հավանություն տվեցին նրա ընդունած դրական չեզոքության քաղաքականությանը: Այդ կապակցությամբ Բեյրութի «Մանդի Մորնինգ» շաբաթաթերթը գրում էր. «Հայ համայնքը խաղում է կրկնակի դեր՝ կայունացման և միավորման»:

Կայունացման դերը նա կատարում է տնտեսական և սոցիալական մակարդակով: Թեև նա ներկայացնում է Լիբանանի քնակության միայն 8%–ը, սակայն տալիս է ազգային արտադրանքի 25%–ը:

Միավորման դերը նա խաղում է քաղաքական, ազգային մակարդակով: Դա միակ համայնքն է, որ մնաց գործող թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Բեյրութում, միակ համայնքը, որի դերը չկատարեցին Լիբանանի մյուս համայնքների ժողովրդական շարժումները: Հայերին դուրս չնդեցին Արևելյան կամ Արևմտյան Բեյրութից: Այդ եզակի դիրքը նրանց հնարավորություն է ընճեռում առանձնահատուկ դեր կատարելու»:

Հայերի թիվն այդ ժամանակ կազմում էր մոտավորապես 240–245 հազ.: Նրանք հիմնականում քնակվում էին մայրաքաղաքում, ինչպես նաև Տրիպոլիում, Ձահլեում, Ալեյում, Սայդայում, Բիբլոսում, Ջունիում, Շուֆի, Մեքնի և Քեսրվանի շրջաններում, Բեքաայի դաշտավայրում և այլուր:

Ձգալի է հայերի տեսակարար կշիռը Լիբանանի քաղաքական և պետական կյանքում: Նա Լիբանանի պառլամենտում սովորաբար ներկայացված է 6–7 դեպուտատներով: Լիբանանյան ընտրական քավակա-

Նին բարդ համակարգի հետևանքով պաշլամենտի ևս 21 դեպուտատի ընտրվել—չընտրվելու հարցը զգալիորեն կախված է հայ ընտրողի դիրքորոշումից: Լիբանանի կառավարության կազմում սովորաբար լինում է 1–2 հայ նախարար: Հայ համայնքը Լիբանանի պետական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառույցների օրգանական մասն է հանդիսանում:

Եթե Լիբանանի ծախ՝ ազգային—հայրենասիրական ուժերը ընթացումով մոտեցան հայ համայնքի դրական չեզոքության քաղաքականությանը և հարգեցին նրա այդ որոշումը, ապա այլ եղավ լիբանանյան ազգերի՝ փաղանգավորների և շամունականների դիրքը հայ համայնքի նկատմամբ: Երանք ուժեղ ճնշում էին գործադրում, որպեսզի հայ համայնքը՝ որպես քրիստոնյա համայնք, հրաժարվի դրական չեզոքության քաղաքականությունից, միանա Լիբանանյան ճակատին և զենքն ուղղի Լիբանանի ազգային—հայրենասիրական ուժերի դեմ: Սակայն հայ համայնքը թույլ չտվեց իրեն ներգրավել արյունահեղ կոնֆլիկտի մեջ: Ես հաստատական իր դրական չեզոքություն պահպանելու հարցում: Այնժամ ազգերը որոշեցին հարցը լուծել ճակատային գրոհով:

1978 թ. հոկտեմբերի 1—ին փաղանգավորների և շամունականների զինված բանդաները հարձակում սկսեցին Արևելյան Բեյրութի հայկական քաղերի վրա: Հոկտեմբերի 1–7–ը ծանր հրետանային ենթակոծման ենթարկվեցին Բուրջ Չամուդ, Դորա, Խալիլ Բադաի, Լոր Չաքն, Չալաշեն, Աշրաֆիյա, Մար Մխայել, Մար Յուսուֆ, Լահր ալ—Մոթ, Չալկա և այլ հայաբնակ շրջանները: Հայերի վրա հարձակումներ եղան նաև Բիբլոսում, Մեքնում, Քեյրվանում և այլ վայրերում: Գազազած հրոսակները պայթեցնում և քանդում էին հայերին պատկանող շինությունները, մշակութային հաստատությունները, գործարաններն ու արհեստանոցները: Հոկտեմբերի 26—ին մարդկային խիղճը կորցրած ջարդարարները պայթեցրին Բիքֆայալում լիբանանահայության կողմից 1915 թ. հայերի ցեղասպանության հիշատակին կանգնեցված հուշարձանը: Հոկտեմբերյան արյունալի օրերին զոհվեց 80 և վիրավորվեց 350 հայ:

Սքերի վայրագ հարձակումը հայ համայնքի վրա առաջացրեց Լիբանանի ազգային—հայրենասիրական ուժերի, քոչոր ազնիվ մարդկանց և համաշխարհային հասարակության բողոքն ու վրդովմունքը: Ի պաշտպանություն լիբանանահայության՝ վճռականորեն հանդես եկավ խորհրդային հասարակայնությունը: Այդ օրերին մեծ մտահոգության մեջ էր մայր հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստանը: Հանրապետության

աշխատավորությունն իր խորը ցատունն արտահայտեց լիբանանյան աջերի բարբարոսական գործողությունների դեմ՝ պահանջելով դադարեցնել բռնությունները հայերի նկատմամբ:

Ի պաշտպանություն հայերի իրենց ձայնը բարձրացրին Լիբանանի և արաբական մի շարք այլ երկրների պետական գործիչները, ազգային ուժերը և մտավորականությունը: Լիբանանի արաբական դեմոկրատական ուժերը և կազմակերպություններն ակտիվորեն մասնակցեցին հայերին օգնություն ցույց տալու գործին: Լիբանանի նախկին վարչապետ Ռաշիդ Սուլիբ Բեյութուն տողերիս հեղինակի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ դատապարտելով լիբանանյան աջերի հակահայ քաղաքականությունը և գործողությունները, ընդգծեց. «Մենք՝ արաբներս, խոր հարգանք ենք տածում հայերի նկատմամբ, որոնք շատ բան են արել Լիբանանի տնտեսական և կուլտուրական զարգացման համար: Չայ համայնքը Լիբանանի օրինական համայնքներից մեկն է, իսկ հայերը՝ այս երկրի օրինական քաղաքացիները և մեր եղբայրները: Ուստի մեր պարտականություն է պաշտպան կանգնել մեր հայ եղբայրներին»:

Ի պաշտպանություն հայերի հանդես եկան Լիբանանի Ազգային հայրենասիրական ուժերի ճակատի բոլոր մասնակիցները, ինչպես նաև Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության ղեկավարությունը: Մենք Սուլթարա գյուղում, որը Ջունբլատների տոհմի կենտրոնատեղին է, հանդիպում ունեցանք Լիբանանի Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության ղեկավար Վալիդ Ջունբլատի հետ, որը դավադրաբար սպանված իր հոր՝ Քամալ Ջունբլատի փոխարեն ստանձնել էր դրուզ համայնքի և վերոնշյալ կուսակցության ղեկավարությունը: Ես ամենալայն օգնությունը խոստացավ հայ համայնքին և իր խոսքի տերը եղավ: Իսկ Պաղեստինի դիմադրության շարժման ղեկավարներից մեկի հետ մեր ունեցած հանդիպման ժամանակ վերջինս Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) ղեկավար Յասիր Արաֆատի անունից հայտարարեց, որ ՊԱԿ-ը պատրաստ է իր ռազմական ուժերը դնել հայերի տրամադրության տակ:

Լիբանանյան աջերը ստիպված էին դադարեցնել ռազմական գործողությունները և իրենց զինված բանդաները դուրս բերել հայկական քաղաքաներից: Պա հնարավորություն տվեց հայ փախստականներին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը և ձեռնամուխ լինել իրենց քանդված տների, դպրոցների, այլ հաստատությունների վերաշինմանը և վերանորոգմանը:

Չայ համայնքին հասցված ծանր վերքերի բուժման գործում զգալի դեր խաղած մայր հայրենիքը: Չայաստանի կառավարության որոշումով լիբանանահայությանը ցույց տրվեց նյութական մեծ օգնություն: Չայաստանը Լիբանան՝ պատերազմից տուժած հայությանն ուղարկեց սննդամթերք, հագուստ, դեղորայք և առաջին անհարժեշտության այլ իրեր, որոնց մի մասը հատկացվեց պատերազմից տուժած նաև արաբ որոշ ընտանիքների: Ընդհանուր առմամբ 30 ապրանքատար ինքնաթիռ մեկնեց Երևանից Քեյրուք: Չայաստանի օգնությունը շատ բարձր գնահատականի արժանացավ լիբանանահայության կողմից, մարդիկ արցունքն աչքներից շնորհակալություն էին հայտնում հայրենիքին, որի օգնությունը նրանք դիտում էին ոչ միայն որպես նյութական օժանդակություն, այլ՝ քերուս ավելի շատ բարոյական և քաղաքական աջակցություն: Չենց այդ ժամանակ Լիբանանի հայերի մոտ ինքնաբերաբար ծնվեցին «Այժմ մենք գիտենք, որ ամտեր չենք» և «Չայրենիքը մեզ հետ է» կարգախոսները: Մադդ առանց հուզմունքի չէր կարողանում լսել այդ բառերը:

Ինչ երանելի օրեր էին:

Սակայն մեկ տարի անց՝ 1979 թ. սեպտեմբերի 10-ին, աջերը նոր զինված հարձակում գործեցին Արևելյան Քեյրուքի Բուրջ Չամուղ և Լարաա հայկական քաղերի վրա: Բայց հայ համայնքն այս անգամ սովելի լավ էր նախապատրաստված և քաջաբար հետ մղեց այդ նոր հարձակումը՝ պաշտպանելով հայ համայնքի գոյության իրավունքը: «Ան-Նի-դա» թերթը գրում էր, որ «Դեպքերի հետևողների ուշադրությունը գրավեց զինված ջոկատների (փաղանգավորների — Ն. Գ.) դեմ ցուցաբերված հայկական զորավոր հակազդեցությունը, որի ընթացքում պաշտպանության դիրքերի վրա գտնվող հայերը ոչ միայն կարողացան Բուրջ Չամուղ-Լարաա շրջանի բոլոր սահմանները պաշտպանել, այլև առաջ շարժվեցին»: Կռիվներն ավարտվեցին սեպտեմբերի 13-ին: Այս անգամ ևս աջերին չհաջողվեց իրագործել իրենց ռազմական ծրագրերը և ստիպել հայ համայնքին՝ միանալ Լիբանանյան ճակատին:

1979 թ. սեպտեմբերյան մարտերի օրերին լիբանանահայ համայնքի ղեկավարությունը հրապարակեց «Կոչ լիբանանահայությանը», որտեղ մեկ անգամ ևս հստակորեն շեշտվեց, որ «ապարդյուն են հայության քաղաքացիական դիրքորոշումը ճնշումի տակ փոխելու բոլոր ճիգերը»:

Չայ համայնքը հավատարիմ մնաց դրական չեզոքության քաղաքականությանը և աջերը չկարողացան հայերին ներգրավել եղբայ-

րասպան պատերազմի մեջ և քաղաքացիական պատերազմին տալ ազգամիջյան բախումների երանգավորում:

5. 1982 թ. իսրայելական ներխուժումը Լիբանան

Դրությունը Լիբանանում շարունակում էր մնալ անկայուն: Ըստ եուքյան, քաղաքացիական պատերազմը շարունակվում էր: Օր չկար, որ բախումներ չլինեին երկու հակադիր ուժերի միջև: Ձուհերի և վիրավորների թիվն անընդհատ աճում էր: 1977 թ. մարտի 16-ին դավադրաբար սպանվեց Ազգային շարժման ղեկավար, Լիբանանի և արաբական աշխարհի ականավոր գործիչ Քամալ Ջունջլատը: Եւ, որ այդ ժամանակ Լիբանանի ամենահեղինակավոր և ազդեցիկ քաղաքական գործիչն էր, առաջին օրվանից վճռականորեն դեմ էր Սիրիայի միջամտությանը Լիբանանի ներքին գործերին և պահանջում էր սիրական գորքերի դուրսբերումը երկրից:

Տարածայնություններ ծագեցին և անգամ բախումներ սկսվեցին աջ խմբավորումների ներսում: Փաղանգավորները, որոնք ծգտում էին մենատիրության՝ իրենց ենթարկել Լիբանանում գտնվող բոլոր քրիստոնյա համայնքները և իրենց անբաժան իշխանությունը հաստատել Լիբանանում, 1978-1980 թթ. ընթացքում դիմեցին մի շարք ռազմական քայլերի իրենց դաշնակիցների նկատմամբ: Նրանք հարձակվեցին իրենց նախկին գլխավոր դաշնակիցներից մեկի՝ նախկին պրեզիդենտ Մուլեյման Ֆրանժիեի խմբավորման վրա, որը դուրս էր եկել Լիբանանյան ճակատից: Բաշիր ժմայելի մի մեծ զորախումբ գիշերը գաղտագողի հարձակվեց Ֆրանժիեի զորաջոկատների վրա և ոչնչացրեց նրանցից շատերին: Սպանվեցին նաև Ֆրանժիեի որդին՝ Տոնի Ֆրանժիեն, նրա կինը և նորածին երեխան: Նման հարձակման ենթարկվեցին նաև «Լիբանանյան մայրիկ պաշտպանության» կազմակերպությունը, որը կազմված էր մարտի քրիստոնյաներից և դաշնակցում էր փաղանգավորների հետ: Իսկ 1980 թ. Բաշիր ժմայելի հրոսակները հանկարծակի հարձակում գործեցին իրենց ամենազվեալոր դաշնակցի՝ Քամիլ Շամունի զորքերի վրա, որոնք Ջունջի «Ակվա Սարինա» լողավում հանգստանում էին, և ոչնչացրին շամունականների հիմնական ռազմական ուժերը: Սպանվեց մի քանի հարյուր զինվոր, որոնք անգամ չհասցրեցին զենքերը գործի դնել: Ականատեսների վկայությամբ՝ լողափի մերձակա ջրատարածքը արյունից կարմիր գույն էր ընդունել:

Բարդություններ առաջացան նաև ծախս ճամբարում, մասնավորապես Ազգային շարժմանը հարող Ամալի՝ շիա համայնքի ռազմաքաղաքական կազմակերպության, և ՊԱԿ-ի միջև: Յարթ չլին հարաբերությունները նաև Լիբանանի ազգային-հայրենասիրական ուժերի և Սիրիայի միջև: Նրանք սկզբում ընդհանուր առմամբ դրական դիրք զբաղեցին Սիրիայի միջամտության հանդեպ՝ ակնկալելով, որ դա պետք է ժամանակավոր բնույթ կրեր, և որոշ ժամանակից հետո սիրիացիները կենտանան Լիբանանից: Մինչդեռ Սիրիան մտադիր չէր հեռանալ և իր նպատակների համար օգտագործում էր լիբանանյան թե՛ աջակողմյան, և թե՛ ձախակողմյան ուժերին:

Ապարդյուն անցան Իլյաս Սարգսի, որը Լիբանանի պրեզիդենտն էր 1976-1982 թթ., բոլոր քանքերը աջակողմյան և ձախակողմյան ուժերի միջև հաշտության եզրեր գտնելու ուղղությամբ:

Սիա այսպիսի իրադրության մեջ սկսվեց խրայելական ազրեսիան: Դրան նպաստեցին 1978 թ. Քեմի Դևիդի գործարքը և 1979 թ. մարտին սեպարատ համաձայնագրի կնքումը Իսրայելի և Եգիպտոսի միջև, որի հետևանքով արաբական աշխարհի ամենաուժեղ պետությունը՝ Եգիպտոսը, դուրս եկավ պայքարից, և Իսրայելը ձեռքերի ազատություն ստացավ:

1982 թ. հունիսի 6-ին խրայելական 80-հազարանոց բանակը ներխուժեց Լիբանան: Իսրայելին հաջողվեց կտրել պաղեստինյան և լիբանանյան հայրենասիրական ուժերի դիմադրությունը, զրավել Լիբանանի տնրիտորիայի մեկ երրորդը և հունիսի 15-ին չրջապատել Արևմտյան Բեյրութը: Ազրեսիան իրականացվեց «Նադադություն Գալիլեային» անվան տակ, որի նպատակն էր, ըստ խրայելական վարկածի, անվտանգություն ապահովել Իսրայելի հյուսիսային տերիտորիաների համար: Իրականում այդ ազրեսիայի նպատակն էր ՊԱԿ-ի ջախջախումը, Սիրիայի թուլացումը, փաղանգավորների ղեկավարությամբ դրության «կայունացումը» Լիբանանում, քննադնիդյան պրոցեսի շարունակումը Լիբանանը նրա մեջ ներգրավելու ուղիով, և պայմանների ստեղծում ԱՄՆ-ի ռազմական ներկայության ընդլայնման համար: Արևմտյան Բեյրութի բնակչության համար սկսվեցին դժոխային օրեր: Իսրայելի բանակը պաշարման ենթարկեց Բեյրութը: Իսրայելական զորքերը մարտի քրիստոնեական ռազմական ուժերի հետ միասին ամեն ինչ անում էին, որ Բեյրութ սնունդ և վառելիք չմտնի: Սպառվում էին ջրի, հացի և վառելիքի վերջին աղքատիկ պաշարները: Քաղաքը կանգնած էր սույի և համաճարակների վտանգի ասօջ: Անելանելի վիճակում հայտնվեցին հի-

վանդանոցները, ծերերը և մանուկները: Արևմտյան Բեյրութի քաղամասերն ամեն օր ենթարկվում էին քաղաքաբազմաթիվ ռմբակոծումների: Այդ անմարդկային գործողությունների հետևանքով սպանվեց և վիրավորվեց 60 հազ. մարդ, իսկ 800 հազ. մարդ մնաց անօրեան:

Իսրայելական ագրեսիան և քաղաքաբազմաթիվ ռմբակոծությունները խորապես վրդովեցին ամբողջ աշխարհին: Այդ քայլը դատապարտեցին ՄԱԿ-ը և միջազգային բազմաթիվ կազմակերպություններ, համաշխարհային հռչակ վայելող քաղաքական և հասարակական դեմքեր, գիտնականներ և մշակույթի գործիչներ: Միջազգային մասշտաբով ուժեղ ճնշում գործադրվեց Իսրայելի վրա՝ վերջ տալ ագրեսիային և իր գործերը դուրս բերել Լիբանանից:

Երկարատև քանակություններից հետո 1982 թ. օգոստոսի 10-ին համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ պաղեստինյան զորքերը և Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության՝ ՊԱԿ-ի, քաղաքական ու ռազմական կառույցները պետք է հեռանան Լիբանանից և տեղակայվեն արաբական տարբեր երկրներում: 1982 թ. օգոստոսի 21-ից սկսվեց պաղեստինյան զորքերի էվակուացիան Լիբանանի մայրաքաղաքից, որն ավարտվեց նույն տարվա սեպտեմբերի 1-ին:

Բեյրութից ՊԱԿ-ի հեռանալը, սակայն, չէր նշանակում, որ պաղեստինցիներն ընդհանրապես հեռացան Լիբանանից: Նրանք շարունակում էին բնակվել Բեյրութում և Լիբանանի այլ վայրերում: 1986 թ. Լիբանանում դեռևս մնացել էր պաղեստինյան 11 ճամբար, որոնք գործում էին ՄԱԿ-ի Ազգերի օգնության և աշխատանքի գործակալության (UNRWA) հովանու ներքո: Այնտեղ հիմնականում կենտրոնացված էին պաղեստինցիների չունտո խավերը, իսկ մեծահարուստներն ապրում էին ճամբարներից դուրս՝ շքեղ վիլլաներում և առանձնատներում: ԱՄՆ-ի պետական դեսպարտամենտի տվյալներով՝ 1986 թ. նրանց թիվը հասնում էր 400 հազարի, մինչդեռ ՊԱԿ-ի տվյալները նշում են 600 հազ. թիվը:

1982 թ. օգոստոսի 23-ին, երբ Բեյրութը դեռ գտնվում էր պաշարման օղակում, կայացան Լիբանանի պրեզիդենտի ընտրությունները: ԱՄՆ-ի և Իսրայելի ակտիվ միջամտությամբ և պաշտպանությամբ Լիբանանի նոր պրեզիդենտ ընտրվեց «Լիբանանյան փառանգներ» կուսակցության ղեկավար Պյեր ժմայելի կուտսեր ողդին՝ Բաշիր ժմայելը, որը հանդիսանում էր Լիբանանյան ճակատի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարը: Նա սերտորեն կապված էր ԱՄՆ-ի և Իսրայելի հետ, և վերջիններս հույս ունեին նրա օգնությամբ Լիբանանում հաստատել մա-

րիոնետալին ռեժիմ, որը հյուսիս-հնագանդ կիսոտեր աներիկա-խորայելա-կան քաղաքականությանը: Յվում էր, թե մարտիներն ու նրանց աջակցող աներիկացիները և Իսրայելը մոտ էին իրենց ծրագրերի իրականացմանը:

Սակայն Բաշիր ժմայելը չհասցրեց զբաղեցնել պրեզիդենտի պաշտոնը: 1982 թ. սեպտեմբերի 14-ին Արևելյան Բեյրութում պայթեցվեց փաղանգավորների կուսակցության շտաբ-կայանը, որի ժամանակ սպանվեց այնտեղ գտնվող Բաշիր ժմայելը:

Պատրվակ բռնելով այդ հանգամանքը՝ իսրայելական զորքերը ներխուժեցին Արևմտյան Բեյրութ: Երկու օր անց՝ սեպտեմբերի 16-ին, նրանք փաղանգավորների անմիջական մասնակցությամբ իրագործեցին Բեյրութի Սարրա և Շատիլա ճամբարների պաղեստինյան բնակչության սպանողը: Այդ սարսափելի կոտորածը ցնցեց ամբողջ աշխարհը, որն անարգանքի պլուհին գամեց Իսրայելին և նրա փաղանգավոր կամակատարներին:

Իսրայելական զորքերը Արևմտյան Բեյրութից հեռացան 1982 թ. սեպտեմբերի 1-ին՝ պաղեստինյան 11 հազ. 644 մարտիկների և սիրիական 2700 զորքերի հեռացումից հետո:

6. 1983 թ. մայիսի 17-ի լիբանանա-իսրայելական համաձայնագիրը

Սպանված Բաշիր ժմայելի փոխարեն 1982 թ. հոկտեմբերին Լիբանանի պրեզիդենտ ընտրվեց նրա ավագ եղբայրը՝ Ամին ժմայելը: Նա պրեզիդենտի պաշտոնը ստանձնեց Լիբանանի համար ծանր պայմաններում: Լիբանանի տարածքը՝ մինչև Արևմտյան Բեյրութ, օկուպացված էր Իսրայելի կողմից: Լիբանանում էին գտնվում արևմտյան տերությունների այսպես կոչված րազմազգ ուժերը, որոնց միջուկը կազմում էին ամերիկյան ծովային հետևակայինները: Դրանք մտցվել էին Լիբանանից պաղեստինյան ջոկատների էվակուացմանը հետևելու պատրվակով: ԱՄՆ-ը և Իսրայելը բացահայտ ճնշում էին զործադրում Ամին ժմայելի վրա լիբանանա-իսրայելական համաձայնագիր ստորագրելու համար, որը պետք է նոր խթան հանդիսանար Եզիպտոսի պրեզիդենտ Անվար Սադատի սպանությունից հետո փակուղու մեջ մտած քեմալիստիական պրոցեսի հետագա զարգացման համար:

Լիբանանա-իսրայելական համաձայնագիրը ստորագրվեց 1983 թ. մայիսի 17-ին: Դա մի անիրավահավասար պայմանագիր էր, որը

սահմանափակում էր Լիբանանի ինքնիշխանությունը: Լիբանանը զրկվում էր իր տերիտորիայում ունենալ զենիթային զենք, լիբանանյան ինքնաքիռները չէին կարող բռնել Լիբանանի հարավային տերիտորիայի վրայով, առանց իսրայելական իշխանություններին վաղօրոց տեղյակ պահելու այդ մասին, Իսրայելի հետ դիվանագիտական հարաբերություն չունեցող պետությունը զրկվում էր Լիբանանի տերիտորիայով, ջրային և օդային տարածքով զենքի տարանցիկ տեղափոխման իրավունքից, Լիբանանի հարավին վերաբերող քոլոն հարցերը պետք է չունեին Լիբանանը և Իսրայելը համատեղ և այլն: Լիբանանը համաձայնագրի ստորագրումն արդարացնում էր նրանով, որ այն նախատեսում էր իսրայելական զորքերի դուրսբերում Լիբանանից: Սակայն այս հարցում ևս կար վերապահություն: Իսրայելը իր զորքերի դուրսբերումը կիրառործեր, եթե դրան նախորդեր սիրիական զորքերի դուրսբերումը:

Սիրիան հայտարարեց, որ իր զորքերը դուրս կբերի միայն իսրայելական զորքերի անհապաղ եվակուացիայից հետո: Իսրայելը մերժեց սիրիական հակապահանջը: Եվ իսրայելական զորքերի դուրսբերումը փոխարինվեց նրանց վերատեղաբաշխումով: 1983 թ. հոկտեմբերի 9-ին ավարտվեց իսրայելական զորքերի հետքաշումը Արևմտյան Բեյրութից, Շուֆից և Բեքաայից մինչև Ավալի գետը: Բայց պահպանվեց Սաադ Չադդադի խամաճիկ «Ազատ Լիբանան» պետությունը: Այսպիսով՝ այդ պայմանագրից Լիբանանը ոչինչ չշահեց: Սիրիան գտնու էր, որ դա հակասում է նաև իր անվտանգության շահերին:

Չամաձայնագրի ստորագրումը առաջ բերեց լիբանանցիների խոր դժգոհությունը: Երկրում ուժեղ շարժում ծավալվեց նրա վերացման համար: Ռազմական արյունալի բախումներ սկսվեցին այսպես կոչված «լիբանանյան բանակի» և չիա ու սուննի համայնքների ռազմական ուժերի միջև: Սիրիայի միջնորդությամբ հաջողվեց հասնել կրակի դադարեցմանը: 1983 թ. հոկտեմբերի 31-ին ժնկում հրապիրվեց հաշտեցման կոնֆերանս, որին մասնակցում էին Լիբանանի պրեզիդենտ Ամին ժմայելը, Ազգային շարժման ղեկավարներ Վալիդ Յունբլատը և Ռաշիդ Բարամն, Ամալի ղեկավար Նաբիհ Բերին, ականավոր քաղաքական գործիչներ Սուլեյման Ֆրանժիե, Սաիբ Սալամը, Քամիլ Շամունը և Ադիլ Օսեյրանը: Այս հանդիպման ժամանակ լիբանանա-իսրայելական համաձայնագիրն ըստ էության դատապարտվեց և նշվեց, որ կրակի դադարեցումն ու հաշտեցումը հնարավոր է այդ համաձայնագիրը չեղյալ հայտարարելու դեպքում: Սակայն ՄԱՆ-ը և Իսրայելը լսել անգամ չէին ուզում այդ մասին:

Յանկանալով ահաբեկել լիբանանյան հայրենասերներին՝ քազմազգ ուժերի կազմում գտնվող ամերիկյան զորքերն ակտիվացրին իրենց զործողությունները նրանց դեմ: Լիբանանի արիերի մոտ խարխախ ձգած ամերիկյան «Լյու Ջեդսի» զծանալի մեծ տրամաչափի բնդանորմերից սկսեցին անխնա զնդակոծել Բեյրութի և հարակից շրջանների՝ դուրզներով և շիաներով քնակեցված վայրերը: Իսրայելն իր հերթին ուժեղացրեց Լիբանանի քաղաքների և գյուղերի օդային ոմբակոծումները: Ասկայն լիբանանյան հայրենասերները չընկրկեցին դրա աօջև: Նրանք քաջարար պայքարում էին իրենց երկրի ազատության համար և մեծ կորուստներ պատճառեցին ամերիկյան ծովային հետևակայիններին: ԱՄՆ-ը, հաշվի առնելով իր զորքերի կրած մեծ զոհերը և դրա ավելի մոայլ հեռանկարները, հարկադրված էր իր զորքերը հեռացնել Լիբանանից:

Չամազգային պայքարի այս մթնոլորտում 1984 թ. մարտին շեղյալ հայտարարվեց լիբանանա-իսրայելական համաձայնագիրը, իսկ ապրիլ ամսին Ամին ժմայելը Լիբանանի վարչապետ նշանակեց Ոաշիդ Բարամեհն, որը կազմեց ազգային միասնության կառավարություն:

1985 թ. ավարտվեց Լիբանանից իսրայելական զորքերի դուրսբերման վերջին փուլը: Չարավային Լիբանանում նա իշխանությունը թողեց իր խամաճիկ Չարավային Լիբանանի քանակի հրամանատար մայոր Ասադ Չադդադին:

Ասկայն Իսրայելի և ԱՄՆ-ի սադրանքների, ինչպես նաև լիբանանյան աջերի մեկուսապաշտական քաղաքականության հետևանքով, ազգային հաշտեցում տեղի չունեցավ: Ամբողջ 1984-1985 թթ. ընթացքում պարբերաբար տեղի էին ունենում զինյալ բախումներ Լիբանանի տարբեր խմբավորումների միջև: Երկրում տիրում էր քաոսային վիճակ և անապահովություն: Խիստ վատացել էին տնտեսական վիճակը: Գործարար կյանքը կանգ էր առել, փակվում էին զործարանները, արհեստանոցները և խանութները, աճում զործազրկությունը, խելահեղորեն բարձրանում զները: Լիբանանցիներին համակել էր հուսահատությունը:

Ստեղծված դրությունից ելքը Լիբանանի առողջ և հեռատես ուժերը տեսնում էին ազգային հաշտեցման և պետական-քաղաքական կառուցվածքի բարեփոխման մեջ այն հաշվով, որ այն արտահայտի ստեղծված ուժերի նոր փոխհարաբերությունը և պատասխանի ժամանակի պահանջներին:

1985 թ. դեկտեմբերին Սիրիայի աջակցությամբ Դամասկոսում համաձայնություն ձեռք բերվեց Առաջադիմական սոցիալիստական կու-

սակցության ղեկավար Վալիդ Զունըլատի, Ամալի ղեկավար Լաբիի Բերիի և Լիբանանյան ճակատի ուժերի հրամանատար էլի Զոբեյլայի միջև Լիբանանում ըստ փուլերի ռեֆորմներ անցկացնելու վերաբերյալ: Լախատեսվում էր վերջիվերջո հրաժարվել կրոնահամայնքային սիստեմից, սահմանափակել պրեզիդենտի իրավունքները, որոշ չափով ընդլայնել վարչապետի իրավունքները, պառլամենտում հաստատել քրիստոնյաների և մահմեդականների հավասար ներկայացուցչություն: Այս ծրագիրը որոշ հույսեր էր ներշնչում, որ իրական հնարավորություններ կարող են բացվել կոնֆլիկտի լուծման համար:

Սակայն դրա դեմ դուրս եկան պրեզիդենտ Ամին ժմայելը, ինչպես նաև փաղանգավորներն ու ընդհանրապես Լիբանանյան ճակատի ղեկավարությունը: Այդ ճակատի ներսում՝ աջերի ճամբարում, «պետական հեղաշրջման» պես բան կատարվեց: Էլի Զոբեյլան զրկվեց իր զորված պաշտոնից, և եռյակի համաձայնությունը, փաստորեն, չեղյալ հայտարարվեց:

1987 թ. սկզբներին նոր բախումներ սկսվեցին Արևմտյան Բեյրութում, այս անգամ մուսուլմանական համայնքների՝ «Ամալ» շիա կազմակերպության և ծախ՝ ոչ շիա մուսուլմանների միջև: Արյունահեղությանը վերջ տալու նպատակով Սիրիան իր զորքերը մտցրեց Արևմտյան Բեյրութ, որտեղից նրանք հեռացել էին դեռևս 1982 թ.:

1988 թ. ավարտվում էին Ամին ժմայելի պրեզիդենտական լիազորությունների ժամկետը: Լիբանանի պառլամենտին չհաջողվեց նոր պրեզիդենտ ընտրել և Լիբանանում ստեղծվեց յուրատեսակ քառսային դրություն: Ամին ժմայելը, տեսնելով, որ պառլամենտը չի կարողանում ընտրել նոր պրեզիդենտ, 1988 թ. սեպտեմբերի 22-ին՝ իր լիազորություններն ավարտվելուց ուղիղ մեկ օր առաջ, բանակի շտաբի պետ, իր կողմնակից զենքրալ Միշել Աունին հանձնարարեց կազմել ժամանակավոր կառավարություն, բայց դա նրան չհաջողվեց: Այն երեք մուսուլման քեկնածուները, որոնց նա առաջարկեց մտնել կառավարության մեջ, մերժեցին միանալ նրա կառավարությանը:

Միշել Աունը պատկանում էր լիբանանյան քրիստոնյաների այն քնին, որոնք բացահայտ հանդես էին գալիս Սիրիայի ներկայության դեմ և պահանջում, որ Սիրիան իր զորքերը մինչև վերջին զինվորը դուրս բերի Լիբանանից: 1989 թ. մայիսին նա Լիբանանը Սիրիայից «ազատագրելու պատերազմ» հայտարարեց: Կրկին ծայրահեղ աստիճան լարվեց ներքաղաքական դրությունը Լիբանանում:

7. Թաիֆի 1989 թ. հաշտեցման համաձայնությունը և քաղաքացիական պատերազմի ավարտը

Լիբանանը նորից հայտնվեց փակուղու մեջ: Այնուհաստ էր, որ այդպես չարունակել չէր կարելի, և նման իրավիճակի պահպանումը անհույս էր եզրին գտնվող Լիբանանին կարող էր հասցնել կործանման: Այդ բանն ըմբռնում էին ոչ միայն Լիբանանում, այլև արաբական մյուս երկրներում, որոնք խիստ մտահոգ էին, որ Լիբանանի կոնֆլիկտը չի հաջողվում կարգավորել: Լիբանանյան կոնֆլիկտը վաղուց ներլիբանանյան խնդրից վերածվել էր համաարաբական հիմնախնդրի: Արաբական երկրները 80-ական թվականների վերջերին դիմեցին վճռական քայլերի՝ նպատակ ունենալով մուսուլմաններին և քրիստոնյաներին նստեցնել մեկ սեղանի շուրջ և հասնել նրանց հաշտեցման:

Նրանց ջանքերի շնորհիվ 1989 թ. հոկտեմբերին Սաուդյան Արաբիայի Թաիֆ քաղաքում, որը սաուդյան քաղաքացիական ընտանիքի և սաուդյան մեծահարուստների ամառանոցային վայրն էր, որտեղ նրանք անց էին կացնում ամառային շոգ ամիսները, գումարովեց Լիբանանի պառլամենտի նստաշրջանը, որին մասնակցում էին նախորդ ընտրությունների ժամանակ ընտրված բոլոր դեպուտատները, քացի ինը պատգամավորները, որոնք գոհվել կամ վախճանվել էին այդ ընթացքում: Այդ նստաշրջանի գլխավոր նպատակն էր վերջնական լուծում տալ լիբանանյան կոնֆլիկտի հիմնախնդիրներին, հասնել համազգային հաշտեցման և վերջակետ դնել 15 տարի տևած քաղաքացիական պատերազմին:

Լիբանանյան պառլամենտականների քննարկմանը ներկայացվեց որոշման մի նախագիծ, որը նախապատրաստել էին Արաբական պետությունների լիգայի անդամ երեք պետությունները՝ Ալժիրը, Մարոկոն և Սաուդյան Արաբիան: Դա, ըստ էության, Լիբանանի պետական կառավարման համակարգի վերափոխումների ու բարելավումների ծրագիր էր՝ հիմնված փոխզիջումների վրա:

Առաջին կարևոր հարցը, որի շուրջը համաձայնության ելան կողմերը՝ պառլամենտում քրիստոնյաների և մուսուլմանների հավասար ներկայացուցչության հարցն էր: Ինչպես նշվել է, 1926 թ. ընդունված և զործող սահմանադրությունը սահմանել էր քրիստոնյա դեպուտատների զերակայությունը մուսուլմանական համայնքների դեպուտատների նկատմամբ՝ 6:5 փոխահարաբերությամբ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր 5 մուսուլման դեպուտատի դիմաց ընտրվում էր 6 քրիստոնյա դեպուտատ: Տարիների

ընթացքում Լիբանանի ազգաբնակչության հարաբերակցությունը՝ կրոնական պատկանելության առումով, փոխվել էր հոգուտ մուսուլմանների: Նրանք 1980-ական թվականներին արդեն կազմում էին ազգաբնակչության ընդամենը թվի մոտավորապես 60%-ը: Մուսուլմանների պահանջը՝ հաշվի առնել այդ նոր իրողությունը և դրան համապատասխան փոփոխություններ մտցնել երկրի կառավարման համակարգում, այդ թվում և պառլամենտում ներկայացուցչության հարցում, և հաստատել հավասարության սկզբունքը, անտեսվում էր քրիստոնյա համայնքների, առաջին հերթին մարոնի համայնքի ղեկավարության կողմից:

Այժմ երկու կողմերն էլ դիմեցին փոխզիջման և հաստատվեց հավասար ներկայացուցչության սկզբունքը: Քրիստոնյաները հրաժարվեցին մոտ 65 տարի տևած իրենց մենաշնորհից, իսկ մուսուլմանները, չնայած այն հանգամանքին, որ այժմ կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը, չպնդեցին պառլամենտում մեծամասնություն ունենալու վրա: Նրանք համաձայնվեցին, որ մուսուլմանները և քրիստոնյաներն այսուհետև ունենալու են հավասար թվով ղեկուտատներ Լիբանանի բարձրագույն օրենսդրական մարմնում:

Կարելի է ասել, որ փոխզիջման վրա հիմնված համաձայնությունն այդ առանցքային հարցի վերաբերյալ ունեցավ անկյունաքարային նշանակություն և դուռ բացեց հաշտեցման համար երեկվա հակառակորդ ուժերի միջև նաև այլ հարցերում:

Պառլամենտի հետ կապված կողմերը թափֆում համաձայնության եկան նաև մեկ այլ հարցում՝ ղեկուտատական տեղերի քանակը 99-ից հասցվեց 128-ի: Դա արվեց՝ հաշվի առնելով, որ տարիների ընթացքում աճել էր Լիբանանի բնակչության թվաքանակը, և տվյալ պահին անհրաժեշտություն կար, որ ժողովուրդը, Լիբանանի կրոնական համայնքներն ավելի լայն կերպով ներկայացված լինեն օրենսդիր մարմնում:

Երկու կողմերը համաձայնվեցին, որ կոնֆեսիոնալիզմը, նրա կիրառումը իրականացվի սահմանափակ չափերով միայն վարչական ապարատում: Սեկնակետ ունենալով այդ սկզբունքը՝ նրանք պայմանավորվեցին, որ Լիբանանի պրեզիդենտը, ինչպես նախկինում, լինի քրիստոնյա, սակայն ավելի սահմանափակ իրավունքներով:

Նախագիծը պարունակում էր հատուկ անդրադարձ Լիբանանում Սիրիայի ներկայության հարցին: Առաջարկվում էր նրա ներկայությունը երկարաձգել ևս երկու տարով այն բանից հետո, երբ կկազմվի Լիբանա-

նի ազգային միասնության կառավարությունը, որը կհամաձայնվի կիրառել սահմանադրական բարեփոխումներ: Արաբական պետությունների լիգայի կողմից Սիրիային 1976 թ. տրված մանդատի ժամկետը՝ խաղաղապահ առաքելություն իրականացնելու վերաբերյալ, լրացել էր դեռևս 1982 թ.: Այժմ Սիրիային հնարավորություն էր տրվում ևս երկու տարի շարունակել իր առաքելությունը և իր զորքերը պահել Լիբանանում:

Քոլոր դեպուտատները, որոնք հավաքվել էին Թաիֆում, քաջի չորս մուսուլման դեպուտատներից, հավանություն տվեցին Ալժիրի, Մարոկկոյի և Սաուդյան Արաբիայի ներկայացրած նախագծին:

Միս այս հիման վրա ընդունված է ասել, որ 1989 թ. հոկտեմբերին ավարտվեց Լիբանանում 15 տարի տևած քաղաքացիական պատերազմը:

1989 թ. նոյեմբերի 4-ին Թաիֆի հանդիպման ժամանակ կողմ արտահայտված քոլոր դեպուտատները և պառլամենտի նախագահը, որոնք կազմում էին Լիբանանի պառլամենտի անդամների չորս հինգերորդը, հավաքվեցին Լիբանանի նյուսիսում գտնվող Քուլայաթ վայրում, և պաշտոնապես վավերացրին ձեռք բերված համաձայնագիրը, որը Լիբանանի պատմության մեջ մտել է որպես Թաիֆի համաձայնագիր:

IX. ԼԻԲԱՆԱՆԸ ՀԵՏԹԱԻՖՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1990–2005 թթ.)

1. Կարևոր փոփոխություններ Լիբանանի կառավարման համակարգում և անհրաժեշտ քայլեր քաղաքացիական պատերազմի հետևանքները վերացնելու ուղղությամբ

Թաիֆի համաձայնագրից հետո Լիբանանի առջև կանգնեցին մի շարք անհետաձգելի խնդիրներ, որոնք նպատակաուղղված էին քաղաքացիական պատերազմի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական ծանր հետևանքները վերացնելուն: Անհրաժեշտ էր վերականգնել պետական-կառավարական ինստիտուտները, կառավարման քոլոր աստիճանի մարմինները, ապահովել նրանց նորմալ գործունեությունը և իրավասությունների տարածումը ամբողջ Լիբանանում, երկրում հաստատել կարգ ու կանոն, ապահովել քաղաքացիների կյանքի և նրանց ունեցվածքի անվտանգությունը, վերականգնել քայքայված տնտեսությունը, բարելավել ժողովրդի նյութական և սոցիալական վիճակը և այլն, և այլն:

Այդ խնդիրների իրականացումը դարձավ լիբանանյան իշխանությունների գործունեության հիմնական բովանդակությունը XX դարի 90-ական թվականներին և XXI դարի սկզբներին:

1990 թ.՝ պրեզիդենտ Ռենն Մուավադի սպանությունից հետո, Լիբանանի պառլամենտը Շրքոբայուն գումարված իր նստաշրջանում Լիբանանի նոր պրեզիդենտ ընտրեց Իլյաս Ֆրափին, որը վայելում էր Սիրիայի աջակցությունը:

Այնուհետև ստեղծվեց ազգային միասնության կառավարություն, և 1990 թ. օգոստոսին սկսվեց Թաիֆի համաձայնագրի դրույքների իրականացման գործընթացը:

Դեպուտատների պալատը նախ և առաջ փոփոխության ենթարկեց 1928 թ. սահմանադրության երեք հոդվածները, որոնք վերաբերում էին պրեզիդենտի և կառավարության լիազորություններին: Նորովի ձևակերպվեց սահմանադրության 17-րդ հոդվածը, որը գործադիր իշխանությամբ օժտում էր պրեզիդենտին: Քարեփոխումից հետո այդ հոդվածը հետևյալ կերպ շարադրվեց. «Գործադիր իշխանությունը տրվում է Նախարարների խորհրդին»: Ավելացվեց նաև, որ Նախարարների խորհուրդը կամ կառավարությունը կազմավորվում է հավասար թվով քրիստոնյա և մուսուլման նախարարներից:

Նախկին սահմանադրությունը պրեզիդենտին օժտել էր վարչապետին նշանակելու լիազորություններով, որն այնուհետև ներկայացվում էր պառլամենտի հաստատմանը: Նա էր նաև նշանակում և ազատում նախարարներին: Փոփոխված սահմանադրությամբ պրեզիդենտը նախքան վարչապետին նշանակելը նրա թեկնածության մասին պետք է խորհրդակցեր պառլամենտի նախագահի և տարեց դեպուտատների հետ և միայն դրանից հետո նշանակեր վարչապետ: Իսկ ինչ վերաբերում էր նախարարներին նշանակելու և ազատելու հարցին, ապա նոր սահմանադրության համաձայն՝ այդ իրավունքն անցնում էր կաբինետին:

Փոփոխության ենթարկվեց նաև մի այնպիսի կարևոր հոդված, ինչպիսին օտարերկրյա երկրների հետ պայմանագրեր կնքելու հարցն էր: Նախկին սահմանադրության համապատասխան հոդվածի համաձայն՝ պրեզիդենտն իրավունք ուներ բանակցություններ վարել օտար պետությունների հետ և կնքել պայմանագրեր առանց վարչապետի համաձայնության: Այդ հոդվածի վերափոխված տեքստը նախատեսում էր, որ պրեզիդենտը պետք է ունենա վարչապետի և կաբինետի համաձայնությունը՝ նախքան տվյալ պայմանագիրը ստորագրելը:

Ինչպես տեսնում ենք, կառավարությունն ավելի լայն լիազորություններ էր ստանում, քան պրեզիդենտը: Սակայն ինչ—որ չափով հավասարակշռությունը պահպանելու նպատակով պահանջվում էր կառավարության անդամների երկու երրորդի համաձայնությունը նրա կողմից ընդունվող որոշումների համար:

Ազգային միասնության առաջին կառավարությունն այդ վերափոխումներն իրականացնելուց հետո, որը համարվում է Թաիֆում ծեղք բերված համաձայնությունների կիրառման առաջին փուլը, հրաժարական տվեց, և 1990 թ. դեկտեմբերին կազմվեց Ազգային միասնության երկրորդ կառավարությունը, որով սկսվեց բարեփոխումների երկրորդ փուլը: Այդ փուլում հիմնական խնդիրը դարձավ վարչական ապակենտրոնացման հարցը: Լիբանանը բաժանվեց 6 մուհաֆազաների՝ Նահանգների՝ Բեյրութի, Բեքաայի, Գյուսիսային Լիբանանի, Գարաբյային Լիբանանի, Լեռնալիբանանի և Նարատիայի:

Լիբանանի ազգային—հայրենասիրական ուժերը գոհունակությամբ ընդունեցին Թաիֆի որոշումները՝ գտնելով, որ դրանք, իրոք, կարող են վերջ տալ արյունաքամ քաղաքացիական պատերազմին և նոր հորիզոններ բացել Լիբանանի զարգացման առջև:

Թաիֆի համաձայնագիրը արժանացավ մասնաբաժանված պետությունների և բազմաթիվ այլ երկրների ու միջազգային հանրության դրական գնահատականին:

Սակայն նա այլ ընտրություն գտավ Լիբանանի որոշ քրիստոնյա և մուսուլման շրջանների կողմից, որոնք ժխտական դիրք զրավեցին նրա նկատմամբ: Իր ռազմաշունչ տրամադրություններով Թաիֆի համաձայնության դեմ հանդես եկավ Միշել Աունը:

Ինչ վերաբերում է Մարոնի քրիստոնյա ճակատին, ապա շնորհիվ պրեզիդենտ Իլյաս Չրավիի՝ հաջողվեց նրա մեծ մասն անջատել Աունի ազդեցությունից, որի հետևանքով այդ ճակատը, ցուցաբերելով սթափ և պրագմատիկ որոշում, իր համաձայնությունը հայտնեց Թաիֆի համաձայնագրին:

Այն բանից հետո, երբ Լիբանանի պատվամեծը իրազորեց այդ համաձայնագրի քուրդ պայմանները և համապատասխան փոփոխություններ մտցրեց սահմանադրության մեջ, որի մասին արդեն նշվել է Թաիֆի որոշումները ստացան օրենքի ուժ:

Սակայն Միշել Աունը չէր հանդարտվում և չէր ընդունում Լիբանանում տեղի ունեցած նոր քաղաքական իրողությունները: Նա չէր հրա-

ծարվել Լիբանանը Սիրիայի տիրապետությունից «ազատագրելու պատերազմից»: 1989 թ. հոկտեմբերի 13-ին սիրիական և լիբանանյան ուժերը համատեղ ռազմական գործողություններ իրականացրին Միշել Աունի դեմ և պարտության մատնեցին նրա զորքերին: Հենց այդ օրն էլ համարվում է քաղաքացիական պատերազմի ավարտման օր:

Ինչպես ասվեց, ստեղծվեց ազգային միասնության կառավարություն, որի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը եղավ անհամար զինված խմբերի ու բանդաների զինաքափումը, որի արդյունքում մեծապես ամրապնդվեցին ներքին անվտանգությունն ու ապահովությունը: Առանձին և անօրինական զինված խմբերի վերացմանը զուգահեռ, լիբանանյան կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ լիբանանյան բանակի վերականգնմանը որպես մեկ ամբողջություն, որպես միասնական ազգային ինստիտուտ՝ առանց կրոնահամայնքային հատվածայնության: Լիբանանի քոլոր կրոնական համայնքները դրականորեն արձագանքեցին կառավարության սկզբունքային նշանակություն ունեցող այդ քայլին և լայն աջակցություն ցույց տվեցին նրա միասնական ազգային բանակ ստեղծելու ջանքերին:

Բնյութիցինները խանդավառությամբ ընդունեցին մայրաքաղաքը արևելյան և արևմտյան հատվածների բաժանող «կանաչ գծի» վերացումը և նրա՝ որպես մայրաքաղաքի ամբողջականության վերականգնումը:

Լիբանանյան կառավարությունը մինչև 90-ական թվականների վերջը կարողացավ իր իշխանությունը վերականգել Լիբանանի տարածքի երկու երրորդի վրա: Նրա իրավասություններից դուրս էր մնում Հարավային Լիբանանի մի մասը՝ այսպես կոչված «Անվտանգության գոտին», որը գտնվում էր Իսրայելի օկուպացման ներքո: Լիբանանը կարևոր էր համարում Հարավային Լիբանանի ազատագրումը իսրայելական օկուպացումից: Նա պահանջեց Իսրայելի կառավարությունից անհապաղ և առանց որևէ նախապայմանի իր զորքերը դուրս բերել Հարավային Լիբանանից՝ հենվելով դրա վերաբերյալ դեռևս 1978 թ. ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից ընդունված 425 բանաձևի վրա, որը, սակայն, Իսրայելը հրաժարվեց կատարել:

Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը և ցանկանալով հակառակ ստեղծել Հարավային Լիբանանում հաստատված մայրո Սաադ Հադդադի Հարավային Լիբանանի բանակի դեմ՝ Լիբանանի կառավարությունը քույլատրեց Հիզբոլլաին՝ գործել երկրի հարավային մասում:

Այդուհանդերձ, Իսրայելը 2000 թ. իր զորքերը դուրս բերեց նաև այդ գոտուց, որից հետո Լիբանանում այլևս չմնացին իսրայելական զորքեր:

Ինչ վերաբերում է սիրիական զորքերին, ապա խնդիրն այստեղ ավելի բարդ էր: Թաիֆի համաձայնագիրը երկրորդ անգամ լեզալացրեց սիրիական զորքերի գտնվելը Լիբանանում, որի ժամկետն Արաբական պետությունների լիգայի 1976 թ. որոշման համաձայն արդեն ավարտվել էր դեռևս 1982 թ.: Սակայն Թաիֆում միաժամանակ որոշվեց, որ Լիբանանում գտնվող սիրիական զորքերի թվաքանակը պետք է կրճատվի մինչև 16 հազ. զինվորի, և պետք է տեղի ունենա նրանց վերադասավորում այն հաշվով, որ նրանք կենտրոնացվեն միայն Արևելյան Բեյրութում և Բեքաայի հովտում: Սիրիան հիմնականում իրականացրեց իր զորքերի վերադասավորումը, իսկ ինչ վերաբերում է զորքերի կրճատմանը, ապա այն իրականացվեց մասնակիորեն: Ուստի լիբանանցիների մոտ ավելի և ավելի էր ուժեղանում սիրիական զորքերը Լիբանանից դուրս բերելու պահանջը, որը հատկապես ուժեղացավ 2000 թ., երբ իսրայելական զորքերը հեռացան Լիբանանից:

Սակայն Սիրիան հրաժարվում էր դիմել այդ քայլին՝ պատճառաբանելով, որ իր զորքերը Լիբանանում գտնվում են Բեյրութի խնդրանքով՝ ավելացնելով, որ դա պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ Լիբանանի կառավարությանը դեռևս չի հաջողվում լրիվ իրագործել Թաիֆի համաձայնագրով նախանշված սահմանադրական վերափոխումները: Այդ փաստարկի մեջ, անշուշտ, կար ճշմարտության հատիկ, քայք կարծում ենք, որ անկախ այդ փաստից, Սիրիան ձգտում էր, որքան հնարավոր է, երկարաձգել իր ներկայությունը Լիբանանում և պահպանել իր տիրապետող դիրքերն այդ երկրում:

Համենայն դեպս, Լիբանանի պրեզիդենտ Իլյաս Չրավին 1991 թ. մայիսին Սիրիայի հետ կնքեց Եդրայության, համագործակցության և կոորդինացիայի մասին պայմանագիր:

1990–ական թվականներին՝ քաղաքացիական պատերազմի վերջանալուց հետո, լիբանանյան իշխանությունները մեծ ուշադրություն էին դարձնում բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ պառլամենտի գործունեության համար նորմալ պայմաններ ստեղծելու վրա: Կանոնավոր կերպով, պահպանելով սահմանադրությամբ հաստատված ժամկետները, տեղի էին ունենում պառլամենտական ընտրությունները: 1992 թ.՝ քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո, տեղի ունեցան պառ-

լամենտական առաջին ընտրությունները: Գաղտնի ընտրությունները տեղի ունեցան 1996 և 2000 թթ.: չորս տարին մեկ, ինչպես պահանջում էր սահմանադրությունը: Պառլամենտական կյանքի նորմալացումն իր քարերար ներգործությունն ունեցավ Լիբանանի ընդհանուր քաղաքական կյանքի աշխուժացման վրա:

1998 թ. հոկտեմբերի 15-ին կայացան Լիբանանի պրեզիդենտական հերթական ընտրությունները, և պրեզիդենտ ընտրվեց Լիբանանի բանակի շտաբի պետ 62-ամյա գեներալ Էմիլ Լահուդը: Նրա հայրը լիբանանյան բանակի գեներալ Ջամիլ Լահուդն էր, իսկ մայրը՝ հայազգի Ադրիեն Բաջակյանը: Նա քավականին ազատ խոսում է հայերեն և հպարտ է, որ իայուհու զավակ է: Նրա կինը՝ Անդրեաս Ամատունին, նույնպես հայուհի է:

Էմիլ Լահուդը ռազմական կրթությունը ստացել է Բեյրութի ռազմական ակադեմիայում, և այնուհետև շարունակել Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ ռազմածովային հաստատություններում: 1985 թ. էմիլ Լահուդը ստանում է ադմիրալի ռազմական կոչում: Պրեզիդենտ Գրավին նրան շնորհում է գեներալի կոչում և նշանակում բանակի շտաբի պետ՝ պաշտոնանկ անելով Միշել Աունին: Լահուդը գլխավորեց Աունի դեմ ուղղված ռազմական գործողությունները:

Լահուդին էր վիճակված միավորել ցարսցրիվ եղած լիբանանյան զորայնքերը և կառուցել նոր միասնական բանակ:

1998 թ. սեպտեմբերի 3-ին Լիբանանի պառլամենտը երեք տարի ժամանակով երկարաձգեց Էմիլ Լահուդի պրեզիդենտական լիազորությունները:

Պրեզիդենտ ընտրվելուց հետո Լահուդը Լիբանանի վարչապետ նշանակեց Սալիմ Գոսին, որը մեկ անգամ չէ, որ նախկինում գլխավորել էր Լիբանանի կառավարությունը: Նա տնտեսագետ է, Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի պրոֆեսոր, մի շարք տնտեսագիտական աշխատությունների հեղինակ: Պատահականություն չէր նրա նշանակումը կառավարության ղեկավար, քանի որ այդ ժամանակ կարևոր նշանակություն էին ձեռք բերում տնտեսական հարցերը և քայքայված տնտեսության վերականգնման խնդիրները: Այդ նույն խնդիրներն էին կանգնած նաև Ռաֆիկ Գաբրիի առջև, որը Լիբանանի կառավարությունը գլխավորում էր մինչև Սալիմ Գոսին վարչապետի պաշտոնում նշանակելը: Ռաֆիկ Գաբրին կրկին գլխավորեց Լիբանանի կառավարությունը 2000 թ. կայացած պառլամենտական ընտրություններից հետո:

1975–1990 թթ. քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ Լիբանանի տնտեսությունը ծանր կորուստներ էր կրել, արտադրությունը կրճատվել էր ավելի քան 50%-ով, մեծ չափով խաթարվել էին տնտեսական ենթակառուցվածքները, Լիբանանը դադարել էր լինել տարածաշրջանային բանկային և ֆինանսական կենտրոն, մինչև քաղաքացիական պատերազմը ուրիշ երկրներին վարկավորող Լիբանանն ինքն էր խրվել պարտքերի մեջ, մեծ չափերի էր հասնում գործազուկությունը, սոցիալ–տնտեսական ծայրահեղ անմխիթար վիճակում էին գտնվում ժողովրդական զանգվածները: 1997 թ. տվյալներով ընկալության մոտ 20%-ը գործազուրկ էր, իսկ 28%-ը գտնվում էր աղքատության սահմանագծից ներքև:

Լիբանանի կառավարությունը պետք է կարողանար լուծել այդ ծանր տնտեսական խնդիրները՝ երբեմն հարկադրված լինելով ամեն ինչ սկսել գրոյից:

1992 թ. կառավարությունն ընդունեց «Չորիզոն–2000» տնտեսական վերակառուցման և զարգացման 15–ամյա ծրագիրը և ձեռնամուխ եղավ նրա իրագործմանը: Արդյունքներն իրենց շատ սպասեցնել չտվեցին: Թեև դանդաղ, այդուհանդերձ, սկսվեց տնտեսական վերելքը, բացվեցին նոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, արհեստանոցներ, խանութներ և ռեստորաններ: Վերակենդանության նշաններ սկսեց ցույց տալ տուրիզմը, որը միշտ էլ եղել է Լիբանանի կարևոր տնտեսական ճյուղերից մեկը: Ավերված Բեյրութը փոխեց իր անիրապույտ տեսքը և վերակառուցման ու լայնածավալ կառուցապատման շնորհիվ աստիճանաբար իր նախկին շուքն ու փայլը ձեռք բերեց:

Տնտեսության վերակառուցումն ու զարգացումն ավելի լայն ծավալներ ընդունեցին, երբ 2000 թ. հոկտեմբերի 23–ին Լիբանանի կառավարությունը գլխավորեց Ռաֆիկ Չարիրիճ՝ աշխարհի ամենափարուստ մարդկանցից մեկը, որը հիանալի էր կոդմորոշվում տնտեսական և ֆինանսաբանկային գործերում: Նա վերահսկողություն սահմանեց կառավարական ծախսերի վրա՝ զգալիորեն կրճատելով դրանք, ավելացրեց հարկերի զանձումը, ընդլայնեց սեփականաշնորհումը՝ ի հաշիվ պետական ձեռնարկությունների, և այլն: Փարիզում նա բանակցություններ վարեց Լիբանանի վարկատու կամ դոնոր պետությունների հետ, որոնք համաձայնվեցին վերակառուցել Լիբանանի պարտքը և նրան լրացուցիչ սուբսիդիաներ տրամադրեցին: Այդ քայլերի շնորհիվ զգալիորեն

կայունացավ Լիբանանի տնտեսական դրությունը, ակտիվացավ ներքին շուկան, մեծացավ արտահանումը:

Այդ նույն քաղաքականությունն էր վարում վարչապետի պաշտոնում Ռաֆիկ Չարիրիին հաջորդած Քարամեհի կառավարությունը:

Լիբանանի ժողովուրդը մեծ հույսերով ու լավատեսությամբ էր նայում ապագային:

2. Ռաֆիկ Չարիրիի սպանությունը, «Մայրիկի հեղափոխությունը» և սիրիական զորքերի դուրսբերումը Լիբանանից

2004 թ. կրկին լարվեց ներքաղաքական իրադրությունը Լիբանանում: Երկրի քաղաքական ուժերի մեծամասնությունը պահանջում էր սիրիական զորքերը դուրս բերել Լիբանանից: Դրա կողմնակիցն էր նաև վարչապետ Ռաֆիկ Չարիրին, որը հարկադրված հրաժարական տվեց: Նա դարձավ այն անձնավորությունը, որի շուրջը համախմբվեցին Սիրիայից դժգոհ բոլոր քաղաքական ուժերը: Նրանք գտնում էին, որ Թաիֆի համաձայնագրից և նրա պայմանների իրականացումից հետո այլևս ոչ մի անհրաժեշտություն չկար, որ սիրիական զորքերը մնային Լիբանանում: Նրանք դժգոհ էին, որ Սիրիան ակտիվորեն միջամտում էր Լիբանանի ներքին գործերին, երկրի պրեզիդենտի ընտրություններին, նա էր որոշում, թե ով պետք է լինի երկրի պրեզիդենտը, և վճռորոշ դեր խաղում Լիբանանի կառավարության քաղաքականությունը որոշելու մեջ: Լիբանանցիներն ուզում էին ազատվել սիրիական վերահսկողությունից:

Սիրիան համառորեն դիմադրում էր և մտադիժ չէր հեռանալ Լիբանանից: Նա ճնշում էր գործում այն ուժերի և գործիչների նկատմամբ, որոնք ակտիվորեն հանդես էին գալիս սիրիացիների հեռացման պահանջով: Նրանք սպառնացին Միշել Մունին ձեռքբալվել, եթե նա փորձեր Փարիզից վերադառնալ Լիբանան: Նա Ֆրանսիայում էր ապաստան գտել 1990 թ. պարտությունից հետո: Բանտարկված էր Լիբանանի ոստիկանական ուժերի նախկին ղեկավար Սամիր Ջահջահը, որը նույնպես հակասիրիական դիրքորոշում ուներ:

Սիրիայի հեռացումը միայն քրիստոնյա համայնքը չէր պահանջում: Նրա հեռացման վրա էին պնդում նաև մուսուլմանական համայնքները և նրանց ղեկավարները, ինչպես՝ Ռաֆիկ Չարիրին, Վալիդ Ջունքլատը և այլ գործիչներ: Ռաֆիկ Չարիրին, ինչպես նշվեց, հեռացավ վարչապետի պաշտոնից, մահափորձ կատարվեց Վալիդ Ջունքլատի առա-

քին օգնական Մրվան Համադեի դեմ, որն ընկալվեց որպես սպառնալից՝ ուղղված Վալիդ Ջունբլատի դեմ:

2005 թ. փետրվարի 14-ին Բեյրութի կենտրոնում պայթեցվեց Ռաֆիկ Հարիրիի ավտոմեքենան, որի հետևանքով զոհվեցին նա և նրան ուղեկցող 16 մարդ:

Պա ալեկոծեց ողջ Լիբանանը: Լիբանանցիները Ռաֆիկ Հարիրիի սպանության մեջ մեղադրեցին Սիրիայի և Լիբանանի հատուկ ծառայություններին և պահանջեցին սիրիական զորքերը մինչև վերջին զինվորը անհապաղ դուրս բերել Լիբանանից, բացահայտել և պատժել մեղավորներին: Նրանք պահանջեցին նաև Լիբանանի կառավարության հրաժարվանք:

Ընդդիմությունը հայտարարեց «Լիբանանի խաղաղ ապստամբություն»: Բեյրութում և Լիբանանի այլ շրջաններում չէին դադարում ցույցերը, որոնց զագաթնակետը հանդիսացավ 2005 թ. մարտի 24-ի ցույցը Բեյրութում, որին մասնակցում էր մեկ միլիոնից ավելի մարդ՝ մայրաքաղաքից և Լիբանանի այլ քաղաքներից ու գյուղական վայրերից: Քաղաքի կառավարությունն ընկավ, և 2005 թ. հունիսի 30-ին կազմվեց նոր կառավարություն՝ Ֆուադ Սինյորայի գլխավորությամբ, որը պատկանում է Հարիրիների ճամբարին:

Ռաֆիկ Հարիրիի սպանության մեջ Սիրիային և Լիբանանի իշխանություններին մեղադրեց միջազգային հանրությունը: ՍԱԿ-ի որոշումով Լիբանանի նախկին վարչապետի սպանության հանգամանքները բացահայտելու համար ստեղծվեց հատուկ քննչական անկախ հանձնաժողով, որի ղեկույցի համաձայն՝ նրա սպանության մեջ մեղսակից էին Սիրիայի և Լիբանանի հատուկ ծառայությունները: 2005 թ. օգոստոսին ձերբակալվեցին Լիբանանի հատուկ ծառայությունների երեք պատասխանատուներ, իսկ հոկտեմբերի 12-ին Պամասկոսում ինքնասպանությամբ իր կյանքին վերջ տվեց Սիրիայի ներքին գործերի նախարար Պազի Քանասը: Նա շատ բան գիտեր և մոտ 20 տարի լինելով Լիբանանում սիրիական օազմական հետախուզության ղեկավարը՝ դարձել էր ամենաազդեցիկ մարդկանցից մեկը:

Ցույցերը շարունակվում էին, և լիբանանցիները հայտարարեցին, որ իրենք չեն դադարեցնի պայքարը, քանի դեռ սիրիական զորքերը դուրս չեն բերվել իրենց նրկրից:

Հանդիպելով այդպիսի համառ դիմադրության և միջազգային ճնշման տակ ծանր դրության մեջ հայտնված Սիրիան հարկադրված էր

նահանջել և բավարարել լիբանանցիների պահանջները: Եւ երկու փուլով իր զորքերը դուրս բերեց Լիբանանից, որն ավարտվեց 2005 թ. ապրիլի վերջերին:

Լիբանանցիները իրենց այդ հաղթանակն անվանեցին «Սայրիի հեղափոխության» հաղթանակ: Սայրիի ծառը, ինչպես արդեն նշել ենք, համարվում է Լիբանանի խորհրդանիշը:

Այսպիսով՝ մոտ 30 տարի անց սիրիական զորքերը հեռացան Լիբանանից: Դրանով վերացավ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի հետևանքներից եւ մեկը:

Փակվեց մայրիների երկրի՝ Լիբանանի պատմության մի կարևոր գլուխը:

3. Լիբանանի միջազգային դրության նորմալացումը

Քաղաքացիական պատերազմի հետևանքների վերացման հասկացողության մեջ կառավարման մարմինների զործունեության վերականգնման, տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, ներքին անվտանգության, օտարերկրյա զորքերի դուրսբերման և այլ հարցերի հետ միասին մտնում են նաև Լիբանանի արտաքին կապերի վերականգնման և զարգացման, նրա միջազգային դրության նորմալացման ոչ դյուրին խնդիրները:

Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին, երբ արյունալի մարտեր էին գնում, և երբ երկիրը փաստորեն բաժանված էր զանազան փոքրիկ «իշխանությունների», որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր գափճը՝ առաջնորդը, ու զինված խմբավորումները, և Լիբանանն ըստ էության դադարել էր միասնական պետություն լինելուց, այդպիսի պայմաններում պահպանել նորմալ հարաբերություններ տարրեր երկրների հետ կամ լիարժեք մասնակցություն ունենալ միջազգային կյանքում, գործնականորեն անհնար էր: Խոսքը դիվանագիտական հարաբերությունների մասին է: Չնականորեն այդ քնազավառում որևէ փոփոխություն չեղավ՝ ոչ մի պետություն չխզեց կամ չդադարեցրեց դիվանագիտական հարաբերությունները Լիբանանի հետ: Թեև եղան որոշ պետություններ, որոնք, անվտանգության շահերից ելնելով, իրենց դիվանագիտական անձնակազմը ժամանակավորապես հետ կանչեցին Բեյրութից կամ էլ խիստ կրճատեցին:

Ուրեմն, քաղաքացիական պատերազմի քացասական հետևանքների վերացումը և Լիբանանի վերադարձը միջազգային համագործակ-

ցության ընտանիք դարձան Լիբանանի կառավարության զերակա խնդիրը արտաքին քաղաքականության ոլորտում:

Լիբանանի համար հետքախֆյան շրջանում կարևորագույն նշանակություն ուներ հարաբերությունների կարգավորումն առաջին հերթին արաբական երկրների և Արաբական պետությունների լիգայի հետ, լիարժեք մասնակցությունը համաարաբական գործընթացներին: Եվ նա հանրերատարորեն, քայլ առ քայլ գնում է այդ ուղղությամբ՝ հասնելով նշանակալի հաջողությունների: Լիբանանի պատվիրակությունը 1991 թ. հոկտեմբերին մասնակցեց Մադրիդում գումարված Մերձավոր Արևելքի խաղաղության կոնֆերանսին, որը նվիրված էր մերձավորարևելյան բազմաշերտ կոնֆլիկտի լուծման հարցերին, որոնք ուղղակիորեն առնչվում էին նաև Լիբանանին: Լիբանանն ակտիվորեն մասնակցում էր Արաբական պետությունների լիգայի աշխատանքներին և արաբական երկրների ղեկավարների պարբերաբար գումարվող զագաբնաժողովներին: Իսկ 2002 թ. մարտ ամսին Լիբանանում գումարվեց Արաբական պետությունների լիգայի անդամ երկրների ղեկավարների 21-րդ զագաբնաժողովը, որտեղ նախագահում էր Լիբանանի պրեզիդենտ Էմիլ Լահուդը: Առաջին անգամ էր նման ժողով գումարվում Քեյրուքում: Այստեղ Լիբանանն իր ջանքերը միացրեց արաբական մյուս պետությունների ջանքերին, որպեսզի հաշտեցում կայանա Իրաքի և Քուվեյթի, Իրաքի և Սաուդյան Արաբիայի միջև: Եվ դա եղավ բնյության զագաբնաժողովի կարևոր նվաճումներից մեկը:

Լիբանանն ընդհանուր առմամբ հաջողությամբ լուծեց հարաբերությունների վերականգնումը, կանոնավորումը և զարգացումը Եգիպտոսի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի, Մարոկկոյի, Ալժիրի և արաբական մյուս պետությունների հետ, որը զգալիորեն ամրապնդեց նրա դիրքերը և հեղինակությունը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում:

Ինչ վերաբերում է Սիրիայի հետ հարաբերություններին, ապա դա մնում է Լիբանանի արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության ամենաբարդ բնագավառը: Սիրիան ընդհուպ մինչև 2005 թ. ապրիլ ամիսը, երբ ավարտվեց սիրիական զորքերի և հետախուզության ծառայությունների հեռացումը Լիբանանից, թելադրող դիրքեր էր պահպանում Լիբանանում, և Քեյրուքը հարկադրված էր հաշվի առնել Դամասկոսի դիրքորոշումը, նրա հետ նախօրոք համաձայնեցնել բոլոր հանգուցային հարցերը: Դա նյարդայնացնում էր լիբանանցիներին, ղժգոհության մշտական աղբյուր ծառայում և ստիպում նրանց մտածել սիրիա-

կան հովանավորությունից ազատվելուց ելք փնտրելու մասին: Եվ այդ պարագան հանդիսացավ Լիբանանում 2005 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին ծավալված «Մայրիկի հեղափոխության» գլխավոր պատճառը:

Լիբանանի համար կարևոր են հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ, որոնք ունեն պատմական արմատներ և հոգևոր-մշակութային խորը կապեր: Այդ հարաբերությունները կրում են բարեկամական բնույթ և զարգանում են այդ հիմքի վրա: Հարաբերությունները կարգավորվեցին նաև ԱՄՆ-ի հետ: Կողմերը կարողացան հաղթահարել քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում նրանց միջև ծագած հակասությունները, և այսօր լիբանանա-ամերիկյան հարաբերությունները նորմալ հունով են ընթանում:

Լիբանանը մեծ նշանակություն է տալիս հարաբերությունների զարգացմանը և խորացմանը նաև արևմտյան, ինչպես նաև ասիական, լատինաամերիկյան և աֆրիկյան այլ երկրների հետ, հատկապես առևտրի, բանկային գործունեության և տնտեսական համագործակցության բնագավառում: Լիբանանի արտահանման մեջ նրա հիմնական առևտրական գործընկերներն են ԱՄՆ-ը, Եգիպտոսը, Ֆրանսիան, Շվեյցարիան, Հորդանանը, Թուրքիան, Սաուդյան Արաբիան և այլն: Իսկ ներմուծման բնագավառում առաջնությունը պատկանում է Իտալիային, Ֆրանսիային, Գերմանիային, ԱՄՆ-ին, Սիրիային, Հինաստանին, Բելգիային և Մեծ Բրիտանիային:

Լիբանանն անդամ է մի շարք կարևոր միջազգային կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Արաբական պետությունների լիգայի, ՄԱԿ-ի և նրա մասնաճյուղերի՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի, ՅՈՒՆԿՏԱԴ-ի և այլն, Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության, ՍՈՏԻ և գյուղատնտեսության կազմակերպության, Սիջազգային արժույթային ֆոնդի, Ինտերպոլի և առևտրական, ֆինանսական, բանկային այլ կազմակերպությունների:

**X. ԼԻԲԱՆԱՆ — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(1992-2005 թթ.)**

XX դարի 90-ական թվականները շրջադարձային նշանակություն ունեցան Լիբանանի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ:

Լիբանանում, շնորհիվ Թաիֆի 1989 թ. համաձայնագրի, ավարտվեց քաղաքացիական պատերազմը, և սկսվեց նրա հասցրած վերքերի բուժման, տնտեսության վերականգնման և երկրի միջազգային դրության կայունացման ժամանակաշրջանը:

Չայաստանը 1991 թ. դարձավ անկախ և ինքնիշխան պետություն: Չայաստանի երրորդ հանրապետությունը վստահորեն ոտք դրեց միջազգային ասպարեզ՝ որպես միջազգային համակեցության լիիրավ անդամ:

Լիբանանը, որը ձգտում էր ընդլայնել իր միջազգային կապերը, 1991 ղեկտեմբերի 30-ին ճանաչեց Չայաստանի Հանրապետության անկախությունը, իսկ 1992 թ. մարտի 4-ին նրանց միջև հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ: 1994 թ. հունիսին Բեյրութում քաղաքացիական Չայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը, իսկ 1987 թ. ապրիլին երևանում՝ Լիբանանի Հանրապետության ղեկավարությունը:

Դրանով երկու պետությունների միջև քաղաքական, տնտեսական և մշակութային բազմակողմանի հարաբերությունների զարգացման հիմքը դրվեց:

Լիբանանա-հայկական միջպետական հարաբերությունները բարեկամական հարաբերություններ են, որոնք զարգանում են վերընթաց ուղիով և տրամաբանորեն հանգեցրին Լիբանանի և Չայաստանի միջև Բարեկամության և համագործակցության մասին համաձայնագրի ստորագրությանը, որը տեղի ունեցավ 1998 թ. մայիս ամսին երևանում՝ Լիբանանի վարչապետ Ռաֆիկ Չարիլիի պաշտոնական այցի ժամանակ: Դրա կարևորության մասին վկայում է նաև այն փաստը, որ Լիբանանը միակ արաբական երկիրն է, որի հետ Չայաստանն ունի նման համաձայնագիր:

Լիբանանը նաև միակ արաբական պետությունն է, որ ճանաչել է 1915 թ. Չայոց ցեղասպանությունը:

Լիբանանի կողմից Չայաստանի անկախության ճանաչումը, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը և Բարեկամության և համագործակցության համաձայնագրի ստորագրումը դրեցին ոչ միայն նրանց բարեկամական հարաբերությունների իրավական հիմքերը, այլև սահմանեցին նրանց համագործակցության շրջանակները:

Իսկ այդ շրջանակները շատ լայն են, որոնց մեջ պետք է առանձնացնել առաջին հերթին քաղաքական հարաբերությունները, որոնք առ այսօր հասել են շատ բարձր մակարդակի: Դրա մասին են վկայում երկու երկրների արտաքին գործերի և այլ նախարարությունների ղեկավարների, վարչապետների, պառլամենտների նախագահների փոխա-

ցելությունները, որոնք կանոնավոր բնույթ են կրում և այդի են ընկնում իրենց արդյունավետությանը:

Լիբանան-հայկական բարեկամական հարաբերությունների խթանման և խորացման գործում առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան Չայաստանի Չանրասնտության պրեզիդենտ Ռոբերտ Քոչարյանի պաշտոնական այցը Լիբանան 2000 թ. փետրվարին և նրա բանակցությունները Լիբանանի պրեզիդենտ էմիլ Լահուդի և Լիբանանի այլ ղեկավարների հետ: Իսկ 2001 թ. մայիսին պատասխան այցով Չայաստան ժամանեց Լիբանանի պրեզիդենտ էմիլ Լահուդը:

Այդ փոխայցելությունները, ինչպես նաև ՀՀ պրեզիդենտ Ռ. Քոչարյանի աշխատանքային այցը Լիբանան, որը կայացավ 2004 թ. մայիսին, լիբանան-հայկական միջպետական հարաբերությունները բարձրացրին մի նոր մակարդակի:

Երկու երկրների միջև ստորագրվել են երկտասնյակից ավելի պայմանագրեր և համաձայնագրեր, որոնք ընդգրկում են տնտեսական հարաբերությունների տարբեր ոլորտները, այդ թվում՝ առևտրական, տնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության, կապիտալ ներդրումների խրախուսման, քանկային համակարգերի համագործակցության, օդային հաղորդակցության և միջազգային ավտոտրանսպորտային փոխադրումների, ինչպես նաև գյուղատնտեսության բնագավառում համագործակցության մասին: Համաձայնագրերի մեկ այլ խումբ վերաբերում է երկու երկրների միջև համագործակցությանը մշակութային, միջնակարգ, բարձրագույն կրթության և գիտության, առողջապահության, սպորտի և զբոսաշրջիկության բնագավառներում:

Լիբանանի և Չայաստանի միջև բարեկամական հարաբերությունների հաստատման, զարգացման և խորացման գործում իրենց նշանակալի դերակատարումն ունեն լիբանանահայ բավականին ազդեցիկ համայնքը, Լիբանանի պառլամենտի հայ ղեկավարները և կառավարության հայազգի անդամները: Լիբանանահայ համայնքը կամուրջի դեր է կատարում երկու երկրների մերձեցման գործում:

Հայ-լիբանանյան միջպետական հարաբերություններն ունեն զարգացման լայն հեռանկարներ:

Գլուխ Կասնիրոյ

**ԼԻԲԻԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵԾ ՋԱՄԱՅԻՐԻՅԱ
ԼԻԲԻԱ**

**ԱԼ-ՋԱՄԱՅԻՐԻՅԱ ԱԼ-ԱՐԱՐԻՅԱ ԱԼ-ԼԻԲԻՅԱ
ԱՇ-ՇԱԱՐԻՅԱ ԱԼ-ԻՇՏԻՐԱԿԻՅԱ ԱԼ-ՌԻՉՄԱ
ԼԻԲԻԱ**

Աշխարհագրական դիրքը — գտնվում է Գոսիալին Ալժիրիայի կենտրոնական մասում

Մահմանները — սահմանակից է Թունիսին, Ալժիրին, Լիբիան, Ծաղին, Աուդանին և Եգիպտոսին

Տարածքը — 1 մլն 759 հազ. 540 քառ. կմ

Բնակչությունը — 8 մլն 705 հազ. 863 մարդ (2005 թ. տվյալներ)

Ազգային կազմը — աբաբներ և շերերներ՝ 97%, հույներ, ծաղացիներ, խալապցիներ, եգիպտացիներ, սալիստանցիներ, քուրդեր, հնդիկներ և քրեթսցիներ՝ 3%

Մայրաքաղաքը — Տրիպոլի՝ 3 մլն

Պետական կրոնը — պետական՝ իսլամ, սուննի ժուսովանները կազմում են 97%, մնացածը շրիտոնյաներ են, գլխավորապես կաթոլիկ

Պաշտոնական լեզուն — պաշտոնականը՝ արաբերեն, զործածված են քրեթերերեն, մասամբ խալեբերեն և անգլերենը

Պետական կարգը — բանաժիրիյա՝ ուղղակի ժողովրդավիճակաբար: Պետություն և կառավարություն դատական իմաստով պաշտոնապես գոյություն չունեն

Պետության ղեկավարը — Ֆեդաֆոլիուրյան առաքնորդն է՝ գերապետ Մուամմար Աբու Մինյաթ ալ-Կադաֆին, որը պաշտոնապես որևէ տիրույթ չի կրում, սակայն իսկապես գտնվում է պետության փաստացի ղեկավարը

Գործադիր իշխանությունը — Գանդուհանուր ժողովրդական կոմիտեին՝ կառավարությունը կամ կաթինսուր, որը նշանակվում է Գանդուհա-

նոր ժողովրդական կոնգրեսը կոչվեց: Գլխավորում է Դամրնդիա-
նուր ժողովրդական կոմիտեի բարտուղաթը՝ վարչապետը

Օրենսդիր իշխանությունը — միապալատ Դամրնդիանուր ժողովրդական
կոնգրեսը

Դատական իշխանությունը — Գերագույն դատարանը: Դատական հանա-
կարզն իր շնույթով իշխանական է, որի հիմքում դրված են յարես-
քի և Կորանը սկզբունքները: Գործածական է նաև իտալական բա-
ղարաբիական օրենսդրությունը

Վարչական բաժանումը — բաժանված է 25 բալայիյանների՝ մունիցիպալի-
տետների

Անկախության օրը — 24 դեկտեմբերի 1951 թ.

Ազգային տոնը — 1 սեպտեմբերի, 1969 թ.՝ եղբայրությունքյան օրը

Ազգային դրամը — Լիբիանկան դինարը

Դամախանն Եերրին արդյունքը (ՅՆԱ) ըստ շնչի — 6700 ԱՄՆ դոլար (2004 թ.)

Արդյունաբերությունը — ճալթ, երկաթ և պողպատ, գեմենտ, տեջուտիլ, ան-
դի վերամշակման արդյունաբերություն, արհեստագործական ար-
տադրություն

Գյուղատնտեսություն — ջորեն, գալի, ճիրապատիլ, ցիտրուսներ, բանջարե-
ղեն, անասնապահություն:

I. ԼԻԲԻԱՆ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Իտալական տիրապետության հաստատումը: Կիրենականի, Տրիպոլիտանիայի և Ֆեցցանի միավորումը և Լեբու-Լիբիայի կազմավորումը

Իտալիան, համեմատած եվրոպական այլ պետությունների, առաջին հերթին՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի, ամգամ Գերմանիայի հետ, ավելի ուշ ուղք դրեց զաղութային քաղաքականության ոլորտը: Եվ դա ոչ թե այն պատճառով, որ նա ավելի «ճացուր» էր, կամ նրա իդեալներին չէին համապատասխանում օտար տարածքների գրավումը և իր տիրապետության հաստատումը ուրիշ երկրների ու ժողովուրդների վրա, այլ այն պատճառով, որ նա ուներ իր ներքին խնդիրները, որոնք երկար ժամանակ կաշկանդում էին նրան զաղութային քաղաքականություն իրականացնելու գործում:

Իտալիային միայն 1870 թ. հաջողվեց վերջնականապես ազատագրվել ավստրիական տիրապետությունից և ստեղծել միավորված անկախ պետություն՝ միապետության ձևով: Նրան երկար ժամանակ պահանջվեց որպես պետություն կայանալու գործում: Մյուս կողմից՝ Իտալիան տնտեսական, հետևաբար նաև ռազմական առումով ավելի թույլ երկիր էր և երբեք չբարձրացավ իսկապես մեծ ու հզոր պետության կարգավիճակի:

Այդ գործոնների ազդեցության տակ Իտալիան երկար ժամանակ չէր կարողանում վճռական քայլերի դիմել և ի վիճակի չէր նվաճողական քաղաքականություն իրականացնել ու այդ նպատակով պատերազմական գործողություններ ծավալել:

Իրադրությունը փոխվեց XX դարի սկզբներին, երբ Իտալիան իրեն բավարար չափով պատրաստ էր գգում զաղութային քաղաքականություն վարելու համար: Բայց այդ ժամապարհին կար մեկ շատ լուրջ և նրա համար անհաղթահարելի գործոն:

Երբ Իտալիան ոտք դրեց գաղութային քաղաքականության բնագավառը, աշխարհը հիմնականում արդեն բաժանված էր գլխավորապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, և «ազատ» տարածք համարյա արդեն չկար: Մնացել էին առանձին կղզյակներ, որոնք քնն դեռ գրավված էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից, սակայն գտնվում էին նրանց տեսադաշտում: Այդ քիչ մնացած «ազատ» տարածքներից էին Իտալիայից հարավ և աշխարհագրականորեն նրանից ոչ այնքան հեռու Հյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական մասում գտնվող Միջերկրականի ավազանին պատկանող տարածքները, որոնք հավաքական առումով կոչվում էին Լիբիա:

Սակայն երբ խոսում ենք Լիբիայի «ազատ» տարածք լինելու մասին, դա պետք է հասկանալ պայմանականորեն, քանի որ նա ճակատորեն մտնում էր Օսմանյան կայսրության մեջ և իրավական առումով «անտեր» չէր, այլ ուներ իր սյուզերենը՝ ի դեմս Ատամուլի: Ուրեմն Իտալիան այդ տարածքը պետք է գրավեր Օսմանյան կայսրությունից: Այլ կերպ ասած՝ նա պետք է գնար այն նույն ուղիով, որով գնացել և շարունակում էին գնալ Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք Հյուսիսային Աֆրիկայում և Մերձավոր Արևելքում իրենց գաղութային տիրապետությունը հաստատել էին հիմնականում Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող մի շարք արաքական երկրների հաշվին:

XX դարի սկզբներից, ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Լիբիան բաժանված էր երեք հիմնական մասերի և որպես մեկ միասնական պետական միավոր՝ գոյություն չուներ: Այդ մասերն էին Կիրենաիկան՝ արևելքում, Տրիպոլիտանիան, որը զբաղեցնում էր հյուսիսային և արևմտյան հատվածները, և Ֆեցցանը՝ հարավարևմտյան մասում:

Կիրենաիկայում, Տրիպոլիտանիայում ու Ֆեցցանում բուրքական տիրապետությունն առավել զգալի էր մերձծովյա քաղաքներում: Իսկ խորքերում՝ գյուղական վայրերում և բեդվինական շրջաններում, բուրքական տիրապետությունն այնքան շոշափելի չէր: Բեդվինական ցեղերն իրենց համեմատաբար անկախ էին զգում, և միշտ չէ, որ հաշվի էին նստում տեղական բուրքական կառավարիչների հետ, որոնց հիմնական զբաղմունքներն էին կաշառակերությունը, ցեղերին միմյանց դեմ լարելը, քայաճի ու կողոպուտի ճանապարհով հարստություն դիզելը և այլն:

XIX դարի կեսերին Կիրենաիկան վերածվեց կրոնական մի նոր հոսանքի կենտրոնի, որն այնուհետև մեկ դարից ավելի բախտորոշ նշա-

նակություն ունեցավ ամբողջ Էթիոպի-բաղաբանական և իռանո-կրոնական կյանքում: Խոսքը, այսպես կոչված, սանուսիական ուսմունքի տարածման մասին է, որը սկսվեց Կիրենականություն, իսկ այնուհետև աստիճանաբար տարածվեց Տրիպոլիտանիայում և Ֆենցցանում: Երա հիմնադիրն էր Մուհամմադ բին Ալի Մանուսին, որը 1837 թ. Մեքքայի մերձակայքում հիմնեց սանուսիների եղբայրությունը կամ օրդենը: Յնն նա բնակվում էր մուսուլմանների սրբակենտրոն Մեքքայում, բայց ծագումով պատկանում էր Ալժիրի ազդեցիկ Շերիֆների տոհմին, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում արաբական աշխարհում, մանավանդ կրոնական դասի մոտ:

Ո՞րն էր այդ ուսմունքի էությունը, և ի՞նչ էին ցանկանում նրա քատագոլներն ու հետևորդները:

Մուհամմադ բին Ալի Մանուսին հանդես եկավ նախնական, անադարտ և մարտի իսլամին վերադառնալու պահանջներով՝ մերժելով աշխարհիկ կյանքի վայելքները, ցոփությունը, շքեղությունը, հարստությունը դիզելու մոլուցքը և այլ արատներ, որոնք կապված էին աշխարհիկ կյանքի իրողությունների հետ: Եվ մաքրամաքուր իսլամին վերադառնալու համար որպես ուղեցույց՝ նա առաջարկում էր ապավինել միայն ու միայն Կորանին: Մերժելով սուննան և հադիսները և կապելը խզելով սուննիզմի հետ՝ Մուհամմադ Մանուսին գտնում էր, որ մուսուլմանների միակ սուրբ գիրքը Կորանն է:

Սիս այսպիսին է ընդհանուր գծերով Մանուսիի ուսմունքի՝ սանուսիզմի հիմնական քաղաքականությունը:

Այդ ուսմունքն ըստ էության որևէ նոր բան չէր պարունակում: Արաբական և ընդհանրապես մուսուլմանական երկրներում մինչև այդ դարերի ընթացքում պարբերաբար մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ հայտնվում էին գործիչներ՝ մահդի-փրկիչներ, որոնք կոչ էին անում վերադառնալ նախասկզբնական իսլամին, վերանալ աշխարհիկ «պիղծ» կյանքի անցողիկ հաճույքներից, հավատարիմ մնալ Կորանի հիմնարար սկզբունքներին և իրենց կյանքը կառուցել համաձայն նրա դոգմաների: Նման ուսմունքները, որպես կանոն, սկզբնական շրջանում կարողանում են նվաճել համակիրներ, երբեմն՝ չայն զանգվածներ, կյանքի կոչել սոցիալ-կրոնական շարժումներ, արձանագրել չափավոր հաջողություններ, իսկ այնուհետև անկում են ապրում և անհետանում ասպարեզից: Եվ կարծում ենք, ճիշտ կլինի Մանուսիի ուսմունքին մոտենալ այդ տեսանկյունից:

Սանուսին սկզբնական փուլում ձգտում էր իր ուսմունքը տարածել և հաստատել Արարիայում, որը հանդիսանում էր օրթոդոքս իսլամի՝ սուննիզմի միջնաբերդը, որտեղ գտնվում էին սուննիզմի վրա խարսխված օրթոդոքս իսլամի սրբակենտրոնները՝ Մեքքան և Մադինան: Բայց, ինչպես և պետք էր սպասել, որևէ հաջողություն չունեցավ: Եւ կաթողացավ միայն որոշ համակիրներ ձեռք բերել պարզունակ արաբ բեդվինների շրջանում, որոնց համար հասկանալի ու ընդունելի էին այդ ուսմունքի դրույթները, մանավանդ նրանք, որոնք ուղղված էին ընդդեմ աշխարհիկ կյանքի ցուխության՝ ի պաշտպանություն պարզ ու ոչ հավակնուտ կենցաղի ու մարդկային փոխհարաբերությունների:

Սանուսիական օրդենը խարսխված էր զավիայի՝ մենաստանի սկզբունքի վրա, որը հանդիսանում էր սանուսիականների հավաքատեղին, կենտրոնը, որի շուրջը համախմբվում էին նրանք: Այդ ուսմունքի հետևորդները միավորվում էին զավիաներում: Առաջին նման զավիա էիննվել 1843 թ. ալ-Քալդում, իսկ ապա նաև այլ վայրերում:

Անհաջողության մատնվելով Գիջազում՝ Մուհամմադ բին Ալի Սանուսին իր գործունեությունը տեղափոխեց Լիբիա, գլխավորապես Կիրենաիկա, որը դարձավ սանուսիական կոոնամուսուլմանական օրդենի միջնաբերդը: Այդտեղից նրա ազդեցությունը տարածվեց նաև հարևան արաբական նրկրներ՝ Եգիպտոս, Սուդան և Թունիս:

Կիրենաիկայում սանուսիականների դիրքերն այնքան ամրապնդվեցին, և նրանց հետևորդների թիվն այնքան բազմամարդ դարձավ, որ սանուսիականներն անգամ ի վիճակի եղան շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ եվրոպացիների ներթափանցմանը և XIX դարի վերջերին իրենց գլխավոր նստոցում՝ Ազդաբիում տեղծեցին սանուսիական կառավարություն՝ Մուհամմադ Իդրիս Սանուսիի գլխավորությամբ, որը հետագայում՝ 1918 թ., ընտրվեց սանուսիական օրդենի ղեկավար:

Սանուսիական օրդենն իր գործունեությունը Աֆրիկա՝ Լիբիա, տեղափոխելուց հետո մշտապես ձգտել է դուրս գալ Կիրենաիկայի սահմաններից և իրեն ենթարկել նաև Տրիպոլիտանիայի ու Ֆեցցանի ցեղերին: Բայց այդտեղ քնակվող արաբական և բերբերական ցեղերը մուսուլմանական այլ ուսմունքների հետևորդներ էին և դիմադրում էին սանուսիական օրդենի ուսնձգություններին: Ուստի օրդենի ղեկավարներին, այդ թվում և Մուհամմադ Իդրիս Սանուսիին, երկար ժամանակ չէր հաջողվում կտրել այդ ցեղերի դիմադրությունը, նրանց իրենց ենթարկել և դրանով իսկ սանուսիզմը վերածել Լիբիայում տիրապետող դավանանքի:

Անա այսպիսին էր ընդհանուր իրադրությունը Իտալիայի՝ Լիբիա ներխուժման նախօրյակին:

Իտալիան այդ արշավանքին պատրաստվում էր ամենայն պատասխանատվությամբ՝ զիտակցելով, որ իր զարդարային այդ առաջին պատերազմի ելքը շատ կարևոր նշանակություն կունենա իր՝ որպես պետության, հեղինակության համար:

Իտալա-բուլղարական պատերազմը սկսվեց 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ին իտալական զորքերի հարձակումով, որոնք կարողացան կտրել քուրդական զորքերի դիմադրությունը և հոկտեմբերի 3-ին գրավեցին Տրիպոլիսը՝ Տրիպոլիտանիայի գլխավոր քաղաքը: Թուրքական զորքերը լուրջ դիմադրություն չկարողացան ցույց տալ իտալական զորքերին և նրանց զիջելով մերձօձյա քաղաքներն ու բնակավայրերը՝ Միսուրատը, Քենգազին և այլն՝ նահանջեցին երկրի խորքը: Շուտով նրանց մեծ մասը վերադարձավ Թուրքիա և մասնակցեց բալկանյան պատերազմին:

Այսպիսով՝ լիբիացիները մնացին միայնակ իտալացիների դեմ-հանդիման: Բայց նրանք ցուցաբերեցին մեծ մարտունակություն և համառորեն դիմադրում էին իտալացիներին: Նրանց պայքարը ղեկավարեցին սանուսի ցեղային առաջնորդները, որոնց մեջ իր խիզախությամբ և ռազմական հմտությամբ աչքի էր ընկնում սանուսի շեյխ Օմար Մուխտարը: Սանուսի քեդվիները և գյուղացիներն իրենց սանուսի ղեկավարների առաջնորդությամբ Կիրենաիկայում և Տրիպոլիտանիայում համալրում էին իտալացի զավթիչների դեմ մարտնչողների շարքերը, կազմակերպում պարտիզանական քուլատներ և աշխարհագրայինների խմբեր: Իտալացիները հայտնվեցին բավականին քաղղ դրության մեջ և նրանց հարձակողական զործողությունները դանդաղեցին:

Թուրքիան, որն այդ նույն ժամանակ պարտություն կրեց բալկանյան պատերազմում, հարկադրված էր հաշտություն խնդրել Իտալիայից: Նա այլևս ի վիճակի չէր շարունակել պատերազմը Իտալիայի դեմ Գյուսիսային Աֆրիկայում:

Դաշտության պայմանագիրը Իտալիայի և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվեց 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ին: Այդ պայմանագրով Թուրքիան ճանաչեց Իտալիայի իրավունքները Կիրենաիկայի և Տրիպոլիտանիայի նկատմամբ, որոնց տրվում էր վարչական ինքնավարություն: Բայց դա ձևական էր, և ինքնավարության մասին կետը մնաց միայն քղթի վրա: Իտալիան, օգտվելով իր հաղթանակի պտուղներից,

1913 թ. հունվարին «միավորեց» Կիրենաիկան, Տրիպոլիտանիան ու Ֆեցցանը և այդ միացյալ տարածքն անվանեց Լիբիա:

Այսպես իստատաովեց իտալական տիրապետությունը Լիբիայի վրա, որը դարձավ իտալական առաջին նշանակալի գաղութը Աֆրիկայում:

Լիբիա անունը ծագում է հին եգիպտական «լեու» բառից: Գին եգիպտացիները՝ դպտիները, այդպես էին կոչում իրենցից արևմուտք գտնվող երկրի բնակիչներին՝ բերբերներին: «Լեու» եգրի հիման վրա հին հույները լեուների երկիրը կոչեցին Լիբիա: Իսկ իտալացիները 1913 թ. պարզապես վերականգնեցին և կյանքի կոչեցին այդ մոռացույթյան մատնված անվանումը՝ մի տարբերությամբ միայն: Գին եգիպտացիները Լիբիա անունը տարածել էին ամբողջ Զուսիտացին Աֆրիկայի, իսկ երբեմն նաև ամբողջ աֆրիկյան մայրցամաքի վրա: Մինչդեռ իտալացիները Լիբիա անունը տեղայնացրին բացառապես Կիրենաիկան, Տրիպոլիտանիան և Ֆեցցանն ընդգրկող տարածքում, որը և կազմում է ժամանակակից Լիբիան:

Լիբիայում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին ստեղծվեց բարդ իրավիճակ: Չկար համաձայնություն լիբիական տարբեր ուժերի՝ Կիրենաիկայում տիրապետող դիրքեր ունեցող սանուսիականների և Տրիպոլիտանիայի միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրը պայքարում էր գերակայող դիրքերի համար Լիբիայում: Երկպառակություններ դրսևորվեցին նաև սանուսիականների օրդենում՝ ղեկավարության համար: Գաշտ չէին նաև տրիպոլիտանական ճամբարում:

Դրությունն ավելի էր բարդանում այն պատճառով, որ ակտիվորեն միջամտում էին քուրդերը, իտալացիները և անգլիացիները: Թուրքերը թեև թուլացել էին, բայց օգնում էին լիբիական այն ուժերին, որոնք պայքարում էին իտալացիների դեմ: Պատերազմի սկզբում Թուրքիան և նրա դաշնակից Գերմանիան սուզանավերով զգալի քանակությամբ զենք և զինամթերք մատակարարեցին հատկապես տրիպոլիտանացիներին, այն իտալացիների դեմ իրենց պայքարում օգտագործելու համար: Միաժամանակ թուրքական սուլթանը Տրիպոլիտանիայում նշանակեց նոր էմիր և գորբերի նոր հրամանատար: Այդ քայլերով Ստամբուլը ծաղում էր բարդություններ ստեղծել Իտալիայի համար, նրան ավելի մտադրելով իր բարդություններ ստեղծել Իտալիայի համար, նրան ավելի ծաղում էր քարոզարկել լիբիական գործերի մեջ և դրանով չեղել նրա ուշադրությունը եվրոպական բառերարժեքի, որտեղ նա մնտանտի երկրների հետ հանդես էր գալիս Գերմանիայի և Թուրքիայի դեմ: Իսկ

Իտալիան, ընդհակառակը, ցանկանում էր վերջնականապես քուրքերին դուրս մղել Լիբիայից:

2. Լիբիան իտալական տիրապետության ներքո (1918–1939 թթ.)

Մանուսիական օրդենի ներսում պայքարն ավարտվեց Մուհամմադ Իդրիս Մանուսիի հաղթանակով, որը ազ–Չալիատնայում կնքված պայմանագրով Անգլիայի և Իտալիայի կողմից ծանաչվեց որպես ներքին Կիրենաիկայի եմիր՝ նրանց հետ համագործակցելու դիմաց: Իտալիան պահպանում էր իր տիրապետությունը Կիրենաիկայում, որտեղից քուրքերը 1918 թ. լրիվ դուրս մղվեցին:

Այլ կերպ դասավորվեցին իրադարձությունները Տրիպոլիտանիայում: Կիրենաիկայի հետ համաձայնության գալու և համատեղ պայքարելու քաղաքախիվ փորձերի ծախսումից հետո 1918 թ. նոյեմբերին Տրիպոլիտանիան հռչակվեց հանրապետություն, իսկ Գադյան քաղաքը հայտարարվեց նրա մայրաքաղաք: Ստեղծվեցին հանրապետական կառավարություն և Յանդապետության խորհուրդ, որը դարձավ Տրիպոլիտանիայի բարձրագույն մարմինը: Նրա ղեկավարները դարձան Ռ. Մուվնիլին, Ս. Բարունին և Ա. Մուրիդը:

Տրիպոլիտանական հանրապետության հռչակումը քշնամաբար ընդունվեց Իտալիայի կողմից: Նա պատրաստվեց վճռական ռազմական զործողությունների նրա դեմ: Արդեն 1919 թ. Տրիպոլիում կենտրոնացվեցին 70 հազ. իտալական զինվոր և մեծաքանակ ռազմական տեխնիկա՝ պատրաստ զենքի ուժով վերացնելու հանրապետությունը: Սակայն Իտալիան չկարողացավ իրագործել իր այդ ծրագիրը ներքին մի շարք պատճառներով: Նախ՝ Իտալիան նոր էր դուրս եկել պատերազմից, հյուսված էր, իսկ պատերազմից, այդ քվում՝ միջրիկայում ծավալված ռազմական զործողություններից հոգնած իտալացիները, որոնք այդ պատերազմից որևէ լավ բան չէին սպասում, պահանջում էին խաղաղություն: Ծագել էին նաև մի շարք ներսոնտեսական և ներքաղաքական խնդիրներ: Այդ հանգամանքների բերումով իտալական կառավարությունը գերադասեց ձեռնպահ մնալ ռազմական զործողություններից և ինչ–որ քաղաքական լուծում գտնել: Տրիպոլիտանացիները նույնպես հոգնած էին երկարատև աղյուսաբամ պատերազմական զործողություններից և պատրաստ էին բանակցությունների սեղանի շուրջը նստել իտալացիների հետ: 1919 թ. նրանց միջև կնքվեց զինադադարի և

հաշտութեան համաձայնագիր: Տրիպոլիտանիայի Գանրապետութիւնը պահպանվեց, սակայն պահպանվեցին նաև Իտալիայի իրավասութունները նրա նկատմամբ: Փաստորեն, նրկու կողմերն էլ այդ պայմանագրով փորձում էին ժամանակ շահել և պատրաստվել նոր հակամարտութեան, որն անխուսափելի էր թվում երկու կողմերի համար:

Իտալիան դիմեց մի խորամանկ քայլի: Նա 1920 թ. Գոմ հրավիրեց տրիպոլիտանական պաշտոնական պատվիրակութեանը՝ Տրիպոլիտանիայի - վարչական անկախության - հարցերը քննարկելու համար: Պատվիրակութիւնը Գոմից վերադարձավ ձեռնունայն: Իտալացիները միևնույն ժամանակ անեն ինչ անում էին պատակտում մտցնելու Տրիպոլիտանիայի ղեկավարութեան շարքերում, ընդհարումներ հրահրում տարբեր ռազմական խմբավորումների ու ցեղերի միջև: Նման մի ընդհարման ժամանակ 1921 թ. զոհվեց Ռամադան Սուվեյիլին, որը դարձել էր Տրիպոլիտանիայի Գանրապետութեան ամենահեղինակավոր ղեմերից մեկը:

Նրա սպանութիւնը նոր իրադրություն ստեղծեց Տրիպոլիտանիայի Գանրապետութիւնում: Նրա ղեկավարութեան ասջև կանգնեց հետագա քաղաքական քայլերի և հանրապետութեան ճակատագրի հարցը: Այդ հարցի լուծմանը նպաստեց Կիրենաիկայի էմիր Իդրիս Սանուսին, որը հայտնեց իր պատրաստակամութեան մասին՝ համաձայնութեան գալ Տրիպոլիտանիայի հետ: Վերջինիս ղեկավարութիւնը, որը Ռ. Սուվեյիլիի սպանվելուց հետո գլխավորում էր Ա. Մուրիդը, դրականորեն արձագանքեց Իդրիսի առաջարկութեանը: 1921 թ. Սիրտում տեղի ունեցավ տրիպոլիտանական ղեկավարների հանդիպումը Իդրիս Սանուսիի հետ: Կողմերն ընդունեցին նրա առաջարկութիւնը՝ միավորվել և միասնական ուժերով պաշտպանել Լիբիայի շահերը: Տրիպոլիտանական ղեկավարութիւնը համաձայնվեց միավորել Կիրենաիկան և Տրիպոլիտանիան և նրա էմիր ճանաչել Իդրիս Սանուսիին: Վերջինս 1922 թ. հոկտեմբերին էմիրի կարգավիճակով գլխավորեց Կիրենաիկան և Տրիպոլիտանիան:

Սակայն իրադրութիւնը շուտով կտրուկ փոխվեց, որը կապված էր 1922 թ. Իտալիայում ֆաշիզմի իշխանութեան գլուխ գալու հետ: Առաջին ֆաշիստական կազմակերպութիւնները Իտալիայում հայտնվել էին դեռևս 1919 թ., որոնք այնուհետև այնքան ուժեղացան, որ երեք տարի անց՝ 1922 թ., գրավեցին իշխանութիւնը: Իտալիան դարձավ առաջին ֆաշիստական պետութիւնը, որը գլխավորեց ֆաշիստների առաջնորդ Բենիտո Մուսոլինին, որը կրում էր դուլն տիտղոսը: Իտալիայում հաստատվեց անբողջատիրական համակարգ, վերացվեցին դեմոկրատա-

կան ազատությունները, սկսվեցին հալածանքները առաջադիմական ուժերի նկատմամբ. լայն ծախս էր ստացան գանգվածային ձերբակալությունները և այլն:

Ֆաշիզմի իշխանության գլուխ գալն իր ազդեցությունն ունեցավ նաև Իտալիայի գաղութային քաղաքականության վրա: Այն դարձավ ավելի ագրեսիվ ու դժան: Իտալիայի Ֆաշիստական իշխանությունների այդ նոր քաղաքականությունն իր աշտահայտությունը գտավ նաև Լիբիայում, որը շարունակում էր մնալ իտալական գաղութային կայսրության անեղծման գլխավոր խաղաքարը:

Իտալիայի Ֆաշիստական կառավարությունը, խախտելով նախորդ կառավարությունների պայմանագրային պարտավորությունները և լիբիացիներին տրված խտառումները, անցավ հարձակողական զործողությունների՝ նպատակ ունենալով վերագնել այն սահմանափակ ազատությունները, որ տրվել էին Կիրենաիկային ու Տրիպոլիտանիային: Լիբիայում նորանշանակ իտալական նահանգապետ կոմս Վոլպին, որն այդ պաշտոնը զբաղեցրեց մինչև 1925 թ., կարողացավ գրավել Տրիպոլիտանիան, զինաքափ անել բնակչությանը և հարթական հեռագրեր ուղարկել Յոնն այն մասին, որ Տրիպոլիտանիան «խաղաղեցված է»: Իտալական 30-հազարանոց զորաբանակը, որը նետվել էր Լիբիա, գրավեց Տրիպոլիտանիայի մայրաքաղաք Գարյանը, ինչպես նաև կարևոր նշանակություն ունեցող Եֆրեն և այլ տրիպոլիտանական քաղաքները: Կիրենաիկան չէր շտապում օգնության հասնել տրիպոլիտանական մարտիկներին, որոնք զգում էին զենքի և զինամթերքի մեծ պակաս և հայտնվել էին հուսահատ վիճակում: 1923–1924 թթ. հայրենասիրական ուժերը կրեցին մի շարք պարտություններ և իտալական զորքերը գրավեցին ամբողջ Տրիպոլիտանիան, որը նշանակում էր Տրիպոլիտանական Չանրապետության վախճանը:

Դրությունը տագնապալի դարձավ նաև Կիրենաիկայում: Այստեղ բավականին լարված էր քաղաքական իրադրությունը, որը մեծապես կապված էր իտալական ագրեսիայի նկատմամբ համապատասխան դիրքորոշում գրավելու հետ: Էմիր Իդրիսի շրջապատում կային ազդեցիկ ուժեր, որոնք գտնում էին, որ չպետք է մասնակցել հակաիտալական պայքարին, որը և դարձավ տրիպոլիտանացիներին օգնություն ցույց չտալու գլխավոր պատճառը: Սակայն հարցը միայն դա չէր: Բավարարելով այդ ուժերի պահանջը՝ էմիր Իդրիսը, որպեսզի չմասնակցի հակաիտալական պայքարին, «վատառող» լինելու պատրվակով հե-

ուցավ Լիբիայից և Խաստատվեց եգիպտոսում: Արա քաջակայության ժամանակ Կիրենաիկան ղեկավարում էր շեյխերի խորհուրդը՝ շեյխ Մ. Գադամսի գլխավորությամբ:

Կիրենաիկայում դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ այստեղ տեղեցիկ էր յուրատեսակ իրադրություն: Կիրենաիկայի ծովափնյա քաղաքները գտնվում էին իտալացիների վերահսկողության տակ, և նրա նստակյաց բնակիչները, որոնք տնտեսապես կապված էին իտալացիների հետ, դեմ էին Իտալիայի հետ պատերազմին և պահանջում էին խաղաղության պահպանումը, որից կախված էր նրանց տնտեսական բաղնեցությունը:

Իսկ Կիրենաիկայի ներքին շրջանների, որոնք գտնվում էին սաուդիների և նրանց ռազմական ջոկատների վերահսկողության տակ, տեղական բնակչությունը, գլխավորապես քոչվոր քեդվիները, կոմունակից էին զինված պայքարի՝ իտալական տիրապետությունը Կիրենաիկայում վերացնելու համար:

1923 թ. մարտին իտալական զորքերը ռազմական գործողություններ սկսեցին Կիրենաիկայում: Լավ զինված իտալական կանոնավոր զորքերի դեմ կանգնած էին Կիրենաիկայի աշխարհագրային մարտիկները, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Օմար Մուխտարի զորացուկատները: Իտալական զորքերը տարան մի շարք հաղթանակներ: 1925 թ. նրանք գրավեցին սամուսիների կարևոր հենակետ Ջադրուրը, իսկ 1927 թ.՝ Ջելան, Օյիլան և Ջալուն: Լիբիական ընդդիմադիր ջոկատները, այդ թվում նաև Օմար Մուխտարը, հարկադրված էին հեռանալ և ամրանալ Ջեբել Ախլարի լեռներում:

1928 թ. Լիբիայում իտալական գլխավոր նահանգապետ նշանակվեց մարշալ Բադուլիոն, որն ավարտին հասցրեց Կիրենաիկան ամբողջապես հնազանդեցնելու և ամբողջ Լիբիան օկուպացնելու գործը: Դրանից հետո 1929 թ. մարշալ Բադուլիոյի զորքերը գրավեցին Միզդան Ֆեցցանում և այդ նույն թվականին ավարտեցին Լիբիայի երրորդ երկրամասի՝ Ֆեցցանի գրավումը:

Ավարտելով Լիբիայի հիմնական մասերի գրավումը՝ իտալացիները որոշեցին վերջ տալ նաև Օմար Մուխտարի դիմադրական շարժմանը: Այդ գործը 1930 թ. հանձնարարվեց Գրացիանիին, որը 1931 թ. լայնածավալ գործողություններ սկսեց Օմար Մուխտարի դեմ: Վերջինս, կտրված լինելով արտաքին աշխարհից և դրսից ոչ մի օգնություն չստանալով, հայտնվել էր հուսահատական դրության մեջ: Մարտերից մնկում

նա վերալրովեց և գերեվարվեց իտալացիների կողմից: 60-ամյա այդ հերոսը՝ լիբիացիների ազատագրական պայքարի այդ խիզախ առաջնորդը, դատապարտվեց մահվան և 1931 թ. կախաղան հանվեց:

Այսօրվով իտալական Ֆաշիստներին հաջողվեց ճնշել լիբիացիների ազատագրական պայքարը և իրենց տիրապետությունը տարածել ամբողջ Լիբիայի՝ նրա երեք մասերի՝ Կիրենայիկայի, Տրիպոլիտանիայի և Ֆեցցանի վրա:

Լիբիայի ռազմական եվաճումը և նրա երեք մասերն իրեն ենթարկելը, հանդիսանում էր Լիբիայում Իտալիայի գաղութային քաղաքականության մի կողմը: Մյուս կարևոր կողմը Լիբիայի տնտեսական յուրացումը և համայն Լիբիայի «իտալականացման» խնդիրն էր: Եվ Իտալիան, հատկապես Ֆաշիստների իշխանության գլուխ գալուց հետո, այդ ծրագիրն իրականացնում էր ամենայն հետևողականությամբ:

Իտալական Ֆաշիստներն իրենց դուշին գլխավորությամբ փափայում էին Միջերկրական ծովը յուրատեսակ իտալական ծովի վերածելու ցնորամիտ գաղափարները: Այդ ծրագրի շրջանակներում Լիբիան զրավում էր քաջատիկ տեղ, և նրան վերապահված էր ցատկահարթակի դեր: Իտալիայում Լիբիան համարում էին Իտալիայի «չորրորդ արևը»: Անցյալ դարի 20-ական թվականներից սկսվեց Լիբիայի կոլոնիզացիան: Մեծաքանակ իտալական գյուղացիներ, գլխավորապես Միջինկալից, ներգաղթեցին Լիբիա, որոնց տրամադրվեցին լավագույն և բարեբեր հողատարածքները: Քայքայում և քանդում արվեցին «անտեր» հողատարածքներ չէին, այլ պատկանում էին լիբիացի գյուղացիներին, որոնցից բռնագրավում էին դրանք ու հանձնվում Իտալիայից եկած գյուղացիներին: Նրանց տրվում էին նաև այլ բնույթի զանազան արտոնություններ Լիբիան «իտալականացնելու» համար: Մոտ 10-15 տարի անց նրանց ձեռքում կենտրոնացվեց մոտ 500 հազ. հա մշակելի հողատարածքներ, իսկ իտալական կոլոնիստների թիվը հասավ մոտ 100 հազարի:

Լիբիայի «իտալականացման» ծրագրի իրականացումով Իտալիան հիմնականում երեք նպատակ էր հետապնդում: Առաջին՝ խրախուսելով իտալացի գյուղացիների արտագաղթը Լիբիա, նրանց տրամադրելով հսկայական հողատարածքներ և տալով արտոնություններ՝ իտալական իշխանությունները ձգտում էին իրենց համար ստեղծել հուսալի հենարան Լիբիայում: Երկրորդ՝ Իտալիայում շատ բարձր էր զործագրությունը, այդ թվում և գյուղական շրջաններում, որտեղ կար նշանակալի աշխատուժի ավելցուկ: Նրանց ծրագրավորված արտագաղթը նպատակ

ունենր կրճատել գործազրկությունը Իտալիայում և շրանով լուծել նաև նրա առջև կանգնած սոցիալական որոշ խնդիրներ: Եվ նրե այս բուրդին ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ ընդարձակ հողաբաժիններ ստանում էին ոչ միայն անհատ գյուղացիները, այլև Լիբիայում իտալական քաղաքացիական ու ռազմական իշխանությունները, ապա պարզ կոյառնան տնտեսական այն վնասների չափերը, որ Իտալիան իր տիրապետության տարիներին հասցրեց Լիբիայի տնտեսությանը: Եվ երրորդ, իտալացի կոլոնիատներին տրվում էին արգելվանդ հողեր, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց բարձր բերքատվությամբ, որոնք զգալի մասը արտահանվում էր Իտալիա: Դրանով Իտալիան աշխատում էր մեղմացնել պարենային հարցում երկրում գոյություն ունեցող լարվածությունը:

Լիբիայի «իտալականացման» ծրագիրը և իտալական գաղութային և տնտեսական քաղաքականությունը արժանացել են խիստ բացասական գնահատականի մասնագիտական գրականության մեջ: Էն Տուսիֆը, որը Լիբիային նվիրված մի շարք աշխատությունների հեղինակ է, գրում է. «Իտալական ժամանակաշրջանը ավերիչ եղավ լիբիական ժողովրդի համար: 1911 թվականի (նկատի ունի իտալա-թուրքական պատերազմը և Լիբիայի գրավումը Իտալիայի կողմից — Ն. 3.) և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտի միջև ընկած ժամակահատվածում մոտ մեկ միլիոն կազմող տեղական բնակչության կեսը մնաց բռնի արտաքսման կամ ոչնչացման հետևանքով»: Իտալական քաղաքականությունը Լիբիայում նույն կերպ է բնութագրում նաև Վ. Լ. Լավրենտը՝ նշելով, որ «Լիբիայում երկարատև ռազմական գործողությունների և իտալացիների վայրագությունների հետևանքով նրա տնտեսությունը լրիվ անկում ապրեց»: Պատահականություն չէր, որ անգլիական մի այնպիսի հեղինակավոր հրատարակության մեջ, որպիսին «Մերձավոր Արևելք և Գյուսիսային Աֆրիկա» կոլեկտիվ աշխատությունն է, նշելով, որ իտալական կոլոնիատները Լիբիայում հիանալի էին մշակում այգիները և ցանքատարածությունները, իսկ իտալական իշխանությունները ստեղծեցին բարեկարգ ճանապարհների խիտ ցանց և այլն, ընդգծում են, որ «նրանց քաղաքակրթական քաղաքականությունն իր ծանրակշիռ մասով իրականացվում էր ի սեր իրենց շահերի»: Եվ դրանից հետո անմիջապես մատնանշում են, որ «լիբիացիների առաջադիմության հարցերը շատ ստորադաս տեղ էին գրավում»:

Տնտեսությունը իտալական գաղութարարների ավերիչ գործողությունների միակ բնագավառ չէր: Նրանք ոտնձգություններ կատարեցին

նան մշակույթի, առաջին հերթին կրթության նկատմամբ՝ վիրավորելով լիբիացիների ազգային արժանապատվությունը: Հաղորդակցության և պաշտոնական հրահանգների ու գրությունների լեզուն համարվեց ոչ թե արաբերենը, այլ իտալերենը: Լիբիայում հիմնվեցին տարրական դպրոցներ, բայց լիբիացիները իրենց զավակներին չէին ուղարկում այդ դպրոցները՝ վախենալով, որ նրանք կկորցնեն իրենց իսլամական հավատը և ապրելաձևը: Իսկ բարձրագույն կրթություն լիբիացիները նախընտրում էին ստանալ հարևան եգիպտոսում:

Լիբիացի շատ հայրենասեր մտավորական, ազգային ու քաղաքական գործիչներ, խուսափելով իտալական ֆաշիստների իսլամադավաններից, բռնություններից ու ծնրբակալություններից, հարկադրաբար լքում էին իրենց հայրենիքը և քաղաքական ապաստան գտնում արաբական երկրներում՝ եգիպտոսում, Թունիսում, Ալժիրում, անգամ աֆրիկյան որոշ երկրներում, ինչպես՝ Չադը, Նիգերը և այլն, որոնք առանձնապես չէին փայլում դեմոկրատական ազատությունների հարցերում:

3. Լիբիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմի շրջանում (1939–1945 թթ.)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի շրջանում, մանավանդ նրա սկզբնական փուլում, Լիբիան ականալից վերածվեց կատաղի պատերազմական գործողությունների քառերաբեմի: Պատերազմը հարձակո՞ղ առիթ հանդիսացավ Իտալիայի համար՝ գործնական քայլերի դիմելու «Յյուսիսաֆրիկյան կայսրություն» ստեղծելու իր վաղեմի քաղաքական ծրագիրն իրականացնելու համար: Այդ կայսրության միջուկը լինելու էր Լիբիան, որտեղից Իտալիան պետք է ներխուժեր եգիպտոս և հարևան այլ երկրներ և դրանց միացնելով նաև եթովպիան՝ ստեղծեր իր «սեփական» լայնածավալ կայսրությունը:

Իտալիան, որը ստեղծել էր բավականին լավ զինված բանակ, հույս ուներ, հենվելով իր ռազմաքաղաքական դաշնակից հիտլերյան գերմանիայի արևակցության ու օգնության վրա, պարտության մատնել Յյուսիսային Աֆրիկայում իր գլխավոր հակառակորդ Անգլիային: Եվ պատերազմի սկզբնական փուլում, մանավանդ Ֆրանսիայի կապիտուլյացիայից հետո, երբ Անգլիան մնացել էր միայնակ գերմանա-իտալական հզոր ռազմական մեքենայի դեմ, քվում էր, թե միթազգային քարե-

նպաստ ռազմաքաղաքական պայմաններ են ստեղծվել խտալական այդ օրագրի կենսագործման համար:

1940 թ. խտալական զորքերը լիբիական տարածքից ներխուժեցին եգիպտոս: Այդպես Լիբիան ներգրավվեց պատերազմի հորձանուտի մեջ, որը նրան մեծ տատալանքներ պատճառեց:

Ստացվեց այնպես, որ լիբիացիները պատերազմական գործողություններին մասնակցեցին երկու կողմից՝ թե՛ խտալական և թե՛ անգլիական: Իտալական Ֆաշիստական բարձրագույն ղեկավարության կողմից ստեղծվեց հատուկ՝ այսպես կոչված Լիբիական կորպուս, որի հրամանատար նշանակվեց Լիբիայում խտալական գլխավոր նահանգապետը: Նա համալրված էր լիբիացիներից և խտալացիներից, ընդ որում՝ լիբիացիները կազմում էին այդ կորպուսի անձնակազմի երկու երրորդը:

Իսկ անգլիացիներն օգտագործեցին լիբիական էմիգրացիային, որոնք հաստատվել էին գլխավորապես եգիպտոսում, որտեղ գտնվում էր նաև Կիրենայիկայի և Տրիպոլիտանիայի էմիր Իդրիս Սանուսին՝ իր Լիբիական լեգեոնով, որի շարքերում հաշվվում էր 14 հազ. մարդ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սկսվելուց հետո, 1939 թ. հոկտեմբերին լիբիական շեյխերը, քննադելելով Լիբիայի ալպազայի հարցերը և պատերազմում նրա գրավելիք դիրքերը, որոշում ընդունեցին պայքարել Իտալիայի տիրապետությունից Լիբիայի ազատագրման համար: Եվ նրանք այդ պայքարի ղեկավարությունը վստահեցին Իդրիս Սանուսիին: Սակայն նրան կից ստեղծվեց Խորհրդատվական խորհուրդ, որի մեջ մտան Կիրենայիկայի և Տրիպոլիտանիայի շեյխերի ներկայացուցիչները: Ստանալով նման լիազորություններ՝ Իդրիս Սանուսին 1940 թ. օգոստոսին համաձայնագիր ստորագրեց Անգլիայի հետ և նրա տրամադրության տակ դրեց իր 14—հազարանոց լեգեոնը, որը բաժանված էր հինգ գումարտակների: Փոխադրելով, Անգլիան խոստացավ պատերազմի ավարտից հետո օգնել Իդրիսին նրա դիրքերը Լիբիայում ամրապնդելու համար:

Ինչպես նշվեց, Իտալիան 1940 թ. վերջերին ներխուժեց եգիպտական տարածք, և այդ պահից սկսած՝ եգիպտոսում տեղակայված Իդրիս Սանուսիի Լիբիական կորպուսը մասնակցեց եգիպտա—լիբիական տարածքում ծավալված մարտական բոլոր գործողություններին: Իսկ հակառակ՝ խտալական կողմից նրանց դեմ պատերազմական գործողություններին խտալական զորքերի հետ միասին մասնակցում էին լիբիական զորքերը, որոնք թոնի զորակոչվել էին Իտալիայի կողմից ստեղծված Լիբիական կորպուս:

Անգլիացիները կարողացան դուրս մղել իտալական զորքերին Եգիպտոսից, և 1941 թ. ձմռանը ռազմական զործողությունները ծավալվեցին Լիբիայի տարածքում: Այստեղ կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Բենզազիի մոտ, որտեղ առաջին անգամ միմյանց բախվեցին նաև լիբիացիների մարտական ուժերը, որոնք համրեա էին զալիս անգլիական և իտալական զորքերի շարքերում: Դա նրանց համար վերածվեց եղբայրապան պատերազմի: Կիրենայիկացի մայրաքաղաք Բենզազիի համար ծավալված մարտերը բերեա ամենաթեժ և ծանր մարտերն էին, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծավալվեցին Լիբիայի տարածքում: Քաղաքը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Լա անխնայ ռմբակոծման ենթարկվեց անգլիական և իտալական ավիացիայի և հետախար ծանր հրետանու կողմից: Քաղաքը վերածվել էր ավերակների կույտի: «Կերքիվերջու, անգլիացիները գրավեցին այն: Ականատեսները վկայությամբ՝ քաղաքից շատ քիչ բան էր մնացել: Ըստ մեծ էին մարդկային կորուստները, այդ թվում և լիբիացիների, որոնք երկու կողմից էլ տվեցին մարդկային վիթխարի զոհեր: 1941 թ. ձմեռվա վերջերին և զարման սկզբներին քրիստոնական զորքերն ամբողջությամբ գրավեցին Կիրենայիկան: Իտալիան հայտնվեց հուսահատ վիճակում. անկմայտ դարձավ, որ նա չի կարող իր սեփական ուժերով ոչ միայն իրականացնել Զյուսիսային Աֆրիկայում իր կայսրությունը ստեղծելու ծրագրերը, այլև ապահովել իր ներկայությունը Լիբիայում և ընդհանրապես Աֆրիկայում: Եվ ինչքան էլ որ ստորացուցիչ լիներ դուշեի համար, այնուհանդերձ, նա օգնության խնդրանքով դիմեց Դիալոնին, որը խուճապային վիճակում հայտնված իր դաշնակցին փրկելու համար Լիբիա ուղարկեց իր ընտիր տանկային կորպուսներից մեկը՝ զենքուա էրվին Ռոմեյի հրամանատարությամբ: Գերմանա-իտալական զորքերին հաջողվեց անցնել հակահարձակման և հասնել որոշակի հաջողությունների: Լրանց կրկին ներխուժեցին Եգիպտոս, որտեղ, սակայն, Ալ-Ալամեյնի մոտ 1942 թ. հուլիսից սկսվեցին տեղի ունեցած ճակատամարտում, նրանք գլխավոր քաջախախտեցին: Այդ մարտերում անգլիական զորքերի հետ կողք կողքի մարտնչում էին նաև լիբիացիները: Չարգացնելով իրենց հարձակումը՝ անգլիացիները 1942-1943 թթ. ընթացքում կրկին ազատագրեցին Կիրենայիկան, ապա նաև Տրիպոլիտանիան:

Իսկ ինչ վերաբերում է Լիբիայի երրորդ երկրամասին՝ Ֆեցցանին, ապա այն գրավվեց զենքուա Դո Գոլի կողմից ղեկավարվող և Անգլիայի դաշնակից «Մարտնչող Ֆրանսիայի» զորքերի կողմից: Լիբիայի որոշ

մերձօժովյա շրջաններում աի իրան նաև ամերիկյան զորքեր, որոնք օգնության էին եկել իրենց դաշնակից բրիտանական զորքերին:

Այսպիսով՝ 1943 թ. ամբողջ Լիբիան ազատագրվեց իտալական տիրապետությունից²³:

4. Լիբիական անկախ պետության՝ Լիբիական Միացյալ Թագավորության կազմավորումը

Իտալիայի պարտությունը և նրա արտաքսումը աֆրիկյան մայրցամաքից ազատություն չբերեցին Լիբիային: Այն օկուպացվեց անգլիական և ֆրանսիական զորքերի կողմից: Անգլիան օկուպացրեց Կիրենայիկան ու Տրիպոլիտանիան, իսկ «Մարտնչող Ֆրանսիան»՝ Ֆեցցանը: Այս երեք երկրամասերում էլ հաստատվեց օկուպացիոն ռեժիմ:

Պատերազմը շատ ծանր հետևանքներ ունեցավ Լիբիայի համար: Վիթխարի մարդկային զոհեր, տասնյակ ավերված քաղաքներ և հարյուրավոր գյուղեր, քայքայված տնտեսություն և ժողովրդի բշվառ վիճակ. ահա թե ինչ ստացավ Լիբիան պատերազմից, որ, ինչպես նշել ենք, նրա պատերազմը չէր, և որի մեջ նա ներգրավվել էր ակամայից կամ բռնի կերպով: Բնակչության մեծ մասը տառապում էր բերասնունից, իսկ մի մասն էլ կանգնած էր սովի վտանգի աօջև: ՄԱԿ-ի հատուկ ներկայացուցիչը, որը այցելել էր Լիբիա և ծանոթացել երկրում տիրող տնտեսական «իսկապես աղսսափելի դրության» հետ, առաջարկել էր «կազմակերպել զոհե դպրոց հաճախող երեխաների սնունդը»: Բնակչության ամսական եկամուտը ըստ շնչի կազմում էր ընդամենը 2,5 ԱՄՆ դոլար, որն ամենացածր ցուցանիշներից մեկն էր աշխարհում: Լիբիայում չկար առողջապահության և սոցիալական ապահովագրության որևէ համակարգ:

Անգլիական և ֆրանսիական օկուպացիոն իշխանությունները չէին շտապում ավերված քնակավայրերը վերակառուցել, քայքայված տնտեսությունը վերականգնել և ժողովրդի դրությունը փոքրիշատե բարելավել: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նրանք վստահ չէին, թե երկար ժամանակ կմնան Լիբիայում և հստակ պատկերացում չունեին, թե պատերազմի ավարտից հետո Լիբիան՝ ինչպիսի քաղաքական կարգավիճակ կունենար: Այդուհանդերձ, նրանք աշխատում էին անդապնդել իրենց դիրքերը Լիբիայում, անգամ փորձում էին իրենց համար սո-

23 Այս մասին տե՛ս նաև սույն հատրրի եզիպտոսին նվիրված գլխում:

ցիպական հենարան տեղծել: Բուսլիայի պարտությունից հետո շատ իտալացիներ փախան Լիբիայից, լքելով իրենց գույքն ու հողերը: Օկուպացիոն իշխանությունները այդ լքված հողերը բաժանեցին ոչ քն աղքատության դուրս հասած գյուղացիներին, այլ լիբիական ցեղացի ավագանուն: Նրանք էքսպրոպրիացիայի ենթարկեցին իտալական բարձրագույն զինվորականության ունեցվածքը և հողատարածքները, սակայն դա պահեցին իրենց վերահսկողության տակ:

Անգլիական և ֆրանսիական օկուպացիոն իշխանությունները վարում էին Լիբիայի երկրամասերը միմյանցից տարանջատելու և նրանց միջև տնտեսական կապերը խզելու կամ բուլացնելու մի յուրօրինակ քաղաքականություն, որն իր արտացոլումը գտավ յուրաքանչյուր շրջանում իր սեփական դրածը մտցնելու մեջ: Տրիպոլիտանիայում շրջանառության մեջ դրվեց իտալական լիբան, Կիլենաիկայում՝ անգլիական ֆունտ ստեռլինգը, իսկ Ֆեցցանում՝ ալժիրյան ֆրանկը: Բացի դրանից, այդ երեք շրջաններից յուրաքանչյուրն ուներ իր վարչական բաժանումը: Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանք, որ Լիբիայի երեք երկրամասերի հարցերով՝ քաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական և այլն, զբաղվում էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութային նախարարությունները, որից դժվար չէր եզրակացնել, որ Լիբիայի տարածքները Լոնդոնում և Փարիզում դիտվում էին որպես գաղութային միավորներ:

Օկուպացիոն իշխանություններն ըստ իրենց հայեցողության էին տնօրինում Լիբիայի տարածքները: Ֆրանսիան Լիբիայից անջատեց Գառի օազիսը և միավորեց Գարավային Ալժիրին, իսկ Գադամեսի օազիսը՝ Գարավային Թունիսին: Այնուհետև նա ամբողջ Ֆեցցանի վրա տարածեց Ալժիրում գործող օրենքները, որոնք ֆրանսիական գաղութարարներն էին մտցրել:

Անգլիան և Ֆրանսիան որոշ քայլեր ձեռնարկեցին նաև իրենց ռազմական ներկայությունը Լիբիայում ամրապնդելու համար: Բրիտանական ռազմածովային բազաներ ստեղծվեցին Տրիպոլիում, Բենգազիում, Տոբրուկում, Չուարայում, իսկ Ֆրանսիան Ֆեցցանում կառուցեց քեչքաղաշտեր: Նրանցից հետ չմնաց ԱՄՆ-ը, որը հիմնեց իր ռազմական բազան Ուիլուս Ֆիլդում Տրիպոլիտանիայում:

Անգլիական և ֆրանսիական օկուպացիոն իշխանությունների տնտեսական, ֆինանսական, վարչական և ռազմական քաղաքականությունը լիբիացիների խորը դժգոհությունն առաջացրեց: 1945 թ. տեղի ունեցան առաջին խոշոր հակաանգլիական ցույցերը Տրիպոլիում:

Անհնազանդություն չի անդուլժմոջ անգլիական օկուպացիոն վարչակարգը դաժանորեն ճնշեց լիբիացիների այդ էությունը և պատժեց նրա կազմակերպիչներին ու ոգեշնչողներին: Սակայն դա չէր կարող լսելոյել լիբիացիների ազատատենչ ձգտումները:

Չեռապատերազմյան շրջանում նկատվեց զգալի փոփոխություն լիբիացիների հոգեբանության, տրանսպորտայունների և մտածելակերպի մեջ: Նրանց մեջ ուժեղանում էր ազգային-ազատագրական պայքարի և անկախ պետություն ունենալու գաղափարը: Աշխուժացավ քաղաքական կյանքը, սկսեցին լույս տեսնել բերքեր, ձևավորվել քաղաքական կազմակերպություններ, որոնց գործունեությունը նպաստում էր լիբիացիների հակազաղութային գործունեության ծավալմանը:

Սակայն սկզբնական շրջանում լիբիացիների մոտ չկար միասնական տեսակետ երկրի ապագայի վերաբերյալ: Լիբիացիների մեծամասնությունը կողմնակից էր Լիբիայի անկախությանը և միասնությանը, սակայն կային ուժեր, գլխավորապես Տրիպոլիտանիայում, որոնք հանդես էին գալիս Տրիպոլիտանիայի ինքնավարության պահանջով, իսկ մեկ այլ տեսակետի կողմնակիցներն առաջարկում էին Եգիպտոսի և Լիբիայի դաշնության պահանջը, որի ծայնավորոն էր 1948 թ. ստեղծված Եգիպտոսի և Լիբիայի դաշինքի կուսակցությունը: Քաղաքական ասպարեզում հայտնվեցին ուժեր, որոնք պահանջում էին Լիբիան ղեկ Արաբական պետությունների լիգայի խնամակալության տակ: Այդ հանգամանքը, բնականաբար, ջլատում էր Լիբիայի հակազաղութային, հակաիմպերիալիստական ուժերը՝ հնարավորություն տալով Անգլիային ու Ֆրանսիային մանրելու և իրենց ձեռնառու քաղաքական լուծումներ պարտադրելու լիբիացիներին:

Չարկ է նկատի առնել ևս մեկ կարևոր հանգամանք: Ասպարեզում զանազան անվանակոչումների տակ հայտնված կուսակցությունները՝ «Ազատ ազգային ըլուկ», Ազգային կուսակցություն, «Միասնության ազգային ըլուկ», Լեյբորիստական կուսակցություն, Անկախության կուսակցություն և այլն, բուլլ կազմակերպություններ էին, չունեին կազմակերպական կուռ կառուցվածք և առանձնապես այքի չէին ընկնում կարգապահությանը: Կուսակցություններին զուգահեռ, ասպարեզում հայտնվեցին այսպես կոչված ազգային կամ քաղաքական ակումբները, ինչպես «Օմար ալ-Մուխտար» ակումբը Կիրենաիկայում կամ Քաղաքական ակումբը Տրիպոլիտանիայում: Նրանք հրապուրիչ էին հատկապես երիտասարդության համար, որոնք ջանասիրաբար ձեռնամուխ եղան իրենց

տպագիր օրգանները հրատարակելու և ընկալության տարբեր խավերի շրջաններում տարածելու գործին, ինչպես «Յարաբուրս ալ-Նարբ» կամ «Ալ-Վարան» բերթերը: Դակագաղութային պայքարի ընթացքում այդ կուսակցություններից շատերն ասպարեզից չբացան, տեղի ունեցավ նրանց միավորում, իսկ ակումբներն էլ կա՛մ լուծարվեցին կա՛մ մտան որևէ այլ կուսակցության մեջ, ինչպես «Օմար ալ-Մուխտար» ակումբը, որը միավորվեց Տրիպոլիտանիայի ազգային կոնգրեսի հետ:

Տրիպոլիտանիայի ազգային կոնգրես կուսակցությունը ծնավորվեց 1948 թ. կայացած նրա հիմնադիր համագումարում: Եւ մի շարք այլ կուսակցությունների հետ, ի մասնավորին «Ազատ ազգային բլուկի», ստացադրեց սկզբունքային բնույթի հետևյալ հիմնադար պահանջները. Լիբիայի միասնությունը, լիակատար անկախությունը և անդամակցությունը Արաբական պետությունների լիգային: Եւ հստակորեն արտահայտվեց ապագա անկախ Լիբիայի պետական սահմանների վերաբերյալ՝ նշելով, որ այն ընդգրկելու է Ջունիսից մինչև Եգիպտոս ընկած տարածքները: Իսկ խոսելով Լիբիայի միասնության և անկախության մասին՝ նրա կողմից ընդունված որոշման մեջ շեշտվում էր, որ այդ միասնությունը և անկախությունը պետք է իրագործվեն Իդրիս աս-Սամուսի-ի գլխավորությամբ:

Այս շրջանում Իդրիսի թեկնածությունը՝ որպես ապագա Լիբիայի ղեկավար, արդեն համընդհանուր ճանաչում էր ստացել և լրջորեն չէր վիճարկվում որևէ ուժի կամ անձի կողմից:

Գետապատերազմյան շրջանում Լիբիայի ճակատագրով, նրա ապագա քաղաքական կարգավիճակի հարցով պաշտոնապես զբաղվում էր ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Խորհրդային Միության և Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նորոգողը, որը ստեղծվել էր 1945 թ.՝ պատերազմի ավարտից հետո: Նրա գլխավոր խնդիրներից մեկը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցների, այդ թվում՝ Իտալիայի հետ հաշտության պայմանագրերի նախապատրաստումը և ստորագրումն էր:

Իտալիայի հետ հաշտության պայմանագիրը ստորագրվեց 1947 թ. փետրվարի 10-ին Փարիզում: Պայմանագրի տակ իրենց ստորագրությունները դրեցին 20 պետություններ, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ը, Անգլիան, ԽՍՀՄ-ը և Ֆրանսիան: Սպասվում էր, որ հաշտության պայմանագիրը կանդրադառնա նաև Աֆրիկայում իտալական նախկին գաղութների՝ Լիբիայի, Էրիտրեայի և Իտալական Սոմալիի հարցին: Սակայն այդ հարցը

տեղ չգտավ հաշտության պայմանագրում: Բայց այդ պայմանագրի 23-րդ հոդվածում կար հատուկ անդրադարձ դրան, առ այն, որ «Իտալիան հրաժարվում է Աֆրիկայում իտալական տերիտորիայ տիրույթների նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից և իրավական հիմքերից»: Դա առաջին փաստաթուղթն էր, որտեղ մի կողմից պարտություն կրած Իտալիան, իսկ մյուս կողմից՝ հաղթանակած 20 պետությունները իրավական առումով արձանագրում էին Իտալիայի գաղութային տիրապետության վերացումը Լիբիայի, Էրիտրեայի և Իտալական Սոմալիի նկատմամբ:

Միաժամանակ ԱՄՆ-ը, Անգլիան, ՌՄԳՄ-ը և Ֆրանսիան Իտալիայի հետ հաշտության պայմանագրի ստորագրման հետ միասին հրապարակեցին հատուկ հայտարարություն Աֆրիկայում Իտալիայի տարածքային տիրույթների վերաբերյալ, որով նրանք իրենց վրա պարտավորություն վերցրեցին որոշել նրանց ճակատագիրը: Այդտեղ կար մի կարևոր պահես: Նրանք պարտավորվեցին այդ հարցը, այսինքն՝ Լիբիայի և իտալական մյուս գաղութների ճակատագիրը, լուծել հաշտության պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելուց հետո մեկ տարվա ընթացքում՝ մինչև 1948 թ. նոյեմբերի 15-ը: Իսկ եթե դա չհաջողվեր իրականացնել նշված ժամկետում, ապա հարցի քննարկումը, ինչպես նշված էր հաշտության պայմանագրի XI հավելվածում, պետք է փոխանցվեր ԱՄԿ-ի Գլխավոր ասամբլեային:

Մինչև նշված ժամկետը՝ 1948 թ. նոյեմբերի 15-ը, չհաջողվեց լուծել Լիբիայի քաղաքական կարգավիճակի հարցը, որի գլխավոր պատճառը Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքականությունն էր, որոնք ամեն կերպ ջանում էին ձգձգել այդ կարևոր հարցի լուծումը: Իրականում այդ երկու դասական գաղութային երկրները կցանկանային Լիբիան պահել իրենց տիրապետության ներքո՝ Կիրենայիկան և Տրիպոլիտանիան՝ Անգլիայի, իսկ Ֆեցցանը՝ Ֆրանսիայի գերիշխանության տակ: Բայց, ինչպես մտածում էին Լոնդոնում և Փարիզում, եթե իրենք չեն մնալու Լիբիայում, վերացվելու է իրենց հաստատած օկուպացիոն ռեժիմը, և իրենք հեռանալու են Լիբիայից, ապա պետք է Լիբիայում տեղծել այնպիսի իրադրություն և հաստատել կառավարման այնպիսի համակարգ, որը հնարավորություն կտար պահպանել իրենց դիրքերը, կախման մեջ գցել Լիբիան իրենցից կամ ինչպես ընդունված է ասել, «հեռանալով՝ մնալ»:

Հարցի լուծման ձգձգմանը նախատեց նաև անհամաձայնությունը լիբիական տարբեր ուժերի միջև, մասնավորապես Կիրենայիկայի և Տրիպոլիտանիայի միջև: Իր դերը խաղաց նաև Իդրիս Սանուսիի տատանվո-

դական դիրքորոշումը, որը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նա վայելում էր Անգլիայի հովանավորությունը, զանազան քննարկ կապված էր Լիբիայում անգլիական իշխանությունների հետ և ազատ չէր իր գործողություններում:

Անգլիան իր քաղաքականության մեջ այնքան հեռու չգնաց, որ անգամ խախտեց 1947 թ. Փարիզում ձևոք քննված համաձայնությունները, որոնք անրագրված էին Իտալիայի հետ կնքված հաշտության պայմանագրում, որի տակ դրված էր նաև իր ստորագրությունը: Անգլիան, ինչքան էլ որ դա կարող է տարօրինակ քվալ, անդրկլուխյան բանակցությունների մեջ մտավ Իտալիայի հետ Լիբիայի ապագայի և տարածքային բաժանման հարցի շուրջը: Այդ բանակցություններն ավարտվեցին «հաջողությամբ», և 1949 թ. մայիսի 7-ին Անգլիայի և Իտալիայի միջև ստորագրվեց համապատասխան համաձայնագիր: Անգլիայի կողմից համաձայնագիրը ստորագրեց արտաքին գործերի նախարար Էոնստ Բեյնը, իսկ Իտալիայի կողմից՝ իտալական արտաքին գործերի նախարար Կառլո Աֆորցան: Նրանց անունով էլ այդ համաձայնագիրը դիվանագիտության պատմության մեջ մտել է որպես «Բեյն-Աֆորցայի պլան»: Ըստ այդմ՝ նախատեսվում էր Կիրենաիկան տասը տարի ժամանակով հանձնել Անգլիային, Տրիպոլիտանիան՝ Իտալիային, իսկ Ֆեցցանը՝ Ֆրանսիային: ԱՄՆ-ը, որ տեղյակ էր անգլո-իտալական բանակցությունների մասին, իրավունք էր ստանում Լիբիայում ունենալ իր ռազմաօդային բազան:

Անգլո-իտալական այդ գործարքի ձեռնամեքով Իտալիան կրկին հնարավորություն էր ստանում վերադառնալ Գյուսիսային Աֆրիկա, որպես զաղութային պետություն, և իր տիրապետությունը վերահաստատել Տրիպոլիտանիայի վրա: Բացի դրանից, օրակարգից հանվում էին Լիբիայի միասնության և անկախության վերաբերյալ ամենակենսական հարցերը: «Բեյն-Աֆորցայի պլանը» համաձայնագիր էր Լիբիայի նոր բաժանման վերաբերյալ:

Լիբիայի քոլոր ազգային և հայրենասիրական ուժերը, ժողովրդական անձնալայն զանգվածները խորը վրդովմունքով ընդունեցին այդ համաձայնագիրը: Նրանց վրդովմունքը վերածվեց զայրույթի և ապա հակաիմպերիալիստական, հակազաղութային ցույցերի: Երկրում հայտարարվեց հանընդհանուր գործադուլ: Միտինգներ տեղի ունեցան բրիտանական և ֆրանսիական ներկայացուցչությունների առջև: Ցուցարարները այրում էին իտալական դրոշները, ամերիկյան հյուպատո-

սարանի շենքից իջեցրին ամերիկյան դրոշը, քարկոծեցին բրիտանական իշխանություններին պատկանող շենքերը: Դրությունն այն աստիճանի էր սրվել, որ անգլիական իշխանությունները Տրիպոլիում ցուցարարների դեմ նետեցին զինված շեկատներ, քաղաքի առանձին փողոցներում անգամ հայտնվեցին տանկեր: Յուզարարների և այդ ուժերի միջև տեղի ունեցան բախումներ, որի ժամանակ զոհվեցին և վիրավորվեցին բազմաթիվ լիբիացի հայրենասերներ: Յուզարարներին օգնության էին գալիս թեղվիմները, որոնք, միանալով քաղաքաբնակ լիբիացիներին, խստորեն դատապարտում էին Անգլիայի նրկղնմի քաղաքականությունը:

Լիբիացիների հակաիմպերիալիստական նյութները պաշտպանություն գտան Տրիպոլիտանիայի մուսուլմանական հոգևոր առաջնորդի՝ մուֆթիի կողմից:

Տրիպոլիում հավաքվեցին ցեղերի առաջնորդները Լիբիայի բոլոր մասերից: Երանք զումարեցին համաժողով, որի ժամանակ Լիբիայի ամենահեղինակավոր ցեղապետները միաձայն որոշում ընդունեցին՝ սկսել զինված դիմադրություն անբողջ Լիբիայի տարածքում, եթե արևմտյան տերությունները փորձեն ձեռնամուխ լինել «Բևին-Աֆորցա» համաձայնագրի կենսագործմանը:

Այսպիսի սթեուդիոտում ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1949 թ. սկսեց Լիբիայի հարցի քննարկումը: Անգլիան հույս ուներ իր արևմտյան դաշնակիցների օգնությամբ հասնել «Բևին-Աֆորցա» համաձայնագրի պայմանների ընդունմանը: Բայց դա չհաջողվեց: Արաբական և աֆրիկյան երկրները, Խորհրդային Միությունը և սոցիալիստական ժամբարի պետությունները խստորեն հանդես եկան դրա դեմ: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1949 թ. մայիսի 18-ին մեծեց Լիբիայի բաժանման վերաբերյալ անզրո-իտալական պլանը:

ՄԱԿ-ի այդ որոշումը չտեսնված խանդավառությամբ ընդունվեց լիբիացիների կողմից: Երկրի տարբեր վայրերում ցույցեր էին տեղի ունենում ի պաշտպանություն այդ որոշման: Տրիպոլիում տեղի ունեցած ցույցի ժամանակ, որին մասնակցում էր ավելի քան 40 հազ. մարդ, ջուզարարները տանում էին այն բոլոր երկրների պետական դրոշները, որոնք 1949 թ. մայիսի 18-ին ՄԱԿ-ում դեմ էին քվեարկել անզրո-իտալական գործարքին: Երանք մեկ անգամ ևս հավաստեցին իրենց վճականությունը՝ պահպանել Լիբիայի տարածքային ամբողջականությունը և հասնել երկրի անկախությանը:

ՄԱԿ-ը գտնվեց իր բարձրության վրա, և 1949 թ. նոյեմբերին Գլխավոր ասամբլեան ծայերի մեծամասնությամբ որոշում ընդունեց Լիբիային տրամադրել անկախություն ոչ ուշ, քան 1952 թ. հունվարի 1-ը: Լիբիան պետք է լիներ միասնական՝ ունիտար պետություն:

ՄԱԿ-ի հատուկ հանձնակատարի՝ կոմիտարի վրա դրվեց պարտականություն՝ հետևել Լիբիայի անկախության գործընթացին և կատարել համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ: Առեղծվեց նաև խորհրդատվական խորհուրդ՝ կազմված ՄԱԿ-ի, Անգլիայի, Եգիպտոսի, Իտալիայի, Պակիստանի, Ֆրանսիայի և Լիբիայի երեք շրջանների՝ Կիբենաիկայի, Տրիպոլիտանիայի և Ֆեցցանի ներկայացուցիչներից: Խորհրդատվական խորհուրդը ՄԱԿ-ի կոմիտարի հետ միասին պետք է նախապատրաստեր Լիբիայի սահմանադրությունը և Սահմանադիր ժողովի գումարումը: Չետագայում՝ 1950 թ. հուլիսին, ստեղծվեց 21-ի կոմիտեն, որի մեջ մտան 7-ական ներկայացուցիչներ Լիբիայի երեք մասերից, որն իր ձեռքը վերցրեց սահմանադրության տեքստի պատրաստման և Ազգային ժողովի գումարման նախապատրաստման հարցերը: Կոմիտեի աշխատանքները գլխավորում էր Լիբիայի մուֆտի Մուհամմադ Ալամը:

Կոմիտեի աշխատանքներն ընթանում էին արագ, որի վկայությունն է հանդիսանում այն փաստը, որ 1950 թ. հոկտեմբերին արդեն ձևավորվեց Ազգային ժողովը: Այն կազմված էր 60 դեպուտատներից և գործեց որպես Սահմանադիր ժողով, որի իրավասությունների մեջ էր մտնում սահմանադրության ընդունումը: Մեկ ամիս անց կայացավ նրա առաջին նիստը: Չանգամանալի ըննարկումից հետո 1950 թ. դեկտեմբերին Սահմանադիր ժողովն ընդունեց երկրի հիմնական օրենքը, որն այնուհետև դարձավ անկախ Լիբիայի առաջին Սահմանադրությունը:

Ընդունվեց որոշում պետության ղեկավարի վերաբերյալ: Իդրիս Սանուսին հռչակվեց Լիբիայի քազավոր, որը կրելու էր Իդրիս I տիտղոսը:

1950 թ. մարտին ձևավորվեց Լիբիայի ժամանակավոր կառավարությունը:

1951 թ. դեկտեմբերի 24-ին, ՄԱԿ-ի կողմից սահմանված ժամանակացույցին համապատասխան, Իդրիս I Սանուսին պաշտոնապես հռչակեց Լիբիայի անկախությունը, որը կոչվեց Լիբիայի Միացյալ Թագավորություն:

Ավարտվեց իտալական գաղութատիրության վերացման փուլը, և Լիբիան ոտք դրեց իր անկախության շրջանը:

II. ԼԻԲԻԱՅԻ ՄԻԱՑՑԱԼ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1952–1969 թթ.)

1. Պետական համակարգը և նրա էվոլյուցիան

Լիբիայի առաջին սահմանադրությունը հաստատեց Լիբիայի պետական կառուցվածքը: Նրանում արձանագրված էր, որ «Լիբիան դեմոկրատական, ֆեդերատիվ, անկախ և ինքնիշխան պետություն է, որի կառավարման ձևը սահմանադրական միապետությունն է»: Լիբիայում որպես կառավարող դինաստիա հաստատվեց Սանուսիների դինաստիան՝ ժառանգականության սկզբունքով:

Լիբիական ֆեդերացիայի սուբյեկտներն էին Կիրենայիկան, Տրիպոլիտանիան և Ֆեցցանը:

Օրենսդիր մարմինը բաղկացած էր երկու պալատներից՝ Դեպուտատների պալատից և Սենատից: Դեպուտատների պալատը համարվում էր ստորին պալատը, որի առջև պատասխանատու էր կառավարությունը՝ Նախարարների խորհուրդը, որը նշանակվում էր թագավորի կողմից:

Սենատը, որը համարվում էր քառորդազույն պալատը, կազմված էր 24 սենատորներից, որտեղ հավասար չափով ներկայացված էին Կիրենայիկան, Տրիպոլիտանիան և Ֆեցցանը՝ որպես ֆեդերացիայի սուբյեկտներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը սենատում ներկայացված էր 8 սենատորով: Ասկայն սենատի 24 անդամների կեսին նշանակում էր թագավորը:

Թագավորն օժտված էր օրենսդրական նախաձեռնությամբ և վետոյի իրավունքով, որը նա կարող էր կիրառել Դեպուտատների պալատի ընդունած օրենքների նկատմամբ: Նա իրավունք ուներ նաև ցրել պառլամենտը: Ֆեդերացիայի սուբյեկտներն իրենց հերթին ունեին իրենց տեղական օրենսդրական և վարչական մարմինները, որոնք ենթակա էին ֆեդերալ իշխանություններին:

Անկախության հռչակումից հետո 1952 թ. փետրվարի 19-ին կայացան առաջին պառլամենտական ընտրությունները Լիբիայում: Դեպուտատների պալատի 75 տեղերից 55-ը հատկացվել էր Տրիպոլիտանիային, որը բնակչության բվով ամենամեծն էր Լիբիայի երեք երկրամասերի մեջ, 15-ը՝ Կիրենայիկային, և 5-ը՝ Ֆեցցանին: Կուսակցական պատկանելության առումով՝ 46 արժե զրավեց Անկախության կուսակցությունը, իսկ 7 տեղ՝ Տրիպոլիի «Ազգային կոնգրես» կուսակցությունը՝

աս-Սաադաուի գլխավորությամբ: Վերջինս դեմ էր ֆեդերալիզմին և հանդես էր գալիս Լիբիան ունիտար պետության վերածելու պահանջով: Այդ հողի վրա, ինչպես նաև ղժգոի ընտրության արդյունքներից, Լիբիայի տարբեր մասերում տեղի ունեցան ելույթներ և ցույցեր, որոնց զագաբնակեաղ Տրիպոլիում 1952 թ. փետրվարի 20-21-ը ծավալված իրադարձությունները հանդիսացան: Նրանք ալարտվեցին սուր քախումներով ցուցարարների և կառավարական զինված ուժերի միջև: Կառավարության որոշումով 1952 թ. Լիբիայում արգելվեց քաղաքական կուսակցությունների, արհմիութենական, ինչպես նաև հասարակական կազմակերպությունների ու ակումբների գործունեությունը: «Ազգային կոնգրես» կուսակցությունը հայտարարվեց օրենքից դուրս, իսկ նրա ղեկավար աս-Սաադաուին արտաքսվեց երկրից: Թագավորի հրամանով լուծարվեց Տրիպոլիտանիայի օրենսդիր խորհուրդը, որը մեղադրվում էր այն բանում, որ չէր ցանկանում համագործակցել ֆեդերալ կառավարության հետ: Գրաժարական տվեցին նաև վարչապետը և նրա գլխավորած կառավարությունը: Կազմվեց նոր կառավարություն, որը թեև կարողացավ ժամանակավորապես կարգ ու կանոն հաստատել, բայց երկրում պահպանվում էր անկայուն քաղաքական դրություն:

Քաղաքական անկայունությանը նպաստեցին նաև քազավորական ընտանիքում ծագած գժտությունները, որոնք սուր բնույթ կրեցին 1954 թ.: Իդրիս I-ը ստիպված էր արտակարգ դրություն մտցնել Կիրենաիկայում և արքայական ընտանիքի յոթ անհնազանդ և հավակնոտ անդամների աքսորեց Լիբիայի հարավային անապատները: Լուծելով ներընտանեկան այդ կոնֆլիկտը՝ Իդրիս I-ը միաժամանակ հստակություն մտցրեց ժառանգության հարցում, թե ով կարող է գահակալին փոխարինել նրա մահվան դեպքում: 1954 թ. հոկտեմբերի 20-ի քազավորական դեկրետով սահմանվեց, որ գահին քազավորին կարող են հաջորդել քազուհին և նրանց զավակները:

Քաղաքական օրակարգում շարունակում էր մնալ պետական համակարգի հարցը: Լիբիայի քաղաքական և ազգային գործիչներն ավելի ու ավելի համարձակորեն էին առաջադրում ֆեդերատիվ կառուցվածքը վերացնելու և Լիբիան ունիտար պետության վերածելու պահանջը, որը դարձել էր համայնիբիական պահանջ: Նրանք հավատացած էին, որ դրա շնորհիվ Լիբիան՝ որպես պետություն, կդառնա ավելի կուռ, ուժեղ և կազմակերպված, կամրապնդվեն տնտեսական կապերը Լիբիայի երկրամասերի միջև, և ավելի նպաստավոր պայմաններ կստեղծվեն երկրի

առջև կանգնած սուր տղիալ–տնտեսական խնդիրների լուծման, Լիբիայի տնտեսական զարգացման և բնակչության դրության բարելավման համար: Այդ ինչ պահանջում նաև Լիբիայի ազգային կոնսոլիդացիայի, ներքին համախմբման, ինչպես նաև նրկրի տարրեր մասերի, մասնավորապես Տրիպոլիտանիայի և Կիրենաիկայի միջև գոյություն ունեցող մրցակցության վերացման խնդիրները, որոնք կենսական անհրաժեշտություն լին լիբիական պետության կայացման համար:

Այդ խնդիրը կանգնած էր մեկը մյուսին հաջորդող Արդ սլ–Մաջիդ Լուբարի, Մուհամմադ բին Ուսման աա–Մալիդի, Մոհի ադ–Դին Ֆեկհին կառավարությունների առջև: Դենց այս վերջին կառավարությանն էր վիճակված լուծելու Լիբիայի պետական համակարգի վերակազմավորման հարցը:

Լիբիայի թագավոր Իդրիս I–ը դրկտող Մոհի ադ–Դին Ֆեկհին վարչապետ նշանակեց 1963 թ. մարտի 20–ին: Նույն տարվա ապրիլ ամսին նա իր կառավարական հայտարարության մեջ նշեց, որ իր գլխավորած կառավարությունը մտադիր է պառլամենտի հաստատմանը ներկայացնել Լիբիան ֆեդերալ պետությունից ունիտար պետության վերածելու օրենքի նախագիծ, որը կբարձրացնի կառավարման համակարգի արդյունավետությունը: 1963 թ. ապրիլի 15–ին նա Դեպուտատների պալատին ներկայացրեց մի շարք կարևոր բարեփոխումների վերաբերյալ օրենքի նախագիծ: Նախատեսվում էին իրականացնել հետևյալ չորս բարեփոխումները. ա) Լիբիայի թագավորությունը դադարում է երեք նահանգներից՝ Տրիպոլիտանիայից, Կիրենաիկայից և Ֆեցցանից, կազմված ֆեդերալ պետություն լինելուց և դառնում է ունիտար պետություն՝ բաժանված 10 վարչական միավորների: բ) Լիբիայում, ինչպես նախկինում, հաստատվում է երկպալատանի պառլամենտական համակարգ այն տարբերությամբ, որ թագավորն այժմ իրավունք էր ստանում նշանակել սենատի բոլոր 24 անդամներին (նախկինում թագավորն իրավունք ուներ նշանակել սենատի անդամների միայն կեսին՝ 12 հոգու): գ) երեք նահանգներում գործող վարչական խորհուրդները վերացվում են, և գործադիր իշխանության իրականացումը դրվում է Լիբիայի կառավարության՝ Նախարարների խորհրդի վրա: դ) Կանայք ստանում են ընտրություններին մասնակցելու իրավունք:

Դեպուտատների պալատը հավանություն տվեց կառավարության առաջարկություններին և ընդունեց համապատասխան որոշում:

1963 թ. ապրիլի 27–ին Լիբիայի թագավոր Իդրիս I Մանուսի թագավորական հրամանով Լիբիան հռչակվեց ունիտար պետություն:

Թագավորական իրամանով քոլոր 10 նորաստեղծ վարչական շրջաններն անցան կառավարության կողմից նշանակված կառավարիչների՝ ադմինիստրատորների վերահսկողության տակ, որոնց կից, սակայն, ստեղծվեցին տեղական խորհրդատվական խորհուրդներ: Վերջիններս կարող էին զբաղվել տեղական կրթական, առողջապահական, աշխատանքային, զուգատնտեսական, ճանապարհների և հաղորդակցության հարցերով:

Այսպիսով՝ մոտ 15 տարի անց լիբիացիները կարողացան իրականացնել ունիտար պետություն ստեղծելու իրենց քաղաքական ծրագիրը, որը տեղի ունեցավ առանց քաղաքական և սոցիալական ցնցումների՝ Լիբյուցիոն ճանապարհով:

2. Հարաբերությունների հաստատումը և զարգացումը արաբական և արևմտյան երկրների հետ

Նորաստեղծ արաբական քաղաքացիության առջև կանգնած էին շատ (ուրջ խնդիրներ նաև արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Նա պետք է անհրաժեշտ քայլերի դիմեր՝ կարգավորելու իր հարաբերությունները նախ և առաջ արաբական, ապա նաև արևմտյան երկրների, առաջին հերթին, ՄԱԿ-ի, ՄԱՆ-ի և Ֆրանսիայի հետ, դառնար միջազգային համակեցության լիարժեք անդամ:

Լիբիայի Միացյալ Թագավորության համար կենսական անհրաժեշտություն էր դիվանագիտական և միջպետական քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերությունների զարգացումը եղբայրական արաբական պետությունների հետ, որը տեղի ունեցավ համեմատաբար սահուն կերպով և առանց բարդությունների: 1953 թ. մարտին նա դարձավ Արաբական պետությունների լիգայի անդամ, որը շատ կարևոր քայլ էր, քանի որ դուռ էր բացում Լիբիայի առջև՝ համագործակցելու արաբական մյուս անդամ երկրների հետ գործնականորեն քոլոր բնագավառներում: Չպետք է մոռանալ, որ Արաբական պետությունների լիգան, շնորհիվ իր վճռական դիրքորոշման, կարևոր դեր խաղաց Լիբիայի անկախության նվաճման գործում: Եղավ մի պահ, երբ անգամ առաջ քաշվեց Լիբիան Արաբական պետությունների լիգայի խնամակալության տակ դնելու ծրագիր:

Լիբիան իր դեպիանությունները բացեց Արաբական պետությունների լիգայի անդամ երկրներում, իսկ նրանք՝ համապատասխանաբար

Լիբիայում, որն այդ ժամանակ պաշտոնապես ուներ երկու մայրաքաղաք՝ Տրիպոլիին, որը Տրիպոլիտանիայի կենտրոնն էր, և Բենգազին, որը Կիրենայիկայի կենտրոնն էր:

Լիբիան արաբական մի շարք երկրների հետ կնքեց տարբեր բնույթի պայմանագրեր և համաձայնագրեր: 1956 թ. մայիսին նա Եգիպտոսի հետ ստորագրեց պայմանագիր առևտրի և վճարումների վերաբերյալ, որը նախատեսում էր գյուղատնտեսական և անասնապահական մթերքների փոխանակում: Կողմերը պայմանավորվեցին նաև Անտրական պալատ հիմնելու վերաբերյալ:

1957 թ. հունվարին Լիբիան և Թունիսը կնքեցին Քարեկամուքյան մասին պայմանագիր, և երկու երկրները սկսեցին համագործակցություն տնտեսության և նշակույթի ոլորտներում: Չիչատակուքյան է արժանի նաև 1962 թ. Մարոկկոյի հետ կնքված Քարեկամուքյան և համագործակցության մասին պայմանագիրը: Կողմերը համաձայնության եկան համագործակցել կրթության, տնտեսության, առողջապահության և հաղորդակցության բնագավառներում: Նույն տարվա դեկտեմբերի 25-ին Տրիպոլի ժամանեց Մարոկկոյի պատվիրակությունը արտաքին գործերի նախարարի զխավորությամբ, որի արդյունքում Լիբիայի և Մարոկկոյի միջև ստորագրվեց լրացուցիչ համաձայնագիր, որը նախատեսում էր գործնական քայլեր վերոնշյալ պայմանագիրը իրականացնելու համար:

Լիբիան ակտիվորեն մասնակցում կամ արձագանքում էր արաբական աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձություններին, որոնք ունեին համաարաբական նշանակություն: Նա իր համերաշխությունը հայտնեց Պաղեստինի արաբ ժողովրդին, որը պայքարում էր իր օրինական իրավունքների համար: Եգիպտոսի դեմ 1956 թ. ուղղված անգլո-ֆրանս-իսրայելական ագրեսիայի ժամանակ լիբիական ժողովուրդը ամբողջապես Եգիպտոսի կողմն էր և խստորեն դատապարտեց եռյակ ագրեսիան: Լիբիան խստորեն դատապարտեց ֆրանսիական ագրեսիան Ալժիրում, կանգնեց Եգիպտոսի, Սիլիայի և Գորդանանի կողքին 1967 թ. հունիսյան արաբ-իսրայելական պատերազմի ընթացքում և նշանակալի ֆինանսական օգնություն ցույց տվեց նրանց պատերազմի հասցրած ծանր հետևանքները քուժելու գործում: 1967 թ. հունիսյան վեցօրյա արաբ-իսրայելական պատերազմը ցնցեց ամբողջ Լիբիան: Բենգազիում, Տրիպոլիում և Լիբիայի այլ քաղաքներում տեղի ունեցան զոհո ցույցեր, որոնց ամենաակտիվ մասնակիցներն էին նավահան-

գիտնների և նախադրյու նաբերության բանվորներն ու ուսանողությունը: Արանք հարձակվեցին անգլիական և ամերիկյան դեսպանությունների վրա: Չանգվածային ցույցերը մի բանի օր շարունակ չէին դադարում: Կառավարությունը, որը գլխավորում էր վարչապետ Չուսյեյն Մազիբը, այնու չէր վերահսկում իրադրությունը, և թագավորը 1967 թ. հունիսի 28-ին հեռացրեց նրան: Նոր կառավարությունը գլխավորեց Աբդուլ Կադիր Բադրին, որը կարուկ միջոցների դիմեց «անհնազանդ» ժողովրդի նկատմամբ և կարողացավ իրադրությունը կայունացնել:

Լիբիայի միջազգային դիրքերի ամրապնդման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա անդամակցությունը 1955 թ. Միավորված ազգերի կազմակերպությանը: Իսկ 1958 թ. նա դարձավ Միջազգային արժուրային ֆոնդի և Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկի անդամ: Չնտագայում նա անդամակցեց նաև այլ միջազգային քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կազմակերպությունների:

Սակայն միջազգային հարաբերությունների ոլորտում Լիբիայի թագավորության համար ամենաշեղծար բնագավառը մնում էին հարաբերությունները արևմտյան գլխավոր պետությունների հետ: Դժվարությունը, թացի այլ հանգամանքներից, կապված էր այն իրողության հետ, որ ՄԱԿ-իան, ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան ունեին որոշակի և միանգամայն ազդեցիկ դիրքեր Լիբիայում, որոնցից բնավ մտադիր չէին հրաժարվել դրանցից և, առյախես ասած, դատարկածնոն հեռանալ Լիբիայից: Ուստի լիբիական երիտասարդ պետության ղեկավարությունը հարկադրված էր հաշվի նստել այդ հանգամանքի հետ և իր քաղաքականությունը նշված երկրների հետ կառուցել՝ ելնելով այդ իրողությունից:

1953 թ. հուլիսի 29-ին Մնգլիա: և Լիբիան ստորագրեցին Բարեկամության և դաշինքի մասին պայմանագիր՝ 20 տարի ժամանակով: Այդ պայմանագրով Մնգլիան իրավունք էր ստանում Լիբիայում պահպանել իր ռազմական և ռազմաօդային թագաները՝ Բենգազիում, Տրիպոլիում և ալ-Ադամում, ինչպես նաև իրականացնել ճանապարհաշինարարական, ինժեներական, տուրքորաֆիկ և այլ աշխատանքեր: Մնգլիական զինվորականները ստանում էին մի շարք արտոնություններ, այդ թվում և էքստերիտորիալ իրավունք, ըստ որի՝ նրանց վրա չէին տարածվելու լիբիական օրենքները և օրենսդրությունը:

Այդ զիջումների դիմաց Մնգլիան յուրաքանչյուր տարի Լիբիայի թագավորությանը վճարելու էր 3 մլն 750 հազ. ֆունտ ստեռլինգ, որից 1 մլն ֆունտ ստեռլինգ հատկացվում էր Լիբիայի տնտեսական քարեղավ-

ման, իսկ 2 մլն 750 հազարը՝ Լիբիայի պետական բյուջեի բացը փակելու համար:

Այդ պայմանագիրը, որը 20 տարով ապահովելու էր Անգլիայի ռազմական և քաղաքական ներկայությունը, մեծ դժգոհությամբ ընդունվեց Լիբիայում: Իր տարակուսանքն արտահայտեց նաև Արաբական պետությունների լիգան՝ ի դեմս նրա գլխավոր քարտուղար Ազզամի: Այդուհանդերձ, լիբիական պառլամենտն այն վավերացրեց:

Պրանից հետո ծավալված իրադարձությունները եկան ցույց տալու, թե ինչ նպատակների համար էին օգտագործվելու անգլիական ռազմական բազաները Լիբիայում: Երբ 1956 թ. սկսվեց անգլո-ֆրանս-իսրայելական ագրեսիան Եգիպտոսի դեմ այն բանից հետո, երբ Եգիպտոսն ազգայնացրեց Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը, անգլիացիներն օգտագործեցին Լիբիայում իրենց ռազմաօդային բազաները Եգիպտոսը ռմբակոծելու համար: Իսկ լիբիական կառավարությունը չէր կարող արգելել նման գործողությունները, որովհետև 1953 թ. անգլո-լիբիական պայմանագրով նման բան չէր նախատեսված:

Անգլիան 1956 թ. հուլիսին լիբիական կառավարության անունից սկսեց Արաբական լեգեոնի մարզումը և հանդերձավորումը: Այդ լեգեոնը կազմում էր լիբիական բանակի կորիզը: Իսկ դա նշանակում էր, որ անգլիական ռազմական հրահանգիչները մուտք էին գործում նաև լիբիական ցամաքային ուժեր:

Չամանման հունով էին ընթանում աներիկա-լիբիական հարաբերությունները: 1954 թ. լիբիական կառավարությունը պայմանագրային հիմունքներով մի շարք ռազմական բազաներ տրամադրեց ԱՄՆ-ին, որոնց մեջ ամենակարևորը Ուիլյուս Ֆիլդի ռազմաօդային բազան էր: 1954 թ. սեպտեմբերին երկու երկրների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որով Լիբիան 17 տարի ժամանակով վերոնշյալ բազան տրամադրում էր ԱՄՆ-ին: Իսկ վերջինս պարտավորվում էր այդ տարիների ընթացքում մոտ 40 մլն ԱՄՆ դոլարի տնտեսական և ֆինանսական օգնություն ցույց տալ Լիբիային: Այդ համաձայնագիրը նույնպես բողոքի մեծ ալիք առաջացրեց Լիբիայում: Սակայն լիբիական կառավարությունը անտեսելով բոլոր տեսակի բողոքները և դժգոհության դրսևորումները, ընթացք տվեց այդ պայմանագրին ևս:

Այդ տարիներին քերսս միակ լուսավոր կետը 1955 թ. Ֆրանսիայի համաձայնությունն էր՝ իր զորքերը դուրս բերել Ֆեցցամից, որոնք այնտեղ հայտնվել էին երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

Ֆրանսիացի և Լիբիացի միջև այդ թվականին կնքվեց Բարեկամության մասին պայմանագիր, որը Ֆրանսիան վավերացրեց 1956 թ. նոյեմբերին: Եվ Ֆրանսիական մոտ 500-ի հասնող զորքերը հեռացան Ֆեցցանից՝ չնորհիվ այդ պայմանագրի: Այդ պայմանագրով տեղի ունեցան լիբիա-ալժիրյան սահմանների որոշ ճշգրտումներ հօգուտ Լիբիայի, որի դիմաց Լիբիան Ֆրանսիային իրավունք տվեց օգտագործել որոշ քոչչադաշտեր:

Որոշ տեղաշարժեր եղան նաև իտալա-լիբիական հարաբերություններում: 1956 թ. ստորագրվեց նաև իտալա-լիբիական համաձայնագիր՝ երկու երկրների միջև առաջացած որոշ ֆինանսական հարցերի կարգավորման վերաբերյալ:

Սակայն լիբիական ազգային-հաշտենասիրական ուժերին և ժողովրդական ամենալայն զանգվածներին շարունակում էր մտահոգել օտարերկրյա ռազմական բազաների ներկայությունը Լիբիայում: Ուժեղանում էր նրանց ճնշումը լիբիական կառավարության վրա՝ երկիրն ազատել նրանց ներկայությունից: Տեղի տալով այդ ճնշմանը և հաշվի առնելով արաբական հարևան երկրների համանման դիրքորոշումը՝ Լիբիայի կառավարությունը 1964 թ. հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ ինքը պաշտպանում է օտարերկրյա բազաների վերացման պահանջը, և խոստացավ չերկարացնել անգլիական և ամերիկյան բազաների վարձակալման ժամկետները: Այդ նույն թվականին լիբիական պառլամենտն ընդունեց օրենք ռազմական բազաների վերացման մասին: Եշենք, որ ամերիկյան բազաների վերաբերյալ պայմանագրի ժամկետն ավարտվում էր 1970 թ., իսկ անգլիական բազաներինը՝ 1973 թ.:

Այդուհանդերձ, ստեղծված պայմաններում, հաշվի առնելով նաև միջազգային ճնշումները և նոր իրադրության ստեղծումը, Անգլիան 1966 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին իր զորքերը դուրս բերեց Տրիպոլիի բազայից: Անգլիական որոշ սարքավորումներ՝ փոքրաքանակ զորախմբով, մնացին Բենգազիում, Յորդուկում և ալ-Սոլամում: Սակայն դրանց, ինչպես նաև ամերիկյան զորքերի դուրսբերման հարցը օրակարգից չհանվեց, և արդեն 1967 թ. նոր բանակցություններ սկսվեցին դրանց վերաբերյալ:

3. Սոցիալ-տնտեսական իրադրությունը: Նավթի գործոնը

Լիբիան անկախություն ստանալու պահին տնտեսապես խիստ հետամնաց երկիր էր, ուստի և երկրի կառավարությունը շատ բաներ

հարկադրված էր սկսել զրոյից: Հետամնացութիւնը համատարած էր և ընդգրկում էր հավասարապէս նրա նրեք հիմնական երկրամասերը՝ Տրիպոլիտանիան, Կիրենաիկան և Ֆեցցանը:

Լիբիայի տնտեսության հիմքը գյուղատնտեսությունն էր, սակայն բնական ապամասնեղը նպաստաւոր չեն գյուղատնտեսության զարգացման համար: Երա տարածքի 85%-ը կազմում են անապատները: Լիբիայի հողատարածքների միայն 10%-ն է պիտանի մշակելու համար: Երկրում չկա ոչ մի գետ, անձրևները սակավ են և անականոն, իսկ քերմաստիճանը՝ շատ բարձր: Թագավորական Լիբիայի բնակչության 25%-ը քոչվորներ էին, 35%-ը՝ քաղաքաբնակներ, իսկ 40%-ը՝ գյուղական բնակիչներ:

Ազրարային հարաբերություններին բնորոշ էին կիսաֆեոդալական հարաբերությունները և նոր ձևավորվող կապիտալիստական հարաբերությունները: Կիսաֆեոդալական հարաբերությունները բնորոշ էին նրկոյի ներքին գյուղական վայրերի համար, որտեղ առէա էին նաև ավանդական համայնքային հարաբերությունների մնացուկները: Իսկ կապիտալիստական հարաբերությունները բնորոշ էին իտալական կոլոններին պատկանող խոշոր կալվածքներին: Հողագործ բնակչության զգալի մասը հողագուրկ էր, մեծ էր նաև սակավահող բնակչության քանակը: Իսկ քոչվոր բնակչության հիմնական զբաղմունքը, ինչպէս ամենուրեք, Լիբիայում ևս անասնապահությունն էր: Թագավորական Լիբիայում հողերի և անասունների մեծ մասը կենտրոնացված էր ցեղային ավագանու, շեյխերի և ֆեոդալների ձեռքում:

Զարգացման ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում նաև արդյունաբերությունը: Մեծ տեղ էր գրավում մանր, արհեստավորական արտադրությունը: Իսկ մշակող արդյունաբերական ճյուղերից պետք է նշել կաշվի, տեքստիլի և սննդի վերամշակման, քիմիական արտադրությունը, որոնց մի զգալի մասը պատկանում էր իտալական կապիտալին: Պետական արդյունաբերական ձեռնարկություններից հիշատակության են արժանի ծխախոտի երկու ֆաբրիկաները, տարաների արտադրության ֆաբրիկան և նրեք տպարանները: Այսպիսին էր թագավորական Լիբիայի արդյունաբերության ընդհանուր պատկերը մինչև նաւթի հանքաւայրերի հայտնաբերումը և արդյունահանումը:

Նաւթ Լիբիայի տարածքում հայտնաբերվեց 1955 թ., որը արժատականորեն փոխեց իրադրությունը, իսկ նրա արդյունահանումը նոր և աննախադեպ հնարավորություններ բացեց Լիբիայի առջև, այդ թվում և սոցիալ-տնտեսական ոլորտում: Լիբիայի կառավարությունն անմիջա-

պես՝ 1955 թ. մայիս 21-ին. ընդունեց Նավթի մասին No 25 օրենքը: Այդ սկզբունքային նշանակություն ունեցող օրենքի համաձայն՝ Լիբիայում հայտնաբերված անբոլոր նավթը համարվում էր պետական սեփականություն, օտարերկրյա նավթային ընկերություններին տրվում էր կոնցեսիաների իրավունք, և ստեղծվում էր Նավթի հարցերով հանձնաժողով, որը հետևելու էր No 25 օրենքի ճշգրիտ կատարմանը: Այդ օրենքով աստիճանակեց նավթից ստացվող եկամուտների չափաբաժինը Լիբիայի և կոնցեսիոն ընկերությունների միջև: Ընդունվեց 50: 50-ի սկզբունքը, որն արդեն կիրառվում էր նավթարդյունահանող այլ երկրներում:

Նավթային ընկերությունների միջև սուր պայքար սկսվեց լիբիական նավթին տիրանալու համար: Դադող դուրս եկավ Նավթային միջազգային կարտելը: 1955–1956 թթ. կոնցեսիա ստացած 12 ընկերությունների մեջ էին աներիկյան «Ստանդարդ օյլ օֆ Եյրո Ձերսի», «Ստանդարդ օյլ օֆ Կալիֆոռնիա», «Տեկսակո ինկորպորեյշն» և «Գալֆ օյլ», ինչպես նաև երեք աներիկյան «անկախ» նավթային ընկերությունները՝ անգլիական «Բրիտիշ պետրոլիում», անգլո-հոլանդական «Ռոյալ-Դաշ Շելլ» և ֆրանսիական «Կոմպանի ֆրանսեզ» ընկերությունը: Լիբիայի տարածքի երեք քառորդը գտնվում էր կոնցեսիոն ընկերությունների տրամադրության տակ: Նավթի մասին օրենքով քույրատրվում էր օտարերկրյա նավթային ընկերություններին ազատորեն իրենց կապիտալը դուրս բերել Լիբիայից: Երանց տրվում էին մաքսային և հարկային արտոնություններ նավթարդյունաբերության զարգացման համար անհրաժեշտ սարքավորումներ ներմուծելու համար: Այդ քոլորն արվում էր նավթային ընկերությունների գործունեությունը խրախուսելու և համապատասխանաբար նավթից ստացվող եկամուտները շեշտակի ավելացնելու նպատակով:

1962 թ. փոփոխություններ մտցվեցին նավթային օրենքի մեջ՝ ի նպաստ Լիբիայի, որի արդյունքում զգալիորեն մեծացավ նավթից ստացվող եկամուտների նրա չափաբաժինը:

Նավթի արդյունահանումը Լիբիայում սկսեց զարգանալ չափազանց արագ տեմպերով: 1961 թ. նավթի արդյունահանումը կազմում էր ընդամենը 0,7 մլն տոննա, իսկ 1969 թ.՝ քաղավորության զոյության վերջին տարում, այն հասավ 160 մլն տոննայի: Ըստ այդմ՝ աճեցին նավթից ստացվող եկամուտները, 1961 թ. նրանք կազմում էին ընդամենը 1,6 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ 1969 թ. ԱՄՆ Լիբիայի համար կազմում էին աստղաբաշխական թիվ՝ 1 մլրդ 36 մլն ԱՄՆ դոլար:

Նավթարդյունաբերության զարգացումը, նավթագիտիչ և նավթավերամշակման գործարանների և նավթամուղների կառուցումը դրամական եկամուտների կտրուկ աճի հետ միասին առաջ բերեցին նաև սոցիալական լուրջ տեղաշարժեր չիբիական հասարակության ներսում: Սկսվեց գյուղական աղքատ և իրողագուրկ բնակչության հոսքը դեպի քաղաքներ և նավթային կենտրոններ, ինչը մեծապես խթանեց ուրբանիզացիայի զործընթացը Լիբիայում, որին նա պատրաստ չէր: Դա իր հետ բերեց նոր պրոբլեմներ՝ կապված բնակարանների, կրթության, առողջապահության ապահովման հետ, որը Լիբիայում առանց այդ էլ շատ սուր բնույթ էր կրում: Լիբիայում սկսեց ձևավորվել հարուստների նոր հասարակական-սոցիալական շերտ, որը կապված էր նավթային գործունեության և նավթից ստացվող մեծածավալ եկամուտների հետ: Դրանք ինչպես առանձին ձեռներեցներ էին, այնպես էլ պետական, կառավարական և բյուրոկրատական համակարգում բարձր ու ազդեցիկ դիրք ունեցող մարդիկ, այդ թվում և մի քանի նախկին վարչապետներ ու նախարարներ, քաղաքական ընտանիքի անդամներ:

Նավթից ստացվող եկամուտների աճի հետևանքով մեծացավ և կանոնավորվեց Լիբիայի պետական բյուջեն: 1950-ական թվականների սկզբներին պետական բյուջեն կազմում էր մի չնչին գումար՝ ընդամենը 3 մլն չիբիական դինար, իսկ 1967/1968 ֆինանսական տարում այն հասավ 226 մլն չիբիական դինարի, որի մոտ 50%-ը հատկացվեց սոցիալական ոլորտի զարգացմանը: Դա հնարավորություն տվեց կրճատել, ապա նաև հրաժարվել օտարերկրյա օգնությունից, վարկերից և դրամական նպաստներից:

1963 թ. Դուսեյն Մազիկի կառավարությունը հաստատեց տնտեսական և սոցիալական զարգացման հնգամյա պլան՝ նախատեսված 1963/1964—1967/1968 թթ. համար: Թեև դա համարվում էր էքսպերիմենտ, քայք, ընդհանուր առմամբ, տվեց դրական արդյունքներ: Կառուցվեցին մի շարք արդյունաբերական ոչ մեծ ձեռնարկություններ, զգալի ուշադրություն հատկացվեց գյուղատնտեսության, ձկնարդյունաբերության և տուրիզմի զարգացմանը, կոմունիկացիաների կառուցմանը և այլն: Եռշափելի գումարներ հատկացվեցին նաև բնակարանաշինարարությանը, կրթության և առողջապահության ոլորտների զարգացմանը:

Այդուհանդերձ, Լիբիայում տիրապետող էր հանդիսանում օտարերկրյա կապիտալը, և չնայած նավթից ստացվող դրամական հոսքին՝ Լիբիան չարունակում էր մնալ աշխարհի ամենաաղքատ երկրներից մե-

կր: Շատ ծանր էր գյուղի և քաղաքի աշխատավորների վիճակը, որոնց նախից ստացվող նկատուամտերից համարյա ոչինչ չէր հասնում: Նրանք վաքում էին աղքատիկ կյանք: Նրանց կենսամակարդակը ցածր էր անգամ մերձավորարևելյան ստանդարտներով: Չափազանց ցածր էր աշխատավարձը, որին նախատում էր նաև այն հանգամանքը, որ գյուղի պատկերի զգացիալի և գյուղական աշխատանքային ուժի՝ զանգվածաբար քաղաք ներհոսելու հետևանքով առաջացել էր աշխատուժի մեծ ավելցուկ, որը հնարավորություն էր տալիս գործատուին՝ իր սկսյալանները քելադրել վարձու աշխատողին: Իսկ թույլ արդյունաբերությունն էլ իր հերթին չէր կարող շատ աշխատատեղեր առաջարկել: Մեծ թիվ էր կազմում գործազուրկների բանակը: Յերասնուրոց սովորական երևույթ էր, որը հանդիսանում էր բարձր մահացության պատճառներից մեկը:

Աշխատավորները գտնվում էին իրավագուրկ վիճակում: Նրանց արհմիությունները դեռևս թույլ էին և գտնվում էին կառավարության վերահսկողության տակ: Պետական ձեռնարկություններում աշխատող բանվորներին և ծառայողներին արգելվում էր դիմել գործադուլի: Նրանք, ովքեր խայտում էին այդ օրենքը, ենթարկվում էին բռնությունների և հալածանքների: 1961 թ. Տրիպոլիի հուսահատության հասած բանվորները գործադուլ հայտարարեցին՝ պահանջելով աշխատավարձի հավելում: Նրանց այդ պահանջը կապված էր ոչ միայն այն բանի հետ, որ աշխատավարձը շատ ցածր էր, այլ նաև այն հանգամանքի հետ, որ սննդամթերքի և ապրանքների գները վերահսկողության չէին ենթարկվում և անընդհատ քարձրանում էին: Կառավարությունը դաժանորեն պատժեց գործադուլավորներին: Նրանց ղեկավարները բանտ նետվեցին, իսկ արհմիութենական ֆոնդի վրա կառավարությունը կալանք դրեց՝ զրկելով արհմիություններին նյութական օգնություն կազմակերպել գործադուլավորներին և նրանց ընտանիքներին: Միաժամանակ կառավարությունը խստիվ հանձնարարեց գործատուներին՝ աշխատանքի ընդունել միայն այն բանվորներին, ովքեր դուրս կգան արհմիություններից: Կառավարությունը նույն կերպ վարվեց 1962 թ. Տրիպոլիի գործադուլավոր բանվորների, 1963 թ. կայացած քաղաքացիական տրանսպորտի աշխատողների հետ՝ նրանց գործադուլը հայտարարելով անօրինական:

Ճիշտ է, 1957 թ. ընդունվել էր սոցիալական ապահովագրության մասին օրենք, իսկ 1958 թ.՝ օրենք աշխատանքի մասին, քայց դրանք շատ սահմանափակ քնույթ էին կրում և էական կիրառություն չունեին:

Դրությունը հետո էր բարվոք լինելուց նաև առողջապահության և կրթության բնագավառում: Ենչտ է, կառուցվում էին նոր դպրոցներ, բացվեց Լիբիայի ազգային համալսարանը և այլն, այդուհանդերձ, 1965 թ. տվյալներով, քաղավորական Լիբիայի բնակչության 73%-ը անգրագետ էր:

Այսպիսով՝ նախի պրոյունահանումը և նրանից ստացվող եկամուտները չկարողացան լուծել Լիբիայի առջև կանգնած սոցիալ-տնտեսական հրատապ խնդիրները: Երկրում իրադրությունը մնում էր խիստ լարված: Ժողովուրդը նոր և արմատական փոփոխությունների կարիք էր զգում: Ակնհայտ էր, որ միապետական վարչակարգը ի վիճակի չէր լուծել Լիբիայի առջև կանգնած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական խնդիրները, որոնց լուծումից էր կախված երկրի ապագան:

III. «ԱԶԱՏ ՍՊԱՆԵՐԻ» 1969 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1-Ի ՀԵՂԱԸՐՁՈՒՄԸ ԵՎ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՊԱԼՈՒՄԸ

Քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական լարվածությունը համակել էր ոչ միայն ամբողջ երկիրը: Անհանգիստ էր դրությունը նաև արքունիքում, խնդրումներ էին զնում քանակում, մասնավորապես նրա միջին և ցածրաստիճան սպայության շարքերում:

Չիվանդ և աշխատունակությունն օրեցօր կորցնող Իդրիս 1-ը մտաեղձ էր գահի և իր փոխանորդի հարցում: Լա մտադրվում էր գահից փոխանցել արքայական ընտանիքի անդամներից մեկին, որը հավատարմորեն կշարունակեր նրա ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Նրա ընտրությունը կանգ առավ իր ազգականի՝ Բազաթաանգ, 41-ամյա Գասան Ռիզայի վրա: Այդ մասին Բազավորը, որը բուժվում և հանգստանում էր Թուրքիայում, նախնական զրույց ունեցավ իր գլխավոր խորհրդական Օմար Շելխիի հետ: Ապա նա իր այդ մտադրության մասին 1969 թ. օգոստոսին տեղյակ պահեց Բազավորական Լիբիայի վերջին վարչապետ Վանիս Կադաֆիին և կառավարությանը:

Դրանից հետո իրադարձությունները սկսեցին զարգանալ արտակարգ արագությամբ, որի հիմնական դերակատարները դարձան Բազավորական պալատը, Շելխի եղբայրները և քանակը, որոնցից յուրաքանչյուրը հետամուտ էր իր ծրագրին:

Թագավորական պալատի քաղաքական նպատակների մասին արդեն ասվեց:

Ինչ վերաբերում է Շելիսի եղբայրներին ու նրանց ծրագրին, ապա իրողությունն այստեղ հետևյալն էր: Շելիսի եղբայրներից մեկը՝ Օմար Շելիսին, ինչպես նշվեց, քաղաքի գլխավոր խոհրդակալն էր և շատ ազդեցիկ մարդ պալատում: Իսկ նրա եղբայրը՝ Արդ ալ-Ազիզ Շելիսին, որ զբաղեցնում էր բանակի գլխավոր շտաբի պետի տեղակալի և բանակի «ներակառուցման կոմիտեի նախագահի պաշտոնները, հանդիսանում էր բանակի վաստացի ղեկավարը: Եղբայր Շելիսիները վատ հարաբերությունների մեջ էին գահաժառանգ Գուսայն Ռիզայի հետ և չէին ցանկանում նրան տեսնել գահի վրա, մասնավորապես որ այդ վերջինը ժողովրդի կողմից սիրված անձնավորություն չէր: Նրանք որոշեցին կանխել թուրքին և կատարել պետական հեղաշրջում, որը նշանակված էր 1969 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Գեղաշրջման հաջողությունն ապահովելու համար Արդ ալ-Ազիզ Շելիսին հրաման արձակեց բանակի 40 երիտասարդ սպաների «ուսման» ուղարկել Անգլիա: Իրականում դրանք ազատամիտ սպաներ էին, որոնց նա այդ պատրվակով մեկուսացնում էր բանակից և արտաքսում Լիբիայից:

Շելիսի եղբայրները բանակում և լիբիական քաղաքական էլիտայի շրջանակներում փոքաքանորեն աշխատում էին իրենց համար կողմնակիցներ ապահովել:

Ինչպես նշվեց, անհանգիստ էր նաև բանակում, որտեղ խմորումը և հակամիապետական տրամադրություններն ավելի վաղ էին արմատ գցել: Դրա կողմնորդ հանդիսանում էր լիբիացիների նոր սերունդը, որի շարքերից ծնավորվում էր բանակի ցածր և միջին հրամանատարությունը, որն ապրում էր համաարաքական հոգսերով, սուրբ էր տալիս այդ ժամանակ լայն տարածում գտած արաբական մացիոնալիզմի և միասնականության գաղափարներին, պաշտում էր Եգիպտոսի հեղափոխական ղեկավար Նասերին և դժգոհ էր քաղաքի քաջահայտ արևմտամետ քաղաքականությունից: Նրանց դժգոհությունն էր հարուցում նաև այն հանգամանքը, որ Իրդիս I-ը հոգու խորքում չէր վստահում բանակին՝ նկատի ունենալով բանակի ակտիվ դերակատարումը արաբական մի շարք երկրներում՝ Եգիպտոսում, Իրաքում, Սիրիայում և Եմենում, պետական հեղաշրջումներ կամ հեղափոխություններ կատարելու գործում: Այդ պատճառով էլ քաղաքի ավելի շատ վստահում էր անվտանգության մարմիններին և ուժերին, որոնք, զաղտնի թե քաջահայտ, վերահսկողություն էին հաստատել բանակի վրա: Անվտանգության ուժերն ավելի քաղաքանակ և ավելի լավ էին զինված, քան բանակը:

1964 թ. բանակում ծառայող «Յունիոնիստ սոցիալիստներ» հորջորդվող նրիտասարդ ցածրաստիճան սպաները հիմնեցին «Ազատ սպաներ» գաղտնի զինվորական կազմակերպությունը: Այդ հարցում նրանք հետևեցին Լասերի օրինակին, որը եզիպատական բանակում իր ժամանակին ստեղծել էր «Ազատ սպաներ» կազմակերպություն, որը 1952 թ. հուլիսի 23-ին իրագործեց հեղափոխություն եզիպատում: «Ազատ սպաներ» զինվորական գաղտնի կազմակերպություն էր ստեղծվել նաև Իրաքում՝ Արդեյ Քերիմ Կասիմի գլխավորությամբ, որը նույնպես 1958 թ. հուլիսի 14-ին տապալեց միապետությունը Իրաքում: Եզիպատական և իրաքյան «Ազատ սպաներ» կազմակերպություններն օրինակ էին հանդիսանում լիբիական նրիտասարդ սպաների համար և նրանց համար ծառայում ոգևորության աղբյուր:

Լիբիայում գաղտնի այդ կազմակերպության լրիվ անվանումն էր «Ազատ սպաներ-յունիոնիստ սոցիալիստներ»: Դրանով շեշտվում էր ոչ միայն այն հանգամանքը, որ կազմակերպության հիմնադիրները լիբիական յունիոնիստ սոցիալիստներն էին, այլ և այն իրողությունը, որ նրանք կողմնակից էին արաբական միասնությանը և սոցիալիստական հասարակության կառուցմանը:

Կազմակերպության գլխավոր մարմինը Կենտրոնական կոմիտեն էր, որը գործում էր շատ զգույշ, շրջահայեցողուն՝ պահպանելով գաղտնապահության, կոնսպիրացիայի բոլոր կանոնները: Կենտրոնական կոմիտեի անդամներն իրավունք չունեին խմել, դուժար խաղալ, այցելել զվարճանքի վայրեր, նրանք պետք է կենցաղում և հասարակության մեջ լինեին համեստ և աշխատեին իրենց վրա ուշադրություն չգրավել: Նրանք պարտավոր էին նաև պահպանել իսլամի նորմերը, կանոնավորապես աղոթել, լինել մզկիթներում և այլն: Շատ լավ էր մշակված նաև միմյանց հետ կապ պահպանելու տեխնիկան: Կենտրոնի անդամներն ունեին տարվա մեջ հատուկ օրեր՝ միմյանց հետ հանդիպելու և իրենց զործողությունների ծրագիրը քննարկելու ու մշակելու համար: Այդ օրերն էին օգոստոսի 9-ը, նոյեմբերի 7-ը, դեկտեմբերի 24-ը, զոհաբերության և ռամադանի՝ ծոնապահության ավարտման օրերը, որոնք լուսնային տոմարի պատճառով փոփոխական էին:

Կենտրոնի անդամներից յուրաքանչյուրն իրեն նախապատրաստում էր ապագայում երկիրը ղեկավարելու համար: Այդ նպատակով նրանք ջանում էին ստանալ բարձրագույն կրթություն, խորանալ քաղաքական, դիվանագիտական, պետական կառավարման, տնտեսական,

Ֆինանսական, կրթական, մշակութային, իրավական և ընդհանրապես այն բոլոր հարցերի մեք, որոնք կարող էին ապագայում օգտակար լինել պետությանը կառավարելու համար:

Շնորհիվ հնուտ գաղտնապահության՝ քանակային հետախուզությունն այդպես էլ մինչև վերջ չիմացավ «Ազատ սպաներ» կազմակերպության գոյության մասին:

«Ազատ սպաներ» կազմակերպության տակտիկայի մեջ կարևոր տեղ էր գրավում շտապելու գաղափարը: Պահանջվում էր համբերատարորեն նախապատրաստվել վճռական գործողություններին՝ սպասելով ամենահարմար պահին: Պեկավարվելով այդ սկզբունքով՝ Կենտրոնական կոմիտեն երկու անգամ՝ 1969 թ. մարտի 12-ին և մարտի 24-ին, հետաձգեց քանակի նյութը տիրող միապետական վարչակարգի դեմ:

Կազմակերպությունը տեղյակ էր և ուշադիր հետևում էր թագավորական պալատում տեղի ունեցող իրադարձություններին և Շելխի եղբայրների կողմից նախապատրաստվող գործողություններին: Կենտրոնական կոմիտեն ճիշտ գնահատեց քանակի 40 երիտասարդ սպաներին, որոնք «Ազատ սպաներ» կազմակերպության անդամներ էին, Անգլիա ուղարկելու Շելխի եղբայրների իրական մտադրությունները և որոշեց, որ հասել է վճռական գործողությունների պահը: Հիմնական խնդիրը դարձավ առաջընթաց գործողություններով կանխել թե՛ պալատին և թե՛ Շելխի եղբայրներին:

«Ազատ սպաներ» կազմակերպության դեկավորությունը սնտեմբերի 1-ը նշանակեց ապստամբության սկսման օր: 1969 թ. օգոստոսի 31-ի գիշերը՝ լույս սեպտեմբերի 1-ի առավոտյան, կազմակերպությանը հաջատարիմ գործամասերը շարժվեցին երկու մայրաքաղաքների՝ Քենգազիի և Տրիպլիի, և թագավորանիստ ալ-Քադայի ուղղությամբ: Ամեն ինչ կատարվեց շատ արագ: Սեպտեմբերի 1-ի առավոտյան՝ ժամը 5-ին, «Ազատ սպաներ» կազմակերպության գլխավորությամբ քանակը դարձավ դրության տեղը: Ըստ լուրքյան, նա լուրջ դիմադրության չհանդիպեց թագավորական ուժերի, ինչպես նաև Շելխի եղբայրների համակիրների կողմից: Առանց անգամ որևէ կրակոցի քանակը գրավեց կառավարական, պառլամենտի, փոստի, հեռագրատան և ռադիոյի շենքերը, ձերբակալեց թագավորական ընտանիքը, բացի թագավորից, որն այդ պահին գտնվում էր թուրքիայում, քանակի գլխավոր շտաբի պետ Շամսեդդին Սանուսիին, անվտանգության գործերի հրամանատարներից մեկին՝ գեներալ Մալիմ Աբու Տալիբին, և մի քանի այլ

քարճուաստիճան զինվորականների: Չնորակավածների մեջ էր նաև Արդ այ-Ազիզ Շելխին: Ապստամբությունը հարբեց: Շատ վարքերում ուտիվանությունը և անվտանգության ուժերն իրենց զենքերով անցան ապստամբների կողմը: Դա անարդյուն հեղափոխություն էր, որի ժամանակ ոչ մի մարդ չգոհվեց հազվագյուտ երևույթ հեղափոխությունների և հեղաշրջումների այնքան հարուստ պատմության, մանավանդ արաբական երկրների պատմության մեջ:

1969 թ. սեպտեմբերի 1-ի առավոտյան ժամը 6-ին Բենգազիի և Տրիպոլիի ռադիոկայանները միաժամանակ տնդյակ պահեցին Լիբիայի բնակչությանը, որ միապետությունը Լիբիայում տապալվել է, և իշխանությունն անցել է նորաստեղծ Գեղափոխական հրամանատարության խորհրդի՝ ԳԳԽ-ի ձեռքը: Նոր իշխանությունների այդ առաջին հայտարարության մեջ հակիրճ ձևով ասված էր, որ ԳԳԽ-ի նպատակն է կառուցել հեղափոխական, սոցիալիստական և առաջադիմական Լիբիա, որը կպայքարի ինպերիալիզմի, գաղութատիրության, սոցիալական ճնշման, անարդարության, ռասայականության դեմ՝ հանուն շահագործվող ժողովուրդների ազատագրության:

Այսպիսով՝ ընդամենը 12 տարի գոյություն ունեցած միապետությունը Լիբիայում տապալվեց, և Սանուսիների դինաստիան գահընկեց արվեց:

IV. ԼԻԲԻԱԿԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱ ԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌ-ՉԱԿՈՒՄԸ (1969-1977 թթ.)

1. Իշխանության հարցը: Գեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը և «Գեղափոխական կառավարության» ձևավորումը

ԳԳԽ-ի առաջին պաշտոնական հայտարարության մեջ, որը տրվեց սեպտեմբերի 1-ի առավոտյան ժամը 6-ին, խոսվում էր միայն միապետության տապալման մասին, սակայն ոչինչ չէր ասված Լիբիայի ապագա պետական կառուցվածքի մասին: Բոլորը սպասում էին, քե ինչ է լինելու, և նոր ղեկավարները երկար սպասել չտվեցին: Նույն օրը՝ առավոտյան ժամը 10-ին, դարձյալ ռադիոյով հաղորդվեց, որ Լիբիան հռչակվում է հանրապետություն և պաշտոնապես կոչվում է Լիբիական Արաբական Գանրապետություն:

Այդ նույն օրը՝ ժամը 15-ին, ռադիոյով հաղորդվեց ԳԳԽ-ի երկրորդ պաշտոնական հայտարարությունը, որը շատ կարևոր էր նոր իշխանությունների հաստատման և Լիբիայում նոր իրադրության ստեղծման առումով: Չինգ կեռից բաղկացած այդ հայտարարության մեջ ամենակարևորը առաջին երեք կետերն էին: ԳԳԽ-ն, հանդես գալով «Ֆառուն Լիբիական Արաբական Ֆանրապետության», հայտարարում էր, որ «յուժարվում են բոլոր սահմանադրական ինստիտուտները, ներառյալ օրենսդիր, կառավարական մարմինները: Բոլոր այդ մարմինները զրկվում են ամեն տեսակ լիազորություններից՝ սկսած 1989 թ. սեպտեմբերի 1-ի առավոտից»: Հայտարարության երկրորդ կետում սահմանված էր, որ «Լիբիական Արաբական Ֆանրապետությունում ամբողջ իշխանությունն անցնում է Չեղափոխական հրամանատարության խորհրդի ձեռքը: Բոլոր պետական հիմնարկները, նրանց ծառայողները, անվտանգության ուժերը, այս պահից սկսած, ենթարկվում են Չեղափոխական հրամանատարության խորհրդին: Այդ հրահանգի ամեն մի խախտում կհետապնդվի օրենքով»: Երրորդ կետում հակիրճ շարադրված էին ԳԳԽ-ի քաղաքականության հիմնական ուղղությունները, որտեղ ընդգծված էր, որ «Չեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը հայտարարում է բոլոր քաղաքացիներին հեղափոխական Լիբիա, սոցիալիստական Լիբիա կառուցելու իր մտադրության մասին: Լիբիան զարգանալու է պատմական ուղիով՝ առանց վերադառնալու անցյալին, հետամնաց, հիվանդություններով ախտահարված պետությունից դառնալու է առաջադեմ պետություն, որը պայքարելու է իմպերիալիզմի, օտաալական խտրականության, սոցիալական ճնշման և անարդարության դեմ՝ հանուն ստրկացված ժողովուրդների ազատագրության»:

Այնուհետև Լիբիայի նոր ղեկավարությունն ընդգծում էր, որ ինքը հավատում է բոլոր կրոնների սրբությանը, մուսուլմանական ոգու արժեքներին, որոնք բխում են Կորանից:

Դեպքերի հետագա զարգացումը, նոր իշխանության հաստատման և ամրապնդման հարցը և երկրում կայունություն ու հանդարտություն հաստատելը նշանակալիորեն կախված էին այն բանից, քն ինչպիսի դիրք կզբաղեն թագավորը և նրա շուրջը համալսմանը ուժերը, ինչպես նաև Շելիխի եղբայրների համակիրները:

Շուտով ակնհայտ դարձավ՝ որ թագավորական ճամբարում չկար միասնություն: Սեպտեմբերի 1-ի երեկոյան շատ կարևոր հայտարարությամբ հանդես եկավ գահաժառանգ Գուսեյն Ոհդան, որը հայտարարեց

հետեյալը «Ես՝ Չասան Ռիզան՝ Լիբիայի քաղաքապետանցը, հայտարարում եմ լիբիական ժողովրդին և ամբողջ աշխարհին, որ ես հրաժարվում եմ իմ քոլոր սահմանադրական իրավունքներից՝ որպէս գահի ժառանգորդ: Այս իմ հայտարարութեանը հանդիսանում է պաշտօնական փաստաթուղթ իմ հրաժարականի մասին, որը ես արել եմ իմ սեփական կամքով: Թող Ալլահը վկա լինի այն շահին, ինչ որ ես ասացի»: Վերջում նա կոչ արեց ժողովրդին պաշտպանել նոր վարչակարգը և զենքի չդիմել:

Այլ դիրք գրավեց դեռևս Թուրքիայում գտնվող Իդրիս Ի-ը: Նրա խոսնակը քաղաքիորի անունից հայտարարեց, որ քաղաքիորը մտադիր չէր հրաժարվել և մնում էր իշխանության զուլխ: Սեպտեմբերի 2-ին Իդրիս Ի-ը Թուրքիայից տեղափոխվեց Գունատտան, որտեղ նրան այցելեց քաղաքիորի գլխավոր խորհրդական Օմար Շելխին, որը, ի տարբերություն իր եղբոր՝ Աբդ ալ-Ազիզ Շելխիից, կարողացել էր խուսափել ճնշողապայությունից: Շուտով հայտնի դարձավ, որ քաղաքիորը ոչ միայն չէր ցանկանում գահից հրաժարվել, այլև մտադիր էր դիմել Մեծ Բրիտանիայի ռազմական օգնությանը և քրիստոնեական ինտերվենցիայի միջոցով վերականգնել միապետությունը և իր իրավասությունները: Այդ առաքելությունը դրվեց Օմար Շելխիի վրա: Թաղաքիորն անենայն հավանականությամբ տեղյակ չէր Շելխի եղբայրների դավադրության մասին, և դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ նա շարունակում էր վստահել իր խորհրդականին, որը սեպտեմբերի 3-ին նրա հանձնարարությամբ մեկնեց Լոնդոն և բանակցություններ վարեց անգլիական արտաքին գործերի նախարար Մայքլ Ատյուարտի հետ: ԳՅԽ-ն իմացավ Օմար Շելխիի առաքելության մասին և պաշտօնական բողոք հղեց անգլիական կառավարությանը՝ նախագգուշացնելով, որ դեպքերի հետագա զարգացման ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի նրա վրա:

Ի պաշտպանության ԳՅԽ-ի դիրքորոշման՝ ուղքի ելան լիբիացիները: Երկրի քաղաքներում տեղի էին ունենում զանգվածային ցույցեր, որի ժամանակ ցուցարարները դատապարտում էին Անգլիային և պահանջում կախաղան հանել Օմար Շելխիին: Անգլիական կառավարությունը, կշռադատելով տեղեփված իրադրությունը, զերադասեց նահանջել և հրաժարվեց ինտերվենցիայի գաղափարից և սվիններով Իդրիսին նորից լիբիական գահի վրա վերահաստատելու գայթակրությունից:

Իդրիս Ի-ը ստիպված էր հաշտվել կատարվածի հետ և սեպտեմբերի 6-ին հայտարարեց գահից իր հրաժարականի մասին, որը պետք է

դիտել որպես լիբիական հակամիապետական ուժերի և նոր վարչակարգի կարևոր հաղթանակը իշխանության հարցում:

Իսկ ինչ վերաբերում է Հելիսի եղբայրներին և նրանց համակիրներին, որոնք առանց այն էլ ծննդաբերական չէին, ապա զործնականում նրանք ոչինչ չէին կարող անել և չփորձեցին էլ անել, ծանաղվանդ այն բանից հետո, երբ եղբայրներից մեկը ձերբակալված էր, իսկ մյուսը գտնվում էր նրկրից դուրս և ենթակա էր կախաղան բարձրացնելու:

Այսպիսով՝ իշխանության հարցում Լիբիայի նոր ուժերը տարան շատ կարևոր հաղթանակ:

Իսկ ովքե՞ր էին Լիբիայի նոր ղեկավարները:

Չեղաշրջումից հետո առաջին օրերին ոչինչ հայտնի չէր այն իրականացնողների մասին, չէր հիշատակվում անգամ որևէ անուն: Ստացվում էր այնպիսի տպավորություն, որ, ինչպես ընդունված էր սեսել, սեպտեմբերյան հեղափոխությունը մի յուրօրինակ «անդեմ» և անհասցե երևույթ էր:

Չեղաշրջումն իրականացրած «Ազատ սպաներ» կազմակերպության գլուխ կանգնած էր 27-ամյա կապիտան Մուամմար Աբու Մինյար ալ-Կադաֆին, որը գլխավորեց Չեղափոխական հրամանատարության խորհուրդը: Նրա մերձավոր զինակիցներն էին Արդել Սալամ Ջալուդը, որը համարվում էր նրկրորդ դեմքը և գլխավորել էր ապստամբությունը Տրիպոլիում, Ուբեյդին, Մադրասին և նա մի բանի հոգի:

Կադաֆին ծնվել է 1942 թ. Լիբիայում՝ Միտա քաղաքի մոտ՝ քեդվիցի ընտանիքում՝ լիմելով ընտանիքի կրտսեր զավակը: Նախնական տարրական կրթությունը ստացել է տեղական մադրասայում՝ հոգևոր դպրոցում, և փոքր հասակից դաստիարակվել իսլամական կրոնական սովորույթների համաձայն: 1956–1961 թթ. սովորել է Ֆեցցանի նախապատրաստական դպրոցում: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Լիբիայի համալսարանում, որն ավարտել է բարձր ցուցանիշներով: Այնուհետև, նա 1963 թ. ընդունվել է Բենգազիի ռազմական ակադեմիան, որն ավարտելուց հետո՝ 1965 թ., ուղարկվում է Անգլիա իր ռազմական կրթությունը շարունակելու համար: Վերադառնում է Լիբիա 1966 թ. և ծառայում լիբիական բանակում՝ որպես սպա:

Ռազմական ակադեմիայում սովորելու տարիներին՝ 1964 թ., նա իր համակիր դասընկերների հետ միասին կազմակերպում է գաղտնի կազմակերպություն՝ «Ազատ սպաներ» կազմակերպությունը, որն իր առջև դնում այդ ժամանակ արդեն խնդիր էր դրել տապալել արևմտա-

մետ միապետությունը: Դեռևս պատանեկան տարիներից Կաղաֆին ոգեշնչված էր Գամալ Արդնի ևասերի գաղափարներով, հիացած էր նրանով և նրա քաղաքական գծի քերոմ երկրպագուն էր:

Միապետությունը տապալելուց և Լիբիայի նոր առաջնորդը դասալուց հետո Կաղաֆին հրաժարվեց կրել գեներալի զինվորական աստիճան, բայց ստացավ գնդապետի աստիճան, որն ավելի շատ արաբողական նշանակություն ուներ: Ի պատասխան արևմտյան որոշ երկրներում հնչող այն դիտողությունների, թե ինչպես գնդապետը կարող է լինել երկրի ղեկավար և նրա ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար՝ նա ընդգծում է, որ լիբիական հասարակությունը կառավարվում է ժողովրդի կողմից, ուստի ինքը մեծ տիտղոսներ և բարձր կոչումներ կրելու կարիք չունի: Կաղաֆին ունի ուր երեխա՝ մեկ աղջիկ և յոթ տղա: Եւ ուներ նաև մեկ որդեգրած աղջիկ, որը զոհվեց, երբ ՄՄՆ-ի օդային ուժերը 1986 թ. ռմբակոծեցին Կաղաֆիի բնակատեղին:

Ահա այսպիսին է ընդհանուր գծերով Լիբիայի առաջնորդի կենսագրությունը:

ԳԳԽ-Ս անգամ իշխանությունը գրավելուց հետո չունեւ և մտադիր էլ չէր ունենալ իր նախագահը: Երա անդամները ցանկանում էին երկիրը կառավարել կոլեկտիվ կերպով, առանց պարտականությունների հստակ բաժանման: Երանց անգամ չէին ցանկանում կառավարություն կազմել: Սակայն սեպտեմբերի 4-ին Տրիպոլի ժամանած եգիպտական և սուդանական պատվիրակությունները՝ հանդիպելով ԳԳԽ-ի անդամների հետ, նրանց խորհուրդ տվեցին ընտրել ԳԳԽ-ի նախագահ և կազմել կառավարություն: Գետաքրքիր է նշել, որ Լիբիա ժամանած եգիպտական պատվիրակությունը չգիտեր՝ ում հանձնել եգիպտոսի պրեզիդենտ Լասերի ուղերձը: Ի վերջո, ԳԳԽ-ի անդամները տեղի տվեցին և Կաղաֆին ընտրեցին ԳԳԽ-ի նախագահ:

1969 թ. սեպտեմբերի 7-ին Մահմուդ Մուլեյման Մադրաբին կազմեց «Գեղափոխական առաջին կառավարությունը», որը նույն օրը հաստատվեց ԳԳԽ-ի կողմից: Լիբիայի միասնության և արտաքին գործերի նախարար նշանակվեց Մալահ Բուսիրը, պաշտպանության նախարար՝ փոխգնդապետ Ադամ Սաիդ Գավվազը, ներքին գործերի նախարար՝ փոխգնդապետ Մուսա Ահմադը և այլք, ընդամենը ութ նախարար:

ԳԳԽ-Ս սեպտեմբերի 8-ին Մուամմար Կաղաֆին շնորհեց գնդապետի աստիճան և նշանակեց Լիբիայի ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատար:

Այդ քայլերի շնորհիվ նոր իշխանության և նրա մարմինների ձևավորումը ավելի կոնկրետ կերպարանք ընդունեց:

2. Նոր իշխանությունների առաջնահերթ խնդիրները ներքին քաղաքականության ասպարեզում

Նոր իշխանությունների առջև կանգնած էին քաղում դժվար քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և այլ խնդիրներ, որոնք պահանջում էին գործողությունների հստակ ծրագիր, խնդիրների լուծման առաքնախնություն, հաստատուն կամք և համբերատարություն: Աճիրաժեշտ էր լուրջ նախադրյալներ ստեղծել միապետության հիմքերը արմատախիլ անելու, հասարակությունը վերափոխելու և Լիբիան զարգացման նոր ուղու վրա դուրս բերելու համար:

Չեղափոխական կառավարության 1969 թ. սեպտեմբերի 8-ի հայտարարության մեջ, որն առաջին կառավարական հայտարարությունն էր, և որը հիմնված էր ԳՂԽ-ի առաջին պաշտոնական հայտարարություններում ամրագրված տեսադրույթների վրա, ասվում էր, որ «Կառավարության քաղաքականությունը կլինի պարզ՝ ուղղված հեղափոխության նախատևների իրագործմանը, մեր ժողովրդի ազատության, սոցիալիզմի և միասնության վերաբերյալ հույսերի իրագործմանը: Մեր առջև դժվար ուղի է: Բայց մեր մարտնչող ժողովուրդը, համախմբվելով և արակցելով հեղափոխությանը, ուժ ձեռք կբերի, որը մեզ ընդունակ կդարձնի հաղթահարելու դժվարությունները»:

ԳՂԽ-ի անդամները մեկնում էին Լիբիայի տարբեր շրջաններ, հանդիպում ունենում քնակության հետ և նրանց բացատրում երկրի առջև կանգնած խնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները:

Սակայն դրա համար անհրաժեշտ էին սահմանադրական-իրավական նոր նորմեր, որոնք մի կողմից ամրապնդեին հանրապետության իրավական հիմքերը, իսկ մյուս կողմից՝ պայմաններ ստեղծեին հասարակության վերակառուցման համար: Նախկին՝ միապետական սահմանադրությունն իր դարն ապրել էր: Աճիրաժեշտ էր նրանից ազատվել և երկրին տալ նոր սահմանադրություն: ԳՂԽ-ի որոշումով նախկին սահմանադրությունը կասեցվել էր և այլևս չէր գործում:

1969 թ. դեկտեմբերի 11-ին ԳՂԽ-ն հրապարակեց ժամանակավոր Սահմանադրական դեկլարացիա, որը սահմանադրության ուժ ունեցր: Չամաձայն դրա՝ Լիբիան հայտարարվեց հանրապետություն: Ճիշտ

է, հանրապետության հռչակումը տեղի էր ունեցել 1989 թ. սեպտեմբերի 1-ին, բայց դա արվել էր ԳԳԽ-ի անունից օտարոչով: Այժմ Լիբիայի վերածումը հանրապետության ամրագրվում էր Սահմանադրական ղեկավարացիայով, որն օրենքի ուժ ուներ: Նրանում ամրագրված էր նաև, որ ամբողջ օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը պատկանում է ԳԳԽ-ին, այսինքն՝ նա դառնում էր նրկրի բարձրագույն մարմինը: ԳԳԽ-ն օժտվում էր կառավարություն նշանակելու իրավունքով: Կառավարությունն ամբողջապես ենթակա էր ԳԳԽ-ին:

Սահմանադրական ղեկավարացիան կանխագծում էր նաև Լիբիայի գաղզագցման հիմնական խնդիրները: Նրանում հռչակվում էր, որ Լիբիայի առջև կանգնած գլխավոր խնդիրը սոցիալիստական սկզբունքների վրա խարսխված հասարակության կառուցումն է, «հանրնդիանուր բարեկեցության հասարակության ստեղծումը՝ ոգեկոչված իսլամի և արաբական ազգի ժառանգությունով»:

Սահմանադրական ղեկավարացիան պարունակում էր նաև մի շարք հողվածներ, որոնցով նրաշխավորվում էր բոլոր քաղաքացիների ազատությունը և հավասարությունն օրենքի առաջ, ծրի կրթությունը և արձատական սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները:

Այսպիսով՝ Սահմանադրական ղեկավարացիան հանդիսացավ նոր իշխանությունների ձևավորման և պետական-կառավարական համակարգի ստեղծման ավարտական փուլը: Մյուս կողմից՝ հիմնական օրենքի ուժ ունեցող այդ վիաստաբուրքը սահմանեց Լիբիայի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների հիմնական ուղղությունները և սկզբունքները՝ հռչակելով, որ այդ հասարակությունը պետք է լինի իսլամի և արաբական նացիոնալիզմի հիմնադրությունների վրա խարսխված սոցիալիստական հասարակություն:

Եվ այդ պահից սկսած՝ իսլամն ու սոցիալիզմը, արաբական նացիոնալիզմը և սոցիալիզմը Լիբիայի պետական, քաղաքական և հասարակական կյանքում հանդես են գալիս ձեռք ձեռքի տված՝ կազմելով մի յուրատեսակ սիմբիոզ:

Ժողովրդական անենալայն զանգվածներն իրենց պաշտպանությունն էին արտահայտում նոր իշխանություններին ու նրանց հռչակած սկզբունքներին: Նրանք միաժամանակ պահանջում էին ստեղծել հեղափոխական տրիբունալներ՝ պատժելու համար քաղաքական վարչակազմի, կառավարության և անվտանգության մարմինների պատասխանատուներին: Իշխանությունները, ընդառաջելով ժողովրդական

այդ պահանքներին, 1971 թ. օգոստոսին դատական ցուցադրական պողոցա սկեսեցին միապետական կառավարության 107 նախկին նախարարների և բարձրաստիճան պաշտոնյաների դեմ, որոնք ստացան տարբեր չափի պատիժներ: Սկսվեց պետական ապարատի զտումը, և ավելի քան 4 հազ. պաշտոնյաներ ազատվեցին աշխատանքից: Պետական ապարատի զտումը և պայքարը հակահեղափոխության դեմ դարձավ ամենաժողովրդական լոզունգներից մեկը: Չուզահեռաբար ատաջ քաշվեց պետական ապարատի և պաշտոնյաների զործունեության վրա վերահսկողություն սահմանելու պահանջը՝ անհրաժեշտ համարելով վարչական պաշտոններում նշանակել այնպիսի մարդկանց, որոնք ազնվորեն կձառայեն ժողովրդին: Օրվա գլխավոր պահանքներից մեկը դարձավ վարչական ապարատի և նախնային արդյունաբերության համար ազնիվ, նվիրված և կրթված մասնագետների պատրաստումը: Այդ բոլոր հարցերում ՀԳԽ-ն ընդառաջում էր ժողովրդին և ձգտում իրագործել նրա պահանքները:

Իշխանությունները անհրաժեշտ քայլերի դիմեցին ինչ-որ չափով բարելավելու ժողովրդի նյութական դրուսյունը, որը դարձել էր անհետաձգելի խնդիր: ՀԳԽ-ի 1969 թ. սեպտեմբերի որոշումով նրկու անգամ քարձրացվեց ցածր վարձատրվող բանվորների, պաշտոնյաների և ծառայողների աշխատավարձը, սահմանվեց նվազագույն աշխատավարձի չափաքանակը: ՀԳԽ-ն արգելեց առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գների բարձրացումը, իսկ սննդամթերքների գները զգալիորեն իջեցվեցին: Իջեցվեցին նաև բնակարանների վարձերը: Այդ բնագավառի համար կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև «Աշխատանքի մասին» օրենքի ընդունումը 1970 թ. մայիսին, որով մտցվեցին վճարովի արձակուրդներ բանվորների և ծառայողների համար, սահմանվեցին կենսաթոշակներ և քարձրացվեցին աշխատավարձերը: Թույլատրվեց արհեստակցական միությունների զործունեությունը, որը, ինչպես նշվել է, արգելված էր միապետական Լիբիայում:

Բնակչության համար շատ կարևոր նշանակություն ունեցան նորամուծությունները նաև առողջապահության ոլորտում: Բուժումը, որը վճարովի էր, շատ քանակ հաճույք էր Լիբիայում, և բոլորին չէ, որ մատչելի էր: ՀԳԽ-ի մի շարք որոշումներով կիսով չափ կրճատվեցին բուժսպասարկման համար բնակչության կողմից կատարվող վճարումները: Ընդ որում՝ այդ օրենքը տարածվում էր նաև մասնավոր հիվանդանոցների վրա:

Լիբիայում մտցվեց պարտադիր և ճշի տարրական ուսուցում և որոշում ընդունվեց անզրագիտության վերացման համար: Մկավեցին նոր դպրոցների կառուցում և ուսուցիչների պատրաստում:

Լիբիայում մեծ խանդավառությամբ ընդունվեցին նոր իշխանությունների քայլերը արաբական լեզվի գործածության դաշտն ընդարձակելու, երկրում արաբերենի դիրքերն ամրապնդելու և արաբերենն իրոք պետական լեզվի վերածելու ուղղությամբ: Տարրական ուսուցման ծրագրերից հանվեց անգլերենի ուսուցումը, որը, սակայն, պահպանվեց միջնակարգում: Ճանապարհների վրա և բնակավայրերում գտնվող ամեն տեսակի ցուցանակները, որոնք գտված էին օտար լեզուներով, փոխարինվեցին արաբերենով: Լույսիսկ օրենք ընդունվեց, որ բոլոր փոստանիշերը, ծանուցումները, տոմսերը և նման այլ նյութերը տպագրվեն միայն արաբերենով: Լիբիացիների համար այդ միջոցառումները նաև ազգային արժանապատվության հարց էին:

Շարունակելով միապետության արմատների արմատախիլ անելու քաղաքականությունը՝ ԳՅԽ-ի որոշումով բռնազրավվեց քազավորին, նրա ընտանիքի անդամներին, ինչպես նաև նախկին մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաներին պատկանող ունեցվածքը, այդ թվում և նրանց պատկանող կապիտալը: Իրենց այդ քայլը նոր իշխանությունները քաջատրում էին այն հանգամանքով, որ դրանք ոչ օրինական ճանապարհով, թալանով, կաշառակերությամբ, խաբեբայությամբ, պաշտոնական դիրքի չարաշահումով կուտակված հարստություն էին: Այդ բռնազրված անբողջ ունեցվածքն անցավ պետության տնօրինության տակ:

ԳՅԽ-ի կողմից ընդունված օրենքների մեջ կարևոր էր նաև 1970 թ. հուլիսին ընդունված «Լիբիական ժողովրդին նրանից խլված սեփականությունը վերադարձնելու մասին» օրենքը: Դա վերաբերում էր Լիբիայում գտնվող 25 հազ. իտալական կոլոնիստներին, որոնցից բռնազրավվեցին նրանց տրամադրության տակ գտնվող հողերը, կառույցները, մեքենաները՝ ելակետ ունենալով այն մտեցումը, որ դրանք լիբիացիներին պատկանող հողեր էին, որոնք ժամանակին լիբիացիներից բռնազրավել էին իտալական գաղութարարները:

Թագավորական ընտանիքից և իտալական կոլոնիստներից բռնազրաված հողերը, ավելի քան 50 հազ. հա, հանձնվեցին գյուղատնտեսության և ագրարային ռեֆորմների նախարարությանը, որն այնուհետև բաժանվեց գյուղացիներին: Լիբիական իշխանություններն ագրարային հարաբերությունների ոլորտում կիրառում էին «Չոլը նրան, ով

այն մշակում է» սկզբունքը: Իշխանություններն իրենց կարևոր խնդիրներից մեկը համարում էին գյուղատնտեսության զարգացումը՝ նպատակ ունենալով երկիրն ապահովել սեփական գյուղատնտեսական մթերքներով: Այդ բնագավառում զգալի դերակատարում ունեցավ 1970 թ. ստեղծված Ագրարային ռեֆորմի և անմշակ հողերի համընդհանուր կազմակերպությունը: Լայն ծավալ ստացան ոռոգման և մելիորացիայի աշխատանքները, ճանապարհների կառուցումը, որը հնչույթացի կապը օսպիաների և քաղաքների միջև և գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքը քաղաքներում: Նշանակալիորեն ամեն գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը, որը հնարավորություն տվեց իշխանություններին զգալիորեն կրճատել նրանց ներմուծումը:

Եվ վերջապես՝ անհրաժեշտ է նշել այն հանգամանքը, որ Լիբիայում մտցվեց տնտեսության զարգացման պլանավորման սկզբունքը, որը պարտադիր էր տնտեսության թե՛ պետական և թե՛ մասնավոր սեկտորի համար: Լիբիական իշխանություններն այդ հարցին մեծ կարևորություն էին տալիս: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Պլանավորման գերագույն խորհուրդը գլխավորեց Մուամմար Կադաֆին:

Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև օրենսդրության բնագավառում: 1974 թ. ընդունվեցին մի շարք օրենսդրական ակտեր, որոնք հիմնված էին մուսուլմանական իրավունքի՝ շարիաթի վրա: Նրա սկզբունքների համաձայն՝ պետք է կարգավորվեին ընտանիքի, ամուսնության, ամուսնալուծության, ժառանգության և այլ հարցեր: Օրենսդրական ակտերից մեկը վերաբերում էր ոգելից խմիչքների արտադրությանը, ներմուծմանը և օգտագործմանը, որի համար սահմանվում էին խիստ պատիժներ:

Չնրբը հասավ նաև օտարերկյա նավթային ընկերություններին: Այդ բնագավառում իշխանություններն իրենց գլխավոր խնդիրը համարեցին վերահսկողության ուժեղացումը նավթային ընկերությունների վրա, նավթային եկամուտների աճի ապահովումը, որը կոչված էր իր հերթին ապահովել տնտեսական ծրագրերի ֆինանսավորումը: Այդ ուղղությամբ 1970–1973 թթ. ընդունվեցին մի շարք կարևոր որոշումներ: Պետությունն իր վերահսկողության տակ վերցրեց նավթավերամշակումն ամբողջ Լիբիայի տարածքում, ազգայնացրեց «Էսո», «Շելլ» և «Մեթալ» նավթային ընկերություններին պատկանող բենզակայանները: Սպա պետական վերահսկողություն հաստատվեց նավթի արդյունահանման վրա: ԳՅՆ–Ե 1971 թ. առաջին ծանր հարվածը հասցրեց Լիբի-

այում գործող օտարերկրյա նավթային բնկերություններին՝ ազգայնացրեց «Քրիտիչ պետրոլևում կոմպանին» և բրիտանական բանկերից հանեց իր հաշիվները:

Լիբիայում կարևոր փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև հասարակական-քաղաքական ոլորտում: Լիբիայում դեռևս միապետության շրջանից արգելված էին քաղաքական կազմակերպությունները: Նոր իշխանություններն այդ արգելքը չվերացրին: Սակայն, հետևելով Եգիպտոսի օրինակին, ԶԳԽ-ի 1971 թ. սեպտեմբերի 11-ի դեկրետով հիմնվեց Արաբական Սոցիալիստական Միությունը՝ ԱՍՄ-ն, որը պետք է ծառայեր մասնաճյուղին հեղափոխական գործընթացների մեջ ներգրավելու, նրանց մոտ իլիզավաճեցնելու և ակտիվացնելու խնդիրներին: Այնպիսի լայն առումով՝ այն կոչված էր իրականացնելու երեք կարևոր խնդիրներ, որոնք ճնշակերպված էին 1972 թ. ընդունված նրա ծրագրային փաստաթղթերում:

Առաջին՝ այն պետք է նպաստեր լիբիական հեղափոխության սոցիալական բազայի ընդլայնմանը: Դա շատ պարզ երևում է այն դրույքից, որ ԱՍՄ-ն, իր կանոնադրության համաձայն, բնութագրված է որպես «աշխատավոր ժողովրդի՝ բանվորների, գյուղացիների, հեղափոխական մտավորականության և չչափազործող ազգային կապիտալի դաշինք»: Դեռևս այդ ուժերը և սոցիալական խավերն էլ կազմելու էին Լիբիայի նոր վարչակարգի սոցիալական հենադասը:

Երկրորդ՝ ներքին քաղաքականության բնագավառում այն պետք է պայքարեր «իսլամական սոցիալիզմի հաղթանակի համար»:

Երրորդ՝ արտաքին քաղաքականության բնագավառում նրա հիմնական խնդիրն էր պայքարը արաբական միասնության իրականացման համար: 1972 թ. կայացած ԱՍՄ-ի հիմնադիր համագումարում Կադաֆին ընտրվեց նրա նախագահ:

Այսպիսին էին ընդհանուր գծերով լիբիական հեղափոխության խնդիրները, ծրագրերը և զարգացման հիմնական ուղղությունները, որոնք անհրաժեշտ հող նախապատրաստեցին հեղափոխության զարգացման հաջորդ փուլին անցնելու համար:

3. Հարաբերություններն արաբական երկրների հետ և միավորման լիբիական փորձերի ծախսողումը

Լախթան լիբիական հեղափոխության նոր փուլի լուսաբանությանն անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել Լիբիական

Արաքական Հանրապետության արտաքին քաղաքականության մի բանի հարցերի վրա:

Լիբիայի արտաքին քաղաքականության մեջ սեպտեմբերյան հեղափոխության սկզբնական շրջանում շատ հատակորեն դրսևորվում էր երկու բնագավառ՝ հարաբերություններ արաքական երկրների հետ և հարաբերություններ արևմտյան երկրների հետ: Երկուսն էլ այդ պահին ունեին կենսական նշանակություն նորաստեղծ հանրապետության համար, որի ճակատագիրը և ազգային անվտանգությունը զգալիորեն կախված էր այդ հարաբերությունների բնույթից:

ՀՀԽ-ի ընդունած որոշումներում և Կադաֆիի բազմաթիվ հայտարարություններում արաքական միասնությունը համարվում էր ազգային արտաքին քաղաքականության ամենագերակա ուղղությունը: Չեռնամուխ լինելով հեղափոխության իրականացմանը և ապավինելով իրենց սեփական ուժերին՝ լիբիական նոր ղեկավարները միաժամանակ զիռեին և համոզված էին, որ միապետության տապալման և Լիբիայի անկախության համար պայքարում իրենք միայնակ չլին լինելու և կարող էին ապավինել արաքական երկրների օգնությանը: Երանց առաջին հերթին նկատի ունեին արաքական այն երկրները, որոնք վարում էին ակտիվ հակաիմպերիալիստական քաղաքականություն, ինչպես Եգիպտոսը, Սիրիան, Իրաքը, Եմենի ժողովրդա-Ղեմուկրատական Հանրապետությունը, Սուդանը և այլն: Դրանք արաքական այն երկրներն էին, որոնք ժամանակին քաղմիջս քննադատել էին Իդրիս Ի-ի արևմտամետ քաղաքականությունը: Եվ առաջ անցնելով պետք է նշենք, որ արաքական վերոնշյալ երկրները չիխարափեցին Սուամմար Կադաֆիին և նրա զինակիցներին:

Չեղափոխության հաղթանակի հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 2-ին, Լիբիական Արաքական Հանրապետությունը ճանաչեցին Եգիպտոսը, Իրաքը, Սիրիան և Սուդանը: Շուտով նրանց միացան նաև Ալժիրը, Եմենի Արաքական Հանրապետությունը, Եմենի ժողովրդա-Ղեմուկրատական Հանրապետությունը, Յուգոսլավիան, Լիբանանը և Մավրիտանիան: Արաքական երկրների բարյացակամ դիրքորոշումը, նրանց պատրաստակամությունը՝ օգնություն ցույց տալու նորաստեղծ հանրապետությանը, նպաստեցին նոր վարչակարգի դիրքերի ամրապնդմանը երկրի ներսում և կարևոր դեր խաղաց Լիբիայի դիրքերի ամրապնդման համար ոչ միայն արաքական աջխարհում, այլև ընդհանրապես միջազգային հարաբերություններում:

Լիբիական միասնական ուժերը հասկացան, որ նրանք դրսից՝ արաբական երկրներից որևէ օգնություն չեն կարող ստանալ և շատ արագությամբ համակերպվեցին նոր իրադրությանը:

Լիբիայի նոր ղեկավարությունը, հավատարիմ արաբական միասնության վերաբերյալ իր ղեկավարացիաներին, դիմեց մի շարք քայլերի՝ արաբական միասնությունը զործնականորեն կիրառելու ուղղությամբ:

Լիբիայի ղեկավարությունը արաբական միասնությունը մեկնաբանում էր նախ և առաջ որպես միասնություն պետական մակարդակով, այսինքն՝ արաբական պետությունների միավորման հիմքի վրա ստեղծել նոր, հզոր և լայնածավալ արաբական պետություն: Լիբիայի այդ տեսակետի մոլի քատագով՝ Մուամմար Կադաֆին իր կատարման առաջին տարիներին բավականին եռանդուն քայլերի դիմեց արաբական միասնությունն իր պատկերացրած ձևով իրագործելու ուղղությամբ:

Նա այդ խնդրում նախապատվությունը տալիս էր նասերական եգիպտոսին: Մենք արդեն նշել ենք երիտասարդ Կադաֆիի հիացական վերաբերմունքը Նասերի նկատմամբ:

1969 թ. ղեկունքերին՝ սեպտեմբերյան հեղափոխությունից մոտ երկու ամիս անց, Տրիպոլի ժամանեցին եգիպտոսի պրեզիդենտ Գամալ Աբդել Նասերը և Մուդանի վարչապետ Զաֆար Լիմեյրին, որոնք բանակցություններ վարեցին Կադաֆիի հետ: Դրա արդյունքում եղյակը ստորագրեց «Տրիպոլյան խարտիան»՝ արաբական միասնական պետություն ստեղծելու մասին, որին 1970 թ. նոյեմբերին միացավ Սիրիան: Ի զարգացումն այդ փաստաթղթում արժանագրված դրույթների՝ 1971 թ. ապրիլի 17-ին եգիպտոսը, Սիրիան և Լիբիան Կահիրեում ստորագրեցին հռչակագիր Արաբական հանրապետությունների ֆեդերացիայի ստեղծման մասին: Սակայն այդ որոշումը մնաց բոքի վրա: Նասերի մահվանից հետո նրան փոխարինած Անվար Սադատը ընդհանրապես սասն էր վերաբերվում միավորման գաղափարին:

Սակայն անխոնջ Կադաֆին չէր հուսահատվում և 1972 թ. օգոստոսին Բենգազիում Անվար Սադատին ուղղակի պարտադրեց ստորագրել փաստաթուղթ մեկ տարվա ընթացքում եգիպտոսի և Լիբիայի միաձուլման մասին: Սադատն իր ստորագրությունն այդ փաստաթղթի տակ դնելուց հետո, ոչինչ չարեց նրա իրագործման համար, և այդ փաստաթուղթն էլ արժանացավ նախորդի ճակատագրին:

Դիսաբախված Կադաֆին դեմքով շրջվեց դեպի Ալժիր ու Յունիս և նրկու փորձ արեց՝ միավորվելու նրանց հետ, բայց այստեղ նույնպես հարցությունը նրան չուղեկեցեց:

Այդ և միասնության հասնելու Կադաֆիի հետագա բոլոր փորձերի ծախսերունը խոսում էր այն մասին, որ այդ գաղափարով խանդավառված, բայց մեծ քաղաքականությանը և նրա նորություններին ոչ բավարար չափով տեղյակ լիբիական լիդերը հստակ պատկերացում չունեի այդ հարցում արաբական աշխարհում տիրող իրողությունների մասին: Արաբական միասնության գաղափարը՝ որպես գաղափար, շարունակում էր մնալ գրավիչ արարների համար: Բայց գործնականում տեղի էին ունեցել մեծ տեղաշարժեր արաբական աշխարհում: Մասնավորապես, ծնավորվել և ամրապնդվել էին առանձին արաբական պետություններ՝ **իրենց ուրույն ազգային-պետական շահերով և հետաքրքրություններով**, որտեղ քաղաքական նոր էլիտան ոչ միայն պատրաստ չէր միավորմանը պետական մակարդակով, այլև դեմ էր դրան և չէր ցանկանում հրաժարվել այն առավելություններից ու առանձնաշնորհումներից, որ նրանց տալիս է անկախ պետությունը: Դեռ ավելին՝ արաբական պետությունների միջև ծագում էին հակասություններ, անգամ տերիտորիալ պահանջներ, որոնց երբեմն նույնիսկ համագեցնում էին նրանց միջև ռազմական բախումների և պատերազմական գործողությունների: Ենթան պայմաններում արաբական պետությունների միավորման պահանջն ավելի շատ զգացմունքային ոլորտին, քան թե իրատես քաղաքականության մարզին էր պատկանում:

Ավելի իրատեսական և հասանելի է թվում արաբական համերաշխության հաստատումը կոնկրետ առանցքային հարցերի շուրջը, թեև այդ խնդիրը ևս ունի իր դժվարությունները, և ինչպես ցույց է տալիս արաբական երկրների վերջին տասնամյակների պատմությունը, համերաշխության դրսևորումը նույնպես շատ հեծու է բավարար լինելուց²⁴:

Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ սեպտեմբերյան հեղափոխությունը Լիբիայում ոչ բոլոր արաբական երկրներն ընդունեցին խանդավառությամբ կամ թեկուզ ուրախությամբ: Դրանց մեջ էր առաջին հերթին Սաուդյան Արաբիան, որը չողջունեց միավերության տապալու-

24 Այս հարցի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս N. H. Hovhannesian, *Irregularities in the Development of Arab Countries and Their Consequences (1950-1970s)*, Proceedings of the XXXII International Congress for Asian and North African Studies, Hamburg, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, p. 450-451:

մը Լիբիայում, և նրա դեպքանը հեղափոխությունից մի քանի օր անց հեռացավ Տրիպոլիից: Հարաբերություններից հարթ չլին դասավորվում են Լիբանանի հետ:

Սակայն, ընդհանուր առմամբ, արաբական աշխարհի դիրքորոշումը քարեկապատ էր Լիբիայի համար, և դա իր դրական դերը խաղաց հեղափոխության հաղթանակի գործում: Համենայն դեպս, արաբական ոչ մի երկիր թույլ չտվեց Լիբիայի դեմ ինտերվենցիայի գաղափարն իսկ:

4. «Լիբիական Արաբական Հանրապետությունը Լիբիայի քաղաքացիությունը չէ, Անգլիան էլ Բրիտանական կայսրությունը չէ, որի վրա արևը մայր չի մտնում»

Հեղափոխությունից հետո Լիբիայի նոր իշխանությունների ասել իր ողջ ծանրությանը կանգնեց օտարերկրյա՝ անգլիական և ամերիկյան ռազմական բազաների վերացման և Լիբիայից նրանց ռազմական ուժերի դուրսբերման դժվարագույն հարցը, որի լուծումից էր կախված Լիբիայի անկախության և ազատության ամբողջականացման ստրատեգիական հարցը: Եվ Լիբիայի նոր ղեկավարությունը չվառանց հստակորեն հնչեցնել իր դիրքորոշումն այդ կարևոր հարցի նկատմամբ:

1969 թ. հոկտեմբերին ՄԱԿ-ում Լիբիայի մշտական ներկայացուցիչը Գլխավոր ասանդելեայի նիստում հայտարարեց, որ Լիբիան մտադիր է վերացնել իր տարածքում գտնվող օտարերկրյա ռազմական բազաները: Դա ասացին լուրջ ազդանշանն էր, որ Տրիպոլիին ուղարկեց Լոնդոնին և Վաշինգտոնին: Դրան հետևեց Սուամմար Կադաֆիի ելույթը հոկտեմբերի 16-ին՝ Տրիպոլիում կայացած բազմախազարանոց միտինգում, որի ժամանակ լիբիական ասացնորդը հստակորեն շարադրեց պաշտոնական Լիբիայի տեսակետը օտարերկրյա բազաների հարցում. «Սեպտեմբերի 1-ի իրադարձություններից հետո Լիբիայի ժողովուրդն այնչա չի ցանկանում ապրել օտարերկրյա բազաների կողքին: Լիբիայի զինված ուժերը նույնպես չեն ցանկանում տեսնել իրենց տերիտորիայում գաղութարարների բազաները: Մեր երկրում այդ բազաների ճակատագիրը պարզ է. մենք համաձայն չենք նրանց ներկայության հետ: Դա հասկանում է և՛ քշնամին, և՛ բարեկամը: Մենք, ինչ էլ որ լինի, կազատագրենք մեր հողերը օտարերկրյա բազաներից, օտարերկրյա զինված ուժերից: Օտարերկրյա բազաների դուրսբերումը հանդիսանում է մեր ազատության հիմնական պայմանը: Լիբիայի

ազատությունը կլինի սահմանափակված այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեկ օտարերկրացի գրավում է մեր հողի մի մասը»։ Շատ կարևոր ու սուպավորիչ լին Կաղաֆիի նյութի եզրափակիչ խոսքերը, որտեղ նա նշեց, որ եթե անհրաժեշտ լինի, ապա լիբիական ժողովուրդը զենք կվերցնի, բոլոր դպրոցները և հիմնարկությունները կվերածվեն գրա-նոցների, իսկ տները՝ խրամատների։

Ավելորդ է ասել, որ ժողովուրդը շտեմակված խանդավառությամբ էր ընդունում իր առաջնորդի խոսքերը։

Չոկոտեմբերի 31-ին Լիբիայի կառավարությունը նոտաներ հղեց ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպանություններին՝ պաշտոնապես պահանջելով այդ նրկու երկրներից, որ նրանց վերացնեն իրենց բազաները և զորքերը դուրս բերեն Լիբիայից։ Եվ վերջիններս ստիպված էին նահանջել ու լիբիացիների հետ նստել բանակցությունների սեղանի շուրջը։

1969 թ. դեկտեմբերի 8-ին լիբիական Տոբրուկ քաղաքում սկսվեցին լիբիա-անգլիական բանակցությունները։ Անգլիական պատվիրակությունը գլխավորում էր Լիբիայում քրիտանական դեսպան Դոնալդ Մեյքլանդը, իսկ լիբիական պատվիրակությունը՝ Կաղաֆիի մերձավորագույն զինակից, ԳՅԽ-ի անդամ, կապիտան Աբդել Սալամ Յելուդը, որը հետագայում բազմիցս գրավեց վարչապետի պաշտոնը։

Կարևորելով այդ բանակցությունների նշանակությունը՝ առաջին նիստը քաջեց ԳՅԽ-ի նախագահ Մուամմար Կաղաֆին։ Դիմելով բանակցությունների մասնակիցներին՝ նա ասաց, որ քննարկման առարկա կարող է լինել միայն և միայն բազաների վերացման և անգլիական զորքերի դուրսբերման հարցը։ Այնուհետև նա անդրադարձավ մի շարք կարևոր հարցերի, դրանց վրա հրավիրելով հատկապես անգլիական կողմի ուշադրությունը։ Լիբիական լիդերը շեշտեց, որ ժամանակները փոխվել են և «Լիբիական Արաբական Հանրապետությունը Լիբիայի քաղաքացիությունը չէ, Անգլիան էլ Բրիտանական կայսրությունը չէ, որի վրա այդքան մայր չի մտնում»։ Նա շեշտեց, որ Լիբիայի օազմական օկուպացիան անընդունելի է Լիբիայի համար և առաջացնում է լիբիացիների ատելությունը, Լիբիայի ազատությունը կոտնահարվի, քանի դեռ գեթ մեկ օտարերկրացի զինվոր կմնա նրա տեղիտորրիայում և այլն։ Գուգված Կաղաֆին վերջում, դիմելով անգլիացիներին, քաջակամեց. «Գեղացե՛ք ձեր նրկի՞րը»։

Իր պատասխան խոսքում Դոնալդ Սեյթլանդը նշեց, որ Անգլիան չափազոգոված է հաջողութեամբ ավարտել այդ բանակցութիւնները և Լիբիայի հետ հարաբերութիւններ հաստատել ու զարգացնել նոր հիմքի վրա: Անգլիական կողմը համաձայնվեց փակել իր բազաները և իր զորքերը դուրս բերել Լիբիայից: Անգլիան դա իրագործեց 1970 թ. մարտի 28-ին, երբ ավարտվեց նրա զորքերի հետացումը Լիբիայից:

1969 թ. դեկտեմբերի 15-ին Տրիպոլիում սկսվեցին լիբիա-ամերիկյան բանակցութիւնները, որոնք նույնպէս հաջողութեամբ ավարտվեցին: 1970 թ. հունիսի 11-ին ամերիկյան վերջին զինվորը հեռացավ Լիբիայից:

Լիբիայի տարածքում շմաց որևէ օտարերկրյա ռազմական բազա և զենք սնկ օտարերկրյա զինվոր:

Լիբիայի ազատագրումը օտարերկրյա կապանքներից դարձավ պատմական իրողություն:

V. ԶԱՄԱՀԻՐԻՑԱ

1. Կադաֆիի «Երրորդ ունիվերսալ տեսությունը»

Կադաֆին, ղեկավարելով միապետության տապալման, Լիբիական Արաբական Հանրապետության ստեղծման և օտարերկրյա բազաների վերացման ու երկիրը օտարերկրյա կապանքներից վերջնականապէս ազատագրելու զործընթացները, որոնք, ընդհանուր առմամբ լուծվեցին հաջողութեամբ, այնուհետև 1970-ական թվականների կեսերից կենտրոնացավ լիբիական պետության և հասարակության վերնիցները արմատականորեն վերակառուցելու և երկրի սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները նոր հիմքերի վրա դնելու առանցքային նշանակություն ունեցող խնդիրների վրա:

1974 թ. ապրիլի 5-ին Լիբիայի ղեկավարութիւնը ընդունեց հատուկ որոշում Կադաֆիի վերաբերյալ, որտեղ ասված էր, որ նա թեև պահպանում է լիբիական պետության ղեկավարի և զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնները, գործնականում ազատվում է քաղաքական և վարչական պարտականութիւններից, որպէսզի կարողանա իրեն ամբողջապէս նվիրել զադափարական և տեսական խնդիրների մշակմանը և մասսաներին կազմակերպելու գործին: Այդ հարցին

այնպիսի մեծ կարևորություն էր տրվում, որ որոշման մեջ նշված էր, որ Կադաֆին ազատվում էր նաև արաբոդական-ծիսականաբողոքական պարտականություններից: Այդ մասին եղավ պաշտոնական հայտարարություն և տեղյակ պահվեց Լիբիայի բնակչությանը:

Նման որոշումը պատահական չէր:

Միապետության տապալումից հետո ստեղծված պետական և կառավարական նոր մարմինների գործունեությունն արդյունավետ չէր և սպասված արդյունքները չէր տալիս: Չհաջողվեց մինչև վերջ վերացնել դիմադրական ուժերի զաղտնի գործունեությունը և կասեցնել նրանց բացահայտ մարտահրավերները նորաստեղծ վարչակարգին ու նրա ղեկավար Կադաֆիին, որի վկայություններն էին երկու դավադրությունները, որ կազմակերպվեցին 1969 թ. դեկտեմբերին և 1970 թ. մայիսին:

Չեռացրեքի՛րն այն է, որ 1969 թ. դավադրության գլուխ կանգնած էր հեղափոխական առաջին կառավարության պաշտպանության նախարար Ա. Չավվազը, որին այդ պաշտոնում նշանակել էր ԳԳԽ-ն: Իսկ երկրորդ դավադրությունը կազմակերպել էին միապետականները, որը զլխավորում էր Նախկին Բազալիորական ընտանիքի անդամներից մեկը՝ Ա. Սանուսին: Ճիշտ է, երկու դավադրություններն էլ ձախողվեցին, և նրանց կազմակերպիչները դաժանորեն պատվեցին, բայց փաստը մտահոգիչ էր: Առավել ևս, որ դրանից հետո ևս եղան Կադաֆիի դեմ ուղղված մի քանի մահափորձեր: Նկատի ունենց 1975 թ. հունիսի մահափորձը, երբ զինվորական շքերթի ժամանակ կրակոցներ արձակվեցին ամբիոնում կանգնած և շքերթն ընդունող Կադաֆիի կողմը: Իսկ երկու ամիս անց՝ 1975 թ. օգոստոսին, պետական հեղաշրջման բացահայտ փորձ կատարվեց: Այդ վերջինն ուշագրավ էր այն առումով, որ նա ղեկավարում էր երկրի քարծուգույն մարմնի՝ Չեղափոխական հրամանատարության խորհրդի անդամ Օ. Մոխեյչին, իսկ մասնակիցները բանակի սպաներն էին:

Լիբիայում դրությունը միանգամայն անբավարար էր նաև սոցիալական և տնտեսական ուղղությունում: Չնայած նոր իշխանությունների գործադրած քանքերին և ծեռնարկած միջոցառումներին, Լիբիան շարունակում էր մնալ տնտեսապես հետամնաց ու աղքատ երկիր: Տեղաշարժերն այդ ուղղությունում շատ դանդաղ էին ընթանում, իսկ ժողովրդի, նրա աշխատավոր խավերի նյութական վիճակը մնում էր ծանր: Գլխի տնտեսության վերակառուցման, հետամնացության հաղթահարման,

գարգացման և առաջադիմության հստակ հայեցակարգ: Եիշտ է, իշխանության գլուխ եկած Կադաֆին և նրա զործրնկերներն առաջին օրվանից խոսում էին իսլամական արժեքների, անգամ իսլամական սոցիալիզմի մասին, բայց դրանք առանձին հայտարարություններ էին, և ոչ հասարակության սոցիալական և տնտեսական վերակառուցման վերաբերյալ մշակված, կոռ և ամբողջական տեսություն:

Եվ ահա, Կադաֆիի առջև կանգնած էր Լիբիայի սեփական, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, կրթական և մշակութային ամբողջ համակարգը արմատական վերակառուցման ենթարկելու համար մոր հայեցակարգի մշակման խնդիրը: Անհրաժեշտ էին նոր սկզբունքներ և մոտեցումներ, որոնք բխեին արաբական և իսլամական արժեքներից և համապատասխանեին ժամանակակից պահանջներին: Դա անհրաժեշտ էր նաև երկրի ներսում կայունություն ստեղծելու և ամեն տեսակ դավադրությունների դեմն առնելու տեսանկյունից:

Կադաֆին 1976 թ. լքեց մայրաքաղաքը և քաշվեց անապատ, որտեղ քեղվիսական վրանի տակ անցկացրեց ամիսներ: Նա լրիվ մեկուսացել էր, և անգամ նրա ամենամտերիմները չգիտեին, թե առաջնորդն ինչ է անում: Իսկ նա այդ ընթացքում մտածում էր Լիբիայի ապագայի, նրա կառուցվածքի, նրա գարգացման ուղիների մասին և կատարում գրառումներ, որոնց մասին ոչ ոք զաղափար չուներ:

Անապատից վերադառնալով Տրիպոլի՝ նա Լիբիայի ժողովրդին գրավոր ներկայացրեց իր երկարատև մտորումների արդյունքները:

Այսպես լույս աշխարհ եկավ Մուամմար Կադաֆիի «Երրորդ ունիվերսալ կամ համաշխարհային տեսությունը»: Այն առաջին անգամ Կադաֆին շատ թուուցիկ կերպով նարկայացրել էր դեռևս 1973 թ., որի վրա, սակայն, ուշադրություն չէր դարձվել, և շատերն անգամ չէին հիշում այդ մասին: Նա այդ տեսության հիմնադրույթները մշակեց և որպես մեկ ամբողջական հայեցակարգ ներկայացրեց 1976–1979 թթ. լույս տեսած իր «Քիթաբ ալ–Ախտար»՝ «Կանաչ գիրք» խորագրով երեք գրքույկներում:

Պատահականություն չէր, որ գիրքը կոչվում էր կանաչ և հրատարակված էր կանաչ կազմով: Դա բացատրվում է նրանով, որ այդ «Երրորդ ունիվերսալ տեսությունն» ամբողջապես ներծծված էր իսլամով, իսլամական գաղափարներով և հիմնադրույթներով, իսկ կանաչ գույնը իսլամի խորհրդանիշ–գույնն է: Պիշենք, որ իսլամի հիմնադիր մարգարե

Մտածանալի և նրան հաջորդած իսպիճաների արշավանքները տեղի էին ունենում իսլամի կանաչ դրոշմների ներքո²⁵:

Կադաֆին իր տեսությունն անվանեց «Երրորդ համաշխարհային կամ ունիվերսալ տեսություն»՝ ի հակադրություն հասարակության կառուցման կապիտալիստական և կոմունիստական տեսությունների, որոնք նա միտում էր: Նա չէր ընդունում կապիտալիստական տեսությունը՝ գտնելով, որ կապիտալիստական հասարակությունը հիմնված է մարդու և ժողովուրդների շահագործման սկզբունքի վրա: Դսկ կոմունիստական տեսությունը նրա համար ընդունելի չէր, քանի որ նրանում տեղ չկար մարդու ազատության համար, որովհետև պետությունը սահմանափակում, ուղղակի ճգնում է մարդուն, նրա անհատական ազատությունը:

Ելակետ ունենալով այդ մտտեցումները և միտելով գոյություն ունեցող և աշխարհի մեծ մասում տիրապետող հանդիսացող այդ նրկու տեսությունները՝ նա առաջ էր քաշում իր՝ «Երրորդ» իսլամական դոկտրինների վրա խարսխված կամ իսլամի էությունից ու պրակտիկայից բխող տեսությունը: Ընդ որում՝ նա գտնում էր, որ իր այդ տեսությունը կիրառելի է ոչ միայն Լիբիայի, այլև «Երրորդ աշխարհի», այսինքն՝ Աֆրիկայի, Ասիայի, Լատինական Ամերիկայի զարգացող բոլոր երկրների համար:

Կադաֆին իր «Կանաչ գրքում» քննարկում է երրորդ տեսության քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական քաղաքիչները:

Առաջին գլխում, որը կրում է «Դեմոկրատիայի հիմնախնդրի լուծումը: Ժողովրդի իշխանությունը» խորագիրը, քննարկվում են կառավարման և դրանց ժողովրդի մասնակցության հարցերը, որի մեջ նա մեծ տեղ է հատկացնում պառլամենտի հարցին:

Կադաֆին նշում է. «Պատլամենտը ավանդական դեմոկրատիայի ողնաշարն է՝ ինչպես դա գոյություն ունի այսօր: Սակայն պառլամենտը

25 1985 թ. կառավարական պատվիցակության կազմում եղանք Լիբիայում, որտեղ մեզ ընդունեց նրկի քարնազույն դեկլարությունը: Մենք զարմացած էինք կանաչ գույնի քաջասրձակ տիրապետությունից Տրիպոլիում և ելքի աչ վայրերում: Այդ գույնը զանազան կերպարանակոչումներով ներկա էր ամենուր՝ փողոցներում, չուկաներում և խանութներում, հյուրանոցներում, տնայրաններում և մասնաձեռնում (ճաշարան-տեստուաններում), կառավարական և հասարակական շենքերում, կառուցի պատաստների վրա և այլն: Մենք կողմից մարդու վրա նայում էին կանաչ շրջանակների մեջ առնան Կադաֆիի տասնյակ հազարավոր նկարները: Անգամ Տրիպոլիի վճարախանական ընդարձակ որսալսարակի առժայտը ներկած էր կանաչ գույնով: Այն ընթացքում մեր հյուրընկալները մեզ նվիրեցին Կադաֆիի «Կանաչ գրքի» օրենակներից և կողմի կանաչ կազմով մի շքեղ հրատարակություն:

ժողովրդի կեղծ ներկայացուցչություն է, և պառլամենտական կառավարությունները կեղծ ուղիով են առաջնորդում դեպի դեմոկրատիայի լուծումը: Պառլամենտը ի սկզբանե հիմնվել է ժողովրդին ներկայացնելու համար, քայքայն այն ինքնին հակադեմոկրատական է, քանի որ դեմոկրատիա նշանակում է ժողովրդի իշխանություն և ոչ թե նրա անունից գործող իշխանություն: Պառլամենտի սուկ գոյությունը նշանակում է ժողովրդի քացակայություն, քայքայն իսկական դեմոկրատիան գոյություն ունի միայն ժողովրդի մասնակցության միջոցով, սակայն ոչ նրա ներկայացուցիչների գործունեության միջոցով: Պառլամենտները լեզալ արգելքներ են ժողովրդի և իշխանության իրագործման միջև՝ քացառելով ժողովրդին իշխանությունից՝ նրա փոխարեն բռնազավթելով ինքնիշխանությունը»: Եվ Կադաֆին ձևակերպում է «երրորդ ունիվերսալ տեսության» կարևոր հիմնադրույթներից մեկը. «Ո՛չ մի ներկայացուցչություն՝ ժողովրդի փոխարեն»:

Կադաֆին ժխտում է նաև կուսակցությունների անհրաժեշտությունը՝ որպես կառավարման գործիք՝ նշելով, որ դա պատակտում է հասարակությունը: Եւ կուսակցական սկզբունքների վրա կառուցված կառավարությունները նույնիսկ այն դեպքում, երբ տվյալ կուսակցությունը քացարծակ հաղթանակ է տարել ընտրությունների ժամանակ, համարում է փոքրամասնության դիկտատուրա մեծամասնության վրա և ժողովրդին իրական իշխանությունից զրկելու միջոց: Եւ կուսակցական կառավարությունը համեմատում է ցեղերի կառավարման հետ՝ համարելով դա անթույլատրելի և հակաժողովրդական: Տարբերությունը միայն նրանում է, որ ցեղի պարագայում մարդկանց միավորողը արյունակցական կապն է, որի ժամանակ տվյալ արյունակցական կապով համախմբված մի ցեղը տիրապետում և իրեն է ենթարկում մնացյալ ցեղերին, որոնք կազմում են մեծամասնություն, իսկ կուսակցական կառավարության պարագայում նրանց միավորողը բնակչության փոքրամասնությունը կազմող կուսակցության մեջ համախմբված ուժերի քաղաքական, տնտեսական և այլ շահերն են և այդ ուղիով նրանց՝ փոքրամասնության դիկտատուրայի հաստատումը երկրի բնակչության մեծամասնության վրա:

Այստեղ նա մի ուշագրավ փաստարկ էլ է բերում՝ դարձյալ կապված ընտրությունների և պառլամենտարիզմի հետ: Եւ գրում է. «Քաղաքական պայքարը, որի արդյունքում բեկնածուն 51% ստանալով հաղթանակում է, տանում է դիկտատուրական մարմնի ստեղծմանը, որը

մաշտյալ կերծ դեմոկրատիա է, քանի որ 49%—անց էլեկտորատը կառավարվում է մի կառավարության կողմից, որը նրանք չեն ընտրել:»

Իսկ ո՞րն է ելքը:

Երրորդ ունիվերսալ տեսությունը ելքը տեսնում է ուղղակի դեմոկրատիայի հաստատման և կիրառման մեջ: Ոչ քն դեմոկրատիա՝ հիմնված ներկայացուցչության և դեպուտատության սկզբունքների վրա, այլ ուղղակի, անմիջական և չմիջորդավորված, այսինքն՝ ուղղակի դեմոկրատիա, երբ քաջատվում է սուվերենության՝ ինքնիշխանության խլումը ժողովրդից և նրա փոխանցումը դեպուտատներին: Ուղղակի դեմոկրատիայի դեպքում սուվերենությունը մնում է ժողովրդի մեծքում:

Երրորդ ունիվերսալ տեսության մեջ նախատեսված են նաև ուղղակի դեմոկրատիայի կիրառման և սուվերենությունը ժողովրդին թողնելու մեխանիզմները: «Կանաչ գիրքը» հայտարարում է «ժողովրդին դեպի ուղիղ դեմոկրատիայի տանող ուղու նրջանիկ հայտնագործման մասին»: Դա ժողովրդական կոնգրեսների և ժողովրդական կոմիտեների համակարգի ստեղծումն է վերսից ներքև՝ քաղաքին, գյուղական, շրջանային, քաղաքային և այլ ստորին օղակներից մինչև կառավարման քաղաքացույն աստիճանները: Դրանք կազմում են մի համակարգ, որը և ապահովում է ժողովրդի ուղղակի իշխանությունը: «Չկա դեմոկրատիա առանց ժողովրդական կոնգրեսների».— դա երրորդ ունիվերսալ տեսության հիմնական դրույթն է, որն անկյունաքարային նշանակություն ունի:

Վերոշարադրյալից հետևում է, որ երրորդ ունիվերսալ տեսության համաձայն՝ նորաստեղծ համակարգում պետության գոյության համար տեղ չի մնում: Պետությունը և պետական մարմինները դասական իմաստով վերանում են, և հաստատվում է ժողովրդական ուղղակի և անմիջական կառավարում, որն այնուհետև ստացավ «Տնտեսիկիյա» անվանումը:

«Կանաչ գրքի» երկրորդ մասը կրում է «Տնտեսական հիմնախնդրի լուծումը: Սոցիալիզմ» խորագիրը: Այստեղ շարադրված են երրորդ ունիվերսալ տեսության հիմնադրույթները տնտեսական վերափոխումների, սոցիալիզմի, սեփականության և մարդու նրջանկության վերաբերյալ: Նրա հեղինակը գտնում է, որ մարդը պետք է նրջանիկ լինի և դա բնական օրենք է, որը լավագույնս դրսևորվում է իսկական կամ հեղափոխական իսլամի դրույթների և դոգմաների մեջ: Նա գտնում է, որ կապիտալիզմը չկարողացավ լուծել հասարակության զարգացման տնտեսական պրոբլեմները և մարդու նրջանիկ դառնալու խնդիրը, քանի որ նա հիմնված է

մարդու շահագործման և ուղիչի, ժողովրդի հաշվին հարստություն կուտակելու սկզբունքի վրա: Կադաֆին նշում է. «Ամբողջ արևմտյան սոցիալական կյանքը փչացած է հարստության պատճառով, հարստությունը միակ բանն է, որ նշանակություն ունի: Նա, ով չունի կապիտալ, տեղ չունի, և նրան ոչ որ չի լսի»: Եվ այնուհետև նա ավելացնում է. «Կապիտալը պետք է ծառայի տնտեսությանը, և ոչ թե տնտեսությունը ծառայի միջազգային կապիտալիզմին, ինչպես եղել է մինչև օրս»:

Երրորդ ունիվերսալ տեսությունը եթե իր մի ծայրով ուղղված է կապիտալիզմի դեմ, ապա մյուս ծայրով ուղղված է գիտական սոցիալիզմի դեմ, թեև «գիտական սոցիալիզմ» եզրը չի օգտագործվում: Այդ տեսության մեջ նախապատվությունը տրվում է «պետական սոցիալիզմ» կամ «մարքսիզմ», «մարքսիստական սոցիալիզմ» եզրերին: Այդ հարցում ընդհանուր մտտեցումն այն է, որ պետական սոցիալիզմը (նկատի ունի Խորհրդային Միությունում և սոցիալիստական մյուս երկրներում հաստատված սոցիալիզմը) մարդուն ամբողջապես բաժանել է ավանդական կյանքից, հիմնված է բռնության վրա և պահանջում է, որ մշտապես երկաթյա թունոցք լինի ժողովրդի գլխի վրա: Նա հավաստում է, որ «Մարքսիստական հասարակության մեջ միտումն այն է, որ հիմնվի ուժեղ պետություն, որը վերահսկում է հարստությունը, իշխանությունը և կոմունիզմը»:

Ժխտելով հասարակությունը և մարդկությունը փչացնող կապիտալիզմը և պետական անխիղճ սոցիալիզմը՝ Կադաֆին, որպես միակ ելք, առաջարկում է «Նոր սոցիալիզմը», որը հիմնված է քնական օրենքի վրա: «Քնական օրենք» ասելով երրորդ ունիվերսալ տեսությունը նկատի ունի իսլամի և Կորանի դոգմաները, իսլամական ավանդույթներն ու սովորությունները, որոնց վրա և խարսխվում է նոր կամ իսլամական սոցիալիստական հասարակությունը:

Այս բաժնում առկա է այն միջոցների քվարկումը, որոնցից կախված է «մարդկության երջանկությունը»: Ըստ երրորդ ունիվերսալ տեսության, դրա մեջ մտնում են հետևյալ պահանջները:

Տան հարցը. «Տունը պետք է պատկանի նրան, ով նրա մեջ ապրում է»: **Եկամտի խնդիրը.** «Մարդու համար եկամուտն էական է: Բայց դա չի կարող աշխատավարձ լինել, այլ պետք է քարեգործություն լինի: Նոր սոցիալիստական հասարակության մեջ չկա աշխատավարձ, կան միայն կոմպանիոններ»: **Չողի հարցը.** «Չողը ոչ մեկի սեփականությունը չէ: Ցուրաքանչյուր մարդ կարող է մշակել այն գյուղատնտեսության և

անասնապահության համար... ևս, այդուհանդերձ, չի կարող օգտագործել այլ մարդու, վճարովի, քն անվճար, իր հողակտորի վրա», և այլն, և այլն:

Կադաֆին ինքը և նրա տնտեսության քաղաքական թարգմանները հավատացած են, որ «Երրորդ ունիվերսալ տնտեսության կիրառումը կհանգեցնի տնտեսական անկախության և իրական սոցիալական արդարության հաստատմանը: Դա կկատուցի մի նոր սոցիալիստական հասարակություն, որը նման չէ քն՝ զոյություն ունեցող պետական սոցիալիստական և քն՝ կապիտալիստական մոդելին, և որտեղ մարդն ու նրա կենսական կարիքների բավարարումը հանդիսանում է էական գործոն»:

Կադաֆիի «Կանաչ գրքի» երրորդ մասը վերնագրված է «Երրորդ ունիվերսալ տնտեսության սոցիալական հիմքը»: Գրքի հենց սկզբում հնդիմալը հարտարարում է, որ «Մարդկային պատմության շարժիչ ուժը սոցիալական, այսինքն՝ ազգային գործոնն է: Սոցիալական կասեցը, որոնք կառնում են մարդկային յուրաքանչյուր խումբ, ընտանիքից ցելի միջոցով մինչև ազգություն, պատմության շարժման հիմքն են»: Կադաֆին շատ է կարևորում նազիոնալիզմի դերը և նրա կապը կրոնի հետ: Ես շեշտում է, որ «այն ազգերը, որոնց նազիոնալիզմը ոչնչացվել է, ենթակա են կործանման»: Եվ այդ կապակցությամբ նա անդրադառնում է կրոնի դերին՝ որպես ազգության միավորման և ճեղղաշնակության գործոն՝ նշելով, «Քնական կանոնն այն է, որ ամեն մի ազգություն պետք է ունենա մի կրոն: Դրա հակառակն անհրոժայ բան է... Չկա այլ լուծում, քան ներդաշնակ լինել ընթացական կարգի հետ, որ ամեն մի ազգություն մի կրոն ունի»:

Այսպիսով՝ կրոնը, սվյալ պարագայում՝ իսլամը, հանդիսանում է հասարակության սոցիալական հիմքը, որը կատարում է ազգության միավորման ֆունկցիա և ունի նրա տարբեր հատվածները ներդաշնակող գործոնի դերակատարություն:

Գրքի երրորդ հատորում առանձնահատուկ տեղ է հատկացված անհատ-ընտանիք-պետություն փոխկապակցությանը՝ որպես երրորդ ունիվերսալ տնտեսության սոցիալական հիմքի ամենատեղական քաղաքիչներից մեկը: Այդ հարցի վերաբերյալ նշվում է, «Անհատ մարդու համար ընտանիքն ավելի կարևոր է, քան քն պետությունը: Մարդկությունն ինքնին անհատը և ընտանիքն է և ոչ թե պետությունը: Պետությունն արհեստական տնտեսական և քաղաքական համակարգ է, երբեմն ռազմական համակարգ, որի հետ մարդկությունը ոչ մի կապ չունի և անելիք չունի»: Կադաֆին ընտանիքը համեմատում է քնության մի ծառի հետ, որն ունի

ճյուղեր, տներներ և ծաղիկներ: Եվ դարձյալ վերադառնալով ընտանիք-պետության հարցին՝ լիբիական առաջնորդը կրկին շեշտում է. «Փաստն այն է, որ քաղաքական, տնտեսական և ռազմական գործունեներն ընտանիքների խմբերը միավորել են պետության մեջ, որը ոչ մի ընդհանուր բան չունի մարդկության հետ»: Դրանից հետո անցնելով հասարակության հարցին՝ Կադաֆին գտնում է. «Շաղկող հասարակությունն այն հասարակությունն է, որտեղ անհատը բնականորեն աճում է ընտանիքի ներսում և ընտանիքն ինքնին ծաղկում է հասարակության ներսում»: Ամփոփելով այդ հարցի լուսարանությունը՝ նա հանգում է այն եզրակացության, որ անհատն առանց ընտանիքի որևէ արժեք կամ սոցիալական կյանք չունի:

«Կանաչ գրքի» երրորդ հատորում իրենց տեղն են գտել նաև այնպիսի հարցերի քննարկումը, ինչպես ցեղի՝ թրայք, կնոք դերի, փոքրամասնությունների, նեգրների, կրթության և սպորտի հարցերը: Նեգրների հարցը քննարկելիս Կադաֆին այն տեսակետն է արտահայտում, որ նեգրերը գերակշռելու են աշխարհում:

Այս րոլորը նա միավորում է Երրորդ ունիվերսալ տեսության սոցիալական հիմքի մեջ՝ դրանք համարելով նրա անենադադան քաղաքականությունը:

Կադաֆիի Երրորդ ունիվերսալ տեսության հիմքի վրա 1970-ական թվականների կեսերից բարձրացավ Լիբիական Ջամահիրիյայի շենքը:

2. Լիբիական Արաբական Դանրապետության վերածումը Լիբիական Արաբական Ժողովրդական Սոցիալիստական Ջամահիրիյայի և կառավարման նոր համակարգի հաստատումը

1970-ական թվականների կեսերից սկսվեց Լիբիայի պետական, սոցիալ-հասարակական և տնտեսական՝ իր նախադեպը չունեցող վերակառուցման գործընթացը՝ հիմնված Մուամմար Կադաֆիի Երրորդ ունիվերսալ տեսության վրա, որը, ըստ էության, շարունակվում է մինչև օրս:

Պաշտոնապես այդ գործընթացի հիմքը դրեց 1977 թ. մարտի 2-ին Լիբիայի հարավային ամապատային գոտում գտնվող Սաբխեում գումարված Լիբիայի Դամընդիանուր ժողովրդական կոնգրեսի (ԴԾԿ) արտակարգ նստաշրջանը:

Կոնգրեսն ընդունեց հռչակագիր Լիբիայում ժողովրդի իշխանությունը հաստատելու մասին, որի համաձայն ամբողջ իշխանությունն անցնում էր ժողովրդի ձեռքը: Երկրում հաստատվում էր ուղղակի ժո-

դրվորդախիշխանության համակարգ՝ ներքևից վերև: Ստեղծվեց ժողովրդական կոնգրեսի քարձրագույն կոմիտե (ԺԿԲԿ)՝ որպես օրենսդիր և գործադիր միասնական քարձրագույն մարմին:

Վերացվեցին Զեղախիտական հրամանատարության խորհուրդը և Նախարարների խորհուրդը:

Լիբիական Արաբական Հանրապետությունը վերանվանվեց **Լիբիական Արաբական Ժողովրդական Սոցիալիստական Զամահիրիյայի (ԼԱՍՄՀ)**:

Չոչակագիրը հաստատում էր, որ ուղղակի ժողովրդախիշխանություն իրականացվում է ժողովրդական ժողովների և ժողովրդական կոմիտեների, ինչպես նաև արհեստակցական միությունների և այլ ժողովրդական-հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Սա ընդհանուր դրույթ է, իսկ գործնականում ինչպե՞ս են նրանք կազմավորվում, ի՞նչ մակարդակներով և ինչպե՞ս են գործում:

Ուղղակի ժողովրդախիշխանության համակարգի հիմքում **քազային կամ տեղական ժողովրդական կոնգրեսներն են**, որոնք ձևավորում են քաղաքային քաղամասերի, գյուղերի, շրջանների քնակիչները: Նրանց ներակայությանն է հանձնվում տվյալ քաղի, գյուղի և շրջանի տնտեսական և կուլտուրական հարցերի տնօրինումը: Սակայն նրանց իրավունք է վերապահված նաև իրենց կարծիքը և տեսակետները հայտնել, իրենց առաջարկությունները ներկայացնել Լիբիայի ներքին և արտաքին քաղաքականության բոլոր հարցերի վերաբերյալ: Այս վերջին պարագան շատ կարևոր է ուղղակի ժողովրդախիշխանության իրականացման տեսանկյունից:

Թաղային, գյուղական, շրջանային և մարզային ժողովրդական կոնգրեսներն ընտրում են իրենց մշտական ղեկավար մարմինները, որոնք կոչվում են **ժողովրդական կոմիտեներ**: Նրանք կարևոր դերակատարություն ունեն ուղղակի ժողովրդախիշխանության համակարգում, քանի որ նրանք են գրառվում տվյալ քաղի, գյուղի և շրջանի առօրյա հոգսերով:

Քազային կամ տեղական ժողովրդական կոնգրեսները և նրանց մշտական ղեկավար մարմինները հանդիսանում են ուղղակի ժողովրդախիշխանության առաջին աստիճանակարգը:

Այդ համակարգի հաջորդ կարևոր օղակը կամ աստիճանակարգը՝ մարզերի կամ, ինչպես որոշման մեջ էր ձևակերպված, **մունիցիպալիտետների ժողովրդական կոնգրեսներն են**: Նրանք կազմավորվում են մի քանի տեղական ժողովրդական կոնգրեսների միավորումից, որն

իրականացնում են տեղական կոմիտեները: Մունիցիպալ ժողովրդական կոնգրեսները նույնպես ընտրում են իրենց մշտական ղեկավար մարմինները՝ **ժողովրդական կոմիտեները:**

Համակարգի բարձրագույն աստիճանը **Համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսն է**, որը կազմավորում են մունիցիպալ ժողովրդական կոնգրեսների ժողովրդական կոմիտեների ամբողջ աշխատակազմը, տեղական ժողովրդական կոնգրեսների ժողովրդական կոմիտեների քարտուղարները և արհեստակցական միությունների, ասոցիացիաների ու միությունների ներկայացուցիչները:

Այսպիսով՝ ուղղակի ժողովրդաիշխանությունը կառուցվածքային առումով ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. տեղական ժողովրդական ժողով + ժողովրդական կոմիտե + մունիցիպալ ժողովրդական ժողով + մունիցիպալ ժողովրդական կոմիտե + Կոնգրեսի քարտուղարություն + Համընդհանուր ժողովրդական կոնգրես + Համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսի Համընդհանուր քարտուղարություն:

Կադաֆիի բնորոշմամբ՝ «ժողովրդական կոնգրեսները և ժողովրդական կոմիտեները ղեկավարատիպի համար ժողովրդի պայքարի վերջնական պտուղն են»:

Կառավարման նոր համակարգում կարևոր տեղ է զբաղում Համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսը, որը համարվում է երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը: Նրա իրավասությունների մեջ է մտնում օրենքների և օրենսդրական ակտերի հաստատումը, երկրի արտաքին և ներքին քաղաքականության կարևոր հարցերի վերաբերյալ որոշումների և բանաձևերի ընդունումը, Բարձրագույն ժողովրդական կոմիտեի՝ կառավարության ձևավորումը:

Համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսը տարին մեկ անգամ գումարում է իր նստաշրջանը, իսկ նստաշրջանների միջև ընկած ժամկառահատվածում գործում է Կոնգրեսի կողմից ընտրված Գլխավոր քարտուղարությունը, որը կոնգրեսի գործադիր մարմինն է: Նա ունի իր գլխավոր քարտուղարը, գլխավոր քարտուղարի տեղակալը և երեք քարտուղարները: Գլխավոր քարտուղարության պարտականությունների մեջ է մտնում հետևել ժողովրդական կոնգրեսների կողմից ՀԽԿ-ի ընդունած որոշումների կատարմանը, խորհրդատվական և կազմակերպչական օգնություն ցույց տալ տեղական և մունիցիպալ կոնգրեսներին ու կոմիտեներին և այլն: Համընդհանուր ժողովրդական կոնգրեսի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Մուսամար Կադաֆին:

Ինչպես նշվեց, ԳԳԽ-ի հետ լուծարվեց նաև Նախարարների խորհուրդը, այսինքն՝ կառավարությունը: Դա վերացվեց, և փոխարենը ստեղծվեց Բարձրագույն ժողովրդական կոմիտե, որը կատարում է կառավարության պարտականությունները: Վարչապետի պաշտոնը, որպես այդպիսին, նույնպես վերացվեց, և ստեղծվեց Բարձրագույն ժողովրդական կոմիտեի քարտուղարի պաշտոնը, որը համարվում է կառավարության ղեկավարը: Վերացվեցին նաև նախարարությունները և նախարարները, դրանց փոխարեն ստեղծվեցին քարտուղարություններ, որոնց գլուխ են կանգնած քարտուղարները, որոնց պարտականությունները և լիազորությունների շրջանակները հար և նման են նախարարի պարտականություններին և լիազորություններին:

Լիբիական Ջամաիիրիյայի Բարձրագույն ժողովրդական կոմիտեի քարտուղար նշանակվեց Ա. Օքեյդին:

Այսօրին է ժողովրդի ուղղակի կառավարման կամ ուղղակի ժողովրդիչխանության կառուցվածքը և էությունը, որն ընկալվում է որպես պետության և կառավարության վերացում՝ ըստ նրանց ավանդական կամ դասական հասկացությունների և պատկերացումների:

Լիբիայի պետության և հասարակության նման ոչ ստանդարտ վերակառուցումից հետո, բնականաբար, իր անհրաժեշտությունը կորցրեց Գեղափոխական հրամանատարության խորհրդի կողմից 1969 թ. դեկտեմբերի 11-ին ընդունված սահմանադրությունը: Նրա գործողությունը կախակալվեց: Բայց որն է երկիր, հասկանալի է, չի կարող գոյություն ունենալ առանց հիմնական օրենքի: Բացառություն չէ նաև Լիբիան՝ իր ուղղակի ժողովրդաիշխանության մոդելով: Դադարեցնելով 1969 թ. սահմանադրության գործողությունը՝ լիբիական իշխանությունները երկրի օրենսդրության հիմքում դրեցին Կորանը և շարիաթի օրենքները, այլ կերպ ասած՝ Կորանին տրվեց սահմանադրական կարգավիճակ:

Այդ բոլոր արմատական վերափոխումների միջոցով հաստատված հասարակարգը, ժողովրդի անմիջական և չմիջնորդավորված մասնակցությունը երկրի կառավարմանը և ուղղակի ժողովրդաիշխանությունը, որպես մեկ ամբողջական համակարգ, Կադաֆիի և նրա զինակիցների ու համախոհների կողմից կոչվեց **ջամաիիրիյա**:

«Ջամաիիրիյա» եզրի լույս աշխարհ գալու առաջին օրվանից մինչև օրս նա վեճեր և տարակուսանքներ է հարուցում: Արաբերեն «ջամաիիր» բառը «ջումհուր» բառի հոգնակին է, որը նշանակում է «ամ-

բոխ», «մասա», «հասարակություն» (община)²⁶: Այդ քառը որոշ փոխակերպումով ընկած է արաբերեն «ջումհուրիյա» (համրապետություն) եզրի հիմքում՝ «ջումհուր-ջամահիր-ջումհուրիյա»: Այդուհանդերձ, օտար լեզվով արաբական այդ քառի՝ թուրքի կողմից ընդունելի, ճշգրիտ համադժեքը չկա: Ոմանք «ջամահիր» քառը թարգմանում և օգտագործում են «ժողովրդի պետություն» կամ «ժողովրդապետություն», իսկ ոմանք էլ՝ «ժողովրդախիշխանություն» իմաստով: «ժողովրդապետության» պարագայում հիմնական առարկությունը կապված է այդ քառակապակցության «պետություն» քառի հետ այն առումով, որ ջամահիրիյայի համակարգը չի ընդունում «պետություն» հասկացությունը, չի ընդունում պետությունը որպես այդպիսին: Իսկ «ժողովրդախիշխանության» պարագայում խոցելի կողմն այն է, որ ղժվար է տարբերակում մտցնել ժողովրդախիշխանության և դեմոկրատիայի՝ ժողովրդավարության միջև: Բայց այդ երկու տարբերակներից ավելի նախապատվելին «ժողովրդախիշխանություն» է:

Ինչ վերաբերում է մեզ, ապա մենք նախընտրում ենք որպես «ջամահիրիյա» եզրի հայերեն տարբերակ՝ «համաժողովրդակառավարում», իսկ եթե դա շատ երկար է թվում, ապա պարզապես «ժողովրդակառավարում» եզրը՝ ուշադրություն չդարձնելով այն թանի վրա, քն ինչպես են ռուսները կամ անգլիացիներն այդ եզրը արաբերենից թարգմանում իրենց մայրենի լեզվով:

3. «Տունը պետք է պատկանի նրան, ով այնտեղ ապրում է»: Սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը Ջամահիրիյայում (1978-2005 թթ.)

Կադաֆիական «Տունը պետք է պատկանի նրան, ով այնտեղ ապրում է» ձևակերպումը, որը, արևելյան հասարակություններին քնորոշ սովորույթի համաձայն, վերածվեց թևավոր արտահայտության, լավագույնս է արտահայտում Ջամահիրիյայի հուշակումից հետո Լիբիայում իրականացվող քաղաքականության քնույթը և զորքընթացների ուղղվածությունը: Իսկ այդ իրողությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Լիբիայում հաստատված կառավարման համակարգը և ուղ-

26 См'у Арабско-русский словарь, Составил В. М. Белкин, Москва, 1970, с. 227. Русско-арабский учебный словарь. Составил Г. Ш. Шарбатова, Москва, 1964, с. 756:

ցած էր, որ զինված ժողովուրդն ի վիճակի է Լիբիան պաշտպանել արտաքին ամեն մի հարձակումից:

Ստեղծելով հեղափոխական կոմիտեներ, որոնց զործունեության մեջ առաջնակարգ դերակատարում ունեւր երիտասարդությունը, հատկապես արձատականորեն տրամադրված ուսանողական երիտասարդությունը, Ջամահիրիյայի ղեկավարությունը հույս ուներ նրանց օգնությամբ չտկել սխալներն ու քացքողումները և ամենուր ամրապնդել կանաչարման նոր համակարգը՝ ղեկավարվելով այն սկզբունքով, որ տունը պատկանում է ոչ թե բուրժուական բյուրոկրատական ուժերին, այլ ժողովրդին:

Պատահական չէր նաև, որ Չամընդիանուր ժողովրդական կոնգրեսի որոշումով 1979 թ. ստեղծվեց Ջամահիրիյայի՝ ԼԱՃՍԱ-ի Չեղափոխական ղեկավարություն, որը գլխավորեց Կադաֆին: Չինգ հոգուց բաղկացած այդ մարմինը պաշտոնապես կառավարման որևէ ֆունկցիա չունի: Կադաֆին և նրա չորս մերձավոր զինակիցները հրաժարվեցին իրենց զբաղման բոլոր պաշտոններից, որպեսզի կենտրոնանան սեպտեմբերյան հեղափոխության և ջամահիրիյայի սկզբունքների կենսագործման, ժողովրդի հեղափոխական պարտի ջոհվածման և ժողովրդաշինության հեղափոխության սկզբունքները երկրում ամրապնդելու խնդիրների վրա: Կադաֆին իրեն վերապահեց «Չեղափոխության առաջնորդի» կոչումը և գործնականում իրականացնում է ԼԱՃՍ Ջամահիրիյայի ղեկավարի, այսինքն՝ պետության ղեկավարի իրավասությունները, թեև Լիբիան պաշտոնապես պետության ղեկավար չունի: Իրականում նա և նրա ղեկավարած Չեղափոխական կոմիտեն են որոշում Լիբիայի ամբողջ ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

Այդ փոփոխությունները կարևոր քայլ հանդիսացան տանը՝ երկրում, նոր կարգերի ամրապնդման գործում:

Չեղափոխական և ժողովրդական կոմիտեների ստեղծումից հետո Կադաֆին կոչ արեց Լիբիայի բանվորներին և ծառայողներին՝ զբաղվել ձեռնարկությունները, որը դրեց արդյունաբերության և առևտրի ոլորտներում մասնավոր սեկտորի վերացման գործընթացի սկիզբը: Առաջարկվեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների, արդյունաբերական և առևտրական ընկերությունների կառավարման նոր ձև՝ հիմնված պարտնյորության՝ գործընկերության սկզբունքի վրա: Նախկին գործատերերը արտադրողների հետ հավասար գործընկերության սկզբունքով կարող էին մասնակցել նախկինում նրանց պատկանող ձեռնարկությունների և ընկերությունների կառավարմանը:

Փռփոխությունների հզոր ալիքը տառաձվեց նաև արտաքին քաղաքականության մարմինների՝ արտաքին գործերի նախարարության և Լիբիայի արտաքին ներկայացուցչությունների վրա: Փռփոխություններն այդ քննազավատում անցկացվեցին «Վերջ տալ ավանդական դիվանագիտությանը» կարգախոսի ներքո: Լիբիայի դիվանագիտական ներկայացուցչությունները՝ ղեկավարությունները, վերակազմավորվեցին արտասահմանում լիբիական «ժողովրդական բյուրոների»: Լիբիան հրաժարվեց միջազգային հնրաքերություններում գործող դիվանագիտական նորմերից դիվանագիտական անձնագրերի, ազրեմանի տրամադրման, հավատարմագրերի հանձնման և վիզաների հարցերում:

Շնորհիվ նավթից ստացվող եկամուտների կտրուկ աճի՝ Չամախիլիայի ղեկավարությունը հետևողականորեն վարում էր ժողովրդի դրության բարելավման քաղաքականություն: Բարձրացվեց նվազագույն աշխատավարձը, մեծ քափ ստացավ քնակարանային շինարարությունը, հողագուրկ և սակավահող շատ գյուղացիներ ապահովվեցին հողակտորներով, անգամ նրանց տրվեցին պետության կողմից կառուցված ֆերմերական զարակներ:

Մեծ ուշադրություն էր դարձվում կրթական գործին և անգրագիտության վերացմանը, որի համար ստեղծվել էին միանգամայն արտոնյալ և ժողովրդական խավերի համար միանգամայն մատչելի պայմաններ: Չամախիլիայի իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում նաև առողջապահության հարցերը, այդ թվում և գյուղական վայրերում:

Լուծվում էր նաև ազգային մասնագետների պատրաստման հարցը, որը շատ սուր քնույթ էր կրում: Լիբիան տնտեսության տարբեր ճյուղերի, կրթության, առողջապահության, մշակույթի և տարբեր ոլորտների համար անհրաժեշտ մասնագետներին, ինժեներներին, ճարտարապետներին սովորաբար հրավիրում էր արտասահմանյան երկրներից, ոչ միայն արաբական, այլև արևմտյան, մասնավոր ինժեներներին և տեխնիկներին, որոնց կարիքը շատ էր զգում Լիբիայի զարգացող տնտեսությունը: Եվ ձեռնարկած քայլերի արդյունքում տարեցուտի աճում էր ազգային մասնագետների պատրաստումը և համապատասխանաբար կրճատվում նրանց հրավիրումը արտասահմանյան երկրներից:

Վերոնշյալ քայլերը վկայում էին, որ Չամախիլիայի ղեկավարությունը հավատարիմ էր «Տունը պետք է պատկանի նրան, ով այնտեղ ապրում է» սկզբունքին:

Լիբիայում արմատական վերափոխումների, այդ թվում և տնտեսական ու սոցիալական ոլորտներում, իրականացվող քաղաքականության մեջ որոշակի փուլ հանդիսացավ 1981–1985 թթ. հնգամյա պլանի ընդունումը: Նա կարևոր էր այն առումով, որ նրա հիմքում դրվեց «Լիբիան՝ Երրորդ ունիվերսալ տնտեսության սկզբունքներին համապատասխան, վերածել սոցիալիստական արտադրողական հասարակության»: Շեշտը դրվեց արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, կրթության, առողջապահության և մշակույթի զարգացման վրա, մեծ գումարներ հատկացվեցին բնակարանային շինարարությանը:

Հնգամյա պլանի շրջանակներում կատարվեց հաջորդ կարևոր քայլը: Հանըդհանուր ազգային կոնգրեսը 1983 թ. ընդունեց որոշում՝ տնտեսության զարգացման բնագավառում հենվել սեփական տնտեսական ռեսուրսների վրա: Իսկ քանի որ հնգամյա պլանը խթանում էր հասարակության վերակառուցումը և ամրապնդում այդ գործընթացի տնտեսական հիմքերը, ուստի ուժեղացավ «նախկինների» դիմադրությունը, որոնք այս անգամ ընտրեցին «պասիվ դիմադրության» ձևը: Նրանք, մասնավորապես, խոչընդոտներ էին հարուցում ժողովրդական կոմիտեների գործունեության առջև, որոնք աջակցություն էին գտնում համալսարանական պրոֆեսուրայի և մամուլի որոշ շրջանների կողմից: Դրանք դեմ ակտիվորեն հանդես եկան հեղափոխական կոմիտեները, որոնք գտումներ անցկացրին համալսարանների և լրատվամիջոցների ղեկավարության շարքերում:

Լիբիայի տնտեսության գլխավոր ճյուղը շարունակում է մնալ նավթարդյունաբերությունը: Նավթի արտահանումից ստացվող եկամուտներն ապահովում են Լիբիայի արտարժույթի 95%–ը: Այդ եկամուտները տարեցտարի աճում են: Դրա մասին են վկայում հետևյալ թվերը: 1998 թ. դրանք կազմել են 5,9 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ 2004 թ.՝ 18,1 մլրդ: Դա հնարավորություն է տալիս ֆինանսական մեծ միջոցներ հատկացնել տնտեսության մյուս ճյուղերի զարգացման համար: Արագ թափով են զարգանում շինարարական սեկտորի և թեթև արդյունաբերության ճյուղերը: Նկատվում է նաև գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության և նրանց վերամշակման աճ, թեև Լիբիան շարունակում է ներմուծել երկրի բնակչությանն անհրաժեշտ սննդամթերքի մոտ 80%–ը:

Վերջին տարիներին զարգանում են Լիբիայի համար արդյունաբերության նոր ճյուղեր, ինչպես՝ նավթաքիմիական, երկաթի, պողպատի, ալյումինի և այլն: Միսուրատում կառուցվել է մետալուրգիական համա-

լիք, արտադրվում են մետաղյա խողովակներ, մալուխ, գործում են ավտոմեքենաների և տրակտորների հավաքման գործարաններ և այլն:

Լիբիայի արդյունաբերության 90%-ը կենտրոնացված է պետության ծեղրում և կազմում է պետական սեկտորը: Սակայն 2000-ական թվականների սկզբից նկատվում է որոշ ձեռնարկությունների ապասպետականացման և մասնավորեցման միտում: Չամահիրիայի ղեկավարությունը քայլեր է ձեռնարկում համաշխարհային տնտեսությանը ինտեգրվելու ուղղությամբ:

Չամահիրիայի աշխատուժը, 2004 թ. տվյալներով, կազմում է 1,59 մլն մարդ: Դրա 17%-ը զբաղված է գյուղատնտեսության, 29%-ը՝ արդյունաբերության և 54%-ը՝ սպասարկությունների ոլորտում: Ակնհայտ է, որ տեղի է ունենում Լիբիայի ուրբանացում: Սակայն դեռևս շատ քարծր է գործազրկությունը: 2004 թ. տվյալներով՝ այն կազմել է աշխատուժի 30%-ը:

Լիբիական Չամահիրիայի անկախության տարիներին, հատկապես 1970-ական թվականների կեսերից, երբ սկսվեց հասարակության արձատական վերակառուցումը, հասել է նշանակալի նվաճումների թուրք բնագավառներում: Փոխվել է երկրի ընդհանուր պատկերը: Նա հաստատականորեն ընթանում է վերափոխումների ուղիով, որը միշտ չէ, որ հարթ է ընթանում: Դեռևս կան շատ լուրջ դժվարություններ, թույլ են տրվում կուպիտ սխալներ ու վրիպումներ, խզում խոսքի, հոչակված ղեկավարացիաների և գործողությունների միջև: Բայց, այդուհանդերձ, առաջընթացն առկա է:

Այդ ամենը հիմք է տվել են Ջուսիֆին և մի շարք այլ մասնագետների՝ այն կարծիքն արտահայտելու, որ Լիբիայի Արաբական ժողովրդական Մոցիալիստական Չամահիրիայի ապրում է նոմադիկ հասարակությունից ժամանակակից սպառողական հասարակության արագ անցման շրջան:

4. ԼԱՄՍԱ-ի արտաքին քաղաքականությունը, ձեռքբերումներ, սխալներ, պարտություններ, ուղղումներ (1970-ական թվականներ — 2005 թ.)

Լիբիական հասարակության արձատական վերափոխումը և Չամահիրիայի կազմավորումը շոշափելի փոփոխությունների չիանցեցրին Լիբիայի արտաքին քաղաքականությունը մի այնպիսի կարևոր

ուղորտում, որպիսին միջարարական հարաբերություններն էին: Այդ ուղորտը նախկինի պես համարվում է Լիբիայի համար գերակա նշանակություն ունեցող բնագավառ: Լիբիական Չամահիրիյան, ինչպես իր նախորդը՝ Լիբիական Արաբական Չանրապետությունը, ձգտում է արաբական միասնության՝ իր հասկացած ձևով, և դարձյալ, ինչպես նախորդ փուլում, կրում ծախսողումներ, որոնք հանգեցնում են լարվածության արաբական այս կամ այն երկրի հետ:

Շատ լարված հարաբերություններ ստեղծվեցին Եգիպտոսի հետ: Նասերի մահից հետո ընդհանրապես եգիպտա-լիբիական հարաբերությունները հարթ չէին ընթանում, մանավանդ այն ժամից հետո, երբ Եգիպտոսի պրեզիդենտ Անվար Սադատը որդեգրեց արմատանետ քաղաքականություն, մերժեցավ Իսրայելի հետ և նրա հետ կնքեց անջատ համաձայնագրեր: Իսկ երբ Սադատը 1977 թ. այցելեց Երուսաղեմ, Կադաֆին հայտարարեց, որ Լիբիան հրաժարվում է ճանաչել Սադատի վարչակազմը և խզեց նրա հետ տնտեսական կապերը: Եգիպտա-լիբիական հարաբերություններն այն աստիճան սրվեցին, որ 1977 թ. նոյեմբերի 19-24-ը տեղի ունեցան զինված բախումներ երկու երկրների միջև: Դա պատրաստ էր վերածվելու լուրջ ռազմական կոնֆլիկտի, որը, սակայն, հաջողվեց կանխել Ալժիրի պրեզիդենտ Ֆուարի Բումեդիենի և Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության (ՊԱԿ) ղեկավար Յասիր Արաֆաթի գործադրած ջանքերի շնորհիվ:

Արաբական համարյա բոլոր երկրներն էին դատապարտում Սադատի քաղաքականությունը, որը հնարավորություն տվեց Լիբիային ակտիվորեն հանդես գալ որպես արաբական հակաիմպերիալիստական ուժերի համախմբման նախաձեռնող: Եվ նա ունեցավ որոշակի հաջողություն: 1977 թ. դեկտեմբերի 2-5-ը Տրիպոլիում հավաքվեցին Ալժիրի, Լիբիայի, Սիրիայի, ԵՄԴԴ-ի և ՊԱԿ-ի ղեկավարները, որոնք հիմնեցին Կայունության և դիմադրության ազգային ճակատ: Ճակատի անդամները հայտարարեցին, որ նրանք ստեղծում են իրենց հարաբերությունները Եգիպտոսի հետ և կոչ արեցին մնացած արաբական երկրներին՝ միանալ իրենց:

Նշանակալի երևույթ էր նաև Չամաարաբական ժողովրդական կոնգրեսի գումարումը Տրիպոլիում, որին մասնակցում էին արաբական երկրների առաջադիմական կուսակցությունները, կազմակերպությունները, միությունները և ասոցիացիաները, այդ թվում և եգիպտական ընդդիմության ներկայացուցիչները: Ատեղծվեց Կոնգրեսի մշտական քարտուղարություն, որի նստավայրը դարձավ Լիբիայի մայրաքաղաքը:

Այդ նորաստեղծ կազմակերպության զլխավոր խնդիրը էր համախմբել արաբական ժողովուրդներին և ուժեղացնել նրանց պայքարը հանուն արաբական ազգային շահերի:

Կադաֆին այդ տարիներին հետամուտ էր Մադրիդի երկրների՝ Ալ-ժիրի, Ռունիսի և Լիբիայի միավորմանը, սակայն չհասավ դրական արդյունքի, քանի որ Ռունիսը և Նրա պրեզիդենտ Չաբիբ Բուրզիբան խանդավառված չէին այդ զաղափարով և խուսափում էին նմանատիպ միավորումներից: Եվ թեև հետագա տարիներին Լիբիան նման մի շարք փորձեր ևս կատարեց, դրանք նույնպես ծախտովեցին:

Զամահիրիայի արտաքին քաղաքականության համար այդ տարիներին քնորոշ էր բազմակողմանի հարաբերությունների զարգացումը Խորհրդային Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների՝ Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետության, Չեխոսլովակիայի, Բուլղարիայի հետ:

Լիբիայի դեկավարությունը մեծ նշանակություն էր տալիս իր հարաբերություններին նաև աֆրիկյան երկրների, մասնավորապես հարևան երկրների հետ՝ երբեմն շատ ակտիվ կերպով ներգրավվելով կամ անհարկի միջամտելով նրանց ներքին գործերին՝ ենթարկվելով ամենախիստ քննադատության և մեղադրանքների: Լիբիան ներգրավվել էր Չադում ծավալված երկարամյա քաղաքացիական պատերազմի մեջ, մասնակցել Վերին Վոլտայի պրեզիդենտի տապալմանը, Նրան մեղադրում էին Գվինեա-Բիսաուի պրեզիդենտ Լուիշ Կորրալի սպանության մեջ և այլն: Պարբերաբար հարաբերությունները սրվում էին նաև աֆրիկյան այլ երկրների հետ, ինչպես Գաբոնը, Գանան, Գամբիան և Սենեգալը, որոնք 1980-ականներին խզեցին իրենց դիվանագիտական հարաբերությունները Լիբիայի հետ:

Սակայն Զամահիրիայի համար ամենադժվար քննազավառը մնում էին հարաբերությունները արևմտյան երկրների, առաջին հերթին՝ ԱՄՆ-ի հետ: Նրանք Լիբիային մեղադրում էին ահաբեկչության, իր տարածքում ահաբեկիչներ պատրաստելու նպատակով ուսումնական կենտրոններ և ճամբարներ կազմակերպելու, տարբեր երկրներում ահաբեկչական զործությունները խրախուսելու, ֆինանսավորելու ու կազմակերպելու մեջ: Լիբիան մեղադրվում էր Օլստերում Իռլանդական հանրապետական քանակին, Իսպանիայում բասկերի ԷՏԱ կազմակերպությանը, Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությանը և զանազան իսլամական շարժումներին, այդ թվում և Ֆիլիպիններում, թիվումը կանգնելու համար:

Կադաֆին, իհարկե, մերժում էր այդ մեղադրանքները, սակայն հակառակ կողմը բերում էր բազմաթիվ փաստարկներ, որոնք, սակայն, շատ դժվար էր հերքել:

Ամերիկա-լիբիական հարաբերությունները հատկապես սրվեցին Ուոնալդ Ռեյզանի պրեզիդենտության շրջանում՝ 1980-ական թվականներին: Դրան նախորդել էր լիբիացիների հարձակումը Տրիպոլիում ամերիկյան դեսպանության շենքի վրա, որը նրանք ավերել ու հրդեհել էին: Դա ընկալվեց որպես գործողություն՝ ի պաշտպանություն Իրանի իսլամական հեղափոխության և նրա ղեկավար այաթոլլահ Խոմենիի: ԱՄՆ-ը հետ կանչեց իր դիվանագետներին Տրիպոլիից, սակայն չխզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Լիբիայի հետ:

1981 թ. մայիսի 6-ին Ռեյզանը պաշտոնապես Լիբիային մեղադրեց միջազգային անարելչությունը հովանավորելու, կազմակերպելու և աջակցելու մեջ, որը շատ ծանր մեղադրանք էր: Նրա կարգադրությամբ լիբիական քոլոր դիվանագետներն արտաքսվեցին ԱՄՆ-ից, և խզվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները Լիբիայի հետ: 1982 թ. ԱՄՆ-ը առաջին տնտեսական սանկցիան կիրառեց Լիբիայի նկատմամբ: Նա արգելեց լիբիական նավթի ներմուծումը և ամերիկյան տեխնոլոգիաների, այդ թվում և նավթային սարքավորումների արտահանումը Լիբիա:

Քարաբերությունները սրվեցին նաև Անգլիայի հետ, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Լոնդոնում լիբիական դեսպանության առջև կայացած բողոքի ցույցի ժամանակ լիբիական դեսպանությունից կոտորույթներ արձակվեցին ցուցարարների վրա, և զոհվեց բրիտանական մի կին ոստիկան: Անգլիան նույնպես խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Լիբիայի հետ:

Ռեյզանը դիմեց ավելի ազդեցիկ գործողությունների՝ ստիպելու Կադաֆիին դադարեցնելու պաշտպանել «ազատագրական շարժումները» այլ երկրներում, որի տակ հասկացվում էր աջակցություն Լիբիայի կողմից անարելչական գործողություններին միջազգային մասշտաբով: 1986 թ. ապրիլի 14-ին ամերիկյան օազմական ինքնաթիռները ռմբակոծեցին Տրիպոլիի և Բենգազիի շրջակայքում գտնվող ենթադրյալ անարելչական կենտրոնները, որի ժամանակ զոհվեց 60 մարդ, որոնք թվում էր նաև Կադաֆիի որդեգիր դուստրը: Ամերիկյան կառավարությունը Լիբիայի իշխանություններին մեղադրեց Արևմտյան Բեռլինի «Լա Բել» զիչերային ակումբը պայթեցնելու մեջ, որի ընթացքում զոհվեցին մի քանի ամերիկյան զինվորներ: Այդ ակումբը ամերիկյան զինվորների նրկոյան

Ժամանցի սիրելի վայրերից մեկն էր: Վերջապես պետք է նշել նաև Ֆրանսիական օդանավի խփելը Սուդանի վրա և 1992 թ. ամերիկյան «Պանամ» ընկերության ինքնաթիռի խփելը Լոկերբիի վրա՝ Շոտլանդիայում, որի ժամանակ զոհվեց 270 մարդ: Այս վերջինը ցնցեց ամբողջ աշխարհը՝ առաջացնելով դժգոհության և բողոքի ուժեղ ալիք Լիբիայի դեմ:

Լիբիայի հարաբերություններն արևմտյան երկրների հետ ավելի սրվեցին, երբ հայտնի դարձավ, որ Լիբիայում աշխատանքներ են տարվում զանգվածային ոչնչացման զենք, այդ թվում և քիմիական, պատրաստելու ուղղությամբ: Քիմիական այդ զենքը գաղտնիորեն պատրաստվում էր հնդուհայի քուժման ազարակում:

ԱՄՆ-ը, Անգլիան և Ֆրանսիան կտրուկ պահանջեցին Լիբիայից՝ վերջ տալ միջազգային ահաբեկությանը սատարել, նրան մեղադրեցին 1988–1989 թթ. մի քանի քաղաքացիական ինքնաթիռներ պայթեցնելու մեջ և պնդեցին, որ Լիբիան մեղավորներին դատի և պատժի: Կադաֆին մեղծեց քավարարել այդ պահանջները, որին հաջորդեց ԱՄԿ-ի 1993 թ. որոշումը Լիբիայի դեմ տնտեսական սանկցիաներ կիրառելու մասին:

Լիբիան հայտնվեց ծանր դրության մեջ: Տնտեսական քլոկադան, որը հաստատեց նաև ԱՄԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, խիստ քաջասաքար ազդեց երկրի տնտեսական վիճակի վրա, իսկ քաղաքականապես Լիբիան հայտնվեց մեկուսացման մեջ: Նա արակցություն չգտավ անգամ արաբական երկրների կողմից, ինչպես նաև առանձին իսլամական զործիւնների, մտավորականների ու հեղինակությունների կողմից:

Ստեղծված պայմաններում Կադաֆին հարկադրված էր նահանջել, ուղղումներ մտցնել իր քաղաքականության մեջ և հրաժարվել աջակցել ահաբեկությանը: Նա 1999 թ. Հաազայի միջազգային դատարանին հանձնեց լիբիական ազգային անվտանգության երկու աշխատակիցներին, որոնք կազմակերպել էին ամերիկյան «Պանամ» ընկերությանը պատկանող քաղաքացիական ինքնաթիռի պայթեցումը Շոտլանդիայի վրա: Լիբիան, դրա պատասխանատվությունը վերցնելով իր վրա, 2003 թ. համաձայնվեց որպես փոխհատուցում զոհվածների ընտանիքներին վճարել 2 մլրդ 700 մլն ԱՄՆ դոլար:

Չամահիբիայի դեկավարությունը ստանձնեց նաև իր պատասխանատվությունը Սուդանի օդային տարածքում ֆրանսիական քաղաքացիական ինքնաթիռի պայթեցման և Լոնդոնում լիբիական դեսպանության մոտ անգլիական կին ոստիկանին սպանելու համար:

Կադաֆին միջազգային կազմակերպություններին տեղյակ պահեց Լիբիայում մասսայական ոչնչացման զենքի գոյության մասին, որը հանձնվեց միջազգային համապատասխան կազմակերպություններին: Ղրանք ապամոնտաժվեցին:

Ղրականորեն լուծվեց նաև Լիբիայում առակա միջուկային զենքի տեխնոլոգիաների հարցը: Ի հայտ եկավ, որ Լիբիան երկար ժամանակ կապող օդակ էր հանդիսացել միջուկային զենքի արտադրության տեխնոլոգիաները և սարքավորումները Յուսիսային Կորեայից այլ երկրներ փոխանցելու գործում: Լիբիայի ղեկավարությունը պատրաստակամությամբ հայտնեց դադարեցնել իր գործողություններն այդ ուղղությամբ և առկա բոլոր սարքավորումները հանձնել ԱՄՆ-ին: Եւ իր խոստումը կատարեց: 2004 թ. մարտի 7-ին ԱՄՆ-ի Սպիտակ տունը պաշտոնապես հաստատեց, որ միջուկային զենքի հետ առնչություն ունեցող վերջին սարքավորումները Լիբիայից առաքվել են ԱՄՆ:

Չաշվի առնելով այդ հանգամանքները՝ ՄԱԿ-ը և ԱՄՆ-ը վերացրեցին Լիբիայի դեմ կիրառվող սանկցիաները:

Լիբիայի առջև քաջվել են միջազգային համակեցությանը, տնտեսական և քաղաքական կառույցներին ինտեգրվելու հնարավորությունները և հեռանկարները:

Գլուխ տասնմեկերորդ**ԿԱՏԱՐ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱՏԱՐ****ԴԱՎԼԱԹ ԿԱՏԱՐ
ԿԱՏԱՐ**

Աշխարհագրական դիրքը — գտնվում է Արթուրյան կղզեխումբի հարավարևմտյան Արթուրյան կղզեխումբի քաղաքում և Կատարի մայրաքաղաքում

Մահմանները — սահմանակից է Մաուրիտիան և ԱՄՆ-ին

Տարածքը — 11 հազ. 437 քառ. կմ

Բնակչությունը — 843 հազ. (2004 թ.)

Ազգային կազմը — արաբներ՝ 40%, ասիականներ՝ 18%, հնդիկներ՝ 10%, ալյե՝ 14%

Մայրաքաղաքը — Դոհա (մոտ 310 հազար)

Պետական կրոնը — պետական կրոնը՝ իսլամ՝ 95%, այդ բոլորն՝ զանազան սուննիներ՝ 85%, շիաներ, քրիստոնյաներ և այլն

Պաշտոնական լեզուն — արաբերեն՝ պաշտոնական, անգլերեն՝ առօրյա-գործածական

Պետական կարգը — բացարձակ միապետություն՝ Էմիրություն, կառավարող ղեկավարն է Գաբաթի Էմիրը, որը նախկինում թագավոր էր, իսկ ներկայումս Էմիրը ժամանակակից թագավորի պարտականություններ է կրում

Պետության ղեկավարը — Գաբաթի Էմիրը

Պետության իշխանությունը — պետության ղեկավարը՝ 1995 թ. հունիսի 27-ից նախ Գաբաթի Էմիրը, իսկ ներկայումս Էմիրը, կառավարության ղեկավարը, կաբինետը՝ նախարարների խորհուրդը, որը նշանակում է միապետը

Օրենսդիր իշխանությունը — Էմիրի կողմից ստեղծված, միապետական խորհուրդը՝ նախկին ալ-Շուբա, որի անդամների երկու երրորդն ընտրվում է, իսկ մեկ երրորդն նշանակվում է Էմիրը

Պետական իշխանությունը — Էմիրի վարչակարգության և հայեցողության տակ գտնվող օրենսդիր իշխանության, քաղաքացիական կոդեքսի ղրկումը, իսլամական օրենք, որը տիրապետող է ընդհանրական և անձնական խնդիրների ոլորտում

Անկախության օրը — 3 սեպտեմբերի 1971 թ.

Ազգային տոնը — 3 սեպտեմբերի

Քաղաքական կուսակցությունները — արգելված են

Վարչական բաժանումը — խաժանված է 10 մունիցիպալիտետների՝ բաշարիլաների

Ազգային դրանց — կատարի դիալ

Ֆանտազմեն ներքին արդյունքը (ՂԱ) ըստ շնչի — 21500 ԱՄՆ-դոլար (2005 թ.)

Արդյունաբերությունը — մավթարդյունահանում և վերամշակում, պարսպանկուրեր, նավթաքիմիկատներ, ջեմենտ, մետալուրգիա՝ էլեմենտական թերուլի նրկայահաների ծուլման վրա, տնայնադրժանական արտադրություն, բնական մարգարիտի արդյունահանում

Գյուղատնտեսությունը — մրգեր, բանջարեղեն, օազիտազին հողամշակում, անասնապահություն, քոչևարություն, էկոտուրություն, մանր ձուլվախնցզեռիները որս

I. ԿԱՏԱՐԸ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏ (1916–1971 թթ.)

1. Աթ–Թանիների տոհմը և նրա վերածումը Կատարում կառավարող դինաստիայի

Կատարի պատմությունը շատ ընդհանուր գծեր ունի Պարսից ծոցի արաբական մյուս շեյխությունների պատմության հետ: Նա անցել է նույն ուղիով, գտնվել է նույն օտարերկրյա պետությունների տիրապետության ներքո և ունի նույն հասարակական–սոցիալական և տնտեսական կառուցվածքը: Անգամ նրանց առջև կանգնած քաղաքական և տնտեսական խնդիրներն իրենց բնույթով համընկնում են:

Եթե մի հետադարձ հայացք նետենք Կատարի անցած պատմական ուղու վրա, ապա մենք այնտեղ տեսնում ենք Ալեքսանդր Մակեդոնացու հետքերը և պարթևական ու սասանյան Պարսկաստանի տիրապետությունը՝ մ.թ.ա. IV միլևյն մ.թ. VII դարերը, երբ սկսվեց Արաբական խալիֆայության հաղթարշավը, և Կատարը դարձավ նրա մի մասը, մանավանդ այն բանից հետո, երբ VII դարի վերջերին ավարտվեց Կատարի իսլամացումը: Հետագա դարերում Կատարը հայտնվեց այլ պետությունների տիրապետության տակ: XII–XIV դարերում Կատարը գտնվել է Բահրեյնի տիրապետության տակ, իսկ XVI դարում այն նվաճում են պորտուգալացիները, որոնց հաջորդում են օսմանյան բուրջերը:

Այդ ընթացքում արաբական տարրեր կանգնեցրել, հատկապես Սաուդյանները, խալիֆաները և Թանիները, որոնք քուչվորական ցեղախմբեր էին և վարում էին քուչվորական կյանք, անընդհատ շարժման մեջ էին գտնվում և հայտնվելով Արաբական թերակղզու և աշխարհագրական առումով նրա մասը կազմող տարածքներում՝ փորձում իրենց տիրապետությունը հաստատել այս կամ այն շրջանի վրա: XVIII դարի կեսերին Կատարի թերակղզում հայտնվեց աթ–Թանիների տոհմը, որը սկզբում տիրապետող դիրքեր զբաղեցրել էր այնուհետև՝ մոտ մեկ դար անց, դարձավ Կատարի կառավարիչը: Դրանում մեծ դեր խաղաց Անգլիան, որը

միջամտեց 1867–1868 թթ. Բահրեյնի և Կատարի միջև ընթացող մարտերին և ստիպեց Կատարի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող Բահրեյնի տիրակալներ ալ–հասիլ ֆաների ընտանիքին՝ դադարեցնել ռազմական գործողությունները Կատարի դեմ և ճանաչել Կատարը որպես Բահրեյնից անջատ միավոր: Դա ամրագրվեց 1868 թ. Պարսից ծոցում բրիտանական քաղաքական ռեզիդենտի և Մուհամմադ աք–Թանիի միջև ստորագրված համաձայնագրով, որն ամրապնդեց աք–Թանի ընտանիքի դիրքերը Կատարում և բարձրացրեց նրա հնդինակությունը բուլղարական ցեղախմբերի աչքում: Միաժամանակ դա դրեց Մեծ Բրիտանիայից Կատարի կախվածության հիմքերը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1913 թ. հուլիսի 29–ին, Անգլիայի և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվեց իր նշանակությամբ կարևոր համաձայնագիր, որը մեծապես սահմանափակում էր օսմանյան կառավարության իրավունքները Պայմանագրային Օսմանի, Բահրեյնի, Քուվեյթի, ինչպես նաև Կատարի նկատմամբ: Իսկ պատերազմի ընթացքում՝ 1915 թ., աք–Թանիները՝ Կատարի տիրակալները, օգտվելով ստեղծված բարենպաստ քաղաքական և ռազմական իրադրությունից, անգլիացիների օգնությամբ՝ ստիպեցին Դոհայում գտնվող բուրքական կայագրորին՝ հեռանալ Կատարից: Դոհա մտան անգլիական զորքերը:

2. Անգլիայի և Կատարի միջև 1916 թ. պայմանագիրը և բրիտանական պրոտեկտորատի հաստատումը Կատարի վրա

Յուրքերին Կատարից արտաքսելուց հետո Կատարի եմիրը 1916 թ. Անգլիայի հետ ստորագրեց հատուկ պայմանագիր, որն իրավաբանորեն ձևակերպեց անգլիական պրոտեկտորատի հաստատումը Կատարի վրա:

Նման պայմանագրի ստորագրումը չի կարելի անակնկալ համարել: Դա կապված է Անգլիայի ընդհանուր քաղաքականության հետ, որ նա վարում էր XVIII դարի վերջերից և XIX դարի սկզբներից Պարսից ծոցի արաբական եմիրությունների և շեյխությունների նկատմամբ: Նրանց հետ հարաբերությունները կարգավորելու և նրանց վրա իր տիրապետությունը հաստատելու ամենանպաստավոր ծնը Մեծ Բրիտանիան համարեց պրոտեկտորատը: Եվ նա XIX դարի ընթացքում և XX դարի սկզբներին մեկը մյուսի հետևից համապատասխան պայմանագրեր կնքեց, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ պարտադրեց արաբական շեյխու-

քյուններին՝ Քուլեյքին, Բահրեյնին, Պայմանագրային Օմանին և, ի վերջո, նաև Կատարին:

Կատարի հետ կապված առաջին քայլն այդ ուղղությամբ արվեց դեռևս 1868 թ., երբ, ինչպես նշվեց, հաստատվեց Կատարի կարգավիճակը՝ որպես Բահրեյնից անջատ և անկախ միավոր: Անգլիան Կատարին առաջարկեց իր հովանավորությունը՝ տեղական բնակչության կողմից անդորրություն պահպանելու դիմաց, և խոստացավ ամրապնդել աթ-Թանի ընտանիքի ազդեցությունը: Սակայն այդ ժամանակ պաշտոնապես չձևակերպվեց անգլիական պրոտեկտորատը Կատարի վրա: Մեծ Բրիտանիան այդ ժամանակ Կատարը դիտում էր որպես ստրատեգիական կարևոր հանգրվան Զնդկաստանի ճանապարհին, որին տիրապետելը համարվում էր կարևոր՝ Զնդկաստան տանող ծովային ուղիների ապահովության տեսանկյունից:

Իրադրությունը փոխվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունը ռազմական պարտություններ էր կրում, ընկել էր նրա հեղինակությունը, և երբ արաբներն ապստամբվեցին օսմանյան տիրապետության դեմ ու սկսեցին թուրքերին դուրս մղել արաբական երկրներից: Դրանում իր համեստ ներդրումն ունեցավ նաև Կատարը, որտեղից թուրքական զորքերը հեռացան 1915 թ.:

Դրան հաջորդեց պայմանագրի ստորագրումը Անգլիայի և Կատարի միջև, որը տեղի ունեցավ 1916 թ.: Պայմանագիրը Կատարի կողմից ստորագրեց Կատարի կառավարող, շեյխ Աբդալլահ իբն Կասիմ աթ-Թանին: Մեծ Բրիտանիայի կողմից պայմանագիրը ստորագրեց Պարսից ծոցում բրիտանական քաղաքական ներկայացուցիչ (ռեզիդենտ) Պերսի Կոքսը, որն արտակարգ ծառայություններ ունի արաբական երկրներում բրիտանական գաղութային տիրապետությունը հաստատելու գործում: Պայմանագիրը ստորագրվեց շատ արտաոտոց կերպով, որը շատ քիչ է հանդիպում միջազգային դիվանագիտական պրակտիկայում: Բրիտանական կողմը հարկ չհամարեց նախապատրաստել և Կատարի շեյխին ներկայացնել պայմանագրի նախագիծ: Դրա փոխարեն Պերսի Կոքսը շեյխ Աբդալլահ իբն Կասիմին ներկայացրեց Բահրեյնի և Պայմանագրային Օմանի յոթ շեյխությունների հետ Մեծ Բրիտանիայի մինչ այդ կնքված համանման պայմանագրի պատճենը և ստիպեց նրան՝ իր ստորագրությունը կցել այդ պայմանագրի պատճենին:

Ըստ պայմանագրի՝ Կատարի Լմիրը պարտավորվում էր Կատարի տերիտորիայի որևէ մասը չզիջել, վարձակալության չտալ կամ այլ կերպ

որևէ երրորդ կողմի տնօրինությանը չհանձնել, բացի քրիտանական կառավարությունից: Դրա մեջ մտնում էին նաև հանքային հարստությունները: Նա պարտավորվում էր բացի քրիտանական կառավարությունից հարաբերությունների մեջ չմտնել որևէ օտար կառավարության հետ: Օտար կառավարության հետ Կատարը կարող էր շփումների մեջ մտնել միայն Մեծ Բրիտանիայի համաձայնությամբ:

Իր կողմից Մեծ Բրիտանիան երաշխավորում էր Կատարի տերիտորիալ ամբողջականությունը, պարտավորվում էր պաշտպանել Կատարը ծովային ագրեսիայից և նրան տրամադրել քարի ծածայություններ կոնֆլիկտների կամ ագրեսիայի դեպքերում:

Այդ պայմանագրի շնորհիվ, եթե Մեծ Բրիտանիան իր պրոտեկտորատը հաստատեց Կատարի վրա և դրան տվեց իրավական ծնակերպում, ապա Կատարը կառավարող աթ-մանի ընտանիքը իրավական առումով ամրապնդեց իր իշխանությունը՝ որպես Կատարի կառավարող դինաստիա:

Դրանով Կատարը դարձավ Պարսից ծոցի և Յնդկական օվկիանոսի ավազանում քրիտանական շահերն ապահովող շրջայի կարևոր օղակներից մեկը:

3. Կատարի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը քրիտանական պրոտեկտորատի շրջանում

Կատարի պրոտեկտորատյան շրջանը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու ժամանակահատվածի: Առաջին ժամանակահատվածն ընդգրկում է 1920–1940–ական թվականների կեսերը, մինչև նավթի հայտնաբերումը և արդյունահանումը, իսկ երկրորդ ժամանակահատվածը՝ 1947–1949 թվականներից, երբ սկսվեց նավթի արդյունահանումը, մինչև 1971 թվականը՝ քրիտանական պրոտեկտորատի վերացումը:

Առաջին շրջանում Կատարի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում էական տեղաշարժեր չկատարվեցին: Կատարը մնում էր հետամնաց և աղքատ երկիր: Այստեղ տնտեսության գլխավոր ճյուղը շարունակում էր մնալ բնական մարգարիտի արդյունահանումը ծովի ընդերքից, ձկնորսությունը, տնայնագործական արտադրությունը և օազիսային գյուղատնտեսությունը, որը վարվում էր հին պապենական մեթոդներով: Դրան պետք է ավելացնել նաև անասնապահությունը, որը հանդիսանում էր քոչվորական և կիսաքոչվոր ցեղերի գլխավոր տնտեսական զբաղմունքը: Մեծ տարածում ունեց նաև ստրկությունը:

Մարգարիտի արդյունահանումն սկսեց անկում ապրել 1920–ական թվականների վերջերից և հատկապես 1930–ական թվականներին, որը կապված էր ճապոնացիների կողմից արհեստական մարգարիտի արդյունաբերության ստեղծման և զարգացման հետ: Դա մեծ հարված էր Կատարի՝ առանց այն էլ քույլ զարգացած տնտեսությանը:

Կատարի սոցիալական բուրգի վերնում գտնվում էին ար–ձանիների դինաստիան, ցեղապետ շեյխերը և Ֆեոդալները: Սոցիալական կառուցվածքի հիմքում ընկած էր ցեղային բաժանումը և ցեղային պատկանելությունը: Դրանք ինչպես նստակյաց, այնպես էլ վաչկատուն, քույվորական բեդվինական ցեղեր և ցեղախմբեր էին՝ իրենց քնորոշ պարզունակ, անզամ արխայիկ հարաբերություններով:

Ցեղերը և ցեղային միությունները կարևոր դեր էին խաղում Կատարի հասարակական կյանքում, մանավանդ նրանց հարաբերություններից էր կախված երկրի անդրորոշությունը և խաղաղությունը: Դժբախտաբար, միջցեղային հարաբերություններում միշտ չէ, որ տիրապետող էին լինում համերաշխությունը և խաղաղությունը: Ընդհակառակը, նրանց ավելի քնորոշ էին հակասությունները և հակամարտությունները: Դա նկատելի էր Կատարում հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած տարիներին, որի հետևանքով քավակազմին լարված հարաբերություններ և անկայուն իրադրություն էր ստեղծվել երկրի ներսում:

Առերևույթ դա հակամարտություն էր սուննիների և շիաների միջև: Բայց իրականում դա հակամարտություն էր տիրապետող սուննիական վերնախավի և աղքատ ու իրավազուրկ նստակյաց և քույվոր ժողովրդական զանգվածների միջև, որոնք մեծ մասամբ շիաներ էին:

Կատարը կառավարող ար–ձանիների ընտանիքը պատկանում էր ար–քանիմ սուննի ցեղին, որոնց շիաները համարում էին նվաճողներ, քանի որ նրանց Կատարում հայտնվել էին XVIII դարի կեսերին և դարձել Կատարի կառավարողներ: Իսկ Կատարի բնիկները պատկանում էին քանի հաջար, այ–կաարան և մի շարք այլ շիա ցեղերին, որոնք դժգոհ էին ար–քանիմ սուննիական կառավարող ցեղին ենթարկվելու իրողությունից:

Այստեղ կար նա մեկ կարևոր հանգամանք: Կատարի կառավարող սուննի վերնախավը դավանում էր ոչ թե սովորական կամ ուղղափառ սուննիզմ, այլ նրա վահաբիական տարբերակը: Վահաբիզմը լայն տարածում գտավ XVIII դարից, հատկապես Արաբական թերակղզում, Սաուդյան Արաբիայում և նրա հարակից տարածքներում: Վահաբիզմը հանդես էր գալիս հանուն Նախնական, մաքուր իսլամի և նրա հիմնադրույթ–

ների կիրառման և երբեմն այդ հարցում հասնում ծայրահեղությունների, մասնավորապես նա դեմ էր զանազան նորանվածությունների և շատ խիստ դիլեքորոշում էր գրավում նրանից շեղվողների նկատմամբ:

Աթ-Թանինները, XIX դարում գալով, իշխանության գլուխ նախընտրեցին սուննիզմի վահաբիական տարբերակը, որն ուներ իր քաղաքական դրոշմատեսությունները: Կատարի հակառակորդ Բահրեյնը և նրա կառավարող ալ-Խալիֆաները հրաժարվեցին ընդունել վահաբիզմը: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ աթ-Թանինները նախապատվություն տվեցին վահաբիզմին՝ ելնելով այն իրողությունից, որ վահաբիզմը հայտարարվել էր տիրապետող ուղղություն Սաուդյան Արաբիայում: Աթ-Թանինները, ընդունելով վահաբիզմը, դրանով հույս ունեին ձեռք բերել իզոթ դաշնակից՝ ի դեմս Սաուդյան Արաբիայի՝ ընդդեմ Բահրեյնի, որ շարունակում էր հավակնել Կատարին:

Այս պարագան՝ վահաբիական, այսինքն՝ ավելի ծայրահեղական և մարտականորեն տրամադրված սուննիզմի տիրապետող լինելը Կատարում, առաջացնում էր շիական զանգվածի անհանգստությունը, որը դարձել էր Կատարում սոցիալական անհանգստության պատճառ:

Դրությունն ավելի էր սրվում նաև այն պատճառով, որ որոշ վահաբիական սուննի ցեղեր անգամ հանդես էին գալիս Կատարը Սաուդյան Արաբիայի հետ միավորելու պահանջով, որին դեմ էին մնացած ցեղերը:

Դա ներքին պատակտման պատճառներից մեկն էր:

Ներքին անհանգստության մյուս պատճառն այն էր, որ Կատարի կենտրոնական և արևմտյան մասերի ցեղերը ոչ միայն դեմ էին Կատարը Սաուդյան Արաբիային միավորելուն, այլև հանդես էին գալիս ընդդեմ բրիտանական տիրապետության և նրա կամակատար աթ-Թանինների կառավարող դինաստիայի, մասնավոր նրա հաշտվողական քաղաքականության, ամեն բանում Բրիտանիայի շահերի հետ հաշի մատելու նրա պատրաստակամության հետ:

1930-ական թվականներին սկսվեց նավթի համատարած հետախուզում և հայտնաբերում Սաուդյան Արաբիայում և Պարսից ծոցի շրջանի բոլոր արաբական շեյխություններում՝ Բահրեյնում, Բուվեյթում, Օմանում և Պայմանագրային Օմանում: Բացառություն չկազմեց նաև Կատարը: Դա յուրատեսակ նավթային բումի ժամանակաշրջան էր: Նավթ հայտնաբերելու մոլուցքը համակել էր բոլորին, բոլոր միջազգային նավթային ընկերություններին և երկրներին:

Կատարում Նավթի հայտնաբերման աշխատանքները խթանեց ամերիկյան «Ստանդարդ օյլ կոմպանի»-ն: Շատ չանցած՝ Կատարը թույլատրեց Անգլո-իրանական նավթային ընկերությանը՝ Կատարի տարածքում հետախուզական աշխատանքներ կատարել Նավթ հայտնաբերելու ուղղությամբ և 1935 թ. նրան 75 տարի ժամանակով կոնցեսիա տրամադրեց, որը հետագայում անցավ «Պետրոլեում Կոնսեշիոն» ընկերությանը, ապա նրա կողմից ստեղծված «Պետրոլեում Դիվելոպմենտ օֆ Կատար» ընկերությանը: Այդ ընկերությունը 1939 թ. Կատարի Դուխան վայրում առաջին անգամ Նավթ հայտնաբերեց:

Սակայն Նավթի հայտնաբերման և արդյունահանման հետագա աշխատանքներն ընդհատվեցին 1939 թ. սեպտեմբերին սկսված երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով:

Կատարը պատերազմին մասնակցություն չունեցավ, թեև դա վտանգը կախված էր նաև նրա գլխին: Գերմանա-իտալական բլոկի հաղթանակի դեպքում Կատարը արաբական մյուս երկրների հետ կանցներ նրա տիրապետության տակ: Անգլիան կանխարգելիչ մի շարք քայլերի դիմեց Կատարն առանցքի երկրների հնարավոր հարձակումից պաշտպանելու ուղղությամբ: Կատարում ստեղծվեց պաշտպանական զիծ. Կատարի մայրաքաղաք Դոհայում տեղակայված քրիտանական կայազորը համալրվեց լրացուցիչ զինական ուժով, վերակառուցման աշխատանքներ կատարվեցին Դոհայի օդանավակայանում և այլն: Կատար և Պարսից ծոցի մյուս արաբական երկրներ գերմանա-իտալական ներխուժումը կանխվեց շնորհիվ անգլո-ամերիկյան ուժերի հաղթանակի եզրպտոսում և Լիբիայում:

Նավթի արդյունահանման ուղղությամբ աշխատանքները վերսկսվեցին 1947 թ., և արդեն 1949 թ. շահագործման հանձնվեց 110 կմ երկարությամբ նավթամուղը Դուխանից մինչև Ումմ Սալիթ, որտեղ կառուցվեց նավթային տերմինալ: Այդ նույն տարվա վերջին Ումմ Սալիթի տերմինալից առաջին տանկերը Կատարի նավթն արտահանեց արտերկիր: Նավթի արդյունահանումը սկսեց զարգանալ արագ տեմպերով: Եթե 1949 թ. արդյունահանվել է 96 հազ. տոննա նավթ, ապա արդեն 1963 թ. Կատարն արդյունահանում էր տարեկան 9 մլն տոննա նավթ:

Այսպիսով՝ Կատարը դարձավ նավթարդյունահանող երկիր, որը նրան ապահովում է շատ մեծ եկամուտներ: Դա չըջադարձային փուլ էր Կատարի պատմության և տնտեսության զարգացման բնագավառում: 1961 թ. Կատարը դարձավ Նավթ արտահանող երկրների կազմակեր-

առթյալ՝ ՕՊԵԿ-ի անդամ, իսկ 1970 թ. անդամակցեց Նավթ արտահանող առարական երկրների կազմակերպությանը՝ ՕԱՊԵԿ-ին, որը նրան հնարավորություն է տալիս մասնակցելու նավթի ծավալների և համաշխարհային գների սահմանմանը:

Նավթից ստացվող եկամուտների նշանակությունը բարձրացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ 1951 թ. հաստատվեց օտարերկրյա նավթային ընկերությունների հետ նավթի եկամուտների բաժանման հավասար՝ 50/50 սկզբունքը: 1953 թ. «Պետրոլեում Դիվելոպմենտ Կոմպանին» վերանվանվեց «Կատար Պետրոլեում Կոմպանի»:

Մասնագետներն իրավացիորեն նավթարդյունաբերության զարգացման և նավթից ստացվող եկամուտների հետ են կապում Կատարում ժամանակակից պետության կառուցումը և երկիրը աղքատության ճիղաններից ազատելն ու զարգացման նոր ուղիներ դուրս բերելը:

Ստացվող եկամուտների, որոնք 1969 թ. կազմում էին 30 մլն ֆունտ ստեռլինգ, զգալի մասը ծախսվում էր աղքուհիի պահպանման և մի շարք հավակնոտ ծրագրերի իրականացման վրա:

Աբ-Թանիների դինաստիան մեծ ուշադրություն էր դարձնում Դոհան նավթին խղճուկ ձկնորսական գեղջկական քնակալայրից ժամանակակից մայրաքաղաքի վերածելու վրա: Այդտեղ կառուցվեցին կառավարական և քնակելի շենքեր, փողոցներ, ջրատարներ և այլն: Կատարում 1950–1953 թթ. պատմության մեջ առաջին անգամ բացվեց երկու տարրական դպրոց: Դոհայում կառուցվեց նաև առաջին հիվանդանոցը, որն ուներ 140 մահճակալ, և որի վրա ծախսվեց 3,5 մլն ֆունտ ստեռլինգ: Դա հազեցված էր առաջնակարգ բժշկական սարքավորումներով և համարվում էր աշխարհում լավագույններից մեկը:

Չեռագայում կառուցվեցին նոր դպրոցներ, և ընդարձակվեց կրթական համակարգը: 1960–ական թվականների վերջերին Կատարում կային տարրական 50 արական և 27 իգական դպրոցներ, որտեղ սովորում էր 10 հազ. երեխա, և մեկ երկրորդական վարժարան՝ 1500 աշակերտով: 1968–1969 թթ. աշակերտների ընդհանուր թիվը Կատարում հասնում էր 16 հազարի: Բացվեցին նաև մեկական տեխնիկական դպրոց և հոգևոր դպրոց, ինչպես նաև ուսուցիչների պատրաստման ինստիտուտ:

Կատարում չկան գետեր, և երկիրը գործնականում զուրկ է խմելու համար պիտանի ջրային պաշարներից: Երկար ժամանակ որպես խմելու ջուր օգտագործվում էին ջրհորներից վերցվող ջրերը, որոնք նույնպես զգալի քանակությամբ աղեր էին պարունակում: Խմելու ջրի

հարցի լուծման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ Դուխան–Դոհա զագաճուդի անցկացումը և դրա հիման վրա էլեկտրակայանի կառուցումը, որից ստացվող էներգիան օգտագործվում է ծովային և արտեզյան ջրհորների ջրերի աղազերծման համար: Գետազայում ջրերի աղազերծման աշխատանքներն ավելի մեծ ծավալներ ընդունեցին: Դոհայում կառուցվեց միջազգային օդանավակայան, իսկ 1966 թ. ավարտվեցին Դոհայի ծոցի ջրանցքի կառուցման աշխատանքները:

Նավթային շահույթների զգալի մասը ֆոնդերի և արժեթղթերի ծնով ներդրվեց արտասահմանյան բանկերում և ֆինանսական այլ կառույցներում, որոնք ապահովում էին զգալի եկամուտներ և օգտագործվում տնտեսության վերակառուցման համար: Երկրի ղեկավարությունը խրախուսում էր նավթաքիմիական արդյունաբերության, գեմենտի արտադրության և ձկնարդյունաբերության զարգացումը: Կատարը սկսեց ձկնեղենի, այդ թվում և մանր ծովախեցգետինների արտահանում, հատկապես Սեծ Բրիտանիա, որի համար Դոհայի մոտ կառուցվեց սառնարանի կոմբինատ: Գիմնվեց Կատարի Գեմենտի արտադրության ազգային ընկերություն, իսկ ապա նաև գեմենտի գործարան, որը գտնվում է Ումմ Բաքում: Նրա արտադրանքը 1969 թ. հասավ 100 հազ. տոննայի: Դա աշխատում է տեղական հումքի վրա, օգտագործում հատուկ այդ նպատակի համար կառուցված ջերմակայանի էլեկտրաէներգիան և իր արտադրանքը արտահանում հարևան երկրներ:

Որոշ քայլեր կատարվեցին նաև գյուղատնտեսության զարգացման ուղղությամբ: 1960–ականներին Կատարն արդեն բավարարում էր սեփական պահանջները բանջարեղենի քնագավառում, կտրուկ կերպով աճեց նաև մրգերի արտադրությունը:

Այդ տարիներին, հատկապես 1950–1960–ական թվականներին, զգալի չափով զարգացավ կատարցիների ազգային ինքնագիտակցությունը, ուժեղացան հակաբրիտանական տրամադրությունները, որոնք իրենց մի ծայրով ուղղված էին նաև տեղական՝ կատարյան իշխանությունների և կառավարող աք–ժանիների դիմաստիայի դեմ: Դրա մասին են վկայում 1950 թ. մայրաքաղաք Դոհայում, Վախրայում, Ումմ Սալիդում տեղի ունեցած հակաբրիտանական ելույթները, որոնք իրենց համակրանքն արտահայտեցին նաև Կատարի գյուղական վայրերի բնակիչները: Այդ ելույթների հակաբրիտանական ուղղվածությունն ավելի ընդգծվեց, երբ կատարցիները 1951 թ. հանդես եկան ի պաշտպանություն Իրանի ժողովրդի, որը ծանր պայքարի մեջ էր մտել

Մեծ Բրիտանիայի դեմ՝ հանուն սեփական նավթարդյունաբերության ազգայնացման:

Կառավարող շեյխ Ալի իբն Աբդալլահ իբն Կասիմ աբ-Թանին հայտնվեց բավականին ծանր դրության մեջ: Նրա զլխավոր խնդիրը դարձավ կատարցիների օրեցօր խմորվող ղզզոհության դեմն առնելը և թույլ չտալ, որ այն վերածվի բացահայտ հակակառավարական և հակաբրիտանական ելույթների: Դա էին կառավարող շեյխից պահանջում նաև քրիտանական իշխանությունները: Եվ կառավարությունը դիմեց որոշ քայլերի քնակչության վիճակը ինչ-որ չափով բարելավելու ուղղությամբ: Մենք արդեն նշել ենք ղպրոցների և հիվանդանոցների կառուցման և ջրամատակարարման բարելավման մասին: Ավելացնենք, որ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման հետևանքով քացվեցին նոր աշխատատեղեր, ավելացան աշխատավարձերը և այլն: Մակայն սոցիալական ուղորտում տեղի ունեցած փոփոխությունների մեջ ամենակարևորը, անշուշտ, ստրկության վերացումը և ստրկավաճառության արգելումն էր, որի մասին որոշումն ընդունվեց 1952 թ.: Իսկ ստրուկների թիվը հասնում էր 6-7 հազարի, որը փոքր թիվ չէր Կատարի նման ոչ մեծ ազգաբնակչություն ունեցող երկրի համար: Դիչեցնենք, որ 1960-ական թվականների կեսերին Կատարի բնակչությունը կազմում էր մոտ 70 հազ. մարդ, որից 50 հազարը քնակվում էր Դոհայում: Ստրուկները հիմնականում աֆրիկացիներ և սևամորթներ էին, որոնց ստրկավաճառությամբ զբաղվող զանազան «ընկերություններ» բռնի կերպով աֆրիկյան մայրցամաքից արտահանում էին այլ, այդ թվում և արաբական երկրներ, և վաճառում որպես ստրուկներ: Եվ դա շատ արդյունավետ ու շահութաբեր ուղորտ էր:

1960-ական թվականներին Կատարն ավելի ու ավելի էր ներգրավվում համաարաբական ընդհանուր գործընթացների մեջ, և նրա ժողովուրդն անտարբեր չէր, թե քաղաքական ինչ գործընթացներ էին տեղի ունենում արաբական աշխարհում: Կատարի աշխատավորական զանգվածներն ավելի հաստատակամորեն էին պահանջում երկրի իշխանություններից՝ պաշտպանել Արաբական Արևելքում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարը, անրապնդել կապերը եգիպտոսի, Իրաքի և Սաուդյան Արաբիայի հետ: Շատ հաճախ նրանց այդ պահանջներն արտահայտվում էին ցույցերի և զործադուլների ձևով: Այդ առումով հիշատակության է արժանի 1963 թ. հանընդհանուր զործադուլը: Ցուցա-

րարների և գործադուլավորների դեմ օգտագործվեցին ոստիկանական ուժեր, նրանցից շատերը ծերակալվեցին և քանտերը նետվեցին:

Այդ ամենն անհանգստացնում էր թե՛ Կատարի և թե՛ քրիտանական իշխանություններին: Այս վերջիններս խիստ դեմ էին Կատարի կապերի ամրապնդմանը արաբական երկրների հետ և ամեն կերպ ձգտում էին Կատարի մեկուսացմանը արաբական աշխարհից:

1963 թ. Կատարում ձևավորվեց փաստորեն առաջին քաղաքական կուսակցությունը, որը կոչվում էր Ազգային միասնության ճակատ: Նա հանդես էր գալիս նավթից ստացվող եկամուտները կառավարող դինաստիայի կողմից վատնելու քաղաքականության և երկրում հաստատված խիստ վարչակարգի դեմ: Ճակատը կազմակերպեց Կատարի աշխատավորների մի շարք հակակառավարական խույցեր պահանջելով կազմել պետական բյուջե, ներկայացուցչական խորհուրդ և սահմանափակել աթ-Քանինների բացարձակ իշխանությունը:

Կատարի իշխանություններն ամեն տեսակի ճնշումներ էին կիրառում Ազգային միասնության ճակատի և նրա անդամների դեմ: Բայց միաժամանակ հարկադրված էին դիմել նաև որոշ զիջումների, որոնց մեջ ամենանշանակալին 1964 թ. Խորհրդատվական խորհրդի ստեղծումն էր, որը կարող էր մշակել և Կատարի կառավարողին ներկայացնել պետական քաղաքականության վերաբերյալ որոշ օրինագծեր:

Կատարը չունեց սահմանադրություն, բայց մինչև 1970-ականների սկիզբը և պրոտեկտորատի վերացումը, գործում էր մի հիմնական օրենք, որն ընդհանուր ձևով սահմանում էր Կատարի կարգավիճակը և կառավարման համակարգը: Ըստ այդմ՝ Կատարը ձեռնամուխն էր համարվում էր անկախ շեյխություն, որը պայմանագրով կապված էր Մեծ Բրիտանիայի հետ, որը պարտավորվում էր պաշտպանել Կատարն արտաքին ագրեսիայից և վարել նրա արտաքին գործերը: Խոսքն այստեղ 1916 թ. անգլո-կատարյան պայմանագրի մասին է, որով Կատարի վրա հաստատվել էր քրիտանական պրոտեկտորատ:

Կատարի ներքին հարցերը տնօրինում էր նրա ենիբը: Նրան ներքին կառավարման հարցերում օգնում էին նրա տեղակալը, ֆինանսների, կրթության և ներքին գործերի նախարարները, կառավարությանը կից ընդհանուր տնօրենը և Խորհրդատվական խորհուրդը:

1960 թվականից Կատարի կառավարողն էր շեյխ Սիմադ Իբն Ալի աթ-Քանին, որը 1960 թ. գահընկեց արեց իր հորը՝ շեյխ Ալի Իբն Աբդուլ-Կահ Իբն Կասիմ աթ-Քանինին: Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ գահըն-

կեց անելը բավականին տարածված էր արթ-Յանիների դինաստիայի ներսում: Կառավարողի տեղակալը և գահաժառանգը հանդիսանում էր շեյխ Խալիֆա բին Չամադ արթ-Յանին, որը, ինչպես կոեսնենք, իր հերթին 1972 թ. գահընկեց արեց Ահմադ բին Ալի արթ-Յանին:

II. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՏԱՐԻ ԱՆԿԱՍ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

1. Կատարը և Արաբական Ֆեդերացիայի ստեղծման հարցը

1968 թ. հունվարի 16-ին Մեծ Բրիտանիայի լեյբորիստական կառավարության վարչապետ Չարլզ Վիլսոնը հայտարարեց, որ բրիտանական կառավարությունը մտադիր է մինչև 1971 թ. վերջերը իր ռազմական ուժերը դուրս բերել Սուեզից արևելք ընկած տարածքներից և հետանալ Պարսից ծոցում գտնվող արաբական շեյխություններից:

Բրիտանական կառավարության այդ որոշումն արտացոլումն էր այն նոր իրողությունների, որ ստեղծվել էին միջազգային հարաբերություններում 1950–1960 թվականներին: Մեծ Բրիտանիան բուլացել էր և այլևս աշխարհի նախկին գերիզոր տերությունը չէր: Նշանակալիորեն սահմանափակվել էին նրա քաղաքական, ռազմական և ֆինանսական հնարավորությունները, և նա ի վիճակի չէր ներկա գտնվել աշխարհի բոլոր մասերում և ազդեցիկ դերակատարում ունենալ: Ուժեղացել էին ազատագրական շարժումներն ամբողջ աշխարհում, որի մեջ ներգրավվել էին նաև Պարսից ծոցի արաբական շեյխությունները: Անկախություն էին նվաճել Զոդլաստանը, Պակիստանը և Շրի Լանկան, որի պատճառով կորել էր դեպի Զոդլաստան տանող ուղիների և նրանց անվտանգության ապահովման ստրատեգիական նշանակությունը: Ելնելով այդ իրողություններից Անգլիան նպատակահարմար գտավ հետանալ այդ տարածքներից: Դա նշանակում էր նաև չեղյալ հայտարարել պրոտեկտորատի վերաբերյալ Պարսից ծոցի արաբական շեյխությունների հետ կնքված պայմանագրերը:

Սակայն բրիտանական ռազմական ուժերի դուրսբերումը չէր նշանակում, թե Անգլիան ընդհանրապես հեռանում էր Սուեզից արևելք ընկած տարածքներից և կորցնում իր հետաջրբորությունը նրանց նկատմամբ: Այդպես չէր: Նա պահպանելու էր իր քաղաքական և տնտեսական

հետաքրքրութունները արաքական շեյխութայունների նկատմամբ: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Մեծ Բրիտանիան խրախուսում էր Պարսից ծոցի թուրք արաքական շեյխութայունների՝ միավորվել մեկ ֆեդերալ պետության մեջ:

Ինչպիսի՞նք եղավ Կատարի արծազանքը հեռանալու վերաբերյալ բրիտանական կառավարության որոշմանը և ֆեդերացիա ստեղծելու վերջինիս ձգտումներին:

Բրիտանական կառավարության որոշումը, ինչպես նշում է արաբ պատմաբան Իբրահիմ Աբու Նաքբ իր «Կատար. պետական շինարարության մի պատմություն» փաստահարուստ աշխատության մեջ, «մի յուրահատուկ խումապ առաջացրեց մի քանի տիրություններում, և ամեն մի կառավարող իրեն նետեց Լոնդոն՝ օգնություն և խորհուրդ ստանալու առ այն, թե ինչ անեն»: Նրա կարծիքով՝ րացատություն կազմեց Կատարը: Նա գրում է, որ եթե շատ-շատերի համար Մեծ Բրիտանիայի ցանկությունն անսպասելի էր, և պատրաստ չէին դրան, ապա դրությունն այլ էր Կատարում և նշում, որ Կատարի գահաժառանգ խալիֆա բին Չամադ աբ-Յանին, որը միաժամանակ իրականացնում էր կառավարության ղեկավարի ֆունկցիաներ, «չէր զգում, որ նա պատրաստ չէր դրան»: Այստեղ, ինչպես սույն աշխատության այլ մասերում, ակնհայտորեն նկատվում է շեյխ խալիֆա բին Չամադ աբ-Յանիի դերի ակնհայտ գերազանհատություն, որը ծրբեմն հասնում է յափազանցության:

Կարծում ենք, վերոնշյալ հեղինակն ավելի մոտ է ճշմարտությանը, երբ նշում է, որ «Ծոցի շեյխութայունների հասարակական կարծիքը խանդավառորեն պահանջում էր անկախություն»:

Այդ նույն տեսակետին էր նաև Կատարի ղեկավարությունը, որը հանդես եկավ միասնության և սեփական ուժերին ապավինելու պահանջով:

Պարսից ծոցի արաքական շեյխութայուններում կամ տիրություններում սկսվեց շարժում հանուն միասնության և ֆեդերացիայի: Առաջին կարևոր քայլը կատարեցին Աբու Դաբին և Դուբայը: 1968 թ. փետրվարի 18-ին Շարջայի ռադիոն ծայնասփեռեց Աբու Դաբիի և Դուբայի համատեղ հայտարարությունն այն մասին, որ երկու երկրների միջև հիմնվում է ֆեդերալ միություն: Դայտարարությունը կոչ էր անում նա հինգ տիրությունների՝ Շարջային, Աջմանին, Ռաս-ալ Խայմային, ալ-Ֆուջայրային և Ումմ ալ-Կալայնին, միանալ այդ ֆեդերալ միությանը: Միաժամանակ նրանք կոչ արեցին Կատարի և Բահրեյնի ղեկավարներին՝ «հանդիպել և քննարկել տարածաշրջանի ապագան, որպեսզի հասնեն համաձայնու-

թյան իրենց գործողությունների միասնության վերաբերյալ, որը կապահովի նրանց անվտանգությունը և կայունությունը»:

Կատարի արձագանքն այդ կոչին միանգամայն դրական էր: Նրա պատվիրակները եղան արարական էմիուսություններում և ուղղակի առաջարկեցին միավորվել և ստեղծել Ֆեդերացիա, որն ընդգրկեր Պարսից ծոցի ինը էմիուսությունները՝ Աբու Դաբիմ, Դուբայը, Շարջան, Աջմանը, Ուա ալ-Խայման, Ալ-Ֆուջայրան, Ուսմ ալ-Կավայնը, Բահրեյնը և Կատարը: 1968 թ. փետրվարի 25-ին վերոնշյալ քոչոր ինը էմիուսությունների կառավարողները հանդիպեցին Դուբայում: Նրանք երեք օր տևած քննարկումներից հետո հայտարարեցին, որ Դուբայի 1968 թ. փետրվարի 18-ի պայմանագրով հիմնվում է «Արաբական Միացյալ էմիուսություններ»: Նրանք արձանագրեցին նաև, որ Դուբայի պայմանագիրն ուժի մեջ է մտնում 1968 թ. մարտի 30-ին:

1968 թ. հուլիսի 7-ին տեղի ունեցավ ինը էմիրների նոր հանդիպումը, որի ժամանակ ստեղծվեց ժամանակավոր Ֆեդերալ խորհուրդ, որը Կատարի գահաժառանգ շեյխ Խալիֆային ընտրեց նրա նախագահ: Սակայն իննյակի միջև շուտով սուր տարաձայնություններ ծագեցին Ֆեդերալ միության սահմանադրության հարցի շուրջը: Կատարը և որոշ շեյխություններ գտնում էին, որ մշտական սահմանադրությունը պետք է ընդունել Ֆեդերալ մարմինների ստեղծումից հետո, իսկ մյուսները, որոնք կազմում էին մեծամասնություն, գտնում էին, որ սկզբում պետք է ընդունել մշտական սահմանադրություն, հետո ստեղծել դաշնային կառավարման մարմինները:

Այդ ընթացքում պարզ դարձավ նաև, որ Անգլիայի դիրքորոշման մեջ տեղի է ունեցել փոփոխություն, և նա ավելի շատ հավակած էր ստեղծել դաշնային միություն չոր էմիուսությունների միավորման հիմքի վրա՝ բացառելով Կատարը և Բահրեյնը՝ հավանաբար չքանկանալով մի նոր, համեմատաբար ավելի մեծ պետության հայտնվելն այդ տարածաշրջանում:

Այդուհանդերձ, ինը պետություններից կազմված Ֆեդերացիայի կազմավորման աշխատանքները չդադարեցին: Ստեղծվեցին տարբեր կոմիտեներ, որոնց խնդիրն էր մշակել և Ֆեդերալ բարձրագույն խորհրդի հաստատմանը ներկայացնել այնպիսի հարցեր, ինչպես Ֆեդերացիայի դրոշը, հիմնը, տպագիր օրգանը, փոստային ծառայությունը, միասնական դրամը և այլն:

Ստեղծվեց նաև Ֆեդերալ բարձրագույն խորհուրդ, որի անդամները դարձան ինը էմիուսությունների կառավարողները:

Ֆեդերացիայի կազմավորման հարցերը չէին կարող ստիպել Կատարի ղեկավարությանը՝ այլաթող անել սեփական պետական հարցերը՝ հատկապես կապված հարևան պետությունների հարաբերությունների կարգավորման հետ: Եվ այդ բնագավառում արժանագրվեցին մի շարք հաջողություններ: 1968 թ. զահաժառանգ շեյխ խալիֆան, որի ազդեցությունն ու դիրքերն ավելի ու ավելի էին ամրապնդվում Կատարի կառավարման համակարգում, այցելեց Իրան վերջինիս շահի հրավերով, և ձեռք բերվեց համաձայնություն, որ նրանց փոխհարաբերությունները հիմնվելու են հավասարության սկզբունցի վրա: Հարաբերությունները շարունակում էին մնալ սերտ Սաուդյան Արաբիայի հետ: Դրանից հետո, որը որոշակիորեն բարձրացրեց նրա քաղաքական կշիռը, Կատարը դրական դերակատարում ունեցավ հարևան էմիրությունների միջև տեղիտղիպ վեճերը հարթելու գործում: Այդ ուղղությամբ նշանակալի էր նրա դերը Աբու Դաբիի, Դուբայի և Ռաս ալ-խայմայի միջև տեղիտղիպ տարածայնությունները, իսկ Աբու Դաբիի և Ռաս ալ-խայմայի միջև՝ միջցեղային վեճերը լուծելու գործում:

Շեյխ խալիֆան կրկին փորձ արեց առաջ մղել ֆեդերացիայի կազմավորման գործընթացը: Եւ դիմեց Աբու Դաբիի էմիր շեյխ Չայիդին և Բահրեյնի էմիր շեյխ Իսային՝ Ֆեդերալ բարձրագույն խորհրդի նիստում, որը նշանակված էր 1969 թ. մայիսի 10-ին, քննարկել ապագա ֆեդերացիայի կառուցվածքային հարցերը, ինչպես պրեզիդենտի, փոխպրեզիդենտի, սահմանադրության և ժամանակավոր ֆեդերալ հանձնաժողովը Ֆեդերալ կառավարության վերակազմելու խնդիրները:

Այստեղ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր հանգամանքի վրա: Երբ Կատարի շեյխ ալ-խալիֆան առաջ քաշեց Ֆեդերալ կառավարության ստեղծման հարցը, ապա նրա կարևոր փաստարկներից մեկն էլ այն էր, որ նման կառավարության ստեղծումն անհրաժեշտ էր Մեծ Բրիտանիայի հետ պաշտոնական բանակցություններ սկսելու՝ պրոտեկտորատի վերաբերյալ շեյխությունների հետ կնքված բոլոր պայմանագրերը չեղյալ հայտարարելու համար: Մեծ Բրիտանիան կտրուկ դեմ դուրս եկավ նման առաջադրությանը՝ պատճառաբանելով, որ դրա անհրաժեշտությունը չկա, քանի որ երբ Մեծ Բրիտանիան XIX–XX դարերում նման պայմանագրեր էր կնքում Պայմանագրային Օմանի, Բահրեյնի, Կատարի և Քուվեյթի հետ, դրանք կնքվել են շեյխերի և ոչ թե պետությունների հետ:

Բրիտանական այս հակափաստարկը իր դերը խաղաց, և 1969 թ. մայիսի 10-ի նիստում, որը տեղի ունեցավ Կատարի մայրաքաղաք Դոհայում, այդ հարցերի շուրջը հնարավոր չեղավ հասնել համաձայնության: Սակայն Ֆեդերացիայի քաղաքագույն խորհրդի հաջորդ նիստում՝ 1969 թ. հոկտեմբերի 21-ին, նրա մասնակիցները համաձայնվեցին Աբու Դաբիի կառավարող շեյխ Ջալիդ բին Սուլթան ալ-Լահայանին ընտրել Ֆեդերացիայի պրեզիդենտ, իսկ Դուբայի կառավարող շեյխ Ռաշիդ բին Սալիդ ալ-Մակտումին՝ փոխպրեզիդենտ: Ժամանակավոր ֆեդերալ հանձնաժողովը վերակազմավորվեց դաշնային կառավարության, և շեյխ Խալիֆա աթ-Թանին ընտրվեց Ֆեդերալ կառավարության վարչապետ: Սակայն այդ նիստին անսպասելիորեն հայտնվեց Աբու Դաբիում բրիտանական քաղաքական գործակալը և պահանջեց ընթերցել Բահրեյնում բրիտանական ներկայացուցչի ինչ-որ հայտարարություն: Բրիտանական գործակալի ներխուժումը և պահանջը խորապես վիրավորեց էմիրներին, որոնք վրդովմունքով մերժեցին նրա պահանջը, իսկ մի քանիսն էլ, ի նշան բողոքի, զայրացած հեռացան նիստերի դահլիճից և վերադարձան իրենց երկրները: Արդյունքում այդ դիպվածի հետևանքով ծախսողվեցին այդ նիստում ընդունված բոլոր որոշումները:

Դրանից հետո Ֆեդերալ միության ստեղծման հարցը, պատկերավոր ասած, հայտնվեց կոմայի մեջ: Ամբողջ մի տարի ոչինչ չարվեց: Բուլորը սպասում էին կամ նրա վերակենդանացմանը, կամ էլ նրա հանգիստ մահվանը մահճում: Ակնհայտ էր, որ տարբեր պատճառներով որոշ էմիրություններ, առաջին հերթին՝ Բահրեյնը և Կատարը կորցրել էին հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ և նախկինի պես չէին ձգտում նրա ստեղծմանը: Այստեղ իր դերը խաղաց Իրանի և Բահրեյնի միջև հարաբերությունների կարգավորումը: Իրանը հավակնում էր Բահրեյնին: Վերջինս արաբական շեյխությունների ֆեդերացիայի ստեղծումով հույս ուներ ինչ-որ չափով ապահովագրել իրեն հնարավոր իրանական ագրեսիայից: Սակայն այն քանից հետո, երբ 1970 թ. ապրիլին ՄԱԿ-ը քվեարկություն անցկացրեց Բահրեյնի հարցի շուրջը, որի արդյունքներն ի նպաստ նրա էին, Իրանի սպառնալիքի հարցը վերացավ, և Բահրեյնն այլևս հետաքրքրություն չցուցաբերեց Արաբական Միացյալ էմիրություններին՝ անդամակցելու հարցի նկատմամբ:

Բահրեյնի դիրքի փոփոխությունը, ամենայն հավանականությամբ, իր ազդեցությունն ունեցավ նաև Կատարի դիրքորոշման վրա, բնականաբար գլխավոր շարժառիթներն այլ էին: Կատարը որոշեց գնալ իր անկա-

խությունը և ինքնիշխանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ՝ արագացնելով այդ գործընթացը: 1970 թ. ապրիլին Կատարը Ֆեդերացիայի հարցում նրկարատն սպասումներից ու անհաջողություններից հետո, հայտարարեց ժամանակավոր սահմանադրություն ընդունելու մասին, որով Կատարը համարվում էր անկախ և ինքնիշխան պետություն:

Բահրեյնի և Կատարի հեռանալուց հետո, ստեղծվեց, ինչպես նշել է Արաբական Միացյալ Էմիրություն՝ յոթ էմիրությունների միավորման հիմքի վրա:

2. Կատարի 1970 թ. ժամանակավոր սահմանադրության ընդունումը, բրիտանական պրոտեկտորատի վերացումը և Կատարի անկախության հռչակումը

1970–1971 թթ. վճռական տարիներ նդան անգլիական պրոտեկտորատի վերացման և Կատարի անկախ պետության ստեղծման պատմության մեջ: Այդ ուղղությամբ կարևոր քայլ հանդիսացավ ժամանակավոր սահմանադրության ընդունումը, որը գործողության մեջ դրվեց 1970 թ. ապրիլի 19–ին՝ կառավարող շեյխ Ահմադ իբն Ալի աբ–Թանիի կողմից: Նա բաղկացած էր 77 հոդվածներից և հինգ բաժիններից, որոնք վերաբերում էին պետության կառուցվածքին, իշխանությունների բաժանմանը, կատարացիների իրավունքներին, պարտականություններին և այլ հարցերի, ինչպես տվորաբար ընդունված է յուրաքանչյուր երկրի հիմնական օրենքը կազմելիս: Ժամանակավոր սահմանադրությունն արձանագրում էր, որ «Կատարը անկախ և ինքնիշխան պետություն է»: Նրա համակարգը համարվում էր դեմոկրատական, իսկ բնակչությունը՝ արաբ ազգի մի մասը:

Ժամանակավոր սահմանադրությունը գերագույն լիազորություններով էր օժտում երկրի կառավարողին, որը կրում էր էմիր տիտղոսը, իսկ աբ–Թանիներին հաստատեց որպես կառավարող դինաստիա՝ ժառանգական իրավունքով: Ստեղծվում էր հորիորդատվական խորհուրդ և տասը հոգուց կազմված կառավարություն: Կաբինետի քոլոր անդամներին նշանակում կամ ազատում էր էմիրը:

1970 թ. մայիսի 29–ին կազմվեց Կատարի առաջին կառավարությունը՝ Նախարարների խորհուրդը, որը գլխավորեց գահաժառանգ շեյխ Նալիֆա իբն Չամադ աբ–Թանին:

Այսպիսով՝ Կատարն ընդհուպ մոտեցել էր անկախ պետության նախաշեմին, և մնում էր կատարել լոկ մի ձևական, քայքայ անենականոր քայլը՝ պաշտոնապես հայտարարել պրոտեկտորատի վերացման և անկախության մասին:

Անկախության նախաշեմին խիստ սրվեց պայքարը իշխանության համար աթ-Թանի կառավարող դինաստիայի ներսում: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ զահաժառանգը՝ խալիֆա իբն Ֆամադը, որը միաժամանակ զբաղվում էր երկրի վարչապետի պաշտոնը, ոչ թե կառավարող էմիր Սիմադ իբն Ալիի որդին էր, այլ եղբորորդին, որն արդյունք էր ժամանակին աթ-Թանի ընտանիքի ներսում տիրող ուժերի փոխարարերակցության: Լինելով եռանդուն զործիչ՝ նա տարիների ընթացքում կարողացել էր քայլ առ քայլ իր ձեռքում կենտրոնացնել համարյա ամբողջ իշխանությունը և դառնալ Կատարի ամենաազդեցիկ մարդը: Պատահականություն չէ, որ Պու Գրինվելը նրան բնութագրում է որպես «Կատարի կառավարող ամեն բանում, բացի տիրոջսից»: Նույն տեսակետն է արտահայտում խալիֆա իբն Ֆամադի կենսագիր Իբրահիմ Աբու Նաբը՝ նշելով, որ նա «իշխանությունն իր ձեռքում չկենտրոնացրեց միանգամից, այլ դա կատարեց աստիճանաբար», և արդյունքում «գործող կառավարողը միայն ձևականորեն էր պետության զլխավորը»: Անշուշտ, դա կառավարող էմիր Սիմադ իբն Ալիի սրտովը չէր, սակայն նա այլևս ի վիճակի չէր արձատապես փոխելու դրությունը: Նրա փոխարեն ակտիվորեն քաղաքական պայքարի մեջ մտավ նրա որդին՝ շեյխ Աբդու Ազիզը, «ի դեմս որի, — ինչպես մատնանշում է Իբրահիմ իբն Նաբը, — առաջացավ իշխանության մի նոր կենտրոն»: Կատարում ստեղծված իրավիճակը նա բնութագրում է որպես երկիշխանություն: Շեյխ Աբդու Ազիզն ամեն տեսակի խոչընդոտներ էր ստեղծում շեյխ խալիֆայի գործունեության առջև և ձգտում էր հասնել այն բանին, որ հենց ինքն անմիջապես փոխարինի իր հորը:

Այդ «մեղրնտանեկան հակամարտությունն» իր ազդեցությունն ունեցավ պրոտեկտորատի վերաբերյալ անգլո-կատարյան 1916 թ. պայմանագիրը վերացնելու հարցում:

Կատարը և Մեծ Բրիտանիան համաձայնվել էին պրոտեկտորատի վերաբերյալ պայմանագրի պաշտոնական վերացման և Կատարի անկախության հռչակման մասին: Նախատեսվում էր, որ ընդամենը մեկ էջ կազմող այդ համաձայնագիրը պետք է ստորագրեր Կատարի կառավարող էմիր Սիմադ իբն Ալին, որից հետո երկու երկրների միջև պետք է այդ

ստորագրված համաձայնագրերի փոխանակությունը տեղի ունենար Կատարի մայրաքաղաք Դոհայում: Ընդ որում՝ ցանկալի չէր նրա ստորագրման և փոխանակման հետաձգումը: Սակայն այդ պահին էնիբը Կատարում չէր, այլ իր ամառային արձակուրդն անց էր կացնում Ժնևում, նույնանուն լճի զեղառեսիլ ափին գտնվող իր պալատում՝ իր հարեմով հանդերձ: Նա հավանաբար իր որդու ճնշման տակ հրաժարվեց վերադառնալ Դոհա, և պահանջեց հետաձգել այդ դեկլարացիայի ստորագրման արարողությունը, մինչև որ ինքը կավարտի իր արձակուրդը և կվերադառնա Կատար: Այդ բոլոր իրադարձությունները ծավալվում էին 1971 թ. սեպտեմբերի 1-ին:

Չնարամիտ շեյխ Նալիֆան, այնուամենայնիվ, ելք գտավ: Նա ժնևում գտնվող և Կատարին պատկանող քաղաքական պալատը համարեց Կատարի տերիտորիա և ինքնաթիռով այնտեղ էնիբին ստորագրելու համար ուղարկեց մեկնեանոց անգլո-կատարյան համաձայնագիրը: Դրանով իսկ պահպանվեց համաձայնագիրը Կատարում ստորագրելու արարողական պահանջը, իսկ ինքը՝ Կատարի զախաժառանգ շեյխ Նալիֆան, այդ նույն օրը պաշտոնապես հեռակեց Կատարի անկախությունը:

Կատարի անկախության վերաբերյալ դեկլարացիան ուժի մեջ մտավ 1971 թ. սեպտեմբերի 3-ին: Այդ օրը՝ սեպտեմբերի 3-ը, հայտարարվեց Կատարի ազգային տոն:

Բայց պայքարը աթ-Թանիհների ընտանիքում չդադարեց: Արդու Ազիզը չհրաժարվեց իր մտադրությունից՝ չքողնի, որ էնիբի գահն անցնի Նալիֆային, և ինքը փոխարինի իր հորը պետության ղեկավարի պաշտոնում: Նա զինեց մի շարք բեդվինական ցեղերի, կապեր հաստատեց անվտանգության մարմինների աշխատակիցների հետ նրանցից որոշ մարդկանց իր կողմը գրավելու համար: Լարվածությունն իր գագաթնակետին հասավ 1972 թ. փետրվարին, երբ էնիբը կրկին բացակայում էր երկրից և որսորդության էր մեկնել Իրան: Օգտվելով նաև այդ առիթից՝ շեյխ Նալիֆան, վախճնալուով, որ Արդու Ազիզը կարող է իրեն կանխել իշխանությունը գրավելու հարցում, 1971 թ. փետրվարի 21-ին կատարեց պետական հեղաշրջում, որը Կատարի պատմության մեջ մտել է «անադյուն պետական հեղաշրջում» հորդորքումով: Շեյխ Նալիֆան դարձավ Կատարի նոր էնիբ:

Այսպիսով՝ Կատարը ձեռքագաստվեց պրոտեկտորատի անվան տակ նրան պարտադրված բրիտանական կապանքներից և դարձավ անկախ ու ինքնիշխան պետություն՝ պաշտոնապես կրելով «Կատարի

Պետություն» անվանակոչումը: Արաբական աշխարհը համալրվեց ևս մեկ անկախ պետությամբ:

III. ԿԱՏԱՐԸ ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՉԱՆՈՒՄ

1. Կատարյան համակարգի հետագա կարգավորումը: Եմիր Նալիֆա իբն Չամադի «Ուղղիչ շարժումը»

Նորանկախ Կատարի առջև, ինչպես սովորաբար լինում է նման պայմաններում հայտնված յուրաքանչյուր պետության հետ, կանգնեցին մի շարք պետական, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական քարոզ և անհետաձգելի խնդիրներ: Դրանց լուծումից էին կախված երկրի ապագան և նրա տեղը միջազգային հարաբերություններում: Նոր եմիրը՝ շեյխ Նալիֆա իբն Չամադը, լավ էր գիտակցում այդ բոլորը և անհապաղ ձեռնամուխ եղավ այդ խնդիրների իրագործմանը:

Նա տվյալ պահի համար առաջնային համարեց պետական-վարչական, կատարյան համակարգի կատարելագործումը և սկսեց նրանից, որ կամոնակարգեց նալթից ստացվող եկամուտների օգտագործման պետական մեխանիզմը: Նրա նախորդը սահմանել էր այդ եկամուտները յուրա հավասար մասերի քաժանելու սկզբունքը: Ըստ այդմ՝ մեկ քառորդը հատկացվում էր վարչական ապարատին՝ աղմինիստրացիային, մեկ քառորդը՝ երկրի կատարողին՝ եմիրին, մեկ քառորդը թագավորական դինաստիայի անդամներին, իսկ մնացյալ մեկ քառորդը՝ երկրի զարգացմանը: Ստացվում էր, որ նալթից ստացվող եկամուտների, որոնք ըստ իրական միակ եկամուտներն էին, միայն մեկ քառորդն էր ծախսվում երկրի զարգացման նպատակների համար: Մինչդեռ միայն եմիրն այնքան էր ստանում, որքան հատկացվում էր ամբողջ երկրի տնտեսությանը, կրթությանը, առողջապահությանը և այլն: Եվ եթե դրան ավելացնենք նաև այն փաստը, որ եմիրը ստանում էր նաև մասքերից ստացվող եկամուտների ուղիղ կեսը, ապա Կատարում պետական մալարդակով գործող եկամուտների յուրացման և սեփականացման կողոպտիչ քնույթն ավելի ակնառու կդառնա: Այդ ժամանակ աթ-Յանիների թագավորական ընտանիքի անդամների թիվը հասնում էր մոտ 1000 մարդու: Այդ հազարը դարձյալ ստանում էր ճիշտ այնքան, որքան ամբողջ երկրի տնտեսությունը: Իսկ եթե այդ ամենը քվեերով արտահայտելու լինենք, ապա պատ-

կերն ավելի ապշեցրեցի կլինի: Այդ ժամանակ Կատարում նավթ օրական արդյունահանվում էր 600 հազ. բարել, իսկ նրանից ստացվող տարեկան եկամուտները կազմում էին 5 մլրդ 400 մլն ԱՄՆ դոլար այն պարագայում, երբ Կատարի ազգաբնակչությունն այդ ժամանակ կազմում էր ընդամենը 250 հազ. մարդ: Ուստի նավթից և մաքսերի գանձումից ստացվող եմիրի «աշխատավարձը» պատմագիտական գրականության մեջ անվանվել է «առասպելական և անհավանական»:

Վերոնշյալից ակնհայտ է դառնում պետական մակարդակով կառավարող դինաստիայի կողմից երկրի հարստությունը արտադրության (արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, արհեստագործություն և այլն) և սոցիալական (կրթություն, առողջապահություն, սոցիալական ապահովագրություն, աշխատավարձ և այլն) ոլորտից դուրս բերելու և կառավարող վերնախավի անձնական սպառողական պահանջների բավարարման ուղղորդելու քաղաքականության կործանարար լինելը: Եվ դա հանդիսանում էր Կատարի աղքատության ու հետամնացության ամենագլխավոր պատճառներից մեկը:

Նման պետական քաղաքականությունը շարունակելու դեպքում, հասկանալի է, որ Կատարը կդառնար հեռանկարից զուրկ պետություն: Նոր եմիրը դա լավ էր հասկանում և անհրաժեշտ գտավ փոխել այդ վնասակար պետական քաղաքականությունը:

Նա նախ վերացրեց երկրում հաստատված երկիշխանությունը և կարողացավ մեկուսացնել գահին հավակնող իր քաղաքական հակառակորդներին: Ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացնելով իր ձեռքում և ամրապնդելով իր դիրքերն աթ-Ֆանինների ընտանիքում և երկրում՝ եմիրը կատարեց իր կարևոր քայլերից մեկը: Նա դիմեց եկամուտների բաժանման նոր պետական համակարգի հաստատմանը: Նրա առաջին դեկրետներից մեկով վերացվեց եմիրին հատկացվող նավթային եկամուտների 25 և մաքսերից ստացվող եկամուտների 50%-ը, և այդ բոլորը նա ուղղորդեց պետական գանձարան՝ հասարակական կարիքների բավարարման և Կատարի հասարակական ու տնտեսական կառուցվածքի արդիականացման համար: Դա կարևոր նշանակություն ունեցավ Կատարը ժամանակակից պետության վերածելու ճանապարհին: Այդ քայլի շնորհիվ հնարավոր եղավ անմիջապես քարոզացնել պետական ծառայողների և զինվորականների աշխատավարձը, իսկ պետական քնակարաններում քնակվող աշխատավորներն ազատվեցին դրա համար փոխհատուցում և վարձ վճարելուց: Այդ ամենը իր հերթին

նպատեց պետական ապարատի աշխատանքների բարելավմանը և ներքին կայունության ամրապնդմանը:

Ինչպես նշվել է որոշվել էր Կատարում ստեղծել Խորհրդատվական խորհուրդ, որն ամրագրվել էր նաև 1970 թ. ժամանակավոր սահմանադրության մեջ: Սակայն նախկին տնօրեն Ալին սահմանադրական այդ պահանջն այդպես էլ չիրագործեց, և դա մնաց բոլոր վրա, որը երկրի ներսում խոր դժգոհություն էր առաջացնում և շեյխ Նալիֆայի կողմից օգտագործվեց Ահմադ իբն Ալիին տապալելու գործում: Նոր տնօրեն, ստանձնելով իշխանությունը, անմիջապես հայտարարեց, որ սահմանադրական այդ պահանջը չուտով կիրականացվի: Եվ նա եղավ իր խոստման տերը: 1972 թ. Կատարում ստեղծվեց Խորհրդատվական խորհուրդ՝ առաջին ներկայացուցչական մարմինը Կատարի պատմության մեջ: Ինքնին դա կարևոր երևույթ էր, սակայն հանուն արդարության պետք է նշել, որ նրա իրականացման ծնը, ինչպես նաև իրավունքները, իրենց վրա կրում էին արևելյան հասարակությունների քննող զօրքը և սահմանափակումները: Այդ մարմինը չստեղծվեց ժողովրդավարական՝ ընտրությունների ճանապարհով, այլ նշանակվեց տնօրենի կողմից: Սկզբնական շրջանում նա կազմված էր 20 անդամներից, որոնց բոլորին նշանակում էր տնօրենը: 1975 թ. նրա անդամների քիվը հասցվեց 30-ի, իսկ 1988 թ.՝ 35-ի: Նրա գործունեության ժամկետը սահմանվեց չորս տարի, և ամեն չորս տարին մեկ այդ ժամկետը երկարացվում էր: Վերջին անգամ այն երկարացվել է 2002 թ.:

Իսկ ինչ վերաբերում է Խորհրդատվական խորհրդի իրավասություններին, ապա տնօրենի կողմից նրան իրավունք էր վերապահվել խորհուրդներ տալ կառավարությանը միայն այն հարցերի վերաբերյալ, որոնց շրջանակները սահմանել էր ինքը՝ տնօրենը:

Տնօրենի Նալիֆայի իբն Չամարի ձեռնարկած այդ քայլերը, որոնք ընդհանուր առմամբ արժանի են դրական գնահատականի, Կատարի պատմության մեջ մտել է որպես «Ուղղիչ շարժում»: Ընդհանուր առմամբ, այդ գնահատականը ճիշտ է: Նա հասցրեց որոշ սխալներ վերացնել կամ ուղղել Կատարի պետական կառուցվածքի, ներքին, այդ քվում և տնտեսական, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականության բնագավառներում: Դա նոր հեռանկարներ բացեց Կատարի առջև: Բայց շատ քանակ էլ նա այդ բնագավառներում չկարողացավ կամ չցանկացավ անել:

Տնօրեն Նալիֆան, նստելով Կատարի գահին, կազմեց նոր կառավարություն: Կառավարության 15 անդամներից 10-ը նրա եղբայրները և

որդիներն էին: Դա պատահականություն չէր: Եմիլը, որ իշխանության գլուխ էր եկել պետական հեղաշրջման և իր նախորդին՝ հորեղբորը, գահընկեց անելու ուղիով, մտախոգ էր իշխանությունն ամրապնդելու հարցում՝ ամենայն հավանականությամբ չբացասելով, որ այդ նույն կերպ կարող են վարվել նաև իր հետ: Երկրի կառավարությանը կազմի առումով տալով «ներքնտանեկան» կառավարության բնույթ՝ նա հույս ուներ ամեն ինչ կենտրոնացնել իր ձեռքում և անսասան պահել իշխանությունը: Ասկայն դա նրան չհաջողվեց:

2. 1995 թ. պալատական հեղաշրջումը: Մշտական սահմանադրության ընդունումը 2003 թվականին և իշխանության հիմնական ճյուղերի սահմանազատումը

Խմորումները աք-Թանիների ընտանիքում գահին տիրանալու հարցում շարունակվում էին, իսկ պալատական հեղաշրջումները ավանդույթ էին դառնում:

1995 թ. հունիսի 27-ին, երբ էմիր Խալիֆա իբն Ֆամադը ճանապարհորդում էր Ըվեյցարայով և գտնվում էր ժնևում, նրա որդին՝ Ֆամադ իբն Խալիֆան, որին հայրը 1977 թ. նշանակել էր գահաժառանգ, կատարեց պետական հեղաշրջում, գահընկեց արեց հարազատ հորը և դարձավ Կատարի էմիր:

Գահընկեց էմիրը հեռացավ Կատարից և հաստատվեց Աբու Դաբիում:

Դա քվով երրորդ անընդմեջ պալատական հեղաշրջումն էր Կատարում: 1980 թ. շեյխ Ահմադ իբն Ալին քրիտանացիների օգնությամբ գահընկեց արեց իր հորը՝ Ալի իբն Աբդուլլահին, 1972 թ. Ահմադ իբն Ալի-ին տապալեց նրա եղբորորդին՝ շեյխ Խալիֆա իբն Ֆամադը, իսկ վերջինս 1995 թ. գահից հեռացվեց իր որդու՝ Ֆամադ իբն Խալիֆայի կողմից:

Այսպիսին է կյանքը, մանավանդ պալատական կյանքը, որտեղ մարդկային և ազգակեցական զգացմունքների համար տեղ չկա, քանի որ դրանք՝ նման զգացմունքները, միշտ իրենց տեղը գիցում են իշխանատենչության ստոնասիլտ տրամաբանությանը:

Իսկ մեզ մնում է ավելացնել, որ Կատարում 1995 թ. կատարված հեղաշրջման ժամանակ նույնպես արյուն չթափվեց՝ որդին հայրասպան չդարձավ:

Դա նույնպես քաղաքական կուլտուրա է:

Նոր էմիրի առջև նույնպես կանգնած էր Կատարի պետական կառուցվածքի հետազա կատարելագործման և երկրի մոդեռնացման խնդիրը, որը սկսել էր նրա նախորդը, բայց 1995 թ. պալատական հեղաշրջման պատճառով չկարողացավ հասցնել իր ավարտին:

Այդ քննազավառում էմիր Գամալ իբն իսալիֆայի քաղաքականության մեջ առանցքային նշանակություն ունեցավ Կատարի մշտական սահմանադրության ընդունումը: 1999 թ. նրա ղեկրետով ստեղծվեց մշտական սահմանադրության նախապատրաստման կոմիտե: Կերջինիս պատրաստած նախագիծը 2003 թ. ապրիլի 29-ին դրվեց հանրաքվեի, որի մասնակիցների 96,6%-ն իր հավանությունը տվեց սահմանադրության նախագծին և սահմանադրությունը մտավ ուժի մեջ:

Դրա հիման վրա հստակեցվեցին իշխանության գործադիր, օրենսդիր և դատական մարմինների իրավասության շրջանակները:

Կատարը քաջարձակ միապետություն է: Էմիրը համարվում է պետության ղեկավարը, որն իրականացնում է քարձրագույն գործադիր իշխանությունը: Էմիր Գամալ իբն իսալիֆան միաժամանակ Կատարի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարն է և զբաղեցնում է նաև պաշտպանության նախարարի պաշտոնը: Նրա իշխանությունը որևէ կերպ չի սահմանափակված:

Գործադիր իշխանության մասն է կազմում կառավարությունը, որը նշանակվում է էմիրի կողմից և պատասխանատու է նրա առջև: 2003 թ. սահմանադրության ընդունումից հետո կազմված առաջին կառավարությունը գլխավորում է էմիրի եղբայրը՝ շեյխ Աբդուլլահ իբն իսալիֆան, որը միաժամանակ զբաղեցնում է ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Սակայն գահաժառանգը էմիրի երրորդ որդին՝ շեյխ Ջասիմ իբն Գամալն է:

Էմիրի մյուս եղբայրները և որդիները զբաղվում են կառավարության ամենաքարձր պաշտոնները, նրանք վարչապետի տեղակալներ են, արտաքին գործերի և այլ նախարարներ: Այլ կերպ ասած՝ կառավարությունը հիմնականում կազմված է աք-Յանի ընտանիքի անդամներից:

2003 թ. սահմանադրության համաձայն՝ իշխանության օրենսդրական ճյուղը ներկայացնում է Խորհրդատու Խորհուրդը՝ Մաջլիս ալ-Շուրան: Դա միապետանի մարմին է, որը, 1970 թ. ժամանակավոր սահմանադրության համաձայն, քաղկացած էր 35 անդամներից, որոնց քուլորին նշանակում էր էմիրը: 2003 թ. սահմանադրությունը որոշ փոփոխություններ մտցրեց այդ քննազավառում: Մաջլիս ալ-Շուրայի անդամների թիվը հասցվեց 45-ի, ընդ որում՝ դրա երկու երրորդն ընտրվում է,

իսկ մեկ երրորդին նշանակում է ենթոց: Այդ մարմինն իրականացնում է միայն ու միայն խորհրդատվական ֆունկցիաներ և որպես այսօրին իր խորհուրդներով օգնում է ենթոցին՝ ձևավորելու Կատարի ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրները, առանց, սակայն, օրենսդրական լիազորությունների:

Նոր սահմանադրությունը կանոնակարգեց նաև Մունիցիպալ խորհրդի աշխատանքները: 2003 թ. ապրիլին տեղի ունեցան 46 նստուհական մունիցիպալ խորհրդի ընտրությունները: 29 հոգուց կազմված այդ խորհրդի խնդիրն է բարելավել Կատարի տեղական մարմինների աշխատանքները:

Ինչ վերաբերում է իշխանության դատական ճյուղին, ապա այն քաղաքականին յուրօրինակ է: Դատական անբողոք համակարգը ենթակա է ենթոցի հայեցողությանը և վերահսկվում է նրա կողմից: Թեև կիրառվում է քաղաքացիական կոդեքս, և գոյություն ունի Քողոցարկման դատարան, սակայն նրանց կիրառման ոլորտը շատ սահմանափակ է: Ավելի զերակայող է իսլամական օրենքը՝ շարիաթի նորմերը, մասնավոր ընտանեկան և անձնական ոլորտներում: Քննող է նաև այն պարագան, որ ենթոց, որը վերահսկում է անբողոք դատական համակարգը և լինելով քաղաքական միապետ՝ բնե պատասխանատու չէ որևէ մեկի կամ որևէ մարմնի առջև, այդուհանդերձ, չի կարող խախտել շարիաթի օրենքները: Ընդհակառակը, նրա պարտականությունների մեջ մտնում է հետևել շարիաթի նորմերի անշեղ կատարմանը: Դեռ ավելին՝ գործնականում նա պարտավոր է հաշվի նստել կրոնական հաստատությունների և Կատարի երևելի ցեղապետների ու շեյխերի կարծիքի հետ: Այդպիսին է հնուց եկող ավանդույթը: Այդ նույն ավանդույթի համաձայն՝ Կատարի յուրաքանչյուր քաղաքացի իրավունք ունի անձամբ դիմելու և բողոքարկելու ենթոցին: Այդ կապակցությամբ հաճախ նշվում է, որ Կատարի դատական համակարգում կիրառվում է կոնսենսուսի սկզբունքը, երբ բոլոր կողմերը՝ ենթոց, հասարակության երևելիները և մյուս անդամները, վեճերը կամ բողոքարկումները շատ հաճախ լուծում են ընդհանուր համաձայնության սկզբունքների հիման վրա:

Կատարի սահմանադրությունը երկրում մտցոնց ընդհանուր ընտրական իրավունք: Ընտրական իրավունքից օգտվում են նաև կանայք: Ենթո Գամաղ իբն խալիֆան կիրառեց որոշ ազատականացում, որից օգտվում են նաև կանայք: Կանայք քաղաքացին ազատ են հագուստներ կրելու հարցում, կարող են ավտոմեքենա վարել և այլն:

Ազատականացումը տարածվեց նաև զանգվածային լրատվամիջոցների վրա: Որպես օրինակ սովորաբար նշվում է Ղոխայից հեռարձակվող «Ալ-Ջազիրա» հեռուստաալիքը, որը զրաքննության չի ենթարկվում և մեծք է քերել մեծ հեղինակություն ոչ միայն Կատարում, այլև արաբական ու այլ երկրներում: Կատարում հրատարակվում են «Ալ-Վաթան», «Գալֆ Թայմզ» և «Պենինսուլա» օրաթերթերը: Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքական կազմակերպություններին, ապա իրադրությունն այստեղ բոլորովին այլ է: Կատարում չի թուլատրվում քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը և նման կազմակերպություններ գոյություն չունեն:

3. Սոցիալ-տնտեսական իրադրությունը Կատարում XX դարի վերջերին և XXI դարի սկզբներին: Արդիականացման միտումները

Կատարի պետության արդիականացման հետ միասին երկրի ղեկավարության առջև կանգնած է նաև նրա տնտեսական և սոցիալական հարաբերությունների արդիականացման հարցը: Դրանք փոխադարձաբար կապակցված են միմյանց հետ, և յուրաքանչյուրը մյուսի համար ծառայում է յուրատեսակ պատվանդան:

Կատարի գլխավոր հարստությունը նավթն է, իսկ տնտեսության հիմնական ճյուղը կամ ողնաշարը՝ նավթարդյունաբերությունը: Նավթի հետազոտված պաշարները կազմում են մոտ 15 մլրդ բարել: Չաշվված է, որ եթե պահպանվեն նավթի արդյունահանման ժամանակակից քարծր տեմպերը, ապա նավթի պաշարները կբավարարեն ևս 23 տարի: Այդ հանգամանքը խիստ մտահոգում է Կատարի էմիրին և կառավարությանը, որոնք կանգնած են ծանր ընտրության առջև՝ կամ պահպանել նավթարդյունահանման այժմյան տեմպերը և մոտ 20 տարի անց այլևս ոչինչ չունենալ, կամ նվազեցնել նավթարդյունահանումը և դրանով որոշ ժամանակ հետաձգել նրա սպառման վերջնական պահը, որը կնշանակի տնտեսության զարգացման տեմպերի նվազում: Բայց դա ելք չէ, և Կատարի ղեկավարությունն ընտրել է տնտեսության դիվերսիֆիկացիայի ուղին, որն ամբելի հստակ կերպով ուղղագծվեց Չամաթ իբն հալիֆայի էմիր դառնալուց հետո, հատկապես XXI դարի սկզբներից: Պա նշանակում է թուլացնել տնտեսության կախվածությունը նավթից և զարգացնել արդյունաբերության նոր ճյուղեր, որի շնորհիվ մի կողմից՝ կնվազի նավթարդյունաբերության դերը երկրի տնտեսության մեջ,

հատկացվում զազի արդյունահանմանը: Կատարում են զտնվում զազի համաշխարհային պաշարների 5%-ը, և զազի պաշարներով նա աշխարհի երրորդ պետությունն է:

Այսօր Կատարում Ումմ Սաիդում գործող խոշոր նավթավերամշակման գործարանի կողքին գործում են արդյունաբերական նոր կառույցներ: Դոհայում շահագործման են հանձնվել մետալուրգիական կոմբինատը, որն աշխատում է բերովի երկաթահանքի հիման վրա, մեքենաշինական, նավաշինական, նավթավերամշակման և սննդարդյունաբերության գործարանները: Դոհան՝ նախկին ձկնորսական խղճուկ քնակավայրը, վերածվել է արդյունաբերական կարևոր կենտրոնի: Երկրի տարրեր վայրերում կառուցվել են նավթաքիմիական, պարարտանյութերի, ցեմենտի և այլ ժամանակակից գործարաններ, մի քանի աղազերծման և ջերմաէլեկտրական կայաններ և այլն: Աղազերծված ջուրն օգտագործվում է ոչ միայն խմելու, այլև ոռոգման նպատակներով:

Վերելք է ապրում նաև ավանդական արդյունագործությունը, ինչպես կտավի, գորգերի, կահույքի, նավակների և այլ տնայնագործական իրերի արտադրությունը: Մոռացության չի մատնվել նաև քնական մարգարիտի արդյունահանումը, որը թեև ծանր հարված ստացավ ճապոնացիների կողմից արհեստական մարգարիտի արտադրությունից հետո, քայքայ, այդուհանդերձ, իսպառ չի վերացել և շատ-շատերի համար մնում է ապրուստի հայթայթման զլխավոր միջոցը: Իր նշանակությունը չի կորցրել նաև ձկնարդյունաբերությունը, մանավանդ մանր ծովախեցգետինների ոլոսը, որի մեծ մասն արտահանվում է:

Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսությանը, ապա այն կարևոր դեր չի խաղում Կատարի տնտեսության մեջ: Մշակելի հողատարածությունը կազմում է երկրի ընդհանուր տարածության ընդամենը 1%-ը, իսկ ոռոգվող հողատարածքները կազմում են 80 քառ. կմ: Հիմնականում զարգանում է օազիսային հողագործությունը: Մշակվում են ցորեն, եգիպտացորեն, փյունիկյան առնավ, քանջարեղեն և այլն: Ավելի նշանակալի է անասնապահության դերը, հատկապես քոչվոր և կիսաքոչվոր բեդվինական ցեղերի համար, որոնք սովորաբար բուծում են ուղտ, ոչխար և այծ:

Երկրի տնտեսության և նրա ճյուղերի տեսակարար կշիռ պատկերը հստակ կերպով երևում է Կատարի համախառն ներքին արդյունքի՝ ՀՆԱ-ի, կառուցվածքից: 2003 թ. տվյալներով ՀՆԱ-ն կազմել է 14 մլրդ 54 մլն ԱՄՆ դոլար: Նրա տարեկան աճը կազմում է 8,5%: ՀՆԱ-ի մեջ գյուղատնտեսության քաժինը կազմում է 0,4%, արդյունաբերությանը՝

70,8, իսկ սպասարկմանը՝ 28,8%: Արդյունաբերության մեջ նավթի քաժինը զագի հետ միասին կազմում է 55%, որն արդեն մի փոքր նվազել է՝ համեմատում նախորդ ժամանակաշրջանների հետ:

Հատ արագ բաժնով է աճում ՀԱԱ-ն: 2001 թ. այն կազմել է 11 մլն 800 հազար, 2003 թ.՝ 21 մլն 500 հազար, իսկ 2005 թ.՝ 39 մլն 607 հազ. ԱՄՆ դոլար: Դա շատ բարձր թիվ է, և այդ ցուցանիշներով Կատարը ախտկանում է աշխարհի ամենահարուստ և զարգացած երկրների քային:

Զգալի զարգացում են ապրել նաև ենթակառուցվածքը, մասնավորապես ճանապարհաշինարարությունը: Կատարում գոյություն ունի երկաթուղի, բայց չլավ են զարգացած ավտոճանապարհները, որոնց երկաթուղուց կազմում է 1230 կմ: Դրանք առաջատարապատված առաջնակարգ ճանապարհներ են և հանդիսանում են երկրի հիմնական տրանսպորտային զարկերակները: Լավթամուղի երկաթուղուց 722 կմ է, իսկ զագամուղինը՝ 902 կմ: Կատարի օդային դարպասներն են 4 օդանավակայանները, որոնցից գլխավորը Դոհայի միջազգային օդանավակայանն է, իսկ ծովային դարպասներն են Դոհայի, Ում Ասիդի և Չալուլի նավահանգիստները:

Երկրում առկա հարստությունը և ֆինանսական վիթխարի միջոցներն իրենց դրական ազդեցությունն են քողել բնակչության նյութական նավաբարակի բարձրացման և սոցիալական դրության բարելավման վրա: Մեծ ուշադրություն է դարձվում կրթությանը և առողջապահությանը: Կատարում կրթությունը, սկսած մանկապարտեզից մինչև քոլեջ, ձրի է: Դոհայում գործում է համալսարան՝ Կատարի համալսարանը, ինչպես նաև մի շարք այլ կրթական հաստատություններ, որոնց հիման վրա ստեղծվել է Կատարի Կրթական քաղաքը: Այստեղ իրենց մասնաճյուղերն են բացել նաև ամերիկյան մի շարք համալսարաններ, ինչպես «Կարնեգի Մեյլոն» համալսարանը, Ջորջթաունի համալսարանը, Տեխասի համալսարանը, Վիրջինիայի համալսարանը և Վեյլ Կոլեջը բժշկական քոլեջը: Պատահականություն չէ, որ Կատարում կտրուկ բարձրացել է գրագիտության տոկոսը: Նախկինում համատարած անգրագիտության երկիր Կատարում այսօր բնակչության 85%-ը համարվում է գրագետ: Ենիր Չամադ իրն իսալիֆայի 2002 թ. դեկտեմբրով Կատարում ստեղծվել է Կրթության բարձրագույն խորհուրդ, որը իսկում է կրթական համակարգը և կանխագծում նրա հետագա զարգացման և կատարելագործման ուղիները, ներառյալ համալսարանական կրթությունը: Նրա գլխավոր ծրագիրը, որը արդեն գործողության մեջ է դրվել, կոչվում է «Կրթություն նոր դարաշրջանի համար»:

Մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև առողջապահությանը: Կատարում բժշկությունը ծրի է, հաստատվել է սոցիալական ապահովագրության համակարգ:

Կատարը կարիք ունի քարձրագույն որակավորում ունեցող մասնագետների: Եվ քանի որ սեփական ուժերով առայժմ չի կարող բավարարել այդ պահանջները, նա ստիպված է նման քաղաքիվ մասնագետներ հրավիրել արաբական, ասիական և եվրոպական տարրեր երկրներից:

4. Կապերն արտաքին աշխարհի հետ

Անկախության հռչակումից հետո Կատարի գլխավոր խնդիրներից մեկը նրա միջազգային կապերի ընդլայնումը և դիրքերի ամրապնդումն է: Այդ տեսակետից նրա համար կարևոր է երեք քննազավատ՝ անդամակցությունը տարաբնույթ միջազգային կազմակերպություններին, հարաբերություններն արաբական երկրների հետ ու մասնակցությունն ընդհանուր արաբական գործընթացներին և հարաբերությունները այլ՝ գլխավորապես արևմտյան երկրների հետ:

Կատարը հաջողությամբ լուծեց առաջին խնդիրը: Նա ՄԱԿ-ի անդամ է, մշտապես ընդգծում է իր հավատարմությունը նրա կանոնադրությանն ու հռչակած հիմնախնդիրներին և գործնականում հետևում է նրա սկզբունքներին խաղաղության պահպանման և միջազգային անվտանգության ապահովման հարցերում: Կատարն անդամակցում է ՄԱԿ-ի այնպիսի կազմակերպությունների, ինչպես՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին, ՖԱՕ-ին (ՄԱԿի և գյուղատնտեսության կազմակերպություն), Միջազգային արժույթին Ֆոնդին, Համաաշխարհային քանկին, ՕՊԷԿ-ին, Միջազգային առևտրական կազմակերպությանը, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությանը, Ինտերպոլին և այլն:

Կատարի համար կենսական նշանակություն ունեն հարաբերությունները արաբական երկրների հետ, և դա հստականայի է, քանի որ նա կազմում է արաբական աշխարհի բաղկացուցիչ մասը: Նա Արաբական պետությունների լիգայի անդամ է և Սաուդյան Արաբիայի, Բահրեյնի, ԱՄԷ-ի, Քուվեյթի ու Օմանի հետ միասին հանդիսանում է 1981 թ. հիմնված Օճոյի համագործակցության խորհրդի հիմնադիր անդամը: Նա երկար ժամանակ սահմանային վեճեր ուներ Սաուդյան Արաբիայի և Բահրեյնի հետ: Սակայն էմիր Համադ իր նախնիքային հաջողվեց 2001 թ. լուծել այդ վեճերը իր երկու կարևոր արաբական հարևանների հետ, և

Աճյուր, մալբարտաքաղաքի պողոտաներից մեկը

Հուշակոթող Աճյուրում

Դուբայ: «Բուժը ալ-Ալաք» քարձրանալող հյուրանոցային համալիրը

Անու Դարբուժ ԳԳ ղեկաւորաւորան յազման ապաւորնական ալալող-դոքլուժը, ուրին ներկա է ԳԳ ալալող-դոքլորնախաւոր Կ. Օսկանյանը

Ուստրո-քաղցի մարդուք ԱՄՆ-ում

Բազուկի որսի որդա նկար
Մեծին Կոստանդուպոլիս

ԱՍԷ. անասլանի հատվածը աշխարհում մալթոն

Ըստրեյնի մեծ նշվիթը

Արաբական պատկերացումների լիզայի շնիթը եզմապատում

Գաճաղ Արդեյ Նասեր

Չախից աջ ԱՄՆ-ի նախագահ չեյն Չախիցը, Բորդանանի բաժնավոր Արապյան Թ-ը
& Եգիպտոսի նախագահ Մուբարակը

ՀՀ ղեկավարումը եղիպատում

Նայեց զրնը, Անքանդրկաի
զատարանի պատին

Տոյելիս հելինակը Ալեքսանդրիայում՝ եգիպտոսի առաջին վարչապետ Լուսար Լուսարյանի հրաշարմանի մոտ

Իննը մայրաքաղաք Ասևան

Իննը ոսկեխեցերի գործերից

Հին քաղաքի անբազկները Թուրքում

Թուրքիա

Իրաք. տեսարան Մուսկլ քաղաքից

Իրաքի կինը համբուրում է շիալան կրթականի դուռը

Լիբանանի մադրասադար Քեչուրի շնչհանուր պատկերը

Երեւանի Քեչուր. Մատի Խրատարանը

Իրանար Կարանյ

ՀՀ ղեկավարությունը Կիբանյում

Տեախան Կատարի մայրաքաղաք Դոհայից

Ինքնատիպ կտրուկ Դոհայում

Արսև Կանյազ

Անհանգիստ տարածաշրջան

այսօր նրա դիրքերը տարածաշրջանում պլեյի ամուր ու ապահով են: Երան հաջողվեց հարաբերությունները կարգավորել Օսն Իրանի հետ:

Կատարը մեծ նշանակություն է տալիս արաբական համերաշխությանը և համատեղ գործողություններին, մասնավորապես Պաղեստինի ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության հարցում: 1973 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմի ժամանակ Կատարը քաղաքական և բարոյական աջակցության հետ միասին ֆինանսական մեծ օգնություն ցույց տվեց Եգիպտոսին և Սիրիային: Էմիրը 1974 թ. պետական այցով եղավ ճակատային առաջին գծում գտնվող արաբական երկրներում և կրկին հավաստեց իր վճեակաւնությունը նրանց անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու հարցում:

Կատարը եղավ այն երկիրը, որը Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի և ԱՄՆ-ի հետ միասին հիմնեց Արաբական պաշտպանական հաստատությունը, որի նպատակն էր ապահովել արդիական զենքի արտադրությունը և մատակարարումն արաբական քանակներին: Դրա հետ միասին նա առանձին օգնություն ցույց տվեց Եգիպտոսին: Նա մասնակցեց Չարգագման իսլամական քանկի հիմնադրմանը և ֆինանսավորմանը: Կատարի օգնությունը արաբական, ասիական և աֆրիկյան երկրներին, օրինակ՝ 1975 թ. կազմել է նրա ազգային եկամտի 20%-ը:

Կատարը Իրաքի կողքին էր իրանա-իրաքյան 1980-1988 թթ. պատերազմի ժամանակ: Բայց երբ Իրաքը 1990-1991 թ. հարձակվեց Քուվեյթի վրա և օկուպացրեց այդ անկախ և ինքնիշխան պետությունը, Կատարը արաբական մի շարք երկրների հետ միասին դատապարտեց Իրաքի այդ գործողությունները և պահանջեց իրաքյան զորքերը դուրս բերել Քուվեյթից, վերականգնել նրա անկախությունն ու ինքնիշխանությունը:

Կատարի քաղաքականությունը, սակայն, միշտ չէ, որ համընկնում է արաբական ընդհանուր դիրքորոշման հետ: Այդպես պատահեց, երբ Կատարը, չնայած նրա վրա գործադրված արաբական և իսլամական երկրների ճնշումներին, համաձայնվեց, որ իր մայրաքաղաք Դոհայում 1977 թ. զուեմարվի Մերձավոր Արևելքի և Գյուսիսային Աֆրիկայի երկրների Զորքող տնտեսական կոնֆերանսը: Դրա հետևում կանգնած էր ԱՄՆ-ը, և կոնֆերանսի նպատակն էր խրախուսել տնտեսական կապերի հաստատումը և համագործակցությունը Իսրայելի հետ: Կատարում անգամ բացվեց Իսրայելի առևտրական գրասենյակ: Դա մեծ դժգոհություն հարուցեց կառավարող էմիր Խալիֆա իբն Գամադի դեմ և որոշակիորեն քարդացրեց Կատարի հարաբերությունները արաբական

և իսլամական երկրների հետ, որոնք վարում էին Իսրայելին բոյկոտելու քաղաքականություն և կտրուկ դեմ էին նրա հետ որևէ կապերի, այդ թվում և առևտրատնտեսական, հաստատմանը: Սակայն Կատարը փոխեց իր դիրքորոշումն այդ հարցում, երբ էմիրը տապալվեց իր որդու կողմից, և իշխանությունն անցավ Չամադ իբն Նալիֆային: Վերջինս 2000 թ. փակեց Իսրայելի առևտրական գրասենյակը Դոհայում: Այդ նույն թվականին նա ընտրվեց Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության նախագահ:

Իհարկե, դա չխանգարեց նրա բարեկամական հարաբերությունների պահպանմանը ԱՄՆ-ի հետ: Երբ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին տեղի ունեցավ ահաբեկչական հարձակում Նյու Յորքի և Վաշինգտոնի վրա, որն առաջ բերեց ամբողջ աշխարհի զայրույթը, Կատարը դատապարտեց այդ ահաբեկչությունը, իսկ էմիր Չամադ իբն Նալիֆան անձամբ մեկնեց Վաշինգտոն և ցավակցություն հայտնեց ԱՄՆ-ի սրբեփոխ Ջորջ Բուշ Կրտսերին:

2002 թ. կատարվեց ևս մեկ կարևոր քայլ Կատարի և ԱՄՆ-ի մերձեցման ուղղությամբ: Սաուդյան Արաբիայում էին գտնվում ամերիկյան մի շարք ռազմական բազաներ և կենտրոններ: Սակայն Սաուդյան Արաբիայում նրանց հետագա մնալու դեմ վճռականորեն հանդես էր գալիս սաուդյան հասարակայնությունը, որը պահանջում էր հեռացնել դրանց իրենց երկրից: Չավանաքար դրանում անխառն չէին նաև սաուդյան իշխանությունները: Չամենայն դեպս, ԱՄՆ-ը բավարարեց սաուդյան պահանջները: Եվ երբ քարծրացավ նրանց այլ երկրում տեղաքաշխելու հարցը, ԱՄՆ-ին օգնության եկավ Կատարը: Նրա համաձայնությամբ Պենտագոնը Սաուդյան Արաբիայի ամերիկյան ալ-Նաբը ռազմաօդային բազայից իր ռազմական ուժերի և միջոցների մեծ մասը տեղափոխեց Կատար և տեղակայեց Կատարի Ուբեյդ ռազմաօդային բազայում: Մյուս հետևանքները Կատարը միացավ ԱՄՆ-ի գլխավորած կոալիցիային Իրաքի օկուպացվեց ամերիկյան և կոալիցիայի մասնակից պետությունների կողմից, և նրա ղեկավար Սադամ Հուսեյնը տապալվեց ու ձերբակալվեց: Այդ գործողությունների ժամանակ շատ օգտակար եղավ Ուբեյդ ռազմաօդային բազան, որը դարձավ ԱՄՆ-ի կենտրոնական հրամանատարության օպերացիոն գլխավոր շտաբը: Այստեղից էին ղեկավարվում Իրաքի դեմ հարձակողական գործողությունները:

Կատարը բարեկամական հարաբերություններ է պահպանում արևմտյան, աֆրիկյան և ասիական երկրների մեծ մասի հետ: Երանք Կատարի գլխավոր պարտնյորներն են հատկապես տնտեսական համագործակցության և առևտրի ոլորտներում: 2003 թ. Կատարի արտահանման ծավալը դրամական արտահայտությամբ կազմել է 12 մլրդ 36 մլն ԱՄՆ դոլար: Գլխավոր հիմնականում արտահանվել են նավթ և նավթամթերքներ, պարարտանյութ, պողպատ և այլն: Արտահանության զեռով նրա հիմնական գործընկերներն են Ճապոնիան, որին բաժին է ընկել Կատարի արտահանության 41%-ը, Գերմանիան, Մեքսիկոն, Միացյալ Նահանգները և այլն:

Իսկ ներմուծումն այդ նույն 2003 թ. կազմել է 5 մլրդ 711 մլն ԱՄՆ դոլար: Կատարը հիմնականում ներմուծում է մեքենաներ, տրանսպորտային միջոցներ, սննդամթերք, քիմիկատներ և այլն, որոնք ներմուծվում են Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից, Գերմանիայից, Ճապոնիայից, ԱՄՆ-ից և Իտալիայից:

Կատարն իր միջազգային կապերի հետագա ամրապնդումն ու զարգացումը դիտում է որպես երկրի առջև կանգնած տարաբնույթ հիմնախնդիրների լուծման կարևոր գործոն:

Այդ շրջանակներում պետք է դիտարկել նաև Կատարի կողմից Գայաստանի Գանրապետության անկախության ճանաչումը և դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը նրանց միջև: Երկու երկրների միջև հաստատվել են բարեկամական հարաբերություններ և կատարվում են որոշակի քայլեր նրանց խորացման և քվանդակային առումով հարստացման ուղղությամբ: Այդ առումով նշանակալի էր 2005 թվականին Գայաստանի Գանրապետության Ազգային ժողովի պատվիրակության այցը Կատար՝ Ազգային ժողովի նախագահի Ա. Բադրասարյանի գլխավորությամբ: Պատվիրակությանն ընդունեց Կատարի եմիր Գամալ իբն Նալիֆան, որի ժամանակ կողմերը կարևորեցին երկկողմանի հարաբերությունների զարգացումը երկու պետությունների միջև տնտեսության, մշակույթի, գիտության և այլ ոլորտներում:

Վերջ երրորդ հատորի

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արաս, 336
 Արասի Սարյանի, 84, 85
 Արթ ալ—Ազիզ Բուսնձլիկա, 76, 81, 86
 Արդ ալ—Ազիզ Թալիբի, 386
 Արդ ալ—Ազիզ Շելխ, 711, 714, 716
 Արդ ալ—Կադիր, 26
 Արդ ալ—Մաշիդ Կուլաբ, 700
 Արդ ալ—Ռազակ Նալիճ, 504
 Արդ ալ—Վահաբ Չինան, 152
 Արդ առ—Ռահման ալ—Արյահի, 343
 Արդալլահ ալ—Չալարի, 345
 Արդալլահ ալ—Սիմաղ, 344
 Արդալլահ առ—Սալալ, 339, 342, 343
 Արդալլահ Բազիր, 363
 Արդալլահ Բազիր, 356
 Արդալլահ Բախուճ, 575
 Արդալլահ քին Սիմաղ ալ—Վազիր, 333, 334
 Արդալլահ քին Զուսեյթ ալ—Սիմարի, 375
 Արդալլահ իրն Կասիճ, 757, 762
 Արդալլահ իրն Կասիճ աք—Ցանի, 765
 Արդալլահ Յաճին, 613, 618
 Արդալլահ Յուզեղան, 338
 Արդալլահ Մալիհ, 372, 373, 381
 Արդել Լաքիճ Բաղդադի, 254
 Արդել Լաքիճ Լուրի, 462
 Արդել Կադիր Իսմայիլ, 459
 Արդել Չամիդ Բաբանճ, 592
 Արդել Չաքիճ Աճար, 253–255, 285–289
 Արդել Մոնեյմ Ամին, 264
 Արդել Ռահման ալ—Փազագ, 501
 Արդել Ռահման ալ—Փայլահի, 444, 446
 Արդել Մալամ Արիճ, 486, 487, 493, 494, 497, 498, 501, 518
 Արդել Մալամ Տալուդ, 717, 729
 Արդել Վահաբ Շալաֆ, 490
 Արդել Քելեճ Կասեճ, 483, 487, 489, 494, 516, 712
 Արդել Յաթահ ալ—Բիրահիճ, 459
 Արդել Յաթահ Իսմայիլ, 359–361, 365, 366, 368, 369
 Արդելարիճ Մուլթան, 83
 Արդուլ Իլլահ, 464, 466, 468, 470, 476, 477, 486
 Արդուլ Կադիր Բազիր, 703
 Արդուլլահ իրն Նալիճա, 778
 Արդուհանան առ—Ռաճի, 192
 Արս աք—Թիման, 435, 456, 458, 461–463
 Արամ Մալիդ Չալվազ, 718
 Արիդ Օզդասուս, 568
 Ազգամ, 704
 Ազիզ Արթուլ, 772, 773
 Ազիզ Մուհամմադ, 506, 510
 աք—Ցանի, 753–760, 763, 764, 770, 772, 774–778
 Ալ—Սիմաղ, 346, 374
 Ալամ Մուհամմադ, 697
 Ալայա Մուհամմադ, 619
 ալ—Այնի, 344, 346
 ալ—Արյան, 343–346
 ալ—Բադրի, 337, 339–342
 ալ—Բաքիր, 165
 ալ—Բաքր, 504, 505, 510, 512, 514–519, 552
 ալ—Փայլանի, 438, 444, 446, 455, 456, 458, 459, 466–468
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի, 755
 ալ—Չալիդ, 130, 143, 144
 ալ—Թալիբ, 386, 387
 ալ—Թանիմուր, 97
 Ալի Արդ ալ—Մուսլի, 338
 Ալի Արդալլահ Մալիհ, 347
 Ալի Արդել Ալիճ, 362
 Ալի ալ—Փազիրվան, 435
 Ալի Անուար, 361, 369
 Ալի աք—Մալամ, 358
 Ալի Բելիազ, 84, 85

- Այի իրն Արղայլսահ իրն Կասիմ ար-Յանի, 764, 765
- Այի իրն Արղայլսահ, 777
- Այի Սահիր, 220, 227, 228, 230, 231, 234, 235, 240, 249, 258, 259
- Այի Լասեր Մուհամմադ, 366, 368, 369
- Այի Հայա Գադի, 369
- Այի Հարալի, 187, 188
- Այի Յադրատ, 462, 466
- Այի Ասադի, 497, 498, 505
- Այի Ասարի, 254, 583
- Այի Ասլի, 375
- Այնյա, 406
- Ալլենրի, 194, 195, 198, 200, 208-210, 557
- ալ-Խալիդի, 332
- ալ-Խալիֆա, 11, 97, 115, 146, 148-160, 164, 168, 170-176, 760, 769
- ալ-Կասիմ, 91, 97, 107-110, 116, 145
- ալ-Գանդի, 345, 346
- ալ-Գասան, 443
- ալ-Դաշի, 346, 347, 365
- ալ-Միսրի, 188, 189, 196, 231
- ալ-Մուալա, 97
- ալ-Մուքամիդ, 552
- ալ-Կահայան, 88, 97, 101, 110, 120, 122, 144, 770
- ալ-Լուայմ, 97
- ալ-Հարիֆ, 97
- ալ-Հաֆի, 196
- ալ-Վազիր, 333, 334
- Ամադ ալ-Սուրա, 330
- Ամադ Բեն Բելլա, 47, 51, 53, 59, 61, 65, 66, 69-82
- Ամադ թին Այի ար-Յանի, 765, 771
- Ամադ թին Յահյա, 334, 335
- Ամադ Դաուդի, 445
- Ամադ Չիվար փաշա, 210
- Ամադ իրն Այի, 771, 772, 776, 777
- Ամադ Կադի, 76
- Ամադ Գասան ալ-Բաքր, 504, 505, 508, 510, 512, 514-517, 552
- Ամադ Գասանյն, 235
- Ամադ Գուսեյն, 240
- Ամադ Սահիր, 219, 240, 242
- Ամադ Սեդեդի, 73, 76
- Ամադ Մեսալի Գաբ, 28, 29, 33-36
- Ամադ Մուխթար Բարան, 485
- Ամադ Մուհամմադ Լու-ման, 333, 344
- Ամադ Յահյա աս-Սուլա-յա, 336
- Ամադ Մահմուն, 83
- Ամադ Զուադ, 201, 253, 260
- Աղաշյան Գ., 599
- Աձատունի Անդրեաս, 664
- Աձին աս-Սաադ, 591
- Ամին Ջաբի, 466
- Ամր Մուսա, 318
- Անիս Գասան Յահյա, 363
- Անտունի Իդն, 216, 273
- Անրի դը ժուլենել, 567
- աշ-Հաարի, 212, 357, 360-362
- աշ-Հաֆի, 190
- Աշուր I Բագրատունի, 552
- Աուն Սիշել, 656, 661, 662, 664, 666
- Աոնդ Վիլսոն, 431, 432, 435, 436, 438
- Ասադ Ամադ, 613
- աս-Սաադաու, 699
- աս-Սաբահներ, 11, 97, 529
- աս-Սալալ, 338-343
- աս-Սուվեյդի, 434
- Արաֆար Յասիր, 648, 748
- Արիֆ, 496, 498-504, 511
- Արիֆ Արդել Ռազազ, 501
- Արիֆ Գիքմաթ, 435
- Արսան Սալիդ, 594
- Բադրլի, 684
- Բազազ, 501, 502
- Բակուշ, 396, 401
- Բադրադի, 254, 255
- Բալիում Արղայլսահ, 575
- Բանբերի Յ., 581
- Բարակյան Աղրին, 664
- Բարաուի Ս., 681
- Բարր Սիդլի, 460-464
- Բիքն Էնեսա, 472, 692
- Բելգրադ Շ., 155, 156, 160, 164, 167
- Բելլահան Քրիմ, 51
- Բելլան Ի., 285, 287
- Բելդաշ Խալիդ, 597
- Բեն Գուրնոն, 273
- Բերի Կարի, 654, 656
- Բրն Այի, 417-422, 426
- Բիշարա ալ-Խուրի, 569, 572, 583-586, 592, 598, 599, 609, 610, 628
- Բլեր Յուն, 547
- Բլյուս Անոն, 32-35, 43, 574
- Բոյաշյան Գալակուն, 564
- Բրանդենթ Վիլյամ, 185
- Բուդիաֆ, 51, 70, 72, 85, 86
- Բուլարդ Ռ., 468
- Բուլգանին Ս., 273
- Բուժեղին Գաարի, 66, 70, 73-87, 523, 748
- Բուշ Յորթ, 532, 545, 547, 786
- Բուրի Սալահ, 718
- Բուսնֆիկա, 73, 76, 81, 86, 87
- Բուսրուս Բուսրուս-Մալի, 316
- Բուրդիսա Գաբիր, 388-358, 400-420, 422, 749
- Գաղանս Ս., 684
- Գալեր, 219
- Գամալ Սալիմ, 254
- Գեյսորուս Բել, 432
- Գի Մոլե, 56, 57, 273

Գորբայով Ա., 532
Գնորդ VI, 231
Գուրո Ամրի, 560, 561
Գրաչխանի, 231, 232, 684
Գրիգորի Պոլ., 772
Գրյուի, 242

Դաբբաս Շառլ, 566
Դագ Դամարշելդ, 405
Դամոնիս ռե Մարտել, 573
Դանցիգ Բ., 469
Դառու աղ-Պատու, 461
Դառուց Միմադ, 557, 576,
583, 599
Դառլան, 39
Դեմց, 575, 577, 579, 580
Դիք Մուսա, 581
Դոքս Դեմրի, 448

Ենիգոնուշան, 599

Ճախդ թին Սուլբան ալ-Լա-
հայան, 88, 97, 101,
110, 120, 122, 124, 130,
131, 143, 144, 769, 770
Ճախուան, 75
Ճաքարիա Սոհի աղ-Պին,
251, 254, 264, 287, 289,
290

Ճխադի Նիկոլա, 596
Ճիյա աղ-Պին Պատու, 314
Չին ալ-Աբիդին Բին Ալի,
417-419, 422
Չուն Ֆ., 469

Էդդի Էմիլ, 568-575,
591-595, 598
Էդդի Ռայմոն, 628, 631
Էդվարդ Էդլո, 27
Էլզենհաուեր, 39, 613, 614,
629, 632

Թաթիբ Այյուբ, 585
Թաթիբ Անուուան, 572
Թալաբանի Յալալ, 551
Թալիբ Շաթիբի, 498, 505

Յանի աղ-Պին աղ-Շիրազ,
437, 585, 589, 591, 596
Յանի Մուճիբ աղ-Պին,
585, 589, 591, 596

Յակլա Սելիմ, 592
Յակլա Ֆիլիս, 614
Յահա Դաշիմի, 466
Յահար թին Ամար, 396,
397, 401

Յախր Յախյա, 498, 501
Յանիմեր, 97, 755, 756,
759-766, 771, 773, 775,
774, 775, 777

Յաուֆիկ ալ-Մադան, 54
Յապուրյան, 599
Յիբր Էլի, 564
Յուֆիկ աա-Մալեյրի, 434,
456, 470

Յրաբոն ժյրթ, 561
Յրազ Բուտրոս, 585

Ճակ Մաչու, 59
Ճակ Մուսուել, 55, 56, 60
Ճյրո, 39-41
Ճալել Բաշիր, 641, 650,
652, 653, 656
Ճնայել Պլեյր, 571, 612, 631,
641, 652
Ճնայել Ամին, 653-656

Իբրադ, 93
Իբն Ասուդ, 15, 328
Իբրահիմ Աբու Լաթ, 767,
772

Իբրահիմ աղ-Պատու, 504
Իբրահիմ ալ-Դանդի, 345
Իբրահիմ ալ-Չաֆարի, 551
Իդրիս, 328, 676, 681-683,
686, 693, 697

Իդրիս I, 697, 699, 700, 710,
711, 716, 725
Իդրիս աա-Մամուսի, 693,
694, 697

Իլյաս ալ-Ֆուվայիկ, 559
Իսա ալ-Խալիֆա, 146,
150-154, 171, 173, 174,
176

Իսա իբն Սալման, 168,
170-173
Իսմայիլ Կամին, 434
Իսմայիլ Սիդլի, 191, 212
Իսմայիլ Յահիբ, 301, 307

Լախուդ Էմիլ, 664, 669, 672
Լախուդ Յամիլ, 664
Լաֆալ, 37, 40, 390, 579
Լալվրնան Վ. Ի., 686
Լարիբ Բեն Միդր, 51

Լեոն Բլյուս, 32-35, 43, 574
Լի Ասեկ, 208, 209
Լիամին Չերուայի, 86
Լիբլտոն Օլիվեր, 582
Լիլիան Կոնյո Ջարիս, 292

Լյուդ-Յորթ, 188, 191, 194,
197
Լյուստիկոս XIV, 618
Լնոն Տեր-Պետրոսյան,
319, 320

Լուքի Ռոմար, 624
Լուցլապա Ն., 469
Լուցլիկ Վ., 469

Խաթիբ Անվար, 612
Խաչիդ թին Դամեր ալ-Կա-
սիմի, 106
Խաչիդ իբն Դաշիմ, 26-28
Խաչիդ Սոհի աղ-Պին, 254,
255, 264, 297

Խաչիլ Խոշափի, 461
Խաչիֆա, 154, 776
Խաչիֆա թին Դամադ աղ-
Յանի, 766, 767, 770

Խաչիֆա իբն Սալման ալ-
Խալիֆա, 172
Խաչիֆաներ, 11, 97, 115,
148-150, 171, 755, 760
Խեյրալլահ Թալիֆա աղ-
Մասալա, 516

Խիդեր, 70-72
Խոմենի, 523, 524, 750

Կադաֆի Մուամմար, 673,
717, 718, 723-744,
748-752

- Կարաձի Կաննա, 710
 Կահրան ալ-Շահաբի, 357, 360-362, 373
 Կայսունի Ա., 287
 Կասնո, 369, 483, 486-496, 516
 Կասրն Արդել Քելիմ, 483, 487, 489, 494, 516, 712
 Կասրու ժողով, 41, 43, 57, 579-585, 590, 596, 600
 Կասրսեր, 301-303, 529
 Կերր Ա., 462
 Կիժն Չ., 236
 Կիճահան Կորնուլյու, 444
 Կիրկ Չ., 468
 Կլճանստ ժողով, 25, 559
 Կորրալ Լուիշ, 749
 Կուիզին Ա. Ն., 511
 Կոսի Ոննն, 61
 Կորդել Դելլ, 232
 Կուլուժքյան Գովհաննես, 556
 Կոքս Դերսի, 432, 436, 437, 439, 443, 446, 447, 757

 Գարիբ Արու Շահլա, 594
 Գարիբ աս-Մահդի, 557
 Գարիբ Բուրգիթա, 388-409, 412-422, 749
 Գարիբ փաշա աս-Մահդ, 561
 Գարրադ Ասադ, 645, 654, 655, 662
 Գամադ ալ-Խալիֆա, 154, 156, 158, 160, 170, 172
 Գամադ ըին Ալի ալ-Խալիֆա, 160
 Գամադ իբն Իսա ալ-Խալիֆա, 171, 173, 174, 176
 Գամադ իբն Խալիֆա, 777-780, 783-787
 Գամադն Սրվան, 667
 Գամադն Սարրի, 596, 613, 622
 Գամդի ալ-Քասիլի, 191
 Գամդի ըյն Փալաշի, 445

 Գանդղ ադ-Դին, 327, 330, 334
 Գաննա ժողով, 612
 Գալիմիներ, 434, 444, 484, 486, 605
 Գալ Բոն Այա, 66, 74
 Գասան ալ-Քաննա, 243, 246
 Գասան Իրրահիմ, 254, 255
 Գասան Մաքի, 345
 Գասան Մաքրի, 231, 235
 Գավվազ Ա., 718, 731
 Գարրան թիկրթ, 506
 Գարրի Ռաձին, 664-668, 671
 Գաքիմ Աղնան, 571
 Գալիզ ալ-Մահդ, 517
 Գելո ժան, 590, 592-595, 596, 633
 Գելու Շառլ, 633-637
 Գիսելեր, 223, 231-233, 238, 689
 Գիքոնք Մուլեյման, 461-464
 Գոքելա էլի, 656
 Գոնն Յ., 158
 Գոկայն Այա Միճադ, 47
 Գոս Աալիմ, 664
 Գուարի Բուճնդնո, 66, 70, 73-83, 86, 87, 523, 748
 Գուրաքի, 263
 Գուսեյն Արդ ալ-Մաքիդ, 515
 Գուսեյն իբն Ալի, 14, 15, 434, 444
 Գուսեյն Շաֆի, 254
 Գուսեյն Ռուշդի, 188, 190
 Գուսեյն Աադամ, 142, 360, 514, 515-550, 552, 786
 Գուսեյն Միլի, 235
 Գուսեյն Օսման Այալի, 361
 Գուսեյն Ֆարիդ, 256
 Գուսեյնիներ, 385, 391, 399
 Գոսնի Այուշ, 454
 Գուրանի Ալբերտ, 578
 Գրամի, 660-664

 Դազի, 459, 460, 462, 464, 667

 Դաարուժ Ասադ, 622
 Դադեյան Դարրույուն, 564
 Դադֆաի, 464, 466, 477
 Դազիբ Դուսեյն, 703
 Դալիբ Շառլ, 624
 Դախտուն ըին Ռաշիդ ալ-Մախտուն, 120, 121
 Դալեյինսոյ, 630
 Դախտուններ, 97
 Դալեան Ռաքրի, 240
 Դահիդ ալ-Խալիսի, 445
 Դահիդ Բուսաբի, 445
 Դահիդու Արդ ալ-Լաքիֆ, 264
 Դահիդու Բարգինի, 440
 Դահիդու Լուկրաշի, 219
 Դահիդու Ռիլաս, 301
 Դահիդու Մալման, 466
 Դահիդու Մուլեյման Աադ-Քաբի, 717, 718
 Դալլա Լեմվառն, 230, 235, 236
 Դաշիդ Խադուրի, 448
 Դադուս Չ., 236
 Դադուդ Մուլիսի, 434
 Դադալ, 295, 431, 435
 Դեքնի Լալիբ, 612
 Դեյթլանդ Դոմադ, 612, 619, 620, 646
 Դեմաիմ Բեզին, 300-302
 Դեմաիմ-Ֆրանս, 52, 395, 396
 Դեուշ, 619, 624
 Դեասի Դաք, 28, 29, 33-36, 42-44, 47, 49, 51, 54, 70
 Դեարուպ Աալուդ, 322
 Դիքելիաուզեր, 576, 577
 Դիլիքան, 396
 Դիլներ, 197, 198, 200
 Դիլներան Ֆրանսուա, 52
 Դիլանի Գ., 252
 Դիլ, 430, 431
 Դիլեյնի Օ., 731

- Սոսի աղ-Դիճ Յելիճ, 700
Մեխնի Ֆաղի, 349
Մոնտզոմբի, 239
Մոզհամազ Մահմուդ, 191,
211, 220, 332, 333
Մոսաբոյ, 163, 474
Մորիս Զ., 194, 464, 468
Մորիս փողոս, 32, 33
Մուվազ Ռճճ, 660
Մուրաբակ Գուսնի,
308-322, 533
Մուխար Օմար, 679, 684
Մուխամազ Ալի, 208, 260,
339, 418
Մուխամազ աբ-Յանի, 756
Մուխամազ ալ-Ամին, 391,
399, 400
Մուխամազ ալ-Քադր,
336-339
Մուխամազ Ալի Գալփանի,
418
Մուխամազ Ալի Օսման,
339
Մուխամազ ալ-Իզդիս, 328
Մուխամազ ալ-Մուսնիֆ,
390, 391
Մուխամազ ալ-Յիժրի,
356
Մուխամազ Ամին ալ-Ռ-
ձար, 464
Մուխամազ աա-Սադր,
435, 445
Մուխամազ Բակիր ալ-
Ըարիքի, 435
Մուխամազ Բեճրալու, 27,
34, 54
Մուխամազ բիճ Ալի Աա-
նու, 677, 678
Մուխամազ բիճ Ռոսման
աա-Սալիդ, 700
Մուխամազ բիճ Ռաշիդ
ալ-Մախտուն, 140
Մուխամազ Բուդիաֆ, 51,
85, 86
Մուխամազ Բուլիսա, 418
Մուխամազ իբն Մուրաբակ
ալ-Խալիֆա, 172
Մուխամազ Խոյր, 51
Մուխամազ Կախակ, 393
Մուխամազ Գալիդ, 459
Մուխամազ Դասապնեյն
Գեյրալ, 307
Մուխամազ Դեյսամ, 361
Մուխամազ Դանուշի, 419
Մուխամազ Մահմուդ, 191,
211, 220, 332, 333
Մուխամազ ձարզարե, 330
Մուխամազ Լազիբ,
254-256, 258, 260
Մուխամազ Լակվաթ, 74
Մուխամազ Լուր աղ-Դիճ,
476, 477
Մուխամազ Ընճիկ, 390,
394
Մուխամազ Ռեզա Դաբա-
վի, 115, 523
Մուխամազ Աադր, 473
Մուխամազ Քիլմ, 51
Սոսի Արղուլսահ Մաշադ,
519
Սուխնո ալ-Այնի, 344
Սուսնիք Թանի աղ-Դիճ,
585, 589, 591, 596
Մուսա Միմազ, 718
Մուսաֆա Բամիլ, 297
Մուսաֆա ալ-Քարզանի,
456, 470, 471
Մուսղիմի Բեճիստ, 223,
231, 233, 571, 682
Մուստաֆա Բեճ Բուլաիդ,
51
Մուստաֆա Լահաս, 211,
215, 216, 218, 219,
235-240, 248, 249
Մուրադ Դիբուջի, 51
Մուրիդ Ա., 681, 682
Մուրտաթա Մալիդ Արդև
Քաբր, 508
Յազբեք Յուսուֆ, 564
Յախյա Գամիդ եղ-Դիճ,
327-334
Յասնո ալ-Գալիմի, 456,
460-462
Յաֆի Արղուլսահ, 613, 618
Յեյ Ռ., 468
Յուսուֆ Միմազ ալ-Գուսնի,
193
Յուսուֆ Իզդիբն Իբրա-
հիմ, 464
Յուսուֆ Մարիկ, 264
Յուսուֆ Սալման, 454,
471-473
Լազիբ, 236, 254-263, 267,
289, 298
Լակվալ Ալբերդ, 74, 575,
583, 584
Լահաս, 211, 212, 215-220,
235-240, 248, 249, 585
Լաչի Թալիբ, 502
Լաչի Աուվելի, 456
Լաչիբ ալ-Արմանազի, 581
Լասեր Գամալ Արդև, 51,
166, 181, 183, 250-292,
295-298, 306, 310, 314,
342, 366, 368, 369, 386,
410, 483, 497, 499, 711,
712, 718, 726, 748
Աննյոի Յաֆար, 292, 728
Լիբոս, 293
Լուկաչի, 245, 248
Լուճան, 333, 344, 346
Լուրի Մալիբ, 551
Լուրի Մալի, 434, 454, 456,
458, 464-468, 470, 472,
473, 478-486, 585
Շարաանի, 72
Շարլի Բեճրալիդ, 82, 85
Շախրուս ալ-Լահայան,
101, 110
Շալիբ Արղան, 29
Շանլյան Գուլ, 592
Շանուն Բամիլ, 592, 610,
612, 614, 619, 627, 628,
631, 633, 641, 650, 654
Չոլ Շաղ Ռճ, 40, 41, 43, 46,
59-64, 81, 391,
579-583, 590, 598, 689
Շաղ ժոնար, 25, 26, 28

Կատինոն Իվ, 598
 Կարաբի Գ., 461
 Կարաֆ Բելգասիմ, 76
 Կարաֆ իրն Ուղչի, 466
 Կելիե Սրբ ալ-Ազիզ, 711, 714
 Կելիե եղբայրներ, 710, 711, 713, 715, 717
 Կելիե Օմար, 710, 711, 716
 շեյխ Չալիզ, 120, 124, 144, 769, 770
 շեյխ Իսաի, 769
 Կելի, 390, 391, 394, 395
 Կելիձեբ, 677
 Կիոսր Յուսու, 610, 616, 623-634
 Կիմաչի Յուսու, 561
 Կուբրե ալ-Ալթուրի, 557
 Կուբրե Թուսարի, 277
 Կվարցկուաֆ, 540

 Դաղի, 401
 Դերվի Ու., 222, 237, 242, 444, 468, 582

 Դեսուն, 37, 40, 390, 576, 579
 Դերի Որբեա, 528
 Դերսի Կոջու, 432, 436, 437, 439, 443, 446, 447, 757
 Դիկու ժրոմ, 430, 440, 567, 560
 Դյեմալա, 557
 Դյեր Սենեմ-Ֆրանս, 52, 395, 396
 Դյուր Գարրիել, 575
 Դեզ Կնարեմճու, 466
 Դոմստ Աճրե, 570
 Դրիմակով Ե., 285, 287

 Զարր ալ-Սիմաղ ալ-Չարր ալ-Մարաի, 529, 538
 Զալալ Բարան, 435
 Զարգան Սամիր, 666
 Զամիզ ալ-Սաղֆահ, 434, 464, 477
 Զամիլ-զադե, 438

Զատիմ իրն Գամաղ, 778
 Զաֆար Սրու աք-Յոթման, 435
 Զաֆար ալ-Ասկար, 448
 Զաֆար Կիմեթի, 292, 726
 Զեմ Յուսուբ Դաչես, 823
 Զորբ Լեմցովսկի, 302
 Զուբրյատ Վալիզ, 648, 654, 656, 666, 667
 Զունբատ Քամալ, 610, 612, 621, 622, 626, 640, 648, 650
 Զունդառմեթի տրոմ, 622, 648
 Զուսիֆ, 686, 747

 Ըսրան Բիբար, 51
 Ըսմաղան Սիբայել, 515, 518, 519, 528, 602
 Ըսմզեյ Սակրոմաղ, 207
 Ըսնու, 548
 Ըսշիզ Ալի ալ-Գալանի, 455, 456, 458, 466-469
 Ըսշիզ ալ-Սաֆուսում, 97, 120, 121, 140
 Ըսուլ Սալամ, 60
 Ըսյզան Ումաղ, 750
 Ըսյի, 354
 Ըսրիմալիզ Վիզզեյու, 187, 188, 194
 Ըրբեմարու, 224, 225
 Ըրզա Գուսան, 710, 716
 Ըրզա Գուսան, 711, 715
 Ըրյաթ ալ-Ալի, 583
 Ըրբեթ Լակուստ, 57
 Ըրբերտ Քոլարյան, 144, 145
 Ըոմնել, 38, 233, 234, 237-239, 689
 Ըուզվելու Ֆրանկլին, 40, 222, 237, 238, 242
 Ըուզլի, 188, 190
 Ըուսսում Զարդա, 462

 Ասաղ Արզել Ազիզ Յատի, 187

Ասաղ աղ-Դիմ Իրբահիմ, 291, 293
 Ասաղ Չալուզ, 187, 188, 191, 195-199, 208-211, 215, 219
 Ասաղե Անտուան, 571, 607, 608
 Ասաղուս Գալյան, 508
 Ասղաթ Անվար, 144, 251-255, 264, 289-312, 316, 425, 653, 726, 748
 Ասղամ Գուսեյմ, 142, 380, 514-552, 786
 Ասիզ Անիմ, 813
 Ասլաի աղ-Դիմ Բակուլ, 395
 Ասլաի աղ-Դիմ ալ-Սալահ, 466
 Ասլաի թեմ Յուսուֆ, 392, 394, 401
 Ասլաի Սալիմ, 254
 Ասլամ Սաթր, 595, 621, 626, 654
 Ասլամ Ուրաթա Ալի, 361, 364, 365
 Ասլիմ Սաթիկ Ամաղ, 508
 Ասլիկ Սուալի Կասեմ, 369
 Ասլիկ Չարր, 464, 472, 473
 Ասլաման ալ-Խալիֆա, 160, 164, 168, 170-172
 Ասլաման թեմ Գամաղ ալ-Խալիֆա, 160
 Ասլյամ Անի, 495
 Ասլր թեմ Սուրան ալ-Կալիմի, 107, 108, 110
 Ասմուս Իզրիկ, 677-682, 688, 694, 697
 Ասմուսի Ա., 731
 Ասմուսի Շամսեդին, 713
 Ասմուսիմեթի զինաստիա, 698, 714
 Ասուլիմը, 756
 Ասրիմ Իլյաս, 644, 645
 Ասրվատ, 211, 215
 Աստոմ-Վիլյամս Ա., 468
 Արուս, 236

Աղիլի, 191, 212, 214, 215,
 245, 460-464
 Արևիկոս Զուպ, 667
 Արիս Ասիի, 563, 613, 620,
 621
 Արի Ռիլայ, 586-589, 592,
 596, 598, 599, 607
 Առքիա Ներքալյահ Թալիա
 ալ-Մասալատ, 516
 Մուլքան ընդ Մուհամմադ
 ալ-Նասիհի, 145
 Մուլքիլի Ռ., 681, 682
 Մաիրո, 581, 585
 Մուսայիմ Ի., 242
 Մուսարկ Յ., 468
 Մոլուարտ Մալք, 716
 Անորցա Կարլո, 695, 696

 Վասիլե L, 307, 422
 Վաստոմ, 190, 191
 Վելլամ, 576
 Վիլսոն Քարոլդ, 766
 Վիլսոն Վուդրո, 196, 196,
 197
 Վինցենտ, 187, 188
 Վոլքոման, 224
 Վոլպի, 683

 Տալիբ Ասլիմ Արու, 713

 Ռերոյ, 240, 717, 786
 Ռամար ադ-Պաուք, 567
 Ռամադ ընդ Լադնո, 546
 Ռաման Քամալ Քարալ,
 584
 Ռավենի Յուսեմ, 612, 617,
 632

 Փայսիլի, 438

 Քամալ ադ-Պիմ Յուսեմ,
 254, 256
 Քամալ ալ-Ռանզուր, 319
 Քամիլ, 302, 306
 Քամիլ Շարիք, 466
 Քամիլ Մաշիլի, 460-464,
 471

Քաման Պալի, 667
 Քարան Ռալի, 592, 613,
 614, 617, 620, 626,
 630-632, 654, 655, 666,
 667
 Քերզոմ, 198, 200

 Օրենի Ա., 741
 Օսելյան Արի, 592, 626,
 654
 Օսկանյան Վարդան, 144
 Օրաթի, 216

 Չառիլ ալ-Տամալի, 478,
 611
 Չարսի Ռամալի, 359-361,
 365-369
 Չառիլ, 533
 Չահմի Ասլիլ, 466
 Չայսալ, 342
 Չարսոմ Արի, 614
 Չարսաք Արա, 34, 36,
 42-60, 53, 54, 61-65,
 71
 Չարուկ I, 219, 228,
 234-236, 246, 247, 256,
 257, 267, 298
 Չելսալ, 15, 434, 443, 444,
 447, 448, 464, 557, 558,
 560
 Չեյսալ I, 446, 451, 459
 Չեյսալ II, 466, 477, 478,
 481, 482, 485, 488
 Չելսալ Արիլ Լառի՛, 362
 Չիլ, 232
 Չիլիլ, 444
 Չուսուր Դ., 448
 Չուսալ I, 201, 204-208, 219
 Չուսալ II, 260
 Չրամիթ Մուլեյման, 637,
 641, 644, 645, 650, 654
 Չրամիթ Քամիլ, 601, 606,
 614
 Չրամիթ Տուի, 650
 Չրուսեմ Ա., 309

ՏԵՂԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արաբիա, 256
 Արամ, 353, 364
 Արու Պալի, 88, 94, 95, 97,
 98, 101, 103, 104, 106,
 107, 110, 114, 116, 117,
 120, 121, 124, 127, 129,
 130, 131, 136, 137, 141,
 142, 144, 767-770, 777
 Արու Մուսա, 137, 138, 522
 Արու Մուխեյր, 435, 442
 Ադ-Պալի, 351
 Արև, 9, 108, 168, 169, 324,
 326-329, 332, 333, 339,
 340, 349-359, 361, 364,
 367-369, 372, 376, 377
 Ազատ Չրամիլա, 40, 391,
 579, 580, 582, 584
 Ազգերի լիցա, 13, 14, 217,
 218, 242, 440, 444-448,
 451-454, 457, 458, 561,
 568, 573, 584, 589
 ազ-Տալիստոն, 681
 ազ-Չուրաթ, 148
 ալ-Արամ, 703, 706
 ալ-Ալաման, 230, 238, 239
 ալ-Այն, 90, 121, 131, 344,
 346
 ալ-Ռայթա, 326, 678, 713
 ալ-Պազալ, 234
 Ալի, 646
 Ալեքսանդրիա, 192, 193,
 198, 210, 212, 216, 217,
 231, 232, 238, 241, 245,
 251, 252, 256, 263, 264,
 270, 272, 285, 322, 632
 Ալիլի, 9, 16, 18-68, 239,
 285, 367, 382, 384, 403,
 404, 406, 422, 426, 523,
 537, 590, 657, 659, 669,
 673, 677, 687, 691, 702,
 725, 727, 748, 749
 Ալ-Խաուզարի, 351, 357
 ալ-Խաթը, 766
 Ալ-Խաթիլ, 351
 Ալ-Խուվար, 351

- ալ-ձայ, 480, 485
 Ալ-Մահալա ալ Քուբրա, 245
 Ալ-Սուլայա, 352
 ալ-Մուսայիթ, 442
 Ալ-Վահիդի, 351
 Ալ-Ցադի, 351
 ալ-Նուբայրա, 127, 767
 Ալրա, 580
 Անադիա, 440
 Անան, 317, 318
 Անարա, 436, 470, 474, 480, 482, 548
 Անդիկա, 9, 36, 37, 39, 112, 113, 179, 750
 ԱՄԷ, Արարական Միացյալ Եկեղեցիություններ, 88, 90-97, 101, 102, 104, 105, 111, 114-145, 157, 311, 318, 381, 522, 533, 536, 537, 539, 753, 768, 770, 771, 781, 784, 785, 806
 ԱՄԸ, Արարական Միացյալ Գանրապետություն, 276-278, 283, 337, 340, 341, 484, 486, 489, 503, 624, 625, 632
 ԱՄՆ, 12, 13, 16, 19, 37, 38, 40, 71, 81, 89, 102, 112, 113, 115, 126, 128, 134, 143, 144, 147, 157, 158, 163, 173, 175, 182, 185, 196, 197, 221, 222, 225, 232, 234, 237, 238, 242, 258, 268, 269, 271-273, 291-294, 299, 301, 302, 303, 306, 311, 315, 316, 325, 333, 344, 373, 376, 378, 381, 383, 390, 424, 427, 429, 445, 451, 475, 476, 478, 480, 484, 487, 488, 489, 507, 512, 525, 527, 528, 530, 532, 533, 535, 538-542, 545-550, 555, 583, 595, 609, 622-627, 633, 638, 640, 650, 652, 654, 655, 664, 670, 674, 680, 691, 693-697, 701, 703, 704, 706, 707, 716, 728, 746, 749-752, 754, 775, 782, 784, 786, 787
 Այն ալ-Ֆիլա, 636
 Այն առ-Ռուսանա, 642
 Այնար գյուղ, 622
 Այնարա, 84
 Անգիա, 8-10, 12, 15, 36, 39, 91, 94, 95, 106-114, 140, 155-161, 167, 169, 173, 184, 187, 188, 191, 193-195, 197-200, 207-240, 244-250, 266-275, 288, 327-329, 334-337, 344, 349-358, 386, 390, 390, 430, 431, 433-435, 440-448, 451-455, 462-470, 472-482, 484, 487-488, 531, 532, 540, 546, 547, 557, 560, 573, 576-585, 595, 597, 602, 605, 609, 612, 622, 624, 626, 627, 633, 674, 676, 681, 687-697, 701-705, 711, 713, 716, 717, 729-730, 750, 751, 755-757, 761, 766, 768
 Ամդրկովյան, 223
 Ամդրեղդաման, 15, 229, 241, 604-606
 Ամբիլիան, 564, 597
 Ամլարա, 451, 612
 Ամուսնո, 440, 680
 Ալ-Շուայրա, 351
 Աշրաֆիյա, 647
 Ասբա, 52, 56
 Աջրաբի, 678
 Արնան, 88, 94, 97, 114, 116, 117, 121, 127, 768
 Աս-Ուլյաթ, 342
 Ասիա, 9, 10, 12, 36, 38, 58, 61, 112, 113, 149, 173, 179, 202, 221, 338, 392, 432, 470, 547, 581, 627, 732, 753
 Ասիթ, 328, 329, 340
 Ասյուս, 192, 193
 Ատանկ, 192, 271-273, 279, 301
 Ալյաթի, 357
 Ակալ, 158, 166, 167, 654
 Ավալի գետ, 654
 Ավստրալիա, 177, 475
 Առլանտյան օվկիանոս, 5, 529
 Ասրախտական, 449
 Արարական Արևելք, 5, 6, 136, 149, 153, 157, 220, 221-225, 239, 349, 355, 432, 448, 487, 503, 561, 577, 578, 581, 605, 764
 Արարական թևալեղի, 86, 90, 142, 168, 324, 332, 349, 755, 759
 Արարական խալիֆայություն, 91, 148, 755
 Արարական Ֆեդերացիա, 484, 485, 488, 766
 Արաբիա, 13, 15
 Արենյան Քյուրթ, 647, 649, 653, 663
 Արենյան ելույթա, 380
 Արևուրա, 636
 Արևոտյան Ալլիբիա, 39, 41
 Արևոտյան Քաղին, 750
 Արևոտյան Դայաստան, 448, 565
 Արարալի ծոց, 294
 Աֆղանստան, 134
 Ալլիբիա, 9, 10, 12, 14, 15, 20, 28-30, 33, 35, 36, 38-41, 58, 61, 112, 113, 149, 159, 161, 202, 216, 221, 224, 226, 231-239, 339, 382, 384, 390, 392, 404, 426, 470, 581, 627, 673, 676, 678-681, 686-689, 693-695, 733, 785

- Բաալրեկ, 148, 559, 560, 567, 515, 622
 Բաբելոն, 148
 Բաեհեյն, 11, 94, 95, 97, 101, 308, 114, 115, 126, 139, 142, 143, 145, 148-180, 318, 536, 538, 754, 756, 757, 760, 767, 768, 770, 771, 781, 784
 Բաղդադ, 254, 271, 304, 343, 428, 430-434, 437-439, 442, 445, 447, 449-456, 459, 462, 466, 467, 472-486, 489, 492, 494, 498, 511, 516, 525, 529, 530, 539, 540, 546, 548, 551-563, 611-614, 625
 Բայր Այ-Ճակիր, 328
 Բանգադեշ, 134, 539
 Բաստա, 594, 612, 620, 621
 Բասրա, 238, 428, 431, 432, 442, 445, 449-451, 454, 456, 458, 467, 472, 474, 475, 480, 482, 484, 485, 548, 552
 Բաղդո, 397, 651
 Բարզան, 456, 470
 Բարլին գիծ, 298
 Բաքուրա, 432, 442, 449, 548
 Բելգիա, 9, 113, 670
 Բելուս, 557, 559, 560, 564, 642, 646, 654, 661, 663
 Բելլան, 349, 351
 Բելուր, 178, 554, 556, 557, 559, 560, 563-567, 571, 573, 578-580, 583, 592-594, 598-603, 606, 607, 610-612, 614, 615, 621-623, 625, 626, 633, 635, 636, 642-649, 651-656, 661-669, 671
 Բենգալի, 232, 234, 676, 688, 689, 691, 702, 703, 705, 713, 714, 717, 726, 750
 Բենդալյան ժող, 238
 Բեզիկ, 233, 750
 Բիբլոս, 646, 647
 Բիզերտա, 389, 390, 396, 399, 403-406
 Բիլսոն, 192
 Բինո Յրեյ, 622
 Բիբ Դաբին, 234, 237
 Բիթալա, 647
 Բլիթա, 84
 Բուլարիա, 749
 Բուրայն օազիս, 90, 100, 137
 Բուրնդի, 353
 Բուրանդի, 427
 Բուրջ ալ-Բադալեա, 635
 Բուրջ Դանուդ, 647, 649
 Բրիտանական Կայսրու-թյուն, 222, 726, 729
 Գարոն, 749
 Գաղամես, 691
 Գանդիա, 749
 Գանա, 749
 ԳՂՂ, 336, 367
 Գեգերե, 208
 Գելլ, 45
 Գերմանիա, 11-13, 19, 36-40, 44, 126, 144, 159, 177, 187, 216, 221-229, 232-234, 238, 242, 290, 389-391, 427, 465, 469, 540, 547, 576-579, 670, 675, 680, 687, 693, 749, 767
 Գերմանիայի Դեմոկրատի-կան Դանրապետու-թյուն, 509
 Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Դանրապետու-թյուն, 634
 Գվինեա-Բիսաու, 749
 ԳՃԳ, 335, 344
 Դալի, 351, 357
 Դակար, 39, 90
 Դաիրան, 163
 Դանանուր, 192
 Դանասկոս, 277, 556, 558, 560, 655, 667, 669
 Դանյատ, 214
 Դաս իզդի, 104
 Դար առ-Մալան, 430
 Դար աղ-Չոր, 450
 Դիլսաֆա, 442
 Դիլսալա, 449, 460
 Դիվանիցա, 436, 442, 445, 446, 472, 476, 482
 Դիուր ալ-Շուբ, 606
 Դոնա, 647, 753, 756, 761-764, 770, 773, 780, 782, 783, 785, 786
 Դոքա, 647, 753, 756
 Դուբայ, 66, 94, 97, 101-108, 114, 117, 120, 121, 127, 129-131, 141, 767, 768-770
 Դուխան, 761, 763
 Դոմբար, 380
 ԵԱՂ, 339-348, 358, 365, 368, 371, 372, 379
 Եգիպտոս, 9-11, 38, 51, 61, 98, 106, 134, 143, 144, 151, 153, 159, 166, 183-323, 332-337, 341-343, 358, 378, 379, 406, 410, 425, 426, 450, 475, 476, 481-484, 496, 497, 501, 516, 533, 537, 539, 540, 573, 585, 595, 601, 611, 613, 624, 626, 651, 653, 669, 670, 673, 678, 684, 687-689, 692, 693, 697, 702, 704, 711, 712, 718, 724-726, 748, 761, 764, 785
 Երոզիս, 216, 234, 687
 ԵՐՂՂ, 344-348, 363-380, 748
 ԵՂ, 372-381
 Ենն, 134, 326, 328, 329, 330-332, 335, 336, 340-342, 349, 350, 353,

356, 357, 370-374, 378, 711
 ԵՃՆԻ Արարական Դաճաբարություն 318, 327, 330, 340, 358, 359, 365, 368-373, 379, 380, 725
 ԵՃՆԻ Ժողովրդա-Պանկ-խոսական Դանապետություն 318, 326, 327, 359, 362, 363, 366, 370-372, 379, 406, 725
 ԵՃՆԻ Դանապետություն 326, 327, 368, 371-378, 380, 381
 Եգիպտոս, 8, 10, 36, 44, 67, 149, 179, 222, 226, 311, 380, 391, 424, 547
 Երևան, 319-322, 551-553, 648, 670, 671
 Երուսաղիմ, 285, 292, 300, 301, 307, 450, 748

 Չարիչ, 328
 Չալկ, 647
 Չախ, 440, 450
 Չալապիկ, 192, 193
 Չալիկ, 560, 565, 610, 646
 Չալիչ, 110, 120, 122, 124, 130, 131, 143, 144, 769, 770
 Չեյա, 475, 654
 Չիմա, 193
 Չիդրա, 622, 641
 Չաքար, 691

 Է-Մուլլեր, 162
 Էլյաք Ոսկախանզիար, 284
 Էվիան, 63, 64, 406
 Էրեխ, 440, 470
 Էրզրում, 234, 693, 694

 Թախ, 336
 Թախանդ, 134, 381
 ԹախՅ, 329, 657-663, 666, 671
 Թալի, 192, 386, 407, 498, 502, 505

Թաթ, 192
 Թարիկ Չալիչ, 621
 Թեղ Ալիլ, 300, 316, 317, 645
 Թեղ Չաքար, 642
 Թեղում, 524
 Թեանա, 328, 331
 Թեանան, 328
 Թիկիտ, 515, 548
 Թիսան, 377
 Թոքրուկ, 234, 237, 238, 705
 Թունիա, 11, 16, 39, 58-61, 67, 305, 318, 382, 384-427, 537, 673, 678, 687, 691, 693, 702, 725, 727, 749
 Թուրքիա, 134, 186, 270, 276, 428, 451, 463, 470, 474, 478, 480, 481, 485, 513, 531, 557, 565, 609, 612, 623, 670, 679, 680, 710, 713, 716

 Ժն, 369, 654, 772, 773, 777
 Ժնյունջիա, 377
 Խանդիկա, 243, 247, 248, 301
 Խալանիա, 9, 113, 547, 749
 Խարախ, 81, 108, 143, 181, 272, 273, 283-285, 291, 294, 298-308, 316, 317, 425, 475, 480, 530, 554, 613, 634, 636, 637, 639, 640, 645, 651-656, 692, 663, 784-788
 Խալանիան Առաջի, 234, 663, 694
 Խալանիա, 8, 9, 13, 36-38, 159, 216, 221-234, 289, 290, 328, 329, 332, 335, 344, 381, 389, 390, 427, 445, 469, 547, 577, 578, 670, 675, 676, 679-697, 787

Իրան, 94, 95, 105, 108, 115, 116, 128, 134, 137-142, 146, 152, 162, 164, 174, 175, 421, 428, 451, 463, 474, 475, 480, 507, 513, 522-534, 750, 763, 769, 770, 773, 785
 Իրաք, 12, 15, 98, 101, 137, 140-143, 151, 153, 157, 158, 175, 221, 229, 241, 284, 285, 316-318, 333, 378-380, 429-553, 571, 573, 585, 595, 605, 610-612, 622-629, 669, 711, 712, 725, 764, 785, 786
 Իտալիայի Թրոստան, 439, 447, 499, 545, 546
 Իֆնի, 9

 Լաւր, 348, 351, 353
 Լևանտ, 557, 573, 576-582
 Լաւրիական Առաջիկա, 9, 112, 113, 733
 Լեռն, 675, 680
 Լեռն-Լիքիա, 675
 Լեռնաւան, 227, 337, 417, 601
 Լեռնալիքանան, 536, 557, 559, 560, 580, 605, 661
 Լեռնային Անր, 328
 Լիքանան, 12, 15, 41, 134, 151, 178, 194, 221, 241, 302, 332, 426, 475, 484, 485, 487, 497, 537, 554-672, 725, 728
 Լիքիա, 9, 16, 38, 67, 181, 231-234, 387, 382, 390, 426, 537, 674-752, 751
 Լիքիական Արարական Դանապետություն, 714, 715, 725, 728, 729, 739, 748
 Լիքիական Արարական Ժողովրդական Մոցիախական Մեծ Չանդիլիա, 739, 744, 747

Լիբիական Տաճախիկի, 738, 741, 747, 748
Լիբիայի Միացյալ Ցագավորություն, 697
Լիբանի, 560, 645
Լոկնթի, 751
Լոնդոն, 156, 157, 162, 185, 188, 189, 200, 207, 216, 240, 244, 431, 454, 579, 691, 694, 716, 728, 750, 751, 767

Ռաչի Բաղալի, 647
Ռաննելո, 432, 442, 450
Ռարի, 341
Ռարսոս, 342, 343
Խորհրդային Գայաստան, 647

Խորհրդային Միություն, 37, 58, 61, 81, 113, 271, 273, 292, 306, 337, 367, 378, 380, 412, 425, 487, 530, 540, 551, 624, 627, 696, 736

Խորհրդային Ռուսաստան, 186, 196
ԽՍՀՄ, 221, 292, 329, 337, 339, 340, 348, 366, 367, 479, 480, 498, 510, 511, 530, 538, 594, 601, 692, 694

Օնոստենուրյան ափ, 92, 126

Կարիլիա, 44, 52, 56, 70-72
Կարիմյան, 437, 438

Կանիոն, 51-53, 108, 181, 183, 191-200, 208-216, 226, 230, 232, 234, 235, 238, 241, 243-251, 253, 256, 258, 262, 267, 269, 271-274, 277, 285, 288-291, 295, 302, 306, 309, 316-322, 342, 392, 425, 444, 496, 500, 516, 637, 639, 632-637, 726

Կանթոն, 427
Կասարլանկա, 39
Կասար, 11, 88, 94, 97, 104, 108, 114, 115, 126, 139, 142, 146, 148, 150, 169, 175, 212, 318, 533, 536-539, 754-767

Կարթագեն, 396
Կարնոր ծով, 324, 328, 332
Կենտրոնական Աֆրիկա, 14
Կեզի Ռաբա, 442
Կելիկիա, 565
Կիպրոս, 571
Կիրենայիկա, 234, 675-700, 702, 706

Կիրկուկ, 440, 450, 472, 475, 482, 485, 548, 577
Կոնստանտինոպոլիս, 270
Կոլլիս, 238, 239
Կոսա ալ-Ղայ, 482
Կուֆ, 434, 442

Գաադա, 140, 751
Գարսա, 560
Գարբանիյա, 450, 456, 466-467, 479

Գաղթանատի, 108, 328, 349, 351
ԳԱԾ, 355
Գալուկ, 783
Գանդիյա, 130
Գարջեն, 647

Գարսասան, 7, 13, 144, 145, 176, 319-323, 381, 427, 448, 561-553, 565, 580, 647, 649, 670-672, 767

Գայաստանի Գանրապետություն, 7, 144, 552
Գաջարի շինարար, 90
Գասա օսգիս, 148
Գալար կղզի, 175
Գարավային Մյարիայի Ֆեդերացիա, 355
Գարավային Աֆրիկա, 392

Գարավային Եննի Ֆեդերացիա, 359

Գարավային Քուրդ, 691
Գարավային Լիբանան, 650, 661, 662
Գարավային Կորնա, 126, 381, 767
Գարավային Ասիայա, 72, 73

Գարավայինյան Ամա, 392
Գարավայինյան Միջիկա, 14
Գարալի Արարական Ենթությունների Ֆեդերացիա, 355
ԳԱԾ, 355
ԳԵԳ, 359-361
Գելուան, 279
Գեադիր Աննել, 91, 94
Գերմե, 613, 615, 622
Գերմոն աղ, 592
Գիլ, 90, 432, 436, 438, 446, 460, 635

Գինդիկա, 442
Գիլազ, 14, 15, 438, 439, 444, 678
Գյուսիային Աֆրիկա, 9, 28, 29, 33, 35, 39, 40, 58, 159, 181, 226, 231-239, 382, 384, 390, 404, 426, 673, 676, 679, 680, 686-689, 695, 785

Գյուսիային Եննի, 327, 328, 341, 345, 349, 350, 371, 379, 642
Գյուսիային Լիբանան, 661
Գյուսիային Կորնա, 752
Գոկական օգիլիանոս, 5, 198, 581, 758
Գոկաստան, 91, 93, 94, 111, 134, 144, 153, 224, 269, 390, 377, 432, 767, 766

Գոդիյա, 328, 337, 376
Գլանդիա, 9
Գոնա, 560

- Գործանան, 194, 284, 285,
 288, 299, 302, 317, 339,
 340, 379, 428, 466, 475,
 482, 484-487, 497, 507,
 537, 539, 543, 571, 611,
 623, 625, 627, 637, 670,
 702
 Դունաստան, 427, 716
 Դոմ, 230, 405, 682, 683
 Դազա, 272, 285, 302
 Եսայի, 13, 126, 144,
 242, 381, 540, 547, 787
 Եզդիներ, 678
 Եզդիք, 426, 669
 Եգիպտոս, 191, 196
 Եսայի, 351
 Եսայիք, 5, 426, 749
 Եսայիքի եղբայրներ, 749
 Եսանաստ, 146, 161, 162,
 166, 167, 180
 Եսանաստի, 442
 Եսանաստի, 251-253, 264,
 289
 Եսանաստի, 192, 212, 214,
 620
 Եսանաստի, 608
 Եսայի, 5
 Եսայի ալ-Անբար, 560
 Եսանաստ, 11, 169
 Եսայիական, 16, 318,
 426, 537, 539, 725
 Եսայիական, 647
 Եսայիական, 647
 Եսայի, 479
 Եսայի, 341, 376
 Եսայիական, 9, 11, 16, 39,
 58-61, 67, 134, 318,
 384, 426, 537, 539, 657,
 659, 669, 702
 Եսայիական, 560, 622
 Եսայի, 612, 619, 620, 646,
 647
 Եսայիական, 40, 81,
 91-98, 102-115, 134,
- 144, 149, 150, 153-162,
 168, 169, 175, 184, 185,
 190, 191, 194, 197, 198,
 200-203, 207, 216, 236,
 237, 257, 328, 339, 340,
 378, 381, 431, 432, 444,
 468, 520, 535, 538, 547,
 577, 581, 582, 664, 670,
 716, 729, 756-758,
 763-769, 772, 787
 Եսայիական, 137, 139, 522
 Եսայիական, 309
 Եսայիական, 302
 Եսանաստի, 88, 90,
 102, 108, 146, 158, 223,
 224, 226, 232, 238, 239,
 283, 302, 303, 324, 426,
 428, 449, 528, 530, 551,
 554, 560, 576, 581, 582,
 639, 669, 676, 686, 753,
 785
 Եսայիական, 238
 Եսանաստ, 601
 Եսայի, 422, 677, 678
 Եսանաստի, 90, 94-97, 114, 116,
 120, 126, 128, 137, 144,
 157, 318, 522, 533, 536,
 539, 768, 770, 781
 Եսանաստի, 37,
 103, 237, 528, 623, 625,
 626
 Եսանաստի, 684
 Եսանաստի, 127
 Եսանաստի, 192, 193
 Եսանաստի, 13, 430-432,
 451, 607
 Եսանաստի, 16, 19,
 20, 38, 181, 223, 382,
 404, 554, 569, 581, 685
 Եսանաստի, 676
 Եսանաստի, 94, 158, 161,
 164, 178, 221, 223, 472,
 480, 513, 627
 Եսանաստի, 438, 441,
 442, 445, 446, 460, 482
- Եսանաստ, 679, 746
 Եսանաստ, 218
 Եսանաստ, 81, 202, 348, 479
 Եսանաստ, 428, 438-442,
 449-452, 464, 470, 482,
 484, 485, 490, 548, 552
 Եսանաստ, 622, 648
 Եսանաստ, 351-353
 Եսանաստ, 146, 162, 163,
 166, 167
 Եսանաստի, 445
 Եսանաստի, 621
 Եսանաստ, 649
 Եսանաստ, 615, 637, 661
 Եսանաստի, 635
 Եսանաստի, 647
 Եսանաստի, 427
 Եսանաստի, 435, 437-439, 442,
 445, 446, 472, 478, 482,
 523, 548
 Եսանաստ, 328, 329, 345
 Եսանաստի, 436, 437, 459,
 460, 460
 Եսանաստ, 449, 450
 Եսանաստ, 185, 201, 225, 240,
 251, 254, 271-273, 309
 Եսանաստ, 10
 Եսանաստի, 411
 Եսանաստի, 351
 Եսանաստ, 16, 673, 687
 Եսանաստի, 94
 Եսանաստ, 786
 Եսանաստի, 475
 Եսանաստ, 647
 Եսանաստ, 340
 Եսանաստ, 442
 Եսանաստ, 438
 Եսանաստի, 449, 479,
 523, 526
 Եսանաստ, 635, 653
 Եսանաստ, 192
 Եսանաստի, 315
 Եսանաստ, 88, 91, 94, 96-110,
 114, 116, 117, 121, 127,

- 128, 130, 139, 140, 145,
767, 768
- Ընդհ. 351
- Ըրքակ, 194
- Ըրտյանցիա, 751
- Ըրայրա, 455, 465, 474
- Ըրքք, 277, 364, 557
- Ըու՛ն, 621, 622, 642, 646,
654
- Ըվեցարիա, 71, 670
- Ըրի Լանկա, 134, 766
- Չար, 401, 460-464, 471,
673, 687, 749
- Չկտաղճակիա, 337, 340,
367, 749
- Չժ՛, 381
- Չինաստան, 91, 94, 144,
337, 381, 530, 538, 670
- Պակիստան, 111, 134, 269,
377, 480, 539, 540, 697,
766
- Պաղեստին, 6, 12, 13, 15,
134, 194, 221, 253, 283,
288, 301, 304, 348, 426,
530, 537, 571, 577, 604,
607, 636, 639, 645, 648,
662, 702, 748, 749, 785
- Պայմանագրային կամ իս-
րադրյան ափ, 93
- Պայմանագրային Օճան,
11, 90, 93-110,
114-117, 150, 160, 756,
757, 760, 769
- Պարսից ձեց, 5, 88, 94, 97,
145, 149, 150, 159-162,
164, 169, 175, 238, 438,
529, 536, 538, 539,
755-761, 766-768
- Պարսկաստան, 81, 148,
432, 755
- Պարս Սափ, 193, 199, 210,
245, 247, 270, 273
- Պրոտոգալիա, 9, 91, 113
- Պրոստոնա, 472, 473
- Ջարալ, 127, 130, 251, 252,
289, 328, 377
- Ջարալ Ըարի՛ն, 251, 252,
289
- Ջալո, 684, 717
- Ջաղոուր, 684
- Ջերմ կիտարի լեռներ, 684
- Ջերմ Անալ, 567
- Ջիլա, 341
- Ջիլան, 345
- Ջուլնար, 91
- Ջուճ, 565, 646, 650
- Ռադիան, 349, 357
- Ռակնա, 192, 193
- Ռամադի, 432
- Ռայսակ, 560
- Ռաշադա, 560, 593, 608
- Ռաշիդիա, 636
- Ռաս ալ-՛ալան, 88, 91-94,
97, 100, 101, 104, 107,
110, 114, 116, 117, 121,
129, 139, 140, 767-769
- Ռաս Բոլլուր, 621
- Ռոդեզիա, 81
- Ռուանդա, 427
- Ռուք ալ-՛հալի, 90
- Ռումադա, 442, 460
- Ռուսաստան, 106, 196, 202,
316, 430
- Ռուսրա, 467
- Սաադա, 341, 699
- Սաբիհ, 738
- Սաբրա, 635, 653
- Սակիստ Միդի Ցուսու, 404
- Սահարա, 16, 39, 41, 48,
72, 73
- Սաճակա, 432, 460
- Սաճարա, 442, 456
- Սալոա, 557, 559, 560, 566,
578, 593, 594, 603, 605,
609, 610, 615, 622, 637,
642, 646
- Սան Ռեճո, 440, 441, 560
- Սան Ջրանցիսկո, 242
- Սանա, 324, 328-334, 338,
341-343, 372, 376, 381
- Սառադյան Արաբիա, 15, 88,
90, 95, 104, 109, 110,
115, 128, 136, 137, 139,
142, 143, 146, 157, 163,
166, 172, 175-177, 241,
288, 293, 311, 318, 324,
328, 329, 335, 337,
339-346, 367, 374,
377-381, 428, 451, 475,
529, 531, 533, 536, 537,
539, 540, 611, 642, 657,
669, 669, 670, 727, 753,
759, 760, 764, 769,
784-786
- Սելեյլյան կղզիճուր, 198
- Սեն ժորճ ձեց, 625
- Սենճուլ, 749
- Սեռի՛ն, 41, 45, 46
- Սիդի Բարանի, 231
- Սինա, 272, 285, 299, 303,
316
- Սինայի թերակղզի, 272,
285
- Սինգապուր, 126, 238, 787
- Սիբիա, 12, 13, 15, 41, 134,
151, 153, 159, 194, 221,
241, 276-278, 284, 285,
299, 302, 332, 337, 341,
367, 378, 406, 410, 428,
475, 481, 482, 484, 496,
497, 516, 530, 531, 537,
539, 540, 554, 557-595,
595, 597, 600-611, 616,
642-645, 650, 651,
664-663, 666, 667, 669,
670, 702, 711, 724, 726,
745, 785
- Սիլա, 682, 717
- Սիլիդիա, 685
- Սոկոտրա, 324, 351
- Սուդան, 9, 16, 181, 198,
200, 201, 207-212, 217,
218, 229, 240, 245-247,
253, 266-270, 292, 537,

- 539, 642, 673, 678, 725, 726, 751
- Ասեղ, 106, 110-113, 166, 199, 201, 216, 218, 224, 225, 232, 238, 246-248, 268-274, 278, 283, 298, 300, 303, 306, 307, 309, 481, 704, 766
- Ասեղի ջրանցք, 106, 110-112, 166, 201, 216, 218, 224, 225, 232, 238, 247, 248, 268-274, 293, 299, 300, 303, 306, 307, 309, 481, 704
- Ատլենյանիա, 440
- Առկ աշ-Շուրխ, 442, 460
- Առնան, 57, 58
- Արև, 55, 56, 60, 61, 399, 417
- Արթ, 556, 559, 560, 605, 610, 615, 622, 642
- Արայինգրազ, 223, 238
- Արանբույ, 485, 625, 676, 680
- Աֆար, 399
- Վախրա, 763
- Վախի, 351, 357
- Վաշինգտոն, 242, 300, 303, 728, 785
- Վաստուրական, 449
- Վաստա, 193
- Վարչակա, 425
- Վերին Ցաֆի, 351
- Վերին Վոլտա, 749
- Վիշի, 36-41, 390-393, 576-579, 582
- Վոլգա, 238, 239
- Տիգրիս, 482, 562
- Տիրամի Նեյուց, 284
- Տոբոլսկ, 691, 729, 743
- Տրիպոլի, 67, 69, 344, 560, 565, 567, 577, 578, 592-594, 603-607, 610, 614-626, 642, 646, 673, 675-709, 713, 714, 716, 718, 726, 728, 730, 732, 748, 750
- Տրիպոլիսանիա, 675-702, 708
- Տրիպոլիսանիայի Չախուպետրյուն, 682
- Ռոմ աշ-Կաֆայի, 767, 768
- Ռոբեր, 240, 717, 786
- Ռոլյուս Չիլե, 691, 704
- Ռոմ աշ-Քալվան, 86, 94, 97, 114, 117, 121, 127
- Ռոմ Եսրի, 104
- Ռոմ Բար, 763
- Ռոմ Ապի, 761, 763
- Փարիզ, 12-15, 23, 28, 33, 34, 41, 46, 49, 56, 60, 188, 189, 195-197, 386, 388, 392, 394-398, 402-405, 439, 665, 666, 691, 693-695
- Փոքր ճրոն, 137, 139, 522
- Քարթլա, 432, 437-442, 445, 446, 484, 485, 523, 548
- Քաֆր աշ-Դալիա, 259
- Քենդերի, 173
- Քենի Ղևո, 303, 305, 316, 348, 651, 653
- Քեսայան, 646, 647
- Քլյուի, 351
- Քիլի, 442
- Քիլի, 442
- Քոս, 240, 277, 351, 474
- Քոսթանթի, 351
- Քոստայար, 689
- Քուվեյթ, 11, 94, 97, 108, 114, 126, 140-150, 157, 162, 169, 175, 316, 318, 378, 380, 381, 428, 484, 507, 522, 529-542, 545, 669, 756, 757, 760, 769, 781, 784, 785
- Քրիստան, 13, 435, 439, 440, 447, 466, 471, 491-493, 498-502, 508, 509, 511, 520, 522, 527, 545, 546
- Օլսոն, 749
- Օձան, 11, 88-110, 114-117, 136-139, 142, 148, 150, 168, 169, 324, 380, 381, 536, 537, 539, 756, 757, 760, 768, 784
- Օմանի ծոց, 88, 90, 92
- Օւմանյան կաթսայուն, 13, 95, 184, 187, 676, 757
- Օրան, 38-41, 44, 50, 56, 62, 84
- Օրմուզի նեյուց, 522
- Ֆայում, 253, 254, 457, 548
- Ֆար, 526
- Ֆեցցան, 675-680, 684, 685, 689-700, 704-706, 717
- Ֆիլիպիններ, 134
- Ֆոսթալա, 88, 94, 97, 114, 117, 121, 124, 127, 130, 767, 768
- Ֆրանսիա, 8-15, 19-81, 92, 94, 106, 113, 144, 157, 221, 222, 231, 238, 272, 273, 378, 381, 385-397, 404-411, 427, 430, 440, 445, 451, 475, 481, 530-535, 538, 540, 556-593, 597-602, 609, 619, 623-626, 686, 670, 675, 678, 687, 689-697, 701, 703-706, 751, 787

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ²⁷

I. ԱՐԽԻՎԱԳԻՆ ԵՅՈՒԹԵՐ

Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР (ЦГАОР СССР), Москва: (ՖԱՐՄ Քեղանկրթչան հնգախիտարան պետական կենտրոնական արխիվ)

1. Фонд 4459, опись 1, дело 232, 234, 235, 238, 356, 528, 669, 1261, 1313, 1363, 1374, 1824, 1957, 2230, 2731, 3005, 3016, 3108, 3468, 3998, 4178, 4271, 4272, 4416, 4418, 4636, 5439, 5440, 5580, 6700, 8088, 11425.
2. Фонд 4459, опись 2, дело 414, 815, 892, 981, 1070, 1190, 1313.
3. Фонд 4459, опись 3, дело 1476, 1779, 1790, 1821, 1907, 2020, 2279, 2282, 2285, 2387, 2651, 2670, 3352.
4. Фонд 4459 опись 9, дело 804.
5. Фонд 4459 опись 12, дело 431.
6. Фонд 4459, опись 24, дело, 10, 71, 126, 232, 751, 912, 913, 1182.
7. Фонд 4459, опись 26, дело 10, 175, 186.

II. ՊԱՇՏՈՆԱԿԸ ՓԱՅՍԱԾՊՈՒԹԵՐ ԵՎ ԵՅՈՒԹԵՐ

8. Аграрный вопрос и национально-освободительное движение. Материалы обмена мнениями марксистов-аграрников, состоявшегося в июне-сентябре 1960 г. в Гаване и Бухаресте, Москва, 1963.
9. Африка. 1961-1965. Справочник, Москва, 1967.
10. Вся Азия. Географический Справочник. Государственное устройство. Природа. Население. Хозяйство. История. Культура, Москва, 2003.
11. Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. IV, (1935 — июнь 1941 г.), Москва, 1946.
12. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. Т. I., Москва, 1946.
13. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск. 1939-1942. Том 2. От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.07.1940-21.06.1941), Москва, 1969.

²⁷ Արխիվներով գրականությունը տրվում է լատինական տառադրվածքով և հայերեն բարձրագրությամբ:

14. **Գալաեր Փ.** Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск. 1939–1942 гг. Том 3, в двух книгах. От начала восточной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941–24.09.1942), перевод с немецкого, Москва, 1971.
15. **Գալաեր Փ.** Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск. 1939–1942 гг. Том 3 в двух книгах. От начала Восточной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941–24.09.1942) Записи в дневнике. Книга вторая (1.10.1941–24.09.1942), Москва, 1971.
16. **Դե Գոլլ Շարլ.** Военные мемуары, пер. с французского, т. 1, Москва, 1957, т. 2, Москва, 1962.
17. Десять лет национальной независимости Народной Демократической Республики Йемен, Москва, 1978.
18. Дипломатический словарь, т. 1, Москва, 1960; т. II, Москва, 1961; т. III, Москва, 1964.
19. Дневник посла Додда. 1933–1938, Москва, 1961.
20. Документы внешней политики СССР, т. 1, Москва, 1957.
21. Документы внешней политики СССР, т. VI, Москва, 1962.
22. Документы и материалы кануна второй мировой войны. Том I. Ноябрь 1937–1938 гг. Из Архива Министерства Иностранных Дел Германии, Москва, 1948.
23. Документы и материалы кануна второй мировой войны. Том II. Архив Дирксена (1938–1939 гг.), Москва, 1948.
24. История дипломатии, т. III, М—Л, 1945.
25. История международного рабочего и национально-освободительного движения, ч. 2, Москва, 1962.
26. **Ключников Ю. В., Сабанин А. В.** Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях. Ч. III. От империалистической войны до снятия блокады с Советской России, Москва, 1926.
27. **Ключников Ю. В., Сабанин А. В.** Международная политика новейшего времени в договорах, нотках, декларациях. Ч. III. От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской революции. Вып. II. Акты дипломатии иностранных государств, Москва, 1929.
28. Конституция Республики Египет, Москва, 1956.
29. **Ллойд Джордж Д.** Правда о мирных договорах, тт. 1, II, Москва, 1957.
30. Малая Энциклопедия стран, Москва, 2004
31. Министерство иностранных дел СССР и Арабские страны. 1917–1960. Документы и материалы, Москва, 1961.
32. Население зеленого шара, Москва, 1965.
33. **Насер Г. А.** Проблемы египетской революции. Избранные речи и выступления (1952–1970), Москва, 1979.
34. Объединенная Арабская Республика. Москва, 1968.
35. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Том первый. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941–ноябрь 1945 г.), Москва, 1957.
36. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны.

- 1941–1945 гг. Том второй. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнem (август 1941 г. – декабрь 1945 г.), Москва, 1957.
37. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941–1945. Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании. 4–11 февраля 1945 г., Москва, 1984.
 38. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941–1945. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав—СССР, США и Великобритании. 17 июля—2 августа 1945, Москва, 1984.
 39. Современный Алжир, Москва, 1972.
 40. Современный Иран, Москва, 1966.
 41. Современный Ливан, Москва, 1963.
 42. Тегеран. Ялта. Потсдам. Сборник документов, Москва, 1970.
 43. **Abdul Kerim Qassim**. Objectives of Iraq's Revolution, Baghdad, 1969.
 44. *A Decade of American Foreign Policy. Basic Documents. 1941–1949*, Washington, 1950.
 45. *US Department State Bulletin*, December 15, Washington, 1952.
 46. **Hurewitz J.** *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914–1956*, v. II, New York, 1956.
 47. *Documents on American Foreign Relations*, v. III, Boston, 1941.
 48. *Documents on American Foreign Relations*, v. IV, Boston, 1942.
 49. *Documents on American Foreign Relations*, v. V, Boston, 1944.
 50. *Documents on American Foreign Relations*, v. VI, Boston, 1945.
 51. *Documents on American Foreign Relations*, v. VII, Princeton, 1947.
 52. *Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. 1st Series*, v. I, London, 1947.
 53. *Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. 1st Series*, v. IV, London, 1962.
 54. *Documents on British Foreign Policy. 1919–1939. 1st Series*, v. IX, London, 1952.
 55. *Documents on German Foreign Policy (1918–1945). Series D (1937–1945)*, v. V, Washington, 1953.
 56. *Documents on German Foreign Policy (1918–1945). Series D (1937–1945)*, v. VI, London, 1956.
 57. *Documents on German Foreign Policy. (1918–1945). Series D (1937–1945)*, v. VIII, Washington, 1954.
 58. *Documents on German Foreign Policy (1918–1945). Series D (1937–1945)*, v. X, London, 1957.
 59. *Documents on German Foreign Policy (1918–1945). Series D (1937–1945)*, v. XI, London.
 60. *Documents on German Foreign Policy (1918–1945). Series D (1937–1945)*, v. XII, London, 1962.
 61. *Documents on German Foreign Policy (1918–1945). Series D (1937–1945)*, v. XIII, London, 1964.
 62. *Documents on International Affairs. 1939–1945*, v. I–II, London, 1964.
 63. *Documents on International Affairs. 1958*, London, 1962.
 64. *Documents on International Affairs. 1959*, London, 1963.

65. *Constitutions, Electoral Laws, Treaties of States in the Near East*, H. Davis, Durham, 1953.
66. Churchill W. *The Second World War*, v. III. *The Great Alliance*, London, 1950.
67. *The Economic Development of Iraq*. Report of a Mission Organized by the International Bank of Reconstruction and Development on the Request of the Government of Iraq, Washington, 1952.
68. *The Essential Middle East. A Comprehensive Guide*, Dilp Hiro, New York, 2003.
69. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1940*, v. II, Washington, 1958.
70. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1941*, v. III, Washington, 1959.
71. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1943*, v. IV, Washington, 1964.
72. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944*, v. V, Washington, 1965.
73. *Government of Iraq. Ministry of Economics. Statistical Abstract*, Baghdad, 1955.
74. Great Britain. *Parliamentary Papers. 1920. Treaty Series*, Cambridge, 1964.
75. *Industrial Census of Lebanon. 1955*, v. II, Beirut, 1955.
76. *An Introduction to the Past and Present of the Kingdom of Iraq*. By a Committee of Officials, Baghdad, 1946.
77. *Lebanon, Jordan, Iraq. Report on the United States Foreign Assistance Programs*. Prepared at the Request of the Special Committee to Study the Foreign Aid Program by Hamilton Fish Armstrong, Washington, 1957.
78. *The Letters of Gertrude Bell*, London, 1930.
79. *The Middle East and North Africa. 1959-1970*, London, 1969.
80. *The Middle East. From Libya to Iran*, London, 2000.
81. Ministry of Culture and Information [Iraq]. *The Historic Statement of the Revolutionary Command Council on the Peaceful Democratic Solution of the Kurdish Issue*, Baghdad, 1970.
82. Ministry of Information [Iraq]. *The National Action Charter. Documentary Series (16)*, Baghdad, 1971.
83. Naser G. A. *The Philosophy of the Revolution*, Buffalo, 1969.
84. *Onwards to Victory. War Speeches by the Right Hon. Winston Churchill. 1943*, London, 1944.
85. *The New Industrial Yearbook for the Year 1960*, New York, 1961.
86. *Pact of Mutual Co-Operation Between Iraq and Turkey and Special Agreement Between the Government of the United Kingdom and the Government of Iraq-British Foreign Policy: Some Relevant Documents*, London, 1955.
87. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference*, v. V, Washington, 1946.
88. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, v. XII, Washington, 1947.
89. *Point IV in Lebanon. A Joint Technical Cooperation Program*, Beirut, 1955.
90. *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt*, v. IX, New York, 1969.

91. The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt, v. XI, 1942, New York, 1969.
92. Republic of Iraq, Ministry of Culture and Information, July 17 Revolution in Brief, Baghdad.
93. The Revolution Government and Oil Negotiations. Prepared by the Ministry of Oil, Baghdad, 1961.
94. El Sadat Anwar. Revolte sur le Nil, Paris, 1957.
95. Special Report by H. M. G. in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Progress of Iraq During the Period 1920-1931, London, 1931.
96. Speech of the President Ahmed Hasan al-Bakr on the Second Anniversary of the July 17th Revolution, Baghdad, 1970.
97. Statement of Policy by His Majesty's Government in the United Kingdom in Respect of Syria and Lebanon. 8th June-9th September 1941, London, 1945.
98. Stebbing R. The United States in World Affairs. Documents on American Foreign Relations. 1954, New York, 1955.
99. Qathafi Muammar Al. The Green Book. Part One. Democracy, Tripoli, Libya.
100. Qathafi Muammar Al. The Green Book. Part Two. Economic Problems, Tripoli, Libya.
101. Qathafi Muammar Al. The Green Book. Part Three. The Social Foundation, Tripoli, Libya.
102. Statement of the President of the Iraqi Republic Ahmed Hassan al-Bakr in the Press Conference Held on the 28th March, 1970, Baghdad, 1970.
103. United Nations. Treaty Series, v. 151, New York, 1952.
104. United Nations. Treaty Series, v. 222, New York, 1952.
105. United Nations. Economic Developments in the Middle East. 1945 to 1954, New York, 1955.
106. United Nations. Economic Developments in the Middle East. 1959-1961, New York, 1962.
107. United Nations. Statistical Yearbook, New York, 1958, 1961.
108. Who's Who in Egypt and Near East, Cairo, 1953.
109. Lubnan ʿi Ahd al-Iskhal, Beirut, 1947.
110. Lihrahaճճ անկախության դարաշրջանում, Քեյրուք, 1947:
111. Intafada al-Iraq al-Akhira. Arada wa Tahli, Baghdad, 1957.
112. Վերջին ապստամբությունը Իրաքում. պահանջներ և լուծումներ, Բաղդադ, 1957:
113. Siyasat al-Djumhuriya al-Iraqiya al-Kharidjya, Baghdad, 1959.
114. Al-Djumhuriya al-Iraqiya. Al-Islah al-Zira'i, Baghdad, 1963.
115. Իրաքի Գանրազատության առաջին քաղաքականությունը, Բաղդադ, 1963:
116. Masada'i Saura 14 Tamuz fi Khitabi al-Zaim, Baghdad, 1958.
117. Պուլիսի 14-ի ինդեպենդենտության սկզբունքները Առաջնորդի ելույթներում, Բաղդադ, 1958:
118. Masira al-Saura fi Khitabi wa Tasrihi al-Said Raisi al-Djumhuriya al-Iraqiya Ahmad Hasan al-Baqr. 1967-1970, Baghdad, 1971.
119. Գեղափոխության ընթացքը Իրաքի Գանրազատության արեջիզներ պատմն անձաղ Քաաան սղ-Բաքրի ելույթներում և խաղաղարարություններում, 1967-1970, Բաղդադ, 1971:

115. *Mundjazat as-Saura al-September 1969 li Salasa Sanawat, Tripoli, 1972.*
1969 սեպտեմբերյան հեղափոխության նկատմամբ երեք տարիներում, Տրիպոլի, 1972:
116. *Madzmuat Khuteb wa Tasrihat wa Bayanat al-Rais Gamal Abd al-Nasir, v. I, al-Kahira, 1956.*
Պրեզիդենտ Գամալ Աբդել Նասրի, ղեկավարացիների և հայտարարությունների ժողովածու, հ. I, Կահիրե, 1958:

III. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

117. Արզարյան Ե. Ա., Բաղադական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունները եգիպտական հեղափոխության առաջին փուլում, Մեծավոր և Սիբին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XV, Երևան, 1987:
118. Արաբամյան Ա. Գ., Չամսուտ ուրվագիծ հայ գաղթավարների պատմության, հ. Ա, Երևան, 1964, հ. Բ, Երևան, 1967:
119. Ազատեան Լիպարիտ, Պեսեր ու դեմեր, Լուս Աճճելլա, 2003:
120. Ալպոյաճեան Ա. Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, հ. 1, Գահիրե, 1941, հ. 2, Գահիրե, 1955:
121. Ալպոյաճեան Արշակ, Իրաքի հայերը, Երևան, 2003:
122. Աղլաշեան Դ., Արաբական ազգային ազատագրական զարթոնքը, Պեյտոս, 1949:
123. Արևելագիտական ժողովածու, հ. I, Երևան, 1960:
124. Արևելագիտական ժողովածու, հ. II, Երևան, 1964:
125. Գասպարյան Ա., Ափրիգրաիայ գաղթաբանները այսօր, Երևան, 1962:
126. Թազուպեան Նազարեթ Գ., Յամուս երթանություն (Յուլեր), Գահիրե, 1960:
127. Թովուզյան Գ. Խ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805–1952), Երևան, 1978:
128. Թովուզյան Գ. Խ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթաբանների պատմություն (1841–1946), Երևան, 1986:
129. Կարամանուկյան Շ. Լ., Արաբական պետությունների լիզայի դերը արաբական երկրների հանդիմանիչ ազդեցության պայքարում, Երևան, 1988:
130. Կարապետյան Ռ. Կ., Սիրիա–ամերիկյան հարաբերությունները և խաղաղության գործընթացը Արաբական Արևելքում, Երևան, 1999:
131. Կարապետյան Ռ. Կ., Սիրիա–ամերիկյան հարաբերությունները (1967–1966), Երևան, 2000:
132. Կարապետյան Ռ. Կ., Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն, Երևան, 2003:
133. Գովհաննիսյան Ե. Գ., Ազգային–ազատագրական պայքարը Իրաքում (1945–1963), Երևան, 1964:
134. Գովհաննիսյան Ե. Գ., Ազգային–ազատագրական պայքարը Լիբանանում (1939–1958), Երևան, 1967:
135. Գովհաննիսյան Ե. Գ., Գովհաննիսյան և ազգային–ազատագրական շարժման վերելքը Արաբական Արևելքում: Վ. Ի. Լենինը և Արևելքի ժողովուրդների ազատագրական պայքարը, Երևան, 1970:
136. Գովհաննիսյան Ե. Գ., Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիտարկումը (1975–1982), Երևան, 1982:

137. **Հովհաննիսյան Լ. Գ.**, Դեպոզիտային պրոցեսը արաբական աշխարհում, Երևան, 1990:
138. **Հովհաննիսյան Լ. Զ.**, Իրան. Այաթոլլայի հունվերի դարաշրջանը, Երևան, 2004:
139. **Հովհաննիսյան Լ. Զ.**, Դարաստանի Դանդառնությունը տարածաշրջանային գործոն — Գալազիստության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, Երևան, 2004:
140. **Հովհաննիսյան Լ. Զ., Ասրզայան Զ. Զ.**, Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում (1917–1946), Երևան, 1978:
141. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. III, Արաբական երկրներ, Երևան, 1967:
142. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. VI, Արաբական երկրներ, Երևան, 1974:
143. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. IX, Արաբական երկրներ, Երևան, 1978:
144. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XV, Երևան, 1989:
145. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVI, Երևան, 1998:
146. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XVII, Երևան, 1998:
147. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXII, Երևան, 2003:
148. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIV Երևան, 2006:
149. **Լազարյան Ե. Զ.**, Գալ-արաբական մշակութային կապերը (Սիրիա, Լիբանան) 1945–1970 թվականներին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. VI, Երևան, 1974:
150. **Աստաշյան Պ. Զ.**, Արաբական Արևելքի կոմունիստական կուսակցությունների և սոցիալիստական ուժերի պայքարը դեմոկրատիայի և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների համար, Երևան, 1986:
151. **Վարժապետյան Ս. Զ.**, Գայելը Լիբանանի մեր Դանդառնության Լիբանանի հայ գաղութի, հ. 9, Պեյրուս, 1981:
152. **Փաշայան Ա. Ա.**, Իսլամական կոնֆեդանս կազմակերպությունը, Երևան, 2003:
153. **Абдуррахман ар-Раффи.** Восстание 1919 г. в Египте, сокращ. перевод с арабского, Москва, 1954.
154. **Аветисян Л. В.** Проблема накопления капитала в Иране, Ереван, 1972.
155. **Аграрные реформы в странах Востока,** Москва, 1961.
156. **Актуальные проблемы Африки,** Москва, 1965.
157. **Али Зарка.** Национальная экономика Ирана, пер. с араб (полный текст см. Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР, ф. 4459, оп. 2, л. 1190).
158. **Алитовский С. Н.** Аграрный вопрос в современном Иране, Москва, 1966.
159. **Амин Санд.** Восстание арабов в XX веке, пер. с араб. Москва, 1964.
160. **Андреасян Р., Элянов А., Ближний Восток, нефть и независимость,** Москва, 1961.
161. **Арабы в борьбе за независимость,** Москва, 1957.
162. **Аршаруни Н. А.** Ливия, Москва, 1965.
163. **Аршаруни Н. А.** Иностраный капитал в Ливии (1911–1967), Москва, 1970.
164. **Бакланов А. Г.** Рабочий класс современного Египта, Москва, 1981.
165. **Беляев И. П., Принаков Е. М.** Время президента Насера, Москва, 1974.

166. Бодянский В. Л., Шагаль В. Э. Современная Лиана, Москва, 1965.
167. Бодянский В. Л. Современный Бахрейн, Москва, 1976.
168. Бонье Жан. От Гилгера до Трумэн, пер. с франц., Москва, 1951.
169. Брукс Майкл. Нефть и вечная политика, Москва, 1949.
170. Вагаришан В. Л. Ислам и арабский национализм в западной историографии (1950–1980), Ереван, 1991.
171. Васильев Л. С. История Востока. 2, Москва, 2001.
172. Ватолнна Л. Н. Современный Египет, Москва, 1949.
173. Ватолнна Л. Н. Экономика Объединенной Арабской Республнки, Москва, 1962.
174. Вольнов Д. Д. Ливанский дневник, Москва, 1980.
175. Ганб Фарман. Иран в годы черного режима, пер. с араб., Москва 1958.
176. Галкин В. А. В Йемене, Москва, 1953.
177. Гатаулин М. Ф. Экономика ОАР на новом пути, Москва, 1960.
178. Герасимов О. Иракская нефть., Москва, 1969.
179. Герасимов О. Ирак, Москва, 1971.
180. Григорян Г. М. Поздняя Сирия в ближневосточном конфликте, Ереван, 1989.
181. Голдобин А. Египетская революция 1919 г., Ленинград, 1958.
182. Голубовская Е. К. Политическое развитие Йеменской Арабской Республнки, Москва, 1989.
183. Горюнов С. Г. Ирак. Экономическо-географическая характеристика, Москва, 1963.
171. Гурин–Кражин В. Арабский Восток и империализм, Москва, 1928.
172. Гусаров В. И., Сейфулмуллаков Ф. М. Экономика Йеменской Арабской Республнки, Москва, 1972.
173. Гусаров В. И. Аден, Москва, 1981.
174. Гуськов А. С. Демократический Йемен: 20 лет революции, Москва, 1983.
175. Дандег Б. М. Ирак, Москва, 1955.
176. Дандег Б. М. Ирак в прошлом и настоящем, Москва, 1960.
177. Днафар Хайет. Иракская деревня, пер. с араб. Москва, 1953.
178. Егоров И. А. Социально-экономическая структура Алжира, Москва, 1988.
179. Зехаров Ф. Социально-экономическое преобразования в Иракской Республнке, Москва, 1979.
180. Зуев Ф., Балканы, Ближний и Средний Восток накануне и в первый период второй мировой войны, Москва, 1950.
181. Иванов Н. А. Государственный строй Туниса, Москва, 1962.
182. Иванов Н. А. Кризис французского протектората в Тунисе, Москва, 1971.
183. Ингерсолл Р. Совершенно секретно, пер. с англ., Москва, 1947.
184. Исаян Ш. Египет в середине XX века, Москва, 1958.
185. Израэлян В. Л. Дипломатическая история Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг., Москва, 1959.
186. Израэлян В. Л., Кутайков Л. Н. Дипломатия агрессора, Москва, 1987.
187. Каналь М. А. Национально-освободительное движение в Иракском Курдистане, Баку, 1967.
189. Катин В. К. По Ливану, Москва, 1961.
190. Катин В. К. В Тунисе, Москва, 1963.

191. Кассис В. В. Бахрейн, Москва.
192. Качвакан С. Мандаты Лиги Наций в странах Ближнего Востока, Баку, 1930.
193. Корсун Н. Арабский Восток. Ирак, Москва, 1928.
194. Корзунов Е. Я — Бейрут, Москва, 1982.
195. Котлов Л. Н. Национально-освободительное восстание 1920 г. в Ираке, Москва, 1958.
196. Кразмалов С. П. Йеменская Арабская Республика и ее вооруженные силы, Москва, 1977.
197. Кукушкин В. Ю. Нефть и развитие: Ливия, Алжир, Москва, 1985.
198. Кумина А. Доктрина Эзенлаура, Москва, 1957.
199. Лаврентьев В. Л. Ливия, Москва, 1985.
200. Ланда Р. Г. История Алжирской революции, 1954—1962, Москва, 1983.
201. Левин И. Ирак (Современная Месопотамия), Москва, 1937.
202. Левин Э. И. Менталитет Днасторы, Москва, 2001.
203. Лифанов Н. Ливан, Москва, 1966.
204. Луцкая Н. С. Очерки новейшей истории Марокко, Москва, 1973.
205. Луцкевич В. А. Египет в борьбе за экономическую независимость (1952—1971), Москва, 1976.
206. Луцкий В. Б. Арабские страны, Москва, 1947.
207. Луцкий В. Б. Проблемы Сирии и Ливана, Москва, 1946.
208. Манасерян Л. П. Марокко в борьбе за независимость, Ереван, 1969.
209. Манукян А., Козарез К. Капиталистический рынок нефти, Москва 1953.
210. Марунов Ю. В., Подемкин Ю. В. Арабо-турецкие отношения на современном этапе, Москва, 1967.
211. Маслов Ю. А. Ливия. Экономика и внешняя торговля, Москва, 1975.
212. Мгож Ш. Х. Курдский национальный вопрос в Ираке в новейшее время, Москва, 1991.
213. Менташазили А. М. Ирак в годы английского мандата, Москва, 1969.
214. Мельников Е. Н. Политический и государственный строй Ливана, Москва, 1974.
215. Милованов И., Сейфулла-Мулюков Ф. Ирак вчера и сегодня, Москва, 1959.
216. Мирский Г. И. Ирак в смутное время, Москва, 1961.
217. Мирский Г. И. Армия и политика в странах Азии и Африки, Москва, 1970.
218. Мирский Г. И. Третий мир. Общество, власть, армия, Москва, 1976.
219. Мурадян С. М. Формирование национальной интеллигенции Ирака, Ереван, 1988.
220. Мухаммед Маджзуб. Трагедия демократии и арабского национализма в Ливане, пер. с арабского, Москва, 1959.
221. Николаев А. И. Правовой режим Суэцкого канала и национализация Суэцкой компании, Москва, 1960.
220. Новейшая история арабских стран (1917—1986), Москва, 1968.
221. Новейшая история арабских стран Азии. (1917—1985), Москва, 1988.
222. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век. 1900—1945, Москва, 2001.
223. Оганесян Н. О. Образование независимой Сирийской республики (1939—1946), Москва, 1968.
224. Оганесян Н. О. Национально-освободительное движение в Ираке (1917—1958), Ереван, 1976.

225. **Оганесян Н. О.** Политика империалистических держав на Арабском Востоке в годы второй мировой войны (1939–1945). Ереван, 1960.
226. **Оганесян Н. О.** Отношения Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ереван, 1965.
227. **Оганесян Н. О.** Становление и развитие востоковедения в Советской Армении — Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина), Москва, 1988.
228. **Оганесян Н. О., Абгарян Е. А., Сарадян П. А., Кондачян Р. П., Еганян Г. М.** Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока, 1986.
229. **Орлов Е. А.** Государственный строй Йемена, Москва, 1958.
230. **Павлович М.** Борьба за Азию и Африку, М—Л, 1925.
231. **Петров С., Алтгоцкий С.** Ирак, Москва, 1966.
232. **Поздеева Л. В.** Англо-американские отношения в годы второй мировой войны, 1941–1945 гг., Москва, 1969.
233. Проблемы современной советской арабистики. Труды IV всесоюзной конференции арабистов, Ереван, 1985. Вып. I. Совершенно политические и социально-экономические проблемы арабских стран, Ереван, 1988.
234. **Прокофьев В.** Агрессивный блок СЕНТО, Москва, 1963.
235. Политика США на Арабском Востоке, Москва, 1961.
236. Политика Франции в Азии и Африке, Москва, 1965.
237. Политика Англии на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1966.
238. **Прошин Н. И.** История Ливии, Москва, 1986.
239. **Прошин Н. И.** Страны Аравийского полуострова, Москва, 1958.
240. **Прошин Н. И.** История Ливии. Конец XIX в. — 1965, Москва, 1975.
241. Рабочее движение в капиталистических странах (1959–1961), Москва, 1961.
- 241a. **Рамадан Михаил.** Тень Саддама Хусейна, пер. с англ., Москва, 2000.
242. Революция в Ираке, пер. с англ., Москва, 1959.
243. **Рузвельт Эллиот.** Его глазами, пер. с англ., Москва, 1947.
244. **Самвелян К. Х.** Рабочий класс Ирака в борьбе за укрепление республиканского режима и демократию, Ереван, 1975.
245. **Самыловский И.** Засланский американского империализма на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1955.
246. **Светлов В. С.** Алжир сегодня, Москва, 1981.
247. **Себа Поль,** Тунис, пер. с франц., Москва, 1953.
248. **Сейранян В. Г.** Египет в борьбе за независимость, Москва, 1970.
249. Советский опыт решения национального вопроса и его значение для народов Африки и Азии, Ереван, 1982.
250. Советско-арабские дружественные отношения, Москва, 1981.
251. **Стойлицкий С. Л.** Ливия. тревоги и надежды, Москва, 1988.
252. Страны Аравии, Москва, 1964.
253. Страны Ближнего и Среднего Востока, Москва, 1944.
254. **Суворов К. В.** Два года в Йемене, Москва, 1964.
255. **Тер-Исрачян Л. Х.** Армяне в странах Арабского Востока, Москва, 1965.
256. **Томасян С. А.** Ливия на пути независимости и социального прогресса, Москва, 1980.

257. Трошкин Ю. А. История стран Азии и Африки в новейшее время, Москва, 2004.
258. Туганова О. Э. Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1960.
259. Тума Эмиль. Национально-освободительное движение и проблема арабского единства, Москва, 1977.
260. Уоррингер Д. Земельные реформы в странах Ближнего и Среднего Востока (Египет, Сирия, Иран), пер. с англ., Москва, 1958.
261. Усачев И. Г. Джон Форстер Даллас. Политический миф и реальность, Москва, 1990.
262. Федченко А. Ф. Иран в борьбе за независимость, Москва, 1970.
263. Фатис В. Л. Ливан, Москва, 1982.
264. Фридман Л. А. Капиталистическое развитие Египта (1882–1939), Москва, 1961.
265. Фридман Л. А. Египет (1882–1952). Социально-экономическая структура древней, Москва, 1972.
266. Халед Багдаш. Избранные статьи, Москва, 1970.
267. Характерные черты социально-политического развития арабских стран в 1950–1970-е годы, Ереван, 1980.
268. Ш. Аш-Шафин. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882–1956), пер. с араб. Москва, 1961.
269. Шерауд Р. Рузвельт и Голкинс. Глазами очевидца. Т. I–II, пер. с англ., Москва, 1958.
270. Шульце Э. Борьба за персидско-месопотамскую нефть, пер. с англ., Москва, 1924.
271. Шумов С., Авдеев А. Ирак. История. Народ. Культура, Москва, 2002.
272. Юсуф Хаттар аль-Халиу. Экономика Ливана, пер. с араб. Москва, 1959.
273. Abid al-Malayut. A Diplomatic History of Modern Iraq, New York, 1961.
274. Abouchdid E. 30 Years of Lebanon and Syria. 1917–1947, Beirut, 1948.
275. Adams D. Iraq's People and Resources, Los Angeles, 1958.
276. Ahmad Hussain. The Story of Egypt and Anglo-Egyptian Relations, New York, 1947.
277. Ahmad Kashif al Ghita. Outline of Modern Iraq, London, 1949.
278. Amine Youssef Bey. Independent Egypt, London 1940.
279. Antonius G. The Arab Awakening, New York, 1946.
280. Bahija Lovsejoj. The Land and People of Iraq, New York, 1960.
281. Banerji J. The Middle East in World Politics, Calcutta, 1960.
282. Beaujeu-Garnie. L'Economie du Moyen-Orient, Paris, 1951.
283. Buckley Ch. Five Ventures, London, 1954.
284. Baillard R. Britain and the Middle East. From the Earliest Times to 1960, London, 1951.
285. Campbell J. Defence of the Middle East. Problems of American Policy, New York, 1968.
286. Caplain M. Le Moyen-Orient, Paris, 1956.
287. Charles Malik. The Near East Between East and West. The Near East and the Great Powers, Massachusetts, 1961.
288. Canada and the Third World, Toronto, 1976.
289. O'Connor H. World Crisis in Oil, New York, 1962.
290. Dekmejian H. Egypt under Nasir. A Study in Political Dynamics, Bloomington, 1971.
291. Emerson R. From Empire to Nation, Cambridge, 1960.

292. **Edmonds C.** Kurds, Turks, Arabs, London, 1957.
293. **Fahim Gubain.** Crisis in Lebanon, Washington, 1961.
294. **First R. Libya.** The Elusive Revolution, Harmondsworth, 1974.
295. **Foster H.** The Making of Modern Iraq, Oclahoma, 1935.
296. **Galagher Ch. F.** The United States and North Africa, Morocco, Algeria and Tunisia, Cambridge, Massachusetts, 1967.
297. **Gavaz S.** Kurdistan, Divided Nation of the Middle East, London, 1958.
298. **Ghazeeb Edmond.** The Kurdish Question in Iraq, New York, 1981.
299. **G. de Gaury.** Three Kings in Baghdad, London, 1981.
300. **Glue J.** War in Desert, London, 1960.
301. **Groba F.** Irak, Berlin, 1941.
302. **Hadad G.** Fifty Years of Modern Syria and Lebanon, Beirut, 1950.
303. **Harold J.** Kings of Arabia. The Rise and Set of the Turkish Sovereignty in the Arabian Peninsula, London, 1923.
304. **Hogarth D. G.** Arabia, London, 1922.
305. **Hitti Ph.** History of the Arabs. From the Earliest Times to the Present, London, 1951.
306. **Hitti Ph.** History of Syria Including Lebanon and Palestine, London, 1951.
307. **Hitti Ph.** Lebanon in History, London, 1957.
308. **Heskins Ph.** The Middle East Problem Area in World Politics, New York, 1956.
309. **Hourani A.** Syria and Lebanon, London, 1948.
310. **Hourani A.** Minorities in the Arab world, London, 1947.
311. **Hourani A.** Arabic Thought in the Liberal Age. 1798-1939, London, 1930.
312. **Hovhannisyan Nikolay.** The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, 1968.
313. **Humbaraci A.** Middle East Incident, London, 1958.
314. **Ihsan Maza Husaini.** The Moslem Brethern, Beirut, 1956.
315. **Irfeland A.** Iraq. A Study in Political Development, London, 1937.
316. **Kamal Salibi.** The Lebanese Identity, Beirut, 1971.
317. **Kedourie E.** England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire. 1914-1921, London, 1956.
318. **Kincke J.** Seven Fallen Pillars. The Middle East in 1945-1952, London, 1953.
319. **Kirk G.** The Middle East in the War, London, 1954.
320. **Kirk G.** A History of the Middle East from the Rise of Islam to the Modern Times, London, 1981.
321. **Kirk G.** Contemporary Arab Politics, London, 1961.
322. **Khalil Totak.** Dynamite in the Middle East, New York, 1965.
323. **Khadduri Majid.** Independent Iraq. A Study in Iraqi Politics. From 1932 to 1958, London, 1960.
324. **Khadduri Majid.** Modern Libya, Baltimore, 1963.
325. **Kolonialismus und Neokolonialismus in Nordafrika und Nahost,** Berlin, 1984.
326. **Kubba A. A.** Libya: Its Oil Industry and Economic System, Baghdad, 1964.
327. **Lacouture Jean and Simonse.** Egypt in Transition, London, 1958.
328. **Laqueur W. Z.** Communism and Nationalism in the Middle East, London, 1966.
329. **Laqueur W. Z.** Middle East in Transition, London, 1968.
330. **Lenczowski G.** The Middle East in World Affairs, New York, 1957.

331. **Leszczowski G.** *American Presidents and the Middle East*, Durham and London, 1990.
332. **Lengyel E.** *The Changing Middle East*, New York, 1960.
333. **Little T.** *Egypt*, London, 1958.
334. **Longrigg S.** *Iraq: 1900 to 1950*, London, 1963.
335. **Longrigg S.** *Oil in the Middle East. Its Discovery and Development*, London, 1955.
336. **Longrigg S.** *Syria and Lebanon under French Mandate*, London, 1958.
337. **Longrigg S.** and **Stoakes F.** *Iraq*, London, 1958.
338. **Mahmud Riad.** *The Struggle For Peace in the Middle East*, London, 1981.
339. **Male E.** *Iraq from Mandate to Independence*, London, 1935.
340. **Malek A. A.** *Egypt: Military Society*, New York, 1968.
341. **Marlowe J.** *Anglo-Egyptian Relations: 1850-1953*, London, 1954.
342. **Marlowe J.** *Arab Nationalism and British Imperialism*, London, 1961.
343. *The Middle East. Ten Years after Camp David*, William Quandt, Editor, Washington, 1968.
344. **Mills A.** *Private Enterprise in Lebanon*, Beirut, 1959.
345. **Meo Leila.** *Lebanon. Improbable Nation*, Bloomington, 1968.
346. **Meyer A.** *Middle Eastern Capitalism*, Cambridge, 1959.
347. **Mohammed Stafi Aghwani.** *The United States and the Arab World. 1945-1952*, Aligarh, 1965.
348. **Morris J.** *The Hashimite Kings*, London, 1959.
349. **Muskat F.** *My President My Son*, Malta, 1974.
350. **Mussa Dib.** *The Arab Bloc in the United Nations*, Amsterdam, 1954.
351. **Nabih Faris, Muhammed Husayn.** *The Crescent in Crisis*, Kansas, 1965.
352. **Nagaib M.** *Egypt's Destiny*, New York, 1955.
353. *People Without Country. The Kurds and Kurdistan*, London, 1980.
354. **Philby J.** *Arabian Days. An Autobiography*, London, 1948.
355. **Polk William.** *The United States and the Arab World*, Cambridge, Massachusetts, 1965.
356. **Quandt William.** *Decade of Decisions. American Policy Toward the Arab-Israeli Conflict, 1967-1976*, California, 1977.
357. **Rajah Himadeh.** *The Fiscal System of Lebanon*, Beirut, 1961.
358. *Resolutions of the Arab Summit Conference held in Khartoum from 20 August - 1 September 1967*, London, 1967.
359. **Roosevelt K.** *Arabs, Oil and History*, New York, 1949.
360. **Rossi P.** *L'Italia des revoltes*, Paris, 1962.
361. **Saad Eddie Ibrahim.** *Domestic Developments in Egypt (The Middle East. Ten Years after Camp David)*, Washington, 1988.
362. **Seton-Williams M.** *Britain and the Arab States*, London, 1948.
363. **Soane E.** *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, London, 1926.
364. **Sharabi H.** *Governments and Politics of the Middle East in the 20th Century*, New York, 1962.
365. **Sharabi H.** *Nationalism and Revolution in Arab World*, New York, 1966.
366. **Stark E.** *The Arab Island. The Middle East. 1939-1943*, New York, 1946.
367. **Upthegrove C.** *Empire by Mandate*, New York, 1954.

366. **Yatikiotis P. J.** *The Egyptian Army in Politics*, Bloomington, 1961.
369. **Wheelock K.** *Nasser's New Egypt*, London, 1960.
370. **Weisberger N. J.** *Syrian Intervention in Lebanon*, New York, 1968.
371. **Wilson A.** *Mesopotamia, 1917-1920, A Clash of Loyalties*, London, 1931.
372. **Yale W.** *The Near East, A Modern History*, Michigan 1958.
373. **Young H.** *Egypt*, London, 1927.
374. **Yusif Sayigh.** *Enterpreneurs of Lebanon*, Cambridge, 1962.
375. **Ziadeh N.** *Syria and Lebanon*, London, 1957.
376. **Zein N. Zein.** *The Struggle for Arab Independence*, Beirut, 1960.
377. **Zein N. Zein.** *The Emergence of Arab Nationalism*, New York, 1973.
378. **Zeki Khairi.** Report on Agrarian reform. «Iraqi Review», No 27, Baghdad, 1960.
379. **Abd al-Rahman al-Bazaz.** *Muhadarat an al-Iraq min al-ittifaki Hatte al-ittikaf al-Kahira*, 1952.
Արդ ալ-Ռահման ալ-Բազազ, «Դասախոսություններ Իրաքի մասին» օրագրերից միմյակ, անվանություն, Կահիրե, 1954:
380. **Abd al-Rahman al-Rifa'i.** *Saura 23 Yunyu Sanat 1952, al-Kahira*, 1956.
Արդ ալ-Ռահման առ-Ռիֆա'ի, 1952 թ. հունիսի 23-ի հեղաշրջությունը, Կահիրե, 1956:
381. **Abd al-Razzak al-Hilali.** *Mudjam al-Iraq*, Baghdad, 1963.
Արդ ալ-Ռազակ ալ-Հիլալի, Իրաքի հանրագիտական, Բաղդադ, 1953:
382. **Abd al-Razzak al-Hasani.** *Tarikh al-Irak al-Siyasi al-Hadi*, v. I, Saïda, 1967.
Արդ ալ-Ռազակ ալ-Հասանի, Իրաքի քաղաքական նոր պատմությունը, հ. I, Սայդա, 1967:
383. **Abd al-Razzak al-Hasani.** *Al-Asrar al-Ithafiya li Harajat as Sanat 1941 al-Tahrir*, Saïda, 1971.
Արդ ալ-Ռազակ ալ-Հասանի, 1941 թ. ազատագրական շարժման գաղտնի ծաղրերը, Սայդա, 1971:
384. **Abd al-Fateh al-Yafi.** *Al-Iraq Balna Irkatabeh*, Beirut, 1938.
Արդ ալ-Ֆաթահ ալ-Յաֆի, Իրաքը երկու հեղաշրջումների միջև, Բեյրութ, 1938.
385. **Adib Farhat.** *Lubnan wa Suriya*, Beirut.
Ադիբ Ֆարհատ, Լիբանանը և Սիրիան, Բեյրութ:
386. **Aziz al-Hadji.** *Al-Kaumiya al-Arabiya wa al-Dimokratya*, Baghdad.
Ազիզ ալ-Հաջ, Արաբ ազգայնականությունը և ընծկրասիան, Բաղդադ:
387. **Asad Daghir.** *Muzajirat ala Harafial-Kadlya al-Arabiya, al-Kahira.*
Ասադ Դաջիր, Դուրեր արաբական հարցի մասին, Կահիրե:
388. **Albert Badr.** *Muhadarat fi al-Iktisadi al-Lubnani*, Al-Kahira, 1955.
«Դասախոսություններ Լիբանանի տնտեսության մասին», Կահիրե, 1955:
389. **Amil Tuma.** *Al-Arab wa Totawur al-Tarkhiya li al-Sharki al-Awsat*, Haifa, 1962.
Ամիլ Թումա, Արաբները և պատմական զարգացումը Արևիկ նրկնցում, Պայֆա, 1962:
388. **Amin Said.** *Al-Duwlat al-Arabiya al-Mutahida*, v. III, al-Kahira.
Ամին Սաիդ, Արաբական միացյալ պետություն, հ. III, Կահիրե.
390. **Amin Said.** *As-Saura Min 23 Yunyu 1952 la 29 Uqubur 1956, al-Kahira*, 1959.
Ամին Սաիդ, Գեղաշրջությունը 1952 թ. հունիսի 23-ից մինչև 1956 թ. հոկտեմբերի 29-ը, Կահիրե, 1959:

391. **Budayan Anshaq**. Tarikh al-Aklat al-Iraniya-al-Arabiya. Abu Dabi, 2002.
Փոխդասն Արշակ, Նալ-արաբական հարաբերությունների պատմություն. Արև
Ոսրի, 2002:
392. **Tufik Munir**. Ancar as-Salam li-Iraq. al-Kahira, 1956.
Ֆուֆիկ Մունիր, հարաբերության կողմնակիցների Իրաքում, Կահիրե, 1956:
393. **17 Ab 1943-1947**. Arabia Sanawal min al-Ahd al-Watani, Dimashq, 1947.
17 օգոստոսի 1943-1947 թթ.: Չորս տարի ազգային զարաչրքանից, Գամալա,
1947:
394. **Fadil al-Jamil**. Min Wakal as-Siyasat al-Iraqiyat, Beirut, 1956.
Ֆադիլ ալ-Ջամալի, Իրաքի քաղաքականության շրջադարձներից, Սայրա, 1956:
395. **Farik al-Muzhir**. Ak-Hakak al-Nasab li al-Saura al-Iraqiya sana 1920 wa Natatijya, v. I, 1952.
Ֆարիկ ալ-Մուշիր, Իրական ճշմարտությունը 1920 թ. իրաքյան ապստամբու-
թյան և նրա արդյունքների մասին, Խ. I, Բաղդադ, 1952:
396. **Qamal Junblat**. Hakika as-Saura al-Lubnaniya, Beirut, 1959.
Քամալ Չունբլատ, Լիբանանյան ինդախիությունյան ճշմարտությունը, Բեյրութ,
1959:
397. **Mahmud Ahmad Muhammad**. Saura al-Iraq. al-Kahira 1953.
Մահմուդ Ահմադ Մուհամմադ, Իրաքի ինդախիությունը, Կահիրե, 1953:
398. **Muhammad Hasanain Hayqal**. Abd al-Nasr wa Alam, Beirut, 1972.
Մուհամմադ Հասանայն Հայքալ, Արիկ Լուսնը և աշխարհը, Բեյրութ, 1972:
399. **Munir Takki ad-Din**. Wiladat al-Istiklal, Beirut, 1953.
Մունիր Թակի ադ-Ղին, Անկախության օճունը, Բեյրութ, 1953.
400. **Munir Takki ad-Din**. Al-Djal'a'a, Beirut, 1956.
Մունիր Թակի ադ-Ղին, Էվակուացիա, Բեյրութ, 1956:
401. **Yusuf Salman Yusuf (Fahd)**. Kadiyatuna al-Wataniya, Baghdad, 1952.
Յուսուֆ Սալման Յուսուֆ (Ֆահդ), Սիր ազգային հարցերը, Բաղդադ, 1952:
402. **Husayn Muhammad Al-Shabibi**. Al-Istiklal wa Siyadat al-Wataniya, Baghdad.
Հուսեյն Մուհամմադ ալ-Շաբիբի, Անկախությունը և ազգային ինքնիշխանությու-
նը, Բաղդադ:
403. **Husayn Murwa**. As-Saura al-Iraq. Beirut, 1958.
Հուսեյն Մարուվա, Իրաքի ինդախիությունը, Բեյրութ, 1958:
404. **Nikula Hufhanisyan**. An-Nidal al-Taharut al-Watani li Lubnan (1939-1958), Beirut, 1974.
Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում
(1939-1958), Բեյրութ, 1974:
405. **Shaqir Khasbaq**. Muharrmat al-Mahana, Faisal al-Atrakji. Djughrafiya al-Iraq, Baghdad, 1950.
Շաքիր Խասբաք, Մուհամմադ ալ-Մահանա, Ֆայսալ ալ-Ատրակչի, Իրաքի աշ-
խարհագրությունը, Բաղդադ, 1960:
406. **Usman Qamal Haddad**. Haraqat Rashid Ali al-Qajani, Saïda, 1955.
Ուսման Քամալ Հադդադ, Ռաշիդ Ալի ալ-Քալանիի շարժումը, Սայրա, 1955:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԱՐ 5

Գլուխ առաջին

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԱՌԱՋԻՆ
ՉԱՄՆՇԽԱՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԾՄԻ ԱՎԱՐՏԻՑ ՅԵՏՈ (1918-1920 թթ.) 8

Գլուխ երկրորդ

ԱԼԺԻՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՍՏՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՉԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ 16

I. ԱԼԺԻՐԸ ՉԱՄՆՇԽԱՐԴԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՒ ՊԱՏԵՐԱԾՄՆԵՐԻ ՄԻՅԵՎ ԸՆԿԱՍԾ ԺԱՄԱ-
ԼԱԿԱՐԴՏԱՆՈՒՄ (1919-1939 թթ.) 18

1. Ընդհանուր բնութագիրը 18

2. Դանդաղադուրային զաղախադամխտության ծնավորումը և ազգային աճ-
կախության պահանջի առաջադրումը 23

3. «Բյուժ-Վիոլետ» սչանը 32

II. ԱԼԺԻՐԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՉԱՄՆՇԽԱՐԴԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԾՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(1939-1945 թթ.) 36

1. Սոցիալ-տնտեսական վիճակը և քաղաքական իրադրությունը Ալժիրում
Վիշիի կառավարման շրջանում (1940-1942 թթ.) 36

2. Ամերիկյան և անգլիական զորքերի ներխուժումը Ալժիր և Ազգային ազա-
տագրության Ֆրանսիական կոմիտեի իշխանության հաստատումը .. 39

3. Քաղաքական կյանքի աշխուժացումը: Սետիֆի 1945 թ. ապստամբու-
թյունը 41

III. ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՉԱՄԱՐ ՊԱՏԵՐԱԾՄԸ ԵՎ ԱԼԺԻՐԻ ԱՃԱՏԱԳՐՈՒՄԸ
ՉՐԱՆՍԻՎԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1946-1962 թթ.) 45

1. Ալժիրի օրգանական ստատուսը 45

2. Աճեցիության պատերազմի սկիզբը և կողմերի դիրքորոշումները
(1954-1956 թթ.) 51

3. 1956 թ. Սուժանի համազուժաբը և նրա որոշումները 57

4. 1958 թ. մայիսի 13-ի պետական հեղաշրջումը Ֆրանսիայում, զենքալ
Ղ Գլյի վերադարձը իշխանության գլուխ և դրա ազդեցությունը ալժիր-
յան խնդրի լուծման վրա 59

5. Ջրանս-ալժիրյան բանակցությունները և Ալժիրի անկախության հռչակումը	62
IV. ԱԼՇԻՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՁԱԼՈՒՄ	65
1. Ալժիրի ժողովրդական Դեմոկրատական Գանրապետության հռչակումը և պետական կառավարման մարմինների ձևավորումը	65
2. Ալժիրի զարգացման «Տրիադայան ծրագիրը»	66
3. Տարածայնությունների սրումը ալժիրյան ղեկավարության շարքերում և Ահմադ Բեն Բելալի տապալումը	69
4. Նոր իշխանությունների առաջին քաջերը իրենց դիրքերն անդամդեռուողությամբ	74
5. Բունդիզմի վարչակարգի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը (1965-1978 թթ.)	77
6. Ալժիրը 1990-2005 թվականներին	82

Գլուխ երրորդ

ՄՐԱԲՎԱՆ ՄՐԱՑՅԱԼ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	88
I. ԳԱՄԱՈՈՏ ՊԱՏՄԱՎԱՆ ԱԿՆԱՐԿ	90
1. Ծովափնային ափ — Պայմանագրային (խաղաղության) ափ — Պայմանագրային Օման	90
2. Անգլիական պրոտեկտորատի հաստատումը	94
3. Կառավարող շեյխական տոհմերը	95
II. ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԳԻՆ (1918-1971 թթ.)	97
1. Քաղաքական իրադրությունը և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը 1920-1930-ական թվականներին	97
2. Նավթի հայտնագործումը Պայմանագրային Օմանում և դրա հետևանքները	101
3. Իրադրությունը 1950-1960-ական թվականներին: Գաաարակաևան և քաղաքական կյանքի նշանակալի ակտիվացումը Պայմանագրային Օմանում	105
III. ԱՆԳՆԻՎԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՄՐԱԲՎԱՆ ՄՐԱՑՅԱԼ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՈՐՈՒՄԸ	111
1. Տարածաշրջանում անգլիական նոր քաղաքականության դրոյապատճառները	111
2. Արաբական Միացյալ Էմիրությունների կազմավորումը	114
IV. ՄՐԱԲՎԱՆ ՄՐԱՑՅԱԼ ԷՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԵՏԱՎԱՆ-ԿԱՈՍԿՍՄՎԱՆ ԳԱՄԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄՈՍԽՂԱԳՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	117
1. Պրեզիդենտ	118
2. Դաշնային գերագույն խորհուրդը	119
3. Նախարարների խորհուրդը՝ կառավարությունը	120
4. Դաշնային ազգային խորհուրդ	121

5. Մեջլիս և շուրա	122
6. Դատական համակարգը	125
V. ԱՄԷ-Ի ԱՌՅԻԱԸ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՆՏՈ	126
1. Ցանկ XXI դար	126
2. Տնտեսության ընդհանուր պատկերը և զարգացման միտումները	129
3. Սոցիալական հարաբերությունների յուրահատկությունները: Բաղաբա- ցիության և տեղացի-ենկիր փոխհարաբերությունների հարցը	133
VI. ԱՐԴԱԲԱԿԱՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ԵՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱԲԻՆ ԶԱՐԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՒՆԱԿԱՆ ՈՐՈՒՄՅՈՒՆՆԵՐԸ	136
1. Հարևան երկրների անբարյալացված դիրքորոշումը ԱՄԷ-ի նկատմամբ նրա կազմավորման սկզբնական շրջանում	136
2. Ապավինում դիվանագիտությանը և միջազգային նորմերին	138
3. Իրան-իրաքյան պատերազմը և ԱՄԷ-ի դիրքորոշումը	140
4. Շոցի համագործակցության խորհրդի հիմնումը և ԱՄԷ-ն: Աղստևյան մի- ասնության ամրապնդումը	142
5. ԱՄԷ - Գայանայի հանրապետություն	144

Գլուխ չորրորդ

ԲԱԴՐԵՅՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ	146
I. ԲԱԴՐԵՅՆԸ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՏԱԻԼԵՐԻՆ (1918-1971 թթ.)	149
1. Ընդհանուր դիտարկում	149
2. Հակազդարությանը ազատագրական շարժումները 1918-1930-ական թվականներին	151
3. «Բահրեյն պետություն կոմպանի» (ԲԱՊԿՕ) ստեղծումը	157
4. Բահրեյնը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945 թթ.)	159
5. Բահրեյնը հետպատերազմյան տարիներին: Բրիտանական պրոտեկտո- րատի վերացման համար պայքարի ավարտական փուլը	162
II. ԶԱՐԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌՅԻԱԸ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԲԱԴՐԵՅՆՈՒՄ ԱՆ- ԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	170
1. Դնտեսական շինարարությունը և փոփոխություններ վարչա-կառավարա- կան համակարգում: Բահրեյնի վերածումը բազալիզոթյան	170
2. Տնտեսական զարգացումը: Արդիականացման և դիվերսիֆիկացիայի քաղաքականությունը	176

Գլուխ հինգերորդ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՐԴԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	181
I. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒ- ԹՅԱՆ ԳՈՒՆԱԿՈՒՄԸ (1918-1922 թթ.)	184
1. Հակաբրիտանական պայքարի սրումը: Վաֆդ ալ-Մսթի	184

2. 1919 թ. ապստամբությունը	189
3. Իրադարձությունների հետագա զարգացումը և 1921 թ. ապստամբությունը	196
4. Պրոտեկտորատի վերացումը և եզիպտոսի անկախության հռչակումը ..	199
II. 1923 թ. ԱՄՅԱՍԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԻՑ ՄԻՆԵՆԿ 1936 թ. ԱՆԳ-ԼՈՒԵԳՐՏԱԿԱՆ ՊԱՅԱՍԱԿՐԻՐԸ	204
1. 1923 թ. սահմանադրության ընդունումը և հետադրոտեկտորյան եզիպտոսի ինստիտուցիոնալիստական գործընթացի ավարտը	204
2. Չիզք ալ-Կաֆրը կասավարող կուսակցություն: Հարաբերությունների սրումը նրա և պաշտի ու բրիտանական իշխանությունների միջև	206
3. 1930 թ. պետական հեղաշրջումը	211
4. Անգլո-եզիպտական 1936 թ. պայմանագիրը	215
III. ԵԳՐՏՈՍՈՒ ԵՐԿՐՈՐԿ ԳՆԱՍՇԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939-1945 թթ)	220
1. Ինստիտուցիոնալ կառուցումների գլխավոր թաղարական նպատակները Արաբական Մրենջում երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ	220
2. Եզիպտոսը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին փուլում ..	225
3. Իտալա-գերմանական ներխուժումը Եզիպտոս: Ալ-Ալանայի ճակատամարտը	230
4. Եզիպտոսը պատերազմի ավարտական փուլում	239
IV. ԵԳՐՏՈՍՈՒ ԳՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՌԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1945-1952 թթ.) ..	243
1. Իրադրությունը Եզիպտոսում «փոքրամասնական» կուսակցությունների կասավարման շրջանում (1945-1950 թթ.)	243
2. Ֆարուկ I-ի հռչակումը Եզիպտոսի և Սուդանի թագավոր	246
3. «Ազատ սպաները»՝ «Աղ-Ղուբատ ալ-ահրար»	250
V. 1952 թ. ԳՈՒԼԻՄԻ 23-Ի ԳԵՂԱԹՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	255
1. Իշխանության գրավումը, միապետության տապալումը և եզիպտոսի հռչակումը հանրապետություն (1952 թ. Իուլիսի 23 - 1956 թ. Իուլիսի 23) ..	255
2. Գեներալ, թե՛՝ փոխզնդապետ: Դրամայի հանգուցալուծումը	260
VI. ԱՆԳԼՆԱԿԱՆ ԶՈՐԹԵՐԻ ԵՎԱԿՈՍՏԻՆ: ԱՌԵՇԻ ԵՂԱՍՏՄԱՐԸ: 1956 թ. ԵՌՅԱԿԱԿՐԵՍԻՆ	266
1. Սուդանի վերաբերյալ անգլո-եզիպտական 1953 թ. փետրվարի 12-ի համաձայնագիրը	266
2. 1954 թ. հոկտեմբերի 19-ի անգլո-եզիպտական համաձայնագիրը և անգլիական զորքերի դուրսբերումը Եզիպտոսից	268
3. Սուեզի ջրանցքի ընկերության ազգայնացումը և 1956 թ. անգլո-ֆրանս-իսրայելական ագրեսիան	270

VII. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎ ՍԻՐԻԱՅԻ ՄԻՎՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՍՐԱԲԱՎԱԼ ԱՄԱՅՑԱԼ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՂՉՈՒՄԸ (1958-1961 թթ.)	274
1. Օտարերկրյա ձեռնարկությունների և ընկերությունների ազգայնացումն ու եզիպտականացումը, եզիպտական ազգային քոլորուազիայի դիրքերի անրապնդումը	274
2. Մրաքական Միացյալ Հանրապետության ստեղծումը և փլուզումը (1958-1961 թթ.)	276
VIII. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴՈՇԱԿՈՒՄԸ «ԴԵՍՈՒՐԱՏԱԿԱԼ ՍՈՑԻԱԼԻՏԱԿԱԼ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ»	278
IX. 1967 թ. ԳՈՒԿԱՅԱԼ ՎԵՑՈՐՅԱ ՊԱՏԵՐՎԱԾԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՏԵՎԱԼՔՆԵՐԸ	283
X. ԵԳԻՊՏՈՍԸ 1970-1981 թթ.	289
1. Անվար Սադատը Եգիպտոսի երրորդ պրեզիդենտ	289
2. Մադաբիզը և Եգիպտոսի պատմական նոր ընթացքը	290
3. Եգիպտոսի միջուսացումը արաբական աշխարհից և Մադաբի տարանջրումը	303
XI. ԵԳԻՊՏՈՍԸ XX ԴԱՄԻ ՎԵՐՉՈՒՄ ԵՎ XXI ԴԱՄԻ ՄԱՋՔՆԵՐԻՆ: ՑԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՎ ԶՄՆԱԲԱՎԱԼ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆ	308
1. Դուանի Մուբարակը Եգիպտոսի նոր պրեզիդենտ	308
2. Դուանի Մուբարակի ներքին քաղաքականությունը: Ինտրոմիզացիայից՝ հանկարծաստեղծուից՝ հավասարակշռված քաղաքականություն	310
3. Եգիպտոսի արտաքին քաղաքականությունը: Վերադարձ արաբական ընտանիք	315
XII. ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍՐԱԲԱՎԱԼ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ	319

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԳ

ԵՍԵՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	324
I. ԵՍԵՆԻ ԱՆԿԱՄ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՑԱԿՈՐՈՒՄԸ ԳՅՈՒՄԱՑԻՆ ԵՍԵՆԻ ՏԱՐԱՇՐՈՒՄ	327
1. Գյուլիսային Եմենի անկախության հռչակումը 1918 թ. և Գամիդ աղ-Ղեմենի դինաստիայի հաստատումը	327
2. Եմենի կառավարման համակարգը	330
3. Եմենը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին	331
4. 1948 թ. սեպտեմբերի հեղաշրջումը	333
5. Եմենը 1948-1962 թթ.	335
6. 1962 թ. սեպտեմբերի 26-ի հեղափոխությունը	338
7. Բաղաքացիական պատերազմը Եմենում	340
8. Եմենի քաղաքացիական կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունը (1970-1974 թթ.)	344
9. Եմենը 1974-1985 թթ.	346

II. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԵՄԵՆԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԵՄԵՆԻ ԺՈՂՈՐԴԱՎԱԿԱՆ ԳԵՄՈՎՐԱՍԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ	349
1. Հարավային Եմենի կարգավիճակը (1917–1945 թթ.)	349
2. Հարավային Եմենի սոցիալ–տնտեսական կառուցվածքը	351
3. Հարավային Եմենի Դաշնության ստեղծումը	354
4. Հանջագաղութային պատերազմը և Հարավային Եմենի անկախության նվաճումը (1963–1967 թթ.)	356
5. ԳեժԴ–ն անկախության նվաճումից հետո առաջին տարիներին: Լեռքադարձված պայքարի սրումը	360
6. Արևադարձային վերափոխումների նոր փուլը: Երկրի վերանվանումը Եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետության (1970–1975 թթ.)	362
7. Լեռքադարձված և ներկուսակցական վիճակը 1975–1978 թթ.	363
8. Եմենի սոցիալիստական կուսակցության հիմնումը	365
9. Եմենի ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետությունը 1980–ական թվականներին	366
III. ԵՄԵՆԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՄԵՆԻ ԺՈՂՈՐԴԱԿԱՆ ԳԵՄՈՎՐԱՍԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԵՄԵՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	369
1. Եմենի Հանրապետության ստեղծումը	369
2. Եմենի Հանրապետության պետական կառուցվածքը	373
3. Իրադրությունը տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում	376
4. ԵԴ–ի միջազգային դրությունը	379

Գլուխ յոթերորդ

ԹՈՒՆԻՍԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	382
I. ՊԱՅՔԱՐ ԶՐԱՆՍԻՄԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՑԱԿԱՆ ԵՎ ԹՈՒՆԻՍԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ (1918–1956 թթ.)	385
1. Զաղաքական նոր տեղաշարժեր և իրողություններ Թունիսում (1918–1938 թթ.)	385
2. Թունիսը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939–1945 թթ.)	389
3. Լեռքին ինքնավարության տրամադրումը Թունիսին (1945–1955 թթ.)	391
4. Թունիսի անկախության հռչակումը, միապետության վերացումը և Թունիսի Հանրապետության ստեղծումը (1956–1957 թթ.)	391
II. ԹՈՒՆԻՍԸ ՀԱԲԻԲ ԲՈՒՐԳՈՎԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐԱՍՈՒՄ (1957–1987 թթ.)	397
1. Հաբիբ Բուրգիբան անկախ Թունիսի առաջին պրեզիդենտ և ամբողջ իշխանության կենտրոնացումը նրա ձեռքում	400
2. «Ճակատամարտ հանում Բիզերտայի» և ֆրանսիական զորքերի հեռացումը Թունիսից	400

3. Փոփոխություններ և վերակառուցումներ Թունիսի սոցիալական և տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում	403
III. ԹՈՒՆԻՍԸ XX ԴԱՐԻ ՎԵՐՉԵՐԻՆ ԵՎ XXI ԴԱՐԻ ՍՎՋՐԱՆՐԸ	406
1. Իշխանափոխությունը Թունիսում 1987 թ.	415
2. Նոր իշխանությունների ներքին քաղաքականության հիմնական միտումները	417
3. Դաժնեզարգային փոփոխություններ սոցիալ-տնտեսական ոլորտում ...	423
4. Արտաքին հարաբերությունները	425

Գլուխ ութերորդ

ԻՐԱՆԻ ԳԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	428
I. ԱՆԳԼՆԱԿԱՆ ՕՎՈՒՊԱՏՈՒՆ ՎՄՐՉԱՎՈՐԳԻ ԳԱՏՏԱՏՈՒՄԸ ԻՐԱՆՈՒՄ ԵՎ ԳԱՎՔՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՎԻՉՐԸ (1918–1920 թթ.)	430
1. Օսմանյան տիրապետության վերացումը և անգլիական քաղաքացիական վարչակարգի հաստատումը Իրաքում	430
2. Ազգային-ազատագրական պայքարը Իրաքում 1918–1920 թթ.	434
II. ԱՆԳԼՆԱԿԱՆ ՄԱՆՂԱՏԻ ԳԱՏՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ԹԱԳՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՂՑՈՒՄԸ	440
1. 1920 թ. համաիրաքյան համազգային ապստամբությունը	441
2. Իրաքի քազափորության ստեղծումը: Ֆեյսալ իբն Չուսեյն ալ-Ֆալհին Իրաքի առաջին քազափոր	443
3. Գայ գաղթականների հոսքը Իրաք և իրաքահայ համայնքի ձևափոխումը	448
4. Սահմանադրության ընդունումը և Իրաքի պետական սահմանների վերջնական ճշգրտումը	451
5. Պայքարի հետագա սրումը մանդատի վերացման համար	452
III. 1930 թ. ԱՆԳԼՈՒ-ԻՐԱՆԻԱՆ ՊԱՅՏԱՆԱԳԻՐԸ, ԱՆԳԼՆԱԿԱՆ ՄԱՆՂԱՏԻ ՎԵՐՑՈՒՄԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ՉԵՎԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՇՉՎՈՒՄԸ	454
IV. ԻՐԱՆԸ ՉԵՎԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՆԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ ՊԱՅՔԱՐԻ ՓՈՒՆՈՒՄ (1932–1958 թթ.)	457
1. Իրադրությունը Իրաքում «անկախության» հռչակման առաջին տարիներին	457
2. 1935–1936 թթ. ապստամբությունը	460
3. 1936 թ. պետական հեղաշրջումը և ազգային ռեֆորմների կատարությունը	461
4. Իրաքը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: 1941 թ. անգլո-իրաքյան պատերազմը: 1943–1945 թթ. քրոջական ապստամբությունը	465
5. Դրությունը Իրաքում հետպատերազմյան առաջին տարիներին	470
6. Պորտամուտի պայմանագիրը և 1946 թ. ապստամբությունը	472

7. Գործադուլային շարժարի ուժեղացումը և օտարերկրյա նավթային ընկերությունների ազդեցության համար ծավալված շարժումը	474
8. 1952 թ. ապստամբությունը	476
9. Բաղդադի պակտի ստեղծումը: Անգլո-իրաքյան 1930 թ. պայմանագրի վերացումը	478
10. 1956 թ. նոյեմբերյան զինված ապստամբությունը	481
V. ՍՄՄԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՄԱՆՐԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ԳԱՆՎՈՒՄԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԿՈՒՄԸ	483
1. «Ազատ ազաններ» գաղտնի զինվորական կազմակերպության և Ազգային միասնության ճակատի ստեղծումը	483
2. 1958 թ. հուլիսի 14-ի հեղափոխությունը	485
3. Կասեմի կառավարության առաջադիմական միջոցառումները ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառում հեղափոխության առաջին փուլում (1958–1959 թթ.)	488
4. Շեշտակի շրջադարձ դեպի աջ Կասեմի կառավարության ներքին քաղաքականության մեջ	490
VI. ԿԱՍԵՄԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՏԱՊԱՆՈՒՄԸ, ԱՋ ՌԵՃԻՐԻ ԳԱՐՁԱՆԱԿԸ ԵՎ ՆԵՐՁՎՈՒՄԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՈՒ ՍՐՈՒՄԸ ԻՐԱՆԻՄ 1960–ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ	493
1. 1963 թ. փետրվարի 8-ի պետական հեղաշրջումը և Կասեմի տապալումը: Արդեշ Ասլան Արիֆը Իրաքի պրեզիդենտ	493
2. Իրադության հետագա վատթարացումը և դժգոհության կուտակումը երկրում	495
3. Չեղարկված հեղաշրջումը և իշխանափոխությունը Իրաքում	497
4. Ներքաղաքական իրադությունը Իրաքում 1966–1968 թվականներին	501
5. 1968 թ. հուլիսի 17-ի հեղաշրջումը և իշխանության գրավումը Բասս կուսակցության կողմից	504
6. 1970 թ. մարտի 11-ի համաձայնագիրը քրդական հարցի խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ	508
7. Ազգային խարտիան և Իրաքի Ազգային առաջադիմական հարեճափոխական ճակատի ստեղծումը	509
8. Հանրապետությունների սրումը Իրաքի տարբեր քաղաքական ուժերի միջև	512
VII. ԻՐԱՆԸ ԱՐԴԱՍ ԳՈՒՄԵՆԻ ՊՐԵՑԻԴԵՆՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՈՒՄԸ (1979–2003 թթ.)	514
1. Միմաշ Հասան ալ-Քաթրի հեռացումը իշխանությունից: Ասդան Զուսեյնը Իրաքի Պրեզիդենտ	514
2. Ասդան Զուսեյնի՝ բռնությունների վրա խաղաղված ներքին քաղաքականությունը	517
3. Պատերազմը Իրանի հետ	522
4. Իրաքի ներխուժումը Զուլբյեթ, պատճառները և արաբական երկրների դիրքորոշումը	529
5. «Փոքրիկ անապատում»	537

6. Իրաքը XX դարավերջում	541
7. Ամերիկյան ներխուժումը և Ասդուհան Գուլիսի տապալումը: «Գեներալները դավաճանեցին հայրիկին»	545
VIII. ԻՐԱԿԻ ԵՎ ՂԱԶԱՍԱՆԻ ՂԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՂԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	551

Գլուխ իններորդ

ԼԻՐԱՆԱՆԻ ՂԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	554
---------------------------------------	------------

I. ԼԻՐԱՆԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՕՍՏԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԵՎ ՕՎՈՂԱՆՈՒՄԸ ՉԻՐԱՆԱԽԱՅԻ ԿՈՂԱԽԳ (1918–1920 թթ.)	556
---	-----

1. Ֆրանսիական տիրապետության հաստատումը Լիբանանում
2. Լիբանանցիների դիրքորոշումը Լիբանանի քաղաքական ապագայի հարցում

II. ՉԻՐԱՆԱԽԱՅԻ ՄԱՆՂԱՏԻ ՂԱՏԱՏՈՒՄԸ	560
--	-----

1. Մեծ Լիբանան պետության կազմավորումը
2. Սոցիալական հեճուրան ստեղծելու ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների քաղաքականությունը 1920–ական թվականներին ...
3. Դժգոհության կուտակումը և հակաֆրանսիական ելույթները
4. Լիբանանի հայ համայնքի ձևավորումը

III. ՄԵՇ ԼԻՐԱՆԱՆ ԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ԼԻՐԱՆԱՆԻ ՂԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ	568
--	-----

1. 1926 թ. սահմանադրության ընդունումը և Լիբանանի Դանրապետության իշխանությունը
2. Նեղբադարական իրադրության սրումը Լիբանանում 1930–ական թվականներին: Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների անցումը կշտ քաղաքականության
3. Քաղաքական նոր կուսակցությունների ձևավորումը
4. Ֆրանս–լիբանանյան 1936 թ. պայմանագիրը

IV. ՉԻՐԱՆԱԽԱՅԻ ՄԱՆՂԱՏԻ ՎԵՐԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԼԻՐԱՆԱՆԻ ԱՆՎԱԽՈՒԹՅԱՆ ԼԱՆՃՈՒՄԸ (1939–1945 թթ.)	575
---	-----

1. Լիբանանը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբնական շրջանում (1939–1941 թթ.)
2. Անգլիական և «Ազատ Ֆրանսիայի» զորքերի մուտքը Լիբանան և զենքային կառույցի դեկարացիան Լիբանանի անկախության վերաբերյալ ...
3. Սահմանադրության վերականգնումը և 1943 թ. պառլամենտական ընտրությունների անցկացումը: Բիշարա ալ-Խուրին Լիբանանի պրեզիդենտ
4. Ֆրանսիական մանդատի վերացումը 1943 թ.: Լիբանանը անկախ և ինքնիշխան պետություն
5. 1943 թ. նոյեմբերյան զինված ապստամբությունը
6. Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից կատարված ֆունկցիաների փոխանցումը Լիբանանին

V. ԼԻՐԱՆԱՆԸ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԵՍԿԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ: ԲՍԴԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԻՍԿՐԻՄԻՆԱԿՆԵՐԸ (1946–1958 թթ.)	602
1. Անկախ Լիբանանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոդելը և առանձնահատկությունները	602
2. Ներքաղաքական դրույթունը: «Մեծ Սիդիայի» ծրագիրը և 1949 թ. պետական հեղաշրջման փորձի ծախսողունը	604
3. Ներքաղաքական դրույթյան հետագա սրումը և պրեզիդենտ Բիշարապալ-Ֆուրիի հրաժարականը	609
4. Իրավիճակը Լիբանանում 1952–1958 թթ.	610
VI. ԱՐԱՆԱՆԸ ԲՍԴԱՅԱՑԻՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԼԻՐԱՆԱՆՈՒՄ (1958 թ.)	617
1. Քաղաքացիական պատերազմի պատճառները և հակադիր քաղաքական խմբավորումների կազմավորումը	617
2. Համազգային ապստամբությունը	619
3. Ամերիկյան ինտերվենցիան	623
VII. ԼԻՐԱՆԱՆԸ ԵՐԿՈՒ ԲՍԴԱՅԱՑԻՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՍԻՑԵԿ ԸՆԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1958–1975 թթ.)	627
1. Ֆուադ Շիհաբի ընտրությունը Լիբանանի պրեզիդենտ և «Հարկադրական կոնպրոմիսի կառավարության» ստեղծումը	627
2. Լիբանանի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը (1958–1970 թթ.)	631
3. 1969 թ. Կահիրեի համաձայնագիրը և լիբանանա-պաղեստինյան հարաբերությունների կարգավորումը	634
VIII. ԵՐԿՐՈՂ ԲՍԴԱՅԱՑԻՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԼԻՐԱՆԱՆՈՒՄ (1975–1990 թթ.)	636
1. Սոցիալ-քաղաքական նոր ճգնաժամի հաստնացումը	636
2. Քաղաքացիական երկրորդ պատերազմի պատճառները և հակադիր ժյուկների կազմավորումը	638
3. Քաղաքացիական պատերազմի սկիզբը	642
4. Աջակողմյան ուժերի 1978–1979 թթ. զինված հարձակումները հայ համայնքի վրա	646
5. 1982 թ. իսրայելական ներխուժումը Լիբանան	650
6. 1983 թ. մայիսի 17-ի լիբանանա-իսրայելական համաձայնագիրը	653
7. Թաիֆի 1989 թ. հաշտեցման համաձայնությունը և քաղաքացիական պատերազմի ավարտը	657
IX. ԼԻՐԱՆԱՆԸ ԴԵՏՈՍՈՒՅՅԱՆ ԵՐՋԱՆՈՒՄ (1990–2006 թթ.)	659
1. Կարևոր փոփոխություններ Լիբանանի կառավարման համակարգում և անհրաժեշտ քայլեր քաղաքացիական պատերազմի հետևանքները վերացնելու ուղղությամբ	659
2. Ուժիկ Հարիդիի ապստամբությունը, «Մայրիի հեղափոխությունը» և սիրիական զորքերի դուրսբերումը Լիբանանից	666
3. Լիբանանի միջազգային դրության նորմալացումը	668

X. ԼԻՐԱԿԱՆ – ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒ- ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1992–2005 թթ.)	670
Գլուխ տասներորդ	
ԼՐԻՎԱՆ ԱՐԲԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՂԱԿԱՆ ԱՌԹԱՆՈՒՍԱԿԱՆ ՄԵՅ ՉԱՄԱԳԻՐԻՅԱ ...	673
I. ԼՐԻՎԱՆ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	675
1. Իտալական տիրապետության հաստատումը: Կրեմաֆկայի, Տրիպոլիտանիայի և Նեցցանի միավորումը և Աերո–Լիբիայի կազմավորումը	675
2. Լիբիան իտալական տիրապետության ներքո (1918–1939 թթ.)	681
3. Լիբիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմի շրջանում (1939–1945 թթ.)	687
4. Լիբիական անկախ պետության՝ Լիբիայի Միացյալ Թագավորության կազմավորումը	690
II. ԼԻՐԻՎԱՆԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1952–1969 թթ.)	698
1. Պետական համակարգը և նրա էվոլյուցիան	698
2. Հարաբերությունների հաստատումը և զարգացումը արաբական և արևմտյան երկրների հետ	701
3. Առցիալ–տնտեսական իրադրությունը: Երկրի զործոնը	705
III. «ԱՉԱՏ ՍՊԱՆԵՐԻ» 1969 Թ. ՄԵՊԵՏԱԲԵՐԻ 1–Ի ՀԵՂԱՇԻՋՈՒՄԸ ԵՎ ՄԻՋՊԵ- ՏՈՒԹՅԱՆ ՏՎՊԱԼՈՒՄԸ	710
IV. ԼՐԻՎԱՆ ԱՐԲԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՇԱԿՈՒՄԸ (1969–1977 թթ.)	714
1. Իշխանության իարգը: Հեղափոխական իրամանաշարության խրհուրդը և «Հեղափոխական կառավարության» ձևավորումը	714
2. Եր իշխանությունների առաջնահերթ խնդիրները ներքին քաղաքակա- նության ապարեզում	719
3. Հարաբերություններն արաբական երկրների հետ և միավորման լիբիա- կան փորձերի ձախողումը	724
4. «Լիբիական Արաբական Հանրապետությունը Լիբիայի Թագավորությու- նը չէ, Անգլիան էլ Բրիտանական կայսրությունը չէ, որի վրա արևը մայր չի մտնում»	728
V. ՉԱՄԱԳԻՐԻՅԱ	730
1. Կադաֆիի «Երրորդ ունիվերսալ տեսությունը»	730
2. Լիբիական Արաբական Հանրապետության վերածումը Լիբիական Արա- բական Ժողովրդական Առցիալիստական Զամահիրիայի և կառավար- ման նոր համակարգի հաստատումը	738
3. «Տունը պետք է պատկանի նրան, ով այնտեղ ապրում է»: Առցիալ–տն- տեսական տեղաշարժերը Զամահիրիայում (1978–2005 թթ.)	742
4. ԱՄՍԳ–ի արտաքին քաղաքականությունը, մեջբերումներ, սխալներ, պար- տություններ, ուղղումներ (1970–ական թվականներ — 2005 թ.)	747

Գլուխ տասնմեկերորդ

ԿԱՏԱՐ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	753
I. ԿԱՏԱՐԸ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏ (1916–1971 թթ.)	755
1. Աբ–Ձանիների տոհմը և նրա վերածումը Կատարում կառավարող դինաստիայի	755
2. Անգլիայի և Կատարի միջև 1916 թ. պայմանագիրը և բրիտանական պրոտեկտորատի հաստատումը Կատարի վրա	756
3. Կատարի քաղաքական և սոցիալ–տնտեսական վիճակը բրիտանական պրոտեկտորատի շրջանում	758
II. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊՐՈՏԵԿՏՈՐԱՏԻ ՎԵՐԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՏԱՐԻ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՇԱԿՈՒՄԸ	766
1. Կատարը և Արաբական Ֆեդերացիայի ստեղծման հարցը	766
2. Կատարի 1970 թ. ժամանակավոր սահմանադրության ընդունումը, բրիտանական պրոտեկտորատի վերացումը և Կատարի անկախության հռչակումը	771
III. ԿԱՏԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	774
1. Կառավարման համակարգի հետագա կարգավորումը: Էմիր խալիֆա իբն Համադի «Ուղղիչ շարժումը»	774
2. 1995 թ. պալատական հեղաշրջումը: Մշտական սահմանադրության ընդունումը 2003 թվականին և իշխանության հիմնական ճյուղերի սահմանազատումը	777
3. Սոցիալ–տնտեսական իրադրությունը Կատարում XX դարի վերջերին և XXI դարի սկզբներին: Արդիականացման միտումները	780
4. Կապերն արտաքին աշխարհի հետ	784
ԱՆՁՆԱԿՆՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	788
ԱՂԲՅՈՒՐԱՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	802

CONTENTS

FOREWORD	5
CHAPTER I	
JURIDICAL-POLITICAL STATUS OF ARAB COUNTRIES AFTER THE SECOND WORLD WAR (1918-1920)	8
CHAPTER II	
PEOPLE'S DEMOCRATIC REPUBLIC OF ALGERIA	16
I. ALGERIA BETWEEN TWO WORLD WARS (1919-1939)	18
1. General Review	18
2. Formation of Anticolonial Ideology and the Demand for National Independence	23
3. «Blum-Violette's» Plan	32
II. ALGERIA IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR (1919-1945)	36
1. Social-Economic Condition and Political Situation in Algeria During the Vichy Government (1940-1942)	36
2. Invasion of American and British Troops in Algeria and Establishment of the Power of French National-Liberation Committee	39
3. Activisation of Political Life. The Uprising in Setif in 1945	41
III. THE WAR FOR INDEPENDENCE AND LIBERATION OF ALGERIA FROM THE FRENCH DOMINATION (1946-1962)	45
1. The Organic Statute of Algeria	45
2. The Beginning of the War for Independence and the Attitude of the Sides (1954-1956)	51
3. The Congress of 1956 in Sumami and Its Decisions	57
4. Coup d'Etat in France on May 13, 1958. Return of De Gaulle to Power and Its Impact on Decision of the Algerian Problem	59
5. French-Algerian Negotiations and Declaration of Independence of Algeria	62
IV. ALGERIA IN THE EPOCH OF INDEPENDENCE	65
1. Declaration of the People's Democratic Republic of Algeria and Formation of the State and Governmental Bodies	65

2. The «Tripolitanian Program» on Algerian Development	66
3. The Strengthening of Discrepancy within the Leadership of Algeria and Overthrow of President Ahmad Ben Bella	69
4. The First Steps of New Powers for Strengthening Their Positions ...	74
5. Internal and Foreign Policy of Boumediene's Regime (1965-1978) ..	77
6. Algeria in 1980-2005	82
CHAPTER III	
UNITED ARAB EMIRATES	88
I. A BRIEF HISTORICAL REVIEW	90
1. Pirate Coast — Trucial Coast — Trucial Oman	90
2. Establishment of British Protectorate	94
3. The Ruling Sheikh Families	95
II. ON THE WAY TO INDEPENDENCE (1918-1971)	97
1. Political Situation and Socio-Economic Condition in 1920-1930s ...	97
2. Discovery of Oil in Trucial Oman and Its Consequences	101
3. Situation in 1950-1960s. Significant Activation of Public and Political Life in Trucial Oman	105
III. LIQUIDATION OF BRITISH PROTECTORATE AND FORMATION OF UNIT- ED ARAB EMIRATES	111
1. The Reasons of New British Regional Policy	111
2. Formation of United Arab Emirates	114
IV. THE STATE-RULINGI SYSTEM IN THE UNITED ARAB EMIRATES AND ITS PECULARITIES	117
1. President	118
2. Federal Supreme Council	119
3. Council of Ministers—the Government	120
4. Federal National Council	121
5. Majlis and Shura	122
6. Judicial System	125
V. SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENTS OF THE UNITED ARAB EMIRATES AFTER INDEPENDENCE	126
1. Jump to the XXI Century	126
2. The General Picture of Economy and the Tendencies of Development	129
3. Peculiarities of Social Relations. The Problem of Citizenship and Immigrant-Native Relations	133
VI. THE INTERNATIONAL CONDITION OF THE UNITED ARAB EMIRATES AND MAIN DIRECTIONS OF FOREIGN POLICY	136
1. Non-Friendly Attitude of Neighbor Countries Towards the United Arab Emirates at the First Phase of Its Composition	136

2. Relying Upon Diplomacy and International Standards	138
3. Iran-Iraqi War and the Attitude of UAE	140
4. Establishment of the Gulf Cooperation Council and the UAE. The Strengthening of Arab Unity	142
5. United Arab Emirates — Republic of Armenia	144

CHAPTER IV

KINGDOM OF BAHRAIN	146
I. BAHRAIN IN THE YEARS OF BRITISH PROTECTORATE (1918–1971)	149
1. A General Look-Out	149
2. Anticolonial Liberation Movements in 1918–1930s	151
3. Establishment of Bahrain Petroleum Company (BAPCO)	157
4. Bahrain in the Years of Second World War (1939–1945)	159
5. Bahrain in the Post War Years. The Final Phase of the Struggle for Liquidation of British Protectorate	162
II. POLITICAL AND SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENTS IN BAHRAIN IN THE EPOCH OF INDEPENDENCE	170
1. State Building and Changes in the Ruling System. Transformation of State of Bahrain into Kingdom of Bahrain	170
2. Economic Development. Policy of Modernization and Diversification	176

CHAPTER V

ARAB REPUBLIC OF EGYPT	181
I. LIQUIDATION OF BRITISH PROTECTORATE AND PROCLAMATION OF KINGDOM OF EGYPT (1918–1922)	184
1. Aggravation of the Anti-British Struggle. Wafd al-Misri	184
2. Uprising of 1919	189
3. The Further Development of Events and Uprising of 1921	196
4. Liquidation of Protectorate and Proclamation of the Independence of Egypt	199
II. FROM ADOPTION OF CONSTITUTION IN 1923 TO ANGLO-EGYPTIAN TREATY OF 1936	204
1. The Promulgation of Constitution in 1923 and the Ending of Institutionalizing Process in Egypt	204
2. Hizb al-Wafd — a Ruling Party. Aggravation of Its Relations with the Palace and British Powers	206
3. Coup d'Etat in 1938	211
4. Anglo-Egyptian Treaty of 1936	215
III. EGYPT IN THE YEARS OF SECOND WORLD WAR (1939–1945)	220
1. The Main Political Aims of the Great Imperialistic Powers in the Arab East During the Second World War	220

2. Egypt in the First Phase of the Second World War	225
3. The Italian–German Invasion Egypt. The Battle of Al–Alamain	230
4. Egypt at the Final Phase of the War	239
IV. EGYPT IN THE FIRST POST–WAR YEARS (1945–1952)	243
1. Situation in Egypt During the Period of Government of «Minority» Parties	243
2. Proclamation of Farouk I King of Egypt and Sudan	246
3. «Free Officers» — «Al–Dubat al–Ahrar»	250
V. JULY 23, 1952. REVOLUTION	255
1. Seizing of Power, Overthrow of Monarchy and Proclamation of Republic (July 23, 1952 — July 23, 1958)	255
2. General or Colonel? Solution of Drama	260
VI. EVACUATION OF THE ENGLISH TROOPS, THE SUEZ CRISIS, TRIPLE AGGRESSION IN 1956	266
1. Anglo–Egyptian Agreement on Sudan, February 12, 1953	266
2. Anglo–Egyptian Agreement, October 19, 1954, and the Withdraw of English Troops From Egypt	268
3. Nationalization of Suez Canal Company and the Anglo–French–Israeli Aggression in 1956	270
VII. UNIFICATION OF EGYPT AND SYRIA AND CREATION OF THE UNITED ARAB REPUBLIC	274
1. Nationalization and Egyptization of Foreign Enterprises and Strengthening of Position of Egyptian National Bourgeoisie	274
2. Creation and Disintegration of United Arab Republic	276
VIII. DECLARATION OF EGYPT AS «DEMOCRATIC SOCIALIST STATE»	278
IX. THE JUNE, 1967, SIX–DAY WAR AND ITS CONSEQUENCES	283
X. EGYPT IN 1970–1981	289
1. Anwar Sadat — the Third President of Egypt	289
2. Sadatism and the Egypt's New Historical Processes	290
3. Isolation of Egypt from the Arab Countries and Assassination of Sadat	303
XI. EGYPT AT THE END OF THE XX CENTURY AND BEGINNING OF THE XXI CENTURY. PERIOD OF DEVELOPMENT AND STABILIZATION	308
1. Husni Moubarak a New President of Egypt	308
2. Internal Policy of Husni Moubarak. From Imptovization into Balanced Policy	310
3. The Egypt's Foreign Policy. Return to the Arab Family	315
XII. RELATIONS BETWEEN THE ARAB REPUBLIC OF EGYPT AND REPUB- LIC OF ARMENIA	319

CHAPTER VI

REPUBLIC OF YEMEN	324
I. FORMATION OF INDEPENDENT STATE OF YEMEN AT THE TERRITORY OF THE NORTHERN YEMEN	327
1. Proclamation of Independence of North Yemen in 1948 under the Dynasty of Hamid Al-Din	327
2. The Ruling System of Yemen	330
3. Yemen in the Years of Second World War	331
4. Coup d'Etat of 1948	333
5. Yemen in 1948-1962	335
6. September 26, 1962, Revolution	338
7. Civil War in Yemen	340
8. Internal and Foreign Policy of the Yemeni Civil Government (1970-1974)	344
9. Yemen in 1974-1985	346
II. POLITICAL STATUS OF THE SOUTH YEMEN AND CREATION OF THE PEOPLE'S DEMOCRATIC REPUBLIC OF YEMEN	349
1. Status of the South Yemen (1917-1945)	349
2. Social-Economic Structure of the South Yemen	351
3. Creation of the South Yemeni Federation	354
4. Anticolonial War and Achievement of Independence by South Yemen (1963-1967)	356
5. The People's Democratic Republic of South Yemen in the First Years after the Achievement of Independence. Aggravation of Internal Struggle	360
6. A New Stage of Radical Changes. Renaming of the Country into People's Democratic Republic of Yemen (P. D. R. Y.)	362
7. Internal Political and Inter-Party Situation	363
8. Establishment of the Socialist Party of Yemen	365
9. People's Democratic Republic of Yemen in 1980s	366
III. UNION OF YEMEN ARABIC REPUBLIC AND PEOPLE'S DEMOCRATIC REPUBLIC OF YEMEN AND FORMATION OF REPUBLIC OF YEMEN	369
1. Formation of Republic of Yemen	369
2. State Structure of Republic of Yemen	373
3. Situation in the Economic and Social Fields	376
4. International Conditions of Yemen	379

CHAPTER VII

REPUBLIC OF TUNISIA	382
I. STRUGGLE FOR LIQUIDATION OF FRENCH PROTECTORATE AND INDEPENDENCE OF TUNISIA (1918-1956)	385
1. New Political Advances and Realities in Tunisia (1918-1936)	385

2. Tunisia During the Second World War (1939–1945)	398
3. Granting of Internal Autonomy to Tunisia (1945–1955)	391
4. Proclamation of Independence of Tunisia, Liquidation of Monarchy and Creation of Republic of Tunisia (1956–1957)	397
II. TUNISIA UNDER THE RULING OF HABIB BOURGUIBA (1957–1987) ..	400
1. Habib Bourguiba as the First President of Tunisia and Concentration of Whole Power in His Hand	400
2. «Battle for Bizerta» and Evacuation of the French Troops from Tunisia	403
3. Changes and Reorganizations in the Field of Social and Economic Relations	406
III. TUNISIA AT THE END OF THE XX CENTURY AND BEGINNING OF THE XXI CENTURY	415
1. Changing of Power in Tunisia in 1987	415
2. Main Tendencies in the Internal Policy of the New Powers	417
3. Conceptual Changes in Socio-economic Field	423
4. Foreign Relations	425

CHAPTER VIII

REPUBLIC OF IRAQ	428
I. ESTABLISHMENT OF BRITISH OCCUPATION REGIME IN IRAQ AND THE BEGINNING OF THE ANTBIRITISH STRUGGLE (1918–1920)	430
1. Liquidation of Ottoman Domination and Establishment of the British Civil Administration in Iraq	430
2. National-Liberation Struggle in Iraq in 1918–1920	434
II. ESTABLISHMENT OF BRITISH MANDATE AND CREATION OF THE IRAQI KINGDOM	440
1. All-Iraqian National Uprising in 1920	441
2. Creation of Iraqi Kingdom. Faysal ibn Hussayn al-Hashimi — the First King of Iraq	443
3. The Flood of Armenian Refugees in Iraq and Formation of the Armenian Community of Iraq	448
4. Adoption of a Constitution and the Final Definition of State Borders of Iraq	451
5. Aggravation of Further Struggle for Liquidation of Mandate	452
III. ANGLO-IRAQIAN TREATY OF 1930, LIQUIDATION OF BRITISH MANDATE AND PROCLAMATION OF NOMINAL INDEPENDENCE OF IRAQ	454
IV. IRAQ IN THE STAGE OF STRUGGLE FOR TURNING OF THE NOMINAL INDEPENDENCE INTO REAL INDEPENDENCE (1932–1958)	457
1. Situation in Iraq in the First Years After Proclamation of Independence	457
2. Uprising of 1935–1936	460
3. Coup d'Etat in 1936 and the Government of National Reforms	461

4. Iraq During the Second World War. Anglo-Iraqi War of 1941. Kurdish Uprising, 1943-1945	465
5. Situation in Iraq in the First Years of Post-War Period	470
6. The Portsmouth Treaty and the 1948 Uprising	472
7. Strengthening of Strike Struggle and the Movement for Nationalization of Foreign Oil Companies	474
8. The 1952 Uprising	476
9. Creation of the Baghdad Pact. Abolishment of Anglo-Iraqi 1930 Treaty	478
10. The November, 1956, Armed Uprising	481
V. OVERTHROW OF MONARCHY AND PROCLAMATION OF IRAQI REPUBLIC	483
1. The «Free Officers» Secret Military Organization and Establishment of Front of National Union	483
2. July 14, 1958, Revolution	485
3. The Progressive Measures of the Qassim Government in the Field of Internal and Foreign Policy in the First Stage of Revolution (1958-1959)	488
4. Radical Changes to the «Right» in the Internal Policy of the Qassim Government	490
VI. OVERTHROW OF THE QASSIM REGIME. VICTORY OF THE «RIGHT» FORCES AND AGGRAVATION OF INTERNAL STRUGGLE IN IRAQ IN 1960s	493
1. February 8, 1963, Coup d'Etat and Overthrow of Qassim, Abdel Salam Arif-President of Iraq	493
2. Further Worsening of Situation and Accumulation of Dissatisfaction in the Country	495
3. The Next Coup d'Etat and Changing of Power in Iraq	497
4. The Internal Situation in Iraq in 1966-1968	501
5. July 18, 1968, Coup d'Etat and the Seizing of Power by the Baath Party	504
6. March 11, 1970, Agreement on Peaceful Decision of the Kurdish Question	508
7. The National Charter and Creation of the National Progressive Patriotic Front	509
8. Aggravation of Contradictions Between the Different Political Forces of Iraq	512
VII. IRAQ UNDER THE PRESIDENCY OF SADDAM HUSSAYN (1979-2003)	514
1. Move Away of Ahmad Hasan al-Baqr from Power. Saddam Hussayn-President of Iraq	514
2. The Internal Policy of Saddam Hussayn, Based on Repressions	517
3. War with Iran	522
4. Invasion of Iraq in Kuwait. Reasons and the Position of the Arab Countries	529
5. «Storm in Desert»	537

6. Iraq at the End of the XX Century	541
7. American Invasion in Iraq and Overthrow of Saddam Hussayn. «The Generals Betrayed My Father»	545
VIII. RELATIONS BETWEEN IRAQ AND REPUBLIC OF ARMENIA	551

CHAPTER IX

REPUBLIC OF LEBANON	554
I. LIBERATION OF LEBANON FROM THE OTTOMAN DOMINATION AND OCCUPATION BY FRANCE (1918–1920)	556
1. Establishment of the French Domination Over Lebanon	556
2. Attitude of the Lebanese Towards the Political Future of Lebanon	558
II. ESTABLISHMENT OF FRENCH MANDATE	560
1. Formation of the State «Greater Lebanon»	560
2. The Policy of the French Mandatory Powers to Create for Themselves Social Basis in 1920s	561
3. Accumulation of Dissatisfaction and Anti-French Demonstrations	563
4. Formation of the Armenian Community of Lebanon	565
III. REORGANIZATION OF THE «GREATER LEBANON STATE» INTO LEBANESE REPUBLIC	566
1. Promulgation of Constitution in 1926 and Proclamation of the Lebanese Republic	568
2. Aggravation of the Internal Political Situation in Lebanon in 1920s and Adoption of Tough Policy by the French Mandatory Powers	569
3. Formation of New Parties	571
4. French–Lebanese Treaty of 1936	572
IV. LIQUIDATION OF FRENCH MANDATE AND ACHIEVEMENT OF INDEPENDENCE OF LEBANON (1939–1945)	575
1. Lebanon at the Beginning of the Second World War (1939–1941)	575
2. The British and «Free French» Troops Entry Lebanon and General Catroux's Declaration on Independence of Lebanon	579
3. Restoration of Constitution and Parliamentary Elections in 1943. Bishara al Khouri–President of Lebanon	584
4. Liquidation of the French Mandate in 1943. Lebanon an Independent and Sovereign State	587
5. Armed Uprising of 1943	592
6. Transfer of the Governing Functions by the French Powers to Lebanon	600
V. LEBANON AT THE INITIAL STAGE OF INDEPENDENCE. SOCIAL AND POLITICAL PROBLEMS (1945–1958)	602
1. Peculiarities of the Model of Social–Economic of Development of Independent Lebanon	602

2. Internal Situation. Plan of the «Greater Syria» and the Failure of the Coup d'Etat Attempt in 1949	604
3. Aggravation of the Internal Situation and the Resignation of President Bishara Khouri	609
4. Situation in Lebanon in 1952–1958	610
VI. THE FIRST CIVIL WAR IN LEBANON (1958)	617
1. The Reasons of the Civil War and Formation of the Contradicting Political Groups	617
2. National Uprising	619
3. American Intervention	623
VII. LEBANON BETWEEN TWO CIVIL WARS (1958–1975)	627
1. Election of Fuad Shiab President of Lebanon and Formation of the «Government of Enforced Compromise»	627
2. Internal and Foreign Policy of Lebanon (1958–1970)	631
3. The Cairo Agreement of 1969 and Regulation of the Lebanese–Palestinian Relations	634
VIII. THE SECOND CIVIL WAR IN LEBANON (1975–1990)	636
1. The Imminent of a New Socio–Economic Crisis	636
2. The Causes of the Second Civil War and Formation of Contradicting Blocks	638
3. The Beginning of the Civil War	642
4. The Armed Attacks of Right–Wing Forces on Armenian Community in 1978–1979	646
5. Israeli Invasion in Lebanon in 1982	650
6. Lebanese–Israeli Peace Treaty of May 17, 1983	653
7. The Taif Accord of 1989 and the Ending of Civil War	657
IX. LEBANON IN THE POST–TAIF PERIOD (1990–2005)	659
1. Important Changes in the Governing System and Necessary Measures for Liquidation of Consequences of the Civil War	659
2. Assassination of Rafiq Hariri. «The Cedar Revolution» and the Withdraw of Syrian Troops from Lebanon	666
3. Normalization of the Lebanon's International Conditions	668
X. LEBANON–REPUBLIC OF ARMENIA. INTERSTATE RELATIONS (1992–2005)	670

CHAPTER X

GREAT SOCIALIST PEOPLE'S LIBYAN ARABIC JAMAHIRIYYA	673
I. LIBYA IN THE PERIOD OF ITALIAN DOMINATION	675
1. Establishment of the Italian Domination. Union of Cyrenaica, Tripolitania and Fezzan and Formation of Lebu–Libya	675

2. Libya Under the Italian Domination (1918–1939)	681
3. Libya During the Second World War (1939–1945)	687
4. Formation of Independent Libyan State — United Kingdom of Libya	690
II. THE UNITED KINGDOM OF LIBYA (1952–1969)	698
1. The State System and Its Evolution	698
2. Establishment and Development of Relations with Arab and Western Countries	701
3. Social–Economic Situations. Factor of Oil	705
III. REVOLT ON SEPTEMBER 1, 1969, BY «FREE OFFICERS» AND OVERTHROW OF MONARCHY	710
IV. PROCLAMATION OF LIBYAN ARABIC REPUBLIC (1969–1977)	714
1. Question of Power. Revolutionary Command Council and Formation of «Revolutionary Government»	714
2. Primary Tasks of New Powers in the Field of Internal Policy	719
3. Relations with Arab Countries and Failure of the Libyan Attempts for Union	724
4. «Libyan Arab Republic is not Libyan Kingdom and England is not British Empire Where There is no Sunset»	728
V. JAMAHIRIYYA	730
1. «The Third Universal Theory» of Qadhafi	730
2. Renaming of Libyan Arab Republic into Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriyya and Establishment of New Ruling System	738
2. «House Must Belong to Whom, Who is Living in It». Social–Economic Advances in Jamahiriyya (1978–2005)	742
3. Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriyya's Foreign Policy: Achievements, Mistakes, Defeats, Corrections (1970s–2005)	747

CHAPTER XI

STATE OF QATAR	753
I. QATAR A BRITISH PROTECTORATE (1916–1971)	755
1. Al-Thani Clan and its Becoming of Ruling Dynasty in Qatar	755
2. Treaty of 1916 Between the Great Britain and Qatar and Establishment of British Protectorate	756
3. Political and Social–Economic Conditions in Qatar During the British Protectorate	758
II. LIQUIDATION OF THE BRITISH PROTECTORATE AND PROCLAMATION OF INDEPENDENT STATE OF QATAR	766
1. Qatar and the Problem of Formation of Arab Federation	766
2. Promulgation of Interim Constitution of Qatar in 1970, Liquidation of the British Protectorate and Declaration of Independence of Qatar	771

III. QATAR IN THE EPOCH OF INDEPENDENCE	774
1. Further Improvement of Government System. The Amir Khalifa Ibn Hamad's «Corrective Movement»	774
2. Palace Revolt of 1995. Promulgation of Permanent Constitution in 2003 and Division of the Main Branches of Power	777
3. Social and Economic Situation in Qatar at the End of the XX century and the Beginning of the XXI Century. Tendencies of Modernization	780
4. Relations with the Foreign Countries	784
INDEX	788
LITERATURE	802

Նիկոլայ Գոլիաննիսյան
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏԱՌԻՁՅՈՒՆ

Հատոր III. Անկախության և խեղճիշտանորթան զարգացում 1918–2003 թթ

Nikolay Golyannisyun
HISTORY OF THE ARAB COUNTRIES

Volume III. The Epoch of Independence and Sovereignty: 1918–2003

(In Armenian)

"Zangak-97" Press, Yerevan, Armenia, 2006

Николай Голансиан
ИСТОРИЯ АРАБСКИХ СТРАН

Том III: Период независимости и современности — 1918–2003 гг.

(на армянском языке)

Изд. "Зангак-97", Ереван, 2006 г.

Դատարանչության տերմին	Է . Ս . Ա լ ի ռ տ յ յ ա ն
Գեղարվեստական խմբագիր	Ա . Ա . Բ ա ղ ղ ա ս ա ղ յ ա ն
Վերադրուող պրեսիզի	Ա . Ա . Ի ս է ա ն ղ ա ղ յ ա ն
Հանձնարարչային մասխրունը	Գ . Ա . Գ ա ղ ու թ յ ու ճ յ ա ն
Ձարտեղմերի պատրաստունը	Գ . Ս . Բ ս զ լ ա ղ յ ա ն
Հավթի հանձնարարչային մշակումը	Ա . Տ . Գ ա ղ ե ղ յ ա ն

Տարբերությունը՝ սինեռ: Հավթի՝ 60x64 1/16 թղթի՝ 4ֆոթ:
Հավթի՝ 52.5 սեղ. ծավ. + 2.36 կադր. 47.36 + 2.20 կառ. ձեռ. 46.63 + 2.21 կադր. ծավ.:
Տարբերունը՝ 400 սովեռ: Գրեթե՝ պահանջարկի:

«ՅԱՆԳԱԿ-97» ԿՐԻՏԱԴԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրված է Կրիտարանչության տպարանում

8051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, ԽՈՒ՝ (+37410) 23-25-28.

Հարթ՝ (+37410) 23-25-05, էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am